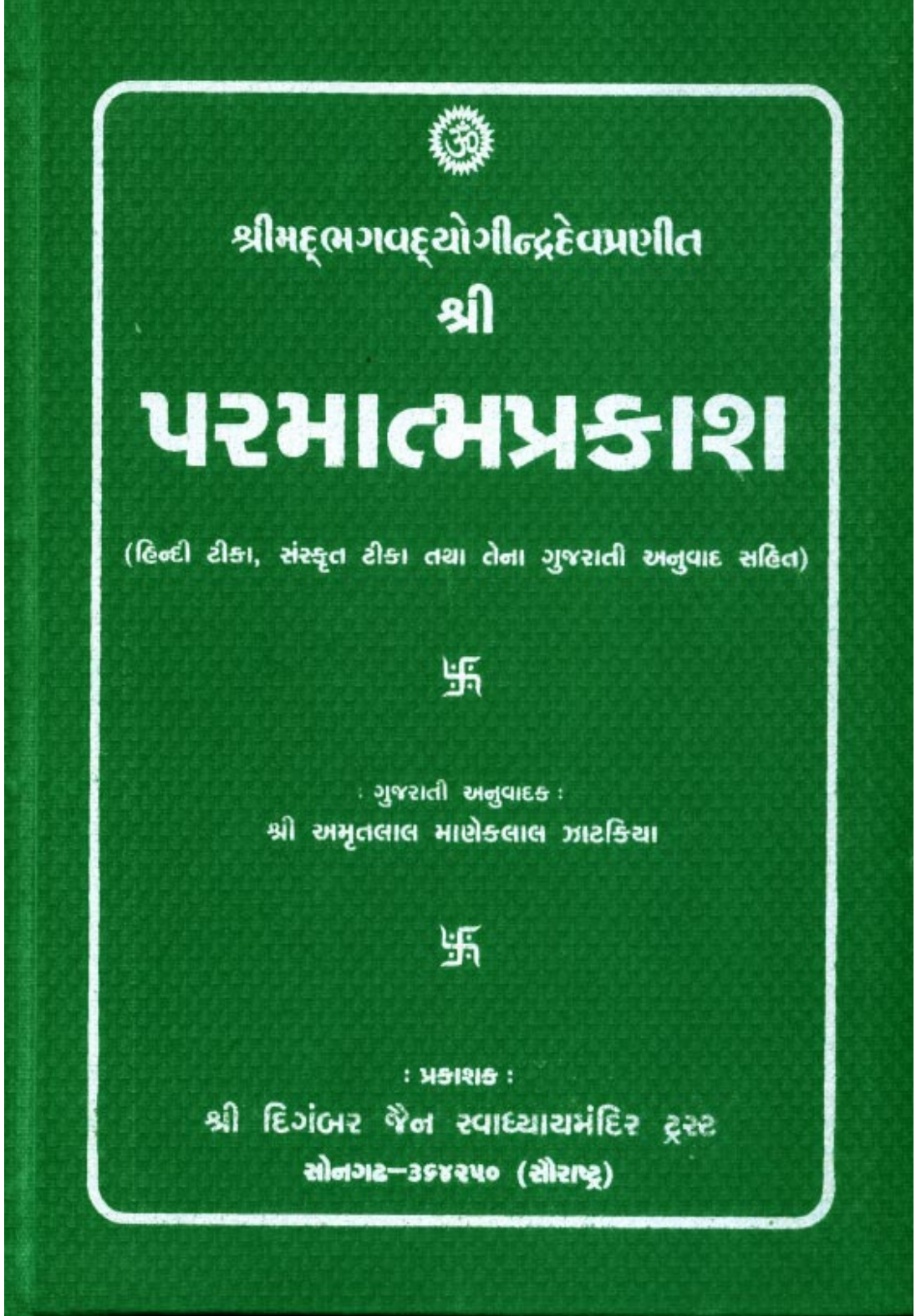

શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ, સોનગઢ - ૩૬૪૨૫૦

Shri Digambar Jain Swadhyay Mandir Trust, Songadh - 364250

ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા, પુષ્પ-૨૧૨

નમઃ સર્વજીવિતરાગાય ।

શ્રીમદ્ભગવત્યોગીન્દ્રદેવપ્રણીત

શ્રી

પરમાત્મેપ્રકાશ

મૂળ ગાથાઓ, સંસ્કૃત છાયા, શ્રી બ્રહ્મદેવજીકૃત સંસ્કૃત ટીકા,
પં. દોલતરામજીકૃત હિન્દી અન્વયાર્થ અને ટીકા તથા
સંસ્કૃત ટીકાનો શબ્દશઃ ગુજરાતી અનુવાદ

ક્ર

: ગુજરાતી અનુવાદક :

શ્રી અમૃતલાલ માણેકલાલ ઝાટકિયા

ક્ર

: પ્રકાશક :

શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ,
સોનગઢ-૩૬૪૨૫૦ (સૌરાષ્ટ્ર)

શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ, સોનગઢ - ૩૬૪૨૫૦

[૨]

પ્રથમ આવૃત્તિ : પ્રત ૧૦૦૦

વિ. સં. ૨૦૬૩

ઈ.સ. ૨૦૦૭

શ્રી પરમાત્મપ્રકાશ (ગુજરાતી)ના

* સ્થાયી પ્રકાશન-પુસ્તકર્તા *

માતુશ્રી દુધીબેન શાહ, પિતાશ્રી જેઠાલાલ સંઘજી શાહ
તથા ભાઈ નૌતમલાલ જેઠાલાલ શાહના સ્મરણાર્થે
હસ્તે બ્ર. ડૉ. સવિતાબેન જે. શાહ, ખાર(મુંબઈ)

આ શાસ્ત્રની પડતર કિંમત રૂ. ૧૧૭=૦૦ થાય છે. અનેક
મુમુક્ષુઓની આર્થિક સહાયથી આ આવૃત્તિની કિંમત રૂ. ૮૦=૦૦ થાય
છે. તેમાંથી ૫૦% શ્રી કુંદકુંદ-કહાન પારમાર્થિક ટ્રસ્ટ હસ્તે સ્વ. શ્રી
શાંતિલાલ રતિલાલ શાહ-પરિવાર તરફથી કિંમત ઘટાડવામાં આવતાં, આ
ગ્રંથની વેચાણ કિંમત રૂ. ૪૦=૦૦ રાખવામાં આવી છે.

કિંમત રૂ. ૪૦=૦૦

: મુદ્રક :

કહાન મુદ્રણાલય

સોનગઢ-૩૬૪૨૫૦ (સૌરાષ્ટ્ર)

૯ : (02846) 244081

Shri Digambar Jain Swadhyay Mandir Trust, Songadh - 364250

श्री दिगंबर जैन स्वाध्यायमंदिर ट्रस्ट, सोनगढ - 364250

परम पूज्य अध्यात्ममूर्ति सद्गुरुदेव श्री कान्जुस्वामी

Shri Digambar Jain Swadhyay Mandir Trust, Songadh - 364250

[૩]

* શ્રી સદ્ગુરુદેવ-સ્તુતિ *

[પંડિતરત્ન શ્રી હિંમતલાલ જેઠાલાલ શાહ રચિત]

(હરિગીત)

સંસારસાગર તારવા જિનવાણી છે નૌકા ભલી,
જ્ઞાની સુકાની મળ્યા વિના એ નાવ પણ તારે નહીં;
આ કાળમાં શુદ્ધાત્મજ્ઞાની સુકાની બહુ બહુ દોહલો,
મુજ પુણ્યરાશિ ફળ્યો અહો ! ગુરુ ફહાન તું નાવિક મળ્યો.

(અનુષ્ટુપ)

અહો ! ભક્ત ચિદાત્માના, સીમંધર-વીર-કુંદના !
બાહ્યાંતર વિભવો તારા, તારે નાવ મુમુક્ષુનાં.

(શિખરિણી)

સદા દેષ્ટિ તારી વિમળ નિજ ચૈતન્ય નીરખે,
અને જ્ઞપ્તિમાંહી દરવ-ગુણ-પર્યાય વિલસે;
નિજાલંબીભાવે પરિણતિ સ્વરૂપે જઈ ભળે,
નિમિત્તો વહેવારો ચિદઘન વિષે કાંઈ ન મળે.

(શાર્દૂલવિકીરિત)

હેયું 'સત સત, જ્ઞાન જ્ઞાન' ધબકે ને વજ્રવાણી ધૂટે,
જે વજ્રે સુમુમુક્ષુ સત્ત્વ ઝળકે; પરદ્રવ્ય નાતો તૂટે;
—રાગદ્વેષ રુચે ન, જંપ ન વળે ભાવેંદ્રિમાં—અંશમાં,
ટંકોત્કીર્ણ અકંપ જ્ઞાન મહિમા હૃદયે રહે સર્વદા.

(વસંતતિલકા)

નિત્યે સુધાઝરણ ચંદ્ર ! તને નમું હું,
કરુણા અકારણ સમુદ્ર ! તને નમું હું;
હે જ્ઞાનપોષક સુમેઘ ! તને નમું હું,
આ દાસના જીવનશિલ્પી ! તને નમું હું.

(સગ્ધરા)

ઊંડી ઊંડી, ઊંડેથી સુખનિધિ સતના વાયુ નિત્યે વહંતી,
વાણી ચિન્મૂર્તિ ! તારી ઉર-અનુભવના સૂક્ષ્મ ભાવે ભરેલી;
ભાવો ઊંડા વિચારી, અભિનવ મહિમા ચિત્તમાં લાવી લાવી,
ખોયેલું રત્ન પામું,—મનરથ મનનો; પૂરજો શક્તિશાળી !

પ્રકાશકીય નિવેદન

આચાર્યવર શ્રી યોગીન્દુદેવ કૃત આ પરમાત્મપ્રકાશ ગ્રંથ મહા અધ્યાત્મશાસ્ત્ર છે, તેના પર શ્રી બ્રહ્મદેવજીએ સંસ્કૃત ટીકા રચેલ છે તથા પં. દૌલતરામજીએ સંસ્કૃત ટીકાનો આધાર લઈ અન્વયાર્થ તથા તેમના સમયની પ્રચલિત દેશભાષા(હુંઢારી)માં સુબોધ ટીકા રચેલ છે. આ સર્વેને સામેલ કરી આ ગ્રંથનું પ્રકાશન “શ્રીમદ્ રાયચંદ્ર જૈન શાસ્ત્રમાળા” દ્વારા કરવામાં આવ્યું હતું.

પરમોપકારી આત્મજ્ઞસંત પૂજ્ય ગુરુદેવ શ્રી કાનજીસ્વામીએ આ ગ્રંથ પર અલૌકિક, સ્વાનુભવરસગર્ભિત નિજાત્મકલ્યાણપ્રેરક પ્રવચનો કરી મુમુક્ષુઓને આ અધ્યાત્મશાસ્ત્રના ભાવોનું રહસ્ય અત્યંત સરળ રીતે સમજાવ્યું હતું. જેના પરિપાકરૂપે અધ્યાત્મરસિક મુમુક્ષુઓમાં આ મહાન શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાની રુચિ જાગૃત થઈ. આ ગ્રંથ પરની શ્રી બ્રહ્મદેવજી રચિત સંસ્કૃત ટીકાનો ગુજરાતી અનુવાદ વિદ્વાન ભાઈશ્રી અમૃતલાલ માણેકલાલ ઝાટકિયા દ્વારા કરવામાં આવ્યો હતો અને ગુજરાતી અનુવાદ સહિત આ ગ્રંથનું આ પહેલાં પ્રકાશન કરવામાં આવેલ.

પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીનાં આ શાસ્ત્ર પર થયેલાં પ્રવચનો ટેપ થયેલાં હોવાથી આજે પણ CD દ્વારા મુમુક્ષુઓ અત્યંત રસપૂર્વક આ પ્રવચનોના શ્રવણનો લાભ લઈ રહ્યા છે. પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીનાં પ્રવચનો થયાં તે સમયે તેમની સમક્ષ પંડિત દૌલતરામજીની હિન્દી ટીકાવાળી આવૃત્તિ હોવાથી પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીનાં પ્રવચનો CDમાંથી સાંભળવામાં વિશેષ રસપ્રદ થાય તે હેતુથી આ આવૃત્તિમાં ગુજરાતી અનુવાદની સાથે પં. દૌલતરામજીની હિન્દી ટીકાનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

આ સંયુક્ત આવૃત્તિ પ્રકાશન કર્યા પહેલાં મૂળ પ્રાકૃત ગાથાઓ, સંસ્કૃત ટીકા તથા ગુજરાતી અનુવાદમાં રહેલી ભાષાકીય ક્ષતિઓ અત્યંત ચીવટપૂર્વક સુધારાય તેની બધી જ કાળજી લેવામાં આવેલ છે. આ આવૃત્તિમાં સામેલ કરવામાં આવેલ હિન્દી ટીકા માટે અમો શ્રીમદ્ રાયચંદ્ર ગ્રંથમાળાના પ્રકાશકોનો પણ અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ.

આ આવૃત્તિના પ્રકાશનમાં અમને અત્યંત ઉપયોગી માર્ગદર્શન આપવા માટે બાલ બ્ર. શ્રી ચંદુલાલ જોબાળિયા તથા વઢવાણનિવાસી બ્ર. શ્રી વજુભાઈ શાહનો પણ અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ. તદુપરાંત આ કાર્યમાં મદદરૂપ થનારા સર્વે મુમુક્ષુઓનો પણ આભાર માનીએ છીએ.

અંતમાં આ ગ્રંથનું સુંદર મુદ્રણ કાર્ય કરવા માટે અમો શ્રી કહાન મુદ્રણાલયના પણ આભારી છીએ.

મુમુક્ષુઓ આ શાસ્ત્રનો પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીએ કરેલા રહસ્યોદ્ઘાટનને આત્મસાત કરી નિજ આત્મસાધનામાં પ્રવૃત્ત થવા અર્થે આ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરે એજ અભ્યર્થના.

અષાઢ વદ ૧
વીર સંવત ૨૫૩૩
તા. ૩૦-૭-૨૦૦૭

સાહિત્યપ્રકાશનસમિતિ
શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ
સોનગઢ (સૌરાષ્ટ્ર)

ૐ

જિનજીની વાણી

[પંડિતરત્ન શ્રી હિંમતલાલ જેઠાલાલ શાહ રચિત]

[રાગ-આશાભર્યા અમે આવિયા]

સીમંધર મુખથી ફૂલડાં ખરે,
એની કુંદકુંદ ગૂંથે માળ રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે.

વાણી ભલી, મન લાગે રળી,
જેમાં સાર-સમય શિરતાજ રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે.....સીમંધર૦

ગૂંથ્યાં પાહુડ ને ગૂંથ્યું પંચાસ્તિ,
ગૂંથ્યું પ્રવચનસાર રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે.

ગૂંથ્યું નિયમસાર, ગૂંથ્યું રચણસાર,
ગૂંથ્યો સમયનો સાર રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે.....સીમંધર૦

સ્યાદ્વાદ કેરી સુવાસે ભરેલો
જિનજીનો ઐકારનાદ રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે.

વંદું જિનેશ્વર, વંદું હું કુંદકુંદ,
વંદું એ ઐકારનાદ રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે.....સીમંધર૦

હેડે હજો, મારા ભાવે હજો,
મારા ધ્યાને હજો જિનવાણ રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે.

જિનેશ્વરદેવની વાણીના વાયરા
વાજો મને દિનરાત રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે.....સીમંધર૦

□

ઉપોદ્ધાત

આપણા ભરતક્ષેત્રની વર્તમાન ચોવીસીના અંતિમ તીર્થંકર દેવાધિદેવ પરમ વીતરાગ સર્વજ્ઞ શ્રી મહાવીર સ્વામીએ દિવ્યધ્વનિ દ્વારા સુધામૃત વરસાવી નિજાત્મસુખદાયક મોક્ષમાર્ગનો ઉપદેશ આપી ભરતક્ષેત્રના ભવ્ય જીવો પર અપાર કરુણા કરી છે. તેઓનો આ કલ્યાણકારી ઉપદેશ તેઓના નિર્વાણ બાદ પણ તેમના શાસનમાં થયેલા કેવળી અને શ્રુતકેવળી ભગવંતો, ભાવલિંગી વીતરાગી મહામુનિવરો દ્વારા સતત પ્રવાહિત થતો રહ્યો છે.

તેમના આ ઉપદેશને આજથી લગભગ ૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાં ભારતવર્ષને પોતાની નિજાત્મસાધનાથી પાવન કરી રહેલ આચાર્યદેવ શ્રી ધરસેનાચાર્યદેવે શ્રી પુષ્પદંત અને ભૂતબલિ મુનિરાજોને ઉપદેશ આપી તેના ફળરૂપે ષટ્ખંડાગમરૂપ પ્રથમ શ્રુતસ્કંધ લીપીબદ્ધ થયો હતો. તથા લગભગ તેજ અરસામાં ભગવાનશ્રી ગુણધર આચાર્ય અને પશ્ચાત્વર્તી આચાર્યોની પરંપરામાં થયેલ મહાન આચાર્ય શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવ દ્વારા સમયસારાદિ પરમાગમોરૂપે દ્વિતીય શ્રુતસ્કંધનો પ્રવાહ પ્રવાહિત થયો. આ રીતે બંને શ્રુતસ્કંધો દ્વારા ભરતક્ષેત્રમાં ભગવાન મહાવીરનું શાસન જીવંત વર્તી રહ્યું છે.

તેમના પછી તેમની જ પરંપરામાં ઈ.સ.ની છઠ્ઠી શતાબ્દીમાં થયેલ મહાન આચાર્ય શ્રી યોગીન્દુદેવે આ અધ્યાત્મશૈલીના ગ્રંથ ‘પરમાત્મપ્રકાશ’ની રચના કરેલ છે. ભગવાનશ્રી યોગીન્દુદેવ અત્યંત વિરક્ત ચિત્ત ભાવલિંગી દિગમ્બરાચાર્ય હતા. આપના ગ્રંથમાં વૈદિક માન્યતાના શબ્દોનો ઉપયોગ જોતાં વિદ્વાનોનું એમ માનવું થાય છે કે આપ પહેલાં વૈદિક મતાનુસારી હોવા જોઈએ. આપનો શિષ્ય પ્રભાકર ભટ્ટ હતો, તેના સંબોધન અર્થે આ પરમાત્મપ્રકાશની રચના થયેલ છે. આપને ‘જોઈન્દુ’, ‘યોગીન્દુ’, ‘યોગેન્દુ’, ‘જોગીચન્દ્ર’—એવા વિવિધ નામોથી ઓળખવામાં આવે છે. આપે અપભ્રંશ અને સંસ્કૃતમાં અનેક રચનાઓ રચેલ છે. જેવી કે ૧. સ્વાનુભવદર્પણ, ૨. પરમાત્મપ્રકાશ, ૩. યોગસાર, ૪. દોહાપાહુડ, ૫. નૌકાર શ્રાવકાચાર, ૬. અધ્યાત્મસંદોહ, ૭. સુભાષિતસંગ્રહ, ૮. તત્ત્વાર્થટીકા, ૯. દોહાપાહુડ, ૧૦. અમૃતાશીતિ, ૧૧. નિજાત્માષ્ટક.

વિદ્વાનોમાં આ બધાય ગ્રંથોના રચનાર વિશે વિચારભેદ છે; પણ નિર્ભ્રાંતપણે પરમાત્મપ્રકાશ અને યોગસાર તો આ જ આચાર્યની રચના છે એમાં બે મત નથી. પરમાત્મપ્રકાશ ભગવાન શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવ રચિત મોક્ષપાહુડ અને ભગવાન શ્રી પૂજ્યપાદસ્વામીના સમાધિતંત્રના હાર્દથી અત્યંત પ્રભાવિત જણાય છે. તેથી અધ્યાત્મપ્રિય આત્માર્થી મુમુક્ષુજનોને આ ગ્રંથ અત્યંત પ્રિય થઈ પડ્યો છે. આચાર્યદેવે સંસારના દુઃખોથી દુઃખી એવા તેમના શિષ્ય ભટ્ટ પ્રભાકરમાં

[૭]

ધાર્મિક રુચિ જગાડવા માટે તેમના સમયમાં પ્રચલિત એવી લોકભાષા પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં આ ગ્રંથની રચના કરી છે. જેની વર્ણનશૈલી તથા લેખનશૈલી અત્યંત સરળ છે. તેમાં પારિભાષિક શબ્દોનો ઉપયોગ અત્યંત અલ્પ કરવામાં આવેલ છે. આ ગ્રંથમાં આચાર્યદેવે પોતાના સ્વાનુભવ તથા પોતાની વીતરાગ ચારિત્રની ભાવનાને જ વિશેષપણે ઘૂંટી છે. તેથી તેના અધ્યયનથી ભવ્યજનોને પોતાની આત્માર્થપ્રધાન ભાવનાનું પોષણ સહજ રીતે થાય છે.

ગ્રંથકાર ભગવાન શ્રી યોગીન્દુદેવની જેમ ટીકાકાર આચાર્ય બ્રહ્મદેવજી પણ અધ્યાત્મરસિક મહાન આચાર્ય હતા. તેઓનું મૂળ નામ 'દેવ' અને બાલબ્રહ્મચારી હોવાથી બ્રહ્મચર્યનો ઘણો રંગ હોવાને લીધે 'બ્રહ્મ' એમની ઉપાધિ થઈ જતાં 'બ્રહ્મદેવ' નામ પડેલ હતું. તેઓ ઈ.સ. ૧૦૭૦થી ૧૧૧૦માં અરસામાં થયેલ હોવાનું વિદ્વાનો માને છે. 'બૃહદ્દ્રવ્યસંગ્રહ'ની આપની ટીકામાં આપેલ કથાન્યાયાનુસાર, વિદ્વાનોનું માનવું છે કે, નેમિચન્દ્રસિદ્ધાંતિદેવ, સોમનામક રાજશ્રેષ્ઠિ અને બ્રહ્મદેવજી ત્રણેય સમકાલીન રાજા ભોજના સમયમાં થયા હતા. આપની અને આચાર્ય જયસેનજીની સમયસારાદિ પ્રાભુતત્રયની ટીકામાંની ભાષાશૈલી સામ્યતા હોવા છતાં આચાર્ય જયસેનજી બ્રહ્મદેવજી પછી થયેલ હોવાનું વિદ્વાનોનો મત છે. પરમાત્મપ્રકાશની ટીકા ઉપરાંત આપે બૃહદ્દ્રવ્યસંગ્રહની ટીકા, તત્ત્વદીપક, પ્રતિષ્ઠાતિલક, કથાકોષ આદિ અનેક ગ્રંથોની રચના કરેલ છે.

આ ગ્રંથમાં મૂલતઃ બે મહાધિકારોમાં આત્મા (બહિરાત્મા) પરમાત્મા કઈ રીતે થાય છે તેનું ખૂબ જ વિસ્તારથી સુંદર વર્ણન કરેલ છે કે જેનાં રહસ્યો આપણને આત્મકલ્યાણનું કારણ થાય. આ શાસ્ત્રના ભાવો પરમ તારણહાર કૃપાળુ કહાન ગુરુદેવનાં સ્વાનુભવરસગર્ભિત પ્રવચનોથી જ યથાર્થ સમજી શકાય છે. (જે હાલ CDથી પણ સાંભળી શકાય છે.)

આ શાસ્ત્રમાં આત્મા (બહિરાત્મા) પરમાત્મા કઈ રીતે થાય છે તેના ઉપાયરૂપે બે અધિકાર પૈકી પ્રથમ અધિકારમાં ૧૨૩ (ક્ષેપક ગાથાઓ સહિત ૧૨૬) ગાથાઓમાં ભેદવિવક્ષાથી આત્માના બહિરાત્મા, અંતરાત્મા અને પરમાત્મા-એમ ત્રણ ભેદ બતાવવામાં આવ્યા છે. તેમાંથી પરમાત્માનું સ્વરૂપ સમજાવીને શુદ્ધનિશ્ચયનયે તેવા જ પરમાત્મા શક્તિપણે બધા જ આત્માઓ છે કે જે દેહદેવણમાં બિરાજમાન છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે. ત્યાર બાદ દેહદેવણમાં હોવા છતાં તે શુદ્ધનિશ્ચયનયે દેહ અને કર્મથી ભિન્ન છે. તથા તે શક્તિસ્વરૂપે પરમાત્માપણામય આત્માનું સ્વરૂપ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનાં સ્વરૂપ દ્વારા બતાવતાં, સ્વરૂપકામી જીવોમાં પોતાના આત્માને દેહ-કર્માદિથી ભિન્ન જાણવા (ભેદજ્ઞાન)અર્થે નિજ આત્મા વિષેની ભાવનાની ઉગ્રતા સહજે થતાં તેઓ પુરુષાર્થ દ્વારા સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરે તે દર્શાવ્યું છે અને જે એવું જ ભેદજ્ઞાન કરતો નથી તે મિથ્યાદૃષ્ટિ રહે છે. તેથી દરેક સંસારી જીવે કેવું ભેદજ્ઞાન નિરંતર ભાવવું જોઈએ તેનું વિસ્તારથી વર્ણન કરી 'પરમાત્મા થવાની ભાવના' અને 'સામાન્યરૂપે (સંક્ષિપ્તરૂપે) ઉપાય' બતાવી આચાર્યદેવે પ્રથમ મહાધિકાર પૂર્ણ કરેલ છે.

[૮]

આ પ્રમાણે પ્રથમ અધિકારમાં બહિરાત્માને પરમાત્મા બનવાનો ઉપાય સામાન્યરૂપે સમજાવી તે જ ઉપાયને દ્વિતીય મહાધિકારની ૧૦૭ (ક્ષેપક સહિત ૧૧૮) ગાથાઓ અને ચૂલિકારૂપ ૧૦૭ ગાથાઓ મળી કુલ ૨૨૬ ગાથાઓમાં વિસ્તારરુચિ શિષ્યને આ જ વિષય વિશેષપણે અત્યંત વિસ્તારથી સમજાવેલ છે.

આ દ્વિતીય અધિકારમાં પ્રથમ મોક્ષ અને મોક્ષના ફળની રુચિ થવા અર્થે સર્વપ્રથમ મોક્ષ અને મોક્ષના ફળનું સ્વરૂપ બતાવેલ છે. ત્યારબાદ સમ્યક્રત્નત્રયસ્વરૂપ એક જ મોક્ષમાર્ગને નિશ્ચયનય અને વ્યહારનય દ્વારા વિસ્તારથી સમજાવેલ છે. આ પ્રમાણે નિશ્ચય અને વ્યહારનયથી કહેવામાં આવતા મોક્ષમાર્ગરૂપે પરિણમતા જીવને પરિણતિમાં અપૂર્વ નિર્મળતાની વૃદ્ધિ થતાં (-ગુણસ્થાન ક્રમની અપેક્ષાએ સાતિશય અપ્રમત્તદશાને પ્રાપ્ત થઈ શ્રેણી માંડવાયોગ્ય-દશાને પામવારૂપ) અભેદરત્નત્રયનું સ્વરૂપ બતાવી તેવા જીવોની અંતર પરિણતિમાં સમભાવની ઉગ્રતા અને સામ્યભાવમય શુદ્ધોપયોગરૂપ નિર્વિકલ્પદશાનું વિસ્તારથી વર્ણન કરતાં અંતે સોળવલા સુવર્ણ સમાન સર્વ જીવો શુદ્ધનયે સમાન છે એમ દર્શાવેલ છે. આમ આ દ્વિતીય અધિકારમાં સંસારીજીવોને પરમાત્મા થવાનો ઉપાય વિસ્તારથી સમજાવેલ છે.

આ દ્વિતીય અધિકારમાં અંતે વિસ્તારથી શાસ્ત્રમાં નહીં કહેવાયેલા અને કહેવાઈ ગયેલા ભાવોના વિશેષ વ્યાખ્યાન સ્વરૂપે ૧૦૭ ગાથાઓમાં ચૂલિકા કહેલ છે. આ દ્વારા શુદ્ધોપયોગરૂપ અભેદરત્નત્રયમયી સાક્ષાત્ મોક્ષના ઉપાયને વિસ્તૃતપણે શુદ્ધાત્મસ્વભાવના આશ્રયે સમ્યક્-રત્નત્રયના બળે વિવિધ પ્રકારના મોહનો ત્યાગ થતાં પરમ નિર્વિકલ્પ સમાધિદશામય અભેદરત્નત્રયનું કે જે ગુણસ્થાનક્રમની પરિભાષામાં શ્રેણીદશા કહેવાય છે તેનું સ્વરૂપ બતાવેલ છે. શ્રાવકદશામાં આવું ઉત્કૃષ્ટ ધ્યાન થઈ શકતું નથી. તેવું ઉત્કૃષ્ટ ધ્યાન જે સાક્ષાત્ મોક્ષનું કારણ છે તે બતાવી અંતે તેના ફળરૂપે અર્હત-સિદ્ધપદની પ્રાપ્તિ બતાવી ત્યારબાદ આ પરમાત્મપ્રકાશ ગ્રંથના અભ્યાસનું ફળ બતાવીને તેના અભ્યાસની પ્રેરણા આપી તથા અભ્યાસ કરનારની યોગ્યતા દર્શાવી ગ્રંથની સમાપ્તિ કરી છે; વાચકે પણ આ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી તદ્ભાવમય બનવું જોઈએ. એ જ આ શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય છે.

ટીકાકાર મુનિરાજ વ્યાકરણાદિ કરતાં અર્થ પર વિશેષ ભાર મુકે છે. તેઓ સૌથી પહેલાં શબ્દાર્થ આપે છે. ત્યારબાદ શાસ્ત્રકારના કથનની નયવિવક્ષાને ખોલીને નયાર્થ સમજાવે છે. શાસ્ત્રકારના કથનમાં અન્યમત જેવી વાચકની કઈ વિપરીત કલ્પનાઓનું ખંડન થાય છે તે દર્શાવી મતાર્થ દર્શાવેલ છે તથા શાસ્ત્રકારના કથનને પોષક અન્ય આગમોનો સંદર્ભ આપી આગમાર્થ બતાવી અંતમાં ગાથાનું તથા જે તે અધિકારનું તાત્પર્ય દર્શાવી ભાવાર્થ બતાવે છે. આમ આ ટીકા સર્વાંગ સુંદર છે તથા શાસ્ત્રકારના ભાવોને સમજવામાં અત્યંત ઉપયોગી છે. મોક્ષમાર્ગના સાધકને સરાગચારિત્રથી વીતરાગચારિત્ર અને વીતરાગચારિત્રથી તેના ફળસ્વરૂપ મોક્ષ-અનંતસુખની પ્રાપ્તિનો માર્ગ ટીકાકાર ખૂબ જ સરળ તેમ જ ગંભીર શૈલીથી સ્પષ્ટ કરે છે.

શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ, સોનગઢ - ૩૬૪૨૫૦

[૯]

તદુપરાંત વિક્રમની ૧૯મી સદીમાં થયેલ વિદ્વાન પંડિત દૌલતરામજીએ ટીકાકારના ભાવોને સુગમ હિંદી ભાષામાં સમજાવવાનો સુંદર પ્રયાસ કર્યો છે.

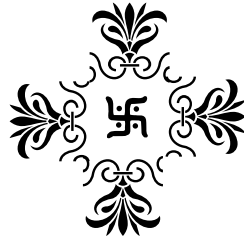
શ્રી પરમાત્મપ્રકાશના ગ્રંથકાર આચાર્ય શ્રી યોગીન્દ્રદેવ તથા ટીકાકાર શ્રી બ્રહ્મદેવજીના અંતરમાં રહેલા ભાવોને પોતાની અનુભવરસભીની પ્રવચનશૈલીથી વર્તમાનયુગના અદ્વિતીય અધ્યાત્મયોગી પરમોપકારી સુવર્ણપુરીના સંત શ્રી કહાનગુરુદેવે ખોલી મુમુક્ષુ જગત પર અવર્ણનીય ઉપકાર કર્યો છે. તેઓશ્રીએ જ વર્તમાનમાં માત્ર આ જ નહીં પણ મહાન આચાર્યો પ્રણીત અનેક મહાન ગ્રંથોનાં સર્વ રહસ્યોને પોતે અનુભવીને તથા તેના ભાવોને ખોલીને વર્તમાનકાળમાં ભગવાન મહાવીરે પ્રબોધેલા સ્વાનુભૂતિયુક્ત સમ્યક્ રત્નત્રયપ્રધાન મોક્ષમાર્ગની જ્યોતને જળહળતી રાખી છે.

તથા તદ્ભક્ત સ્વાનુભૂતિવિભૂષિત સમ્યક્ત્વપરિણત પૂજ્ય ભગવતી બહેનશ્રી ચંપાબહેને પણ પૂજ્ય ગુરુદેવના અંતરના ભાવોને સ્પષ્ટ કરી પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી દ્વારા થયેલી શાસનપ્રભાવનામાં અનેરા રંગો પૂર્યા છે.

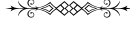
અંતમાં આ યુગના આ બંને સંત મહાત્માઓને અંતઃકરણપૂર્વક વંદન કરી તેમના ઉપકારોને હૃદયમાં સર્વદા રાખી મુમુક્ષુજનો આ પરમાત્મપ્રકાશ ગ્રંથના ભાવોને સમજી નિજ આત્મકલ્યાણને સાધે એ જ અભ્યર્થના.

સાહિત્યપ્રકાશનસમિતિ

શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ
સોનગઢ (સૌરાષ્ટ્ર)

વિષયાનુક્રમશિક્ષા

વિષય	પૃષ્ઠ	દોહા	વિષય	પૃષ્ઠ	દોહા
મંગલાચરણ.....	૮	૧	નિશ્ચયસમ્યગ્દેષ્ટિનું સ્વરૂપ.....	૧૩૦	૭૬
૧ ત્રિવિધ આત્માધિકાર			મિથ્યાદેષ્ટિનું લક્ષણ.....	૧૩૨	૭૭
શ્રી યોગીન્દ્ર ગુરુને ભક્તિ			સમ્યગ્દેષ્ટિની ભાવના.....	૧૪૨	૮૫
પ્રભાકરના પ્રશ્નો.....	૨૬	૮	ભેદવિજ્ઞાનની મુખ્યતાથી		
શ્રી ગુરુનો ત્રણ પ્રકારના			આત્માનું કથન.....	૧૫૨	૯૩
આત્માના કથનના			૨ મોક્ષાધિકાર		
ઉપદેશરૂપે ઉત્તર.....	૩૨	૧૧	મોક્ષની બાબતમાં પ્રશ્ન.....	૨૦૧	૧
બહિરાત્માનાં લક્ષણ.....	૩૬	૧૩	મોક્ષના વિષયનો ઉત્તર.....	૨૦૨	૨
અંતર આત્માનું સ્વરૂપ.....	૩૭	૧૪	મોક્ષનું ફળ.....	૨૧૮	૧૧
પરમાત્માનાં લક્ષણ.....	૩૯	૧૫	મોક્ષમાર્ગનું વ્યાખ્યાન.....	૨૧૯	૧૨
પરમાત્માનું સ્વરૂપ.....	૪૨	૧૭	અભેદરત્નત્રયનું વ્યાખ્યાન.....	૨૬૩	૩૧
શક્તિરૂપે બધા જીવોના શરીરમાં			પરમ ઉપશમભાવની મુખ્યતા.....	૨૮૦	૩૯
પરમાત્મા વિરાજમાન છે.....	૫૨	૨૬	નિશ્ચયથી પુણ્યપાપની એકતા.....	૩૦૭	૫૩
જીવ અને અજીવમાં લક્ષણના			શુદ્ધોપયોગની મુખ્યતા.....	૩૩૦	૬૭
ભેદથી ભેદ.....	૫૮	૩૦	પરદ્રવ્યના સંબંધનો ત્યાગ.....	૩૯૭	૧૦૮
શુદ્ધાત્માનું મુખ્ય લક્ષણ.....	૬૦	૩૧	ત્યાગનું દેષ્ટાંત.....	૪૦૦	૧૧૦
શુદ્ધાત્માના ધ્યાનથી સંસાર			મોહનો ત્યાગ.....	૪૦૧	૧૧૧
ભ્રમણની રૂકાવટ.....	૬૧	૩૨	ઈન્દ્રિયોમાં લપટાયેલ		
જીવના પરિણામ પર મત			જીવનો વિનાશ.....	૪૦૭	૧૧૨
મતાન્તરનો વિચાર.....	૭૩	૪૧	લોભકષાયનો દોષ.....	૪૦૮	૧૧૩
દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાયની મુખ્યતા			સ્નેહનો ત્યાગ.....	૪૦૯	૧૧૪
દ્વારા આત્માનું કથન.....	૯૬	૫૬	જીવહિંસાનો દોષ.....	૪૨૨	૧૨૫
દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાયનું સ્વરૂપ.....	૯૮	૫૭	જીવરક્ષાથી લાભ.....	૪૨૬	૧૨૭
જીવનો કર્મના સંબંધમાં વિચાર.....	૧૦૪	૫૯	અધુવભાવના.....	૪૩૦	૧૨૯
આત્માનું પરવસ્તુથી ભિન્ન			જીવને શિક્ષા.....	૪૩૭	૧૩૩
હોવાનું કથન.....	૧૧૯	૬૭			

શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ, સોનગઢ - ૩૬૪૨૫૦

[૧૧]

વિષય	પૃષ્ઠ	દોહા	વિષય	પૃષ્ઠ	દોહા
પાંચ ઇન્દ્રિયોને જીતવી	૪૪૨	૧૩૬	દેહ અને આત્માની ભેદભાવના	૫૦૩	૧૭૭
ઇન્દ્રિયસુખનું અનિત્યપણું	૪૪૫	૧૩૮	બધી ચિંતાઓનો નિષેધ	૫૧૪	૧૮૭
મનને જીતી ઇન્દ્રિયોને જીતવી	૪૪૮	૧૪૦	પરમસમાધિનું વ્યાખ્યાન	૫૧૭	૧૮૯
સમ્યક્ત્વની દુર્લભતા	૪૫૩	૧૪૩	અર્હત પદનું કથન.....	૫૨૬	૧૯૫
ગૃહવાસ અથવા મમત્વમાં દોષ	૪૫૫	૧૪૪	પરમાત્મપ્રકાશ શબ્દનો અર્થ.....	૫૩૦	૧૯૮
દેહપરથી મમત્વનો ત્યાગ.....	૪૫૬	૧૪૫	સિદ્ધસ્વરૂપનું કથન.....	૫૩૪	૨૦૧
દેહની મલિનતાનું કથન	૪૬૦	૧૪૮	પરમાત્મપ્રકાશનું ફળ	૫૩૮	૨૦૪
આત્માધીન સુખમાં પ્રીતિ	૪૬૯	૧૫૪	પરમાત્મપ્રકાશ માટે યોગ્ય પુરુષ...	૫૪૨	૨૦૭
ચિત્ત સ્થિર કરવાથી			પરમાત્મપ્રકાશ શાસ્ત્રનું ફળ	૫૪૯	૨૧૩
આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ	૪૭૨	૧૫૬	અંતિમ મંગલ	૫૫૧	૨૧૪
નિર્વિકલ્પ સમાધિનું કથન	૪૭૮	૧૬૧	પરમાત્મપ્રકાશના દોહાની		
દાનપૂજાદિ શ્રાવકધર્મ પરંપરા			વર્ણાનુક્રમ સૂચી.....	૫૫૬-૫૬૧	
મોક્ષનું કારણ છે	૪૯૧	૧૬૮	સંસ્કૃત ટીકામાં ઉદ્ધૃત પદોની		
ચિંતારહિત ધ્યાન મુક્તિનું કારણ ...	૪૯૩	૧૬૯	વર્ણાનુક્રમ સૂચી.....	૫૬૨-૫૬૪	
આ આત્મા જ પરમાત્મા છે	૪૯૯	૧૭૪	દાતાઓના નામની યાદી	૫૬૫	

[१२]

❁ नमः श्रीसर्वज्ञवीतरागाय । ❁

शास्त्र-स्वाध्यायका प्रारंभिक मंगलाचरण

*

ओंकारं बिन्दुसंयुक्तं नित्यं ध्यायन्ति योगिनः ।
कामदं मोक्षदं चैव ॐकाराय नमो नमः ॥१॥
अविरलशब्दघनौघप्रक्षालितसकलभूतलकलङ्का ।
मुनिभिरुपासिततीर्था सरस्वती हस्तु नो दुरितान् ॥२॥
अज्ञानतिमिरान्धानां ज्ञानाञ्जनशलाकया ।
चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥३॥

॥ श्रीपरमगुरवे नमः, परम्पराचार्यगुरवे नमः ॥

सकलकलुषविध्वंसकं, श्रेयसां परिवर्धकं, धर्मसम्बन्धकं, भव्यजीवमनःप्रतिबोधकारकं,
पुण्यप्रकाशकं, पापप्रणाशकमिदं शास्त्रं श्रीपरमात्मप्रकाशनामधेयं, अस्य मूलग्रन्थकर्तारः
श्रीसर्वज्ञदेवास्तदुत्तरग्रन्थकर्तारः श्रीगणधरदेवाः प्रतिगणधरदेवास्तेषां वचनानुसारमासाद्य
आचार्यश्रीयोगीन्द्रदेव(योगीन्द्रदेव)विरचितं, श्रोतारः सावधानतया शृण्वन्तु ॥

मङ्गलं भगवान् वीरो मङ्गलं गौतमो गणी ।
मङ्गलं कुन्दकुन्दार्यो जैनधर्मोऽस्तु मङ्गलम् ॥१॥
सर्वमङ्गलमाङ्गल्यं सर्वकल्याणकारकं ।
प्रधानं सर्वधर्माणां जैनं जयतु शासनम् ॥२॥

❁

॥ श्रीपरमात्मने नमः ॥

श्रीमद्योगीन्द्रदेवविरचितः

परमात्मप्रकाशः

श्रीमद्ब्रह्मदेवकृतसंस्कृतटीका

चिदानन्दैकरूपाय जिनाय परमात्मने ।

परमात्मप्रकाशाय नित्यं सिद्धात्मने नमः ॥१॥

श्रीयोगीन्द्रदेवकृतपरमात्मप्रकाशाभिधाने दोहकछन्दोग्रन्थे प्रक्षेपकान् विहाय

श्री पंडित दौलतरामजीकृत मंगलाचरण

दोहा—चिदानंद चिद्रूप जो, जिन परमात्म देव ।

सिद्धरूप सुविसुद्ध जो, नमों ताहि करि सेव ॥१॥

परमात्म निजवस्तु जो, गुण अनंतमय शुद्ध ।

ताहि प्रकाशनके निमित्त, वंदूं देव प्रबुद्ध ॥२॥

‘चिदानंद इत्यादि श्लोकका अर्थ—श्रीजिनेश्वरदेव शुद्ध परमात्मा आनंदरूप

श्रीमद्ब्रह्मदेवकृत संस्कृत टीकानो गुजराती अनुवाद

(संस्कृत टीकाकारनुं मंगलाचरण)

चिदानन्दैकरूपाय जिनाय परमात्मने ।

परमात्मप्रकाशाय नित्यं सिद्धात्मने नमः ॥१॥

अर्थ :—[परमात्मप्रकाशाय] परमात्मस्वरूपना प्रकाशन-अर्थे [चिदानन्दैकरूपाय] चिदानंद
ज जेनुं अक रूप छे अवा [सिद्धात्मने जिनाय परमात्मने] सिद्धस्वरूप जिन परमात्माने [नित्यं]
सदा काण [नमः] नमस्कार डो. १.

प्रथम मडाधिकार (गाथा—१२३)

श्री योगीन्द्रदेवकृत परमात्मप्रकाश नामना दोहकछंद ग्रंथमां प्रक्षेपक दोहकोने छोडीने

व्याख्यानार्थमधिकारशुद्धिः कथ्यते । तद्यथा—प्रथमतस्तावत्पञ्चपरमेष्ठिनमस्कारमुख्यत्वेन ‘जे जाया ज्ञाणग्गियए’ इत्यादि सप्त दोहकसूत्राणि भवन्ति, तदनन्तरं विज्ञापनमुख्यतया ‘भाविं पणविवि’ इत्यादिसूत्रत्रयम्, अत ऊर्ध्वं बहिरन्तःपरमभेदेन त्रिधात्मप्रतिपादनमुख्यत्वेन ‘पुणु पुणु पणविवि’ इत्यादिसूत्रपञ्चकम्, अथानन्तरं मुक्तिगतव्यक्तिरूपपरमात्मकथनमुख्यत्वेन ‘तिहुयणवंदिउ’ इत्यादि सूत्रदशकम्, अत ऊर्ध्वं देहस्थितशक्तिरूपपरमात्मकथनमुख्यत्वेन ‘जेहउ णिम्मलु’ इत्यादि अन्तर्भूतप्रक्षेपपञ्चकसहितचतुर्विंशतिसूत्राणि भवन्ति, अथ जीवस्य स्वदेहप्रमितिविषये स्वपरमतविचारमुख्यतया ‘किं वि भणंति जिउ सब्बगउ’ इत्यादिसूत्रषट्कं, चिदानंदचिद्रूप है, उनके लिये मेरा सदाकाल नमस्कार होवे, किस लिये ? परमात्माके स्वरूपके प्रकाशनेके लिये । कैसे हैं वे भगवान् ? शुद्ध परमात्मस्वरूपके प्रकाशक हैं, अर्थात् निज और पर सबके स्वरूपको प्रकाशते हैं । फिर कैसे हैं ? ‘सिद्धात्मने’ जिनका आत्मा कृतकृत्य है । सारांश यह है कि नमस्कार करने योग्य परमात्मा ही है, इसलिये परमात्माको नमस्कार कर परमात्मप्रकाशनामा ग्रंथका व्याख्यान करता हूँ ।

श्रीयोगीन्द्रदेवकृत परमात्मप्रकाश नामा दोहक छंद ग्रंथमें प्रक्षेपक दोहोंको छोड़कर व्याख्यानके लिये अधिकारोंकी परिपाटी कहते हैं—प्रथम ही पंच परमेष्ठीके नमस्कारकी मुख्यताकर ‘जे जाया ज्ञाणग्गियए’ इत्यादि सात दोहे जानना, विज्ञापना की मुख्यताकर ‘भाविं पणविवि’ इत्यादि तीन दोहे, बहिरात्मा, अंतरात्मा, परमात्मा, इन भेदोंसे तीन प्रकार आत्माके कथनकी मुख्यताकर ‘पुणु पुणु पणविवि’ इत्यादि पाँच दोहे, मुक्तिको प्राप्त हुए जो प्रगटस्वरूप परमात्मा उनके कथनकी मुख्यताकर ‘तिहुयण वंदिउ’ इत्यादि दस दोहे, देहमें तिष्ठे हुए शक्तिरूप परमात्माके कथनकी मुख्यतासे ‘जेहउ णिम्मलु’ इत्यादि पाँच क्षेपकों सहित चौबीस दोहे, जीवके निजदेह प्रमाण कथनमें स्वमत-परमतके विचारकी मुख्यताकर ‘किं वि भणंति जिउ सब्बगउ’

व्याख्यान अर्थे अधिकारनी शुद्धि [परिपाटी] कडेवाभां आवे छे. ते आ प्रमाणे—(१) प्रथम ४ पंचपरमेष्ठीना नमस्कारनी मुख्यताथी “जे जाया ज्ञाणग्गियए” एत्यादि सात दोहक सूत्रो छे, (२) त्यारपणी विज्ञापननी मुख्यताथी “भाविं पणविवि” एत्यादि त्रस सूत्रो छे, (३) त्यारपणी बहिरात्मा, अन्तरात्मा, परमात्मा अे त्तेदोथी त्रस प्रकारना आत्माना कथननी मुख्यताथी “-पुणु पुणु पणविवि” एत्यादि पांच सूत्रो छे, (४) त्यारपणी मुक्तिने प्राप्त थयेवा व्यक्तिरूप परमात्माना कथननी मुख्यताथी “तिहुयणवंदिउ” एत्यादि दस सूत्रो छे, (५) त्यारपणी देहभां रहेवा शक्तिरूप परमात्माना कथननी मुख्यताथी “जेहउ णिम्मलु” एत्यादि पांच अन्तर्भूत प्रक्षेपको सहित चौबीस सूत्रो छे, (६) पणी जिवना निजदेहप्रमाणना विषयभां स्वमत, परमतना विचारनी मुख्यताथी “किं वि भणंति जिउ सब्बगउ” एत्यादि छ सूत्रो छे, (७) त्यारपणी

પાતનિકા]

પરમાત્મપ્રકાશ:

[૩

તદનન્તરં દ્રવ્યગુણપર્યાયસ્વરૂપકથનમુખ્યતયા ‘અપ્પા જણિય’ ઇત્યાદિ સૂત્રત્રયમ્, અથાનન્તરં કર્મવિચારમુખ્યત્વેન ‘જીવહં કમ્મ અણાઈ જિય’ ઇત્યાદિ સૂત્રાષ્ટકં, તદનન્તરં સામાન્ય-ભેદભાવનાકથનેન ‘અપ્પા અપ્પુ જિ’ ઇત્યાદિ સૂત્રનવકમ્, અત ઋર્ધ્વં નિશ્ચય-સમ્યગ્દૃષ્ટિકથનરૂપેણ ‘અપ્પિં અપ્પુ’ ઇત્યાદિ સૂત્રમેકં, તદનન્તરં મિથ્યાભાવકથનમુખ્યત્વેન ‘પજ્જયરત્ત’ ઇત્યાદિ સૂત્રાષ્ટકમ્, અત ઋર્ધ્વં સમ્યગ્દૃષ્ટિભાવનામુખ્યત્વે ‘કાલુ લહેવિણુ’ ઇત્યાદિસૂત્રાષ્ટકં, તદનન્તરં સામાન્યભેદભાવનામુખ્યત્વેન ‘અપ્પા સંજમુ’ ઇત્યાદેકાધિક-ત્રિંશત્પ્રમિતાનિ દોહકસૂત્રાણિ ભવન્તિ।। ઇતિ શ્રીયોગીન્દ્રદેવવિરચિતપરમાત્મપ્રકાશશાસ્ત્રે ત્રયોવિંશત્યધિકશતદોહકસૂત્રૈર્બહિરન્ત:પરમાત્મસ્વરૂપકથનમુખ્યત્વેન પ્રથમપ્રકરણપાતનિકા સમાપ્તા। અથાનન્તરં દ્વિતીયમહાધિકારપ્રારમ્ભે મોક્ષમોક્ષફલમોક્ષમાર્ગસ્વરૂપં કથ્યતે। તત્ર

ઇત્યાદિ છહ દોહે, દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયકે સ્વરૂપ કહનેકી મુખ્યતાકર ‘અપ્પા જણિય’ ઇત્યાદિ ત્રીન દોહે, કર્મ-વિચારકી મુખ્યતાકર ‘જીવહં કમ્મ અણાઈ જિય’ ઇત્યાદિ આઠ દોહે, સામાન્ય ભેદ ભાવનાકે કથન કર ‘અપ્પા અપ્પુ જિ’ ઇત્યાદિ નૌ દોહે, નિશ્ચયસમ્યગ્દૃષ્ટિકે કથનરૂપ ‘અપ્પે અપ્પુ જિ’ ઇત્યાદિ એક દોહા, મિથ્યાભાવકે કથનકી મુખ્યતાકર ‘પજ્જયરત્ત’ ઇત્યાદિ આઠ દોહે, સમ્યગ્દૃષ્ટિકી મુખ્યતા કર ‘કાલુ લહેવિણુ’ ઇત્યાદિ આઠ દોહે ઓર સામાન્યભેદભાવકી મુખ્યતાકર ‘અપ્પા સંજમુ’ ઇત્યાદિ ઇકતીસ દોહે કહે હૈં। ઇસ તરહ શ્રીયોગીન્દ્રદેવવિરચિત પરમાત્મપ્રકાશ ગ્રંથમેં ૧૨૩ દોહોં કા પહલા પ્રકરણ કહા હૈ, ઇસ પ્રકરણમેં બહિરાત્મા, અંતરાત્મા, પરમાત્માકે સ્વરૂપકે કથનકી મુખ્યતા હૈ, તથા ઇસમેં તેરહ અંતર અધિકાર હૈં। અબ દૂસરે અધિકારમેં મોક્ષ, મોક્ષફલ

દ્રવ્યગુણપર્યાયના સ્વરૂપના કથનની મુખ્યતાથી “અપ્પા જણિય” ઇત્યાદિ ત્રણ સૂત્રો છે, (૮) ત્યારપછી કર્મવિચારની મુખ્યતાથી “જીવહં કમ્મ અણાઈ જિય” ઇત્યાદિ આઠ સૂત્રો છે, (૯) ત્યારપછી સામાન્ય ભેદભાવનાના કથનથી “અપ્પા અપ્પુ જિ” ઇત્યાદિ નવ સૂત્રો છે, (૧૦) ત્યારપછી નિશ્ચય સમ્યગ્દૃષ્ટિના કથનરૂપથી “અપ્પિં અપ્પુ” ઇત્યાદિ એક સૂત્ર છે, (૧૧) ત્યારપછી મિથ્યાભાવના કથનની મુખ્યતાથી “પજ્જયરત્ત” ઇત્યાદિ આઠ સૂત્રો છે, (૧૨) ત્યારપછી સમ્યગ્દૃષ્ટિની ભાવનાની મુખ્યતાથી “કાલુ લહેવિણુ” ઇત્યાદિ આઠ સૂત્રો છે, (૧૩) ત્યારપછી સામાન્ય ભેદ ભાવનાની મુખ્યતાથી “અપ્પા સંજમુ” ઇત્યાદિ એકત્રીસ જેટલા દોહક સૂત્રો છે.

એ પ્રમાણે શ્રીયોગીન્દ્રદેવવિરચિત પરમાત્મપ્રકાશ શાસ્ત્રમાં એકસોત્રેવીસ દોહકસૂત્રોથી બહિરાત્મા, અંતરાત્મા અને પરમાત્માના સ્વરૂપના કથનની મુખ્યતાથી પ્રથમ પ્રકરણ-પાતનિકા પૂરી થઈ. (અને તેમાં તેર અંતરાધિકાર છે)

૪]

યોગી-દુદેવવિરચિતઃ

[પાતનિકા

પ્રથમતસ્તાવત્ 'સિરિગુરુ' इत्यादिमोक्षस्वरूपकथनमुख्यत्वेन दोहकसूत्राणि दशकम्, अत ऊर्ध्व 'दंसणु णाणु' इत्याद्येकसूत्रेण मोक्षफलं, तदनन्तरं 'जीवहं मोक्खहं हेउ वरु' इत्याद्येकोनविंशतिसूत्रपर्यन्तं निश्चयव्यवहारमोक्षमार्गमुख्यतया व्याख्यानम्, अथानन्तरम-भेदरत्नत्रयमुख्यत्वेन 'जो भत्तउ' इत्यादि सूत्राष्टकम्, अत ऊर्ध्व समभावमुख्यत्वेन 'कम्मु पुरक्किउ' इत्यादिसूत्राणि चतुर्दश, अथानन्तरं पुण्यपापसमानमुख्यत्वेन 'बंधहं मोक्खहं हेउ णिउ' इत्यादिसूत्राणि चतुर्दश, अत ऊर्ध्वम् एकचत्वारिंशत्सूत्रपर्यन्तं प्रक्षेपकान् विहाय शुद्धोपयोगस्वरूपमुख्यत्वमिति समुदायपातनिका। तत्र प्रथमतः एकचत्वारिंशन्मध्ये 'सुद्धहं संजमु' इत्यादिसूत्रपञ्चकपर्यन्तं शुद्धोपयोगमुख्यतया व्याख्यानम्, अथानन्तरं 'दाणिं लब्भइ'

और मोक्षमार्ग इनका स्वरूप कहा है, उसमें प्रथम ही 'सिरिगुरु' इत्यादि मोक्ष रूपके कथनकी मुख्यताकर दस दोहे, 'दंसण णाणु' इत्यादि एक दोहाकर मोक्षका फल, निश्चय व्यवहार मोक्षमार्गकी मुख्यताकर 'जीवहं मोक्खहं हेउ वरु' इत्यादि उन्नीस दोहे, अभेदरत्नत्रयकी मुख्यताकर 'जो भत्तउ' इत्यादि आठ दोहे, समभावकी मुख्यताकर 'कम्मु पुरक्किउ' इत्यादि चौदह दोहे पुण्य-पापकी समानताकी मुख्यता कर 'बंधहं मोक्खहं हेउ णिउ' इत्यादि चौदह दोहे हैं, और शुद्धोपयोगके स्वरूपकी मुख्यताकर प्रक्षेपकोंके बिना इकतालीस दोहे पर्यंत व्याख्यान है। उन इकतालीस दोहोंमें से प्रथम ही 'सुद्धहं संजमु' इत्यादि पाँच दोहा तक शुद्धोपयोगके व्याख्यानकी मुख्यता है, 'दाणिं लब्भइ' इत्यादि पंद्रह दोहा पर्यंत वीतराग स्वसंवेदनज्ञानकी

બીજો મહાધિકાર (દોહક સૂત્રો-૨૧૪)

ત્યારપછી બીજા મહાધિકારની (દોહકસૂત્રો ૨૧૪) શરૂઆતમાં મોક્ષ, મોક્ષફળ, અને મોક્ષમાર્ગનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે. (૧) ત્યાં પ્રથમ જ મોક્ષ સ્વરૂપના કથનની મુખ્યતાથી "સિરિગુરુ" ઇત્યાદિ દસ દોહકસૂત્રો છે, (૨) ત્યારપછી "દંસણુ ણાણુ" એ એક સૂત્રથી મોક્ષનું ફળ દર્શાવ્યું છે, (૩) ત્યારપછી "જીવહં મોક્ખહં હેઉ વરુ" ઇત્યાદિ ઓગણીસ સૂત્ર સુધી નિશ્ચયવ્યવહારમોક્ષમાર્ગની મુખ્યતાથી વ્યાખ્યાન કર્યું છે, (૪) ત્યારપછી અભેદરત્નત્રયની મુખ્યતાથી "જો ભત્તઉ" ઇત્યાદિ આઠ સૂત્રો છે, (૫) ત્યારપછી સમભાવની મુખ્યતાથી "કમ્મુ પુરક્કિઉ" ઇત્યાદિ ચૌદ સૂત્રો છે, (૬) ત્યારપછી પુણ્ય પાપની સમાનતાની મુખ્યતાથી "बंधहं मोक्खहं हेउ णिउ" ઇત્યાદિ ચૌદ સૂત્રો છે.

ત્યાર પછી પ્રક્ષેપકોને છોડીને એકતાલીસ સૂત્રો સુધી શુદ્ધોપયોગના સ્વરૂપની મુખ્યતા છે. એ પ્રમાણે સમુદાયપાતનિકા જાણવી.

(૭) તે એકતાલીસ સૂત્રોમાંથી પ્રથમ "સુદ્ધહં સંજમુ" ઇત્યાદિ પાંચ સૂત્રો સુધી શુદ્ધોપયોગની મુખ્યતાથી વ્યાખ્યાન છે, (૮) ત્યારપછી 'દાણિં લબ્ભઇ' ઇત્યાદિ પંદર સૂત્રો

પાતનિકા]

પરમાત્મપ્રકાશ:

[૫

ઇત્યાદિપચ્ચદશસૂત્રપર્યન્તં વીતરાગસ્વસંવેદનજ્ઞાનમુખ્યત્વેન વ્યાખ્યાનં, તદનન્તરં 'લેણહં ઇચ્છઇ મૂઢુ' ઇત્યાદિસૂત્રાષ્ટકપર્યન્તં પરિગ્રહત્યાગમુખ્યતયા વ્યાખ્યાનમ્, અત ઝર્ધ્વં 'જો ભત્તઠ રયણત્તયહં' ઇત્યાદિ ત્રયોદશસૂત્રપર્યન્તં શુદ્ધનયેન ષોડશવર્ણિકાસુવર્ણવત્ સર્વે જીવાઃ કેવલજ્ઞાનાદિસ્વભાવલક્ષણેન સમાના ઇતિ મુખ્યત્વેન વ્યાખ્યાનમ્, ઇત્યેકચત્વારિંશત્સૂત્રાણિ ગતાનિ। અત ઝર્ધ્વં 'પરુ જાણંતુ વિ' ઇત્યાદિ સમાપ્તિપર્યન્તં પ્રક્ષેપકાન્ વિહાય સપ્તોત્તરશત-સૂત્રૈશ્ચૂલિકાવ્યાખ્યાનમ્। તત્ર સપ્તોત્તરશતમધ્યે અવસાને 'પરમસમાહિ' ઇત્યાદિ ચતુર્વિંશતિસૂત્રેષુ સપ્ત સ્થલાનિ ભવન્તિ। તસ્મિન્ પ્રથમસ્થલે નિર્વિકલ્પસમાધિમુખ્યત્વેન 'પરમસમાહિમહાસરહિ' ઇત્યાદિ સૂત્રષટ્કં, તદનન્તરમર્હત્પદમુખ્યત્વેન 'સયલવિયપ્પહં' ઇત્યાદિ સૂત્રત્રયમ્, અથાનન્તરં

મુખ્યતાકર વ્યાખ્યાન હૈ, પરિગ્રહ ત્યાગકી મુખ્યતાકર 'લેણહ ઇચ્છઇ' ઇત્યાદિ આઠ દોહા પર્યન્ત વ્યાખ્યાન હૈ, 'જો ભત્તઠ રયણત્તયહં' ઇત્યાદિ તેરહ દોહા પર્યન્ત શુદ્ધનયકર સોલહવાનકે સુવર્ણકી તરહ સબ જીવ કેવલજ્ઞાનાદિ સ્વભાવલક્ષણકર સમાન હૈં યહ વ્યાખ્યાન હૈ। ઇસ તરહ ઇકતાલીસ દોહોંકે વ્યાખ્યાનકી વિધિ કહી। ડનકે ચાર અધિકાર હૈં। યહાંપર ઇકસૌ ગ્યારહ દોહોંકા દૂસરા મહા અધિકાર કહા હૈ, ડસમેં દસ અન્તર અધિકાર હૈં। ઇસકે બાદ 'પરુ જાણંતુ વિ' ઇત્યાદિ ઇકસૌ સાત દોહોંમેં ગ્રંથકી સમાપ્તિ પર્યન્ત ચૂલિકા વ્યાખ્યાન હૈ। ઇનકે સિવાય પ્રક્ષેપક હૈં। ડન ઇકસૌ સાત દોહોંમેંસે અન્તકે 'પરમસમાહિ' ઇત્યાદિ ચૌબીસ દોહા પર્યન્ત પરમસમાધિકા કથન હૈ, ડનમેં સાત સ્થલ હૈં। ડનમેંસે પ્રથમ સ્થલમેં નિર્વિકલ્પ સમાધિકી મુખ્યતાકર 'પરમસમાહિમહાસરહિ' ઇત્યાદિ છહ દોહે, અરહંતપદકી મુખ્યતાકર 'સયલ વિયપ્પહં' ઇત્યાદિ

સુધી વીતરાગ સ્વસંવેદનજ્ઞાનની મુખ્યતાથી વ્યાખ્યાન છે, (૯) ત્યારપછી 'લેણહં ઇચ્છઇ મૂઢુ' ઇત્યાદિ આઠ સૂત્રો સુધી પરિગ્રહના ત્યાગની મુખ્યતાથી વ્યાખ્યાન છે. (૧૦) ત્યારપછી "જો ભત્તઠ રયણત્તયહં" ઇત્યાદિ તેર સૂત્રો સુધી શુદ્ધનયથી સોળ વલા સુવર્ણની માફક સર્વ જીવો કેવળજ્ઞાનાદિ લક્ષણથી સમાન છે એવી મુખ્યતાથી વ્યાખ્યાન છે. (તે એકતાળીસ સૂત્રોના મહાસ્થળના ચાર અન્તર સ્થળો છે) એ પ્રમાણે એકતાળીસ સૂત્રો સમાપ્ત થયાં.

ત્યારપછી "પરુ જાણંતુ વિ" ઇત્યાદિ સમાપ્તિ સુધી પ્રક્ષેપક સૂત્રોને છોડીને એકસો સાત સૂત્રોથી ચૂલિકા વ્યાખ્યાન છે. તે એકસો સાત સૂત્રોમાંથી છેલ્લા 'પરમ સમાહિ' ઇત્યાદિ ચોવીસ સૂત્રોમાં સાત સ્થળો છે. [તેમાં (પરમ) સમાધિનું કથન છે.]

(૧) તેમાં પ્રથમ સ્થળમાં નિર્વિકલ્પ સમાધિની મુખ્યતાથી "પરમસમાહિમહાસરહિ" ઇત્યાદિ છ સૂત્રો છે, (૨) ત્યારપછી અર્હત્પદની મુખ્યતાથી "સયલવિયપ્પહં" ઇત્યાદિ ત્રણ

૬]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[પાતનિકા

પરમાત્મપ્રકાશનામમુખ્યત્વેન ‘સયલહં કમ્મહં દોસહં’ इत्यादि सूत्रत्रयम्, अथ सिद्धपदमुख्यत्वेन ‘ज्ञाणं कम्मक्खउ करिवि’ इत्यादि सूत्रत्रयं, तदनन्तरं परमात्मप्रकाशाराधकपुरुषाणां फलकथनमुख्यत्वेन ‘जे परमप्पयासु मुणि’ इत्यादिसूत्रत्रयम्, अत ऊर्ध्वं परमात्मप्रकाशाराधनायोग्यपुरुषकथनमुख्यत्वेन ‘जे भवदुक्खहं’ इत्यादिसूत्रत्रयम्’ अथानन्तरं परमात्मप्रकाशशास्त्रफलकथनमुख्यत्वेन तथैवौद्धत्यपरिहारमुख्यत्वेन च ‘लक्खणछंद’ इत्यादि सूत्रत्रयम्। इति चतुर्विंशतिदोहकसूत्रैकचूलिकावसाने सप्त स्थलानि गतानि। एवं प्रथमपातनिका समाप्ता। अथवा प्रकारान्तरेण द्वितीया पातनिका कथ्यते। तद्यथा—प्रथमतस्तावद्बहिरात्मान्तरात्मपरमात्मकथनरूपेण प्रक्षेपकान् विहाय त्रयोविंशत्यधिक-

तीन दोहे, परमात्मप्रकाशनामकी मुख्यताकर ‘सयलहं दोसहं’ इत्यादि तीन दोहे, सिद्धपदकी मुख्यताकर ‘ज्ञाणं कम्मक्खउ करिवि’ इत्यादि तीन दोहे, परमात्मप्रकाशके आराधक पुरुषोंको फलके कथनकी मुख्यताकर ‘जे परमप्पयास मुणि’ इत्यादि तीन दोहे, परमात्मप्रकाशकी आराधनाके योग्य पुरुषोंके कथनकी मुख्यताकर ‘जे भवदुक्खहं’ इत्यादि तीन दोहे, और परमात्मप्रकाशशास्त्रके फलके कथनकी मुख्यताकर तथा गर्वके त्यागकी मुख्यताकर ‘लक्खण छंद’ इत्यादि तीन दोहे हैं। इस प्रकार चूलिकाके अंतमें चौबीस दोहोंमें सात स्थल कहे गये हैं। इस तरह तीन महाअधिकारोंमें अंतर स्थल अनेक हैं। एक तो इस प्रकार पातनिका कही, अथवा अन्य तरह कथनकर दूसरी पातनिका कहते हैं—पहले अधिकारमें बहिरात्मा, अंतरात्मा

सूत्रो छे, (३) त्पारपछी परमात्मप्रकाश नामनी मुष्यताथी “सयलहं कम्महं दोसहं” इत्यादि त्रश सूत्रो छे, (४) पछी सिद्धपदनी मुष्यताथी “ज्ञाणं कम्मक्खउ करिवि” इत्यादि त्रश सूत्रो छे, (५) त्पारपछी परमात्मप्रकाशना आराधक पुरुषोना इणना कथननी मुष्यताथी “जे परमप्पयासु मुणि” इत्यादि त्रश सूत्रो छे, (६) त्पारपछी परमात्मप्रकाशनी आराधनाने योग्य पुरुषोना कथननी मुष्यताथी ‘जे भवदुक्खहं’ इत्यादि त्रश सूत्रो छे, (७) त्पारपछी परमात्मप्रकाशशास्त्रना इणना कथननी मुष्यताथी अने उद्धतपणाना (गर्वना) त्यागनी मुष्यताथी ‘लक्खणछंद’ इत्यादि त्रश सूत्रो छे.

એ પ્રમાણે ચોવીસ દોહક સૂત્રોની એક ચૂલિકાના અંતમાં સાત સ્થળો સમાપ્ત થયાં.

(એ રીતે તે મહાધિકારોમાં અંતર સ્થળ અનેક છે.) એ રીતે પ્રથમપાતનિકા સમાપ્ત થઈ, (એ રીતે પરિપાટીનો એક ક્રમ કહ્યો.) અથવા અન્ય પ્રકારે બીજી પાતનિકા કહેવામાં આવે છે. તે આ પ્રમાણે :—પહેલા અધિકારમાં પ્રથમ તો પ્રક્ષેપક સૂત્રોને છોડીને બહિરાત્મા, અન્તરાત્મા, અને પરમાત્માના કથનરૂપે એકસોત્રેવીસ સૂત્રો સુધી વ્યાખ્યાન

પાતનિકા]

પરમાત્મપ્રકાશ:

[૭

શતસૂત્રપર્યન્તં વ્યાખ્યાનં ક્રિયત્ત્વમિતિ સમુદાયપાતનિકા। તત્રાદૌ ‘જે જાયા’ ઇત્યાદિ પચ્ચવિંશતિસૂત્રપર્યન્તં ત્રિધાત્મપીઠિકાવ્યાખ્યાનમ્, અથાનન્તરં ‘જેહઠ ગિમ્મલુ’ ઇત્યાદિ ચતુર્વિંશતિસૂત્રપર્યન્તં સામાન્યવિવરણમ્, અત્ત ઋર્ધ્વં ‘અપ્પા જોઝય સવ્વગઠ’ ઇત્યાદિ ત્રિચત્વારિંશતસૂત્રપર્યન્તં વિશેષવિવરણમ્, અત્ત ઋર્ધ્વં ‘અપ્પા સંજમુ’ ઇત્યાદેકત્રિંશતસૂત્રપર્યન્તં ચૂલિકાવ્યાખ્યાનમિતિ પ્રથમમહાધિકારઃ સમાપ્તઃ। અથાનન્તરં મોક્ષમોક્ષફલમોક્ષમાર્ગ-સ્વરૂપકથનમુખ્યત્વેન પ્રક્ષેપકાન્ વિહાય ચતુર્દશાધિકશતદ્વયસૂત્રપર્યન્તં દ્વિતીયમહાધિકારઃ પ્રારભ્યત્ત્વમિતિ સમુદાયપાતનિકા। તત્રાદૌ ‘સિરિગુરુ’ ઇત્યાદિત્રિંશતસૂત્રપર્યન્તં પીઠિકાવ્યાખ્યાનં, તદનન્તરં ‘જો ભત્તઠ’ ઇત્યાદિષ્ટ્ટ્રિંશતસૂત્રપર્યન્તં સામાન્યવિવરણમ્, અથાનન્તરં ‘સુદ્ધહં સંજમુ’ ઇત્યાદેકચત્વારિંશતસૂત્રપર્યન્તં વિશેષવિવરણં, તદનન્તરં પ્રક્ષેપકાન્ વિહાય સપ્તોત્તરશત-

ઔર પરમાત્માકે કથનકી મુખ્યતાકર ક્ષેપકોંકો છોડકર ઇકસૌ તેઈસ દોહે કહે હૈં। ડનમેંસે ‘જે જાયા’ ઇત્યાદિ પચ્ચીસ દોહા પર્યન્ત ત્રીન પ્રકાર આત્માકે કથનકા પીઠિકા વ્યાખ્યાન, ‘જેહઠ ગિમ્મલુ’ ઇત્યાદિ ચૌબીસ દોહા પર્યન્ત સામાન્ય વર્ણન, ‘અપ્પા જોઝય સવ્વગઠ’ ઇત્યાદિ તેતાલીસ દોહા પર્યન્ત વિશેષ વર્ણન ઔર ‘અપ્પા સંજમુ’ ઇત્યાદિ ઇકતીસ દોહા પર્યન્ત ચૂલિકા વ્યાખ્યાન હૈં। ઇસ તરહ અંતર અધિકારોં સહિત પહલા મહાધિકાર કહા। ઇસકે બાદ મોક્ષ, મોક્ષફલ ઔર મોક્ષમાર્ગકે સ્વરૂપકે કથનકી મુખ્યતાકર ક્ષેપકોંકે સિવાય દોસૌ ચૌદહ દોહા પર્યન્ત દૂસરા મહાધિકાર હૈં। ડસમેં ‘સિરિ ગુરુ’ ઇત્યાદિ ત્રીસ દોહા પર્યન્ત પીઠિકાવ્યાખ્યાન, ‘જો ભત્તઠ’ ઇત્યાદિ છત્તીસ દોહા પર્યન્ત સામાન્યવર્ણન ઔર ‘સુદ્ધહં સંજમુ’ ઇત્યાદિ ઇકતાલીસ દોહા

કરવામાં આવ્યું છે, એવી સમુદાયપાતનિકા છે. (૧) ત્યાં આદિમાં “જે જાયા” ઇત્યાદિ પચ્ચીસ સૂત્રો સુધી ત્રણ પ્રકારના આત્માના કથનનું પીઠિકાવ્યાખ્યાન છે, (૨) ત્યારપછી “જેહઠ ગિમ્મલુ” ઇત્યાદિ ચૌબીસ સૂત્રો સુધી સામાન્ય વિવરણ છે, (૩) ત્યારપછી “અપ્પા જોઝય સવ્વગઠ” ઇત્યાદિ તેતાલીસ સૂત્રો સુધી વિશેષ વિવરણ છે, (૪) ત્યારપછી “અપ્પા સંજમુ” ઇત્યાદિ એકત્રીસ સૂત્રો સુધી ચૂલિકા વ્યાખ્યાન છે. એ રીતે (અંતર અધિકારો સહિત) પ્રથમ મહાધિકાર સમાપ્ત થયો.

ત્યાર પછી પ્રક્ષેપક સૂત્રોને છોડીને મોક્ષ, મોક્ષફળ અને મોક્ષમાર્ગના સ્વરૂપના કથનની મુખ્યતાથી બસો ચૌદ સૂત્રો સુધી બીજો મહાધિકાર કહેવામાં આવ્યો છે. એવી સમુદાયપાતનિકા છે. (૧) ત્યાં આદિમાં “સિરિ ગુરુ” ઇત્યાદિ ત્રીસ સૂત્રો સુધી પીઠિકા વ્યાખ્યાન છે. (૨) ત્યારપછી “જો ભત્તઠ” ઇત્યાદિ છત્રીસ સૂત્રો સુધી સામાન્ય વર્ણન છે. (૩) ત્યારપછી “સુદ્ધહં સંજમુ” ઇત્યાદિ એકતાલીસ સૂત્રો સુધી વિશેષ વર્ણન છે. (૪) ત્યારપછી પ્રક્ષેપક સૂત્રોને છોડીને એકસો સાત સૂત્રો સુધી અભેદરત્નત્રયની મુખ્યતાથી

८]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-१ : दोहा-१

पर्यन्तमभेदरत्नत्रयमुख्यतयाचूलिकाव्याख्यानं, इति द्वितीयपातनिका ज्ञातव्या ॥

इदानीं प्रथमपातनिकाभिप्रायेण व्याख्याने क्रियमाणे ग्रन्थकारो ग्रन्थस्यादौ मङ्गलार्थमिष्टदेवतानमस्कारं कुर्वाणः सन् दोहकसूत्रमेकं *प्रतिपादयति—

१) जे जाया ज्ञाणगियएँ कम्म-कलंक डहेवि ।

णिच्च-णिरंजण-णाण-मय ते परमप्प णवेवि ॥१॥

ये जाता ध्यानाग्निना कर्मकलङ्कान् दग्ध्वा ।

नित्यनिरञ्जनज्ञानमयास्तान् परमात्मनः नत्वा ॥१॥

पर्यंत विशेषवर्णन है, उसके बाद 'उक्तं च' को छोड़कर एक सौ सात दोहा पर्यंत अभेदरत्नत्रयकी मुख्यताकर चूलिका व्याख्यान है। इस तरह दूसरी पातनिका जाननी चाहिये।

अब, प्रथम पातनिकाके अभिप्रायसे व्याख्यान किया जाता है, उसमें ग्रंथकर्ता श्री योगीन्द्राचार्यदेव ग्रंथके आरंभमें मंगलके लिए इष्टदेवता श्री भगवानको नमस्कार करते हुए एक दोहा छंद कहते हैं।

प्रथम महाधिकार

गाथा—१

अन्वयार्थ :—[ये] जो भगवान् [ध्यानाग्निना] ध्यानरूपी अग्निसे [कर्म-कलङ्कान्] पहले कर्मरूपी मैलोंको [दग्ध्वा] भस्म करके [नित्यनिरंजनज्ञानमयाः जाताः] नित्य, निरंजन और ज्ञानमयी सिद्ध परमात्मा हुए हैं, [तान्] उन [परमात्मनः] सिद्धोंको [नत्वा] नमस्कार करके मैं परमात्मप्रकाशका व्याख्यान करता हूँ। यह संक्षेप व्याख्यान किया।

यूविकाव्याख्यान छे. आ रीते भीञ्च पातनिका ज्ञाणवी.

(१)

प्रथम महाधिकार

उवे प्रथम पातनिकाना अभिप्राय प्रभाषे व्याख्यान करवामां आवतां, ग्रंथकार श्रीयोगीन्द्राचार्य ग्रंथनी आदिमां मंगल अर्थे इष्टदेवताने (श्री सिद्धपरमात्माने) नमस्कार करता थका ओक दोहकसूत्र कहे छे :—

★ पाठान्तर :—प्रतिपादयति = प्रतिपादयति । तद्यथा--

જે જાયા યે કેચન કર્તારો મહાત્માનો જાતા ઉત્પન્નાઃ। કેન કારણભૂતેન। જ્ઞાણગિયણ ધ્યાનાગ્નિના। કિં કૃત્વા પૂર્વમ્। કમ્મકલંક ડહેવિ—કર્મકલકુમલાન્ દગ્ધ્વા ભસ્મીકૃત્વા। કથંભૂતાઃ જાતાઃ। ણિચ્છણિરંજણણાણમય નિત્યનિરજ્જનજ્ઞાનમયાઃ તે પરમપ્પ ણવેવિ તાન્પરમાત્મનઃ કર્મતાપન્નાન્નત્વા પ્રણમ્યેતિતાત્પર્યાર્થવ્યાખ્યાનં સમુદાયકથનં સંપિણ્ડિતાર્થ- નિરૂપણમુપોદ્દાતઃ સંગ્રહવાક્યં વાર્તિકમિતિ યાવત્। ઇતો વિશેષઃ। તદ્દથા—યે જાતા ઉત્પન્ના મેઘપટલવિનિર્ગતદિનકરકિરણપ્રભાવાત્કર્મપટલવિઘટનસમયે સકલવિમલકેવલજ્ઞાનાઘનન્તચતુષ્ટય- વ્યક્તિરૂપેણ લોકાલોકપ્રકાશનસમર્થેન સર્વપ્રકારોપાદેયભૂતેન કાર્યસમયસારરૂપ પરિણતાઃ। કયા નયવિવક્ષયા જાતાઃ સિદ્ધપર્યાયપરિણતિવ્યક્તરૂપતયા ધાતુપાષાણે સુવર્ણપર્યાયપરિણતિ—વ્યક્તિવત્। તથા ચોક્તં પચ્ચાસ્તિકાયે—પર્યાયાર્થિકનયેન “અભૂદપુલ્લો હવદિ સિદ્ધો”, દ્રવ્યાર્થિકનયેન પુનઃ

ભાવાર્થ :—જૈસે મેઘ-પટલસે બાહર નિકલી હુઈ સૂર્યકી કિરણોંકી પ્રભા પ્રબલ હોતી હૈ, ઉસી તરહ કર્મરૂપ મેઘસમૂહકે વિલય હોનેપર અત્યંત નિર્મલ કેવલજ્ઞાનાદિ અનંતચતુષ્ટયકી પ્રગટતાસ્વરૂપ પરમાત્મા પરિણત હુઈ હૈં। અનંતચતુષ્ટય અર્થાત્ અનંતજ્ઞાન, અનંતદર્શન, અનંતસુખ, અનંતવીર્ય, યે અનંતચતુષ્ટય સબ પ્રકાર અંગીકાર કરને યોગ્ય હૈં, તથા લોકાલોકકે પ્રકાશનકો સમર્થ હૈં। જબ સિદ્ધપરમેષ્ઠી અનંતચતુષ્ટયરૂપ પરિણમે, તબ કાર્ય-સમયસાર હુઈ। અંતરાત્મ અવસ્થામૈં કારણ-સમયસાર થે। જબ કાર્યસમયસાર હુઈ તબ સિદ્ધપર્યાય પરિણતિકી પ્રગટતા રૂપકર શુદ્ધ પરમાત્મા હુઈ। જૈસે સોના અન્ય ધાતુકે મિલાપસે રહિત હુઆ, અપને સોલહવાનરૂપ પ્રગટ હોતા હૈ, ઉસી તરહ કર્મ-કલંક રહિત સિદ્ધપર્યાયરૂપ પરિણમે। તથા પંચાસ્તિકાય ગ્રંથમૈં મી કહા હૈ—જો પર્યાયાર્થિકનયકર ‘અભૂદપુલ્લો હવદિ સિદ્ધો’ અર્થાત્ જો પહેલે સિદ્ધપર્યાય

ભાવાર્થ :—જેવી રીતે મેઘપટલમાંથી નીકળેલા સૂર્યનાં કિરણોની પ્રભા પ્રગટ થઈ છે તેવી રીતે જેઓ કર્મપટલના વિલય ટાણે (કર્મરૂપી મેઘપટલનો વિલય થતાં) સકલ વિમલ કેવલજ્ઞાનાદિ અનંતચતુષ્ટયની વ્યક્તિરૂપ, લોકાલોકને પ્રકાશવાને સમર્થ, સર્વપ્રકારે ઉપાદેયભૂત કાર્યસમયસારરૂપ પરિણમ્યા છે. કયા નયની વિવક્ષાથી (તેઓ કાર્યસમયસારરૂપ સિદ્ધપરમાત્મા) થયા છે? જેવી રીતે ધાતુપાષાણ સુવર્ણપર્યાયરૂપ પરિણતિની પ્રગટતારૂપે થયો છે તેવી રીતે તેઓ સિદ્ધપર્યાયરૂપ પરિણતિની પ્રગટતારૂપે થયા છે, શ્રી પંચાસ્તિકાય (ગાથા-૨૦)માં કહ્યું છે કે :—

પર્યાયાર્થિકનયથી “અભૂદપુલ્લો હવદિ સિદ્ધો” (જીવ અભૂતપૂર્વ સિદ્ધ થાય છે), દ્રવ્યાર્થિકનયથી તો જેવી રીતે ધાતુપાષાણમાં સુવર્ણ શક્તિરૂપે રહેલ છે તેવી રીતે, શક્તિ- અપેક્ષાએ જીવ પ્રથમથી જ શુદ્ધ, બુદ્ધ એક સ્વભાવવાળો છે. દ્રવ્યસંગ્રહ (ગાથા-૧૩૩)માં

શક્ત્યપેક્ષયા પૂર્વમેવ શુદ્ધબુદ્ધૈકસ્વભાવસ્તિષ્ઠતિ ધાતુપાષાણે સુવર્ણશક્તિવત્ । તથા ચોક્તં દ્રવ્યસંગ્રહે—શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયેન “સવ્વે સુદ્ધા હુ સુદ્ધણયા” સર્વે જીવાઃ શુદ્ધબુદ્ધૈકસ્વભાવાઃ । કેન જાતાઃ । ધ્યાનાગ્નિના કરણભૂતેન ધ્યાનશબ્દેન આગમાપેક્ષયા વીતરાગનિર્વિકલ્પશુક્લધ્યાનમ્, અધ્યાત્માપેક્ષયા વીતરાગનિર્વિકલ્પરૂપાતીતધ્યાનમ્ । તથા ચોક્તમ્—“પદસ્થં મન્ત્રવાક્યસ્થં પિંડસ્થં સ્વાત્મચિન્તનમ્ । રૂપસ્થં સર્વચિદ્રૂપં રૂપાતીતં નિરજ્જનમ્ ॥” તદ્ધ ધ્યાનં વસ્તુવૃત્ત્યા શુદ્ધાત્મસમ્યક્શ્રદ્ધાનજ્ઞાનાનુષ્ઠાનરૂપાભેદરત્નત્રયાત્મકનિર્વિકલ્પસમાધિસમુત્પન્નવીતરાગપરમાનન્દસમરસી-

કમી નહીં પાઈ થી, વહ કર્મ-કલંકકે વિનાશસે પાઈ । યહ પર્યાયાર્થિકનયકી મુખ્યતાસે કથન હૈ ઓર દ્રવ્યાર્થિકનયકર શક્તિકી અપેક્ષા યહ જીવ સદા હી શુદ્ધ બુદ્ધ (જ્ઞાન) સ્વભાવ તિષ્ઠતા હૈ । જૈસે ધાતુ પાષાણકે મેલમેં મી શક્તિરૂપ સુવર્ણ મૌજૂદ હી હૈ, ક્યૌંકિ સુવર્ણ-શક્તિ સુવર્ણમેં સદા હી રહતી હૈ, જબ પરવસ્તુકા સંયોગ દૂર હો જાતા હૈ, તબ વહ વ્યક્તિરૂપ હોતા હૈ । સારાંશ યહ હૈ કિ શક્તિરૂપ તો પહલે હી થા, લેકિન વ્યક્તિરૂપ સિદ્ધપર્યાય પાને સે હુઆ । શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયકર સમી જીવ સદા શુદ્ધ હી હૈ । એસા હી દ્રવ્યસંગ્રહમેં કહા હૈ, “સવ્વે સુદ્ધાહુ સુદ્ધણયા” અર્થાત્ શુદ્ધ નયકર સમી જીવ શક્તિરૂપ શુદ્ધ હૈ ઓર પર્યાયાર્થિકનયસે વ્યક્તિકર શુદ્ધ હુએ । કિસ કારણસે ? ધ્યાનાગ્નિના અર્થાત્ ધ્યાનરૂપી અગ્નિકર કર્મરૂપી કલંકોંકો ભસ્મ કિયા, તબ સિદ્ધ પરમાત્મા હુએ । વહ ધ્યાન કૌનસા હૈ ? આગમકી અપેક્ષા તો વીતરાગ નિર્વિકલ્પ શુક્લધ્યાન હૈ ઓર અધ્યાત્મકી અપેક્ષા વીતરાગ નિર્વિકલ્પ રૂપાતીત ધ્યાન હૈ । તથા દૂસરી જગહ મી કહા હૈ—“પદસ્થં” ઇત્યાદિ, ઉસકા અર્થ યહ હૈ, કિ ગમોકારમંત્ર આદિકા જો ધ્યાન હૈ, વહ પદસ્થ કહલાતા હૈ, પિંડ (શરીર) મેં ઠહરા હુઆ જો નિજ આત્મા હૈ, ઉસકા

કહું છે કે “સવ્વે સુદ્ધા હુ સુદ્ધણયા” શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયથી (શુદ્ધનયથી) સર્વ સંસારી જીવો શુદ્ધ બુદ્ધ એકસ્વભાવવાળા છે.

શા કારણથી (તેઓ કાર્યસમયસારરૂપ સિદ્ધ પરમાત્મા થયા છે)? કરણરૂપ ધ્યાનાગ્નિ વડે (તેઓ કાર્યસમયસારરૂપ સિદ્ધ પરમાત્મા થયા છે). ‘ધ્યાન’ શબ્દથી આગમની અપેક્ષાએ વીતરાગ નિર્વિકલ્પ શુક્લધ્યાન અને અધ્યાત્મની અપેક્ષાએ વીતરાગ નિર્વિકલ્પ રૂપાતીતધ્યાન સમજવું. કહું છે કે (બૃહત દ્રવ્યસંગ્રહ ગાથા ૪૮ની ટીકા) * “પદસ્થં મન્ત્રવાક્યસ્થં પિંડસ્થં સ્વાત્મચિન્તનમ્ । રૂપસ્થં સર્વચિદ્રૂપં રૂપાતીતં નિરજ્જનમ્ ॥” (અર્થ :—મંત્રવાક્યોમાં સ્થિત તે ‘પદસ્થ’ ધ્યાન છે, નિજ આત્માનું ચિંતન તે ‘પિંડસ્થ’ ધ્યાન છે; સર્વચિદ્રૂપનું ચિંતન તે ‘રૂપસ્થ’ ધ્યાન છે અને નિરંજનનું ધ્યાન તે રૂપાતીત ધ્યાન છે.) અને તે ધ્યાન વસ્તુવૃત્તિથી શુદ્ધ આત્માનાં સમ્યક્શ્રદ્ધાન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્અનુષ્ઠાનરૂપ અભેદ રત્નત્રયાત્મક નિર્વિકલ્પ સમાધિથી સમુત્પન્ન

* બૃહત દ્રવ્યસંગ્રહ ગાથા ૪૮ની ટીકા

ભાવસુખરસાસ્વાદરૂપમિતિ જ્ઞાતવ્યમ્। કિં કૃત્વા જાતાઃ। કર્મમલકલઙ્કાન્ દગ્ધ્વા કર્મમલશબ્દેન દ્રવ્યકર્મભાવકર્માણિ ગૃહ્યન્તે। પુદ્ગલપિંડરૂપાણિ જ્ઞાનાવરણાદીન્યષ્ટૌ દ્રવ્યકર્માણિ, રાગાદિસંકલ્પવિકલ્પરૂપાણિ પુનર્ભાવકર્માણિ। દ્રવ્યકર્મદહનમનુપચરિતાસદ્ભૂતવ્યવહારનયેન, ભાવકર્મદહનં પુનરશુદ્ધનિશ્ચયેન શુદ્ધનિશ્ચયેન બન્ધમોક્ષૌ ન સ્તઃ। इत्थंभूतकर्ममलकलङ्कान् दग्ध्वा कथंभूता जाताः। नित्यनिरञ्जनज्ञानमयाः। क्षणिकैकान्तवादिसौगत-मतानुसारिशिष्यं प्रति द्रव्यार्थिकनयनेन नित्यटङ्कोत्कीर्णज्ञायकैकस्वभावपरमात्मद्रव्यव्यवस्थापनार्थं नित्यविशेषणं कृतम्। अथ कल्पशते गते जगत् शून्यं भवति पश्चात्सदाशिवे जगत्करणविषये चिन्ता भवति तदनन्तरं मुक्तिगतानां जीवानां कर्माञ्जनसंयोगं कृत्वा संसारे पतनं करोतीति नैयायिका वदन्ति,

ચિંતવન વહ પિંડસ્થ હૈ, સર્વ ચિદ્રૂપ (સકલ પરમાત્મા) જો અરહંતદેવ ઉનકા ધ્યાન વહ રૂપસ્થ હૈ, ઓર નિરંજન (સિદ્ધભગવાન્) કા ધ્યાન રૂપાતીત કહા જાતા હૈ। વસ્તુકે સ્વભાવસે વિચારા જાવે, તો શુદ્ધ આત્માકા સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્ચારિત્રરૂપ અભેદ રત્નત્રયમર્મ્ જો નિર્વિકલ્પ સમાધિ હૈ, ઉસસે ઉત્પન્ન હુઆ વીતરાગ પરમાનંદ સમરસી ભાવ સુખરસકા આસ્વાદ વહી જિસકા સ્વરૂપ હૈ, ઈસા ધ્યાનકા લક્ષણ જાનના ચાહિયે। ઈસી ધ્યાનકે પ્રભાવસે કર્મરૂપી મૈલ વહી હુઆ કલંક, ઉનકો ભસ્મકર સિદ્ધ હુઆ। કર્મ-કલંક અર્થાત્ દ્રવ્યકર્મ ભાવકર્મ ઇનમૈસે જો પુદ્ગલપિંડરૂપ જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ કર્મ વે દ્રવ્યકર્મ હૈ, ઓર રાગાદિક સંકલ્પ-વિકલ્પ પરિણામ ભાવકર્મ કહે જાતે હૈ। યહાં ભાવકર્મકા દહન અશુદ્ધ નિશ્ચયનયકર હુઆ, તથા દ્રવ્યકર્મકા દહન અસદ્ભૂત અનુપચરિતવ્યવહારનયકર હુઆ ઓર શુદ્ધ નિશ્ચયકર તો જીવકે બંધ મોક્ષ દોનોં હી નહીં હૈ। ઇસ પ્રકાર કર્મરૂપમલોંકો ભસ્મકર જો ભગવાન હુઆ, વે કૈસે

વીતરાગ પરમાનંદમય સમરસીભાવસુખરસના આસ્વાદરૂપ છે એમ જાણવું.

શું કરીને (તેઓ કાર્યસમયસારરૂપ સિદ્ધ પરમાત્મા) થયા છે? કર્મમળરૂપ કલંકોને દગ્ધ કરીને (તેઓ કાર્યસમયસારરૂપ સિદ્ધ પરમાત્મા થયા છે.) અહીં 'કર્મમળ' શબ્દથી દ્રવ્યકર્મો અને ભાવકર્મો સમજવાં. પુદ્ગલપિંડરૂપ જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ દ્રવ્યકર્મો છે અને રાગાદિસંકલ્પવિકલ્પરૂપ ભાવકર્મો છે. દ્રવ્યકર્મોનું દહન અનુપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી છે અને ભાવકર્મોનું દહન અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી છે, શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી તો બંધમોક્ષ નથી.

આવા કર્મમળરૂપી કલંકોને દગ્ધ કરીને તેઓ કેવા થયા છે? આવા કર્મમળરૂપી કલંકોને દગ્ધ કરીને તેઓ નિત્ય નિરંજન જ્ઞાનમય થયા છે (૧) ક્ષણિક એકાંતવાદી સૌગત (બૌદ્ધ) મતને અનુસરનાર શિષ્ય પ્રતિ દ્રવ્યાર્થિકનયથી નિત્ય ટંકોત્કીર્ણ જ્ઞાયક એક જેનો સ્વભાવ છે એવા પરમાત્મદ્રવ્ય છે એમ સ્થાપવા માટે "નિત્ય" વિશેષણ આપવામાં આવ્યું છે, (૨) સૌ કલ્પકાળ

तन्मतानुसारिशिष्यं प्रति भावकर्मद्रव्यकर्मनोकर्माञ्जननिषेधार्थं मुक्तजीवानां निरञ्जनविशेषणं कृतम्। मुक्तात्मनां सुप्तावस्थाबद्धहिर्ज्ञेयविषये परिज्ञानं नास्तीति सांख्या वदन्ति, तन्मतानुसारिशिष्यं प्रति जगत्त्रयकालत्रयवर्तिसर्वपदार्थयुगपत्परिच्छित्तिरूपकेवलज्ञान-स्थापनार्थं ज्ञानमय-विशेषणं कृतमिति। तानित्यंभूतान् परमात्मनो नत्वा प्रणम्य नमस्कृत्येति क्रियाकारकसंबन्धः। अत्र नत्वेति शब्दरूपो वाचनिको द्रव्यनमस्कारो ग्राह्योऽसद्भूतव्यवहार-

हैं ? वे भगवान सिद्ध परमेष्ठी नित्य निरंजन ज्ञानमई हैं। यहाँपर नित्य जो विशेषण किया है, वह एकान्तवादी बौद्ध जो कि आत्माको नित्य नहीं मानता, क्षणिक मानता है, उसको समझानेके लिये है। द्रव्यार्थिकनयकर आत्माको नित्य कहा है, टंकोत्कीर्ण अर्थात् टाँकीकासा घड्या सुघट ज्ञायक एकस्वभाव परम द्रव्य है। ऐसा निश्चय करानेके लिये नित्यपनेका निरूपण किया है। इसके बाद निरंजनपनेका कथन करते हैं। जो नैयायिकमती हैं वे ऐसा कहते हैं “सौ कल्पकाल चले जानेपर जगत् शून्य हो जाता है और सब जीव उस समय मुक्त हो जाते हैं तब सदाशिवको जगत्के करनेकी चिन्ता होती है। उसके बाद जो मुक्त हुए थे, उन सबके कर्मरूप अंजनका संयोग करके संसारमें पुनः डाल देता है”, ऐसी नैयायिकोंके श्रद्धा है। उनके सम्बोधनेके लिये निरंजनपनेका वर्णन किया कि भावकर्म-द्रव्यकर्म-नोकर्मरूप अंजनका संसर्ग सिद्धोंके कभी नहीं होता। इसी लिये सिद्धोंको निरंजन ऐसा विशेषण कहा है। अब सांख्यमती कहते हैं—‘जैसे सोनेकी अवस्थामें सोते हुए पुरुषको बाह्य पदार्थोंका ज्ञान नहीं होता, वैसे ही मुक्तजीवोंको बाह्य पदार्थोंका ज्ञान नहीं होता है।’ ऐसे जो सिद्धदशामें ज्ञानका अभाव मानते हैं, उनको प्रतिबोध करानेके लिये तीन जगत् तीनकालवर्ती सब पदार्थोंका एक समयमें ही जानना है, अर्थात् जिसमें समस्त लोकालोकके जाननेकी शक्ति है, ऐसे ज्ञायकतारूप केवलज्ञानके स्थापन करनेके लिये सिद्धोंका ज्ञानमय विशेषण किया। वे भगवान नित्य हैं, निरंजन हैं, और ज्ञानमय हैं, ऐसे सिद्धपरमात्माओंको नमस्कार करके ग्रंथका व्याख्यान करता हूँ। यह नमस्कार शब्दरूप वचन द्रव्यनमस्कार है और केवलज्ञानादि अनंत

गया पछी जगत शून्य थाय छे त्यारे सदाशिवने जगत रचवानी चिन्ता थाय छे। त्यार पछी ते मुक्तिप्राप्त जवोने कर्मरूप अंजननो संयोग करीने संसारमां नाभे छे अम नैयायिको कहे छे। तेना मतने अनुसरनार शिष्य प्रति भावकर्म, द्रव्यकर्म अने नोकर्मरूप अंजनना निषेध अर्थे मुक्त जवोने ‘निरंजन’ विशेषण आपवामां आव्युं छे, (३) जेवी रीते सुप्त अवस्थामां पुरुषने बाह्य ज्ञेयविषयनुं ज्ञान छोटुं नथी तेवी रीते मुक्त आत्माओने बाह्य ज्ञेयविषयनुं ज्ञान छोटुं नथी अम सांख्यो कहे छे। तेना मतने अनुसरनार शिष्य प्रति त्रणे जगतना, त्रणे कालवर्ती सर्व

નયેન જ્ઞાતવ્યઃ, કેવલજ્ઞાનાઘનન્તગુણસ્મરણરૂપો ભાવનમસ્કારઃ પુનરશુદ્ધનિશ્ચયનયેનેતિ, શુદ્ધનિશ્ચયનયેન વન્દ્યવન્દકભાવો નાસ્તીતિ। एवं पदखण्डनारूपेण शब्दार्थः कथितः, नयविभागकथनरूपेण नयार्थोऽपि भणितः, बौद्धादिमतस्वरूपकथनप्रस्तावे मतार्थोऽपि निरूपितः, एवंगुणविशिष्टाः सिद्धा मुक्ताः सन्तीत्यागमार्थः प्रसिद्धः। अत्र नित्यनिरञ्जनज्ञानमयरूपं परमात्मद्रव्यमुपादेयमिति भावार्थः। अनेन प्रकारेण शब्दनयमतागमभावार्थो व्याख्यानकाले यथासंभवं सर्वत्र ज्ञातव्य इति ॥१॥

અથ સંસારસમુદ્રોત્તરણોપાયભૂતં વીતરાગનિર્વિકલ્પસમાધિપોતં સમારુહ્ય ચે શિવમય-

ગુણસ્મરણરૂપ ભાવનમસ્કાર કહા જાતા હૈ। यह द्रव्य-भावरूप नमस्कार व्यवहारनयकर साधक-दशामें कहा है, शुद्धनिश्चयनयकर वंद्य-वंदक भाव नहीं है। ऐसे पदखंडनारूप शब्दार्थ कहा और नयविभागरूप कथनकर नयार्थ भी कहा, तथा बौद्ध, नैयायिक, सांख्यादि मतके कथन करनेसे मतार्थ कहा, इस प्रकार अनंतगुणात्मक सिद्धपरमेष्ठी संसारसे मुक्त हुए हैं, यह सिद्धांतका अर्थ प्रसिद्ध ही है, और निरंजन ज्ञानमई परमात्माद्रव्य आदरने योग्य है, उपादेय है, यह भावार्थ है, इसी तरह शब्द नय, मत, आगम, भावार्थ व्याख्यानके अवसर पर सब जान लेना ॥१॥

અબ સંસાર-સમુદ્રકે તરનેકા ઉપાય જો વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ જહાજ હૈ, ઉસપર

પદાર્થના યુગપત્ પરિચ્છિત્તિરૂપ કેવળજ્ઞાન છે એમ સ્થાપવા માટે 'જ્ઞાનમય' વિશેષણ આપવામાં આવ્યું છે. એવા તે પરમાત્માઓને નમીને-પ્રણમીને-નમસ્કાર કરીને, એવો ક્રિયાકારક સંબંધ છે. અહીં 'નત્વા' એવું શબ્દરૂપ વાચિક દ્રવ્યનમસ્કાર અસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી જાણવો અને કેવળજ્ઞાનાદિ અનંતગુણના સ્મરણરૂપ ભાવનમસ્કાર અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી જાણવો, શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી વંદ્યવંદકભાવ નથી.

આ પ્રમાણે પદખંડનારૂપે શબ્દાર્થ કહ્યો, નયવિભાગના કથનરૂપે નયાર્થ કહ્યો, બૌદ્ધાદિના મતોના સ્વરૂપના કથનના અવસર પર મતાર્થ પણ કહ્યો.

આવા ગુણવિશિષ્ટ સિદ્ધો મુક્ત છે એવો આગમાર્થ પ્રસિદ્ધ છે.

અહીં નિત્ય, નિરંજન અને જ્ઞાનમયરૂપ પરમાત્મદ્રવ્ય ઉપાદેય છે એવો ભાવાર્થ છે.

આ રીતે શબ્દ, નય, મત, આગમ અને ભાવાર્થ વ્યાખ્યાનકાળે યથાસંભવ સર્વત્ર જાણવા.૧.

હવે સંસારસમુદ્રને તરવાના ઉપાયભૂત જે વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ નાવ છે તેના પર ચઢીને જેઓ આગામી કાળમાં શિવમય (કલ્યાણમય), નિરુપમ, જ્ઞાનમય થશે તેમને હું

निरुपमज्ञानमया भविष्यन्त्यग्रे तानहं नमस्करोमीत्यभिप्रायं मनसि धृत्वा ग्रन्थकारः सूत्रमाह,
इत्यनेन क्रमेण पातनिकास्वरूपं सर्वत्र ज्ञातव्यम्—

२) ते वंदुं सिरि-सिद्ध-गण होसहिं जे वि अणंत ।

सिवमय-णिरुवम-णाणमय परम-समाहि भजंत ॥२॥

तान् वन्दे श्रीसिद्धगणान् भविष्यन्ति येऽपि अनन्ताः ।

शिवमयनिरुपमज्ञानमयाः परमसमाधिं भजन्तः ॥२॥

ते वंदुं तान् वन्दे । तान् कान् । सिरिसिद्धगण श्रीसिद्धगणान् । ये किं करिष्यन्ति । होसहिं जे वि अणंत भविष्यन्त्यग्रे येऽप्यनन्ताः । कथंभूता भविष्यन्ति । सिवमयणिरुवमणाणमय शिवमयनिरुपमज्ञानमयाः, किं भजन्तः सन्तः इत्थंभूता भविष्यन्ति । परमसमाहि भजंत रागादिविकल्परहितपरमसमाधिं भजन्तः सेवमानाः इतो विशेषः । तथाहि—तान् सिद्धगणान्

चढ़के उस पर आगामी कालमें कल्याणमय अनुपम ज्ञानमई होंगे, उनको मैं नमस्कार करता हूँ—

गाथा—२

अन्वयार्थ :—[‘अहं’] मैं [तान्] उन [सिद्धगणान्] सिद्ध समूहोंको [वन्दे] नमस्कार करता हूँ, [येऽपि] जो [अनन्ताः] आगामीकालमें अनंत [भविष्यन्ति] होंगे । कैसे होंगे ? [शिवमयनिरुपमज्ञानमया] परमकल्याणमय, अनुपम और ज्ञानमय होंगे । क्या करते हुए ? [परमसमाधिं] रागादि विकल्प रहित परमसमाधि उसको [भजन्तः] सेवते हुए ।

भावार्थ :—जो सिद्ध होंगे, उनको मैं वन्दता हूँ । कैसे होंगे, आगामी कालमें सिद्ध, केवलज्ञानादि मोक्षलक्ष्मी सहित और सम्यक्त्वादि आठ गुणों सहित अनंत होंगे । क्या करके सिद्ध होंगे ? वीतराग सर्वज्ञदेवकर प्ररूपित मार्गकर दुर्लभ ज्ञानको पाके राजा श्रेणिक आदिकके

नमस्कार करुं छुं अेवो अत्मिप्राय मनमां धारीने ग्रंथकार सूत्र कडे छे :—आज कमथी पातनिकानुं स्वरूप सर्वत्र जाणवुं.

भावार्थ :—जेओ देवणज्ञानादि मोक्षलक्ष्मीथी सहित थशे अने सम्यक्त्वादि आठ गुणरूपी विभूतिथी सहित थशे अेवा ते अनंत सिद्धगणोने छुं नमस्कार करुं छुं. शुं करीने सिद्ध थशे? के जेओ वीतराग सर्वज्ञप्रणीत मार्गथी दुर्लभओधि प्राप्त करीने आगामी काणमां शिवमय, निरुपम अने ज्ञानमय सिद्ध थशे, जेम के श्रेणिक आदि. अहीं ‘शिव’ शब्दथी निज

कर्मतापन्नान् अहं वन्दे। कथंभूतान्। केवलज्ञानादिमोक्षलक्ष्मीसहितान्
सम्यक्त्वाद्यष्टगुणविभूतिसहितान् अनन्तान्। किं करिष्यन्ति। ये वीतरागसर्वज्ञप्रणीतमार्गेण
दुर्लभबोधिं लब्ध्वा भविष्यन्त्यग्रे श्रेणिकादयः। किंविशिष्टा भविष्यन्ति।
शिवमयनिरुपमज्ञानमयाः। अत्र शिवशब्देन स्वशुद्धात्मभावनोत्पन्नवीतरागपरमानन्दसुखं ग्राह्यं,
निरुपमशब्देन समस्तोपमानरहितं ग्राह्यं, ज्ञानशब्देन केवलज्ञानं ग्राह्यम्। किं कुर्वाणाः सन्त
इत्थंभूताः भविष्यन्ति। विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावशुद्धात्मतत्त्वसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुचरणरूपामूल्य-
रत्नत्रयभारपूर्णं मिथ्यात्वविषयकषायादिरूपसमस्तविभावजलप्रवेशरहितं शुद्धात्मभावनोत्थसहजा-
नन्दैकरूपसुखामृतविपरीतनरकादिदुःखरूपेण क्षारजलेन पूर्णस्य संसारसमुद्रस्य तरणोपायभूतं
समाधिपोतं भजन्तः सेवमानास्तदाधारेण गच्छन्त इत्यर्थः। अत्र शिवमयनिरुपम-
ज्ञानमयशुद्धात्मस्वरूपमुपादेयमिति भावार्थः॥२॥

जीव सिद्ध होंगे। पुनः कैसे होंगे? शिव अर्थात् निज शुद्धात्माकी भावना, उसकर उपजा जो
वीतराग परमानंद सुख, उस स्वरूप होंगे, समस्त उपमा रहित अनुपम होंगे, और केवलज्ञानमई
होंगे। क्या करते हुए ऐसे होंगे? निर्मल ज्ञान दर्शनस्वभाव जो शुद्धात्मा है, उसके यथार्थ
श्रद्धान-ज्ञान-आचरणरूप अमोलिक रत्नत्रयकर पूर्ण और मिथ्यात्व विषय कषायादिरूप समस्त
विभावरूप जलके प्रवेशसे रहित शुद्धात्माकी भावनासे उत्पन्न हुआ जो सहजानंदरूप सुखामृत,
उससे विपरीत जो नारकादि दुःख वे ही हुए क्षारजल, उनकर पूर्ण इस संसाररूपी समुद्रके
तरनेका उपाय जो परमसमाधिरूप जहाज उसको सेवते हुए, उसके आधारसे चलते हुए, अनंत
सिद्ध होंगे। इस व्याख्यानका यह भावार्थ हुआ, कि जो शिवमय अनुपम ज्ञानमय शुद्धात्मस्वरूप
है वही उपादेय है॥२॥

शुद्धात्मानी भावनाथी उत्पन्न वीतराग परमानंदमय सुख समजवुं, 'निरुपम' शब्दथी समस्त
उपमा रहित समजवुं अने 'ज्ञान' शब्दथी केवलज्ञान समजवुं.

शुं करता थका आवा थशे? विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभाववाणा शुद्ध आत्मतत्त्वनां सम्यक्
श्रद्धान, सम्यग्ज्ञान अने सम्यक्-आचरणरूप अमूल्य रत्नत्रयना भावथी पूर्ण, मिथ्यात्व, विषय
अने कषायादिरूप समस्त विभावरूपना प्रवेश रहित शुद्ध आत्मानी भावनाथी उत्पन्न सहजानंद
जेनुं अक रूप छे अवा सुखामृतथी विपरीत नरकादिदुःखरूप क्षारजलथी पूर्ण संसारसमुद्रने
तरवाना उपायभूत समाधिरूपी नावने भजता, सेवता थका अर्थात् तेना आधारे यावता अनंत
सिद्ध थशे.

अहीं शिवमय, निरुपम, ज्ञानमय शुद्ध आत्मस्वरूप उपादेय छे अवा भावार्थ छे. २.

अथानन्तरं परमसमाध्यग्निना कर्मन्धनहोमं कुर्वाणान् वर्तमानान् सिद्धानहं नमस्करोमि—

३) ते हउं वंदउं सिद्ध-गण अच्छिं जे वि हवंत ।

परम-समाहि-महगिँ कम्मिंधणइँ हुणंत ॥३॥

तान् अहं वन्दे सिद्धगणान् तिष्ठन्ति येऽपि भवन्तः ।

परमसमाधिमहाग्निना कर्मन्धनानि जुह्वन्तः ॥३॥

ते हउं वंदउं सिद्धगण तानहं सिद्धगणान् वन्दे। ये कथंभूताः। अत्थ(च्छ) हिं जे वि हवंत इदानीं तिष्ठन्ति ये भवन्तः सन्तः। किं कुर्वाणास्तिष्ठन्ति। परमसमाहिमहगिँइँ कम्मिंधणइँ हुणंत परमसमाध्यग्निना कर्मन्धनानि होमयन्तः। अतो विशेषः। तद्यथा—तान् सिद्धसमूहानहं वन्दे वीतरागनिर्विकल्पस्वसंवेदनज्ञानलक्षणपारमार्थिकसिद्धभक्त्या नमस्करोमि। ये किंविशिष्टः। इदानीं पञ्चमहाविदेहेषु भवन्तस्तिष्ठन्ति श्रीसीमन्धरस्वामिप्रभृतयः। किं

आगे परमसमाधिरूप अग्निसे कर्मरूप ईधनका होम करते हुए वर्तमानकालमें महाविदेहक्षेत्रमें सीमंधरस्वामी आदि तिष्ठते हैं, उनको नमस्कार करता हूँ—

गाथा—३

अन्वयार्थ :—[अहं] मैं [तान्] उन [सिद्धगणान्] सिद्ध समूहोंको [वन्दे] नमस्कार करता हूँ [येऽपि] जो [भवन्तः तिष्ठन्ति] वर्तमान समयमें विराज रहे हैं, क्या करते हुए? [परमसमाधिमहाग्निना] परमसमाधिरूप महा अग्निकर [कर्मन्धनानि] कर्मरूप ईधनको [जुह्वन्तः] भस्म करते हुए।

भावार्थ :—उन सिद्धोंको मैं वीतराग निर्विकल्पस्वसंवेदन ज्ञानरूप परमार्थ सिद्धभक्तिकर नमस्कार करता हूँ। कैसे हैं वे? अब वर्तमान समयमें पंच महाविदेहक्षेत्रोंमें श्रीसीमंधरस्वामी आदि विराजमान हैं। क्या करते हुए? वीतराग परमसामायिकचारित्रकी

त्यार पछी परमसमाधिऽप अग्नि वडे कर्मऽपी ईन्धननो होम करता वर्तमान वर्तता सिद्धोने हुं नमस्कार करुं छुं :—

भावार्थ :—ते सिद्धोने हुं नमस्कार करुं छुं. वीतराग निर्विकल्प स्वसंवेदनज्ञानऽप पारमार्थिक सिद्ध भक्तिथी हुं नमस्कार करुं छुं के जेओ डाल पंचमहाविदेहक्षेत्रमां बिराजे छे, जेम के श्री सीमंधर आदि, शुं करता तेओ बिराजे छे? वीतराग परमसामायिक भावनानी

કુર્વન્તસ્તિષ્ઠન્તિ । વીતરાગપરમસામાયિકભાવનાવિનાભૂતનિર્દોષપરમાત્મસમ્યક્શ્રદ્ધાનજ્ઞાનાનુચરણ-
રૂપાભેદરત્નત્રયાત્મકનિર્વિકલ્પસમાધિવૈશ્વાનરે કર્મેન્ધનાહુતિભિઃ કૃત્વા હોમં કુર્વન્ત ઇતિ ।
અત્ર શુદ્ધાત્મદ્રવ્યસ્યોપાદેયભૂતસ્ય પ્રાપ્ત્યુપાયભૂતત્વાત્રિર્વિકલ્પસમાધિરેવોપાદેય ઇતિ ભાવાર્થઃ ॥૩॥

અથ પૂર્વકાલે શુદ્ધાત્મસ્વરૂપં પ્રાપ્ય સ્વસંવેદનજ્ઞાનબલેન કર્મક્ષયં કૃત્વા યે સિદ્ધા ભૂત્વા
નિર્વાણે વસન્તિ તાનહં વન્દે—

૪) તે પુનુ વંદઉં સિદ્ધ-ગણ જે ણિવ્વાણિ વસંતિ ।
ણાણિં તિહુયણિ ગરુયા વિ ભવ-સાયરિ ણ પડંતિ ॥૪॥

તાન્ પુનઃ વન્દે સિદ્ધગણાન્ યે નિર્વાણે વસન્તિ ।
જ્ઞાનેન ત્રિભુવને ગુરુકા અપિ ભવસાગરે ન પતન્તિ ॥૪॥

ભાવનાકર સંયુક્ત જો નિર્દોષ પરમાત્માકા યથાર્થ શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન-આચરણરૂપ અભેદ રત્નત્રય ઉસ
મઈ નિર્વિકલ્પસમાધિરૂપી અગ્નિમેં કર્મરૂપ ઈંધનકો હોમ કરતે હુએ તિષ્ઠ રહે હૈં । ઇસ કથનમેં
શુદ્ધાત્મદ્રવ્યકી પ્રાપ્તિકા ઉપાયભૂત નિર્વિકલ્પ સમાધિ ઉપાદેય (આદરને યોગ્ય) હૈ, યહ ભાવાર્થ
હુઆ ॥૩॥

આગે જો મહામુનિ હોકર શુદ્ધાત્મસ્વરૂપકો પાકે સમ્યગ્જ્ઞાનકે બલસે કર્મોંકા ક્ષયકર
સિદ્ધ હુએ નિર્વાણમેં બસ રહે હૈં, ઁનકો મૈં વન્દતા હૂં—

ગાથા—૪

અન્વયાર્થ :—[પુનઃ] ફિર ['અહં'] મૈં [તાન્] ઁન [સિદ્ધગણાન્] સિદ્ધોંકો
[વન્દે] વન્દતા હૂં, [યે] જો [નિર્વાણે] મોક્ષમેં [વસન્તિ] તિષ્ઠ રહે હૈં । કૈસે હૈં, વે [જ્ઞાનેન]
જ્ઞાનસે [ત્રિભુવને ગુરુકા અપિ] ત્રિલોકમેં ગુરુ હૈં, તો ઘી [ભવસાગરે] સંસાર-સમુદ્રમેં [ન

સાથે અવિનાભાવી નિર્દોષ પરમાત્માનાં સમ્યક્શ્રદ્ધાન, સમ્યગ્જ્ઞાન, ઁને સમ્યક્આચરણરૂપ
અભેદરત્નત્રયાત્મક નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ અગ્નિમાં કર્મરૂપી ઈંધનની આહુતિ દ્વારા હોમ કરતા
તેઓ બિરાજે છે. અહીં ઉપાદેયભૂત શુદ્ધ આત્મદ્રવ્યની પ્રાપ્તિના ઉપાયરૂપ હોવાથી નિર્વિકલ્પ
સમાધિ જ ઉપાદેય છે એવો ભાવાર્થ છે. ૩.

હવે જેઓ પૂર્વકાળે શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ પામીને સ્વસંવેદનજ્ઞાનના બળથી કર્મોંનો ક્ષય
કરીને સિદ્ધ થઈને નિર્વાણમાં વસે છે તેમને હું નમસ્કાર કરું છું :—

તે પુણુ વંદનં સિદ્ધગણ તાન્ પુનર્વન્દે સિદ્ધગણાન્ । કિંવિશિષ્ટાન્ । જે ણિવ્વાણિ વસંતિ
યે નિર્વાણે મોક્ષપદે વસન્તિ તિષ્ઠન્તિ । પુનરપિ કથંભૂતા યે । ણાણિં તિહુયણિ ગરુયા વિ
ભવસાયરિ ણ પડંતિ જ્ઞાનેન ત્રિભુવનગુરુકા અપિ ભવસાગરે ન પતન્તિ । અત ઋર્ધ્વ વિશેષઃ ।
તથાહિ—તાન્ પુનર્વન્દેઽહં સિદ્ધગણાન્ યે તીર્થકરપરમદેવભરતરાધવપાણ્ડવાદયઃ પૂર્વકાલે
વીતરાગનિર્વિકલ્પસ્વસંવેદનજ્ઞાનબલેન સ્વશુદ્ધાત્મસ્વરૂપં પ્રાપ્ય કર્મક્ષયં કૃત્વેદાનીં નિર્વાણે તિષ્ઠન્તિ
સદાપિ ન સંશયઃ । તાનપિ કથંભૂતાન્ । લોકાલોકપ્રકાશકેવલજ્ઞાનસ્વસંવેદનત્રિભુવનગુરુન્^૧ ।
ત્રૈલોક્યાલોકનપરમાત્મસ્વરૂપનિશ્ચયવ્યવહારપદપદાર્થવ્યવહારનયકેવલજ્ઞાનપ્રકાશેન સમાહિતસ્વ-
સ્વરૂપભૂતે નિર્વાણપદે તિષ્ઠન્તિ યતઃ તતસ્તન્નિર્વાણપદમુપાદેયમિતિ તાત્પર્યાર્થઃ ॥૪॥

અતઃ ઋર્ધ્વ યદ્યપિ વ્યવહારનયેન મુક્તિશિલાયાં તિષ્ઠન્તિ શુદ્ધાત્મનઃ હિ સિદ્ધાસ્તથાપિ

પતન્તિ] નહિં પડતે હૈં ।

ભાવાર્થ :—જો ભારી હોતા હૈ, વહ ગુરુતર હોતા હૈ, ઓર જલમૈં ડૂબ જાતા હૈ, વે
ભગવાન ત્રૈલોક્યમૈં ગુરુ હૈં, પરંતુ ભવ-સાગરમૈં નહિં પડતે હૈં । ડન સિદ્ધોંકો મૈં વંદતા હૂં, જો
તીર્થકરપરમદેવ, તથા ભરત, સગર, રાઘવ, પાંડવાદિક પૂર્વકાલમૈં વીતરાગનિર્વિકલ્પ
સ્વસંવેદનજ્ઞાનકે બલસે નિજશુદ્ધાત્મસ્વરૂપ પાકે, કર્મોંકા ક્ષયકર, પરમસમાધાનરૂપ નિર્વાણ
-પદમૈં વિરાજ રહે હૈં ડનકો મેરા નમસ્કાર હોવે યહ સારાંશ હુઆ ॥૪॥

આગે યદ્યપિ વે સિદ્ધ પરમાત્મા વ્યવહારનયકર લોકાલોકકો દેખતે હુએ મોક્ષમૈં તિષ્ઠ

ભાવાર્થ :—હવે લોકાલોકના પ્રકાશક કેવળજ્ઞાનરૂપ સ્વસંવેદન વડે ત્રણ લોકના
ગુરુ છે તે સિદ્ધોને હું ફરી નમસ્કાર કરું છું, કે જે તીર્થકર પરમદેવો, ભરત, રામચંદ્ર,
પાંડવો આદિ પૂર્વકાળે વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સ્વસંવેદનજ્ઞાનના બળથી નિજ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને
પામીને કર્મનો ક્ષય કરી હાલ નિર્વાણમાં સદા કાળને માટે બિરાજી રહ્યા છે, એમાં કાંઈ
શંકા નથી.*

ત્યાર પછી જો કે શુદ્ધ આત્માઓ સિદ્ધ ભગવંતો-વ્યવહારનયથી મુક્તિશિલા ઉપર

૧. પાઠાન્તર :—ગુરુન્ ત્રૈલોક્યા લોકનપરમાત્મસ્વરૂપનિશ્ચયવ્યવહારપદાર્થવ્યવહારનયકેવલજ્ઞાનપ્રકાશનગુરુકાન્ ।
લોકાલોકનં પરમાત્મસ્વરૂપાવલોકનં નિશ્ચયેન પુદ્ગલાદિપદાર્થાવલોકનં વ્યવહારનયેન કેવલજ્ઞાનપ્રકાશેન

* તે સિદ્ધો કેવા છે? લોકાલોક પ્રકાશે છે તે કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત સિદ્ધો છે. વ્યવહારનયથી ત્રણ લોક પ્રકાશક
પરમાત્મા નિશ્ચયથી સ્વસ્વરૂપમાં રહેલા સિદ્ધો નિર્વાણપદમાં સ્થિત છે. આથી અહીં નિર્વાણપદ ઉપાદેય છે. એવો
તાત્પર્યાર્થ છે. ૪.

निश्चयनयेन शुद्धात्मस्वरूपे तिष्ठन्तीति कथयति—

५) ते पुणु वंदुँ सिद्ध-गण जे अप्पाणि वसंत ।
लोयालोउ वि सयलु इहु अच्छहिँ विमलु णियंत ॥५॥

तान् पुनर्वन्दे सिद्धगणान् ये आत्मनि वसन्तः ।

लोकालोकमपि सकलं इह तिष्ठन्ति विमलं पश्यन्तः ॥५॥

ते पुणु वंदुँ सिद्धगण तान् पुनर्वन्दे सिद्धगणान् । जे अप्पाणि वसंत लोयालोउ वि सयलु इहु अथ (छ) हिँ विमलु णियंत ये आत्मनि वसन्तो लोकालोकं सततस्वरूपपदार्थं निश्चयन्त इति । इदानीं विशेषः । तद्यथा—तान् पुनरहं वन्दे सिद्धगणान् सिद्धसमूहान् वन्दे कर्मक्षयनिमित्तम् । पुनरपि कथंभूतं सिद्धस्वरूपम् । चैतन्यानन्दस्वभावं लोकालोकव्यापि-

रहे हैं, लोकके शिखर ऊपर विराजते हैं, तो भी शुद्ध निश्चयनयकर अपने स्वरूपमें ही स्थित हैं, उनको मैं नमस्कार करता हूँ ।

गाथा—५

अन्वयार्थ :—[‘अहं] मैं [पुनः] फिर [तान्] उन [सिद्धगणान्] सिद्धोंके समूहको [वन्दे] वंदता हूँ [ये] जो [आत्मनि वसन्तः] निश्चयनयकर अपने स्वरूपमें तिष्ठते हुए व्यवहारनयकर [सकलं] समस्त [लोकालोकं] लोक अलोकको [विमलं] संशय रहित [पश्यन्तः] प्रत्यक्ष देखते हुए [तिष्ठन्ति] ठहर रहे हैं ।

भावार्थ :—मैं कर्मोंके क्षयके निमित्त फिर उन सिद्धोंको नमस्कार करता हूँ, जो निश्चयनयकर अपने स्वरूपमें स्थित हैं, और व्यवहारनयकर सब लोकालोकको निःसंदेहपनेसे प्रत्यक्ष देखते हैं, परंतु पदार्थोंमें तन्मयी नहीं हैं, अपने स्वरूपमें तन्मयी हैं । जो परपदार्थोंमें

भिराजे छे. तो पणु निश्चयनयथी पोताना शुद्ध आत्मस्वरूपमां ज स्थित छे ओम कडे छे :—

^१भावार्थ :—हुँ कर्मना क्षय अर्थे इरीने ते सिद्धोने नमस्कार करुं हुं के जेओ निश्चयनयथी पोताना स्वरूपमां स्थित छे अने व्यवहारनयथी सर्व लोकालोकेने निःसंदेहपणे प्रत्यक्ष देखे छे परंतु पर पदार्थोंमां तन्मय नथी, पोताना स्वरूपमां तन्मय छे. जे निश्चयनयथी

१. अडीं संस्कृतटीका अशुद्ध छे तेथी छिंटीना आधारे भावार्थ लप्यो छे.

સૂક્ષ્મપર્યાયશુદ્ધસ્વરૂપં જ્ઞાનદર્શનોપયોગલક્ષણમ્ । નિશ્ચય એકીભૂતવ્યવહારાભાવે સ્વાત્મનિ અપિ ચ સુખદુઃખભાવાભાવયોરેકીકૃત્ય સ્વસંવેદ્યસ્વરૂપે સ્વયત્ને તિષ્ઠન્તિ । ઉપચરિતાસદ્ભૂતવ્યવહારે લોકાલોકાવલોકનં સ્વસંવેદ્યં પ્રતિભાતિ, આત્મસ્વરૂપકૈવલ્યજ્ઞાનોપશમં યથા પુરુષાર્થપદાર્થદૃષ્ટોઃ ભવતિ તેષાં બાહ્યવૃત્તિનિમિત્તમુત્પત્તિસ્થૂલસૂક્ષ્મપરપદાર્થવ્યવહારાત્માનમેવ જ્ઞાનન્તિ । યદિ નિશ્ચયેન તિષ્ઠન્તિ તર્હિ પરકીયસુખદુઃખપરિજ્ઞાને સુખદુઃખાનુભવં પ્રાપ્નોતિ, પરકીયરાગદ્વેષહેતુપરિજ્ઞાને ચ રાગદ્વેષમયત્વં ચ પ્રાપ્નોતીતિ મહદ્દૂષણમ્ । અત્ર યત્ નિશ્ચયેન સ્વસ્વરૂપેઽવસ્થાનં ભણિતં તદેવોપાદેયમિતિ ભાવાર્થઃ ॥૫॥

અથ નિષ્કલાત્માનં સિદ્ધપરમેષ્ઠિનં નત્વેદાનીં તસ્ય સિદ્ધસ્વરૂપસ્ય તત્પ્રાપ્ત્યુપાયસ્ય ચ પ્રતિપાદ્કં સકલાત્માનં નમસ્કરોમિ—

તન્મયી હો, તો પરકે સુખ-દુઃખસે આપ સુખી-દુઃખી હોવે, એસા ડનમેં કદાચિત્ નહીં હૈ । વ્યવહારનયકર સ્થૂલસૂક્ષ્મ સબકો કેવલજ્ઞાનકર પ્રત્યક્ષ નિઃસંદેહ જ્ઞાનતે હૈં, કિસી પદાર્થસે રાગ-દ્વેષ નહીં હૈ । યદિ રાગકે હેતુસે કિસીકો જ્ઞાને, તો વે રાગ દ્વેષમયી હોવેં, યહ બડા દૂષણ હૈ, ઇસલિયે યહ નિશ્ચય હુઆ કિ નિશ્ચયનયકર અપને સ્વરૂપમેં નિવાસ કરતે હૈં પરમેં નહીં, ઓર અપની જ્ઞાયકશક્તિકર સબકો પ્રત્યક્ષ દેખતે હૈં જ્ઞાનતે હૈં । જો નિશ્ચયકર અપને સ્વરૂપમેં નિવાસ કહા, ઇસલિયે વહ અપના સ્વરૂપ હી આરાધને યોગ્ય હૈ, યહ ભાવાર્થ હુઆ ॥૫॥

આગે નિરંજન, નિરાકાર, નિઃશરીર સિદ્ધપરમેષ્ઠીકો નમસ્કાર કરતા હૂં—

પરપદાર્થમાં તન્મય થઈને તેમને જાણે તો પરના સુખ-દુઃખનું જ્ઞાન થતાં પોતાને સુખ-દુઃખનો અનુભવ થાય અને પરકીય રાગ-દ્વેષ જાણવામાં આવતાં, પોતાને રાગદ્વેષમયપણું પ્રાપ્ત થાય એવો મહાન દોષ આવે.

અહીં જે નિશ્ચયથી સ્વસ્વરૂપમાં અવસ્થાન કહ્યું છે તે જ ઉપાદેય છે એવો ભાવાર્થ છે. ૫.

હવે નિકલાત્મા (અશરીરી એવા) સિદ્ધ પરમેષ્ઠીને નમસ્કાર કરીને હાલ તે સિદ્ધ સ્વરૂપના અને તેની પ્રાપ્તિના ઉપાયના કહેનાર સકલાત્માને (શ્રી અરિહંત ભગવાનને) હું નમસ્કાર કરું છું :—

૧ પાઠાન્તર :—નિશ્ચયન્ત=નિશ્ચયન્તસ્તિષ્ઠતિ

६) केवल-दंसण-णाणमय केवल-सुख-सहाय ।

जिणवर वंदउँ भत्तियए जेहिँ पयासिय भाव ॥६॥

केवलदर्शनज्ञानमयान् केवलसुखस्वभावान् ।

जिनवरान् वन्दे भक्त्या यैः प्रकाशिता भावाः ॥६॥

केवलदर्शनज्ञानमयाः केवलसुखस्वभावा ये तान् जिनवरानहं वन्दे। कया। भक्त्या। यैः किं कृतम्। प्रकाशिता भावा जीवाजीवादिपदार्था इति। इतो विशेषः। केवल-ज्ञानाद्यनन्तचतुष्टयस्वरूपपरमात्मतत्त्वसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुभूतिरूपाभेदरत्नत्रयात्मकं सुखदुःख-जीवितमरणलाभालाभशत्रुमित्रसमानभावनाविनाभूतवीतरागनिर्विकल्पसमाधिपूर्वं जिनोपदेशं लब्ध्वा पश्चादनन्तचतुष्टयस्वरूपा जाता ये। पुनश्च किं कृतम्। यैः अनुवादरूपेण जीवादिपदार्थाः प्रकाशिताः। विशेषेण तु कर्माभावे सति केवलज्ञानाद्यनन्तगुणस्वरूपलाभात्मको मोक्षः,

गाथा-६

अन्वयार्थः :—[केवलदर्शनज्ञानमयाः] जो केवलदर्शन और केवल ज्ञानमयी हैं, [केवलसुखस्वभावाः] तथा जिनका केवलसुख ही स्वभाव है और [यैः] जिन्होंने [भावाः] जीवादिक सकल पदार्थ [प्रकाशिताः] प्रकाशित किये, उनको मैं [भक्त्या] भक्तिसे [वन्दे] नमस्कार करता हूँ।

भावार्थः :—केवलज्ञानादि अनन्तचतुष्टयस्वरूप जो परमात्मतत्त्व है, उसके यथार्थ श्रद्धान, ज्ञान और अनुभव, इन स्वरूप अभेदरत्नत्रय वह जिनका स्वभाव है, और सुख-दुःख, जीवित-मरण, लाभ-अलाभ, शत्रु-मित्र, सबमें समान भाव होनेसे उत्पन्न हुई वीतरागनिर्विकल्प परमसमाधि उसके कहनेवाले जिनराजके उपदेशको पाकर अनन्तचतुष्टयरूप हुए, तथा जिन्होंने यथार्थ जीवादि पदार्थोंका स्वरूप प्रकाशित किया तथा जो कर्मका अभाव है वह वही

भावार्थः :—केवलज्ञानादि अनन्तचतुष्टयस्वरूप परमात्मतत्त्वनां सम्यक्श्रद्धान, सम्यग्ज्ञान, अने सम्यक्अनुभूतिरूप अभेदरत्नत्रयात्मक अेवो, सुख-दुःख, जीवित-मरण, लाभ-अलाभ, शत्रु-मित्र अथा प्रत्ये समान भावना उोवानी साथे अविनाभावी वीतराग निर्विकल्प समाधिपूर्वक जिनोपदेश पाभीने जेओ अनन्तचतुष्टयस्वरूप थया छे अने जेओअे अनुवादरूपे अवादि पदार्थो प्रकाशया छे अने विशेषपक्षे कर्मनो अभाव थतां केवलज्ञानादि अनन्तगुण स्वरूपनी प्राप्तिरूप जे मोक्ष छे अने शुद्ध आत्मानां सम्यक्श्रद्धान, सम्यग्ज्ञान, अने

शुद्धात्मसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुष्ठानरूपाभेदरत्नत्रयात्मको मोक्षमार्गश्च, तानहं वन्दे।
अत्रार्हद्गुणस्वरूपस्वशुद्धात्मस्वरूपमेवोपादेयमिति भावार्थः ॥६॥

अथानन्तरं भेदाभेदरत्नत्रयाराधकानाचार्योपाध्यायसाधून्नमस्करोमि—

७) जे परमप्पु णियंति मुणि परम-समाहि धरेवि ।
परमाणंदह कारणिण तिण्णि वि ते वि णवेवि ॥७॥

ये परमात्मानं पश्यन्ति मुनयः परमसमाधिं धृत्वा ।

परमानन्दस्य कारणेन त्रीनपि तानपि नत्वा ॥७॥

केवलज्ञानादि अनंतगुणरूप मोक्ष और जो शुद्धात्माका यथार्थ श्रद्धान-ज्ञान-आचरणरूप अभेदरत्नत्रय वही हुआ मोक्षमार्ग ऐसे मोक्ष और मोक्षमार्गको भी प्रगट किया, उनको मैं नमस्कार करता हूँ। इस व्याख्यानमें अरहंतदेवके केवलज्ञानादि गुणस्वरूप जो शुद्धात्मस्वरूप है, वही आराधने योग्य है, यह भावार्थ जानना ॥६॥

आगे भेदाभेदरत्नत्रयके आराधक जो आचार्य, उपाध्याय और साधु हैं, उनको मैं नमस्कार करता हूँ—

गाथा—७

अन्वयार्थ :—[ये मुनयः] जो मुनि [परमसमाधिं] परमसमाधिको [धृत्वा] धारण करके सम्यग्ज्ञानकर [परमात्मानं] परमात्माको [पश्यन्ति] देखते हैं। किस लिए [परमानंदस्य कारणेन] रगादि विकल्प रहित परमसमाधिसे उत्पन्न हुए परमसुखके रसका अनुभव करनेके लिए [तान् अपि] उन [त्रीन् अपि] तीनों आचार्य, उपाध्याय, साधुओंको भी [नत्वा] मैं नमस्कार करके परमात्मप्रकाशका व्याख्यान करता हूँ।

सम्यक्अनुष्ठानरूप अत्मेद रत्नत्रयात्मक जे मोक्षमार्ग छे अेवा मोक्ष अने मोक्षमार्गने जेमणे प्रकाश्या छे तेमने हुं नमस्कार करुं छुं. अही अर्हत्गुणस्वरूप जे स्वशुद्धात्मस्वरूप छे ते ज उपादेय छे अेवो भावार्थ छे. ६.

त्यार पछी अेदाअेदरत्नत्रयना आराधक आचार्य उपाध्याय अने साधुने हुं नमस्कार करुं छुं :—

જે પરમપુ ણિયંતિ મુણિ યે કેચન પરમાત્માનં નિર્ગચ્છન્તિ સ્વસંવેદનજ્ઞાનેન જાનન્તિ મુનયસ્તપોધનાઃ। કિં કૃત્વા પૂર્વમ્। પરમસમાહિ ધરેવિ રાગાદિવિકલ્પરહિતં પરમસમાધિં ધૃત્વા। કેન કારણેન। પરમાણંદહ કારણિણ નિર્વિકલ્પસમાધિસમુત્પન્નસદાનન્દપરમસમરસીભાવસુખ-રસાસ્વાદનિમિત્તેન તિણિ વિ તે વિ ણવેવિ ત્રીનપ્યાચાર્યોપાધ્યાયસાધૂન્ નત્વા નમસ્કૃત્યેત્યર્થઃ। અતો વિશેષઃ। અનુપચરિતાસદ્ભૂતવ્યવહારસંબન્ધઃ દ્રવ્યકર્મનોકર્મરહિતં તથૈવાશુદ્ધનિશ્ચયસંબન્ધઃ મતિજ્ઞાનાદિવિભાવગુણનરનારકાદિવિભાવપર્યાયરહિતં ચ યદ્દિદાનન્દૈકસ્વભાવં શુદ્ધાત્મતત્ત્વં તદેવ ભૂતાર્થં પરમાર્થરૂપસમયસારશબ્દવાચ્યં સર્વપ્રકારોપાદેયભૂતં તસ્માદ્ચ યદન્યત્તદ્વેયમિતિ।

ભાવાર્થ :—અનુપચરિત અર્થાત્ જો ઉપચરિત નહીં હૈ, ઈસીસે અનાદિ સંબંધ હૈ, પરંતુ અસદ્ભૂત (મિથ્યા) હૈ, ઈસા વ્યવહારનયકર દ્રવ્યકર્મ, નોકર્મકા સંબંધ હોતા હૈ, ઉસસે રહિત ઔર અશુદ્ધ નિશ્ચયનયકર રાગાદિકા સંબંધ હૈ, ઉસસે તથા મતિજ્ઞાનાદિ વિભાવગુણકે સંબંધસે રહિત ઔર નર-નારકાદિ ચતુર્ગતિરૂપ વિભાવપર્યાયોસે રહિત ઈસા જો ચિદાનંદચિદ્રૂપ ઈક અખંડસ્વભાવ શુદ્ધાત્મતત્ત્વ હૈ વહી સત્ય હૈ। ઈસીકો પરમાર્થરૂપ સમયસાર કહના ચાહિૈ। વહી સબ પ્રકાર આરાધને યોગ્ય હૈ। ઉસસે જુદી જો પરવસ્તુ હૈ વહ સબ ત્યાજ્ય હૈ। ઈસી દૃઢ પ્રતીતિ ચંચલતા રહિત નિર્મલ અવગાઢ પરમ શ્રદ્ધા હૈ ઈસકો સમ્યક્ત્વ કહતે હૈ, ઈસકા જો આચરણ અર્થાત્ ઈસ સ્વરૂપ પરિણમન વહ દર્શનાચાર કહા જાતા હૈ ઔર ઈસી નિજસ્વરૂપમેં સંશય-વિમોહ-વિભ્રમ-રહિત જો સ્વસંવેદનજ્ઞાનરૂપ ગ્રાહકબુદ્ધિ વહ સમ્યગ્જ્ઞાન હુઆ, ઈસકા જો આચરણ અર્થાત્ ઈસરૂપ પરિણમન વહ જ્ઞાનાચાર હૈ, ઈસી શુદ્ધ સ્વરૂપમેં શુભ-અશુભ સમસ્ત સંકલ્પ રહિત જો નિત્યાનંદમય નિજરસકા આસ્વાદ, નિશ્ચલ અનુભવ, વહ સમ્યક્ચારિત્ર હૈ,

ભાવાર્થ :—(૧) અનુપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારથી જેનો સંબંધ છે એવાં દ્રવ્યકર્મ અને નોકર્મથી રહિત તેમ જ અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી જેનો સંબંધ છે એવા મતિજ્ઞાનાદિ વિભાવગુણ અને નરનારકાદિ વિભાવપર્યાય રહિત ચિદાનંદ જ જેનો એક સ્વભાવ છે એવું જે શુદ્ધાત્મતત્ત્વ છે તે જ ભૂતાર્થ છે, પરમાર્થરૂપ ‘સમયસાર’ શબ્દથી વાચ્ય છે, સર્વ પ્રકારે ઉપાદેયભૂત છે અને તેનાથી જે અન્ય છે તે હેય છે. એવી ચલ, મલિન, અવગાઢ રહિતપણે નિશ્ચયશ્રદ્ધાનબુદ્ધિ તે સમ્યક્ત્વ છે, તેમાં આચરણ પરિણમન તે દર્શનાચાર છે.

(૨) તેમાં જ સંશય, વિપર્યાસ, અનધ્યવસાય રહિતપણે સ્વસંવેદનજ્ઞાનરૂપે ગ્રાહકબુદ્ધિ તે સમ્યક્જ્ઞાન છે, તેમાં આચરણ-પરિણમન-તે જ્ઞાનાચાર છે.

(૩) તેમાં જ શુભાશુભ સંકલ્પવિકલ્પરહિતપણે નિત્યાનંદમય સુખરસના આસ્વાદરૂપ સ્થિર (નિશ્ચલ) અનુભવ તે સમ્યક્ચારિત્ર છે, તેમાં આચરણ-પરિણમન તે ચારિત્રાચાર છે.

ચલમલિનાવગાઢરહિતત્વેન નિશ્ચયશ્રદ્ધાનબુદ્ધિઃ સમ્યક્ત્વં તત્રાચરણં પરિણમનં દર્શનાચારસ્તત્રૈવ સંશયવિપર્યાસાનધ્યવસાયરહિતત્વેન સ્વસંવેદનજ્ઞાનરૂપેણ ગ્રાહકબુદ્ધિઃ સમ્યગ્જ્ઞાનં તત્રાચરણં પરિણમનં જ્ઞાનાચારઃ, તત્રૈવ શુભાશુભસંકલ્પવિકલ્પરહિતત્વેન નિત્યાનન્દમયસુખરસાસ્વાદસ્થિરાનુભવનં ચ સમ્યક્ચારિત્રં તત્રાચરણં પરિણમનં ચારિત્રાચારઃ, તત્રૈવ પરદ્રવ્યેચ્છાનિરોધેન સહજાનન્દૈકરૂપેણ પ્રતપનં તપશ્ચરણં તત્રાચરણં પરિણમનં તપશ્ચરણાચારઃ, તત્રૈવ શુદ્ધાત્મસ્વરૂપે સ્વશક્ત્યનવગૂહનેનાચરણં પરિણમનં વીર્યાચાર ઇતિ નિશ્ચયપજ્વાચારાઃ। નિઃશઙ્કાઘષ્ટગુણભેદો બાહ્યદર્શનાચારઃ, કાલવિનયાઘષ્ટભેદો બાહ્યજ્ઞાનાચારઃ, પઞ્ચમહાવ્રતપઞ્ચસમિતિત્રિગુપ્તિનિર્ગ્રન્થરૂપો બાહ્યચારિત્રાચારઃ, અનશનાદિદ્વાદશભેદરૂપો બાહ્યતપશ્ચરણાચારઃ, બાહ્યસ્વશક્ત્યનવગૂહનરૂપો

ઉસકા જો આચરણ, ઉસરૂપ પરિણમન, વહ ચારિત્રાચાર હૈ, ઉસી પરમાનંદ સ્વરૂપમેં પરદ્રવ્યકી ઇચ્છાકા નિરોધકર સહજ આનંદરૂપ તપશ્ચરણસ્વરૂપ પરિણમન વહ તપશ્ચરણાચાર હૈ ઓર ઉસી શુદ્ધાત્મસ્વરૂપમેં અપની શક્તિકો પ્રકટકર આચરણ પરિણમન વહ વીર્યાચાર હૈ। યહ નિશ્ચય પંચાચારકા લક્ષણ કહા। અબ વ્યવહારકા લક્ષણ કહતે હૈ—નિઃશંકિતકો આદિ લેકર અષ્ટ અંગરૂપ બાહ્યદર્શનાચાર, શબ્દ શુદ્ધ, અર્થ શુદ્ધ આદિ અષ્ટ પ્રકાર બાહ્ય જ્ઞાનાચાર, પંચ મહાવ્રત, પંચ સમિતિ, ત્રણ ગુપ્તિરૂપ વ્યવહાર ચારિત્રાચાર, અનશનાદિ બારહ તપરૂપ તપાચાર ઓર અપની શક્તિ પ્રગટકર મુનિવ્રતકા આચરણ વહ વ્યવહાર વીર્યાચાર હૈ। યહ વ્યવહાર પંચાચાર પરમ્પરાય મોક્ષકા કારણ હૈ, ઓર નિર્મલ જ્ઞાન-દર્શનસ્વભાવ જો શુદ્ધાત્મતત્ત્વ ઉસકા યથાર્થ શ્રદ્ધાન, જ્ઞાન, આચરણ તથા પરદ્રવ્યકી ઇચ્છાકા નિરોધ ઓર નિજશક્તિકા પ્રગટ કરના ઈસા યહ નિશ્ચય

(૪) તેમાં જ પરદ્રવ્યની ઈચ્છાના નિરોધ વડે એક (કેવળ) સહજાનંદરૂપે પ્રતપન તે તપશ્ચરણ છે, તેમાં આચરણ-પરિણમન-તે તપશ્ચરણાચાર છે.

(૫) તેમાં જ શુદ્ધાત્મસ્વરૂપમાં જ સ્વશક્તિને ગોપવ્યા સિવાય આચરણ-પરિણમન-તે વીર્યાચાર છે.

એ પ્રમાણે નિશ્ચય પંચાચાર છે.

(૧) નિઃશંકાદિ અંગરૂપ આઠ ભેદ તે બાહ્ય દર્શનાચાર છે.

(૨) કાળ, વિનયાદિ આઠ ભેદ તે બાહ્ય જ્ઞાનાચાર છે.

(૩) પાંચ મહાવ્રત, પાંચ સમિતિ, ત્રણ ગુપ્તિ, નિર્ગ્રન્થરૂપ બાહ્ય ચારિત્રાચાર છે.

(૪) અનશનાદિ બાર ભેદરૂપ બાહ્ય તપશ્ચરણાચાર છે.

(૫) બાહ્ય સ્વશક્તિને ન ગોપવવારૂપ બાહ્ય વીર્યાચાર છે.

આ વ્યવહાર પંચાચાર પરંપરાએ મોક્ષના સાધક છે. વિશુદ્ધ જ્ઞાન, વિશુદ્ધ દર્શન જેનો સ્વભાવ છે એવા શુદ્ધ આત્મતત્ત્વનાં સમ્યક્શ્રદ્ધાન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્અનુષ્ઠાન તથા બાહ્યદ્રવ્યની

बाह्यवीर्याचार इति। अयं तु व्यवहारपञ्चाचारः पारंपर्येण साधक इति। विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभाव-
शुद्धात्मतत्त्वसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुष्ठानबहिर्द्रव्येच्छानिवृत्तिरूपं तपश्चरणं स्वशक्त्यनवगूहन-
वीर्यरूपाभेदपञ्चाचाररूपात्मकं शुद्धोपयोगभावान्तर्भूतं वीतरागनिर्विकल्पसमाधिं
स्वयमाचरन्त्यन्यानाचारयन्तीति भवन्त्याचार्यास्तानहं वन्दे। पञ्चास्तिकायषट्द्रव्यसप्ततत्त्व-
नवपदार्थेषु मध्ये शुद्धजीवास्तिकायशुद्धजीवद्रव्यशुद्धजीवतत्त्वशुद्धजीवपदार्थसंज्ञं स्वशुद्धात्म-
भावमुपादेयं तस्माच्चान्यद्वेयं कथयन्ति, शुद्धात्मस्वभावसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुचरणरूपाभेद-
रत्नत्रयात्मकं निश्चयमोक्षमार्गं च ये कथयन्ति ते भवन्त्युपाध्यायास्तानहं वन्दे। शुद्धबुद्धैक-
स्वभावशुद्धात्मतत्त्वसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुचरणतपश्चरणरूपाभेदचतुर्विधनिश्चयाराधनात्मकवीतराग-

पंचाचार साक्षात् मुक्तिका कारण है। ऐसे निश्चय व्यवहाररूप पंचाचारोंको आप आचरें और दूसरोंको आचरवावें ऐसे आचार्योंको मैं वंदता हूँ। पंचास्तिकाय, षट्द्रव्य, सप्त तत्त्व, नवपदार्थ हैं, उनमें निज शुद्ध जीवास्तिकाय, निजशुद्ध जीवद्रव्य, निजशुद्ध जीवतत्त्व, निज शुद्ध जीवपदार्थ, जो आप शुद्धात्मा है, वही उपादेय (ग्रहण करने योग्य) है, अन्य सब त्यागने योग्य हैं, ऐसा उपदेश करते हैं, तथा शुद्धात्मस्वभावका सम्यक्श्रद्धान-ज्ञान-आचरणरूप अभेद रत्नत्रय है, वही निश्चयमोक्षमार्ग है, ऐसा उपदेश शिष्योंको देते हैं, ऐसे उपाध्यायोंको मैं नमस्कार करता हूँ, और शुद्धज्ञान स्वभाव शुद्धात्मतत्त्वकी आराधनारूप वीतराग^१ निर्विकल्प समाधिको जो साधते हैं, उन साधुओंको मैं वंदता हूँ। वीतराग^१ निर्विकल्प समाधिको जो आचरते हैं, कहते

ઈચ્છાની નિવૃત્તિરૂપ તપશ્ચરણ, સ્વશક્તિને ન ગોપવવારૂપ વીર્ય—એ રૂપ અભેદ પંચાચારાત્મક શુદ્ધોપયોગભાવનામાં અન્તર્ભૂત એવી વીતરાગનિર્વિકલ્પસમાધિને જેઓ સ્વયં આચરે છે, અને અન્યોને અચરાવે છે તેઓ આચાર્યો છે, તેમને હું નમસ્કાર કરું છું.

પંચાસ્તિકાય, છ દ્રવ્ય, સાતતત્ત્વ, નવ પદાર્થો છે, તેમાં શુદ્ધ જીવાસ્તિકાય, શુદ્ધ જીવદ્રવ્ય, શુદ્ધ જીવતત્ત્વ, શુદ્ધ જીવપદાર્થ એવા સંજ્ઞાધારક સ્વશુદ્ધાત્મભાવ (સ્વશુદ્ધાત્મપદાર્થ) ઉપાદેય છે, તેનાથી જે અન્ય છે તે હેય છે, એવો ઉપદેશ જેઓ કરે છે અને શુદ્ધ આત્મસ્વભાવનાં સમ્યક્-શ્રદ્ધાન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્આચરણરૂપ અભેદ રત્નત્રયાત્મક નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગને જેઓ કહે છે તેઓ ઉપાધ્યાયો છે, તેમને હું વંદન કરું છું.

શુદ્ધ, બુદ્ધ જેનો એક સ્વભાવ છે એવા શુદ્ધ આત્મતત્ત્વનાં સમ્યક્શ્રદ્ધાન, સમ્યગ્જ્ઞાન, અને સમ્યક્આચરણ, તપશ્ચરણરૂપ અભેદ ચતુર્વિધ નિશ્ચય-આરાધનાત્મક વીતરાગ-

1. वे पाँचों परमेष्ठी भी जिस वीतरागनिर्विकल्पसमाधिको आचरते हैं, कहते हैं और साधते हैं; तथा जो उपादेयरूप निजशुद्धात्मतत्त्वकी साधनेवाली है, ऐसी निर्विकल्प समाधिको ही उपादेय जानो। (यह अर्थ संस्कृतके अनुसार किया गया है।)

२६]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-१ : दंड-८

निर्विकल्पसमाधिं ये साधयन्ति ते भवन्ति साधवस्तानहं वन्दे। अत्रायमेव ते समाचरन्ति कथयन्ति साधयन्ति च वीतरागनिर्विकल्पसमाधिं तमेवोपादेयभूतस्य स्वशुद्धात्मतत्त्वस्य साधकत्वादुपादेयं जानीहीति भावार्थः॥७॥ इति प्रभाकरभट्टस्य पञ्चपरमेष्ठी-नमस्कारकरणमुख्यत्वेन प्रथममहाधिकारमध्ये दोहकसूत्रसप्तकं गतम्।

अथ प्रभाकरभट्टः पूर्वोक्तप्रकारेण पञ्चपरमेष्ठिनो नत्वा पुनरिदानीं श्रीयोगीन्द्रदेवान् विज्ञापयति—

८) भाविं पणविवि पंच—गुरु सिरि—जोइंदु—जिणाउ ।

भट्टपहायरि विण्णविउ विमलु करेविणु भाउ ॥८॥

हैं, साधते हैं वे ही साधु हैं। अर्हत, सिद्ध, आचार्य, उपाध्याय, साधु, ये ही पंचपरमेष्ठी वंदने योग्य हैं, ऐसा भावार्थ है॥७॥

ऐसे परमेष्ठीको नमस्कार करनेकी मुख्यतासे श्रीयोगीन्द्राचार्यने परमात्मप्रकाशके प्रथम महाधिकारमें प्रथमस्थलमें सात दोहोंसे प्रभाकरभट्ट नामक अपने शिष्यको पंचपरमेष्ठीकी भक्तिका उपदेश दिया।

इति पीठिका

अब प्रभाकरभट्ट पूर्वरीतिसे पंचपरमेष्ठीको नमस्कारकर और श्रीयोगीन्द्रदेव गुरुको नमस्कार कर श्रीगुरुसे विनती करता है—

निर्विकल्पसमाधिने जेओ साधे छे तेओ साधु छे. तेमने उं वंदन करुं छुं.

अहीं जे वीतरागनिर्विकल्पसमाधिने तेओ (आचार्य, उपाध्याय, अने साधु) आचरे छे, कडे छे अने साधे छे ते ज वीतरागनिर्विकल्पसमाधि उपादेयभूत स्वशुद्धात्मतत्त्वनी साधक डोवाथी उपादेय जाणो अेवो भावार्थ छे. ७.

आ प्रमाणे प्रभाकरभट्टना पंचपरमेष्ठीने नमस्कारकरणी मुष्यताथी प्रथम महाधिकारमां सात दोहक सूत्रो समाप्त थयां.

इति पीठिका

उवे प्रभाकरभट्ट पूर्वोक्त प्रकारे पंचपरमेष्ठीने नमस्कार करीने इरी अहीं श्री योगीन्द्रदेवने विनंती करे छे :—

भावेन प्रणम्य पञ्चगुरुन् श्रीयोगीन्द्रजिनः ।

भट्टप्रभाकरेण विज्ञापितः विमलं कृत्वा भावम् ॥८॥

भाविं पणविवि पंचगुरु भावेन भावशुद्ध्या प्रणम्य । कान् । पञ्चगुरुन् । पश्चात्किं कृतम् । सिरिजोइंदुजिणाउ भट्टपहायारि विण्णविउ विमलु करेविणु भाउ श्रीयोगीन्द्रदेवनामा भगवान् प्रभाकरभट्टेन कर्तृभूतेन विज्ञापितः विमलं कृत्वा भावं परिणाममिति । अत्र प्रभाकरभट्टः शुद्धात्मतत्त्वपरिज्ञानार्थं श्रीयोगीन्द्रदेवं भक्तिप्रकर्षेण विज्ञापितवानित्यर्थः ॥८॥

तद्यथा—

६) गउ संसारि वसंताहँ सामिय कालु अणंतु ।

पर मइँ किं पि ण पत्तु सुहु दुक्खु जि पत्तु महंतु ॥६॥

गतः संसारे वसतां स्वामिन् कालः अनन्तः ।

परं मया किमपि न प्राप्तं सुखं दुःखमेव प्राप्तं महत् ॥६॥

गाथा—८

अन्वयार्थः—[भावेन] भावोंकी शुद्धताकर [पञ्चगुरुन्] पंचपरमेष्ठियोंको [प्रणम्य] नमस्कारकर [भट्टप्रभाकरेण] प्रभाकरभट्ट [भावं विमलं कृत्वा] अपने परिणामोंको निर्मल करके [श्रीयोगीन्द्रजिनः] श्रीयोगीन्द्रदेवसे [विज्ञापितः] शुद्धात्मतत्त्वके जाननेके लिये महाभक्तिकर विनती करते हैं ॥८॥

वह विनती इस तरह है—

गाथा—९

अन्वयार्थः—[हे स्वामिन्] हे स्वामी, [संसारे वसतां] इस संसारमें रहते हुए हमारा [अनन्तः कालः गतः] अनन्तकाल बीत गया, [परं] लेकिन [मया] मैंने [किमपि सुखं] कुछ भी सुख [न प्राप्तं] नहीं पाया, उल्टा [महत् दुखं एव प्राप्तं] महान् दुःख ही पाया है ।

भावार्थः—अर्धी प्रभाकरभट्ट शुद्ध आत्मतत्त्वने जाणवा माटे श्रीयोगीन्द्रदेवने विशेष भक्तिपूर्वक विनंती करे छे. ८.

ते विनंती आ प्रमाणे छे :—

गड संसारि वसंताहं सामिय कालु अणंतु गतः संसारे वसतां तिष्ठतां हे स्वामिन्। कोऽसौ। कालः। कियान्। अनन्तः। पर मइं किं पि ण पत्तु सुहु दुक्खु जि पत्तु महंतु परं किंतु मया किमपि न प्राप्तं सुखं दुःखमेव प्राप्तं महदिति। इतो विस्तरः। तथाहि—स्वशुद्धात्म-भावनासमुत्पन्नवीतरागपरमानन्दसमरसीभावरूपसुखामृतविपरीतनारकादिदुःखरूपेण क्षारनीरेण पूर्णे अजरामरपदविपरीतजातिजरामरणरूपेण मकरादिजलचरसमूहेन संकीर्णे अनाकुलत्वलक्षण-पारमार्थिकसुखविपरीतनानामानसादिदुःखरूपवडवानलशिखासंदीपिताभ्यन्तरे वीतरागनिर्विकल्प-समाधिविपरीतसंकल्पविकल्पजालरूपेण कल्लोलमालासमूहेन विराजिते संसारसागरे वसतां तिष्ठतां हे स्वामिन्नन्तकालो गतः। कस्मात्। एकेन्द्रियविकलेन्द्रियपञ्चेन्द्रियसंज्ञिपर्याप्त-मनुष्यत्वदेशकुलरूपेन्द्रियपटुत्वनिर्व्याध्यायुष्कवरबुद्धिसद्धर्मश्रवणग्रहणधारणश्रद्धानसंयमविषयसुख-

भावार्थ :—निज शुद्धात्माकी भावनासे उत्पन्न हुआ जो वीतराग परम आनंद समरसीभाव है, उस रूप जो आनंदामृत उससे विपरीत नरकादिदुःखरूप क्षार (खारो) जलसे पूर्ण (भरा हुआ), अजर अमर पदसे उलटा जन्म जरा (बुढ़ापा) मरणरूपी जलचरोंके समूहसे भरा हुआ, अनाकुलता स्वरूप निश्चय सुखसे विपरीत, अनेक प्रकार आधि व्याधि दुःखरूपी बड़वानलकी शिखाकर प्रज्वलित, वीतराग निर्विकल्पसमाधिकर रहित, महान संकल्प विकल्पोंके जालरूपी कल्लोलोंकी मालाओंकर विराजमान, ऐसे संसाररूपी समुद्रमें रहते हुए मुझे हे स्वामी, अनंतकाल बीत गया। इस संसारमें एकेन्द्रीसे दोइन्द्री, तेइन्द्री, चौइन्द्री स्वरूप विकलत्रय पर्याय पाना दुर्लभ (कठिन) है, विकलत्रयसे पंचेन्द्री, सैनी, छह पर्याप्तियोंकी संपूर्णता होना दुर्लभ है, उसमें भी मनुष्य होना अत्यंत दुर्लभ, उसमें आर्यक्षेत्र दुर्लभ, उसमेंसे उत्तम कुल ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य वर्ण पाना कठिन है, उसमें भी सुन्दर रूप, समस्त पाँचों इन्द्रियोंकी प्रवीणता, दीर्घ आयु, बल, शरीर

भावार्थ :—स्वशुद्धात्म भावनाथी उत्पन्न वीतराग परमानंदमय समरसीभावरूप सुखामृतथी विपरीत नारकादिना दुःखरूप क्षारजलथी (भारा जलथी) पूर्ण (भरपूर) अजर, अमर पदथी विपरीत जन्म, जरा, मरणरूप मकरादि जलचरसमूहथी संकीर्ण अनाकुलत्व जेनुं लक्षण छे अेवा पारमार्थिक सुखथी विपरीत अनेक प्रकारना मानसादि दुःखरूप वडवानलशिखाथी अंदरभां प्रज्वलित, वीतराग निर्विकल्प समाधिथी विपरीत संकल्पविकल्पजालरूप कल्लोलोना पंकितसमूहथी विराजित अेवा संसारसागरभां वसतां रहेतां हे स्वामी! अनंतकाल गयो, कारण के अेकेन्द्रिय, विकलेन्द्रिय, पंचेन्द्रिय, संज्ञी, पर्याप्त, मनुष्यत्व, आर्यक्षेत्र, उत्तमकुल, सुंदररूप, इन्द्रियपटुता, निर्व्याधि आयुष्य, उत्तमबुद्धि,

વ્યાવર્તનક્રોધાદિકષાયનિવર્તનેષુ પરંપરયા દુર્લભેષુ। કથંભૂતેષુ। લબ્ધેષ્વપિ તપોભાવનાધર્મેષુ
'શુદ્ધાત્મભાવનાધર્મેષુ શુદ્ધાત્મભાવનાલક્ષણસ્ય વીતરાગનિર્વિકલ્પસમાધિદુર્લભત્વાત્। તદપિ
કથમ્। વીતરાગનિર્વિકલ્પસમાધિબોધિપ્રતિપક્ષભૂતાનાં મિથ્યાત્વવિષયકષાયાદિવિભાવપરિણામાનાં
પ્રબલત્વાદિતિ। સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણામપ્રાપ્તપ્રાપ્તિ વોધિસ્તેષામેવ નિર્વિઘ્નેન ભવાન્તરપ્રાપ્તિ

નીરોગ, જૈનધર્મ इनका उत्तरोत्तर मिलना कठिन है। कभी इतनी वस्तुओंकी भी प्राप्ति हो जावे, तो श्रेष्ठ बुद्धि, श्रेष्ठ धर्म-श्रवण, धर्मका ग्रहण, धारण, श्रद्धान, संयम, विषय-सुखोंसे निवृत्ति, क्रोधादि कषायोंका अभाव होना अत्यंत दुर्लभ है और इन सबोंसे उत्कृष्ट शुद्धात्मभावनारूप वीतरागनिर्विकल्प समाधिका होना बहुत मुश्किल है, क्योंकि उस समाधिके शत्रु जो मिथ्यात्व, विषय, कषाय, आदिका विभाव परिणाम हैं, उनकी प्रबलता है। इसीलिये सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्रकी प्राप्ति नहीं होती और इनका पाना ही बोधि है, उस बोधिका जो निर्विषयपनेसे धारण वही समाधि है। इस तरह बोधि समाधिका लक्षण सब जगह जानना चाहिये। इस बोधि समाधिका मुझमें अभाव है, इसीलिये संसार-समुद्रमें भटकते हुए मैंने वीतराग परमानंद सुख नहीं पाया, किन्तु उस सुखसे विपरीत (उल्टा) आकुलताके उत्पन्न करनेवाला नाना प्रकारका शरीरका तथा मनका दुःख ही चारों गतियोंमें भ्रमण करते हुए पाया। इस संसार-सागरमें भ्रमण करते मनुष्य-देह आदिका पाना बहुत दुर्लभ है, परंतु उसको पाकर कभी (आलसी) नहीं होना चाहिये। जो प्रमादी हो जाते हैं, वे संसाररूपी वनमें अनंतकाल भटकते हैं। ऐसा ही दूसरे ग्रंथोंमें भी कहा है—

સદ્ધર્મનું શ્રવણ, શ્રુણ, ધારણ, શ્રદ્ધાન, સંયમ, વિષયસુખથી વ્યાવર્તન, ક્રોધાદિ કષાયથી નિવર્તન આ સર્વ ઉત્તરોત્તર એકબીજાથી દુર્લભ છે.'.....

આ બધાથી શુદ્ધાત્મભાવનાસ્વરૂપ વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિની પ્રાપ્તિ અત્યંત દુર્લભ છે; વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ બોધિથી પ્રતિપક્ષભૂત મિથ્યાત્વ, વિષય, કષાય આદિ વિભાવપરિણામોની પ્રબળતા છે તેથી સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થતી નથી. તેમનું પામવું તે બોધિ છે અને તેમનું જ નિર્વિઘ્નપણે ભવાન્તરમાં ધારી રાખવું તે સમાધિ છે. આ પ્રમાણે બોધિ અને સમાધિનું લક્ષણ યથાસંભવ સર્વત્ર જાણવું.

કહ્યું છે કે :—

૧. શુદ્ધાત્મભાવનાધર્મેષુ શુદ્ધાત્મભાવનાલક્ષણસ્ય વીત=શુદ્ધાત્મભાવનાલક્ષણવીત
૨. જે સંસ્કૃત ટીકાનો અર્થ સમજાણો નથી તેનો અર્થ લખ્યો નથી.

સમાધિરિતિ બોધિસમાધિલક્ષણં યથાસંભવં સર્વત્ર જ્ઞાતવ્યમ્। તથા ચોક્તમ્—“ઇત્યતિદુર્લભરૂપાં બોધિં લઙ્ઘ્વા યદિ પ્રમાદી સ્યાત્। સંસૃતિભીમારણ્યે ભ્રમતિ વરાકો નરઃ સુચિરમ્॥” પરં કિંતુ બોધિસમાધ્યભાવે પૂર્વોક્તસંસારે ભ્રમતાપિ મયા શુદ્ધાત્મસમાધિસમુત્પન્નવીતરાગપરમાનન્દસુખામૃતં કિમપિ ન પ્રાપ્તં કિંતુ તદ્વિપરીતમાકુલત્વોત્પાદકં વિવિધશારીરમાનસરૂપં ચતુર્ગતિભ્રમણસંભવં દુઃખમેવ પ્રાપ્તમિતિ। અત્ર યસ્ય વીતરાગપરમાનન્દસુખસ્યાલાભે ભ્રમિતો જીવસ્તદેવોપાદેયમિતિ ભાવાર્થઃ ॥૬॥

અથ યસ્યૈવ પરમાત્મસ્વભાવસ્યાલાભેઽનાદિકાલે ભ્રમિતો જીવસ્તમેવ પૃચ્છતિ—

૧૦) ચઝ-ગઙ્-દુઁઁઁઁ તત્તાઁઁ ઝો પરમપ્પઝ કોઙ્ ।

ચઝ-ગઙ્-દુઁઁઁઁ-વિઞાસયરુ કહહુ પસાઁઁ સો વિ ॥૧૦॥

“ઇત્યતિદુર્લભરૂપાં” ઇત્યાદિ। ઇસકા અભિપ્રાય ઁસા ઁઁ, કિ યહ મહાન દુર્લભ ઝો જૈનશાસ્ત્રકા જ્ઞાન ઁઁ, ઁસકો પાકે ઝો જીવ પ્રમાદી ઁો ઝાતા ઁઁ, વહ રંક પુરુષ બહુત કાલતક સંસારરૂપી ભયાનક વનમ્ઁ ઁટકતા ઁઁ। સારાંશ યહ ઁુઁઁ, કિ વીતરાગ પરમાનંદ સુઁઁકે ન મિલનેસે યહ જીવ સંસારરૂપી વનમ્ઁ ઁટક રહા ઁઁ, ઇસલિયે વીતરાગ પરમાનંદ સુઁઁ ઁી આદર કરને યોગ્ય ઁઁ ॥૧॥

આગે ઝિસ પરમાત્મ-સ્વભાવકે અલાભમ્ઁ યહ જીવ અનાદિ કાલસે ઁટક રહા ઁા, ઁસી પરમાત્મસ્વભાવકા વ્યાઁઁઁઁઁઁઁ પ્રભાકરભટ્ટ સુનના ઁાહતા ઁઁ—

“ઇત્યાતિદુર્લભરૂપાં બોધિં લઙ્ઘ્વા યદિ પ્રમાદી સ્યાત્।

સંસૃતિભીમારણ્યે ભ્રમતિ વરાકો નરઃ સુચિરમ્॥”

અર્થ ઃ—અતિદુર્લભ બોધિ પામીને ઝો ઝવ પ્રમાદી ઁાય તો તે વરાક (બિચારો, રંક) પુરુષ સંસારરૂપી ભયંકર અરણ્યમાં ઘણા કાળ સુધી ભ્રમણ કરે ઁે.

પણ બોધિસમાધિના અભાવે પૂર્વોક્ત સંસારમાં ભ્રમણ કરતા મ્ઁ શુદ્ધ આત્મસમાધિથી ઉત્પન્ન વીતરાગ પરમાનંદરૂપ સુખામૃત ઝરાય પણ પ્રાપ્ત ન કર્યુ, પણ તેનાથી વિપરીત આકુળતાના ઉત્પાદક વિવિધ શારીરિક અને માનસિક ચાર ગતિના ભ્રમણમાં ઁતાં દુઃખો ઝ પ્રાપ્ત કર્યા.

અત્રે ઝે વીતરાગ પરમાનંદરૂપ સુખની પ્રાપ્તિ ન ઁતાં, આ ઝવ અનાદિકાળથી ભટક્યો તે ઝ સુખ ઉપાદેય ઁે ઁવો ભાવાર્થ ઁે. ૯.

ઁવે ઝે પરમાત્મ સ્વભાવની પ્રાપ્તિ ન ઁતાં, ઝવ અનાદિકાળથી ભટક્યો તે પરમાત્મસ્વભાવનું વ્યાખ્યાન શ્રીપ્રભાકરભટ્ટ પૂઁ ઁે ઃ—

ચતુર્ગતિદુઃખૈઃ તપ્તાનાં યઃ પરમાત્મા કશ્ચિત્ ।

ચતુર્ગતિદુઃખવિનાશકરઃ કથય પ્રસાદેન તમપિ ॥૧૦॥

ચતુર્ગતિદુઃખવિનાશકરઃ તપ્તાનાં જો પરમપ્પુત્ર કોઈ ચતુર્ગતિદુઃખવિનાશકરઃ જીવાનાં યઃ કશ્ચિદ્દિવાનન્દૈકસ્વભાવઃ પરમાત્મા । પુનરપિ કથંભૂતઃ । ચતુર્ગતિદુઃખવિનાશકરઃ આહારભય-મૈથુનપરિગ્રહસંજ્ઞારૂપાદિસમસ્તવિભાવરહિતાનાં વીતરાગનિર્વિકલ્પસમાધિબલેન પરમાત્મોત્થ-સહજાનન્દૈકસુખામૃતસંતુષ્ટાનાં જીવાનાં ચતુર્ગતિદુઃખવિનાશકઃ કહહુ પસાણં સો વિ હે ભગવન્ તમેવ પરમાત્માનં મહાપ્રસાદેન કથયતિ । અત્ર યોઽસૌ પરમસમાધિરતાનાં ચતુર્ગતિ-દુઃખવિનાશકઃ સ એવ સર્વપ્રકારેણોપાદેય ઇતિ તાત્પર્યાર્થઃ ॥૧૦॥ એવં ત્રિવિધાત્મ

ગાથા-૧૦

અન્વયાર્થ :—[ચતુર્ગતિદુઃખૈઃ] દેવગતિ, મનુષ્યગતિ, નરકગતિ, તિર્યચગતિયોંકે દુઃખોંસે [તપ્તાનાં] તપાયમાન (દુઃખ) સંસારી જીવોંકે [ચતુર્ગતિદુઃખવિનાશકરઃ] ચાર ગતિયોંકે દુઃખોંકા વિનાશ કરનેવાલા [યઃ કશ્ચિત્] જો કોઈ [પરમાત્મા] ચિદાનંદ પરમાત્મા હૈ, [તમપિ] ડસકો [પ્રસાદેન] કૃપા કરકે [કથય] હે શ્રીગુરુ, તુમ કહો ।

ભાવાર્થ :—વહ ચિદાનંદ શુદ્ધ સ્વભાવ પરમાત્મા, આહાર, ભય, મૈથુન, પરિગ્રહકે ભેદરૂપ સંજ્ઞાઓંકો આદિ લેકે સમસ્ત વિભાવોં સે રહિત, તથા વીતરાગ નિર્વિકલ્પસમાધિકે બલસે નિજ સ્વભાવકર ઉત્પન્ન હુએ પરમાનંદ સુખામૃતકર સંતુષ્ટ હુઆ હૈ હૃદય જિનકા, એસે નિકટ સંસારી-જીવોંકે ચતુર્ગતિકા ભ્રમણ દૂર કરનેવાલા હૈ, જન્મ-જરા-મરણરૂપ દુઃખકા નાશક હૈ, તથા વહ પરમાત્મા નિજ સ્વરૂપ પરમસમાધિમેં લીન મહામુનિયોંકો નિર્વાણકા દેનેવાલા હૈ, વહી સબ તરહ ધ્યાન કરને યોગ્ય હૈ, સો એસે પરમાત્માકા સ્વરૂપ આપકે પ્રસાદસે સુનના ચાહતા હૂં । ઇસલિયે કૃપાકર આપ કહો । ઇસ પ્રકાર પ્રભાકર ભટ્ટને શ્રી યોગીંદ્રદેવસે વિનતી કી ॥૧૦॥

ભાવાર્થ :—ચાર ગતિનાં દુઃખથી તપ્ત જીવોની આહારસંજ્ઞા, ભયસંજ્ઞા, મૈથુનસંજ્ઞા, અને પરિગ્રહસંજ્ઞા આદિરૂપ સમસ્ત વિભાવ રહિત તથા વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિના બળથી પરમ આત્માથી ઉત્પન્ન એક (કેવળ) સહજાનંદરૂપ સુખામૃતથી સંતુષ્ટ જીવોનાં ચારગતિનાં દુઃખના વિનાશક, ચિદાનંદ જેનો એક સ્વભાવ છે એવા જે કોઈ પરમાત્મા છે, તે જ પરમાત્માને હે ભગવાન! કૃપા કરીને કહો. અહીં જે પરમસમાધિમાં રત જીવોનાં ચાર ગતિનાં દુઃખનો વિનાશક છે તે જ પરમાત્મસ્વભાવ સર્વ પ્રકારે ઉપાદેય છે. ૧૦.

પ્રતિપાદકપ્રથમમહાધિકારમધ્યે પ્રભાકરભટ્ટ વિજ્ઞાપ્તિકથનમુખ્યત્વેન દોહકસૂત્રત્રયં ગતમ્ ।

અથ પ્રભાકરભટ્ટવિજ્ઞાપનાનન્તરં શ્રીયોગીન્દ્રદેવાસ્ત્રિવિધાત્માનં કથયન્તિ—

૧૧) પુણુ પુણુ પણવિવિ પંચ-ગુરુ ભાવે ચિત્તિ ધરેવિ ।

ભટ્ટપહાયર ણિસુણિ તુહું અપ્પા તિવિહુ કહેવિ (વિં?) ॥૧૧॥

પુનઃ પુનઃ પ્રણમ્ય પચ્ચગુરુન્ ભાવેન ચિત્તે ધૃત્વા ।

ભટ્ટપ્રભાકર નિશ્ચુણુ ત્વમ્ આત્માનં ત્રિવિધં કથયામિ ॥૧૧॥

પુણુ પુણુ પણવિવિ પંચગુરુ ભાવે ચિત્તિ ધરેવિ પુનઃ પુનઃ પ્રણમ્ય પચ્ચગુરુનહમ્ । કિં કૃત્વા । ભાવેન ભક્તિપરિણામેન મનસિ ધૃત્વા પશ્ચાત્ ભટ્ટપહાયર ણિસુણિ તુહું અપ્પા તિવિહુ કહેવિ હે પ્રભાકરભટ્ટ ! નિશ્ચયેન શ્રુણુ ત્વં ત્રિવિધમાત્માનં કથયામ્યહમિતિ । બહિરાત્માન્તરાત્મ-પરમાત્મભેદેન ત્રિવિધાત્મા ભવતિ । અયં ત્રિવિધાત્મા યથા ત્વયા પૃષ્ઠો હે પ્રભાકરભટ્ટ તથા

इस कथनकी मुख्यतासे तीन दोहे हुए। आगे प्रभाकरभट्टकी विनती सुनकर श्रीयोगीन्द्रदेव तीन प्रकारकी आत्माका स्वरूप कहते हैं—

गाथा—११

अन्वयार्थ :—[पुनः पुनः] बारम्बार [पच्यगुरुन्] पंचपरमेष्ठियोंको [प्रणम्य] नमस्कारकर और [भावेन] निर्मल भावोंकर [चित्ते] मनमें [धृत्वा] धारण करके [‘अहं’] मैं [त्रिविधं] तीन प्रकारके [आत्मानं] आत्माको [कथयामि] कहता हूँ, सो [हे प्रभाकर भट्ट] हे प्रभाकरभट्ट, [त्वं] तू [निशृणु] निश्चयसे सुन ।

भावार्थ :—बहिरात्मा, अंतरात्मा, परमात्माके भेदकर आत्मा तीन तरहका है, सो हे प्रभाकरभट्ट' जैसे तूने मुझसे पूछा है, उसी तरहसे भव्योंमें महाश्रेष्ठ भरतचक्रवर्ती, सगरचक्रवर्ती,

એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના આત્માના પ્રતિપાદક પ્રથમ મહાધિકારમાં શ્રી પ્રભાકરભટ્ટની વિનંતીના કથનની મુખ્યતાથી ત્રણ દોહક સૂત્રો સમાપ્ત થયાં.

હવે શ્રી પ્રભાકરભટ્ટની વિનંતી સાંભળીને શ્રી યોગીન્દ્રદેવ ત્રણ પ્રકારના આત્માનું સ્વરૂપ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—બહિરાત્મા, અન્તરાત્મા, અને પરમાત્માના ભેદથી ત્રણ પ્રકારના આત્મા છે. તો હે પ્રભાકર ભટ્ટ! તે જેવી રીતે આ ત્રણ પ્રકારનો આત્મા મને પુછ્યો તેવી રીતે ભેદાભેદરત્નત્રયની ભાવના જેમને પ્રિય છે એવા, પરમાત્માની ભાવનાથી ઉત્પન્ન વીતરાગ

भेदाभेदरत्नत्रयभावनाप्रियाः परमात्मभावनोत्थवीतरागपरमानन्दसुधारसपिपासिता वीतराग-निर्विकल्पसमाधिसमुत्पन्नसुखामृतविपरीतनारकादिदुःखभयभीता भव्यवरपुण्डरीका भरत-सगर-राम-पाण्डव-श्रेणिकादयोऽपि वीतरागसर्वज्ञतीर्थकरपरमदेवानां समवसरणे सपरिवारा भक्ति-भरनमितोत्तमाङ्गाः सन्तः सर्वागमप्रश्नानन्तरं सर्वप्रकारोपादेयं शुद्धात्मानं पृच्छन्तीति। अत्र त्रिविधात्मस्वरूपमध्ये शुद्धात्मस्वरूपमुपादेयमिति भावार्थः॥११॥

रामचंद्र, बलभद्र, पांडव तथा श्रेणिक आदि : बड़े बड़े राजा, जिनके भक्ति-भारकर नम्रीभूत मस्तक हो गये हैं, महा विनयवाले परिवारसहित समोसरणमें आके, वीतराग सर्वज्ञ परमदेवसे सर्व आगमका प्रश्नकर, उसके बाद सब तरहसे ध्यान करने योग्य शुद्धात्माका ही स्वरूप पूछते थे। उसके उत्तरमें भगवन्ने यही कहा, कि आत्म-ज्ञानके समान दूसरा कोई सार नहीं है। भरतादि बड़े बड़े श्रोताओंमेंसे भरतचक्रवर्तीने श्रीऋषभदेव भगवानसे पूछा, सगरचक्रवर्तीने श्री अजितनाथसे, रामचंद्र बलभद्रने देशभूषण कुलभूषण केवलीसे तथा सकलभूषण केवलीसे, पांडवोंने श्रीनेमिनाथभगवान्से और राजा श्रेणिकने श्रीमहावीरस्वामीसे पूछा। कैसे हैं ये श्रोता जिनको निश्चयरत्नत्रय और व्यवहाररत्नत्रयकी भावना प्रिय है, परमात्माकी भावनासे उत्पन्न वीतराग परमानंदरूप अमृतरसके प्यासे हैं, और वीतराग निर्विकल्पसमाधिकर उत्पन्न हुआ जो सुखरूपी अमृत उससे विपरीत जो नारकादि चारों गतियोंके दुःख, उनसे भयभीत हैं। जिस तरह इन भव्य जीवोंने भगवंतसे पूछा, और भगवंतने तीन प्रकार आत्माका स्वरूप कहा, वैसे ही मैं जिनवाणीके अनुसार तुझे कहता हूँ। सारांश यह हुआ, कि तीन प्रकार आत्माके स्वरूपोंसे शुद्धात्म स्वरूप जो निज परमात्मा वही ग्रहण करने योग्य है। जो मोक्षका मूलकारण रत्नत्रय कहा है, वह मैंने निश्चयव्यवहार दोनों तरहसे कहा है, उसमें अपने स्वरूपका श्रद्धान, स्वरूपका ज्ञान और स्वरूपका ही आचरण यह तो निश्चयरत्नत्रय है, इसीका दूसरा नाम अभेद भी है, और देव-गुरु-धर्मकी श्रद्धा, नवतत्त्वोंकी श्रद्धा, आगमका ज्ञान तथा संयम भाव ये व्यवहाररत्नत्रय हैं, इसीका नाम भेदरत्नत्रय है। इनमेंसे भेदरत्नत्रय तो साधन हैं और अभेदरत्नत्रय साध्य हैं॥११॥

परमानंदरूप सुधारसना पिपासु, वीतराग निर्विकल्प समाधिथी समुत्पन्न सुखामृतथी विपरीत, नारकादि दुःखथी भयभीत, भव्योमां मडा श्रेष्ठ भरत, सगर, रामचंद्र, पांडव, श्रेणिक, वगेरे पण परिवार सहित, वीतराग सर्वज्ञ तीर्थकर परमदेवना समवसरणमां अत्यंत भक्तिभावथी मस्तक नभावता सर्व आगमोना प्रश्नो कर्या पछी, सर्व प्रकारे उपादेयभूत शुद्ध आत्मानुं स्वरूप ज पूछतां उतां।

अडीं त्रण प्रकारना आत्माना स्वरूपमांथी शुद्ध आत्मानुं स्वरूप उपादेय छे अेवो भावार्थ छे. ११.

अथ त्रिविधात्मानं ज्ञात्वा बहिरात्मानं विहाय स्वसंवेदनज्ञानेन परं परमात्मानं भावय त्वमिति प्रतिपादयति—

१२) अप्पा ति-विहु मुणेवि लहु मूढउ मेल्लहि भाउ ।

मुणि सण्णाणे णाणमउ जो परमप्प-सहाउ ॥१२॥

आत्मानं त्रिविधं मत्वा लघु मूढं मुञ्च भावम् ।

मन्यस्व स्वज्ञानेन ज्ञानमयं यः परमात्मस्वभावः ॥१२॥

अप्पा त्रिविहु मुणेवि लहु मूढउ मेल्लहि भाउ हे प्रभाकरभट्ट आत्मानं त्रिविधं मत्वा लघु शीघ्रं मूढं बहिरात्मस्वरूपं भावं परिणामं मुञ्च । मुणि सण्णाणे णाणमउ जो परमप्पसहाउ पश्चात् त्रिविधात्मपरिज्ञानानन्तरं मन्यस्व जानीहि । केन करणभूतेन । अन्तरात्मलक्षण-

आगे तीन प्रकार आत्माको जानकर बहिरात्मपना छोड़ स्वसंवेदन ज्ञानकर तू परमात्माका ध्यान कर, इसे कहते हैं—

गाथा—१२

अन्वयार्थ :—[आत्मानं त्रिविधं मत्वा] हे प्रभाकरभट्ट, तू आत्माको तीन प्रकारका जानकर [मूढं भावम्] बहिरात्म स्वरूप भावको [लघु] शीघ्र ही [मुञ्च] छोड़, और [यः] जो [परमात्मस्वभावः] परमात्माका स्वभाव है, उसे [स्वज्ञानेन] स्वसंवेदनज्ञानसे अंतरात्मा होता हुआ [मन्यस्व] जान । वह स्वभाव [ज्ञानमयः] केवलज्ञानकर परिपूर्ण है ।

भावार्थ :—जो वीतराग स्वसंवेदनकर परमात्मा जाना था, वही ध्यान करने योग्य है । यहाँ शिष्यने प्रश्न किया था, जो स्वसंवेदन अर्थात् अपनेकर अपनेको अनुभवना इसमें वीतराग विशेषण क्यों कहा ? क्योंकि जो स्वसंवेदन ज्ञान होवेगा, वह तो रागरहित होवेगा ही । इसका समाधान श्रीगुरुने किया—कि विषयोंके आस्वादनसे भी उन वस्तुओंके स्वरूपका जानपना होता है, परंतु रागभावकर दूषित है, इसलिये निजरस आस्वाद नहीं है, और वीतराग दशामें स्वरूपका यथार्थ ज्ञान होता है, आकुलता रहित होता है । तथा स्वसंवेदनज्ञान प्रथम अवस्थामें चौथे पाँचवें गुणस्थानवाले गृहस्थके भी होता है, वहाँ पर सराग देखनेमें आता है, इसलिये रागसहित

उवे त्रय प्रकारना आत्माने ज्ञानीने बहिरात्माने छोडीने स्वसंवेदनज्ञान वडे तुं परम परमात्माने भाव अेम कडे छे :—

भावार्थ :—अडीं स्वसंवेदनज्ञान वडे जे आ परमात्मा ज्ञायो ते ज उपादेय छे ते भावार्थ छे ।

वीतरागनिर्विकल्पस्वसंवेदनज्ञानेन। कं जानीहि। यं परात्मस्वभावम्। किंविशिष्टम्। ज्ञानमयं केवलज्ञानेन निर्वृत्तमिति। अत्र योऽसौ स्वसंवेदनज्ञानेन परमात्मा ज्ञातः स एवोपादेय इति भावार्थः। स्वसंवेदनज्ञाने वीतरागविशेषणं किमर्थमिति पूर्वपक्षः, परिहारमाह—विषयानुभव-

अवस्थाके निषेधके लिये वीतराग स्वसंवेदन ज्ञान ऐसा कहा है। रागभाव है, वह कषायरूप है, इस कारण जबतक मिथ्यादृष्टिके अनंतानुबंधीकषाय है, तबतक तो बहिरात्मा है, उसके तो स्वसंवेदन ज्ञान अर्थात् सम्यक्ज्ञान सर्वथा ही नहीं है, व्रत और चतुर्थ गुणस्थानमें सम्यग्दृष्टिके मिथ्यात्व तथा अनंतानुबंधीके अभाव होनेसे सम्यग्ज्ञान तो हो गया, परंतु कषायकी तीन चौकड़ी बाकी रहनेसे द्वितीयाके चंद्रमाके समान विशेष प्रकाश नहीं होता, और श्रावकके पाँचवें गुणस्थानमें दो चौकड़ीका अभाव है, इसलिये रागभाव कुछ कम हुआ, वीतरागभाव बढ़ गया, इस कारण स्वसंवेदनज्ञान भी प्रबल हुआ, परंतु दो चौकड़ीके रहनेसे मुनिके समान प्रकाश नहीं हुआ। मुनिके तीन चौकड़ीका अभाव है, इसलिये रागभाव तो निर्बल हो गया, तथा वीतरागभाव प्रबल हुआ, वहाँपर स्वसंवेदनज्ञानका अधिक प्रकाश हुआ, परंतु चौथी चौकड़ी बाकी है, इसलिये छठे गुणस्थानवाले मुनिराज सरागसंयमी हैं। वीतरागसंयमीके जैसा प्रकाश नहीं है। सातवें गुणस्थानमें चौथी चौकड़ी मंद हो जाती है, वहाँपर आहार-विहार क्रिया नहीं होती, ध्यानमें आरूढ़ रहते हैं, सातवेंसे छठे गुणस्थानमें आवें, तब वहाँपर आहारादि क्रिया है, इसी प्रकार छट्ठा सातवाँ करते रहते हैं, वहाँपर अंतर्मुहूर्तकाल है। आठवें गुणस्थानमें चौथी चौकड़ी अत्यंत मंद होजाती है, वहाँ रागभावकी अत्यंत क्षीणता होती है, वीतरागभाव पुष्ट होता है, स्वसंवेदनज्ञानका विशेष प्रकाश होता है, श्रेणी माँडनेसे शुक्लध्यान उत्पन्न होता है। श्रेणीके दो भेद हैं, एक क्षपक, दूसरी उपशम, क्षपकश्रेणीवाले तो उसी भवसे केवलज्ञान पाकर मुक्त हो जाते हैं, और उपशमवाले आठवें नवमें दशवेंसे ग्यारहवाँ स्पर्शकर पीछे पड़ जाते हैं, सो कुछ— एक भव भी धारण करते हैं, तथा क्षपकवाले आठवेंसे नवमें गुणस्थानमें प्राप्त होते हैं, वहाँ कषायोंका सर्वथा नाश होता है, एक संज्वलनलोभ रह जाता है, अन्य सबका अभाव होनेसे वीतराग भाव अति प्रबल हो जाता है, इसलिये स्वसंवेदनज्ञानका बहुत ज्यादा प्रकाश होता है, परंतु एक संज्वलनलोभ बाकी रहनेसे वहाँ सरागचरित्र ही कहा जाता है। दशवें गुणस्थानमें सूक्ष्मलोभ भी नहीं रहता, तब मोहकी अट्टाईस प्रकृतियोंके नष्ट हो जानेसे वीतरागचास्त्रि की सिद्धि हो जाती है। दशवेंसे बारहवेंमें जाते हैं, ग्यारहवें गुणस्थानका स्पर्श नहीं करते, वहाँ निर्मोह

पूर्वपक्षः—स्वसंवेदनज्ञानने 'वीतराग' विशेषणं शा माटे लगाऽयुं छे?

तेजुं समाधानः—विषयोना अनुभवरूप स्वसंवेदनज्ञान सराग पण जेवाभां आवे छे तेथी तेना निषेध अर्थे 'वीतराग' अेवुं विशेषणं ज्ञानने लगाऽयुं छे अेवो अभिप्राय छे. १२.

रूपस्वसंवेदनज्ञानं सरागमपि दृश्यते तन्निषेधार्थमित्यभिप्रायः ॥१२॥

अथ त्रिविधात्मसंज्ञां बहिरात्मलक्षणं च कथयति—

१३) मूढु वियक्खणु बंभु परु अप्पा ति-विहु हवेइ ।

देहु जि अप्पा जो मुणइ सो जणु मूढु हवेइ ॥१३॥

मूढो विचक्षणो ब्रह्म परः आत्मा त्रिविधो भवति ।

देहमेव आत्मानं यो मनुते स जनो मूढो भवति ॥१३॥

मूढु वियक्खणु बंभु परु अप्पा तिविहु हवेइ मूढो मिथ्यात्तरागादिपरिणतो बहिरात्मा,

वीतरागीके शुक्लध्यानका दूसरा पाया (भेद) प्रगट होता है, यथाख्यातचारित्र हो जाता है। बारहवेंके अंतमें ज्ञानावरण, दर्शनावरण, अंतराय इन तीनोंका विनाश कर डाला, मोहका नाश पहले ही हो चुका था, तब चारों घातिकर्मोंके नष्ट हो जानेसे तेरहवें गुणस्थानमें केवलज्ञान प्रगट होता है, वहाँपर ही शुद्ध परमात्मा होता है, अर्थात् उसके ज्ञानका पूर्ण प्रकाश हो जाता है, निःकषाय है। वह चौथे गुणस्थानसे लेकर बारहवें गुणस्थान तक तो अंतरात्मा है, उसके गुणस्थान प्रति चढ़ती हुई शुद्धता है, और पूर्ण शुद्धता परमात्माके है, यह सारांश समझना ॥१२॥

तीन प्रकारके आत्माके भेद हैं, उनमेंसे प्रथम बहिरात्माका लक्षण कहते हैं—

गाथा—१३

अन्वयार्थ :—[मूढः] मिथ्यात्व रागादिरूप परिणत हुआ बहिरात्मा, [विचक्षणः] वीतराग निर्विकल्प स्वसंवेदनज्ञानरूप परिणमन करता हुआ अंतरात्मा [ब्रह्मा परः] और शुद्ध-बुद्ध स्वभाव परमात्मा अर्थात् रागादि रहित, अनंत ज्ञानादि सहित, भावद्रव्य कर्म नोकर्म रहित आत्मा इसप्रकार [आत्मा] आत्मा [त्रिविधो भवति] तीन तरहका है, अर्थात् बहिरात्मा, अंतरात्मा, परमात्मा, ये तीन भेद हैं। इनमेंसे [यः] जो [देहमेव] देहको ही [आत्मानं] आत्मा [मनुते] मानता है, [स जनः] वह प्राणी [मूढः] बहिरात्मा [भवति] है, अर्थात् बहिर्मुख मिथ्यादृष्टि है।

भावार्थ :—जो देहको आत्मा समझता है, वह वीतराग निर्विकल्प समाधिसे उत्पन्न

ढवे त्रश प्रकारना आत्मानी संज्ञा अने बहिरात्मानुं लक्षण कडे छे.

भावार्थ :—मूढ मिथ्यात्व रागादिरूपे परिणमतो बहिरात्मा छे, वियक्षण वीतराग

૩૮]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૧ : દોહા-૧૪

દેહવિભિન્નં જ્ઞાનમયં યઃ પરમાત્માનં પશ્યતિ ।

પરમસમાધિપરિસ્થિતઃ પણ્ડિતઃ સ એવ ભવતિ ॥૧૪॥

દેહવિભિન્નુ ણામુ ઝુ ડરમપુ ણિઇ અનુપચરિતાસદ્ભૂતવ્યવહારનયેન દેહાદભિન્નં નિશ્ચયનયેન ભિન્નં જ્ઞાનમયં કેવલજ્ઞાનેન નિર્વૃત્તં પરમાત્માનં યોડસૌ જાનાતિ પરમસમાધિપરિસ્થિતુ ડણ્ડિતુ સુ ઝિ હવેડૂ વીતરાગનિર્વિકલ્પસહજાનન્દૈકશુદ્ધાત્માનુભૂતિલક્ષણપરમસમાધિસ્થિતઃ સન્ પણ્ડિતોડન્તરાત્મા વિવેકી સ એવ ભવતિ । “કઃ પણ્ડિતો વિવેકી” ઇતિ વચનાત્, ઇતિ અન્તરાત્મા હેયરૂપો, યોડસૌ પરમાત્મા ભણિતઃ સ એવ સાક્ષાદુપાદેય ઇતિ ભાવાર્થઃ ॥૧૪॥

અથ સમસ્તપરદ્રવ્યં મુક્ત્વા કેવલજ્ઞાનમયકર્મરહિતશુદ્ધાત્મા યેન લબ્ધઃ સ

ગાથા—૧૪

અન્યવચાર્થ — [યઃ] ઝુ પુરુષ [પરમાત્માનં] પરમાત્માકો [દેહવિભિન્નં] શરીરસે ઝુદા [જ્ઞાનમયં] કેવલજ્ઞાનકર પૂર્ણ [પશ્યતિ] જાનતા હૈ, [સ એવ] વહી [પરમસમાધિપરિસ્થિતઃ] પરમસમાધિમેં તિષ્ઠતા હુઆ [પણ્ડિતઃ] અન્તરાત્મા અર્થાત્ વિવેકી [ભવતિ] હૈ ।

ભાવાર્થ :—યદ્યપિ અનુપચરિતાસદ્ભૂતવ્યવહારનયસે અર્થાત્ ઇસ જીવકે પરવસ્તુકા સંબંધ અનાદિકાલકા મિથ્યારૂપ હોનેસે વ્યવહારનયકર દેહમયી હૈ, તો ધી નિશ્ચયનયકર સર્વથા દેહાદિકસે ભિન્ન હૈ, ઓર કેવલજ્ઞાનમયી હૈ, ંસા નિજ શુદ્ધાત્માકો વીતરાગનિર્વિકલ્પ સહજાનંદ શુદ્ધાત્માકી અનુભૂતિરૂપ પરમસમાધિમેં સ્થિત હોતા હુઆ જાનતા હૈ, વહી વિવેકી અંતરાત્મા કહલાતા હૈ । વહ પરમાત્મા હી સર્વથા આરાધને યોગ્ય હૈ, ંસા જાનના ॥૧૪॥

આગે સબ પરવ્યોકો ડોડકર કર્મરહિત હોકર ઝિસને અપના સ્વરૂપ કેવલજ્ઞાનમય પા

ભાવાર્થ :—જે કોઈ વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સહજ આનંદરૂપ ંક (કેવળ) શુદ્ધાત્માનુભૂતિ જેનું લક્ષણ છે ંવી પરમસમાધિમાં સ્થિત થયો થકો, અનુપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી દેહથી અભિન્ન અને નિશ્ચયનયથી દેહથી ભિન્ન, જ્ઞાનમય કેવળજ્ઞાનથી રચાયેલ પરમાત્માને જાણે છે, તે જ પંડિત-વિવેકી અન્તરાત્મા છે ^૧“કઃ પણ્ડિતો વિવેકી” “ઇતિ વચનાત્” (અર્થ :—“પંડિત કોણ? તો કે જે વિવેકી છે,”) ંવું આગમનું વચન છે.

ં પ્રમાણે અન્તરાત્મા હેયરૂપ છે, જે પરમાત્મા છે તે જ સાક્ષાત્ ઉપાદેય છે ંવો ભાવાર્થ છે. ૧૪.

હવે સમસ્ત પરદ્રવ્યને ડોડીને જેણે કેવળજ્ઞાનમય, કર્મરહિત શુદ્ધ આત્માને પ્રાપ્ત કર્યો

૧. અમોઘ વર્ષ, પ્રશ્નોત્તરમાલા ૫

परमात्मा भवतीति कथयति—

१५) अप्पा लद्धउ णाणमउ कम्म—विमुक्केँ जेण ।

मेल्लिवि सयलु वि दव्वु परु सो परु मुणहि मणेण ॥१५॥

आत्मा लब्धो ज्ञानमयः कर्मविमुक्तेन येन ।

मुक्त्वा सकलमपि द्रव्यं परं तं परं मन्यस्व मनसा ॥१५॥

अप्पा लद्धउ णाणमउ कम्मविमुक्केँ जेण आत्मा लब्धः प्राप्तः। किंविशिष्टः। ज्ञानमयः केवलज्ञानेन निर्वृत्तः। कथंभूतेन सता। ज्ञानावरणादिद्रव्यकर्मभावकर्मरहितेन येन। किं कृत्वात्मा लब्धः। मेल्लिवि सयलु वि दव्वु परु सो परु मुणहि मणेण। मुक्त्वा परित्यज्य। किम्। परं द्रव्यं देहरागादिकम्। सकलं कतिसंख्योपेतं समस्तमपि। तमित्थंभूतमात्मानं परं परमात्मानमिति मन्यस्व जानीहि हे प्रभाकरभट्ट। केन कृत्वा। मायामिथ्यानिदानशल्यत्रयस्वरूपादिसमस्तविभावपरिणामरहितेन मनसेति। अत्रोक्तलक्षणपरमात्मा उपादेयो ज्ञानावरणादिसमस्तविभावरूपं परद्रव्यं

लिया है, वही परमात्मा है, ऐसा कहते हैं—

गाथा—१५

अन्वयार्थः—[येन] जिसने [कर्मविमुक्तेन] ज्ञानावरणादि कर्मोंका नाश करके [सकलमपि परं द्रव्यं] और सब देहादिक परद्रव्योंको [मुक्त्वा] छोड़ करके [ज्ञानमयः] केवलज्ञानमयी [आत्मा] आत्मा [लब्धः] पाया है, [तं] उसको [मनसा] शुद्ध मनसे [परं] परमात्मा [मन्यस्व] जानो।

भावार्थः—जिसने देहादिक समस्त परद्रव्यको छोड़कर ज्ञानावरणादि, द्रव्यकर्म, रागादिक भावकर्म, शरीरादि नोकर्म इन तीनोंसे रहित केवलज्ञानमयी अपने आत्माका लाभ कर लिया है, ऐसे आत्माको हे प्रभाकरभट्ट, तू माया, मिथ्या, निदानरूप शल्य वगैरह समस्त विभाव (विकार) परिणामोंसे रहित निर्मल चित्तसे परमात्मा जान, तथा केवलज्ञानादि गुणोंवाला

छे ते परमात्मा छे ऐम कडे छे :—

भावार्थः—जेशे देउ, रागादिक समस्त परद्रव्यने छोडीने ज्ञानावरणादि द्रव्यकर्म, भावकर्म रहित वर्तता थका डेवणज्ञानथी रयायेल, आत्माने प्राप्त कर्यो छे तेने—ऐवा आत्माने -परमात्माने छे प्रभाकरभट्ट! तुं माया, मिथ्यात्व, निदान, ऐ त्रण शल्यना स्वरूपथी मांडीने समस्तविभावपरिणाम रहित मन वडे जाण. अडीं उक्तलक्षणयुक्त परमात्मा उपादेय छे, अने

तु हेयमिति भावार्थः ॥१५॥ एवंत्रिविधात्मप्रतिपादकप्रथममहाधिकारमध्ये संक्षेपेण त्रिविधात्मसूचनमुख्यतया सूत्रपञ्चकं गतम्। तदनन्तरं मुक्तिगतकेवलज्ञानादिव्यक्तिरूप-सिद्धजीवव्याख्यानमुख्यत्वेन दोहकसूत्रदशकं प्रारभ्यते। तद्यथा।

लक्ष्यमलक्ष्येण धृत्वा हरिहरादिविशिष्टपुरुषा यं ध्यायन्ति तं परमात्मानं जानीहीति प्रतिपादयति—

१६) तिहुयण-वंदिउ सिद्धि-गउ हरि-हर ज्ञायहिँ जो जि ।

लक्ष्यु अलक्ष्येँ धरिवि थिरु मुणि परमप्पउ सो जि ॥१६॥

त्रिभुवनवन्दितं सिद्धिगतं हरिहरा ध्यायन्ति यमेव ।

लक्ष्यमलक्ष्येण धृत्वा स्थिरं मन्यस्व परमात्मानं तमेव ॥१६॥

परमात्मा ही ध्यान करने योग्य है और ज्ञानावरणादिरूप सब परवस्तु त्यागने योग्य है, ऐसा समझना चाहिए ॥१५॥

इस प्रकार जिसमें तीन तरहके आत्माका कथन है, ऐसे प्रथम महाधिकारमें त्रिविध आत्माके कथनकी मुख्यतासे तीसरे स्थलमें पाँच दोहा-सूत्र कहे। अब मुक्तिको प्राप्त हुए केवलज्ञानादिरूप सिद्ध परमात्माके व्याख्यानकी मुख्यताकर दश दोहा-सूत्र कहते हैं।

इसमें पाँच दोहोंमें जो हरिहरादिक बड़े पुरुष अपना मन स्थिरकर जिस परमात्माका ध्यान करते हैं, उसीका तू भी ध्यान कर, यह कहते हैं—

गाथा—१६

अन्वयार्थ :—[हरिहराः] इन्द्र, नारायण, और रुद्र वगैरे: बड़े बड़े पुरुष [त्रिभुवनवंदितं] तीनलोककर वंदनीक (त्रैलोक्यनाथ) [सिद्धिगतं] और केवलज्ञानादिव्यक्तिरूप सिद्धपनेको प्राप्त [यं एव] जिस परमात्माको ही [ध्यायन्ति] ध्यावते हैं, [लक्ष्यं]

ज्ञानावरणादि समस्त विभावर्ष परद्रव्य डेय छे अेवो भावार्थ छे. १५.

अे प्रकारे त्रण प्रकारना आत्माना प्रतिपादक महाधिकारमां संक्षेपथी त्रण प्रकारना आत्माना सूचननी मुख्यताथी पांय सूत्रो समाप्त थयां.

त्यारपछी मुक्तिगत केवणज्ञानादिनी व्यक्तिरूप सिद्धज्जवना व्याख्याननी मुख्यताथी दश दोहक सूत्रोनो प्रारंभ करवामां आवे छे ते आ प्रमाणे :—

लक्षने (मनने, चित्तने) अलक्ष्यरूपे(परमात्मारूपे) राप्पीने हरिहरादि विशिष्ट पुरुषो जेनुं ध्यान करे छे, ते परमात्माने जाण अेम कडे छे :—

तिहुयणवंदिउ सिद्धिगउ हरिहर ज्ञायहिं जो जि त्रिभुवनवन्दितं सिद्धिगतं यं केवलज्ञानादिव्यक्तिरूपं परमात्मानं हरिहरहिरण्यगर्भादयो ध्यायन्ति। किं कृत्वा पूर्वम्। लक्ष्मु अलक्ष्में धरिवि थिरु लक्ष्यं संकल्परूपं चित्तम्। अलक्ष्येण वीतरागनिर्विकल्पनित्यानन्दैक-स्वभावपरमात्मरूपेण धृत्वा। कथंभूतम्। स्थिरं परीषहोपसर्गैरक्षुभितं मुणि परमप्पउ सो जि तमित्थंभूतं परमात्मानं हे प्रभाकरभट्ट मन्यस्व जानीहि भावयेत्यर्थः। अत्र केवलज्ञानादि-व्यक्तिरूपमुक्तिगतपरमात्मसदृशो रागादिरहितः स्वशुद्धात्मा साक्षादुपादेय इति भावार्थः॥१६॥ संकल्पविकल्पस्वरूपं कथयते। तद्यथा—बहिर्द्रव्यविषये पुत्रकलत्रादिचेतनाचेतनरूपे ममेदमिति स्वरूपः संकल्पः, अहं सुखी दुःखीत्यादिचित्तगतो हर्ष- विषादादिपरिणामो विकल्प इति। एवं संकल्पविकल्पलक्षणं सर्वत्र ज्ञातव्यम्।

अपने मनको [अलक्ष्ये] वीतराग निर्विकल्प नित्यानंद स्वभाव परमात्मामें [स्थिरं धृत्वा] स्थिर करके [तमेव] उसीको हे प्रभाकरभट्ट, तू [परमात्मानं] परमात्मा [मन्यस्व] जान कर चिंतवन कर।

भावार्थ :—केवलज्ञानादिरूप उस परमात्माके समान रागादि रहित अपने शुद्धात्माको पहचान, वही साक्षात् उपादेय है, अन्य सब संकल्प विकल्प त्यागने योग्य हैं। अब संकल्प विकल्पका स्वरूप कहते हैं, कि जो बाह्यवस्तु पुत्र, स्त्री, कुटुंब, बांधव, आदि सचेतन पदार्थ, तथा चांदी, सोना, रत्न, मणिके आभूषण आदि अचेतन पदार्थ हैं, इन सबको अपने समझे, कि ये मेरे हैं, ऐसे ममत्व परिणामको संकल्प जानना। तथा मैं सुखी, मैं दुःखी, इत्यादि हर्ष-विषादरूप परिणाम होना वह विकल्प है। इस प्रकार संकल्प-विकल्पका स्वरूप जानना चाहिए॥१६॥

भावार्थ :—हरि, हर, छिरण्यगर्भ वगैरे संकल्परूप चित्तने वीतराग निर्विकल्प नित्यानंद जेनो अेक स्वभाव छे अेवा परमात्माऽपे राभीने, परिषड, उपसर्गथी अक्षुभित राभीने त्रण लोकथी वंदित अने केवणज्ञानादि व्यक्तिऽपे सिद्धपणाने प्राप्त जे परमात्माने ध्यावे छे ते परमात्माने छे प्रभाकरभट्ट! तुं परमात्मा जाण अर्थात् भाव.

अहीं केवणज्ञानादि व्यक्तिऽपे मुक्तिगत परमात्मा जेवो रागादिथी रहित स्वशुद्ध आत्मा साक्षात् उपादेय छे अेवो भावार्थ छे. १६.

संकल्पविकल्पनुं स्वरूप कडेवामां आवे छे. ते आ प्रमाणे :—पुत्र, स्त्री, आदि येतन अने (सोनुं, यांटी आदि) अयेतन बाह्य द्रव्यो 'आ मारां छे' अेवा स्वरूपवाणो (अेवा ममत्वऽपे परिणाम ते) संकल्प छे, 'हुं सुभी, हुं दुःभी,' इत्यादि चित्तगत हर्षविषाद आदि परिणाम ते विकल्प छे. अे प्रमाणे संकल्पविकल्पनुं स्वरूप सर्वत्र जाणवुं.

અથ નિત્યનિરજ્જનજ્ઞાનમયપરમાનન્દસ્વભાવશાન્તશિવસ્વરૂપં દર્શયન્નાહ—

૧૭) ણિચ્ચુ ણિરંજણુ ણાણમઠ પરમાણંદ—સહાઠ ।

જો એહઠ સો સંતુ સિઠ તાસુ મુણિઝ્ઙહિ ઘાઠ ॥૧૭॥

નિત્યો નિરજ્જનો જ્ઞાનમયઃ પરમાનન્દસ્વભાવઃ ।

ય ઈદ્દશઃ સ શાન્તઃ શિવઃ તસ્ય મન્યસ્વ ઘાવમ્ ॥૧૭॥

ણિચ્ચુ ણિરંજણુ ણાણમઠ પરમાણંદસહાઠ દ્રવ્યાર્થિકનયેન નિત્યોઽવિનશ્ચરઃ, રાગાદિકર્મ-મલરૂપાઞ્જનરહિતત્વાન્નિરજ્જનઃ, કેવલજ્ઞાનેન નિર્વૃત્તત્વાત્ જ્ઞાનમયઃ, શુદ્ધાત્મભાવનોત્થ-વીતરાગાનન્દપરિણતત્વાત્પરમાનન્દસ્વભાવઃ જો એહઠ સો સંતુ સિઠ ય ઇત્યંભૂતઃ સ શાન્તઃ શિવો ભવતિ હે પ્રભાકરભટ્ટ તાસુ મુણિઝ્ઙહિ ઘાઠ તસ્ય વીતરાગત્વાત્ શાન્તસ્ય પરમાનન્દસુખમયત્વાત્ શિવસ્વરૂપસ્ય ત્વં જાનીહિ ઘાવય । કં ઘાવય । શુદ્ધબુદ્ધૈકસ્વભાવમિત્યભિપ્રાયઃ ॥૧૭॥

આગે નિત્ય નિરંજન જ્ઞાનમયી પરમાનંદસ્વભાવ શાંત ઓર શિવસ્વરૂપકા વર્ણન કરતે હૈં—

ગાથા—૧૭

અન્વયાર્થ :—[નિત્યઃ] દ્રવ્યાર્થિકનયકર અવિનાશી [નિરજ્જનઃ] રાગાદિક ઉપાધિસે રહિત અથવા કર્મમલરૂપી અંજનસે રહિત [જ્ઞાનમયઃ] કેવલજ્ઞાનસે પરિપૂર્ણ ઓર [પરમાનંદસ્વભાવઃ] શુદ્ધાત્મ ઘાવના કર ઉત્પન્ન હુએ વીતરાગ પરમાનંદકર પરિણત હૈ, [યઃ ઈદ્દશઃ] જો ંસા હૈ, [સઃ] વહી [શાન્તઃ શિવઃ] શાંતરૂપ ઓર શિવસ્વરૂપ હૈ, [તસ્ય] ડસી પરમાત્માકા [ઘાવં] શુદ્ધ બુદ્ધ સ્વઘાવ [જાનીહિ] હે પ્રભાકરભટ્ટ, તૂ જાન અર્થાત્ ધ્યાન કર ॥૧૭॥

હવે નિત્ય, નિરંજન, જ્ઞાનમય, પરમાનંદ સ્વભાવરૂપ શાંત શિવસ્વરૂપને દર્શાવતાં કહે છે :—

ભાવાર્થ :—દ્રવ્યાર્થિકનયથી અવિનશ્ચર, રાગાદિકર્મભળરૂપ અંજનથી રહિત હોવાથી નિરંજન, કેવળજ્ઞાનથી રચાયેલ હોવાથી જ્ઞાનમય, શુદ્ધ આત્મભાવનાથી ઉત્પન્ન વીતરાગ આનંદરૂપે પરિણમેલા હોવાથી પરમાનંદસ્વભાવી—એવા જે છે તે શાંત અને શિવ છે. હે પ્રભાકરભટ્ટ! જે વીતરાગ હોવાથી શાંત છે અને પરમાનંદરૂપ સુખમય હોવાથી શિવસ્વરૂપ છે. તેવા એક (કેવળ) શુદ્ધબુદ્ધ સ્વભાવને તું જાણ અર્થાત્ શુદ્ધબુદ્ધ સ્વભાવને જાણ એ અભિપ્રાય છે. ૧૭.

પુનશ્ચ કિંવિશિષ્ટો ભવતિ—

૧૮) જો ણિય—ભાઉ ણ પરિહરઙ્ગ જો પર—ભાઉ ણ લેઙ્ગ ।

જાણઙ્ગ સયલુ વિ ણિચ્છુ પર સો સિઉ સંતુ હવેઙ્ગ ॥૧૮॥

યો નિજભાવં ન પરિહરતિ યઃ પરભાવં ન લાતિ ।

જાનાતિ સકલમપિ નિત્યં પરં સ શિવઃ શાન્તો ભવતિ ॥૧૮॥

યઃ કર્તા નિજભાવમનન્તજ્ઞાનાદિસ્વભાવં ન પરિહરતિ યશ્ચ પરભાવં કામક્રોધાદિરૂપમાત્મરૂપતયા ન ગૃહ્ણતિ । પુનરપિ કથંભૂતઃ । જાનાતિ સર્વમપિ જગત્ત્રયકાલત્રયવર્તિવસ્તુસ્વભાવં ન કેવલં જાનાતિ દ્રવ્યાર્થિકનયેન નિત્ય એવ અથવા નિત્યં સર્વકાલમેવ જાનાતિ પરં નિયમેન । સ ઇત્યંભૂતઃ શિવો ભવતિ શાન્તશ્ચ ભવતીતિ । કિં ચ અયમેવ જીવઃ મુક્તાવસ્થાયાં વ્યક્તિરૂપેણ શાન્તઃ શિવસંજ્ઞાં લભતે સંસારાવસ્થાયાં તુ

આગે ફિર ડસી પરમાત્માકા કથન કરતે હૈં—

ગાથા—૧૮

અન્વયાર્થ :—[યઃ] જો [નિજ ભાવં] અનંતજ્ઞાનાદિરૂપ અપને ભાવોંકો [ન પરિહરતિ] કમ્પી નહીં છોડતા [યઃ] ઓર જો [પરભાવં] કામક્રોધાદિરૂપ પરભાવોંકો [ન લાતિ] કમ્પી ગ્રહણ નહીં કરતા હૈ, [સકલમપિ] તીન લોક તીન કાલકી સબ ચીજોંકો [પરં] કેવલ [નિત્યં] હમેશા [જાનાતિ] જાનતા હૈ, [સઃ] વહી [શિવઃ] શિવસ્વરૂપ તથા [શાંતઃ] શાંતસ્વરૂપ [ભવતિ] હૈ ।

ભાવાર્થ :—સંસાર અવસ્થામેં શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયકર સમ્પી જીવ શક્તિરૂપસે પરમાત્મા

હવે ઙરી તે પરમાત્માનું કથન કરે છે :—

ભાવાર્થ :—જે અનંત જ્ઞાનાદિ નિજસ્વભાવને છોડતો નથી અને કામક્રોધાદિરૂપ પરભાવને નિજસ્વપણે ગ્રહણ કરતો નથી, ત્રણે જગતના, ત્રણે કાળના સમસ્ત વસ્તુસ્વભાવને જાણે છે, માત્ર જાણે છે એટલું જ નહિ પણ દ્રવ્યાર્થિકનયથી નિત્ય જ અથવા નિત્ય સર્વકાળને જ નિયમથી જાણે છે તે શિવ છે અને શાંત છે.

વળી આ જ જીવ મુક્ત-અવસ્થામાં વ્યક્તિરૂપ શાંત અને શિવસંજ્ઞા પામે છે અને સંસાર-અવસ્થામાં શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયથી શક્તિરૂપે શાંત અને શિવસંજ્ઞા પામે છે. કહ્યું પણ છે

૪૪]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૧ : દોહા-૧૯-૨૧

શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયેન શક્તિરૂપેનેતિ। તથા ચોક્તમ્—“પરમાર્થનયાય સદા શિવાય નમોઽસ્તુ”।
પુનશ્ચોક્તમ્—“શિવં પરમકલ્યાણં નિર્વાણં શાન્તમક્ષયમ્। પ્રાપ્તં મુક્તિપદં યેન સ શિવઃ
પરિકીર્તિતઃ॥” અન્યઃ કોઽપ્યેકો જગત્કર્તા વ્યાપી સદા મુક્તઃ શાન્તઃ શિવોઽસ્તીત્યેવં ન।
અત્રાયમેવ શાન્તશિવસંજ્ઞઃ શુદ્ધાત્મોપાદેય ઇતિ ભાવાર્થઃ॥૧૮॥

અથ પૂર્વોક્તં નિરંજનસ્વરૂપં સૂત્રત્રયેણ વ્યક્તીકરોતિ—

- ૧૬) જાસુ ણ વણ્ણુ ણ ગંધુ રસુ જાસુ ણ સદ્ધુ ણ ફાસુ ।
જાસુ ણ જમ્મણુ મરણુ ણવિ ણાઠ ણિરંજણુ તાસુ ॥૧૬॥
- ૨૦) જાસુ ણ કોહુ ણ મોહુ મઝ જાસુ ણ માય ણ માણુ ।
જાસુ ણ ઠાણુ ણ જ્ઞાણુ જિય સો જિ ણિરંજણુ જાણુ ॥૨૦॥
- ૨૧) અત્થિ ણ પુણ્ણુ ણ પાઠ જસુ અત્થિ ણ હરિસુ વિસાઠ ।
અત્થિ ણ ઇક્કુ વિ દોસુ જસુ સો જિ ણિરંજણુ ભાઠ ॥૨૧॥ તિયલં ।

હૈં, વ્યક્તિરૂપસે નહીં હૈ। ઇસા કથન અન્ય ગ્રંથોંમૈં ભી કહા હૈ—‘શિવમિત્યાદિ’ અર્થાત્ પરમકલ્યાણરૂપ, નિર્વાણરૂપ, મહાશાંત અવિનશ્વર ઇસે મુક્તિ-પદકો જિસને પા લિયા હૈ, વહી શિવ હૈ, અન્ય કોઈ, ઇક જગત્કર્તા સર્વવ્યાપી સદા મુક્ત શાંત નૈયાયિકોંકા તથા વૈશેષિક આદિકા માના હુઆ નહીં હૈ। યહ શુદ્ધાત્મા હી શાંત હૈ, શિવ હૈ, ઉપાદેય હૈ ॥૧૮॥

આગે પહલે કહે હુઇ નિરંજનસ્વરૂપકો ત્રીન દોહા-સૂત્રોંસે પ્રગટ કરતે હૈં—

કે “પરમાર્થનયાય સદા શિવાય નમોઽસ્તુ।” (અર્થ :—પરમાર્થનયથી સદા શિવને નમસ્કાર હો.)
વળી કહું પણ છે કે—“શિવં પરમકલ્યાણં નિર્વાણં શાન્તમક્ષયમ્। પ્રાપ્તં મુક્તિપદં યેન સ શિવઃ
પરિકીર્તિતઃ॥” (અર્થ :—જે શિવરૂપ, પરમકલ્યાણરૂપ, નિર્વાણરૂપ, શાંત, અક્ષય છે અને જેણે
મુક્તિપદ પ્રાપ્ત કર્યું છે તે શિવ છે.) “એક જગત્કર્તા, સર્વવ્યાપી, સદા મુક્ત, શાંત, શિવ
છે” એમ અન્ય કોઈપણ માને છે, પણ એમ નથી.

અહીં આ જ શાંત શિવસંજ્ઞાવાળો શુદ્ધ આત્મા જ ઉપાદેય છે એવો ભાવાર્થ છે. ૧૮.

હવે પૂર્વોક્ત નિરંજનસ્વરૂપને ત્રણ સૂત્રોથી પ્રગટ કરે છે :—

यस्य न वर्णो न गन्धो रसः यस्य न शब्दो न स्पर्शः ।

यस्य न जन्म मरणं नापि नाम निरञ्जनस्तस्य ॥१६॥

यस्य न क्रोधो न मोहो मदः यस्य न माया न मानः ।

यस्य न स्थानं न ध्यानं जीव तमेव निरञ्जनं जानीहि ॥२०॥

अस्ति न पुण्यं न पापं यस्य अस्ति न हर्षो विषादः ।

अस्ति न एकोऽपि दोषो यस्य स एव निरञ्जनो भावः ॥२१॥ त्रिकलम् ।

गाथा—१९-२१

अन्वयार्थः—[यस्य] जिस भगवान्के [वर्णः] सफेद, काला, लाल, पीला, नीलास्वरूप पाँच प्रकार वर्ण [न] नहीं है, [गंधः रसः] सुगंध दुर्गन्धरूप दो प्रकारकी गंध [न] नहीं है, मधुर, आम्ल (खट्टा), तिक्त, कटु, कषाय (क्षार) रूप पाँच रस नहीं हैं [यस्य] जिसके [शब्दः न] भाषा अभाषारूप शब्द नहीं है, अर्थात् सचित्त अचित्त मिश्ररूप कोई शब्द नहीं है, सात स्वर नहीं हैं, [स्पर्शः न] शीत, उष्ण, स्निग्ध, रूक्ष, गुरु, लघु, मृदु, कठिनरूप आठ तरहका स्पर्श नहीं है, [यस्य] और जिसके [जन्म न] जन्म, जरा नहीं है, [मरणं नापि] तथा मरण भी नहीं है [तस्य] उसी चिदानंद शुद्धस्वभाव परमात्माकी [निरंजनं नाम] निरंजन संज्ञा है, अर्थात् ऐसे परमात्माको ही निरंजनदेव कहते हैं। फिर वह निरंजनदेव कैसा है—[यस्य] जिस सिद्ध परमेष्ठीके [क्रोधः न] गुस्सा नहीं है, [मोहः मदः न] मोह तथा कुल जाति आदि आठ तरहका अभिमान नहीं है, [यस्य माया न मानः न] जिसके माया व मान कषाय नहीं है, और [यस्य] जिसके [स्थानं न] ध्यानके स्थान नाभि, हृदय, मस्तक, आदि नहीं है [ध्यानं न] चित्तके रोकनेरूप ध्यान नहीं है, अर्थात् जब चित्त ही नहीं है तो रोकना किसका हो, [स एव] ऐसे निजशुद्धात्माको हे जीव, तू जान। सारांश यह हुआ, कि अपनी प्रतिसिद्धता (बड़ाई) महिमा, अपूर्व वस्तुका मिलना, और देखे सुने भोग इनकी इच्छारूप सब विभाव परिणामोंको छोड़कर अपने शुद्धात्माकी अनुभूतिस्वरूप निर्विकल्पसमाधिमें ठहरकर उस शुद्धात्माका अनुभव कर। पुनः वह निरंजन कैसा है—[यस्य] जिसके [पुण्यं न पापं न अस्ति] द्रव्यभावरूप पुण्य नहीं, तथा पाप नहीं है, [हर्षः विषादः न] रागद्वेषरूप खुशी व रंज नहीं हैं, [यस्य] और जिसके [एकः अपि दोषः] क्षुधा (भूख) आदि दोषोंमेंसे एक भी दोष नहीं है [स एव] वही शुद्धात्मा [निरंजनः] निरंजन है, ऐसा तू [भावय] जान।

યસ્ય મુક્તાત્મનઃ શુક્લકૃષ્ણરક્તપીતનીલરૂપપચ્ચપ્રકારવર્ણો નાસ્તિ, સુરભિદુરભિરૂપો-
દ્વિપ્રકારો ગન્ધો નાસ્તિ, કટુકતીક્ષ્ણમધુરામ્લકષાયરૂપઃ પચ્ચપ્રકારો રસો નાસ્તિ,
ભાષાત્મકાભાષાત્મકાદિભેદભિન્નઃ શબ્દો નાસ્તિ, શીતોષ્ણસ્નિગ્ધરૂક્ષગુરુલઘુમૃદુકઠિનરૂપોઽષ્ટ-
પ્રકારઃ સ્પર્શો નાસ્તિ, પુનશ્ચ યસ્ય જન્મ મરણમપિ નૈવાસ્તિ તસ્ય ચિદાનન્દૈકસ્વભાવપરમાત્મનો
નિરજ્જનસંજ્ઞાં લભતે ॥ પુનશ્ચ કિંરૂપઃ સ નિરજ્જનઃ । યસ્ય ન વિદ્યતે । કિં કિં ન વિદ્યતે ।
ક્રોધો મોહો વિજ્ઞાનાઘટ્ટવિધમદભેદો યસ્યૈવ માયામાનકષાયો યસ્યૈવ નાભિહૃદય-
લલાટાદિધ્યાનસ્થાનાનિ ચિત્તનિરોધલક્ષણધ્યાનમપિ યસ્ય ન તમિત્યંભૂતં સ્વશુદ્ધાત્માનં હે જીવ
નિરજ્જનં જાનીહિ । ય્યાતિપૂજાલાભદ્રશ્રુતાનુભૂતભોગાકાંક્ષારૂપસમસ્તવિભાવપરિણામાન્ ત્યક્ત્વા
સ્વશુદ્ધાત્માનુભૂતિલક્ષણનિર્વિકલ્પસમાધૌ સ્થિત્વાનુભવેત્યર્થઃ ॥ પુનરપિ કિંસ્વભાવઃ સ નિરજ્જનઃ ।
યસ્યાસ્તિ ન । કિં કિં નાસ્તિ । દ્રવ્યભાવરૂપં પુણ્યં પાપં ચ ॥ પુનરપિ કિં નાસ્તિ । રાગરૂપો
હર્ષો દ્વેષરૂપો વિષાદશ્ચ । પુનશ્ચ । નાસ્તિ ક્ષુધાઘષ્ટાદશદોષેષુ મધ્યે ચૈકોઽપિ દોષઃ । સ એવ
શુદ્ધાત્મા નિરજ્જન ઇતિ હે પ્રભાકરભટ્ટ ત્વં જાનીહિ । *સ્વશુદ્ધાત્મસંવિત્તિલક્ષણવીતરાગ-
નિર્વિકલ્પસમાધૌ સ્થિત્વાનુભવેત્યર્થઃ । કિં ચ । એવંભૂતસૂત્રત્રયવ્યાખ્યાતલક્ષણો નિરજ્જનો જ્ઞાતવ્યો
ન ચાન્યઃ કોઽપિ નિરજ્જનોઽસ્તિ પરકલ્પિતઃ । અત્ર સૂત્રત્રયેઽપિ વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવો યોઽસૌ
નિરજ્જનો વ્યાખ્યાતઃ સ એવોપાદેય ઇતિ ભાવાર્થઃ ॥૧૬-૨૧॥

અથ ધારણાધ્યેયયન્ત્રમન્ત્રમન્ડલમુદ્રાદિકં વ્યવહારધ્યાનવિષયં મન્ત્રવાદશાસ્ત્રકથિતં

ભાવાર્થઃ :—એસે નિજ શુદ્ધાત્માકે પરિજ્ઞાનરૂપ વીતરાગનિર્વિકલ્પસમાધિમેં સ્થિત હોકર
તૂ અનુભવ કર । ઇસ પ્રકાર ત્રીન દોહોમેં જિસકા સ્વરૂપ કહા ગયા હૈ, ઉસે હી નિરંજન જાનો,
અન્ય કોઈં ભી પરિકલ્પિત નિરંજન નહીંં હૈ । ઇન ત્રીનોં દોહોમેં જો નિર્મલ જ્ઞાન દર્શનસ્વભાવવાલા
નિરંજન કહા ગયા હૈ, વહીંં ઉપાદેય હૈ ॥૧૯-૨૧॥

આગે ધારણા, ધ્યેય, યંત્ર, મંત્ર, મંડલ, મુદ્રા આદિક વ્યવહારધ્યાનકે વિષય મંત્રવાદ

ભાવાર્થઃ :—ત્રણ સૂત્રોમાં કહેવાયેલા આવા લક્ષણવાળો તેને જ નિરંજન જાણવો,
પર કલ્પિત (બીજાઓએ કલ્પેલો) એવો બીજો કોઈં પણ નિરંજન નથી.

અહીંં ત્રણ સૂત્રોમાં વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવવાળો જે (શુદ્ધ આત્મા) નિરંજન કહેવામાં
આવ્યો તે જ ઉપાદેય છે એવો ભાવાર્થ છે. ૧૯-૨૧.

હવે મંત્રવાદશાસ્ત્રમાં વ્યવહારધ્યાનના વિષયભૂત જે ધારણા, ધ્યેય, યંત્ર, તંત્ર, મંત્ર,

* સ્વશુદ્ધ આત્માને વીતરાગ નિર્વિકલ્પસમાધિમાં સ્થિર થઈને અનુભવ એ અર્થ છે.

यत्तन्निर्दोषपरमात्मारधनाध्याने निषेधयन्ति—

२२) जाणु ण धारणु धेउ ण वि जासु ण जंतु ण मंतु ।

जासु ण मंडलु मुद्द ण वि सो मुणि देउं अणंतु ॥२२॥

यस्य न धारणा ध्येयं नापि यस्य न यन्त्रं न मन्त्रः ।

यस्य न मण्डलं मुद्रा नापि तं मन्यस्व देवमनन्तम् ॥२२॥

यस्य परमात्मनो नास्ति न विद्यते। किं किम्। कुम्भकरेचकपूरकसंज्ञावायुधारणादिकं प्रतिमादिकं ध्येयमिति। पुनरपि किं किं तस्य। अक्षररचनाविन्यासरूपस्तम्भनमोहनादिविषयं यन्त्रस्वरूपं विविधाक्षरोच्चारणरूपं मन्त्रस्वरूपं च अपमण्डलवायुमण्डलपृथ्वीमण्डलादिकं गारुड-मुद्राज्ञानमुद्रादिकं च यस्य नास्ति तं परमात्मानं देवमाराध्यं द्रव्यार्थिकनयेनानन्तमविनश्वरमनन्त-

शास्त्रमें कहे गए हैं, उन सबका निर्दोष परमात्माकी आराधनारूप ध्यानमें निषेध किया है।

गाथा—२२

अन्वयार्थ :—[यस्य] जिस परमात्माके [धारणा न] कुम्भक, पूरक, रेचक नामवाली वायुधारणादिक नहीं है, [ध्येयं नापि] प्रतिमा आदि ध्यान करने योग्य पदार्थ भी नहीं है, [यस्य] जिसके [यन्त्रः न] अक्षरोंकी रचनारूप स्तम्भन मोहनादि विषयक यंत्र नहीं है, [मन्त्रः न] अनेक तरहके अक्षरोंके बोलनेरूप मंत्र नहीं है, [यस्य] और जिसके [मण्डलं न] जलमंडल, वायुमंडल, अग्निमंडल, पृथ्वीमंडलादिक पवनके भेद नहीं हैं, [मुद्रा न] गारुडमुद्रा, ज्ञानमुद्रा आदि मुद्रा नहीं हैं, [तं] उसे [अनन्तम्] द्रव्यार्थिकनयसे अविनाशी तथा अनंत ज्ञानादिगुणरूप [देवम् मन्यस्व] परमात्मदेव जानो।

भावार्थ :—अतीन्द्रिय आत्मीक-सुखके आस्वादसे विपरीत जिह्वाइंद्रिके विषय (रस) को जीतके निर्मोह शुद्ध स्वभावसे विपरीत मोहभावको छोड़कर और वीतराग सहज आनंद परम समरसीभाव सुखरूपी रसके अनुभवका शत्रु जो नौ तरहका कुशील उसको

मंडल, मुद्रादिक कथां छे तेनो निर्दोष परमात्मानी आराधनारूप ध्यानमां निषेध करे छे :—

भावार्थ :—अतीन्द्रिय सुभना आस्वादथी विपरीत जिह्वेन्द्रियना विषयने, निर्मोह शुद्ध आत्मस्वभावथी प्रतिकूल मोहने, वीतराग सहजानंदरूप परमसमरसीभावस्वरूप सुभरसना अनुभवथी प्रतिपक्ष नव प्रकारना अग्रहययव्रतने (कुशीलने) अने वीतराग निर्विकल्प समाधिना

४८]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिका-१ : द्रोडा-२२]

ज्ञानादिगुणस्वभावं च मन्यस्व जानीहि। अतीन्द्रियसुखास्वादविपरीतस्य जिह्वेन्द्रियविषयस्य निर्मोहशुद्धात्मस्वभावप्रतिकूलस्य मोहस्य वीतरागसहजानन्दपरमसमरसीभावसुखरसानुभवप्रतिपक्षस्य नवप्रकाराब्रह्मव्रतस्य वीतरागनिर्विकल्पसमाधिघातकस्य मनोगतसंकल्पविकल्पजालस्य च विजयं कृत्वा हे प्रभाकरभट्ट शुद्धात्मानमनुभवेत्यर्थः। तथा चोक्तम्—“अक्खाण रसणी कम्माण मोहणी तह वयाण बंभं च। गुत्तिसु य मणगुत्ती चउरो दुक्खेहिं सिज्झंति॥” ॥२२॥

अथ वेदशास्त्रेन्द्रियादिपरद्रव्यालम्बनाविषयं च वीतरागनिर्विकल्पसमाधिषयं च परमात्मानं प्रतिपादयन्ति—

२३) वेयहिँ सत्थहिँ इंदियहिँ जो जिय मुणहु ण जाइ ।

णिम्मल—ज्ञाणहँ जो विसउ सो परमप्पु अणाइ ॥२३॥

तथा निर्विकल्पसमाधिके घातक मनके संकल्प विकल्पोंको त्यागकर हे प्रभाकर भट्ट, तू शुद्धात्माका अनुभव कर। ऐसा ही दूसरी जगह भी कहा है—“अक्खाणेति” इसका आशय इस तरह है, कि इन्द्रियोंमें जीभ प्रबल होती है, ज्ञानावरणादि आठ कर्मोंमें मोह कर्म बलवान होता है, पाँच महाव्रतोंमें ब्रह्मचर्य व्रत प्रबल है, और तीन गुप्तियोंमेंसे मनोगुप्ति पालना कठिन है। ये चार बातें मुश्किलसे सिद्ध होती हैं ॥२२॥

आगे वेद, शास्त्र, इन्द्रियादि परद्रव्योंके अगोचर और वीतराग निर्विकल्प समाधिके गोचर (प्रत्यक्ष) ऐसे परमात्माका स्वरूप कहते हैं—

घातक मनना संकल्पविकल्पनी जाणने जतीने हे प्रभाकरभट्ट! तुं शुद्ध आत्मानो अनुभव कर अेवो भावार्थ हे. कहुं पण हे के :—

^१अक्खाण रसणी कम्माण मोहणी तह वयाण बंभं च। गुत्तिसु य मणगुत्ती चउरो दुक्खेहिं सिज्झंति॥

अर्थ :—ईन्द्रियोंमां जल प्रबल हे, ज्ञानावरणादि आठ कर्मोंमां मोहनीय बलवान हे, तथा पांचमहाव्रतोंमां ब्रह्मचर्यव्रत प्रबल हे अने त्रण गुप्तियोंमां मनोगुप्ति पाणवी कठिन हे; अे यारे भावो मुश्किलीथी सिद्ध थाय हे. २२.

उवे वेद, शास्त्र ईन्द्रियादि परद्रव्यना अवलंबनने अगोचर अने वीतराग निर्विकल्प समाधिने गोचर परमात्मानुं स्वरूप कहे हे :—

१. अनगा २ धर्माभूत पृ. २६२, छिन्दी पृ. ४०३

वेदैः शास्त्रैरिन्द्रियैः यो जीव मन्तुं न याति ।

निर्मलध्यानस्य यो विषयः स परमात्मा अनादिः ॥२३॥

वेदशास्त्रेन्द्रियैः कृत्वा योऽसौ मन्तुं ज्ञातुं न याति । पुनश्च कथंभूतो यः । मिथ्याविरतिप्रमादकषाययोगाभिधानपञ्चप्रत्ययरहितस्य निर्मलस्य स्वशुद्धात्मसंवित्ति-संजातनित्यानन्दैकसुखामृतास्वादपरिणतस्य ध्यानस्य विषयः । पुनरपि कथंभूतो यः । अनादिः स परमात्मा भवतीति हे जीव जानीहि । तथा चोक्तम्—“अन्यथा वेदपाण्डित्यं शास्त्रपाण्डित्यमन्यथा । अन्यथा परमं तत्त्वं लोकाः क्लिश्यन्ति चान्यथा ॥” अत्रार्थभूत *एवं

गाथा—२३

अन्वयार्थ :—[वेदैः] केवलीकी दिव्यवाणीसे [शास्त्रैः] महामुनियोंके वचनोंसे तथा [इन्द्रियैः] इंद्रिय और मनसे भी [यः] जो शुद्धात्मा [मन्तुं] जाना [न याति] नहीं जाता है, अर्थात् वेद, शास्त्र, ये दोनों शब्द अर्थस्वरूप हैं, आत्मा शब्दातीत है, तथा इन्द्रिय, मन विकल्परूप हैं, और मूर्तीक पदार्थको जानते हैं, वह आत्मा निर्विकल्प है, अमूर्तीक है, इसलिए इन तीनोंसे नहीं जान सकते । [यः] जो आत्मा [निर्मलध्यानस्य] निर्मल ध्यानके [विषयः] गम्य है, [स] वही [अनादिः] आदि अंत रहित [परमात्मा] परमात्मा है ।

भावार्थ :—मिथ्यात्व, अविरति, प्रमाद, कषाय, योग—इन पाँच तरह आस्रवोंसे रहित निर्मल निज शुद्धात्माके ज्ञानकर उत्पन्न हुए नित्यानंद सुखामृतका आस्वाद उस स्वरूप परिणत निर्विकल्प अपने स्वरूपके ध्यानकर स्वरूपकी प्राप्ति है । आत्मा ध्यानगम्य ही है, शास्त्रगम्य नहीं है, क्योंकि जिनको शास्त्र सुननेसे ध्यानकी सिद्धि हो जाए, वे ही आत्माका अनुभव कर सकते हैं, जिन्होंने पाया, उन्होंने ध्यानसे ही पाया है, और शास्त्र सुनना तो ध्यानका उपाय है, ऐसा समझकर अनादि अनंत चिद्रूपमें अपना परिणमन लगाओ । दूसरी जगह भी 'अन्यथा' इत्यादि कहा है । उसका यह भावार्थ है, कि वेद शास्त्र तो अन्य तरह ही हैं, नय प्रमाणरूप हैं, तथा ज्ञानकी पंडिताई कुछ और ही है, वह आत्मा निर्विकल्प है, नय प्रमाण निक्षेपसे रहित है, वह परमतत्त्व तो केवल आनन्दरूप है, और ये लोक अन्य ही मार्गमें लगे हुए हैं, सो वृथा

कथं भूतो यः क्त्वा योऽसौ मन्तुं ज्ञातुं न याति । पुनश्च कथंभूतो यः । अनादिः स परमात्मा भवतीति हे जीव जानीहि । तथा चोक्तम्—^१“अन्यथा वेदपाण्डित्यं शास्त्रपाण्डित्यमन्यथा । अन्यथा परमं तत्त्वं लोकाः क्लिश्यन्ति चान्यथा ॥”

अर्थ :—वेदपांडित्य अन्य प्रकारे छे, शास्त्रपांडित्य अन्य प्रकारे छे लोको अन्य प्रकारे क्लेश (कष्ट) करे छे अने परमात्मा कोई अन्य प्रकारे छे ।

૫૦]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૧ : દોહા-૨૪

શુદ્ધાત્મોપાદેયો અન્યદ્વેયમિતિ ભાવાર્થઃ ॥૨૩॥

અથ યોઽસૌ વેદાદિવિષયો ન ભવતિ પરમાત્મા સમાધિવિષયો ભવતિ પુનરપિ તસ્યૈવ સ્વરૂપં વ્યક્તં કરોતિ—

૨૪) કેવલ—દંસણ—ણાણમઠ કેવલ—સુખ—સહાઠ ।

કેવલ—વીરિઠ સો મુણહિ જો જિ પરાવરુ ભાઠ ॥૨૪॥

કેવલદર્શનજ્ઞાનમયઃ કેવલસુખસ્વભાવઃ ।

કેવલવીર્યસ્તં મન્યસ્વ ય એવ પરાપરો ભાવઃ ॥૨૪॥

કેવલોઽસહાયઃ જ્ઞાનદર્શનાભ્યાં નિર્વૃત્તઃ કેવલદર્શનજ્ઞાનમયઃ કેવલોન્તસુખસ્વભાવઃ કેવલોન્તવીર્યસ્વભાવ ઇતિ યસ્તમાત્માનં મન્યસ્વ જાનીહિ । પુનશ્ચ કથંભૂતઃ ય એવ । યઃ

ક્લેશ કર રહે હૈં । ઇસ જગહ અર્થરૂપ શુદ્ધાત્મા હી ઉપાદેય હૈ, અન્ય સબ ત્યાગને યોગ્ય હૈં, યહ સારાંશ સમજ્ઞના ॥૨૩॥

આગે કહતે હૈં કિ જો પરમાત્મા વેદશાસ્ત્રગમ્ય તથા ઇન્દ્રિયગમ્ય નહીં, કેવલ પરમસમાધિરૂપ નિર્વિકલ્પધ્યાનકર હી ગમ્ય હૈ, ઇસિલિએ ડસીકા સ્વરૂપ ફિર કહતે હૈં—

ગાથા—૨૪

અન્વયાર્થઃ :—[યઃ] જો [કેવલદર્શન જ્ઞાનમયઃ] કેવલજ્ઞાન કેવલદર્શનમયી હૈ, અર્થાત્ જિસકે પરવસ્તુકા આશ્રય (સહાયતા) નહીં, આપ હી સબ બાતોંમેં પરિપૂર્ણ એસે જ્ઞાન દર્શનવાલા હૈ, [કેવલસુખસ્વભાવઃ] જિસકા કેવલસુખ સ્વભાવ હૈ, ઓર જો [કેવલવીર્યઃ] અનંતવીર્યવાલા હૈ, [સ એવ] વહી [પરાપરભાવઃ] ઉત્કૃષ્ટ અર્હતપરમેષ્ટીસે હી અધિક સ્વભાવવાલા સિદ્ધરૂપ શુદ્ધાત્મા હૈ [મન્યસ્વ] એસા માનો ।

ભાવાર્થઃ :—પરમાત્માકે ડો ભેદ હૈં, પહલા સકલપરમાત્મા ડૂસરા નિષ્કલપરમાત્મા

અહીં અર્થભૂત શુદ્ધ આત્મા જ ઉપાદેય છે, અન્ય સર્વ હેય છે એવો ભાવાર્થ છે. ૨૩.

હેવે જે પરમાત્મા વેદાદિનો વિષય નથી, સમાધિનો વિષય છે તેનું જ ફરી સ્વરૂપ પ્રગટ કરે છે :—

હેવે 'ત્રિભુવનવંદિત' (ત્રણ લોકથી વંદિત) ઈત્યાદિ લક્ષણોથી યુક્ત જે શુદ્ધાત્મા કહેવામાં આવ્યો તે લોકોને રહે છે તેમ કહે છે :—

परापरः परेश्वोऽर्हत्परमेष्ठिभ्यः पर उत्कृष्टो मुक्तिगतः शुद्धात्मा भावः पदार्थः स एव सर्वप्रकारेणोपादेय इति तात्पर्यार्थः ॥२४॥

अथ त्रिभुवनवन्दित इत्यादिलक्षणैर्युक्तो योऽसौ शुद्धात्मा भणितः स लोकाग्रे तिष्ठतीति कथयति—

२५) एयहिँ जुत्तउ लक्खणहिँ जो परु णिक्कलु देउ ।

सो तहिँ णिवसइ परम-पइ जो तइलोयहँ झेउ ॥२५॥

एतैर्युक्तो लक्षणैः यः परो निष्कलो देवः ।

स तत्र निवसति परमपदे यः त्रैलोक्यस्य ध्येयः ॥२५॥

एतैस्त्रिभुवनवन्दितादिलक्षणैः पूर्वोक्तैर्युक्तो यः । पुनश्च कथंभूतो यः । परः परमात्मस्वभावः । पुनरपि किंविशिष्टः । निष्कलः पञ्चविधशरीररहितः । पुनरपि किंविशिष्टः ।

उनमेंसे कल अर्थात् शरीर सहित जो अरहंत भगवान् हैं, वे साकार हैं, और जिनके शरीर नहीं, ऐसे निष्कल परमात्मा निराकारस्वरूप सिद्धपरमेष्ठी हैं, वे सकल परमात्मासे भी उत्तम हैं, वही सिद्धरूप शुद्धात्मा ध्यान करने योग्य है ॥२४॥

आगे तीन लोककर वंदना करने योग्य पूर्व कहे हुए लक्षणों सहित जो शुद्धात्मा कहा गया है, वही लोकके अग्रमें रहता है, यही कहते हैं—

गाथा—२५

अन्वयार्थः :—[एतैः लक्षणैः] 'तीन भुवनकर वंदनीक' इत्यादि जो लक्षण कहे थे, उन लक्षणोंकर [युक्तः] सहित [परः] सबसे उत्कृष्ट [निष्कलः] औदारिक, वैक्रियिक, आहारक, तैजस, कार्माण ये पाँच शरीर जिसके नहीं हैं, अर्थात् निराकार है, [देवः] तीन लोककर आराधित जगतका देव है, [यः] ऐसा जो परमात्मा सिद्ध है, [सः] वही [तत्र परमपदे] उस लोकके शिखर पर [निवसति] विराजमान है, [यः] जो कि [त्रैलोक्यस्य] तीन लोकका [ध्येयः] ध्येय (ध्यान करने योग्य) है ।

भावार्थः :—यहाँ पर जो सिद्धपरमेष्ठीका व्याख्यान किया है, उसीके समान अपना भी स्वरूप है, वही उपादेय (ध्यान करने योग्य) है, जो सिद्धालय है, वह देहालय है, अर्थात्

अडीं मुक्तं शिवं श्रेयं पोतानुं शुद्धं आत्मस्वरूपं छे ते ज उपादेयं छे अवेो भावार्थं छे. २५.

૫૨]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૧ : દોહા-૨૬]

દેવસ્ત્રિભુવનારાધ્યઃ સ એવ પરમપદે મોક્ષે નિવસતિ। યત્પદં કથંભૂતમ્। ત્રૈલોક્યસ્યાવસાનમિતિ।
અત્ર તદેવ મુક્તજીવસદૃશં સ્વશુદ્ધાત્મસ્વરૂપમુપાદેયમિતિ ભાવાર્થઃ ॥૨૫॥ એવં
ત્રિવિધાત્મકથનપ્રથમમહાધિકારમધ્યે મુક્તિગતસિદ્ધજીવવ્યાખ્યાનમુખ્યત્વેન દોહકસૂત્રદશકં ગતમ્।

અતઃ ઋર્ધ્વં પ્રક્ષેપપચ્ચક*મન્તભૂતચતુર્વિંશતિસૂત્રપર્યન્તં યાદૃશો વ્યક્તિરૂપઃ પરમાત્મા
મુક્તૌ તિષ્ઠતિ તાદૃશઃ શુદ્ધનિશ્ચયનયેન શક્તિરૂપેણ દેહેપિ તિષ્ઠતીતિ કથયન્તિ। તદ્દથા—

૨૬) જેહુ ણિમ્મલુ ણાણમહુ સિદ્ધિહિં ણિવસહુ દેહુ ।

તેહુ ણિવસહુ બંધુ પરુ દેહહં મં કરિ ભેહુ ॥૨૬॥

યાદૃશો નિર્મલો જ્ઞાનમયઃ સિદ્ધૌ નિવસતિ દેવઃ ।

તાદૃશો નિવસતિ બ્રહ્મા પરઃ દેહે મા કુરુ ભેદમ્ ॥૨૬॥

જૈસા સિદ્ધલોકમં વિરાજ રહા હૈ, વૈસા હી હંસ (આત્મા) ઇસ ઘટ (દેહ) મં વિરાજમાન હૈ ॥૨૫॥

ઇસ પ્રકાર જિસમં ત્રીન તરહકે આત્માકા કથન હૈ, એસે પ્રથમ મહાધિકારમં મુક્તિકો
પ્રાપ્ત હુએ સિદ્ધપરમાત્માકે વ્યાખ્યાનકી મુખ્યતાકર ચૌથે સ્થલમં દશ દોહા-સૂત્ર કહે। આગે પાંચ
ક્ષેપક મિલે હુએ ચૌબીસ દોહોમં જૈસા પ્રગટરૂપ પરમાત્મા મુક્તિમં હૈ, વૈસા હી શુદ્ધનિશ્ચયનયકર
દેહમં ભી શક્તિરૂપ હૈ, એસા કહતે હૈ—

ગાથા—૨૬

અન્વચાર્થ :—[યાદૃશઃ] જૈસા કેવલજ્ઞાનાદિ પ્રગટસ્વરૂપ કાર્યસમયસાર [નિર્મલઃ]
ઉપાધિ રહિત ભાવકર્મ-દ્રવ્યકર્મ-નોકર્મરૂપ મલસે રહિત [જ્ઞાનમયઃ] કેવલજ્ઞાનાદિ અનંત
ગુણરૂપ સિદ્ધપરમેષ્ઠી [દેવઃ] દેવાધિદેવ પરમ આરાધ્ય [સિદ્ધૌ] મુક્તિમં [નિવસતિ] રહતા હૈ,
[તાદૃશઃ] વૈસા હી સબ લક્ષણો સહિત [પરઃ બ્રહ્મા] પરબ્રહ્મ, શુદ્ધ, બુદ્ધ, સ્વભાવ પરમાત્મા,

આ પ્રમાણે જેમાં ત્રણ પ્રકારના આત્માનું કથન છે એવા પ્રથમ મહાધિકારમાં મુક્તિગત
સિદ્ધ જીવના વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી દશ દોહકસૂત્રો સમાપ્ત થયાં.

ત્યાર પછી પાંચ પ્રક્ષેપક સહિત ચોવીસ સૂત્રો સુધી જેવો વ્યક્તિરૂપ પરમાત્મા
મુક્તિમાં છે તેવો જ શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી શક્તિરૂપે દેહમાં પણ છે એમ કહે છે. તે આ
પ્રમાણે :—

* પાઠાન્તર :—મન્તભૂત-મન્તર્ભાવ

યાદશઃ કેવલજ્ઞાનાદિવ્યકિત્તરૂપઃ કાર્યસમયસારઃ, નિર્મલો ભાવકર્મદ્રવ્યકર્મનોકર્મ-મલરહિતઃ, જ્ઞાનમયઃ કેવલજ્ઞાનેન નિર્વૃત્તઃ કેવલજ્ઞાનાન્તર્ભૂતાનન્તગુણપરિણતઃ સિદ્ધો મુક્તો મુક્તૌ નિવસતિ તિષ્ઠતિ દેવઃ પરમારાધ્યઃ તાદૃશઃ પૂર્વોક્તલક્ષણસદૃશઃ નિવસતિ તિષ્ઠતિ બ્રહ્મા શુદ્ધબુદ્ધૈકસ્વભાવઃ પરમાત્મા પર ઉત્કૃષ્ટઃ। ક્વ નિવસતિ। દેહે। કેન। શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયેન। કથંભૂતેન। શક્તિરૂપેણ હે પ્રભાકરભટ્ટ ભેદં મા કાર્ષીસ્ત્વમિતિ। તથા ચોક્તં શ્રીકુન્દ-કુન્દાચાર્યદેવૈઃ મોક્ષપ્રાપ્તૈ—“ળમિઞ્ઠિં જં ળમિઞ્ઠિં ઝાઞ્ઠિં ઞવરયં। યુવ્વંતેહિં યુણિઞ્ઠિં દેહત્થં કિં પિ તં મુણહ્” અત્ર સ ઇવ પરમાત્મોપાદેય ઇતિ ભાવાર્થઃ॥૨૬॥

ઉત્કૃષ્ટ શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયકર શક્તિરૂપ પરમાત્મા [દેહે] શરીરમેં [નિવસતિ] તિષ્ઠતા હૈ, ઇસલિયે હે પ્રભાકરભટ્ટ, તૂં [ભેદમ્] સિદ્ધ ભગવાનમેં ઓર અપનેમેં ભેદ [મા કુરુ] મત કર। ઇસા હી મોક્ષપાહુડમેં શ્રી કુન્દકુન્દાચાર્યને હી કહા હૈ “ળમિઞ્ઠિં” ઇત્યાદિ—ઇસકા યહ અભિપ્રાય હૈ કિ જો નમસ્કાર યોગ્ય મહાપુરુષોસે હી નમસ્કાર કરને યોગ્ય હૈ, સ્તુતિ કરને યોગ્ય સત્પુરુષોસે સ્તુતિ કિયા ગયા હૈ, ઓર ધ્યાન કરને યોગ્ય આચાર્યપરમેષ્ઠી વગૈરહસે હી ધ્યાન કરને યોગ્ય ઇસા જીવનામા પદાર્થ ઇસ દેહેમેં બસતા હૈ, ડસકો તૂં પરમાત્મા જાન।

ભાવાર્થ :—વહી પરમાત્મા ઉપાદેય હૈ ॥૨૬॥

ભાવાર્થ :—ભાવકર્મ, દ્રવ્યકર્મ, નોકર્મ એવા મળથી રહિત જ્ઞાનમય-કેવળજ્ઞાનથી રચાયેલ-કેવળજ્ઞાનમાં અન્તર્ભૂત અનંતગુણરૂપે પરિણત, સિદ્ધ-મુક્ત, કેવળજ્ઞાનાદિની વ્યક્તિરૂપ કાર્યસમયસારરૂપ પરમ આરાધ્ય એવા દેવ મુક્તિમાં રહે છે તેવો જ પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળો પરબ્રહ્મ શુદ્ધ બુદ્ધ જેનો એક સ્વભાવ છે એવો ઉત્કૃષ્ટ બ્રહ્મા-પરમાત્મા-શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયથી શક્તિરૂપે દેહમાં રહે છે. તેથી હે પ્રભાકરભટ્ટ! તું સિદ્ધભગવાન અને પોતામાં ભેદ ન કર. મોક્ષપ્રાપ્ત (ગાથા ૧૦૩)માં શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવે કહ્યું પણ છે કે—“ળમિઞ્ઠિં જં ળમિઞ્ઠિં ઝાઞ્ઠિં ઞવરયં। યુવ્વંતેહિં યુણિઞ્ઠિં દેહત્થં કિં પિ તં મુણહ્”

અર્થ :—બીજાઓ વડે જેમને નમસ્કાર કરવામાં આવે છે એવા મહાપુરુષોથી પણ જેમને નમસ્કાર કરવામાં આવે છે, બીજાઓ વડે જેમને ધ્યાવવામાં આવે છે એવા આચાર્યપરમેષ્ઠી આદિથી પણ જેમને ધ્યાવવામાં આવે છે અને બીજાઓ વડે જેમને સ્તવવામાં આવે છે એવા સત્પુરુષોથી પણ જેમને સ્તવવામાં આવે છે એવો જે કોઈ (જીવપદાર્થ) દેહમાં રહેલ છે તે પરમાત્માને તું જાણ.

અત્રે તે જ પરમાત્મા ઉપાદેય છે એવો ભાવાર્થ છે. ૨૬.

૫૪]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૧ : દોહા-૨૭

અથ યેન શુદ્ધાત્મના સ્વસંવેદનજ્ઞાનચક્ષુષાવલોકિતેન પૂર્વકૃતકર્માણિ નશ્યન્તિ તં કિં ન જાનાસિ ત્વં હે યોગિન્નિતિ કથયન્તિ—

૨૭) જે દિટ્ટેં તુટ્ટંતિ લહુ કમ્મઈં પુવ્વ-કિયાઈં ।

સો પરુ જાણહિ જોડયા દેહિ વસંતુ ણ કાઈં ॥૨૭॥

યેન દષ્ટેન ત્રુટ્યન્તિ લઘુ કર્માણિ પૂર્વકૃતાનિ ।

તં પરં જાનાસિ યોગિન્ દેહે વસન્તં ન કિમ્ ॥૨૭॥

જેં દિટ્ટેં તુટ્ટંતિ લહુ કમ્મઈં પુવ્વકિયાઈં યેન પરમાત્મના દષ્ટેન સદાનન્દૈકરૂપવીતરાગ-નિર્વિકલ્પસમાધિલક્ષણનિર્મલલોચનેનાવલોકિતેન ત્રુટ્યન્તિ શતચૂર્ણાનિ ભવન્તિ લઘુ શીઘ્રમ્ અન્તર્મુહૂર્તેન । કાનિ । પરમાત્મનઃ પ્રતિબન્ધકાનિ સ્વસંવેદ્યાભાવોપાર્જિતાનિ પૂર્વકૃતકર્માણિ સો પરુ

આગે જિસ શુદ્ધાત્માકો સમ્યગ્જ્ઞાન-નેત્રસે દેખનેસે પહેલે ઉપાર્જન કિએ હુએ કર્મ નાશ હો જાતે હૈં, ઉસે હે યોગિન્, તૂ ક્યોં નહીં પહચાનતા, એસા કહતે હૈં—

ગાથા—૨૭

અન્વયાર્થ :—[યેન] જિસ પરમાત્માકો [દષ્ટેન] સદા આનંદરૂપ વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિસ્વરૂપ નિર્મલ નેત્રોંકર દેખનેસે [લઘુ] શીઘ્ર હી [પૂર્વકૃતાનિ] નિર્વાણકે રોકનેવાલે પૂર્વ ઉપાર્જિત [કર્માણિ] કર્મ [ત્રુટ્યન્તિ] ચૂર્ણ હો જાતે હૈં, અર્થાત્ સમ્યગ્જ્ઞાનકે અભાવસે (અજ્ઞાનસે) જો પહેલે શુભ અશુભ કર્મ કમાયે થે, વે નિજસ્વરૂપકે દેખનેસે હી નાશ હો જાતે હૈં, [તં પરં] ઉસ સદાનંદરૂપ પરમાત્માકો [દેહં વસન્તં] દેહમેં બસતે હુએ બી [હે યોગિન્] હે યોગી [કિં ન જાનાસિ] તૂ ક્યોં નહીં જાનતા ?

ભાવાર્થ :—જિસકે જાનનેસે કર્મ-કલંક દૂર હો જાતે હૈં વહ આત્મા શરીરમેં નિવાસ કરતા હુઆ બી દેહરૂપ નહીં હોતા, ઉસકો તૂં અચ્છી તરહ પહચાન ઓર દૂસરે અનેક પ્રપંચોં

હવે સ્વસંવેદન રૂપ જ્ઞાનચક્ષુ વડે જે શુદ્ધાત્માને અવલોકવાથી પૂર્વકૃત કર્મો નાશ પામે છે તેને હે યોગી! તું કેમ જાણતો નથી? એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—સદાનંદ જેનું એક રૂપ છે એવા નિર્વિકલ્પ સમાધિસ્વરૂપ નિર્મળ નેત્રથી જે પરમાત્માને અવલોકવાથી પરમાત્માનાં પ્રતિબંધક, સ્વસંવેદન (જ્ઞાન)ના અભાવથી (અજ્ઞાન ભાવથી) ઉપાર્જિત કરેલાં પૂર્વકૃત કર્મોના શીઘ્ર-અન્તર્મુહૂર્તમાં સેંકડો ચૂરેચૂરા થઈ જાય છે તે

જાણહિ જોડ્યા દેહિ વસંતુ ણ કાઙ્ઠં તં નિત્યાનન્દૈકસ્વભાવં સ્વાત્માનં પરમોત્કૃષ્ટં કિં ન જાનાસિ
હે યોગિન્ । કથંભૂતમપિ । સ્વદેહે વસન્તમપીતિ । અત્ર સ ઇવોપાદેય ઇતિ ભાવાર્થઃ ॥૨૭॥

અથ ઝર્ઘ્વં પ્રક્ષેપપચ્ચકં કથયન્તિ । તદ્વથા—

૨૮) જિત્થુ ણ ઇંદિય-સુહ-દુહઈં જિત્થુ ણ મણ-વાવારુ ।

સો અપ્પા મુણિ જીવ તુહું અણ્ણુ પરિં અવહારુ ॥૨૮॥

યત્ર નેન્દ્રિયસુખદુઃખાનિ યત્ર ન મનોવ્યાપારઃ ।

તં આત્માનં મન્યસ્વ જીવ ત્વં અન્યત્પરમપહર ॥૨૮॥

જિત્થુ ણ ઇંદિયસુહદુહઈં જિત્થુ ણ મણવાવારુ યત્ર શુદ્ધાત્મસ્વરૂપે ન સન્તિ ન

(જ્ઞાગડોં) કો તો જાનતા હૈ; અપને સ્વરૂપકી તરફ ક્યોં નહીં દેખતા ? વહ નિજ સ્વરૂપ હી
ઉપાદેય હૈ, અન્ય કોઈ નહીં હૈ ॥૨૭॥

ઇસસે આગે પાંચ પ્રક્ષેપકોં દ્વારા આત્મા હી કા કથન કરતે હૈ—

ગાથા—૨૮

અન્વયાર્થ :—[યત્ર] જિસ શુદ્ધ આત્મસ્વભાવમેં [ઇન્દ્રિયસુખદુઃખાનિ] આકુલતા
રહિત અતીન્દ્રિયસુખસે વિપરીત જો આકુલતાકે ઉત્પન્ન કરનેવાલે ઇન્દ્રિયજનિત સુખ દુઃખ [ન]
નહીં હૈ, [યત્ર] જિસમેં [મનોવ્યાપારઃ] સંકલ્પ-વિકલ્પરૂપ મનકા વ્યાપાર થી [ન] નહીં હૈ,
અર્થાત્ વિકલ્પ રહિત પરમાત્માસે વ્યાપાર જુદે હૈ, [તં] ઉસ પૂર્વોક્ત લક્ષણાવાલેકો [હે જીવ
ત્વં] હે જીવ, તૂ [આત્માનં] આત્મારામ [મન્યસ્વ] માન, [અન્યત્પરમ્] અન્ય સબ વિભાવોંકો
[અપહર] છોડ ।

ભાવાર્થ :—જ્ઞાનાનન્દસ્વરૂપ નિજ શુદ્ધાત્માકો નિર્વિકલ્પસમાધિમેં સ્થિર હોકર જાન,

ઉત્કૃષ્ટ, નિત્ય આનંદ જ જેનો એક સ્વભાવ છે એવો નિજ આત્મા સ્વદેહમાં રહેલો હોવા છતાં
પણ હે યોગી! તેને તું કેમ જાણતો નથી?

અહીં તે જ આત્મા ઉપાદેય છે એવો ભાવાર્થ છે. ૨૭.

ત્યાર પછી પાંચ પ્રક્ષેપકોને કહે છે. તે આ પ્રમાણે :—

ભાવાર્થ :—જે શુદ્ધાત્મસ્વરૂપમાં અનાકુળતા જેનું લક્ષણ છે એવા પારમાર્થિક સુખથી

વિદ્યન્તે। કાનિ। અનાકુલત્વલક્ષણપારમાર્થિકસૌખ્યવિપરીતાન્યાકુલત્વોત્પાદકાનીન્દ્રિયસુખ-
દુઃખાનિ યત્ર ચ નિર્વિકલ્પપરમાત્મનો વિલક્ષણઃ સંકલ્પવિકલ્પરૂપો મનોવ્યાપારો નાસ્તિ।
સો અપ્પા મુણિ જીવ તુહું અણ્ણુ પરિં અવહારુ તં પૂર્વોક્તલક્ષણં સ્વશુદ્ધાત્માનં મન્યસ્વ
નિત્યાનન્દૈકરૂપં વીતરાગનિર્વિકલ્પસમાધૌ સ્થિત્વા જાનીહિ હે જીવ, ત્વમ્ અન્ય-
ત્પરમાત્મસ્વભાવાદ્વિપરીતં પઞ્ચેન્દ્રિયવિષયસ્વરૂપાદિવિભાવસમૂહં પરસ્મિન્ દૂરે સર્વપ્રકારેણાપહર
ત્યજેતિ તાત્પર્યાર્થઃ। નિર્વિકલ્પસમાધૌ સર્વત્ર વીતરાગવિશેષણં કિમર્થ કૃત્તંતં ઇતિ પૂર્વપક્ષઃ।
પરિહારમાહ। યત્ એવ હેતોઃ વીતરાગસ્તત્ એવ નિર્વિકલ્પ ઇતિ હેતુહેતુમદ્ભાવજ્ઞાપનાર્થમ્, અથવા
યે સરાગિણોઽપિ સન્તો વયં નિર્વિકલ્પસમાધિસ્થા ઇતિ વદન્તિ તન્નિષેધાર્થમ્, અથવા

અન્ય પરમાત્મસ્વભાવસે વિપરીત પાંચ ઇન્દ્રિયોંકે વિષય આદિ સબ વિકાર પરિણામોંકો દૂરસે હી ત્યાગ, ડનકા સર્વથા હી ત્યાગ કર। યહાં પર કિસી શિષ્યને પ્રશ્ન કિયા કિ નિર્વિકલ્પસમાધિમેં સબ જગહ વીતરાગ વિશેષણ ક્યોં કહા હૈ ? ડસકા ડત્તર કહતે હૈ—જહાં પર વીતરાગતા હૈ, વહીં નિર્વિકલ્પસમાધિપના હૈ, ડસ રહસ્યકો સમજ્ઞાનેકે લિયે અથવા જો રાગી હુએ કહતે હૈં કિ હમ નિર્વિકલ્પસમાધિમેં સ્થિત હૈં, ડનકે નિષેધકે લિયે વીતરાગતા સહિત નિર્વિકલ્પસમાધિકા કથન કિયા ગયા હૈ, અથવા સપેદ શંખકી તરહ સ્વરૂપ પ્રગટ કરનેકે લિયે કહા ગયા હૈ,

વિપરીત, આકુળતાને ઉત્પન્ન કરનાર, ઇન્દ્રિયજનિત સુખદુઃખ નથી અને જે શુદ્ધાત્મસ્વરૂપમાં નિર્વિકલ્પ પરમાત્માથી વિલક્ષણ, સંકલ્પવિકલ્પરૂપ મનોવ્યાપાર નથી તે નિજ શુદ્ધાત્માને હે જીવ! તું જાણ-નિત્યાનંદ જેનું એક રૂપ છે એવી વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સ્થિત થઈને જાણ, પરમાત્મસ્વભાવથી વિપરીત, પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયસ્વરૂપ આદિ અન્ય વિભાવસમૂહને દૂરથી જ સર્વ પ્રકારે છોડ. એ તાત્પર્યાર્થ છે.

પૂર્વપક્ષ :—નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સર્વત્ર ‘વીતરાગ’ વિશેષણ શા માટે લગાડવામાં આવ્યું છે?

તેનું સમાધાન :—વીતરાગ હોવાના કારણે જ તે નિર્વિકલ્પ છે એમ કારણ ને કાર્યપણું જણાવવા માટે (કારણ કે તે વીતરાગ છે તેથી જ તે નિર્વિકલ્પ છે એમ ‘હેતુ-હેતુમાનનો ભાવ જણાવવા માટે.); અથવા પોતે સરાગી હોવા છતાં પણ અમે નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં રહીએ છીએ એમ જેઓ કહે છે તેમના નિષેધ અર્થે; અથવા શ્વેતશંખની જેમ આ સ્વરૂપવિશેષણ છે એમ સમજવા માટે, (જેમ શંખ છે તે શ્વેત જ હોય છે તેમ જે નિર્વિકલ્પ સમાધિ હોય છે તે વીતરાગ રૂપ જ હોય છે, એ રીતે સ્વરૂપ પ્રગટ કરવા માટે)

૧. વીતરાગપણું હેતુ છે, નિર્વિકલ્પપણું હેતુમાન (કાર્ય) છે.

અધિકાર-૧ : દોહા-૨૯]

પરમાત્મપ્રકાશ:

[૫૭

શ્વેતશઙ્ખવત્સ્વરૂપવિશેષણમિદમ્ ઇતિ પરિહારત્રયં નિર્દોષિપરમાત્મશબ્દાદિપૂર્વપક્ષેऽપિ
યોજનીયમ્ ॥૨૮॥

અથ યઃ પરમાત્મા વ્યવહારેણ દેહે તિષ્ઠતિ નિશ્ચયેન સ્વસ્વરૂપે તમાહ—

૨૬) દેહાદેહહિં જો વસદ્ ભેયાભેય-ણણ ।

સો અપ્પા મુણિ જીવ તુહું કિં અણ્ણેં બહુણ ॥૨૬॥

દેહાદેહયોઃ યો વસતિ ભેદાભેદનયેન ।

તમાત્માનં મન્યસ્વ જીવ ત્વં કિમન્યેન બહુના ॥૨૬॥

દેહાદેહયોરધિકરણભૂતયોર્યો વસતિ । કેન । ભેદાભેદનયેન । તથાહિ—અનુપ-

અર્થાત્ જો શંખ હોગા, વહ શ્વેત હી હોગા, ડસી પ્રકાર જો નિર્વિકલ્પસમાધિ હોગી, વહ વીતરાગતારૂપ હી હોગી ॥૨૮॥

આગે યહ પરમાત્મા વ્યવહારનયસે તો ડસ દેહમેં ઠહર રહા હૈ, લેકિન નિશ્ચયનયકર અપને સ્વરૂપમેં હી તિષ્ઠતા હૈ, ઈસી આત્માકો કહતે હૈ—

ગાથા—૨૯

અન્વયાર્થ :—[યઃ] જો [ભેદાભેદનયેન દેહાદેહયોઃ વસતિ]
અનુપચરિતઅસદ્ભૂતવ્યવહારનયકર અપનેસે ભિન્ન જડરૂપ દેહમેં તિષ્ઠ રહા હૈ, ઔર શુદ્ધ
નિશ્ચયનયકર અપને આત્મસ્વભાવમેં ઠહરા હુઆ હૈ, અર્થાત્ વ્યવહારનયકર તો દેહસે અભેદરૂપ
(તન્મય) હૈ, ઔર નિશ્ચયસે સદા કાલસે અત્યન્ત જુદા હૈ, અપને સ્વભાવમેં સ્થિત હૈ, [તં] ડસે
[હે જીવ ત્વં] હે જીવ, તૂં [આત્માનં] પરમાત્મા [મન્યસ્વ] જાન । અર્થાત્ નિત્યાનંદ વીતરાગ
નિર્વિકલ્પસમાધિમેં ઠહરકે અપને આત્માકા ધ્યાન કર । [અન્યેન] અપનેસે ભિન્ન [બહુના] દેહ
રાગાદિકોંસે [કિમ્] તુઙ્ગે ક્યા પ્રયોજન હૈ ?

‘વીતરાગ’ એવું વિશેષણ મૂકવાનો હેતુ છે.

એ રીતે ત્રણ પરિહારને નિર્દોષ પરમાત્મા વગેરે શબ્દના પૂર્વપક્ષમાં પણ યોજવા જોઈએ. ૨૮.

હવે જે પરમાત્મા વ્યવહારથી દેહમાં રહે છે અને નિશ્ચયથી સ્વસ્વરૂપમાં રહે છે તેને (એવા આત્માને) કહે છે :—

५८]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकांश-१ : द्रोणी-३०]

चरितासद्भूतव्यवहारेणाभेदनयेन स्वपरमात्मनोऽभिन्ने स्वदेहे वसति शुद्धनिश्चयनयेन तु भेदनयेन स्वदेहाद्भिन्ने स्वात्मनि वसति यः तमात्मानं मन्यस्व जानीहि हे जीव नित्यानन्दैकवीतरागनिर्विकल्पसमाधौ स्थित्वा भावयेत्यर्थः। किमन्येन शुद्धात्मनो भिन्नेन देहरागादिना बहुना। अत्र योऽसौ देहे वसन्नपि निश्चयेन देहरूपो न भवति स एव स्वशुद्धात्मोपादेय इति तात्पर्यार्थः ॥२६॥

अथ जीवाजीवयोरेकत्वं मा कार्षीर्लक्षणभेदेन भेदोऽस्तीति निरूपयति—

३०) जीवाजीव म एक्क करि लक्खण भेएँ भेउ ।

जो परु सो परु भणमि मुणि अप्पा अप्पु अभेउ ॥३०॥

जीवाजीवौ मा एकौ कुरु लक्षणभेदेन भेदः ।

यत्परं तत्परं भणामि मन्यस्व आत्मन आत्मना अभेदः ॥३०॥

भावार्थ :—देहमें रहता हुआ भी निश्चयसे देहस्वरूप जो नहीं होता, वही निज शुद्धात्मा उपादेय है ॥२९॥

आगे जीव ओर अजीवमें लक्षणके भेदसे भेद है, तू दोनोंको एक मत जान, ऐसा कहते हैं— हे प्रभाकरभट्ट,

गाथा—३० विद्यानंद.

अन्वयार्थ :—[जीवाजीवौ] जीव और अजीवको [एकौ] एक [मा कार्षीः] मत कर क्योंकि इन दोनोंमें [लक्षणभेदेन] लक्षणके भेदसे [भेदः] भेद है [यत्परं] जो परके सम्बन्धसे उत्पन्न हुए रागादि विभाव (विकार) हैं, [तत्परं] उनको पर (अन्य) [मन्यस्व]

भावार्थ :—जे अनुपयरित असद्भूत व्यवहारनयथी-अभेदनयथी-स्वपरमात्माथी अभिन्न स्वदेहमां रडे छे अने शुद्ध निश्चयनयथी-भेदनयथी स्वदेहथी भिन्न स्वात्मांमां रडे छे, तेने डे जव! तुं आत्मा जाण—नित्यानंद जेनुं अेक रूप छे अेवी वीतराग निर्विकल्प समाधिमां स्थित थईने भाव. शुद्धात्माथी भिन्न अेवा देह रागादि अनेक पदार्थोथी तारे शुं प्रयोजन छे?

अहीं जे देहमां रडेवा छतां पण निश्चयथी देहरूप थतो नथी ते ज स्वशुद्धात्मा उपादेय छे अेवो तात्पर्यार्थ छे. २८.

डवे जव अने अजवनुं अेकत्व न कर, कारण के लक्षणना भेदथी ते भन्नेमां भेद छे अेम कडे छे :—

हे प्रभाकरभट्ट जीवाजीवावेकौ मा कार्षीः। कस्मात्। लक्षणभेदेन भेदोऽस्ति तद्यथा—रसादिरहितं शुद्धचैतन्यं जीवलक्षणम्। तथा चोक्तं प्राभृते—“अरसमरूवमगंधं अब्वत्तं चेदणागुणमसदं जाण अलिंगगहणं जीवमणिद्विद्वसंटाणं॥” इत्थंभूतशुद्धात्मनो भिन्नमजीवलक्षणम्। तच्च द्विविधम्। जीवसंबन्धमजीवसंबन्धं च। देहरागादिरूपं जीवसंबन्धं,

समझ [च] और [आत्मनः] आत्माका [आत्मना अभेदः] अपनेसे अभेद जान [भणामि] ऐसा मैं कहता हूँ।

भावार्थ :—जीव अजीवके लक्षणोंमेंसे जीवका लक्षण शुद्ध चैतन्य है, वह स्पर्श, रस, गंधरूप शब्दादिकसे रहित है। ऐसा ही श्री समयसारमें कहा है—“अरसं” इत्यादि। इसका सारांश यह है, कि जो आत्मद्रव्य है, वह मिष्ट आदि पाँच प्रकारके रस रहित है, श्वेत आदिक पाँच तरहके वर्ण रहित है, सुगन्ध, दुर्गंध इन दो तरहके गंध उसमें नहीं हैं, प्रगट (दृष्टिगोचर) नहीं है, चैतन्यगुण सहित है, शब्दसे रहित है, पुल्लिंग आदि करके ग्रहण नहीं होता, अर्थात् लिंग रहित है, और उसका आकार नहीं दिखता, अर्थात् निराकार वस्तु है। आकार छह प्रकारके हैं—समचतुरस्र, न्यग्रोधपरिमंडल, सातिक, कुब्जक, वामन, हुंडक। इन छह प्रकारके

भावार्थ :—हे प्रभाकर भट्ट! तुं जिव अने अजिवने अेक न कर कारण के ते बन्नेभां लक्षणभेदथी भेद छे. ते आ प्रमाणे :—

रसादि रहित शुद्ध चैतन्य ते जिवनुं लक्षण छे. प्राभृतभां (श्री कुंदकुंदाचार्यकृत भधा शास्त्रोभां) कथं छे के :—

अरसमरूवमगंधं अब्वत्तं चेदणा गुणमसदं ।
जाण अलिंगगहणं जीवमणिद्विद्वसंटाणं ॥

अर्थ :—हे भव्य! तुं जिवने रसरहित, रूपरहित, गंधरहित, अव्यक्त अर्थात् ईन्द्रियोने गोचर नथी अेवो, येतना जेनो गुण छे अेवो, शब्दरहित, कोई चिह्नथी जेनुं ग्रहण नथी अेवो अने जेनो कोई आकार कडेवातो नथी अेवो जाण.

आवा शुद्ध आत्माथी अजिवनुं लक्षण भिन्न छे अने ते बे प्रकारनुं छे :—जिव साथे संबंधवाणुं अने जिव साथे संबंध विनानुं; देहरागादिरूप ते जिव साथे संबंधवाणुं छे, पुद्गलादि पांच द्रव्यरूप ते जिव साथे संबंध विनानुं छे के जे अजिवनुं लक्षण छे, कारण के जिवथी अजिवनुं लक्षण भिन्न छे, ते कारणे जे पर अेवा रागादिक छे तेने पर जाणो-जे भेद अने अभेद छे. (अर्थात् जे जिव साथे संबंध विनाना छे अने जिव साथे संबंधवाणा छे.)

६०]

योगी-दृष्टेविरचितः

[अधिकार-१ : ६०६-३१]

पुद्गलादिपञ्चद्रव्यरूपमजीवसंबन्धमजीवलक्षणम्। अत एव भिन्नं जीवादजीवलक्षणम्। ततः कारणात् यत्परं रागादिकं तत्परं जानीहि। कथंभूतम्। भेद्यमभेद्यमित्यर्थः। अत्र योऽसौ शुद्धलक्षणसंयुक्तः शुद्धात्मा स एवोपादेय इति भावार्थः॥३०॥

अथ तस्य शुद्धात्मनो ज्ञानमयादिलक्षणं विशेषेण कथयति—

३१) अमणु अणिंदिउ णाणमउ मुत्ति-विरहिउ चिमित्तु ।

अप्पा इंदिय-विसउ णवि लक्खणु एहु णिरुत्तु ॥३१॥

अमनाः अनिन्द्रियो ज्ञानमयः मूर्तिविरहितश्चिन्मात्रः ।

आत्मा इन्द्रियविषयो नैव लक्षणमेतन्निरुक्तम् ॥३१॥

आकारोंसे रहित है, ऐसा जो चिद्रूप निज वस्तु है, उसे तू पहचान। आत्मासे भिन्न जो अजीव पदार्थ है, उसके लक्षण दो तरहसे हैं, एक जीव सम्बन्धी, दूसरा अजीव संबंधी। जो द्रव्यकर्म भावकर्म नोकर्मरूप है, वह तो जीवसंबन्धी है, और पुद्गलादि पाँच द्रव्यरूप अजीव जीव-संबन्धी नहीं हैं, अजीवसंबन्धी ही हैं, इसलिये अजीव हैं, जीवसे भिन्न हैं। इस कारण जीवसे भिन्न अजीवरूप जो पदार्थ हैं, उनको अपने मत समझो। यद्यपि रागादिक विभाव परिणाम जीवमें ही उपजते हैं, इससे जीवके कहे जाते हैं, परंतु वे कर्मजनित हैं, परपदार्थ (कर्म) के संबंधसे हैं, इसलिये पर ही समझो। यहाँपर जीव-अजीव दो पदार्थ कहे गये हैं, उनमेंसे शुद्ध चेतना लक्षणका धारण करनेवाला शुद्धात्मा ही ध्यान करने योग्य है, यह सारांश हुआ ॥३०॥

आगे शुद्धात्माके ज्ञानादिक लक्षणोंसे विशेषपनेसे कहते हैं—

गाथा—३१

अन्वयार्थ :—[आत्मा] यह शुद्ध आत्मा [अमनाः] परमात्मासे विपरीत विकल्पजालमयी मनसे रहित है [अनिन्द्रियः] शुद्धात्मासे भिन्न इन्द्रिय-समूहसे रहित है [ज्ञानमयः] लोक और अलोकके प्रकाशनेवाले केवलज्ञानस्वरूप है, [मूर्तिविरहितः] अमूर्तीक आत्मासे विपरीत स्पर्श, रस, गंध, वर्णवाली मूर्तिरहित है, [चिन्मात्रः] अन्य द्रव्योंमें नहीं पाई जावे, ऐसी शुद्धचेतनास्वरूप ही है, और [इन्द्रियविषयः नैव] इन्द्रियोंके गोचर नहीं है, वीतराग स्वसंवेदनसे ही ग्रहण किया जाता है। [एतत् लक्षणं] ये लक्षण जिसके [निरुक्तम्] प्रगट कहे गये हैं उसको ही तू निःसंदेह आत्मा जान। इस जगह जिसके ये लक्षण

अहीं जे शुद्धलक्षणयुक्त शुद्ध आत्मा छे ते ज उपादेय छे अेवो भावार्थ छे. ३०.

उवे ते शुद्धात्माना ज्ञानादि लक्षणोने विशेषपणे कडे छे :—

પરમાત્મવિપરીતમાનસવિકલ્પજાલરહિતત્વાદમનસ્કઃ, અતીન્દ્રિયશુદ્ધાત્મવિપરીતેનેન્દ્રિય-ગ્રામેણ રહિતત્વાદતીન્દ્રિયઃ, લોકાલોકપ્રકાશકેવલજ્ઞાનેન નિર્વૃત્તત્વાત્ જ્ઞાનમયઃ, અમૂર્તાત્મ-વિપરીતલક્ષણયા સ્પર્શરસગન્ધવર્ણવત્યા મૂર્ત્યા વર્જિતત્વાનમૂર્તિવિરહિતઃ, અન્યદ્રવ્યાસાધારણયા-શુદ્ધચેતનયા નિષ્પન્નત્વાદ્દિન્માત્રઃ। કોઽસૌ। આત્મા। પુનશ્ચ કિંવિશિષ્ટઃ। વીતરાગ-સ્વસંવેદનજ્ઞાનેન ગ્રાહ્યોઽપીન્દ્રિયાણામવિષયશ્ચ લક્ષણમિદં નિરુક્તં નિશ્ચિતમિતિ। અત્રોક્ત-લક્ષણપરમાત્મોપાદેય इति तात्पर्यार्थः॥૩૧॥

અથ સંસારશરીરભોગનિર્વિણ્ણો ભૂત્વા યઃ શુદ્ધાત્માનં ધ્યાયતિ તસ્ય સંસારવલ્લી નશ્યતીતિ કથયતિ—

૩૨) ભવ-તણુ-ભોય-વિરક્ત-મણુ જો અપ્પા ઝાણ્ણ ।

તાસુ ગુરુક્કી વેલ્લડી સંસારિણિ તુટ્ટેઇ ॥૩૨॥

ભવતનુભોગવિરક્તમના ય આત્માનં ધ્યાયતિ ।

તસ્ય ગુર્વી વલ્લી સાંસારિકી ત્રુટ્ટયતિ ॥૩૨॥

કહે ગયે હૈં, વહી આત્મા હૈ,વહી ઉપાદેય હૈ, આરાધને યોગ્ય હૈ, યહ તાત્પર્ય નિકલા ॥૩૧॥

આગે જો કોઈ સંસાર, શરીર, ભોગોંસે વિરક્ત હોકે શુદ્ધાત્માકા ધ્યાન કરતા હૈ। ઉસીકે સંસારરૂપી બેલ નાશકો પ્રાપ્ત હો જાતી હૈ, ઇસે કહતે હૈં—

ગાથા—૩૨

અન્વયાર્થ :—[યઃ] જો જીવ [ભવતનુભોગવિરક્તમનાઃ] સંસાર, શરીર ઓર ભોગોંમેં

ભાવાર્થ :—આત્મા પરમાત્માથી વિપરીત એવા માનસિક વિકલ્પજાળથી રહિત હોવાથી મનથી રહિત છે, અતીન્દ્રિય શુદ્ધ આત્માથી વિપરીત ઇન્દ્રિયસમૂહથી રહિત હોવાથી અતીન્દ્રિય છે, લોકાલોકના પ્રકાશક કેવળજ્ઞાનથી રચાયેલો હોવાથી જ્ઞાનમય છે, અમૂર્ત આત્માથી વિપરીત લક્ષણવાળી સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણરૂપ મૂર્તિથી રહિત હોવાથી મૂર્તિ રહિત છે. અન્ય દ્રવ્યોની સાથે અસાધારણ એવી શુદ્ધ ચેતનાથી નિષ્પન્ન હોવાથી ચિન્માત્ર છે અને વીતરાગ સ્વસંવેદનરૂપ જ્ઞાનથી ગ્રાહ્ય હોવા છતાં ઇન્દ્રિયોને અગોચર છે. આવું લક્ષણ (શુદ્ધ આત્માનું) નિશ્ચિતપણે કહેવામાં આવ્યું છે.

અહીં ઉક્ત લક્ષણવાળો પરમાત્મા જ ઉપાદેય છે એવો તાત્પર્યાર્થ છે. ૩૧.

હવે જે સંસાર, શરીર, અને ભોગોથી વિરક્ત થઈને શુદ્ધ આત્માનું ધ્યાન કરે છે તેની સંસારવલ્લી નાશ પામે છે એમ કહે છે :—

ભવતનુભોગેષુ રજ્જિતં મૂર્છિતં વાસિતમાસક્તં ચિત્તં સ્વસંવિત્તિસમુત્પન્નવીતરાગ-
પરમાનન્દસુખરસાસ્વાદેન વ્યાવૃત્ય સ્વશુદ્ધાત્મસુખે રતત્વાત્સંસારશરીરભોગવિરક્તમનાઃ સન્ યઃ
શુદ્ધાત્માનં ધ્યાયતિ તસ્ય ગુરુક્ષી મહતી સંસારવલ્લી ત્રુટ્યતિ નશ્યતિ શતચૂર્ણા ભવતીતિ। અત્ર
યેન પરમાત્મધ્યાનેન સંસારવલ્લી વિનશ્યતિ સ એવ પરમાત્મોપાદેયો ભાવનીયશ્વેતિ
તાત્પર્યાર્થઃ॥૩૨॥ ઇતિ ચતુર્વિંશતિસૂત્રમધ્યે પ્રક્ષેપકપચ્ચકં ગતમ્।

તદનન્તરં દેહદેવગૃહે યોઽસૌ વસતિ સ એવ શુદ્ધનિશ્ચયેન પરમાત્મા તન્નિરૂપયતિ—

૩૩) દેહાદેવલિ જો વસઈ દેહ અણાઈ-અણંતુ ।

કેવલ-ગાણ-ફરંત-તણુ સો પરમપ્પુ ણિભંતુ ॥૩૩॥

વિરક્ત મન હુઆ [આત્માનં] શુદ્ધાત્માકા [ધ્યાયતિ] ચિંતવન કરતા હૈ, [તસ્ય] ડસકી
[ગુર્વી] મોટી [સાંસારિકી વલ્લી] સંસારરૂપી બેલ [ત્રુટ્યતિ] નાશકો પ્રાપ્ત હો જાતી હૈ ।

ભાવાર્થ :—સંસાર, શરીર, ભોગોંમેં અત્યંત આસક્ત (લગા હુઆ) ચિત્ત હૈ, ડસકો
આત્મજ્ઞાનસે ઉત્પન્ન હુઆ વીતરાગ પરમાનંદ સુખામૃતકે આસ્વાદસે રાગ-દ્વેષસે હટાકર અપને
શુદ્ધાત્મ-સુખમેં અનુરાગી કર શરીરાદિકમેં વૈરાગ્યરૂપ હુઆ જો શુદ્ધાત્માકો વિચારતા હૈ, ડસકા
સંસાર છૂટ જાતા હૈ, ડસલિયે જિસ પરમાત્માકે ધ્યાનસે સંસારરૂપી બેલ દૂર હો જાતી હૈ, વહી
ધ્યાન કરને યોગ્ય (ઉપાદેય) હૈ ॥૩૨॥

આગે જો દેહરૂપી દેવાલયમેં રહતા હૈ, વહી શુદ્ધનિશ્ચયનયસે પરમાત્મા હૈ, યહ કહતે
હૈ—

ભાવાર્થ :—સંસાર, શરીર અને ભોગોમાં રંજિત-મૂર્છિત-વાસિત-આસક્ત ચિત્તને
સ્વસંવિત્તિથી ઉત્પન્ન વીતરાગ પરમાનંદરૂપ સુખના રસાસ્વાદ વડે (સંસાર, શરીર અને ભોગોથી)
વ્યાવૃત્ત કરીને (પાછું વાળીને) નિજ શુદ્ધાત્મસુખમાં રત થવાથી સંસાર, શરીર અને ભોગોથી
વિરક્ત મનવાળો થયો થકો જે શુદ્ધ આત્માને ધ્યાવે છે તેની સંસારરૂપી મોટી વેલના સેંકડો કટકા
થઈ જાય છે—ચૂરેચૂરા થઈ જાય છે—નાશ પામી જાય છે.

અહીં જે પરમાત્માના ધ્યાનથી સંસારવલ્લી નાશ પામે છે તે જ પરમાત્મા ઉપાદેય છે,
અને ભાવવા યોગ્ય છે એવો તાત્પર્યાર્થ છે. ૩૨.

એ પ્રમાણે ચોવીશ સૂત્રોમાં પાંચ પ્રક્ષેપક સૂત્રો સમાપ્ત થયાં.

ત્યાર પછી, દેહરૂપી દેવાલયમાં જે રહે છે તે જ શુદ્ધનિશ્ચયનયથી પરમાત્મા છે એમ
કહે છે :—

દેહદેવાલયે યઃ વસતિ દેવઃ અનાદ્યનન્તઃ ।

કેવલજ્ઞાનસ્ફુરત્તનુઃ સ પરમાત્મા નિર્ભ્રાન્તઃ ॥૩૩॥

વ્યવહારેણ દેહદેવકુલે વસન્નપિ નિશ્ચયેન દેહાદ્વિન્નત્વાદેહવન્મૂર્તઃ સર્વાશુચિમયો ન ભવતિ । યદ્યપિ દેહો નારાધ્યસ્તથાપિ સ્વયં પરમાત્મારાધ્યો દેવઃ પૂજ્યઃ, યદ્યપિ દેહ આદ્યન્તસ્તથાપિ સ્વયં શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયેનાનાદ્યનન્તઃ, યદ્યપિ દેહો જડસ્તથાપિ સ્વયં લોકાલોકપ્રકાશકત્વાત્કેવલજ્ઞાન-સ્ફુરિતતનુઃ, કેવલજ્ઞાનપ્રકાશરૂપશરીર ઇત્યર્થઃ । સ પૂર્વોક્તલક્ષણયુક્તઃ પરમાત્મા ભવતીતિ । કથંભૂતઃ । નિર્ભ્રાન્તઃ નિસ્સન્દેહ ઇતિ । અત્ર યોઽસૌ દેહે વસન્નપિ સર્વાશુચ્યાદિદેહધર્મ ન સ્પૃશતિ સ એવ શુદ્ધાત્મોપાદેય ઇતિ ભાવાર્થઃ ॥૩૩॥

ગાથા-૩૩

અન્વયાર્થ :—[યઃ] જો વ્યવહારનયકર [દેહદેવાલયે] દેહરૂપી દેવાલયમેં [વસતિ] બસતા હૈ, નિશ્ચયનયકર દેહસે ભિન્ન હૈ, દેહકી તરહ મૂર્તીક તથા અશુચિમય નહીં હૈ, મહા પવિત્ર હૈ, [દેવઃ] આરાધને યોગ્ય હૈ, પૂજ્ય હૈ, દેહ આરાધને યોગ્ય નહીં હૈ, [અનાદ્યનન્તઃ] જો પરમાત્મા આપ શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયકર અનાદિ અનંત હૈ, તથા યહ દેહ આદિ અંતકર સહિત હૈ, [કેવલજ્ઞાનસ્ફુરત્તનુઃ] જો આત્મા નિશ્ચયનયકર લોક અલોકકો પ્રકાશનેવાલે કેવલજ્ઞાનસ્વરૂપ હૈ, અર્થાત્ કેવલજ્ઞાન હી પ્રકાશરૂપ શરીર હૈ, ઓર દેહ જડ હૈ, [સઃ પરમાત્મા] વહી પરમાત્મા [નિર્ભ્રાન્તઃ] નિઃસંદેહ હૈ, ઇસમેં કુછ સંશય નહીં સમજના ॥૩૩॥

ભાવાર્થ :—જો દેહમેં રહતા હૈ, તો બી દેહસે જુદા હૈ, સર્વાશુચિમયી દેહકો વહ દેવ છૂતા નહીં હૈ, વહીં આત્મદેવ ઉપાદેય હૈ ॥૩૩॥

ભાવાર્થ :—જે વ્યવહારનયથી દેહદેવાલયમાં રહેવા છતાં પણ નિશ્ચયનયથી દેહથી ભિન્ન હોવાથી દેહની જેમ મૂર્ત, સર્વાશુચિમય નથી, જો કે દેહ આરાધ્ય નથી તોપણ પોતે પરમાત્મા-દેવ-આરાધ્ય-પૂજ્ય છે, જો કે દેહ આદિ-અંતવાળો છે તોપણ પોતે શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયથી અનાદિ-અનંત છે, જો કે દેહ જડ છે તો પણ પોતે લોકાલોકનો પ્રકાશક હોવાથી કેવલજ્ઞાનપ્રકાશરૂપ શરીરવાળો છે તે નિઃસંદેહ પરમાત્મા છે.

અહીં જે દેહમાં રહેવા છતાં પણ સર્વાશુચિમય આદિ દેહધર્મને સ્પર્શતો નથી તે જ શુદ્ધ આત્મા ઉપાદેય છે એવો ભાવાર્થ છે. ૩૩.

अथ शुद्धात्मविलक्षणे देहे वसन्नपि देहं न स्पृशति देहेन सोऽपि न स्पृश्यत इति प्रतिपादयति—

३४) देहे वसंतु वि णवि छिवइ णियमेँ देहु वि जो जि ।

देहेँ छिप्पइ जो वि णवि मुणि परमप्पउ सो जि ॥३४॥

देहे वसन्नपि नैव स्पृशति नियमेन देहमपि य एव ।

देहेन स्पृश्यते योऽपि नैव मन्यस्व परमात्मानं तमेव ॥३४॥

देहे वसन्नपि नैव स्पृशति नियमेन देहमपि, य एव देहेन न स्पृश्यते योऽपि मन्यस्व जानीहि परमात्मा सोऽपि। इतो विशेषः—शुद्धात्मानुभूतिविपरीतेन क्रोधमानमायालोभ-स्वरूपादिविभावपरिणामेनोपार्जितेन पूर्वकर्मणा निर्मिते देहे अनुपचरितासद्भूतव्यवहारेण वसन्नपि निश्चयेन य एव देहं न स्पृशति, तथाविधदेहेन न स्पृश्यते योऽपि तं मन्यस्व जानीहि परमात्मानं

आगे शुद्धात्मासे भिन्न इस देहमें रहता हुआ भी देहको नहीं स्पर्श करता है और देह भी उसको नहीं छूती है, यह कहते हैं—

गाथा-३४

अन्वयार्थ :—[य एव] जो [देहे वसन्नपि] देहमें रहता हुआ भी [नियमेन] निश्चयनयकर [देहमपि] शरीरको [नैव स्पृशति] नहीं स्पर्श करता, [देहेन] देहसे [यः अपि] वह भी [नैव स्पृश्यते] नहीं छुआ जाता। अर्थात् न तो जीव देहको स्पर्श करता और न देह जीवको स्पर्श करती, [तमेव] उसीको [परमात्मानं] परमात्मा [मन्यस्व] तूँ जान, अर्थात् अपना स्वरूप ही परमात्मा है।

भावार्थ :—जो शुद्धात्माकी अनुभूतिसे विपरीत क्रोध, मान, माया, लोभरूप विभाव परिणाम हैं, उनकर उपार्जन किये शुभ-अशुभ कर्मोंकर बनाई हुई देहमें अनुपचरितअसद्भूत-व्यवहारनयकर बसता हुआ भी निश्चयकर देहको नहीं छूता, उसको तुम परमात्मा जानो, उसी

उवे शुद्धात्माथी विलक्षण देहमां रडेवा छतां पण आत्मा देहने स्पर्शतो नथी अने ते पण देहथी स्पर्शतो नथी अेम कडे छे :—

भावार्थ :—जे शुद्ध आत्मानी अनुभूतिथी विपरीत क्रोध-मान-माया-लोभस्वरूप आदि विभावपरिणामथी उपार्जित पूर्वकर्मथी रथायेल देहमां अनुपचरित असद्भूत-व्यवहारनयथी रडेवा छतां पण निश्चयथी जे देहने स्पर्शतो नथी, ते परमात्माने ज

તમેવમ્ । કિં કૃત્વા । વીતરાગનિર્વિકલ્પસમાધૌ સ્થિત્વેતિ । અત્ર ય એવ શુદ્ધાત્માનુભૂતિરહિતદેહે વસન્નપિ દેહમમત્વપરિણામેન સહિતાનાં હેયઃ સ એવ શુદ્ધાત્મા દેહમમત્વપરિણામરહિતાનામુપાદેય ઇતિ ભાવાર્થઃ ॥૩૪॥

અથ યઃ સમભાવસ્થિતાનાં યોગિનાં પરમાનન્દં જનયન્ કોઽપિ શુદ્ધાત્મા સ્ફુરતિ તમાહ—

૩૫) જો સમ-ભાવ-પરિદ્વિયહં જોઈહં કોઈ ફુરેઈ ।

પરમાણંદુ જણંતુ ફુડુ સો પરમપ્પુ હવેઈ ॥૩૫॥

યઃ સમભાવપ્રતિષ્ઠિતાનાં યોગિનાં કશ્ચિત્ સ્ફુરતિ ।

પરમાનન્દં જનયન્ સ્ફુટં સ પરમાત્મા ભવતિ ॥૩૫॥

યઃ કોઽપિ પરમાત્મા જીવિતમરણલાભાભસુખદુઃખશત્રુમિત્રાદિસમભાવપરિણત-

સ્વરૂપકો વીતરાગ નિર્વિકલ્પસમાધિમેં તિષ્ઠકર ચિંતવન કરો । યહ આત્મા જડરૂપ દેહમેં વ્યવહારનયકર રહતા હૈ, સો દેહાત્મબુદ્ધિવાલેકો નહીં માલૂમ હોતી હૈ, વહી શુદ્ધાત્મા દેહકે મમત્વસે રહિત (વિવેકી) પુરુષોંકે આરાધને યોગ્ય હૈ ॥૩૪॥

આગે જો યોગી સમભાવમેં સ્થિત હૈ, ડનકો પરમાનન્દ ઉત્પન્ન કરતા હુઆ કોઈ શુદ્ધાત્મા સ્ફુરાયમાન હૈ, ડસકા સ્વરૂપ કહતે હૈ—

ગાથા-૩૫

અન્વચાર્થ :—[સમભાવપ્રતિષ્ઠિતાનાં] સમભાવ અર્થાત્ જીવિત, મરણ, લાભ, અલાભ, સુખ, દુઃખ, શત્રુ, મિત્ર ઇત્યાદિ ડન સબમેં સમભાવકો પરિણત હુઈ [યોગિનાં]

વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સ્થિત થઈને તું જાણ.

અહીં શુદ્ધાત્માનુભૂતિથી રહિત દેહમાં રહેવા છતાં દેહના મમત્વપરિણામવાળાને જે હેય છે તે જ શુદ્ધાત્મા, દેહના મમત્વપરિણામ વિનાના જીવોને ઉપાદેય છે એવો ભાવાર્થ છે. ૩૪.

હવે સમભાવમાં સ્થિત યોગીઓને પરમાનંદ ઉત્પન્ન કરતો જે કોઈ શુદ્ધ આત્મા સ્ફુરાયમાન થાય છે તેનું સ્વરૂપ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—જીવિત-મરણ, લાભ-અલાભ, સુખ-દુઃખ, શત્રુ-મિત્રાદિમાં સમભાવે

સ્વશુદ્ધાત્મસમ્યક્શ્રદ્ધાનજ્ઞાનાનુષ્ઠાનરૂપાભેદરત્નત્રયાત્મકવીતરાગનિર્વિકલ્પસમાધૌ પ્રતિષ્ઠિતાનાં પરમયોગિનાં કશ્ચિત્ સ્ફુરતિ સંવિત્તિમાયાતિ। કિં કુર્વન્। વીતરાગપરમાનન્દજનયન્ સ્ફુટં નિશ્ચિતમ્। તથા ચોક્તમ્—“આત્માનુષ્ઠાનનિષ્ઠસ્ય વ્યવહારબહિઃસ્થિતેઃ। જાયતે પરમાનન્દઃ કશ્ચિદ્યોગેન યોગિનઃ॥” હે પ્રભાકરભટ્ટ સ એવંભૂતઃ પરમાત્મા ભવતીતિ। અત્ર વીતરાગ-નિર્વિકલ્પસમાધિરતાનાં સ એવોપાદેયઃ, તદ્વિપરીતાનાં હેય ઇતિ તાત્પર્યાર્થઃ॥૩૫॥

પરમ યોગીશ્વરોંકે અર્થાત્ જિનકે શત્રુ-મિત્રાદિ સબ સમાન હૈ, ઔર સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્ચારિત્રરૂપ અભેદરત્નત્રય જિસકા સ્વરૂપ હૈ, ઈસી વીતરાગનિર્વિકલ્પસમાધિમેં તિષ્ઠે હુએ હૈ, ઁન યોગીશ્વરોંકે હૃદયમેં [પરમાનન્દં જનયન્] વીતરાગ પરમ આનન્દકો ઉત્પન્ન કરતા હુઆ [યઃ કશ્ચિત્] જો કોઈ [સ્ફુરતિ] સ્ફુરાયમાન હોતા હૈ, [સ સ્ફુટં] વહી પ્રકટ [પરમાત્મા] પરમાત્મા [ભવતિ] હૈ, ઈસા જાનો। ઈસા હી દૂસરી જગહ ધી “આત્માનુષ્ઠાન” ઈત્યાદિસે કહા હૈ, અર્થાત્ જો યોગી આત્માકે અનુભવમેં તલ્લીન હૈ, ઔર વ્યવહારસે રહિત શુદ્ધ નિશ્ચયમેં તિષ્ઠતે હૈ, ઁન યોગિયોંકે ધ્યાન કરકે અપૂર્વ પરમાનન્દ ઉત્પન્ન હોતા હૈ। ઈસલિએ હે પ્રભાકરભટ્ટ, જો આત્મસ્વરૂપ યોગીશ્વરોંકે હૃદયમેં સ્ફુરાયમાન હૈ, વહી ઉપાદેય હૈ। જો યોગી વીતરાગનિર્વિકલ્પસમાધિમેં લગે હુએ હૈ, સંસારસે પરાડ્મુખ હૈ, ઁન્હીકે વહ આત્મા ઉપાદેય હૈ, ઔર જો દેહાત્મબુદ્ધિ વિષયાસક્ત હૈ, વે અપને સ્વરૂપકો નહીં જાનતે હૈ, ઁનકો આત્મરુચિ નહીં હો સકતી યહ તાત્પર્ય હુઆ॥૩૫॥

પરિણત અને નિજ શુદ્ધ આત્માનાં સમ્યક્શ્રદ્ધાન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્અનુષ્ઠાનરૂપ અભેદ-રત્નત્રયાત્મક વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સ્થિત પરમયોગીઓને વીતરાગ પરમાનંદને ઉત્પન્ન કરતો જે કોઈ પરમાત્મા સ્ફુરાયમાન થાય છે—જે કોઈ સંવેદનમાં આવે છે—તે હે પ્રભાકર ભટ્ટ! નિશ્ચયથી પરમાત્મા છે. (ઈષ્ટોપદેશ ગાથા ૪૭માં) કહું પણ છે કે—

“આત્માનુષ્ઠાનનિષ્ઠસ્ય વ્યવહારબહિઃસ્થિતેઃ।
જાયતે પરમાનંદઃ કશ્ચિદ્યોગેન યોગિનઃ॥”

અર્થ :—આત્માનુષ્ઠાનમાં નિષ્ઠ (આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિત થયેલા) અને વ્યવહારથી બહાર (દૂર) રહેલા યોગીને યોગથી (આત્મધ્યાનથી) કોઈ અનિર્વચનીય પરમાનંદ ઉત્પન્ન થાય છે.

અહીં વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં રત થયેલાઓને તે જ પરમાત્મા ઉપાદેય છે; અને તેમનાથી વિપરીત છે તેમને (વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં રત નથી તેમને) તે હેય છે એવો તાત્પર્યાર્થ છે. ૩૫.

अथ शुद्धात्मप्रतिपक्षभूतकर्मदेहप्रतिबद्धोऽप्यात्मा निश्चयनयेन सकलो न भवतीति ज्ञापयति—

३६) कम्म-णिबद्धु वि जोइया देहि वसंतु वि जो जि ।

होइ ण सयलु कया वि फुडु मुणि परमप्पउ सो जि ॥३६॥

कर्मनिबद्धोऽपि योगिन् देहे वसन्नपि य एव ।

भवति न सकलः कदापि स्फुटं मन्यस्व परमात्मानं तमेव ॥३६॥

कर्मनिबद्धोऽपि हे योगिन् देहे वसन्नपि य एव न भवति सकलः क्वापि काले स्फुटं मन्यस्व जानीहि परमात्मानं तमेवेति । अतो विशेषः—परमात्मभावनाविपक्षभूतैः रागद्वेषमोहैः समुपार्जितैः कर्मभिरशुद्धनयेन बद्धोऽपि तथैव देहस्थितोऽपि निश्चयनयेन सकलः सदेहो न

आगे शुद्धात्मासे जुदे कर्म और शरीर इन दोनोंकर अनादिकर बँधा हुआ यह आत्मा है, तो भी निश्चयनयकर शरीरस्वरूप नहीं है, यह कहते हैं—

गाथा—३६

अन्वयार्थ :—[योगिन्] हे योगी [यः] जो यह आत्मा [कर्मनिबद्धोऽपि] यद्यपि कर्मोंसे बँधा है, [देहे वसन्नपि] और देहमें रहता भी है, [कदापि] परंतु कभी [सकलः न भवति] देहरूप नहीं होता, [तमेव] उसीको तू [परमात्मानं] परमात्मा [स्फुटं] निश्चयसे [मन्यस्व] जान ।

भावार्थ :—परमात्माकी भावनासे विपरीत जो राग, द्वेष, मोह हैं, उनकर यद्यपि व्यवहारनयसे बँधा है, और देहमें तिष्ठ रहा है, तो भी निश्चयनयसे शरीररूप नहीं है, उससे जुदा ही है, किसी कालमें भी यह जीव जड़ तो न हुआ, न होगा, उसे हे प्रभाकरभट्ट, परमात्मा

उवे शुद्ध आत्माथी प्रतिपक्षभूत कर्म अने देहथी प्रतिबद्ध होवा छतां पण आत्मा निश्चयथी देहरूप थतो नथी अेम कडे छे :—

भावार्थ :—अशुद्धनयथी परमात्मानी भावनाथी विपक्षभूत रागद्वेषमोहथी उपार्जित कर्मोथी बंधायेलो होवा छतां पण, तेम ज देहमां रडेवा छतां पण, निश्चयथी जे क्यारेय देहरूप थतो नथी, ते परमात्माने ज डे प्रभाकरभट्ट! तुं जाण, वीतराग-स्वसंवेदनज्ञानथी भाव अेवो अर्थ छे.

अत्रे निर्विकल्प समाधिमां जेओ रत छे तेमने सदाय ते परमात्मा उपादेय छे, परंतु

६८]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकांश-१ : द्वादश-३७]

भवति क्वापि तमेव परमात्मानं हे प्रभाकरभट्ट मन्यस्व जानीहि वीतरागस्वसंवेदनज्ञानेन भावयेत्यर्थः। अत्र सदैव परमात्मा वीतरागनिर्विकल्पसमाधिरतानामुपादेयो भवत्यन्येषां हेय इति भावार्थः॥३६॥

यः परमार्थेन देहकर्मरहितोऽपि मूढात्मनां सकल इति प्रतिभातीत्येवं निरूपयति—

३७) जा परमर्थे णिक्कलु वि कम्म-विभिण्णउ जो जि ।

मूढा सयलु भणंति फुडु मुणि परमप्पउ सो जि ॥३७॥

यः परमार्थेन निष्कलोऽपि कर्मविभिन्नो य एव ।

मूढाः सकलं भणन्ति स्फुटं मन्यस्व परमात्मानं तमेव ॥३७॥

यः परमार्थेन निष्कलोऽपि देहरहितोऽपि कर्मविभिन्नोऽपि य एव भेदाभेद-

जान । निश्चयकर आत्मा ही परमात्मा है, उसे तू वीतराग स्वसंवेदनज्ञानकर चिंतवन कर । सारांश यह है, कि यह आत्मा सदैव वीतरागनिर्विकल्पसमाधिमें लीन साधुओंको तो प्रिय है, किन्तु मूढ़ोंको नहीं ॥३६॥

गाथा-३७

आगे निश्चयनयकर आत्मा देह और कर्मोंसे रहित है, तो भी मूढ़ों (अज्ञानियों) को शरीर स्वरूप मालूम होता है, ऐसा कहते हैं—

अन्वयार्थ :—[यः] जो आत्मा [परमार्थेन] निश्चयनयकर [निष्कलोऽपि] शरीर रहित है, [कर्मविभिन्नोऽपि] और कर्मोंसे भी जुदा है, तो भी [मूढाः] निश्चय व्यवहार रत्नत्रयकी भावनासे विमुख मूढ़ [सकलं] शरीरस्वरूप ही [स्फुटं] प्रगटपनेसे [भणन्ति] मानते हैं, सो हे प्रभाकरभट्ट, [तमेव] उसीको [परमात्मानं] परमात्मा [मन्यस्व] जान, अर्थात् वीतराग सदानंद निर्विकल्पसमाधिमें रहके अनुभव कर ।

भावार्थ :—वही परमात्मा शुद्धात्माके वैरी मिथ्यात्व रागादिकोंके दूर होनेके समय

अन्योने डेय छे એવો ભાવાર્થ છે. ૩૬.

આત્મા પરમાર્થથી દેહ અને કર્મથી રહિત હોવા છતાં પણ મૂઢ આત્માઓને “શરીરરૂપ” પ્રતિભાસે છે એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—અહીં શુદ્ધ આત્માના સંવેદનથી પ્રતિપક્ષભૂત મિથ્યાત્વ-રાગાદિની નિવૃત્તિના

अधिकार-१ : ६०६-३८]

परमात्मप्रकाशः

[६८

रत्नत्रयभावनारहिता मूढात्मानस्तमात्मानं सकलमिति भणन्ति स्फूटं निश्चितं हे प्रभाकरभट्ट तमेव परमात्मानं मन्यस्व जानीहीति, वीतरागसदानन्दैकसमाधौ स्थित्वानुभवेत्यर्थः। अत्र स एव परमात्मा शुद्धात्मसंवित्तिप्रतिपक्षभूतमिथ्यात्वरागादिनिवृत्तिकाले सम्यगुपादेयो भवति तदभावे हेय इति तात्पर्यार्थः॥३७॥

अथानन्ताकाशैकनक्षत्रमिव यस्य केवलज्ञाने त्रिभुवनं प्रतिभाति स परमात्मा भवतीति कथयति—

३८) गयणि अणंति वि एक्क उडु जेहउ भुयणु विहाइ ।

मुक्कहँ जसु पाए बिंबियउ सो परमणु अणाइ ॥३८॥

गगने अनन्तेऽपि एकमुडु यथा भुवनं विभाति ।

मुक्तस्य यस्य पदे बिम्बितं स परमात्मा अनादिः ॥३८॥

गगने अनन्तेऽप्येकनक्षत्रं यथा तथा भुवनं जगत् प्रतिभाति। क्व प्रतिभाति। मुक्तस्य

ज्ञानी जीवोंको उपादेय है, और जिनके मिथ्यात्वरागादिक दूर नहीं हुए उनके उपादेय नहीं, परवस्तुका ही ग्रहण है ॥३७॥

आगे अनंत आकाशमें एक नक्षत्रकी तरह जिसके केवलज्ञानमें तीनों लोक भासते हैं, वह परमात्मा है, ऐसा कहते हैं—

गाथा-३८

अन्वयार्थ :—[यथा] जैसे [अनन्तेऽपि] अनंत [गगने] आकाशमें [एकं उडु] एक नक्षत्र [“तथा”] उसी तरह [भुवनं] तीन लोक [यस्य] जिसके [पदे] केवलज्ञानमें [बिम्बितं] प्रतिबिंबित हुए [विभाति] दर्पणमें मुखकी तरह भासता है, [सः] वह [परमात्मा अनादिः] परमात्मा अनादि है।

भावार्थ :—जिसके केवलज्ञानमें एक नक्षत्रकी तरह समस्त लोक-अलोक भासते हैं,

કાળે તે જ પરમાત્મા સમ્યક્ ઉપાદેય છે અને તેના (મિથ્યાત્વ-રાગાદિની નિવૃત્તિના) અભાવમાં હેય છે. એ તાત્પર્યાર્થ છે. ૩૭.

હવે જેના કેવળજ્ઞાનમાં, અનંત આકાશમાં, એક જ નક્ષત્રની સમાન ત્રણ ભુવન પ્રતિભાસે છે તે પરમાત્મા છે એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—અહીં જેના કેવળજ્ઞાનમાં એક જ નક્ષત્રની સમાન લોક પ્રતિભાસે છે, તે

૭૦]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૧ : ૬૦૬-૩૯

યસ્ય પદે કેવલજ્ઞાને બિમ્બિતં પ્રતિફલિતં દર્પણે બિમ્બમિવ । સ એવંભૂતઃ પરમાત્મા ભવતીતિ ।
અત્ર યસ્યૈવ કેવલજ્ઞાને નક્ષત્રમેકમિવ લોકઃ પ્રતિભાતિ સ એવ રાગાદિસમસ્ત-
વિકલ્પરહિતાનામુપાદેયો ભવતીતિ ભાવાર્થઃ ॥૩૮॥

અથ યોગીન્દ્રવૃન્દૈર્યો નિરવધિજ્ઞાનમયો નિર્વિકલ્પસમાધિકાલે ધ્યેયરૂપશ્ચિન્ત્યતે તં
પરમાત્માનમાહ—

૩૯) જોડ્ય—વિંદહિં ણાણમઝ જો જ્ઞાજ્ઞઝ ઝેઝ ।

મોક્ષહં કારણિ અણવરઝ સો પરમપ્પઝ દેઝ ॥૩૯॥

યોગિવૃન્દૈઃ જ્ઞાનમયઃ યો ધ્યાયતે ધ્યેયઃ ।

મોક્ષસ્ય કારણે અનવરતં સ પરમાત્મા દેવઃ ॥૩૯॥

યોગીન્દ્રવૃન્દૈઃ શુદ્ધાત્મવીતરાગનિર્વિકલ્પસમાધિરતૈઃ જ્ઞાનમયઃ કેવલજ્ઞાનેન નિર્વૃત્તઃ યઃ
કર્મતાપન્નો ધ્યાયતે ધ્યેયો ધ્યેયરૂપોઽપિ । કિમર્થ ધ્યાયતે । મોક્ષકારણે મોક્ષનિમિત્તે અનવરતં
નિરન્તરં સ એવ પરમાત્મા દેવઃ પરમારાધ્ય ઇતિ । અત્ર ય એવ પરમાત્મા મુનિવૃન્દાનાં ધ્યેયરૂપો

વહી પરમાત્મા રાગાદિ સમસ્ત વિકલ્પોસે રહિત યોગીશ્વરોંકો ઉપાદેય હૈ ॥૩૯॥

આગે અનંત જ્ઞાનમયી પરમાત્મા યોગીશ્વરોંકર નિર્વિકલ્પસમાધિ-કાલમેં ધ્યાન કરને
યોગ્ય હૈ, ડસી પરમાત્માકો કહતે હૈ—

ગાથા—૩૯

અન્વયાર્થ :—[યઃ] જો [યોગીન્દ્રવૃન્દૈઃ] યોગીશ્વરોંકર [મોક્ષસ્ય કારણે] મોક્ષકે
નિમિત્ત [અનવરતં] નિરન્તર [જ્ઞાનમયઃ] જ્ઞાનમયી [ધ્યાયતે] ચિંતવન કિયા જાતા હૈ, [સઃ
પરમાત્મા દેવઃ] વહ પરમાત્મદેવ [ધ્યેયઃ] આરાધને યોગ્ય હૈ, ડૂસરા કોઈ નહીં ।

ભાવાર્થ :—જો પરમાત્મા મુનિયોંકો ધ્યાવને યોગ્ય કહા હૈ, વહી શુદ્ધાત્માકે વૈરી
આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાનકર રહિત ધર્મ ધ્યાની પુરુષોંકો ઉપાદેય હૈ, અર્થાત્ જબ આર્તધ્યાન રૌદ્રધ્યાન

જ પરમાત્મા રાગાદિ સમસ્ત વિકલ્પ રહિત યોગીઓને ઉપાદેય છે. એ ભાવાર્થ છે. ૩૯.

હવે યોગીશ્વરો નિર્વિકલ્પ સમાધિકાળે નિરવધિ જ્ઞાનમય જેને ધ્યેયરૂપ ચિંતવે છે તે
પરમાત્માને કહે છે :—

ભાવાર્થ :—અહીં જે પરમાત્મા મુનિઓને ધ્યેયરૂપ કહ્યો છે તે જ શુદ્ધાત્માના સંવેદનથી

ભણિત: સ એવશુદ્ધાત્મસંવિત્તિપ્રતિપક્ષભૂતાર્તરૌદ્રધ્યાનરહિતાનામુપાદેય ઇતિ ભાવાર્થ: ॥૩૬॥
અથ યોડયં શુદ્ધબુદ્ધૈકસ્વભાવો જીવો જ્ઞાનાવરણાદિકર્મહેતું લઙ્ઘ્વા ત્રસસ્થાવરરૂપં
જગજ્ઞનયતિ સ એવ પરમાત્મા ભવતિ નાન્ય: કોડપિ જગત્કર્તા બ્રહ્માદિરિતિ પ્રતિપાદયતિ—

૪૦) જો જિઉ હેઉ લહેવિ વિહિ જગુ બહુ-વિહુ જણેડ ।

લિંગત્તય-પરિમંડિયુ સો પરમપ્પુ હવેડ ॥૪૦॥

યો જીવ: હેતું લઙ્ઘ્વા વિધિં જગત્ બહુવિધં જનયતિ ।

લિઙ્ગત્રયપરિમણ્ડિત: સ પરમાત્મા ભવતિ ॥૪૦॥

યો જીવ: કર્તા હેતું લઙ્ઘ્વા । કિમ્ । વિધિસંજ્ઞં જ્ઞાનાવરણાદિકર્મ । પશ્ચાન્નજ્ઞમસ્થાવર-
રૂપં જગજ્ઞનયતિ સ એવ લિઙ્ગત્રયમણ્ડિત: સન્ પરમાત્મા ભણ્યતે ન ચાન્ય: કોડપિ જગત્કર્તા

યે દોનો છૂટ જાતે હૈં, તખી ઉસકા ધ્યાન હો સકતા હૈ ॥૩૯॥

આગે જો શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વભાવ જીવ જ્ઞાનાવરણાદિકર્મોકે કારણસે ત્રસ સ્થાવર જન્મરૂપ
જગત્કો ઉત્પન્ન કરતા હૈ, વહી પરમાત્મા હૈ, દૂસરે કોઈ ખી બ્રહ્માદિક જગત્કર્તા નહીં હૈ, એસા
કહતે હૈ—

ગાથા-૪૦

અન્વયાર્થ :—[ય:] જો [જીવ:] આત્મા [વિધિં હેતું] જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મરૂપ
કારણોકો [લઙ્ઘ્વા] પાકર [બહુવિધં જગત્] અનેક પ્રકારકે જગતકો [જનયતિ] પૈદા કરતા
હૈ, અર્થાત્ કર્મકે નિમિત્તસે ત્રસ સ્થાવરરૂપ અનેક જન્મ ધરતા હૈ [લિઙ્ગત્રયપરિમણ્ડિત:]
સ્ત્રીલિંગ, પુલ્લિંગ, નપુસકલિંગ ઇન ત્રીન ચિન્હોંકર સહિત હુઆ [સ:] વહી [પરમાત્મા]
શુદ્ધનિશ્ચયકર પરમાત્મા [ભવતિ] હૈ ।

ભાવાર્થ :—અર્થાત્ અશુદ્ધપનેકો પરિણત હુઆ જગતમેં ભટકતા હૈ, ઇસલિયે જગતકા
પ્રતિપક્ષભૂત એવા આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાનથી રહિત ધ્યાનીને ઉપાદેય છે એવો ભાવાર્થ
છે. ૩૯.

ઉવે શુદ્ધ-બુદ્ધ જેનો એક સ્વભાવ છે એવો આ જીવ, જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મનું નિમિત્ત
પામીને ત્રસ-સ્થાવરરૂપ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે તે જ પરમાત્મા છે, ખીજો કોઈ જગત્કર્તા બ્રહ્માદિ
પરમાત્મા નથી એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—પૂર્વે અનેક પ્રકારે જે શુદ્ધ આત્મા કહેવામાં આવ્યો છે, તે જ શુદ્ધ

હરિહરાદિરિતિ। તદ્વથા। યોડસૌ પૂર્વં બહુધા શુદ્ધાત્મા ભણિતઃ સ એવ શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયેન શુદ્ધોડપિ સન્ અનાદિસંતાનાગતજ્ઞાનાવરણાદિકર્મબન્ધપ્રચ્છાદિતત્વાદીતરાગનિર્વિકલ્પસહજા-નન્દૈકસુખાસ્વાદમલભમાનો વ્યવહારનયેન ત્રસો ભવતિ, સ્થાવરો ભવતિ, સ્ત્રીપુંનપુંસકલિઙ્ગો ભવતિ, તેન કારણેન જગત્કર્તા ભણ્યતે, નાન્યઃ કોડપિ પરકલ્પિતપરમાત્મેતિ। અત્રાયમેવ શુદ્ધાત્મા પરમાત્મોપલબ્ધિપ્રતિપક્ષભૂતવેદત્રયોદયજનિતં રાગાદિવિકલ્પજાલં નિર્વિકલ્પસમાધિના યદા વિનાશયતિ તદોપાદેયભૂતમોક્ષસુખસાધકત્વાદુપાદેય ઇતિભાવાર્થઃ ॥૪૦॥

અથ યસ્ય પરમાત્મનઃ કેવલજ્ઞાનપ્રકાશમધ્યે જગદ્વસતિ જગન્મધ્યે સોડપિ વસતિ તથાપિ તદ્દ્રૂપો ન ભવતીતિ ^૧કથયતિ—

કર્તા કહા હૈ, ઔર શુદ્ધપનેરૂપ પરિણત હુઆ વિભાવ (વિકાર) પરિણામોંકો હરતા હૈ, ઇસલિયે હર્તા હૈ। યહ જીવ હી જ્ઞાન અજ્ઞાન દશાકર કર્તા-હર્તા હૈ ઔર દૂસરે કોઈ હી હરિહરાદિક કર્તા -હર્તા નહીં હૈ। પૂર્વ જો શુદ્ધાત્મા કહા થા, વહ યદ્વપિ શુદ્ધનયકર શુદ્ધ હૈ, તો હી અનાદિસે સંસારમેં જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ બંધકર ઢકા હુઆ વીતરાગ, નિર્વિકલ્પસહજાનન્દ, અદ્વિતીય સુખકે સ્વાદકો ન પાનેસે વ્યવહારનયકર ત્રસ ઔર સ્થાવરરૂપ સ્ત્રી, પુરુષ, નપુંસક લિંગાદિ સહિત હોતા હૈ, ઇસલિયે જગત્કર્તા કહા જાતા હૈ અન્ય કોઈ હી દૂસરોંકર કલ્પિત પરમાત્મા નહીં હૈ। યહ આત્મા હી પરમાત્માકી પ્રાપ્તિકે શત્રુ ત્રીન વેદોં (સ્ત્રીલિંગાદિ) કર ઉત્પન્ન હુએ રાગાદિ વિકલ્પ-જાલોંકો નિર્વિકલ્પસમાધિસે જિસ સમય નાશ કરતા હૈ, ઊસી સમય ઉપાદેયરૂપ મોક્ષ-સુખકા કારણ હોનેસે ઉપાદેય હો જાતા હૈ ॥૪૦॥

આગે જિસ પરમાત્માકે કેવલજ્ઞાનસ્વરૂપ પ્રકાશમેં જગત્ બસ રહા હૈ, ઔર જગત્કે દ્રવ્યાર્થિકનયથી શુદ્ધ હોવા છતાં, પણ અનાદિથી સંતાનરૂપે ચાલ્યા આવતા જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મબંધથી ઢંકાયેલો હોવાથી વીતરાગનિર્વિકલ્પ સહજાનંદરૂપ એક (કેવળ) સુખાસ્વાદને નહિ પામતો, વ્યવહારનયથી ત્રસ થાય છે, સ્થાવર થાય છે, તથા સ્ત્રી-પુરુષ કે નપુંસકલિંગરૂપ થાય છે, તે કારણે તેને જગતનો કર્તા કહેવામાં આવે છે, એ સિવાય પરકલ્પિત (બીજાઓએ કલ્પેલ) બીજો કોઈ પરમાત્મા જગતકર્તા નથી.

અહીં આ જ શુદ્ધ આત્મા, નિર્વિકલ્પ સમાધિ વડે પરમાત્માની પ્રાપ્તિથી પ્રતિપક્ષભૂત ત્રણ પ્રકારના વેદોદય જનિત રાગાદિ વિકલ્પની જાળનો જ્યારે નાશ કરે છે, ત્યારે (આ જ શુદ્ધાત્મા) ઉપાદેયભૂત મોક્ષસુખનો સાધક હોવાથી ઉપાદેય છે એવો ભાવાર્થ છે. ૪૦.

હવે જે પરમાત્માના કેવળજ્ઞાનરૂપ પ્રકાશમાં જગત રહે છે, અને તે પરમાત્મા પણ જગતમાં રહે છે, તો પણ તે તે-રૂપ (જગતરૂપ) થતો નથી એમ કહે છે :—

૧. પાઠાન્તર :—કથયતિ=કથયન્તિ

४१) जसु अब्भंतरि जगु वसइ जग-अब्भंतरि जो जि ।

जगि जि वसंतु वि जगु जि ण वि मुणि परमप्पउ सो जि ॥४१॥

यस्य अभ्यन्तरे जगत् वसति जगदभ्यन्तरे य एव ।

जगति एव वसन्नपि जगत् एव नापि मन्यस्व परमात्मानं तमेव ॥४१॥

यस्य केवलज्ञानस्याभ्यन्तरे जगत् त्रिभुवनं ज्ञेयभूतं वसति जगतोऽभ्यन्तरे योऽसौ ज्ञायको भगवानपि वसति, जगति वसन्नेव रूपविषये चक्षुरिव निश्चयनयेन तन्मयो न भवति मन्यस्व जानीहि। हे प्रभाकरभट्ट, तमित्थंभूतं परमात्मानं वीतरागनिर्विकल्पसमाधौ स्थित्वा भावयेत्यर्थः। अत्र योऽसौ केवलज्ञानादिव्यक्तिरूपस्य कार्यसमयसारस्य वीतरागस्वसंवेदनकाले मुक्तिकारणं भवति स एवोपादेय इति भावार्थः॥४१॥

अथ देहे वसन्तमपि हरिहरादयः परमसमाधेरभावादेव यं न जानन्ति स परमात्मा मध्यमें वह ठहर रहा है, तो भी वह जगत् रूप नहीं है, ऐसा कहते हैं—

गाथा-४१

अन्वयार्थः :—[यस्य] जिस आत्मारामके [अभ्यन्तरे] केवलज्ञानमें [जगत्] संसार [वसति] बस रहा है, अर्थात् प्रतिबिम्बित हो रहा है, प्रत्यक्ष भास रहा है, [जगदभ्यन्तरे] और जगत्में वह बस रहा है, अर्थात् सबमें व्याप रहा है। वह ज्ञाता है और जगत् ज्ञेय है, [जगति एव वसन्नपि] संसारमें निवास करता हुआ भी [जगदेव नापि] निश्चयनयकर किसी जगत्की वस्तुसे तन्मय (उस स्वरूप) नहीं होता, अर्थात् जैसे रूपी पदार्थको नेत्र देखते हैं, तो भी उनसे जुड़े ही रहते हैं, इस तरह वह भी सबसे जुड़ा रहता है, [तमेव] उसीको [परमात्मानं] परमात्मा [मन्यस्व] हे प्रभाकरभट्ट, तू जान ।

भावार्थ :—जो शुद्ध, बुद्ध सर्वव्यापक सबसे अलिप्त, शुद्धात्मा है, उसे वीतराग निर्विकल्प समाधिमें स्थिर होकर ध्यान कर। जो केवलज्ञानादि व्यक्तिरूप कार्यसमयसार है, उसका कारण वीतराग स्वसंवेदन ज्ञानरूप निजभाव ही उपादेय हैं ॥४१॥

आगे वह शुद्धात्मा यद्यपि देहमें रहता है, तो भी परमसमाधिके अभावसे हरिहरादिक

भावार्थ :—अहीं जे (शुद्ध आत्मा) કેવળજ્ઞાનાદિની વ્યક્તિરૂપ, કાર્યસમયસારરૂપ, મુક્તિનું વીતરાગસ્વસંવેદન કાળમાં કારણ થાય છે, તે જ ઉપાદેય છે એવો ભાવાર્થ છે. ૪૧. હવે, દેહમાં રહેલો હોવા છતાં પણ, પરમ સમાધિના અભાવને કારણે હરિહર વગેરે

भवतीति कथयन्ति—

४२) देहि वसंत वि हरि-हर वि जं अज्ज वि ण मुणंति ।

परम-समाहि-तवेण विणु सो परमप्पु भणंति ॥४२॥

देहे वसन्तमपि हरिहरा अपि यं अद्यापि न जानन्ति ।

परमसमाधितपसा विना तं परमात्मानं भणन्ति ॥४२॥

परमात्मस्वभावविलक्षणे देहे अनुपचरितासद्भूतव्यवहारनयेन वसन्तमपि हरिहरा अपि यमद्यापि न जानन्ति । केन विना । वीतरागनिर्विकल्पनित्यानन्दैकसुखामृतरसास्वाद-रूपपरमसमाधितपसा । तं परमात्मानं भणन्ति वीतरागसर्वज्ञा इति । किं च । पूर्वभवे कोऽपि जीवो भेदाभेदरत्नत्रयाराधनां कृत्वा विशिष्टपुण्यबन्धं च कृत्वा पश्चादज्ञानभावेन निदानबन्धं च करोति तदनन्तरं स्वर्गं गत्वा पुनर्मनुष्यो भूत्वा त्रिखण्डाधिपतिर्वासुदेवो भवति । अन्यः कोऽपि जिनदीक्षां सरीखे भी जिसे प्रत्यक्ष नहीं जान सकते, वह परमात्मा है, ऐसा कहते हैं—

गाथा-४२

अन्वयार्थः—[देहे] परमात्मस्वभावसे भिन्न शरीरमें [वसन्तमपि] अनुपचरितअसद्भूतव्यवहारनयकर बसता है, तो भी [यं] जिसको [हरिहरा अपि] हरिहर सरीखे चतुर पुरुष [अद्य अपि] अबतक भी [न जानन्ति] नहीं जानते हैं । किसके बिना [परमसमाधितपसा विना] वीतरागनिर्विकल्प नित्यानन्द अद्वितीय सुखरूप अमृतके रसके आस्वादरूप परमसमाधिभूत महातपके बिना नहीं जानते, [तं] उसको [परमात्मानं] परमात्मा [भणन्ति] कहते हैं ।

भावार्थः—यहाँ किसीका प्रश्न है, कि पूर्वभवमें कोई जीव जिनदीक्षा धारणकर व्यवहार निश्चयरूप रत्नत्रयकी आराधनाकर महान् पुण्यको उपार्जन करके अज्ञानभावसे निदानबन्ध करनेके बाद स्वर्गमें उत्पन्न होता है, पीछे आकर मनुष्य होता है, वही तीन खंडका स्वामी वासुदेव (हरि) कहलाता है, और कोई जीव इसी भवमें जिनदीक्षा लेकर समाधिके पक्ष जेने जाणता नथी—ते परमात्मा छे अेम कुडे छे :—

भावार्थः—अनुपचरित असद्भूतव्यवहारनयथी, परमात्मस्वभावथी, विलक्षण अेवा देउमां रडेलो डोवा छतां जेने अेक (डेवण) नित्यानंदरूप सुखामृतना रसास्वादरूप वीतराग निर्विकल्प समाधिरूप, तप विना हरि-हर जेवा पक्ष उजु सुधी जाणता नथी, तेने वीतरागसर्वज्ञ देवो परमात्मा कुडे छे ।

ગૃહીત્વાપ્યત્રૈવ ભવે વિશિષ્ટસમાધિવલેન પુણ્યબંધં કૃત્વા પશ્ચાત્પૂર્વકૃતચારિત્રમોહોદયેન વિષયાસક્તો ભૂત્વા રુદ્રો ભવતિ। કથં તે પરમાત્મસ્વરૂપં ન જાનન્તિ ઇતિ પૂર્વપક્ષઃ। તત્ર પરિહારં દદાતિ। યુક્તમુક્તં ભવતા, યદ્યપિ રત્નત્રયારાધનાં કૃતવન્તસ્તથાપિ યાદૃશેન વીતરાગનિર્વિકલ્પરત્નત્રયસ્વરૂપેણ તદ્ભવે મોક્ષો ભવતિ તાદૃશં ન જાનન્તીતિ। અત્ર યમેવ શુદ્ધાત્માનં સાક્ષાદુપાદેયભૂતં તદ્ભવમોક્ષસાધકારાધનાસમર્થં ચ તે હરિહરાદયો ન જાનન્તીતિ ય એવોપાદેયો ભવતીતિ ભાવાર્થઃ॥૪૨॥

બલસે પુણ્યબંધ કરતા હૈ, ઉસકે બાદ પૂર્વકૃત ચારિત્રમોહકે ઉદયસે વિષયોંમેં લીન હુઆ રુદ્ર (હર) કહલાતા હૈ। ઇસલિયે વે હરિહરાદિક પરમાત્માકા સ્વરૂપ કૈસે નહીં જાનતે ? ઇસકા સમાધાન યહ હૈ, કિ તુમ્હારા કહના ઠીક હૈ। યદ્યપિ ઇન હરિહરાદિક મહાન પુરુષોંને રત્નત્રયકી આરાધના કી, તો ભી જિસ તરહકે વીતરાગ-નિર્વિકલ્પ-રત્નત્રયસ્વરૂપસે તદ્ભવ મોક્ષ હોતા હૈ, વૈસા રત્નત્રય ઇનકે નહીં પ્રગટ હુઆ, સરાગરત્નત્રય હુઆ હૈ, ઇસીકા નામ વ્યવહારરત્નત્રય હૈ। સો યહ તો હુઆ, લેકિન શુદ્ધોપયોગરૂપ વીતરાગરત્નત્રય નહીં હુઆ, ઇસલિયે વીતરાગરત્નત્રયકે ધારક ડસી ભવસે મોક્ષ જાનેવાલે યોગી જૈસા જાનતે હૈં, વૈસા યે હરિહરાદિક નહીં જાનતે। ઇસીલિયે પરમશુદ્ધોપયોગિયોંકી અપેક્ષા ઇનકો નહીં જાનનેવાલે કહા ગયા હૈ, ક્યોંકિ જૈસે સ્વરૂપકે જાનનેસે સાક્ષાત્ મોક્ષ હોતા હૈ, વૈસા સ્વરૂપ યે નહીં જાનતે। યહાંપર સારાંશ યહ હૈ, કિ જિસ સાક્ષાત્ ઉપાદેય શુદ્ધાત્માકો તદ્ભવ મોક્ષકે સાધક મહામુનિ હી આરાધ સકતે હૈં, ઓર હરિહરાદિક નહીં જાન સકતે, વહી ચિંતવન કરને યોગ્ય હૈ॥૪૨॥

પૂર્વપક્ષ :—પૂર્વભવમાં કોઈ જીવ ભેદાભેદરત્નત્રયની આરાધના કરીને, અને વિશિષ્ટ પુણ્યબંધ કરીને પછી અજ્ઞાનભાવથી નિદાનબંધ કરે છે, ત્યાર પછી તે સ્વર્ગમાં જઈને ફરી મનુષ્ય થઈને ત્રણ ખંડનો અધિપતિ એવો વાસુદેવ થાય છે; બીજો કોઈ જીવ જિનદીક્ષા ગ્રહીને પણ તે જ ભવમાં વિશિષ્ટ સમાધિના બળથી પુણ્યબંધ કરીને, પછી પૂર્વકૃત ચારિત્રમોહના ઉદયથી વિષયાસક્ત થઈને રુદ્ર થાય છે; તો પછી તેઓ પરમાત્મસ્વરૂપને નથી જાણતા—એમ કેમ કહો છો?

તેનું સમાધાન :—તમારું કહેવું યોગ્ય છે. જો કે તે હરિ, હર જેવા પ્રસિદ્ધ પુરુષોએ પૂર્વે રત્નત્રયની આરાધના કરેલી છે તોપણ, જેવા વીતરાગ નિર્વિકલ્પ રત્નત્રયસ્વરૂપથી તે જ ભવે મોક્ષ થાય તેવા પ્રકારે તેઓ પરમાત્મસ્વરૂપને જાણતા નથી.

અહીં સાક્ષાત્ ઉપાદેયભૂત અને તે જ ભવે મોક્ષની સાધક એવી આરાધનામાં સમર્થ, એવા જે શુદ્ધ આત્માને તે હરિ-હરાદિ જાણતા નથી, તે જ ઉપાદેય છે એવો ભાવાર્થ છે. ૪૨.

અથોત્પાદવ્યયપર્યાયાર્થિકનયેન સંયુક્તોઽપિ યઃ દ્રવ્યાર્થિકનયેન ઉત્પાદવ્યયરહિતઃ સ એવ પરમાત્મા નિર્વિકલ્પસમાધિબલેન જિનવૈરેદેહોઽપિ દૃષ્ટ ઇતિ નિરૂપયતિ—

૪૩) ભાવાભાવહિં સંજુવઽ ભાવાભાવહિં જો જિ ।

દેહિ જિ દિદ્વુઽ જિણવરહિં મુણિ પરમપ્પઽ સો જિ ॥૪૩॥

ભાવાભાવાભ્યાં સંયુક્તઃ ભાવાભાવાભ્યાં ય એવ ।

દેહે એવ દૃષ્ટઃ જિનવૈરઃ મન્યસ્વ પરમાત્માનં તમેવ ॥૪૩॥

ભાવાભાવાભ્યાં સંયુક્તઃ પર્યાયાર્થિકનયેનોત્પાદવ્યયાભ્યાં પરિણતઃ, દ્રવ્યાર્થિકનયેન ભાવાભાવયોઃ રહિતઃ ય એવ વીતરાગનિર્વિકલ્પસદાનન્દૈકસમાધિના તદ્ભવમોક્ષસાધકા-

આગે યદ્યપિ પર્યાયાર્થિકનયકર ઉત્પાદવ્યયકર સહિત હૈ, તો ખી દ્રવ્યાર્થિકનયકર ઉત્પાદવ્યયરહિત હૈ, સદા ધ્રુવ (અવિનાશી) હી હૈ, વહી પરમાત્મા નિર્વિકલ્પ સમાધિકે બલસે તીર્થંકરદેવોને દેહમેં ખી દેખ લિયા હૈ, એસા કહતે હૈં :—

ગાથા-૪૩

અન્વયાર્થ :—[ય એવ] જો [ભાવાભાવાભ્યાં] વ્યવહારનયકર યદ્યપિ ઉત્પાદ ઓર વ્યયકર [સંયુક્તઃ] સહિત હૈ તો ખી દ્રવ્યાર્થિકનયસે [ભાવાભાવાભ્યાં] ઉત્પાદ ઓર વિનાશસે (“રહિતઃ”) રહિત હૈ, તથા [જિનવૈરઃ] વીતરાગનિર્વિકલ્પ આનંદરૂપસે સમાધિકર તદ્ભવ મોક્ષકે સાધક જિનવરદેવને [દેહે અપિ] દેહમેં ખી [દૃષ્ટઃ] દેખ લિયા હૈ, [તમેવ] ડસીકો તૂં [પરમાત્માનં] પરમાત્મા [મન્યસ્વ] જાન, અર્થાત વીતરાગ પરમસમાધિકે બલસે અનુભવ કર ।

ભાવાર્થ :—જો પરમાત્મા કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, લેશ્યારૂપ વિભાવ પરિણામોંસે રહિત

ડવે જે પર્યાયાર્થિકનયથી ઉત્પાદવ્યયથી સંયુક્ત ડોવા ઇતાં પણ, દ્રવ્યાર્થિકનયથી ઉત્પાદવ્યયથી રહિત છે, તે જ પરમાત્માને જિનવરે નિર્વિકલ્પ સમાધિના બળથી દેહમાં પણ દેખ્યો છે એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—જે પર્યાયાર્થિકનયથી ઉત્પાદવ્યયરૂપે (ભાવાભાવ રૂપે) પરિણત છે (પરિણમેલો છે), દ્રવ્યાર્થિકનયથી ભાવાભાવથી (ઉત્પાદવ્યયથી) રહિત છે અને તે જ ભવે મોક્ષની સાધક એવી આરાધનામાં સમર્થ એવી એક (કેવળ) વીતરાગ, નિર્વિકલ્પ, સદાનંદરૂપ સમાધિ વડે જિનવરોએ દેહમાં પણ જેને દેખ્યો છે, તે પરમાત્માને જ તું જાણ અર્થાત્ વીતરાગ પરમ સમાધિના બળથી અનુભવ.

રાધાનાસમર્થેન જિનવરૈદેહેઽપિ દૃષ્ટઃ તમેવ પરમાત્માનં મન્યસ્વ જાનીહિ વીતરાગપરમ-
સમાધિબલેનાનુભવેત્યર્થઃ। અત્ર ય એવ પરમાત્મા કૃષ્ણનીલકાપોતલેશ્યાસ્વરૂપાદિસમસ્ત-
વિભાવરહિતેન શુદ્ધાત્મોપલબ્ધિધ્યાનેન જિનવરૈદેહેઽપિ દૃષ્ટઃ સ એવ સાક્ષાદુપાદેય ઇતિ
તાત્પર્યાર્થઃ ॥૪૩॥

અથ યેન દેહે વસતા પચ્ચેન્દ્રિયગ્રામો વસતિ ગતેનોદ્વસો ભવતિ સ એવ પરમાત્મા
ભવતીતિ કથયતિ—

૪૪) દેહિ વસંતે જેણ પર ઇન્દિય-ગામુ વસેઙ્ઠ ।

ઉવ્વસુ હોઙ્ઠ ગણ્ણ ફુદ્ડુ સો પરમપ્પુ હવેઙ્ઠ ॥૪૪॥

દેહે વસતા યેન પરં ઇન્દ્રિયગ્રામઃ વસતિ ।

ઉદ્વસો ભવતિ ગતેન સ્ફુટં સ પરમાત્મા ભવતિ ॥૪૪॥

દેહે વસતા યેન પરં નિયમેનેન્દ્રિયગ્રામો વસતિ યેનાત્મના નિશ્ચયેનાતીન્દ્રિયસ્વરૂપેણાપિ-

શુદ્ધાત્મકી પ્રાપ્તિરૂપ ધ્યાનકર જિનવરદેવને દેહમેં દેખા હૈ, વહી સાક્ષાત્ ઉપાદેય હૈ ॥૪૩॥

આગે દેહમેં જિસકે રહનેસે પાંચ ઇન્દ્રિયરૂપ ગાંવ બસતા હૈ, ઓર જિસકે નિકલનેસે
પંચેન્દ્રિયરૂપ ગાંવ ઝજડ હો જાતા હૈ, વહ પરમાત્મા હૈ, એસા કહતે હૈ—

ગાથા-૪૪

અન્વયાર્થ :—[યેન પરં દેહે વસતા] જિસકે કેવલ દેહમેં રહનેસે [ઇન્દ્રિયગ્રામઃ]
ઇન્દ્રિય ગાંવ [વસતિ] રહતા હૈ, [ગતેન] ઓર જિસકે પરભવમેં ચલે જાનેપર [ઉદ્વસઃ સ્ફુટં
ભવતિ] ઝજડ નિશ્ચયસે હો જાતા હૈ [સ પરમાત્મા] વહ પરમાત્મા [ભવતિ] હૈ ॥

ભાવાર્થ :—શુદ્ધાત્માસે જુદી એસી દેહમેં બસતે આત્મજ્ઞાનકે અભાવસે યે ઇન્દ્રિયાં અપને
અપને વિષયોમેં (રૂપાદિમેં) પ્રવર્તતી હૈ, ઓર જિસકે ચલે જાનેપર અપને અપને વિષય-વ્યાપારસે

અહીં જે પરમાત્માને કૃષ્ણ, નીલ, કાપોતલેશ્યાસ્વરૂપ આદિ સમસ્ત વિભાવથી રહિત
શુદ્ધાત્માની ઉપલબ્ધિરૂપ ધ્યાનવડે જિનવરે દેહમાં પણ દેખ્યો છે તે જ ઉપાદેય છે એવો તાત્પર્યાર્થ
છે. ૪૩.

હવે દેહમાં જેના રહેવાથી પાંચ ઇન્દ્રિયરૂપ ગામ વસે છે અને જેના જવાથી પાંચ
ઇન્દ્રિયરૂપ ગામ ઉજ્જડ થાય છે, તે જ પરમાત્મા છે એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—દેહમાં જે રહેતાં નિયમથી ઇન્દ્રિયગામ વસે છે—નિશ્ચયનયથી અતીન્દ્રિય

૭૮]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૧ : દોહા-૪૫]

વ્યવહારનયેન શુદ્ધાત્મવિપરીતે દેહે વસતા સ્પર્શનાદીન્દ્રિયગ્રામો વસતિ, સ્વસંવિત્યભાવે સ્વકીયવિષયે પ્રવર્તત इत्यर्थः। उद्धसो भवति गतेन स एवेन्द्रियग्रामो यस्मिन् भवान्तरगते सत्युद्धसो भवति स्वकीयविषयव्यापाररहितो भवति स्फुटं निश्चितं स एवंलक्षण-श्चिदानन्दैकस्वभावः परमात्मा भवतीति। अत्र य एवातीन्द्रियसुखास्वादसमाधिरतानां मुक्ति-कारणं भवति स एव सर्वप्रकारोपादेयातीन्द्रियसुखसाधकत्वादुपादेय इति भावार्थः॥४४॥

अथ यः पञ्चेन्द्रियैः पञ्चविषयान् जानाति स च तैर्न ज्ञायते स परमात्मा भवतीति निरूपयति—

४५) जो णिय-करणहिँ पंचहिँ वि पंच वि विसय मुणेइ ।

मुणिउ ण पंचहिँ पंचहिँ वि सो परमप्पु हवेइ ॥४५॥

यः निजकरणैः पञ्चभिरपि पञ्चापि विषयान् जानाति ।

ज्ञातः न पञ्चभिः पञ्चभिरपि स परमात्मा भवति ॥४५॥

રુક જાતી હૈં, એસા ચિદાનન્દ નિજ આત્મા વહી પરમાત્મા હૈ। અતીન્દ્રિયસુખકે આસ્વાદી પરમસમાધિમેં લીન હુએ મુનિયોંકો એસે પરમાત્માકા ધ્યાન હી મુક્તિકા કારણ હૈ , વહી અતીન્દ્રિયસુખકા સાધક હોનેસે સબ તરહ ઉપાદેય હૈ ॥૪૪॥

આગે જો પાંચ ઇન્દ્રિયોંસે પાંચ વિષયોંકો જાનતા હૈ, ઓર આપ ઇન્દ્રિયોંકે ગોચર નહીં હોતા હૈ, વહી પરમાત્મા હૈ, યહ કહતે હૈં—

ગાથા-૪૫

अन्वयार्थ :—[यः] जो आत्माराम शुद्धनिश्चयनयकर अतीन्द्रिय ज्ञानमय है तो भी अनादि बंधके कारण व्यवहारनयसे इन्द्रियमय शरीरको ग्रहणकर [निजकरणैः पञ्चभिरपि]

સ્વરૂપી હોવા છતાં પણ જે આત્મા વ્યવહારનયથી શુદ્ધ આત્માથી વિપરીત દેહમાં રહેતાં, સ્પર્શનાદિ ઇન્દ્રિયગામ વસે છે, અર્થાત્ સ્વસંવેદનના અભાવમાં તે ઇન્દ્રિયો (સ્પર્શનાદિ) પોતપોતાના વિષયમાં પ્રવર્તે છે અને જે ભવાન્તરમાં જતાં તે ઇન્દ્રિયગામ ઉજ્જડ થાય છે અર્થાત્ તે પોતપોતાના વિષયના વ્યાપારથી રહિત થાય છે, તે નિશ્ચયથી ચિદાનંદ જેનો એક સ્વભાવ છે એવો પરમાત્મા છે.

અહીં જે અતીન્દ્રિય સુખના આસ્વાદરૂપ સમાધિમાં રત થયેલાઓને મુક્તિનું કારણ છે, તે જ (તે પરમાત્મા જ) સર્વ પ્રકારે ઉપાદેયભૂત અતીન્દ્રિય સુખનો સાધક હોવાથી ઉપાદેય છે, એવો ભાવાર્થ છે. ૪૪.

યો નિજકરણે: પ્ચભિરપિ પ્ચાપિ વિષયાન્ મનુતે જાનાતિ। તદ્વથા। યઃ કર્તા શુદ્ધનિશ્ચયનયેનાતીન્દ્રિયજ્ઞાનમયોઽપિ અનાદિબન્ધવશાત્ અસદ્ભૂતવ્યવહારેણેન્દ્રિયમયશરીરં ગૃહીત્વા સ્વયમર્થાન્ ગ્રહીતુમસમર્થત્વાત્પ્ચેન્દ્રિયૈઃ કૃત્વા પ્ચવિષયાન્ જાનાતિ, ઇન્દ્રિયજ્ઞાનેન પરિણમતીત્યર્થઃ। પુનશ્ચ કથંભૂતઃ। મુણિઽ ણ પંચહિં પંચહિં વિ સો પરમપ્પુ હવેઙ્ મતો ન જ્ઞાતો ન પ્ચભિરિન્દ્રિયૈઃ પ્ચભિરપિ સ્પર્શાદિવિષયૈઃ। તથાહિ—વીતરાગનિર્વિકલ્પ-સ્વસંવેદનજ્ઞાન-વિષયોઽપિ પ્ચેન્દ્રિયૈશ્ચ ન જ્ઞાત ઇત્યર્થઃ। સ એવંલક્ષણઃ પરમાત્મા ભવતીતિ। અત્ર ય એવ પ્ચેન્દ્રિયવિષયસુખાસ્વાદવિપરીતેન વીતરાગનિર્વિકલ્પપરમાનન્દસમરસીભાવસુખ-રસાસ્વાદપરિણતેન સમાધિના જ્ઞાયતે સ એવાત્મોપાદાનસિદ્ધમિત્યાદિવિશેષણવિશિષ્ટ-

અપની પાંચોં ઇન્દ્રિયો દ્વારા [પ્ચાપિ વિષયાન્] રૂપાદિ પાંચોં હી વિષયોંકો જાનતા હૈ, અર્થાત્ ઇન્દ્રિયજ્ઞાનરૂપ પરિણમન કરકે ઇન્દ્રિયોંસે રૂપ, રસ, ગંધ, શબ્દ, સ્પર્શકો જાનતા હૈ, ઓર આપ [પ્ચભિઃ] પાંચ ઇન્દ્રિયોંકર તથા [પ્ચભિરપિ] પાંચોં વિષયોંસે સો [મતો ન] નહીં જાના જાતા, અગોચર હૈ, [સ પરમાત્મા] એસે લક્ષણ જિસકે હૈ, વહી પરમાત્મા [ભવતિ] હૈ।

ભાવાર્થ :—પાંચ ઇન્દ્રિયોંકે વિષય-સુખકે આસ્વાદસે વિપરીત, વીતરાગ-નિર્વિકલ્પ પરમાનન્દ સમરસીભાવરૂપ, સુખકે રસકા આસ્વાદરૂપ, પરમસમાધિ કરકે જો જાના જાતા હૈ, વહી પરમાત્મા હૈ, વહ જ્ઞાનગમ્ય હૈ, ઇન્દ્રિયોંસે અગમ્ય હૈ, ઓર ઉપાદેયરૂપ અતીન્દ્રિય સુખકા સાધન અપના સ્વભાવરૂપ વહી પરમાત્મા આરાધને યોગ્ય હૈ।।૪૫।।

હવે જે પાંચ ઇન્દ્રિયોવડે પાંચ વિષયોને જાણે છે પણ જે તેમના વડે (પાંચ ઇન્દ્રિયો અને પાંચ વિષયો વડે) જણાતો નથી, તે પરમાત્મા છે એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—જે પોતાની પાંચ ઇન્દ્રિયો વડે પાંચ વિષયોને જાણે છે, જે શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી અતીન્દ્રિય જ્ઞાનમય હોવા છતાં પણ અનાદિબંધના વશે અસદ્ભૂત વ્યવહારથી ઇન્દ્રિયમય શરીર ગ્રહીને, સ્વયં અર્થોને જાણવાને અસમર્થ હોવાથી પાંચ ઇન્દ્રિયો દ્વારા પાંચ વિષયોને જાણે છે અર્થાત્ ઇન્દ્રિય જ્ઞાનરૂપે પરિણમે છે, અને જે પાંચ ઇન્દ્રિયો અને પાંચ સ્પર્શાદિ વિષયોથી જણાતો નથી અર્થાત્ વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સ્વસંવેદનજ્ઞાનનો વિષય હોવા છતાં પાંચ ઇન્દ્રિયોથી (અને પાંચ વિષયોથી) જણાતો નથી, તે પરમાત્મા છે.

અહીં પંચેન્દ્રિયવિષયના સુખના આસ્વાદથી વિપરીત વીતરાગ, નિર્વિકલ્પ, પરમાનંદરૂપ, સમરસીભાવમય સુખરસના આસ્વાદરૂપે પરિણત સમાધિ વડે, જે પરમાત્મા જણાય છે તે જ “^૧આત્મોપાદાનથી સિદ્ધ” ઇત્યાદિ વિશેષણથી વિશિષ્ટ, ઉપાદેયભૂત અતીન્દ્રિય સુખનો સાધક

૧. આ શ્લોક બીજા અધિકારમાં ગાથા-૭ની ટીકામાં આવેલ છે.

10]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-१ : ६०-४६]

स्योपादेयभूतस्यातीन्द्रियसुखस्य साधकत्वादुपादेय इति भावार्थः ॥४५॥

अथ यस्य परमार्थेन बन्धसंसारौ न भवतस्तमात्मानं व्यवहारं मुक्त्वा जानीहि इति कथयति—

४६) जसु परमत्थे बंधु णवि जोइय ण वि संसारु ।

सो परमप्पउ जाणि तुहुं मणि मिल्लिवि ववहारु ॥४६॥

यस्य परमार्थेन बन्धो नैव योगिन् नापि संसारः ।

तं परमात्मानं जानीहि त्वं मनसि मुक्त्वा व्यवहारम् ॥४६॥

जसु परमत्थे बंधु णवि जोइय ण वि संसारु यस्य परमार्थेन बन्धो नैव हे योगिन् नापि संसारः । तद्यथा—यस्य चिदानन्दैकस्वभावशुद्धात्मनस्तद्विलक्षणो द्रव्यक्षेत्रकाल-

आगे जिसके निश्चयकर बंध नहीं हैं, और संसार भी नहीं है, उस आत्माको सब लौकिकव्यवहार छोड़कर अच्छी तरह पहचानो, ऐसा कहते हैं—

गाथा-४६

अन्वयार्थ :—[हे योगिन्] हे योगी, [यस्य] जिस चिदानन्द शुद्धात्माके [परमार्थेन] निश्चय करके [संसारः] निज स्वभावसे भिन्न द्रव्य, क्षेत्र, काल, भव, भावरूप पाँच प्रकार परिवर्तन (भ्रमण) स्वरूप संसार [नैव] नहीं है, [बन्धोनापि] और संसारके कारण जो प्रकृति, स्थिति, अनुभाग, प्रदेशरूप चार प्रकारका बंध भी नहीं है। जो बंध केवलज्ञानादि अनंतचतुष्टयको प्रगटतारूप मोक्ष-पदार्थसे जुदा है, [तं परमात्मानं] उस परमात्माको [त्वं] तू [मनसि व्यवहारम् मुक्त्वा] मनमेंसे सब लौकिक-व्यवहारको छोड़कर तथा वीतरागसमाधिमें ठहरकर [जानीहि] जान, अर्थात् चिन्तवन कर।

भावार्थ :—शुद्धात्माकी अनुभूतिसे भिन्न जो संसार और संसारका कारण बंध इन दोनोंसे रहित और आकुलतासे रहित ऐसे लक्षणवाला मोक्षका मूलकारण जो शुद्धात्मा है, वही

डोवाथी उपादेय छे, એવો ભાવાર્થ છે. ૪૫.

હવે જેને પરમાર્થથી બંધ અને સંસાર નથી એવા આત્માને વ્યવહાર છોડીને જાણ એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—હે યોગી! જેને પરમાર્થથી બંધ પણ નથી અને સંસાર પણ નથી—ચિદાનંદ જેનો એક સ્વભાવ છે એવા શુદ્ધાત્માથી વિલક્ષણ અને પરમાગમ પ્રસિદ્ધ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભવ,

ભવભાવરૂપ: પરમાગમપ્રસિદ્ધ: પચ્ચપ્રકાર: સંસારો નાસ્તિ, इत्थंभूतसंसारस्य कारण-
भूतप्रकृतिस्थित्यनुभागप्रदेशभेदभिन्नकेवलज्ञानाद्यनन्तचतुष्टयव्यक्तिरूपमोक्षपदार्थाद्विलक्षणो
बन्धोऽपि नास्ति, सो परमप्पउ जाणि तुहुं मणि मिल्लिवि ववहारु तमेवेत्थंभूतलक्षणं परमात्मानं
मनसि व्यवहारं मुक्त्वा जानीहि, वीतरागनिर्विकल्पसमाधौ स्थित्वा भावयेत्यर्थः। अत्र य एव
शुद्धात्मानुभूतिविलक्षणेन संसारेण बन्धनेन च रहितः स एवानाकुलत्वलक्षणसर्व-
प्रकारोपादेयभूतमोक्षसुखसाधकत्वादुपादेय इति तात्पर्यार्थः॥४६॥

अथ यस्य परमात्मनो ज्ञानं वल्लीवत् ज्ञेयास्तित्वाभावेन निवर्तते न च शक्त्यभावेनेति
कथयति—

४७) ज्ञेयाभावे विल्लि जिम थक्कइ णाणु वलेवि ।

मुक्कहँ जसु पय बिंबियउ परम-सहाउ भणेवि ॥४७॥

ज्ञेयाभावे वल्ली यथा तिष्ठति ज्ञानं वलित्वा ।

मुक्तानां यस्य पदे विम्बितं परमस्वभावं भणित्वा ॥४७॥

सर्वथा आराधने योग्य है ॥४६॥

आगे जिस परमात्माका ज्ञान सर्वव्यापक है, ऐसा कोई पदार्थ नहीं है, जो ज्ञानसे न
जाना जावे, सब ही पदार्थ ज्ञानमें भासते हैं, ऐसा कहते हैं—

गाथा-४७

अन्वयार्थ :—[यथा] जैसे मंडपके अभावसे [वल्लि] बेल (लता) [तिष्ठति]
ठहरती है, अर्थात् जहाँ तक मंडप है, वहाँ तक तो चढ़ती है और आगे मंडपका सहारा न

अને ભાવરૂપ પાંચ પ્રકારનો સંસાર જેને નથી, તેમજ આ પ્રકારના સંસારના (પંચવિધ) કારણરૂપ
પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, અનુભાગ, અને પ્રદેશના ભેદથી ભિન્ન એવા કેવળજ્ઞાનાદિ અનંતચતુષ્ટયની
વ્યક્તિરૂપ મોક્ષપદાર્થથી વિલક્ષણ એવો બંધ પણ જેને નથી, તે પરમાત્માને મનમાંથી વ્યવહાર
છોડીને જાણ અર્થાત્ વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સ્થિત થઈને ભાવ.

અહીં શુદ્ધ આત્માની અનુભૂતિથી વિલક્ષણ એવા સંસાર અને બંધથી જે રહિત છે તે
જ, અનાકુળતા જેનું લક્ષણ છે એવા સર્વ પ્રકારે ઉપાદેયભૂત મોક્ષસુખનો સાધક હોવાથી, ઉપાદેય
છે એવો તાત્પર્યાર્થ છે. ૪૬.

હવે વેલની જેમ તે પરમાત્માનું જ્ઞાન (અન્ય) જ્ઞેયના અસ્તિત્વના અભાવથી અટકી જાય
છે, પણ શક્તિનાં અભાવથી નહિ એમ કહે છે :—

णेयाभावे विल्लि जिम थक्कइ णाणु वलेवि ज्ञेयाभावे वल्लि यथा तथा ज्ञानं तिष्ठति व्यावृत्त्येति। यथा मण्डपाद्यभावे वल्ली व्यावृत्त्य तिष्ठति तथा ज्ञेयावलम्बनाभावे ज्ञानं व्यावृत्त्य तिष्ठति न च ज्ञातृत्वशक्त्यभावेनेत्यर्थः। कस्य संबन्धि ज्ञानम्। मुक्कहं मुक्तात्मनां ज्ञानम्। कथंभूतम्। जसु पय विंवियउ यस्य भगवतः पदे परमात्मस्वरूपे विम्बितं प्रतिफलितं तदाकारेण परिणतम्। कस्मात्। परमसहाउ भणेवि परमस्वभाव इति भणित्वा मत्वा ज्ञात्वैवेत्यर्थः। अत्र यस्येत्थंभूतं ज्ञानं सिद्धसुखस्योपादेयस्याविनाभूतं स एव शुद्धात्मोपादेय इति भावार्थः॥४७॥

मिलनेसे चढ़नेसे ठहर जाती है, उसी तरह [मुक्तानां] मुक्त-जीवोंका [ज्ञानं] ज्ञान भी जहाँतक ज्ञेय (पदार्थ) हैं, वहाँतक फैल जाता है, [ज्ञेयाभावे] और ज्ञेयका अवलम्बन न मिलनेसे [बलेपि?] जाननेकी शक्ति होनेपर भी [तिष्ठति] ठहर जाता है, अर्थात् कोई पदार्थ जाननेसे बाकी नहीं रहता, सब द्रव्य, क्षेत्र, काल, भाव और सब भावोंको ज्ञान जानता है, ऐसे तीनलोक सरीखे अनन्ते लोकालोक होवें, तो भी एकसमयमें ही जान लेवे, [यस्य] जिस भगवान् परमात्माके [पदे] केवलज्ञानमें [परमस्वभावं] अपना उत्कृष्ट स्वभाव सबके जाननेरूप [विम्बितं] प्रतिभासित हो रहा है, अर्थात् ज्ञान सबका अंतर्ग्रामि है, सर्वाकार ज्ञानकी परिणति है, ऐसा [भणित्वा] जानकर ज्ञानका आराधन करो।

भावार्थ :—जहाँ तक मंडप वहाँ तक ही बेल (लता) की बढ़वारी है, और जब मंडपका अभाव हो, तब बेल स्थिर होके आगे नहीं फैलती, लेकिन बेलमें विस्तार-शक्तिका अभाव नहीं कह सकते, इसी तरह सर्वव्यापक ज्ञान केवलीका है, जिसके ज्ञानमें सर्व पदार्थ झलकते हैं, वही ज्ञान आत्माका परमस्वभाव है, ऐसा जिसका ज्ञान है, वही शुद्धात्मा उपादेय है। यह ज्ञानानंदरूप आत्माराम है, वही महामुनियोंके चित्तका विश्राम (ठहरनेकी जगह) है॥४७॥

भावार्थ :—जेवी रीते वेळ मंडप वगेरेना अभावमां आगण झेलाती अटकी जाय छे तेवी रीते मुक्त आत्माओनुं ज्ञान ज्ञेयना अवलंबनना अभावमां अटकी जाय छे, पण ज्ञातृत्वशक्तिना अभावथी नछि अेवो अर्थ छे. जे भगवानना परमात्मस्वरूपमां ज्ञान विंबित थई रह्युं छे, तदाकारे परिणामी रह्युं छे; शा कारणे? परमस्वभावने जाणीने अे अर्थ छे.

अहीं जेनुं आवुं ज्ञान उपादेयभूत सिद्धसुखनी साथे अविनाभावी छे ते ज शुद्धात्मा उपादेय छे, अेवो भावार्थ छे. ४७.

१. आ गाथानी संस्कृत टीकानो अर्थ नछि समजातो छेवाथी अन्वयार्थ हिंदीना आधारे कर्यो छे.

अथ यस्य कर्माणि यद्यपि सुखदुःखादिकं जनयन्ति तथापि स न जनितो न हत इत्यभिप्रायं मनसि धृत्वा सूत्रं कथयति—

४८) कम्महिँ जासु जणंतहिँ वि णिउ णिउ कज्जु सया वि ।

किं पि ण जणियउ हरिउ णवि सो परमप्पउ भावि ॥४८॥

कर्मभिः यस्य जनयद्भिरपि निजनिजकार्यं सदापि ।

किमपि न जनितो हतः नैव तं परमात्मानं भावय ॥४८॥

कर्मभिर्यस्य जनयद्भिरपि । किम् । निजनिजकार्यं सदापि तथापि किमपि न जनितो हतश्च नैव तं परमात्मानं भावयत । यद्यपि व्यवहारनयेन शुद्धात्मस्वरूपप्रतिबन्धकानि कर्माणि

आगे जो शुभ-अशुभ कर्म हैं, वे यद्यपि सुख-दुखादिको उपजाते हैं, तो भी वह आत्मा किसीसे उत्पन्न नहीं हुआ, किसीने बनाया नहीं, ऐसा अभिप्राय मनमें रखकर गाथा-सूत्र कहते हैं—

गाथा-४८

अन्वयार्थः—[कर्मभिः] ज्ञानावरणादि कर्म [सदापि] हमेशा [निजनिजकार्य] अपने अपने सुख-दुःखादि कार्यको [जनयद्भिरपि] प्रगट करते हैं, तो भी शुद्ध निश्चयनयकर [यस्य] जिस आत्माका [किमपि] कुछ भी अर्थात् अनंतज्ञानादिस्वरूप [न जनितः] न तो नया पैदा किया और [नैव हतः] न विनाश किया, और न दूसरी तरहका किया, [तं] उस [परमात्मानं] परमात्माको [भावय] तू चिंतवन कर ।

भावार्थः—यद्यपि व्यवहारनयसे शुद्धात्मस्वरूपके रोकनेवाले ज्ञानावरणादिकर्म अपने अपने कार्यको करते हैं, अर्थात् ज्ञानावरण तो ज्ञानको ढँकता है, दर्शनावरणकर्म दर्शनको आच्छादन करता है, वेदनीय साता-असाता उत्पन्न करके अतीन्द्रियसुखको घातता है, मोहनीय सम्यक्त्व तथा चारित्रको रोकता है, आयुकर्म स्थितिके प्रमाण शरीरमें रखता है, अविनाशी भावको प्रगट नहीं होने देता, नामकर्म नाना प्रकार गति जाति शरीरादिकको

उवे कर्मो जेके तेने सुप्पदुःखादिक उपजावे छे तो पण ते परमात्मा (तेनाथी) उत्पन्न करातो नथी, के नाश करातो नथी अेवो अभिप्राय मनमां राप्पीने सूत्र कडे छे :—

भावार्थः—जे के व्यवहारनयथी शुद्धात्मस्वरूपना प्रतिबंधक कर्मो सुप्पदुःखादिक

८४]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-१ : दोहा-४८

सुखदुःखादिकं निजनिजकार्यं जनयन्ति तथापि शुद्धनिश्चयनयेन अनन्तज्ञानादिस्वरूपं न हतं न विनाशितं न चाभिनवं जनितमुत्पादितं किमपि यस्यात्मनस्तं परमात्मानं वीतरागनिर्विकल्पसमाधौ स्थित्वा भावयेत्यर्थः। अत्र यदेव कर्मभिर्न हतं न चोत्पादितं चिदानन्दैकस्वरूपं तदेवोपादेयमिति तात्पर्यार्थः ॥४८॥

अथ यः कर्मनिबद्धोऽपि कर्मरूपो न भवति कर्मापि तद्रूपं न संभवति तं परमात्मानं भावयेति कथयति—

४६) कम्म-णिबद्धु वि होइ णवि जो फुडु कम्म कया वि ।

कम्म वि जो ण कया वि फुडु सो परमप्पउ भावि ॥४६॥

उपजाता है, गोत्रकर्म ऊँच नीच गोत्रमें डाल देता है, और अन्तरायकर्म अनंत (बल) को प्रगट नहीं होने देता। इस प्रकार ये कार्यको करते हैं, तो भी शुद्धनिश्चयनयकर आत्माका अनंतज्ञानादिस्वरूपका इन कर्मोंने न तो नाश किया, और न नया उत्पन्न किया, आत्मा तो जैसा है वैसा ही है। ऐसे अखंड परमात्माको तू वीतरागनिर्विकल्पसमाधिमें स्थिर होकर ध्यान कर। यहाँ पर यह तात्पर्य है, कि जो जीवपदार्थ कर्मोंसे न हरा गया, न उपजा, किसी दूसरी तरह नहीं किया गया, वही चिदानन्दस्वरूप उपादेय है ॥४८॥

इसके बाद जो आत्मा कर्मोंसे अनादिकालका बँधा हुआ है, तो भी कर्मरूप नहीं होता, और कर्म भी आत्मस्वरूप नहीं होते आत्मा चैतन्य है, कर्म जड़ हैं, ऐसा जानकर उस परमात्माका तू ध्यान कर, ऐसा कहते हैं—

पोतपोतानां कार्यने उत्पन्न करे छे, तोपण शुद्ध निश्चयनयथी जे आत्मानुं अनंतज्ञानादि स्वरूप जरा पण विनाश पामतुं नथी के नवुं उत्पन्न थतुं नथी, ते परमात्माने वीतराग निर्विकल्प समाधिमां स्थित थईने भाव अेवो अर्थ छे.

अहीं जे अेक (केवण) सिदानंदस्वरूप कर्मोथी उषातुं नथी, तेमज उत्पन्न करातुं नथी, ते ज उपादेय छे, अेवो तात्पर्यार्थ छे. ४८.

उवे जे कर्मथी बंधायो डोवा छतां पण कर्मरूप थतो नथी अने कर्म पण ते रूप थतुं नथी, ते परमात्माने भाव अेम कडे छे :—

कर्मनिबद्धोऽपि भवति नैव यः स्फुटं कर्म कदापि ।

कर्मापि यो न कदापि स्फुटं तं परमात्मानं भावय ॥४६॥

कम्मणिवद्धु वि होइ णवि जो फुडु कम्म कया वि कर्मनिबद्धोऽपि भवति नैव यः स्फुटं निश्चितम् । किं न भवति । कर्म कदाचिदपि । तथाहि—यः कर्ता शुद्धात्मोप-लम्भाभावेनोपार्जितेन ज्ञानावरणादिशुभाशुभकर्मणा व्यवहारेण बद्धोऽपि शुद्धनिश्चयेन कर्मरूपो न भवति । केवलज्ञानाद्यनन्तगुणस्वरूपं त्यक्त्वा कर्मरूपेण न परिणमतीत्यर्थः । पुनश्च किंविशिष्टः । कम्म वि जो ण कया वि फुडु कर्मापि यो न कदापि स्फुटं निश्चितम् । तद्यथा—ज्ञानावरणादिद्रव्यभावरूपं कर्मापि कर्तृभूतं यः परमात्मा न भवति स्वकीयकर्मपुद्गलस्वरूपं विहाय

गाथा-४९

अन्वयार्थः—[यः] जो चिदान्द आत्मा [कर्मनिबद्धोऽपि] ज्ञानावरणादिकर्मोंसे बँधा हुआ होनेपर भी [कदाचिदपि] कभी भी [कर्म नैव स्फुटं] कर्मरूप निश्चयसे नहीं [भवति] होता, [कर्म अपि] और कर्म भी [यः] जिस परमात्मरूप [कदाचिदपि स्फुटं] कभी भी निश्चयकर [न] नहीं होते, [तं] उस पूर्वोक्त लक्षणोंवाले [परमात्मानं] परमात्माको तू [भावय] चिंतवन कर ।

भावार्थः—जो आत्मा अपने शुद्धात्मस्वरूपकी प्राप्तिके अभावसे उत्पन्न किये ज्ञानावरणादि शुभ-अशुभ कर्मोंसे व्यवहारनयकर बँधा हुआ है, तो भी शुद्धनिश्चयनयसे कर्मरूप नहीं है, अर्थात् केवलज्ञानादि अनन्तगुणरूप अपने स्वरूपको छोड़कर कर्मरूप नहीं परिणमता, और ये ज्ञानावरणादि द्रव्य-भावरूप कर्म भी आत्मस्वरूप नहीं परिणमते, अर्थात् अपने जड़रूप पुद्गलपनेको छोड़कर चैतन्यरूप नहीं होते, यह निश्चय है, कि जीव तो अजीव नहीं होता, और अजीव है, वह जीव नहीं होता । ऐसी अनादिकालकी मर्यादा है । इसलिये कर्मोंसे भिन्न

भावार्थः—जे कर्मथी बंधायेल डोवा छतां निश्चयथी कहीपण कर्मरूप थतो नथी, जे शुद्धात्मानी प्राप्तिना अभावथी उपार्जित ज्ञानावरणादि शुभाशुभ कर्मथी व्यवहारे बंधायेलो डोवा छतां पण शुद्ध निश्चयनयथी कर्मरूप थतो नथी, अर्थात् केवलज्ञानादि अनन्त गुणस्वरूप छोडीने कर्मरूप परिणमतो नथी, अने कर्म पण निश्चयथी कही पण जे-रूप थतुं नथी, ते आ प्रमाणे :—ज्ञानावरणादि द्रव्य-भावरूप कर्म पण कर्ता थईने परमात्मारूप थतुं नथी अर्थात् स्वकीय कर्मपुद्गलस्वरूप छोडीने परमात्मारूपे परिणमतुं नथी, ते परमात्माने तुं भाव.

ढेड-रागादि परिणतिरूप बहिरात्माने छोडीने, शुद्धात्म परिणतिनी भावनारूप अन्तरात्माभां स्थित थईने, सर्वप्रकारे उपादेयभूत विशुद्धज्ञान अने विशुद्धदर्शन जेनो स्वभाव

૮૬]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૧ : દોહા-૫૦

પરમાત્મરૂપેણ ન પરિણમતીત્યર્થઃ। સો પરમપ્પઙ્ગ ભાવિ તમેવંલક્ષણં પરમાત્માનં ભાવય।
દેહરાગાદિપરિણતિરૂપં બહિરાત્માનં મુક્ત્વા શુદ્ધાત્મપરિણતિભાવનારૂપેઽન્તરાત્મનિ સ્થિત્વા
સર્વપ્રકારોપાદેયભૂતં વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવં પરમાત્માનં ભાવયેતિ ભાવાર્થઃ॥૪૬॥ એવં
ત્રિવિધાત્મપ્રતિપાદકપ્રથમમહાધિકારમધ્યે યથા નિર્મલો જ્ઞાનમયો વ્યક્તિરૂપઃ શુદ્ધાત્મા સિદ્ધૌ
તિષ્ઠતિ, તથાભૂતઃ શુદ્ધનિશ્ચયેન શક્તિરૂપેણ દેહેઽપિ તિષ્ઠતીતિ વ્યાખ્યાનમુખ્યત્વેન
ચતુર્વિંશતિસૂત્રાણિ ગતાનિ॥

અત ઉર્ધ્વં સ્વદેહપ્રમાણવ્યાખ્યાનમુખ્યત્વેન ષટ્સૂત્રાણિ કથયન્તિ। તદ્યથા—

૫૦) કિ વિ ભળંતિ જિઙ સવ્વગઙ જિઙ જઙુ કે વિ ભળંતિ ।

કિ વિ ભળંતિ જિઙ દેહ-સમુ સુણ્ણુ વિ કે વિ ભળંતિ ॥૫૦॥

કેઙપિ ભળન્તિ જીવં સર્વગતં જીવં જઙં કેઙપિ ભળન્તિ ।

કેઙપિ ભળન્તિ જીવં દેહસમં શૂન્યમપિ કેઙપિ ભળન્તિ ॥૫૦॥

જ્ઞાન-દર્શનમયી સબ તરહ ઉપાદેયરૂપ (આરાધને યોગ્ય) પરમાત્માકો તુમ દેહ રાગાદિ પરિણતિરૂપ
બહિરાત્મપનેકો છોડકર શુદ્ધાત્મપરિણતિકી ભાવનારૂપ અન્તરાત્મામેં સ્થિર હોકર ચિન્તવન કરો,
ઁસીકા અનુભવ કરો, ઁસા તાત્પર્ય હુઆ ॥૪૯॥

ઁસે તીન પ્રકાર આત્માકે કહનેવાલે પહલે મહાધિકારકે પાંચવે સ્થલમેં જૈસા નિર્મલ
જ્ઞાનમયી પ્રગટરૂપ શુદ્ધાત્મા સિદ્ધલોકમેં વિરાજમાન હૈ, વૈસા હી શુદ્ધનિશ્ચયનયકર શક્તિરૂપસે
દેહમેં તિષ્ઠ રહા હૈ, ઁસે કથનકી મુખ્યતાસે ચૌબીસ દોહા-સૂત્ર કહે ગયે । ઁસસે આગે છહ દોહા
-સૂત્રોમેં આત્મા વ્યવહારનયકર અપની દેહકે પ્રમાણ હૈ, યહ કહ સકતે હૈં :—

ગાથા-૫૦

અન્વયાર્થ :—[કેઙપિ] કોઈ નૈયાયિક, વેદાન્તી ઁર મીમાંસક-દર્શનવાલે [જીવં]

ઁ, ઁવા પરમાત્માને તું ભાવ ઁવો ભાવાર્થ ઁ. ૪૯.

ઁ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના આત્માના પ્રતિપાદક પ્રથમ મહાધિકારમાં, જેવો નિર્મલ
જ્ઞાનમય વ્યક્તિરૂપે શુદ્ધ આત્મા સિદ્ધમાં બિરાજે ઁ, તેવો જ શુદ્ધ આત્મા શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી
શક્તિરૂપે દેહમાં પણ બિરાજે ઁ, ઁવા વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી ચોવીસ સૂત્રો સમાપ્ત થયાં.

ત્યારપછી (આત્મા) પોતાના દેહ જેવડો ઁ ઁવા કથનની મુખ્યતાથી ઁ સૂત્રો કહે ઁ.
તે આ પ્રમાણે :—

केऽपि भणन्ति जीवं सर्वगतं, जीवं केऽपि जडं भणन्ति, केऽपि भणन्ति जीवं देहसमं, शून्यमपि केऽपि वदन्ति। तथाहि—केचन सांख्यनैयायिकमीमांसकाः सर्वगतं जीवं वदन्ति। सांख्याः पुनर्जडमपि कथयन्ति। जैनाः पुनर्देहप्रमाणं वदन्ति। बौद्धाश्च शून्यं वदन्तीति। एवं प्रश्नचतुष्टयं कृतमिति भावार्थः॥५०॥

अथ वक्ष्यमाणनयविभागेन प्रश्नचतुष्टयस्याप्यभ्युपगमं स्वीकारं करोति—

५१) अप्पा जोइय सव्व-गउ अप्पा जडु वि वियाणि ।

अप्पा देह-पमाणु मुणि अप्पा सुण्णु वियाणि ॥५१॥

आत्मा योगिन् सर्वगतः आत्मा जडोऽपि विजानीहि ।

आत्मानं देहप्रमाणं मन्यस्व आत्मानं शून्यं विजानीहि ॥५१॥

जीवको [सर्वगतं] सर्वव्यापक [भणन्ति] कहते हैं, [केऽपि] कोई सांख्य-दर्शनवाले [जीवं] जीवको [जडं] जड [भणन्ति] कहते हैं, [केऽपि] कोई बौद्ध-दर्शनवाले जीवको [शून्यं अपि] शून्य भी [भणन्ति] कहते हैं, [केऽपि] कोई जिनधर्मी [जीवं] जीवको [देहसमं] व्यवहारनयकर देहप्रमाण [भणन्ति] कहते हैं, और निश्चयनयकर लोकप्रमाण कहते हैं। वह आत्मा कैसा है ? और कैसा नहीं है ? ऐसे चार प्रश्न शिष्यने किये, ऐसा तात्पर्य है ॥५०॥

आगे नय-विभागकर आत्मा सब रूप है, एकान्तवादकर अन्यवादी मानते हैं, सो ठीक नहीं है, इस प्रकार चारों प्रश्नोंको स्वीकार करके समाधान करते हैं—

गाथा-५१

अन्वयार्थ :— [हे योगिन्] हे प्रभाकरभट्ट, [आत्मा सर्वगतः] आगे कहे जानेवाले नयके भेदसे आत्मा सर्वगत भी है, [आत्मा] आत्मा [जडोऽपि] जड भी है ऐसा [विजानीहि] जानो, [आत्मानं देहप्रमाणं] आत्माको देहके बराबर भी [मन्यस्व] मानो, [आत्मानं शून्यं] आत्माको शून्य भी [विजानीहि] जानो। नय-विभागसे माननेमें कोई दोष नहीं है, ऐसा तात्पर्य है ॥५१॥

भावार्थ :—(आत्मा કેવો છે તે સમજવા માટે) એ પ્રમાણે શિષ્યે ચાર પ્રશ્નો ઉપસ્થિત કર્યા છે. એ ભાવાર્થ છે. ૫૦.

હવે આગળ કહેવામાં આવતા નયવિભાગથી ચાર પ્રશ્નોનો અભ્યુપગમ-સ્વીકાર કરે છે :—

८८]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-१ : द्रोडा-५२

आत्मा हे योगिन् सर्वगतोऽपि भवति, आत्मानं जडमपि विजानीहि, आत्मानं देहप्रमाणं मन्यस्व, आत्मानं शून्यमपि जानीहि। तद्यथा। हे प्रभाकरभट्ट वक्ष्यमाणविवक्षितनयविभागेन परमात्मा सर्वगतो भवति, जडोऽपि भवति, देहप्रमाणोऽपि भवति, शून्योऽपि भवति नापि दोष इति भावार्थः॥५१॥

अथ कर्मरहितात्मा केवलज्ञानेन लोकालोकं जानाति तेन कारणेन सर्वगतो भवतीति प्रतिपादयति—

५२) अप्पा कम्म-विवज्जियउ केवल-णाणें जेण ।

लोयालोउ वि मुणइ जिय सव्वगु वुच्चइ तेण ॥५२॥

आत्मा कर्मविवर्जितः केवलज्ञानेन येन ।

लोकालोकमपि मनुते जीव सर्वगतः उच्यते तेन ॥५२॥

आत्मा कर्मविवर्जितः सन् केवलज्ञानेन करणभूतेन येन कारणेन लोकालोकं मनुते जानाति हे जीव सर्वगत उच्यते तेन कारणेन। तथाहि—अयमात्मा व्यवहारेण केवलज्ञानेन

आगे कर्मरहित आत्मा केवलज्ञानसे लोक और अलोक दोनोंको जानता है, इसलिये सर्व व्यापक भी हो सकता है, ऐसा कहते हैं—

गाथा-५२

अन्वयार्थ :—[आत्मा] यह आत्मा [कर्मविवर्जितः] कर्मरहित हुआ [केवलज्ञानेन] केवलज्ञानसे [येन] जिस कारण [लोकालोकमपि] लोक और अलोकको [मनुते] जानता है [तेन] इसीलिये [हे जीव] हे जीव, [सर्वगतः] सर्वगत [उच्यते] कहा जाता है।

भावार्थ :—यह आत्मा व्यवहारनयसे केवलज्ञानकर लोक-अलोकको जानता है, और शरीरमें रहनेपर भी निश्चयनयसे अपने स्वरूपको जानता है, इस कारण ज्ञानकी अपेक्षा तो

भावार्थ :—हे प्रभाकर भट्ट! आगण कहेवाभां आवता विवक्षित नय विभागनी अपेक्षाअे परमात्मा सर्वगत पण्णं, जड पण्णं, देहप्रमाणं पण्णं, शून्य पण्णं, (नयविभाग अनुसारे तेम मानवाभां) कोई दोष नथी. अेवो भावार्थं ए. ५१.

उवे कर्म रक्षित आत्मा केवलज्ञान वडे लोकालोकने जाण्णे ए ते कारणे 'सर्वगत' ए, अेम प्रतिपादन करे ए :—

भावार्थ :—आ आत्मा व्यवहारनयथी केवलज्ञान वडे लोकालोकने जाण्णे ए, देहभां

લોકાલોકં જાનાતિ, દેહમધ્યે સ્થિતોઽપિ નિશ્ચયનયેન સ્વાત્માનં જાનાતિ, તેન કારણેન વ્યવહારનયેન જ્ઞાનાપેક્ષયા રૂપવિષયે દૃષ્ટિવત્સર્વગતો ભવતિ ન ચ પ્રદેશાપેક્ષયેતિ। કશ્ચિદાહ। યદિ વ્યવહારેણ લોકાલોકં જાનાતિ તર્હિ વ્યવહારનયેન સર્વજ્ઞત્વં, ન ચ નિશ્ચયનયેનેતિ। પરિહારમાહ—યથા સ્વકીયમાત્માનં તન્મયત્વેન જાનાતિ તથા પરદ્રવ્યં તન્મયત્વેન ન જાનાતિ તેન કારણેન વ્યવહારો ભણ્યતે ન ચ પરિજ્ઞાનાભાવાત્। યદિ પુનર્નિશ્ચયેન સ્વદ્રવ્યવત્તન્મયો ભૂત્વા પરદ્રવ્યં જાનાતિ તર્હિ પરકીયસુખદુઃખરાગદ્વેષપરિજ્ઞાતો સુખી દુઃખી રાગી દ્વેષી ચ સ્યાદિતિ મહદ્દૂષણં

વ્યવહારનયસે સર્વગત હૈ, પ્રદેશોંકી અપેક્ષા નહીં હૈ। જૈસે રૂપવાલે પદાર્થોંકો નેત્ર દેખતે હૈં, પરંતુ ડન પદાર્થોંસે તન્મય નહીં હોતે, ડસરૂપ નહીં હોતે હૈં। યહાં કોઈ પ્રશ્ન કરતા હૈ, કિ જો વ્યવહારનયસે લોકાલોકકો જાનતા હૈ, ઓર નિશ્ચયનયસે નહીં, તો વ્યવહારસે સર્વજ્ઞપના હુઆ, નિશ્ચયનયકર ન હુઆ ? ડસકા સમાધાન કરતે હૈં—જૈસે અપની આત્માકો તન્મયી હોકર જાનતા હૈ, ડસ તરહ પરદ્રવ્યકો તન્મયીપનેસે નહીં જાનતા, ભિન્નસ્વરૂપ જાનતા હૈ, ડસ કારણ વ્યવહારનયસે કહા, કુછ જ્ઞાનકે અભાવસે નહીં કહા। જ્ઞાનકર જાનના તો નિજ ઓર પરકા સમાન હૈ। જૈસે અપનેકો સન્દેહ રહિત જાનતા હૈ, વૈસા હી પરકો ભી જાનતા હૈ, ડસમં સન્દેહ નહીં સમજ્ઞના, લેકિન નિજ સ્વરૂપસે તો તન્મયી હૈ, ઓર પરસે તન્મયી નહીં। ઓર જિસ તરહ નિજકો તન્મયી હોકર નિશ્ચયસે જાનતા હૈ, ડસી તરહ યદિ પરકો ભી તન્મય હોકર જાને, તો પરકે સુખ, દુઃખ, રાગ, દ્વેષકે જ્ઞાન હોને પર સુખી, દુઃખી, રાગી, દ્વેષી હો, યહ બડા દૂષણ હૈ। સો ડસ પ્રકાર કભી નહીં હો સકતા। યહાં જિસ જ્ઞાનસે સર્વવ્યાપક કહા, વહી જ્ઞાન ડપાદેય અતીન્દ્રિયસુખસે અભિન્ન હૈ, સુખરૂપ હૈ, જ્ઞાન ઓર આનન્દમં ભેદ નહીં હૈ, વહી જ્ઞાન ડપાદેય

રહેવા છતાં પણ, નિશ્ચયનયથી પોતાના આત્માને જાણે છે તે કારણે નેત્રવત્ (જેવી રીતે વ્યવહારનયથી રૂપના વિષયને દેખવાથી નેત્ર ‘પદાર્થગત’ છે, પણ તે પદાર્થોંમાં જતું નથી તેવી રીતે,) વ્યવહારનયથી જ્ઞાન-અપેક્ષાએ આત્મા ‘સર્વગત’ છે, પણ પ્રદેશની અપેક્ષાએ નહિ.

અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે જો આત્મા વ્યવહારનયથી લોકાલોકને જાણે છે તો વ્યવહારનયથી સર્વજ્ઞપણું ઠરું પણ નિશ્ચયનયથી નહિ?

તેનો પરિહાર :—જેવી રીતે આત્મા તન્મય થઈને પોતાના આત્માને જાણે છે તેવી રીતે પરદ્રવ્યમાં તન્મય થઈને તેમને જાણતો નથી તે કારણે વ્યવહાર કહેવામાં આવે છે, પણ જ્ઞાનના અભાવથી નહિ. (પણ સર્વજ્ઞપણાનો અભાવ છે માટે વ્યવહાર કહેવામાં આવે છે એમ નથી.)

વળી જો આત્મા નિશ્ચયનયથી, સ્વદ્રવ્યની જેમ પરદ્રવ્યમાં તન્મય થઈને તેમને જાણે તો બીજાનાં સુખ-દુઃખ, રાગ-દ્વેષ જાણવામાં આવતાં, પોતે સુખી-દુઃખી અને રાગી-દ્વેષી થાય એવો મહાન દોષ આવે.

૯૦]

યોગી-દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૧ : ૬૦૬-૫૩

પ્રાપ્નોતીતિ। અત્ર યેનૈવ જ્ઞાનેન વ્યાપકો ભણ્યતે તદેવોપાદેયસ્યાનન્તસુખસ્યાભિન્નત્વાદુપાદેય-મિત્યભિપ્રાયઃ ॥૫૨॥

અથ યેન કારણેન નિજબોધં લઘ્વાત્મન ઇન્દ્રિયજ્ઞાનં ^૧નાસ્તિ તેન કારણેન જડો ભવતીત્યભિપ્રાયં મનસિ ધૃત્વા સૂત્રમિદં કથયતિ—

૫૩) જે ણિય-બોહ-પરિદ્વિયહં જીવહં તુદ્વિ ણાણુ ।

ઇન્દિય-જણિયત્ત જોડયા તિં જિત્ત જડુ વિ વિયાણુ ॥૫૩॥

યેન નિજબોધપ્રતિષ્ઠિતાનાં જીવાનાં ત્રુદ્યતિ જ્ઞાનમ્ ।

ઇન્દ્રિયજનિતં યોગિન્ તેન જીવં જડમપિ વિજાનીહિ ॥૫૩॥

યેન કારણેન નિજબોધપ્રતિષ્ઠિતાનાં જીવાનાં ત્રુદ્યતિ વિનશ્યતિ। કિં કર્તુ। જ્ઞાનમ્ ।

હૈ, યહ અભિપ્રાય જાનના। ઇસ દોહામેં જીવકો જ્ઞાનકી અપેક્ષા સર્વગત કહા હૈ ॥૫૨॥

આગે આત્મ-જ્ઞાનકો પાકર ઇન્દ્રિય-જ્ઞાન નાશકો પ્રાપ્ત હોતા હૈ, પરમસમાધિમેં આત્મસ્વરૂપમેં લીન હૈ, પરવસ્તુકી ગમ્ય નહીં હૈ, ઇસલિયે નયપ્રમાણકર જડ્ બી હૈ, પરન્તુ જ્ઞાનાભાવરૂપ જડ્ નહીં હૈ, ચૈતન્યરૂપ હી હૈ, અપેક્ષાસે જડ્ કહા જાતા હૈ, યહ અભિપ્રાય મનમેં રચકર ગાથા-સૂત્ર કહતે હૈ—

ગાથા-૫૩

અન્વયાર્થ :—[યેન] જિસ અપેક્ષા [નિજબોધપ્રતિષ્ઠિતાનાં] આત્મ-જ્ઞાનમેં ઠહેરે હુએ [જીવાનાં] જીવોંકે [ઇન્દ્રિયજનિતં જ્ઞાનમ્] ઇન્દ્રિયોંસે ઉત્પન્ન હુઆ જ્ઞાન [ત્રુદ્યતિ] નાશકો પ્રાપ્ત હોતા હૈ, [હે યોગિન્] હે યોગી, [તેન] ઊસી કારણસે [જીવં] જીવકો [જડમપિ] જડ્ બી [વિજાનીહિ] જાનો ।

ભાવાર્થ :—જિસ અપેક્ષા આત્મ-જ્ઞાનમેં ઠહેરે હુએ જીવોંકે ઇન્દ્રિયોંસે ઉત્પન્ન હુઆ જ્ઞાન

અહીં જે જ્ઞાનથી વ્યાપક કહેવામાં આવે છે તે જ્ઞાન જ ઉપાદેયભૂત અનંત સુખથી અભિન્ન હોવાથી ઉપાદેય છે એવો અભિપ્રાય છે. ૫૨.

હવે જે કારણે નિજબોધ પામીને આત્માઓને ઇન્દ્રિયજ્ઞાન હોતું નથી તે કારણે આત્મા 'જડ' છે, એવો અભિપ્રાય મનમાં રાખીને આ સૂત્ર કહે છે.

૧. પાઠાન્તર : નાસ્તિ=નશ્યતિ

कथंभूतम्। इन्द्रियजनितं हे योगिन् तेन कारणेन जीवं जडमपि विजानीहि। तद्यथा। छद्मस्थानां वीतरागनिर्विकल्पसमाधिकाले स्वसंवेदनज्ञाने सत्यपीन्द्रियजनितं ज्ञानं नास्ति, केवलज्ञानिनां पुनः सर्वदैव नास्ति तेन कारणेन जडत्वमिति। अत्र इन्द्रियज्ञानं हेयमतीन्द्रियज्ञानमुपादेयमिति भावार्थः ॥५३॥

अथ शरीरनामकर्मकारणरहितो जीवो न वर्धते न च हीयते तेन कारणेन मुक्तश्चरमशरीरप्रमाणो भवतीति निरूपयति—

५४) कारण-विरहितु सुद्ध-जिउ वडूढइ खिरइ ण जेण ।

चरम-सरीर-पमाणु जिउ जिणवर बोल्लहिं तेण ॥५४॥

कारणविरहितः शुद्धजीवः वर्धते क्षरति न येन ।

चरमशरीरप्रमाणं जीवं जिनवराः ब्रुवन्ति तेन ॥५४॥

नाशको प्राप्त होता है, हे योगी, उसी कारणसे जीवको जड़ भी जानो। महामुनियोंके वीतरागनिर्विकल्प-समाधिके समयमें स्वसंवेदनज्ञान होनेपर भी इन्द्रियजनित ज्ञान नहीं है, और केवलज्ञानियोंके तो किसी समय भी इन्द्रियज्ञान नहीं है, केवल अतीन्द्रिय ज्ञान ही है, इसलिये इन्द्रिय-ज्ञानके अभावकी अपेक्षा आत्मा जड़ भी कहा जा सकता है। यहाँपर बाह्य इन्द्रिय-ज्ञान सब तरह हेय है और अतीन्द्रियज्ञान उपादेय है, यह सारांश हुआ ॥५३॥

आगे शरीरनामा नामकर्मरूप कारणसे रहित यह जीव न घटता है, और न बढ़ता है, इस कारण मुक्त-अवस्थामें चरम-शरीरसे कुछ कम पुरुषाकार रहता है, इसलिये शरीरप्रमाण भी कहा जाता है, ऐसा कहते हैं—

गाथा-५४

अन्वयार्थः :—[येन] जिस हेतु [कारणविरहितः] हानि-वृद्धिका कारण शरीर

भावार्थः :—छद्मस्थ ज्योने वीतराग निर्विकल्प समाधिना काणमां स्वसंवेदनज्ञान डोवा छतां पणु ईन्द्रियजनित ज्ञान डोतुं नथी, वणी केवणज्ञानीओने (ईन्द्रियजनित ज्ञान) कोर्छ वपते डोतुं नथी, ते कारणे जव 'जड' छे.

अडीं ईन्द्रियज्ञान डेय छे, अतीन्द्रिय ज्ञान उपादेय छे, अेवो भावार्थ छे. ५३.

डवे (डानिवृद्धिना कारणरूप) शरीरनामकर्मना कारणथी रडित जव वधतो नथी अने घटतो नथी, तेथी मुक्त जव 'चरमशरीरप्रमाण छे' अेम कडे छे :—

કારણવિરહિતઃ શુદ્ધજીવો વર્ધતે ક્ષરતિ હીયતે ન યેન કારણેન ચરમશરીરપ્રમાણં મુક્તજીવં જિનવરા ભળન્તિ તેન કારણેનેતિ। તથાહિ—યદ્યપિ સંસારાવસ્થાયાં હાનિવૃદ્ધિકારણભૂતશરીર-નામકર્મસહિતત્વાદ્ધીયતે વર્ધતે ચ તથાપિ મુક્તાવસ્થાયાં હાનિવૃદ્ધિકારણાભાવાદ્વર્ધતે હીયતે ચ નૈવ, ચરમશરીરપ્રમાણ એવ તિષ્ઠતીત્યર્થઃ। કશ્ચિદાહમુક્તાવસ્થાયાં પ્રદીપવદાવરણાભાવે સત્તિ લોકપ્રમાણવિસ્તારેણ ભાવ્યમિતિ। તત્ર પરિહારમાહ—પ્રદીપસ્ય યોઽસૌ પ્રકાશવિસ્તારઃ સ સ્વભાવજ એવ ન ત્વપરજનિતઃ પશ્ચાદ્વાજનાદિના સાઘાવરણેન પ્રચ્છાદિતસ્તેન કારણેન નામકર્મસે રહિત હુઆ [શુદ્ધજીવઃ] શુદ્ધજીવ [ન વર્ધતે ક્ષરતિ] ન તો બઢતા હૈ, ઓર ન ઘટતા હૈ, [તેન] ઇસી કારણ [જિનવરાઃ] જિનેન્દ્રદેવ [જીવં] જીવકો [ચરમશરીરપ્રમાણં] ચરમશરીરપ્રમાણ [બ્રુવન્તિ] કહતે હૈં।

ભાવાર્થ :—યદ્યપિ સંસાર અવસ્થામૈં હાનિ-વૃદ્ધિકા કારણ શરીરનામા નામકર્મ હૈ, ડસકે સંબંધસે જીવ ઘટતા હૈ, ઓર બઢતા હૈ; જબ મહામચ્છકા શરીર પાતા હૈ, તબ તો શરીરકી વૃદ્ધિ હોતી હૈ, ઓર જબ નિગોદિયા શરીર ધારતા હૈ, તબ ઘટ જાતા હૈ ઓર મુક્ત અવસ્થામૈં હાનિ-વૃદ્ધિકા કારણ જો નામકર્મ ડસકા અભાવ હોનેસે જીવકે પ્રદેશ ન તો સિકુઢતે હૈં, ન ફૈલતે હૈં, કિન્તુ ચરમશરીરસે કુછ કમ પુરુષાકાર હી રહતે હૈં, ઇસલિયે શરીરપ્રમાણ હૈં, યહ નિશ્ચય હુઆ। યહાં કોઈ પ્રશ્ન કરે, કિ જબ તક દીપકકે આવરણ હૈ, તબ તક તો પ્રકાશ નહીં હો સકતા, ઓર જબ ડસકે રોકનેવાલેકા અભાવ હુઆ, તબ પ્રકાશ વિસ્તૃત હોકર ફૈલ જાતા હૈ, ડસી પ્રકાર મુક્તિ અવસ્થામૈં આવરણકા અભાવ હોનેસે

ભાવાર્થ :—જો કે સંસારાવસ્થામાં જીવ હાનિવૃદ્ધિના કારણરૂપ શરીરનામ કર્મ સહિત હોવાથી ઘટે છે અને વધે છે, તોપણ મુક્ત-અવસ્થામાં હાનિવૃદ્ધિના કારણનો અભાવ હોવાથી વધતો-ઘટતો નથી અર્થાત્ ચરમશરીરપ્રમાણ જ રહે છે.

અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે જેવી રીતે આવરણનો અભાવ થતાં દીવાના પ્રકાશનો વિસ્તાર થાય છે, તેવી રીતે મુક્ત-અવસ્થામાં આવરણનો અભાવ થતાં જીવના પ્રદેશોનો લોકપ્રમાણે વિસ્તાર થવો જોઈએ?

તેનો પરિહાર કરવામાં આવે છે કે દીવાના પ્રકાશનો જે વિસ્તાર છે તે સ્વભાવજન્ય છે, પણ પરજનિત નથી, ભાજન આદિના સાદિ આવરણથી તેનો પ્રકાશવિસ્તાર આચ્છાદિત કરવામાં આવ્યો હતો, તે કારણે તેના આવરણનો અભાવ થતાં જ પ્રકાશવિસ્તાર ઘટે છે જ (સંભવે છે) પણ જીવ અનાદિકાળથી કર્મથી ઢંકાયેલો હોવાથી તેનો સ્વાભાવિક વિસ્તાર નથી.

સંકોચવિસ્તાર ક્યા કારણે છે? સંકોચવિસ્તાર શરીરનામકર્મજનિત છે તે કારણે (જેવી રીતે માટીનું વાસણ પાણીથી ભીનું રહે છે ત્યાં સુધી પાણીના સંબંધથી તેમાં વધ-ઘટ થાય છે,

तस्यावरणाभावेऽपि प्रकाशविस्तारो घटते एव। जीवस्य पुनरनादिकर्मप्रच्छादितत्वात्पूर्वं स्वभावेन विस्तारो नास्ति। किंरूपसंहारविस्तारौ। शरीरनामकर्मजनितौ। तेन कारणेन शुष्कमृत्तिका-भाजनवत् कारणाभावादुपसंहारविस्तारौ न भवतः। चरमशरीरप्रमाणेन तिष्ठतीति। अत्र य एव मुक्तौ शुद्धबुद्धस्वभावः परमात्मा तिष्ठति तत्सदृशो रागादिरहितकाले स्वशुद्धात्मोपादेय इति भावार्थः ॥५४॥

आत्माके प्रदेश लोक-प्रमाण फैलने चाहिये, शरीर-प्रमाण ही क्यों रह गये? उसका समाधान यह है, कि दीपकके प्रकाशका जो विस्तार है, वह स्वभावसे होता है, परसे नहीं उत्पन्न हुआ, पीछे भाजन आदिसे अथवा दूसरे आवरणसे आच्छादन किया गया, तब वह प्रकाश संकोचको प्राप्त हो जाता है, जब आवरणका अभाव होता है, तब प्रकाश विस्ताररूप हो जाता है, इसमें संदेह नहीं और जीवका प्रकाश अनादिकालसे कर्मोंसे ढका हुआ है, पहले कभी विस्ताररूप नहीं हुआ। शरीर-प्रमाण ही संकोचरूप और विस्ताररूप हुआ, इसलिये जीवके प्रदेशोंका प्रकाश संकोच विस्ताररूप शरीरनामकर्मसे उत्पन्न हुआ है, इस कारण सूखी मिट्टीके बर्तनकी तरह कारणके अभावसे संकोच-विस्ताररूप नहीं होता, शरीर-प्रमाण ही रहता है, अर्थात् जबतक मिट्टीका बर्तन जलसे गीला रहता है, तबतक जलके सम्बन्धसे वह घट बढ़ जाता है, और जब जलका अभाव हुआ, तब बर्तन सूख जानेसे घटता बढ़ता नहीं है—जैसेका तैसा रहता है। उसी तरह इस जीवके जबतक नामकर्मका संबंध है, तबतक संसार-अवस्थामें शरीरकी हानि-वृद्धि होती है, उसकी हानि-वृद्धिसे प्रदेश सिकुड़ते हैं और फैलते हैं। तथा सिद्ध-अवस्थामें नामकर्मका अभाव हो जाता है, इस कारण शरीरके न होनेसे प्रदेशोंका संकोच विस्तार नहीं होता, सदा एकसे ही रहते हैं। जिस शरीरसे मुक्त हुआ, उसी प्रमाण कुछ कम रहता है। दीपकका प्रकाश तो स्वभावसे उत्पन्न है, इससे आवरणसे आच्छादित हो जाता है। जब आवरण दूर हो जाता है, तब प्रकाश सहज ही विस्तरता है। यहाँ तात्पर्य है, कि जो शुद्ध बुद्ध (ज्ञान) स्वभाव परमात्मा मुक्तिमें तिष्ठ रहा है, वैसा ही शरीरमें भी विराज रहा है। जब रागका अभाव होता है, उस कालमें यह आत्मा परमात्माके समान है, वही उपादेय है ॥५४॥

પણ જળનો અભાવ થવાથી) શુષ્ક માટીના વાસણમાં વધ-ઘટ થતી નથી તેવી રીતે કારણનો અભાવ થતાં જીવના પ્રદેશોનો સંકોચ-વિસ્તાર થતો નથી, જીવના પ્રદેશો 'ચરમશરીરપ્રમાણ' જ રહે છે.

અહીં મુક્તિમાં શુદ્ધ, બુદ્ધ એક જેનો સ્વભાવ છે એવો પરમાત્મા બિરાજે છે તેના જેવો જ રાગાદિરહિત સમયે સ્વશુદ્ધ આત્મા જ ઉપાદેય છે એવો ભાવાર્થ છે. ૫૪.

८४]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-१ : दोहा-५५]

अथाष्टकर्माष्टादशदोषरहितत्वापेक्षया शून्यो भवतीति न च केवलज्ञानादिगुणापेक्षया चेति दर्शयति—

५५) अट्ट वि कम्मइँ बहुविहइँ णवणव दोस वि जेण ।

सुद्धहँ एक्कु वि अत्थि णवि सुण्णु वि वुच्चइ तेण ॥५५॥

अष्टावपि कर्माणि बहुविधानि नवनव दोषा अपि येन ।

शुद्धानां एकोऽपि अस्ति नैव शून्योऽपि उच्यते तेन ॥५५॥

अष्टावपि कर्माणि बहुविधानि नवनव दोषा अपि येन कारणेन शुद्धात्मनां तन्मध्ये चैकोऽप्यस्ति नैव शून्योऽपि भण्यते तेन कारणेनैवेति। तद्यथा। शुद्धनिश्चयनयेन

आगे आठ कर्म और अठारह दोषोंसे रहित हुआ विभाव-भावोंकर रहित होनेसे शून्य कहा जाता है, लेकिन केवलज्ञानादि गुणकी अपेक्षा शून्य नहीं है, सदा पूर्ण ही है, ऐसा दिखलाते हैं—

गाथा-५५

अन्वयार्थ :—[येन] जिस कारण [अष्टौ अपि] आठों ही [बहुविधानि कर्माणि] अनेक भेदोंवाले कर्म [नवनव दोषा अपि] अठारह ही दोष इनमेंसे [एकः अपि] एक भी [शुद्धानां] शुद्धात्माओंके [नैव अस्ति] नहीं है, [तेन] इसलिये [शून्योऽपि] शून्य भी [भण्यते] कहा जाता है।

भावार्थ :—इस आत्माके शुद्धनिश्चयनयकर ज्ञानावरणादि आठ द्रव्यकर्म नहीं है, क्षुधादि दोषोंके कारणभूत कर्मोंके नाश हो जानेसे क्षुधा-तृषादि अठारह दोष कार्यरूप नहीं हैं, और अपि शब्दसे सत्ता चैतन्य ज्ञान आनंदादि शुद्ध प्राण होनेपर भी इन्द्रियादि दश

उदे आत्मा आठ कर्म अने अठार दोषथी रहित डोवानी अपेक्षाअे 'शून्य' छे, पण केवणज्ञानादि गुणोनी अपेक्षाअे शून्य नथी अेम दशावे छे :—

भावार्थ :—शुद्धनिश्चयनयथी क्षुधादि दोषोनां कारणभूत ज्ञानावरणादि आठ द्रव्यकर्मो, कार्यभूत क्षुधातृषादि अठार दोषो नथी, 'अपि' शब्दथी सत्ता, चैतन्य, बोध आदि शुद्धप्राणरूपथी शुद्ध जवत्व डोवा छतां पण दश प्राणरूप अशुद्ध जवत्व नथी, ते कारणे संसारी जवो निश्चयनयथी शक्तिरूपे रागादि विभावथी शून्य पण छे अने मुक्त आत्माओ ने तो रागादि विभावथी प्रगटपण्णे शून्यपण्णु छे, पण षोडशादिनी मान्यतानी जेम आत्माने

જ્ઞાનાવરણાદ્યષ્ટદ્રવ્યકર્માણિ ક્ષુધાદિદોષકારણભૂતાનિ ક્ષુધાતૃષાદિરૂપાષ્ટાદશદોષા અપિ કાર્યભૂતાઃ, અપિશબ્દાત્સન્તાચૈતન્યબોધાદિશુદ્ધપ્રાણરૂપેણ શુદ્ધજીવત્વે સત્યપિ દશપ્રાણરૂપમશુદ્ધજીવત્વં ચ નાસ્તિ તેન કારણેન સંસારિણાં નિશ્ચયનયેન શક્તિરૂપેણ રાગાદિવિભાવશૂન્યં ચ ભવતિ। મુક્તાત્મનાં તુ વ્યક્તિરૂપેણાપિ ન ચાત્માનન્તજ્ઞાનાદિગુણશૂન્યત્વમેકાન્તેન બૌદ્ધાદિમતવદિતિ। તથા ચોક્તં પઞ્ચાસ્તિકાયે—“જેસિં જીવસહાવો ણત્થિ અભાવો ય સવ્વહા તસ્સ। તે હોંતિ ભિણ્ણદેહા સિદ્ધા વચ્ચિગોયરમદીદા”। અત્ર ય એવ મિથ્યાત્વરાગાદિભાવેન શૂન્યશ્ચિદાનન્દૈકસ્વભાવેન ભરિતાવસ્થઃ પ્રતિપાદિતઃ પરમાત્મા સ એવોપાદેય ઇતિ તાત્પર્યાર્થઃ ॥૫૫॥ એવં ત્રિવિધાત્મપ્રતિપાદક-પ્રથમમહાધિકારમધ્યે ય એવ જ્ઞાનાપેક્ષયા વ્યવહારનયેન લોકાલોકવ્યાપકો ભણિતઃ સ એવ પરમાત્મા નિશ્ચયનયેનાસંખ્યાતપ્રદેશોઽપિ સ્વદેહમધ્યે તિષ્ઠતીતિ વ્યાખ્યાનમુખ્યત્વેન સૂત્રષટ્કં ગતમ્ ॥૫૫॥

અશુદ્ધરૂપ પ્રાણ નહીં હૈં, ઇસલિયે સંસારી-જીવોંકે ભી શુદ્ધનિશ્ચયનયસે શક્તિરૂપસે શુદ્ધપના હૈં, લેકિન રાગાદિ વિભાવ-ભાવોંકી શૂન્યતા હી હૈં। તથા સિદ્ધ જીવોંકે તો સબ તરહસે પ્રગટરૂપ રાગાદિસે રહિતપના હૈં, ઇસલિયે વિભાવોંસે રહિતપનેકી અપેક્ષા શૂન્યભાવ હૈં, ઇસી અપેક્ષાસે આત્માકો શૂન્ય ભી કહતે હૈં। જ્ઞાનાદિક શુદ્ધ ભાવકી અપેક્ષા સદા પૂર્ણ હી હૈં, ઓર જિસ તરહ બૌદ્ધમતી સર્વથા શૂન્ય માનતે હૈં, વૈસા અનંતજ્ઞાનાદિ ગુણોંસે કભી નહીં હો સકતા। એસા કથન શ્રીપંચાસ્તિકાયમૈં ભી કિયા હૈં—“જેસિં જીવસહાવો” ઇત્યાદિ। ઇસકા અભિપ્રાય યહ હૈં, કિ જિન સિદ્ધોંકે જીવકા સ્વભાવ નિશ્ચલ હૈં, જિસ સ્વભાવકા સર્વથા અભાવ નહીં હૈં, વે સિદ્ધભગવાન્ દેહસે રહિત હૈં, ઓર વચનકે વિષયસે રહિત હૈં, અર્થાત્ જિનકા સ્વભાવ વચનોંસે નહીં કહ સકતે। યહાં મિથ્યાત્વ રાગાદિભાવકર શૂન્ય તથા એક ચિદાનંદસ્વભાવસે પૂર્ણ જો પરમાત્મા કહા ગયા હૈં, અર્થાત્ વિભાવસે શૂન્ય સ્વભાવસે પૂર્ણ કહા ગયા હૈં, વહી ઉપાદેય હૈં, એસા તાત્પર્ય હુઆ ॥૫૫॥

અનંત જ્ઞાનાદિ ગુણથી શૂન્યપણું એકાન્તે નથી. પંચાસ્તિકાય (ગાથા-૩૫)માં પણ કહ્યું છે કે :—‘જેસિં જીવ સહાવો ણત્થિ અભાવો ય સવ્વહા તસ્સ। તે હોંતિ ભિણ્ણદેહા સિદ્ધા વચ્ચિગોયરમદીદા’ અર્થ :—જેમને જીવસ્વભાવ (પ્રાણધારણરૂપ જીવત્વ) નથી અને સર્વથા તેનો અભાવ પણ નથી, તે દેહરહિત વચનગોચરાતીત સિદ્ધો છે. (સિદ્ધ ભગવંતો છે.)

અહીં મિથ્યાત્વ, રાગાદિ ભાવથી શૂન્ય એક (કેવળ) ચિદાનંદરૂપ સ્વભાવથી પરિપૂર્ણ જે પરમાત્મા કહેવામાં આવ્યો છે તે ઉપાદેય છે, એવો તાત્પર્યાર્થ છે. ૫૫.

तदनन्तरं द्रव्यगुणपर्यायनिरूपणमुख्यत्वेन सूत्रत्रयं कथयति। तद्यथा—

५६) अप्पा जणियउ केण ण वि अप्पेँ जणियउ ण कोइ ।

द्व-सहावेँ णिच्चु मुणि पज्जउ विणसइ होइ ॥५६॥

आत्मा जनितः केन नापि आत्मना जनितं न किमपि ।

द्रव्यस्वभावेन नित्यं मन्यस्व पर्यायः विनश्यति भवति ॥५६॥

आत्मा न जनितः केनापि आत्मना कर्तृभूतेन जनितं न किमपि, द्रव्यस्वभावेन नित्यमात्मानं मन्यस्व जानीहि। पर्यायो विनश्यति भवति चेति। तथाहि। संसारिजीवः

ऐसे जिसमें तीन प्रकारकी आत्माका कथन है, ऐसे पहले महाधिकारमें जो ज्ञानकी अपेक्षा व्यवहानयसे लोकलोकव्यापक कहा गया, वही परमात्मा निश्चयनयसे असंख्यातप्रदेशी है, तो भी अपनी देहके प्रमाण रहता है, इस व्याख्यानकी मुख्यतासे छह दोहा-सूत्र कहे गये। आगे द्रव्य, गुण, पर्यायके कथनकी मुख्यतासे तीन दोहे कहते हैं—

गाथा-५६

अन्वयार्थ :—[आत्मा] यह आत्मा [केन अपि] किसीसे भी [न जनितं] उत्पन्न नहीं हुआ, [आत्मना] और इस आत्मासे [किमपि] कोई द्रव्य उत्पन्न नहीं हुआ, [द्रव्यस्वभावेन] द्रव्यस्वभावकर [नित्यं मन्यस्व] नित्य जानो, [पर्यायः विनश्यति भवति] पर्यायभावसे विनाशीक है।

भावार्थ :—यह संसारी-जीव यद्यपि व्यवहारनयकर शुद्धात्मज्ञानके अभावसे उपार्जन किये ज्ञानावरणादि शुभाशुभ कर्मोंके निमित्तसे नर-नारकादि पर्यायोंसे उत्पन्न होता है, और

अे प्रमाणे त्रिंश प्रकरना आत्माना प्रतिपादक प्रथम महाधिकारमां जे परमात्मा व्यवहारनयथी ज्ञाननी अपेक्षाअे लोकलोकव्यापक कहेवामां आव्यो छे, ते ज परमात्मा निश्चयनयथी असंख्य प्रदेशी छोवा छतां पञ्च पोताना देहमां रडे छे, अेवी व्याख्याननी मुख्यताथी छे सूत्रो समाप्त थयां.

त्यार पछी द्रव्य-गुण-पर्यायना कथननी मुख्यताथी त्रिंश सूत्रो कहे छे ते आ प्रमाणे :—

भावार्थ :—संसारी जेव शुद्धआत्मानी संवित्तिना अभावथी उपार्जन करेला कर्मथी जो के व्यवहारथी उत्पन्न थाय छे अने पोते शुद्धआत्मानी संवित्तिथी व्युत्पन्न थई कर्मोने उत्पन्न

शुद्धात्मसंवित्त्यभावेनोपार्जितेन कर्मणा यद्यपि व्यवहारेण जन्यते स्वयं च शुद्धात्मसंवित्तिच्युतः सन् कर्माणि जनयति तथापि शुद्धनिश्चयनयेन शक्तिरूपेण कर्मकर्तृभूतेन नरनारकादिपर्यायेण न जन्यते स्वयं च कर्मनोकर्मादिकं न जनयतीति। आत्मा पुनर्न केवलं शुद्धनिश्चयनयेन व्यवहारेणापि न च जन्यते न च जनयति तेन कारणेन द्रव्यार्थिकनयेन नित्यो भवति, पर्यायार्थिकनयेनोत्पद्यते विनश्यति चेति। अत्राह शिष्यः। मुक्तात्मनः कथमुत्पादव्ययाविति।

विनसता है, और आप भी शुद्धात्मज्ञानसे रहित हुआ कर्मोंको उपजाता (बाँधता) है, तो भी शुद्धनिश्चयनयकर शक्तिरूप शुद्ध ही है, कर्मोंसे उत्पन्न हुई नर-नारकादि पर्यायरूप नहीं होता, और आप भी कर्म-नोकर्मादिकको नहीं उपजाता और व्यवहारसे भी न जन्मता है, न किसीसे विनाशको प्राप्त होता है, न किसीको उपजाता है, कारणकार्यसे रहित है अर्थात् कारण उपजानेवालेको कहते हैं। कार्य उपजनेवालेको कहते हैं। सो ये दोनों भाव वस्तुमें नहीं हैं, इससे द्रव्यार्थिकनयकर जीव नित्य है, और पर्यायार्थिकनयकर उत्पन्न होता है, तथा विनाशको प्राप्त होता है। यहाँ पर शिष्य प्रश्न करता है, कि संसारी जीवोंके तो नर-नारकी आदि पर्यायोंकी अपेक्षा उत्पत्ति और मरण प्रत्यक्ष दिखता है, परन्तु सिद्धोंके उत्पाद, व्यय, किस तरह हो सकता है ? क्योंकि उनके विभाव-पर्याय नहीं है, स्वभाव-पर्याय ही है, और वे सदा अखंड अविनश्वर ही हैं। इसका समाधान यह है-कि जैसा उत्पन्न होना, मरना, चारों गतियोंमें संसारी जीवोंके है, वैसा तो उन सिद्धोंके नहीं है, वे अविनाशी हैं, परन्तु शास्त्रोंमें प्रसिद्ध अगुरुलघु गुणकी परिणतिरूप अर्थपर्याय है, वह समय-समयमें आविर्भावतिरोभावरूप होती है। अर्थात् समयमें पूर्वपरिणतिका व्यय होता है और आगेकी पर्यायका आविर्भाव (उत्पाद) होता है। इस अर्थपर्यायकी अपेक्षा उत्पाद व्यय जानना, अन्य संसारी-जीवोंकी तरह नहीं है। सिद्धोंके एक तो अर्थपर्यायकी अपेक्षा उत्पाद व्यय कहा है। अर्थपर्यायमें षट्गुणी हानि और वृद्धि होती है। १ अनंतभागवृद्धि, २ असंख्यातभागवृद्धि, ३ संख्यातभागवृद्धि, ४ संख्यातगुणवृद्धि, ५ असंख्यातगुणवृद्धि, ६ अनंतगुणवृद्धि। १ अनंतभागहानि, २ असंख्यातभागहानि, ३ संख्यातभागहानि, ४ असंख्यातगुणहानि, ५ असंख्यातगुणहानि, ६ अनंतगुणहानि। ये षट्गुणी हानि-वृद्धिके नाम कहे हैं। इनका स्वरूप तो केवलीके गम्य है, सो इस षट्गुणी हानि

करे છે, તોપણ શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી શક્તિરૂપે કર્મરૂપ કર્તા વડે નરનારકાદિ પર્યાય રૂપે ઉત્પન્ન થતો નથી અને પોતે કર્મ-નોકર્માદિકને ઉત્પન્ન કરતો નથી. વળી આત્મા પોતે કેવળ શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી નહિ, પરંતુ વ્યવહારથી પણ ઉત્પન્ન થતો નથી અને ઉત્પન્ન કરતો નથી તે કારણે દ્રવ્યાર્થિકનયથી આત્મા નિત્ય છે, પર્યાયાર્થિકનયથી આત્મા ઊપજે છે ને નાશ પામે છે.

અહીં શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે :—મુક્તઆત્માને ઉત્પાદવ્યય કઈ રીતે ઘટી શકે?

८८]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-१ : ६०६-५७]

परिहारमाह । ^१आगमप्रसिद्ध्यागुरुलघुकगुणहानिवृद्धयपेक्षया, अथवा येनोत्पादादिरूपेण ज्ञेयं वस्तु परिणमति तेन परिच्छित्त्याकारेण ज्ञानपरिणत्यपेक्षया । अथवा मुक्तौ संसारपर्यायविनाशः सिद्धपर्यायोत्पादः शुद्धजीवद्रव्यापेक्षया ध्रौव्यश्च सिद्धानामुत्पादव्ययौ ज्ञातव्याविति । अत्र तदेव सिद्धस्वरूपमुपादेयमिति भावार्थः ॥५६॥

अथ द्रव्यगुणपर्यायस्वरूपं प्रतिपादयति—

५७) तं परियाणहि दवु तुहुं जं गुण-पज्जय-जुत्तु ।

सह-भुव जाणहि ताहुं गुण कम-भुव पज्जउ वुत्तु ॥५७॥

तं परिजानाहि द्रव्यं त्वं यत् गुणपर्याययुक्तम् ।

सहभुवः जानीहि तेषां गुणाः क्रमभुवः पर्यायाः उक्ताः ॥५७॥

-वृद्धिकी अपेक्षा सिद्धोंके उत्पाद-व्यय कहा जाता है । अथवा समस्त ज्ञेयपदार्थ उत्पाद-व्यय -ध्रौव्यरूप परिणमते हैं, सो सब पदार्थ सिद्धोंके ज्ञान-गोचर हैं । ज्ञेयाकार ज्ञानकी परिणति है, सो जब ज्ञेय-पदार्थमें उत्पाद-व्यय हुआ, तब ज्ञानमें सब प्रतिभासित हुआ, इसलिये ज्ञानकी परिणतिकी अपेक्षा उत्पाद-व्यय जानना । अथवा जब सिद्ध हुए, तब संसार-पर्यायका विनाश हुआ, सिद्धपर्यायका उत्पाद हुआ, तथा द्रव्य स्वभावसे सदा ध्रुव ही हैं । सिद्धोंके जन्म, जरा, मरण नहीं हैं, सदा अविनाशी हैं । सिद्धका स्वरूप सब उपाधियोंसे रहित है, वही उपादेय है, यह भावार्थ जानना ॥५६॥

आगे द्रव्य, गुण, पर्यायका स्वरूप कहते हैं—

गाथा-५७

अन्वयार्थ :—[यत्] जो [गुणपर्याययुक्तं] गुण और पर्यायोंकर सहित है, [तत्]

तेनो परिहार :—(१) आगम प्रसिद्ध अगुरुलघुकगुणानी डानि-वृद्धिनी अपेक्षाअे अथवा (२) जे उत्पादादिरूपे ज्ञेय वस्तु परिणमे छे तेनी परिच्छित्तिना (जाणवाना) आकारे ज्ञान परिणमे छे ते अपेक्षाअे अथवा (३) सिद्ध थया त्तारे संसारपर्यायनो नाश थयो, सिद्ध पर्यायनो उत्पाद थयो अने शुद्ध जवद्रव्यनी अपेक्षाअे ध्रौव्य रह्युं ते अपेक्षाअे, सिद्धोने उत्पादव्यय जाणवा.

अहीं ते सिद्ध स्वरूप उपादेय छे अेवो भावार्थ छे. ५६.

उवे द्रव्य गुण पर्यायनुं स्वरूप कडे छे :—

१. पाठांतर :—आगमप्रसिद्ध्या = आगमप्रसिद्धा.

तं परियाणहि द्रव्यं तुहं जं गुणपञ्चयजुत्तु तत्परि समन्ताज्जानीहि द्रव्यं त्वम्। तत्किम्। यद्गुणपर्याययुक्तं, गुणपर्यायस्य स्वरूपं कथयति। सहभुव जाणहि ताहं गुण कमभुव पञ्जउ वुत्तु सहभुवो जानीहि तेषां द्रव्याणां गुणाः, क्रमभुवः पर्याया उक्ता भणिता इति। तद्यथा। गुणपर्ययवद् द्रव्यं ज्ञातव्यम्। इदानीं तस्य द्रव्यस्य गुणपर्यायाः कथ्यन्ते। सहभुवो गुणाः, क्रमभुवः पर्यायाः, इदमेकं तावत्सामान्यलक्षणम्। अन्वयिनो गुणाः व्यतिरेकिणः पर्यायाः, इति द्वितीयं च। यथा जीवस्य ज्ञानादयः पुद्गलस्य वर्णादयश्चेति। ते च प्रत्येकं द्विविधाः स्वभावविभावभेदेनेति। तथाहि। जीवस्य

उसको [त्वं] हे प्रभाकरभट्ट, तू [द्रव्यं] द्रव्य [परिजानिहि] जान, [सहभुवः] जो सदाकाल पाये जावें, नित्यरूप हों, वे तो [तेषां गुणाः] उन द्रव्योंके गुण हैं, [क्रमभुवः] और जो द्रव्यकी अनेकरूप परिणति क्रमसे हों अर्थात् अनित्यपनेरूप समय-समय उपजे, विनशे, नानास्वरूप हों वह [पर्यायाः] पर्याय [उक्ताः] कही जाती हैं॥

भावार्थ :—जो द्रव्य होता है, वह गुणपर्यायकर सहित होता है। यही कथन तत्त्वार्थसूत्रमें कहा है “गुणपर्यायवद्द्रव्यं”। अब गुणपर्यायका स्वरूप कहते हैं—“सहभुवो गुणाः क्रमभुवः पर्यायाः” यह नयचक्र ग्रंथका वचन है, अथवा “अन्वयिनो गुणा व्यतिरेकिणः पर्यायाः” इनका अर्थ ऐसा है, कि गुण तो सदा द्रव्यसे सहभावी हैं, द्रव्यमें हमेशा एकरूप नित्यरूप पाये जाते हैं, और पर्याय नानारूप होती हैं, जो परिणति पहले समयमें थी, वह दूसरे समयमें नहीं होती, समय-समयमें उत्पाद व्ययरूप होता है, इसलिये पर्याय क्रमवर्ती कहा जाता है। अब इसका विस्तार कहते हैं—जीव द्रव्यके ज्ञान आदि अर्थात् ज्ञान, दर्शन, सुख, वीर्य, आदि अनंत गुण हैं, और पुद्गल-द्रव्यके स्पर्श, रस, गंध, वर्ण, इत्यादि अनंतगुण हैं, सो ये गुण तो द्रव्यमें सहभावी हैं, अन्वयी हैं, सदा नित्य हैं, कभी

भावार्थ :—‘गुणपर्ययवद् द्रव्यं’ जाणवुं (गुणपर्यायवाणुं ते द्रव्यं जाणवुं) उवे ते द्रव्यना गुणपर्याय कडेवामां आवे छे :—सहभुवो गुणाः क्रमभुवः पर्यायाः (सहभावी गुणो छे, क्रमभावी पर्यायो छे.) आ अेक पडेवुं सामान्य लक्षण छे. अन्वयिनः गुणाः व्यतिरेकिणः पर्यायाः (अन्वयी ते गुणो छे, व्यतिरेकी ते पर्यायो छे), अे बीजुं लक्षण छे. जेम के :—जवना ज्ञानादि अने पुद्गलना वर्णादि गुणो अने ते दरेक स्वभाव अने विभावना भेदथी जे प्रकारे छे ते आ प्रमाणे :—

प्रथम जवना गुणपर्यायो कडेवामां आवे छे. सिद्धत्वादि जवना असाधारण स्वभाव-पर्यायो छे अने केवणज्ञानादि जवना असाधारण स्वभावगुणो छे. अगुरुलघु ते सर्वद्रव्यना

तावत्कथ्यन्ते। सिद्धत्वादयः स्वभावपर्यायाः केवलज्ञानादयः स्वभावगुणा असाधारणा इति। अगुरुलघुकाः स्वभावगुणास्तेषामेव गुणानां षड्हानिवृद्धिरूपस्वभावपर्यायाश्च सर्वद्रव्यसाधारणाः। तस्यैव जीवस्य मतिज्ञानादिविभावगुणा नरनारकादिविभावपर्यायाश्च इति। इदानीं पुद्गलस्य कथ्यन्ते। केवलपरमाणुरूपेणावस्थानं स्वभावपर्यायः वर्णान्तरादिरूपेण परिणमनं वा। तस्मिन्नेव परमाणौ वर्णादयः स्वभावगुणा इति, द्व्यणुकादिरूपस्कन्धरूपविभावपर्यायास्तेष्वेव द्व्यणुकादिस्कन्धेषु वर्णादयो विभावगुणा इति

द्रव्यसे तन्मयपना नहीं छोड़ते। तथा पर्यायके दो भेद हैं—एक तो स्वभाव दूसरी विभाव। जीवके सिद्धत्वादि स्वभाव-पर्याय हैं, और केवलज्ञानादि स्वभाव-गुण हैं। ये तो जीवमें ही पाये जाते हैं, अन्य द्रव्यमें नहीं पाये जाते। तथा अस्तित्व, वस्तुत्व, द्रव्यत्व, अगुरुलघुत्व, ये स्वभावगुण सब द्रव्योंमें पाये जाते हैं। अगुरुलघु गुणका परिणमन षट्गुणी हानि-वृद्धिरूप है। यह स्वभावपर्याय सभी द्रव्योंमें हैं, कोई द्रव्य षट्गुणी हानि-वृद्धि बिना नहीं है, यही अर्थ-पर्याय कही जाती हैं, वह शुद्ध पर्याय है। यह शुद्ध पर्याय संसारीजीवोंके सब अजीव-पदार्थोंके तथा सिद्धोंके पायी जाती है, और सिद्धपर्याय तथा केवलज्ञानादि गुण सिद्धोंके ही पाया जाता है, दूसरोंके नहीं। संसारी-जीवोंके मतिज्ञानादि विभावगुण और नर-नारकी आदि विभावपर्याय ये संसारी-जीवोंके पायी जाती हैं। ये तो जीव-द्रव्यके गुण-पर्याय कहे और पुद्गलके परमाणुरूप तो द्रव्य तथा वर्ण आदि स्वभावगुण और एक वर्णसे दूसरे वर्णरूप होना, ये विभावगुण व्यंजन-पर्याय तथा एक परमाणुमें जो तीन इत्यादि अनेक परमाणु मिलकर स्कन्धरूप होना, ये विभावद्रव्य व्यंजन-पर्याय हैं। द्व्यणुकादि स्कन्धमें जो वर्ण आदि हैं, वे विभावगुण कहे जाते हैं, और वर्णसे वर्णान्तर होना, रससे रसान्तर होना, गंधसे अन्य गंध होना, यह विभाव-पर्याय हैं। परमाणु शुद्ध द्रव्यमें एक वर्ण, एक रस, एक गन्ध और शीत उष्णमेंसे एक तथा रूखे-चिकनेमेंसे एक, ऐसे दो स्पर्श, इस तरह पाँच गुण तो मुख्य हैं, इनको आदिसे अस्तित्वादि अनंतगुण हैं, वे स्वभाव-गुण कहे जाते हैं, और परमाणुका जो आकार वह स्वभावद्रव्य व्यंजन-पर्याय है, तथा वर्णादि गुणरूप परिणमन वह स्वभावगुण

साधारण स्वभाव गुणो છે, તે જ ગુણોની ષટ્ગુણહાનિવૃદ્ધિરૂપ સ્વભાવ પર્યાયો છે. તે જીવને મતિજ્ઞાનાદિ વિભાવગુણો અને નરનારકાદિ વિભાવપર્યાયો છે.

હવે પુદ્ગલના ગુણપર્યાય કહેવામાં આવે છે :—કેવળ પરમાણુરૂપે રહેવું તે અથવા વર્ણાન્તરાદિરૂપે (એક વર્ણથી બીજા વર્ણરૂપે) પરિણમવું તે સ્વભાવપર્યાય છે. તે પરમાણુમાં વર્ણાદિ સ્વભાવગુણો છે, દ્વ્યણુકાદિ સ્કન્ધરૂપ વિભાવપર્યાયો છે, તે દ્વ્યણુકાદિસ્કન્ધોમાં વર્ણાદિ

अधिकार-१ : ६०६-५८]

परमात्मप्रकाशः

[१०१]

भावार्थः । धर्माधर्माकाशकालानां स्वभावगुणपर्यायास्ते च यथावसरं कथ्यन्ते । विभावपर्यायास्तूपचारेण यथा घटाकाशमित्यादि । अत्र शुद्धगुणपर्यायसहितः शुद्धजीव एवोपादेय इति भावार्थः ॥५७॥

अथ जीवस्य विशेषेण द्रव्यगुणपर्यायान् कथयति—

५८) अप्पा बुज्झहि दव्वु तुहुँ गुण पुणु दंसणु णाणु ।

पज्जय चउ-गइ-भाव तणु कम्म-विणिम्मिय जाणु ॥५८॥

आत्मानं बुध्यस्व द्रव्यं त्वं गुणौ पुनः दर्शनं ज्ञानम् ।

पर्यायान् चतुर्गतिभावान् तनुं कर्मविनिर्मितान् जानीहि ॥५८॥

व्यंजन-पर्याय है । जीव और पुद्गल इन दोनोंमें तो स्वभाव और विभाव दोनों हैं, तथा धर्म, अधर्म, आकाश, काल, इन चारोंमें अस्तित्वादि स्वभाव-गुण ही हैं, और अर्थपर्याय षट्गुणी हानि-वृद्धिरूप स्वभाव-पर्याय सभीके हैं । धर्मादिके चार पदार्थोंके विभावगुण-पर्याय नहीं हैं । आकाशके घटाकाश मठाकाश इत्यादिकी जो कहावत है, वह उपचारमात्र है । ये षट्द्रव्योंके गुण-पर्याय कहे गये हैं । इन षट् द्रव्योंमें जो शुद्ध गुण, शुद्ध पर्याय सहित जो शुद्ध जीव द्रव्य है, वही उपादेय है—आराधने योग्य है ॥५७॥

आगे जीवके विशेषपनेकर द्रव्य-गुणपर्याय कहते हैं—

गाथा-५८

अन्वयार्थ :—हे शिष्य, [त्वं] तू [आत्मानं] आत्माको तो [द्रव्यं] द्रव्य [बुध्यस्व] जान, [पुनः] और [दर्शनं ज्ञानम्] दर्शन ज्ञानको [गुणौ] गुण जान, [चतुर्गतिभावान् तनुं] चार गतियोंके भाव तथा शरीरको [कर्मविनिर्मितान्] कर्मजनित [पर्यायान्] विभाव-पर्याय [जानीहि] समझ ।

विभावगुणो छे એવો ભાવાર્થ છે. ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળદ્રવ્યને સ્વભાવગુણ અને સ્વભાવપર્યાયો છે અને તે યોગ્ય સમયે કહેવામાં આવશે. અને (આકાશને) વિભાવપર્યાયો ઉપચારથી છે, જેમ કે ઘટાકાશ, (મઠાકાશ) વગેરે.

અહીં શુદ્ધ ગુણપર્યાય સહિત શુદ્ધ જીવ જ ઉપાદેય છે એવો ભાવાર્થ છે. ૫૭.

હવે જીવના દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાયનું વિશેષપણે કથન કરે છે :—

अप्या बुद्धिहि द्रव्यं तुहं आत्मानं द्रव्यं बुद्धिस्व जानीहि त्वम्। गुण पुणु दंसणु पाणु गुणौ पुनर्दर्शनं ज्ञानं च। पञ्चय चउगइभाव तणु कम्मविणिम्मिय जाणु तस्यैव जीवस्य पर्यायांश्चतुर्गतिभावान् परिणामान् तनुं शरीरं च। कथंभूतान् तान्। कर्मविनिर्मितान् जानीहीति। इतो विशेषः। शुद्धनिश्चयेन शुद्धबुद्धैकस्वभावमात्मानं द्रव्यं जानीहि। तस्यैवात्मनः सविकल्पं ज्ञानं निर्विकल्पं दर्शनं गुण इति। तत्र ज्ञानमष्टविधं केवलज्ञानं सकलमखण्डं शुद्धमिति शेषं सप्तकं खण्डज्ञानमशुद्धमिति। तत्र सप्तकमध्ये मत्यादिचतुष्टयं सम्यग्ज्ञानं कुमत्यादित्रयं मिथ्याज्ञानमिति। दर्शनचतुष्टयमध्ये केवलदर्शनं सकलमखण्डं शुद्धमिति चक्षुरादित्रयं विकलमशुद्धमिति। किं च। गुणास्त्रिविधा भवन्ति। केचन साधारणाः, केचनासाधारणाः, केचन साधारणासाधारणा इति जीवस्य तावदुच्यन्ते। अस्तित्वं वस्तुत्वं प्रमेयत्वागुरुलघुत्वादयः साधारणाः, ज्ञानसुखादयः स्व-

भावार्थ :—इसका विशेष व्याख्यान करते हैं—शुद्धनिश्चयनयकर शुद्ध, बुद्ध, अखंड, स्वभाव, आत्माको तू द्रव्य जान, चेतनपनेके सामान्य स्वभावको दर्शन जान, और विशेषतासे जानपना उसको ज्ञान समझ। ये दर्शन ज्ञान आत्माके निज गुण है, उनमेंसे ज्ञानके आठ भेद हैं, उनमें केवलज्ञान तो पूर्ण है, अखंड है, शुद्ध है, तथा मतिज्ञान, श्रुतज्ञान, अवधिज्ञान, मनःपर्ययज्ञान ये चार ज्ञान तो सम्यक्ज्ञान और कुमति, कुश्रुत, कुअवधि ये तीन मिथ्या ज्ञान, ये केवल की अपेक्षा सातों ही खंडित हैं, अखंड, और सर्वथा शुद्ध नहीं है, अशुद्धता सहित हैं, इसलिये परमात्मामें एक केवलज्ञान ही है। पुद्गलमें अमूर्तगुण नहीं पाये जाते, इस कारण पाँचोंकी अपेक्षा साधारण, पुद्गलकी अपेक्षा असाधारण। प्रदेशगुण कालके बिना पाँच द्रव्योंमें पाया जाता है, इसलिये पाँचकी अपेक्षा यह प्रदेशगुण साधारण है, और कालमें न पानेसे

भावार्थ :—शुद्ध निश्चयनयथी शुद्ध, बुद्ध जेनो अेक स्वभाव एे अेवा आत्माने तुं द्रव्य जाणु. सविकल्प ज्ञान, निर्विकल्प दर्शनने तुं ते आत्माना गुणो जाणु, त्यां ज्ञान आठ प्रकारनुं एे, केवणज्ञान सकल, अખंड, शुद्ध एे, बाकीना सात ખंड જ્ઞાન અશુદ્ધ એ. તે સાતમાં મતિ, શ્રુત, અવધિ અને મન:પર્યય એ ચાર જ્ઞાન સમ્યગ્જ્ઞાન એ. કુમતિ, કુશ્રુત, કુઅવધિ એ ત્રણ જ્ઞાન મિથ્યાજ્ઞાન એ.

ચાર દર્શનોમાં કેવળદર્શન સકલ, અખંડ અને શુદ્ધ એ, ચક્ષુ, અચક્ષુ અને અવધિ એ ત્રણ દર્શન વિકલ અને અશુદ્ધ એ.

વળી ગુણો ત્રણ પ્રકારના એ કેટલાક સાધારણ એ, કેટલાક અસાધારણ એ, કેટલા સાધારણાસાધારણ એ.

તેમાં પ્રથમ જીવના ગુણો કહેવામાં આવે એ. અસ્તિત્વ, વસ્તુત્વ, પ્રમેયત્વ, અગુરુલઘુત્વ વગેરે

જાતૌ સાધારણા અપિ વિજાતૌ પુનરસાધારણાઃ । અમૂર્તિત્વં પુદ્ગલદ્રવ્યં પ્રત્યસાધારણમાકાશાદિકં પ્રતિ સાધારણં । પ્રદેશત્વં પુનઃ કાલદ્રવ્યં પ્રતિ પુદ્ગલપરમાણુદ્રવ્યં ચ પ્રત્યસાધારણં શેષદ્રવ્યં પ્રતિ સાધારણમિતિ સંક્ષેપવ્યાખ્યાનમ્ । એવં શેષદ્રવ્યાણામપિ યથાસંભવં જ્ઞાતવ્યમિતિ ભાવાર્થઃ ॥૫૮॥

અથાનન્તસુખસ્યોપાદેયભૂતસ્યાભિન્નત્વાત્ શુદ્ધગુણપર્યાયપ્રતિપાદનમુખ્યત્વેન સૂત્રાષ્ટકં

કાલકી અપેક્ષા અસાધારણ છે । પુદ્ગલ-દ્રવ્યમાં મૂર્તિકગુણ અસાધારણ છે, આમાં પાયા જાતા છે, અન્યમાં નહીં અને અસ્તિત્વાદિ ગુણ આમાં પાયા જાતા છે, તથા અન્યમાં ધી, આસલિયે સાધારણગુણ છે । ચેતનપના પુદ્ગલમાં સર્વથા નહીં પાયા જાતા । પુદ્ગલ-પરમાણુકો દ્રવ્ય કહતે છે । સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણસ્વરૂપ જો મૂર્તિ વહ પુદ્ગલકા વિશેષગુણ છે । અન્ય સબ દ્રવ્યોમાં જો અનકા સ્વરૂપ છે, વહ દ્રવ્ય છે, અને અસ્તિત્વાદિ ગુણ, તથા સ્વભાવ પરિણતિ પર્યાય છે । જીવ અને પુદ્ગલકે બિના અન્ય ચાર દ્રવ્યોમાં વિભાવ-ગુણ અને વિભાવ-પર્યાય નહીં છે, તથા જીવ પુદ્ગલમાં સ્વભાવ-વિભાવ ઢોનો છે । અનમાંસે સિદ્ધિમાં તો સ્વભાવ હી છે, અને સંસારીમાં વિભાવકી મુખ્યતા છે । પુદ્ગલ પરમાણુમાં સ્વભાવ હી છે, અને સ્કંધ વિભાવ હી છે । આસ તરહ છહો દ્રવ્યોકા સંક્ષેપસે વ્યાખ્યાન જાનના ॥૫૮॥

એસે ત્રી પ્રકારકી આત્માકા છે કથન જિસમાં એસે પહલે મહાધિકારમાં દ્રવ્ય-ગુણ પર્યાયકે વ્યાખ્યાનકી મુખ્યતાસે સાતવે સ્થલમાં ત્રી ઢોહા-સૂત્ર કહે । આગે આદર કરને યોગ્ય અતીન્દ્રિય સુખસે તન્મયી જો નિર્વિકલ્પભાવ અસકી પ્રાસિકે લિએ શુદ્ધ ગુણ-પર્યાયકે વ્યાખ્યાનકી મુખ્યતાસે આઠ ઢોહા કહતે છે । અનમાં પહલે ચાર ઢોહોમાં અનાદિ કર્મસમ્બન્ધકા

ગુણો સાધારણ છે. જ્ઞાન સુખાદિ ગુણો સ્વજાતિમાં (અર્થાત્ જીવદ્રવ્યોની અપેક્ષાએ) સાધારણ છે પણ વિજાતિમાં (વિજાતિય દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ) અસાધારણ છે. અમૂર્તત્વ, પુદ્ગલદ્રવ્ય, પ્રતિ (પુદ્ગલદ્રવ્યની અપેક્ષાએ) અસાધારણ છે, આકાશાદિ પ્રતિ સાધારણ છે. વળી પ્રદેશપણું કાળદ્રવ્ય પ્રતિ અને પુદ્ગલપરમાણુદ્રવ્ય પ્રતિ અસાધારણ છે, બાકીના દ્રવ્યો પ્રતિ સાધારણ છે.

એ પ્રમાણે સંક્ષેપમાં કથન કર્યું.

એ પ્રમાણે બાકીના દ્રવ્યોનું કથન પણ યથાસંભવ સમજી લેવું એવો ભાવાર્થ છે. ૫૮.

હવે જેમાં ત્રણ પ્રકારના આત્માનું કથન છે એવા પહેલા મહાધિકારમાં દ્રવ્ય-ગુણપર્યાયના વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી સાતમા સ્થળમાં ત્રણ ઢોહાસૂત્ર સમાપ્ત થયાં.

હવે ઉપાદેયભૂત અનંતસુખથી અભિન્ન હોવાથી શુદ્ધગુણપર્યાયના કથનની મુખ્યતાથી આઠ સૂત્રો કહેવામાં આવે છે, તે આઠ ગાથાસૂત્રોમાંથી પ્રથમ ચાર સૂત્રો કર્મશક્તિના સ્વરૂપની

कथ्यते। तत्राष्टकमध्ये प्रथमचतुष्टयं कर्मशक्तिस्वरूपमुख्यत्वेन द्वितीयचतुष्टयं कर्मफल-मुख्यत्वेनेति। तद्यथा।

जीवकर्मणोरनादिसंबन्धं कथयति—

५६) जीवहं कम्मु अणाइ जिय जणियउ कम्मु ण तेण ।

कम्मं जीउ वि जणियउ णवि दोहिं वि आइ ण जेण ॥५६॥

जीवानां कर्माणि अनादीनि जीव जनितं कर्म न तेन ।

कर्मणा जीवोऽपि जनितः नैव द्वयोरपि आदिः न येन ॥५६॥

जीवहं कम्मु अणाइ जिय जणियउ कम्मु ण तेण जीवानां कर्मणामनादिसंबन्धो भवति हे जीव जनितं कर्म न तेन जीवेन। कम्मं जीउ वि जणियउ णवि दोहिं वि आइ ण जेण कर्मणा कर्तृभूतेन। जीवोऽपि जनितो न द्वयोरप्यादिर्न येन कारणेनेति। इतो विशेषः।

व्याख्यान और पिछले चार दोहोंमें कर्मके फलका व्याख्यान इस प्रकार आठ दोहोंका रहस्य है, उसमें प्रथम ही जीव और कर्मका अनादिकालका सम्बन्ध है, ऐसा कहते हैं—

गाथा-५९

अन्वयार्थ :—[हे जीव] हे आत्मा [जीवानां] जीवोंके [कर्माणि] कर्म [अनादीनि] अनादि कालसे हैं, अर्थात् जीव कर्मका अनादि कालका सम्बन्ध है, [तेन] उस जीवने [कर्म] कर्म [न जनितं] नहीं उत्पन्न किये, [कर्मणा अपि] ज्ञानावरणादि कर्मोंने भी [जीवः] यह जीव [नैव जनितः] नहीं उपजाया, [येन] क्योंकि [द्वयोःअपि] जीव कर्म इन दोनोंका ही [आदिः न] आदि नहीं है, दोनों ही अनादिके हैं।

भावार्थ :—यद्यपि जीव व्यवहारनयसे पर्यायोंके समूहकी अपेक्षा नये-नये कर्म समय-समय बाँधता है, नये-नये उपार्जन करता है, जैसे बीजसे वृक्ष और वृक्षसे बीज होता है, मुप्यताथी अने भीजा यार सूत्रो कर्मङ्गणी मुप्यताथी छे. ते आ प्रमाणे :—

तेमां प्रथम ज ज्व अने कर्मनो अनादि काणनो संबंध छे अेम कडे छे :—

भावार्थ :—ज्व अने कर्मनो अनादिसंबंध छे अर्थात् पर्याय संतानथी ज भीज अने वृक्षनी माइक व्यवहारनये संबंध छे तो पण शुद्धनिश्चयनयथी विशुद्ध ज्ञानदर्शन स्वभाववाणा ज्वथी कर्म उत्पन्न थयुं नथी तेम ज ज्व पण स्वशुद्धात्मसंवेदनना अभावथी उपजेला कर्मथी

જીવકર્મણામનાદિસંબન્ધઃ પર્યાયસંતાનેન बीजवृक्षवद्व्यवहारनयेन संबन्धः कर्म तावत्तिष्ठति तथापि शुद्धनिश्चयनयेन विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावेन जीवेन न तु जनितं कर्म तथाविधजीवोऽपि स्वशुद्धात्मसंवित्त्यभावोपार्जितेन कर्मणा नरनारकादिरूपेण न जनितः कर्मात्मेति च द्वयोरनादित्वादिति। अत्रानादिजीवकर्मणोस्संबन्धव्याख्यानेन सदा मुक्तः सदा शिवः कोऽप्यस्तीति निराकृतमिति भावार्थः॥ तथा चोक्तम्—“मुक्तश्चेत्प्राग्भवे बद्धो नो बद्धो मोचनं वृथा। अबद्धो मोचनं नैव मुञ्चेरथो निरर्थकः। अनादितो हि मुक्तश्चेत्पश्चाद्बन्धः कथं भवेत्। बन्धनं मोचनं नो चेन्मुञ्चेरथो निरर्थकः॥”॥५६॥

उसी तरह पहले बीजरूप कर्मोंसे देह धारता है, देहमें नये-नये कर्मोंको विस्तारता है, यह तो बीजसे वृक्ष हुआ। इसी प्रकार जन्म-सन्तान चली जाती है। परन्तु शुद्धनिश्चयनयसे विचार जावे, तो जीव निर्मल ज्ञान दर्शनस्वभाव ही है। जीवने ये कर्म न तो उत्पन्न किये, और यह जीव भी इन कर्मोंने नहीं पैदा किया। जीव भी अनादिका है, ये पुद्गलस्कंध भी अनादिके हैं, जीव और कर्म नये नहीं हैं, जीव अनादिका कर्मोंसे बँधा है। और कर्मोंके क्षयसे मुक्त होता है। इस व्याख्यानसे जो कोई ऐसा कहते हैं, कि आत्मा सदा मुक्त है, कर्मोंसे रहित है, उनका निराकरण (खंडन) किया। ये वृथा कहते हैं, ऐसा तात्पर्य है। ऐसा दूसरी जगह भी कहा है—“मुक्तश्चेत्” इत्यादि। इसका अर्थ यह है, कि जो यह जीव पहले बँधा हुआ हो, तभी ‘मुक्त’ ऐसा कथन संभवता है, और पहले बँधा ही नहीं तो फिर ‘मुक्त’ ऐसा कहना किस तरह ठीक हो सकता। मुक्त तो छूटे हुएका नाम है, सो जब बँधा ही नहीं, तो फिर ‘छूटा’ किस तरह कहा जा सकता है। जो अबंध है, उसको छूटा कहना ठीक नहीं। जो बिना बंध मुक्ति मानते हैं, उनका कथन निरर्थक है। जो यह अनादिका मुक्त ही हो, तो पीछे बंध कैसे सम्भव हो सकता है। बंध होवे तभी मोचन छुटकारा हो सके।

નરનારકાદિરૂપે ઉત્પન્ન થયો નથી, કારણ કે કર્મ અને આત્મા બન્ને અનાદિના છે.

અહીં જીવ અને કર્મના અનાદિસંબંધના વ્યાખ્યાનથી આત્મા સદા મુક્ત છે, સદા શિવ છે એમ કોઈ કહે છે, તેનું નિરાકરણ કર્યું છે એવો ભાવાર્થ છે. કહ્યું પણ છે કે :—“મુક્તશ્ચેત્પ્રાગ્ભવે બદ્ધો નો બદ્ધો મોચનં વૃથા। અબદ્ધો મોચનં નૈવ મુજ્જેરથો નિરર્થકઃ। અનાદિતો હિ મુક્તશ્ચેત્પશ્ચાદ્બંધઃ કથં ભવેત્। બંધનં મોચનં નો ચેન્મુજ્જેરથો નિરર્થકઃ॥”

અર્થ :—જો જીવ પહેલા બંધાયો હોય તો મુક્ત થાય, ન બંધાયો હોય તો મૂકાવું વૃથા છે. અબદ્ધને મૂકાવું થતું જ નથી, તેથી ‘મૂકાવો’ કહેવું નિરર્થક થાય છે. જો અનાદિથી જ મુક્ત હોય તો પછી બંધ કઈ રીતે થાય? અને જો બંધન અને મુક્તિ ન હોય તો ‘મૂકાવો’ કહેવું નિરર્થક હોય. ૫૯.

અથ વ્યવહારનયેન જીવઃ પુણ્યપાપરૂપો ભવતીતિ પ્રતિપાદયતિ—

૬૦) एहु ववहारैँ जीवडउ हेउ लहेविणु कम्मु ।

बहुविह-भावेँ परिणवइ तेण जि धम्मु अहम्मु ॥६०॥

एष व्यवहारेण जीवः हेतुं लब्ध्वा कर्म ।

बहुविधभावेन परिणमति तेन एव धर्मः अधर्मः ॥६०॥

एहु ववहारैँ जीवडउ हेउ लहेविणु कम्मु एष प्रत्यक्षीभूतो जीवो व्यवहारनयेन हेतुं लब्ध्वा । किम् । कर्मेति । बहुविहभावेँ परिणवइ तेण जि धम्मु अहम्मु बहुविधभावेन विकल्पज्ञानेन परिणमति तेनैव कारणेन धर्मोऽधर्मश्च भवतीति । तद्यथा । एष जीवः शुद्धनिश्चयेन

जो बंध न हो तो मुक्त कहना निरर्थक है ॥५९॥

आगे व्यवहारनयसे यह जीव पुण्य-पापरूप होता है, ऐसा कहते हैं—

गाथा-६०

अन्वयार्थ :—[एष जीवः] यह जीव [व्यवहारेण] व्यवहारनयकर [कर्म हेतुं] कर्मरूप करणको [लब्ध्वा] पाकरके [बहुविधभावेन] अनेक विकल्परूप [परिणमित] परिणमता है । [तेन एव] इसीसे [धर्मः अधर्मः] पुण्य और पापरूप होता है ।

भावार्थ :—यह जीव शुद्ध निश्चयनयकर वीतराग चिदानन्द स्वभाव है, तो भी व्यवहारनयकर वीतराग निर्विकल्प स्वसंवेदनज्ञानके अभावसे रागादिरूप परिणमनेसे उपार्जन किये शुभ-अशुभ कर्मोंके कारणको पाकर पुण्यी तथा पापी होता है । यद्यपि यह व्यवहारनयकर पुण्य-पापरूप है, तो भी परमात्माकी अनुभूतिसे तन्मयी जो वीतराग सम्यग्दर्शन, ज्ञान, चारित्र और बाह्य पदार्थोंमें इच्छाके रोकनेरूप तप, ये चार निश्चयआराधना

હવે વ્યવહારનયથી જીવ પુણ્ય-પાપરૂપ થાય છે, એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—આ જીવ શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી વીતરાગ ચિદાનંદ જેનો એક સ્વભાવ છે એવો હોવા છતાં પણ વ્યવહારનયથી વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સ્વસંવેદનના અભાવથી ઉપાર્જિત એવા શુભાશુભ કર્મરૂપ કારણને પામીને પુણ્યરૂપ અને પાપરૂપ થાય છે.

અહીં જો કે વ્યવહારનયથી જીવ પુણ્ય-પાપરૂપ થાય છે, તો પણ પરમાત્માની અનુભૂતિની સાથે અવિનાભાવી વીતરાગસમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્ર અને બાહ્ય પદાર્થોમાં ઈચ્છાનો

અધિકાર-૧ : ૬૦૬-૬૧]

પરમાત્મપ્રકાશ:

[૧૦૭

વીતરાગચિદાનન્દૈકસ્વભાવોઽપિ પશ્ચાદ્વ્યવહારેણ વીતરાગનિર્વિકલ્પસ્વસંવેદનાભાવેનોપાર્જિતં શુભાશુભં કર્મ હેતું લઘ્વા પુણ્યરૂપઃ પાપરૂપશ્ચ ભવતિ । અત્ર યદ્યપિ વ્યવહારેણ પુણ્યપાપરૂપો ભવતિ તથાપિ પરમાત્માનુભૂત્યવિનાભૂતવીતરાગસમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રબહિર્દ્રવ્યેચ્છાનિરોધલક્ષણતપશ્ચરણરૂપા યા તુ નિશ્ચયચતુર્વિધારાધના તસ્યા ભાવનાકાલે સાક્ષાદુપાદેયભૂતવીતરાગપરમાનન્દૈકરૂપો મોક્ષસુખાભિન્નત્વાત્ શુદ્ધજીવ ઉપાદેય ઇતિ તાત્પર્યાર્થઃ ॥૬૦॥

અથ તાનિ પુનઃ કર્માણ્યષ્ટૌ ભવન્તીતિ કથયતિ—

૬૧) તે પુણુ જીવહં જોડ્યા અદ્વ વિ કમ્મ હવંતિ ।

જેહિં જિ ઙ્ગપિય જીવ ણવિ અપ્પ-સહાઠ લહંતિ ॥૬૧॥

તાનિ પુનઃ જીવાનાં યોગિન્ અષ્ટૌ અપિ કર્માણિ ભવન્તિ ।

યૈઃ એવ ઙ્ગપિતાઃ જીવાઃ નૈવ આત્મસ્વભાવં લભન્તે ॥૬૧॥

તે પુણુ જીવહં જોડ્યા અદ્વ વિ કમ્મ હવંતિ તાનિ પુનર્જીવાનાં હે યોગિન્નષ્ટાવેવ કર્માણિ ભવન્તિ । જેહિં જિ ઙ્ગપિય જીવ ણવિ અપ્પસહાઠ લહંતિ યૈરેવ કર્મભિર્ગ્ગપિતાઃ જીવા

હૈં, ડનકી ભાવનાકે સમય સાક્ષાત્ ઉપાદેયરૂપ વીતરાગ પરમાનન્દ જો મોક્ષકા સુખ ડસસે અભિન્ન આનંદમયી ંસા નિજ શુદ્ધાત્મા હી ઉપાદેય હૈ, અન્ય સબ હેય હૈં ॥૬૦॥

આગે કહતે હૈં, વે કર્મ આઠ હૈં, જિનસે સંસારી જીવ બંધે હૈં, કહતે—શ્રીગુરુ અપને શિષ્ય મુનિસે કહતે હૈં, કિ—

ગાથા-૬૧

અન્વચાર્થ :—[યોગિન્] હે યોગી, [તાનિ પુનઃ કર્માણિ] વે ફિર કર્મ [જીવાનાં અષ્ટૌ અપિ] જીવોંકે આઠ હી [ભવન્તિ] હોતે હૈં, [યૈઃ એવ ઙ્ગપિતાઃ] જિન કર્મોંસે હી આચ્છાદિત (ઢકે હુએ) [જીવાઃ] યે જીવકર [આત્મસ્વભાવં] અપને સમ્યક્ત્વાદિ આઠ ગુણરૂપ સ્વભાવકો [નૈવ લભન્તે] નહીં પાતે ।

નિરોધ જેનું લક્ષણ છે, એવા તપશ્ચરણરૂપ જે ચાર પ્રકારની નિશ્ચય-આરાધના છે તેની ભાવનાના સમયે સાક્ષાત્ ઉપાદેયભૂત વીતરાગ પરમાનન્દ જેનું એક રૂપ છે એવો શુદ્ધ જીવ મોક્ષસુખથી અભિન્ન હોવાથી ઉપાદેય છે, એવો તાત્પર્યાર્થ છે. ૬૦.

ડવે તે કર્મોં આઠ છે એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—જ્ઞાનાવરણાદિ ભેદથી કર્મોં આઠ જ છે કે જેનાથી આચ્છાદિત થયેલા જીવો

नैवात्मस्वभावं लभन्ते इति। तद्यथा—ज्ञानावरणादिभेदेन कर्माण्यष्टावेव भवन्ति यैर्ज्ञापिताः सन्तो जीवाः सम्यक्त्वाद्यष्टविधस्वकीयस्वभावं न लभन्ते। तथा हि—“सम्मत्तणाण-दंसणवीरियसुहुमं तहेव अवगहणं। अगुरुगलहुगं अब्बाबाहं अद्दुगुणा हुंति सिद्धाणं॥” शुद्धात्मादिपदार्थविषये विपरीताभिनिवेशरहितः परिणामः क्षायिकसम्यक्त्वमिति भण्यते। जगत्रयकालत्रयवर्तिपदार्थयुगपद्विशेषपरिच्छित्तिरूपं केवलज्ञानं भण्यते तत्रैव सामान्यपरिच्छित्तिरूपं केवलदर्शनं भण्यते। तत्रैव केवलज्ञानविषये अनन्तपरिच्छित्तिशक्तिरूपमनन्तवीर्यं भण्यते। अतीन्द्रियज्ञानविषयं सूक्ष्मत्वं भण्यते। एकजीवावगाहप्रदेशे अनन्तजीवावगाहदानसामर्थ्य-

भावार्थ :—अब उन्हीं आठ गुणोंका व्याख्यान करते हैं “सम्मत्त” इत्यादि—इसका अर्थ ऐसा है, कि शुद्ध आत्मादि पदार्थोंमें विपरीत श्रद्धान रहित जो परिणाम उसको क्षायिकसम्यक्त्व कहते हैं, तीन लोक तीन कालके पदार्थोंको एक ही समयमें विशेषरूप सबको जानें, वह केवलज्ञान है, सब पदार्थोंको केवलदृष्टिसे एक ही समयमें देखे, वह केवलदर्शन है। उसी केवलज्ञानमें अनंतज्ञायक (जाननेकी) शक्ति वह अनंतवीर्य है, अतीन्द्रियज्ञानसे अमूर्तिक सूक्ष्म पदार्थोंको जानना, आप चार ज्ञानके धारियोंसे न जाना जावे वह सूक्ष्मत्व हैं, एक जीवके अवगाह क्षेत्रमें (जगहमें) अनन्त जीव समा जावें, ऐसी अवकाश

सम्यक्त्वादि अष्टविध स्वकीय स्वभावने पाभता नथी. उवे आठ गुणो कडे छे—
“सम्मत्तणाणदंसणवीरियसुहुमं तहेव अवगहणं। अगुरुगलहुगं अब्बाबाहं अद्दुगुणा हुंति सिद्धाणं”
(कुंदकुंदाचार्यदेव विरचित प्राकृत सिद्धभक्ति. २०)

अर्थ :—सम्यक्त्व, ज्ञान, दर्शन, वीर्य, सूक्ष्म तथा अवगाहन, अगुरुलघु, अव्याभाध अे आठ गुणो सिद्धोने डोय छे.

- (१) शुद्ध आत्मादि पदार्थोंमां विपरीत अभिनिवेश रहित परिणाम ते क्षायिक सम्यक्त्व कडेवाय छे.
- (२) त्रल लोक अने त्रल काणवर्ती पदार्थोनी युगपत् विशेषपरिच्छित्तिरूप केवलज्ञान कडेवाय छे.
- (३) त्रल लोक अने त्रल काणवर्ती पदार्थोनी युगपत् सामान्यपरिच्छित्तिरूप केवलदर्शन कडेवाय छे.
- (४) ते केवलज्ञाननी अनन्त परिच्छित्तिनी शक्तिरूप अनन्तवीर्य कडेवाय छे.
- (५) अतीन्द्रियज्ञाननो विषय सूक्ष्मत्व कडेवाय छे.
- (६) अेक जिवना अवगाहप्रदेशोमां अनन्त जिवोने अवगाह देवानुं जे सामर्थ्य ते अवगाहनत्व कडेवाय छे.

મવગાહનત્વં ભળ્યતે। એકાન્તેન ગુરુલઘુત્વસ્યાભાવરૂપેણ અગુરુલઘુત્વં ભળ્યતે। વેદનીયકર્મોદય-જનિતસમસ્તબાધારહિતત્વાદવ્યાબાધગુણશ્ચેતિ। ઇદં સમ્યક્ત્વાદિગુણાષ્ટકં સંસારાવસ્થાયાં કિમપિ કેનાપિ કર્મણા પ્રચ્છાદિતં તિષ્ઠતિ યથા તથા કથ્યતે। સમ્યક્ત્વં મિથ્યાત્વકર્મણા પ્રચ્છાદિતં, કેવલજ્ઞાનં કેવલજ્ઞાનાવરણેન ઙ્ગપિતં, કેવલદર્શનં કેવલદર્શનાવરણેન ઙ્ગપિતમ્, અનન્તવીર્યં વીર્યાન્તરાયેણ પ્રચ્છાદિતં, સૂક્ષ્મત્વમાયુષ્કર્મણા પ્રચ્છાદિતમ્। કસ્માદિતિ ચેત્। વિવક્ષિતાયુઃ કર્મોદયેન ભવાન્તરે પ્રાપ્તે સત્યતીન્દ્રિયજ્ઞાનવિષયં સૂક્ષ્મત્વં ત્યક્ત્વા પશ્ચાદિન્દ્રિયજ્ઞાનવિષયો ભવતીત્યર્થઃ। અવગાહનત્વં શરીરનામકર્મોદયેન પ્રચ્છાદિતં, સિદ્ધાવસ્થાયોગ્યં વિશિષ્ટાગુરુલઘુત્વં નામકર્મોદયેન પ્રચ્છાદિતમ્। ગુરુત્વશબ્દેનોચ્ચગોત્રજનિતં મહત્ત્વં ભળ્યતે, લઘુત્વશબ્દેન

દેનેકી સામર્થ્ય વહ અવગાહનાગુણ હૈ, સર્વથા ગુરુતા ઓર લઘુતાકા અભાવ અર્થાત્ ન ગુરુ ન લઘુ—ઉસે અગુરુ-લઘુ કહતે હૈ, ઓર વેદનીયકર્મકે ઉદયકે અભાવસે ઉત્પન્ન હુઆ સમસ્ત બાધા રહિત જો નિરાબાધગુણ ઉસે અવ્યાબાધ કહતે હૈ। યે સમ્યક્ત્વાદિ આઠ ગુણ જો સિદ્ધોંકે હૈ, વે સંસારાવસ્થામેં કિસ કિસ કર્મસે ઢકે હુએ હૈ, ઇસે કહતે હૈ—સમ્યક્ત્વ ગુણ મિથ્યાત્વનામ દર્શનમોહનીયકર્મસે આચ્છાદિત હૈ, કેવલજ્ઞાનાવરણસે કેવલજ્ઞાન ઢકા હુઆ હૈ, કેવલદર્શનાવરણસે કેવલદર્શન ઢકા હૈ, વીર્યાન્તરાયકર્મસે અનન્તવીર્ય ઢકા હૈ, આયુઃકર્મસે સૂક્ષ્મત્વગુણ ઢકા હૈ, ક્યોંકિ આયુકર્મ ઉદયસે જબ જીવ પરભવકો જાતા હૈ, વહાં ઇન્દ્રિયજ્ઞાનકા ધારક હોતા હૈ, અતીન્દ્રિયજ્ઞાનકા અભાવ હોતા હૈ, ઇસ કારણ કુછ એક સ્થૂલ વસ્તુઓંકો તો જાનતા હૈ, સૂક્ષ્મકો નહીં જાનતા, શરીરનામકર્મકે ઉદયસે અવગાહનગુણ આચ્છાદિત હૈ, સિદ્ધાવસ્થાકે યોગ્ય વિશેષરૂપ અગુરુલઘુગુણ નામકર્મકે ઉદયસે અથવા ગોત્રકર્મકે ઉદયસે ઢક

(૭) સર્વથા ગુરુલઘુત્વના અભાવરૂપે અગુરુલઘુત્વ કહેવાય છે.

(૮) વેદનીય કર્મના ઉદયજનિત સમસ્ત બાધાથી રહિત હોવાથી અવ્યાબાધ ગુણ કહેવાય છે.

આ સમ્યક્ત્વાદિ આઠ ગુણો સંસાર-અવસ્થામાં કઈ રીતે ક્યા કર્મથી આચ્છાદિત રહે છે તે કહે છે :—

સમ્યક્ત્વ મિથ્યાત્વકર્મથી આચ્છાદિત છે. કેવળજ્ઞાન કેવળજ્ઞાનાવરણથી આચ્છાદિત છે. કેવળદર્શન કેવળદર્શનાવરણથી આચ્છાદિત છે, અનન્તવીર્ય વીર્યાન્તરાયથી આચ્છાદિત છે, સૂક્ષ્મત્વ આયુકર્મથી આચ્છાદિત છે શાથી? કે વિવક્ષિત આયુકર્મના ઉદયથી બીજો ભવ પ્રાપ્ત થતાં, અતીન્દ્રિયજ્ઞાનના વિષયરૂપ સૂક્ષ્મત્વને છોડીને પાંચ ઈન્દ્રિયજ્ઞાનના વિષયરૂપ થાય છે એવો અર્થ છે. અવગાહનત્વ શરીરનામકર્મના ઉદયથી આચ્છાદિત છે. સિદ્ધાવસ્થાને યોગ્ય વિશિષ્ટ અગુરુલઘુત્વનામકર્મના ઉદયથી આચ્છાદિત છે, ‘ગુરુત્વ’ શબ્દથી ઉચ્ચગોત્રજનિત મહત્વ (ઉચ્ચપણું) કહેવામાં આવે છે. ‘લઘુત્વ’ શબ્દથી નીચગોત્રજનિત

नीचगोत्रजनितं तुच्छत्वमिति, तदुभयकारणभूतेन गोत्रकर्मोदयेन विशिष्टागुरुलघुत्वं प्रच्छाद्यत इति। अव्याबाधगुणत्वं वेदनीयकर्मोदयेनेति संक्षेपेणाष्टगुणानां कर्मभिराच्छादनं ज्ञातव्यमिति। तदेव गुणाष्टकं मुक्तावस्थायां स्वकीयस्वकीयकर्मप्रच्छादनाभावे व्यक्तं भवतीति संक्षेपेणाष्टगुणाः कथिताः। विशेषेण पुनरमूर्तत्वनिर्नामगोत्रादयः साधारणासाधारणरूपानन्तगुणाः यथासंभवभागमाविरोधेन ज्ञातव्या इति। अत्र सम्यक्त्वादिशुद्धगुणस्वरूपः शुद्धात्मैवोपादेय इति भावार्थः ॥६१॥

अथ विषयकषायासक्तानां जीवानां ये कर्मपरमाणवः संबद्धा भवन्ति तत्कर्मैति कथयति—

गया है, क्योंकि गोत्रकर्मके उदयसे जब जीव नीच गोत्र पाया, तब उसमें तुच्छ या लघु कहलाया, और उच्च गोत्रमें बड़ा अर्थात् गुरु कहलाया और वेदनीयकर्मके उदयसे अव्याबाध गुण ढक गया, क्योंकि उसके उदय साता-असातारूप सांसारिक सुख-दुःखका भोक्ता हुआ। इस प्रकार आठ गुण आठ कर्मोंसे ढक गये, इसलिये यह जीव संसारमें भ्रमा। जब कर्मका आवरण मिट जाता है, तब सिद्धपदमें ये आठ गुण प्रकट होते हैं। यह संक्षेपसे आठ गुणोंका कथन किया। विशेषतासे अमूर्तत्व निर्नामगोत्रादिक अनंतगुण यथासम्भव शास्त्र-प्रमाणसे जानने। तात्पर्य यह है, कि सम्यक्त्वादि निज शुद्ध गुणस्वरूप जो शुद्धात्मा है, वही उपादेय है ॥६१॥

आगे विषय-कषायोंमें लीन जीवोंके जो कर्मपरमाणुओंके समूह बँधते हैं, वे कर्म कहे जाते हैं, ऐसा कहते हैं—

तुच्छपणुं कडेवामां आवे छे. ते बन्नेना कारणरूप गोत्रकर्मना उदयथी विशिष्ट अगुरुलघुत्व आच्छादित छे. अव्याबाधगुणपणुं वेदनीयकर्मना उदयथी आच्छादित छे. अे प्रमाणे संक्षेपथी कर्मोथी आठ गुणोनुं आच्छादन जाणवुं. ते आठ गुणो मुक्त-अवस्थां पोतपोताना कर्मना आच्छादनना अभावमां व्यक्त थाय छे.

अे प्रमाणे संक्षेपथी आठ गुणो क्त्वा.

वणी विशेषमां अमूर्तपणुं, नामरहितपणुं गोत्ररहितपणुं आदि साधारण-असाधारणरूप अनंत गुणो यथासंभव आगमथी अविरोधपणे जाणवा.

अही सम्यक्त्वादि शुद्धगुणस्वरूप शुद्धात्मा जे उपादेय छे अेवो भावार्थ छे. ६१.

डवे विषयकषायमां आसक्त जिवोने जे कर्मपरमाणुओ बंधाय छे ते कर्म छे अेम कडे छे :—

६२) विसय-कसायहिँ रंगियहँ ते अणुया लगंति ।

जीव-पएसेहँ मोहियहँ ते जिण कम्म भणंति ॥६२॥

विषयकषायैः रञ्जितानां ये अणवः लगन्ति ।

जीवप्रदेशेषु मोहितानां तान् जिनाः कर्म भणन्ति ॥६२॥

विसयकसायहिँ रंगियहँ जे अणुया लगंति विषयकषायै रंगितानां रक्तानां ये परमाणवो लग्ना भवन्ति। जीवपएसिहिँ मोहियहँ ते जिण कम्म भणंति। केषु लग्ना भवन्ति। जीवप्रदेशेषु। केषाम्। मोहितानां जीवानाम्। तान् कर्मस्कन्धान् जिनाः कर्मेति कथयन्ति। तथाहि। शुद्धात्मानुभूतिविलक्षणैर्विषयकषायै रक्तानां स्वसंवित्त्यभावोपार्जितमोहकर्मोदयपरिणतानां च जीवानां कर्मवर्गणायोग्यस्कन्धास्तैलप्रक्षितानां मलपर्यायवदष्टविधज्ञानावरणादिकर्मरूपेण परिणमन्तीत्यर्थः॥ अत्र य एव विषयकषायकाले कर्मोपार्जनं करोति स एव परमात्मा वीतरागनिर्विकल्पसमाधिकाले साक्षादुपादेयो भवतीति तात्पर्यार्थः॥६२॥ इति कर्मस्वरूप-

गाथा-६२

अन्वयार्थः :—[विषयकषायैः] विषय-कषायोंसे [रञ्जितानां] रागी [मोहितानां] मोही जीवोंके [जीवप्रदेशेषु] जीवके प्रदेशोंमें [ये अणवः] जो परमाणु [लगंति] लगते हैं, बँधते हैं, [तान्] उन परमाणुओंके स्कंधों (समूहों) को [जिनाः] जिनेन्द्रदेव [कर्म] कर्म [भणंति] कहते हैं।

भावार्थः :—शुद्ध आत्माकी अनुभूतिसे भिन्न जो विषयकषाय उनसे रँगे हुए आत्म-ज्ञानके अभावसे उपार्जन किये हुए मोहकर्मके उदयकर परिणत हुए, ऐसे रागी, द्वेषी, मोही, संसारी जीवोंके कर्मवर्गणा योग्य जो पुद्गलस्कंध हैं, वे ज्ञानावरणादि आठ प्रकार कर्मरूप होकर परिणमते हैं। जैसे तेलसे शरीर चिकना होता है, और धूलि लगकर मैलरूप होके परिणमती है, वैसे ही रागी, द्वेषी, मोही, जीवोंके विषय-कषाय-दशामें पुद्गलवर्गणा कर्मरूप होके परिणमती हैं। जो कर्मोंका उपार्जन करते हैं, वही जब वीतराग निर्विकल्पसमाधिके समय

भावार्थः :—शुद्ध आत्मानि अनुभूतिथी विलक्षण विषयकषायथी रक्त अने स्वसंवेदनना अभावथी उपार्जित करेला अेवा मोहकर्मना उदयरूपे परिणमेला जिवोने कर्मवर्गणा योग्य स्कंधो, जेवी रीते तेवथी लेपायेव शरीरमां धूलि लागीने मेलपर्यायरूप परिणमे छे तेवी रीते, अष्टविध ज्ञानावरणादि कर्मरूपे परिणमे छे अेवो अर्थ छे।

अहीं जे विषयकषायना काले कर्मनुं उपार्जन करे छे ते परमात्मा वीतराग निर्विकल्प

કથનમુખ્યત્વેન સૂત્રચતુષ્ટયં ગતમ્ ॥

અથાપીન્દ્રિયચિત્તસમસ્તવિભાવચતુર્ગતિસંતાપાઃ શુદ્ધનિશ્ચયનયેન કર્મજનિતા ઇત્યભિપ્રાયં મનસિ ધૃત્વા સૂત્રં કથયન્તિ—

૬૩) પંચ વિ ઇન્દિય અણ્ણુ મણુ અણ્ણુ વિ સયલ—વિભાવ ।

જીવહં કમ્મઙ્ગં જણિય જિય અણ્ણુ વિ ચઊગઙ્ગ—તાવ ॥૬૩॥

પજ્વાપિ ઇન્દ્રિયાણિ અન્યત્ મનઃ અન્યદપિ સકલવિભાવઃ ।

જીવાનાં કર્મણા જનિતાઃ જીવ અન્યદપિ ચતુર્ગતિતાપાઃ ॥૬૩॥

પંચ વિ ઇન્દિય અણ્ણુ મણુ અણ્ણુ વિ સયલવિભાવ પજ્વેન્દ્રિયાણિ અન્યન્મનઃ અન્યદપિ પુનરપિ સમસ્તવિભાવઃ । જીવહં કમ્મઙ્ગં જણિય જિય અણ્ણુ વિ ચઊગઙ્ગતાવ એતે જીવાનાં કર્મણા કર્મોંકા ક્ષય કરતે હૈં, તબ આરાધને યોગ્ય હૈં, યહ તાત્પર્ય હુઆ ॥૬૨॥

ઇસપ્રકાર કર્મસ્વરૂપકે કથનકી મુખ્યતાસે ચાર દોહે કહે । આગે પાંચ ઇન્દ્રિય, મન, સમસ્ત વિભાવ ઓર ચાર ગતિકે દુઃખ યે સબ શુદ્ધ નિશ્ચયનયકર કર્મસે ડપજે હૈં, જીવકે નહીં હૈં, યહ અભિપ્રાય મનમેં રખકર દોહા-સૂત્ર કહતે હૈં—

ગાથા—૬૩

અન્વયાર્થ :—[પંચાપિ] પાંચોં હી [ઇન્દ્રિયાણિ] ઇન્દ્રિયાં [અન્યત્] ભિન્ન હૈં, [મનઃ] મન [અપિ] ઓર [સકલવિભાવઃ] રાગાદિ સબ વિભાવ પરિણામ [અન્યત્] અન્ય હૈં, [ચતુર્ગતિતાપાઃ અપિ] તથા ચારોં ગતિયોંકે દુઃખ હી [અન્યત્] અન્ય હૈં, [જીવ] હે જીવ, યે સબ [જીવાનાં] જીવોંકે [કર્મણા] કર્મકર [જનિતાઃ] ડપજે હૈં, જીવસે ભિન્ન હૈં, ંસા જાન ।

ભાવાર્થ :—ઇન્દ્રિય રહિત શુદ્ધાત્માસે વિપરીત જો સ્પર્શન આદિ પાંચ ઇન્દ્રિયાં, શુભ

સમાધિકાળે સાક્ષાત્ ઉપાદેય છે, એવો તાત્પર્યાર્થ છે. ૬૨.

એ પ્રમાણે કર્મસ્વરૂપના કથનની મુખ્યતાથી ચાર સૂત્રો સમાપ્ત થયાં.

હવે, પાંચ ઇન્દ્રિય, મન, સમસ્ત વિભાવ અને ચાર ગતિના સંતાપો શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી કર્મજનિત છે એવો અભિપ્રાય મનમાં રાખીને સૂત્ર કહે છે :—

ભાવાર્થ :—અતીન્દ્રિય શુદ્ધ આત્માથી વિપરીત જે પાંચ ઇન્દ્રિયો, શુભાશુભ સંકલ્પ

જનિતા હે જીવ, ન કેવલમેતે અન્યદપિ પુનરપિ ચતુર્ગતિસંતાપાસ્તે કર્મજનિતા ઇતિ। તદ્યથા। અતીન્દ્રિયાત્ શુદ્ધાત્મનો યાનિ વિપરીતાનિ પચ્ચેન્દ્રિયાણિ, શુભાશુભસંકલ્પવિકલ્પરહિતાત્મનો યદ્ વિપરીતમનેકસંકલ્પવિકલ્પજાલરૂપં મનઃ, યે ચ શુદ્ધાત્મતત્વાનુભૂતેર્વિલક્ષણાઃ સમસ્તવિભાવ-પર્યાયાઃ, વીતરાગપરમાનન્દસુખામૃતપ્રતિકૂલાઃ સમસ્તચતુર્ગતિસંતાપાઃ દુઃખદાહાશ્ચેતિ સર્વેઽપ્યેતે અશુદ્ધનિશ્ચયનયેન સ્વસંવેદ્યાભાવોપાર્જિતેન કર્મણા નિર્મિતા જીવાનામિતિ। અત્ર પરમાત્મ-દ્રવ્યાત્પ્રતિકૂલં યત્પચ્ચેન્દ્રિયાદિસમસ્તવિકલ્પજાલં તદ્ધેયં તદ્વિપરીતં સ્વશુદ્ધાત્મતત્ત્વં પચ્ચેન્દ્રિય-વિષયાભિલાષાદિસમસ્તવિકલ્પરહિતં પરમસમાધિકાલે સાક્ષાદુપાદેયમિતિ ભાવાર્થઃ॥૬૩॥

અથ સાંસારિકસમસ્તસુખદુઃખાનિ શુદ્ધનિશ્ચયનયેન જીવાનાં કર્મ જનયતીતિ નિરૂપયતિ—

-અશુભ સંકલ્પ-વિકલ્પસે રહિત આત્માસે વિપરીત અનેક સંકલ્પ-વિકલ્પસમૂહરૂપ જો મન ઓર શુદ્ધાત્મતત્ત્વકી અનુભૂતિસે ભિન્ન જો રાગ, દ્વેષ, મોહાદિરૂપ સબ વિભાવ યે સબ આત્માસે જુદે હૈં, તથા વીતરાગ પરમાનન્દસુખરૂપ અમૃતસે પરાહ્મુખ જો સમસ્ત ચતુર્ગતિકે મહાન દુઃખદાયી દુઃખ વે સબ જીવપદાર્થસે ભિન્ન હૈં। યે સમી અશુદ્ધનિશ્ચયનયકર આત્મ-જ્ઞાનકે અભાવસે ઉપાર્જન કિયે હુએ કર્મોસે જીવકે ઉત્પન્ન હુએ હૈં। ઇસલિયે યે સબ અપને નહીં હૈં, કર્મજનિત હૈં। યહાં પર પરમાત્મ-દ્રવ્યસે વિપરીત જો પાંચોં ઇન્દ્રિયોંકો આદિ લેકર સબ વિકલ્પ-જાલ હૈં, વે તો ત્યાગને યોગ્ય હૈં, ડસસે વિપરીત પાંચોં ઇન્દ્રિયોંકે વિષયોંકી અભિલાષાકો આદિ લેકર સબ વિકલ્પ-જાલોંસે રહિત અપના શુદ્ધાત્મતત્ત્વ વહી પરમસમાધિકે સમય સાક્ષાત્ ઉપાદેય હૈં। યહ તાત્પર્ય જાનના ॥૬૩॥

આગે સંસારકે સબ સુખ-દુઃખ શુદ્ધ નિશ્ચયનયસે શુભ-અશુભ કર્મોંકર ઉત્પન્ન હોતે હૈં, ઓર કર્મોંકો હી ઉપજાતે હૈં, જીવકે નહીં હૈં, ઇસા કહતે હૈં—

વિકલ્પથી રહિત આત્માથી વિપરીત અનેક સંકલ્પ વિકલ્પની જાળરૂપ જે મન અને શુદ્ધ આત્માની અનુભૂતિથી વિલક્ષણ જે સમસ્ત વિભાવપર્યાયો અને જે વીતરાગ પરમાનંદરૂપ સુખામૃતથી પ્રતિકૂળ ચારગતિના સમસ્ત સંતાપો-દુઃખના દાહો એ સર્વ અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી સ્વસંવેદનના અભાવથી ઉપાર્જેલા કર્મથી જીવોને ઉત્પન્ન થયાં છે.

અહીં, પરમાત્મદ્રવ્યથી પ્રતિકૂળ જે પંચેન્દ્રિયાદિ સમસ્ત વિકલ્પજાળ છે તે હેય છે, તેનાથી વિપરીત પંચેન્દ્રિય વિષયની અભિલાષાદિ સમસ્ત વિકલ્પથી રહિત એવું સ્વશુદ્ધાત્મતત્ત્વ પરમ સમાધિના સમયે સાક્ષાત્ ઉપાદેય છે, એવો ભાવાર્થ છે. ૬૩.

હવે, શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી જીવોના સાંસારિક સમસ્ત સુખ-દુઃખોને કર્મ ઉત્પન્ન કરે છે. એમ કહે છે :—

६४) दुःखु वि सुखु वि बहु—विहउ जीवहँ कम्मु जणेइ ।

अप्पा देक्खइ मुणइ पर णिच्छउ एउँ भणेइ ॥६४॥

दुःखमपि सुखमपि बहुविधं जीवानां कर्म जनयति ।

आत्मा पश्यति मनुते परं निश्चयः एवं भणति ॥६४॥

दुःखु वि सुखु वि बहुविहउ जीवहं कम्मु जणेइ दुःखमपि सुखमपि । कथंभूतम् । बहुविधं जीवानां कर्म जनयति । अप्पा देक्खइ मुणइ पर णिच्छउ एउँ भणेइ आत्मा पुनः पश्यति जानाति परं नियमेन निश्चयनयः एवं ब्रुवते इति । तथाहि—अनाकुल-त्वलक्षणपारमार्थिकवीतरागसौख्यात् प्रतिकूलं सांसारिकसुखदुःखं यद्यप्यशुद्धनिश्चयनयेन जीवजनितं तथापि शुद्धनिश्चयेन कर्मजनितं भवति । आत्मा पुनर्वीतरागनिर्विकल्पसमाधिस्थः सन् वस्तु वस्तुस्वरूपेण पश्यति जानाति च न च रागादिकं करोति । अत्र पारमार्थिकसुखाद्विपरीतं

गाथा-६४

अन्वयार्थ :—[जीवानां] जीवोंके [बहुविधं] अनेक तरहके [दुःखमपि सुखं अपि] दुःख और सुख दोनों ही [कर्म] कर्म ही [जनयति] उपजाता है । [आत्मा] और आत्मा [पश्यति] उपयोगमयी होनेसे देखता है, [परं मनुते] और केवल जानता है, [एवं] इस प्रकार [निश्चयः] निश्चयनय [भणति] कहता है, अर्थात् निश्चयनयसे भगवान्ने ऐसा कहा है ।

भावार्थ :—आकुलता रहित पारमार्थिक वीतराग सुखसे पराङ्मुख (उलटा) जो संसारके सुख-दुःख यद्यपि अशुद्ध निश्चयनयकर जीव सम्बन्धी है, तो भी शुद्ध निश्चयनयकर जीवने उपजाये नहीं हैं, इसलिये जीवके नहीं हैं, कर्म-संयोगकर उत्पन्न हुए हैं और आत्मा तो वीतरागनिर्विकल्पसमाधिमें स्थिर हुआ वस्तुको वस्तुके स्वरूप देखता है, जानता है, रागादिकरूप नहीं होता, उपयोगरूप है, ज्ञाता द्रष्टा है, परम आनंदरूप है । यहाँ पारमार्थिक सुखसे उलटा जो इन्द्रियजनित संसारका सुख-दुःख आदि विकल्प समूह है वह त्यागने योग्य

भावार्थ :—अनाकुलता जेनुं लक्षण छे अेवा पारमार्थिक वीतराग सुभथी प्रतिकूल सांसारिक सुभ-दुःख जो के अशुद्ध निश्चयनयथी जवजनित छे तोपण शुद्ध निश्चयनयथी कर्मजनित छे, अने आत्मा वीतराग निर्विकल्प समाधिस्थ थयेलो, वस्तुने वस्तुस्वरूपे देखे-जाणे छे पण रागादि करतो नथी.

अहीं, पारमार्थिक सुभथी विपरीत सांसारिक सुभ-दुःखरूप विकल्पजाण डेय छे, अेवो

સાંસારિકસુખદુઃખવિકલ્પજાલં હેયમિતિ તાત્પર્યાર્થઃ ॥૬૪॥

અથ નિશ્ચયેન બંધમોક્ષૌ કર્મ કરોતીતિ પ્રતિપાદયતિ—

૬૫) બંધુ વિ મોક્ષુ વિ સયલુ જિય જીવહં કમ્મુ જણેઙ્ગ ।

અપ્પા કિંપિ વિ કુણ્ઙ્ગ ણવિ ણિચ્છુટ્ટ ઇંઙ્ગ ભણેઙ્ગ ॥૬૫॥

બન્ધમપિ મોક્ષમપિ સકલં જીવ જીવાનાં કર્મ જનયતિ ।

આત્મા કિમપિ કરોતિ નૈવ નિશ્ચય એવં ભણતિ ॥૬૫॥

બંધુ વિ મોક્ષુ વિ સયલુ જિય જીવહં કમ્મુ જણેઙ્ગ બન્ધમપિ મોક્ષમપિ સમસ્તં હે જીવ જીવાનાં કર્મ કર્તૃ જનયતિ અપ્પા કિંપિ [કિંચિ] વિ કુણ્ઙ્ગ ણવિ ણિચ્છુટ્ટ ઇંઙ્ગ ભણેઙ્ગ આત્મા કિમપિ ન કરોતિ બન્ધમોક્ષસ્વરૂપં નિશ્ચય એવં ભણતિ । તદ્વથા । અનુપચરિતાસદ્ભૂતવ્યવહારેણ દ્રવ્યબન્ધં તથૈવાશુદ્ધનિશ્ચયેન ભાવબન્ધં તથા નયદ્વયેન દ્રવ્યભાવમોક્ષમપિ યદ્યપિ જીવઃ કરોતિ

હૈ, એસા ભગવાન્ને કહા હૈ, યહ તાત્પર્ય હૈ ॥૬૪॥

આગે નિશ્ચયનયકર બન્ધ ઓર મોક્ષ કર્મજનિત હી હૈ, કર્મકે યોગસે બન્ધ ઓર કર્મકે વિયોગસે મોક્ષ હૈ, એસા કહતે હૈ—

ગાથા—૬૫

અન્વયાર્થ :—[જીવ] હે જીવ [બંધમપિ] બંધકો [મોક્ષમપિ] ઓર મોક્ષકો [સકલં] સબકો [જીવાનાં] જીવોંકે [કર્મ] કર્મ હી [જનયતિ] કરતા હૈ, [આત્મા] આત્મા [કિમપિ] કુછ હી [નૈવ કરોતિ] નહીં કરતા, [નિશ્ચયઃ] નિશ્ચયનય [એવં] એસા [ભણતિ] કહતા હૈ, અર્થાત્ નિશ્ચયનયસે ભગવાન્ને એસા કહા હૈ ।

ભાવાર્થ :—અનાદિ કાલકી સંબંધવાલી અયથાર્થસ્વરૂપ અનુપચરિતાસદ્ભૂત-વ્યવહારનયસે જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યકર્મબંધ ઓર અશુદ્ધનિશ્ચયનયસે રાગાદિ ભાવકર્મકે બંધકો તથા દોનોં નયોંસે દ્રવ્યકર્મ ભાવકર્મકી મુક્તિકો યદ્યપિ જીવ કરતા હૈ, તો હી શુદ્ધપારિણામિક તાત્પર્યાર્થ છે. ૬૪.

હવે, નિશ્ચયનયથી બંધમોક્ષ કર્મ કરે છે, એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—અનુપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી દ્રવ્યબંધ તેમજ અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી ભાવબંધ તથા બન્ને નયોથી દ્રવ્યભાવરૂપ મોક્ષને પણ જો કે જીવ કરે છે તોપણ શુદ્ધ પારિણામિક પરમભાવગ્રાહક શુદ્ધનિશ્ચયનયથી કરતો જ નથી, એમ નિશ્ચયનય કહે છે.

११६]

योगीन्द्रदेवविरचितः [अधिकार-१ : द्रोडा-६०५*१

तथापि शुद्धपारिणामिकपरमभावग्राहकेन शुद्धनिश्चयनयेन न करोत्येवं भणति। कोऽसौ। निश्चय इति। अत्र य एव शुद्धनिश्चयेन बन्धमोक्षौ न करोति स एव शुद्धात्मोपादेय इति भावार्थः ॥६५॥

अथ स्थलसंख्याबाह्यं प्रक्षेपकं कथयति—

६५) सो णत्थि त्ति पएसो चउरासी—जोणि—लक्ख—मज्झमि ।

जिण वयणं ण लहंतो जत्थ ण डुलुडुल्लिओ जीवो ॥६५*१॥

स नास्ति इति प्रदेशः चतुरशीतियोनिलक्षमध्ये ।

जिनवचनं न लभमानः यत्र न भ्रमितः जीवः ॥६५*१॥

सो णत्थि त्ति पएसो स प्रदेशो नास्त्यत्र जगति। स किम्। चउरासी-जोणिलक्खमज्झमि जिणवयणं ण लहंतो जत्थ ण डुलुडुल्लिओ जीवो चतुरशीतियोनिलक्षेषु मध्ये भूत्वा जिनवचनमलभमानो यत्र न भ्रमितो जीव इति। तथाहि। भेदाभेदरत्नत्रयप्रति-

परमभावके ग्रहण करनेवाले शुद्धनिश्चयनयसे नहीं करता है, बंध और मोक्षसे रहित है, ऐसा भगवानने कहा है। यहाँ जो शुद्धनिश्चयनयकर बंध और मोक्षका कर्ता नहीं, वही शुद्धात्मा आराधने योग्य है ॥६५॥

आगे दोहा-सूत्रोंकी स्थल-संख्यासे बाहर उक्तं च स्वरूप प्रक्षेपकको कहते हैं—

गाथा-६५ ❀

अन्वयार्थः :—[अत्र ?] इस जगतमें [स (कः अपि)] ऐसा कोई भी [प्रदेशः नास्ति] प्रदेश (स्थान) नहीं है, कि [यत्र] जिस जगह [चतुरशीतियोनिलक्षमध्ये] चौरासी लाख योनियोंमें होकर [जिनवचनं न लभमानः] जिन-वचनको नहीं प्राप्त करता हुआ [जीवः] यह जीव [न भ्रमितः] नहीं भटका ।

भावार्थः :—इस जगतमें कोई ऐसा स्थान नहीं रहा, जहाँपर यह जीव निश्चय व्यवहार रत्नत्रयको कहनेवाले जिन वचनको नहीं पाता हुआ अनादि कालसे चौरासी लाख योनियोंमें

अडीं, જે શુદ્ધનિશ્ચયનયથી બંધમોક્ષને કરતો નથી તે જ શુદ્ધ આત્મા ઉપાદેય છે, એવો ભાવાર્થ છે. ૬૫.

હેવે દોહા-સૂત્રોની સ્થલસંખ્યાથી બહાર પ્રક્ષેપકને કહે છે :—

ભાવાર્થ :—આ જગતમાં એવો કોઈ પણ પ્રદેશ નથી કે જ્યાં ચોરાશીલાખ યોનિમાં-

અધિકાર-૧ : દોહા-૬૬]

પરમાત્મપ્રકાશ:

[૧૧૭

પાદકં જિનવચનમલભમાનઃ સન્નયં જીવોઽનાદિકાલે યત્ર ચતુરશીતિયોનિલક્ષેષુ મધ્યે ભૂત્વા ન
ભ્રમિતઃ સોઽત્ર કોઽપિ પ્રદેશો નાસ્તિ ઇતિ। અત્ર યદેવ ભેદાભેદરત્નત્રયપ્રતિપાદકં
જિનવચનમલભમાનો ભ્રમિતો જીવસ્તદેવોપાદેયાત્મસુખપ્રતિપાદકત્વાદુપાદેયમિતિ
તાત્પર્યાર્થઃ ॥૬૫*૧॥

અથાત્મા પડ્ગુવત્ સ્વયં ન યાતિ ન ચૈતિ કર્મેવ નયત્યાનયતિ ચૈતિ કથયતિ—

૬૬) અપ્પા પંગુહ અણુહરહ અપ્પુ ણ જાહ ણ એહ ।

ભુવણત્તયહં વિ મજ્ઝિ જિય વિહિ આણહ વિહિ ણેહ ॥૬૬॥

આત્મા પડ્ગો: અનુહરતિ આત્મા ન યાતિ ન આયાતિ ।

ભુવનત્રયસ્ય અપિ મધ્યે જીવ વિધિ: આનયતિ વિધિ: નયતિ ॥૬૬॥

અપ્પા પંગુહ અણુહરહ અપ્પુ ણ જાહ ણ એહ આત્મા પડ્ગોરનુહરતિ સદૃશો ભવતિ

હોકર ન ઘૂમા હો, અર્થાત્ જિન વચનકી પ્રતીતિ ન કરનેસે સબ જગહ ઓર સબ યોનિયોંમેં ભ્રમણ
ક્રિયા, જન્મ-મરણ ક્રિયે । યહાં યહ તાત્પર્ય હૈ, કિ જિન-વચનકે ન પાનેસે યહ જીવ જગત્મેં
ભ્રમા, ઇસલિયે જિન-વચન હી આરાધને યોગ્ય હૈ ॥૬૫*૧॥

આગે આત્મા પડ્ગુ (લંગડે) કી તરહ આપ ન તો કહીં જાતા હૈ, ઓર ન આતા હૈ, કર્મ
હી ઇસકો લે જાતે હૈ, ઓર લે આતે હૈં, એસા કહતે હૈં—

ગાથા-૬૬

અન્વયાર્થ :—[જીવ] હે જીવ, [આત્મા] યહ આત્મા [પડ્ગો: અનુહરતિ] પંગુકે
સમાન હૈ, [આત્મા] આપ [ન યાતિ] ન કહીં જાતા હૈ, [ન આયાતિ] ન આતા હૈ [ભુવનત્રયસ્ય
અપિ મધ્યે] તીનોં લોકમેં ઇસ જીવકો [વિધિ:] કર્મ હી [નયતિ] લે જાતા હૈ, [વિધિ:]
કર્મ હી [આનયતિ] લે આતા હૈ ।

ઉપજીને-ભેદાભેદરત્નત્રયના પ્રતિપાદક જિનવચનને નહિ પ્રાપ્ત કરતો આ જીવ અનાદિકાળથી ન
ભમ્યો હોય.

અહીં, ભેદાભેદરત્નત્રયના પ્રતિપાદક જે જિનવચનને નહિ પ્રાપ્ત કરતો જીવ ભટક્યો. તે
જિનવચન ઉપાદેયભૂત આત્મસુખનું પ્રતિપાદક હોવાથી ઉપાદેય છે, એવો તાત્પર્યાર્થ છે. ૬૫*૧.

હવે, આત્મા પાંગળા માણસની જેમ સ્વયં જતો નથી કે આવતો નથી, કર્મ જ તેને લાવે
છે, લઈ જાય છે એમ કહે છે :—

૧૧૮]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૧ : દોહા-૬૬

૧ અયમાત્મા ન યાતિ ન યાગચ્છતિ। ક્ષ। ભુવણત્તયહં વિ મજ્ઝિ જિય વિહિ આણઙ્ગ વિહિ
ણેઙ્ગ ભુવનત્રયસ્યાપિ મધ્યે હે જીવ વિધિરાનયતિ વિધિર્નયતીતિ। તદ્યથા। અયમાત્મા
શુદ્ધનિશ્ચયેનાનન્તવીર્યત્વાત્ શુભાશુભકર્મરૂપનિગલદ્વયરહિતોઽપિ વ્યવહારેણ અનાદિસંસારે
સ્વશુદ્ધાત્મભાવનાપ્રતિબન્ધકેન મનોવચનકાયત્રયેણોપાર્જિતેન કર્મણા નિર્મિતેન પુણ્યપાપ-
નિગલદ્વયેન દૃઢતરં બદ્ધઃ સન્ પદ્મગુવદ્ભૂત્વા સ્વયં ન યાતિ ન યાગચ્છતિ સ ઇવાત્મા
પરમાત્મોપલમ્ભપ્રતિપક્ષભૂતેન વિધિશબ્દવાચ્યેન કર્મણા ભુવનત્રયે નીયતે તથૈવાનીયતે ચેતિ। અત્ર
વીતરાગસદાનન્દૈકરૂપાત્સર્વપ્રકારોપાદેયભૂતાત્પરમાત્મનો યદ્વિન્નં શુભાશુભકર્મદ્વયં તદ્વેયમિતિ
ભાવાર્થઃ ॥૬૬॥ ઇતિ કર્મશક્તિસ્વરૂપકથનમુખ્યત્વેનાષ્ટમસ્થસ્ત્લે સૂત્રાષ્ટકં ગતમ્।

ભાવાર્થ :—યહ આત્મા શુદ્ધ નિશ્ચયનયસે અનંતવીર્ય (બલ) કા ધારણ કરનેવાલા હોનેસે
શુભ-અશુભ કર્મરૂપ બંધનસે રહિત હૈ, તો ખી વ્યવહારનયસે ઇસ અનાદિ સંસારમેં નિજ શુદ્ધાત્માકી
ભાવનાસે વિમુખ જો મન, વચન, કાય ઇન તીનોંસે ઉપાર્જે કર્મોંકર ઉત્પન્ન હુએ પુણ્ય-પાપરૂપ
બંધનોંકર અચ્છી તરહ બંધા હુઆ પંગુકે સમાન આપ હી ન કહીં જાતા હૈ, ન કહીં આતા હૈ। જૈસે
બંદીવાન આપસે ન કહીં જાતા હૈ ઓર ન કહીં આતા હૈ, ચૌકીદારોંકર લે જાયા જાતા હૈ, ઓર
આતા હૈ, આપ તો પંગુકે સમાન હૈ। વહી આત્મા પરમાત્માકી પ્રાપ્તિકે રોકનેવાલે ચતુર્ગતિરૂપ
સંસારકે કારણસ્વરૂપ કર્મોંકર ત્રીન જગત્મેં ગમન-આગમન કરતા હૈ, એક ગતિસે દૂસરી ગતિમેં
જાતા હૈ। યહાં સારાંશ યહ હૈં, કિ વીતરાગ પરમ આનંદરૂપ તથા સબ તરહ ઉપાદેયરૂપ પરમાત્માસે
(અપને સ્વરૂપસે) ભિન્ન જો શુભ-અશુભ કર્મ હૈં, વે ત્યાગને યોગ્ય હૈં ॥૬૬॥

ઇસપ્રકાર કર્મકી શક્તિકે સ્વરૂપકે કહનેકી મુખ્યતાસે આઠવેં સ્થલમેં આઠ દોહે

ભાવાર્થ :—આ આત્મા શુદ્ધનિશ્ચયનયથી અનંતવીર્યવાળો હોવાથી શુભાશુભકર્મરૂપ
બંધનદ્વયથી રહિત હોવા છતાં વ્યવહારનયથી અનાદિ સંસારમાં સ્વશુદ્ધાત્માની ભાવનાના
પ્રતિબંધક મન, વચન, કાય એ ત્રણથી ઉપાર્જિત કરેલા કર્મથી રચાયેલ પુણ્ય-પાપરૂપ બંધનદ્વયથી
દૃઢતર બંધાયેલો થકો પાંગળા જેવો થઈને સ્વયં જતો નથી અને આવતો નથી, પણ તે આત્માને
પરમાત્માની પ્રાપ્તિની પ્રતિપક્ષભૂત વિધિથી, શબ્દથી કહેવાતા કર્મથી ત્રણ લોકમાં લઈ જવાય છે
અને લાવવામાં આવે છે.

અહીં, વીતરાગ સદાનંદ જેનું એક રૂપ છે એવો સર્વ પ્રકારે ઉપાદેયભૂત પરમાત્માથી
જે શુભાશુભ કર્મદ્વય ભિન્ન છે તે હેય છે, એવો ભાવાર્થ છે. ૬૬.

એ પ્રમાણે કર્મશક્તિના સ્વરૂપના કથનની મુખ્યતાથી આઠમા સ્થળમાં આઠ દોહકસૂત્રો
સમાપ્ત થયાં.

૧. પાઠાન્તર :—અયમાત્મા = સ્વયમાત્મા

अत ऊर्ध्वं भेदाभेदभावनामुख्यतया पृथक् पृथक् स्वतन्त्रसूत्रनवकं कथयति—

६७) अप्पा अप्पु जि परु जि परु अप्पा परु जि ण होइ ।
परु जि कयाइ वि अप्पु णवि णियमें पभणहिं जोई ॥६७॥

आत्मा आत्मा एव परः एव परः आत्मा परः एव न भवति ।

पर एव कदाचिदपि आत्मा नैव नियमेन प्रभणन्ति योगिनः ॥६७॥

अप्पा अप्पु जि परु जि परु अप्पा परु जि ण होइ आत्मात्मैव पर एव परः आत्मा पर एव न भवति। परु जि कयाइ वि अप्पु णवि णियमें पभणहिं जोइ पर एव कदाचिदप्यात्मा नैव भवति नियमेन निश्चयेन भणन्ति कथयन्ति। के कथयन्ति। परमयोगिन इति। तथाहि। शुद्धात्मा केवलज्ञानादिस्वभावः शुद्धात्मात्मैव परः कामक्रोधादि-स्वभावः पर एव पूर्वोक्तः परमात्माभिधानं तदैकस्वस्वभावं त्यक्त्वा कामक्रोधादिरूपो न कहे। इससे आगे भेदाभेदरत्नत्रयकी भावनाकी मुख्यतासे जुदे जुदे स्वतन्त्र नौ सूत्र कहते हैं—

गाथा-६७

अन्वयार्थः :—[आत्मा] निजवस्तु [आत्मा एव] आत्मा ही है, [परः] देहादि पदार्थ [परः एव] पर ही हैं, [आत्मा] आत्मा तो [परः न एव] परद्रव्य नहीं [भवति] होता, [पर एव] और परद्रव्य भी [कदाचिदपि] कभी [आत्मा नैव] आत्मा नहीं होता, ऐसा [नियमेन] निश्चयकर [योगिनः] योगीश्वर [प्रभणन्ति] कहते हैं।

भावार्थः :—शुद्धात्मा तो केवलज्ञानादि स्वभाव है, जड़रूप नहीं है, उपाधिरूप नहीं है, शुद्धात्मस्वरूप ही है। पर जो काम-क्रोधादि पर वस्तु भावकर्म द्रव्यकर्म नोकर्म हैं, वे पर ही हैं, अपने नहीं है, जो यह आत्मा संसार-अवस्थामें यद्यपि अशुद्धनिश्चयनयकर काम क्रोधादिरूप हो गया है, तो भी परमभावके ग्राहक शुद्धनिश्चयनयकर अपने ज्ञानादि निजभावको छोड़कर काम क्रोधादिरूप नहीं होता, अर्थात् निजभावरूप ही है। ये रागादि विभावपरिणाम

त्यार पछी भेदाभेद भावनानी मुख्यताथी पृथक् पृथक् स्वतंत्र नव गाथा सूत्रो कडे छे :—

भावार्थः :—केवलज्ञानादि जेनो स्वभाव छे अेवो शुद्धात्मा ते शुद्ध आत्मा ज छे, कामक्रोधादि जेनो स्वभाव छे अेवो पर ते पर ज छे. पूर्वोक्त परमात्मा नामनो शुद्धात्मा तेना अेक (केवल) स्वभावने छोडीने कामक्रोधादिरूप थतो नथी, कामक्रोधादि पर कोई पण समये

१२०]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-१ : द्रोडा-६८

भवति। कामक्रोधादिरूपः परः क्वापि काले शुद्धात्मा न भवतीति परमयोगिनः कथयन्ति। अत्र मोक्षसुखादुपादेयभूतादभिन्नः कामक्रोधादिभ्यो भिन्नो यः शुद्धात्मा स एवोपादेय इति तात्पर्यार्थः ॥६७॥

अथ शुद्धनिश्चयननोत्पत्तिं मरणं बन्धमोक्षौ च न करोत्यात्मेति प्रतिपादयति—

६८) ण वि उप्पज्जइ ण वि मरइ बंधु ण मोक्खु करेइ ।
जिउ परमत्थेँ जोइया जिणवरु एउँ भणेइ ॥६८॥

नापि उत्पद्यते नापि म्रियते बन्धं न मोक्षं करोति ।

जीवः परमार्थेन योगिन् जिनवरः एवं भणति ॥६८॥

नाप्युत्पद्यते नापि म्रियते बन्धं मोक्षं च न करोति। कोऽसौ कर्ता। जीवः। केन

उपाधिक हैं, परके संबंधसे हैं, निजभाव नहीं हैं, इसलिये आत्मा कभी इन रागादिरूप नहीं होता, ऐसा योगीश्वर कहते हैं। यहाँ उपादेयरूप मोक्ष-सुख (अतीन्द्रिय सुख) से तन्मय और काम-क्रोधादिकसे भिन्न जो शुद्धात्मा है, वही उपादेय है, ऐसा अभिप्राय है ॥६७॥

आगे शुद्धनिश्चयनयकर आत्मा जन्म, मरण, बन्ध और मोक्षको नहीं करता है, जैसा है वैसा ही है, ऐसा निरूपण करते हैं—

गाथा-६८ विद्वानं ६.

अन्वयार्थः—[योगिन्] हे योगीश्वर, [परमार्थेन] निश्चयनयकर विचारा जावे, तो [जीवः] यह जीव [नापि उत्पद्यते] न तो उत्पन्न होता है, [नापि म्रियते] न मरता है [च] और [न बन्धं मोक्षं] न बंध मोक्षको [करोति] करता है, अर्थात् शुद्धनिश्चयनयसे बन्ध-मोक्षसे रहित है, [एवं] ऐसा [जिनवरः] जिनेन्द्रदेव [भणति] कहते हैं।

भावार्थः—यद्यपि यह आत्मा शुद्धात्मानुभूतिके अभावके होने पर शुभ-अशुभ शुद्धआत्माऽप थतां नथी, अेम परमयोगीओ कडे છે.

અડી, ઉપાદેયભૂત મોક્ષસુખથી અભિન્ન અને કામક્રોધાદિથી ભિન્ન જે શુદ્ધાત્મા છે તે જ ઉપાદેય છે, એવો તાત્પર્યાર્થ છે. ૬૭.

હવે, શુદ્ધનિશ્ચયનયથી આત્મા જન્મ, મરણ, બંધ અને મોક્ષને કરતો નથી, એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—જો કે આત્મા શુદ્ધ આત્માની અનુભૂતિનો અભાવ હોતાં, શુભાશુભ

अधिकार-१ : ६०६-६८]

परमात्मप्रकाशः

[१२१]

परमार्थेन हे योगिन् जिनवर एवं ब्रूते कथयति। तथाहि। यद्यप्यात्मा शुद्धात्मानुभूत्यभावे सति शुभाशुभोपयोगाभ्यां परिणम्य जीवितमरणशुभाशुभबन्धान् करोति। शुद्धात्मानुभूतिसद्भावे तु शुद्धोपयोगेन परिणम्य मोक्षं च करोति तथापि शुद्धपारिणामिकपरमभावग्राहकेण शुद्धद्रव्यार्थिकनयेन न करोति। अत्राह शिष्यः। यदि शुद्धद्रव्यार्थिकलक्षणेन शुद्धनिश्चयेन मोक्षं च न करोति तर्हि शुद्धनयेन मोक्षो नास्तीति तदर्थमनुष्ठानं वृथा। परिहारमाह। मोक्षो हि बन्धपूर्वकः, स च बन्धः शुद्धनिश्चयेन नास्ति, तेन कारणेन बन्धप्रतिपक्षभूतो मोक्षः सोऽपि शुद्धनिश्चयेन नास्ति। यदि पुनः शुद्धनिश्चयेन बन्धो भवति तदा सर्वदिव बन्ध एव। अस्मिन्नर्थे दृष्टान्तमाह। एकः कोऽपि पुरुषः शृङ्खलाबद्धस्तिष्ठति द्वितीयस्तु

उपयोगोंसे परिणमन करके जीवन, मरण, शुभ, अशुभ, कर्मबंधको करता है, और शुद्धात्मानुभूतिके प्रगट होने पर शुद्धोपयोगसे परिणत होकर मोक्षको करता है, तो भी शुद्ध पारिणामिक परमभाव ग्राहक शुद्धद्रव्यार्थिकनयकर न बंधका कर्ता है और न मोक्षका कर्ता है। ऐसा कथन सुनकर शिष्यने प्रश्न किया, कि हे प्रभो, शुद्धद्रव्यार्थिकस्वरूप शुद्धनिश्चयनयकर मोक्षका भी कर्ता नहीं है, तो ऐसा समझना चाहिये, कि शुद्धनयकर मोक्ष ही नहीं है, जब मोक्ष नहीं, तब मोक्षके लिये यत्न करना वृथा है। उसका उत्तर कहते हैं—मोक्ष है, वह बंधपूर्वक है, और बंध है, वह शुद्धनिश्चयनयकर होता ही नहीं, इस कारण बंधके अभावरूप मोक्ष है, वह भी शुद्धनिश्चयनयकर नहीं है। जो शुद्धनिश्चयनयसे बंध होता, तो हमेशा बंधा ही रहता, कभी बंधका अभाव न होता। इसके बारेमें दृष्टांत कहते हैं—कोई एक पुरुष साँकलसे बँध रहा है, और कोई एक पुरुष बंध रहित हैं, उनमेंसे जो पहले बंधा था, उसको

ઉપયોગરૂપે પરિણમીને જન્મ, મરણ અને શુભ-અશુભ બંધને કરે છે, અને શુદ્ધ આત્માની અનુભૂતિના સદ્ભાવમાં શુદ્ધ ઉપયોગરૂપે પરિણમીને મોક્ષ પણ કરે છે તોપણ શુદ્ધ પારિણામિક પરમભાવગ્રાહક શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયથી જન્મમરણ અને બંધમોક્ષને કરતો નથી.

અહીં, શિષ્ય પ્રશ્ન પૂછે છે :—જો શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયરૂપ શુદ્ધનિશ્ચયનયથી મોક્ષને કરતો નથી તો શુદ્ધનયથી મોક્ષ નથી, તો પછી તેને માટે અનુષ્ઠાન કરવું વૃથા છે?

તેનો પરિહાર :—મોક્ષ ખરેખર બંધપૂર્વક છે અને શુદ્ધનિશ્ચયનયથી તો તે બંધ પણ નથી, તે કારણે બંધના પ્રતિપક્ષભૂત એવો મોક્ષ તે પણ શુદ્ધનિશ્ચયનયથી નથી. વળી જો શુદ્ધનિશ્ચયનયથી બંધ હોય તો સર્વદા બંધ જ રહે. આ વિષયના સમર્થનમાં દૃષ્ટાંત કહે છે :—કોઈ એક પુરુષ સાંકળથી બંધાયો છે અને બીજો બંધન રહિત છે. જે બંધાયો છે તેને ‘છૂટ્યો’ એવો વ્યવહાર ઘટે છે. બીજા પુરુષને (જે પહેલેથી બંધાયો જ નથી તેને) તમે ‘છૂટ્યા’ એમ જો કહેવામાં આવે તો તે ક્રોધ કરે છે, કારણ કે બંધ નથી તો પછી મોક્ષનું વચન કઈ રીતે ઘટે? તેવી

१२२]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकांशः - १ : दोहा-६८]

बन्धनरहितस्तिष्ठति यस्य बन्धभावो मुक्त इति व्यवहारो घटते, द्वितीयं प्रति मोक्षो जातो भवत इति यदि भण्यते तदा कोपं करोति। कस्माद्बन्धाभावे मोक्षवचनं कथं घटते इति। तथा जीवस्यापि शुद्धनिश्चयेन बन्धाभावे मुक्तवचनं न घटते इति। अत्र वीतरागनिर्विकल्पसमाधिरतो मुक्तजीवसदृशः स्वशुद्धात्मोपादेय इति भावार्थः॥६८॥

अथ निश्चयनयेन जीवस्योद्भवजरामरणरोगलिङ्गवर्णसंज्ञा नास्तीति कथयति—

६६) अत्थि ण उब्भउ जर-मरणु रोय वि लिंग वि वण्ण ।

णियमिं अप्पु वियाणि तुहुं जीवहुं एक्क वि सण्ण ॥६६॥

अस्ति न उद्भवः जरामरणं रोगाः अपि लिङ्गान्यपि वर्णाः ।

नियमेन आत्मन् विजानीहि त्वं जीवस्य एकापि संज्ञा ॥६६॥

तो 'मुक्त' (छूटा) ऐसा कहना, ठीक मालूम पड़ता है और दूसरा जो बंधा ही नहीं, उसको जो 'आप छूट गये' ऐसा कहा जाय, तो वह क्रोध करे, कि मैं कब बंधा था, सो यह मुझे 'छूटा' कहता है, बंधा होवे, वह छूटे, इसलिये बंधेको तो मोक्ष कहना ठीक है, और बंधा ही न हो, उसे छूटे कैसे कह सकते हैं ? उसीप्रकार यह जीव शुद्धनिश्चयनयकर बंधा हुआ नहीं है, इस कारण मुक्त कहना ठीक नहीं है। बंध भी व्यवहारनयकर है, बंध भी व्यवहारनयकर और मुक्ति भी व्यवहारनयकर है, शुद्धनिश्चयनयकर न बंध है, न मोक्ष है, और अशुद्धनयकर बंध है, इसलिये बंधके नाशका यत्न भी अवश्य करना चाहिये। यहाँ यह अभिप्राय है, कि सिद्ध समान यह अपना शुद्धात्मा वीतराग निर्विकल्पसमाधिमें लीन पुरुषोंको उपादेय है, अन्य सब हेय हैं ॥६८॥

आगे निश्चयनयकर जीवके जन्म, जरा, मरण, रोग, लिंग, वर्ण, और संज्ञा नहीं है, आत्मा इन सब विकारोंसे रहित है, ऐसा कहते हैं—

गाथा—६९

अन्वयार्थः :—[आत्मन्] हे जीव आत्माराम, [जीवस्य] जीवके [उद्भवः न] जन्म

रीते शुद्धनिश्चयनयथी ज्वने पण्ण बंधना अत्मावमां 'मुक्त' अेवुं वयन पण्ण घटतुं नथी.

अहीं सिद्ध समान पोतानो शुद्ध आत्मा वीतराग निर्विकल्प समाधिरत पुरुषोने उपादेय छे. अेवो भावार्थ छे. ६८.

उवे निश्चयनयथी ज्वने जन्म, जरा, मरण, रोग, लिंग, वर्ण, संज्ञा नथी अेम कडे छे :—

અધિકાર-૧ : દોહા-૬૯]

પરમાત્મપ્રકાશ:

[૧૨૩

અથિ ણ ઉબ્ધઝ જરમરણુ રોય વિ લિંગ વિ વણ્ણ અસ્તિ ન ન વિદ્યતે। કિં કિં નાસ્તિ। ઉબ્ધઝ ઉત્પત્તિઃ જરામરણં રોગા અપિ લિઙ્ગાન્યપિ વર્ણાઃ ણિયમિં અપ્પુ વિયાણિ તુહું જીવહં એક વિ સણ્ણ નિયમેન નિશ્ચયેન હે આત્મન્ હે જીવ વિજાનીહિ ત્વમ્। કસ્ય નાસ્તિ। જીવસ્ય ન કેવલમેતન્નાસ્તિ સંજ્ઞાપિ નાસ્તીતિ। અત્ર સંજ્ઞાશબ્દેનાહારાદિસંજ્ઞા નામસંજ્ઞા વા ગ્રાહ્યા। તથાહિ। વીતરાગનિર્વિકલ્પસમાધેર્વિપરીતૈઃ ક્રોધમાનમાયાલોભપ્રભૃતિવિભાવપરિણામૈર્યાન્યુપાર્જિતાનિ કર્માણિ તદુદયજનિતાન્યુદ્ભવાદીનિ શુદ્ધનિશ્ચયેન ન સન્તિ જીવસ્ય। તાનિ કસ્માન્ન સન્તિ। કેવલ-જ્ઞાનાદ્યનન્તગુણૈઃ કૃત્વા નિશ્ચયેનાનાદિસંતાનાગતોદ્ભવાદિભ્યો ભિન્નત્વાદિતિ। અત્ર ઉપાદેયરૂપાનન્તસુખાવિનાભૂતશુદ્ધજીવાત્ત્સકાસાદ્યાનિ ભિન્નાન્યુદ્ભવાદીનિ તાનિ હેયાનીતિ તાત્પર્યાર્થઃ ॥૬૬॥

યદ્યુદ્ભવાદીનિ સ્વરૂપાણિ શુદ્ધનિશ્ચયેન જીવસ્ય ન સન્તિ તર્હિ કસ્ય સન્તીતિ પ્રશ્ને દેહસ્ય

નહીં [અસ્તિ] હૈ, [જરામરણંઃ] જરા (બુઢાપા) મરણ [રોગાઃ અપિ] રોગ [લિંગાન્યપિ] ચિન્હ [વર્ણાઃ] વર્ણ [એકા સંજ્ઞા અપિ] આહારાદિક એક ભી સંજ્ઞા વા નામ નહીં હૈ, એસા [ત્વં] તૂ [નિયમેન] નિશ્ચયકર [વિજાનીહિ] જાન।

ભાવાર્થ :—વીતરાગ નિર્વિકલ્પસમાધિસે વિપરીત જો ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, આદિ વિભાવપરિણામ ઝનકર ઉપાર્જન કિયે કર્મોંકે ઉદયસે ઉત્પન્ન હુએ જન્મ-મરણ આદિ અનેક વિકાર હૈ, વે શુદ્ધનિશ્ચયનયકર જીવકે નહીં હૈં, ક્યોંકિ નિશ્ચયનયકર આત્મા કેવલજ્ઞાનાદિ અનંત ગુણાકર પૂર્ણ હૈ, ઓર અનાદિ-સંતાનસે પ્રાપ્ત જન્મ, જરા, મરણ, રોગ, શોક, ભય, સ્ત્રી, પુરુષ, નપુંસકલિંગ, સફેદ કાલા વર્ણ, વગૈર આહાર, ભય, મૈથુન, પરિગ્રહરૂપ સંજ્ઞા ઝન સર્બોસે ભિન્ન હૈ। યહાં ઉપાદેયરૂપ અનંતસુખકા ઢામ જો શુદ્ધ જીવ ઝસસે ભિન્ન જન્માદિક હૈં, વે સર્બ ત્યાજ્ય હૈં, એક આત્મા હી ઉપાદેય હૈં, યહ તાત્પર્ય જાનના ॥૬૯॥

આગે જો શુદ્ધનિશ્ચયનયકર જન્મ-મરણાદિ જીવકે નહીં હૈં, તો કિસકે હૈં? એસા

ભાવાર્થ :—વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિથી વિપરીત ક્રોધ, માન, માયા, લોભ આદિ વિભાવપરિણામથી ઉપાર્જિત કર્મો છે તેના ઉદયજનિત જે જન્માદિ તે શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી જીવને નથી, કારણ કે કેવળજ્ઞાનાદિ અનંત ગુણે કરીને નિશ્ચયનયથી અનાદિ સંતાનથી પ્રાપ્ત જન્માદિથી જીવ ભિન્ન છે.

અહીં, ઉપાદેયરૂપ અનંત સુખની સાથે અવિનાભૂત શુદ્ધ જીવથી જે જન્માદિ ભિન્ન છે તે હેય છે, એવો તાત્પર્યાર્થ છે. ૬૯.

શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી જે જન્માદિ સ્વરૂપો જીવનાં નથી તો તે કોનાં છે? એવા શિષ્યના

भवन्तीति प्रतिपादयति—

७०) देहहँ उब्भउ जर-मरणु देहहँ वण्णु विचित्तु ।
देहहँ रोय वियाणि तुहँ देहहँ लिंगु विचित्तु ॥७०॥

देहस्य उद्भवः जरामरणं देहस्य वर्णः विचित्रः ।

देहस्य रोगान् विजानीहि त्वं देहस्य लिङ्गं विचित्रम् ॥७०॥

देहस्य भवति। किं किम्। उब्भउ उत्पत्तिः जरामरणं च वर्णो विचित्रः। वर्णशब्देनात्र पूर्वसूत्रे च श्वेतादि ब्राह्मणादि वा गृह्यते। तस्यैव देहस्य रोगान् विजानीहीति, लिङ्गमपि लिङ्गशब्देनात्र पूर्वसूत्रे च स्त्रीपुंनपुंसकलिङ्गं यतिलिङ्गं वा ग्राह्यं चित्तं मनश्चेति। तद्यथा— शुद्धात्मसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुचरणरूपाभेदरत्नत्रयभावनाप्रतिकूलै रागद्वेषमोहैर्यानुपार्जितानि कर्माणि शिष्यके प्रश्न करने पर समाधान यह है, कि ये सब देहके हैं ऐसा कथन करते हैं—श्रीगुरु कहते हैं,

गाथा-७०

अन्वयार्थः :— हे शिष्य, [त्वं] तू [देहस्य] देहके [उद्भवः] जन्म [जरामरणं] जरा मरण होते हैं, अर्थात् नया शरीर (धरना), विद्यमान शरीर छोड़ना, वृद्ध अवस्था होना, ये सब देहके जानो, [देहस्य] देहके [विचित्रः वर्णः] अनेक तरहके सफेद, श्याम, हरे, पीले, लालरूप पाँच वर्ण, अथवा ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शुद्र, ये चार वर्ण, [देहस्य] देहके [रोगान्] वात, पित्त, कफ, आदि अनेक रोग [देहस्य] देहके [विचित्रम् लिङ्गं] अनेक प्रकारके स्त्रीलिंग, पुल्लिंग, नपुंसकलिंगरूप चिन्हको अथवा यतिके लिंगको और द्रव्यमनको [विजानीहि] जान ।

भावार्थः :—शुद्धात्माका सच्चा श्रद्धान ज्ञान आचरणरूप अभेदरत्नत्रयकी भावनासे विमुख जो राग, द्वेष, मोह उनकर उपार्जे जो कर्म उनसे उपजे जन्म-मरणादि विकार है, वे सब यद्यपि व्यवहारनयसे जीवके हैं, तो भी निश्चयनयकर जीवके नहीं हैं, देहसम्बन्धी है ऐसा जानना चाहिये। यहाँ पर देहादिकमें ममतारूप विकल्पजालको छोड़कर जिस समय यह जीव

प्रश्नना उत्तरमां 'ते सर्वं देहनां छे' ओम कडे छे :—

भावार्थः :—शुद्ध आत्मानां सम्यक्श्रद्धा, सम्यग्ज्ञान, सम्यग् आचरणरूप अभेद रत्नत्रयनी भावनाथी प्रतिकूल राग, द्वेष, मोहथी उपार्जित जे कर्मां तेना उदयथी प्राप्त थता

અધિકાર-૧ : દોહા-૭૧]

પરમાત્મપ્રકાશ:

[૧૨૫

તદુદયસંપન્ના જન્મમરણાદિધર્મા યદ્યપિ વ્યવહારનયેન જીવસ્ય સન્તિ તથાપિ નિશ્ચયનયેન દેહસ્યેતિ જ્ઞાતવ્યમ્। અત્ર દેહાદિમમત્વરૂપ વિકલ્પજાલં ત્યક્ત્વા યદા વીતરાગસદાનન્દૈકરૂપેણ સર્વપ્રકારોપાદેયભૂતેન પરિણમતિ તદા સ્વશુદ્ધાત્મૈવોપાદેય ઇતિ ભાવાર્થઃ॥૭૦॥

અથ દેહસ્ય જરામરણં દૃષ્ટ્વા મા ભયં જીવ કાર્ષીરિતિ નિરૂપયતિ—

૭૧) દેહહં પેક્ષિવિ જર-મરણુ મા ભઝ જીવ કરેહિ ।

જો અજરામરુ બંધુ પરુ સો અપ્પાણુ મુણેહિ ॥૭૧॥

દેહસ્ય દૃષ્ટ્વા જરામરણં મા ભયં જીવ કાર્ષીઃ ।

યઃ અજરામરઃ બ્રહ્મ પરઃ તં આત્માનં મન્યસ્વ ॥૭૧॥

દેહહં પેક્ષિવિ જરમરણુ મા ભઝ જીવ કરેહિ દેહસંબન્ધિ દૃષ્ટ્વા । કિમ્ । જરા-મરણમ્ । મા ભયં કાર્ષીઃ હે જીવ । અયમર્થો યદ્યપિ વ્યવહારેણ જીવસ્ય જરામરણં તથાપિ

વીતરાગ સદા આનંદરૂપ સબ તરહ ઉપાદેયરૂપ નિજ ભાવોંકર પરિણમતા હૈ, તબ અપના યહ શુદ્ધાત્મા હી ઉપાદેય હૈ, એસા અભિપ્રાય જાનો ॥૭૦॥

આગે એસા કહતે હૈં કિ હે જીવ, તૂ જરા-મરણ દેહકે જાનકર ડર મત કર—

ગાથા-૭૧

અન્વયાર્થ :—[જીવ] હે આત્મારામ, તૂ [દેહસ્ય] દેહકે [જરામરણં] બુઢાપા મરનેકો [દૃષ્ટ્વા] દેખકર [ભયં] ડર [મા કાર્ષીઃ] મતકર [યઃ] જો [અજરામરઃ] અજર અમર [પરઃ બ્રહ્મ] પરબ્રહ્મ શુદ્ધ સ્વભાવ હૈં, [તં] ડસકો તૂં [આત્માનં] આત્મા [મન્યસ્વ] જાન ।

ભાવાર્થ :—યદ્યપિ વ્યવહારનયસે જીવકે જરા-મરણ હૈં, તો ધી શુદ્ધનિશ્ચયનયકર જીવકે નહીં હૈ, દેહકે હૈં, એસા જાનકર ભય મત કર, તૂ અપને ચિત્તમેં એસા સમઝ, કિ જો કોઈ જરા-મરણ રહિત અખંડ પરબ્રહ્મ હૈ, વૈસા હી મેરા સ્વરૂપ હૈ, શુદ્ધાત્મા સબસે ઉત્કૃષ્ટ હૈ,

જન્મમરણાદિ ધર્મો-જો કે વ્યવહારનયથી જીવના છે તોપણ-નિશ્ચયનયથી દેહના છે, એમ જાણવું.

અહીં, દેહાદિના મમતારૂપ વિકલ્પજાળને છોડીને આ જીવ જ્યારે સર્વપ્રકારે ઉપાદેયભૂત એક (કેવળ) વીતરાગ સદાનંદરૂપે પરિણમે છે ત્યારે સ્વશુદ્ધઆત્મા જ ઉપાદેય છે, એવો ભાવાર્થ છે. ૭૦.

હવે, દેહનાં જરા, મરણ દેખીને હે જીવ? તું ભય ન કર, એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયોથી માંડીને સમસ્ત વિકલ્પજાળને છોડીને

१२६]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिऽार-१ : द्दोऽ-७२

शुद्धनिश्चयेन देहस्य न च जीवस्येति मत्वा भयं मा कार्षीः। तर्हि किं कुरु। जो अजरामरु वंभु परु सो अप्पाणु मुणेहि यः कश्चिदजरामरो जरामरणरहितब्रह्मशब्दवाच्यः शुद्धात्मा। कथंभूतः। परः सर्वोत्कृष्टस्तमित्थंभूतं परं ब्रह्मस्वभावमात्मानं जानीहि पञ्चेन्द्रिय-विषयप्रभृतिसमस्तविकल्पजालं मुक्त्वा परमसमाधौ स्थित्वा तमेव भावयेति भावार्थः॥७१॥

अथ देहे छिद्यमानेऽपि भिद्यमानेऽपि शुद्धात्मानं भावयेत्यभिप्रायं मनसि धृत्वा सूत्रं प्रतिपादयति—

७२) छिज्जउ भिज्जउ जाउ खउ जोइय एहु सरीरु ।

अप्पा भावहि णिम्मलउ जिं पावहि भव-तीरु ॥७२॥

छिद्यतां भिद्यतां यातु क्षयं योगिन् इदं शरीरम् ।

आत्मानं भावय निर्मलं येन प्राप्नोषि भवतीरम् ॥७२॥

छिज्जउ भिज्जउ जाउ खउ जोइय एहु सरीरु छिद्यतां वा द्विधा भवतु भिद्यतां वा छिद्रीभवतु क्षयं वा यातु हे योगिन् इदं शरीरं तथापि त्वं किं कुरु। अप्पा भावहि णिम्मलउ आत्मानं वीतरागचिदानन्दैकस्वभावं भावय। किंविशिष्टम्। निर्मलं भावकर्मद्रव्यकर्मनोकर्म-

ऐसा तू अपना स्वभाव जान। पाँच इन्द्रियोंके विषयको और समस्त विकल्पजालोंको छोड़कर परमसमाधिमें स्थिर होकर निज आत्माका ही ध्यान कर, यह तात्पर्यार्थ हुआ ॥७१॥

आगे जो देह छिद जावे, भिद जावे, क्षय हो जावे, तो भी तू भय मत कर, केवल शुद्ध आत्माका ध्यान कर, ऐसा अभिप्राय मनमें रखकर सूत्र कहते हैं—

गाथा—७२

अन्वयार्थ :—[योगिन्] हे योगी, [इदं शरीरम्] यह शरीर [छिद्यतां] छिद जावे, दो टुकड़े हो जावे, [भिद्यतां] अथवा भिद जावे; छेद सहित हो जावे, [क्षयं यातु] नाशको प्राप्त होवे, तो भी तू भय मत कर, मनमें खेद मत ला, [निर्मलं आत्मानं] अपने निर्मल आत्माका ही [भावय] ध्यान कर, अर्थात् वीतराग चिदानन्द शुद्धस्वभाव तथा भावकर्म,

परमसमाधिमां स्थित थईने तेने ज (परम ब्रह्मस्वरूप आत्माने ज) भाव, अवेो भावार्थ छे. ७१.

उवे देड छेदाई जाओ, भेदाई जाओ तोपण शुद्ध आत्माने भाव अवेो अभिप्राय मनमां राभीने गाथासूत्र कडे छे :—

भावार्थ :—अहीं जे देडना छेदनादि व्यापारमां पण रागद्वेषादि क्षोभने नछि करतो

रहितम् । येन किं भवति । जिं पावहि भवतीरु येन परमात्मध्यानेन प्राप्नोषि लभसे त्वं हे जीव । किम् । भवतीरं संसारसागरावसानमिति अत्र योऽसौ देहस्य छेदनादिव्यापारेऽपि रागद्वेषादिकोभमकुर्वन् सन् शुद्धात्मानं भावयतीति संपादनादर्वाङ्मोक्षं स गच्छतीति भावार्थः ॥७२॥

अथ कर्मकृतभावानचेतनं द्रव्यं च निश्चयनयेन जीवाद्भिन्नं जानीहीति कथयति—

७३) कम्महं केरा भावडा अण्णु अचेयणु दव्वु ।

जीव-सहावहं भिण्णु जिय णियमिं बुज्झहि सव्वु ॥७३॥

कर्मणः संबन्धिनः भावा अन्यत् अचेतनं द्रव्यम् ।

जीवस्वभावात् भिन्नं जीव नियमेन बुध्यस्व सर्वम् ॥७३॥

कम्महं केरा भावडा अण्णु अचेयणु दव्वु कर्मसम्बन्धिनो रागादिभावा अन्यत् अचेतनं देहादिद्रव्यं एतत्पूर्वोक्तं अप्ससहावहं भिण्णु जिय विशुद्धज्ञानदर्शनस्वरूपादात्म-स्वभावान्निश्चयेन भिन्नं पृथग्भूतं हे जीव णियमिं बुज्झहि सव्वु नियमेन निश्चयेन बुध्यस्व जानीहि

द्रव्यकर्म, नोकर्म रहित अपने आत्माका चिंतवन कर, [येन] जिस परमात्माके ध्यानसे तू [भवतीरम्] भवसागरका पार [प्राप्नोषि] पायेगा ॥ जो देहके छेदनादि कार्य होते भी राग-द्वेषादि विकल्प नहीं करता, निर्विकल्पभावको प्राप्त हुआ शुद्ध आत्माको ध्याता है, वह थोड़े ही समयमें मोक्षको पाता है ॥७२॥

आगे ऐसा कहते हैं, जो कर्मजनित रागादिभाव और शरीरादि परवस्तु हैं, वे चेतन द्रव्य न होनेसे निश्चयनयकर जीवसे भिन्न हैं, ऐसा जानो—

गाथा-७३

अन्वयार्थ :—[जीव] हे जीव, [कर्मणः संबन्धिनः भावाः] कर्मोंकर जन्य रागादिक भाव और [अन्यत्] दूसरा [अचेतनं द्रव्यम्] शरीरादिक अचेतन पदार्थ [सर्वम्]

જે શુદ્ધ આત્માને ભાવે છે તે જીવ શીઘ્ર મોક્ષને પામે છે. ૭૨.

હવે, તું કર્મકૃત (રાગાદિ) ભાવોને અને અચેતન દ્રવ્યને નિશ્ચયનયથી જીવથી જુદા જાણ, એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—અહીં મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય, યોગની નિવૃત્તિના પરિણામ

૧૨૮]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૧ : દોહા-૭૪

સર્વં સમસ્તમિતિ । અત્ર મિથ્યાત્વાવિરતિપ્રમાદકષાયયોગનિવૃત્તિપરિણામકાલે શુદ્ધાત્મોપાદેય ઇતિ તાત્પર્યાર્થઃ ॥૭૩॥

અથ જ્ઞાનમયપરમાત્મનઃ સકાશાદન્યત્પરદ્રવ્યં મુક્ત્વા શુદ્ધાત્માનં ભાવયેતિ નિરૂપયતિ—

૭૪) અપ્પા મેલ્લિવિ ણાણમઝ અણ્ણુ પરાયઝ ભાઝ ।

સો છંડેવિણુ જીવ તુહું ભાવહિ અપ્પ-સહાઝ ॥૭૪॥

આત્માનં મુક્ત્વા જ્ઞાનમયં અન્યઃ પરઃ ભાવઃ ।

તં ત્યક્ત્વા જીવ ત્વં ભાવય આત્મસ્વભાવમ્ ॥૭૪॥

અપ્પા મિલ્લિવિ ણાણમઝ અણ્ણુ પરાયઝ ભાઝ આત્માનં મુક્ત્વા । કિંવિશિષ્ટમ્ જ્ઞાનમયં કેવલજ્ઞાનાન્તર્ભૂતાનન્તગુણરાશિં નિશ્ચયાત્ અન્યો ભિન્નોઽભ્યન્તરે મિથ્યાત્વરાગાદિબહિર્વિષયે દેહાદિપરભાવઃ સો છંડેવિણુ જીવ તુહું ભાવહિ અપ્પસહાઝ તં પૂર્વોક્તં શુદ્ધાત્મનો વિલક્ષણં પરભાવં

इन सबको [नियमेन] निश्चयसे [जीवस्वभावात्] जीवके स्वभावसे [भिन्न] जुदे [बुध्यस्व] जानो, अर्थात् ये सब कर्मके उदयसे उत्पन्न हुए हैं, आत्माका स्वभाव निर्मल ज्ञान दर्शनमयी है । जो मिथ्यात्व, अविरति, प्रमाद, कषाय, योगोंकी निवृत्तिरूप परिणाम हैं, उस समय शुद्ध आत्मा ही उपादेय है ॥७३॥

આગે જ્ઞાનમયી પરમાત્માસે ભિન્ન પરદ્રવ્યકો છોડકર તૂ શુદ્ધાત્માકા ધ્યાન કર, એસા કહતે હૈં—

गाथा-७४

અન્વયાર્થ :—[જીવ] હે જીવ [ત્વં] તૂ [જ્ઞાનમયં] જ્ઞાનમયી [આત્માનં] આત્માકો [મુક્ત્વા] છોડકર [અન્યઃ પરઃ ભાવઃ] અન્ય જો દૂસરે ભાવ હૈં, [તં] ઝનકો [છંડયિત્વા] છોડકર [આત્મસ્વભાવમ્] અપને શુદ્ધાત્મ સ્વભાવકો [ભાવય] ચિતંવન કર ।

ભાવાર્થ :—કેવલજ્ઞાનાદિ અનંતગુણોંકી રાશિ આત્માસે જુદે જો મિથ્યાત્વ રાગાદિ વખતે શુદ્ધ આત્મા ઉપાદેય છે. એવો તાત્પર્યાર્થ છે. ૭૩.

હવે, જ્ઞાનમય પરમાત્માથી ભિન્ન એવા પરદ્રવ્યને છોડીને તું શુદ્ધ આત્માને ભાવ, એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—જેમાં અનંત ગુણોની રાશિ અન્તર્ભૂત છે એવા કેવળજ્ઞાનમય આત્માને છોડીને આત્માથી જુદા અભ્યંતરમાં જે મિથ્યાત્વરાગાદિ અને બાહ્યમાં દેહાદિપરભાવો છે એવા

અધિકાર-૧ : દોહા-૭૫]

પરમાત્મપ્રકાશ:

[૧૨૮

છંડયિત્વા ત્યક્ત્વા હે જીવ ત્વં ભાવય। કમ્। સ્વશુદ્ધાત્મસ્વભાવમ્। કિંવિશિષ્ટમ્।
કેવલજ્ઞાનાઘનન્તચતુષ્ટયવ્યક્તિરૂપકાર્યસમયસારસાધકમભેદરત્નત્રયાત્મકકારણસમયસારપરિણતમિતિ।
અત્ર તમેવોપાદેયં જાનીહીત્યભિપ્રાયઃ॥૭૪॥

અથ નિશ્ચયેનાષ્ટકર્મસર્વદોષરહિતં સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રસહિતમાત્માનં જાનીહીતિ
કથયતિ—

૭૫) અદ્વહં કમ્મહં બાહિરુ સયલહં દોસહં ચત્તુ ।

દંસણ-ગાણ-ચરિત્તમઝ અપ્પા ભાવિ ણિરુત્તુ ॥૭૫॥

અષ્ટભ્યઃ કર્મભ્યઃ બાહ્યં સકલૈઃ દોષૈઃ ત્યક્તમ્ ।

દર્શનજ્ઞાનચારિત્રમયં આત્માનં ભાવય નિશ્ચિતમ્ ॥૭૫॥

અદ્વહં કમ્મહં બાહિરુ સયલહં દોસહં ચત્તુ અષ્ટકર્મભ્યો બાહ્યં શુદ્ધનિશ્ચયેન

અંદરકે ભાવ તથા દેહાદિ બાહિરકે પરભાવ એસે જો શુદ્ધાત્માસે વિલક્ષણ પરભાવ હૈં, ડનકો
છોડકર કેવલજ્ઞાનાદિ અનંતચતુષ્ટયરૂપ કાર્યસમયસારકા સાધક જો અભેદરત્નત્રયરૂપ
કારણસમયસાર હૈ, ડસ રૂપ પરિણત હુએ અપને શુદ્ધાત્મ સ્વભાવકો ચિંતવન કર ઓર ડસીકો
ડપાદેય સમજ્ઞ ॥૭૪॥

આગે નિશ્ચયનયકર આઠ કર્મ ઓર સબ દોષોંસે રહિત સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રમયી
આત્માકો તૂ જાન, એસા કહતે હૈં—

ગાથા-૭૫

અન્વયાર્થ :—[અષ્ટભ્યઃ કર્મભ્યઃ] શુદ્ધનિશ્ચયનયકર જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ કર્મોંસે
[બાહ્યં] રહિત [સકલૈઃ દોષૈઃ] મિથ્યાત્વ રાગાદિ સબ વિકારોંસે [ત્યક્તમ્] રહિત
[દર્શનજ્ઞાનચારિત્રમયં] શુદ્ધોપયોગકે સાથ રહનેવાલે અપને સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રરૂપ
[આત્માનં] આત્માકો [નિશ્ચિતમ્] નિશ્ચયકર [ભાવય] ચિંતવન કર।

પૂર્વોક્ત શુદ્ધ આત્માથી વિલક્ષણ પરભાવને છોડીને હે જીવ! તું કેવળજ્ઞાનાદિ અનંતચતુષ્ટયની
વ્યક્તિરૂપ કાર્યસમયસારના સાધક અભેદરત્નત્રયાત્મક કારણસમયસારરૂપે પરિણત
શુદ્ધાત્મસ્વભાવને ભાવ.

અહીં, તે શુદ્ધાત્મસ્વભાવને ઉપાદેય જાણો એવો અભિપ્રાય છે. ૭૪.

હવે, નિશ્ચયનયથી આઠ કર્મ અને સર્વ દોષોથી રહિત, સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને
સમ્યક્ચારિત્ર સહિત આત્માને જાણ, એમ કહે છે :—

૧૩૦]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૧ : દોહા-૭૬

જ્ઞાનાવરણાદ્યષ્ટકર્મભ્યો ભિન્નં મિથ્યાત્વરાગાદિભાવકર્મરૂપસર્વદોષૈસ્ત્યક્તમ્ । પુનશ્ચ કિંવિશિષ્ટમ્ ।
 દંસણનાણચરિત્તમઽ ડર્શનજ્ઞાનચારિત્રમયં શુદ્ધોપયોગાવિનાભૂતૈઃ સ્વશુદ્ધાત્મસમ્યગ્ડર્શન-
 જ્ઞાનચારિત્રૈર્નિર્વૃત્તં અપ્પા ભાવિ ણિરુત્તુ તમિત્થંભૂતમાત્માનં ભાવય । દૃષ્ટશ્રુતાનુભૂતભોગા-
 કાંક્ષારૂપનિદાનબન્ધાદિસમસ્તવિભાવપરિણામાન્ ત્યક્ત્વા ભાવયેત્યર્થઃ । ણિરુત્તુ નિશ્ચિતમ્ । અત્ર
 નિર્વાણસુખાદુપાદેયભૂતાદભિન્નઃ સમસ્તભાવકર્મદ્રવ્યકર્મભ્યો ભિન્નો યોઽસૌ શુદ્ધાત્મા સ
 એવાભેદરત્નત્રયપરિણતાનાં ભવ્યાનામુપાદેય ઇતિ ભાવાર્થઃ ॥૭૫॥ એવં ત્રિવિધાત્મ-
 પ્રતિપાદકપ્રથમમહાધિકારમધ્યે પૃથક્ પૃથક્ સ્વતન્ત્રં ભેદભાવનાસ્થલસૂત્રનવકં ગતમ્ ।

તદનન્તરં નિશ્ચયસમ્યગ્દૃષ્ટિમુખ્યત્વેન સ્વતન્ત્રસૂત્રમેકં કથયતિ—

૭૬) અપિં અપ્પુ મુણંતુ જિંઽ સમ્માદિટ્ઠિ હવેઙ્ઠ ।

સમ્માઙ્ઠિટ્ઠિ જીવડઽ લહુ કમ્મઙ્ઠં મુચ્ચેઙ્ઠ ॥૭૬॥

ભાવાર્થ :—દેખે, સુને, અનુભવે ભોગોંકી અભિલાષારૂપ સબ વિભાવ-પરિણામોંકો છોડકર નિજસ્વરૂપકા ધ્યાન કર । યહાં ઉપાદેયરૂપ અતીન્દ્રિયસુખસે તન્મયી ઓર સબ ભાવકર્મ, દ્રવ્યકર્મ, નોકર્મસે જુદા જો શુદ્ધાત્મા હૈ, વહી અભેદ રત્નત્રયકો ધારણ કરનેવાલે નિકટભવ્યોંકો ઉપાદેય હૈ, એસા તાત્પર્ય હુઆ ॥૭૫॥

એસે તીન પ્રકાર આત્માકે કહનેવાલે પ્રથમ મહાધિકારમેં જુદે જુદે સ્વતંત્ર ભેદ ભાવનાકે સ્થલમેં નૌ દોહા-સૂત્ર કહે । આગે નિશ્ચયકર સમ્યગ્દૃષ્ટિકી મુખ્યતાસે સ્વતન્ત્ર એક દોહાસૂત્ર કહતે હૈ—

ભાવાર્થ :—શુદ્ધનિશ્ચયનયથી જ્ઞાનાવરણાદિ આઠકર્મોથી બાહ્ય (ભિન્ન), મિથ્યાત્વ, રાગાદિ ભાવકર્મરૂપ સર્વ દોષોથી રહિત દર્શનજ્ઞાનચારિત્રમય શુદ્ધોપયોગની સાથે અવિનાભૂત, સ્વશુદ્ધાત્માનાં સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્ચારિત્રથી રચાયેલ આત્માને નિશ્ચયથી ભાવ અર્થાત્ દેખેલા, સાંભળેલા અને અનુભવેલા ભોગાકાંક્ષારૂપ નિદાનબંધાદિ સમસ્ત વિભાવપરિણામોને છોડીને શુદ્ધાત્મને ભાવ.

અહીં, ઉપાદેયભૂત એવા નિર્વાણસુખથી અભિન્ન અને સમસ્ત ભાવકર્મ તેમ જ દ્રવ્યકર્મથી ભિન્ન એવો જે શુદ્ધ આત્મા છે તે જ અભેદરત્નત્રયરૂપે પરિણમેલા ભવ્ય જીવોને ઉપાદેય છે, એવો ભાવાર્થ છે. ૭૫.

એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના આત્માના પ્રતિપાદક પ્રથમ મહાધિકારમાં પૃથક્ પૃથક્ સ્વતંત્ર ભેદભાવનારૂપે નવમા સ્થળમાં નવ ગાથાસૂત્રો સમાપ્ત થયાં.

ત્યાર પછી નિશ્ચયસમ્યગ્દૃષ્ટિની મુખ્યતાથી એક સ્વતંત્ર દોહાસૂત્ર કહે છે :—

આત્મના આત્માનં જાનન્ જીવઃ સમ્યગ્દષ્ટિઃ ભવતિ ।

સમ્યગ્દષ્ટિઃ જીવઃ લઘુ કર્મણા મુચ્યતે ॥૭૬॥

અર્પિં અપ્પુ મુણંતુ જિઠ સમ્માદિટ્ઠિ હવેઙ્ઠ આત્મનાત્માનં જાનન્ સન્ જીવો વીતરાગસ્વસંવેદનજ્ઞાનપરિણતેનાન્તરાત્મના સ્વશુદ્ધાત્માનં જાનન્નુભવન્ સન્ જીવઃ કર્તા સમ્માદિટ્ઠિ હવેઙ્ઠ વીતરાગસમ્યગ્દષ્ટિર્ભવતિ । નિશ્ચયસમ્યક્ત્વભાવનાયાઃ ફલં કથ્યતે સમ્માદિટ્ઠિઠ જીવઠઠ લહુ કમ્મઙ્ઠ મુચ્છેઙ્ઠ સમ્યગ્દષ્ટિઃ જીવો લઘુ શીઘ્રં જ્ઞાનાવરણાદિકર્મણા મુચ્યતે ઇતિ । અત્ર યેનૈવ કારણેન વીતરાગસમ્યગ્દષ્ટિઃ કિલ કર્મણા શીઘ્રં મુચ્યતે તેનૈવ કારણેન વીતરાગચારિત્રાનુકૂલં શુદ્ધાત્માનુભૂત્યવિનાભૂતં વીતરાગસમ્યક્ત્વમેવ ભાવનીયમિત્યભિપ્રાયઃ । તથા ચોક્તં શ્રીકુંદકુંદાચાર્યૈર્મોક્ષપ્રાપ્તૈ નિશ્ચયસમ્યક્ત્વલક્ષણમ્—“સદ્ધ્વરઓ સવણો સમ્માદિટ્ઠિ હવેઙ્ઠ ણિયમેણ । સમ્મત્તપરિણદો ડ્ઠ ય્ઠેઙ્ઠ દુટ્ઠકમ્માઙ્ઠ ॥” ॥૭૬॥

ગાથા-૭૬

અન્વચાર્થ :—[આત્માનં] અપનેકો [આત્મના] અપનેસે [જાનન્] જાનતા હુઆ યહ [જીવઃ] જીવ [સમ્યગ્દષ્ટિઃ] સમ્યગ્દષ્ટિ [ભવતિ] હોતા હૈ, [સમ્યગ્દષ્ટિઃ જીવઃ] ઓર સમ્યગ્દષ્ટિ હુઆ સંતા [લઘુ] જલ્દી [કર્મણા] કર્મોસે [મુચ્યતે] છૂટ જાતા હૈ ।

ભાવાર્થ :—યહ આત્મા વીતરાગ સ્વસંવેદનજ્ઞાનમેં પરિણત હુઆ અંતરાત્મા હોકર અપનેકો અનુભવતા હુઆ વીતરાગ સમ્યગ્દષ્ટિ હોતા હૈ, તબ સમ્યગ્દષ્ટિ હોનેકે કારણસે જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોસે શીઘ્ર હી છૂટ જાતા હૈ—રહિત હો જાતા હૈ । યહાં જિસ હેતુ વીતરાગ સમ્યગ્દષ્ટિ હોનેસે યહ જીવ કર્મોસે છૂટકર સિદ્ધ હો જાતા હૈ, ઇસી કારણ વીતરાગ ચારિત્રકે અનુકૂલ જો શુદ્ધાત્માનુભૂતિરૂપ વીતરાગ સમ્યક્ત્વ હૈ, વહી ધ્યાવને યોગ્ય હૈ, ઇસા અભિપ્રાય હુઆ । ઇસા હી કથન શ્રી કુંદકુંદાચાર્યને મોક્ષપાહુડ ગ્રંથમેં નિશ્ચયસમ્યક્ત્વકે લક્ષણમેં કિયા હૈ “સદ્ધ્વરઓ” ઇત્યાદિ—

ભાવાર્થ :—આત્માથી આત્માને જાણતો જીવ-વીતરાગ સ્વસંવેદનજ્ઞાનરૂપે પરિણમેલા અન્તરાત્મા વડે સ્વશુદ્ધાત્માને (પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને) અનુભવતો જીવ વીતરાગસમ્યગ્દષ્ટિ હોય છે. નિશ્ચયસમ્યક્ત્વની ભાવનાનું ઇળ કહેવામાં આવે છે. સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ શીઘ્ર જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મથી મુકાય છે.

અહીં, ખરેખર જે કારણે વીતરાગસમ્યગ્દષ્ટિ કર્મથી શીઘ્ર છૂટે છે તે કારણે જ વીતરાગ ચારિત્રને અનુકૂળ શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિ સાથે અવિનાભૂત વીતરાગસમ્યક્ત્વ જ ભાવવા યોગ્ય છે એવો અભિપ્રાય છે. શ્રીકુંદકુંદાચાર્ય મોક્ષપ્રાભૂત (ગાથા-૧૪)માં નિશ્ચયસમ્યક્ત્વનું લક્ષણ કહ્યું છે કે “સદ્ધ્વરઓ સવણો સમ્માદિટ્ઠિ હવેઙ્ઠ ણિયમેણ । સમ્મત્તપરિણદો ડ્ઠ ય્ઠેઙ્ઠ દુટ્ઠ કમ્માઙ્ઠ ॥” [અર્થ :—

अत ऊर्ध्वं मिथ्यादृष्टिलक्षणकथनमुख्यत्वेन सूत्राष्टकं कथ्यते तद्यथा—

७७) पञ्जरत्तु जीवडु मिच्छादिदृष्टि हवेइ ।
बन्धु बहु-विह-कम्मडा जेँ संसारु भमेइ ॥७७॥

पर्यायरक्तो जीवः मिथ्यादृष्टिः भवति ।

बध्नाति बहुविधकर्माणि येन संसारं भ्रमति ॥७७॥

पञ्जरत्तु जीवडु मिच्छादिदृष्टि हवेइ पर्यायरक्तो जीवो मिथ्यादृष्टिर्भवति परमात्मानुभूतिरुचिप्रतिपक्षभूताभिनिवेशरूपा व्यावहारिकमूढत्रयादिपञ्चविंशतिमलान्तर्भाविनी मिथ्या वितथा व्यलीका च सा दृष्टिरभिप्रायो रुचिः प्रत्ययः श्रद्धानं यस्य स भवति मिथ्यादृष्टिः । स च किंविशिष्टः । नरनारकादिविभावपर्यायरतः । तस्य मिथ्या-
उसका अर्थ यह है कि, आत्मस्वरूपमें मगन हुआ जो यति वह निश्चयकर सम्यग्दृष्टि होता है, फिर वह सम्यग्दृष्टि सम्यक्त्वरूप परिणमता हुआ दुष्ट आठ कर्मोंको क्षय करता है ॥७६॥

इसके बाद मिथ्यादृष्टिके लक्षणके कथनकी मुख्यतासे आठ दोहा कहते हैं—

गाथा-७७

अन्वयार्थ :—[पर्यायरक्तः जीवः] शरीर आदि पर्यायमें लीन रहता हुआ जो अज्ञानी जीव है, वह [मिथ्यादृष्टिः] मिथ्यादृष्टि [भवति] होता है, और फिर वह [बहुविधकर्माणि] अनेक प्रकारके कर्मोंको [बध्नाति] बाँधता है, [येन] जिनसे कि [संसारं] संसारमें [भ्रमति] भ्रमण करता है ।

भावार्थ :—परमात्माकी अनुभूतिरूप श्रद्धासे विमुख जो आठ मद, आठ मल, छह अनायतन, तीन मूढता, इन पच्चीस दोषोंकर सहित अतत्त्वश्रद्धानरूप मिथ्यात्व परिणाम जिसके हैं, वह मिथ्यादृष्टि कहलाता है । वह मिथ्यादृष्टि नर नारकादि विभाव-पर्यायोंमें लीन रहता है ।

निजद्रव्यमां रत (आत्मस्वरूपमां मग्न) श्रमण नियमथी सम्यग्दृष्टि डोय छे. वणी सम्यक्त्वरूपे परिणमेडो ते श्रमण दुष्ट आठ कर्मनो क्षय करे छे.] ७६.

त्यार पछी मिथ्यादृष्टिना लक्षणना कथननी मुख्यताथी आठ दोहासूत्रो कडेवामां आवे छे. ते आ प्रमाणे :—

भावार्थ :—नरनारकादि विभावपर्यायमां रत थयेडो जिव मिथ्यादृष्टि डोय छे—परमात्मानी अनुभूतिनी रुचिथी प्रतिपक्षभूत, अभिनिवेशरूप अेवी, व्यावहारिक त्रण मूढता,

અધિકાર-૧ : દોહા-૭૭]

પરમાત્મપ્રકાશ:

[૧૩૩

પરિણામસ્ય ફલં કથ્યતે। વંધઙ્ વહુવિહકમ્મડા જેં સંસારુ ભમેઙ્ વધ્નાતિ
 બહુવિધકર્માણિ યૈઃ સંસારં ભ્રમતિ, યેન મિથ્યાત્વપરિણામેન શુદ્ધાત્મોપલબ્ધેઃ
 પ્રતિપક્ષભૂતાનિ બહુવિધકર્માણિ વધ્નાતિ તૈશ્ચ કર્મભિર્દ્રવ્યક્ષેત્રકાલભવભાવરૂપં પ્વચ્ચપ્રકારં
 સંસારં પરિભ્રમતીતિ। તથા ચોક્તં મોક્ષપ્રાપ્તૈ નિશ્ચયમિથ્યાદૃષ્ટિલક્ષણમ્—“જો પુણુ
 પરદવ્વરઓ મિચ્છાદિટ્ઠી હવેઙ્ સો સાહૂ। મિચ્છત્તપરિણદો ઉણ વજ્ઙ્ગદિ દુદ્ઢકમ્મેહિં”
 પુનશ્ચોક્તં તૈરેવ—“જે પ્વજ્જએસુ ણિરદા જીવા પરસમઙ્ગ ત્તિ ણિદ્ઢિદ્ઢા। આદસહાવમ્મિ
 ઠિદા તે સગસમયા મુણેયવ્વા” અત્ર સ્વસંવિત્તિરૂપાઢીતરાગસમ્યક્ત્વાત્ પ્રતિપક્ષભૂતં

ઉસ મિથ્યાત્વ પરિણામસે શુદ્ધાત્માકે અનુભવસે પરાઙ્મુખ અનેક તરહકે કર્મોંકો બાંધતા હૈ, જિનસે કિ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભવ, ભાવરૂપી પાંચ પ્રકારકે સંસારમેં ભટકતા હૈ। એસા કોઈ શરીર નહીં, જો ઇસને ન ધારણ કિયા હો, એસા કોઈ ક્ષેત્ર નહીં હૈ, કિ જહાં ઉપજા ન હો, ઓર મરણ કિયા હો, એસા કોઈ કાલ નહીં હૈ, કિ જિસમેં ઇસને જન્મ-મરણ ન કિયે હોં, એસા કોઈ ભવ નહીં, જો ઇસને પાયા ન હો, ઓર એસે અશુદ્ધ ભાવ નહીં હૈં, જો ઇસકે ન હુએ હોં। ઇસ તરહ અનંત પરાવર્તન ઇસને કિયે હૈં। એસા હી કથન મોક્ષપાહુડમેં નિશ્ચય મિથ્યાદૃષ્ટિકે લક્ષણમેં શ્રીકુંદકુંદાચાર્યને કહા હૈ—“જો પુણ” ઇત્યાદિ। ઇસકા અર્થ યહ હૈ કિ જો અજ્ઞાની જીવ દ્રવ્યકર્મ, ભાવકર્મ, નોકર્મરૂપ પરદ્રવ્યમેં લીન હો રહે હૈં, વે સાધુકે વ્રત ધારણ કરને પર ભી મિથ્યાદૃષ્ટિ હી હૈં, સમ્યગ્દૃષ્ટિ નહીં ઓર મિથ્યાત્વકર પરિણમતે દુઃખ દેનેવાલે આઠ કર્મોંકો બાંધતે હૈં। ફિર ભી આચાર્યને મોક્ષપાહુડમેં કહા હૈ—“જે પ્વજ્જએસુ” ઇત્યાદિ। ઉસકા અર્થ યહ હૈ, કિ જો નર નારકાદિ પર્યાયોંમેં મગ્ન હો રહે હૈં, વે જીવ પરપર્યાયમેં રત મિથ્યાદૃષ્ટિ હૈં, એસા

આઠ મદ, આઠ મલ, છ અનાયતન એ પચ્ચીસ દોષો જેમાં સમાય છે એવી મિથ્યા વિતથ (ખોટી) વ્યલીક (બનાવટી) દૃષ્ટિ—અભિપ્રાય, રુચિ, પ્રત્યય, શ્રદ્ધાન—જેને છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ હોય છે.

તેના મિથ્યા પરિણામનું ઇણ કહે છે :—તે અનેક પ્રકારનાં કર્મોં બાંધે છે કે જેથી સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે—જે મિથ્યાત્વપરિણામથી શુદ્ધાત્મોપલબ્ધિથી પ્રતિપક્ષભૂત બહુવિધ કર્મોં બાંધે છે, તે જ કર્મોંથી દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવરૂપ પાંચ પ્રકારના સંસારમાં ભમે છે. (શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવકૃત) મોક્ષપ્રાભૃત (ગાથા ૧૫)માં નિશ્ચયમિથ્યાદૃષ્ટિનું લક્ષણ પણ કહ્યું છે કે :— “જો પુણુ પરદવ્વરઓ મિચ્છાદિટ્ઠી હવેઙ્ સો સાહૂ। મિચ્છત્તપરિણદો ઉણ વજ્ઙ્ગદિ દુદ્ઢકમ્મેહિં” (અર્થ :— વળી જે પરદ્રવ્યમાં રત છે તે સાધુ મિથ્યાદૃષ્ટિ હોય છે, મિથ્યાત્વરૂપે પરિણમેલો તે દુષ્ટ આઠ કર્મને બાંધે છે.) વળી તેઓએ પણ કહ્યું છે કે (પ્રવચનસાર ૨-૮૪) “જે પ્વજ્જએસુ ણિરદા જીવા પરસમયિગત્તિ ણિદ્ઢિદ્ઢા। આદસહાવમ્મિ ઠિદા તે સગસમયા મુણેયવ્વા” (અર્થ :—જે જીવો પર્યાયોંમાં

१३४]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकांश-१ : ६०६-७८]

मिथ्यात्वं हेयमिति भावार्थः ॥७७॥

अथ मिथ्यात्वोपार्जितकर्मशक्तिं कथयति—

७८) कम्मइँ दिढ-घण-चिक्कणइँ गरुवइँ वज्ज-समाइँ ।

णाण-वियक्खणु जीवडउ उप्पहि पाडहिँ ताइँ ॥७८॥

कर्माणि दृढघनचिक्कणानि गुरुकाणि वज्रसमानि ।

ज्ञानविचक्षणं जीवं उत्पथे पातयन्ति तानि ॥७८॥

कम्मइँ दिढघनचिक्कणइँ गरुवइँ वज्रसमाइँ कर्माणि भवन्ति। किंविशिष्टानि। दृढानि बलिष्ठानि घनानि निबिडानि चिक्कणान्यपनेतुमशक्यानि विनाशयितुमशक्यानि गुरुकाणि महान्ति भगवान्ने कहा है, और जो उपयोग लक्षणरूप निजभावमें लिस रहे है वे स्वसमयरूप सम्यग्दृष्टि है, ऐसा जानो। सारांश यह है, कि जो परपर्यायमें रत हैं, वे तो परसमय (मिथ्यादृष्टि) हैं और जो आत्म-स्वभावमें लगे हुए हैं, वे स्वसमय (सम्यग्दृष्टि) हैं, मिथ्यादृष्टि नहीं है। यहाँ पर आत्मज्ञानरूपी वीतराग सम्यक्त्वसे पराङ्मुख जो मिथ्यात्व है, वह त्यागने योग्य है ॥७७॥

आगे मिथ्यात्वकर अनेक प्रकार उपार्जन किये कर्मोंसे यह जीव संसार-वनमें भ्रमता है, उस कर्मशक्तिको कहते हैं—

गाथा-७८

अन्वयार्थ :—[तानि कर्माणि] वे ज्ञानावरणादि कर्म [ज्ञानविचक्षणं] ज्ञानादि गुणसे चतुर [जीवं] इस जीवको [उत्पथे] खोटे मार्गमें [पातयन्ति] पटकते (डालते) हैं। कैसे हैं, वे कर्म [दृढघनचिक्कणानि] बलवान हैं, बहुत हैं, विनाश करनेको अशक्य हैं, इसलिये चिकने हैं, [गुरुकाणि] भारी हैं, [वज्रसमानि] और वज्रके समान अभेद्य हैं।

भावार्थ :—यह जीव एक समयमें लोकालोकके प्रकाशनेवाले केवलज्ञान आदिका लीन छे तेभने परसमय कडेवाभां आवे छे, जे जेवो आत्मस्वभावभां स्थित छे ते स्वसमय जाणवा.)

अडीं, स्वसंवित्तिरूप वीतरागसम्यक्त्वथी प्रतिपक्षभूत मिथ्यात्व डेय छे, अवेो भावार्थ छे. ७७.

डवे, मिथ्यात्वथी उपार्जन करवाभां आवेलां कर्मनी शक्तिनुं कथन करे छे :—

अधिकार-१ : ६०६-७८]

परमात्मप्रकाशः

[१३५]

वज्रसमान्यभेदानि च। इत्थंभूतानि कर्माणि किं कुर्वन्ति। णाणवियक्खणु जिवडउ उप्पहि पाडहिं ताइं ज्ञानविचक्षणं जीवमुत्पथे पातयन्ति। तानि कर्माणि युगपल्लोकालोकप्रकाशककेवल-ज्ञानाद्यनन्तगुणविचक्षणं दक्षं जीवमभेदरत्नत्रयलक्षणान्निश्चयमोक्षमार्गात्प्रतिपक्षभूत उन्मार्गे पातयन्तीति। अत्रायमेवाभेदरत्नत्रयरूपो निश्चयमोक्षमार्ग उपादेय इत्यभिप्रायः॥७८॥

अथ मिथ्यापरिणत्या जीवो विपरीतं तत्त्वं जानातीति निरूपयति—

७६) जिउ मिच्छत्तेँ परिणमिउ विवरिउ तच्चु मुणेइँ ।

कम्म-विणिम्मिय भावडा ते अप्पाणु भणेइँ ॥७६॥

जीवः मिथ्यात्वेन परिणतः विपरीतं तत्त्वं मनुते ।

कर्मविनिर्मितान् भावान् तान् आत्मानं भणति ॥७६॥

जिउ मिच्छत्तेँ परिणमिउ विवरिउ तच्चु मुणेइँ जीवो मिथ्यात्वेन परिणतः सन् विपरीतं तत्त्वं जानाति, शुद्धात्मानुभूतिरुचिविलक्षणेन मिथ्यात्वेन परिणतः सन् जीवः परमात्मादितत्त्वं च यथावद् वस्तुस्वरूपमपि विपरीतं मिथ्यात्वरगादिपरिणतं जानाति। ततश्च किं करोति।

अनंत गुणोंसे बुद्धिमान चतुर है, तो भी इस जीवको वे संसारके कारण कर्म ज्ञानादि गुणोंका आच्छादन करके अभेदरत्नत्रयरूप निश्चयमोक्षमार्गसे विपरीत खोटे मार्गमें डालते हैं, अर्थात् मोक्ष-मार्गसे भुलाकर भव-वनमें भटकते हैं। यहाँ यह अभिप्राय है, कि संसारके कारण जो कर्म और उनके कारण मिथ्यात्व रगादि परिणाम हैं, वे सब हेय हैं, तथा अभेदरत्नत्रयरूप निश्चयमोक्षमार्ग है, वह उपादेय है ॥७८॥

आगे मिथ्यात्व परिणतिसे यह जीव तत्त्वको यथार्थ नहीं जानता, विपरीत जानता है, ऐसा कहते हैं—

गाथा-७९

अन्वयार्थ :—[जीवः] यह जीव [मिथ्यात्वेन परिणतः] अतत्त्वश्रद्धानरूप परिणत हुआ, [तत्त्वं] आत्माको आदि लेकर तत्त्वोंके स्वरूपको [विपरीतं] अन्यका अन्य [मनुते] श्रद्धान करता है, यथार्थ नहीं जानता। वस्तुका स्वरूप तो जैसा है वैसा ही है, तो भी वह

भावार्थ :—अर्धी आ अभेदरत्नत्रयरूप निश्चयमोक्षमार्ग ४ उपादेय छे, ओवो अभिप्राय छे. ७८.

उवे, मिथ्या परिणतिथी ओव विपरीत तत्त्वने जाणे छे, ओम कडे छे :—

१३६]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-१ : द्रोणी-८०

कम्मविणिम्मिय भावडा ते अप्पाणु भणेइ कर्मविनिर्मितान् भावान् तानात्मानं भणति, विशिष्टभेदज्ञानाभावाद्गौरस्थूलकृशादिकर्मजनितदेहधर्मानं जानातीत्यर्थः। अत्र तेभ्यः कर्मजनितभावेभ्यो भिन्नो रागादिनिवृत्तिकाले स्वशुद्धात्मैवोपादेय इति तात्पर्यार्थः॥७६॥

अथानन्तरं ^१तत्पूर्वोक्तकर्मजनितभावान् येन मिथ्यापरिणामेन कृत्वा बहिरात्मा आत्मनि योजयति तं परिणामं सूत्रपञ्चकेन विवृणोति—

८०) हउँ गोरउ हउँ सामलउ हउँ जि विभिण्णउ वण्णु ।

हउँ तणु-अंगउँ थूलु हउँ एहउँ मूढउ मण्णु ॥८०॥

मिथ्यात्वी जीव वस्तुके स्वरूपको विपरीत जानता है, अपना जो शुद्ध ज्ञानादि सहित स्वरूप है, उसको मिथ्यात्व रागादिरूप जानता है। उससे क्या करता है? [कर्मविनिर्मितान् भावान्] कर्मोंकर रचे गये शरीरादि परभाव हैं [तान्] उनको [आत्मानं] अपने [भणति] कहता है, अर्थात् भेदविज्ञानके अभावसे गौरा, श्याम, स्थूल, कृश, इत्यादि कर्मजनित देहके स्वरूपको अपना जानता है, इसीसे संसारमें भ्रमण करता है। यहाँ पर कर्मोंसे उपार्जन किये भावोंसे भिन्न जो शुद्ध आत्मा है, उससे जिस समय रागादि दूर होते हैं, उस समय उपादेय है, क्योंकि तभी शुद्ध आत्माका ज्ञान होता है॥७९॥

इसके बाद उन पूर्व कथित कर्मजनित भावोंको जिस मिथ्यात्व परिणामसे बहिरात्मा अपने मानता है, और वे अपने हैं नहीं, ऐसे परिणामोंको पाँच दोहा-सूत्रोंमें कहते हैं—

भावार्थ :—जव मिथ्यात्वउपे परिणमतो तत्त्वने विपरीत जाणे छे-शुद्धआत्मानी अनुभूतिनी रुचिथी विलक्षण मिथ्यात्वउपे परिणमतो थको जव परमात्मादि तत्त्वने अने यथावत् वस्तुस्वउपेने पण विपरीत अने रागादिउपे परिणमेळुं जाणे छे, के जेथी ते कर्मथी बनेला भावोने पोताउपे कडे छे-विशिष्ट भेदज्ञानना अभावथी गोरु, स्थूल, कृशादि अेवा कर्मजनित देहना धर्मोने पोताउपे जाणे छे.

अहीं, ते कर्मजनित भावोथी भिन्न रागादिनी निवृत्तिना समये स्वशुद्धात्मा ज उपादेय छे, अेवो तात्पर्यार्थ छे. ७८.

त्यार पछी ते पूर्वोक्त कर्मजनित भावोने जे मिथ्यात्वना परिणामे करीने बहिरात्मा पोतामां जोडे छे ते परिणामनुं, पांय गाथासूत्रोथी, कथन करे छे :—

१. पाठान्तर :—तत् = तान्

અહં ગૌરઃ અહં શ્યામઃ અહમેવ વિભિન્નઃ વર્ણઃ ।

અહં તન્વઙ્ગઃ સ્થૂલઃ અહં એતં મૂઢં મન્યસ્વ ॥૮૦॥

અહં ગૌરો ગૌરવર્ણઃ, અહં શ્યામઃ શ્યામવર્ણઃ, અહમેવ ભિન્નો નાનાવર્ણઃ મિશ્રવર્ણઃ । ક્ષ । વર્ણવિષયે રૂપવિષયે । પુનશ્ચ કથંભૂતોઽહમ્ । તન્વઙ્ગઃ કૃશઙ્ગઃ । પુનશ્ચ કથંભૂતોઽહમ્ । સ્થૂલઃ સ્થૂલશરીરઃ । ઇત્યંભૂતં મૂઢાત્માનં મન્યસ્વ । એવં પૂર્વોક્તમિથ્યાપરિણામપરિણતં જીવં મૂઢાત્માનં જાનીહીતિ । અયમત્ર ભાવાર્થઃ । નિશ્ચયનયેનાત્મનો ભિન્નાન્ કર્મજનિતાન્ ગૌરસ્થૂલાદિભાવાન્ સર્વથા હેયભૂતાનપિ સર્વપ્રકારોપાદેયભૂતે વીતરાગનિત્યાનન્દૈકસ્વભાવે શુદ્ધજીવે યો યોજયતિ સ વિષયકષાયાધીનતયા સ્વશુદ્ધાત્માનુભૂતેશ્ચ્યુતઃ સન્ મૂઢાત્મા ભવતીતિ ॥૮૦॥ અથ—

૮૧) હઉં વરુ બંભણુ વડસુ હઉં હઉં ખત્તિઉ હઉં સેસુ ।

પુરિસુ ણઉંસર ઇત્થિ હઉં મણ્ણઇ મૂઢુ વિસેસુ ॥૮૧॥

ગાથા-૮૦

અન્વયાર્થ :—[અહં] મૈં [શ્યામઃ] કાલા હૂં, [અહમેવ] મૈં હી [વિભિન્નઃ વર્ણઃ] અનેક વર્ણવાલા હૂં, [અહં] મૈં [તન્વંગઃ] કૃશ (પતલે) શરીરવાલા હૂં, [અહં] મૈં [સ્થૂલઃ] મોટા હૂં, [એતં] ઇસપ્રકાર મિથ્યાત્વ પરિણામકર પરિણત મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવકો તૂ [મૂઢં] મૂઢ [મન્યસ્વ] માન ।

ભાવાર્થ :—નિશ્ચયનયસે આત્માસે ભિન્ન જો કર્મજનિત ગૌર સ્થૂલાદિ ભાવ હૈં, વે સર્વથા ત્યાજ્ય હૈં, ઓર સર્વપ્રકાર આરાધને યોગ્ય વીતરાગ નિત્યાનંદ સ્વભાવ જો શુદ્ધજીવ હૈ, વહ ઇનસે ભિન્ન હૈ, તો હી પુરુષ વિષય કષાયોંકે આધીન હોકર શરીરકે ભાવોંકો અપને જાનતા હૈ, વહ અપની સ્વાત્માનુભૂતિસે રહિત હુઆ મૂઢાત્મા હૈ ॥૮૦॥

આગે ફિર મિથ્યાદૃષ્ટિકે લક્ષણ કહતે હૈં—

ભાવાર્થ :—નિશ્ચયનયથી આત્માથી ભિન્ન, કર્મજનિત ગૌરસ્થૂલાદિ ભાવો સર્વથા હેય હોવા છતાં તેમને, સર્વપ્રકારે ઉપાદેયભૂત વીતરાગ નિત્યાનંદ જેનો એક સ્વભાવ છે એવા શુદ્ધ જીવમાં, જે જોડે છે તે વિષયકષાયને આધીન થઈને સ્વશુદ્ધાત્માની અનુભૂતિથી ચ્યુત થયો થકો મૂઢાત્મા છે, એવો અહીં ભાવાર્થ છે. ૮૦.

વળી, મિથ્યાદૃષ્ટિનું લક્ષણ કહે છે :—

૧૩૮]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૧ : દોહા-૮૧

અહં વરઃ બ્રાહ્મણઃ વૈશ્યઃ અહં અહં ક્ષત્રિયઃ અહં શેષઃ ।

પુરુષઃ નપુંસકઃ સ્ત્રી અહં મન્યતે મૂઢઃ વિશેષમ્ ॥૮૧॥

હં વરુ વંભણુ વડસુ હં હં ખત્તિહ હં સેસુ અહં વરો વિશિષ્ટો બ્રાહ્મણઃ અહં વૈશ્યો વણિગ્ અહં ક્ષત્રિયોઽહં શેષઃ શૂદ્રાદિ । પુનશ્ચ કથંભૂતઃ । પુરિસુ ણં સહ્ ઇથિ હં મણ્ણહ મૂહુ વિસેસુ પુરુષો નપુંસકઃ સ્ત્રીલિહ્ણોઽહં મન્યતે મૂહો વિશેષં બ્રાહ્મણાદિવિશેષમિતિ । ઇદમત્ર તાત્પર્યમ્ । યન્નિશ્ચયનયેન પરમાત્મનો ભિન્નાનપિ કર્મજનિતાન્ બ્રાહ્મણાદિભેદાન્ સર્વપ્રકારેણ હેયભૂતાનપિ નિશ્ચયનયેનોપાદેયભૂતે વીતરાગસદાનન્દૈકસ્વભાવે સ્વશુદ્ધાત્મનિ યોજયતિ સંબદ્ધાન્ કરોતિ । કોઽસૌ કથંભૂતઃ । અજ્ઞાનપરિણતઃ સ્વશુદ્ધાત્મતત્ત્વભાવનારહિતો મૂઢાત્મેતિ ॥૮૧॥ અથ—

ગાથા-૮૧

અન્વયાર્થ :—[મૂઢઃ] મિથ્યાદૃષ્ટિ અપનેકો [વિશેષમ્ મનુતે] એસા વિશેષ માનતા હૈ, કિ [અહં] મૈં [વરઃ બ્રાહ્મણઃ] સબમેં શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ હૂં, [અહં] મૈં [વૈશ્યઃ] વણિક્ હૂં, [અહં] મૈં [ક્ષત્રિયઃ] ક્ષત્રી હૂં, [અહં] મૈં [શેષઃ] ઇનકે સિવાય શૂદ્ર હૂં, [અહં] મૈં [પુરુષઃ નપુંસકઃ સ્ત્રી] પુરુષ હૂં, ઓર સ્ત્રી હૂં । ઇસપ્રકાર શરીરકે ભાવોંકો મૂર્ખ અપને માનતા હૈ । સો યે સબ શરીરકે હૈં, આત્માકે નહીં હૈં ।

ભાવાર્થ :—યહાં પર એસા હૈ કિ નિશ્ચયનયસે યે બ્રાહ્મણાદિ ભેદ કર્મજનિત હૈં, પરમાત્માકે નહીં હૈં, ઇસલિયે સબ તરહ આત્મજ્ઞાનીકે ત્યાજ્યરૂપ હૈં તો ધી જો નિશ્ચયનયકર આરાધને યોગ્ય વીતરાગ સદા આનંદસ્વભાવ નિજ શુદ્ધાત્મામેં ઇન ભેદોંકો લગાતા હૈં, અર્થાત્ અપનેકો બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર માનતા હૈ; સ્ત્રી, પુરુષ, નપુંસક, માનતા હૈ, વહ કર્મોંકા બંધ કરતા હૈ, વહી અજ્ઞાનસે પરિણત હુઆ નિજ શુદ્ધાત્મ તત્ત્વકી ભાવનાસે રહિત હુઆ મૂઢાત્મા હૈં, જ્ઞાનવાન્ નહીં હૈ ॥૮૧॥

આગે ફિર મૂઢકે લક્ષણ કહતે હૈં—

ભાવાર્થ :—અજ્ઞાનરૂપે પરિણમેલો, સ્વશુદ્ધાત્મતત્ત્વની ભાવનાથી રહિત મૂઢાત્મા, નિશ્ચયનયથી પરમાત્માથી ભિન્ન હોવા છતાં પણ, સર્વપ્રકારે હેયભૂત હોવા છતાં પણ, કર્મજનિત બ્રાહ્મણાદિ ભેદોને, નિશ્ચયનયથી ઉપાદેયભૂત વીતરાગ સદાનંદ જ જેનો એક સ્વભાવ છે એવા સ્વશુદ્ધાત્મામાં જોડે છે—સંબંધ કરે છે, એ તાત્પર્યાર્થ છે. ૮૧.

વળી, (ફરી મૂઢાત્માનું લક્ષણ કહે છે :) :—

૮૨) તરુણઁ વૃદ્ધઁ રૂપવાનઁ શૂરઁ પઙ્કિતઁ દિવ્યઁ ।
 ધવણઁ વંદઁ સેવઁ મૂઢઁ મન્યઁ સર્વમ્ ॥૮૨॥

તરુણઃ વૃદ્ધઃ રૂપવાન્ શૂરઃ પઙ્કિતઃ દિવ્યઃ ।

ધવણકઃ વન્દકઃ શ્વેતપટઃ મૂઢઃ મન્યતે સર્વમ્ ॥૮૨॥

તરુણઁ વૃદ્ધઁ રૂપવાનઁ શૂરઁ પઙ્કિતઁ દિવ્યઁ તરુણો યૌવનસ્થોઽહં વૃદ્ધોઽહં રૂપસ્વ્યહં શૂરઃ સુભટોઽહં પઙ્કિતોઽહં દિવ્યોઽહમ્ । પુનશ્ચ કિંવિશિષ્ટઃ । ધવણઁ વંદઁ સેવઁ ધવણકો દિગમ્બરોઽહં વન્દકો બૌદ્ધોઽહં શ્વેતપટાદિલિઙ્ગધારકોઽહમિતિ મૂઢાત્મા સર્વ મન્યત ઇતિ । અયમત્ર તાત્પર્યાર્થઃ । યદ્યપિ વ્યવહારેણાભિન્નાન્ તથાપિ નિશ્ચયેન વીતરાગસહજાનન્દૈકસ્વભાવાત્પરમાત્મનઃ ભિન્નાન્ કર્મોદયોત્પન્નાન્ તરુણવૃદ્ધાદિવિભાવપર્યાયાન્ હેયાનપિ સાક્ષાદુપાદેયભૂતે સ્વશુદ્ધાત્મતત્ત્વે યોજયતિ । કોઽસૌ । ય્યાતિપૂજાલાભાદિવિભાવપરિણામાધીનતયા પરમાત્મભાવનાચ્યુતઃ સન્ મૂઢાત્મેતિ ॥૮૨॥ અથ—

ગાથા-૮૨

અન્વયાર્થઃ :—[તરુણઃ] મૈં જવાન હૂં, [વૃદ્ધઃ] બુઢ્ઢા હૂં, [રૂપસ્વી] રૂપવાન હૂં, [શૂરઃ] શૂરવીર હૂં, [પઙ્કિતઃ] પંકિત હૂં [દિવ્યઃ] સબમેં શ્રેષ્ઠ હૂં [ધવણકઃ] દિગંબર હૂં, [વન્દકઃ] બોદ્ધમતકા આચાર્ય હૂં [શ્વેતપટઃ] ઓર મૈં શ્વેતામ્બર હૂં, ઇત્યાદિ [સર્વમ્] સબ શરીરકે ભેદોંકો [મૂઢઃ] મૂર્ખ [મન્યતે] અપના માનતા હૈ । યે ભેદ જીવકે નહીં હૈ ।

ભાવાર્થઃ :—યહાં પર યહ હૈ કિ, યદ્યપિ વ્યવહારનયકર યે સબ તરુણ વૃદ્ધાદિ શરીરકે ભેદ આત્માકે કહે જાતે હૈ, તો ધી નિશ્ચયનયકર વીતરાગ સહજાનંદ ઁક સ્વભાવ જો પરમાત્મા ઁસસે ધિન્ન હૈ । યે તરુણાદિ વિભાવપર્યાય કર્મકે ઁદયકર ઁત્પન્ન હુઁ હૈ, ઇસલિયે ત્યાગને યોગ્ય હૈ, તો ધી ઁનકો સાક્ષાત્ ઁપાદેયરૂપ નિજ શુદ્ધાત્મ તત્ત્વમેં જો જો લગાતા હૈ, અર્થાત્ માનતા હૈ, વહ અજ્ઞાની જીવ બઢાઈ, પ્રતિષ્ઠા, ધનકા લાભ ઇત્યાદિ વિભાવ પરિણામોંકે આધીન હોકર પરમાત્માકી ભાવનાસે રહિત હુઁ મૂઢાત્મા હૈ, વહ જીવકે હી ભાવ માનતા હૈ ॥૮૨॥

ભાવાર્થઃ :—ધ્યાતિ, પૂજા, લાભાદિ વિભાવ પરિણામને આધીન થઈને, પરમાત્મભાવનાથી ચ્યુત થતો મૂઢાત્મા જો કે જેઓ વ્યવહારથી અભિન્ન છે તોપણ નિશ્ચયથી વીતરાગસહજાનંદ જેનો ઁક સ્વભાવ છે ઁવા પરમાત્માથી ભિન્ન છે. કર્મોદયથી ઁત્પન્ન તરુણ, વૃદ્ધાદિ વિભાવપર્યાયો ઁયે ઁવો છતાં પણ તેમને, સાક્ષાત્ ઁપાદેયભૂત નિજશુદ્ધાત્મતત્ત્વમાં યોજે છે (—જોડે છે, સંબંધ કરે છે.) અહીં આ તાત્પર્યાર્થ છે. ૮૨.

૮૩) જળણી જળણુ વિ કંત ઘરુ પત્તુ વિ મિત્તુ વિ દવ્વુ ।
માયા-જાલુ વિ અપ્પણઝ મૂઠઝ મણ્ણઙ્ગ સવ્વુ ॥૮૩॥

જનની જનનઃ અપિ કાન્તા ગૃહં પુત્રોઽપિ મિત્રમપિ દ્રવ્યમ્ ।

માયાજાલમપિ આત્મીયં મૂઠઃ મન્યતે સર્વમ્ ॥૮૩॥

જળણી જળણુ વિ કંત ઘરુ પત્તુ વિ મિત્તુ વિ દવ્વુ જનની માતા જનનઃ પિતાપિ કાન્તા ભાર્યા ગૃહં પુત્રોઽપિ મિત્રમપિ દ્રવ્યં સુવર્ણાદિ યત્તત્સર્વં માયાજાલુ વિ અપ્પણઝ મૂઠઝ મણ્ણઙ્ગ સવ્વુ માયાજાલમપ્યસત્યમપિ કૃત્રિમમપિ આત્મીયં સ્વકીયં મન્યતે । કોઽસૌ । મૂઠો મૂઠાત્મા । કતિસંખ્યોપેતમપિ । સર્વમપીતિ । અયમત્ર ભાવાર્થઃ । જનન્યાદિકં પરસ્વરૂપમપિ શુદ્ધાત્મનો ભિન્નમપિ હેયસ્યાશેષનારકાદિદુઃખસ્ય કારણત્વાદ્દેયમપિ સાક્ષાદુપાદેયભૂતાના-

આગે ફિર ખી કહતે હૈં—

ગાથા-૮૩

અન્વયાર્થ :—[જનની] માતા, [જનનઃ], પિતા [અપિ] ઓર [કાન્તા] સ્ત્રી [ગૃહં] ઘર [પુત્રઃ અપિ] ઓર બેટા, બેટી [મિત્રમપિ] મિત્ર વગૈરહ સબ કુટુમ્બીજન બહિન, બાનજી, નાના, મામા, ભાઈ, બંધુ ઓર [દ્રવ્યં] રત્ન, માણિક, મોતી, સુવર્ણ, ચાંદી, ધન, ધાન્ય, દ્વિપદવાંદી ધાય, નૌકર, ચૌપાયે-ગાય, બૈલ, ઘોડી, ઝૂંટ, હાથી, રથ, પાલકી, બહલી, યે [સર્વ] સર્વ [માયાજાલમપિ] અસત્ય હૈં, કર્મજનિત હૈં, તો ખી [મૂઠઃ] અજ્ઞાની જીવ [આત્મીયં] અપને [મન્યતે] માનતા હૈ ।

ભાવાર્થ :—યે માતા પિતા આદિ સબ કુટુમ્બીજન પરસ્વરૂપ ખી હૈં, સબ સ્વારથકે હૈં, શુદ્ધાત્માસે ભિન્ન ખી હૈં શરીર સંબંધી હૈં, હેયરૂપ સંસારીક નારકાદિ દુઃખોંકે કારણ હોનેસે ત્યાજ્ય ખી હૈં, ઝનકો જો જીવ સાક્ષાત્ ઉપાદેયરૂપ અનાકુલતાસ્વરૂપ પરમાર્થિક સુખસે અભિન્ન વીતરાગ પરમાનંદરૂપ ઁકસ્વભાવવાલે શુદ્ધાત્મદ્રવ્યમેં લગાતા હૈ, અર્થાત અપને માનતા હૈ, વહ મન, વચન

ઁવે (ફરી પણ મૂઠાત્માનું લક્ષણ કહે છે) :—

ભાવાર્થ :—મન-વચન-કાચના વ્યાપારમાં પરિણમેલો, સ્વશુદ્ધાત્મદ્રવ્યની ભાવનાથી શૂન્ય ઁવો મૂઠાત્મા માતા આદિ પરસ્વરૂપ છે, શુદ્ધ આત્માથી ભિન્ન છે, હેય ઁવા સમસ્ત નારકાદિ દુઃખનાં કારણ હોવાથી હેય છે તોપણ, તેમને સાક્ષાત્ ઉપાદેયભૂત અને અનાકુળતા જેનું લક્ષણ છે ઁવા પારમાર્થિક સૌખ્યથી અભિન્ન, વીતરાગપરમાનંદ જ જેનો ઁક સ્વભાવ છે ઁવા

कुलत्वलक्षण-पारमार्थिकसौख्यादभिन्ने वीतरागपरमानन्दैकस्वभावे शुद्धात्मतत्त्वे योजयति। स कः। मनोवचनकायव्यापारपरिणतः स्वशुद्धात्मद्रव्यभावनाशून्यो मूढात्मेति॥८३॥ अथ—

८४) दुःखहं कारणि जे विसय ते सुह-हेउ रमेइ ।

मिच्छाइट्टिउ जीवडउ इत्थु ण काइं करेइ ॥८४॥

दुःखस्य कारणं ये विषयाः तान् सुखहेतून् रमते ।

मिथ्यादृष्टिः जीवः अत्र न किं करोति ॥८४॥

दुःखहं कारणि जे विषय ते सुहहेउ रमेइ दुःखस्य कारणं ये विषयास्तान् विषयान् सुखहेतून् मत्वा रमते। स कः। मिच्छाइट्टिउ जीवडउ मिथ्यादृष्टिर्जीवः। इत्थु ण काइं करेइ अत्र जगति योऽसौ दुःखरूपविषयान् निश्चयनयेन सुखरूपान् मन्यते स मिथ्यादृष्टिः किमकृत्यं पापं न

कायरूप परिणत हुआ शुद्ध अपने आत्मद्रव्यकी भावनासे शून्य (रहित) मूढात्मा है, ऐसा जानो, अर्थात् अतीन्द्रियसुखरूप आत्मामें परवस्तुका क्या प्रयोजन है। जो परवस्तुको अपना मानता है, वही मूर्ख हैं ॥८३॥

अब और भी मूढका लक्षण कहते हैं—

गाथा—८४

अन्वयार्थ :—[दुःखस्य] दुःखके [कारणं] कारण [ये] जो [विषयाः] पाँच इन्द्रियोंके विषय हैं, [तान्] उनको [सुखहेतुन्] सुखके कारण जानकर [रमते] रमण करता है, वह [मिथ्यादृष्टिः जीवः] मिथ्यादृष्टि जीव [अत्र] इस संसारमें [किं न करोति] क्या पाप नहीं करता ? सभी पाप करता है, अर्थात् जीवोंकी हिंसा करता है, झूठ बोलता है, दूसरेका धन हरता है, दूसरेकी स्त्री सेवन करता है, अति तृष्णा करता है, बहुत आरंभ करता है, खेती करता है, खोटे-खोटे व्यसन करता है, जो न करनेके काम हैं उनको भी करता है।

भावार्थ :—मिथ्यादृष्टि जीव वीतराग निर्विकल्प परमसमाधिसे उत्पन्न परमानंद परमसमरसीभावरूप सुखसे पराङ्मुख हुआ निश्चयकर महा दुःखरूप विषयोंको सुखके कारण

शुद्धात्मतत्त्वमां योजे छे (—जोडे छे.) अर्थात् आ भावार्थ छे. ८३.

उवे (इरी पण मूढात्माओनुं लक्षण कडे छे) :—

भावार्थ :—मिथ्यादृष्टि जीव वीतराग निर्विकल्प समाधिसे उत्पन्न परमानंदमय

૧૪૨]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૧ : દોહા-૮૫

કરોતિ, અપિ તુ સર્વ કરોત્યેવેતિ। અત્ર તાત્પર્યમ્। મિથ્યાદૃષ્ટિર્જીવો વીતરાગનિર્વિકલ્પ-
સમાધિસમુત્પન્નપરમાનન્દપરમસમરસીભાવરૂપસુખરસાપેક્ષયા નિશ્ચયેન દુઃખરૂપાનપિ વિષયાન્
સુખહેતૂન્ મત્વા અનુભવતીત્યર્થઃ॥૮૪॥ એવં ત્રિવિધાત્મપ્રતિપાદકપ્રથમમહાધિકારમધ્યે ‘પજ્જય-
રત્તઽ જીવહ્ણ’ ઇત્યાદિસૂત્રાષ્ટકેન મિથ્યાદૃષ્ટિપરિણતિવ્યાખ્યાનસ્થલં સમાપ્તમ્॥

તદનન્તરં સમ્યગ્દૃષ્ટિભાવનાવ્યાખ્યાનમુખ્યત્વેન ‘કાલુ લહેવિણુ’ ઇત્યાદિ સૂત્રાષ્ટકં
કથ્યતે। અથ—

૮૫) કાલુ લહેવિણુ જોડયા જિમુ જિમુ મોહુ ગલેહ્ ।

તિમુ તિમુ દંસણુ લહ્ણ જિહ્ણ ગિયમેઁ અપ્પુ મુણેહ્ ॥૮૫॥

કાલં લઘ્વા યોગિન્ યથા યથા મોહઃ ગલતિ ।

તથા તથા દર્શનં લભતે જીવઃ નિયમેન આત્માનં મનુતે ॥૮૫॥

સમજ્ઞકર સેવન કરતા હૈ, સો ઇનમેં સુખ નહીં હૈ ॥૮૪॥

ઇસપ્રકાર ત્રીન તરહકી આત્માકો કહનેવાલે પહેલે મહાધિકારમેં “જિહ્ણ મિચ્છતેં ઇત્યાદિ
આઠ દોહોમેંસે મિથ્યાદૃષ્ટિકી પરિણતિકા વ્યાખ્યાન સમાપ્ત કિયા। ઇસકે આગે સમ્યગ્દૃષ્ટિકી
ભાવનાકે વ્યાખ્યાનકી મુખ્યતાસે “કાલ લહેવિણુ” ઇત્યાદિ આઠ દોહા-સૂત્ર કહતે હૈ—

ગાથા-૮૫

અન્વયાર્થ :—[યોગિન્] હે યોગી, [કાલં લઘ્વા] કાલ પાકર [યથા યથા] જૈસા
જૈસા [મોહઃ] મોહ [ગલતિ] ગલતા હૈ-કમ હોતા જાતા હૈ, [તથા તથા] તૈસા તૈસા [જીવઃ]
યહ જીવ [દર્શનં] સમ્યગ્દર્શનકો [લભતે] પાતા હૈ, ફિર [નિયમેન] નિશ્ચયસે [આત્માનં]
અપને સ્વરૂપકો [મનુતે] જાનતા હૈ।

પરમસમરસી ભાવરૂપ સુખરસની અપેક્ષાએ નિશ્ચયથી દુઃખરૂપ વિષયોને પણ સુખના હેતુ માનીને
અનુભવે છે, એ તાત્પર્ય છે. ૮૪.

એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના આત્માના પ્રતિપાદક પ્રથમ મહાધિકારમાં ‘પજ્જયરત્તઽ જીવહ્ણ’
ઈત્યાદિ આઠ સૂત્રોથી મિથ્યાદૃષ્ટિની પરિણતિનું વ્યાખ્યાનસ્થળ સમાપ્ત થયું.

ત્યાર પછી સમ્યગ્દૃષ્ટિની ભાવનાના વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી ‘કાલુ લહેવિણુ’ ઈત્યાદિ આઠ
ગાથાસૂત્ર કહે છે.

હવે (સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવનું કથન કરે છે) :—

કાલુ લહેવિણુ જોઇયા જિમુ જિમુ મોહુ ગલેઝ કાલં લઘ્વા હે યોગિન્ યથા યથા મોહો વિગલતિ તિમુ તિમુ દંસણુ લહઝ જિઝ તથા તથા દર્શનં સમ્યક્ત્વં લભતે જીવઃ। તદનન્તરં કિં કરોતિ। ણિયમેં અપ્પુ મુણેઝ નિયમેનાત્માનં મનુતે જાનાતીત્યર્થઃ। તથાહિ—
એકેન્દ્રિયવિકલેન્દ્રિયપચ્ચેન્દ્રિયસંજ્ઞિપર્યાપ્તમનુષ્યદેશકુલશુદ્ધાત્મોપદેશાદીનામુત્તરોત્તરદુર્લભક્રમેણ દુઃપ્રાપ્તા કાલલઘ્ધિઃ, કથંચિત્કાકતાલીયન્યાયેન તાં લઘ્વા પરમાગમકથિતમાર્ગેણ મિથ્યાત્વાદિ-
ભેદભિન્નપરમાત્મોપલંભપ્રતિપત્તેર્યથા યથા મોહો વિગલતિ તથા તથા શુદ્ધાત્મૈવોપાદેય ઇતિ રુચિરૂપં સમ્યક્ત્વં લભતે। શુદ્ધાત્મકર્મણોર્ભેદજ્ઞાનેન શુદ્ધાત્મતત્ત્વં મનુતે જાનાતીતિ। અત્ર યસ્યૈવોપાદેય-
ભૂતસ્ય શુદ્ધાત્મનો રુચિપરિણામેન નિશ્ચયસમ્યગ્દૃષ્ટિર્જાતો જીવઃ, સ એવોપાદેય ઇતિ ભાવાર્થઃ ॥૮૫॥

અત ઋર્ધ્વં પૂર્વોક્તન્યાયેન સમ્યગ્દૃષ્ટિર્ભૂત્વા મિથ્યાદૃષ્ટિભાવનાયા પ્રતિપક્ષભૂતાં યાદૃશીં

ભાવાર્થ :—એકેન્દ્રીસે વિકલત્રય (દોહન્દ્રી, તેહન્દ્રી, ચોહન્દ્રી) હોના દુર્લભ હૈ, વિકલત્રયસે પંચેન્દ્રી, પંચેન્દ્રીસે સૈની પર્યાપ્ત, ડસસે મનુષ્ય હોના કઠિન હૈ। મનુષ્યમેં ધી આર્યક્ષેત્ર, ઉત્તમકુલ, શુદ્ધાત્માકા ઉપદેશ આદિ મિલના ઉત્તરોત્તર બહુત કઠિન હૈં, ઓર કિસી તરહ 'કાકતાલીય ન્યાયસે' કાલલઘ્ધિકો પાકર સબ દુર્લભ સામગ્રી મિલને પર ધી જૈન-શાસ્ત્રોક્ત માર્ગસે મિથ્યાત્વાદિકે દૂર હો જાનેસે આત્મસ્વરૂપકી પ્રાપ્તિ હોતે હુ, જૈસા જૈસા મોહ ક્ષીણ હોતા જાતા હૈ, વૈસા શુદ્ધ આત્મા હી ઉપાદેય હૈ, એસા રુચિરૂપ સમ્યક્ત્વ હોતા હૈ। શુદ્ધ આત્મા ઓર કર્મકો જુદે જુદે જાનતા હૈ। જિસ શુદ્ધાત્માકી રુચિરૂપ પરિણામસે યહ જીવ નિશ્ચયસમ્યગ્દૃષ્ટિ હોતા હૈ, વહી ઉપાદેય હૈ, યહ તાત્પર્ય હુઆ ॥૮૫॥

ઇસકે બાદ પૂર્વ કથિત રીતિસે સમ્યગ્દૃષ્ટિ હોકર મિથ્યાત્વકી ભાવનાસે વિપરીત જૈસી

ભાવાર્થ :—એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય, સંજ્ઞીપર્યાપ્તમનુષ્ય, આર્યક્ષેત્ર, ઉત્તમકુળ, શુદ્ધ આત્માનો ઉપદેશાદિ ક્રમથી જે ઉત્તરોત્તર દુર્લભ હોવાથી કાળલઘ્ધિ દુઃપ્રાપ્ત છે. તેને કોઈ પ્રકારે 'કાકતાલીય ન્યાયથી' પામીને પરમાગમમાં કહેલા માર્ગથી મિથ્યાત્વાદિ ભેદોથી ભિન્ન પરમાત્માની ઉપલઘ્ધિ થવાથી, જેમ જેમ મોહ ગળતો જાય છે તેમ તેમ 'શુદ્ધ આત્મા જ ઉપાદેય છે' એવું રુચિરૂપ સમ્યક્ત્વ જીવ પામે છે, શુદ્ધ આત્મા અને કર્મના ભેદજ્ઞાનથી શુદ્ધ આત્માને જાણે છે.

અહીં, ઉપાદેયભૂત જે શુદ્ધ આત્માની રુચિરૂપ પરિણામથી જીવ નિશ્ચયસમ્યગ્દૃષ્ટિ થાય છે તે શુદ્ધ આત્મા જ ઉપાદેય છે, એવો ભાવાર્થ છે. ૮૫.

ત્યાર પછી પૂર્વોક્ત ન્યાયથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ થઈને મિથ્યાદૃષ્ટિની ભાવનાથી પ્રતિપક્ષભૂત જેવી

૧૪૪]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૧ : દોહા-૮૬]

ભેદભાવનાં કરોતિ તાદૃશીં ક્રમેણ સૂત્રસપ્તકેન વિવૃણોતિ—

૮૬) અપ્પા ગોરુઠ કિણ્હુ ણ વિ અપ્પા રત્તુ ણ હોઙ્ગ ।

અપ્પા સુહુમુ વિ થૂલુ ણ વિ ણાણિઠ ઝાણેં ઝોઙ્ગ ॥૮૬॥

આત્મા ગૌરઃ કૃષ્ણઃ નાપિ આત્મા રક્તઃ ન ભવતિ ।

આત્મા સૂક્ષ્મોઽપિ સ્થૂલઃ નાપિ જ્ઞાની જ્ઞાનેન પશ્યતિ ॥૮૬॥

આત્મા ગૌરો ન ભવતિ રક્તો ન ભવતિ આત્મા સૂક્ષ્મોઽપિ ન ભવતિ સ્થૂલોઽપિ નૈવ । તર્હિ કિંવિશિષ્ટઃ । જ્ઞાની જ્ઞાનસ્વરૂપઃ જ્ઞાનેન કરણભૂતેન પશ્યતિ । અથવા ‘ણાણિઠ ઝાણઙ્ગ ઝોઙ્ગ’ ઇતિ પાઠાન્તરં, જ્ઞાની યોઽસૌ યોગી સ જાનાત્યાત્માનમ્ । અથવા જ્ઞાની જ્ઞાનસ્વરૂપેણ આત્મા । કોઽસૌ જાનાતિ । યોગીતિ । તથાહિ—કૃષ્ણગૌરાદિકધર્માન્ વ્યવહારેણ જીવસંબદ્ધાનપિ તથાપિ શુદ્ધનિશ્ચયેન શુદ્ધાત્મનો ભિન્નાન્ કર્મજનિતાન્ હેયાન્ વીતરાગસ્વસંવેદનજ્ઞાની સ્વશુદ્ધાત્મતત્ત્વે તાન્ ન યોજયતિ સંબદ્ધાન્ કરોતીતિ ભાવાર્થઃ ॥૮૬॥ અથ—

ભેદવિજ્ઞાનકી ભાવનાકો કરતા હૈ, વૈસી ભેદવિજ્ઞાન-ભાવનાકા સ્વરૂપ ક્રમસે સાત દોહા-સૂત્રોંમેં કહતે હૈ—

ગાથા-૮૬

અન્વયાર્થ :—[આત્મા] આત્મા [ગૌરઃ કૃષ્ણઃ નાપિ] સફેદ નહીં હૈ, કાલા નહીં હૈ, [આત્મા] આત્મા [રક્તઃ] લાલ [ન ભવતિ] નહીં હૈ, [આત્મા] આત્મા [સૂક્ષ્મઃ અપિ સ્થૂલઃ નૈવ] સૂક્ષ્મ ભી નહીં હૈ, ઓર સ્થૂલ ભી નહીં હૈ, [જ્ઞાની] જ્ઞાનસ્વરૂપ હૈ, [જ્ઞાનેન] જ્ઞાનદૃષ્ટિસે [પશ્યતિ] દેખા જાતા હૈ, અથવા જ્ઞાની પુરુષ યોગી હી જ્ઞાનકર આત્માકો જાનતા હૈ ॥

ભાવાર્થ :—યે શ્વેત કાલે આદિ ધર્મ વ્યવહારનયકર શરીરકે સમ્બન્ધસે જીવકે કહે જાતે હૈ, તો ભી શુદ્ધનિશ્ચયનયકર શુદ્ધાત્માસે જુદે હૈ, કર્મજનિત હૈ, ત્યાગને યોગ્ય હૈ । જો વીતરાગ સ્વસંવેદન જ્ઞાની હૈ, વહ નિજ શુદ્ધાત્મતત્ત્વમેં ઇન ધર્મોંકો નહીં લગાતા, અર્થાત્ ઇનકો અપને નહીં સમજ્ઞતા હૈ ॥૮૬॥

ભેદભાવના કરે છે, તેવી ભેદભાવના ક્રમે કરીને સાત ગાથાસૂત્રોથી કહે છે :—

ભાવાર્થ :—કૃષ્ણ, ગૌરાદિ ધર્મો વ્યવહારનયથી જીવની સાથે સંબદ્ધ છે તોપણ જે શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી શુદ્ધ આત્માથી ભિન્ન છે, કર્મજનિત છે, હેય છે, તેમને વીતરાગ સ્વસંવેદનજ્ઞાની સ્વશુદ્ધાત્મતત્ત્વમાં યોજતો નથી અને સંબદ્ધ કરતો નથી. એ ભાવાર્થ છે. ૮૬.

૮૭) અપ્પા બંભણુ વડ્ડસુ ણ વિ ણ વિ ખત્તિઠ ણ વિ સેસુ ।
પુરિસુ ણઠંસઠ ઇત્થિ ણ વિ ણાણિઠ મુણ્ઠ અસેસુ ॥૮૭॥

આત્મા બ્રાહ્મણઃ વૈશ્યઃ નાપિ નાપિ ક્ષત્રિયઃ નાપિ શેષઃ ।

પુરુષઃ નપુંસકઃ સ્ત્રી નાપિ જ્ઞાની મનુતે અશેષમ્ ॥૮૭॥

અપ્પા બંભણુ વડ્ડસુ ણ વિ ણ વિ ખત્તિઠ ણ વિ સેસુ પુરિસુ ણઠંસઠ ઇત્થિ ણ વિ આત્મા બ્રાહ્મણો ન ભવતિ વૈશ્યોઽપિ નૈવ નાપિ ક્ષત્રિયો નાપિ શેષઃ શૂદ્રાદિઃ પુરુષનપુંસકસ્ત્રીલિઙ્ગરૂપોઽપિ નૈવ । તર્હિ કિંવિશિષ્ટઃ । ણાણિઠ મુણ્ઠ અસેસુ જ્ઞાની જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા જ્ઞાની સન્ । કિં કરોતિ । મનુતે જાનાતિ । કમ્ । અશેષં વસ્તુજાતં વસ્તુસમૂહમિતિ । તદ્વથા । યાનેવ બ્રાહ્મણાદિવર્ણભેદાન્ પુંલ્લિઙ્ગાદિલિઙ્ગભેદાન્ વ્યવહારેણ પરમાત્મપદાર્થાદભિન્નાન્ શુદ્ધનિશ્ચયેન ભિન્નાન્ સાક્ષાદ્વેયભૂતાન્ વીતરાગનિર્વિકલ્પસમાધિચ્યુતો બહિરાત્મા સ્વાત્માનિ યોજયતિ તાનેવ તદ્વિપરીતભાવનારતોઽન્તરાત્મા

આગે બ્રાહ્મણાદિ વર્ણ આત્માકે નહીં હૈં, ંસા વર્ણન કરતે હૈં—

ગાથા-૮૭

અન્વયાર્થ :—[આત્મા] આત્મા [બ્રાહ્મણઃ વૈશ્યઃ નાપિ] બ્રાહ્મણ નહીં હૈ, વૈશ્ય નહીં હૈ, [ક્ષત્રિયઃ નાપિ] ક્ષત્રી ભી નહીં હૈ, [શેષઃ] બાકી શુદ્ર ભી [નાપિ] નહીં હૈ, [પુરુષઃ નપુંસકઃ સ્ત્રી નાપિ] પુરુષ, નપુંસક, સ્ત્રીલિંગરૂપ ભી નહીં હૈ, [જ્ઞાની] જ્ઞાનસ્વરૂપ હુઆ [અશેષમ્] સમસ્ત વસ્તુઠ્ઠોકો જ્ઞાનસે [મનુતે] જાનતા હૈ ।

ભાવાર્થ :—જો બ્રાહ્મણાદિ વર્ણ-ભેદ હૈં, ઠર પુરુષ લિંગાદિ ત્રીન લિંગ હૈં, વે યદ્વપિ વ્યવહારનયકર દેહકે સમ્બન્ધસે જીવકે કહે જાતે હૈં, તો ભી શુદ્ધનિશ્ચયનયકર આત્માસે ભિન્ન હૈં, ઠર સાક્ષાત્ ત્યાગને યોગ્ય હૈં, ઠનકો વીતરાગનિર્વિકલ્પસમાધિસે રહિત મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ અપને જાનતા હૈ, ઠર ઠન્હીંકો મિથ્યાત્વસે રહિત સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ અપને નહીં સમજતા । આપકો તો

હવે (બ્રાહ્મણાદિ વર્ણ આત્માને નથી ંવું વર્ણન કરે છે) :—

ભાવાર્થ :—વીતરાગનિર્વિકલ્પ સમાધિથી ચ્યુત થયેલો બહિરાત્મા જે બ્રાહ્મણાદિ વર્ણભેદો, પુલ્લિંગાદિ લિંગભેદો વ્યવહારથી પરમાર્થપદાર્થથી અભિન્ન છે, શુદ્ધનિશ્ચયનયથી ભિન્ન છે ંને સાક્ષાત્ હેય છે તેમને પોતાના આત્મામાં જોડે છે, તેનાથી વિપરીત ભાવનામાં રત ંવે ંન્તરાત્મા તેમને સ્વશુદ્ધાત્મસ્વરૂપમાં યોજતો નથી. ં તાત્પર્ય છે. ૮૭.

१४६]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-१ : द्वादश-८८

^१स्वशुद्धात्मस्वरूपेण योजयतीति तात्पर्यार्थः ॥८७॥ अथ—

८८) अप्पा वंदउ खवणु ण वि अप्पा गुरुउ ण होइ ।

अप्पा लिंगिउ एक्कु ण वि णाणिउ जाणइ जोइ ॥८८॥

आत्मा वन्दकः क्षपणः नापि आत्मा गुरुवः न भवति ।

आत्मा लिङ्गी एकः नापि ज्ञानी जानाति योगी ॥८८॥

आत्मा वन्दको बौद्धो न भवति, आत्मा क्षपणको दिगम्बरो न भवति, आत्मा गुरुवशब्दवाच्यः श्वेताम्बरो न भवति। आत्मा एकदण्डिदण्डिदण्डिहंसपरमहंससंज्ञाः संन्यासी शिखी मुण्डी योगदण्डाक्षमालातिलककुलकघोषप्रभृतिवेषधारी नैकोऽपि कश्चिदपि लिङ्गी न भवति। तर्हि

वह ज्ञानस्वभावरूप जानता है ॥८७॥

आगे वंदक क्षपणकादि भेद भी जीवके नहीं हैं, ऐसा कहते हैं—

गाथा-८८

अन्वयार्थ :—[आत्मा] आत्मा [वन्दकः क्षपणः नापि] बौद्धका आचार्य नहीं है, दिगंबर भी नहीं है, [आत्मा] आत्मा [गुरुवः न भवति] श्वेताम्बर भी नहीं है, [आत्मा] आत्मा [एकः अपि] कोई भी [लिंगी] वेशका धारी [न] नहीं है, अर्थात् एकदंडी, त्रिदंडी, हंस, परमहंस, सन्यासी, जटाधारी, मुंडित, रुद्राक्षकी माला, तिलक, कुलक, घोष वगैरेः भेषोंमें कोई भी भेषधारी नहीं है, एक [ज्ञानी] ज्ञानस्वरूप है, उस आत्माको [योगी] ध्यानी [मुनि] ध्यानारूढ़ होकर [जानाति] जानता है, ध्यान करता है।

भावार्थ :—यद्यपि व्यवहारनयकर यह आत्मा वंदकादि अनेक भेषोंको धरता है, तो भी शुद्धनिश्चयनयकर कोई भी भेष जीवके नहीं है, देहके है। यहाँ देहके आश्रयसे जो द्रव्यलिंग

उवे (वंदक, क्षपणादिक भेद पण जवना नथी अेम कडे छे) :—

भावार्थ :—जो के आत्माने व्यवहारनयथी वंदकादि लिंगी कडेवामां आवे छे तोपण शुद्धनिश्चयनयथी कोर्छ पण लिंग (वेश) जवने नथी.

अडीं, अे भावार्थ छे के देहाश्रित द्रव्यलिंगने उपयरित असद्भूत व्यवहारनयथी जवनुं स्वरूप कडेवामां आवे छे अने वीतराग निर्विकल्प समाधिर्प भावलिंग जो के शुद्धात्मस्वरूपनुं

१. स्वशुद्धात्मस्वरूपेण ने षट्त्वे स्वशुद्धात्मस्वरूपेण अेम डोवुं जोर्छे.

अधिकार-१ : ढोडा-८८]

परमात्मप्रकाशः

[१४७]

कथंभूतो भवति। ज्ञानी। तमात्मानं कोऽसौ जानाति योगी ध्यानीति। तथाहि—यद्यप्यात्मा व्यवहारेण वन्दकादिलिङ्गी भण्यते तथापि शुद्धनिश्चयनयेनैकोऽपि लिङ्गी न भवतीति। अयमत्र भावार्थः। देहाश्रितं 'द्रव्यलिङ्गमुपचरितासद्भूतव्यवहारेण जीवस्वरूपं भण्यते, वीतरागनिर्विकल्प-समाधिरूपं भावलिङ्गं तु यद्यपि शुद्धात्मस्वरूपसाधकत्वादुपचारेण शुद्धजीवस्वरूपं भण्यते, तथापि सूक्ष्मशुद्धनिश्चयेन न भण्यत इति॥८८॥ अथ—

८६) अप्पा गुरु णवि सिस्सु णवि णवि सामिउ णवि भिच्चु ।

सूरुउ कायरु होइ णवि णवि उत्तमु णवि णिच्चु ॥८६॥

आत्मा गुरुः नैव शिष्यः नैव नैव स्वामी नैव भृत्यः ।

शूरः कातरः भवति नैव नैव उत्तमः नैव नीचः ॥८६॥

है, वह उपचरितासद्भूतव्यवहारनयकर जीवका स्वरूप कहा जाता है, तो भी निश्चयनयकर जीवका स्वरूप नहीं है। क्योंकि जब देह ही जीवकी नहीं, तो भेष कैसे हो सकता है ? इसलिये द्रव्यलिंग तो सर्वथा ही नहीं है, और वीतरागनिर्विकल्पसमाधिरूप भावलिंग यद्यपि शुद्धात्मस्वरूपका साधक है, इसलिये उपचारनयकर जीवका स्वरूप कहा जाता है, तो भी परमसूक्ष्म शुद्धनिश्चयनयकर भावलिंग भी जीवका नहीं है। भावलिंग साधनरूप है, वह भी परम अवस्थाका साधक नहीं है ॥८८॥

आगे यह गुरु शिष्यादिक भी नहीं है—

गाथा-८९

अन्वयार्थः—[आत्मा] आत्मा [गुरुः नैव] गुरु नहीं है, [शिष्य नैव] शिष्य भी नहीं है, [स्वामी नैव] स्वामी भी नहीं है, [भृत्यः नैव] नौकर नहीं है, [शूरः कातरः नैव] शूरवीर नहीं है, कायर नहीं है, [उत्तमः नैव] उच्चकुली नहीं है, [नीचः नैव भवति] और नीचकुली भी नहीं है।

साधक डोवाथी उपचारथी शुद्ध ज्वनुं स्वर्प कडेवामां आवे छे तोपण तेने सूक्ष्मशुद्धनिश्चयनयथी शुद्ध ज्वनुं स्वर्प कडेवामां आवतुं नथी. ८८.

डवे (आत्मा, गुरु, शिष्यादिक पण नथी अेम कडे छे) :—

भावार्थः—गुरुशिष्यादि संबंधो जो के व्यवहारनयथी ज्वना स्वर्पो छे तोपण

२. पाठान्तरः—लिंगमु=लिंगमनु

१४८]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिऽार-१ : ढोऽा-८०

आत्मा गुरुनेव भवति शिष्योऽपि न भवति नैव स्वामी नैव भृत्यः शूरो न भवति कातरो हीनसत्त्वो नैव भवति नैवोत्तमः उत्तमकुलप्रसूतः नैव नीचो नीचकुलप्रसूत इति। तद्यथा। गुरुशिष्यादिसंबन्धान् यद्यपि व्यवहारेण जीवस्वरूपांस्तथापि शुद्धनिश्चयेन परमात्मद्रव्याद्भिन्नान् हेयभूतान् वीतरागपरमानन्दैकस्वशुद्धात्मोपलब्धेश्च्युतो बहिरात्मा स्वात्मसंबद्धान् करोति तानेव वीतरागनिर्विकल्पसमाधिस्थो अन्तरात्मा परस्वरूपान् जानातीति भावार्थः॥८६॥ अथ—

६०) अप्पा माणुसु देउ ण वि अप्पा तिरिउ ण होइ ।

अप्पा णारउ कहिँ वि णवि णाणिउ जाणइ जोइ ॥६०॥

आत्मा मनुष्यः देवः नापि आत्मा तिर्यग् न भवति ।

आत्मा नारकः क्वापि नैव ज्ञानी जानाति योगी ॥६०॥

भावार्थ :—ये सब गुरु, शिष्य, स्वामी, सेवकादि संबंध यद्यपि व्यवहारनयसे जीवके स्वरूप हैं, तो भी शुद्धनिश्चयनयसे शुद्ध आत्मासे जुदे हैं, आत्माके नहीं हैं, त्यागने योग्य हैं, इन भेदोंको वीतरागपरमानंद निज शुद्धात्माकी प्राप्तिसे रहित बहिरात्मा मिथ्यादृष्टिजीव अपने समझता है, और इन्हीं भेदोंको वीतराग निर्विकल्पसमाधिमें रहता हुआ अंतरात्मा सम्यग्दृष्टिजीव पर रूप (दूसरे) जानता है ॥८९॥

आगे आत्माका स्वरूप कहते हैं—

गाथा-९०

अन्वयार्थ :—[आत्मा] जीव पदार्थ [मनुष्यः देवः नापि] न तो मनुष्य है, न तो देव है, [आत्मा] आत्मा [तिर्यग् न भवति] तिर्यच पशु भी नहीं है, [आत्मा] आत्मा [नारकः] नारकी भी [क्वापि नैव] कभी नहीं, अर्थात् किसी प्रकार भी पररूप नहीं है, परन्तु [ज्ञानी] ज्ञानस्वरूप है, उसको [योगी] मुनिराज तीन गुप्तिके धारक और निर्विकल्पसमाधिमें लीन हुए [जानाति] जानते हैं।

शुद्धनिश्चयनयथी परमात्मद्रव्यथी त्मिन्न अने डेयभूत छे, तेमने पोताना आत्मांमां संबद्ध करे छे अने तेमने ४ वीतराग निर्विकल्प समाधिस्थ अन्तरात्मा परस्वरूप ञाणे छे, अे भावार्थ छे. ८८.

उवे (आत्मानुं स्वरूप कडे छे) :—

અપ્પા માણુસુ દેઝ ણ વિ અપ્પા તિરિઝ ણ હોઝ અપ્પા ણારઝ કહિં વિ ણવિ આત્મા મનુષ્યો ન ભવતિ દેવો નૈવ ભવતિ આત્મા તિર્યગ્યોનિર્ન ભવતિ આત્મા નારકઃ ક્વાપિ કાલે ન ભવતિ। તર્હિ કિંવિશિષ્ટો ભવતિ। ણાણિઝ ઝાણઝ ઝોઝ ઝ્ઞાની ઝ્ઞાનરૂપો ભવતિ। તમાત્માનં કોઽસો ઝાનાતિ। યોગી કોઽર્થઃ। ત્રિગુણિનિર્વિકલ્પસમાધિસ્થ ઇતિ। તથાહિ। વિશુદ્ધઝ્ઞાનદર્શન-સ્વભાવપરમાત્મતત્ત્વભાવનાપ્રતિપક્ષભૂતૈઃ રાગદ્વેષાદિવિભાવપરિણામઝાલૈર્યાન્યુપાર્જિતાનિ કર્માણિ તદુદયઝનિતાન્ મનુષ્યાદિવિભાવપર્યાયાન્ ભેદાભેદરત્નત્રયભાવનાચ્ચુતો બહિરાત્મા સ્વાત્મતત્ત્વે યોઝયતિ। તદ્વિપરીતોઽન્તરાત્મશબ્દવાચ્ચો ઝ્ઞાની પૃથક્ ઝાનાતીત્યભિપ્રાયઃ॥૬૦॥ અથ—

૬૧) અપ્પા પંઙિઝ મુક્કુ ણવિ ણવિ ઈસરુ ણવિ ણીસુ ।

તરુણઝ બૂઢઝ બાલુ ણવિ અણ્ણુ વિ કમ્મ-વિસેસુ ॥૬૧॥

ભાવાર્થ :—નિર્મલ ઝ્ઞાન દર્શન સ્વભાવ ઝો પરમાત્મતત્ત્વ ઝસકી ભાવનાસે ઝલટે રાગ-દ્વેષાદિ વિભાવ-પરિણામોસે ઝપાર્ઝન કિયે ઝો શુભાશુભ કર્મ હૈં, ઝનકે ઝદયસે ઝત્પન્ન હુઈ મનુષ્યાદિ વિભાવ-પર્યાયોંકો ભેદાભેદસ્વરૂપ રત્નત્રયકી ભાવનાસે રહિત હુઆ મિથ્યાદૃષ્ટિ ઝીવ અપને ઝાનતા હૈ, ઝઊર ઈસ અઝ્ઞાનસે રહિત સમ્યગ્દૃષ્ટિ ઝ્ઞાની ઝીવ ઝન મનુષ્યાદિ પર્યાયોંકો અપનેસે ઝુદા ઝાનતા હૈ ॥૬૦॥

આગે ફિર આત્માકા સ્વરૂપ કહતે હૈં—

ગાથા-૬૧

અન્વયાર્થ :—[આત્મા] ચિદ્રૂપ આત્મા [પંઙિતઃ] વિદ્યાવાન્ વ [મૂર્ખઃ] મૂર્ખ [નૈવ] નહીં હૈ, [ઈશ્વરઃ] ધનવાન્ સબ બાતોંમૈં સમર્થ ઝી [નૈવ] નહીં હૈ [નિઃસ્વઃ] દરિદ્રી ઝી [નૈવ] નહીં હૈ, [તરુણઃ વૃદ્ધઃ બાલઃ નૈવ] ઝવાન, બૂઢા ઝઊર બાલક ઝી નહીં હૈ, [અન્યઃ અપિ કર્મ વિશેષઃ] યે સબ પર્યાયેં આત્માસે ઝુદે કર્મકે વિશેષ હૈં, અર્થાત્ કર્મમૈં ઝત્પન્ન હુએ વિભાવ-પર્યાય હૈં।

ભાવાર્થ :—ભેદાભેદરત્નત્રયની ભાવનાથી ચ્યુત એવો બહિરાત્મા, વિશુદ્ધઝ્ઞાન, વિશુદ્ધદર્શન જેનો સ્વભાવ છે એવા પરમાત્મતત્ત્વની ભાવનાથી પ્રતિપક્ષભૂત રાગદ્વેષાદિ વિભાવપરિણામની જાળથી ઝપાર્ઝન કરવામાં આવેલાં કર્મોના ઝદયથી થયેલ મનુષ્યાદિ વિભાવપર્યાયોને સ્વાત્મતત્ત્વમાં યોજે છે-જોડે છે, તેનાથી વિપરીત ‘અન્તરાત્મા’ શબ્દથી વાચ્ય એવો ઝ્ઞાની તેમને પૃથક્ જાણે છે. એ અભિપ્રાય છે. ૯૦.

ઝવે (ઈરી આત્માનું સ્વરૂપ કહે છે) :—

૧૫૦]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૧ : દોહા-૯૨

આત્મા પંડિતઃ મૂર્ખઃ નૈવ નૈવ ઈશ્વરઃ નૈવ નિઃસ્વઃ ।

તરુણઃ વૃદ્ધઃ બાલઃ નૈવ અન્યઃ અપિ કર્મવિશેષઃ ॥૬૧॥

અપ્પા પંડિતુ મુક્કુવુ ણવિ ણવિ ઈસરુ ણવિ ણીસુ તરુણુ વૂઢુ બાલુ ણવિ આત્મા પંડિતો ન ભવતિ મૂર્ખો નૈવ ઈશ્વરઃ સમર્થો નૈવ નિઃસ્વો દરિદ્રઃ તરુણો વૃદ્ધો બાલોઽપિ નૈવ । પંડિતાદિસ્વરૂપં યદ્યાત્મસ્વભાવો ન ભવતિ તર્હિ કિં ભવતિ । અણ્ણુ વિ કમ્મવિસેસુ અન્ય એવ કર્મજનિતોઽયં વિભાવપર્યાયવિશેષ ઇતિ । તદ્દથા । પંડિતાદિસંબન્ધાન્ યદ્યપિ વ્યવહારનયેન જીવસ્વભાવાન્ તથાપિ શુદ્ધનિશ્ચયનયેન શુદ્ધાત્મદ્રવ્યાદ્વિન્નાન્ સર્વપ્રકારેણ હેયભૂતાન્ વીતરાગસ્વસંવેદનજ્ઞાનભાવનારહિતોઽપિ બહિરાત્મા સ્વસ્મિન્નિયોજયતિ તાનેવ પંડિતાદિ-વિભાવપર્યાયાંસ્તદ્વિપરીતો યોઽસૌ ચાન્તરાત્મા પરસ્મિન્ કર્માણિ નિયોજયતીતિ તાત્પર્યાર્થઃ ॥૬૧॥ અથ—

૬૨) પુણ્ણુ વિ પાઠુ વિ કાલુ ણહુ ધમ્માધમ્મુ વિ કાઠુ ।

એકુ વિ અપ્પા હોઙુ ણવિ મેલ્લિવિ ચેયણ—ભાઠુ ॥૬૨॥

ભાવાર્થ :—યદ્યપિ શરીરકે સમ્બન્ધસે પંડિત વગૈરહ ભેદ વ્યવહારનયસે જીવકે કહે જાતે હૈં, તો ધી શુદ્ધનિશ્ચયનયકર શુદ્ધાત્મદ્રવ્યસે ધિન્ન હૈં, ઓર સર્વથા ત્યાગને યોગ્ય હૈં । ઇન ભેદોંકો વીતરાગસ્વસંવેદનજ્ઞાનકી ભાવનાસે રહિત મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ અપને જાનતા હૈ, ઓર ઇન્હીંકો પંડિતાદિ વિભાવપર્યાયોંકો અજ્ઞાનસે રહિત સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ અપનેસે જુદે કર્મજનિત જાનતા હૈ ॥૬૧॥

આગે આત્માકા ચેતનભાવ વર્ણન કરતે હૈં—

જો પંડિતાદિસ્વરૂપ આત્માનો સ્વભાવ નથી તો તે શું છે? [અન્યઃ અપિ કર્મ વિશેષઃ] પંડિતાદિ સ્વરૂપ આત્માથી ભિન્ન કર્મવિશેષ છે—અર્થાત્ કર્મજનિત વિભાવ પર્યાય વિશેષ છે.

ભાવાર્થ :—વીતરાગસ્વસંવેદનરૂપ જ્ઞાનની ભાવનાથી રહિત એવો બહિરાત્મા, પંડિતાદિ સંબંધો જો કે વ્યવહારનયથી જીવના સ્વભાવો છે તોપણ શુદ્ધનિશ્ચયનયથી શુદ્ધાત્મદ્રવ્યથી ભિન્ન અને સર્વપ્રકારે હેયભૂત છે તેમને પોતામાં યોજે છે—જોડે છે અને તેનાથી વિપરીત જે અન્તરાત્મા છે તે, તે જ પંડિતાદિ વિભાવપર્યાયોને પર એવા કર્મમાં યોજે છે. (તેમને પોતાથી જુદા કર્મજનિત જાણે છે.) એ તાત્પર્યાર્થ છે. ૯૧.

હવે (આત્માના ચેતનભાવનું વર્ણન કરે છે) :—

पुण्यमपि पापमपि कालः नभः धर्माधर्ममपि कायः ।

एकमपि आत्मा भवति नैव मुक्त्वा चेतनभावम् ॥६२॥

पुण्यं वि पापं वि कालं गृह्य धर्माधर्मं वि कायं पुण्यमपि पापमपि कालः नभः आकाशं धर्माधर्ममपि कायः शरीरं, एकं वि अप्या होइ णवि मेल्लिवि चयणभाउ इदं पूर्वोक्तमेकमप्यात्मा न भवति। किं कृत्वा। मुक्त्वा किं चेतनभावमिति। तथाहि। व्यवहारनयेनात्मनः सकाशादभिन्नान् शुद्धनिश्चयेन भिन्नान् हेयभूतान् पुण्यपापादिधर्माधर्मान्मिथ्यात्वरगादिपरिणतो बहिरात्मा स्वात्मनि योजयति तानेव पुण्यपापादि समस्तसंकल्पविकल्पपरिहारभावनारूपे स्वशुद्धात्मद्रव्ये सम्यक्श्रद्धानज्ञानानुचरणरूपाभेदरत्नत्रयात्मके परमसमाधौ स्थितोऽन्तरात्मा शुद्धात्मनः सकाशात् पृथग् जानातीति तात्पर्यार्थः ॥६२॥ एवं त्रिविधात्मप्रतिपादकमहाधिकारमध्ये मिथ्यादृष्टिभावनाविपरीतेन

गाथा-९२

अन्वयार्थः—[पुण्यमपि] पुण्यरूप शुभकर्म [पापमपि] पापरूप अशुभकर्म [कालः] अतीत अनागत वर्तमान काल [नभः] आकाश [धर्माधर्ममपि] धर्मद्रव्य, अधर्मद्रव्य [कायः] शरीर, इनमेंसे [एक अपि] एक भी [आत्मा] आत्मा [नैव भवति] नहीं है, [चेतनभावम् मुक्त्वा] चेतनभावको छोड़कर अर्थात् एक चेतनभाव ही अपना है ॥

भावार्थः—व्यवहारनयकर यद्यपि पुण्य, पापादि आत्मासे अभिन्न हैं, तो भी शुद्धनिश्चयनयकर भिन्न हैं, और त्यागने योग्य हैं, उन परभावोंको मिथ्यात्व रगादिरूप परिणत हुआ बहिरात्मा जानता है, और उन्हींको पुण्य, पापादि समस्त संकल्प, विकल्परहित निज शुद्धात्मद्रव्यमें सम्यक् श्रद्धान ज्ञान चारित्ररूप अभेदरत्नत्रयस्वरूप परमसमाधिमें तिष्ठता सम्यग्दृष्टि जीव शुद्धात्मासे जुड़े जानता है ॥९२॥

ऐसे बहिरात्मा परमात्मारूप तीन प्रकारके आत्माका जिसमें कथन है, ऐसे पहले

भावार्थः—मिथ्यात्व, रागादिरूपे परिणमेदो बहिरात्मा व्यवहारनयथी आत्माथी अभिन्न अने शुद्धनिश्चयनयथी आत्माथी भिन्न, डेयभूत अेवा ते पुण्य, पाप अने धर्माधर्मादि द्रव्योने पोतामां योजे छे अने तेमने ज, पुण्यपापादि समस्त संकल्प-विकल्पना त्यागनी भावनारूप, निजशुद्धात्मद्रव्यनां सम्यक्श्रद्धान, सम्यग्ज्ञान अने सम्यक्आयरणरूप अभेदरत्नत्रयात्मक परमसमाधिमां स्थित अेवो अंतरात्मा शुद्धात्माथी पृथक् जाणे छे. ८२.

अे प्रमाणे त्रय प्रकारना आत्माना प्रतिपादक महाधिकारमां मिथ्यादृष्टिनी भावनाथी

१५२]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-१ : द्वादश-८३

सम्यग्दृष्टिभावनास्थितेन सूत्राष्टकं समाप्तम् ॥

अथानन्तरं सामान्यभेदभावनामुख्यत्वेन 'अप्पा संजमु' इत्यादि प्रक्षेपकान् विहायैकत्रिंशत्सूत्रपर्यन्तमुपसंहाररूपा चूलिका कथ्यते। तद्यथा—

यदि पुण्यपापादिरूपः परमात्मा न भवति तर्हि कीदृशो भवतीति प्रश्ने प्रत्युत्तरमाह—

६३) अप्पा संजमु सीलु तउ अप्पा दंसणु णाणु ।

अप्पा सासय-मोक्ख-पउ जाणंतउ अप्पाणु ॥६३॥

आत्मा संयमः शीलं तपः आत्मा दर्शनं ज्ञानम् ।

आत्मा शाश्वतमोक्षपदं जानन् आत्मानम् ॥६३॥

अधिकारमें मिथ्यादृष्टिकी भावनासे रहित जो सम्यग्दृष्टिकी भावना उसकी मुख्यतासे आठ दोहा-सूत्र कहे। आगे भेदविज्ञानकी मुख्यतासे "अप्पा संजमु" इत्यादि इकतीस दोहापर्यन्त क्षेपक-सूत्रोंको छोड़कर पहला अधिकार पूर्ण करते हुए व्याख्यान करते हैं, उसमें भी जो शिष्यने प्रश्न किया कि यदि पुण्य-पापादिरूप आत्मा नहीं है, तो कैसा है? ऐसे प्रश्नका श्रीगुरु समाधान करते हैं।

गाथा-९३

विदानं ६.

अन्वयार्थः :—[आत्मा] निज गुण-पर्यायका धारक ज्ञानस्वरूप चिदानंद ही [संयमः] संयम है, [शीलं तपः] शील है, तप है, [आत्मा] आत्मा [दर्शनं ज्ञानम्] दर्शनज्ञान है, और [आत्मानम् जानन्] अपनेको जानता अनुभवता हुआ [आत्मा] आत्मा [शाश्वतमोक्षपदं] अविनाशी सुखका स्थान मोक्षका मार्ग है। इस कथनको विशेषतर कहते हैं।

विपरीत सम्यग्दृष्टिनी भावनानी मुख्यताथी आठ गाथासूत्रो समाप्त थयां.

त्यार पछी उवे सामान्य भेदभावनानी मुख्यताथी 'अप्पा संजमु' इत्यादि प्रक्षेपकोने छोडीने अकत्रीस सूत्रो सुधी (पडेवो अधिकार पूर्ण करतां) उपसंहाररूपे चूलिका कडे छे. ते आ प्रमाणे :—

जो पुण्य पापादिरूप परमात्मा नथी तो ते केवो छे?

अेवा प्रश्नना उत्तररूपे श्रीगुरु समाधान करे छे :—

અપ્પા સંજમુ સીલુ તડ અપ્પા ડંસણુ ણાણુ અપ્પા સાસયમોક્ષપડ આત્મા સંયમો ભવતિ શીલં ભવતિ તપશ્ચરણં ભવતિ આત્મા દર્શનં ભવતિ શાશ્વતમોક્ષપદં ચ ભવતિ। અથવા પાઠાન્તરં 'સાસયમુક્ષપદું' શાશ્વતમોક્ષસ્ય પન્થા માર્ગઃ, અથવા 'સાસયસુક્ષપડ' શાશ્વતસૌખ્યપદં સ્વરૂપં ચ ભવતિ। કિં કુર્વન્ સન્। જાણંતડ અપ્પાણુ જાનન્નુભવન્। કમ્। આત્માનમિત્તિ। તદ્વથા। બહિરઙ્ગેન્દ્રિયસંયમપ્રાણસંયમબલેન સાધ્યસાધકભાવેન નિશ્ચયેન સ્વશુદ્ધાત્મનિ સંયમનાત્ સ્થિતિકરણાત્ સંયમો ભવતિ, બહિરઙ્ગસહકારિકારણભૂતેન કામક્રોધવિવર્જનલક્ષણેન વ્રતપરિરક્ષણ-શીલેન નિશ્ચયેનાભ્યન્તરે સ્વશુદ્ધાત્મદ્રવ્યનિર્મલાનુભવનેન શીલં ભવતિ। બહિરઙ્ગેન સહકારિકારણ-

ભાવાર્થ :—પાંચ ઈન્દ્રિયાં ઓર મનકા રોકના વ છહ કાયકે જીવોંકી દયાસ્વરૂપ એસે ઈન્દ્રિયસંયમ તથા પ્રાણસંયમ ઇન દોનોંકે બલસે સાધ્ય-સાધક ભાવકર નિશ્ચયસે અપને શુદ્ધાત્મસ્વરૂપમેં સ્થિર હોનેસે આત્માકો સંયમ કહા ગયા હૈ, બહિરંગ સહકારી નિશ્ચય શીલકા કારણરૂપ જો કાલ ક્રોધાદિકે ત્યાગરૂપ વ્રતકી રક્ષા વહ વ્યવહાર શીલ હૈ, ઓર નિશ્ચયનયકર અંતરંગમેં અપને શુદ્ધાત્મદ્રવ્યકા નિર્મલ અનુભવ વહ શીલ કહા જાતા હૈ, સો શીલરૂપ આત્મા હી કહા ગયા હૈ, બાહ્ય સહકારી કારણભૂત જો અનશનાદિ બારહ પ્રકારકા તપ હૈ, ડસસે તથા નિશ્ચયકર અંતરંગમેં સબ પરદ્રવ્યકી ઇચ્છાકે રોકનેસે પરમાત્મસ્વભાવ (નિજસ્વભાવ) મેં પ્રતાપરૂપ તિષ્ઠ રહા હૈ, ઇસ કારણ ઓર સમસ્ત વિભાવપરિણામોંકે જીતનેસે આત્મા હી 'તપશ્ચરણ હૈ, ઓર આત્મા હી નિજસ્વરૂપકી રુચિરૂપ સમ્યક્ત્વ હૈ, વહ સર્વથા ડપાદેયરૂપ હૈ, ઇસસે સમ્યગ્દર્શન આત્મા હી હૈ, અન્ય કોઈ નહીં હૈ, વીતરાગ સ્વસંવેદનજ્ઞાનકે અનુભવસે આત્મા હી હૈ, અન્ય કોઈ નહીં હૈ, વીતરાગસંવેદનજ્ઞાનકે અનુભવસે આત્મા હી નિશ્ચયજ્ઞાનરૂપ હૈ, ઓર

ભાવાર્થ :—સાધ્યસાધક ભાવ વડે બહિરંગ ઈન્દ્રિય સંયમ અને પ્રાણસંયમના બળથી નિશ્ચયે સ્વશુદ્ધાત્મામાં સંયમિત રહેવું-સ્થિતિ કરવી-તે સંયમ છે.

બહિરંગ સહકારીકારણભૂત કામક્રોધાદિના ત્યાગસ્વરૂપ વ્રતરક્ષણરૂપ શીલ વડે નિશ્ચયથી અભ્યંતરમાં સ્વશુદ્ધાત્મદ્રવ્યનો નિર્મળ અનુભવ કરવો તે શીલ છે.

બહિરંગ સહકારીકારણભૂત અનશનાદિ બાર પ્રકારના તપશ્ચરણ વડે નિશ્ચયનયથી અભ્યંતરમાં સમસ્ત પરદ્રવ્યની ઈચ્છાનો નિરોધ કરીને પરમાત્મસ્વભાવમાં પ્રતપવું-વિજયવંત વર્તવું, તે તપશ્ચરણ છે.

'સ્વશુદ્ધાત્મા' જ ઉપાદેય છે એવી રુચિ કરવી તે નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ છે. વીતરાગ-સ્વસંવેદનરૂપ જ્ઞાનનું અનુભવન તે નિશ્ચયજ્ઞાન છે. મિથ્યાત્વ, રાગાદિ સમસ્ત વિકલ્પજાળનો ત્યાગ કરીને પરમાત્મતત્ત્વમાં પરમસમરસીભાવનું પરિણમન તે મોક્ષમાર્ગ છે.

૧૫૪]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૧ : દોહા-૯૪

ભૂતાનશનાદિદ્વાદશવિધતપશ્ચરણેન નિશ્ચયનયેનાભ્યન્તરે સમસ્તપરદ્રવ્યેચ્છાનિરોધેન પરમાત્મસ્વભાવે પ્રતપનાદ્વિજયનાત્તપશ્ચરણં ભવતિ । સ્વશુદ્ધાત્મૈવોપાદેય ઇતિ રુચિકરણાન્નિશ્ચયસમ્યક્ત્વં ભવતિ । વીતરાગસ્વસંવેદનજ્ઞાનાનુભવનાન્નિશ્ચયજ્ઞાનં ભવતિ । મિથ્યાત્વરાગાદિસમસ્તવિકલ્પજાલત્યાગેન પરમાત્મતત્ત્વે પરમસમરસીભાવપરિણમનાદ્ધ મોક્ષમાર્ગો ભવતીતિ । અત્ર બહિરંગદ્રવ્યેન્દ્રિયસંયમાદિ-પ્રતિપાલનાદભ્યન્તરે શુદ્ધાત્માનુભૂતિરૂપભાવસંયમાદિપરિણમનાદુપાદેયસુખસાધકત્વાદાત્મૈવોપાદેય ઇતિ તાત્પર્યાર્થઃ ॥૬૩॥

અથ સ્વશુદ્ધાત્મસંવિત્તિં વિહાય નિશ્ચયનયેનાન્યદર્શનજ્ઞાનચારિત્રં નાસ્તીત્યભિપ્રાયં મનસિ સંપ્રધાર્ય સૂત્રં કથયતિ—

૬૪) અણ્ણુ જિ દંસણ્ણુ અત્થિ ણ વિ અણ્ણુ જિ અત્થિ ણ ણાણ્ણુ ।
અણ્ણુ જિ ચરણ્ણુ ણ અત્થિ જિય મેલ્લિવિ અપ્પા જાણ્ણુ ॥૬૪॥

અન્યદ્ એવ દર્શનં અસ્તિ નાપિ અન્યદેવ અસ્તિ ન જ્ઞાનં ।

અન્યદ્ એવ ચરણં ન અસ્તિ જીવ મુક્ત્વા આત્માનં જાનીહિ ॥૬૪॥

મિથ્યાત્વ રાગાદિ સમસ્ત વિકલ્પજાલકો ત્યાગકર પરમાત્મતત્ત્વમે પરમસમરસીભાવકે પરિણમનસે આત્મા હી મોક્ષમાર્ગ હૈ । તાત્પર્ય યહ હૈ, કિ બહિરંગ દ્રવ્યેન્દ્રિય-સંયમાદિકે પાલનેસે અંતરંગમે શુદ્ધાત્માકે અનુભવરૂપ ભાવસંયમાદિકકે પરિણમનસે ઉપાદેયસુખ જો અતીન્દ્રિયસુખ ઉસકે સાધકપનેસે આત્મા હી ઉપાદેય હૈ ॥૬૩॥

આગે નિજ શુદ્ધાત્મસ્વરૂપકો છોડકર નિશ્ચયનયસે દૂસરા કોઈ દર્શન જ્ઞાન ચારિત્ર નહીં હૈ, ઇસ અભિપ્રાયકો મનમે રખકર ગાથા-સૂત્ર કહતે હૈ—

ગાથા-૯૪

અન્વચાર્ય :—[જીવ] હે જીવ [આત્માનં] આત્માકો [મુક્ત્વા] છોડકર [અન્યદપિ] દૂસરા કોઈ મી [દર્શનં] દર્શન [ન એવ] નહીં હૈ, [અન્યદપિ] અન્ય કોઈ [જ્ઞાનં]

અહીં, બહિરંગથી દ્રવ્યેન્દ્રિયના સંયમાદિના પ્રતિપાલનથી અભ્યંતરમાં શુદ્ધાત્માનુભૂતિરૂપ ભાવસંયમાદિરૂપે પરિણમન દ્વારા ઉપાદેય એવા સુખનો સાધક હોવાથી 'આત્મા' જ ઉપાદેય છે, એવો તાત્પર્યાર્થ છે. ૯૩.

હવે, સ્વશુદ્ધાત્માની સંવિત્તિ સિવાય નિશ્ચયનયથી અન્ય કોઈ દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર નથી એવો અભિપ્રાય મનમાં રાખીને સૂત્ર કહે છે :—

અણુ જિ દંસણુ અત્થિ ણ વિ અણુ જિ અત્થિ ણ ણાણુ અણુ જિ ચરણુ ણ અત્થિ જિય અન્યદેવ દર્શનં નાસ્તિ અન્યદેવ જ્ઞાનં નાસ્તિ અન્યદેવ ચરણં નાસ્તિ હે જીવ। કિં કૃત્વા। મેલ્લિવિ અપ્પા જાણુ મુક્ત્વા। કમ્। આત્માનં જાનીહીતિ। તથાહિ યદ્દપિ ષડ્દ્રવ્યપજ્વાસ્તિકાયસપ્તતત્ત્વનવપદાર્થાઃ સાધ્યસાધકભાવેન નિશ્ચયસમ્યક્ત્વહેતુત્વાદ્વ્યવહારેણ સમ્યક્ત્વં ભવતિ, તથાપિ નિશ્ચયેન વીતરાગપરમાનન્દૈકસ્વભાવઃ શુદ્ધાત્મોપાદેય ઇતિ રુચિરૂપપરિણામપરિણતશુદ્ધાત્મૈવ નિશ્ચયસમ્યક્ત્વં ભવતિ। યદ્દપિ નિશ્ચયસ્વસંવેદનજ્ઞાનસાધકત્વાત્તુ વ્યવહારેણ શાસ્ત્રજ્ઞાનં ભવતિ, તથાપિ નિશ્ચયનયેન વીતરાગસ્વસંવેદનજ્ઞાનપરિણતઃ શુદ્ધાત્મૈવ નિશ્ચયજ્ઞાનં ભવતિ। યદ્દપિ નિશ્ચયચારિત્રસાધકત્વાન્મૂલોત્તરગુણા વ્યવહારેણ ચારિત્રં ભવતિ, તથાપિ શુદ્ધાત્માનુભૂતિરૂપવીતરાગચારિત્રપરિણતઃ સ્વશુદ્ધાત્મૈવ નિશ્ચયનયેન ચારિત્રં ભવતીતિ।

ન અસ્તિ] જ્ઞાન નહીં હૈ, [અન્યદ્ એવ ચરણં નાસ્તિ] અન્ય કોઈ ચરિત્ર નહીં હૈ, એસા [જાનીહિ] તૂ જાન, અર્થાત્ આત્મા હી દર્શન જ્ઞાન ચારિત્ર હૈ, એસા સંદેહ રહિત જાનો।

ભાવાર્થ :—યદ્દપિ છહ દ્રવ્ય, પાંચ અસ્તિકાય, સાત તત્ત્વ, નૌ પદાર્થકા શ્રદ્ધાન કાર્ય-કારણભાવસે નિશ્ચયસમ્યક્ત્વકા કારણ હોનેસે વ્યવહારસમ્યક્ત્વ કહા જાતા હૈ, અર્થાત્ વ્યવહાર સાધક હૈ, નિશ્ચય સાધ્ય હૈ, તો હી નિશ્ચયનયકર એક વીતરાગ પરમાનંદસ્વભાવવાલા શુદ્ધાત્મા હી ઉપાદેય હૈ, એસા રુચિરૂપ પરિણામસે પરિણત હુઆ શુદ્ધાત્મા હી નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ હૈ, યદ્દપિ નિશ્ચયસ્વસંવેદનજ્ઞાનકા સાધક હોનેસે વ્યવહારનયકર શાસ્ત્રકા જ્ઞાન હી જ્ઞાન હૈ, તો હી નિશ્ચયનયકર વીતરાગસ્વસંવેદનજ્ઞાનરૂપ પરિણત હુઆ શુદ્ધાત્મા હી નિશ્ચયજ્ઞાન હૈ। યદ્દપિ નિશ્ચયચારિત્રકે સાધક હોનેસે અઢાઈસ મૂલગુણ, ચૌરાસી લાખ ઉત્તરગુણ, વ્યવહારનયકર ચારિત્ર કહે જાતે હૈ, તો હી શુદ્ધાત્માનુભૂતિરૂપ વીતરાગ-ચારિત્રકો પરિણત હુઆ નિજ શુદ્ધાત્મા હી

ભાવાર્થ :—જો કે છ દ્રવ્ય, પાંચ અસ્તિકાય, સાત તત્ત્વ, અને નવ પદાર્થ સાધ્યસાધકભાવ વડે નિશ્ચયસમ્યક્ત્વના હેતુ હોવાથી વ્યવહારનયથી સમ્યક્ત્વ છે, તોપણ નિશ્ચયનયથી વીતરાગ પરમાનંદ જેનો એક સ્વભાવ છે એવો શુદ્ધ આત્મા ઉપાદેય છે, એવી રુચિરૂપ પરિણામે પરિણમેલો શુદ્ધ આત્મા જ નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ છે; જો કે શાસ્ત્રજ્ઞાન નિશ્ચયસ્વસંવેદનજ્ઞાનનું સાધક હોવાથી વ્યવહારથી જ્ઞાન છે, તોપણ નિશ્ચયનયથી વીતરાગસ્વસંવેદનજ્ઞાનરૂપે પરિણમેલો શુદ્ધ આત્મા જ નિશ્ચયજ્ઞાન છે; જો કે વ્યવહારનયથી મૂળ-ઉત્તર ગુણો (અઢાવીસ મૂળ ગુણો, ચોરાસીલાખ ઉત્તર ગુણો) નિશ્ચયચારિત્રના સાધક હોવાથી ચારિત્ર છે તોપણ નિશ્ચયનયથી શુદ્ધાત્માનુભૂતિરૂપ વીતરાગચારિત્રરૂપે પરિણમેલો સ્વશુદ્ધાત્મા જ ચારિત્ર છે.

૧૫૬]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૧ : દોહા-૮૫

^૧અત્રોક્તલક્ષણેઽભેદરત્નત્રયપરિણતઃ પરમાત્મેવોપાદેય ઇતિ ભાવાર્થઃ ॥૬૪॥

અથ નિશ્ચયેન વીતરાગભાવપરિણતઃ સ્વશુદ્ધાત્મૈવ નિશ્ચયતીર્થઃ નિશ્ચયગુરુર્નિશ્ચયદેવ ઇતિ કથયતિ—

૬૫) અણ્ણુ જિ તિત્થુ મ જાહિ જિય અણ્ણુ જિ ગુરુઝ મ સેવિ ।

અણ્ણુ જિ દેઝ મ ચિંતિ તુહું અણ્ણા વિમલુ મુણ્ણવિ ॥૬૫॥

અન્યદ્ એવ તીર્થ મા યાહિ જીવ અન્યદ્ એવ ગુરું મા સેવસ્વ ।

અન્યદ્ એવ દેવં મા ચિન્તય ત્વં આત્માનં વિમલં મુક્ત્વા ॥૬૫॥

અણ્ણુ જિ તિત્થુ મ જાહિ જિય અણ્ણુ જિ ગુરુઝ મ સેવિ અણ્ણુ જિ દેઝ મ ચિંતિ તુહું અન્યદેવ તીર્થ મા ગચ્છ હે જીવ અન્યદેવ ગુરું મા સેવસ્વ અન્યદેવ દેવં મા ચિન્તય ત્વમ્ ।

નિશ્ચયનયકર ચારિત્ર છે । તાત્પર્યં યહ છે કિ અભેદરૂપ પરિણત હુઆ પરમાત્મા હી ધ્યાન કરને યોગ્ય છે ॥૧૪॥

આગે નિશ્ચયનયકર વીતરાગભાવરૂપ પરિણત હુઆ નિજ શુદ્ધાત્મા હી નિશ્ચયતીર્થ, નિશ્ચયગુરુ, નિશ્ચયદેવ છે, એસા કહતે હૈં—

ગાથા-૧૫

અન્વયાર્થ :—[જીવ] હે જીવ [ત્વં] તૂ [અન્યદ્ એવ] દૂસરે [તીર્થ] તીર્થકો [મા યાહિ] મત જાવે, [અન્યદ્ એવ] દૂસરે [ગુરું] ગુરુકો [મા સેવસ્વ] મત સેવે, [અન્યદ્ એવ] અન્ય [દેવં] દેવકો [મા ચિન્તય] મત ધ્યાવે, [આત્માનં વિમલં] રાગાદિ મલ રહિત આત્માકો [મુક્ત્વા] છોડકર અર્થાત્ અપના આત્મા હી તીર્થ છે, વહાં રમણ કર, આત્મા હી ગુરુ છે, ડસકી સેવા કર ઓર આત્મા હી દેવ છે ડસીકી આરાધના કર ।

ભાવાર્થ :—યદ્યપિ વ્યવહારનયસે મોક્ષકે સ્થાનક સમ્પેદશિખર આદિ વ જિનપ્રતિમા અહીં, ઉક્ત લક્ષણવાળો અભેદરત્નત્રયરૂપે પરિણમેલો પરમાત્મા જ ઉપાદેય છે, એવો ભાવાર્થ છે. ૮૪.

ડવે, નિશ્ચયનયથી વીતરાગભાવરૂપે પરિણમેલો સ્વશુદ્ધાત્મા જ નિશ્ચયતીર્થ છે, નિશ્ચયગુરુ છે, નિશ્ચયદેવ છે એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—જો કે વ્યવહારનયથી નિર્વાણસ્થાન, ચૈત્ય (જિન પ્રતિમા), ચૈત્યાલય

૧ અત્રોક્તલક્ષણેઽ તેને બદલે અત્રોક્તલક્ષણોઽ એમ ડોવું જોઈએ.

કિં કૃત્વા। અપ્પા વિમલુ મુણ્વિ મુક્ત્વા ત્યક્ત્વા। કમ્। આત્માનમ્। કથંભૂતમ્। વિમલં રાગાદિરહિતમિતિ। તથાહિ। યદ્યપિ વ્યવહારનયેન નિર્વાણસ્થાનચૈત્યચૈત્યાલયાદિકં તીર્થભૂતપુરુષગુણસ્મરણાર્થ તીર્થ ભવતિ, તથાપિ વીતરાગનિર્વિકલ્પસમાધિરૂપનિશ્ચિદ્રપોતેન સંસારસમુદ્રતરણસમર્થત્વાન્નિશ્ચયનયેન સ્વાત્મતત્ત્વમેવ તીર્થ ભવતિ ^૧યદુપદેશાત્પારંપર્યેણ પરમાત્મતત્ત્વલાભો ભવતીતિ। વ્યવહારેણ શિક્ષાદીક્ષાદાયકો યદ્યપિ ગુરુર્ભવતિ, તથાપિ નિશ્ચયનયેન પञ्चेन्द्रियविषयप्रभृतिसमस्तविभावपरिणामपरित्यागकालે સંસારવિચ્છિત્તિકારણત્વાત્ સ્વશુદ્ધાત્મૈવ ગુરુઃ। યદ્યપિ પ્રાથમિકાપેક્ષયા સવિકલ્પાપેક્ષયા ચિત્તસ્થિતિકરણાર્થ તીર્થકરપુણ્યહેતુભૂતં સાધ્યસાધકભાવેન પરંપરયા નિર્વાણકારણં ચ જિનપ્રતિમાદિકં વ્યવહારેણ દેવો

જિનમંદિર આદિ તીર્થ હૈં, ક્યોંકિ વહાંસે ગયે મહાન્ પુરુષોંકે ગુણોંકી યાદ હોતી હૈ, તો ધી વીતરાગ નિર્વિકલ્પસમાધિરૂપ છેદ રહિત જહાજકર સંસારરૂપી સમુદ્રકે તરનેકો સમર્થ જો નિજ આત્મતત્ત્વ હૈ, વહી નિશ્ચયકર તીર્થ હૈ, ઉસકે ઉપદેશ-પરમ્પરાસે પરમાત્મતત્ત્વકા લાભ હોતા હૈ। યદ્યપિ વ્યવહારનયકર દીક્ષા શિક્ષાકા દેનેવાલા દિગંબર ગુરુ હોતા હૈ, તો ધી નિશ્ચયનયકર વિષય કષાય આદિક સમસ્ત વિભાવપરિણામોંકે ત્યાગનેકે સમય નિજ શુદ્ધાત્મા હી ગુરુ હૈ, ઉસીસે સંસારકી નિવૃત્તિ હોતી હૈ। યદ્યપિ પ્રથમ અવસ્થામેં ચિત્તકી સ્થિરતાકે લિયે વ્યવહારનયકર જિનપ્રતિમાદિક દેવ કહે જાતે હૈં, ઓર વે પરંપરાસે નિર્વાણકે કારણ હૈં, તો ધી નિશ્ચયનયકર પરમ આરાધને યોગ્ય વીતરાગ નિર્વિકલ્પપરમસમાધિકે સમય નિજ શુદ્ધાત્મભાવ હી દેવ હૈં, અન્ય નહીં। ઇસપ્રકાર નિશ્ચય વ્યવહારનયકર સાધ્ય-સાધક-ભાવસે તીર્થ ગુરુ દેવકા સ્વરૂપ જાનના ચાહિયે। નિશ્ચયદેવ, નિશ્ચયગુરુ, નિશ્ચયતીર્થ નિજ આત્મા હી હૈ, વહી સાધને યોગ્ય હૈ, ઓર

(મંદિર) વગેરે તીર્થરૂપ પુરુષના ગુણના સ્મરણાર્થે તીર્થ છે તોપણ, વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ છિદ્ર રહિત જહાજ વડે સંસારસમુદ્રને તરવાને સમર્થ હોવાથી નિશ્ચયનયથી સ્વઆત્મતત્ત્વ જ તીર્થ છે—કે જેના ઉપદેશથી પરંપરાએ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થાય છે.

જો કે વ્યવહારનયથી શિક્ષા, દીક્ષાના દેનાર ગુરુ છે તોપણ, નિશ્ચયનયથી પંચેન્દ્રિયના વિષય (કષાય) આદિથી માંડીને સમસ્ત વિભાવપરિણામના ત્યાગ સમયે સંસારના નાશનું કારણ હોવાથી ‘સ્વશુદ્ધાત્મા’ જ ગુરુ છે.

જો કે પ્રાથમિક અપેક્ષાએ-સવિકલ્પ અપેક્ષાએ—ચિત્તને સ્થિર કરવા માટે તીર્થકરના પુણ્યના હેતુરૂપ અને સાધ્યસાધક ભાવથી પરંપરાએ નિર્વાણનું કારણ એવી જિનપ્રતિમાદિક વ્યવહારથી દેવ કહેવાય છે તોપણ, નિશ્ચયનયથી પરમ આરાધ્ય હોવાથી વીતરાગ નિર્વિકલ્પ ત્રિગુપ્તિયુક્ત પરમસમાધિકાળે ‘સ્વશુદ્ધાત્મસ્વભાવ’ જ દેવ છે.

૧ પાઠાન્તર :—ચ=ત

૧૫૮]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૧ : દોહા-૯૬

ભણ્યતે, તથાપિ નિશ્ચયનયેન પરમારાધ્યત્વાદ્વીતરાગનિર્વિકલ્પત્રિગુપ્તિપરમસમાધિકાલે
સ્વશુદ્ધાત્મસ્વભાવ એવ દેવ ઇતિ। એવં નિશ્ચયવ્યવહારાભ્યાં સાધ્યસાધકભાવેન તીર્થગુરુદેવતાસ્વરૂપં
જ્ઞાતવ્યમિતિ ભાવાર્થઃ॥૬૫॥

અથ નિશ્ચયેનાત્મસંવિત્તિરેવ દર્શનમિતિ પ્રતિપાદયતિ—

૬૬) અપ્પા દંસણુ કેવલુ વિ અણ્ણુ સવ્વુ વવહારુ ।

એકુ જિ જોઈય ઝાઈયઈ જો તઈલોયહં સારુ ॥૬૬॥

આત્મા દર્શનં કેવલોઽપિ અન્યઃ સર્વઃ વ્યવહારઃ ।

એક એવ યોગિન્ ધ્યાયતે યઃ ત્રૈલોક્યસ્ય સારઃ ॥૬૬॥

અપ્પા દંસણુ કેવલુ વિ આત્મા દર્શનં સમ્યક્ત્વં ભવતિ। કથંભૂતોઽપિ। કેવલોઽપિ।

વ્યવહારદેવ જિનેન્દ્ર તથા ડનકી પ્રતિમા, વ્યવહારગુરુ મહામુનિરાજ, વ્યવહારતીર્થ સિદ્ધક્ષેત્રાદિક
યે સબ નિશ્ચયકે સાધક હૈં, ઇસલિયે પ્રથમ અવસ્થામૈં આરાધને યોગ્ય હૈં। તથા નિશ્ચયનયકર
યે સબ પદાર્થ હૈં, ડનસે સાક્ષાત્ સિદ્ધિ નહીં હૈ, પરમ્પરાસે હૈ। યહાં શ્રીપરમાત્મપ્રકાશ અધ્યાત્મ-
ગ્રંથમૈં નિશ્ચયદેવ ગુરુ તીર્થ અપના આત્મા હી હૈ, ડસે આરાધનાકર અનંત સિદ્ધિ હુએ ઓર હોવૈંગે,
એસા સારાંશ હુઆ ॥૧૫॥

આગે નિશ્ચયનયકર આત્મસ્વરૂપ હી સમ્યગ્દર્શન હૈ—

ગાથા—૧૬

અન્વયાર્થ :—[કેવલઃ આત્મા અપિ] કેવલ (એક) આત્મા હી [દર્શનં]
સમ્યગ્દર્શન હૈ, [અન્યઃ સર્વઃ વ્યવહારઃ] ડૂસરા સબ વ્યવહાર હૈ, ઇસલિયે [યોગિન્] હે યોગી
[એક એવ ધ્યાયતે] એક આત્મા હી ધ્યાન કરને યોગ્ય હૈ, [યઃ ત્રૈલોક્યસ્ય સારઃ] જો કિ
તીન લોકમૈં સાર હૈ।

ભાવાર્થ :—વીતરાગ ચિદાનંદ અખંડ સ્વભાવ, આત્મતત્ત્વકા સમ્યક્ શ્રદ્ધાન જ્ઞાન

એ પ્રમાણે 'સાધ્યસાધકભાવથી નિશ્ચય વ્યવહારનયથી તીર્થ, ગુરુ અને દેવનું સ્વરૂપ
જાણવું, એવો ભાવાર્થ છે. ૯૫.

હવે, નિશ્ચયથી આત્મસંવિત્તિ જ (આત્માનું સંવેદન જ) દર્શન (સમ્યક્ત્વ) છે, એમ કહે
છે :—

૧ સાધ્યસાધકભાવનાં સ્પષ્ટીકરણ માટે શ્રીપંચાસ્તિકાય ગુજરાતી ગાથા ૧૬૬ થી ૧૭૨ સુધીની
ફૂટનોટ જુઓ.

અધિકાર-૧ : દોહા-૯૬]

પરમાત્મપ્રકાશ:

[૧૫૮

અણુ સવ્વુ વવહારુ અન્યઃ શેષઃ સર્વોઽપિ વ્યવહારઃ। તેન કારણેન એકુ જિ જોઇય જ્ઞાઇયઇ હે યોગિન્, એક એવ ધ્યાયતે। યઃ આત્મા કથંભૂતઃ। જો તદ્વલોચનં સારુ યઃ પરમાત્મા ત્રૈલોક્યસ્ય સારભૂત ઇતિ। તદ્વથા। વીતરાગચિદાનન્દૈકસ્વભાવાત્મતત્ત્વસમ્યક્શ્રદ્ધાન-જ્ઞાનાનુભૂતિરૂપાભેદરત્નત્રયલક્ષણનિર્વિકલ્પત્રિગુપ્તિસમાધિપરિણતો નિશ્ચયનયેન સ્વાત્મૈવ સમ્યક્ત્વં અન્યઃ સર્વોઽપિ વ્યવહારસ્તેન કારણેન સ એવ ધ્યાતવ્ય ઇતિ। અત્ર યથા દ્રાક્ષા-કર્પૂરશ્રીખણ્ડાદિબહુદ્રવ્યૈર્નિષ્પન્નમપિ પાનકમભેદવિવક્ષયા કૃત્વૈકં ભણ્યતે, તથા શુદ્ધા-ત્માનુભૂતિલક્ષણૈર્નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રૈર્બહુભિઃ પરિણતો અનેકોઽપ્યાત્માત્વભેદવિવક્ષયા એકોઽપિ ભણ્યત ઇતિ ભાવાર્થઃ। તથા ચોક્તં અભેદરત્નત્રયલક્ષણમ્—“દર્શનમાત્મ-વિનિશ્ચિતિરાત્મપરિજ્ઞાનમિષ્યતે બોધઃ। સ્થિતિરાત્મન ચારિત્રં કુત એતેભ્યો ભવતિ બંધઃ ॥” ॥૬૬॥

અનુભવરૂપ જો અભેદરત્નત્રય વહી જિસકા લક્ષણ હૈ, તથા મનોગુપ્તિ આદિ ત્રીન ગુપ્તિરૂપ સમાધિમે લીન નિશ્ચયનયસે નિજ આત્મા હી નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ હૈ, અન્ય સબ વ્યવહાર હૈ। ઇસ કારણ આત્મા હી ધ્યાવને યોગ્ય હૈ। જૈસે દાઘ, કપૂર, ચન્દન ઇત્યાદિ બહુત દ્રવ્યોસે બનાયા ગયા જો પીનેકા રસ યદ્યપિ અનેક રસરૂપ હૈ, તો હી અભેદનયકર એક પાનવસ્તુ કહી જાતી હૈ, ડસી તરહ શુદ્ધાત્માનુભૂતિસ્વરૂપ નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રાદિ અનેક ભાવોસે પરિણત હુઆ આત્મા અનેકરૂપ હૈ, તો હી અભેદનયકી વિવક્ષાસે આત્મા એક હી વસ્તુ હૈ। યહી અભેદરત્નત્રયકા સ્વરૂપ જૈન સિદ્ધાન્તોમેં હરએક જગહ કહા હૈ—“દર્શનમિત્યાદિ” ઇસકા અર્થ એસા હૈ, કિ આત્માકા નિશ્ચય વહ સમ્યગ્દર્શન હૈ, આત્માકા જાનના વહ સમ્યગ્જ્ઞાન હૈ, ઓર

ભાવાર્થ :—નિશ્ચયનયથી વીતરાગ ચિદાનંદ જ જેનો એક સ્વભાવ છે એવા આત્મતત્ત્વનાં સમ્યક્શ્રદ્ધાન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્અનુભૂતિરૂપ અભેદરત્નત્રયસ્વરૂપ અને નિર્વિકલ્પ ત્રિગુપ્તિયુક્ત સમાધિમાં પરિણમેલો સ્વાત્મા જ સમ્યક્ત્વ છે, બાકીનો બધોય વ્યવહાર છે, તેથી તે જ (સ્વાત્મા જ) ધ્યાવવા યોગ્ય છે.

અહીં જેવી રીતે દ્રાક્ષ, કપૂર, ચંદનાદિ અનેક દ્રવ્યોથી બનેલ પાનક અભેદ વિવક્ષાએ કરીને એક જ કહેવાય છે, તેવી રીતે શુદ્ધઆત્માની અનુભૂતિસ્વરૂપ નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાનચારિત્રાત્મક અનેક ભાવોરૂપે પરિણમેલો આત્મા અનેક હોવા છતાં અભેદવિવક્ષાથી એક જ કહેવાય છે, એવો ભાવાર્થ છે. (શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્ય કૃત પુરુષાર્થસિદ્ધયુપાય ગાથા ૨૧૬માં) અભેદરત્નત્રયનું સ્વરૂપ એ જ પ્રમાણે કહ્યું છે કે :—“દર્શનમાત્મવિનિશ્ચિતિરાત્મપરિજ્ઞાનમિષ્યતે બોધઃ। સ્થિતિરાત્મનિ ચારિત્રં કુત એતેભ્યો ભવતિ બંધઃ ॥” અર્થ :—આત્માના સ્વરૂપનો નિશ્ચય થવો તે સમ્યગ્દર્શન છે, આત્માના સ્વરૂપનું પરિજ્ઞાન થવું તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે અને આત્મસ્વરૂપમાં લીન

१६०]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिऋत-१ : ढोढल-ॢ७

अथ निर्मलमात्मानं ध्यायस्व येन ध्यातेनान्तर्मुहूर्तेनैव मोक्षपदं लभ्यत इति निरूपयति—

६७) अप्पा झायहि णिम्मलउ किं बहुएँ अण्णेण ।

जो झायंतहँ परम-पउ लब्भइ एक्क-खणेण ॥६७॥

आत्मानं ध्यायस्व निर्मलं किं बहुना अन्येन ।

यं ध्यायमानानां परमपदं लभ्यते एकक्षणेन ॥६७॥

अप्पा झायहि णिम्मलउ आत्मानं ध्यायस्व। कथंभूतं निर्मलम्। किं बहुएँ अण्णेण किं बहुनान्येन शुद्धात्मबहिर्भूतेन रागादिविकल्पजालमालाप्रपञ्चेन। जो झायंतहं परमपउ

आत्तामें निश्चल होना वह सम्यक्चारित्र है, यह निश्चयरत्नत्रय साक्षात् मोक्षका कारण है, इनसे बंध कैसे हो सकता है? कभी नहीं हो सकता ॥९६॥

आगे ऐसा कहते हैं, कि निर्मल आत्ताको ही ध्यावो, जिसके ध्यान करनेसे अंतर्मुहूर्तमें (तात्काल) मोक्षपदकी प्राप्ति हो—

गाथा-९७

अन्वयार्थ :—हे योगी तू [निर्मलं आत्मानं] निर्मल आत्ताका ही [ध्यायस्व] ध्यान कर, [अन्येन बहुना किं] और बहुत पदार्थोंसे क्या। देश काल पदार्थ आत्तासे भिन्न हैं, उनसे कुछ प्रयोजन नहीं है, रागादि-विकल्पजालके समूहोंके प्रपंचसे क्या फायदा, एक निज स्वरूपको ध्यावो, [यं] जिस परमात्ताके [ध्यायमानानां] ध्यान करनेवालोंको [एकक्षणेन] क्षणमात्रमें [परमपदं] मोक्षपद [लभ्यते] मिलता है।

भावार्थ :—सब शुभाशुभ संकल्प-विकल्प रहित निजशुद्ध आत्मस्वरूपके ध्यान करनेसे शीघ्र ही मोक्ष मिलता है, इसलिये वही हमेशा ध्यान करने योग्य है। ऐसा ही

थवुं ते सम्यग्चारित्रं छे. ज्यारे आ त्रणेय गुण आत्मस्वरूप छे तो अेनाथी कर्मोनी बंध केवी रीते थई शके? (अर्थात् थई शकतो नथी, ते निश्चयरत्नत्रय साक्षात् मोक्षनुं कारण छे.) ॢ६.

उवे, कडे छे के तुं निर्मल आत्तानुं ध्यान कर के जेनुं ध्यान करवाथी तुं अंतर्मुहूर्तमां ज मोक्षपद पाभीश :—

भावार्थ :—समस्त शुभाशुभ संकल्पविकल्परहित स्वशुद्धात्मतत्त्वना ध्यानथी

લઘ્મ્ યં પરમાત્માનં ધ્યાયમાનાનાં પરમપદં લભ્યતે। કેન 'કારણભૂતેન। એક-લ્ખણેન એકક્ષણેનાન્તર્મુહૂર્તેનાપિ। તથાહિ। સમસ્તશુભાશુભસંકલ્પવિકલ્પરહિતેન સ્વશુદ્ધાત્મ-તત્ત્વધ્યાનેનાન્તર્મુહૂર્તેન મોક્ષો લભ્યતે તેન કારણેન તદેવ નિરન્તરં ધ્યાતવ્યમિતિ। તથા ચોક્તં બૃહદારાધનાશાસ્ત્રે। 'ષોડશતીર્થકરણાં એકક્ષણે તીર્થકરોત્પત્તિવાસરે પ્રથમે શ્રામણ્યબોધસિદ્ધિઃ અન્તર્મુહૂર્તેન નિર્વૃત્તા। અત્રાહ શિષ્યઃ। યદ્યન્તર્મુહૂર્તપરમાત્મધ્યાનેન મોક્ષો ભવતિ તર્હિ ઇદાનીમસ્માકં તદ્ધ્યાનં કુર્વાણાનાં કિં ન ભવતિ। પરિહારમાહ। યાદૃશં તેષાં પ્રથમસંહનનસહિતાનાં શુક્લધ્યાનં ભવતિ તાદૃશમિદાનીં નાસ્તીતિ। તથા ચોક્તમ્—“અત્રેદાનીં નિષેધન્તિ શુક્લધ્યાનં જિનોત્તમાઃ। ધર્મધ્યાનં પુનઃ પ્રાહુઃ શ્રેણિભ્યાં પ્રાગ્વિવર્તિનમ્॥”। અત્ર

બૃહદારાધના-શાસ્ત્રમેં કહા હૈ। સોલહ તીર્થકરોંકે એક હી સમય તીર્થકરોંકે ઉત્પત્તિકે દિન પહલે ચારિત્ર જ્ઞાનકી સિદ્ધિ હુઈ, ફિર અંતર્મુહૂર્તમેં મોક્ષ હો ગયા। યહાં પર શિષ્ય પ્રશ્ન કરતા હૈ કિ યદિ પરમાત્માકે ધ્યાનસે અંતર્મુહૂર્તમેં મોક્ષ હોતા હૈ, તો ઇસ સમય ધ્યાન કરનેવાલે હમ લોગોંકો ક્યોં નહીં હોતા ? ડસકા સમાધાન ઇસ તરહ હૈ—કિ જૈસા નિર્વિકલ્પ શુક્લધ્યાન વજ્રવૃષભનારાચસંહનનવાલોંકો ચૌથે કાલમેં હોતા હૈ, વૈસા અબ નહીં હો સકતા। એસા હી દૂસરે ગ્રંથોંમેં કહા હૈ—“અત્રેત્યાદિ” ઇસકા અર્થ યહ હૈ, કિ શ્રીસર્વજ્ઞવીતરાગદેવ ઇસ ભરતક્ષેત્રમેં ઇસ પંચમકાલમેં શુક્લધ્યાનકા નિષેધ કરતે હૈં, ઇસ સમય ધર્મધ્યાન હો સકતા હૈ, શુક્લધ્યાન નહીં હો સકતા। ઉપશમશ્રેણી ઓર ક્ષપકશ્રેણી દોનોં હી ઇસ સમય નહીં હૈં, સાતવાં ગુણસ્થાન

અન્તર્મુહૂર્તમાં મોક્ષ મળે છે તેથી તે જ નિરંતર ધ્યાવવા યોગ્ય છે. 'બૃહદારાધના શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે :—“ષોડશતીર્થકરણાં એકક્ષણે તીર્થકરોત્પત્તિવાસરે પ્રથમે શ્રામણ્યબોધસિદ્ધિઃ અન્તર્મુહૂર્તેન નિર્વૃત્તા। (અર્થ :—ઋષભનાથથી માંડીને શાંતિનાથ તીર્થકર સુધી સોળ તીર્થકરોને જે દિવસે દિવ્યધ્વનિની ઉત્પત્તિ થઈ હતી તે પ્રથમ દિવસે બહુ મુનિઓને શ્રામણ્યબોધસિદ્ધિ (ચારિત્ર અને કેવળજ્ઞાનની સિદ્ધિ) એક ક્ષણે-અન્તર્મુહૂર્તમાં-થઈ).

અહીં, શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે—જો પરમાત્માના ધ્યાનથી અન્તર્મુહૂર્તમાં મોક્ષ થાય છે તો અત્યારે તેનું ધ્યાન કરનારા અમને કેમ મોક્ષ થતો નથી?

તેનું સમાધાન :—પ્રથમ સંહનનવાળાને (વજ્રવૃષભનારાચસંહનનવાળા જીવોને) જેવું શુક્લધ્યાન થાય છે તેવું શુક્લધ્યાન અત્યારે થતું નથી, (શ્રી રામસેનકૃત તત્ત્વાનુશાસન ગાથા ૮૩માં) કહ્યું પણ છે કે “અત્રેદાનીં નિષેધન્તિ શુક્લધ્યાનં જિનોત્તમાઃ। ધર્મધ્યાનં પુનઃ પ્રાહુઃ શ્રેણિભ્યાં પ્રાગ્વિવર્તિનમ્॥” અર્થ :—સર્વજ્ઞવીતરાગજિનવરદેવે આ ભરતક્ષેત્રમાં અત્યારે (આ પંચમકાળમાં)

૧. પાઠાન્તર :—કારણભૂતેન=કરણભૂતેન

૨. આ ગાથા સંસ્કૃત ટીકાવાળી ભગવતી આરાધનામાં પાન ૧૭૭૧, ગાથા ૨૨૨૮માં છે.

१६२]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-१ : द्वादश-८८

येन कारणेन परमात्मध्यानेनान्तर्मुहूर्तेन मोक्षो लभ्यते तेन कारणेन संसारस्थिति-
च्छेदनार्थमिदानीमपि तदेव ध्यातव्यमिति भावार्थः ॥६७॥

अथ अस्य वीतरागमनसि शुद्धात्मभावना नास्ति तस्य शास्त्रपुराणतपश्चरणानि किं
कुर्वन्तीति कथयति—

६८) अप्पा णिय—मणि णिम्मलउ णियमेँ वसइ ण जासु ।

सत्थ—पुराणइँ तव—चरणु मुक्खु वि करहिँ कि तासु ॥६८॥

आत्मा निजमनसि निर्मलः नियमेन वसति न यस्य ।

शास्त्रपुराणानि तपश्चरणं मोक्षं अपि कुर्वन्ति किं तस्य ॥६८॥

तक गुणस्थान है, ऊपरके गुणस्थान नहीं हैं। इस जगह तात्पर्य यह है कि जिस कारण
परमात्माके ध्यानसे अंतर्मुहूर्तमें मोक्ष होता है, इसलिये संसारकी स्थिति घटानेके वास्ते अब
भी धर्मध्यानका आराधन करना चाहिये, जिससे परम्परया मोक्ष भी मिल सकता है ॥१७॥

आगे ऐसा कहते हैं कि, जिसके राग रहित मनमें शुद्धात्माकी भावना नहीं है, उनके
शास्त्र, पुराण, तपश्चरण क्या कर सकते हैं? अर्थात् कुछ भी नहीं कर सकते—

गाथा—९८

अन्वयार्थ :—[यस्य] जिसके [निजमनसि] निज मनमें [निर्मलः आत्मा] निर्मल
आत्मा [नियमेन] निश्चयसे [न वसति] नहीं रहता, [तस्य] उस जीवके [शास्त्रपुराणानि]

शुक्लध्याननो निषेध कर्यो छे पण तेमण्णे आ काणमां धर्मध्यान क्खुं छे, (धर्मध्यान डोय अेम
क्खुं छे.) उपशम अने क्षपकश्चेष्ठीथी नीयेना गुणस्थानमां वर्तता ज्जवोने धर्मध्यान डोई शके
छे तेवी भगवाननी आशा छे.

अही, जे कारणे परमात्माना ध्यानथी अन्तर्मुहूर्तमां मोक्ष भणे छे ते कारणे संसारनी
स्थिति छेदवा माटे अत्यारे पण (आ पंचमकाणमां पण) ते ज परमात्मानुं ध्यान करवा योग्य
छे, अेवो भावार्थ छे. ८७*.

उवे, कडे छे के जेना रागरहित मनमां शुद्धात्मभावना नथी तेने शास्त्र, पुराण,
तपश्चरणादि शुं करे? ते कडे छे.

* आ गाथा संस्कृत टीकावाणी भगवती आराधना आश्वास ७, गाथा २०२८ पाना
१७७२नी संस्कृत टीकामां आधाररूपे आपेल छे.

અપ્યા ણિયમણિ ણિમ્મલ્લઠ ણિયમેં વસઙ્ગ ણ જાસુ આત્મા નિજમનસિ નિર્મલો નિયમેન વસતિ તિષ્ઠતિ ન યસ્ય સત્થપુરાણં તવચરણુ મુક્ખુ વિ કરહિં કિં તાસુ શાસ્ત્રપુરાણાણિ તપશ્ચરણં ચ મોક્ષમપિ કિં કુર્વન્તિ તસ્યેતિ। તદ્વથા। વીતરાગનિર્વિકલ્પસમાધિરૂપા યસ્ય શુદ્ધાત્મભાવના નાસ્તિ તસ્ય શાસ્ત્રપુરાણતપશ્ચરણાણિ નિર્રથકાણિ ભવન્તિ। તર્હિં કિં સર્વથા નિષ્ફલાણિ। નૈવમ્। યદિ વીતરાગસમ્યક્ત્વરૂપસ્વશુદ્ધાત્મોપાદેયભાવનાસહિતાણિ ભવન્તિ તદા મોક્ષસ્યૈવ બહિરઙ્ગસહકારિકારણાણિ ભવન્તિ તદભાવે પુણ્યબંધકારણાણિ ભવન્તિ। મિથ્યાત્વરાગાદિસહિતાણિ પાપબંધકારણાણિ ચ વિદ્યાનુવાદસંજ્ઞિતદશમપૂર્વશ્રુતં પઠિત્વા ભર્ગપુરુષાદિવદિતિ ભાવાર્થઃ॥૬૮॥

અથાત્મનિ જ્ઞાતે સર્વ જ્ઞાતં ભવતીતિ દર્શયતિ—

શાસ્ત્રકે પુરાણ [તપશ્ચરણમપિ] તપસ્યા મી [કિં] ક્યા [મોક્ષં] મોક્ષકો [કુર્વતિ] કર સકતે હૈં ? કમી નહીં કર સકતે ।

ભાવાર્થ :—વીતરાગનિર્વિકલ્પસમાધિરૂપ શુદ્ધભાવના જિસકે નહીં હૈ, ઉસકે શાસ્ત્ર, પુરાણ, તપશ્ચરણાદિ સબ વ્યર્થ હૈં। યહાં શિષ્ય પ્રશ્ન કરતા હૈ, કિ ક્યા બિલકુલ હી નિર્રથક હૈં। ઉસકા સમાધાન ંસા હૈ, કિ બિલકુલ તો નહીં હૈ, લેકિન વીતરાગ સમ્યક્ત્વરૂપ નિજ શુદ્ધાત્માકી ભાવના સહિત હો, તબ તો મોક્ષકે હી બાહ્ય સહકારીકારણ હૈ, યદિ વે વીતરાગસમ્યક્ત્વકે અભાવરૂપ હો, તો પુણ્યબંધકે કારણ હૈં, ંર ંજો મિથ્યાત્વરાગાદિ સહિત હો, તો પાપબંધકે કારણ હૈ, જૈસે કિ રુદ્ર વગૈરહ વિદ્યાનુવાદનામા દશવે પૂર્વ તક શાસ્ત્ર પઢકર ંષ્ટ હો જાતે હૈં॥૧૯॥

આગે જિન ભવ્યજીવોને આત્માકો જાન લિયા, ઉન્હોને સબ જાના ંસા દિખલાતે હૈં—

ભાવાર્થ :—વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ શુદ્ધાત્મભાવના જેને નથી તેને શાસ્ત્ર, પુરાણ અને તપશ્ચરણ નિર્રથક છે.

પ્રશ્ન :—તો શું તેઓ સર્વથા (તદન) નિષ્ફળ છે ?

તેજું સમાધાન :—સર્વથા નહિ (તેઓ સર્વથા નિષ્ફળ નથી.) જો 'વીતરાગ-સમ્યક્ત્વરૂપ શુદ્ધાત્મા જ ઉપાદેય છે, ંવી ભાવના સહિત હોય તો તેઓ મોક્ષનાં બહિરંગ સહકારી કારણ છે, તેના અભાવમાં તેઓ પુણ્યબંધનાં કારણ છે. મિથ્યાત્વ, રાગાદિ સહિત હોય તો, તેઓ પાપબંધનાં કારણ છે, જેમ રુદ્રપુરુષને વિદ્યાનુવાદ નામના દશમા પૂર્વ સુધી શાસ્ત્ર ભણવા છતાં પાપબંધનાં કારણ થયાં હતાં. ં ભાવાર્થ છે. ૯૮.

હવે, આત્માને જાણતાં સર્વ જણાયું ંમ દર્શાવે છે :—

૬૬) જોડ્ય અપ્પે જાણિણ જગુ જાણિયડ હવેડ ।

અપ્પહં કેરડ ભાવડડ વિંવિડ જેણ વસેડ ॥૬૬॥

યોગિન્ આત્મના જ્ઞાતેન જગત્ જ્ઞાતં ભવતિ ।

આત્મનઃ સંબન્ધિનિભવિ વિમ્બિતં યેન વસતિ ॥૬૬॥

જોડ્ય અપ્પે જાણિણ હે યોગિન્ આત્મના જ્ઞાતેન । કિં ભવતિ । જગુ જાણિયડ હવેડ જગત્ત્રિભુવનં જ્ઞાતં ભવતિ । કસ્માત્ । અપ્પહં કેરડ ભાવડડ વિંવિડ જેણ વસેડ આત્મનઃ સંબન્ધિનિ ભાવે કેવલજ્ઞાનપર્યાયે વિમ્બિતં પ્રતિવિમ્બિતં યેન કારણેન વસતિ તિષ્ઠતીતિ । અયમર્થઃ । વીતરાગનિર્વિકલ્પસ્વસંવેદનજ્ઞાનેન પરમાત્મતત્ત્વે જ્ઞાતે સતિ સમસ્તદ્વાદશાઙ્ગમસ્વરૂપં જ્ઞાતં ભવતિ । કસ્માત્ । યસ્માદ્રાઘવપાણ્ડવાદયો મહાપુરુષા જિનદીક્ષાં ગૃહીત્વા દ્વાદશાઙ્ગં પઠિત્વા

ગાથા-૧૧

અન્વયાર્થ :—[યોગિન્] હે યોગી [આત્મના જ્ઞાતેન] એક અપને આત્માકે જાનનેસે [જગત્ જ્ઞાતં ભવતિ] યહ ત્રીન લોક જાના જાતા હૈ, [યેન] ક્યોંકિ [આત્મનઃ સંબન્ધિનિ ભાવે] આત્માકે ભાવરૂપ કેવલજ્ઞાનમેં [વિમ્બિતં] યહ લોક પ્રતિવિમ્બિત હુઆ [વસતિ] બસ રહા હૈં ।

ભાવાર્થ :—વીતરાગ નિર્વિકલ્પસ્વસંવેદનજ્ઞાનસે શુદ્ધાત્મતત્ત્વકે જાનને પર સમસ્ત દ્વાદશાંગ શાસ્ત્ર જાના જાતા હૈ । ક્યોંકિ જૈસે રામચન્દ્ર, પાંડવ, ભરત, સગર આદિ મહાન્ પુરુષા ભી જિનરાજકી દીક્ષા લેકર ફિર દ્વાદશાંગકો પઢકર દ્વાદશાંગ પઢનેકા ફલ નિશ્ચયરત્નત્રય-સ્વરૂપ જો શુદ્ધપરમાત્મા ઉસકે ધ્યાનમેં લીન હુએ તિષ્ઠે થે । ઇસલિયે વીતરાગસ્વસંવેદનજ્ઞાનકર અપને આત્માકા જાનના હી સાર હૈ, આત્માકે જાનનેસે સબકા જાનપના સફલ હોતા હૈ, ઇસ કારણ જિન્હોંને અપની આત્મા જાની ઉન્હોંને સબકો જાના । અથવા નિર્વિકલ્પસમાધિસે ઉત્પન્ન

ભાવાર્થ :—વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સ્વસંવેદનરૂપ જ્ઞાન વડે પરમાત્મતત્ત્વ જાણતાં, સમસ્ત બાર અંગનું સ્વરૂપ જાણાયું, કારણ કે (૧) જેથી રામ, પાંડવ આદિ મહાપુરુષો જિનદીક્ષા લઈને બાર અંગ ભણીને બાર અંગના અધ્યયનના ફળરૂપ, નિશ્ચયરત્નત્રયાત્મક પરમાત્મધ્યાનમાં લીન રહે છે તેથી વીતરાગ સ્વસંવેદનરૂપ જ્ઞાન વડે નિજ આત્માને જાણતાં સર્વ જાણાયું છે. (૨) અથવા નિર્વિકલ્પ સમાધિથી ઉત્પન્ન પરમાનંદરૂપ સુખરસનો આસ્વાદ ઉત્પન્ન થતાં જ, પુરુષ એમ જાણે કે “મારું સ્વરૂપ અન્ય છે, દેહ-રાગાદિ પર છે” તેથી આત્માને જાણતાં, સર્વ જાણાયું. (૩) અથવા કર્તારૂપ આત્મા કરણભૂત શ્રુતજ્ઞાનરૂપ વ્યાપ્તિજ્ઞાનથી સર્વ લોકલોકને જાણે છે તેથી આત્માને જાણતાં સર્વ જાણાયું. (૪) અથવા કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિના બીજરૂપ વીતરાગ, નિર્વિકલ્પ

દ્વાદશાઙ્ગાધ્યયનફલભૂતે નિશ્ચયરત્નત્રયાત્મકે પરમાત્મધ્યાને તિષ્ઠન્તિ તેન કારણેન વીતરાગસ્વસંવેદનજ્ઞાનેન નિજાત્મનિ જ્ઞાતે સતિ સર્વ જ્ઞાતં ભવતીતિ। અથવા નિર્વિકલ્પસમાધિસમુત્પન્નપરમાનન્દસુખરસાસ્વાદે જાતે સતિ પુરુષો જાનાતિ। કિં જાનાતિ। વેત્તિ મમ સ્વરૂપમન્યદેહરાગાદિકં પરમિતિ તેન કારણેનાત્મનિ જ્ઞાતે સર્વ જ્ઞાતં ભવતિ। અથવા આત્મા કર્તા શ્રુતજ્ઞાનરૂપેણ વ્યાપ્તિજ્ઞાનેન કરણભૂતેન સર્વ લોકાલોકં જાનાતિ તેન કારણેનાત્મનિ જ્ઞાતે સર્વ જ્ઞાતં ભવતીતિ। અથવા વીતરાગનિર્વિકલ્પત્રિગુપ્તિસમાધિબલેન કેવલજ્ઞાનોત્પત્તિબીજભૂતેન કેવલજ્ઞાને જાતે સતિ દર્પણે બિમ્બવત્ સર્વ લોકાલોકસ્વરૂપં વિજ્ઞાયત્તિ એતોરાત્મનિ જ્ઞાતે સર્વ જ્ઞાતં ભવતીતિ અત્રેદં વ્યાખ્યાનચતુષ્ટયં જ્ઞાત્વા બાહ્યાભ્યંતરપરિગ્રહત્યાગં કૃત્વા સર્વતાત્પર્યેણ નિજશુદ્ધાત્મભાવના કર્તવ્યેતિ તાત્પર્યમ્। તથા ચોક્તં સમયસારે—“જો પસ્સઈ અપ્પાણં અબદ્ધપુટ્ટં અણ્ણમવિસેસં। અપ્પદેસસુત્તમજ્ઞં પસ્સઈ જિણસાસણં સવ્વં॥” ॥૬૬॥

હુઆ જો પરમાનન્દ સુખરસ ઉસકે આસ્વાદ હોને પર જ્ઞાની પુરુષ એસા જાનતા હૈ, કિ મેરા સ્વરૂપ જુદા હૈ, ઓર દેહ રાગાદિક મેરેસે દૂસરે હૈ, મેરે નહીં હૈ, ઇસલિયે આત્માકે (અપને) જાનનેસે સબ ભેદ જાને જાતે હૈ, જિસને અપનેકો જાન લિયા, ઉસને અપનેસે ભિન્ન સબ પદાર્થ જાને। અથવા આત્મા શ્રુતજ્ઞાનરૂપ વ્યાપ્તિજ્ઞાનસે સબ લોકાલોકકો જાનતા હૈ, ઇસલિયે આત્માકે જાનનેસે સબ જાના ગયા। અથવા વીતરાગનિર્વિકલ્પ પરમસમાધિકે બલસે કેવલજ્ઞાનકો ઉત્પન્ન (પ્રગટ) કરકે જૈસે દર્પણમેં ઘટ પટાદિ પદાર્થ જ્ઞલકતે હૈ, ઉસી પ્રકાર જ્ઞાનરૂપી દર્પણમેં સબ લોક-અલોક ભાસતે હૈ। ઇસસે યહ બાત નિશ્ચય હુઈ, કિ આત્માકે જાનનેસે સબ જાના જાતા હૈ। યહાં પર સારાંશ યહ હુઆ, કિ ઇન ચારોં વ્યાખ્યાનોંકા રહસ્ય જાનકર બાહ્ય અભ્યંતર સબ પરિગ્રહ છોડકર સબ તરહસે અપને શુદ્ધાત્માકી ભાવના કરની ચાહિયે। એસા હી કથન સમયસારમેં શ્રીકુંદકુંદાચાર્યને કિયા હૈ। “જો પસ્સઈ” ઇત્યાદિ—ઇસકા અર્થ યહ હૈ, કિ જો નિકટ-સંસારી જીવ સ્વસંવેદન-જ્ઞાનકર અપને આત્માકો અનુભવતા, સમ્યગ્દૃષ્ટિપનેસે અપનેકો દેખતા હૈ, વહ સબ જૈનશાસનકો દેખતા હૈ, એસા જિનસૂત્રમેં કહા હૈ। કૈસા વહ આત્મા હૈ? રાગાદિક જ્ઞાનાવરણાદિકસે રહિત હૈ,

ત્રણગુપ્તિયુક્ત સમાધિના બળથી કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થતાં, જેવી રીતે દર્પણમાં પદાર્થો પ્રતિબિંબિત થાય છે તેવી રીતે સર્વલોકનું સ્વરૂપ જણાય છે. એ કારણે આત્માને જાણતાં, સર્વ જણાયું.

અહીં, આ ચાર પ્રકારનું વ્યાખ્યાન જાણીને, બાહ્ય અભ્યંતર પરિગ્રહનો ત્યાગ કરીને, સર્વ તાત્પર્યથી નિજ શુદ્ધાત્માની ભાવના કર્તવ્ય છે, એવો ભાવાર્થ છે. શ્રી સમયસાર (ગાથા ૧૫)માં પણ કહ્યું છે કે “જો પસ્સઈ અપ્પાણં અબદ્ધપુટ્ટં અણ્ણમવિસેસં। અપ્પદેસસુત્તમજ્ઞં પસ્સઈ જિણસાસણં સવ્વં॥ અર્થ :—જે પુરુષ આત્માને અબદ્ધસ્પૃષ્ટ, અનન્ય, અવિશેષ (તથા ઉપલક્ષણથી નિયત અને અસંયુક્ત) દેખે છે તે સર્વ જિનશાસનને દેખે છે-કે જે જિનશાસન બાહ્ય દ્રવ્યશ્રુત તેમ જ

अथैतदेव समर्थयति—

१००) अप्प—सहावि परिट्टियह एहउ होइ विसेसु ।

दीसइ अप्प—सहावि लहु लोयालोउ असेसु ॥१००॥

आत्मस्वभावे प्रतिष्ठितानां एष भवति विशेषः ।

दृश्यते आत्मस्वभावे लघु लोकालोकः अशेषः ॥१००॥

अप्पसहावि परिट्टियहं आत्मस्वभावे प्रतिष्ठितानां पुरुषाणां, एहउ होइ विसेसु एष प्रत्यक्षीभूतो विशेषो भवति। एष कः। दीसइ अप्पसहावि लहु दृश्यते परमात्मस्वभावे स्थितानां लघु शीघ्रम्। अथवा पाठान्तरं 'दीसइ अप्पसहाउ लहु'। दृश्यते, स कः,

अन्यभाव जो नर नारकादि पर्याय उनसे रहित है, विशेष अर्थात् गुणस्थान मार्गणा जीवसमास इत्यादि सब भेदोंसे रहित है। ऐसे आत्माके स्वरूपको जो देखता है, जानता है, अनुभवता है, वह सब जिनशासनका मर्म जाननेवाला है ॥१९॥

अब इसी बातका समर्थन (दृढ़) करते हैं—

गाथा—१००

अन्वयार्थ :—[आत्मस्वभावे] आत्माके स्वभावमें [प्रतिष्ठितानां] लीन हुए पुरुषोंके [एष विशेषः भवति] प्रत्यक्षमें जो यह विशेषता होती है, कि [आत्मस्वभावे] आत्मस्वभावमें उनको [अशेषः लोकालोकः] समस्त लोकालोक [लघु] शीघ्र ही [दृश्यते] दिख जाता है।

भावार्थ :—अथवा इस जगह ऐसा भी पाठांतर है, “अप्पसहाव लहु” इसका अर्थ

अभ्यंतर ज्ञानरूप भावश्रुतवाणुं छे. ८८.

उवे, आ वातनुं ज समर्थन करे छे :—

भावार्थ :—अहीं विशेषपण्णे पूर्व सूत्रमां कडेलां यारेय व्याख्यान जाणवा, कारण के ते व्याख्यान प्रमाणे वृद्ध आचार्योंनी साक्षी पण मणी आवे छे.

(कारण के ते व्याख्याननो, वृद्ध आचार्योंना मतनी साथे पण मेण जाय छे.) १००.

उवे, आ ज अर्थने दृष्टांत दार्ष्टांतथी दृढ करे छे :—

आत्मस्वभावः कर्मतापन्नो, लघु शीघ्रम्। न केवलमात्मस्वभावो दृश्यते लोयालोड असेसु लोकालोकस्वरूपमप्यशेषं दृश्यत इति। अत्र विशेषेण पूर्वसूत्रोक्तमेव व्याख्यानचतुष्टयं ज्ञातव्यं यस्मात्तस्यैव वृद्धमतसंवादरूपत्वादिति भावार्थः॥१००॥

अतोऽमुमेवार्थं दृष्टान्तद्राष्टान्ताभ्यां समर्थयति—

१०१) अप्पु पयासइ अप्पु परु जिम अंबरि रवि—राउ ।

जोइय एत्थु म भंति करि एहउ वत्थु-सहाउ ॥१०१॥

आत्मा प्रकाशयति आत्मानं परं यथा अम्बरे रविरागः ।

योगिन् अत्र मा भ्रान्तिं कुरु एष वस्तुस्वभावः ॥१०१॥

अप्पु पयासइ आत्मा कर्ता प्रकाशयति। कम्। अप्पु परु आत्मानं परं च। यथा कः किं प्रकाशयति। जिमु अंबरि रविराउ यथा येन प्रकारेण अम्बरे रविरागः। जोइय एत्थु म भंति करि एहउ वत्थुसहाउ हे योगिन् अत्र भ्रान्तिं मा कार्षीः, एष वस्तुस्वभावः इति। तद्यथा।

यह हैं, कि अपना स्वभाव शीघ्र दिख जाता है, और स्वभावके देखनेसे समस्त लोक भी दिखता है। यहाँ पर भी विशेष करके पूर्व सूत्रकथित चारों तरहका व्याख्यान जानना चाहिये, क्योंकि यही व्याख्यान बड़े-बड़े आचार्योंने माना है॥१००॥

आगे इसी अर्थको दृष्टान्तद्राष्टान्तसे दृढ़ करते हैं—

गाथा-१०१

अन्वयार्थ :—[यथा] जैसे [अंबरे] आकाश में [रविरागः] सूर्यका प्रकाश अपनेको और परको प्रकाशित करता है, उसी तरह [आत्मा] आत्मा [आत्मानं] अपनेको [परं] पर पदार्थोंको [प्रकाशयति] प्रकाशता है, सो [योगिन्] हे योगी [अत्र] इसमें [भ्रान्तिं मा कुरु] भ्रम मत कर। [एष वस्तुस्वभावः] ऐसा ही वस्तुका स्वभाव है।

भावार्थ :—जैसे मेघ रहित आकाशमें सूर्यका प्रकाश अपनेको और परको प्रकाशता है, उसी प्रकार वीतरागनिर्विकल्प समाधिरूप कारणसमयसारमें लीन होकर मोहरूप मेघ-समूहका नाश करके यह आत्मा मुनि अवस्थामें वीतराग स्वसंवेदनज्ञानकर अपनेको और परको

भावार्थ :—श्रेणी रीते वादृणां विनाना (निर्मल) आकाशमां सूर्यनो प्रकाश पोताने अने परने प्रकाशे छे तेवी रीते वीतराग निर्विकल्प समाधिऽप कारणसमयसारमां स्थित थईने,

૧૬૮]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૧ : દોહા-૧૦૨

યથાનિર્મેઘાકાશે રવિરાગો રવિપ્રકાશઃ, સ્વં પરં ચ પ્રકાશયતિ તથા વીતરાગનિર્વિકલ્પસમાધિરૂપે કારણસમયસારે સ્થિત્વા મોહમેઘપટલે વિનષ્ટે સતિ પરમાત્મા છદ્મસ્થાવસ્થાયાં વીતરાગભેદભાવનાજ્ઞાનેન સ્વં પરં ચ પ્રકાશયતીત્યેષ પશ્ચાદર્હવસ્થારૂપકાર્યસમયસારરૂપેણ પરિણમ્ય કેવલજ્ઞાનેન સ્વં પરં ચ પ્રકાશયતીત્યેષ આત્મવસ્તુસ્વભાવઃ સંદેહો નાસ્તીતિ। અત્ર યોડસૌ કેવલજ્ઞાનાદ્યનન્ત્ચતુષ્ટયવ્યક્તિરૂપઃ કાર્યસમયસારઃ સ એવોપાદેય ઇત્યભિપ્રાયઃ॥૧૦૧॥

અથાસ્મિન્નેવાર્થે પુનરપિ વ્યક્ત્યર્થ દૃષ્ટાન્તમાહ—

૧૦૨) તારાયણુ જલિ બિંબિયુઝ ણિમ્મલિ દીસઙ્ગ જેમ ।

અપ્પણ્ણ ણિમ્મલિ બિંબિયુઝ લોયાલોઝ વિ તેમ ॥૧૦૨॥

તારાગણઃ જલે બિમ્બિતઃ નિર્મલે દૃશ્યતે યથા ।

આત્મનિ નિર્મલે બિમ્બિતં લોકાલોકમપિ તથા ॥૧૦૨॥

કુછ પ્રકાશિત કરતા હૈ, પીછે અરહંત અવસ્થારૂપ કાર્યસમયસાર સ્વરૂપ પરિણમન કરકે કેવલજ્ઞાનસે નિજ ઓર પરકો સબ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવસે પ્રકાશતા હૈ। યહ આત્મ-વસ્તુકા સ્વભાવ હૈ, ઇસમેં સંદેહ નહીં સમઙ્ગના। ઇસ જગહ ઇસા સારાંશ હૈ, કિ જો કેવલજ્ઞાન, કેવલદર્શન, અનંતસુખ, અનંતવીર્યરૂપ, કાર્યસમયસાર હૈ, વહી આરાધને યોગ્ય હૈ॥૧૦૧॥

ગાથા-૧૦૨

આગે ઇસી અર્થકો ફિર ખી ખુલાસા કરનેકે લિયે દૃષ્ટાન્ત દેકર કહતે હૈ—

અન્વયાર્થ :—[યથા] જૈસે [તારાગણઃ] તારાઓંકા સમૂહ [નિર્મલે જલે] નિર્મલ જલમેં [બિમ્બિતઃ] પ્રતિબિમ્બિત હુઆ [દૃશ્યતે] પ્રત્યક્ષ દિખતા હૈ, [તથા] ઊસી તરહ [નિર્મલે આત્મનિ] મિથ્યાત્વ રાગાદિ વિકલ્પોંસે રહિત સ્વચ્છ આત્મામેં [લોકાલોકં અપિ] સમસ્ત લોક-અલોક ભાસતે હૈં।

મોહરૂપી મેઘપટલનો નાશ થતાં, પરમાત્મા છદ્મસ્થ-અવસ્થામાં વીતરાગ ભેદભાવનારૂપ જ્ઞાન વડે સ્વ અને પરને પ્રકાશે છે, પછી અર્હત-અવસ્થારૂપ કાર્યસમયસારરૂપે પરિણમીને કેવળજ્ઞાનથી સ્વ અને પરને પ્રકાશે છે. એવો આત્મવસ્તુનો સ્વભાવ છે એમાં સંદેહ નથી.

અહીં, કેવળજ્ઞાનાદિ અનંત ચતુષ્ટયની વ્યક્તિરૂપ જે કાર્યસમયસાર છે તે જ ઉપાદેય છે, એવો અભિપ્રાય છે. ૧૦૧.

હવે, ફરી આ જ અર્થને સ્પષ્ટ કરવા માટે દૃષ્ટાંત કહે છે :—

तारायणु जलि विंवियउ तारागणो जले बिम्बितः प्रतिफलितः। कथंभूते जले।
णिम्मलि दीसइ जेम निर्मले दृश्यते यथा। दार्ष्टान्तमाह। अप्पए णिम्मलि विंवियउ लोयालोउ
वि तेम आत्मनि निर्मले मिथ्यात्तरागादिविकल्पजालरहिते ^१बिम्बितं लोकालोकमपि तथा दृश्यत
इति। अत्र विशेषव्याख्यानं यदेव पूर्वदृष्टान्तसूत्रे व्याख्यानमत्रापि तदेव ज्ञातव्यम्। कस्मात्।
अयमपि तस्य दृष्टान्तस्य दृढीकरणार्थमिति सूत्रतात्पर्यार्थः॥१०२॥

अथात्मा परश्च येनात्मना ज्ञानेन ज्ञायते तमात्मानं स्वसंवेदनज्ञानबलेन जानीहीति
कथयति—

१०३) अप्पु वि परु वि वियाणइ जेँ अप्पेँ मुणिएण ।

सो णिय-अप्पा जाणि तुहुँ जोइय णाण-बलेण ॥१०३॥

आत्मापि परः अपि विज्ञायते येन आत्मना विज्ञातेन ।

तं निजात्मानं जानीहि त्वं योगिन् ज्ञानबलेन ॥१०३॥

भावार्थ :—इसका विशेष व्याख्यान जो पहले कहा था, वही यहाँ पर जानना अर्थात्
जो सबका ज्ञाता द्रष्टा आत्मा है, वही उपादेय है। यह सूत्र भी पहले कथनको दृढ़ करनेवाला
है ॥१०२॥

आगे जिस आत्माके जाननेसे निज और पर सब पदार्थ जाने जाते हैं, उसी आत्माको
तू स्वसंवेदन ज्ञानके बलसे जान, ऐसा कहते हैं—

गाथा-१०३

अन्वयार्थ :—[येन आत्मना विज्ञातेन] जिस आत्माको जाननेसे [आत्मा अपि]
आप और [परः अपि] पर सब पदार्थ [विज्ञायते] जाने जाते हैं, [तं निजात्मानं] उस अपने
आत्माको [योगिन्] हे योगी [त्वं] तू [ज्ञानबलेन] आत्मज्ञानके बलसे [जानीहि] जान ।

भावार्थ :—अहीं पूर्वदृष्टान्तसूत्रमां जे विशेष व्याख्यान कहुं उतुं ते ज व्याख्यान
अहीं पण जाणवुं, कारण के आ सूत्र पण ते दृष्टान्तने दृढ करवा अर्थे ए अेवो सूत्रनो
तात्पर्यार्थे ए. १०२.

उवे, जे आत्माने जाणतां स्व अने पर ज्ञाय ए ते आत्माने तुं स्वसंवेदनरूप ज्ञानना
बण वडे जाण, अेम कडे ए :—

१. पाठान्तरः—बिम्बितं=बिम्बितं प्रतिबिम्बितं

૧૦૦]

યોગીન્દ્રદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૧ : દોહા-૧૦૪

અપ્પુ વિ પરુ વિ વિયાણિયઙ્ગ જે અપ્પે મુણિણ આત્માપિ પરોડપિ વિજ્ઞાયતે યેન આત્મના વિજ્ઞાતેન સો ણિય અપ્પા જાણિ તુહું તં નિજાત્માનં જાનીહિ ત્વમ્। જોડ્ય ણાણવલેણ હે યોગિન્, કેન કૃત્વા જાનીહિ। જ્ઞાનબલેનેતિ। અયમત્રાર્થઃ। વીતરાગસદાનન્દૈકસ્વભાવેન યેનાત્મના જ્ઞાતેન સ્વાત્મા પરોડપિ જ્ઞાયતે તમાત્માનં વીતરાગનિર્વિકલ્પસ્વસંવેદનજ્ઞાનભાવના-સમુત્પન્નપરમાનન્દસુખરસાસ્વાદેન જાનીહિ તન્મયો ભૂત્વા સમ્યગ્નુભવેતિ ભાવાર્થઃ॥૧૦૩॥

અતઃ કારણાત્ જ્ઞાનં પૃચ્છતિ—

૧૦૪) ણાણુ પયાસહિ પરમુ મહુ કિં અણ્ણેં બહુણુ ।

જેણ ણિયપ્પા જાણિયઙ્ગ સામિય એક-ખણેણ ॥૧૦૪॥

જ્ઞાનં પ્રકાશય પરમં મમ કિં અન્યેન બહુના ।

યેન નિજાત્મા જ્ઞાયતે સ્વામિન્ એકક્ષણેન ॥૧૦૪॥

ભાવાર્થ :—યહાં પર યહ હૈ, કિ રાગાદિ વિકલ્પ-જાલસે રહિત સદા આનંદ સ્વભાવ જો નિજ આત્મા ઉસકે જાનનેસે નિજ ઓર પર સબ જાને જાતે હૈ, ઇસલિયે હે યોગી, હે ધ્યાની, તૂ ઉસ આત્માકો વીતરાગ નિર્વિકલ્પસ્વસંવેદનજ્ઞાનકી ભાવનાસે ઉત્પન્ન પરમાનંદ સુખરસકે આસ્વાદસે જાન, અર્થાત્ તન્મયી હોકર અનુભવ કર। સ્વસંવેદન જ્ઞાન (આપકર અપનેકે અનુભવ કરના) હી સાર હૈ। એસા ઉપદેશ શ્રી યોગીન્દ્રદેવને પ્રભાકરભટ્ટકો દિયા ॥૧૦૩॥

અબ પ્રભાકરભટ્ટ મહાન્ વિનયસે જ્ઞાનકા સ્વરૂપ પૂછતા હૈ—

ગાથા-૧૦૪

અન્વયાર્થ :—[સ્વામિન્] હે ભગવાન્ [યેન જ્ઞાનેન] જિસ જ્ઞાનસે [એકક્ષણેન] ક્ષણભરમેં [નિજાત્મા] અપની આત્મા [જ્ઞાયતે] જાની જાતી હૈ, વહ [પરમં જ્ઞાનં] પરમ જ્ઞાન [મમ] મેરે [પ્રકાશય] પ્રકાશિત કરો, [અન્યેન બહુના] ઓર બહુત વિકલ્પ-જાલોંસે [કિં] ક્યા ફાયદા ? કુછ બી નહીં।

ભાવાર્થ :—વીતરાગ સદાનંદ જ જેનો એક સ્વભાવ છે એવા જે આત્માને જાણતાં, સ્વાત્મા અને પર પણ જાણાય છે તે આત્માને વીતરાગનિર્વિકલ્પ સ્વસંવેદનરૂપ જ્ઞાનની ભાવનાથી ઉત્પન્ન પરમાનંદરૂપ સુખરસના આસ્વાદ વડે તું જાણ-તન્મય થઈને સમ્યગ્ અનુભવ એ ભાવાર્થ છે. ૧૦૩.

એ કારણે પ્રભાકરભટ્ટ (મહાવિનયથી) જ્ઞાનનું સ્વરૂપ પૂછે છે :—

ણાણુ પયાસહિ પરમુ મહુ જ્ઞાનં પ્રકાશય પરમં મમ । કિં અણ્ણે વહુણ્ણ કિમન્યેન જ્ઞાનરહિતેન બહુના । જેણ ણિયપ્પા જાણિયઇ યેન જ્ઞાનેન નિજાત્મા જ્ઞાયતે, સામિય એક્કલ્લખેણ હે સ્વામિન્ નિયતકાલેનૈકક્ષણેનેતિ । તથાહિ । પ્રભાકરભટ્ટઃ પૃચ્છતિ । કિં પૃચ્છતિ । હે ભગવન્ યેન વીતરાગસ્વસંવેદનજ્ઞાનેન ક્ષણમાત્રેણૈવ શુદ્ધબુદ્ધૈકસ્વભાવો નિજાત્મા જ્ઞાયતે તદેવ જ્ઞાનં કથય કિમન્યેન રાગાદિપ્રવર્ધકેન વિકલ્પજાલેનેતિ । અત્ર યેનૈવ જ્ઞાનેન મિથ્યાત્વરાગાદિ-વિકલ્પરહિતેન નિજશુદ્ધાત્મસંવિત્તિરૂપેણાન્તર્મુહૂર્તેનૈવ પરમાત્મસ્વરૂપં જ્ઞાયતે તદેવોપાદેયમિતિ તાત્પર્યાર્થઃ ॥૧૦૪॥

અત ઉર્ધ્વ સૂત્રચતુષ્ટયેન જ્ઞાનસ્વરૂપં પ્રકાશયતિ—

૧૦૫) અપ્પા ણાણુ મુણેહિ તુહ્ણં જો જાણઇ અપ્પાણુ ।

જીવ—પાસહિં તિત્તિડડ ણાણેં ગયણ—પવાણુ ॥૧૦૫॥

આત્માનં જ્ઞાનં મન્યસ્વ ત્વં યઃ જાનાતિ આત્માનમ્ ।

જીવપ્રદેશૈઃ તાવન્માત્રં જ્ઞાનેન ગગનપ્રમાણમ્ ॥૧૦૫॥

ભાવાર્થ :—પ્રભાકર ભટ્ટ શ્રીયોગીન્દ્રદેવસે પૂછતા હૈ, કિ હે સ્વામી જિસ વીતરાગસ્વસંવેદનકર જ્ઞાનકર ક્ષણમાત્રમેં શુદ્ધ, બુદ્ધ સ્વભાવ અપની આત્મા જાની જાતી હૈ, વહ જ્ઞાન મુઝ્જકો પ્રકાશિત કરો, દૂસરે વિકલ્પ-જાલોંસે કુછ ફાયદા નહીં હૈ, ક્યોંકિ યે રાગાદિક વિભાવોંકે બઢાનેવાલે હૈં । સારાંશ યહ હૈ કિ મિથ્યાત્વ રાગાદિ વિકલ્પોંસે રહિત તથા નિજ શુદ્ધ આત્માનુભવરૂપ જિસ જ્ઞાનસે અંતર્મુહૂર્તમેં હી પરમાત્માકા સ્વરૂપ જાના જાતા હૈ, વહી જ્ઞાન ઉપાદેય હૈ । એસી પ્રાર્થના શિષ્યને શ્રીગુરુસે કી ॥૧૦૪॥

આગે શ્રીગુરુ ચાર દોહા-સૂત્રોંસે જ્ઞાનકા સ્વરૂપ પ્રકાશતે હૈં—શ્રીગુરુ કહતે હૈં, કિ—

ગાથા—૧૦૫

હે પ્રભાકર ભટ્ટ, [ત્વં] તૂ [આત્માનં] આત્માકો હી [જ્ઞાનં] જ્ઞાન [મન્યસ્વ] જાન,

ભાવાર્થ :—પ્રભાકરભટ્ટ શ્રીયોગીન્દ્રદેવને પૂછે છે કે હે ભગવાન! વીતરાગ-સ્વસંવેદનરૂપ જ્ઞાનથી ક્ષણમાત્રમાં જ શુદ્ધ, બુદ્ધ જેનો એક સ્વભાવ છે એવો નિજ આત્મા જણાય છે તે જ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરો, અન્ય રાગાદિવર્ધક વિકલ્પજાળથી શું પ્રયોજન છે?

અહીં મિથ્યાત્વરાગાદિવિકલ્પથી રહિત, નિજશુદ્ધઆત્માની સંવિત્તિરૂપ જે જ્ઞાન વડે પરમાત્માનું સ્વરૂપ જણાય છે તે જ જ્ઞાન ઉપાદેય છે, એવો તાત્પર્યાર્થ છે. ૧૦૪.

ત્યાર પછી ચાર ગાથા સૂત્રોથી શ્રી ગુરુ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ પ્રકાશે છે.

अप्या णाणु मुणेहि तुहुं प्रभाकरभट्ट आत्मानं ज्ञानं मन्यस्व त्वम्। यः किं करोति। जो जाणइ अप्पाणु यः कर्ता जानाति। कम्। आत्मानम्। किंविशिष्टम्। जीवपएसहिं तित्तिडउ जीवप्रदेशैस्तावन्मात्रं लोकमात्रप्रदेशम्। अथवा पाठान्तरम्। 'जीवपएसहिं देहसमु' तस्यार्थो निश्चयेन लोकमात्रप्रदेशोऽपि व्यवहारेणैव संहारविस्तारधर्मत्वाद्देहमात्रः। पुनरपि कथंभूतम् आत्मानं णाणं गयणपवाणु ज्ञानेन कृत्वा व्यवहारेण गगनमात्रं जानीहीति। तद्यथा। निश्चयनयेन मतिश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलज्ञानपञ्चकादभिन्नं व्यवहारेण ज्ञानापेक्षया रूपावलोकनविषये दृष्टिवल्लोकालोकव्यापकं निश्चयेन लोकमात्रासंख्येयप्रदेशमपि व्यवहारेण स्वदेहमात्रं तमित्थंभूतमात्मानम् आहारभयमैथुनपरिग्रहसंज्ञास्वरूपप्रभृतिसमस्तविकल्पकल्लोलजालं

[यः] जो ज्ञानरूप आत्मा [आत्मानम्] अपनेको [जीवप्रदेशैः तावन्मात्रं] अपने प्रदेशोंसे लोक-प्रमाण [ज्ञानेन गगनप्रमाणम्] ज्ञानसे व्यवहारनयकर आकाश-प्रमाण [जानाति] जानता है।

भावार्थ :—निश्चयनयकर मति श्रुत अवधि मनःपर्यय केवल इन पाँच ज्ञानोंसे अभिन्न तथा व्यवहारनयसे ज्ञानकी अपेक्षारूप देखनेमें नेत्रोंकी तरह लोक-अलोकमें व्यापक है। अर्थात् जैसे आँख रूपी पदार्थोंको देखती हैं, परंतु उन स्वरूप नहीं होती, वैसे ही आत्मा यद्यपि लोक-अलोकको जानता है, देखता है, तो भी उन स्वरूप नहीं होता, अपने स्वरूप ही रहता है, ज्ञानकर ज्ञेय प्रमाण है, यद्यपि निश्चयसे प्रदेशोंकर लोक-प्रमाण है, असंख्यात प्रदेशी है, तो भी व्यवहारनयकर अपने देह-प्रमाण है, ऐसे आत्माको जो पुरुष आहार, भय, मैथुन परिग्रहरूप चार वांछाओं स्वरूप आदि समस्त विकल्पकी तरंगोंको छोड़कर जानता है, वही पुरुष ज्ञानसे अभिन्न होनेसे ज्ञान कहा जाता है। आत्मा और ज्ञानमें भेद नहीं है, आत्मा ही ज्ञान है। यहाँ सारांश यह है, कि निश्चयनयकरके पाँच प्रकारके ज्ञानोंसे अभिन्न अपने आत्माको जो ध्यानी

भावार्थ :—निश्चयनयथी (आत्मा) मतिज्ञान, श्रुतज्ञान, अवधिज्ञान, मनःपर्ययज्ञान, केवणज्ञान ओ पांय ज्ञानथी अत्तिन्ने ए. जेवी रीते आंभ रुप देभवाना विषयमां अेक प्रकारे (व्यवहारनयथी) व्यापक कडेवाय ए तेवी रीते, व्यवहारनयथी ज्ञाननी अपेक्षाअे लोकालोक व्यापक ए, निश्चयथी लोक जेटलो असंख्यात प्रदेशी ए, व्यवहारथी स्वदेहप्रमाण ए—आवा आत्माने आहार-भय-मैथुन-परिग्रहसंज्ञास्वरूपथी मांडीने समस्त विकल्पजाणनो त्याग करीने जे जाणो ए ते पुरुष ज ज्ञानथी अत्तिन्ने डोवाथी ज्ञान कडेवाय ए.

अडीं, निश्चयनयथी आ ज पांय ज्ञानथी अत्तिन्ने आत्माने जे ध्याता जाणो ए तेने ज उपादेय जाणो, अेवो भावार्थ ए. (श्री समयसार गाथा २०४मां) कहुं पण ए के

ત્યક્ત્વા જાનાતિ યઃ સ પુરુષ જ્ઞાનાદભિન્નત્વાજ્ઞ જ્ઞાનં ભણ્યત ઇતિ। અત્રાયમેવ નિશ્ચયનયેન પચ્ચજ્ઞાનાદભિન્નમાત્માનં જાનાત્યસૌ ધ્યાતા તમેવોપાદેયં જાનીહીતિ ભાવાર્થઃ। તથા ચોક્તમ્—
“આભિણિવોહિય સુદોધિમણકેવલ ચ તં હોદિ ઇમમેવ પદં। સો ઇસો પરમદ્વો જં લહિદું
ણિવ્વુદિં ગાદિ ॥” ॥૧૦૫॥

૧૦૬) અપ્પહં જે વિ વિભિણ્ણ વઠ તે વિ હવંતિ ણ ણાણુ ।

તે તુહું તિણ્ણિ વિ પરિહરિવિ ણિયમિં અપ્પુ વિયાણુ ॥૧૦૬॥

આત્મનઃ યે અપિ વિભિન્નાઃ વત્સ તેઽપિ ભવન્તિ ન જ્ઞાનમ્ ।

તાન્ ત્વં ત્રીણ્યપિ પરિહત્ય નિયમેન આત્માનં વિજાનીહિ ॥૧૦૬॥

અપ્પહં જે વિ વિભિણ્ણ વઠ આત્મનઃ સકાશાદ્યેઽપિ ભિન્નાઃ વત્સ તે વિ હવંતિ

જાનતા હૈ, ડસી આત્માકો તૂ ડપાદેય જાન। ઇસા હી સિદ્ધાંતોંમેં હરઇક જગહ કહા હૈ—
“આભિણિ” ઇત્યાદિ। ઇસકા અર્થ યહ હૈ, કિ મતિ શ્રુત અવધિ મનઃપર્યય કેવલજ્ઞાન યે પાંચ
પ્રકારકે સમ્યગ્જ્ઞાન ઇક આત્માકે હી સ્વરૂપ હૈં, આત્માકે બિના યે જ્ઞાન નહીં હો સકતે, વહ
આત્મા હી પરમ અર્થ હૈ, જિસકો પાકર વહ જીવ નિર્વાણકો પાતા હૈ ॥૧૦૫॥

આગે પરભાવકા નિષેધ કરતે હૈં—

ગાથા-૧૦૬ ચિદાનં ૬.

અન્વચાર્થ :—[વત્સ] હે શિષ્ય, [આત્મનઃ] આત્મા સે [યે અપિ ભિન્નાઃ] જો જુદે
ભાવ હૈં, [તેઽપિ] વે બી [જ્ઞાનમ્ ન ભવંતિ] જ્ઞાન નહીં હૈં, વે સબ ભાવ જ્ઞાનસે રહિત જડરૂપ
હૈં, [તાન્] ડન [ત્રીણિ અપિ] ધર્મ, અર્થ, કામરૂપ તીનોં ભાવોંકો [પરિહત્ય] છોડકર
[નિયમેન] નિશ્ચયસે [આત્માનં] આત્માકો [ત્વં] તૂ [વિજાનીહિ] જાન।

ભાવાર્થ :—હે પ્રભાકર ભટ્ટ, મુનિરૂપ ધર્મ, અર્થરૂપ સંસાર કે પ્રયોજન, કામ

“આભિણિવોહિય સુદોધિમણકેવલં ચ તં હોદિ ઇકમેવ પદં। સો ઇસો પરમદ્વો જં લહિદું ણિવ્વુદિં જાદિ ॥
અર્થ :—મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યયજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન—તે ઁક જ પદ છે
[કારણ કે જ્ઞાનના સર્વ ભેદો જ્ઞાન જ છે; તે આ પરમાર્થ છે (શુદ્ધનયના વિષયભૂત
જ્ઞાનસામાન્ય જ આ પરમાર્થ છે-) કે જેને પામીને આત્મા નિર્વાણને પ્રાપ્ત થાય છે.] ૧૦૫.
ડવે પરભાવનો નિષેધ કરે છે.

ભાવાર્થ :—નિશ્ચયનયથી સકળ-વિશદ-ઁક-જ્ઞાનસ્વરૂપ પરમાર્થ-પદાર્થથી ભિન્ન ઁવા

૧૭૪]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૧ : દોહા-૧૦૭

ળ ણાણુ તેઽપિ ભવન્તિ ન જ્ઞાનં, તેન કારણેન તુહું તિણ્ણિ વિ પરિહરિવિ તાન્ કર્મતાપન્નાન્
તત્ર હે પ્રભાકરભટ્ટ ત્રીણ્યપિ પરિહત્ય। પશ્ચાત્કિં કુરુ। ણિયમિં અપ્પુ વિયાણુ નિશ્ચયેનાત્માનં
વિજાનીહીતિ। તદ્યથા। સકલવિશદૈકજ્ઞાનસ્વરૂપાત્ પરમાત્મપદાર્થાત્ નિશ્ચયનયેન ભિન્નાન્
ત્રીણ્યપિ ધર્માર્થકામાન્ ત્યક્ત્વા વીતરાગસ્વસંવેદનલક્ષણે શુદ્ધાત્માનુભૂતિજ્ઞાને સ્થિત્વાત્માનં
જાનીહીતિ ભાવાર્થઃ ॥૧૦૬॥

અથ

૧૦૭) અપ્પા ણાણહં ગમ્મુ પર ણાણુ વિયાણઙ્ગ જેણ ।

તિણ્ણિ વિ મિલ્લિવિ જાણિ તુહું અપ્પા ણાણેં તેણ ॥૧૦૭॥

આત્મા જ્ઞાનસ્ય ગમ્યઃ પરઃ જ્ઞાનં વિજાનાતિ યેન ।

ત્રીણ્યપિ મુક્ત્વા જાનીહિ ત્વં આત્માનં જ્ઞાનેન તેન ॥૧૦૭॥

અપ્પા ણાણહં ગમ્મુ પર આત્મા જ્ઞાનસ્ય ગમ્યો વિષયઃ પરઃ। કોઽર્થઃ। નિયમેન।

(વિષયાભિલાષ) યે ત્રીણો હી આત્માસે ભિન્ન હૈં, જ્ઞાનરૂપ નહીં હૈં। નિશ્ચયનય કરકે સબ તરફસે
નિર્મલ કેવલજ્ઞાનસ્વરૂપ પરમાત્મપદાર્થસે ભિન્ન ત્રીણો હી ધર્મ, અર્થ, કામ, પુરુષાર્થોંકો છોડકર
વીતરાગસ્વસંવેદનસ્વરૂપ શુદ્ધાત્માનુરૂપજ્ઞાનમેં રહકર આત્માકો જાન ॥૧૦૬॥

આગે આત્માકા સ્વરૂપ દિખલાતે હૈં—

ગાથા-૧૦૭

અન્વયાર્થ :—[આત્મા] આત્મા [પરં] નિયમસે [જ્ઞાનસ્ય] જ્ઞાનકે [ગમ્યઃ] ગોચર
હૈ, [યેન] ક્યોંકિ [જ્ઞાનં] જ્ઞાન હી [વિજાનાતિ] આત્માકો જાનતા હૈ, [તેન] ઇસલિયે [ત્વં]
હે પ્રભાકર ભટ્ટ તૂ [ત્રીણિ અપિ મુક્ત્વા] ધર્મ, અર્થ, કામ ઇન ત્રીણો હી ભાવોંકો છોડકર
[જ્ઞાનેન] જ્ઞાનસે [આત્માનં] નિજ આત્માકો [જાનીહિ] જાન ।

ભાવાર્થ :—નિજ શુદ્ધાત્મા જ્ઞાનકે હી ગોચર (જાનને યોગ્ય) હૈ, ક્યોંકિ મતિજ્ઞાનાદિ

ધર્મ અર્થ અને કામ એ ત્રણેય પુરુષાર્થને છોડીને વીતરાગ સ્વસંવેદન જેનું સ્વરૂપ છે એવા
શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિરૂપ જ્ઞાનમાં સ્થિત થઈને આત્માને જાણ, એ ભાવાર્થ છે. ૧૦૬.

હવે, આત્માનું સ્વરૂપ દર્શાવે છે :—

ભાવાર્થ :—નિજ શુદ્ધાત્મા જ્ઞાનને જ ગમ્ય છે, કારણ કે મતિજ્ઞાનાદિ પાંચ ભેદો રહિત

કસ્માત્ । ણાણુ વીયાણઈ જેણ જ્ઞાનં કર્તૃ વિજાનાત્યાત્માનં યેન કારણેન અતઃ કારણાત્ તિણ્ણિ વિ મિલ્લિવિ જાણિ તુહં ત્રીણ્યપિ મુક્ત્વા જાનીહિ ત્વં હે પ્રભાકરભદ્ર, અપ્પા ણાણં તેણ। કં જાનીહિ। આત્માનમ્ । કેન। જ્ઞાનેન તેન કારણેનેતિ। તથાહિ। નિજશુદ્ધાત્મા જ્ઞાનસ્યૈવ ગમ્યઃ । કસ્માદિતિ ચેત્ । મતિજ્ઞાનાદિકપઞ્ચવિકલ્પરહિતં યત્પરમપદં પરમાત્મશબ્દવાચ્યં સાક્ષાન્મોક્ષકારણં તદ્રૂપો યોઽસૌ પરમાત્મા તમાત્માનં વીતરાગનિર્વિકલ્પસ્વસંવેદનજ્ઞાનગુણેન વિના દુર્ધરાનુષ્ઠાનં કુર્વાણાઅપિ બહવોઽપિ ન લભન્તે યતઃ કારણાત્ । તથા ચોક્તં સમયસારે—“ણાણગુણેણ વિહીણા એયં તુ પયં બહૂ વિ ણ લહંતે। તં ગિણ્હ ણિયદમેદં જદિ ઇચ્છસિ દુક્ખપરિમોક્ષં ॥” । અત્ર ધર્માર્થકામાદિસર્વપરદ્રવ્યેચ્છાં યોઽસૌ મુચ્ચતિ સ્વશુદ્ધાત્મસુખામૃતે તૃપ્તો ભવતિ સ એવ નિઃપરિગ્રહો ભણ્યતે સ એવાત્માનં જાનાતીતિ ભાવાર્થઃ । ઉક્તં ચ—“અપરિગ્રહો અણિચ્છો

પાંચ ભેદોં રહિત જો પરમાત્મ શબ્દકા અર્થ પરમપદ હૈ વહી સાક્ષાત્ મોક્ષકા કારણ હૈ, ડસ સ્વરૂપ પરમાત્માકો વીતરાગનિર્વિકલ્પસ્વસંવેદન જ્ઞાનકે બિના દુર્ધર તપકે કરનેવાલે ખી બહુતસે પ્રાણી નહીં પાતે । ઇસલિયે જ્ઞાનસે હી અપના સ્વરૂપ અનુભવ કર । એસા હી કથન શ્રીકુંદકુંદાચાર્યને સમયસારજીમેં કિયા હૈ “ણાણગુણેહિં” ઇત્યાદિ । ઇસકા અર્થ યહ હૈ, કિ સમ્યજ્ઞાનનામા નિજ ગુણસે રહિત પુરુષ ઇસ બ્રહ્મપદકો બહુત કષ્ટ કરકે ખી નહીં પાતે, અર્થાત્ જો મહાન દુર્ધર તપ કરો તો ખી નહીં મિલતા । ઇસલિયે જો તૂ દુઃખસે છૂટના ઇચ્છતા હૈ, સિદ્ધપદકી ઇચ્છા રખતા હૈ, તો આત્મજ્ઞાનકર નિજપદકો પ્રાપ્ત કર । યહાં સારાંશ યહ હૈ કિ, જો ધર્મ-અર્થ-કામાદિ સબ પરદ્રવ્યકી ઇચ્છાકો છોડતા હૈ, વહી નિજ શુદ્ધાત્મસુખરૂપ અમૃતમેં તૃપ્ત હુઆ સિદ્ધાંતમેં પરિગ્રહ રહિત કહા જાતા હૈ, ઓર નિર્ગ્રંથ કહા જાતા હૈ, ઓર વહી અપને આત્માકો જાનતા હૈ । એસા હી સમયસારમેં કહા હૈ “અપરિગ્રહો” ઇત્યાદિ । ઇસકા અર્થ એસા

‘પરમાત્મ’ શબ્દથી વાચ્ય જે પરમપદ સાક્ષાત્ મોક્ષનું કારણ છે, તદ્રૂપ જે પરમાત્મા છે તે આત્માને વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સ્વસંવેદનરૂપ જ્ઞાનગુણ વિના દુર્ધર અનુષ્ઠાન કરવા છતાં પણ ઘણા પુરુષો પામતા નથી. શ્રી સમયસાર (ગાથા ૨૦૫)માં કહ્યું પણ છે કે

“ણાણગુણેણ વિહીણા એયં તુ પયં બહૂ વિ ણ લહંતે। તં ગિણ્હ ણિયદમેદં જદિ ઇચ્છસિ કમ્પપરિમોક્ષં ॥ [અર્થ :—જ્ઞાનગુણથી રહિત ઘણાય લોકો (ઘણા પ્રકારનાં કર્મ કરવા છતાં) આ જ્ઞાનસ્વરૂપ પદને પામતા નથી; માટે હે ભવ્ય! જે તું કર્મથી સર્વથા મુક્ત થવા ઇચ્છતો હો તો આ નિયત એવા આને (જ્ઞાનને) ગ્રહણ કર.]

અહીં ધર્મ, અર્થ, કામાદિ સર્વ પરદ્રવ્યની ઇચ્છાને જે છોડે છે અને સ્વશુદ્ધાત્મસુખામૃતમાં તૃપ્ત થાય છે તે જ નિઃપરિગ્રહી કહેવામાં આવે છે, તે જ પોતાના આત્માને જાણે છે, એવો ભાવાર્થ છે. (શ્રી સમયસાર ગાથા ૨૧૦માં) કહ્યું પણ છે કે—“અપરિગ્રહો અણિચ્છો ભણિદો ણાણિ

१७६]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-१ : ६०६-१०८

भणितो णाणी य णिच्छदे धम्मं। अपरिग्रहो दु धम्मस्स जाणगो तेण सो होदि॥” ॥१०७॥

अथ—

१०८) णाणिय णाणित्त णाणिण्ण णाणित्तं जा ण मुणेहि ।

ता अण्णाणिं णाणमत्तं किं परं बंभु लहेहि ॥१०८॥

ज्ञानिन् ज्ञानी ज्ञानिना ज्ञानिनं यावत् न मन्यस्व ।

तावद् अज्ञानेन ज्ञानमयं किं परं ब्रह्म लभसे ॥१०८॥

णाणिय हे ज्ञानिन् णाणित्त ज्ञानी निजात्मा णाणिण्ण ज्ञानिना निजात्मना करणभूतेन ।

है, कि निज सिद्धांतमें परिग्रह रहित और इच्छा रहित ज्ञानी कहा गया है, जो धर्मको भी नहीं चाहता है, अर्थात् जिसके व्यवहारधर्मकी भी कामना नहीं है, उसके अर्थ तथा कामकी इच्छा कहाँसे होवे ? वह आत्मज्ञानी सब अभिलाषाओंसे रहित है, जिसके धर्मका भी परिग्रह नहीं है, तो अन्य परिग्रह कहाँसे हो ? इसलिये वह ज्ञानी परिग्रही नहीं है, केवल निजस्वरूपका जाननेवाला ही होता है ॥१०७॥

आगे ज्ञानसे ही परब्रह्मकी प्राप्ति होती है, ऐसा कहते हैं—

गाथा-१०८

अन्वयार्थ :—[ज्ञानिन्] हे ज्ञानी [ज्ञानी] ज्ञानवान् अपना आत्मा [ज्ञानिना] सम्यग्ज्ञान करके [ज्ञानिनं] ज्ञान लक्षणवाले आत्माको [यावत्] जब तक [न] नहीं [जानासि] जानता, [तावद्] तब तक [अज्ञानेन] अज्ञानी होनेसे [ज्ञानमयं] ज्ञानमय [परं ब्रह्म] अपने स्वरूपको [किं लभसे] क्या पा सकता है ? कभी नहीं पा सकता । जो कोई आत्माको पाता है, तो ज्ञानसे ही पा सकता है ।

भावार्थ :—जब तक यह जीव अपनेको आपकर अपनी प्राप्तिके लिये आपसे अपनेमें

य णिच्छदे धम्मं। अपरिग्रहो दु धम्मस्स जाणगो तेण सो होदि॥ [अर्थ :—अनिच्छकने अपरिग्रही क्खो छे अने ज्ञानी धर्मने (पुण्यने) ईच्छतो नथी, तेथी ते धर्मनो परिग्रही नथी, (धर्मनो) शायक ज छे.] १०७.

उवे, ज्ञानथी ज परब्रह्मनी प्राप्ति थाय छे, अेम क्खे छे :—

भावार्थ :—ज्यां सुधी कर्त्तारूप आत्मा कर्मरूप आत्माने, करणरूप आत्मा वडे,

अधिकार-१ : द्रोडा-१०८]

परमात्मप्रकाशः

[१७७

कथंभूतो निजात्मा। णाणिउ ज्ञानी ज्ञानलक्षणः तमित्थंभूतमात्मानं जा ण मुणेहि यावत्कालं न जानासि ता अण्णाणिं णाणमउं तावत्कालमज्ञानेन मिथ्यात्तरागादिविकल्पजालेन ज्ञानमयम्। किं पर बंधु लहेहि किं परमुत्कृष्टं ब्रह्मस्वभावं लभसे किं तु नैवेति। तद्यथा। यावत्कालमात्मा कर्ता आत्मानं कर्मतापन्नम् आत्मना करणभूतेन आत्मने निमित्तं आत्मनः सकाशात् आत्मनि स्थितं समस्तरागादिविकल्पजालं मुक्त्वा न जानासि तावत्कालं परमब्रह्मशब्दवाच्यं निर्दोषिपरमात्मानं किं लभसे नैवेति भावार्थः॥१०८॥ इति सूत्रचतुष्टयेनान्तरस्थले ज्ञानव्याख्यानं गतम्।

अथानन्तरं सूत्रचतुष्टयेनान्तरस्थले परलोकशब्दव्युत्पत्त्या परलोकशब्दवाच्यं परमात्मानं कथयति—

१०६) जोइज्जइ तिं बंधु परु जाणिज्जइ तिं सोइ ।

बंधु मुणेविणु जेण लहु गम्मिज्जइ परलोइ ॥१०६॥

दृश्यते तेन ब्रह्मा परः ज्ञायते तेन स एव ।

ब्रह्म मत्वा येन लघु गम्यते परलोके ॥१०६॥

तिष्ठता नहीं जान ले, तब तक निर्दोष शुद्ध परमात्मा सिद्धपरमेष्ठीको क्या पा सकता है ? कभी नहीं पा सकता। जो आत्माको जानता है, वही परमात्माको जानता है ॥१०८॥

इसप्रकार प्रथम महास्थलमें चार दोहोंमें अंतरस्थलमें ज्ञानका व्याख्यान किया। आगे चार सूत्रोंमें अंतरस्थलमें परलोक शब्दकी व्युत्पत्तिकर परलोक शब्दसे परमात्माको ही कहते हैं—

गाथा—१०९

अन्वयार्थ :—[तेन] उस कारणसे उसी पुरुषसे [परः ब्रह्मा] शुद्धात्मा नियमसे

आत्माने माटे, आत्माथी, आत्माभां स्थित थईने समस्त रागादि विकल्पजाणने छोडीने जाणतो नथी; त्यां सुधी 'परब्रह्म' शब्दथी वाच्य अेवा निर्दोष परमात्माने शुं पाभी शके? न पाभी शके, अे त्मावार्थ छे. १०८.

अे रीते प्रथम महास्थलभां यार द्रोडक सूत्रोथी अन्तरस्थलभां ज्ञाननुं व्याख्यान समाप्त थयुं.

त्यार पछी अन्तरस्थलभां यार गाथा सूत्रोथी परलोक शब्दनी व्युत्पत्ति अनुसार परलोक शब्दथी वाच्य परमात्मानुं कथन करे छे :—

१७८]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-१ : ६०६-१०८]

जोइज्जइ दृश्यते तिं तेन पुरुषेण तेन कारणेण वा। कोऽसौ दृश्यते। वंभु परु ब्रह्मशब्दवाच्यः शुद्धात्मा। कथंभूतः। परः उत्कृष्टः। अथवा पर इति पाठे नियमेन। न केवलं दृश्यते जाणिज्जइ ज्ञायते तेन पुरुषेण तेन कारणेण वा सोइ स एव शुद्धात्मा। केन कारणेण। वंभु मुणेविणु जेण लहु येन पुरुषेण येन कारणेण वा ब्रह्मशब्दवाच्यनिर्दोषिपरमात्मानं मत्वा ज्ञात्वा पश्चात् गम्मिज्जइ परलोइ तेनैव पूर्वोक्तेन ब्रह्मस्वरूपपरिज्ञानपुरुषेण तेनैव कारणेण वा गम्यते। क। परलोके परलोकशब्दवाच्ये परमात्मतत्त्वे। किं च। योऽसौ शुद्धनिश्चयनयेन शक्तिरूपेण केवलज्ञानदर्शनस्वभावः परमात्मा स सर्वेषां सूक्ष्मैकेन्द्रियादिजीवानां शरीरे पृथक् पृथग्रूपेण तिष्ठति स एव परमब्रह्मा स एव परमविष्णुः स एव परमशिवः इति, व्यक्तिरूपेण पुनर्भगवानर्हन्नैव मुक्तिगतसिद्धात्मा वा परमब्रह्मा विष्णुः शिवो वा भण्यते। तेन नान्यः कोऽपि परिकल्पितः जगद्ध्यापी तथैवैको परमब्रह्मा विष्णुः शिवो वास्तीति। अयमत्रार्थः। यत्रासौ

[दृश्यते] देखा जाता है, [तेन] उसी पुरुषसे निश्चयसे [स एव] वही शुद्धात्मा [ज्ञायते] जाना जाता है, [येन] जो पुरुष जिस कारण [ब्रह्म मत्वा] अपना स्वरूप जानकर [परलोके लघु गम्यते] परमात्मतत्त्वमें शीघ्र ही प्राप्त होता है।

भावार्थ :—जो कोई शुद्धात्मा अपना स्वरूप शुद्ध निश्चयनयकर शक्तिरूपसे केवलज्ञान केवलदर्शन स्वभाव है, वही वास्तवमें (असलमें) परमेश्वर है। परमेश्वरमें और जीवमें जाति-भेद नहीं है, जब तक कर्मोंसे बँधा हुआ है, तब तक संसारमें भ्रमण करता है। सूक्ष्म बादर एकेन्द्रियादि जीवोंके शरीरमें जुदा जुदा तिष्ठता है, और जब कर्मोंसे रहित हो जाता है, तब सिद्ध कहलाता है। संसार-अवस्थामें शक्तिरूप परमात्मा है, और सिद्ध-अवस्थामें व्यक्तिरूप है। यही आत्मा परब्रह्म, परमविष्णु शक्तिरूप है, और प्रगटरूपसे भगवान् अर्हंत अथवा मुक्तिको प्राप्त हुए सिद्धात्मा ही परमब्रह्मा, परमविष्णु, परमशिव कहे जाते हैं। यह निश्चयसे जानो। ऐसा कहनेसे अन्य कोई भी कल्पना किया हुआ जगत्में व्यापक परमब्रह्म, परमविष्णु, परमशिव नहीं। सारांश यह है कि जिस लोकके शिखर पर अनंत सिद्ध विराज रहे हैं, वही लोकका शिखर परमधाम ब्रह्मलोक वहीं विष्णुलोक और वही शिवलोक है, अन्य

भावार्थ :—शुद्धनिश्चयनयथी शक्तिरूपे केवलज्ञानदर्शनस्वभाववाणा जे परमात्मा छे ते, सर्व सूक्ष्म ऐकेन्द्रियादि जिवोना शरीरमां पृथक् पृथक् रूपे रडे छे, ते ज परमब्रह्मा छे ते ज परम विष्णु छे अने ते ज परमशिव छे, अने व्यक्तिरूपे भगवान् अर्हंत ज अथवा मुक्तिगत सिद्धात्मा ज परमब्रह्मा छे, विष्णु छे, शिव छे, तेनाथी धीजो कोई कल्पित जगद्ध्यापी तेम ज अक परब्रह्म, विष्णु, शिव नथी.

અધિકાર-૧ : દોહા-૧૧૦]

પરમાત્મપ્રકાશ:

[૧૭૯

મુક્તાત્મા લોકાગ્રે તિષ્ઠતિ સ એવ બ્રહ્મલોકઃ સ એવ વિષ્ણુલોકઃ સ એવ શિવલોકો નાન્યઃ
કોઽપીતિ ભાવાર્થઃ ॥૧૦૬॥ અથ—

૧૧૦) મુણિ-વર-વિંદહં હરિ-હરહં જો મણિ ણિવસઙ્ગ દેઽ

પરહં જિ પરતરુ ણાણમઽ સો વુચ્છઙ્ગ પર-લોઽ ॥૧૧૦॥

મુનિવરવૃન્દાનાં હરિહરાણાં યઃ મનસિ નિવસતિ દેવઃ ।

પરસ્માદ્ અપિ પરતરઃ જ્ઞાનમયઃ સ ઉચ્યતે પરલોકઃ ॥૧૧૦॥

મુણિવરવિંદહં હરિહરહં મુનિવરવૃન્દાનાં હરિહરાણાં ચ જો મણિ ણિવસઙ્ગ દેઽ યોઽસૌ
મનસિ નિવસતિ દેવઃ આરાધ્યઃ । પુનરપિ કિંવિશિષ્ટઃ । પરહં જિ પરતરુ ણાણમઽ
પરસ્માદુત્કૃષ્ટાદપિ અથવા પરહં જિ બહુવચનં પરેભ્યોઽપિ સકાશાદતિશયેન પરઃ પરતરઃ ।

કોઈ બી બ્રહ્મલોક, વિષ્ણુલોક, શિવલોક નહીં હૈ , યે સબ નિર્વાણક્ષેત્રકે નામ હૈ , ઓર બ્રહ્મા,
વિષ્ણુ, શિવ યે સબ સિદ્ધપરમેષ્ઠીકે નામ હૈ । ભગવાન્ તો વ્યક્તિરૂપ પરમાત્મા હૈ , તથા વહ જીવ
શક્તિરૂપ પરમાત્મા હૈ । ઇસમેં સંદેહ નહીં હૈ । જિતને ભગવાન્કે નામ હૈ , ડતને સબ શક્તિરૂપ
ઇસ જીવકે નામ હૈ । યહ જીવ હી શુદ્ધનયકર ભગવાન્ હૈ ॥૧૦૯॥

આગે ઇસા કહતે હૈ કિ ભગવાન્કા હી નામ પરલોક હૈ—

ગાથા-૧૧૦

અન્વયાર્થ :—[યઃ] જો આત્મદેવ [મુનિવરવૃન્દાનાં હરિહરાણાં] મુનિશ્વરોંકે સમૂહકે
તથા ઇન્દ્ર વા વાસુદેવ રુદ્રોંકે [મનસિ] ચિત્તમેં [નિવસતિ] બસ રહા હૈ , [સઃ] વહ [પરસ્માદ્
અપિ પરતરઃ] ઉત્કૃષ્ટસે બી ઉત્કૃષ્ટ [જ્ઞાનમયઃ] જ્ઞાનમયી [પરલોકઃ] પરલોક [ઉચ્યતે]
કહા જાતા હૈ ।

ભાવાર્થ :—પરલોક શબ્દકા અર્થ ઇસા હૈ કિ પર અર્થાત્ ઉત્કૃષ્ટ વીતરાગ ચિદાનંદ
શુદ્ધ સ્વભાવ આત્મા ડસકા લોક અર્થાત્ અવલોકન નિર્વિકલ્પસમાધિમેં અનુભવના વહ

અહીં, આ અર્થ ઇ કે મુક્તાત્મા જે લોકના અગ્રભાગમાં બિરાજે ઇ તે જ બ્રહ્મલોક
ઇ, તે જ વિષ્ણુલોક ઇ, તે જ શિવલોક ઇ, બીજો કોઈ પણ નહિ, એવો ભાવાર્થ ઇ. ૧૦૯.

ડવે, પરમાત્મા પરલોક ઇ, એમ કહે ઇ :—

ભાવાર્થ :—પર અર્થાત્ ઉત્કૃષ્ટ વીતરાગ ચિદાનંદ જેનો એક સ્વભાવ ઇ એવો આત્મા
તેનો લોક અર્થાત્ તેનું અવલોકન અથવા નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં તેનું અનુભવન એવો ‘પરલોક’

१८०]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-१ : द्रोणी-१११

पुनरपि कथंभूतः। ज्ञानमयः केवलज्ञानेन निर्वृत्तः सो वुच्चइ परलोउ स एवंगुणविशिष्टः शुद्धात्मा परलोक इत्युच्यते इति। पर उत्कृष्टो वीतरागचिदानन्दैकस्वभाव आत्मा तस्य लोकोऽवलोकनं निर्विकल्पसमाधौ वानुभवनमिति परलोकशब्दस्यार्थः, अथवा लोक्यन्ते दृश्यन्ते जीवादिपदार्था यस्मिन् परमात्मस्वरूपे यस्य केवलज्ञानेन वा स भवति लोकः परश्चासौ लोकश्च परलोकः व्यवहारेण पुनः स्वर्गापवर्गलक्षणः परलोको भण्यते। अत्र योऽसौ परलोकशब्दवाच्यः परमात्मा स एवोपादेय इति तात्पर्यार्थः॥११०॥ अथ—

१११) सो पर वुच्चइ लोउ परु जसु मइ तित्थु वसेइ ।

जहिँ मइ तहिँ गइ जीवह जि णियमें जेण हवेइ ॥१११॥

सः परः उच्यते लोकः परः यस्य मतिः तत्र वसति ।

यत्र मतिः तत्र गतिः जीवस्य एव नियमेन येन भवति ॥१११॥

परलोक है। अथवा जिसके परमात्मस्वरूपमें या केवलज्ञानमें जीवादि पदार्थ देखे जावें, इसलिये उस परमात्माका नाम परलोक है। अथवा व्यवहारनयकर स्वर्ग-मोक्षको परलोक कहते हैं। स्वर्ग और मोक्षका कारण भगवानका धर्म है, इसलिये केवली भगवानको परलोक कहते हैं। परमात्माके समान अपना निज आत्मा है, वही परलोक है, वही उपादेय है ॥११०॥

आगे ऐसा कहते हैं, जिसका मन निज आत्मामें बस रहा है, वही ज्ञानी जीव परलोक है—

गाथा-१११

अन्वयार्थः—[यस्य मतिः] जिस भव्य जीवकी बुद्धि [तत्र] उस निज आत्मस्वरूपमें [वसति] बस रही है, अर्थात् विषय-कषाय-विकल्प-जालके त्यागसे स्वसंवेदन-ज्ञानस्वरूपकर स्थिर हो रही है। [स] वह पुरुष [परः] निश्चयनयकर [परः

शब्दनो अर्थ છે, અથવા જે પરમાત્મસ્વરૂપમાં અથવા જેના કેળવજ્ઞાનથી જીવાદિ પદાર્થો દેખાય છે-જણાય છે તે લોક છે પરમ લોક (પરમાત્મા) પરલોક છે, અને વ્યવહારનયથી સ્વર્ગમોક્ષને પરલોક કહ્યો છે.

અહીં, 'પરલોક' શબ્દથી વાચ્ય એવો જે પરમાત્મા છે તે જ ઉપાદેય છે, એવો તાત્પર્યાર્થ છે. ૧૧૦.

હવે, જેનું મન નિજ આત્મામાં વસે છે તે જ્ઞાની જીવ પરલોક છે, એમ કહે છે :—

સો પર વુદ્ધઈ લોહ પરુ સ પર: નિયમેનોચ્યતે લોકો જન:। કથંભૂતો ભણ્યતે। પર ઉત્કૃષ્ટ:। સ ક:। જસુ મઙ તિથુ વસેઙ યસ્ય ભવ્યજનસ્ય મતિર્મનશ્ચિત્તં તત્ર નિજપરમાત્મસ્વરૂપે વસતિ વિષયકષાયવિકલ્પજાલત્યાગેન સ્વસંવેદનસંવિત્તિસ્વરૂપેણ સ્થિરીભવતીતિ। યસ્ય પરમાત્મતત્ત્વે મતિસ્તિષ્ઠતિ સ કસ્માત્પરો ભવતીતિ ચેત્ જહિં મઙ તહિં જીવહં જિ ણિયમેં જેણ હવેઙ યેન કારણેન યત્ર સ્વશુદ્ધાત્મસ્વરૂપે મતિસ્તત્રૈવ ગતિ:। કસ્યૈવ। જીવ-જીવસ્યૈવ અથવા બહુવચનપક્ષે જીવાનામેવ નિશ્ચયેન ભવતીતિ। અયમત્ર ભાવાર્થ:। યદ્યાર્તરૌદ્રાધીનતયા સ્વશુદ્ધાત્મભાવનાચ્યુતો ભૂત્વા પરભાવેન પરિણમતિ તદા દીર્ઘસંસારી ભવતિ, યદિ પુનર્નિશ્ચયરત્નત્રયાત્મકે પરમાત્મતત્ત્વે ભાવનાં કરોતિ તર્હિ નિર્વાણં પ્રાપ્નોતિ ઇતિ જ્ઞાત્વા સર્વરાગાદિવિકલ્પત્યાગેન તત્રૈવ ભાવનાં કર્તવ્યેતિ॥૧૧૧॥ અથ—

લોક:] ઉત્કૃષ્ટ જન [ઉચ્યતે] કહા જાતા હૈ। અર્થાત્ જિસકી બુદ્ધિ નિજસ્વરૂપમેં ઠહર રહી હૈ, વહ ઉત્તમ જન હૈ, [યેન] ક્યોંકિ [યત્ર મતિ:] જૈસી બુદ્ધિ હોતી હૈ, [તત્ર] વૈસી [એવ] હી [જીવસ્ય] જીવકી [ગતિ:] ગતિ [નિયમેન] નિશ્ચયનયકર [ભવતિ] હોતી હૈ, એસા જિનવરદેવને કહા હૈ। અર્થાત્ શુદ્ધાત્મસ્વરૂપમેં જિસ જીવકી બુદ્ધિ હોવે, ઉસકો વૈસી હી ગતિ હોતી હૈ, જિન જીવોંકા મન નિજ-વસ્તુમેં હૈ, ઉનકો નિજ-પદકી પ્રાપ્તિ હોતી હૈ, ઇસમેં સંદેહ નહીં હૈ।

ભાવાર્થ :—જો આર્તધ્યાન રૌદ્રધ્યાનકી આધીનતાસે અપને શુદ્ધાત્માકી ભાવનાસે રહિત હુઆ રાગાદિક પરભાવોંસ્વરૂપ પરિણમન કરતા હૈ, તો વહ દીર્ઘસંસારી હોતા હૈ, ઓર જો નિશ્ચયરત્નત્રયસ્વરૂપ પરમાત્મતત્ત્વમેં ભાવના કરતા હૈ, તો વહ મોક્ષ પાતા હૈ। એસા જાનકર સબ રાગાદિ વિકલ્પોંકો ત્યાગકર ઉસ પરમાત્મતત્ત્વમેં હી ભાવના કરની ચાહિયે ॥૧૧૧॥

ભાવાર્થ :—જે ભવ્ય જીવની મતિ-મન-ચિત્ત નિજપરમાત્મ-સ્વરૂપમાં વસે છે અર્થાત્ વિષયકષાય વિકલ્પજાળના ત્યાગથી સ્વસંવેદનસંવિત્તિસ્વરૂપ વડે જેની મતિ સ્થિર થઈ છે તેને નિયમથી પરલોક-ઉત્કૃષ્ટ જન-કહેવામાં આવે છે. કારણ કે જે સ્વશુદ્ધાત્મસ્વરૂપમાં જીવની અથવા જીવોની મતિ હોય છે ત્યાં ગતિ નિશ્ચયથી થાય છે.

અહીં આ ભાવાર્થ છે. જે આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાનને આધીન થવાથી સ્વશુદ્ધાત્મભાવનાથી ચ્યુત થઈને પરભાવરૂપે પરિણમે છે તે દીર્ઘ સંસારી થાય છે અને જો નિશ્ચયરત્નત્રયાત્મક પરમાત્મતત્ત્વમાં ભાવના કરે છે તે નિર્વાણ પામે છે એમ જાણીને સર્વ રાગાદિ વિકલ્પજાળનો ત્યાગ કરીને તેમાં જ (પરમાત્મ-તત્ત્વમાં જ) ભાવના કરવી જોઈએ. ૧૧૧.

१८२]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-१ : द्रोणी-११२

११२) जहिँ मइ तहिँ गइ जीव तहुँ मरणु वि जेण लहेहि ।

तेँ परबंभु मुएवि मइँ मा पर-दव्वि करेहि ॥११२॥

यत्र मतिः तत्र गतिः जीव त्वं मरणमपि येन लभसे ।

तेन परब्रह्म मुक्त्वा मतिं मा परद्रव्ये कार्षीः ॥११२॥

जहिँ मइ तहिँ गइ जीव तुहुँ मरणु वि जेण लहेहि यत्र मतिस्तत्र गतिः । हे जीव त्वं मरणेन कृत्वा येन कारणेन लभसे तेँ परबंभु मुएवि मइँ मा परदव्वि करेहि तेन कारणेन परब्रह्मशब्दवाच्यं शुद्धद्रव्यार्थिकनयेन टङ्कोत्कीर्णज्ञायकैकस्वभावं वीतरागसदानन्दैक-सुखामृतरसपरिणतं निजशुद्धात्मतत्त्वं मुक्त्वा मतिं चित्तं परद्रव्ये देहसंगादिषु मा कार्षीरिति तात्पर्यार्थः ॥११२॥ एवं सूत्रचतुष्टयेनान्तरस्थले परलोकशब्दव्युत्पत्त्या परलोकशब्दवाच्यस्य

आगे फिर इसी बातको दृढ़ करते हैं—

गाथा-११२

अन्वयार्थ :—[जीव] हे जीव [यत्र मतिः] जहाँ तेरी बुद्धि है, [तत्र गतिः] वहीं पर गति है, उसको [येन] जिस कारणसे [त्वं मृत्वा] तू मरकर [लभसे] पावेगा, [तेन] इसलिये तू [परब्रह्म] परब्रह्मको [मुक्त्वा] छोड़कर [परद्रव्ये] परद्रव्यमें [मतिं] बुद्धिको [मा कार्षीः] मत कर।

भावार्थ :—शुद्ध द्रव्यार्थिकनयकर टाँकीका-सा गढ़ा हुआ अघटितघाट, अमूर्तिक पदार्थ, ज्ञायकमात्र स्वभाव, वीतराग, सदा आनंदरूप, अद्वितीय अतीन्द्रिय सुखरूप, अमृतके रसकर तृप्त ऐसे निज शुद्धात्मतत्त्वको छोड़कर द्रव्यकर्म- भावकर्म-नोकर्ममें या देहादि परिग्रहमें मनको मत लगा ॥११२॥

इसप्रकार पहले महाधिकारमें चार दोहा-सूत्रोंकर अंतरस्थलमें परलोक शब्दका अर्थ

वणी इरी पण आ वातने दढ करे छे.

भावार्थ :—तेथी शुद्ध द्रव्यार्थिकनयथी 'परब्रह्म' शब्दथी वाच्य, टङ्कोत्कीर्ण ज्ञायक जेनो अेक स्वभाव छे अेवा, अेक (केवण) वीतरागसदानंदरूप सुखामृतरसरूपे परिणमेवा निजशुद्धात्मतत्त्वने छोडीने परद्रव्यमां-देहसंगादिमां-चित्तने न जोड-न प्रवर्ताव, अे तात्पर्यार्थ छे. ११२.

अे प्रमाणे अन्तरस्थलमां थार गाथासूत्रोथी 'परलोक' शब्दनी व्युत्पत्तिथी 'परलोक'

परमात्मनो व्याख्यानं गतम्।

तदन्तरं किं तत् परद्रव्यमिति प्रश्ने प्रत्युत्तरं ददाति—

११३) जं णियदव्वहँ भिण्णु जडु तं परदव्वु वियाणि ।

पुग्गलु धम्माधम्मु णहु कालु वि पंचमु जाणि ॥११३॥

यत् निजद्रव्याद् भिन्नं जडं तत् परद्रव्यं जानीहि ।

पुद्गलः धर्माधर्मः नभः कालं अपि पञ्चमं जानीहि ॥११३॥

जमित्यादि। पदखण्डनारूपेण व्याख्यानं क्रियते। जं यत् णियदव्वहं निजद्रव्यात् भिण्णु भिन्नं पृथग्भूतं जडु जडं तं तत् परदव्वु वियाणि परद्रव्यं जानीहि। तच्च किम्। पुग्गलु धम्माधम्मु णहु पुद्गलधर्माधर्मनभोरूपं कालु वि कालमपि पंचमु जाणि पञ्चमं जानीहीति। अनन्तचतुष्टयस्वरूपात्रिजद्रव्याद्बाह्यं भावकर्मद्रव्यकर्मनोकर्मरूपं जीवसंबद्धं शेषं

परमात्मा किया। आगे परलोक (परमात्मा) में ही मन लगा, परद्रव्यसे ममता छोड़ ऐसा कहा गया था, उसमें शिष्यने प्रश्न किया कि परद्रव्य क्या हैं? उसका समाधान श्रीगुरु करते हैं—

गाथा-११३

अन्वयार्थः—[यत्] जो [निजद्रव्याद्] आत्म-पदार्थसे [भिन्नं] जुदा [जडं] जड पदार्थ है, [तत्] उसे [परद्रव्यं] परद्रव्य [जानीहि] जानो, और वह परद्रव्य [पुद्गलः धर्माधर्मः नभः कालं अपि पंचमं] पुद्गल, धर्म, अधर्म, आकाश, और पाँचवाँ कालद्रव्य [जानीहि] ये सब परद्रव्य जानो।

भावार्थः—द्रव्य छह हैं, उनमेंसे पाँच जड़ और जीवको चैतन्य जानो। पुद्गल धर्म, अधर्म, काल, आकाश ये सब जड़ हैं, इनको अपनेसे जुदा जानो और जीव भी अनंत हैं, उन सबको अपनेसे भिन्न जानो। अनंतचतुष्टयस्वरूप अपना आत्मा है, उसीको निज (अपना) जानो, और जीवके भावकर्मरूप रागादिक तथा द्रव्यकर्म, ज्ञानावरणादि आठ

शब्दथी वाच्य अेवा परमात्मानुं व्याप्यान समाप्त थयुं.

उवे, परलोक (परमात्मा)मां मन लगाव, परद्रव्यनी ममता छोड अेम जे कुडेवामां आव्युं तेमां 'परद्रव्य' शुं छे? अेवो शिष्ये प्रश्न क्यो, तेनुं समाधान श्री गुरु करे छे :—

भावार्थः—अनंतचतुष्टयस्वरूप निजद्रव्यथी बाह्य (भिन्न), भावकर्म, द्रव्यकर्म, अने

१८४]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-१ : द्वादश-११४]

पुद्गलादिपञ्चभेदं यत्सर्वं तद्व्ययमिति ॥११३॥

अथ वीतरागनिर्विकल्पसमाधिरन्तर्मुहूर्तेनापि कर्मजालं दहतीति ध्यानसामर्थ्यं दर्शयति—

११४) जइ णिविसद्धु वि कु वि करइ परमप्पइ अणुराउ ।

अग्गि-कणी जिम कट्टु-गिरि डहइ असेसु वि पाउ ॥११४॥

यदि निमिषार्धमपि कोऽपि करोति परमात्मनि अनुरागम् ।

अग्निकणिका यथा काष्ठगिरिं दहति अशेषमपि पापम् ॥११४॥

जइ इत्यादि। जइ णिविसद्धु वि यदि निमिषार्धमपि कु वि करइ कोऽपि कश्चित् करोति। किं करोति। परमप्पइ अणुराउ परमात्मन्यनुरागम्। तदा किं करोति। अग्निकणी जिम

कर्म, और शरीरादिक नोकर्म, और इनका संबंध अनादिसे है, परंतु जीवसे भिन्न है, इसलिये अपने मत मान। पुद्गलादि पाँच भेद जइ पदार्थ सब हेय जान, अपना स्वरूप ही उपादेय है, उसीको आराधन कर ॥११३॥

आगे एक अन्तर्मुहूर्तमें कर्म-जालको वीतरागनिर्विकल्पसमाधिरूप अग्नि भस्म कर डालती है ऐसी समाधिकी सामर्थ्य है, वही दिखाते हैं—

गाथा-११४

अन्वयार्थ :—[यदि] जो [निमिषार्धमपि] आधे निमेषमात्र भी [कोऽपि] कोई [परमात्मनि] परमात्मामें [अनुरागम्] प्रीतिको [करोति] करे तो [यथा] जैसे [अग्निकणिका] अग्निकी कणी [काष्ठगिरिं] काठके पहाड़को [दहति] भस्म करती है, उसी तरह [अशेषम् अपि पापम्] सब ही पापोंको भस्म कर डाले ।

भावार्थ :—ऋद्धिका गर्व, रसायनका गर्व अर्थात् पारा वगैरह आदि धातुओंके भस्म करनेका मद, अथवा नौ रसके जाननेका गर्व, कवि-कलाका मद, वादमें जीतनेका

नोकर्मरूप जिवना संबंधवाणुं अने भाकीनुं पुद्गलादि पांच भेदवाणुं जे कांई छे ते अधुंय उये छे. ११३.

उवे, वीतराग निर्विकल्प समाधि अन्तर्मुहूर्तमां ज कर्मजाणने भाणी नाभे छे अवेनुं ध्याननुं सामर्थ्य छे, अम दशावे छे :—

भावार्थ :—ऋद्धिनो गर्व, रसनो गर्व, (रसायननो गर्व अर्थात् पारा वगेरे धातुओने

અધિકાર-૧ : દોહા-૧૧૫]

પરમાત્મપ્રકાશ:

[૧૮૫

કદ્ધગિરી અગ્નિકણિકા યથા કાષ્ઠગિરિં દહતિ તથા ડહહ અસેસુ વિ પાઠ દહત્યશેષ પાપમિતિ । તથાહિ—ઋદ્ધિગૌરવરસગૌરવકવિત્વવાદિત્વગમકત્વવાગ્મિત્વચતુર્વિધશબ્દગૌરવસ્વરૂપપ્રભૃતિસમસ્ત-વિકલ્પજાલત્યાગરૂપેણ મહાવાતેન પ્રજ્વલિતા નિજશુદ્ધાત્મતત્ત્વધ્યાનાગ્નિકણિકા^૧સ્તોકાગ્નિકેન્ધનરાશિમિવાન્તર્મુહૂર્તેનાપિ ચિરસંચિતકર્મરાશિં દહતીતિ । અત્રૈવંવિધં શુદ્ધાત્મધ્યાન-સામર્થ્ય જ્ઞાત્વા તદેવ નિરન્તરં ભાવનીયમિતિ ભાવાર્થઃ ॥૧૧૪॥

અથ હે જીવ ચિન્તાજાલં મુક્ત્વા શુદ્ધાત્મસ્વરૂપં નિરન્તરં પશ્યેતિ નિરૂપયતિ—

૧૧૫) મેલ્લિવિ સયલ અવવ્ખડી જિય ણિઘ્ચિંતઠ હોઝ ।

ચિત્તુ ણિવેસહિ પરમપણ દેઠ ણિરંજણુ જોઝ ॥૧૧૫॥

મદ, શાસ્ત્રકી ટીકા બનાનેકા મદ, શાસ્ત્રકે વ્યાખ્યાન કરનેકા મદ, યે ચાર તરહકા શબ્દ-ગૌરવ-સ્વરૂપ ઇત્યાદિ અનેક વિકલ્પ-જાલોંકા ત્યાગરૂપ પ્રચંડ પવન ડસસે પ્રજ્વલિત હુઈ (દહકતી હુઈ) જો નિજ શુદ્ધાત્મતત્ત્વકે ધ્યાનરૂપ અગ્નિકી કણી હૈ, જૈસે વહ અગ્નિકી કણી કાઠકે પર્વતકો ભસ્મ કર દેતી હૈ, ડસી તરહ યહ સમસ્ત પાપોંકો ભસ્મ કર ડાલતી હૈ, અર્થાત્ જન્મ-જન્મકે ઇકઢે કિયે હુણ કર્મોંકો આધે નિમેષમેં નષ્ટ કર દેતી હૈ, ઇસી શુદ્ધ આત્મ-ધ્યાનકી સામર્થ્ય જાનકર ડસી ધ્યાનકી હી ભાવના સદા કરની ચાહિયે ॥૧૧૪॥

આગે હે જીવ, ચિંતાઓંકો છોઢકર શુદ્ધાત્મસ્વરૂપકો નિરંતર દેખ, ઇસા કહતે હૈ—

(ભસ્મ કરવાનો મદ, અથવા નવ રસ જાણવાનો મદ) અને કવિકળાનો મદ, વાદમાં જીતવાનો મદ, શાસ્ત્રની ટીકા બનાવવાનો મદ, શાસ્ત્રનું વ્યાખ્યાન કરવાનો મદ આ ચાર શબ્દગૌરવ—એ ગર્વાદિસ્વરૂપથી માંડીને સમસ્ત વિકલ્પજાળોના ત્યાગરૂપ પ્રચંડ પવનથી પ્રજ્વલિત નિજ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વના ધ્યાનરૂપ અગ્નિકણિકા, જેવી રીતે અગ્નિની નાની કણી ઇન્ધનના પહાડને ભસ્મિભૂત કરી નાખે છે, તેવી રીતે, દીર્ઘકાળથી સંચિત કરેલા (અનેક ભવોમાં સંચિત કરેલા) કર્મરાશિને અન્તર્મુહૂર્તમાં ભસ્મ કરી નાખે છે—નષ્ટ કરી દે છે.

અહીં, આવું શુદ્ધાત્મધ્યાનનું સામર્થ્ય જાણીને તે જ નિરંતર ભાવવા યોગ્ય છે, એવો ભાવાર્થ છે. ૧૧૪.

હવે, હે જીવ! ચિંતાજાળનો ત્યાગ કરીને શુદ્ધાત્મસ્વરૂપને તું નિરંતર દેખ, એમ કહે છે :—

૧ પાઠાન્તર :—સ્તોકાગ્નિકે = સ્તોકાગ્નિકણિકાનિ

१८६]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-१ : द्रोडा-११५

मुक्त्वा सकलां चिन्तां जीव निश्चिन्तः भूत्वा ।

चित्तं निवेशय परमपदे देवं निरञ्जनं पश्य ॥११५॥

मेल्लिवि इत्यादि। मेल्लिवि मुक्त्वा सयल समस्तं अवक्खडी देशभाषया चिन्तां जिय हे जीव णिच्चिंतउ होइ निश्चिन्तो भूत्वा। किं कुरु। चित्तु णिवेसहि चित्तं निवेशय धारय। क्क। परमपए निजपरमात्मपदे। पश्चात् किं कुरु। देउ णिरंजणु जोइ देवं निरञ्जनं पश्येति। तद्यथा। हे जीव दृष्टश्रुतानुभूतभोगाकांक्षास्वरूपपापध्यानादि समस्तचिन्ताजालं मुक्त्वा निश्चिन्तो भूत्वा चित्तं परमात्मस्वरूपे स्थिरं कुरु, तदनन्तरं भावकर्मद्रव्यकर्मनोकर्माञ्जनरहितं देवं परमाराध्यं निजशुद्धात्मानं ध्यायेति भावार्थः। अपध्यानलक्षणं कथ्यते—
“बन्धवधच्छेदादेर्द्वेषाद्रागाच्च परकलत्रादेः। आर्तध्यानमपध्यानं शासति जिनशासने

गाथा-११५

अन्वयार्थः—[हे जीव] हे जीव [सकलां] समस्त [चिन्तां] चिन्ताओंको [मुक्त्वा] छोड़कर [निश्चिन्तः भूत्वा] निश्चित होकर तू [चित्तं] अपने मनको [परमपदे] परमपदमें [निवेशय] धारण कर, और [निरंजनं देवं] निरंजनदेवको [पश्य] देख।

भावार्थः—हे हंस, (जीव) देखे सुने और भोगे हुए भोगोंकी वांछारूप खोटे ध्यान आदि सब चिन्ताओंको छोड़कर अत्यंत निश्चित होकर अपने चित्तको परमात्मस्वरूपमें स्थिर कर। उसके बाद भावकर्म, द्रव्यकर्म, नोकर्मरूप अंजनसे रहित जो निरंजनदेव परम आराधने योग्य अपना शुद्धात्मा है, उसका ध्यान कर। पहले यह कहा था कि खोटे ध्यानको छोड़, सो खोटे ध्यानका नाम शास्त्रमें अपध्यान कहा है। अपध्यानका लक्षण कहते हैं। “बंधवधेत्यादि” उसका अर्थ ऐसा है कि निर्मल बुद्धिवाले पुरुष जिन-शासनमें उसको अपध्यान कहते हैं, जो द्वेषसे परके मारनेका बाँधनेका अथवा छेदनेका चिंतवन करे, और

भावार्थः—हे श्रुव! देभेला, सांभणेला अने अनुभवेला भोगोनी आकांक्षास्वरूप अपध्यानादि समस्त चिन्ताजालने छोडीने, निश्चित थईने चित्तने परमात्मस्वरूपमां स्थिर कर, अने भावकर्म, द्रव्यकर्म, अने नोकर्मरूप अंजन रहित परम आराध्य अेवो देव जे निज शुद्धात्मा छे तेनुं ध्यान कर.

अपध्याननुं स्वरूप कडे छे : “बन्धवधच्छेदादेर्द्वेषाद्रागाच्च परकलत्रादेः। आर्तध्यानमपध्यानं शासति जिनशासने विशदाः॥” (श्री रत्नकरंडश्रावकाचार गाथा ७८) (अर्थः—द्वेषभावथी परनां वधबंधनछेदनादिनुं चिंतवन करवुं अने रागभावथी परस्त्रीआदिनुं चिंतवन करवुं तेने

विशदाः ॥” ॥११५॥

अथ शिवशब्दवाच्ये निजशुद्धात्मनि ध्याते यत्सुखं भवति तत्सूत्रत्रयेण प्रतिपादयति—

११६) जं सिव—दंसणि परम-सुहु पावहि ज्ञाणु करंतु ।

तं सुहु भुवणि वि अत्थि णवि मेल्लिवि देउ अणंतु ॥११६॥

यत् शिवदर्शने परमसुखं प्राप्नोषि ध्यानं कुर्वन् ।

तत् सुखं भुवनेऽपि अस्ति नैव मुक्त्वा देवं अनन्तम् ॥११६॥

जमित्यादि । पदखण्डनारूपेण व्याख्यानं क्रियते—जं यत् सिवदंसणि स्वशुद्धात्मदर्शने परमसुहु परमसुखं पावहि प्राप्नोषि हे प्रभाकरभट्ट । किं कुर्वन् सन् । ज्ञाणु करंतु ध्यानं कुर्वन् सन् तं सुहु तत्पूर्वोक्तसुखं भुवणि वि भुवनेऽपि अत्थि णवि अस्ति नैव । किं कृत्वा । मेल्लिवि

रागभावसे परस्त्री आदिका चिंतवन करे । उस अपध्यानके दो भेद हैं, एक आर्त दूसरा रौद्र । सो ये दोनों ही नरक, निगोदके कारण हैं, इसलिये विवेकियोंको त्यागने योग्य हैं ॥११५॥

आगे शिव शब्दसे कहे गये निज शुद्ध आत्माके ध्यान करने पर जो सुख होता है, उस सुखको तीन दोहा-सूत्रोंमें वर्णन करते हैं—

गाथा—११६

अन्वयार्थ :—[यत्] जो [ध्यानं कुर्वन्] ध्यान करता हुआ [शिवदर्शने परमसुखं] निज शुद्धात्माके अवलोकनमें अत्यंत सुख [प्राप्नोषि] हे प्रभाकर, तू पा सकता है, [तत् सुखं] वह सुख [भुवने अपि] तीनलोकमें भी [अनन्तम् देवं मुक्त्वा] परमात्म द्रव्यके सिवाय [नैव अस्ति] नहीं है ।

भावार्थ :—शिव नाम कल्याणका है, सो कल्याणरूप ज्ञानस्वभाव निज शुद्धात्माको जानो, उसका जो दर्शन अर्थात् अनुभव उसमें सुख होता है, वह सुख परमात्माको छोड़ जिनशासनमां वियक्ष्ण पुरुषो (ज्ञाता पुरुषो) आर्तध्यान कडे छे. ११५.

उवे, 'शिव' शब्दथी वाच्य अेवा निजशुद्धात्मानुं ध्यान करतां, जे सुख थाय छे तेनुं कथन त्रण गाथासूत्रोथी करे छे :—

भावार्थ :—अहीं, 'शिव' शब्दथी विशुद्धज्ञानस्वभाववाणो निजशुद्धात्मा जाणवो. वीतराग निर्विकल्प त्रिगुणियुक्त समाधिने करतो थको तुं शिवदर्शनमां अर्थात् तेनुं दर्शन-

૧૮૮]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૧ : દોહા-૧૧૬

મુક્ત્વા । કમ્ । દેઽ દેવમ્ । કથંભૂતમ્ । અણંતુ અનન્તશબ્દવાચ્યપરમાત્મપદાર્થમિતિ । તથાહિ—
શિવશબ્દેનાત્ર વિશુદ્ધજ્ઞાનસ્વભાવો નિજશુદ્ધાત્મા જ્ઞાતવ્યઃ તસ્ય દર્શનમવલોકનમનુભવનં તસ્મિન્
શિવદર્શને પરમસુખં નિજશુદ્ધાત્મભાવનોત્પન્નવીતરાગપરમાહ્લાદરૂપં લભસે । કિં કુર્વન્ સન્ ।
વીતરાગનિર્વિકલ્પત્રિગુપ્તિસમાધિં કુર્વન્ । इत्थंભૂતં સુખં અનન્તશબ્દવાચ્યો યોઽસૌ પરમાત્મપદાર્થસ્તં
મુક્ત્વા ત્રિભુવનેઽપિ નાસ્તીતિ । અયમત્રાર્થઃ । શિવશબ્દવાચ્યો યોઽસૌ નિજપરમાત્મા સ એવ
રાગદ્વેષમોહપરિહારેણ ધ્યાતઃ સન્નાકુલત્વલક્ષણં પરમસુખં દદાતિ નાન્યઃ કોઽપિ શિવનામેતિ
પુરુષઃ ॥ ૧૧૬ ॥ અથ—

૧૧૭) જં મુણિ લહઈ અણંત—સુહુ ણિય—અપ્પા જ્ઞાયંતુ ।

તં સુહુ ઇંદુ વિ ણવિ લહઈ દેવિહિં કોડિ રમંતુ ॥૧૧૭॥

ત્રીનલોકમેં નહીં હૈ । વહ સુખ ક્યા હૈ ? જો નિર્વિકલ્પ વીતરાગ પરમ આનંદરૂપ શુદ્ધાત્મભાવ
હૈ, વહી સુખી હૈ । ક્યા કરતા હુઆ યહ સુખ પાતા હૈ કિ ત્રીન ગુપ્તિરૂપ પરમસમાધિમેં આરૂઢ
હુઆ સતા ધ્યાની પુરુષ હી ડસ સુખકો પાતા હૈ । અનંત ગુણરૂપ આત્મ-તત્ત્વકે બિના વહ સુખ
ત્રીનો લોકકે સ્વામી ઇન્દ્રાદિકો ભી નહીં હૈ । ડસ કારણ સારાંશ યહ નિકલા કિ શિવ નામવાલા
જો નિજ શુદ્ધાત્મા હૈ, વહી રાગ-દ્વેષ મોહકે ત્યાગકર ધ્યાન કિયા ગ્યા આકુલતા રહિત પરમ
સુખકો દેતા હૈ । સંસારી જીવોંકે જો ઇન્દ્રિયજનિત સુખ હૈ, વહ આકુલતારૂપ હૈ, ઓર આત્મીક
અત્રીન્દ્રિયસુખ આકુલતા રહિત હૈ, સો સુખ ધ્યાનસે હી મિલતા હૈ, ડૂસરા કોઈ શિવ યા બ્રહ્મા
યા વિષ્ણુ નામકા પુરુષ દેનેવાલા નહીં હૈ । આત્માકા હી નામ શિવ હૈ, વિષ્ણુ હૈ, બ્રહ્મા હૈ ॥૧૧૬॥

આગે કહતે હૈં કિ જો સુખ આત્માકો ધ્યાવનેસે મહામુનિ પાતે હૈં, વહ સુખ ઇન્દ્રાદિ
દેવોંકો ડુર્લભ હૈ—

અવલોકન-અનુભવન-તેમાં નિજશુદ્ધાત્માની ભાવનાથી ઉત્પન્ન વીતરાગ પરમ આહ્લાદરૂપ પરમ
સુખ તું પામી શકે તેવું સુખ, 'અનંત' શબ્દથી વાચ્ય એવો જે આ પરમાત્મપદાર્થ છે તેને છોડીને,
ત્રણ ભુવનમાં (ક્યાંય પણ) નથી.

અહીં, એ અર્થ છે કે 'શિવ' શબ્દથી વાચ્ય એવો જે નિજપરમાત્મા છે તે જ
રાગદ્વેષમોહના ત્યાગ વડે ધ્યાન કરવામાં આવતાં, અનાકુળતા જેનું લક્ષણ છે એવા પરમસુખને
આપે છે; બીજો કોઈ 'શિવ' નામનો પુરુષ પરમસુખને આપતો નથી. ૧૧૬.

હવે, કહે છે કે જે સુખ આત્માનું ધ્યાન કરવાથી મહામુનિ પામે છે તે સુખ ઇન્દ્રાદિ
દેવોને ડુર્લભ છે :—

યત્ મુનિઃ લભતે અનન્તસુખં નિજાત્માનં ધ્યાયન્ ।

તત્ સુખં ઇન્દ્રોઽપિ નૈવ લભતે દેવીનાં કોટિં રમ્યમાણઃ ॥૧૧૭॥

જમિત્યાદિ । જં યત્ મુણિ મુનિસ્તપોધનઃ લહૈ લભતે અણંતસુહુ અનન્તસુખમ્ । કિં કુર્વન્ સન્ । ણિયઅપ્પા જ્ઞાયંતુ નિજાત્માનં ધ્યાયન્ સન્ તં સુહુ તત્પૂર્વોક્તં સુખં ઇંદુ વિ ણવિ લહૈ ઇન્દ્રોઽપિ નૈવ લભતે । કિં કુર્વન્ સન્ । દેવિહિં કોટિ રમંતુ દેવીનાં કોટિ રમયન્ અનુભવત્તિ । અયમત્ર તાત્પર્યાર્થઃ । બાહ્યાભ્યન્તરપરિગ્રહરહિતઃ સ્વશુદ્ધાત્મતત્ત્વ-ભાવનોત્પન્નવીતરાગપરમાનન્દસહિતો મુનિર્યત્સુખં લભતે તદ્દેવેન્દ્રાદયોઽપિ ન લભન્ત ઇતિ । તથા ચોક્તમ્—“દહ્યમાને જગત્યસ્મિન્મહતા મોહવહ્નિના । વિમુક્તવિષયાસંગાઃ સુખાયન્તે તપોધનાઃ ॥૧૧૭॥

ગાથા-૧૧૭

અન્વચાર્થ :—[નિજાત્મનં ધ્યાયન્] અપની આત્માકો ધ્યાવતા [મુનિઃ] પરમ તપોધન (મુનિ) [યત્ અનન્તસુખં] જો અનંતસુખ [લભતે] પાતા હૈ, [તત્ સુખં] ઉસ સુખકો [ઇન્દ્રઃ અપિ] ઇન્દ્ર બી [દેવીનાં કોટિં રમ્યમાણઃ] કરોડ દેવિયોંકે સાથ રમતા હુઆ [નૈવ] નહીં [લભતે] પાતા ।

ભાવાર્થ :—બાહ્ય ઓર અંતરંગ પરિગ્રહસે રહિત નિજ શુદ્ધાત્માકી ભાવનાસે ઉત્પન્ન હુઆ જો વીતરાગ પરમાનંદ સહિત મહામુનિ જો સુખ પાતા હૈ, ઉસ સુખકો ઇન્દ્રાદિ બી નહીં પાતે । જગત્મેં સુખી સાધુ હી હૈં, અન્ય કોઈ નહીં । યહી કથન અન્ય શાસ્ત્રોંમેં બી કહા હૈ—“દહ્યમાને ઇત્યાદિ” ઇસકા અર્થ ઇસા હૈ કિ મહામોહરૂપી અગ્નિસે જલતે હુએ ઇસ જગત્મેં દેવ, મનુષ્ય, તિર્યઞ્ચ, નારકી સબી દુઃખી હૈં, ઓર જિનકે તપ હી ધન હૈ, તથા સબ વિષયોંકા સંબંધ જિન્હોંને છોડ દિયા હૈ, ઇસા સાધુ મુનિ જગત્મેં સુખી હૈં ॥૧૧૭॥

આગે ઇસા કહતે હૈં કિ વૈરાગી મુનિ હી નિજ આત્માકો જાનતે હુએ નિર્વિકલ્પ સુખકો પાતે હૈં—

ભાવાર્થ :—બાહ્ય અભ્યંતર પરિગ્રહ રહિત, સ્વશુદ્ધાત્મતત્ત્વની ભાવનાથી ઉત્પન્ન વીતરાગ પરમાનંદ સહિત મુનિ જે સુખ પામે છે તે સુખ દેવેન્દ્રાદિ પણ પામતા નથી. એ તાત્પર્યાર્થ છે. વળી કહ્યું પણ છે કે “દહ્યમાને જગત્યસ્મિન્મહતા મોહવહ્નિના । વિમુક્તવિષયાસંગા સુખાયન્તે તપોધનાઃ ॥ [અર્થ :—મહામોહરૂપી અગ્નિથી બળતા આ જગતમાં (બધા જીવો દુઃખી છે, માત્ર) જેમણે સર્વ વિષયનો સંગ છોડી દીધો છે એવા મુનિઓ જ સુખી છે.] ૧૧૭.

હવે, વૈરાગી મુનિ જ નિજ આત્માને જાણતો થકો નિર્વિકલ્પ સુખને પામે છે, એમ હવે કહે છે :—

१८०]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-१ : द्रोडा-११८

११८) अप्पा—दंसणि जिणवरहँ जं सुहु होइ अणंतु ।

तं सुहु लहइ विराउ जिउ जाणंतउ सिउ संतु ॥११८॥

आत्मदर्शने जिनवराणां यत् सुखं भवति अनन्तम् ।

तत् सुखं लभते विरागः जीवः जानन् शिवं शान्तम् ॥११८॥

अप्पा इत्यादि। अप्पादंसणि निजशुद्धात्मदर्शने जिणवरहँ छद्मस्थावस्थायां जिनवराणां जं सुहु होइ अणंतु यत्सुखं भवत्यनन्तं तं सुहु तत्पूर्वोक्तसुखं लहइ लभते। कोऽसौ। विराउ जिउ वीतरागभावनापरिणतो जीवः किं कुर्वन् सन्। जाणंतउ जानन्ननुभवन् सन्। कम्। सिउ शिवशब्दवाच्यं निजशुद्धात्मस्वभावम्। कथंभूतम्। संतु शान्तं रागादिविभावरहितमिति। अयमत्र भावार्थः। दीक्षाकाले शिवशब्दवाच्यस्वशुद्धात्मानुभवने यत्सुखं भवति जिनवराणां वीतरागनिर्विकल्पसमाधिरतो जीवस्तत्सुखं लभत इति॥११८॥

अथ कामक्रोधादिपरिहारेण शिवशब्दवाच्यः परमात्मा दृश्यत इत्यभिप्रायं मनसि संप्रधार्य

गाथा-११८

अन्वयार्थः—[आत्म दर्शने] निज शुद्धात्माके दर्शनमें [यत् अनन्तम् सुखं] जो अनंत अद्भुत सुख [जिनवराणां] मुनि-अवस्थामें जिनेश्वरदेवोंके [भवति] होता है, [तत् सुखं] वह सुख [विरागः जीवः] वीतरागभावनाको परिणत हुआ मुनिराज [शिवं शांतं जानन्] निज शुद्धात्मस्वभावको तथा रागादि रहित शांत भावको जानता हुआ [लभते] पाता है।

भावार्थः—निज शुद्धात्माके दर्शनमें जो अनंत अद्भुत सुख मुनि-अवस्थामें जिनेश्वरदेवोंके होता है, वह सुख वीतरागभावनाको परिणत हुआ मुनिराज निज शुद्धात्मस्वभावको तथा रागादि रहित शांत भावको जानता हुआ पाता है। दीक्षाके समय तीर्थकरदेव निज शुद्ध आत्माको अनुभवते हुए जो निर्विकल्प सुख पाते हैं, वही सुख रागादि रहित निर्विकल्प-समाधिमें लीन विरक्त मुनि पाते हैं॥११८॥

आगे काम क्रोधादिके त्यागनेसे शिव शब्दसे कहा गया परमात्मा दीख जाता है, ऐसा

भावार्थः—दीक्षा समये 'शिव' शब्दशी वाच्य अेवा स्वशुद्धात्माना अनुभवमां जिनवरोने जे सुभ थाय छे ते सुभ वीतराग निर्विकल्प समाधिमां रत जव (विरक्त मुनि) पाभे छे. ११८.

उवे, कामक्रोधादिना परिहार वडे 'शिव' शब्दशी वाच्य अेवो परमात्मा देभाय छे, अेवो

सूत्रमिदं ^१कथयन्ति—

११६) जोइय णिय-मणि णिम्मलए पर दीसइ सिउ संतु ।

अंबरि णिम्मलि घण—रहिए भाणु जि जेम फुरंतु ॥११६॥

योगिन् निजमनसि निर्मले परं दृश्यते शिवः शान्तः ।

अम्बरे निर्मले घनरहिते भानुः इव यथा स्फुरन् ॥११६॥

जोइय इत्यादि। जोइय हे योगिन् णियमणि निजमनसि। कथंभूते। णिम्मलए निर्मले परं नियमेन दीसइ दृश्यते। कोऽसौ। कर्मतापन्नः सिउ शिवशब्दवाच्यो निजपरमात्मा। कथंभूतः। संतु शान्तः रागादिरहितः। दृष्टान्तमाह। अम्बरे आकाशे। कथंभूते। णिम्मलि निर्मले। पुनरपि कथंभूते। घणरहिए घनरहिते। क इव। भाणु जि भानुखि यथा। किं कुर्वन्। फुरंतु स्फुरन् प्रकाशमान इति। अयमत्र तात्पर्यार्थः। यथा घनघटाटोपविघटने सति निर्मलाकाशे दिनकरः प्रकाशते तथा शुद्धात्मानुभूतिप्रतिपक्षभूतानां कामक्रोधादिविकल्परूपघनानां विनाशे सति निर्मलचित्ताकाशे केवलज्ञानाद्यनन्तगुणकरकलितः

अभिप्राय मनमें रखकर यह गाथा-सूत्र कहते हैं—

गाथा-११९

अन्वयार्थः—[योगिन्] हे योगी, [निर्मले निजमनसि] निर्मल अपने मनमें [शिवः शान्तः] निज परमात्मा रागादि रहित [परं] नियमसे [दृश्यते] दिखता है, [यथा] जैसे [घनरहिते निर्मले] बादल रहित निर्मल [अंबरे] आकाशमें [भानुः इव] सूर्यके समान [स्फुरन्] भासमान (प्रकाशमान) है।

भावार्थः—जैसे मेघमालाके आडंबरसे सूर्य नहीं भासता-दिखता और मेघके आडंबरके दूर होने पर निर्मल आकाशमें सूर्य स्पष्ट दिखता है, उसी तरह शुद्ध आत्माकी अनुभूतिके शत्रु जो काम-क्रोधादि विकल्परूप मेघ हैं, उनके नाश होने पर निर्मल

अभिप्राय मनमां राभीने आ गाथासूत्र कडे छे :—

भावार्थः—जेवी रीते घटाटोप वाटणां वीभराई जतां, निर्मल आकाशमां सूर्य प्रकाशे छे तेवी रीते शुद्धात्मानी अनुभूतिथी प्रतिपक्षभूत कामक्रोधादि विकल्परूप वाटणांओनो नाश थतां,

१ पाठान्तरः :—कथयन्ति=प्रतिपादयति

१८२]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-१ : द्वादश-१२०

निजशुद्धात्मादित्यः प्रकाशं करोतीति ॥११६॥

अथ यथा मलिने दर्पणे रूपं न दृश्यते तथा रागादिमलिनचित्ते शुद्धात्मस्वरूपं न दृश्यत इति निरूपयति—

१२०) राएँ रंगिए हियवडए देउ ण दीसइ संतु ।

दप्पणि मइलए बिंबु जिम एहउ जाणि णिभंतु ॥१२०॥

रागेन रञ्जिते हृदये देवः न दृश्यते शान्तः ।

दर्पणे मलिने बिम्बं यथा एतत् जानीहि निर्भ्रान्तम् ॥१२०॥

राएँ इत्यादि । राएँ रंगिए हियवडए रागेन रञ्जिते हृदये देउ ण दीसइ देवो न दृश्यते । किंविशिष्टः संतु शान्तो रागादिरहितः । दृष्टान्तमाह । दप्पणि मइलए दर्पणे मलिने बिंबु जिम मनरूपी आकाशमें केवलज्ञानादि अनंतगुणरूप किरणोंकर सहित निज शुद्धात्मारूपी सूर्य प्रकाश करता है ॥११९॥

आगे जैसे मैले दर्पणमें रूप नहीं दीखता, उसी तरह रागादिकर मलिन चित्तमें शुद्ध आत्मस्वरूप नहीं दिखता, ऐसा कहते हैं—

गाथा-१२०

अन्वयार्थ :—[रागेन रंजिते] रागकरके रंजित [हृदये] मनमें [शांतः देवः] रागादि रहित आत्म देव [न दृश्यते] नहीं दीखता, [यथा] जैसे कि [मलिने दर्पणे] मैले दर्पणमें [बिंबं] मुख नहीं भासता [एतत्] यह बात हे प्रभाकर भट्ट, तू [निर्भ्रान्तम्] संदेह रहित [जानीहि] जान ।

भावार्थ :—ऐसा श्री योगीन्द्राचार्यने उपदेश दिया है कि जैसे सहस्र किरणोंसे शोभित सूर्य आकाशमें प्रत्यक्ष दिखता है, लेकिन मेघसमूहकर ढँका हुआ नहीं दिखता, उसी तरह निर्भ्रान्त चित्तरूपी आकाशमां केवलज्ञानादि अनंतगुणरूपी किरणोत्थी युक्त निजशुद्धात्मारूपी सूर्य प्रकाश करे छे, ओ तात्पर्यार्थ छे. ११८.

उवे, जेवी रीते मलिन दर्पणमां रुप देजातुं नथी तेवी रीते रागादिथी मलिन चित्तमां शुद्धात्मस्वरूप देजातुं नथी, अम कडे छे :—

भावार्थ :—जेवी रीते मेघपटलथी आस्थादित थयेलो, (सहस्र किरणोत्थी) शोभित सूर्य विद्यमान होवा छतां पण, देजातो नथी तेवी रीते कामकोधादि विकल्परूप वादणांथी आस्थादित

अधिकार-१ : ढोडा-१२१]

परमात्मप्रकाशः

[१८३

बिम्बं यथा एहउ एतत् जाणि जानीहि हे प्रभाकरभट्ट णिभंतु निर्भ्रान्तं यथा भवतीति। अयमत्राभिप्रायः। यथा मेघपटलप्रच्छादितो विद्यमानोऽपि सहस्रकरो न दृश्यते तथा केवलज्ञानकिरणैर्लोकालोकप्रकाशकोऽपि कामक्रोधादिविकल्पमेघप्रच्छादितः सन् देहमध्ये शक्तिरूपेण विद्यमानोऽपि निजशुद्धात्मा दिनकरो न दृश्यते इति॥१२०॥

अथानन्तरं विषयासक्तानां परमात्मा न दृश्यत इति दर्शयति—

१२१) जसु हरिणच्छी हियवडए तसु णवि बंभु वियारि ।

ऐक्कहिं केम समंति वढ बे खंडा पडियारि ॥१२१॥

यस्य हरिणाक्षी हृदये तस्य नैव ब्रह्म विचारय ।

एकस्मिन् कथं समायातौ वत्स द्वौ खंडौ प्रत्याकारे (?) ॥१२१॥

जसु इत्यादि। जसु यस्य पुरुषस्य हरिणच्छि हरिणाक्षी स्त्री हियवडए हृदये

केवलज्ञानादि अनंतगुणरूप किरणोंकर लोक-अलोकका प्रकाशनेवाला भी इस देह (घट) के बीचमें शक्तिरूपसे विद्यमान निज शुद्धात्मस्वरूप (परमज्योति चिद्रूप) सूर्य काम-क्रोधादि राग-द्वेष भावोंस्वरूप विकल्प-जालरूप मेघसे ढँका हुआ नहीं दिखता ॥१२०॥

आगे जो विषयोंमें लीन हैं, उनको परमात्माका दर्शन नहीं होता, ऐसा दिखलाते हैं—

गाथा-१२१

अन्वयार्थ :—[यस्य हृदये] जिस पुरुषके चित्तमें [हरियाक्षी] मृगके समान नेत्रवाली स्त्री [वसति] बस रही है [तस्य] उसके [ब्रह्म] अपना शुद्धात्मा [नैव] नहीं है, अर्थात् उसके शुद्धात्माका विचार नहीं होता, ऐसा हे प्रभाकर भट्ट, तू अपने मनमें [विचारय] विचार कर। बड़े [वत्] खेदकी बात है कि [इकस्मिन्] एक [प्रतिकारे] म्यानमें [द्वौ खड्गो] दो तलवारें [कथं समायातौ] कैसे आ सकती हैं ? कभी नहीं समा सकतीं।

भावार्थ :—वीतरागनिर्विकल्पसमाधिकर उत्पन्न हुआ अनाकुलतारूप परम आनंद

थयो थको, डेवणज्ञानरूप डिरणोथी लोकालोकनो प्रकाशक निजशुद्धात्मारूप सूर्य शरीरमां शक्तिरूपे विद्यमान डोवा छतां पण देभातो नथी, ओ अभिप्राय छे. १२०.

त्यार पछी 'विषयासक्त' जिवोने (जेओ विषयोमां आसक्त छे तेमने) परमात्मा देभातो नथी, ओम दशावे छे :—

भावार्थ :—वीतराग निर्विकल्प परम समाधिथी उत्पन्न, अनाकुणता जेनुं लक्षण छे

૧૮૪]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૧ : દોહા-૧૨૧

વસતીતિ ક્રિયાધ્યાહારઃ, તસુ તસ્ય ણવિ નૈવાસ્તિ। કોડસૌ। વંધુ બ્રહ્મશબ્દવાચ્યો નિજપરમાત્મા વિચારી एवं વિચારય ત્વં हे प्रभाकरभट्ट। अत्रार्थे दृष्टान्तमाह। एक्कहिं केम एकस्मिन् कथं समंति सम्यग्मिमाते सम्यगवकाशं कथं लभेते वढ बत वे खंडा द्वो खड्गौ असी। क्वाधिकरणभूते। पडियारी प्रतिकारे (?) कोशशब्दवाच्ये इति। तथाहि। वीतरागनिर्विकल्पपरमसमाधिसंजातानाकुलत्वलक्षणपरमानन्दसुखामृतप्रतिबन्धकैराकुलत्वोत्पादकैः स्त्रीरूपावलोकनचिन्तादिसमुत्पन्नहावभावविभ्रमविलासविकल्पजालैर्मूर्च्छिते वासिते रञ्जिते परिणते चित्ते त्वेकस्मिन् प्रतिहारे (?) खड्गद्वयवत्परमब्रह्मशब्दवाच्यनिजशुद्धात्मा कथमवकाशं लभते न कथमपीति भावार्थः। हावभावविभ्रमविलासलक्षणं कथ्यते। “हावो मुखविकारः स्याद्भावश्चित्तोत्थ उच्यते। विलासो नेत्रजो ज्ञेयो विभ्रमो भ्रूयुगान्तयोः॥”॥१२१॥

अतीन्द्रिय-सुखरूप अमृत है, उसके रोकनेवाले तथा आकुलताको उत्पन्न करनेवाले जो स्त्रीरूपके देखनेकी अभिलाषादिसे उत्पन्न हुए हाव (सुख-विकार) भाव अर्थात् चित्तका विकार, विभ्रम अर्थात् मुँहका टेढ़ा करना, विलास अर्थात् नेत्रोंके कटाक्ष इन स्वरूप विकल्पजालोंकर, मूर्च्छित रंजित परिणाम चित्तमें ब्रह्मका (निज शुद्धात्माका) रहना कैसे हो सकता है? जैसे कि एक म्यानमें दो तलवारों कैसे आ सकती हैं? नहीं आ सकतीं। उसी तरह एक चित्तमें ब्रह्म-विद्या और विषय-विनोद ये दोनों नहीं समा सकते। जहाँ ब्रह्म-विचार हे, वहाँ विषय-विकार नहीं है, जहाँ विषय-विकार हैं वहाँ ब्रह्म-विचार नहीं है। इन दोनोंमें आपसमें विरोध है। हाव भाव विभ्रम विलास इन चारोंका लक्षण दूसरी जगह भी कहा है। “हावो मुखविकारः” इत्यादि, उसका अर्थ ऊपर कर चुके हैं, इससे दूसरी बार नहीं करा ॥१२१॥

એવા પરમાનંદરૂપ જે સુખામૃતને પ્રતિબંધક, આકુળતાના ઉત્પાદક એવા સ્ત્રીરૂપને દેખવાની અભિલાષાથી ઉત્પન્ન હાવ, ભાવ, વિભ્રમ, વિલાસના વિકલ્પજાળથી મૂર્છિત-વાસિત-રંજિત-પરિણત-ચિત્તમાં, એક મ્યાનમાં બે તલવાર ન સમાય તેની જેમ, ‘બ્રહ્મ’ શબ્દથી વાચ્ય એવો નિજશુદ્ધાત્મા કેવી રીતે અવકાશ મેળવે? એ ભાવાર્થ છે. (અર્થાત્ ન મેળવે.)

હાવ, ભાવ, વિભ્રમ, વિલાસનું સ્વરૂપ કહે છે.

“हावो मुखविकारः स्याद्भावश्चित्तोत्थ उच्यते। विलासो नेत्रजो ज्ञेयो विभ्रमो भ्रूयुगान्तयोः॥” (अर्थ :—मुखविकार ते हाव છે, ચિત્તવિકાર તે ભાવ છે, નેત્રનો વિકાર તે વિલાસ છે, બંને ભમ્મરના છેડાનો વિકાર તે વિભ્રમ છે.) ૧૨૧.

अथ रागादिरहिते निजमनसि परमात्मा निवसतीति दर्शयति—

१२२) णिय-मणि णिम्मलि णाणियहं णिवसइ देउ अणाइ ।

हंसा सरवरि लीणु जिम महु एहउ पडिहाइ ॥१२२॥

निजमनसि निर्मले ज्ञानिनां निवसति देवः अनादिः ।

हंसः सरोवरे लीनः यथा मम ईदृशः प्रतिभाति ॥१२२॥

णियमणि इत्यादि। णियमणि निजमनसि। किंविशिष्टे। णिम्मलि निर्मले रागादिमलरहिते। केषां मनसि। णाणियहं ज्ञानिनां णिवसइ निवसति। कोऽसौ। देउ देवः आराध्यः किंविशिष्टः। अणाइ अनादिः। क इव कुत्र। हंसा सरवरि लीणु जिम हंसः सरोवरे लीनो यथा हे प्रभाकरभट्ट महु एहउ पडिहाइ ममैवं प्रतिभातीति। तथाहि। पूर्वसूत्रकथितेन

आगे रागादि रहित निज मनमें परमात्मा निवास करता है, ऐसा दिखाते हैं—

गाथा—१२२

अन्वयार्थ :—[ज्ञानिनां] ज्ञानियोंके [निर्मले] रागादि मल रहित [निजमनसि] निज मनमें [अनादिः देवः] अनादि देव आराधने योग्य शुद्धात्मा [निवसति] निवास कर रहा है, [यथा] जैसे [सरोवरे] मानस सरोवरमें [लीनः हंसः] लीन हुआ हंस बसता है। सो हे प्रभाकर भट्ट [मम] मुझे [एवं] ऐसा [प्रतिभाति] मालूम पड़ता है। ऐसा वचन श्री योगीन्द्रदेवने प्रभाकरभट्टसे कहा।

भावार्थ :—पहले दोहेमें जो कहा था कि चित्तकी आकुलताके उपजानेवाले स्त्रीरूपका देखना सेवना चिंतादिकोंसे उत्पन्न हुए रागादितरंगोंके समूह हैं, उनकर रहित निज शुद्धात्मद्रव्यका सम्यक् श्रद्धान स्वाभाविक ज्ञान उससे वीतराग परमसुखरूप अमृतरस उस स्वरूप निर्मल नीरसे भरे हुए ज्ञानियोंके मानससरोवरमें परमात्मादेवरूपी हंस निरंतर रहता है।

उवे, रागादि रहित निजमनमां परमात्मा वसे छे, अेम दर्शावे छे :—

भावार्थ :—पूर्व सूत्रमां कहेली, चित्तनी आकुणतानी उत्पादक अेवी, स्त्रीरूपने देभवानी, सेववानी अभिलाषादिथी उत्पन्न रागादि कल्लोलमाणानी जाणथी रहित, निजशुद्धात्मद्रव्यनी सम्यक्श्रद्धाथी सउज उत्पन्न वीतराग परमसुखसुधारसस्वरूप निर्मण नीरथी पूर्ण, वीतराग स्वसंवेदनजनित मानससरोवरमां परमात्मा लीन रहे छे. ते परमात्मा

१८६]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-१ : ६०६-१२३]

चित्ताकुलत्वोत्पादकेन स्त्रीरूपावलोकनसेवनचिन्तादिसमुत्पन्नेन रागादिकल्लोलमालाजालेन रहिते निजशुद्धात्मद्रव्यसम्यक्श्रद्धानसहजसमुत्पन्नवीतरागपरमसुखसुधारसस्वरूपेण निर्मलनीरेण पूर्णे वीतरागस्वसंवेदनजनितमानससरोवरे परमात्मा लीनस्तिष्ठति। कथंभूतः। निर्मलगुणसादृश्येन हंस इव हंसपक्षी इव। कुत्र प्रसिद्धः। सरोवरे। हंस इवेत्यभिप्रायो भगवतां श्रीयोगीन्द्रदेवानाम् ॥१२२॥

उक्तं च—

१२३) देउ ण देउले णवि सिलाए णवि लिप्पइ णवि चित्ति ।

अखउ णिरंजणु णाणमउ सिउ संठिउ सम-चित्ति ॥१२३॥

देवः न देवकुले नैव शिलायां नैव लेपे नैव चित्रे ।

अक्षयः निरञ्जनः ज्ञानमयः शिवः संस्थितः समचित्ते ॥१२३॥

वह आत्मदेव निर्मल गुणोंकी उज्वलताकर हंसके समान है। जैसे हंसोंका निवास-स्थान मानसरोवर है, वैसे ब्रह्मका निवास-स्थान ज्ञानियोंका निर्मल चित्त है। ऐसा श्रीयोगीन्द्रदेवका अभिप्राय है ॥१२२॥

आगे इसी बातको दृढ़ करते हैं—

गाथा-१२३

अन्वयार्थ :—[देवः] आत्मदेव [देवकुले] देवालयमें (मंदिरमें) [न] नहीं है, [शिलायां नैव] पाषाणकी प्रतिमामें भी नहीं है, [लेपे नैव] लेपमें भी नहीं है, [चित्रे नैव] चित्रामकी मूर्तिमें भी नहीं है। लेप और चित्रामकी मूर्ति लौकिकजन बनाते हैं, पंडितजन तो धातु पाषाणकी ही प्रतिमा मानते हैं, सो लौकिक दृष्टांतके लिये दोहामें लेप चित्रामका भी नाम आ गया। वह देव किसी जगह नहीं रहता। वह देव [अक्षयः] अविनाशी है, [निरंजनः] कर्माञ्जनसे रहित है, [ज्ञानमयः] केवलज्ञानकर पूर्ण है, [शिवः] ऐसा निज परमात्मा [समचित्ते संस्थितः] समभावमें तिष्ठ रहा है, अर्थात् समभावको परिणत हुए साधुओंके मनमें

निर्मलगुणनी समानताथी हंस जेवा (-हंस पक्षी जेवा-) छे. जेम हंसनुं निवासस्थान मानसरोवर छे तेम ब्रह्मनुं निवासस्थान निर्मल चित्त छे, अेवो श्री भगवान योगीन्द्रदेवनो अभिप्राय छे. १२२.

वणी, कुहं छे डे :—

દેહુ ઇત્યાદિ। દેહુ દેવઃ પરમારાધ્યઃ ણ નાસ્તિ કસ્મિન્ કસ્મિન્ નાસ્તિ। દેહુલે દેવકુલે દેવતાગૃહે ણવિ સિલ્પે નૈવ શિલાપ્રતિમાયાં, ણવિ લિપ્પદ્ધિ નૈવ લેપપ્રતિમાયાં, ણવિ ચિત્તિ નૈવ ચિત્રપ્રતિમાયામ્। તર્હિ ક્વ તિષ્ઠતિ। નિશ્ચયેન અખડ અક્ષયઃ ણિરંજણુ કર્માઞ્જનરહિતઃ। પુનરપિ કિંવિશિષ્ટઃ। ણાણમડ જ્ઞાનમયઃ કેવલજ્ઞાનેન નિર્વૃત્તઃ સિડ શિવશબ્દ વાચ્યો નિજપરમાત્મા। ઇવંગુણવિશિષ્ટઃ પરમાત્મા દેવ ઇતિ। સંઠિડ સંસ્થિતઃ સમચિત્તિ સમભાવે સમભાવપરિણતમનસિ ઇતિ। તદ્યથા। યદ્યપિ વ્યવહારેણ ધર્મવર્તનાનિમિત્તં સ્થાપનારૂપેણ પૂર્વોક્તગુણલક્ષણો દેવો દેવગૃહાદૌ તિષ્ઠતિ તથાપિનિશ્ચયેન શત્રુમિત્ર-સુખદુઃખજીવિતમરણાદિસમતારૂપે વીતરાગસહજાનન્દૈકરૂપપરમાત્મતત્ત્વસમ્યક્શ્રદ્ધાનજ્ઞાનાનુભૂતિ-રૂપાભેદરત્નત્રયાત્મકસમચિત્તે શિવશબ્દવાચ્યઃ પરમાત્મા તિષ્ઠતીતિ ભાવાર્થઃ॥ તથા ચોક્તં સમચિત્તપરિણતશ્રમણલક્ષણમ્—“સમસત્તુબંધુવગ્ગો સમસુહદુઃખો પસંસણિંદસમો। સમલોહ-કંચણો વિ ય જીવિદમરણે સમો સમણો॥”॥૧૨૩॥ ઇત્યેકત્રિંશત્સૂત્રૈશ્ચૂલિકાસ્થલં ગતમ્।

વિરાજ રહા હૈ, અન્ય જગહ નહીં હૈ।

ભાવાર્થ :—યદ્યપિ વ્યવહારનયકર ધર્મકી પ્રવૃત્તિકે લિયે સ્થાપનારૂપ અરહંતદેવ દેવાલયમેં તિષ્ઠતે હૈ, ધાતુ પાષાણકી પ્રતિમાકો દેવ કહતે હૈ તો ધી નિશ્ચયનયકર શત્રુ મિત્ર સુખ-દુઃખ જીવિત-મરણ જિસકે સમાન હૈ, તથા વીતરાગ સહજાનંદસ્વરૂપ પરમાત્મતત્ત્વકે સમ્યક્ શ્રદ્ધાન જ્ઞાન ચારિત્રરૂપ અભેદ રત્નત્રયમેં લીન એસે જ્ઞાનિયોંકે સમ ચિત્તમેં પરમાત્મા તિષ્ઠતા હૈ। એસા હી અન્ય જગહ ધી સમચિત્તકો પરિણત હુએ મુનિયોંકા લક્ષણ કહા હૈ। “સમસ્તુ” ઇત્યાદિ। ઇસકા અર્થ એસા હૈ કિ જિસકે સબ દુઃખ સમાન હૈ, શત્રુ-મિત્રોંકા વર્ગ સમાન હૈ, પ્રશંસા નિંદા સમાન હૈ, પથ્થર ઓર સોના સમાન હૈ, ઓર જીવન-મરણ જિસકે સમાન હૈ, એસા સમભાવકા

ભાવાર્થ :—જો કે વ્યવહારનયથી ધર્મની વર્તના માટે સ્થાપનારૂપે પૂર્વોક્ત ગુણના લક્ષણવાળા દેવ દેવાલયમાં રહે છે તોપણ, નિશ્ચયનયથી જે શત્રુ-મિત્ર, સુખ-દુઃખ, જીવિત-મરણ આદિમાં સમતારૂપ છે અને જે વીતરાગ સહજાનંદ જ જેનું એક રૂપ છે એવા પરમાત્મતત્ત્વનાં સમ્યક્શ્રદ્ધાન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્અનુભૂતિરૂપ અભેદ રત્નત્રયાત્મક સમચિત્તમાં ‘શિવ’ શબ્દથી વાચ્ય એવો પરમાત્મા રહે છે. સમચિત્તમાં પરિણત શ્રમણનું સ્વરૂપ (શ્રી પ્રવચનસારના ત્રીજા અધિકારની ૨૪૧ ગાથામાં) કહ્યું છે કે “સમસત્તુ બંધુવગ્ગો સમસુહદુઃખો પસંસણિંદસમો। સમલોહકંચણો પુણ જીવિદમરણે સમો સમણો॥

(અર્થ :—શત્રુ અને બંધુવર્ગ જેને સમાન છે, સુખ અને દુઃખ જેને સમાન છે, પ્રશંસા અને નિંદા પ્રત્યે જેને સમતા છે, લોષ્ટ (માટીનું ઢેકું) અને કાંચન જેને સમાન છે તેમ જ જીવિત અને મરણ પ્રત્યે જેને સમતા છે, તે શ્રમણ છે.) ૧૨૩.

१८८]

योगीन्द्रदेवविरचितः [अधिका-१ : दोहा-१२३★२

अथ स्थलखंड्याबाह्यं प्रक्षेपकद्वयं कथ्यते—

१२३) मणु मिलियउ परमेसरहँ परमेसरु वि मणस्स ।

बीहि वि समरसि हूवाहँ पुञ्ज चडावउँ कस्स ॥१२३★२॥

मनः मिलितं परमेश्वरस्य परमेश्वरः अपि मनसः ।

द्वयोरपि समरसीभूतयोः पूजां समारोपयामि कस्य ॥१२३★२॥

मणु इत्यादि। मणु मनो विकल्परूपं मिलियउ मिलितं तन्मयं जातम्। कस्य संबन्धित्वेन। परमेसरहं^१ परमेश्वरस्य परमेसरु वि मणस्स परमेश्वरोऽपि मनः संबन्धित्वेन लीनो

धारण करनेवाला मुनि होता है। अर्थात् ऐसे समभावके धारक शांतचित्त योगीश्वरोंके चित्तमें चिदानंददेव तिष्ठता है ॥१२३॥

इसप्रकार इकतीस दोहा-सूत्रोंका-चूलिका स्थल कहा। चूलिका नाम अंतका है, सो पहले स्थलका अंत यहाँ तक हुआ। आगे स्थलकी संख्यासे सिवाय दो प्रक्षेपक दोहा कहते हैं—

गाथा-१२३★२

अन्वयार्थ :—[मनः] विकल्परूप मन [परमेश्वरस्य मिलितं] भगवान् आत्मारामसे मिल गया-तन्मयी हो गया [परमेश्वरः अपि] और परमेश्वर भी [मनसः] मनसे मिल गया तो [द्वयोः अपि] दोनों ही को [समरसीभूतयोः] समरस (आपसमें एकमएक) होने पर [कस्य] किसकी अब मैं [पूजां समारोपयामि] पूजा करूँ। अर्थात् निश्चयनयकर किसीको पूजना, सामग्री चढ़ाना नहीं रहा।

भावार्थ :—जब तक मन भगवानसे नहीं मिला था, तब तक पूजा करता था, और जब मन प्रभुसे मिल गया, तब पूजाका प्रयोजन नहीं है। यद्यपि व्यवहारनयकर गृहस्थ-

अे प्रमाणे अेकत्रीस सूत्रोथी यूविकास्थण समाप्त थयुं.

(यूविका नाम अंतनुं छे, ते पडेवा स्थणनो अंत अडीं सुधी थयो.)

डवे, स्थणसंभ्याथी बाह्य अेवा अे प्रक्षेपको कडे छे :—

भावार्थ :—जो के व्यवहारनयथी गृहस्थावस्थां विषयकषायरूप दुर्ध्याननी वंयना अर्थे अने धर्मनी वृद्धि अर्थे पूजा, अभिषेक, दानादि व्यवहार डोय छे तोपण वीतराग निर्विकल्प

१ पाठान्तर :—परमेश्वरस्य = परमेश्वरस्य परमात्मा

अधिकार-२ : ढोडल-१२३★३]

परमात्मप्रकाशः

[१८८

जातः वीहि वि समरसिहूवाहं एवं द्वयोरपि समरसीभूतयोः पुञ्ज पूजां चडावउं समारोपयामि। कस्स कस्य निश्चयनयेन न कस्यापीति। अयमत्र भावार्थः। यद्यपि व्यवहारनयेन गृहस्थावस्थायां विषयकषायदुर्ध्यानवञ्चनार्थं धर्मवर्धनार्थं च पूजाभिषेकदानादिव्यवहारोऽस्ति तथापि वीतराग-निर्विकल्पसमाधिरतानां तत्काले बहिरङ्गव्यापाराभावात् स्वयमेव नास्तीति॥१२३★२॥

१२३-३) जेण गिरंजणि मणु धरिउ विषय-कसायहिं जंतु ।

मोक्खहं कारणु एत्तडउ अण्णु ण तनु ण मंतु ॥१२३★३॥

येन निरञ्जने मनः धृतं विषयकषायेषु गच्छत् ।

मोक्षस्य कारणं एतावदेव अन्यः न तन्त्रं न मन्त्रः ॥१२३★३॥

जेण इत्यादि। येन येन पुरुषेण कर्तृभूतेन गिरंजणि कर्माञ्जनरहिते परमात्मनि मणु मनः धरिउ धृतम्। किं कुर्वत् सत्। विसयकसायहिं जंतु विषयकषायेषु गच्छत् सत्।

अवस्थामें विषय कषायरूप खोटे ध्यानको हटानेके लिये और धर्मको बढ़ानेके लिये पूजा, अभिषेक, दान आदिका व्यवहार है, तो भी वीतरागनिर्विकल्पसमाधिमें लीन हुए योगीश्वरोंको उस समयमें बाह्य व्यापारका अभाव होनेसे स्वयं ही द्रव्य-पूजाका प्रसंग नहीं आता, भाव-पूजामें ही तन्मय हैं॥१२३★२॥

आगे इसी कथनको दृढ़ करते हैं—

गाथा-१२३*३

अन्वयार्थः :—[येन] जिस पुरुषने [विषयकषायेषु गच्छत्] विषय कषायोंमें जाता हुआ [मनः] मन [निरंजने धृतं] कर्मरूपी अंजनसे रहित भगवान्में रक्खा [एतावदेव] और ये ही [मोक्षस्य कारणं] मोक्षके कारण हैं, [अन्यः] दूसरा कोई भी [तन्त्रं न] तंत्र नहीं हैं, [मन्त्रः न] और न मंत्र है। तंत्र नाम शास्त्र व औषधका है, मंत्र नाम मंत्राक्षरोंका है। विषय कषायादि पर पदार्थोंसे मनको रोककर परमात्मामें मनको लगाना, यही मोक्षका कारण है।

भावार्थः :—जो कोई निकट-संसारी जीव शुद्धात्मतत्त्वकी भावनासे उलटे विषय

समाधिमां रत योगीश्वरने ते काणे षड्विंश व्यापारनो अभावो उवाची स्वयं ज उतां नथी. १२३★२.

उवे, आ कथनने दृढ करे छे :—

“विसयकसायहिं जंतु”—“विषयकषाय” शब्दने त्रीञ्च विभक्तिनो प्रत्यय उवा छतां तमे

૨૦૦]

યોગી-દુદેવવિરચિતઃ [અધિકાર-૧ : દોહા-૧૨૩★૩

વિસયકસાયહિં તૃતીયાન્તં પદં સપ્તમ્યન્તં કથં જાતમિતિ ચેત્। પરિહારમાહ। પ્રાકૃતે ક્વચિત્કારક—વ્યભિચારો ભવતિ લિઙ્ગવ્યભિચારશ્ચ। ઇદં સર્વત્ર જ્ઞાતવ્યમ્। મોક્ષહં કારણુ મોક્ષસ્ય કારણં એત્તડઉ એતાવદેવ। વિષયકષાયરતચિત્તસ્ય વ્યાવર્તનેન સ્વાત્મનિ સ્થાપનં અણ્ણુ ણ અન્યત્ કિમપિ ન મોક્ષકારણમ્। અન્યત્ કિમ્। તન્તુ તન્ત્રં શાસ્ત્રમૌષધં વા મંતુ મન્ત્રાક્ષરં ચેતિ। તથાહિ। શુદ્ધાત્મતત્ત્વભાવનાપ્રતિકૂલેષુ વિષયકષાયેષુ ગચ્છત્ સત્ મનો વીતરાગનિર્વિકલ્પસ્વસંવેદનજ્ઞાનબલેન વ્યાવર્ત્ય નિજશુદ્ધાત્મદ્રવ્યે સ્થાપયતિ યઃ સ એવ મોક્ષં લભતે નાન્યો મન્ત્રતન્ત્રાદિબલિષ્ટોડપીતિ ભાવાર્થઃ॥૧૨૩★૩॥

એવં પરમાત્મપ્રકાશવૃત્તૌ પ્રક્ષેપકત્રયં વિહાય ત્ર્યધિકવિંશત્યુત્તરશતદોહક-સૂત્રૈસ્ત્રિવિધાત્મપ્રતિપાદકનામા પ્રથમમહાધિકારઃ સમાપ્તઃ ॥૧॥

કષાયોંમેં જાતે હુએ મનકો વીતરાગનિર્વિકલ્પ સ્વસંવેદનજ્ઞાનકે બલસે પીછે હટાકર નિજ શુદ્ધાત્મદ્રવ્યમેં સ્થાપન કરતા હૈ, વહી મોક્ષકો પાતા હૈ, દૂસરા કોઈ મંત્ર-તંત્રાદિ ચતુર હોને પર ખી મોક્ષ નહીં પાતા ॥૧૨૩★૩॥

ઇસ તરહ પરમાત્મપ્રકાશકી ટીકામેં ત્રીને ક્ષેપકોંકે સિવાય એકસૌ તેઈસ દોહા-સૂત્રોંમેં બહિરાત્મા અંતરાત્મારૂપ પરમાત્મારૂપ ત્રીને પ્રકારસે આત્માકો કહનેવાલા પહલા મહાધિકાર પૂર્ણ ક્રિયા ॥૧॥

ઇતિ પ્રથમ મહાધિકાર

સાતમીના પ્રત્યય તરીકે કેમ લીધો?

તેનું સમાધાન :—પ્રાકૃતમાં કોઈ વાર કારક વ્યભિચાર અને લિંગવ્યભિચાર થાય છે. આ બધેય જાણવું.

ભાવાર્થ :—જે (જે કોઈ આસન્ન ભવ્ય જીવ) શુદ્ધાત્મતત્ત્વની ભાવનાથી પ્રતિકૂળ વિષયકષાયમાં જતાં મનને વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સ્વસંવેદન જ્ઞાનના બળ વડે વ્યાવૃત્ત કરીને (પાછું વાળીને) નિજશુદ્ધાત્મદ્રવ્યમાં સ્થાપે છે તે જ મોક્ષ પામે છે. બીજો મંત્ર, તંત્ર આદિમાં બલિષ્ઠ હોવા છતાં પણ મોક્ષ પામતો નથી. ૧૨૩★૩.

આ પ્રમાણે પરમાત્મપ્રકાશની વૃત્તિમાં ત્રણ પ્રક્ષેપકોને છોડીને એકસો ત્રેવીસ દોહકસૂત્રોથી ત્રણ પ્રકારના આત્માનો પ્રતિપાદક નામનો પ્રથમ મહાધિકાર સમાપ્ત થયો.

ઇતિ પ્રથમ મહાધિકાર.

★ ★ ★

દ્વિતીય—મહાધિકાર: ।

અતઃ ઝર્ઘ્વં સ્થલસંખ્યાબહિર્ભૂતાન્ પ્રક્ષેપકાન્ વિહાય ચતુર્દશાધિકશતદ્વય પ્રમિતૈર્દોહક-
સૂત્રૈર્મોક્ષમોક્ષફલમોક્ષમાર્ગપ્રતિપાદનમુખ્યત્વેન દ્વિતીયમહાધિકારઃ પ્રારભ્યતે । તત્રાદૌ સૂત્રદશક-
પર્યન્તં મોક્ષમુખ્યતયા વ્યાખ્યાનં કરોતિ । તદ્વથા—

૧૨૭) સિરિગુરુ અવ્ઘ્ઘિ મોક્ષુ મહુ મોક્ષહ્ઠં કારણુ તત્થુ ।
મોક્ષહ્ઠં કેરુઠ અણ્ણુ ફલુ જૈં જાણુઠં પરમત્થુ ॥૧॥

શ્રીગુરો આખ્યાહિ મોક્ષં મમ મોક્ષસ્ય કારણં તથ્યમ્ ।
મોક્ષસ્ય સંબન્ધિ અન્યત્ ફલં યેન જાનામિ પરમાર્થમ્ ॥૧॥

દ્વિતીય મહાધિકાર

इसके बाद प्रकरणको संख्याके बाहर अर्थात् क्षेपकोंके सिवाय दोसौ चौदह दोहा-
सूत्रोंसे मोक्ष, मोक्ष-फल और मोक्ष-मार्गके कथनकी मुख्यतासे दूसरा महा अधिकार आरंभ
करते हैं। उसमें भी पहले दस दोहों तक मोक्षकी मुख्यतासे व्याख्यान करते हैं—

गाथा-१

अन्वयार्थ :—[श्रीगुरो] हे श्रीगुरु, [मम] मुझे [मोक्षं] मोक्ष [तथ्यम्] मोक्षस्य
कारणं] सत्यार्थ मोक्षका कारण, [अन्यत्] और [मोक्षस्य संबन्धि] मोक्षका [फलं] फल
[आख्याहि] कृपाकर कहो [येन] जिससे कि मैं [परमार्थं] परमार्थको [जानामि] जानूँ ॥

દ્વિતીય મહાધિકાર

ત્યાર પછી સ્થળ સંખ્યાથી બહિર્ભૂત (પ્રકરણની સંખ્યાથી બહાર) પ્રક્ષેપકોને છોડીને બસો
ચોદ દોહકસૂત્રોથી મોક્ષ, મોક્ષફળ અને મોક્ષમાર્ગના કથનની મુખ્યતાથી બીજો મહાધિકાર શરૂ
કરવામાં આવે છે :—

તેમાં પણ પહેલાં દસ દોહકસૂત્રો સુધી મોક્ષની મુખ્યતાથી વ્યાખ્યાન કરે છે. તે આ
પ્રમાણે :—

२०२]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : दोहा-२

सिरिगुरु इत्यादि। सिरिगुरु हे श्रीगुरो योगीन्द्रदेव अक्खहि कथय मोक्खु मोक्षं महु मम, न केवलं मोक्षं मोक्खहं कारणु मोक्षस्य कारणम्। कथंभूतम्। तत्थु तथ्यम् मोक्खहं केरउ मोक्षस्य संबन्धि अण्णु अन्यत्। किम्। फलु फलम्। एतत्त्रयेन ज्ञातेन किं भवति। जें जाणउं येन त्रयस्य व्याख्यानेन जानाम्यहं कर्ता। कम्। परमत्थु परमार्थमिति। तद्यथा। प्रभाकरभट्टः श्रीयोगीन्द्रदेवान् विज्ञाप्य मोक्षं मोक्षफलं मोक्षकारणमिति त्रयं पृच्छतीति भावार्थः॥१॥

अथ तदेव त्रयं क्रमेण भगवान् कथयति—

१२८) जोइय मोक्खु वि मोक्ख-फलु पुच्छिउ मोक्खहं हेउ ।

सो जिण-भासिउ णिसुणि तुहं जेण वियाणहि भेउ ॥२॥

योगिन् मोक्षोऽपि मोक्षफलं पृष्टं मोक्षस्य हेतुः ।

तत् जिनभाषितं निशृणु त्वं येन विजानासि भेदम् ॥२॥

जोइय इत्यादि। जोइय हे योगिन् मोक्खु वि मोक्षोऽपि मोक्ख-फलु मोक्षफलं पुच्छिउ

भावार्थ :—प्रभाकरभट्ट श्री योगीन्द्रदेवसे बिनती करके मोक्ष, मोक्षका कारण और मोक्षका फल इन तीनोंको पूँछते हैं ॥१॥

अब श्रीगुरु उन्हीं तीनोंको क्रमसे कहते हैं—

गाथा-२

अन्वयार्थ :—[योगिन्] हे योगी, तूने [मोक्षोऽपि] मोक्ष और [मोक्षफलं] मोक्षका फल तथा [मोक्षस्य] मोक्षका [हेतुः] कारण [पृष्टं] पूँछा, [तत्] उसको [जिनभाषितं] जिनेश्वरदेवके कहे प्रमाण [त्वं] तू [निशृणु] निश्चयकर सुन, [येन] जिससे कि [भेदम्] भेद [विजानासि] अच्छीतरह जान जावे ॥

भावार्थ :—श्रीयोगीन्द्रदेव गुरु, शिष्यसे कहते हैं कि हे प्रभाकरभट्ट; योगी शुद्धात्माकी

भावार्थ :—प्रभाकरभट्ट श्री योगीन्द्रदेवने बिनती करीने मोक्ष, मोक्षका कारण अने मोक्षका फल इन तीनोंको पूँछते हैं १.

भगवान् श्री गुरु अने त्रययानुं कथन क्रमपूर्वक कहे छे :—

भावार्थ :—श्री योगीन्द्रदेव कहे छे के छे प्रभाकरभट्ट! तुं शुद्ध आत्मानी उपलब्धि

पृष्टं त्वया कर्तृभूतेन। पुनरपि कः पृष्टः। मोक्षवहं हेतु मोक्षस्य हेतुः कारणम्। तत् जिण-
भासितु जिनभाषितं णिसुणि निश्चयेन शृणु समाकर्णय तुहं त्वं जेण येन त्रयेण ज्ञानेन
वियाणहि भेद विजानासि भेदं त्रयाणां सम्बन्धिनमिति। अयमत्र तात्पर्यार्थः। श्रीयोगीन्द्रदेवाः
कथयन्ति हे प्रभाकरभट्ट शुद्धात्मोपलम्भलक्षणं मोक्षं केवलज्ञानाद्यनन्तचतुष्टयव्यक्तिरूपं मोक्षफलं
भेदाभेदरत्नत्रयात्मकं मोक्षमार्गं च क्रमेण प्रतिपादयाम्यहं त्वं शृण्विति ॥२॥

अथ धर्मार्थकाममोक्षाणां मध्ये सुखकारणत्वान्मोक्ष एवोत्तम इति अभिप्रायं मनसि
संप्रधार्य सूत्रमिदं प्रतिपादयति—

१२६) धम्मह अत्थहँ कामहँ वि एयहँ सयलहँ मोक्खु ।

उत्तमु पभणहिँ णाणि जिय अण्णैँ जेण ण सोक्खु ॥३॥

धर्मस्य अर्थस्य कामस्यापि एतेषां सकलानां मोक्षम् ।

उत्तमं प्रभणन्ति ज्ञानिनः जीव अन्येन येन न सौख्यम् ॥३॥

प्राप्तिरूप मोक्ष, केवलज्ञानादि अनन्तचतुष्टयका प्रगटपना स्वरूप मोक्ष-फल, और निश्चय
व्यवहाररत्नत्रयरूप मोक्षका मार्ग, इन तीनोंको क्रमसे जिनआज्ञाप्रमाण तुझको कहूँगा। उनको
तू अच्छी तरह चित्तमें धारण कर, जिससे सब भेद मालूम हो जावेगा ॥२॥

अब धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष इन चारोंमें सुखका मूलकारण मोक्ष ही सबसे उत्तम
है, ऐसा अभिप्राय मनमें रखकर इस गाथा-सूत्रको कहते हैं—

गाथा-३

अन्वयार्थ :—[जीव] हे जीव, [धर्मस्य] धर्म, [अर्थस्य] अर्थ [कामस्य अपि]
और काम [एतेषां सकलानां] इन सब पुरुषार्थोंमेंसे [मोक्षम् उत्तमं] मोक्षको उत्तम
[ज्ञानिनः] ज्ञानी पुरुष [प्रभणन्ति] कहते हैं, [येन] क्योंकि [अन्येन] अन्य धर्म, अर्थ,
कामादि पदार्थोंमें [सौख्यम्] परमसुख [न] नहीं है।

जेनुं लक्षणा छे अेवा मोक्षने, केवणज्ञानादि अनन्तचतुष्टयनी व्यक्तिरूप मोक्षङ्गने अने
भेदाभेदरत्नत्रयात्मक मोक्षमार्गने कमपूर्वक (जिन-आज्ञा प्रमाणे) तने कहुं छुं, तेने तुं (बराबर)
सांभण. २.

उवे धर्म, अर्थ, काम अने मोक्षमांथी मोक्ष ज सुभनुं कारण उवाथी उत्तम छे अेवो
अभिप्राय मनमां राप्तीने आ सूत्र कहे छे :—

धम्महं इत्यादि। धम्महं धर्मस्य धर्माद्वा अत्यहं अर्थस्य अर्थाद्वा कामहं वि कामस्यापि कामाद्वा एयहं सयलहं एतेषां सकलानां संबन्धित्वेन एतेभ्यो वा सकाशात् मोक्खु मोक्षं उत्तमु पभणहिं उत्तमं विशिष्टं प्रभणन्ति। के कथयन्ति। णाणि ज्ञानिनः। जिय हे जीव। कस्मादुत्तमं प्रभणन्ति मोक्षम्। अण्णं अन्येन धर्मार्थकामादिना जेण येन कारणेण ण सोक्खु नास्ति परमसुखम् इति। तद्यथा—धर्मशब्देनात्र पुण्यं कथ्यते अर्थशब्देन तु पुण्यफलभूतार्थो राज्यादि-विभूतिविशेषः, कामशब्देन तु तस्यैव राज्यस्य मुख्यफलभूतः स्त्रीवस्त्रगंध माल्यादिसंभोगः। एतेभ्यस्त्रिभ्यः सकाशान्मोक्षमुत्तमं कथयन्ति। के ते। वीतरागनिर्विकल्पस्वसंवेदनज्ञानिनः। कस्मात्। आकुलत्वोत्पादकेन वीतरागपरमानन्दसुखामृतरसास्वादविपरीतेन धर्मार्थकामादिना मोक्षादन्येन येन कारणेन सुखं नास्तीति भावार्थः॥३॥

अथ धर्मार्थकामेभ्यो यद्युत्तमो न भवति मोक्षस्तर्हि तत्रयं मुक्त्वा परलोकशब्दवाच्यं मोक्षं किमिति जिना गच्छन्तीति प्रकटयन्ति—

भावार्थ :—धर्म शब्दसे यहाँ पुण्य समझना, अर्थ शब्दसे पुण्यका फल राज्य वगैरह संपदा जानना, और काम शब्दसे उस राज्यका मुख्यफल स्त्री, कपड़े, सुगंधितमाला आदि वस्तुरूप भोग जानना। इन तीनोंसे परमसुख नहीं हैं, क्लेशरूप दुःख ही है, इसलिये इन सबसे उत्तम मोक्षको ही वीतरागसर्वज्ञदेव कहते हैं, क्योंकि मोक्षसे जुदा जो धर्म, अर्थ, काम हैं, वे आकुलताके उत्पन्न करनेवाले हैं, तथा वीतराग, परमानन्दसुखरूप अमृतरसके आस्वादसे विपरीत हैं, इसलिये सुखके करनेवाले नहीं हैं, ऐसा जानना॥३॥

आगे धर्म, अर्थ, काम इन तीनोंसे जो मोक्ष उत्तम नहीं होता तो इन तीनोंको छोड़कर जिनेश्वरदेव मोक्षको क्यों जाते ? ऐसा दिखाते हैं—

भावार्थ :—अत्रे 'धर्म' शब्दथी पुण्य समजवुं, 'अर्थ' शब्दथी पुण्यना इणरूप राज्यादि विभूति विशेष संपदा समजवी अने 'काम' शब्दथी ते राज्यना मुष्य इणरूप स्त्री, वस्त्र, गंध, माणा आदिनो भोग समजवो. आ त्रश करतां मोक्ष उत्तम छे, अेम वीतराग निर्विकल्प स्वसंवेदनवाणा ज्ञानीओ कडे छे. कारण के आकुणताना उत्पादक, वीतराग-परमानंदरूप सुषामृतरसना आस्वादथी विपरीत अने मोक्षथी अन्य अेवा धर्म, अर्थ अने कामथी सुष थतुं नथी. उ.

उवे जो धर्म, अर्थ अने कामथी मोक्ष उत्तम न होय तो ते त्रषेयने छोडीने 'परलोक' शब्दथी वाच्य अेवा मोक्षमां जिनदेवो शा माटे जाय? अेम दशावे छे :—

अहीं, 'परलोक' शब्दथी वाच्य अेवुं परमात्मध्यान (परमात्मानुं अवलोकन) समजवुं, पण कायमोक्ष न समजवो.

૧૩૦) જડ જિય ઉત્તમુ હોઝ ણવિ એયહ્ં સયલહ્ં સોઝ ।

તો કિં તિણ્ણિ વિ પરિહરવિ જિણ વચ્ચહિં પર-લોઝ ॥૪॥

યદિ જીવ ઉત્તમો ભવતિ નૈવ એતેભ્યઃ સકલેભ્યઃ સ એવ ।

તતઃ કિં ત્રીણ્યપિ પરિહત્ય જિનાઃ વ્રજન્તિ પરલોકે ॥૪॥

જડ્ ઇત્યાદિ । જડ્ યદિ ચેત્ જિય હે જીવ ઉત્તમુ હોઝ ણવિ ઉત્તમો ભવતિ નૈવ । કેભ્યઃ । એયહ્ં સયલહ્ં એતેભ્યઃ પૂર્વોક્તેભ્યો ધર્માદિભ્યઃ । કતિસંખ્યોપેતેભ્યઃ । સકલેભ્યઃ સો વિ સ એવ પૂર્વોક્તો મોક્ષઃ તો તતઃ કારણાત્ કિં કિમર્થં તિણ્ણિ વિ પરિહરવિ ત્રીણ્યપિ પરિહત્ય ત્યક્ત્વા જિણ જિનાઃ કર્તારઃ વચ્ચહિં વ્રજન્તિ ગચ્છન્તિ । કુત્ર ગચ્છન્તિ । પર-લોઝ પરલોકશબ્દવાચ્યે પરમાત્મધ્યાને ન તુ કાયમોક્ષે ચેતિ । તથાહિ—પરલોકશબ્દસ્ય વ્યુત્પત્ત્યર્થઃ કથ્યતે । પરઃ ઉત્કૃષ્ટો મિથ્યાત્વરાગાદિરહિતઃ કેવલજ્ઞાનાદ્યનન્તગુણસહિતઃ પરમાત્મા પરશબ્દેનોચ્યતે તસ્યૈવંગુણવિશિષ્ટસ્ય

ગાથા-૪

અન્વયાર્થઃ :—[જીવ] હે જીવ, [યદિ] જો [એતેભ્યઃ સકલેભ્યઃ] ઇન સર્વોસે [સઃ] મોક્ષ [ઉત્તમઃ] ઉત્તમ [એવ] હી [નૈવ] નહીં [ભવતિ] હોતા [તતઃ] તો [જિનાઃ] શ્રીજિનવરદેવ [ત્રીણ્યપિ] ધર્મ, અર્થ, કામ ઇન ત્રીનોંકો [પરિહત્ય] છોડકર [પરલોકે] મોક્ષમેં [કિં] ક્યોં [વ્રજન્તિ] જાતે ? ઇસલિયે જાતે હેં કિ મોક્ષ સર્વસે ઉત્કૃષ્ટ હૈ ॥

ભાવાર્થઃ :—પર અર્થાત્ ઉત્કૃષ્ટ મિથ્યાત્વ રાગાદિ રહિત કેવલજ્ઞાનાદિ અનંત ગુણ સહિત પરમાત્મા વહ પર હૈ, ઉસ પરમાત્માકા લોક અર્થાત્ અવલોકન વીતરાગ પરમાનંદ સમરસીભાવકા અનુભવ વહ પરલોક કહા જાતા હૈ, અથવા પરમાત્માકો પરમશિવ કહતે હૈ, ઉસકા જો અવલોકન વહ શિવલોક હૈ, અથવા પરમાત્માકા હી નામ પરમબ્રહ્મ હૈ, ઉસકા લોક વહ

ભાવાર્થઃ :—‘પરલોક’ શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ અર્થ કહે છે. પર અર્થાત્ ઉત્કૃષ્ટ, ‘પર’ શબ્દથી મિથ્યાત્વ રાગાદિ રહિત કેવલજ્ઞાનાદિ અનંત ગુણ સહિત પરમાત્મા સમજવો, તે ગુણવિશિષ્ટ પરમાત્માનું લોકન-અવલોકન-વીતરાગપરમાનંદરૂપ સમરસીભાવનું અનુભવન તે લોક છે. એ પ્રમાણે ‘પરલોક’ શબ્દનો અર્થ છે. અથવા ‘પર’ શબ્દથી પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળો પરમાત્મા સમજવો.

નિશ્ચયથી ‘પરમશિવ’ શબ્દથી વાચ્ય એવો મુક્તાત્મા ‘શિવ’ સમજવો, તેનો લોક તે શિવલોક છે. અથવા ‘પરમબ્રહ્મ’ શબ્દથી વાચ્ય એવો મુક્તાત્મા પરમબ્રહ્મ સમજવો, તેનો લોક તે બ્રહ્મલોક છે. અથવા ‘પરમવિષ્ણુ’ શબ્દથી વાચ્ય એવો મુક્તાત્મા વિષ્ણુ સમજવો, તેનો લોક તે વિષ્ણુલોક છે. એ પ્રમાણે ‘પરલોક’ શબ્દથી મોક્ષ કહ્યો છે.

૨૦૬]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૨ : ૬૦૩-૫

પરમાત્મનો લોકો લોકનમવલોકનં વીતરાગપરમાનન્દસમરસીભાવાનુભવનં લોક ઇતિ પરલોક-શબ્દસ્યાર્થઃ। અથવા પૂર્વોક્તલક્ષણઃ પરમાત્મા પરશબ્દેનોચ્યતે। નિશ્ચયેન પરમશિવશબ્દવાચ્યો મુક્તાત્મા શિવ ઇત્યુચ્યતે તસ્ય લોકઃ શિવલોક ઇતિ। અથવા પરમબ્રહ્મશબ્દવાચ્યો મુક્તાત્મા પરમબ્રહ્મ ઇતિ તસ્ય લોકો બ્રહ્મલોક ઇતિ। અથવા પરમ વિષ્ણુશબ્દવાચ્યો મુક્તાત્મા વિષ્ણુરિતિ તસ્ય લોકો વિષ્ણુલોક ઇતિ પરલોકશબ્દેન મોક્ષો ભળ્યતે પરશ્વાસૌ લોકશ્ચ પરલોક ઇતિ। પરલોકશબ્દસ્ય વ્યુત્પત્ત્યર્થો જ્ઞાતવ્યઃ ન ચાન્યઃ કોઽપિ પરકલ્પિતઃ શિવલોકાદિરસ્તીતિ। અત્ર સ એવ પરલોકશબ્દવાચ્યઃ પરમાત્મોપાદેય ઇતિ તાત્પર્યાર્થઃ॥૪॥

અથ તમેવ મોક્ષં સુખદાયકં દૃષ્ટાન્તદ્વારેણ દૃઢયતિ—

૧૩૧) ઉત્તમુ સુખ્ણુ ણ દેઙ્ગ જઙ્ગ ઉત્તમુ મુખ્ણુ ણ હોઙ્ગ ।

તો કિં ઇચ્છહિં બંધણહિં બદ્ધા પસુય વિ સોઙ્ગ ॥૫॥

ઉત્તમં સુખં ન દદાતિ યદિ ઉત્તમો મોક્ષો ન ભવતિ ।

તતઃ કિં ઇચ્છન્તિ બન્ધનૈ બદ્ધા પશવોઽપિ તમેવ ॥૫॥

બ્રહ્મલોક હૈ, અથવા ડસીકા નામ પરમવિષ્ણુ હૈ, ડસકા લોક અર્થાત્ સ્થાન વહ વિષ્ણુલોક હૈ, યે સબ મોક્ષકે નામ હૈ, યાની જિતને પરમાત્માકે નામ હૈ, ડનકે આગે લોક લગાનેસે મોક્ષકે નામ હો જાતે હૈ, ડૂસરા કોઈ કલ્પના કિયા હુઆ શિવલોક, બ્રહ્મલોક યા વિષ્ણુલોક નહીં હૈ। યહાં પર સારાંશ યહ હુઆ કિ પરલોકકે નામસે કહા ગયા પરમાત્મા હી ડપાદેય હૈ, ધ્યાન કરને યોગ્ય હૈ, અન્ય કોઈ નહીં ॥૪॥

આગે મોક્ષ અનંત સુખ દેનેવાલા હૈ, ડસકો દૃષ્ટાંતકે ડ્વારા દૃઢ કરતે હૈ—

ગાથા-૫

અન્વયાર્થ ઃ—[યદિ] જો [મોક્ષઃ] મોક્ષ [ઉત્તમં સુખં] ઉત્તમ સુખકો [ન દદાતિ]

પર લોક તે પરલોક છે એ પ્રમાણે ‘પરલોક’ શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ સમજવો; પર કલ્પિત (પરે કલ્પેલો) એવો બીજો કોઈ શિવલોકાદિ (શિવલોક, બ્રહ્મલોક, વિષ્ણુલોક) નથી. (પરલોક શબ્દનો અર્થ ન સમજવો.)

અહીં, તે જ ‘પરલોક’ શબ્દથી વાચ્ય એવો પરમાત્મા ઉપાદેય છે, એવું તાત્પર્ય છે. ૪.

હવે, તે જ મોક્ષ સુખનો દેનાર છે એમ દૃષ્ટાન્ત ડ્વારા દેઢ કરે છે ઃ—

उत्तमु इत्यादि। उत्तमु उत्तमं सुखु सुखं ण देइ जइ न ददाति यदि चेत् उत्तमु सुखु ण होइ उत्तमो मोक्षो न भवति तो तस्मात्कारणात् किं किमर्थं इच्छहिं इच्छन्ति बंधणहिं बन्धनैः बद्धा निबद्धाः। पसुय वि पशवोऽपि। किमिच्छन्ति। सोइ तमेव मोक्षमिति। अयमत्र भावार्थः। येन कारणेन सुखकारणत्वाद्धेतोः बन्धनबद्धाः पशवोऽपि मोक्षमिच्छन्ति तेन कारणेन केवलज्ञानाद्यनन्तगुणाविनाभूतस्योपादेयरूपस्यानन्तसुखस्य कारणत्वादिति ज्ञानिनो विशेषेण मोक्षमिच्छन्ति॥५॥

अथ यदि तस्य मोक्षस्याधिकगुणगणो न भवति तर्हि लोको निजमस्तकस्योपरि तं किमर्थं धरतीति निरूपयति—

१३२) अणु जइ जगहँ वि अहिययरु गुण-गणु तासु ण होइ ।
तो तइलोउ वि किं धरइ णिय-सिर-उप्परि सोइ ॥६॥

न देवे तो [उत्तमः] उत्तम [न भवति] नहीं होवे और जो मोक्ष उत्तम ही न होवे [ततः] तो [बंधनैः बद्धाः] बंधनोंसे बंधे [पशवोऽपि] पशु भी [तमेव] उस मोक्ष की ही [किं इच्छन्ति] क्यों इच्छा करें ? ।

भावार्थ :—बंधने के समान कोई दुःख नहीं है, और छूटने के समान कोई सुख नहीं है, बंधनसे बंधे जानवर भी छूटना चाहते हैं, और जब वे छूटते हैं, तब सुखी होते हैं। इस सामान्य बंधनके अभावसे ही पशु सुखी होते हैं, तो कर्म-बंधनके अभावसे ज्ञानीजन परमसुखी होंगे, इसमें अचम्भा क्या है। इसलिये केवलज्ञानादि अनंत गुणसे तन्मयी अनन्त सुखका कारण मोक्ष ही आदरने योग्य है, इस कारण ज्ञानी पुरुष विशेषतासे मोक्षको ही इच्छते हैं॥५॥

आगे बतलाते हैं—जो मोक्षमें अधिक गुणोंका समूह नहीं होता, तो मोक्षको तीन लोक अपने मस्तक पर क्यों रखता ?

भावार्थ :—मोक्ष ते सुખनुं कारण छे अेवा डेतुथी बंधनथी बंधायेल पशुओ पण मोक्षने (छूटकाराने) ईच्छे छे, तेथी (अेम समजाय छे के) मोक्ष केवलज्ञानादि अनंतगुणोनी साथे अविनाभावी अेवा, उपादेयरूप अनंतसुखनुं कारण छे; माटे ज्ञानीओ विशेषपण्णे मोक्षने ईच्छे छे. प.

डवे, ते मोक्षमां अधिक गुणोनी समूह न डेत तो त्रण लोक तेने पोताना मस्तक उपर शा माटे राणे, अेम कडे छे :—

अन्यद् यदि जगतोऽपि अधिकतरः गुणगणः तस्य न भवति ।

ततः त्रिलोकऽपि किं धरति निजशिर उपरि तमेव ॥६॥

अणु इत्यादि। अणु पुनः जइ यदि चेत् जगहँ वि जगतोऽपि सकाशात् अहिययरु अतिशयेनाधिकः अधिकतरः। कोऽसौ। गुण-गुणु गुणगणः तासु तस्य मोक्षस्य ण होइ न भवति। तो ततः कारणात् तइलोउ वि त्रिलोकोऽपि कर्ता। किं धरइ किमर्थं धरति। कस्मिन्। णिय-सिर-उपरि निजशिरसि उपरि। किं धरइ किं धरति। सोइ तमेव मोक्षमिति। तद्यथा। यदि तस्य मोक्षस्य पूर्वोक्तः सम्यक्त्वादिगुणगणो न भवति तर्हि लोकः कर्ता निजमस्तकस्योपरि तत्किं धरतीति। अत्रानेन गुणगणस्थापनेन किं कृतं भवति, बुद्धिसुख-

गाथा-६

अन्वयार्थः—[अन्यद्] फिर [यदि] जो [जगतः अपि] सब लोकसे भी [अधिकतरः] बहुत ज्यादाः [गुणगणः] गुणोंका समूह [तस्य] उस मोक्षमें [न भवति] नहीं होता, [ततः] तो [त्रिलोकः अपि] तीनों ही लोक [निजशिरसि] अपने मस्तकके [उपरि] ऊपर [तमेव] उसी मोक्षको [किं धरति] क्यों रखते ? ।

भावार्थः—मोक्ष लोकके शिखर (अग्रभाग) पर है, सो सब लोकोंसे मोक्षमें बहुत ज्यादा गुण हैं, इसीलिये उसको लोक अपने सिर पर रखता है। कोई किसीको अपने सिरपर रखता है, वह अपनेसे अधिक गुणवाला जानकर ही रखता है। यदि क्षायिक-सम्यक्त्व केवलदर्शनादि अनंत गुण मोक्षमें न होते, तो मोक्ष सबके सिर पर न होता, मोक्षके ऊपर अन्य कोई स्थान नहीं हैं, सबके ऊपर मोक्ष ही है, और मोक्षके आगे अनंत अलोक है, वह शून्य है, वहाँ कोई स्थान नहीं है। वह अनंत अलोक भी सिद्धोंके ज्ञानमें भास रहा है। यहाँ पर मोक्षमें अनंत गुणोंके स्थापन करनेसे मिथ्यादृष्टियोंका खंडन किया। कोई मिथ्यादृष्टि वैशेषिकादि ऐसा कहते हैं, कि जो बुद्धि, सुख, दुःख, इच्छा, द्वेष, प्रयत्न, धर्म, अधर्म, संस्कार

भावार्थः—जो ते मोक्षमां पूर्वोक्त सम्यक्त्वादि गुणो न होत तो लोक तेने पोताना मस्तक उपर शा माटे राभे?

अहीं, आ गुणगणनी स्थापनाथी शुं करवामां आव्युं छे? (अहीं, मोक्षमां अनंत गुणोनुं स्थापन करवथी मिथ्यादृष्टिओनुं षंडन करवामां आव्युं छे ते शी रीते) ते कडे छे :—

(१) बुद्धि, सुख, दुःख, ईश्या, द्वेष, प्रयत्न, धर्म, अधर्म, संस्कार नामना नव गुणोना अभावने मोक्ष वैशेषिको माने छे; तेनो निषेध कर्यो छे.

दुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्मधर्मसंस्काराभिधानानां नवानां गुणानामभावं मोक्षं मन्यन्ते ये वृद्धवैशेषिकास्ते निषिद्धाः। ये च प्रदीपनिर्वाणवज्जीवाभावं मोक्षं मन्यन्ते सोगतास्ते च निरस्ताः। यद्योक्तं सांख्यैः सुप्तावस्थावत् सुखज्ञानरहितो मोक्षस्तदपि निरस्तम्। लोकाग्रे तिष्ठतीति वचनेन तु मण्डिकसंज्ञा नैयायिकमतान्तर्गता यत्रैव मुक्तस्तत्रैव तिष्ठतीति वदन्ति तेऽपि निरस्ता इति। जैनमते पुनरिन्द्रियजनितज्ञानसुखस्याभावे न चातीन्द्रियज्ञानसुखस्येति कर्मजनितेन्द्रियादिदश-

इन नव गुणोंके अभावरूप मोक्ष है, उनका निषेध किया, क्योंकि इंद्रियजनित बुद्धिका तो अभाव है, परंतु केवल बुद्धि अर्थात् केवलज्ञानका अभाव नहीं है, इंद्रियोंसे उत्पन्न सुखका अभाव है, लेकिन अतीन्द्रिय सुखकी पूर्णता है, दुःख, इच्छा, द्वेष, यत्न इन विभावरूप गुणोंका तो अभाव ही है, केवलरूप परिणमन है, व्यवहार-धर्मका अभाव ही है, और वस्तुका स्वभावरूप धर्म वह ही है, अधर्मका तो अभाव ठीक ही है, और परद्रव्यरूप-संस्कार सर्वथा नहीं है, स्वभाव-संस्कार ही है। जो मूढ़ इन गुणोंका अभाव मानते हैं, वे वृथा बकते हैं, मोक्ष तो अनंत गुणरूप है। इस तरह निर्गुणवादियोंका निषेध किया। तथा बौद्धमती जीवके अभावको मोक्ष कहते हैं। वे मोक्ष ऐसा मानते हैं कि जैसे दीपकका निर्वाण (बुझना) उसी तरह जीवका अभाव वही मोक्ष है। ऐसी बौद्धकी श्रद्धाका भी तिरस्कार किया। क्योंकि जो जीवका ही अभाव हो गया, तो मोक्ष किसको हुआ ? जीवका शुद्ध होना वह मोक्ष है, अभाव कहना वृथा है। सांख्यदर्शनवाले ऐसा कहते हैं कि जो एकदम सोनेकी अवस्था है, वही मोक्ष है, जिस जगह न सुख है, न ज्ञान है, ऐसी प्रतीतिका निवारण किया। नैयायिक ऐसा कहते हैं कि जहाँसे मुक्त हुआ वहीं पर ही तिष्ठता है, ऊपरको गमन नहीं करता। ऐसे नैयायिकके कथनका लोक-शिखर पर तिष्ठता है, इस वचनसे निषेध किया। जहाँ बंधनसे छूटता है, वहाँ वह नहीं रहता, यह प्रत्यक्ष देखने में आता है, जैसे कैदी कैदसे जब छूटता है, तब बंदीगृहसे छूटकर अपने घरकी तरफ गमन करता है, वह निजघर निर्वाण ही है। जैन-मार्गमें तो

- (२) જેમ દીવાનું બુઝાવું તે નિર્વાણ છે તેમ જીવનો અભાવ તે મોક્ષ છે તેમ બૌદ્ધો માને છે, તેનું ખંડન કરવામાં આવ્યું છે.
- (૩) સાંખ્યદર્શનવાળા એમ કહે છે કે સુપ્ત-અવસ્થાની સમાન સુખ જ્ઞાનથી રહિત તે મોક્ષ છે, તેનું પણ ખંડન કર્યું છે.
- (૪) 'લોકાગ્રે રહે છે' એ વચન વડે 'જીવ જ્યાં મુક્ત થાય છે ત્યાં જ રહે છે' એમ મંડિક નામના નૈયાયિકો કહે છે, તેમનું પણ ખંડન થયું.

વળી, જૈનમતમાં તો (મોક્ષમાં) ઈન્દ્રિયજનિત જ્ઞાન અને સુખનો અભાવ થતાં કાંઈ અતીન્દ્રિયજ્ઞાન અને અતીન્દ્રિયસુખનો અભાવ થતો નથી, અને કર્મજનિત ઈન્દ્રિયાદિ દશ પ્રાણ-

२१०]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : द्रोडा-७

प्राणसहितस्याशुद्धजीवस्याभावेन न पुनः शुद्धजीवस्येति भावार्थः॥६॥

अथोत्तमं सुखं न ददाति यदि मोक्षस्तर्हि सिद्धाः कथं निरन्तरं सेवन्ते तमिति कथयति—

१३३) उत्तमु सुखु ण देइ जइ उत्तमु सुखु ण होइ ।

तो किं सयलु वि कालु जिय सिद्ध वि सेवहिँ सोइ ॥७॥

उत्तमं सुखं न ददाति यदि उत्तमः मोक्षो न भवति ।

ततः किं सकलमपि कालं जीव सिद्धा अपि सेवन्ते तमेव ॥७॥

इंद्रियजनितज्ञान जो कि मति, श्रुत, अवधि, मनःपर्यय हैं, उनका अभाव माना है, और अतीन्द्रियरूप जो केवलज्ञान है, वह वस्तुका स्वभाव है, उसका अभाव आत्मामें नहीं हो सकता। स्पर्श, रस, गंध, रूप, शब्द इन पाँच इंद्रिय विषयोंकर उत्पन्न हुए सुखका तो अभाव ही है, लेकिन अतीन्द्रिय सुख जो निराकुल परमानंद है, उसका अभाव नहीं है, कर्मजनित जो इंद्रियादि दस प्राण अर्थात् पाँच इंद्रियाँ, मन, वचन, काय, आयु, श्वासोच्छ्वास इन दस प्राणोंका भी अभाव है, ज्ञानादि निज प्राणोंका अभाव नहीं है। जीवकी अशुद्धताका अभाव है, शुद्धपनेका अभाव नहीं, यह निश्चयसे जानना ॥६॥

आगे कहते हैं कि जो मोक्ष उत्तम सुख नहीं दे, तो सिद्ध उसे निरंतर क्यों सेवन करें?—

गाथा-७

अन्वयार्थ :—[यदि] जो [उत्तमं सुखं] उत्तम अविनाशी सुखको [न ददाति] नहीं देवे, तो [मोक्षः उत्तमः] मोक्ष उत्तम भी [न भवति] नहीं हो सकता, उत्तम सुख देता है, इसीलिये मोक्ष सबसे उत्तम है। जो मोक्षमें परमानंद नहीं होता [ततः] तो [जीव] हे जीव, [सिद्धा अपि] सिद्धपरमेष्ठी भी [सकलमपि कालं] सदा काल [तमेव] उसी मोक्षको [किं सेवन्ते] क्यों सेवन करते ? कभी भी न सेवते ।

सहित अशुद्ध जिवनो अभाव थतां, कांई शुद्ध जिवनो अभाव थतो नथी; अेवो भावार्थ छे. ६.

उवे, जो मोक्ष उत्तम सुखने न आपतो डोय तो सिद्धो तेमनुं शा भाटे निरंतर सेवन करे, अेम कडे छे :—

उत्तमु इत्यादि। उत्तमु सुखु उत्तमं सुखं ण देइ न ददाति जइ यदि चेत्। उत्तमु उत्तमो मुक्खु मोक्षः ण होइ न भवति। तो ततः कारणात्, किं किमर्थं, सयलु वि कालु सकलमपि कालम्। जिय हे जीव। सिद्ध वि सिद्धा अपि सेवहिं सेवन्ते सोइ तमेव मोक्षमिति। तथाहि। यद्यतीन्द्रियपरमाह्लादरूपमविनश्वरं सुखं न ददाति मोक्षस्तर्हि कथमुत्तमो भवति उत्तमत्वाभावे च केवलज्ञानादिगुणसहिताः सिद्धा भगवन्तः किमर्थं निरन्तरं सेवन्ते च चेत्। तस्मादेव ज्ञायते तत्सुखमुत्तमं ददातीति। उक्तं च सिद्धसुखम्—“आत्मोपादानसिद्धं स्वयमतिशयवद्वीतबाधं विशालं, वृद्धिहासव्यपेतं विषयविरहितं निःप्रतिद्वन्द्वभावम्। अन्यद्रव्यानपेक्षं निरूपमममितं शाश्वतं सर्वकालमुत्कृष्टानन्तसारं परमसुखमतस्तस्य सिद्धस्य जातम् ॥”। अत्रेदमेव

भावार्थः :—वह मोक्ष अखंड सुख देता है, इसीलिये उसे सिद्ध महाराज सेवते हैं, मोक्ष परम आह्लादरूप है, अविनश्वर है, मन और इंद्रियोंसे रहित है, इसीलिये उसे सदाकाल सिद्ध सेवते हैं, केवलज्ञानादि गुण सहित सिद्धभगवान् निरंतर निर्वाणमें ही निवास करते हैं, ऐसा निश्चित है। सिद्धोंका सुख दूसरी जगह भी ऐसा कहा है “आत्मोपादान” इत्यादि। इसका अभिप्राय यह है कि इस अध्यात्म-ज्ञानके सिद्धोंके जो परमसुख हुआ है, वह कैसा है कि अपनी अपनी जो उपादान-शक्ति उसीसे उत्पन्न हुआ है, परकी सहायतासे नहीं है, स्वयं (आप ही) अतिशयरूप है, सब बाधाओंसे रहित है, निराबाध है, विस्तीर्ण है, घटती-बढ़तीसे रहित है, विषय-विकारसे रहित है, भेदभावसे रहित है, निर्द्वन्द्व है, जहाँ पर वस्तुकी अपेक्षा ही नहीं है, अनुपम है, अनंत है, अपार है, जिसका प्रमाण नहीं सदा काल शाश्वत है, महा उत्कृष्ट है, अनंत सारता लिये हुए है। ऐसा परमसुख सिद्धोंके है, अन्यके नहीं है। यहाँ तात्पर्य यह

भावार्थः :—जो मोक्ष अतीन्द्रिय परम आह्लादरूप, अविनाशी सुभने न आपे तो ते केवी रीते उत्तम छोय? अने उत्तमपणाना अभावमां केवणज्ञानादि गुणसहित सिद्ध भगवंतो शा माटे मोक्षने निरंतर सेवे? (पण सिद्ध भगवंतो निरंतर मोक्षने सेवे छे) तेथी जणाय छे के ते (मोक्ष) उत्तम सुभने आपे छे. सिद्धना सुभनुं स्वरूप (श्री पूज्यपादकृत सिद्धभक्ति गाथा ७मां) पण कह्युं छे के :—

“आत्मोपादानसिद्धं स्वयमतिशयवद्वीतबाधं विशालं,
वृद्धिहासव्यपेतं विषयविरहितं निःप्रतिद्वन्द्वभावम् ।
अन्यद्रव्यानपेक्षं निरूपमममितं शाश्वतं सर्वकाल-
मुत्कृष्टानन्तसारं परमसुखमतस्तस्य सिद्धस्य जातम् ॥”

[अर्थ :—आत्माना उपादानथी प्रगटेळुं (पोताना आत्मांमां ज उत्पन्न थयेल), स्वयं

નિરન્તરમભિલષણીયમિતિ ભાવાર્થઃ ॥૭॥

અથ સર્વેષાં પરમપુરુષાણાં મોક્ષ એવ ધ્યેય ઇતિ પ્રતિપાદયતિ—

૧૩૪) હરિ-હર-વંધુ વિ જિણવર વિ મુણિ-વર-વિંદ વિ ભવ્વ ।

પરમ-ણિરંજણિ મણુ ધરિવિ મુક્ષુ જિ જ્ઞાયહિં સવ્વ ॥૮॥

હરિહરબ્રહ્માણોઽપિ જિનવરા અપિ મુનિવરવૃન્દાન્યપિ ભવ્યાઃ ।

પરમનિરંજને મનઃ ધૃત્વા મોક્ષં એવ ધ્યાયન્તિ સર્વે ॥૮॥

હરિહર ઇત્યાદિ । હરિ-હર-વંધુ વિ હરિહરબ્રહ્માણોઽપિ જિણવર વિ જિનવરા અપિ મુણિ-વર-વિંદ વિ મુનિવરવૃન્દાન્યપિ ભવ્વ શેષભવ્યા અપિ । એતે સર્વે કિં કુર્વન્તિ । પરમ-ણિરંજણિ

હૈ કિ હમેશા મોક્ષકા હી સુખ અભિલાષા કરને યોગ્ય હૈ, ઓર સંસાર-પર્યાય સબ હેય હૈ ॥૭॥

આગે સહી મહાન પુરુષોંકે મોક્ષ હી ધ્યાવને યોગ્ય હૈ એસા કહતે હૈ—

ગાથા-૮

અન્વયાર્થ :—[હરિહરબ્રહ્માણોઽપિ] નારાયણ વા ઇન્દ્ર, રુદ્ર અન્ય જ્ઞાની પુરુષ [જિનવરા અપિ] શ્રીતીર્થકર પરમદેવ [મુનિવરવૃન્દાન્યપિ] મુનીશ્વરોંકે સમૂહ તથા [ભવ્યાઃ] અન્ય હી ભવ્ય જીવ [પરમનિરંજને] પરમ નિરંજનમેં [મનઃ ધૃત્વા] મન રખકર [સર્વે] સબ હી [મોક્ષં] મોક્ષકો [એવ] હી [ધ્યાયન્તિ] ધ્યાવતે હૈં । યહ મન વિષયકષાયોંમેં જો જાતા હૈ, ડસકો પીછે લોટાકર અપને સ્વરૂપમેં સ્થિર અર્થાત્ નિર્વાણકા સાધનેવાલા કરતે હૈં ।

ભાવાર્થ :—શ્રી તીર્થકરદેવ તથા ચક્રવર્તી, બલદેવ, વાસુદેવ, પ્રતિવાસુદેવ મહાદેવ ઇત્યાદિ સબ પ્રસિદ્ધ પુરુષ અપને શુદ્ધ જ્ઞાન, અખંડ સ્વભાવ જો નિજ આત્મદ્રવ્ય ડસકા સમ્યક્

અતિશયવાળું, બાધારહિત, વિશાળ, વૃદ્ધિ-હાનિ રહિત, વિષયોથી રહિત, નિર્વંદ્વ (વંદ્વભાવથી રહિત), અન્ય દ્રવ્યની અપેક્ષા વગરનું, નિરુપમ, અમિત, શાશ્વત, સદાકાળ, ઉત્કૃષ્ટ અને અનંત સારવાળું એવું પરમસુખ હવે સિદ્ધભગવાનને ઉત્પન્ન થયું.]

અહીં, આની જ (મોક્ષની જ) નિરંતર અભિલાષા કરવા યોગ્ય છે એવો ભાવાર્થ છે. ૭.

હવે, સર્વ પરમપુરુષોએ મોક્ષ જ ધ્યાવવા યોગ્ય છે, એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—હરિ, હર આદિ બધાય પ્રસિદ્ધ પુરુષો ખ્યાતિ, પૂજા, લાભ આદિ સમસ્ત વિકલ્પ જાળથી શૂન્ય એવા, શુદ્ધ, બુદ્ધ એક સ્વભાવવાળા નિજઆત્મદ્રવ્યનાં સમ્યક્શ્રદ્ધાન,

પરમનિરજ્જનાભિધાને નિજપરમાત્મસ્વરૂપે। મણુ મનઃ ધરિવિ વિષયકષાયેષુ ગચ્છત્ સદ્
વ્યાવૃત્ય ધૃત્વા પશ્ચાત્ મુક્ત્વુ જિ મોક્ષમેવ જ્ઞાયહિં ધ્યાયન્તિ સવ્વ સર્વેઽપિ ઇતિ। તદ્યથા।
હરિહરાદયઃ સર્વેઽપિ પ્રસિદ્ધપુરુષાઃ ધ્યાતિપૂજાલાભાદિસમસ્તવિકલ્પજાલેન શૂન્યે, શુદ્ધબુદ્ધૈક-
સ્વભાવનિજાત્મદ્રવ્યસમ્યક્શ્રદ્ધાનજ્ઞાનાનુચરણરૂપાભેદરત્નત્રયાત્મકનિર્વિકલ્પસમાધિસમુત્પન્નવીતરાગ-
સહજાનન્દૈકસુખરસાનુભવેન પૂર્ણકલશવત્ ભરિતાવસ્થે નિરજ્જનશબ્દાભિધેયપરમાત્મધ્યાને સ્થિત્વા
મોક્ષમેવ ધ્યાયન્તિ। અયમત્ર ભાવાર્થઃ। યદ્યપિ વ્યવહારેણ સવિકલ્પાવસ્થાયાં વીતરાગ-
સર્વજ્ઞસ્વરૂપં તત્પ્રતિભિમ્બાનિ તન્મન્ત્રાક્ષરાણિ તદારાધકપુરુષાશ્ચ ધ્યેયા ભવન્તિ તથાપિ વીતરાગ-
નિર્વિકલ્પત્રિગુપ્તિગુપ્તપરમસમાધિકાલે નિજશુદ્ધાત્મૈવ ધ્યેય ઇતિ॥૮॥

અથ ભુવનત્રયેઽપિ મોક્ષં મુક્ત્વા અન્યત્પરમસુખકારણં નાસ્તીતિ નિશ્ચિનોતિ—

શ્રદ્ધાન જ્ઞાન આચરણરૂપ જો અભેદરત્નત્રયમય સમાધિકર ઉત્પન્ન વીતરાગ સહજાનંદ
અતીન્દ્રિયસુખરસ ઉસકે અનુભવસે પૂર્ણ કલશકી તરહ ભરે હુણ નિરંતર નિરાકાર નિજસ્વરૂપ
પરમાત્માકે ધ્યાનમેં સ્થિર હોકર મુક્ત હોતે હૈં। કૈસા વહ ધ્યાન હૈ, કિ ધ્યાતિ (પ્રસિદ્ધિ) પૂજા
(અપની મહિમા) ઓર ધનાદિકકા લાભ ઇત્યાદિ સમસ્ત વિકલ્પ-જાલોંસે રહિત હૈ। યહાં
કેવલ આત્મ-ધ્યાન હી કો મોક્ષ-માર્ગ બતલાયા હૈ, ઓર અપના સ્વરૂપ હી ધ્યાવને યોગ્ય હૈ।
તાત્પર્ય યહ હૈ કિ યદ્યપિ વ્યવહારનયકર પ્રથમ અવસ્થામેં વીતરાગસર્વજ્ઞકા સ્વરૂપ અથવા
વીતરાગકે નામમંત્રકે અક્ષર અથવા વીતરાગકે સેવક મહામુનિ ધ્યાવને યોગ્ય હૈં, તો હી વીતરાગ
નિર્વિકલ્પ ત્રિગુપ્તિરૂપ પરમસમાધિકે સમય અપના શુદ્ધ આત્મા હી ધ્યાન કરને યોગ્ય હૈ, અન્ય
કોઈ હી દૂસરા પદાર્થ પૂર્ણ અવસ્થામેં ધ્યાવને યોગ્ય નહીં હૈ॥૮॥

અબ ત્રિન લોકમેં મોક્ષકે સિવાય અન્ય કોઈ હી પરમસુખકા કારણ નહીં હૈ, ઇસા
નિશ્ચય કરતે હૈં—

સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્ચારિત્રરૂપ અભેદ રત્નત્રયાત્મક નિર્વિકલ્પ સમાધિથી ઉત્પન્ન માત્ર
વીતરાગ સહજાનંદરૂપ સુખરસના અનુભવથી પૂર્ણકલશની જેમ પરિપૂર્ણ એવા નિરંજન શબ્દથી
કહેવા યોગ્ય પરમાત્માના ધ્યાનમાં સ્થિત થઈને એક મોક્ષને જ ધ્યાવે છે.

અહીં, આ ભાવાર્થ છે કે જો કે વ્યવહારનયથી સવિકલ્પ અવસ્થામાં વીતરાગ સર્વજ્ઞનું
સ્વરૂપ, વીતરાગની પ્રતિમા, તેના મંત્રાક્ષરો અને તેના આરાધક પુરુષો ધ્યાવવા યોગ્ય છે તો પણ
વીતરાગ નિર્વિકલ્પ ત્રિગુપ્તિ વડે ગુપ્ત પરમસમાધિકાળમાં શુદ્ધ આત્મા જ ધ્યાવવા યોગ્ય છે. ૮.

હવે, ત્રણ લોકમાં મોક્ષ સિવાય બીજું કોઈ પણ (બીજી કોઈ પણ વસ્તુ) પરમસુખનું
કારણ નથી, એમ નક્કી કરે છે :—

१३५) तिहुयणि जीवहं जत्थि णवि सोक्खहं कारणु कोइ ।
मुक्सु मुएविणु एक्कु पर तेणवि चिंतहि सोइ ॥६॥

त्रिभुवने जीवानां अस्ति नैव सुखस्य कारणं किमपि ।

मोक्षं मुक्त्वा एकं परं तेनैव चिन्तय तमेव ॥६॥

तिहुयणि इत्यादि। तिहुयणि त्रिभुवने जीवहं जीवानां जत्थि णवि अस्ति नैव। किं नास्ति। सोक्खहं कारणु सुखस्य कारणम्। कोइ किमपि वस्तु। किं कृत्वा। मुक्सु मुएविणु एक्कु मोक्षं मुक्त्वेकं पर नियमेन तेणवि तेनैव कारणेन चिंतहि चिंतय सोइ तमेव मोक्षमिति। तथाहि। त्रिभुवनेऽपि मोक्षं मुक्त्वा निरन्तरातिशयसुखकारणमन्यत्पञ्चेन्द्रियविषयानुभवरूपं किमपि नास्ति तेन कारणेन हे प्रभाकरभट्ट वीतरागनिर्विकल्पपरमसामायिके स्थित्वा

गाथा-९

अन्वयार्थ :—[त्रिभुवने] तीन लोकमें [जीवानां] जीवोंको [मोक्षं मुक्त्वा] मोक्षके सिवाय [किमपि] कोई भी वस्तु [सुखस्य कारणं] सुखका कारण [नैव] नहीं [अस्ति] है, एक सुखका कारण मोक्ष ही है [तेन] इस कारण तू [परं एकं तम् एव] नियमसे एक मोक्षका ही [विचिंतय] चिंतवन कर जिसे कि महामुनि भी चिंतवन करते हैं।

भावार्थ :—श्रीयोगीन्द्राचार्य प्रभाकरभट्टसे कहते हैं कि वत्स; मोक्षके सिवाय अन्य सुखका कारण नहीं है, और आत्म-ध्यानके सिवाय अन्य मोक्षका कारण नहीं है, इसलिये तू वीतरागनिर्विकल्पसमाधिमें ठहरकर निज शुद्धात्म स्वभावको ही ध्या। यह श्रीगुरुने आज्ञा की। तब प्रभाकरभट्टने बिनती की, हे भगवन्; तुमने निरंतर अतीन्द्रिय मोक्ष-सुखका वर्णन किया है, सो ये जगतके प्राणी अतीन्द्रिय सुखको जानते ही नहीं हैं, इन्द्रिय सुखको ही सुख मानते हैं। तब गुरुने कहा कि हे प्रभाकरभट्ट; कोई एक पुरुष जिसका चित्त व्याकुलता रहित है, पंचेन्द्रियके

भावार्थ :—श्री योगीन्द्राचार्य प्रभाकर भट्टने कहे छे के छे शिष्य! त्रय लोकमां पण मोक्ष सिवाय पंचेन्द्रियना विषयना अनुभवउप बीजुं कोछे पण निरंतर अतिशय सुभनुं करण नथी, तेथी छे प्रभाकरभट्ट! तुं वीतराग निर्विकल्प परम सामायिकमां स्थित थछेने निज शुद्धात्मस्वभावने ध्याव.

अछीं, प्रभाकरभट्ट पूछे छे के छे भगवान! आप अतीन्द्रिय मोक्षसुभनुं निरंतर वर्णन करो छे, परंतु ते सुभने जगतना जवो जाणता नथी. (तो ते सुभनी अन्य जवोने प्रतीति शी रीते थाय?)

નિજશુદ્ધાત્મસ્વભાવં ધ્યાય ત્વમિતિ। અત્રાહ પ્રભાકરભટ્ટઃ હે ભગવન્નતીન્દ્રિયમોક્ષસુખં નિરન્તરં વર્ણ્યતે ભવદ્વિસ્તદ્ધ ન જ્ઞાયતે જનૈઃ। ભગવાનાહ હે પ્રભાકરભટ્ટ કોઽપિ પુરુષો નિર્વ્યાકુલચિત્તઃ પ્રસ્તાવે પઞ્ચેન્દ્રિયભોગસેવારહિતસ્તિષ્ઠતિ સ કેનાપિ દેવદત્તેન પૃષ્ઠઃ સુખેન સ્થિતો ભવાન્। તેનોત્તં સુખમસ્તીતિ તત્સુખમાત્મોત્થમ્। કસ્માદિતિ ચેત્। તત્કાલે સ્ત્રીસેવાદિસ્પર્શવિષયો નાસ્તિ ભોજનાદિજિહ્વેન્દ્રિયવિષયો નાસ્તિ વિશિષ્ટરૂપગન્ધમાલ્યાદિદ્રાણેન્દ્રિયવિષયો નાસ્તિ દિવ્યસ્ત્રી-રૂપાવલોકનાદિલોચનવિષયો નાસ્તિ શ્રવણરમણીયગીતવાદ્યાદિશબ્દવિષયોઽપિ નાસ્તીતિ તસ્માત્ જ્ઞાયતે તત્સુખમાત્મોત્થમિતિ। કિં ચ। એકદેશવિષયવ્યાપારરહિતાનાં તદેકદેશનાત્મોત્થસુખ-મુપલભ્યતે વીતરાગનિર્વિકલ્પસ્વસંવેદનજ્ઞાનરતાનાં પુનર્નિરવશેષપઞ્ચેન્દ્રિયવિષયમાનસવિકલ્પજાલ-નિરોધે સતિ વિશેષેણોપલભ્યતે। ઇદં તાવત્ સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષગમ્યં સિદ્ધાત્મનાં ચ સુખં પુનરનુમાનગમ્યમ્। તથાહિ। મુક્તાત્મનાં શરીરેન્દ્રિયવિષયવ્યાપારાભાવેઽપિ સુખમસ્તીતિ સાધ્યમ્। કસ્માદ્દેતોઃ ઇદાનીં પુનર્વીતરાગનિર્વિકલ્પસમાધિસ્થાનાં પરમયોગિનાં પઞ્ચેન્દ્રિયવિષય-

ભોગોંસે રહિત અકેલા સ્થિત હૈ, ઉસ સમય કિસી પુરુષને પૂછા કિ તુમ સુખી હો। તબ ઉસને કહા કિ સુખસે તિષ્ઠ રહે હૈ, ઉસ સમય પર વિષય-સેવનાદિ સુખ તો હૈ હી નહીં, ઉસને યહ ક્યોં કહા કિ હમ સુખી હૈં। ઇસલિએ યહ માલૂમ હોતા હૈ, સુખ નામ વ્યાકુલતા રહિતકા હૈ, સુખકા મૂલ નિર્વ્યાકુલપના હૈ, વહ નિર્વ્યાકુલ અવસ્થા આત્મામેં હી હૈ, વિષય-સેવનમેં નહીં। ભોજનાદિ જિહ્વા ઇન્દ્રિયકા વિષય હી ઉસ સમય નહીં હૈ, સ્ત્રીસેવનાદિ સ્પર્શકા વિષય નહીં હૈ, ઓર ગંધમાલ્યાદિક નાકકા વિષય હી નહીં હૈ, દિવ્ય સ્ત્રિયોંકા રૂપ અવલોકનાદિ નેત્રકા વિષય હી નહીં, ઓર કાનોંકા મનોજ્ઞ ગીત વાદિત્રાદિ શબ્દ વિષય હી નહીં હૈ, ઇસલિએ જાનતે હૈં કિ સુખ આત્મામેં હી હૈ। એસા તૂ નિશ્ચય કર, જો એકાદેશ વિષય-વ્યાપારસે રહિત હૈ, ઉનકે એકોદેશ થિરતાકા સુખ હૈ, તો વીતરાગ નિર્વિકલ્પસ્વસંવેદન જ્ઞાનિયોંકે સમસ્ત પંચ ઇન્દ્રિયોંકે વિષય ઓર

ત્યારે ભગવાન શ્રીગુરુ કહે છે કે-હે પ્રભાકરભટ્ટ! કોઈ પણ પુરુષ નિર્વ્યાકુળ ચિત્તવાળો થઈને પંચેન્દ્રિય ભોગના સેવનથી રહિત એકલો આરામમાં બેઠો છે, તે વખતે કોઈ દેવદત્ત નામના પુરુષે તેને પૂછ્યું કે 'તમે આનંદમાં છો ને? ત્યારે તેણે કહ્યું કે 'આનંદ વર્તે છે' તે સુખ આત્માથી ઉત્પન્ન થયું છે. જો તમે કહો કે શા માટે? તો તેનો ઉત્તર એ છે કે તે સમયે સ્ત્રીસેવનાદિ સ્પર્શનો વિષય નથી, ભોજનાદિ જિહ્વા-ઇન્દ્રિયનો વિષય નથી, વિશિષ્ટરૂપ ગંધમાળાદિ દ્રાણેન્દ્રિયનો વિષય નથી, દિવ્ય સ્ત્રી-પુરુષનાં અવલોકનાદિ નેત્રનો વિષય નથી, કર્ણને પ્રિય ગીત વાદ્યાદિ શબ્દનો વિષય નથી, તેથી એમ જણાય છે કે તે સુખ આત્માથી ઉત્પન્ન થયું છે.

હવે, વિશેષ કહેવામાં આવે છે એકદેશવિષયવ્યાપાર રહિત જીવોને તે એકદેશ આત્માથી ઉત્પન્ન સુખ પ્રાપ્ત થાય છે અને વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સ્વસંવેદનરૂપ જ્ઞાનમાં રત જીવોને સમસ્ત

व्यापाराभावेऽपि स्वात्मोत्थवीतराग परमानन्दसुखोपलब्धिरिति। अत्रेत्यंभूतं सुखमेवोपादेयमिति भावार्थः। तथागमे चोक्तमात्मोत्थमतीन्द्रियसुखम्—“अइसयमादसमुत्थं विसयातीदं अणोवममणंतं। अब्बुच्छिण्णं। च सुहं सुद्धुवओगप्पसिद्धाणं॥”॥६॥

मनके विकल्प-जालोंकी रुकावट होने पर विशेषतासे निर्व्याकुल सुख उपजता है। इसलिये ये दो बातें प्रत्यक्ष ही दृष्टि पड़ती हैं। जो पुरुष निरोग और चिंता रहित हैं, उनके विषय-सामग्रीके बिना ही सुख भासता है, और जो महामुनि शुद्धोपयोग अवस्थामें ध्यानारूढ़ हैं, उनके निर्व्याकुलता प्रगट ही दिख रही है, वे इंद्रादिक देवोंसे भी अधिक सुखी हैं। इस कारण जब संसार अवस्थामें ही सुखका मूल निर्व्याकुलता दीखती है, तो सिद्धोंके सुखकी बात ही क्या है? यद्यपि वे सिद्ध दृष्टिगोचर नहीं हैं, तो भी अनुमान कर ऐसा जाना जाता है, कि सिद्धोंके भावकर्म, द्रव्यकर्म, नोकर्म नहीं, तथा विषयोंकी प्रवृत्ति नहीं है, कोई भी विकल्प-जाल नहीं है, केवल अतीन्द्रिय आत्मीक-सुख ही है, वही सुख उपादेय है, अन्य सुख सब दुःस्वरूप ही हैं। जो चारों गतियोंकी पर्यायें हैं, उनमें कदापि सुख नहीं है। सुख तो सिद्धोंके है, या महामुनीश्वरोंके सुखका लेशमात्र देखा जाता है, दूसरेके जगतकी विषय-वासनाओंमें सुख नहीं है ऐसा ही कथन श्रीप्रवचनसारमें किया है। “अइसय” इत्यादि। सारांश यह है, कि जो शुद्धोपयोगकर प्रसिद्ध ऐसे श्रीसिद्धपरमेष्ठी हैं, उनके अतीन्द्रिय सुख है, वह सर्वोत्कृष्ट है, और आत्मजनित है, तथा विषय-वासनासे रहित है, अनुपम है, जिसके समान सुख तीन लोकमें भी नहीं है, जिसका पार नहीं ऐसा बाधारहित सुख सिद्धोंके है॥९॥

पंचेन्द्रियविषय अने मनना विकल्पजाणनो निरोध थतां, विशेषपणे आत्माथी उत्पन्न सुખ प्राप्त थाय છે. આ સુખ તો સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષથી ગમ્ય છે અને સિદ્ધોનું સુખ તો અનુમાનથી પણ જણાય છે. તે આ પ્રમાણે :—મુક્ત આત્માને શરીર અને ઈન્દ્રિયના વિષયના વ્યાપારનો અભાવ હોવા છતાં, સુખ છે એ સાધ્ય છે. તેનો હેતુ એ છે કે અહીં વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિસ્થ પરમયોગીઓને, પંચેન્દ્રિયવિષય વ્યાપારનો અભાવ હોવા છતાં પણ, પોતાના આત્માથી ઉત્પન્ન વીતરાગ પરમાનંદરૂપ સુખની ઉપલબ્ધિ હોય છે.

અહીં, આવું સુખ જ ઉપાદેય છે એવો ભાવાર્થ છે. વળી આગમ (શ્રી પ્રવચનસાર-૧-૧૩)માં આત્માથી ઉત્પન્ન અતીન્દ્રિય સુખનું સ્વરૂપ પણ કહ્યું છે કે :—

“અइसयमादसमुत्थं विषयातीदं अणोवममणंतं।

अब्बुच्छिण्णं च सुहं सुद्धुवओगप्पसिद्धाणं॥”

(અર્થ :—શુદ્ધોપયોગથી નિષ્પન્ન થયેલા આત્માઓનું (કેવળી ભગવંતોનું અને સિદ્ધ ભગવંતોનું) સુખ અતિશય, આત્મોત્પન્ન, વિષયાતીત (અતીન્દ્રિય), અનુપમ (ઉપમા વિનાનું)

અથ યસ્મિન્ મોક્ષે પૂર્વોક્તમતીન્દ્રિયસુખમસ્તિ તસ્ય મોક્ષસ્ય સ્વરૂપં કથયતિ—

૧૩૬) જીવહં સો પર મોક્ષુ મુણિ જો પરમપ્પય-લાહુ ।

કમ્મ-કલંક-વિમુક્કાહં ણાણિય બોલ્લહિં સાહૂ ॥૧૦॥

જીવાનાં તં પરં મોક્ષં મન્યસ્વ યઃ પરમાત્મલાભઃ ।

કર્મકલઙ્કવિમુક્તાનાં જ્ઞાનિનઃ બ્રુવન્તિ સાધવઃ ॥૧૦॥

જીવહં इत्यादि। जीवहं जीवानां सो तं पर नियमेन मोक्षु मूणि मन्यस्व जानीहि हे प्रभाकरभट्ट। तं कम् । जो परमप्यय-लाहु यः परमात्मलाभः । इत्थंभूतो मोक्षः केषां भवति। कम्म-कलंक-विमुक्काहं ज्ञानावरणाद्यष्टविधकर्मकलङ्कविमुक्तानाम् । इत्थंभूतं मोक्षं के ब्रुवन्ति। णाणिय बोल्लहिं वीतरागस्वसंवेदनज्ञानिनो ब्रुवन्ति। ते के। साहू 'साधवः इति। तथाहि।

આગે જિસ મોક્ષમેં એસા અતીન્દ્રિયસુખ હૈ, ઉસ મોક્ષકા સ્વરૂપ કહતે હૈ—

ગાથા-૧૦

અન્વયાર્થ :—હે પ્રભાકરભટ્ટ; જો [કર્મકલંકવિમુક્તાનાં જીવાનાં] કર્મરૂપી કલંકસે રહિત જીવોંકો [યઃ પરમાત્મલાભઃ] જો પરમાત્મકી પ્રાપ્તિ હૈ [તં પરં] ઉસીકો નિયમસે તૂ [મોક્ષં મન્યસ્વ] મોક્ષ જ્ઞાન, એસા [જ્ઞાનિનઃ સાધવઃ] જ્ઞાનવાન્ મુનિરાજ [બ્રુવન્તિ] કહતે હૈ, રત્નત્રયકે યોગસે મોક્ષકા સાધન કરતે હૈ, ઇસસે ઉનકા નામ સાધુ હૈ।

ભાવાર્થ :—કેવલજ્ઞાનાદિ અનંતગુણ પ્રગટરૂપ જો કાર્યસમયસાર અર્થાત્ શુદ્ધ પરમાત્માકા લાભ વહ મોક્ષ હૈ, યહ મોક્ષ ભવ્યજીવોંકે હી હોતા હૈ। ભવ્ય કૈસે હૈં કિ પુત્ર કલત્રાદિ પરવસ્તુઓંકે મમત્વકો આદિ લેકર સબ વિકલ્પોંસે રહિત જો આત્મ-ધ્યાન ઉસસે

અનંત અને અવિચ્છિન્ન (અતૂટક છે.) ૯.

હવે, જે મોક્ષમાં પૂર્વોક્ત અતીન્દ્રિય સુખ છે તે મોક્ષનું સ્વરૂપ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—પુત્ર, કલત્રાદિ પરવસ્તુઓના મમત્વથી માંડીને સમસ્ત વિકલ્પોથી રહિત ધ્યાનથી જેઓ ભાવકર્મ દ્રવ્યકર્મરૂપી કર્મકલંકથી રહિત થયા છે એવા ભવ્ય જીવોને કેવળજ્ઞાનાદિ અનંતગુણની વ્યક્તિરૂપ કાર્યસમયસારભૂત પરમાત્માની પ્રાપ્તિ તે ખરેખર મોક્ષ છે, એમ સાધુજ્ઞાનીઓ કહે છે.

૧ પાઠાન્તર :— સાધવઃ ઇતિ = રત્નત્રયવેષ્ટમેન
મોક્ષસાધકા = સાધવ ઇતિ ।

२१८]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : द्वादश-११]

केवलज्ञानाद्यनन्तगुणव्यक्तिरूपस्य कार्यसमयसारभूतस्य हि परमात्मलाभो मोक्षो भवतीति। स च केषाम्। पुत्रकलत्रममत्वस्वरूपप्रभृतिसमस्तविकल्परहितध्यानेन भावकर्मद्रव्यकर्मकलङ्करहितानां भव्यानां भवतीति ज्ञानिनः कथयन्ति। अत्रायमेव मोक्षः पूर्वोक्तस्यानन्तसुखस्योपादेयभूतस्य कारणत्वादुपादेय इति भावार्थः॥१०॥ एवं मोक्षमोक्षफलमोक्षमार्गादिप्रतिपादकद्वितीय-महाधिकारमध्ये सूत्रदशकेन मोक्षस्वरूपनिरूपणस्थलं समाप्तम्।

अथ तस्यैव मोक्षस्यानन्तचतुष्टयस्वरूपं फलं दर्शयति—

१३७) दंसणु णाणु अणंत—सुहु समउ ण तुट्टइ जासु ।

सो पर सासउ मोक्ख—फलु बिज्जउ अत्थि ण तासु ॥११॥

दर्शनं ज्ञानं अनन्तसुखं समयं न त्रुट्यति यस्य ।

तत् परं शाश्वतं मोक्षफलं द्वितीयं अस्ति न तस्य ॥११॥

जिन्होंने भावकर्म और द्रव्यकर्मरूपी कलंक क्षय किये हैं, ऐसे जीवोंके निर्वाण होता है, ऐसा ज्ञानीजन कहते हैं। यहाँ पर अनन्त सुखका कारण होनेसे मोक्ष ही उपादेय है ॥१०॥

इसप्रकार मोक्षका फल और मोक्ष-मार्गका जिसमें कथन है, ऐसे दूसरे महाधिकारके दस दोहोंमें मोक्षका स्वरूप दिखलाया।

आगे मोक्षका फल अनन्तचतुष्टय है, यह दिखलाते हैं—

गाथा-११

अन्वयार्थ :—[यस्य] जिस मोक्ष-पर्यायके धारक शुद्धात्माके [दर्शनं ज्ञानं अनन्तसुखं] केवलदर्शन, केवलज्ञान, अनन्तसुख और अनन्तवीर्य इन अनन्तचतुष्टयोंको आदि देकर अनन्त गुणोंका समूह [समयं न त्रुट्यति] एक समयमात्र भी नाश नहीं होता, अर्थात् हमेशा अनन्त गुण पाये जाते हैं। [तस्य] उस शुद्धात्माके [तत्] वही [परं] निश्चयसे [शाश्वतं फलं] हमेशा रहनेवाला मोक्षका फल [अस्ति] है, [द्वितीयं न] इसके सिवाय

अहीं आ ४ मोक्ष, पूर्वोक्त उपादेयभूत अनन्त सुखं कारण होवाथी उपादेय छे, अेवो भावार्थ छे. १०.

अे प्रमाणे मोक्ष, मोक्षइण अने मोक्षमार्गना प्रतिपादक द्वितीय महाधिकारमां दस द्वादश सूत्रोथी मोक्षस्वरूपना निरूपणं स्थल समाप्त थयुं.

उवे, ते मोक्षनुं इण अनन्तचतुष्टयस्वरूप छे, अेम दशावे छे :—

दंसणु इत्यादि। दंसणु केवलदर्शनं णाणु केवलज्ञानं अणंत-सुहु अनन्तसुखम् एतदुपलक्षणमनन्तवीर्याद्यनन्तगुणाः समउ ण तुट्टइ एतद्गुणकदम्बकमेकसमयमपि यावन्न त्रुट्थति न नश्यति जासु यस्य मोक्षपर्यायस्याभेदेन तदाधारजीवस्य वा सो पर तदेव केवलज्ञानादिस्वरूपं सासउ मोक्ख-फलु शाश्वतं मोक्षफलं भवति। विज्जउ अत्थि ण तासु तस्यानन्तज्ञानादि-मोक्षफलस्यान्यद् द्वितीयमधिकं किमपि नास्तीति। अयमत्र भावार्थः। अनन्तज्ञानादिमोक्षफलं ज्ञात्वा समस्त रागादित्यागेन तदर्थमेव निरन्तरं शुद्धात्मभावना कर्तव्येति॥११॥ एवं द्वितीय-महाधिकारे मोक्षफलकथनरूपेण स्वतन्त्रसूत्रमेकं गतम्।

अथानन्तरमेकोनविंशतिसूत्रपर्यन्तं निश्चयव्यवहारमोक्षमार्गव्याख्यानस्थलं कथ्यते तद्यथा—

१३८) जीवहँ मोक्खहँ हेउ वरु दंसणु णाणु चरित्तु ।

ते पुणु तिण्णि वि अप्पु मुणि णिच्छएँ एहउ वुत्तु ॥१२॥

जीवानां मोक्षस्य हेतुः वरं दर्शनं ज्ञानं चारित्रम् ।

तानि पुनः त्रीण्यपि आत्मानं मन्यस्व निश्चयेन एवं उक्तम् ॥१२॥

दूसरा मोक्षफल नहीं है, और इससे अधिक दूसरी वस्तु कोई नहीं है।

भावार्थ :—मोक्षका फल अनंतज्ञानादि जानकर समस्त रागादिका त्याग करके उसीके लिये निरंतर शुद्धात्माकी भावना करनी चाहिये ॥११॥

इसप्रकार दूसरे महाधिकारमें मोक्ष-फलके कथनकी मुख्यताकर एक दोहा-सूत्र कहा।

आगे उन्नीस दोहापर्यंत निश्चय और व्यवहार मोक्ष-मार्गका व्याख्यान करते हैं—

गाथा-१२

अन्वयार्थ :—[जीवानां] जीवों के [मोक्षस्य हेतुः] मोक्षके कारण [वरं] उत्कृष्ट

भावार्थ :—मोक्षनुं अनंतज्ञानादिरूप इण ज्ञाणीने समस्त रागादिना त्यागथी तेना अर्थे ज निरंतर शुद्धात्मानी भावना करवी जोईये. ११.

ये प्रमाणे भीजा महाधिकारमां मोक्षइणना कथनरूपे स्वतंत्र अेक दोडकसूत्र समाप्त थयुं.

त्यार पछी ओगणीस सूत्रो सुधी निश्चयव्यवहारमोक्षमार्गना व्याख्याननुं स्थण कडे छे :—ते आ प्रमाणे :—

जीवहं इत्यादि। जीवहं जीवानां अथवा एकवचनपक्षे 'जीवहो' जीवस्य मोक्षहं हेतु मोक्षस्य हेतुः कारणं व्यवहारनयेन भवतीति क्रियाध्याहारः। कथंभूतम्। वरु वरमुत्कृष्टम्। किं तत्। दंसणु णाणु चरित्तु सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रत्रयम्। ते पुणु तानि पुनः तिण्णि वि त्रीण्यपि सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि अप्पु आत्मानमभेदनयेन मुणि मन्यस्व जानीहि त्वं हे प्रभाकरभट्ट णिच्छाणं निश्चयनयेन एहउ वुत्तु एवमुक्तं भणितं तिष्ठतीति। इदमत्र तात्पर्यम्। भेदरत्नत्रयात्मको व्यवहारमोक्षमार्गः साधको भवति अभेद रत्नत्रयात्मकः पुनर्निश्चयमोक्षमार्गः साध्यो भवति, एवं निश्चयव्यवहारमोक्षमार्गयोः साध्यसाधकभावो ज्ञातव्यः सुवर्णसुवर्णपाषाणवत् इति। तथा चोक्तम्—“सम्मदंसणणाणं चरणं मोक्खस्स कारणं जाणे। ववहारा णिच्छयदो तत्तियमईओ णिओ अप्पा॥” ॥१२॥

अथ निश्चयरत्नत्रयपरिणतो निजशुद्धात्मैव मोक्षमार्गो भवतीति प्रतिपादयति—

[दर्शनं ज्ञानं चारित्रम्] दर्शन ज्ञान और चारित्र हैं [तानि पुनः] फिर वे [त्रीण्यपि] तीनों ही [निश्चयेन] निश्चयकर [आत्मानं] आत्माको ही [मन्यस्व] जाने [एवं] ऐसा [उक्तम्] श्री वीतरागदेवने कहा है, ऐसा हे प्रभाकरभट्ट; तू जान।

भावार्थ :—भेदरत्नत्रयरूप व्यवहार-मोक्ष-मार्ग साधक है, और अभेदरत्नत्रयरूप निश्चय-मोक्षमार्ग साधने योग्य है। इसप्रकार निश्चय व्यवहारमोक्ष-मार्गका साध्य-साधकभाव, सुवर्ण सुवर्ण-पाषाणकी तरह जानना। ऐसा ही कथन श्रीद्रव्यसंग्रहमें कहा है। “सम्मदंसण” इत्यादि। इसका अभिप्राय यह है कि सम्यग्दर्शन, सम्यग्ज्ञान, सम्यक्चारित्र ये तीनों ही व्यवहारनयकर मोक्षके कारण जानने, और निश्चयसे उन तीनोंमयी एक आत्मा ही मोक्षका कारण है ॥१२॥

आगे निश्चयरत्नत्रयरूप परिणत हुआ निज शुद्धात्मा ही मोक्षका मार्ग है, ऐसा कहते हैं—

भावार्थ :—भेदरत्नत्रयात्मक व्यवहारमोक्षमार्ग साधक छे अने अभेदरत्नत्रयात्मक निश्चयमोक्षमार्ग साध्य छे। अे प्रमाणे निश्चयव्यवहारमोक्षमार्गनो साध्यसाधकभाव ^१सुवर्ण अने सुवर्णपाषाणनी माइक जाणवो। (द्रव्यसंग्रहनी गाथा उलमां कहुं पण छे के :—“सम्मदंसणणाणं चरणं मोक्खस्स कारणं जाणे। ववहारा णिच्छयदो तत्तियमईओ णिओ अप्पा॥” अर्थ :—सम्यग्दर्शन, सम्यग्ज्ञान अने सम्यक्चारित्रने व्यवहारनयथी मोक्षनुं कारण जाणो। सम्यग्दर्शन, सम्यग्ज्ञान अने सम्यक्चारित्रमय निज आत्माने निश्चयथी मोक्षनुं कारण जाणो) १२.

उवे, निश्चयरत्नत्रयरूपे परिणमेवो निजशुद्धात्मा ज मोक्षमार्ग छे, अेम कहे छे :—

१ जूओ गुजराती पंथास्तिकाय गाथा १५८ थी १७२ इटनोट सहित.

१३६) पेच्छइ जाणइ अणुचरइ अप्पिं अप्पउ जो जि ।

दंसणु णाणु चरित्तु जिउ मोक्खहँ कारणु सो जि ॥१३॥

पश्यति जानाति अनुचरति आत्मना आत्मानं य एव ।

दर्शनं ज्ञानं चारित्रं जीवः मोक्षस्य कारणं स एव ॥१३॥

पेच्छइ इत्यादि। पेच्छइ पश्यति जाणइ जानाति अणुचरइ अनुचरति। केन कृत्वा। अप्पिं आत्मना कारणभूतेन। कं कर्मतापन्नम्। अप्पउ निजात्मानम्। जो जि य एव कर्ता दंसणु णाणु चरित्तु दर्शनज्ञानचारित्रत्रयं भवतीति क्रियाध्याहारः। कोऽसौ भवति। जिउ जीवः य एवाभेदनयेन सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रत्रयं ^१भवतीति मोक्खहँ कारणु निश्चयेन मोक्षस्य कारणं एक एव सो जि स एव निश्चयरत्नत्रयपरिणतो जीव इति। तथाहि। यः कर्ता निजात्मानं मोक्षस्य कारणभूतेन

गाथा-१३

अन्वयार्थः—[य एव] जो [आत्मना] अपनेसे [आत्मानं] आपको [पश्यति] देखता है, [जानाति] जानता है, [अनुचरति] आचरण करता है, [स एव] वही विवेकी [दर्शनं ज्ञानं चारित्रं] दर्शन-ज्ञान-चारित्ररूप परिणत हुआ [जीवः] जीव [मोक्षस्य कारणं] मोक्षका कारण है।

भावार्थः—जो सम्यग्दृष्टि जीव अपने आत्माको आपकर निर्विकल्परूप देखता है, अथवा तत्त्वार्थश्रद्धानकी अपेक्षा चंचलता और मलिनता तथा शिथिलता इनका त्यागकर शुद्धात्मा ही उपादेय है, इसप्रकार रुचिरूप निश्चय करता है, वीतराग स्वसंवेदनलक्षण ज्ञानसे जानता है, और सब रागादिक विकल्पोंके त्यागसे निज स्वरूपमें स्थिर होता है, सो निश्चयरत्नत्रयको परिणत हुआ पुरुष ही मोक्षका मार्ग है। ऐसा कथन सुनकर प्रभाकरभट्टने

भावार्थः—जे आत्माथी निज आत्माने मोक्षना करणइये देजे छे निर्विकल्प स्वरूपे अवलोकें छे अने तत्त्वार्थश्रद्धानकी अपेक्षाये यल, मलिन अने अगाढ दोषोने तज्जने 'अेक शुद्ध आत्मा ज उपादेय छे अेवी रुचिरूपे निर्णय करे छे, मात्र निश्चय करे छे अेटलुं ज नहि पण वीतरागस्वसंवेदन जेनुं लक्षण छे अेवा अभेदज्ञानथी जाणे छे-परिच्छेदन करे छे, मात्र परिच्छेदन करे छे अेटलुं ज नहि पण रागादि समस्त विकल्पोनी त्याग करीने अनुचरे छे—त्यांज—निजस्वरूपमां ज—स्थिर थाय छे ते निश्चयरत्नत्रयपरिणत पुरुष ज निश्चयमोक्षमार्ग छे।

१ पाठान्तरः—भवतीति=भवति

આત્મના કૃત્વા પશ્યતિ નિર્વિકલ્પરૂપેનાવલોકયતિ। અથવા તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનાપેક્ષયા ચલમલિનાગાઢ-પરિહારેણ શુદ્ધાત્મૈવોપાદેય ઇતિ રુચિરૂપેણ નિશ્ચિનોતિ ન કેવલં નિશ્ચિનોતિ વીતરાગસ્વસંવેદન-લક્ષણાભેદજ્ઞાનેન જાનાતિ પરિચ્છિનત્તિ। ન કેવલં પરિચ્છિનત્તિ। અનુચરતિ રાગાદિસમસ્ત-વિકલ્પત્યાગેન તત્રૈવ નિજસ્વરૂપે સ્થિરીભવતીતિ સ નિશ્ચયરત્નત્રયપરિણતઃ પુરુષ એવ નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગો ભવતીતિ। અત્રાહ પ્રભાકરભટ્ટઃ। તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનરુચિરૂપં સમ્યગ્દર્શનં મોક્ષમાર્ગો ભવતિ નાસ્તિ દોષઃ, પશ્યતિ નિર્વિકલ્પરૂપેનાવલોકયતિ ઇત્યેવં યદુક્તં તત્સત્તાવલોકદર્શનં કથં મોક્ષમાર્ગો ભવતિ યદિ ભવતિ ચેત્તર્હિ તત્સત્તાવલોકદર્શનમભવ્યાનામપિ વિદ્યતે તેષામપિ મોક્ષો^૧ ભવતિ સ ચાગમવિરોધઃ ઇતિ। પરિહારમાહ। તેષાં નિર્વિકલ્પસત્તાવલોકદર્શનં બહિર્વિષયે વિદ્યતે ન ચાભ્યન્તરશુદ્ધાત્મતત્ત્વવિષયે। કસ્માદિતિ ચેત્। તેષામભવ્યાનાં મિથ્યાત્વાદિસપ્ત-પ્રકૃત્યુપશમક્ષયોપશમક્ષયાભાવાત્ શુદ્ધાત્મોપાદેય ઇતિ રુચિરૂપં સમ્યગ્દર્શનમેવ નાસ્તિ

પ્રશ્ન કિયા કિ હે પ્રભો; તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન રુચિરૂપ સમ્યગ્દર્શન વહ મોક્ષકા માર્ગ હૈ, ઇસમેં તો દોષ નહીં ઓર તુમને કહા કિ જો દેખે વહ દર્શન, જાનેં વહ જ્ઞાન, ઓર આચરણ કરે વહ ચારિત્ર હૈ। સો યહ દેખનેરૂપ દર્શન કૈસે મોક્ષકા માર્ગ હો સકતા હૈ? ઓર જો કબી દેખનેકા નામ દર્શન કહો તો દેખના અભવ્યકો ભી હોતા હૈ, ડસકે મોક્ષ-માર્ગ તો નહીં માના હૈ? યદિ અભવ્યકે મોક્ષ-માર્ગ હોવે, તો આગમસે વિરોધ આવે। આગમમેં તો યહ નિશ્ચય હૈ કિ અભવ્યકો મોક્ષ નહીં હોતા। ડસકા સમાધાન યહ હૈ કિ અભવ્યોકે દેખનેરૂપ જો દર્શન હૈ, વહ બાહ્યપદાર્થોકા હૈ, અંતરંગ શુદ્ધાત્મતત્ત્વકા દર્શન તો અભવ્યોકે નહીં હોતા, ડસકે મિથ્યાત્વ આદિ સાત પ્રકૃતિયોંકા ડપશમ ક્ષયોપશમ ક્ષય નહીં હૈ, તથા શુદ્ધાત્મા હી ડપાદેય હૈ, ઈસી

એવું કથન સાંભળીને અહીં પ્રભાકરભટ્ટ પૂછે છે કે-હે પ્રભુ! તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનરુચિરૂપ સમ્યગ્દર્શન મોક્ષમાર્ગ છે, એમાં તો દોષ નથી. (એ તો બરાબર છે.) પણ ‘દેખે છે-નિર્વિકલ્પરૂપે અવલોકે છે તે દર્શન’ એ પ્રમાણે આપે જે કહ્યું તે સત્તાવલોકનરૂપ દર્શન કેવી રીતે મોક્ષનું કારણ થાય? જો આપ કહેશો કે તેવું દેખવારૂપ દર્શન મોક્ષનું કારણ થાય તો તે સત્તાવલોકનદર્શન અભવ્યોને પણ વર્તે છે, તો તેમનો પણ મોક્ષ થાય. પણ અભવ્યનો મોક્ષ થાય તો આગમનો વિરોધ આવે છે.

તેનો પરિહાર :—અભવ્યોને નિર્વિકલ્પસત્તાવલોકનદર્શન બહારના વિષયમાં વર્તે છે, પણ અંતરંગ શુદ્ધાત્મતત્ત્વના વિષયમાં વર્તતું નથી, (અભવ્યોને જે દેખવારૂપ દર્શન છે તે બાહ્યપદાર્થોનું છે, અંતરંગ શુદ્ધાત્મતત્ત્વનું દર્શન તો અભવ્યોને હોતું નથી.) તમે કહેશો કે કેમ? તો તેનું સમાધાન :—તે અભવ્યોને મિથ્યાત્વાદિ સાત પ્રકૃતિનો ડપશમ, ક્ષયોપશમ અને ક્ષયનો અભાવ

૧ પાઠાન્તર :—ભવતિ=ભવતુ

अधिकांश-२ : ६०६-१४]

परमात्मप्रकाशः

[२२३]

चारित्रमोहोदयात् पुनर्वीतरागचारित्ररूपं निर्विकल्पशुद्धात्म सत्तावलोकनमपि न संभवतीति भावार्थः। निश्चयेनाभेदरत्नत्रयपरिणतो निजशुद्धात्मैव मोक्षमार्गो भवतीत्यस्मिन्नर्थे संवाद-गाथामाह—“रयणत्तयं ण वट्टइ अप्पाणं मुइत्तु अण्णदवियम्हि। तम्हा तत्तियमइओ होदि हु मोक्खस्स कारणं आदा॥” ॥१३॥

अथ भेदरत्नत्रयात्मकं व्यवहारमोक्षमार्गं दर्शयति—

१४०) जं बोल्लइ ववहारु-णउ दंसणु णाणु चरित्तु ।
तं परियाणहि जीव तुहुं जें परु होहि पवित्तु ॥१४॥

यद् ब्रूते व्यवहारनयः दर्शनं ज्ञानं चारित्रम् ।

तत् परिजानीहि जीव त्वं येन परः भवसि पवित्रः ॥१४॥

रुचिरूप सम्यग्दर्शन भी उसके नहीं है, और चारित्रमोहके उदयसे वीतराग चारित्ररूप निर्विकल्प शुद्धात्माका सत्तावलोकन भी उसके कभी नहीं है। तात्पर्य यह है, निश्चयकर अभेदरत्नत्रयको परिणत हुआ निज शुद्धात्मा ही मोक्षका मार्ग है। ऐसी ही द्रव्यसंग्रहमें साक्षीभूत गाथा कही है। “रयणत्तयं” इत्यादि। उसका अर्थ ऐसा है कि रत्नत्रय आत्माको छोड़कर अन्य (दूसरी) द्रव्योंमें नहीं रहता, इसलिये मोक्षका कारण उन तीनमयी निज आत्मा ही है ॥१३॥

आगे भेदरत्नत्रयस्वरूप-व्यवहार वह परम्पराय मोक्षका मार्ग है, ऐसा दिखलाते हैं।—

गाथा-१४

अन्वयार्थ :—[जीव] हे जीव, [व्यवहारनयः] व्यवहारनय [यत्] जो [दर्शनं ज्ञानं

छोवाथी ‘अेक शुद्धात्मा ञ उपादेय छे’ अेवुं रुचिरूप सम्यग्दर्शन ञ छोटुं नथी, अने चारित्रमोहना उदयथी वीतरागचारित्ररूप निर्विकल्प शुद्धात्मसत्तावलोकन पण तेने संभवतुं नथी, अेवो भावार्थ छे.

निश्चयनयथी अभेदरत्नत्रय परिणत निजशुद्धात्मा ञ मोक्षमार्ग छे अेवा अर्थना संवादनी गाथा (द्रव्यसंग्रहनी गाथा ४०) कडे छे के—“रयणत्तयं ण वट्टइ अप्पाणं भुइत्तु अण्णदवियम्हि। तम्हा तत्तियमइओ होदि हु मोक्खस्स कारणं आदा ॥” (अर्थ :—आत्मा सिवाय अन्य द्रव्यमां रत्नत्रय रहतेनां नथी ते कारणे रत्नत्रयमयी आत्मा ञ परेपर मोक्षनुं कारण छे.) १३.

उवे, भेदरत्नत्रयात्मक व्यवहारमोक्षमार्गने दर्शावे छे :—

જં ઇત્યાદિ। જં યત્ વોલ્લઇ બ્રૂતે। કોઽસૌ કર્તા। વવહારુ-ગૃહ વ્યવહારનયઃ। યત્ કિં બ્રૂતે। ડંસણુ ણાણુ ચરિત્તુ સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રત્રયં તં પૂર્વોક્તં ભેદરત્નત્રયસ્વરૂપં પરિયાણહિ પરિ સમન્તાત્ જાનીહિ। જીવ તુહું હે જીવ ત્વં કર્તા। જેં યેન ભેદરત્નત્રયપરિજ્ઞાનેન પરુ હોહિ પરઃ ઉત્કૃષ્ટો ભવસિ ત્વમ્। પુનરપિ કિંવિશિષ્ટસ્ત્વમ્। પવિત્તુ પવિત્રઃ સર્વજનપૂજ્ય ઇતિ। તદ્યથા। હે જીવ સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રરૂપનિશ્ચયરત્નત્રયલક્ષણનિશ્ચયમોક્ષમાર્ગસાધકં વ્યવહાર-મોક્ષમાર્ગ જાનીહિ। ત્વં યેન જ્ઞાતેન કથંભૂતો ભવિષ્યસિ। પરંપરયા પવિત્રઃ પરમાત્મા ભવિષ્યસિ ઇતિ। વ્યવહારનિશ્ચયમોક્ષમાર્ગસ્વરૂપં કથ્યતે। તદ્યથા। વીતરાગસર્વજ્ઞપ્રણીતષડ્દ્રવ્યાદિસમ્યક્-શ્રદ્ધાનજ્ઞાનવ્રતાઘનુષ્ઠાનરૂપો વ્યવહારમોક્ષમાર્ગઃ નિજશુદ્ધાત્મસમ્યક્શ્રદ્ધાનજ્ઞાનાનુષ્ઠાનરૂપો નિશ્ચય-

ચારિત્રમ્] દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર ઇન ત્રીનોં કો [બ્રૂતે] કહતા હૈ, [તત્] ડસ વ્યવહારરત્નત્રયકો [ત્વં] તૂ [પરિજાનીહિ] જાન, [યેન] જિસસે કિ [પરઃ પવિત્રઃ] ઉત્કૃષ્ટ અર્થાત્ પવિત્ર [ભવસિ] હોવે।

ભાવાર્થ :—હે જીવ, તૂ તત્ત્વાર્થકા શ્રદ્ધાન, શાસ્ત્રકા જ્ઞાન, ઓર અશુભ ક્રિયાઓંકા ત્યાગરૂપ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર વ્યવહારમોક્ષ-માર્ગકો જાન, ક્યોંકિ યે નિશ્ચયરત્નત્રયરૂપ નિશ્ચયમોક્ષ-માર્ગકે સાધક હૈં, ઇનકે જાનનેસે કિસી સમય પરમ પવિત્ર પરમાત્મા હો જાયગા। પહેલે વ્યવહારરત્નત્રયકી પ્રાપ્તિ હો જાવે, તબ હી નિશ્ચયરત્નત્રયકી પ્રાપ્તિ હો સકતી હૈ, ઇસમેં સંદેહ નહીં હૈ। જો અનન્ત સિદ્ધ હુએ ઓર હોવેંગે વે પહેલે વ્યવહારરત્નત્રયકો પાકર નિશ્ચયરત્નત્રયરૂપ હુએ। વ્યવહાર સાધન હૈ, ઓર નિશ્ચય સાધ્ય હૈ। વ્યવહાર ઓર નિશ્ચય મોક્ષ-માર્ગકા સ્વરૂપ કહતે હૈં—વીતરાગ સર્વજ્ઞદેવકે કહે હુએ છહ દ્રવ્ય, સાત તત્ત્વ, નૌ પદાર્થ, પંચાસ્તિકાય, ઇનકા શ્રદ્ધાન, ઇનકે સ્વરૂપકા જ્ઞાન ઓર શુભ ક્રિયાકા આચરણ, યહ વ્યવહારમોક્ષ-માર્ગ હૈ, ઓર નિજ શુદ્ધ આત્માકા સમ્યક્ શ્રદ્ધાન સ્વરૂપકા જ્ઞાન, ઓર સ્વરૂપકા આચરણ યહ નિશ્ચયમોક્ષ-માર્ગ હૈ। સાધનકે બિના સિદ્ધિ નહીં હોતી, ઇસલિયે

ભાવાર્થ :—હે જીવ! તું સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રરૂપ નિશ્ચયરત્નત્રયસ્વરૂપ નિશ્ચય-મોક્ષમાર્ગના સાધક એવા વ્યવહારમોક્ષમાર્ગને જાણ-કે જેને જાણવાથી તું પરંપરાએ પવિત્ર પરમાત્મા થઈશ.

વ્યવહારનિશ્ચયમોક્ષમાર્ગનું સ્વરૂપ કહે છે. તે આ પ્રમાણે—વીતરાગસર્વજ્ઞપ્રણીત છ દ્રવ્યાદિનું સમ્યક્શ્રદ્ધાન, તેમનું સમ્યગ્જ્ઞાન અને વ્રતાદિનું અનુષ્ઠાનરૂપ વ્યવહારમોક્ષમાર્ગ છે, નિજ શુદ્ધ આત્માનાં સમ્યક્શ્રદ્ધાન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્અનુષ્ઠાનરૂપ નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ છે; અથવા વ્યવહારમોક્ષમાર્ગ સાધક છે; નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ સાધ્ય છે.

मार्गः। अथवा साधको व्यवहारमोक्षमार्गः, साध्यो निश्चयमोक्षमार्गः। अत्राह शिष्यः। निश्चय-मोक्षमार्गो निर्विकल्पः तत्काले सविकल्पमोक्षमार्गो नास्ति कथं साधको भवतीति। अत्र परिहारमाह। भूतनैगमनयेन परंपरया भवतीति। अथवा सविकल्पनिर्विकल्पभेदेन निश्चय-मोक्षमार्गो द्विधा, तत्रानन्तज्ञानरूपोऽहमित्यादि सविकल्परूपसाधको भवति, निर्विकल्प-समाधिरूपो साध्यो भवतीति भावार्थः॥ सविकल्पनिर्विकल्पनिश्चयमोक्षमार्गविषये संवाद-

व्यवहारके बिना निश्चयकी प्राप्ति नहीं होती। यह कथन सुनकर शिष्यने प्रश्न किया कि हे प्रभो; निश्चयमोक्ष-मार्ग जो निश्चयरत्नत्रय वह तो निर्विकल्प है, और व्यवहाररत्नत्रय विकल्प सहित है, सो वह विकल्प-दशा निर्विकल्पपनेकी साधन कैसे हो सकती है? इस कारण उसको साधक मत कहो। अब इसका समाधान करते हैं। जो अनादिकालका यह जीव विषय कषायोंसे मलिन हो रहा है, सो व्यवहार-साधनके बिना उज्ज्वल नहीं हो सकता, जब मिथ्यात्व अव्रत कषायादिककी क्षीणतासे देव-गुरु-धर्मकी श्रद्धा करे, तत्त्वोंका जानपना होवे, अशुभ क्रिया मिट जावे, तब गुरु वह अध्यात्मका अधिकारी हो सकता है। जैसे मलिन कपड़ा धोनेसे रँगने योग्य होता है, बिना धोये रंग नहीं लगता, इसलिये परम्पराय मोक्षका कारण व्यवहाररत्नत्रय कहा है। मोक्षका मार्ग दो प्रकारका है, एक व्यवहार, दूसरा निश्चय, निश्चय तो साक्षात् मोक्ष-मार्ग है, और व्यवहार परम्पराय है। अथवा सविकल्प निर्विकल्पके भेदसे निश्चयमोक्षमार्ग भी दो प्रकारका है। जो मैं अनंतज्ञानरूप हूँ, शुद्ध हूँ, एक हूँ, ऐसा 'सोऽहं' का चिंतवन है, वह तो सविकल्प निश्चय मोक्षमार्ग है, उसको साधक कहते हैं, और जहाँ पर कुछ चिंतवन नहीं है, कुछ बोलना नहीं है, और कुछ चेष्टा नहीं है, वह निर्विकल्प-समाधिरूप साध्य है, यह तात्पर्य हुआ। इसी कथनके बारेमें द्रव्यसंग्रहकी साक्षी देते हैं। "मा चिट्ठह" इत्यादि। सारांश यह है, कि हे जीव, तू कुछ भी कायकी चेष्टा मत कर, कुछ बोल भी मत, मौनसे रहे, और कुछ चिंतवन मत कर। सब बातोंको छोड़, आत्मामें आपको लीन कर, यह ही परमध्यान है। श्रीतत्त्वसारमें भी सविकल्प-निर्विकल्प निश्चयमोक्ष-मार्गके

आ कथन सांभलीने अर्ली शिष्ये प्रश्न क्यो के निश्चयमोक्षमार्ग तो निर्विकल्प छे, ते समये (निर्विकल्प निश्चयमोक्षमार्ग वपते तो) सविकल्प मोक्षमार्ग तो छोटो नथी. तो पछी व्यवहारमोक्षमार्ग केवी रीते साधक छे? अर्ली प्रश्ननो परिहार करे छे :—(भूतनैगमनयथी परंपराअे (साधक) छे. अथवा निश्चयमोक्षमार्ग सविकल्प निर्विकल्पना भेदथी भे प्रकारनो छे. त्यां 'हुं अनंतज्ञानरूपं हुं' इत्यादि सविकल्परूप साधक छे अने निर्विकल्प समाधिरूप साध्य छे, अेवो भावार्थ छे.'

सविकल्प, निर्विकल्प निश्चयमोक्षमार्गना विषयमां आ ४ अर्थनी साक्षीभूत (भेगवाणी)

૨૨૬]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૨ : દોહા-૧૫

ગાથામાહ—“જં પુણ સગયં ત્ત્વં સવિયપ્પં હોઇ તહ ય અવિયપ્પં। સવિયપ્પં સાસવયં ણિરાસવં વિગય સંકપ્પં।” ॥૧૪॥ એવં પૂર્વોક્તૈકોનવિંશતિસૂત્રપ્રમિતમહાસ્થલમધ્યે નિશ્ચય-વ્યવહારમોક્ષમાર્ગપ્રતિપાદનરૂપેણ સૂત્રત્રયં ગતમ્। ઇદાનીં ચતુર્દશસૂત્રપર્યન્તં વ્યવહારમોક્ષ-માર્ગપ્રથમાવયવભૂતવ્યવહારસમ્યક્ત્વં મુખ્યવૃત્ત્યા પ્રતિપાદયતિ। તદ્વથા—

૧૪૧) દવ્વઙ્ઘં જાણઙ્ઘ જહટિયઙ્ઘ તહ જગિ મણ્ણઙ્ઘ જો જિ ।

અપ્પહં કેરુઠ ભાવડુઠ અવિચલુ ડંસણુ સો જિ ॥૧૫॥

દ્રવ્યાણિ જાનાતિ યથાસ્થિતાનિ તથા જગતિ મન્યતે ય એવ ।

આત્મનઃ સમ્બન્ધી ભાવઃ અવિચલઃ ડર્શનં સ એવ ॥૧૫॥

કથનમેં યહ ગાથા કહી હૈ કિ “જં પુણ સગયં” ઇત્યાદિ। ઇસકા સારાંશ યહ હૈ કિ જો આત્મતત્ત્વ હૈ, વહ ભી સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પકે ભેદસે દો પ્રકારકા હૈ, જો વિકલ્પ સહિત હૈ, વહ તો આસ્રવ સહિત હૈ, ઓર જો નિર્વિકલ્પ હૈ, વહ આસ્રવ રહિત હૈ ॥૧૪॥

ઇસ તરહ પહલે મહાસ્થલમેં અનેક અંતસ્થલોમેંસે ડ્રીસ દોહોંકે સ્થલમેં ત્રીન દોહોંસે નિશ્ચય વ્યવહાર મોક્ષ-માર્ગકા કથન કિયા।

આગે ચૌદહ દોહાપર્યંત વ્યવહારમોક્ષ-માર્ગકા પહલા અંગ વ્યવહારસમ્યક્ત્વકો મુખ્યતાસે કહતે હૈ—

ગાથા-૧૫

અન્વયાર્થ :—[ય એવ] જો [દ્રવ્યાણિ] દ્રવ્યોંકો [યથાસ્થિતાનિ] જૈસા ડનકા સ્વરૂપ હૈ, વૈસા [જાનાતિ] જાનેં, [તથા] ઓર ડસી તરહ [જગતિ] ઇસ જગતમેં [મન્યતે]

ગાથા (શ્રી દેવસેનકૃત શ્રી તત્ત્વસાર ગાથા ૫)માં પણ કહ્યું છે કે “જં પુણ સગયં ત્ત્વં સવિયપ્પં હોઇ તહ ય અવિયપ્પં। સવિયપ્પં સાસવયં ણિરાસવં વિગય સંકપ્પં।” (અર્થ :—વળી જે આત્મતત્ત્વ છે તે પણ સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પના ભેદથી બે પ્રકારનું છે. તેમાં જે સવિકલ્પ છે તે તો આસ્રવ સહિત છે અને જે નિર્વિકલ્પ છે તે આસ્રવ રહિત છે.) ૧૪.

એ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત ઓગણીસ સૂત્રોના મહાસ્થળમાં નિશ્ચયવ્યવહાર મોક્ષમાર્ગના પ્રતિપાદનરૂપે ત્રણ સૂત્રો સમાપ્ત થયાં.

હવે, ચૌદ સૂત્રો સુધી વ્યવહારમોક્ષમાર્ગના પ્રથમ અંગભૂત વ્યવહારસમ્યક્ત્વની મુખ્યતાથી કથન કરે છે, તે આ પ્રમાણે :—

દબ્ધં ઇત્યાદિ। દબ્ધં દ્રવ્યાણિ જાણઈ જાનાતિ। કથંભૂતાનિ। જહઠિયઈં યથાસ્થિતાનિ વીતરાગસ્વસંવેદનલક્ષણસ્ય નિશ્ચયસમ્યગ્જ્ઞાનસ્ય પરંપરયા કારણભૂતેન પરમાગમજ્ઞાનેન પરિચ્છિનત્તીતિ। ન કેવલં પરિચ્છિનત્તિ તહ તથૈવ જગિ ઇહ જગતિ મણ્ણઈ મન્યતે નિજાત્મદ્રવ્યમેવોપાદેયમિતિ રુચિરૂપં યન્નિશ્ચયસમ્યક્ત્વં તસ્ય પરંપરયા કારણભૂતેન—“મૂઢત્રયં મદાશ્ચાષ્ટૌ તથાનાયતનાનિ ષટ્। અષ્ટૌ શઙ્કાદયશ્ચેતિ દૃગ્દોષાઃ પચ્ચવિંશતિઃ” ઇતિ

નિર્દોષ શ્રદ્ધાન કરે, [સ એવ] વહી [આત્મનઃ સંબંધી] આત્માકા [અવિચલઃ ભાવઃ] ચલમલિનાવગાઢ દોષ રહિત નિશ્ચલ ભાવ હૈ, [સ એવ] વહી આત્મભાવ [દર્શનં] સમ્યક્દર્શન હૈ।

ભાવાર્થ :—યહ જગત્ છહ દ્રવ્યમયી હૈ, સો ઇન દ્રવ્યોંકો અચ્છી તરહ જાનકર શ્રદ્ધાન કરે, જિસમૈં સંદેહ નહીં વહ સમ્યગ્દર્શન હૈ, યહ સમ્યગ્દર્શન આત્માકા નિજ સ્વભાવ હૈ। વીતરાગનિર્વિકલ્પ સ્વસંવેદન નિશ્ચયસમ્યગ્જ્ઞાન ડસકા પરમ્પરાય કારણ જો પરમાગમકા જ્ઞાન ડસે અચ્છી તરહ જાન, ઓર મનમૈં માનેં, યહ નિશ્ચય કરે કિ ઇન સબ દ્રવ્યોંમૈં નિજ આત્મદ્રવ્ય હી ધ્યાવને યોગ્ય હૈ, ઇસા રુચિરૂપ જો નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ હૈ, ડસકા પરમ્પરાયકારણ વ્યવહારસમ્યક્ત્વ દેવ-ગુરુ-ધર્મકી શ્રદ્ધા ડસે સ્વીકાર કરે। વ્યવહારસમ્યક્ત્વકે પચ્ચીસ દોષ હૈં, ડનકો છોડે। ડન પચ્ચીસકો “મૂઢત્રયં” ઇત્યાદિ શ્લોકમૈં કહા હૈ। ઇસકા અર્થ ઇસા હૈ કિ જહાં દેવ-કુદેવકા વિચાર નહીં હૈ, વહ તો દેવમૂઢ, જહાં સુગુરુ-કુગુરુકા વિચાર નહીં

ભાવાર્થ :—દ્રવ્યોને જાણે છે—વીતરાગ સ્વસંવેદન જેનું સ્વરૂપ છે એવા નિશ્ચય સમ્યગ્જ્ઞાનના પરંપરાએ કારણભૂત પરમાગમના જ્ઞાનથી આ જગતમાં યથાસ્થિત દ્રવ્યોનું પરિચ્છેદન કરે છે, માત્ર પરિચ્છેદન કરે છે એટલું જ નહિ પણ, ‘નિજઆત્મદ્રવ્ય જ ઉપાદેય છે’ એવી રુચિરૂપ જે નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ છે તેની પરંપરાએ કારણભૂત એવા “મૂઢત્રયં મદાશ્ચાષ્ટૌ તથાનાયતનાનિ ષટ્। અષ્ટૌ શઙ્કાદયશ્ચેતિ દૃગ્દોષા પંચવિંશતિઃ” (શ્રી સોમદેવકૃત યશસ્તિલક પૃષ્ઠ ૧૨૪) (અર્થ :—^૧ત્રણ મૂઢતા, ^૨આઠ મદ, ^૩છ અનાયતન, ^૪આઠ શંકાદિ અંગો—એ પ્રમાણે સમ્યગ્દર્શનના પરચીશ દોષ છે.) એમ શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે સમ્યક્ત્વના

૧. ત્રણ મૂઢતા—દેવમૂઢતા, ગુરુમૂઢતા, ધર્મમૂઢતા.
૨. આઠ મદ—જાતિમદ, કુળમદ, ધનમદ, તપમદ, રૂપમદ, બળમદ, વિદ્યામદ, રાજમદ.
૩. છ અનાયતન—કુદેવ, કુગુરુ અને કુધર્મની અને એ ત્રણેના આરાધકોની પ્રશંસા.
૪. આઠ અંગો—શંકા, કાંક્ષા, વિચિકિત્સા, મૂઢતા, પરદોષ-કથન, અસ્થિરકરણ, સાધર્મીઓ પ્રત્યે પ્રેમ ન રાખવો, અપ્રભાવના.

२२८]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : द्रोणी-१५

श्लोककथितपञ्चविंशतिसम्यक्त्वमलत्यागेन श्रद्धधातीति। एवं द्रव्याणि जानाति श्रद्धधाति। कोऽसौ। अप्पहं केरउ भावडउ आत्मनः संबन्धिभावः परिणामः। किंविशिष्टो भावः। अविचलु अविचलोऽपि चलमलिनागाढदोषरहितः दंसणु दर्शनं सम्यक्त्वं भवतीति। क एव। सो जि स एव पूर्वोक्तो जीवभाव इति। अयमत्र भावार्थः। इदमेव सम्यक्त्वं चिन्तामणिरिदमेव कल्पवृक्ष इदमेव कामधेनुरिति मत्वा भोगाकांक्षास्वरूपादिसमस्तविकल्पजालं वर्जनीयमिति। तथा चोक्तम्—“हस्ते चिन्तामणिर्यस्य गृहे यस्य सुरद्रुमः। कामधेनुर्धने यस्य तस्य का प्रार्थना परा॥” ॥१५॥

है, वह गुरुमूढ़, जहाँ धर्म-कुधर्मका विचार नहीं है, वह धर्ममूढ़ ये तीन मूढ़ता; और जातिमद, कुलमद, धनमद, रूपमद, तपमद, बलमद, विद्यामद, राजमद ये आठ मद। कुगुरु, कुदेव, कुधर्म, इनकी और इनके आराधकोंकी जो प्रशंसा वह छह अनायतन और निःशंकितादि आठ अंगोंसे विपरीत शंका, कांक्षा, विचिकित्सा, मूढ़ता, परदोष-कथन, अधिक्करण, साधर्मियोंसे स्नेह नहीं रखना, और जिनधर्मकी प्रभावना नहीं करना, ये शंकादि आठ मल, इसप्रकार सम्यग्दर्शनके पच्चीस दोष हैं, इन दोषोंको छोड़कर तत्त्वोंकी श्रद्धा करे, वह व्यवहारसम्यग्दर्शन कहा जाता है। जहाँ अस्थिर बुद्धि नहीं है, और परिणामोंकी मलिनता नहीं, और शिथिलता नहीं, वह सम्यक्त्व है। यह सम्यग्दर्शन ही कल्पवृक्ष, कामधेनु चिन्तामणि है, ऐसा जानकर भोगोंकी वाँछारूप जो विकल्प उनको छोड़कर सम्यक्त्वका ग्रहण करना चाहिये। ऐसा कहा है 'हस्ते' इत्यादि जिसके हाथमें चिन्तामणि है, धनमें कामधेनु है, और जिसके घरमें कल्पवृक्ष है, उसके अन्य क्या प्रार्थनाकी आवश्यकता है? कल्पवृक्ष, कामधेनु, चिन्तामणि तो कहने मात्र हैं, सम्यक्त्व ही कल्पवृक्ष, कामधेनु, चिन्तामणि है, ऐसा जानना ॥१५॥

पथीस मलना त्याग वडे द्रव्योनी श्रद्धा करे छे. आ रीते द्रव्योने आत्मानो अविचयण यण, मण, अगाढ दोष रडित परिणाम-पूर्वोक्त श्रवभाव-जाणे छे, श्रद्धे छे ते सम्यक्त्व छे.

अहीं, आ भावार्थ छे के आ ज सम्यक्त्व चिन्तामणि छे, आ ज कल्पवृक्ष छे, आ ज कामधेनु छे अम जाणीने भोग, आकांक्षा स्वरूपथी मांडीने समस्त विकल्प जाणने छोडवा योग्य छे. कहुं पण छे के—“हस्ते चिन्तामणिर्यस्य गृहे यस्य सुरद्रुमः। कामधेनुर्धने यस्य तस्य का प्रार्थना परा॥” (अर्थ :—जेना हाथमां चिन्तामणिरत्न छे, जेने घेर कल्पवृक्ष छे, जेना धनमां कामधेनु छे तेने अन्य प्रार्थना करवानी शी ज३२ छे?) १५.

અથ યૈ ષડ્દ્રવ્યૈઃ સમ્યક્ત્વવિષયભૂતૈસ્ત્રિભુવનં ભૃતં તિષ્ઠતિ તાનીદૃક્ જાનીહીત્યભિપ્રાયં મનસિ સંપ્રધાર્ય સૂત્રમિદં કથયતિ—

૧૪૨) દવ્વઈં જાણહિ તાઈં છહ તિહુયણુ ભરિયડ જેહિં ।

આઈ-વિનાસ-વિવઝ્ઞિયહિં જાણિહિ પમ્હણિયણિં ॥૧૬॥

દ્રવ્યાણિ જાનીહિ તાણિ ષટ્ ત્રિભુવનં ભૃતં યૈઃ ।

આદિવિનાશવિવર્જિતૈઃ જ્ઞાણિભિઃ પ્રમ્હણિતૈઃ ॥૧૬॥

દવ્વઈં ઇત્યાદિ। દવ્વઈં દ્રવ્યાણિ જાણહિ ત્વં હે પ્રભાકરમ્હટ્ તાઈં તાણિ પરમાગમપ્રસિદ્ધાણિ। કતિસંખ્યોપેતાણિ છહ ષડેવ। યૈઃ દ્રવ્યૈઃ કિં કૃતમ્। તિહુયણુ ભરિયડ ત્રિભુવનં ભૃતમ્। જેહિં યૈઃ કર્તૃભૂતૈઃ। પુનરપિ કિંવિશિષ્ટૈઃ। આઈ-વિનાસ-વિવઝ્ઞિયહિં દ્રવ્યાર્થિકનયેનાદિવિનાશવિવર્જિતૈઃ। પુનરપિ કથંભૂતૈઃ। જાણિહિ પમ્હણિયણિં જ્ઞાણિભિઃ પ્રમ્હણિતૈઃ કથિતૈશ્ચેતિ। અયમત્રાભિપ્રાયઃ। એતૈઃ ષડ્ભિર્દ્રવ્યૈર્નિષ્પન્નોડયં લોકો ન ચાન્યઃ કોડપિ લોકસ્ય હર્તા કર્તા રક્ષકો વાસ્તીતિ। કિં ચ। યદ્યપિ ષડ્દ્રવ્યાણિ વ્યવહારસમ્યક્ત્વવિષયભૂતાણિ ભવન્તિ

આગે સમ્યક્ત્વકે કારણ જો છહ દ્રવ્ય હૈં, ઉનસે યહ ત્રીનલોક ભરા હુઆ હૈ, ઉનકો યથાર્થ જાનો, એસા અભિપ્રાય મનમેં રખકર યહ ગાથા-સૂત્ર કહતે હૈં—

ગાથા-૧૬

અન્વચાર્થ :—હે પ્રભાકરમ્હટ્, તૂ [તાણિ ષડ્દ્રવ્યાણિ] ઉન છહોં દ્રવ્યોંકો [જાનીહિ] જાણ, [યૈઃ] જિન દ્રવ્યોંસે [ત્રિભુવનં ભૃતં] યહ ત્રીન લોક ભર રહા હૈ, વે છહ દ્રવ્ય [જ્ઞાણિભિઃ] જ્ઞાણિયોંને [આદિવિનાશવિવર્જિતૈઃ] આદિ અંતકર રહિત દ્રવ્યાર્થિકનયસે [પ્રમ્હણિતૈઃ] કહે હૈં।

માવાર્થ :—વહ લોક છહ દ્રવ્યોંસે ભરા હૈ, અનાદિનિધન હૈ, ઇસ લોકકા આદિ અંત નહોં હૈ, તથા ઇસકા કર્તા, હર્તા વ રક્ષક કોઈ નહોં હૈ। યદ્યપિ યે છહ દ્રવ્ય વ્યવહારસમ્યક્ત્વકે

હવે, સમ્યક્ત્વના વિષયભૂત જે છ દ્રવ્યો ત્રણ જગતમાં ભર્યા પડ્યાં છે તેમને એવા જ (એવા જ સ્વરૂપે) જાણો, એવો અભિપ્રાય મનમાં રાખીને આ ગાથા-સૂત્ર કહે છે :—

માવાર્થ :—આ લોક આ છ દ્રવ્યોથી બનેલો છે, પણ બીજો કોઈ લોકનો કર્તા, હર્તા કે રક્ષક નથી.

વળી, વ્યવહારસમ્યક્ત્વના વિષયભૂત છ દ્રવ્યો છે તોપણ શુદ્ધનિશ્ચયનયથી શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિરૂપ વીતરાગ સમ્યક્ત્વનો વિષય તો નિત્યાનંદ જેનો એક સ્વભાવ છે એવો

२३०]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : द्रोणी-१७

तथापि शुद्धनिश्चयेन शुद्धात्मानुभूति रूपस्य वीतरागसम्यक्त्वस्य नित्यानन्दैकस्वभावो निजशुद्धात्मैव विषयो भवतीति॥१६॥

अथ तेषामेव षड्रव्याणां संज्ञां कथयति चेतनाचेतनविभागं च कथयति—

१४३) जीउ सचेयणु दव्वु मुणि पंच अचेयण अण्ण ।

पोग्गलु धम्माहम्मु णहु कालेँ सहिया भिण्ण ॥१७॥

जीवः सचेतनं द्रव्यं मन्यस्व पञ्च अचेतनानि अन्यानि ।

पुद्गलः धर्माधर्मो नभः कालेन सहितानि भिन्नानि ॥१७॥

जीउ इत्यादि। जीउ सचेयणु दव्वु चिदानन्दैकस्वभावो जीवश्चेतनाद्रव्यं भवति। मुणि मन्यस्व जानीहि त्वम्। पंच अचेयण पञ्चाचेतनानि अण्ण जीवादन्यानि। तानि कानि।

कारण हैं, तो भी शुद्धनिश्चयनयकर शुद्धात्मानुभूतिरूप वीतरागसम्यक्त्वका कारण नित्य आनंद स्वभाव निज शुद्धात्मा ही है ॥१६॥

आगे उन छह द्रव्योंके नाम कहते हैं—

गाथा-१७

अन्वयार्थ :—हे शिष्य, तू [जीवः सचेतनं द्रव्यं] जीव चेतनद्रव्य है, ऐसा [मन्यस्व] जान, [अन्यानि] और बाकी [पुद्गलः धर्माधर्मो] पुद्गल धर्म, अधर्म, [नभः] आकाश [कालेन सहिता] और काल सहित जो [पंच] पाँच हैं, वे [अचेतनानि] अचेतन हैं और [अन्यानि] जीवसे भिन्न हैं, तथा ये सब [भिन्नानि] अपने-अपने लक्षणोंसे आपसमें भिन्न (जुदा-जुदा) हैं, काल सहित छह द्रव्य हैं, कालके बिना पाँच अस्तिकाय हैं ॥

भावार्थ :—सम्यक्त्व दो प्रकारका है, एक सरागसम्यक्त्व दूसरा वीतरागसम्यक्त्व, सरागसम्यक्त्वका लक्षण कहते हैं। प्रशम अर्थात् शान्तिपना, संवेग अर्थात् जिनधर्मकी रुचि तथा

निजशुद्धात्म ज छे. १६.

उवे, ते छ द्रव्योंनां नाम कडे छे अने तेमनो येतन अने अयेतन अेवो विभाग कडे छे :—

भावार्थ :—चिदानंद ज जेनो अेक स्वभाव छे अेवो जेव येतनद्रव्य छे अने जे जेवद्रव्यथी अन्य छे अने पोतपोतानां लक्षणथी परस्पर जुदां छे अेवो पुद्गल, धर्म, अधर्म,

પોગલુ ધમ્માહમ્મુ ણહુ પુદ્ગલધર્માધર્મનભાંસિ કથંભૂતાનિ તાનિ કાલેં સહિયા કાલદ્રવ્યેણ સહિતાનિ। પુનરપિ કથંભૂતાનિ। ભિણ્ણ સ્વકીયસ્વકીયલક્ષણેન પરસ્પરં ભિન્નાનિ ઇતિ। તથાહિ। દ્વિધા સમ્યક્ત્વં ભણ્યતે સરાગવીતરાગભેદેન। સરાગસમ્યક્ત્વલક્ષણં કથ્યતે। પ્રશમ-સંવેગાનુકમ્પાસ્તિક્વ્યાભિવ્યક્તિલક્ષણં સરાગસમ્યક્ત્વં ભણ્યતે, તદેવ વ્યવહારસમ્યક્ત્વમિતિ તસ્ય વિષયભૂતાનિ ષડ્દ્રવ્યાણીતિ। વીતરાગસમ્યક્ત્વં નિજશુદ્ધાત્માનુભૂતિલક્ષણં વીતરાગચારિત્રાવિનાભૂતં તદેવ નિશ્ચયસમ્યક્ત્વમિતિ। અત્રાહ પ્રભાકરભટ્ટઃ। નિજશુદ્ધાત્મૈવોપાદેય ઇતિ રુચિરૂપં નિશ્ચયસમ્યક્ત્વં ભવતીતિ બહુધા વ્યાખ્યાતં પૂર્વં ભવદ્ધિઃ, ઇદાનીં પુનઃ વીતરાગચારિત્રાવિનાભૂતં નિશ્ચયસમ્યક્ત્વં વ્યાખ્યાતમિતિ પૂર્વાપરવિરોધઃ કસ્માદિતિ ચેત્। નિજશુદ્ધાત્મૈવોપાદેય ઇતિ રુચિરૂપં નિશ્ચયસમ્યક્ત્વં ગૃહસ્થાવસ્થાયાં તીર્થકરપરમદેવભરતસગરરામપાણ્ડવાદીનાં વિદ્યતે, ન ચ

જગતસે અરુચિ, અનુકંપા પરજીવોંકો દુઃખી દેખકર દયા ભાવ ઓર આસ્તિક્ય અર્થાત્ દેવ-ગુરુ-ધર્મકી તથા છહ દ્રવ્યોંકી શ્રદ્ધા ઇન ચારોંકા હોના વહ વ્યવહારસમ્યક્ત્વરૂપ સરાગસમ્યક્ત્વ હૈ, ઓર વીતરાગસમ્યક્ત્વ જો નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ વહ નિજશુદ્ધાત્માનુભૂતિરૂપ વીતરાગચારિત્રસે તન્મયી હૈ। યહ કથન સુનકર પ્રભાકરભટ્ટને પ્રશ્ન કિયા। હે પ્રભો, નિજ શુદ્ધાત્મા હી ઉપાદેય હૈ, ઈસી રુચિરૂપ નિશ્ચયસમ્યક્ત્વકા કથન પહલે તુમને અનેક બાર કિયા, ફિર અબ વીતરાગચારિત્રસે તન્મયી નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ હૈ, વહ વ્યાખ્યાન કરતે હૈં, સો યહ તો પૂર્વાપર વિરોધ હૈ। ક્યોંકિ જો નિજ શુદ્ધાત્મા હી ઉપાદેય હૈં, ઈસી રુચિરૂપ નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ તો ગૃહસ્થમેં તીર્થકર પરમદેવ ભરત ચક્રવર્તી ઓર રામ, પાંડવાદિ બડે-બડે પુરુષોંકે રહતા હૈ, લેકિન ઊનકે વીતરાગચારિત્ર નહીં હૈ।

આકાશ, કાળસહિત પાંચદ્રવ્યો અચેતન છે; એમ તું જાણ.

સમ્યક્ત્વ બે પ્રકારનું છે, એક સરાગ સમ્યક્ત્વ, બીજું વીતરાગ સમ્યક્ત્વ.

સરાગ સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે. પ્રશમ, સંવેગ, અનુકંપા અને આસ્તિક્યની અભિવ્યક્તિ લક્ષણવાળું સરાગ સમ્યક્ત્વ છે, તે જ વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ છે. તેનાં વિષયભૂત છ દ્રવ્યો છે. વીતરાગ ચારિત્રની સાથે અવિનાભાવી, નિજશુદ્ધાત્માની અનુભૂતિસ્વરૂપ વીતરાગ-સમ્યક્ત્વ છે તે જ નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ છે.

આ કથન સાંભળીને અહીં પ્રભાકરભટ્ટ પૂછે છે કે હે પ્રભુ! ‘એક નિજશુદ્ધ આત્મા જ ઉપાદેય છે’ એવી રુચિરૂપ નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ છે એમ આપે પૂર્વે અનેકવાર કહ્યું છે અને અહીં આપ વીતરાગચારિત્રની સાથે અવિનાભૂત નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ હોય છે એમ આપે કહ્યું, તો તેમાં પૂર્વાપર વિરોધ આવે છે. તો કેવી રીતે વિરોધ આવે છે એમ કહો, તો તેનું કારણ આ છે કે નિજશુદ્ધ આત્મા જ ઉપાદેય છે એવી રુચિરૂપ નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ ગૃહસ્થાવસ્થામાં તીર્થકર પરમદેવ, ભરતચક્રવર્તી, સગરચક્રવર્તી, રામ, પાંડવ આદિ મહાપુરુષોને હોય છે પણ તેમને વીતરાગચારિત્ર

તેષાં વીતરાગચારિત્રમસ્તીતિ પરસ્પરવિરોધઃ, અસ્તિ ચેત્તર્હિ તેષામસંયતત્વં કથમિતિ પૂર્વપક્ષઃ। તત્ર પરિહારમાહ। તેષાં શુદ્ધાત્મોપાદેયભાવનારૂપં નિશ્ચયસમ્યક્ત્વં વિદ્યતે પરં કિંતુ ચારિત્રમોહોદયેન સ્થિરતા નાસ્તિ વ્રતપ્રતિજ્ઞાભક્તો ભવતીતિ તેન કારણેનાસંયતા વા ભણ્યન્તે। શુદ્ધાત્મભાવનાચ્યુતાઃ સન્તઃ ભરતાદયો નિર્દોષિપરમાત્મનામર્હત્સિદ્ધાનાં ગુણસ્તવવસ્તુસ્તવરૂપં સ્તવનાદિકં કુર્વન્તિ તદ્વરિતપુરાણાદિકં ચ સમાકર્ણયન્તિ તદારાધકપુરુષાણામાચાર્યોપાધ્યાય-સાધૂનાં વિષયકષાયદુર્ધ્યાનવજ્વનાર્થં સંસારસ્થિતિચ્છેદનાર્થં ચ દાનપૂજાદિકં કુર્વન્તિ તેન કારણેન શુભરાગયોગાત્ સરાગસમ્યગ્દૃષ્ટયો ભવન્તિ। યા પુનસ્તેષાં સમ્યક્ત્વસ્ય નિશ્ચયસમ્યક્ત્વસંજ્ઞા વીતરાગચારિત્રાવિનાભૂતસ્ય નિશ્ચયસમ્યક્ત્વસ્ય પરંપરયા સાધકત્વાદિતિ। વસ્તુવૃત્ત્યા તુ

યહી પરસ્પર વિરોધ હૈ। યદિ ઁનેકે વીતરાગચારિત્ર માના જાવે, તો ગૃહસ્થપના ક્યોં કહા ? યહ પ્રશ્ન કિયા। ઁસકા ઁત્તર શ્રીગુરુ દેતે હૈં। ઁન મહાન્ (બડે) પુરુષોંકે શુદ્ધાત્મા ઁપાદેય હૈ ઁસી ભાવનારૂપ નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ તો હૈ, પરન્તુ ચારિત્રમોહકે ઁદયસે સ્થિરતા નહીં હૈ। જબ તક મહાવ્રતકા ઁદય નહીં હૈ, તબ તક અસંયમી કહલાતે હૈં, શુદ્ધાત્માકી અખંડ ભાવનાસે રહિત હુઁ ભરત, સગર, રાઘવ, પાંડવાદિક નિર્દોષ પરમાત્મા અરહંત સિદ્ધોંકે ગુણસ્તવન વસ્તુસ્તવનરૂપ સ્તોત્રાદિ કરતે હૈં, ઁર ઁનેકે ચારિત્ર પુરાણાદિક સુનતે હૈં, તથા ઁનકી આજ્ઞાકે આરાધક જો મહાન પુરુષ, આચાર્ય, ઁપાધ્યાય, સાધુ ઁનકો ભક્તિસે આહારદાનાદિ કરતે હૈં, પૂજા કરતે હૈં। વિષય કષાયરૂપ ઁટ્ટે ઁધ્યાનકે રોકનેકે લિયે તથા સંસારકી સ્થિતિકે નાશ કરનેકે લિયે ઁસી શુભ ક્રિયા કરતે હૈં। ઁસલિયે શુભ રાગકે સંબંધસે સમ્યગ્દૃષ્ટિ હૈં, ઁર ઁનેકે નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ ઁી કહા જા સકતા હૈ, ક્યોંકિ વીતરાગચારિત્રસે તન્મયી નિશ્ચયસમ્યક્ત્વકે પરમ્પરાય સાધકપના

હોતું નથી, તો ઁ પ્રમાણે પરસ્પર વિરોધ આવે છે. જો આપ કહો કે તેમને વીતરાગ ચારિત્ર હોય છે તો તેમને અસંયતપણું કહ્યું છે તે કેવી રીતે ઘટી શકે?

તેનો પરિહાર કહે છે—તે મહાપુરુષોને ‘શુદ્ધ આત્મા ઁપાદેય છે’ ઁવી ભાવનારૂપ નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ હોય છે, પણ ચારિત્રમોહના ઁદયથી સ્થિરતા હોતી નથી, વ્રતપ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થાય છે, તે કારણે તેમને અસંયત કહ્યા છે.

શુદ્ધ આત્માની ભાવનાથી ચ્યુત થતાં (જ્યારે શુદ્ધ આત્માની ભાવના રહેતી નથી ત્યારે) ભરતાદિ અર્હંત સિદ્ધ ઁવા નિર્દોષ પરમાત્માના ગુણસ્તવન, વસ્તુસ્તવનરૂપ સ્તવનાદિ કરે છે ઁને તેમનાં ચારિત્ર તથા પુરાણાદિક સાંભળે છે. તેમના આરાધક પુરુષો ઁવા આચાર્ય, ઁપાધ્યાય ઁને સાધુઓને વિષયકષાયના દુર્ધ્યાનની વંચના અર્થે, સંસારસ્થિતિના ઁદન અર્થે દાનપૂજાદિક કરે છે તે કારણે શુભરાગના સંબંધથી તેઓ સરાગસમ્યગ્દૃષ્ટિ છે.

વળી, તેમના (સરાગ) સમ્યક્ત્વને નિશ્ચયસમ્યક્ત્વનું નામ પણ ઘટી શકે છે, કારણ કે

तत्सम्यक्त्वं सरागसम्यक्त्वाख्यं व्यवहारसम्यक्त्वमेवेति भावार्थः ॥१७॥

अथानन्तरं सूत्रचतुष्टयेन जीवादिषड्रव्याणां क्रमेण प्रत्येकं लक्षणं कथ्यते—

१४४) मुक्ति-विहूणउ णाणमउ परमाणंद-सहाउ ।

णियमिं जोइय अप्पु मुणि णिच्चु णिरंजणु भाउ ॥१८॥

मूर्तिविहीनः ज्ञानमयः परमानन्दस्वभावः ।

नियमेन योगिन् आत्मानं मन्यस्व नित्यं निरञ्जनं भावम् ॥१८॥

मुक्तिविहूणउ इत्यादि। मुक्ति-विहूणउ अमूर्तः शुद्धात्मनो विलक्षणया स्पर्श-रसगन्धवर्णवत्या मूर्त्या विहीनत्वात् मूर्तिविहीनः। णाणमउ क्रमकरणव्यवधानरहितेन लोकालोकप्रकाशकेन केवलज्ञानेन निर्वृत्तत्वात् ज्ञानमयः। परमाणंद-सहाउ वीतराग-

है। अब वास्तवमें (असलमें) विचारा जावे, तो गृहस्थ अवस्थामें इनके सरागसम्यक्त्व ही है और जो सरागसम्यक्त्व है, वह व्यवहार ही है, ऐसा जानो ॥१७॥

आगे चार दोहोंसे छह द्रव्योंके क्रमसे हरएकके लक्षण कहते हैं—

गाथा-१८

अन्वयार्थः—[योगिन्] हे योगी, [नियमेन] निश्चय करके [आत्मानं] तू आत्माको ऐसा [मन्यस्व] जान। कैसा है आत्मा? [मूर्तिविहीनः] मूर्तिसे रहित है, [ज्ञानमयः] ज्ञानमयी है, [परमानंदस्वभावः] परमानंद स्वभाववाला है, [नित्यं] नित्य है, [निरंजनं] निरंजन है, [भावम्] ऐसा जीवपदार्थ है।

भावार्थः—यह आत्मा अमूर्तीक शुद्धात्मासे भिन्न जो स्पर्श-रस-गंध-वर्णवाली मूर्ति उससे रहित है, लोक-अलोकका प्रकाश करनेवाले केवलज्ञानकर पूर्ण है, जोकि केवलज्ञान सब पदार्थोंको एक समयमें प्रत्यक्ष जानता है, आगे-पीछे नहीं जानता, वीतरागभाव परमानंदरूप

ते वीतरागयारित्रिनी साथे अविनाम्भूत निश्चयसम्यक्त्वनुं परंपराअे साधक छे. वस्तुताअे (वास्तविकपणे) तो सरागसम्यक्त्वथी कडेवाभां आवतुं ते सम्यक्त्व व्यवहारसम्यक्त्व ज छे, अेवो भावार्थ छे. १७.

त्यार पछी यार दोहकसूत्रोथी ज्वादि छ द्रव्योभांना दरेकना कमथी लक्षण कडे छे :—

भावार्थः—हे योगी! तूं शुद्धनिश्चयनयथी आत्माने आवो जाण के ते अमूर्त शुद्ध आत्माथी विलक्षण स्पर्श-रस-गंध-वर्णवाणी मूर्तिथी रडित छोवाथी मूर्ति रडित छे कम, करण

२३४]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : द्रोणी-१८

परमानन्दैकरूपसुखामृतरसास्वादेन समरसीभावपरिणतस्वरूपत्वात् परमानन्दस्वभावः। णियमिं शुद्धनिश्चयेन। जोइय हे योगिन्। अप्पु तमित्थंभूतमात्मानं मुणि मन्यस्व जानीहि त्वम्। पुनरपि किंविशिष्टं जानीहि। णिच्च शुद्धद्रव्यार्थिकनयेन टङ्कोत्कीर्णज्ञायकैकस्वभावत्वान्नित्यम्। पुनरपि किंविशिष्टम्। णिरंजणु मिथ्यात्तरागादिरूपाञ्जनरहितत्वान्निरञ्जनम्। पुनश्च कथंभूतमात्मानं जानीहि। भाउ भावं विशिष्टपदार्थम् इति। अत्रैवंगुणविशिष्टः शुद्धात्मैवोपादेय अन्यद्वेयमिति तात्पर्यार्थः॥१८॥

अथ—

१४५) पुग्गलु छव्वहु मुत्तु वढ इयर अमुत्तु वियाणि ।

धम्माधम्मु वि गयटियहं कारणु पभणहिं णाणि ॥१९॥

पुद्गलः षड्विधः मूर्तः वत्स इतराणि अमूर्तानि विजानीहि ।

धर्माधर्ममपि गतिस्थित्योः कारणं प्रभणन्ति ज्ञानिनः ॥१९॥

अतिन्द्रिय सुखस्वरूप अमृतके रसके स्वादसे समरसी भावको परिणत हुआ है, ऐसा हे योगी; शुद्ध निश्चयसे अपनी आत्माको ऐसा समझ, शुद्ध द्रव्यार्थिकनयसे बिना टाँकीका घड्या हुआ सुघटघाट ज्ञायक स्वभाव नित्य है। तथा मिथ्यात्व रागादिरूप अंजनसे रहित निरंजन है। ऐसी आत्माको तू भली-भाँति जान, जो सब पदार्थोंमें उत्कृष्ट है। इन गुणोंसे मंडित शुद्ध आत्मा ही उपादेय है, और सब तजने योग्य हैं ॥१८॥

आगे फिर भी कहते हैं—

गाथा-१९

अन्वयार्थ :—[वत्स] हे वत्स, तू [पुद्गलः] पुद्गलद्रव्य [षड्विधः] छह प्रकार

अने व्यवधानथी रडित लोकालोक प्रकाशक डेवणज्ञानथी रयायेल डोवाथी ज्ञानभय छे, वीतरागपरमानंद ज जेनुं अक रूप छे अवा सुखामृतना रसास्वादथी जेनुं स्वरूप समरसीभावमां परिषभ्युं डोवाथी परमानंदस्वभाववाणो छे. शुद्धद्रव्यार्थिकनयथी अक (डेवण) टंकोत्कीर्ण ज्ञायकस्वभाववाणो डोवाथी नित्य छे, मिथ्यात्व रागादि अंजन रडित डोवाथी निरंजन छे अने अक विशिष्ट पदार्थ छे.

अडीं आवा गुणवाणो शुद्ध आत्मा ज उपादेय छे, आकीनुं अधुंय डेय छे अवा तात्पर्यार्थ छे. १८.

डवे, इरी कडे छे :—

पुगलु इत्यादि पुगलु पुद्गलद्रव्यं छव्वहु षड्विधम्। तदा चोक्तम्—“पुढवी जलं च छाया चउरिदिय विसय कम्मपाउग्गा। कम्मतीदा एवं छब्भेया पुगला होंति॥” एवं तत्कथं भवति मुत्तु स्पर्शरसगन्धवर्णवती मूर्तिरिति वचनान्मूर्तम्। वढ वत्स पुत्र। इयर इतराणि पुद्गलात् शेषद्रव्याणि अमुत्तु स्पर्शाद्यभावादमूर्तानि वियाणि विजानीहि त्वम्। धम्माधम्मु वि धर्माधर्मद्वयमपि गयठियहं गतिस्थित्योः कारणु कारणं निमित्तं पभणहं प्रभणन्ति कथयन्ति। के कथयन्ति। णाणि वीतरागस्वसंवेदनज्ञानिनः इति। अत्र द्रष्टव्यम्।

तथा [मूर्तः] मूर्तीक है, [इतराणि] अन्य सब द्रव्य [अमूर्तानि] अमूर्त हैं, ऐसा [विजानीहि] जान, [धर्माधर्ममपि] धर्म और अधर्म इन दोनों द्रव्योंको [गतिस्थित्योः कारणं] गति-स्थितिका सहायक-कारण [ज्ञानिनः] केवली श्रुतकेवली [प्रभणन्ति] कहते हैं।

भावार्थ :—पुद्गल द्रव्यके छह भेद दूसरी जगह भी ‘पुढवी जलं’ इत्यादि गाथासे कहते हैं। उसका अर्थ यह है कि बादरबादर १, बादर २, बादरसूक्ष्म ३, सूक्ष्मबादर ४, सूक्ष्म ५, सूक्ष्मसूक्ष्म ६, ये छह भेद पुद्गलके हैं। उनमेंसे पत्थर, काठ, तृण आदि पृथ्वी बादरबादर हैं, टुकड़े होकर नहीं जुड़ते, जल, घी, तैल आदि बादर हैं, जो टूटकर मिल जाते हैं, छाया, आतप, चाँदनी ये बादरसूक्ष्म हैं, जो कि देखनेमें तो बादर और ग्रहण करनेमें सूक्ष्म हैं, नेत्रको छोड़कर चार इंद्रियोंके विषय रस, गंधादि सूक्ष्मबादर हैं, जो कि देखनेमें नहीं आते, और ग्रहण करनेमें आते हैं। कर्मवर्गणा सूक्ष्म हैं, जो अनंत मिली हुई हैं, परंतु दृष्टिमें नहीं आतीं, और सूक्ष्मसूक्ष्म परमाणु है, जिसका दूसरा भाग नहीं होता। इस तरह छह भेद हैं। इन छहों तरहके पुद्गलोंको तू अपने स्वरूपसे जुदा समझ। यह पुद्गलद्रव्य स्पर्श-रस-गंध-वर्णको धारण करता है, इसलिये मूर्तीक है, अन्य धर्म-अधर्म दोनों गति तथा स्थितिके कारण हैं,

भावार्थ :—पुद्गलद्रव्य छ प्रकारनुं छे. पुद्गलद्रव्यना छ भेद (श्री पंचास्तिकाय गाथा ७६-१मां) पण क्ख्वा छे के “पुढवी जलं च छाया चउरिदिय विषय कम्मपाउग्गा। कम्मतीदा एवं छब्भेया पुगला होंति॥” अर्थ :—पृथ्वी, जल, छाया, नेत्र सिवायना चार इंद्रियना विषयो, कर्मवर्गणा तथा परमाणु अम छ वस्तुओथी पुद्गलना छ भेद समञ्च लेवा जोईअे. (अर्थात् बादरबादर, बादर, बादरसूक्ष्म, सूक्ष्मबादर, सूक्ष्म अने सूक्ष्मसूक्ष्म अम छ प्रकारना पुद्गल छे) अे प्रमाणे ते कथं रीते छे?

‘जे स्पर्श, रस, गंध, वर्णवाणुं डोय ते मूर्त छे’ अे आगमना वयनानुसारे ते मूर्त छे; पुद्गल सिवायना बाकीना पांच द्रव्यो स्पर्शादिनो अभाव डोवाथी अमूर्त छे, अम छे वत्स! तुं जाण. धर्मद्रव्य गतिनुं अने अधर्मद्रव्य स्थितिनुं (उदासीन) कारण छे, अम वीतरागस्वसंवेदनवाणा ज्ञानीओ कडे छे.

૨૩૬]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૨ : દોહા-૨૦

યદ્યપિ વજ્રવૃષભનારાચસંહનનરૂપેણ પુદ્ગલદ્રવ્યં મુક્તિગમનકાલે સહકારિકારણં ભવતિ તથાપિ ધર્મદ્રવ્યં ચ ગતિસહકારિકારણં ભવતિ, અધર્મદ્રવ્યં ચ લોકાગ્રે સ્થિતસ્ય સ્થિતિસહકારિકારણં ભવતિ। યદ્યપિ મુક્તાત્મપ્રદેશમધ્યે પરસ્પરૈકક્ષેત્રાવગાહેન તિષ્ઠન્તિ તથાપિ નિશ્ચયેન વિશુદ્ધજ્ઞાન-દર્શનસ્વભાવપરમાત્માનઃ સકાશાદ્વિન્નસ્વરૂપેણ મુક્તૌ તિષ્ઠન્તિ। તથાત્ર સંસારે ચેતનાકારણાનિ હેયાનીતિ ભાવાર્થઃ ॥૧૬॥

અથ—

૧૪૬) દવ્વુઠ્ઠં સયલઠ્ઠં ઉવરિ ઠિયઠ્ઠં ણિયમેઠ્ઠં જાસુ વસંતિ ।

તં ણહુ દવ્વુ વિયાણિ તુહં જિણવર ઇહ ભણંતિ ॥૨૦॥

એસા વીતરાગદેવને કહા હૈ। યહાઠ્ઠં પર ઇક બાત દેખનેકી હૈ કિ યદ્યપિ વજ્રવૃષભનારાચસંહનન-રૂપ પુદ્ગલદ્રવ્ય મોક્ષકે ગમનકા સહાયક હૈ, ઇસકે બિના મુક્તિ નહીં હો સકતી, તો ધર્મદ્રવ્ય ગતિ સહાયી હૈ, ઇસકે બિના સિદ્ધલોકકો જાના નહીં હો સકતા, તથા અધર્મદ્રવ્ય સિદ્ધલોકમેઠ્ઠં સ્થિતિકા સહાયી હૈ। લોક-શિખર પર આકાશકે પ્રદેશ અવકાશમેઠ્ઠં સહાયી હૈં। અનંતે સિદ્ધ અપને સ્વભાવમેઠ્ઠં હી ઠહેરે હુએ હૈં, પરદ્રવ્યકા કુછ પ્રયોજન નહીં હૈ। યદ્યપિ મુક્તાત્માઓંકે પ્રદેશ આપસમેઠ્ઠં ઇક જગહ હૈં, તો ધી વિશુદ્ધ, જ્ઞાન, દર્શન, ભાવ, ભગવાન સિદ્ધક્ષેત્રમેઠ્ઠં ભિન્ન-ભિન્ન સ્થિત હૈં, કોઈ સિદ્ધ કિસી સિદ્ધિસે પ્રદેશોંકર મિલા હુઆ નહીં હૈ। પુદ્ગલાદિ પાંચોં દ્રવ્ય જીવકો યદ્યપિ નિમિત્ત કારણ કહે ગયે હૈં, તો ધી ઉપાદાનકારણ નહીં હૈ, એસા સારાંશ હુઆ ॥૧૬॥

અહીં, જોવાનું એ (વાત દેખવાની) છે કે વજ્રવૃષભનારાચસંહનનરૂપે પુદ્ગલદ્રવ્ય મુક્તિ-ગમનકાળે સહકારી કારણ છે, તેમજ ધર્મદ્રવ્ય પણ ગતિમાં સહકારી કારણ છે, અધર્મદ્રવ્ય પણ લોકાગ્રે સ્થિત તથા સિદ્ધને સ્થિતિમાં સહકારી કારણ છે.

જોકે આ બધા દ્રવ્યો મુક્તાત્માના પ્રદેશમાં એકક્ષેત્રાવગાહે રહે છે તોપણ નિશ્ચયથી વિશુદ્ધ જ્ઞાન, વિશુદ્ધ દર્શન જેનો સ્વભાવ છે એવા પરમાત્માથી તેઓ ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપે મુક્તિમાં રહે છે;

તથા આ સંસારમાં ચેતનનાં કારણો (નિમિત્ત કારણો) હોય છે, એવો ભાવાર્થ છે. પણ (ઉપાદાન કારણથી) હોય છે. ૧૮.

द्रव्याणि सकलानि उदरे स्थितानि नियमेन यस्य वसन्ति ।

तत् नभः द्रव्यं विजानीहि त्वं जिनवरा एतद् भणन्ति ॥२०॥

द्वयं द्रव्याणि । कतिसंख्योपेतानि । सयलं समस्तानि उदरे ठियं स्थितानि नियमेन निश्चयेन जासु यस्य वसन्ति आधाराधेयभावेन तिष्ठन्ति तं तत् णहु द्रव्यु नभ आकाशद्रव्यं वियाणि विजानीहि तुहं त्वं हे प्रभाकरभट्ट जिणवर जिनवराः वीतरागसर्वज्ञाः एउ भणंति एतद्भणन्ति कथयन्तीति । अयमत्र तात्पर्यार्थः । यद्यपि परस्परैकक्षेत्रावगाहेन तिष्ठत्याकाशं तथापि साक्षादुपादेय-भूतादनन्तसुखस्वरूपात्परमात्मनः सकाशादत्यन्तभिन्नत्वाद्धेयमिति ॥२०॥

अथ—

१४७) कालु मुणिञ्जहि दवु तुहं वट्टण—लक्खणु एउ ।

रयणहं रासि विभिण्ण जिम तसु अणुयहं तह भेउ ॥२१॥

आगे आकाशका स्वरूप कहते हैं—

गाथा—२०

अन्वयार्थ :—[यस्य] जिसके [उदरे] अंदर [सकलानि द्रव्याणि] सब द्रव्यें [स्थितानि] स्थित हुई [नियमेन वसन्ति] निश्चयसे आधार आधेयरूप होकर रहती हैं, [तत्] उसको [त्वं] तू [नभः द्रव्यं] आकाशद्रव्य [विजानीहि] जान, [एतत्] ऐसा [जिनवराः] जिनेन्द्रदेव [भणन्ति] कहते हैं । लोकाकाश आधार है, अन्य सब द्रव्य आधेय है ।

भावार्थ :—यद्यपि ये सब द्रव्य आकाशमें परस्पर एक क्षेत्रावगाहसे ठहरी हुई हैं, तो भी आत्मासे अत्यंत भिन्न हैं, इसलिये त्यागने योग्य हैं, और आत्मा साक्षात् आराधने योग्य हैं, अनंतसुखस्वरूप है ॥२०॥

आगे कालद्रव्यका व्याख्यान करते हैं—

उवे, आकाशनुं स्वरूप कडे छे :—

भावार्थ :—जोके सर्व द्रव्यो परस्पर अेकक्षेत्रावगाहथी आकाशमां रडे छे तोपण ते (आकाश) साक्षात् उपादेयभूत अनंतयतुष्टय स्वरूप परमात्माथी अत्यंत भिन्न डोवाथी डेय छे. २०.

उवे, काणद्रव्यनुं व्याख्यान करे छे :—

૨૩૮]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૨ : દોહા-૨૧]

કાલં મન્યસ્વ દ્રવ્યં ત્વં વર્તનાલક્ષણં એતત્ ।

રત્નાનાં રાશિઃ વિભિન્નઃ યથા તસ્ય અણૂનાં તથા ભેદઃ ॥૨૧॥

કાલુ ઇત્યાદિ । કાલુ કાલં મુણિઝ્ઙહિ મન્યસ્વ જાનીહિ । કિં જાનીહિ । દવ્યુ કાલસંઙ્ગં દ્રવ્યમ્ । કથંભૂતમ્ । વટ્ટુણ-લક્ષણુ વર્તનાલક્ષણં સ્વયમેવ પરિણમમાણાનાં દ્રવ્યાણાં બહિરઙ્ગસહકારિકારણમ્ । કિંવદિતિ ચેત્ । કુમ્ભકારચક્રસ્યાધસ્તનશિલાવદિતિ । એઊ એતત્ પ્રત્યક્ષીભૂતં તસ્ય કાલદ્રવ્યસ્યાસંખ્યેયપ્રમિતસ્ય પરસ્પરભેદવિષયે વૃષ્ટાન્તમાહ । રચણહં રાસિ રત્નાનાં રાશિઃ । કથંભૂતઃ । વિભિન્ન વિભિન્નઃ વિશેષેણ સ્વરૂપવ્યવધાનેન ભિન્નઃ જિમ યથા તસુ તસ્ય કાલદ્રવ્યસ્ય અણુયહં અણૂનાં કાલાણૂનાં તહ તથા ભેઊ ભેદઃ ઇતિ । અત્રાહ શિષ્યઃ । સમય એવ નિશ્ચયકાલઃ, અન્યન્નિશ્ચયકાલસંઙ્ગં કાલદ્રવ્યં નાસ્તિ । અત્ર પરિહારમાહ ।

ગાથા-૨૧

અન્વચાર્થ :—[ત્વં] હે ભવ્ય, તૂ [એતત્] ઇસ પ્રત્યક્ષરૂપ [વર્તનાલક્ષણં] વર્તનાલક્ષણવાલેકો [કાલં] કાલદ્રવ્ય [મન્યસ્વ] જાન અર્થાત્ અપને આપ પરિણમતે હુએ દ્રવ્યોંકો કુમ્હારકે ચક્રકી નીચેકી સિલાકી તરહ જો બહિરંગ સહકારીકારણ હૈ, યહ કાલદ્રવ્ય અસંખ્યાત પ્રદેશપ્રમાણ હૈ । [યથા] જૈસે [રત્નાનાં રાશિઃ] રત્નોંકી રાશિ [વિભિન્નઃ] જુદારૂપ હૈ, સબ રત્ન જુદા જુદા રહતે હૈ—મિલતે નહીં હૈ, [યથા] ડસી તરહ [તસ્ય] ડસ કાલકે [અણૂનાં] કાલકી અણુઓંકા [ભેદઃ] ભેદ હૈ ।

ભાવાર્થ :—એક કાલાણુસે દૂસરા કાલાણુ નહીં મિલતા । યહાં પર શિષ્યને પ્રશ્ન કિયા કિ સમય હી નિશ્ચયકાલ હૈ, અન્ય નિશ્ચયકાલ નામવાલા દ્રવ્ય નહીં હૈ ? ઇસકા સમાધાન શ્રીગુરુ કરતે હૈ । સમય વહ કાલદ્રવ્યકી પર્યાય હૈ, ક્યોંકિ વિનાશકો પાતા હૈ । એસા હી

ભાવાર્થ :—હે ભવ્ય! વર્તનાલક્ષણવાણું આ પ્રત્યક્ષ કાળ નામનું દ્રવ્ય તું જાણ. અર્થાત્ જેવી રીતે કુંભારના ચાકને તેને ફરવામાં નીચેના પથ્થરનું પડ બહિરંગ સહકારી કારણ છે તેવી રીતે સ્વયમેવ પરિણમતાં દ્રવ્યોને તેના પરિણમનમાં કાળ દ્રવ્ય બહિરંગ સહકારી કારણ છે.

કાળદ્રવ્યના અસંખ્ય પ્રદેશોના પરસ્પર ભેદના વિષયમાં દૃષ્ટાંત કહે છે. જેવી રીતે રત્નોની રાશિ વિભિન્ન છે. બધા રત્નો પોતપોતાનાં વિશેષ સ્વરૂપવ્યવધાનથી (સ્વરૂપની ભિન્નતાથી) જુદાં જુદાં છે—તેવી રીતે કાળદ્રવ્યના અસંખ્ય જેટલા કાલાણુઓ પરસ્પર જુદા છે.

પ્રશ્ન :—સમય જ નિશ્ચયકાળ છે, અન્ય નિશ્ચયકાળ નામનું દ્રવ્ય નથી.

તેનો પરિહાર :—સમય તો વિનશ્વર હોવાથી પર્યાય છે (શ્રી પંચાસ્તિકાયમાં) સમયનું

समयस्तावत्पर्यायः। कस्मात्। विनश्वरत्वात्। तथा चोक्तं समयस्य विनश्वरत्वम्—“समओ उप्पणध्वंसी” इति। स च पर्यायो द्रव्यं विना न भवति। कस्य द्रव्यस्य भवतीति विचार्यते यदि पुद्गलद्रव्यस्य पर्यायो भवति तर्हि पुद्गलपरमाणुपिण्डनिष्पन्नघटादयो यथा मूर्ता भवन्ति तथा अणोरण्वन्तरव्यतिक्रमणाज्जातः समयः, चक्षुःसंपुटविघटनाज्जातो निमिषः, जलभाजनहस्तादिव्यापाराज्जाता घटिका, आदित्यबिम्बदर्शनाज्जातो दिवसः, इत्यादि कालपर्याया मूर्ता दृष्टिविषयाः प्राग्भवन्ति। कस्मात्। पुद्गलद्रव्योपादानकारणजातत्वाद् घटादिवत् इति। तथा चोक्तम्। उपादानकारणसदृशं कार्यं भवति मृत्पिण्डाद्युपादानकारणजनितघटादिवदेव न च तथा समयनिमिषघटिकादिवसादिकालपर्याया मूर्ता दृश्यन्ते। यैः पुनः पुद्गलपरमाणुमन्दगतिगमन-

श्रीपंचास्तिकायमें कहा है “समओ उप्पणध्वंसी” अर्थात् समय उत्पन्न होता है और नाश होता है। इससे जानते हैं कि समय पर्याय द्रव्यके बिना हो नहीं सकता। किस द्रव्यका पर्याय है, इस पर अब विचार करना चाहिये। यदि पुद्गलद्रव्यकी पर्याय मानी जावे, तो जैसे पुद्गल परमाणुओंसे उत्पन्न हुए घटादि मूर्तीक हैं, वैसे समय भी मूर्तीक होना चाहिये, परंतु समय अमूर्तीक है, इसलिये पुद्गलकी पर्याय तो नहीं है। पुद्गलपरमाणु आकाशके एक प्रदेशसे दूसरे प्रदेशको जब गमन होता है, सो समय-पर्याय कालकी है, पुद्गलपरमाणुके निमित्तसे होती हैं, नेत्रोंका मिलना तथा विघटना उससे निमेष होता है, जल-पात्र तथा हस्तादिके व्यापारसे घटिका होती है, और सूर्यबिम्बके उदयसे दिन होता है, इत्यादि कालकी पर्याय हैं, पुद्गलद्रव्यके निमित्तसे होती हैं, पुद्गल इन पर्यायोंका मूलकारण नहीं है, मूलकारण काल है। जो पुद्गल मूलकारण होता तो समयादिक मूर्तीक होते। जैसे मूर्तीक मिट्टीके ढेलेसे उत्पन्न घड़े वगैर मूर्तीक

विनश्वरपशुं कहुं छे ‘समओ उप्पणध्वंसी’ (अर्थ :—समय ‘उत्पन्नध्वंसी छे—समय उत्पन्न थाय छे अने नाश पाभे छे.)

वणी, ते पर्याय द्रव्य विना डोतो नथी. तो डवे समय कया द्रव्यनो पर्याय छे ते विचारीअे. जो समय पुद्गलद्रव्यनो पर्याय डोय तो पुद्गलपरमाणुपिंडथी अनेल घटादि जेवी रीते मूर्त डोय छे तेवी रीते अेक प्रदेशथी बीजा प्रदेश सुधी परमाणुना गमनथी उत्पन्न थतो समय, आंभना बीडवा-उधडवाथी उत्पन्न थतो निमिष, जलभाजन अने उस्तादि व्यापारथी उत्पन्न थती घडी, सूर्यना बिंभना उदयथी उत्पन्न थतो दिवस इत्यादि कालपर्यायो मूर्त डोवा जोईअे, अने मूर्त डोवाथी दृष्टिना विषय थवा जोईअे, कारण के तेओ पुद्गलद्रव्यना उपादान कारणथी उत्पन्न थयेला भान्या छे. वणी कहुं छे के—‘उपादानकारणसदृशं कार्यं भवति’ उपादान कारणना जेवुं ज कार्य थाय छे. जेवी रीते माटीना पिंडादि उपादान कारण जेवुं घटादि कार्य मूर्त थाय छे, पण ते प्रमाणे समय, निमिष, घडी, दिवस आदि कालपर्यायो मूर्त जेवाभां आवता नथी.

२४०]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : द्रोणी-२२

नयनपुटविघटनजलभाजनहस्तादिव्यापारदिनकरबिम्बगमनादिभिः पुद्गलपर्यायभूतैः क्रियाविशेषैः
समयादिकालपर्यायाः परिच्छिद्यन्ते, ते चाणुव्यतिक्रमणादयः तेषामेव समयादिकालपर्यायाणां
व्यक्तिनिमित्तत्वेन बहिरङ्गसहकारिकारणभूता एव ज्ञातव्या न चोपादानकारणभूता घटोत्पत्तौ
कुम्भकारचक्रचीवरादिवत् । तस्माद् ज्ञायते तत्कालद्रव्यममूर्तमविनश्वरमस्तीति तस्य तत्पर्यायाः
समयनिमिषादय इति । अत्रेदं तु कालद्रव्यं सर्वप्रकारोपादेयभूतात् शुद्धबुद्धैकस्वभावाज्जीव-
द्रव्याद्भिन्नत्वाद्भेदमिति तात्पर्यार्थः ॥२१॥

अथजीवपुद्गलकालद्रव्याणि मुक्त्वा शेषधर्माधर्माकाशान्येकद्रव्याणीति निरूपयति—

१४८) जीउ वि पुग्गलु कालु जिय ए मेल्लेविणु दव्व ।

इयर अखंड वियाणि तुहुँ अप्प-पएसहिँ सव्व ॥२२॥

होते हैं, वैसे समयादिक मूर्तीक नहीं हैं। इसलिये अमूर्तद्रव्य जो काल उसकी पर्याय हैं, द्रव्य नहीं हैं, कालद्रव्य अणुरूप अमूर्तीक अविनश्वर है, और समयादिक पर्याय अमूर्तीक है, परंतु विनश्वर हैं, अविनश्वरपना द्रव्यमें ही है, पर्यायमें नहीं है, यह निश्चयसे जानना। इसलिये समयादिकको कालद्रव्यकी पर्याय ही कहना चाहिये, पुद्गलकी पर्याय नहीं हैं, पुद्गलपर्याय मूर्तीक है। सर्वथा उपादेय शुद्ध-बुद्ध केवलस्वभाव जो जीव उससे भिन्न कालद्रव्य है, इसलिये हेय है, यह सारांश हुआ ॥२१॥

आगे जीव, पुद्गल, काल ये तीन द्रव्य अनेक हैं, और धर्म, अधर्म, आकाश ये तीन द्रव्य एक हैं, ऐसा कहते हैं।—

वणी पुद्गलपरमाणुनुं मंदगतिथी गमन, नयनपुटविघटन (आंभनो पलकार), जणत्माजन तथा उस्तादिनो व्यापार, सूर्यबिम्बनुं गमन वगेरे पुद्गलपर्यायभूत क्रिया विशेषोथी समयादि काणपर्यायो ज्ञाय छे ते परमाणुना व्यतिक्रमादि क्रियाविशेषोने काणना ते समयादि पर्यायोनी ज प्रगटताना निमित्तपक्षे मात्र अडिरंग सडकारी कारणभूत ज जाणवा, पण जेवी रीते घडानी उत्पत्तिमां कुंभार, याकडो, थीवरादि उपादानकारण नथी तेवी रीते तेमने उपादानकारणभूत न जाणवा. माटे ज्ञाय छे के ते काणद्रव्य अमूर्त अने अविनश्वर छे. समय, निमिष, आदि काणद्रव्यना पर्यायो छे.

अही, आ काणद्रव्य पण सर्वप्रकारे उपादेयभूत, शुद्ध, बुद्ध ज जेनो अेक स्वभाव छे अेवा जवद्रव्यथी त्मिन्न डोवाथी, डेय छे अेवो तात्पर्यार्थ छे. २१.

डवे जव, पुद्गल अने काण आ त्रण द्रव्यो सिवायना बाकीना धर्म, अधर्म अने आकाश आ त्रण द्रव्यो अेक अेक छे; अेम कडे छे :—

જીવોઽપિ પુદ્ગલઃ કાલઃ જીવ એતાનિ મુક્ત્વા દ્રવ્યાણિ ।
 ઇતરાણિ અખંડાનિ વિજાનીહિ ત્વં આત્મપ્રદેશૈઃ સર્વાણિ ॥૨૨॥

જીવ વિ ઇત્યાદિ । જીવ વિ જીવોઽપિ પુમ્ગલુ પુદ્ગલઃ કાલુ કાલઃ જિય હે જીવ એ મેલ્લેવિણુ એતાનિ મુક્ત્વા દવ્વ દ્રવ્યાણિ ઇયર ઇતરાણિ ધર્માધર્માકાશાનિ અખંડ અખંડદ્રવ્યાણિ વિયાણિ વિજાનીહિ તુહું ત્વં હે પ્રભાકરભટ્ટ । કૈઃ કૃત્વાઅખંડાનિ વિજાનીહિ । અપ્પ-પ્પસહિં આત્મપ્રદેશૈઃ । કતિસંખ્યોપેતાનિ સવ્વ સર્વાણિ ઇતિ । તથાહિ । જીવદ્રવ્યાણિ પૃથક્ પૃથક્ જીવદ્રવ્યગણનેનાનન્તસંખ્યાનિ પુદ્ગલદ્રવ્યાણિ તેભ્યોઽપ્યનન્તગુણાનિ ભવન્તિ । ધર્માધર્માકાશાનિ પુનરેકદ્રવ્યાણ્યેવેતિ । અત્ર જીવદ્રવ્યમેવોપાદેયં તત્રાપિ યદ્યપિ શુદ્ધનિશ્ચયેન શક્ત્યપેક્ષયા સર્વે જીવા ઉપાદેયાસ્તથાપિ વ્યક્ત્યપેક્ષયા પચ્ચ પરમેષ્ઠિન એવ, તેષ્વપિ મધ્યે વિશેષેનાર્હત્સિદ્ધા એવ તયોરપિ

ગાથા-૨૨

અન્વયાર્થ :—[જીવ] હે જીવ, [ત્વં] તૂ [જીવઃ અપિ] જીવ ઓર [પુદ્ગલઃ] પુદ્ગલ, [કાલઃ] કાલ [એતાનિ દ્રવ્યાણિ] ઇન ત્રીન દ્રવ્યોંકો [મુક્ત્વા] છોડકર [ઇતરાણિ] દૂસરે ધર્મ, અધર્મ, આકાશ [સર્વાણિ] યે સબ ત્રીન દ્રવ્ય [આત્મપ્રદેશૈઃ] અપને પ્રદેશોંસે [અખંડાનિ] અખંડિત હૈં ।

ભાવાર્થ :—જીવદ્રવ્ય જુદા જુદા જીવોંકી ગણનાસે અનંત હૈં, પુદ્ગલદ્રવ્ય ડસસે ધી અનંતગુણે હૈં, કાલદ્રવ્યાણુ અસંખ્યાત હૈં, ધર્મદ્રવ્ય એક હૈ, ઓર વહ લોકવ્યાપી હૈ, અધર્મદ્રવ્ય ધી એક હૈ, ઓર વહ લોકવ્યાપી હૈ, યે દોનોં દ્રવ્ય અસંખ્યાત પ્રદેશી હૈં, ઓર આકાશદ્રવ્ય અલોક અપેક્ષા અનંતપ્રદેશી હૈ, તથા લોક અપેક્ષા અસંખ્યાતપ્રદેશી હૈં । યે સબ દ્રવ્ય અપને-અપને પ્રદેશોંકર સહિત હૈં, કિસીકે પ્રદેશ કિસીસે નહીં મિલતે । ઇન છહોં દ્રવ્યોંમેં જીવ હી ઉપાદેય હૈ । યદ્યપિ શુદ્ધ નિશ્ચયસે શક્તિકી અપેક્ષા સધી જીવ ઉપાદેય હૈં, તો ધી વ્યક્તિકી અપેક્ષા પંચપરમેષ્ઠી હી ઉપાદેય હૈં, ડનમેં ધી અરહંત સિદ્ધ હી હૈં, ડન દોનોંમેં ધી સિદ્ધ હી હૈં,

ભાવાર્થ :—જીવદ્રવ્યો પૃથક્ પૃથક્ જીવદ્રવ્યની સંખ્યાની ગણતરીથી અનંત છે, પુદ્ગલદ્રવ્યો તેનાથી પણ અનંતગુણા છે, (કાલાણુ અસંખ્યાત છે) અને ધર્મદ્રવ્ય, અધર્મદ્રવ્ય અને આકાશદ્રવ્ય એક એક છે.

અહીં, એક જીવદ્રવ્ય જ ઉપાદેય છે. તેમાં પણ જોકે શુદ્ધનિશ્ચયનયથી શક્તિ-અપેક્ષાએ સર્વ જીવો ઉપાદેય છે તોપણ વ્યક્તિ-અપેક્ષાએ પાંચ પરમેષ્ઠી જ ઉપાદેય છે, તેમાં પણ વિશેષ કરીને અર્હન્ત અને સિદ્ધ ભગવંતો જ ઉપાદેય છે અને તે બન્નેમાં પણ સિદ્ધ ભગવંતો જ ઉપાદેય છે, પરમાર્થથી તો મિથ્યાત્વ, રાગાદિ વિભાવપરિણામોની નિવૃત્તિકાળે સ્વશુદ્ધાત્મા જ

२४२]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : द्रोणी-२३]

मध्ये सिद्धा एव, परमार्थेन तु मिथ्यात्तरागादिविभावपरिणामनिवृत्तिकाले स्वशुद्धात्मैवोपादेय इत्युपादेयपरंपरा ज्ञातव्येति भावार्थः ॥२२॥

अथ जीवपुद्गलौ सक्रियौ धर्माधर्माकाशकालद्रव्याणि निःक्रियाणीति प्रति-
पादयति—

१४६) दव्व चयारि वि इयर जिय गमणागमण-विहीण ।

जीउ वि पुग्गलु परिहरिवि पभणहिँ णाण-पवीण ॥२३॥

द्रव्याणि चत्वारि अपि इतराणि जीव गमनागमनविहीनानि ।

जीवमपि पुद्गलं परिहृत्य प्रभणन्ति ज्ञानप्रवीणाः ॥२३॥

दव्व इत्यादि। दव्व द्रव्याणि। कतिसंख्योपेतानि एव। चयारि वि चत्वार्येव इयर जीवपुद्गलाभ्यामितराणि जिय हे जीव। कथंभूतान्येतानि। गमणागमण-विहीण गमना-
और निश्चयनयकर मिथ्यात्तरागादि विभावपरिणामके अभावमें विशुद्धात्मा ही उपादेय है, ऐसा जानना ॥२२॥

आगे जीव पुद्गल ये दोनों चलन-हलनादि क्रियायुक्त हैं, और धर्म, अधर्म, आकाश, काल ये चारों निःक्रिय हैं, ऐसा निरूपण करते हैं—

गाथा-२३

अन्वयार्थ :—[जीव] हे हंस, [जीवं अपि पुद्गलं] जीव और पुद्गल इन दोनोंको [परिहृत्य] छोड़कर [इतराणि] दूसरे [चत्वारि एव द्रव्याणि] धर्मादि चारों ही द्रव्य [गमनागमनविहीनानि] चलन हलनादि क्रिया रहित हैं, जीव पुद्गल क्रियावंत हैं, गमनागमन करते हैं, ऐसा [ज्ञानप्रवीणाः] ज्ञानियोंमें चतुर रत्नत्रयके धारक केवली श्रुतकेवली [प्रणभंति] कहते हैं।

भावार्थ :—जीवोंके संसार-अवस्थामें इस गतिसे अन्य गतिके जानेको कर्म-नोकर्म

ઉપાદેય છે. એ પ્રમાણે ઉપાદેયની પરંપરા જાણવી, એવો ભાવાર્થ છે. ૨૨.

હવે, જીવ અને પુદ્ગલ એ બે દ્રવ્યો સક્રિય છે. ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ એ ચાર દ્રવ્યો નિષ્ક્રિય છે, એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—કર્મનોકર્મરૂપ પુદ્ગલો સંસાર અવસ્થામાં જીવોને ગતિમાં સહકારી

गमनविहिनानि निःक्रियाणि चलनक्रियाविहीनानि। किं कृत्वा। जीउ वि पुग्गलु परिहरिवि जीवपुद्गलौ परिहत्य पभणहिं एवं प्रभणन्ति कथयन्ति। के ते। णाण—पवीण भेदाभेद-रत्नत्रयाराधका विवेकिन इत्यर्थः। तथाहि। जीवानां संसारावस्थायां गतेः सहकारिकारण-भूताः कर्मनोकर्मपुद्गलाः कर्मनोकर्माभावात्सिद्धानां निःक्रियत्वं भवति पुद्गलस्कन्धानां तु कालाणुरूपं कालद्रव्यं गतेर्बहिरङ्गनिमित्तं भवति। अनेन किमुक्त भवति। अविभागिव्यवहार-कालसमयोत्पत्तौ मन्दगतिपरिणतपुद्गलपरमाणुः घटोत्पत्तौ कुम्भकारवद्वहिरङ्गनिमित्तेन व्यञ्जको व्यक्तिकारको भवति। कालद्रव्यं तु मृत्पिण्डवदुपादानकारणं भवति। तस्य तु पुद्गलपरमाणोर्मन्दगतिगमनकाले यद्यपि धर्मद्रव्यं सहकारिकारणमस्ति तथापि कालाणुरूपं निश्चयकालद्रव्यं च सहकारिकारणं भवति। सहकारिकारणानि तु बहून्यपि भवन्ति मत्स्यानां

जातिके पुद्गल सहायी हैं। और कर्म नोकर्मके अभावसे सिद्धोंके निःक्रियपना है, गमनागमन नहीं है। पुद्गलके स्कन्धोंको गमनका बहिरंग निमित्तकारण कालाणुरूप कालद्रव्य है। इससे क्या अर्थ निकला ? यह निकला कि निश्चयकालकी पर्याय जो समयरूप व्यवहारकाल उसकी उत्पत्तिमें मंद गतिरूप परिणत हुआ अविभागी पुद्गलपरमाणु कारण होता है। समयरूप व्यवहारकालका उपादानकारण निश्चयकालद्रव्य है, उसीको एक समयादि व्यवहारकालका मूलकारण निश्चयकालाणुरूप कालद्रव्य है, उसीकी एक समयादिक पर्याय है, पुद्गल परमाणुकी मंदगति बहिरंग निमित्तकारण है, उपादानकारण नहीं है, पुद्गलपरमाणु आकाशके प्रदेशमें मंदगतिसे गमन करता है, यदि शीघ्र गतिसे चले तो एक समयमें चौदह राजू जाता है, जैसे घटपर्यायकी उत्पत्तिमें मूलकारण तो मिट्टीका डला है, और बहिरंगकारण कुम्हार है, वैसे समयपर्यायकी उत्पत्तिमें मूलकारण तो कालाणुरूप निश्चयकाल है, और बहिरंग निमित्तकारण पुद्गलपरमाणु है। पुद्गलपरमाणुकी मंदगतिरूप गमन समयमें यद्यपि धर्मद्रव्य सहकारी है, तो भी कालाणुरूप निश्चयकाल परमाणुकी मंदगतिका सहायी जानना। परमाणुके निमित्तसे तो कालका समयपर्याय प्रगट होता है, और कालके सहायसे परमाणु मंदगति करता

કારણભૂત છે અને કર્મનોકર્મના અભાવથી સિદ્ધો નિષ્ક્રિય છે. પુદ્ગલસ્કંધોને પણ ગતિનું બહિરંગ નિમિત્ત કાળાણુરૂપ કાળદ્રવ્ય છે. આથી શું કહેવાયું? આથી એ કહેવાયું કે જેવી રીતે ઘડાની ઉત્પત્તિમાં કુંભાર બહિરંગનિમિત્તથી વ્યંજક-વ્યક્તિકારક-છે તેવી રીતે વ્યવહારકાળરૂપ અવિભાગી સમયની ઉત્પત્તિમાં મંદગતિએ પરિણત પુદ્ગલપરમાણુ બહિરંગ નિમિત્તથી વ્યંજક-વ્યક્તિકારક છે. જેમ (ઘટપર્યાયની ઉત્પત્તિમાં) માટીનો પિંડ ઉપાદાન કારણ છે તેમ (સમય પર્યાયની ઉત્પત્તિમાં) કાળદ્રવ્ય ઉપાદાન કારણ છે અને તે પુદ્ગલપરમાણુના મંદગતિથી ગમનકાળે જોકે ધર્મદ્રવ્ય પણ સહકારી કારણ છે તોપણ કાળાણુરૂપ નિશ્ચય કાળદ્રવ્ય પણ સહકારી કારણ છે.

૨૪૪]

યોગી-દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૨ : દોહા-૨૩

ધર્મદ્રવ્યે વિદ્યમાનેऽપિ જલવત્, ઘટોત્પત્તૌ કુમ્ભકારબહિરઙ્ગનિમિત્તેऽપિ ચક્રચીવરાદિવત્, જીવાનાં ધર્મદ્રવ્યે વિદ્યમાનેऽપિ કર્મનોકર્મપુદ્ગલા ગતેઃ સહકારિકારણં, પુદ્ગલાનાં તુ કાલદ્રવ્યં ગતેઃ સહકારિકારણમ્ । કુત્ર ભણિતમાસ્તે ઇતિ ચેત્ । પઞ્ચાસ્તિકાયપ્રાભૃતે-શ્રીકુન્દકુન્દાચાર્યદેવૈઃ સક્રિયનિઃક્રિયવ્યાખ્યાનકાલે ભણિતમસ્તિ—“જીવા પુગ્ગલકાયા સહ સક્કિરિયા હવંતિ ણ ય સેસા । પુગ્ગલકરણા જીવા ખંદા ખલુ કાલકરણેહિં ॥” પુદ્ગલ-

હૈ । કોઈ પ્રશ્ન કરે કિ ગતિકા સહકારી ધર્મ હૈ, કાલકો ક્યોં કહા ? ઉસકા સમાધાન યહ હૈ કિ સહકારીકારણ બહુત હોતે હૈં, ઓર ઉપાદાનકારણ ઇક હી હોતા હૈ, દૂસરા દ્રવ્ય નહીં હોતા, નિજ દ્રવ્ય હી નિજ (અપની) ગુણ-પર્યાયોંકા મૂલકારણ હૈ, ઓર નિમિત્તકારણ બહિરંગકારણ તો બહુત હોતે હૈં, ઇસમેં કુછ દોષ નહીં હૈ । ધર્મદ્રવ્ય તો સબહીકા ગતિસહાયી હૈ, પરંતુ મછલિયોંકો ગતિસહાયી જલ હૈ, તથા ઘટકી ઉત્પત્તિમેં બહિરંગનિમિત્ત કુમ્હાર હૈ, તો ખી દંડ, ચક્ર, ચીવરાદિક યે ખી અવશ્ય કારણ હૈં, ઇન્કે બિના ઘટ નહીં હોતા, ઓર જીવોંકે ધર્મદ્રવ્ય ગતિકા સહાયી વિદ્યમાન હૈ, તો ખી કર્મ-નોકર્મ પુદ્ગલ સહકારીકારણ હૈં, ઇસી તરહ પુદ્ગલકો કાલદ્રવ્ય ગતિ સહકારીકારણ જાનના । યહાં કોઈ પ્રશ્ન કરે કિ ધર્મદ્રવ્ય તો ગતિકા સહાયી સબ જગહ કહા હૈ, ઓર કાલદ્રવ્ય વર્તનાકા સહાયી હૈ, ગતિ સહાયી કિસ જગહ કહા હૈ ? ઉસકા સમાધાન શ્રીપંચાસ્તિકાયમેં કુંદકુંદાચાર્યને ક્રિયાવંત ઓર અક્રિયાવંતકે વ્યાખ્યાનમેં કહા હૈ । “જીવા પુગ્ગલ” ઇત્યાદિ । ઇસકા અર્થ ઇસા હૈ કિ જીવ ઓર પુદ્ગલ યે દોનોં

(અત્રે કોઈ પ્રશ્ન કરે કે ગમનમાં ધર્મદ્રવ્ય સહકારી કારણ હોય છે અને આપ કાળને શા માટે સહકારી કારણ કહો છો? તેનું સમાધાન એ છે કે) સહકારી કારણો અનેક હોય છે. મત્સ્યને ગમનમાં ધર્મદ્રવ્ય વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ, જળ સહકારી નિમિત્ત છે, ઘડાની ઉત્પત્તિમાં કુંભારનું બહિરંગ નિમિત્ત હોવા છતાં પણ, ચાકડો, ચીવરાદિ સહકારી નિમિત્ત છે. જીવોને ગમનમાં ધર્મદ્રવ્ય વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ કર્મ-નોકર્મરૂપ પુદ્ગલો સહકારી કારણ છે અને પુદ્ગલોને ગતિનું કાળદ્રવ્ય સહકારી કારણ છે.

અહીં, કોઈ પ્રશ્ન કરે કે (ધર્મદ્રવ્યને તો ગતિનું નિમિત્ત બધી જગ્યાએ કહ્યું છે અને કાળદ્રવ્યને વર્તનાનું કારણ કહ્યું છે) કાળદ્રવ્યને ગતિનું નિમિત્ત કઈ જગ્યાએ કહ્યું છે?

તેનું સમાધાન :—પંચાસ્તિકાય પ્રાભૃતમાં શ્રીકુંદકુંદાચાર્યદેવે સક્રિય-નિષ્ક્રિય વ્યાખ્યાનકાળે (ગાથા-૯૮માં) કહ્યું છે કે :—

“જીવા પુગ્ગલકાયા સહ સક્કિરિયા હવંતિ ણય સેસા ।
પુગ્ગલકરણા જીવા ખંદા ખલુ કાલકારણેહિં ॥

સ્કન્ધાનાં ધર્મદ્રવ્યે વિદ્યમાનેऽપિ જલવત્ દ્રવ્યકાલો ગતેઃ સહકારિકારણં ભવતીત્યર્થઃ। અત્ર નિશ્ચયનયેન નિઃક્રિયસિદ્ધસ્વરૂપસમાનં નિજશુદ્ધાત્મદ્રવ્યમુપાદેયમિતિ તાત્પર્યમ્। તથા ચોક્તં નિશ્ચયનયેન નિઃક્રિયજીવલક્ષણમ્—“યાવત્ક્રિયાઃ પ્રવર્તન્તે તાવદ્ દ્વૈતસ્ય ગોચરાઃ। અદ્વયે નિષ્કલે પ્રાપ્તે નિઃક્રિયસ્ય કુતઃ ક્રિયા॥” ॥૨૩॥

ક્રિયાવંત હૈં, ઓર શેષ ચાર દ્રવ્ય અક્રિયાવાલે હૈં, ચલન-હલન ક્રિયાસે રહિત હૈં। જીવકો દૂસરી ગતિમેં ગમનકા કારણ કર્મ હૈ, વહ પુદ્ગલ હૈ ઓર પુદ્ગલકો ગમનકા કારણ કાલ હૈ। જૈસે ધર્મદ્રવ્યકે મૌજૂદ હોને પર ભી મચ્છોંકો ગમનસહાયી જલ હૈ, ડસી તરહ પુદ્ગલકો ધર્મદ્રવ્યકે હોને પર ભી દ્રવ્યકાલ ગમનકા સહકારી કારણ હૈ। યહાં નિશ્ચયનયકર ગમનાદિ ક્રિયાસે રહિત નિઃક્રિય સિદ્ધસ્વરૂપકે સમાન નિઃક્રિય નિર્દ્વંદ્વ નિજ શુદ્ધાત્મા હી ઉપાદેય હૈ, યહ શાસ્ત્રકા તાત્પર્ય હુઆ। ડસી પ્રકાર દૂસરે ગ્રન્થોંમેં ભી નિશ્ચયકર હલન-ચલનાદિ ક્રિયા રહિત જીવકા લક્ષણ કહા હૈ। “યાવત્ક્રિયા” ડત્યાદિ। ડસકા અર્થ ડેસા હૈ કિ જબ-તક ડસ જીવકે હલન-ચલનાદિ ક્રિયા હૈ, ગતિસે ગત્યંતરકો જાના હૈ, તબ તક દૂસરે દ્રવ્યકા સમ્બન્ધ હૈ, જબ દૂસરેકા સમ્બન્ધ મિટા, અદ્વૈત હુઆ, તબ નિકલ અર્થાત્ શરીરસે રહિત નિઃક્રિય હૈ, ડસકે હલન-ચલનાદિ ક્રિયા કહાંસે હો સકતી હૈં; અર્થાત્ સંસારી જીવકે કર્મકે સમ્બન્ધસે ગમન હૈ, સિદ્ધભગવાન્ કર્મરહિત નિઃક્રિય હૈં, ડનકે ગમનાગમન ક્રિયા કભી નહીં હો સકતી ॥૨૩॥

અર્થ :—બાહ્ય કારણ સહિત રહેલા જીવો અને પુદ્ગલો સક્રિય છે, બાકીનાં દ્રવ્યો સક્રિય નથી (નિષ્ક્રિય છે). જીવો પુદ્ગલકરણવાળા (જેમને સક્રિયપણામાં પુદ્ગલ બહિરંગ સાધન હોય એવા) છે અને સ્કંધો અર્થાત્ પુદ્ગલો તો કાળકરણવાળા (જેમને સક્રિયપણામાં કાળ બહિરંગ સાધન હોય એવા) છે.

જેવી રીતે માછલાંને ધર્મદ્રવ્ય વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ જળ ગતિનું સહકારી કારણ છે તેવી રીતે પુદ્ગલસ્કંધોને ધર્મદ્રવ્ય વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ, દ્રવ્યકાળ ગતિનું સહકારી કારણ છે, એવો અર્થ છે.

અહીં, નિશ્ચયનયથી નિષ્ક્રિય સિદ્ધસ્વરૂપ સમાન (નિષ્ક્રિય) નિજશુદ્ધાત્મદ્રવ્ય ઉપાદેય છે, એવું તાત્પર્ય છે.

બીજી જગ્યાએ પણ નિશ્ચયનયથી નિષ્ક્રિય જીવનું લક્ષણ કહ્યું છે કે “યાવત્ક્રિયાઃ પ્રવર્તન્તે તાવદ્ દ્વૈતસ્ય ગોચરાઃ। અદ્વયે નિષ્કલે પ્રાપ્તે નિઃક્રિયસ્ય કુતઃ ક્રિયા॥” અર્થ :—જ્યાં સુધી આ જીવને હલનચલનાદિ ક્રિયા વર્તે છે ત્યાં સુધી દ્વૈત જોવામાં આવે છે. અદ્વૈત અને નિષ્કલ થતાં, નિષ્ક્રિયને ક્રિયા કેવી રીતે હોય? ૨૩.

२४६]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : द्रोणी-२४]

अथ पञ्चास्तिकायसूचनार्थं कालद्रव्यमप्रदेशं विहाय कस्य द्रव्यस्य कियन्तः प्रदेशा भवन्तीति कथयति—

१५०) धम्माधम्मु वि एक्कु जिउ ए जि असंख्य-पदेस ।

गयणु अणंत-पएसु मुणि बहु-विह पुग्गल-देस ॥२४॥

धर्माधर्मो अपि एकः जीवः एतानि एव असंख्यप्रदेशानि ।

गगनं अनन्तप्रदेशं मन्यस्व बहुविधाः पुद्गलदेशाः ॥२४॥

धम्माधम्मु वि इत्यादि। धम्माधम्मु वि धर्माधर्मद्वितयमेव एक्कु जिउ एको विवक्षितो जीवः। ए जि एतान्येव त्रीणि द्रव्याणि असंख्य-पदेश असंख्येयप्रदेशानि भवन्ति। गयणु गगनं अणंत-पएसु अनन्तप्रदेशं मुणि मन्यस्व जानीहि। बहु-विह बहुविधा भवन्ति। के ते। पुग्गल-देस पुद्गलप्रदेशाः। अत्र पुद्गलद्रव्यप्रदेशविवक्षया प्रदेशशब्देन परमाणवो ग्राह्याः न च क्षेत्रप्रदेशा

आगे पञ्चास्तिकायके प्रगट करनेके लिये कालद्रव्य अप्रदेशीको छोड़कर अन्य पाँच द्रव्योंमेंसे किसके कितने प्रदेश हैं, यह कहते हैं—

गाथा—२४

अन्वयार्थः—[धर्माधर्मो] धर्मद्रव्य-अधर्मद्रव्य [अपि एकः जीवः] और एक जीव [एतानि एव] इन तीनों ही को [असंख्यप्रदेशानि] असंख्यात प्रदेशी [मन्यस्व] तू जान, [गगनं] आकाश [अनंतप्रदेशं] अनंतप्रदेशी है, [पुद्गलप्रदेशाः] और पुद्गलके प्रदेश [बहुविधाः] बहुत प्रकारके हैं, परमाणु तो एकप्रदेशी है, और स्कंध संख्यातप्रदेश, असंख्यातप्रदेश तथा अनंतप्रदेशी भी होते हैं।

भावार्थः—जगत्में धर्मद्रव्य तो एक ही है, वह असंख्यातप्रदेशी है, अधर्मद्रव्य भी एक है, असंख्यातप्रदेशी है, जीव अनंत हैं, सो एक एक जीव असंख्यात प्रदेशी हैं, आकाशद्रव्य एक ही है, वह अनंतप्रदेशी है, ऐसा जानो। पुद्गल एक प्रदेशसे लेकर अनंतप्रदेश तक है। एक परमाणु तो एक प्रदेशी है, और जैसे जैसे परमाणु मिलते जाते हैं, वैसे वैसे प्रदेश भी

उवे, पञ्चास्तिकायनी सूचनार्थं अप्रदेशी काणद्रव्य सिवायना अन्य पांय द्रव्योमां क्वा द्रव्यने केटवा प्रदेशो डोय छे ते क्खे छे :—

अडीं, पुद्गलद्रव्यप्रदेशोनी विवक्षाथी (पुद्गलना कथनमां) 'प्रदेश' शब्दथी परमाणुओ समजवा पण क्षेत्रना प्रदेशो न समजवा, कारण के पुद्गलोने अनंत क्षेत्रप्रदेशोनी अभाव छे.

इति। कस्मात्। पुद्गलस्यानन्तक्षेत्रप्रदेशाभावादिति। अथवा पाठान्तरम्। 'पुग्गलु तिविहु पएसु'। पुद्गलद्रव्ये संख्यातासंख्यातानन्तरूपेण त्रिविधाः प्रदेशाः परमाणवो भवन्तीति। अत्र निश्चयेन द्रव्यकर्माभावादमूर्ता मिथ्यात्तरागादिरूपभावकर्मसंकल्पविकल्पाभावात् शुद्धिलोकाकाश-प्रमाणेनासंख्येयाः प्रदेशा यस्य शुद्धात्मनः स शुद्धात्मा वीतरागनिर्विकल्पसमाधिपरिणतिकाले साक्षादुपादेय इति भावार्थः ॥२४॥

अथ लोके यद्यपि व्यवहारेणैकक्षेत्रावगाहेन तिष्ठन्ति द्रव्याणि तथापि निश्चयेन संकरव्यतिकरपरिहारेण कृत्वा स्वकीयस्वकीयस्वरूपं न त्यजन्तीति दर्शयति—

बढ़ते जाते हैं, वे संख्यात-असंख्यात अनंत प्रदेश तक जानने, अनंत परमाणु इकट्ठे होवें, तब अनंत प्रदेश कहे जाते हैं। अन्य द्रव्योंके तो विस्ताररूप प्रदेश हैं, और पुद्गलके स्कन्धरूप प्रदेश हैं। पुद्गलके कथनमें प्रदेश शब्दसे परमाणु लेना, क्षेत्र नहीं लेना, पुद्गलका प्रचार लोकमें ही है, अलोकाकाशमें नहीं है, इसलिये अनंत क्षेत्र प्रदेशके अभाव होनेसे क्षेत्र-प्रदेश न जानने। जैसे जैसे परमाणु मिल जाते हैं, वैसे वैसे प्रदेशोंकी बढ़वारी जाननी। इसी दोहाके कथनमें पाठांतर "पुग्गलु तिविहु पएसु" ऐसा है, उसका अर्थ यह है कि पुद्गलके संख्यात, असंख्यात, अनन्त प्रदेश परमाणुओंके मेलसे जानना चाहिए, अर्थात् एक परमाणु एक प्रदेश, बहुत परमाणु बहु प्रदेश, यह जानना। सूत्रमें शुद्धनिश्चयकर द्रव्यकर्मके अभावसे यह जीव अमूर्तीक है, और मिथ्यात्व रागादिरूप भावकर्म संकल्प विकल्पके अभावसे शुद्ध है, लोकाकाशप्रमाण असंख्यातप्रदेशवाला है, ऐसा जो निज शुद्धात्मा वही वीतरागनिर्विकल्पसमाधिदशामें साक्षात् उपादेय है, यह जानना ॥२४॥

आगे लोकमें यद्यपि व्यवहारनयकर ये सब द्रव्य एक क्षेत्रावगाहसे तिष्ठ रहे हैं, तो भी निश्चयनयकर कोई द्रव्य किसीसे नहीं मिलता, और कोई भी अपने अपने स्वरूपको नहीं छोड़ता है, ऐसा दिखलाते हैं—

अथवा पाठान्तरः—'पुग्गलु तिविहु पएसु' पुद्गलद्रव्यमां संख्यात, असंख्यात अने अनन्तरूपे त्रिविध प्रदेशो अर्थात् परमाणुओ डोय छे.

भावार्थः—अहीं शुद्धनिश्चयनयथी द्रव्यकर्मना अभावथी अमूर्त मिथ्यात्तरागादि-रूप भावकर्मना-संकल्पविकल्पना-अभावथी शुद्ध अेवा लोकाकाशप्रमाण असंख्यप्रदेशो जेने छे ते शुद्ध आत्मा वीतराग निर्विकल्प समाधिनी परिणतिना काणे साक्षात् उपादेय छे, अेवो भावार्थ छे. २४.

उवे, लोकमां जेके व्यवहारनयथी अथा द्रव्यो अेकक्षेत्रावगाडे रडे छे तोपण निश्चयनयथी संकर व्यतिकर दोषोनो परिहार करीने पोतपोतानुं स्वरूप छोडता नथी, अेम कडे छे.

१५१) लोयागासु धरेवि जिय कहियइँ दव्वइँ जाइँ ।
एकहिँ मिलियइँ इत्थु जगि सगुणहिँ णिवसहिँ ताइँ ॥२५॥

लोकाकाशं धृत्वा जीव कथितानि द्रव्याणि यानि ।

एकत्वे मिलितानि अत्र जगति स्वगुणेषु निवसन्ति तानि ॥२५॥

लोयागासु इत्यादि। लोयागासु लोकाकाशं कर्मतापन्नं धरेवि धृत्वा मर्यादीकृत्य^१ जिय हे जीव अथवा लोकाकाशमाधारीकृत्वा ठियाइं आधेयरूपेण स्थितानि। कानि स्थितानि। कहियइँ दव्वइँ जाइँ कथितानि जीवादिद्रव्याणि यानि। पुनः कथंभूतानि। एकहिँ मिलियइँ एकत्वे मिलितानि। इत्थु जगि अत्र जगति सगुणहिँ णिवसहिँ निश्चयनयेन स्वकीयगुणेषु निवसन्ति 'सगुणहिँ' तृतीयान्तं करणपदं स्वगुणेष्वधिकरणं कथं जातमिति। ननु कथितं पूर्व

गाथा-२५

अन्वयार्थ :—[जीव] हे जीव, [अत्र जगति] इस संसारमें [यानि द्रव्याणि कथितानि] जो द्रव्य कहे गये हैं, [तानि] वे सब [लोकाकाशं धृत्वा] लोकाकाशमें स्थित हैं, लोकाकाश तो आधार है, और ये सब आधेय हैं, [एकत्वे मिलितानि] ये द्रव्य एक क्षेत्र में मिले हुए रहते हैं, एक क्षेत्रावगाही हैं, तो भी [स्वगुणेषु] निश्चयनयकर अपने अपने गुणों में ही [निवसन्ति] निवास करते हैं, परद्रव्यसे मिलते नहीं हैं।

भावार्थ :—यद्यपि उपचरितअसद्भूतव्यवहारनयकर आधारधेयभावसे एक क्षेत्रावगाहकर तिष्ठ रहे हैं, तो भी शुद्ध पारिणामिक परमभाव ग्राहक शुद्ध द्रव्यार्थिकनयसे परद्रव्यसे मिलनेरूप संकर-दोषसे रहित हैं, और अपने अपने सामान्य गुण तथा विशेष गुणोंको

(‘सगुणहिँ’ त्रीञ्ज विभक्तिना अंतवाणुं करणसूयक आ पढ ‘पोताना गुणोमां’ अेम अधिकरणना (सातमी विभक्तिना) अर्थवाणुं केवी रीते थयुं? पूर्वे कहुं ज छे के प्राकृत भाषामां कोई वार कारकव्यभियार अने किंगव्यभियार थाय छे.)

भावार्थ :—जोके पूर्वोक्त छे अे द्रव्यो उपचरित असद्भूत-व्यवहारनयथी आधार-आधेय भावथी अेकक्षेत्रावगाडे रहे छे तोपण शुद्धपारिणामिक परम भावग्राहक शुद्धद्रव्यार्थिकनयथी संकर व्यतिकर दोषोना परिहार वडे पोतपोताना सामान्य विशेष शुद्ध गुणोने छोडतां नथी.

१ पाठान्तर :—कृत्य = कृत्वा

અધિકાર-૨ : દોહા-૨૫]

પરમાત્મપ્રકાશ:

[૨૪૯

પ્રાકૃતે કારકવ્યભિચારો લિઙ્ગવ્યભિચારશ્ચ ક્વચિદ્ભવતીતિ। કાનિ નિવસન્તિ તાઈં પૂર્વોક્તાનિ જીવાદિષડ્ઢ્રવ્યાણીતિ। તદ્યથા। યદ્યપ્યુપચરિતાસદ્ભૂતવ્યવહારેણાધારાધેયભાવેનૈકક્ષેત્રાવગાહેન તિષ્ઠન્તિ તથાપિ શુદ્ધપારિણામિકપરમભાવગ્રાહકેણ શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયેન સંકરવ્યતિકરપરિહારેણ સ્વકીયસ્વકીયસામાન્યવિશેષશુદ્ધગુણાન્ન ત્યજન્તીતિ। અત્રાહ પ્રભાકરભટ્ટઃ। હે ભગવન્ લોકસ્તાવદસંખ્યાતપ્રદેશઃ પરમાગમે ભણિતઃ તિષ્ઠતિ તત્રાસંખ્યાતપ્રદેશલોકે પ્રત્યેકં પ્રત્યેકમ-સંખ્યેયપ્રદેશાન્યનન્તજીવદ્રવ્યાણિ, તત્ર ચૈકૈકે જીવદ્રવ્યે કર્મનોકર્મરૂપેણાનન્તાનિ પુદ્ગલપરમાણુ-દ્રવ્યાણિ ચ તિષ્ઠન્તિ તેભ્યોઽપ્યનન્તગુણાનિ શેષપુદ્ગલદ્રવ્યાણિ તિષ્ઠન્તિ તાનિ સર્વાણ્યસંખ્યેય-પ્રદેશલોકે કથમવકાશં લભન્તે ઇતિ પૂર્વપક્ષઃ। ભગવાન્ પરિહારમાહ। અવગાહનશક્તિયોગાદિતિ। તથાહિ। યથૈકસ્મિન્ ગૂઢનાગરસગદ્યાણકે શતસહસ્રલક્ષસુવર્ણસંખ્યાપ્રમિતાન્યવકાશં લભન્તે, અથવા યથૈકસ્મિન્ પ્રદીપપ્રકાશે બહવોઽપિ પ્રદીપપ્રકાશા અવકાશં લભન્તે, અથવા યથૈકસ્મિન્ ભસ્મઘટે જલઘટઃ સમ્યગવકાશં લભન્તે, અથવા યથૈકસ્મિન્ ઉષ્નીક્ષીરઘટે મધુઘટઃ સમ્યગવકાશં

નહીં છોડતે હૈં। યહ કથન સુનકર પ્રભાકરભટ્ટને પ્રશ્ન કિયા હૈ કિ હે ભગવન્, પરમાગમમેં લોકાકાશ તો અસંખ્યાતપ્રદેશી કહા હૈ, ઉસ અસંખ્યાત પ્રદેશી લોકમેં અનંત જીવ કિસ તરહ સમા સકતે હૈં? ક્યોંકિ એક એક જીવકે અસંખ્યાત-અસંખ્યાત પ્રદેશ હૈં, ઓર એક એક જીવમેં અનંતાનંત પુદ્ગલપરમાણુ કર્મ નોકર્મરૂપસે લગ રહી હૈ, ઓર ઉસકે સિવાય અનન્તગુણે અન્ય પુદ્ગલ રહતે હૈં, સો યે દ્રવ્ય અસંખ્યાતપ્રદેશી લોકમેં કૈસે સમા ગયે? ઇસકા સમાધાન શ્રી ગુરુ કરતે હૈં। આકાશમેં અવકાશદાન (જગહ દેનેકી) શક્તિ હૈ, ઉસકે સમ્બન્ધસે સમા જાતે હૈં। જૈસે એક ગૂઢ નાગરસ ગુટિકામેં શત, સહસ્ર, લક્ષ, સુવર્ણ સંખ્યા આ જાતી હૈ, અથવા એક દીપકકે પ્રકાશમેં બહુત દીપકોંકા પ્રકાશ જગહ પાતા હૈ, અથવા જૈસે એક રાખકે ઘડેમેં જલકા ઘડા અચ્છી તરહ અવકાશ પાતા હૈ, ભસ્મમેં જલ શોષિત હો જાતા હૈ, અથવા જૈસે

આ કથન સાંભળીને પ્રભાકરભટ્ટ પૂછે છે કે હે ભગવાન! પરમાગમમાં લોકને અસંખ્યાત પ્રદેશી કહ્યો છે, તે અસંખ્યાત પ્રદેશી લોકમાં પ્રત્યેક પ્રત્યેક અસંખ્યાતપ્રદેશી એવા અનંત જીવદ્રવ્યો અને તે એક એક જીવદ્રવ્યમાં કર્મ-નોકર્મરૂપે અનંત પુદ્ગલપરમાણુદ્રવ્યો રહે છે. તે અનંત પુદ્ગલપરમાણુદ્રવ્યથી પણ અનંતગુણા બાકીના પુદ્ગલ પરમાણુદ્રવ્યો રહે છે, તો તે સર્વ દ્રવ્યો અસંખ્યપ્રદેશવાળા લોકમાં કેવી રીતે અવકાશ પામે (રહી શકે)? એવો પૂર્વપક્ષ છે.

ભગવાન શ્રી ગુરુ તેનો પરિહાર કરે છે, અવગાહનશક્તિને લીધે (આકાશમાં અવકાશ દેવાની શક્તિ છે તેના કારણે પૂર્વોક્ત છ દ્રવ્યો એકક્ષેત્રાવગાહે રહે છે.) તે આ પ્રમાણે :—

(૧) જેવી રીતે એક ગૂઢ નાગરસગુટિકામાં સો હજાર લાખ જેટલી સંખ્યાનું સુવર્ણ રહે છે, (૨) અથવા જેવી રીતે એક દીવાના પ્રકાશમાં ઘણા દીવાનો પ્રકાશ અવકાશ પામે છે, અથવા

२५०]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : ६०६-२५

लभते। अथवा यथैकस्मिन् भूमिगृहे बहवोऽपि पटहजयघण्टादिशब्दाः सम्यगवकाशं लभन्ते, तथैकस्मिन् लोके विशिष्टावगाहनशक्ति योगात् पूर्वोक्तानन्तसंख्या जीवपुद्गला अवकाशं लभन्ते नास्ति विरोधः इति। तथा चोक्तं जीवानामवगाहनशक्तिस्वरूपं परमागमे—“एगणिगोदसरीरे जीवा दव्वप्पमाणदो दिट्ठा। सिद्धे हिं अणंतगुणा सव्वेण वितीदकालेण॥” पुनस्तथोक्तं पुद्गलानामवगाहनशक्तिस्वरूपम्—“ओगाढगाढणिचिदो पुग्गलकाएहिं सव्वदो लोगो। सुहुमेहिं बादरेहिं य णंताणंतेहिं विविहेहिं॥”। अयमत्र भावार्थः। यद्यप्येकावगाहेन तिष्ठन्ति तथापि

एक ऊँटनीके दूधके घड़ेमें शहदका घड़ा समा जाता है, अथवा एक भूमिघरमें ढोल, घण्टा आदि बहुत बाजोंका शब्द अच्छी तरह समा जाता है, उसी तरह एक लोकाकाशमें विशिष्ट अवगाहनशक्तिके योगसे अनंत जीव और अनन्तानन्त पुद्गल अवकाश पाते हैं, इसमें विरोध नहीं है, और जीवोंमें परस्पर अवगाहनशक्ति है। ऐसा ही कथन परमागममें कहा है—“एगणिगोद” इत्यादि। इसका अर्थ ऐसा है कि एक निगोदिया जीवके शरीरमें जीवद्रव्यके प्रमाणसे दिखलाये गये जितने सिद्ध हैं, उन सिद्धोंसे अनंत गुणे जीव एक निगोदियाके शरीरमें हैं, और निगोदियाका शरीर अंगुलके असंख्यातवें भाग है, सो ऐसे सूक्ष्म शरीरमें अनंत जीव समा जाते हैं, तो लोकाकाशमें समा जानेमें क्या अचंभा है? अनंतानंत पुद्गल लोकाकाशमें समा रहे हैं, उसकी “ओगाढ” इत्यादि गाथा है। उसका अर्थ यह है कि सब प्रकार सब जगह यह लोक पुद्गल कार्योंकर अवगाढगाढ भरा है, ये पुद्गल काय अनंत हैं; अनेक प्रकारके भेदको धरते हैं, कोई सूक्ष्म हैं कोई बादर हैं। तात्पर्य यह है कि यद्यपि सब द्रव्य

(३) जेवी रीते अेक राभना घडाभां पाणीनो घडो सारी रीते समाई जाय छे (जेवी रीते घडा जेटली राभभां घडा जेटलुं पाणी पूरतुं शोषाई जाय छे) अथवा (४) जेवी रीते अेक ओंटाणीना दूधना घडाभां मधनो घडो समाई जाय छे अथवा (५) जेवी रीते अेक भूमिघरभां (भोंयराभां) ढोल, जयजयकार अने घंट वगेरेना अनेक शब्दो सारी रीते अवकाश पाभे छे तेवी रीते अेक ज लोकभां विशिष्ट अवगाहनशक्तिने लीधे पूर्वोक्त अनंत संख्यावाणा जवो अने अनंतानंत पुद्गलो अवकाश पाभे छे, अेभां कोई विरोध नथी. परमागमभां (श्री गोम्मटसार जवकांड गा. १८५ भां) जवोनी अवगाहनशक्तिनुं स्वरूप पण कहुं छे के “एगणिगोदसरीरे जीवा दव्वप्पमाणदो दिट्ठा सिद्धे हिं अणंतगुणा सव्वेण वितीदकालेण॥” (अर्थ :—अतीतकालभां थयेला सर्व सिद्धोथी द्रव्यप्रमाणाथी अनंतगुणा जवो अेक निगोदना शरीरभां जेवामां आव्या छे. वणी पंथास्तिकाय गा. ६४ भां) पुद्गलोनी अवगाहनशक्तिनुं स्वरूप पण कहुं छे के—“ओगाढ गाढणिचिदो पुग्गलकाएहिं सव्वदो लोगो। सुहुमेहिं बादरेहिं य णंताणंतेहिं विविहेहिं॥” (अर्थ :—लोक सर्वतः विविध प्रकारना, अनंतानंत सूक्ष्म तेम ज बादर पुद्गलकायो (पुद्गलस्कंधो) वडे [विशिष्ट रीते] अवगाढाईने गाढ

અધિકાર-૨ : દોહા-૨૬]

પરમાત્મપ્રકાશ:

[૨૫૧

શુદ્ધનિશ્ચયેન જીવાઃ કેવલજ્ઞાનાઘનન્તગુણસ્વરૂપં ન ત્યજન્તિ પુદ્ગલાશ્ચ વર્ણાદિસ્વરૂપં ન ત્યજન્તિ શેષદ્રવ્યાણિ ચ સ્વકીયસ્વકીયસ્વરૂપં ન ત્યજન્તિ ॥૨૫॥

અથ જીવસ્ય વ્યવહારેણ શેષપચ્ચદ્રવ્યકૃતમુપકારં કથયતિ, તસ્યેવ જીવસ્ય નિશ્ચયેન તાન્યેવ દુઃખકારણાનિ ચ કથયતિ—

૧૫૨) એયં દવ્વં દેહિયં ણિય—ણિય—કજ્જુ જણંતિ ।

ચઉ-ગઇ-દુવ્વ સહંત જિય તેં સંસારુ ભમંતિ ॥૨૬॥

एतानि द्रव्याणि देहिनां निजनिजकार्यं जनयन्ति ।

चतुर्गतिदुःखं सहमानाः जीवाः तेन संसारं भ्रमन्ति ॥२६॥

एयं इत्यादि । एयं एतानि दव्वं जीवादन्त्यद्रव्याणि देहियं देहिनां संसारिजीवानाम् ।

एक क्षेत्रावगाहकर रहते हैं, तो भी शुद्धनिश्चयनयकर जीव केवल ज्ञानादि अनंतगुणरूप अपने स्वरूपको नहीं छोड़ते हैं, पुद्गलद्रव्य अपने वर्णादि स्वरूपको नहीं छोड़ता, और धर्मादि अन्य द्रव्य भी अपने अपने स्वरूपको नहीं छोड़ते हैं ॥२५॥

आगे जीवका व्यवहारनयकर अन्य पाँचों द्रव्य उपकार करते हैं, ऐसा कहते हैं, तथा उसी जीवके निश्चयसे वे ही दुःखके कारण हैं, ऐसा कहते हैं—

गाथा-२६

अन्वयार्थ :—[एतानि] ये [द्रव्याणि] द्रव्य [देहिनां] जीवोंके [निजनिजकार्य] अपने अपने कार्यको [जनयन्ति] उपजाते हैं, [तेन] इस कारण [चतुर्गतिदुःखं सहमानाः जीवाः] नरकादि चारों गतियोंके दुःखोंको सहते हुए जीव [संसारं] संसारमें [भ्रमन्ति] भटकते हैं ।

भावार्थ :—ये द्रव्य जो जीवका उपकार करते हैं, उसको दिखलाते हैं । पुद्गल तो ભરેલો છે.

અહીં, એ ભાવાર્થ છે કે જો કે સર્વદ્રવ્ય એકક્ષેત્રાવગાહથી રહે છે તોપણ શુદ્ધનિશ્ચયનયથી જીવો કેવળજ્ઞાનાદિ અનંત ગુણસ્વરૂપને છોડતા નથી અને પુદ્ગલો વર્ણાદિસ્વરૂપને છોડતાં નથી અને બાકીનાં દ્રવ્યો પોતપોતાનું સ્વરૂપ છોડતાં નથી. ૨૫.

હવે, બાકીનાં પાંચ દ્રવ્યો જીવને વ્યવહારથી ઉપકાર કરે છે, એમ કહે છે અને તે જ જીવને નિશ્ચયથી તેઓ જ દુઃખનાં કારણો છે, એમ કહે છે :—

૨૫૨]

યોગી-દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૨ : દોહા-૨૬

કિં કુર્વન્તિ। ણિયણિયકજ્જુ જણંતિ નિજનિજકાર્યં જનયન્તિ યેન કારણેન નિજનિજકાર્યં જનયન્તિ। ચઠગદ્દુક્ખ સહંતં જિય ચતુર્ગતિદુઃખં સહમાનાઃ સન્તોજીવાઃ તેં સંસારુ ભમંતિ તેન કારણેન સંસારં ભ્રમન્તીતિ। તથા ચ। પુદ્ગલસ્તાવઝીવસ્ય સ્વસંવિત્તિલક્ષણવિભાવપરિણામરતસ્ય વ્યવહારેણ શરીરવાઙ્મનઃપ્રાણાપાનનિષ્પત્તિં કરોતિ, ધર્મદ્રવ્યં ચોપચરિતાસદ્ભૂતવ્યવહારેણ ગતિસહકારિત્વં કરોતિ, તથૈવાધર્મદ્રવ્યં સ્થિતિસહકારિત્વં કરોતિ, તેનૈવ વ્યવહારનયેન આકાશદ્રવ્યમવકાશદાનં દદાતિ, તથૈવ કાલદ્રવ્યં ચ શુભાશુભપરિણામસહકારિત્વં કરોતિ। એવં પચ્ચદ્રવ્યાણામુપકારં લઙ્ઘ્વા જીવો નિશ્ચયવ્યવહારસ્ત્રયભાવનાચ્યુતઃ સન્ ચતુર્ગતિદુઃખં સહતં ઇતિ ભાવાર્થઃ ॥૨૬॥

અથૈવં પચ્ચદ્રવ્યાણાં સ્વરૂપં નિશ્ચયેન દુઃખકારણં જ્ઞાત્વા હે જીવ નિજશુદ્ધાત્મો-

આત્મજ્ઞાનસે વિપરીત વિભાવ પરિણામોંમેં લીન હુએ અજ્ઞાની જીવોંકે વ્યવહારનયકર શરીર, વચન, મન, શ્વાસોશ્વાસ, ઇન ચારોંકો ઉત્પત્તિ કરતા હૈ, અર્થાત્ મિથ્યાત્વ, અવ્રત, કષાય, રાગદ્વેષાદિ વિભાવપરિણામ હૈ, ઇન વિભાવ પરિણામોંકે યોગસે જીવકે પુદ્ગલકા સમ્બન્ધ હૈ, ઓર પુદ્ગલકે સંબન્ધસે યે હૈ, ધર્મદ્રવ્ય ઉપચરિતાસદ્ભૂત વ્યવહારનયકર ગતિસહાયી હૈ। અધર્મદ્રવ્ય સ્થિતિસહકારી હૈ, વ્યવહારનયકર આકાશદ્રવ્ય અવકાશ (જગહ) દેતા હૈ, ઓર કાલદ્રવ્ય શુભ-અશુભ પરિણામોંકા સહાયી હૈ। ઇસ તરહ યે પાંચ દ્રવ્ય સહકારી હૈ। ઇનકી સહાય પાકર યે જીવ નિશ્ચય વ્યવહારસ્ત્રયકી ભાવનાસે રહિત ભ્રષ્ટ હોતે હુએ ચારોં ગતિયોંકે દુઃખોંકો સહતે હુએ સંસારમેં ભટકતે હૈ, યહ તાત્પર્ય હુઆ ॥૨૬॥

આગે પરદ્રવ્યોંકા સંબંધ નિશ્ચયનયસે દુઃખકા કારણ હૈ, એસા જાનકર હે જીવ

ભાવાર્થ :—પુદ્ગલદ્રવ્ય તો, સ્વસંવેદનથી વિલક્ષણ વિભાવપરિણામમાં રત જીવને વ્યવહારથી શરીર, વાણી, મન અને શ્વાસોશ્વાસ નિપજાવે છે અને ધર્મદ્રવ્ય ઉપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી ગતિમાં સહકારી છે તેમ જ અધર્મદ્રવ્ય સ્થિતિમાં સહકારી છે, તે જ વ્યવહારનયથી (ઉપચરિત અસદ્ભૂતવ્યવહારનયથી) આકાશદ્રવ્ય અવકાશદાન આપે છે તેમ જ કાળદ્રવ્ય શુભાશુભ પરિણામોમાં સહકારી છે.

એ પ્રમાણે પાંચ દ્રવ્યોને ^૧ઉપકાર (ઉદાસીન નિમિત્ત) પામીને જીવ નિશ્ચય-વ્યવહારસ્ત્રયની ભાવનાથી ભ્રષ્ટ થયેલો ચાર ગતિનાં દુઃખને સહે છે, એવો ભાવાર્થ છે. ૨૬.

હવે, એ પ્રમાણે નિશ્ચયનયથી પાંચ દ્રવ્યોનું સ્વરૂપ દુઃખનું કારણ જાણીને હે

૧. લૌકિકમાં 'ઉપકાર' અર્થ અન્યનું ભલું કરવું એવો છે પણ તે તાત્વિક અર્થ નથી. 'ઉપકાર કરે છે' એનો અહીં તાત્વિક અર્થ એ છે કે 'ઉદાસીન નિમિત્ત થાય છે.'

पलम्भलक्षणे मोक्षमार्गे स्थीयत इति निरूपयति—

१५३) दुःखहं कारणु मुणिवि जिय दव्वहं एहु सहाउ ।
होयवि मोक्खहं मग्गि लहु गम्मिज्जइ पर-लोउ ॥२७॥

दुःखस्य कारणं मत्वा जीव द्रव्याणां एतत्स्वभावम् ।

भूत्वा मोक्षस्य मार्गे लघु गम्यते परलोकः ॥२७॥

दुःखहं कारणु दुःखस्य कारणं मुणिवि मत्वा ज्ञात्वा जिय हे जीव । किं दुःखस्य कारणं ज्ञात्वा दव्वहं एहु सहाउ द्रव्याणामिमं शरीरवाङ्मनःप्राणापाननिष्पत्यादिलक्षणं पूर्वोक्तस्वभावम् । एवं पुद्गलादिपञ्चद्रव्यस्वभावं दुःखस्य कारणं ज्ञात्वा । किं क्रियते । होयवि भूत्वा । क । मोक्खहं मग्गि मोक्षस्य मार्गे लहु लघु शीघ्रं पश्चात् गम्मिज्जइ गम्यते । कः कर्मतापन्नः । पर-लोउ परलोको मोक्ष । इति तथाहि । वीतरागसदानन्दैकस्वाभाविकसुखविपरीतस्याकुलत्वोत्पादकस्य दुःखस्य कारणानि पुद्गलादिपञ्चद्रव्याणि ज्ञात्वा हे जीव भेदाभेदरत्नत्रयलक्षणे ^१मोक्षस्य मार्गे शुद्धात्माको प्राप्तिरूप मोक्ष-मार्गमें स्थित हो, ऐसा कहते हैं—

गाथा-२७

अन्वयार्थः—[जीव] हे जीव, [द्रव्याणां इमं स्वभावम्] परद्रव्योंके ये स्वभाव [दुःखस्य] दुःखके [कारणं मत्वा] कारण जानकर [मोक्षस्य मार्गे] मोक्षके मार्गमें [भूत्वा] लगकर [लघु] शीघ्र ही [परलोकः गम्यते] उत्कृष्ट लोकरूप मोक्षमें जाना चाहिये ।

भावार्थः—पहले कहे गये पुद्गलादि द्रव्योंके सहाय शरीर, वचन, मन, श्वासोच्छ्वास आदिक ये सब दुःखके कारण हैं, क्योंकि वीतराग सदा आनंदरूप स्वभावकर उत्पन्न जो अतिन्द्रिय सुख उससे विपरीत आकुलताके उपजानेवाले हैं, ऐसा जानकर हे जीव,

शुभ! निजशुद्धात्मानि प्राप्ति जेनुं स्वरूप छे अेवा मोक्षमार्गमां स्थित था, अेम कडे छे :—

भावार्थः—पुद्गलादि पांच द्रव्योने अेक (केवण) वीतराग सदानंदरूप स्वाभाविक सुभथी विपरीत आकुलताना उत्पादक अने दुःभना कारणो ज्ञाणीने छे शुभ! मोक्षना भेदाभेदरत्नत्रयस्वरूप मार्गमां स्थित थईने पर अर्थात् परमात्मा तेना अवलोकनरूप-

१. पाठान्तरः—मोक्षस्य मार्गे=मोक्षमार्गे

२५४]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : द्रोडा-२८

स्थित्वा परः परमात्मा तस्यावलोकनमनुभवनं परमसमरसीभावेन परिणमनं परलोको मोक्षस्तत्र गम्यत इति भावार्थः ॥२७॥

अथेदं व्यवहारेण मया भणितं जीवद्रव्यादिश्रद्धानरूपं सम्यग्दर्शनमिदानीं सम्यग्ज्ञानं चारित्रं च हे प्रभाकरभट्ट शृणु त्वमिति मनसि धृत्वा सूत्रमिदं प्रतिपादयति—

१५४) णियमँ कहियउ एहु मइँ ववहारेण वि दिट्ठि ।

एवहिँ णाणु चरित्तु सुणि जँ पावहि परमेट्ठि ॥२८॥

नियमेन कथिता एषा मया व्यवहारेणापि दृष्टिः ।

इदानीं ज्ञानं चारित्रं शृणु येन प्राप्नोषि परमेष्ठिनम् ॥२८॥

णियमँ नियमेन निश्चयेन कहियउ कथिता एहु मइँ एषा कर्मतापन्ना मया । केनैव ।

तू भेदाभेद रत्नत्रयस्वरूप मोक्षके मार्गमें लगकर परमात्माका अनुभव परमसमरसीभावसे परिणमनरूप मोक्ष उसमें गमन कर ॥२७॥

आगे व्यवहारनयसे मैंने ये जीवादि द्रव्योंके श्रद्धानरूपको सम्यग्दर्शन कहा है, अब सम्यग्ज्ञान और सम्यक्चारित्रको हे प्रभाकरभट्ट; तू सुन, ऐसा मनमें रखकर यह दोहासूत्र कहते हैं—

गाथा-२८

अन्वयार्थ :—हे प्रभाकरभट्ट, [मया] मैंने [व्यवहारेणैव] व्यवहारनयसे तुझको [एषा दृष्टिः] ये सम्यग्दर्शनका स्वरूप [नियमेन कथिता] अच्छी तरह कहा, [इदानीं] अब तू [ज्ञानं चारित्रं] ज्ञान और चारित्रको [शृणु] सुन, [येन] जिसके धारण करनेसे [परमेष्ठिनम् प्राप्नोषि] सिद्धपरमेष्ठिके पदको पावेगा ।

भावार्थ :—व्यवहारसम्यक्त्वके कारणभूत छह द्रव्योंका सांगोपांग व्याख्यान करते हैं

अनुभवनरूप-परमसमरसीभावे परिणमनरूप-परलोकनी-मोक्षनी तने प्राप्ति थाय. २७.

उवे, व्यवहारनयथी में जीवद्रव्यादि श्रद्धानरूप आ सम्यग्दर्शन कहुं, उवे हे प्रभाकरभट्ट! तू सम्यग्ज्ञान अने सम्यग्चारित्र सांभण, ओम मनमां राप्पीने आ द्रोडासूत्र कडे छे :—

भावार्थ :—उवे व्यवहारसम्यक्त्वना विषयभूत द्रव्योनुं यूलिकाइपे (सांगोपांग, विशेष

વવહારેણ વિ વ્યવહારનયેનૈવ। ણ્ણ કા^૧। દિદ્ધિ દ્દષ્ટિઃ। દ્દષ્ટિઃ કોડ્ધર્થઃ, સમ્યક્ત્વમ્। ઇવહિં
 ઇદાનીં ણાણુ ચરિત્તુ સુણિ હે પ્રભાકરભદ્દ ક્રમેણ જ્ઞાનચારિત્રદ્વયં શૃણુ। યેન શ્રુતેન કિં ભવતિ।
 જેં પાવહિ યેન સમ્યજ્ઞાનચારિત્રદ્વયેન પ્રાપ્નોષિ। કિં પ્રાપ્નોષિ। પરમેદ્ધિ પરમેષ્ટિપદં મુક્તિપદમિતિ।
 અતો વ્યવહારસમ્યક્ત્વવિષયભૂતાનાં દ્રવ્યાણાં ચૂલિકારૂપેણ વ્યાખ્યાનં ક્રિયતે। તદ્દથા। “પરિણામ
 જીવ મુત્તં સપદેસં ઇય ચિત્ત કિરિયા ય। ણિચ્છં કારણ કત્તા સવ્વગદં ઇદરમ્હિ યપવેસો।”
 પરિણામ ઇત્યાદિ। ‘પરિણામ’ પરિણામિનૌ જીવપુદ્ગલૌ સ્વભાવવિભાવપરિણામાભ્યાં શેષચત્વારિ
 દ્રવ્યાણિ જીવપુદ્ગલવદ્ધિભાવવ્યજ્જનપર્યાયાભાવાત્ મુખ્યવૃત્ત્યા પુનરપરિણામીની ઇતિ। ‘જીવ’
 શુદ્ધનિશ્ચયનયેન વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવં શુદ્ધચૈતન્યં પ્રાણશબ્દેનોચ્યતે તેન જીવતીતિ જીવઃ,
 વ્યવહારનયેન પુનઃ કર્મોદયજનિતદ્રવ્યભાવરૂપૈશ્ચતુર્ભિઃ પ્રાણૈર્જીવતિ જીવિષ્યતિ જીવિતપૂર્વો વા જીવઃ

“પરિણામ” ઇત્યાદિ ગાથાસે। ઇસકા અર્થ યહ હૈ, કિ ઇન છહ દ્રવ્યોંમેં વિભાવપરિણામકે
 પરિણમનેવાલે જીવ ઓર પુદ્ગલ દો હી હૈં, અન્ય ચાર દ્રવ્ય અપને સ્વભાવરૂપ તો પરિણમતે હૈં,
 લેકિન જીવ પુદ્ગલકી તરહ વિભાવવ્યંજનપર્યાયકે અભાવસે વિભાવપરિણમન નહીં હૈ, ઇસલિયે
 મુખ્યતાસે પરિણામી દો દ્રવ્ય હી કહે હૈં, શુદ્ધનિશ્ચયનયકર શુદ્ધ જ્ઞાન દર્શન સ્વભાવ જો શુદ્ધ
 ચૈતન્યપ્રાણ ડનસે જીતા હૈ, જીવેગા, પહેલે જી આયા, ઓર વ્યવહારનયકર ઇંદ્રી, બલ, આયુ,
 શ્વાસોશ્વાસરૂપ દ્રવ્યપ્રાણોંકર જીતા હૈ, જીવેગા, પહેલે જી ચુકા, ઇસલિયે જીવકો હી જીવ કહા
 ગયા હૈ, અન્ય પુદ્ગલાદિ પાંચ દ્રવ્ય અજીવ હૈં, સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણવાલી મૂર્તિ સહિત મૂર્તીક
 ઇક પુદ્ગલદ્રવ્ય હી હૈ, અન્ય પાંચ અમૂર્તીક હૈં। ડનમેંસે ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાલ યે ચારોં

કથનરૂપે) વ્યાખ્યાન કરે છે, તે આ પ્રમાણે :—

“પરિણામ જીવ મુત્તં સપદેસં ઇય ચિત્ત કિરિયા ય।

ણિચ્છં કારણ કત્તા સવ્વગદં ઇદરમ્હિ યપવેસો ॥”

(અર્થ :—પરિણામ, જીવ, મૂર્ત, સપ્રદેશ, એક, ક્ષેત્ર, ક્રિયા, નિત્ય, કારણ, કર્તા, સર્વગત,
 બીજાં દ્રવ્યોમાં અપ્રવેશપણું આ બાર બોલ છે દ્રવ્યમાં ઉતારવા.) (હવે આ બાર બોલ છે દ્રવ્યમાં
 કઈ રીતે ઘટે છે, તે કહે છે.)

(૧) ‘પરિણામ’ આ છે દ્રવ્યોમાં જીવ અને પુદ્ગલ એ બે દ્રવ્યો સ્વભાવ વિભાવ
 પરિણામો વડે પરિણામી છે, બાકીનાં ચાર દ્રવ્યો, તેમાં જીવપુદ્ગલની જેમ વિભાવવ્યંજનપર્યાયનો
 સદ્ભાવ નહીં હોવાથી, મુખ્યપણે તો અપરિણામી છે.

(૨) ‘જીવ’ શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી ‘પ્રાણ’ શબ્દથી જ વિશુદ્ધ-જ્ઞાનદર્શનસ્વભાવવાળો શુદ્ધ

૧. પાઠાન્તર :—કા=કા કથિતા:

પુદ્ગલાદિપञ्चद्रव्याणि पुनरजीवरूपाणि । ‘मुक्तं’ अमूर्तशुद्धात्मनो विलक्षणा स्पर्शरसगन्धवर्णवती मूर्तिरुच्यते तद्भावान्मूर्तः पुद्गलः । जीवद्रव्यं पुनरनुपचरितासद्भूतव्यवहारेणमूर्तमपि शुद्धनिश्चयनयेनामूर्तम् । धर्माधर्माकाशकालद्रव्याणि चामूर्तानि । ‘सपदेसं’ लोकमात्रप्रमिता-संख्येयप्रदेशलक्षणं जीवद्रव्यमादि कृत्वा पञ्चद्रव्याणि पञ्चास्तिकायसंज्ञानि सप्रदेशानि कालद्रव्यं पुनर्बहुप्रदेशलक्षणकायत्वाभावादप्रदेशम् । ‘एय’ द्रव्यार्थिकनयेन धर्माधर्माकाशद्रव्याण्येकानि

તો અમૂર્તીક હૈં, તથા જીવદ્રવ્ય અનુપચરિત-અસદ્ભૂતવ્યવહારનયકર મૂર્તિક ભી કહા જાતા હૈ, વ્યોંકિ શરીરકો ધારણ કર રહા હૈ, તો ભી શુદ્ધનિશ્ચયનયકર અમૂર્તીક હી હૈ, લોકપ્રમાણ અસંખ્યાતપ્રદેશી જીવદ્રવ્યકો આદિ લેકર પાંચ દ્રવ્ય પંચાસ્તિકાય હૈં, વે સપ્રદેશી હૈં, ઓર કાલદ્રવ્ય બહુપ્રદેશ સ્વભાવકાયપના ન હોનેસે અપ્રદેશી હૈ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ યે તોન દ્રવ્ય ંક ંક હૈં, ઓર જીવ, પુદ્ગલ, કાલ યે તોનોં અનેક હૈં । જીવ તો અનંત હૈં, પુદ્ગલ અનંતાનંત હૈં, કાલ અસંખ્યાત હૈં, સબ દ્રવ્યોંકો અવકાશ દેનેમૈં સમર્થ ંક આકાશ હી હૈ, ંસલિયે આકાશ ક્ષેત્ર કહા ગયા હૈ, બાકી પાંચ દ્રવ્ય અક્ષેત્રી હૈં, ંક ક્ષેત્રસે દૂસરે ક્ષેત્રમૈં ગમન કરના, વહ ચલન હલનવતી ક્રિયા કહી ગઈ હૈ, ંહ ક્રિયા જીવ પુદ્ગલ દોનોંકે હી હૈ, ઓર ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાલ યે ચાર દ્રવ્ય નિષ્ક્રિય હૈં, જીવોંમૈં ભી સંસારી જીવ હલન-ચલનવાલે હૈં, ંસલિયે ક્રિયાવંત હૈં, ઓર સિદ્ધપરમેષ્ઠી નિઃક્રિય હૈં, ંકે હલન-ચલન ક્રિયા નહીં હૈ, દ્રવ્યાર્થિકનયસે વિચારા જાવે તો સભી દ્રવ્ય નિત્ય હૈં, અર્થપર્યાય જો ષટ્ગુણી હાનિવૃદ્ધિરૂપ સ્વભાવપર્યાય હૈ, ંસકી અપેક્ષા સબ હી અનિત્ય હૈં, તો ભી વિભાવવ્યંજનપર્યાય જીવ ંર પુદ્ગલ ંન દોનોંકી હૈ, ંસલિયે ંન

ચૈતન્ય કહેવામાં આવે છે, તેનાથી જે જીવે છે તે જીવ છે, જ્યારે વ્યવહારનયથી તો કર્મોદયજનિત દ્રવ્યભાવરૂપ ચાર પ્રાણોથી જે જીવે છે, જીવશે અને પૂર્વે જીવતો હતો તે જીવ છે, અને પુદ્ગલાદિ પાંચ દ્રવ્યો અજીવરૂપ છે.

(૩) ‘**મુક્તં**’ અમૂર્ત શુદ્ધ આત્માથી વિલક્ષણ સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણવાણું જે હોય તે મૂર્ત કહેવાય છે, તે ભાવવાણું હોવાથી પુદ્ગલ મૂર્ત છે, જ્યારે જીવદ્રવ્ય તો અનુપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી મૂર્ત છે તોપણ શુદ્ધનિશ્ચયનયથી અમૂર્ત છે, અને ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ એ ચાર દ્રવ્યો અમૂર્ત છે.

(૪) ‘**સપદેસં**’ લોકમાત્ર પ્રમાણ જેટલા અસંખ્યાત પ્રદેશી જીવદ્રવ્યથી માંડીને પંચાસ્તિકાય નામના પાંચ દ્રવ્યો સપ્રદેશી છે, જ્યારે કાળદ્રવ્ય તો બહુપ્રદેશ જેનું લક્ષણ છે એવા કાયત્વનો અભાવ હોવાથી અપ્રદેશ છે.

(૫) ‘**ૂય**’ દ્રવ્યાર્થિકનયથી ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ એ ત્રણ દ્રવ્યો એક એક છે, જ્યારે જીવ, પુદ્ગલ અને કાળ એ ત્રણ દ્રવ્યો અનેક છે.

ભવન્તિ જીવપુદ્ગલકાલદ્રવ્યાણિ પુનરનેકાનિ ભવન્તિ। ‘ખેત્ત’ સર્વદ્રવ્યાણામવકાશદાનસામર્થ્યાત્ ક્ષેત્રમાકાશમેકં શેષપચ્ચદ્રવ્યાણ્યક્ષેત્રાણિ। ‘કિરિયા ય’ ક્ષેત્રાત્ક્ષેત્રાન્તરગમનરૂપા પરિસ્પન્દવતી ચલનવતી ક્રિયા સા વિદ્યતે યયોસ્તૌ ક્રિયાવન્તૌ જીવપુદ્ગલૌ ધર્માધર્માકાશકાલદ્રવ્યાણિ પુનર્નિષ્ક્રિયાણિ। ‘ગિદ્ધ’ ધર્માધર્માકાશકાલદ્રવ્યાણિ યદ્યપ્યર્થપર્યાયત્વેનાનિત્યાનિ તથાપિ મુખ્યવૃત્ત્યા વિભાવવ્યજ્જનપર્યાયાભાવાત્ નિત્યાનિ દ્રવ્યાર્થિકનયેન ચ, જીવપુદ્ગલદ્રવ્યે પુનર્યદ્યપિ દ્રવ્યાર્થિકનયાપેક્ષયા નિત્યે તથાપ્યગુરુલઘુપરિણતિ^૧રૂપસ્વભાવપર્યાયાપેક્ષયા વિભાવવ્યજ્જન-પર્યાયાપેક્ષયા ચાનિત્યે। ‘કારણ’ પુદ્ગલધર્માધર્માકાશકાલદ્રવ્યાણિ વ્યવહારનયેન જીવસ્ય શરીર-વાડ્મનઃપ્રાણાપાનાદિગતિસ્થિત્યવગાહવર્તનાકાર્યાણિ કુર્વન્તિ ઇતિ કારણાનિ ભવન્તિ, જીવદ્રવ્યં

દોનોંકો હી અનિત્ય કહા હૈ, અન્ય ચાર દ્રવ્ય વિભાવકે અભાવસે નિત્ય હી હૈં, ઇસ કારણ યહ નિશ્ચયસે જાનના કિ ચાર નિત્ય હૈં, દો અનિત્ય હૈં, તથા દ્રવ્યકર સબ હી નિત્ય હૈં, કોઈ ભી દ્રવ્ય વિનશ્વર નહીં હૈ, જીવકો પાંચોં હી દ્રવ્ય કારણરૂપ હૈં, પુદ્ગલ તો શરીરાદિકકા કારણ હૈ, ધર્મ-અધર્મદ્રવ્ય ગતિ સ્થિતિકે કારણ હૈં, આકાશદ્રવ્ય અવકાશ દેનેકા કારણ હૈ, ઓર કાલ વર્તનાકા સહાયી હૈ। યે પાંચોં દ્રવ્ય જીવકો કારણ હૈં, ઓર જીવ ડનકો કારણ નહીં હૈ। યદ્યપિ જીવદ્રવ્ય અન્ય જીવોંકો ગુરુ શિષ્યાદિરૂપ પરસ્પર ઉપકાર કરતા હૈ, તો ભી પુદ્ગલાદિ પાંચ દ્રવ્યોંકો અકારણ હૈ, ઓર યે પાંચોં કારણ હૈં, શુદ્ધ પારિણામિક પરમભાવગ્રાહક શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયકર યહ જીવ યદ્યપિ બંધ, મોક્ષ, પુણ્ય, પાપકા કર્તા નહીં હૈ, તો ભી અશુદ્ધનિશ્ચયનયકર શુભ-અશુભ ઉપયોગસે પરિણત હુઆ પુણ્ય-પાપકે બંધકા કર્તા હોતા હૈ, ઓર

(૬) ‘સ્વેત્ત’ સર્વ દ્રવ્યોને અવકાશ દેવાનું સામર્થ્ય હોવાથી આકાશ એક જ ક્ષેત્ર છે, જ્યારે બાકીના પાંચ દ્રવ્યો તો અક્ષેત્ર છે.

(૭) ‘કિરિયા ય’ એક ક્ષેત્રથી બીજા ક્ષેત્રમાં ગમનરૂપ પરિસ્પંદવાળી-ચલનવાળી-ક્રિયા તે જેમને વર્તે છે એવા જીવ અને પુદ્ગલ એ બે દ્રવ્યો ક્રિયાવાન છે, જ્યારે ધર્મ, અધર્મ આકાશ અને કાળ એ ચાર દ્રવ્યો તો નિષ્ક્રિય છે.

(૮) ‘ગિદ્ધ’ ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ એ ચાર દ્રવ્યો જોકે અર્થપર્યાયની અપેક્ષાએ અનિત્ય છે, તોપણ-મુખ્યપણે તેમને વિભાવવ્યંજનપર્યાય નહિ હોવાથી દ્રવ્યાર્થિક નયથી નિત્ય છે જ્યારે જીવપુદ્ગલદ્રવ્ય તો-જોકે દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાએ નિત્ય છે તોપણ અગુરુ-લઘુપરિણતિરૂપ સ્વભાવપર્યાયની અપેક્ષાએ અને વિભાવવ્યંજનપર્યાયની અપેક્ષાએ અનિત્ય છે.

(૯) ‘કારણ’ પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ એ પાંચ દ્રવ્યો, વ્યવહાર-નયથી શરીર, વાણી, મન, શ્વાસોસ્સ્વાસ આદિરૂપ, ગતિ, સ્થિતિ, અવગાહન, વર્તનારૂપ જીવનાં

પાઠાન્તર :—રૂપ = સ્વરૂપ

२५८]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : द्वा-२८

पुनर्यद्यपि गुरुशिष्यादिरूपेण परस्परोग्रहं करोति तथापि पुद्गलादिपञ्चद्रव्याणां किमपि न करोतीत्यकारणम्। 'कर्ता' शुद्धपारिणामिकपरमभावग्राहकेण शुद्धद्रव्यार्थिकनयेन यद्यपि बन्ध-मोक्षद्रव्यभावरूप पुण्यपापघटपटादीनामकर्ता जीवस्तथाप्यशुद्धनिश्चयेन शुभाशुभोपयोगाभ्यां परिणतः सन् पुण्यपापबन्धयोः कर्ता तत्फलभोक्ता च भवति विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावनिज-शुद्धात्मद्रव्यसम्यक्श्रद्धानुष्ठानरूपेण शुद्धोपयोगेन ^१तत्परिणतः सन् मोक्षस्यापि कर्ता तत्फलभोक्ता च। शुभाशुभशुद्धपरिणामानां परिणमनमेव कर्तृत्वम् सर्वत्र ज्ञातव्यमिति। पुद्गलादिपञ्चद्रव्याणां च स्वकीयस्वकीयपरिणामेन परिणमनमेव कर्तृत्वम्। वस्तुवृत्त्या पुनः पुण्यपापादिरूपेणाकर्तृत्वमेव। 'सव्वगदं' लोकालोकव्याप्यपेक्षया सर्वगतमाकाशं भण्यते धर्माधर्मौ

उनके फलका भोक्ता होता है, तथा विशुद्ध ज्ञान दर्शनरूप निज शुद्धात्मद्रव्यका श्रद्धान ज्ञान आचरणरूप शुद्धोपयोगकर परिणत हुआ मोक्षका भी कर्ता होता है, और अनंतसुखका भोक्ता होता है। इसलिये जीवको कर्ता भी कहा जाता है, और भोक्ता भी कहा जाता है। शुभ, अशुभ, शुद्ध परिणमन ही सब जगह कर्तापना है, और पुद्गलादि पाँच द्रव्योंको अपने अपने परिणामरूप जो परिणमन वही कर्तापना है, पुण्य पापादिका कर्तापना नहीं है, सर्वगतपना लोकालोक व्यापकताकी अपेक्षा आकाश ही में है, धर्मद्रव्य-अधर्मद्रव्य ये दोनों लोकाकाशव्यापी हैं, अलोकमें नहीं है, और जीवद्रव्यमें एक जीवकी अपेक्षा केवलसमुद्धातमें लोकपूरण अवस्थामें लोकमें सर्वगतपना है, तथा नाना जीवकी अपेक्षा सर्वगतपना नहीं है, पुद्गलद्रव्य लोकप्रमाण

કાર્યો કરે છે તેથી કારણો છે, જ્યારે જીવદ્રવ્ય તો જોકે ગુરુશિષ્યાદિરૂપે પરસ્પર ઉપકાર કરે છે તોપણ-પુદ્ગલાદિ પાંચ દ્રવ્યોનું કાંઈ પણ કરતો નથી, તેથી જીવ અકારણ છે.

(૧૦) 'કર્તા' જીવ શુદ્ધપારિણામિક પરમભાવગ્રાહક શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયથી-જોકે બંધમોક્ષનો, દ્રવ્યભાવરૂપ પુણ્ય-પાપનો અને ઘટ પટ આદિનો અકર્તા છે તોપણ અશુદ્ધનિશ્ચયનયથી શુભાશુભ ઉપયોગરૂપે પરિણમતો થકો પુણ્ય-પાપબંધનો કર્તા અને તેનાં ફળનો ભોક્તા છે. અને વિશુદ્ધજ્ઞાન-વિશુદ્ધદર્શન જેનો સ્વભાવ છે એવા નિજશુદ્ધાત્મદ્રવ્યના સમ્યક્શ્રદ્ધાન, સમ્યક્જ્ઞાન, સમ્યક્ અનુષ્ઠાનરૂપ શુદ્ધોપયોગ વડે તે-રૂપે પરિણમતો થકો મોક્ષનો પણ કર્તા છે અને તેના ફળનો ભોક્તા છે. શુભ, અશુભ, શુદ્ધપરિણામોરૂપે પરિણમવું તે જ કર્તાપણું સર્વત્ર જાણવું અને પુદ્ગલાદિ પાંચદ્રવ્યોને પોતપોતાના પરિણામરૂપ પરિણમવું તે જ કર્તાપણું છે અને વસ્તુદૃષ્ટિથી તો પુણ્ય-પાપ આદિરૂપે કર્તાપણું નથી જ.

(૧૧) 'સવ્વગદં' આકાશ લોકાલોકમાં વ્યાપવાની અપેક્ષાએ, સર્વગત છે, અને ધર્મદ્રવ્ય તથા અધર્મદ્રવ્ય, લોકમાં વ્યાપવાની અપેક્ષાએ સર્વગત છે. વળી જીવદ્રવ્ય એક એક

૧. પાઠાન્તર :—તત્પરિણતઃ =તુ પરિણતઃ

ચ લોકવ્યાપ્યપેક્ષયા જીવદ્રવ્યં તુ પુનરેકૈકજીવાપેક્ષયા લોકપૂરણાવસ્થાં વિહાયાસર્વગતંનાના-
જીવાપેક્ષયા સર્વગતમેવ ભવતીતિ। પુદ્ગલદ્રવ્યં પુનર્લોકરૂપમહાસ્કન્ધાપેક્ષયા સર્વગતં
શેષપુદ્ગલાપેક્ષયા સર્વગતં ન ભવતીતિ। કાલદ્રવ્યં પુનરેકકાલાણુદ્રવ્યાપેક્ષયા સર્વગતં ન ભવતિ
લોકપ્રદેશપ્રમાણનાનાકાલાણુવિવક્ષયા લોકે સર્વગતં ભવતિ। ‘ઇદરમ્હિ યપવેસો’ યદ્યપિ
સર્વદ્રવ્યાણિ વ્યવહારેનૈકક્ષેત્રાવગાહેનાન્યોન્યાનુપ્રવેશેન તિષ્ઠન્તિ તથાપિ નિશ્ચયનયેન
ચેતનાદિસ્વકીયસ્વકીયસ્વરૂપં ન ત્યજન્તીતિ। તથા ચોક્તમ્—“અણ્ણોણ્ણં પવિસંતા દિંતા
ઓગાસમણ્ણમણ્ણસ્સ। મેલંતા વિ ય ણિચ્છં સગસંભાવં ણ વિજહંતિ॥”। ઇદમત્ર તાત્પર્યમ્।

મહાસ્કન્ધકી અપેક્ષા સર્વગત હૈ, અન્ય પુદ્ગલકી અપેક્ષા સર્વગત નહીં હૈ, કાલદ્રવ્ય એક
કાલાણુકી અપેક્ષા તો એકપ્રદેશગત હૈ, સર્વગત નહીં હૈ, ઓર નાના કાલાણુકી અપેક્ષા
લોકાકાશકે સબ પ્રદેશોંમેં કાલાણુ હૈ, ઇસલિયે સબ કાલાણુઓંકી અપેક્ષા સર્વગત કહ સકતે
હેં। ઇસ નયવિવક્ષાસે સર્વગતપનેકા વ્યાખ્યાન કિયા। ઓર મુખ્યવૃત્તિસે વિચારા જાવે, તો
સર્વગતપના આકાશમેં હી હૈ, અથવા જ્ઞાનકી અપેક્ષા જીવમેં હી હૈ, જીવકા કેવલજ્ઞાન લોકાલોક
વ્યાપક હૈ, ઇસલિયે સર્વગત કહા। યે સબ દ્રવ્ય યદ્યપિ વ્યવહારનયકર એક ક્ષેત્રાવગાહી રહતે
હેં, તો હી નિશ્ચયનયકર અપને અપને સ્વભાવકો નહીં છોડતે, દૂસરે દ્રવ્યમેં જિનકા પ્રવેશ નહીં
હૈ, સહી દ્રવ્ય નિજ નિજ સ્વરૂપમેં હેં, પરરૂપ નહીં હેં—કોઈ કિસીકા સ્વભાવ નહીં લેતા। એસા
હી કથન શ્રીપંચાસ્તિકાયમેં હૈ। “અણ્ણોણ્ણં” ઇત્યાદિ। ઇસકા અર્થ એસા હૈ, કિ યદ્યપિ યે છહોં
દ્રવ્ય પરસ્પરમેં પ્રવેશ કરતે હુએ દેખે જાતે હેં, તો હી કોઈ કિસીમેં પ્રવેશ નહીં કરતા, યદ્યપિ
અન્યકો અન્ય અવકાશ દેતા હૈ, તો હી અપના અપના અવકાશ આપમેં હી હૈ, પરમેં નહીં હૈ,
યદ્યપિ યે દ્રવ્ય હમેશાસે મિલ રહે હેં, તો હી અપને સ્વભાવકો નહીં છોડતે। યહાં તાત્પર્ય યહ

જીવની અપેક્ષાએ કેવળી સમુદ્ઘાતમાં લોકપૂરણની અવસ્થાને છોડીને અસર્વગત છે, અનેક
જીવની અપેક્ષાએ, સર્વગત જ છે. વળી પુદ્ગલદ્રવ્ય લોકરૂપ મહાર્કન્ધની અપેક્ષાએ સર્વગત
છે, બાકીના પુદ્ગલની અપેક્ષાએ સર્વગત નથી, વળી કાળદ્રવ્ય એક એક કાળાણુદ્રવ્યની અપેક્ષાએ
સર્વગત નથી, લોકના પ્રદેશો જેટલા અનેક કાળાણુની વિવક્ષાથી લોકમાં સર્વગત છે.

(૧૨) ‘ઇદરમ્હિ યપવેસો’ જોકે સર્વ દ્રવ્યો વ્યવહારનયથી એકક્ષેત્રાવગાહે-કરીને એક
બીજામાં પ્રવેશીને રહે છે તોપણ નિશ્ચયનયથી ચેતનાદિ પોતપોતાનું સ્વરૂપ છોડતાં નથી. (શ્રી
પંચાસ્તિકાય ગાથા ૭માં) કહ્યું પણ છે કે “અણ્ણોણ્ણં પવિસંતા દિંતા ઓગાસમણ્ણસ્સ। મેલંતા વિ
ય ણિચ્છં સગં સંભાવં ણ વિજહંતિ॥ (અર્થ :—તેઓ (—છએ દ્રવ્યો) એક બીજામાં પ્રવેશ કરે છે,
અન્યોન્ય અવકાશ આપે છે પરસ્પર (ક્ષીર નીરવત્) મળી જાય છે તોપણ સદા પોતપોતાના
સ્વભાવને છોડતાં નથી.)

૨૬૦]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૨ : દોહા-૨૮

વ્યવહારસમ્યક્ત્વવિષયભૂતેષુ ષડ્દ્રવ્યેષુ મધ્યે વીતરાગચિદાનન્દૈકાદિગુણસ્વભાવં શુભાશુભમનોવચન-
કાયવ્યાપારરહિતં નિજશુદ્ધાત્મદ્રવ્યમેવોપાદેયમ્ ॥૨૮॥ એવમેકોનવિંશતિસૂત્રપ્રમિતસ્થલે નિશ્ચય-
વ્યવહારમોક્ષમાર્ગપ્રતિપાદકત્વેન પૂર્વસૂત્રત્રયં ગતમ્ । इदं 'पुनरन्तरं स्थलं चतुर्दशसूत्रप्रमितं
षड्द्रव्यध्येयभूतव्यवहारसम्यक्त्वव्याख्यानमुख्यत्वेन समाप्तमिति ।

અથ સંશયવિપર્યયાનધ્યવસાયરહિતં સમ્યગ્જ્ઞાનં પ્રકટયતિ—

१५५) जं जह थक्कउ दव्यु जिय तं तह जाणइ जो जि ।

अप्पहं केरउ भावउउ णाणु मुणिज्जहि सो जि ॥२६॥

यद् यथा स्थितं द्रव्यं जीव तत् तथा जानाति य एव ।

आत्मनः संबन्धी भावः ज्ञानं मन्यस्व स एव ॥२६॥

હૈ, કિ વ્યવહારસમ્યક્ત્વકે કારણ છહ દ્રવ્યોંમેં વીતરાગ ચિદાનંદ અનંત ગુણરૂપ જો શુદ્ધાત્મા હૈ, વહ શુભ, અશુભ, મન, વચન, કાયકે વ્યાપારસે રહિત હુઆ ધ્યાવને યોગ્ય હૈ ॥૨૮॥

इसप्रकार उन्नीस दोहोंके स्थलमें निश्चय व्यवहार मोक्षमार्गके कथनकी मुख्यतासे तीन दोहा कहे । ऐसे चौदह दोहों तक व्यवहारसम्यक्त्वका व्याख्यान किया, जिसमें छह द्रव्योंका श्रद्धान मुख्य है ।

આગે સંશય વિમોહ વિભ્રમ રહિત જો સમ્યગ્જ્ઞાન હૈ, ઉસકા સ્વરૂપ પ્રગટ કરતે હૈ—

गाथा-२९

अन्वयार्थः—[जीव] हे जीव; [यत्] ये सब द्रव्य [यथा स्थितं] जिस तरह अनादिकालके तिष्ठे हुए हैं, जैसा इनका स्वरूप है, [तत् तथा] उनको वैसा ही संशयादि

અહીં, આ તાત્પર્ય છે કે વ્યવહારસમ્યક્ત્વનાં વિષયભૂત છ દ્રવ્યોમાં એક (કેવળ) વીતરાગ ચિદાનંદ આદિ અનંતગુણસ્વરૂપ, શુભાશુભ મન, વચન, કાયાના વ્યાપારથી રહિત એક નિજશુદ્ધાત્મદ્રવ્ય જ ઉપાદેય છે. ૨૮.

એ પ્રમાણે ઓગણીસ ગાથાસૂત્રોના સ્થળમાં નિશ્ચયવ્યવહારમોક્ષમાર્ગના કથનની મુખ્યતાથી પૂર્વના ત્રણ સૂત્રો સમાપ્ત થયાં. અને આ ચૌદ સૂત્રોનું અન્તરસ્થળ, છ દ્રવ્યો જેનું ધ્યેય છે (જેનો વિષય છે) એવા વ્યવહાર સમ્યક્ત્વનાં વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી સમાપ્ત થયું.

હવે સંશય, વિપર્યય અને અધ્યવસાય રહિત જે સમ્યગ્જ્ઞાન છે, તેને પ્રગટ કરે છે :—

૧. પાઠાન્તર :—પુનરન્તરં સ્થલં=પુનરન્તરસ્થલં

जं इत्यादि। जं यत् जह यथा थक्कउ स्थितं द्रव्यं जिय हे जीव तं तत् तह तथा जाणइ जानाति जो जि य एव। य एव कः। अप्पहं केरउ भावडउ आत्मनः संबन्धी भावः परिणामः णाणु मुणिज्जहि ज्ञानं मन्यस्व जानीहि सो जि स एव पूर्वोक्त आत्मपरिणाम इति। तथा च यद् द्रव्यं यथा स्थितं सत्तालक्षणं उत्पादव्ययध्रौव्यलक्षणं वा गुणपर्यायलक्षणं वा सप्त-भङ्गात्मकं वा तत् तथा जानाति य आत्मसंबन्धी स्वपरिच्छेदको भावः परिणामस्तत् सम्यग्-ज्ञानं भवति। अयमत्र भावार्थः। व्यवहारेण सविकल्पावस्थायां तत्त्वविचारकाले स्वपरिच्छेदकं ज्ञानं भण्यते। निश्चयनयेन पुनर्वीतरागनिर्विकल्पसमाधिकाले बहिरुपयोगो यद्यप्यनीहितवृत्त्या निरस्तस्तथापीहापूर्वकविकल्पाभावाद्गौणत्वमितिकृत्वा स्वसंवेदनज्ञानमेव ज्ञानमुच्यते॥२६॥

अथ स्वपरद्रव्यं ज्ञात्वा रागादिरूपपरद्रव्यविषयसंकल्पविकल्पत्यागेन स्वस्वरूपे अवस्थानं

रहित [य एव जानाति] जो जानता है, [स एव] वही [आत्मनः संबन्धी भावः] आत्माका निजस्वरूप [ज्ञानं] सम्यग्ज्ञान है, ऐसा [मन्यस्व] तू मान।

भावार्थ :—जो द्रव्य है, वह सत्ता लक्षण है, उत्पाद व्यय ध्रौव्यरूप है, और सभी द्रव्य गुण पर्यायको धारण करते हैं, गुण पर्यायके बिना कोई नहीं हैं। अथवा सब ही द्रव्य सप्तभंगीस्वरूप हैं, ऐसा द्रव्योंका स्वरूप जो निःसंदेह जाने, आप और परको पहचाने, ऐसा जो आत्माका भाव (परिणाम) वह सम्यग्ज्ञान है। सारांश यह है, कि व्यवहारनयकर विकल्प सहित अवस्थामें तत्त्वके विचारके समय आप और परका जानपना ज्ञान कहा है, और निश्चयनयकर वीतराग निर्विकल्प समाधिसमय पदार्थोंका जानपना मुख्य नहीं लिया, केवल स्वसंवेदनज्ञान ही निश्चयसम्यग्ज्ञान है। व्यवहारसम्यग्ज्ञान तो परम्पराय मोक्षका कारण है, और निश्चयसम्यग्ज्ञान साक्षात् मोक्षका कारण है॥२९॥

आगे निज और परद्रव्यको जानकर रागादिरूप जो परद्रव्यमें संकल्प-विकल्प हैं, उनके

भावार्थ :—जे द्रव्य जेवी रीते स्थित छे तेवी रीते अर्थात् जे सत्तास्वरूप छे, उत्पादव्ययध्रौव्यस्वरूप छे अथवा गुणपर्यायस्वरूप छे अथवा सप्त भंगीस्वरूप छे तेवी रीते तेने जे आत्मानो स्व-परपरिच्छेदक भाव-परिणाम-जाणो छे, ते सम्यग्ज्ञान छे.

अहीं, अे भावार्थ छे के व्यवहारनयथी सविकल्प-अवस्थायां तत्त्वना विचारकाणे स्वपरिच्छेदक ज्ञानने ज्ञान कडेवायां आवे छे; अने निश्चयनयथी वीतरागनिर्विकल्प समाधिना काणे, जोके बहिरुपयोग अनीहित छे भरो तोपणु ईडापूर्वक विकल्पनो अभाव डोवाने लीधे तेनुं गौणपणुं डोवाथी स्वसंवेदनज्ञानने जे ज्ञान कडेवायां आवे छे. २८.

उवे, स्व-परद्रव्यने जाणीने रागादिरूप जे परद्रव्यना संकल्प-विकल्पनो त्याग करीने

२६२]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिऋत-२ : ढोऱ-३०

ज्ञानिनां चारित्रमिति प्रतिपादयति—

१५६) जाणवि मण्णवि अप्पु परु जो पर-भाउ चएइ ।

सो णिउ सुद्धउ भावडउ णाणिहिं चरणु हवेइ ॥३०॥

ज्ञात्वा मत्वा आत्मानं परं यः परभावं त्यजति ।

स निजः शुद्धः भावः ज्ञानिनां चरणं भवति ॥३०॥

जाणवि इत्यादि। जाणवि सम्यग्ज्ञानेन ज्ञात्वा न केवलं ज्ञात्वा मण्णवि तत्त्वार्थश्रद्धान-
लक्षणपरिणामेन मत्वा श्रद्धाय। कम्। अप्पु परु आत्मानं च परं च जो यः कर्ता पर-भाउ
परभावं चएइ त्यजति सो स पूर्वोक्तः णिउ निजः सुद्धउ भावडउ शुद्धो भावो णाणिहिं चरणु
हवेइ ज्ञानिनां पुरुषाणां चरणं भवतीति। तद्यथा। वीतरागसहजानन्दैकस्वभावं स्वद्रव्यं तद्विपरीतं

त्यागसे जो निजस्वरूपमें निश्चलता होती है, वह ज्ञानी जीवोंके सम्यक्चारित्र है, ऐसा कहते
हैं—

गाथा-३०

अन्वयार्थ :—सम्यग्ज्ञानसे [आत्मानं च परं] आपको और परको [ज्ञात्वा] जानकर
और सम्यग्दर्शनसे [मत्वा] आप और परकी प्रतीति करके [यः] जो [परभावं] परभावको
[त्यजति] छोड़ता है [सः] वह [निजः शुद्धः भावः] आत्माका निज शुद्ध भाव [ज्ञानिनां]
ज्ञानी पुरुषोंके [चरणं] चारित्र [भवति] होता है।

भावार्थ :—वीतराग सहजानंद अद्वितीय स्वभाव जो आत्मद्रव्य उससे विपरीत
पुद्गलादि परद्रव्योंको सम्यग्ज्ञानसे पहले तो जानें, वह सम्यग्ज्ञान संशय, विमोह और विभ्रम
इन तीनोंसे रहित है। तथा शंकादि दोषोंसे रहित जो सम्यग्दर्शन है, उससे आप और परकी
श्रद्धा करे, अच्छी तरह जानके प्रतीति करे, और माया, मिथ्या, निदान इन तीन शल्योंको आदि
लेकर समस्त चिंता-समूहके त्यागसे निज शुद्धात्मस्वरूपमें तिष्ठे है, वह परम आनंद अतीन्द्रिय

स्वस्वरूपमां स्थितिं थवी ते ज्ञानी जिवोनुं सम्यक्चारित्रं छे, अेम कडे छे.

भावार्थ :—वीतराग सहज आनंद ज जेनो अेक स्वभाव छे अेवा स्वद्रव्यने अने
तेनाथी विपरीत परद्रव्यने संशय, विपर्यय अने अनध्यवसाय रहित अेवा ज्ञान वडे ज्ञानीने
अने शंकादि दोष रहित अेवा सम्यक्त्व परिणामथी श्रद्धीने, माया, मिथ्यात्व अने
निदान अे त्रश शल्यथी मांडीने समस्त चिंताजणना त्याग वडे, परमानंदरूप

પરદ્રવ્યં ચ સંશયવિપર્યાયાનધ્વવસાયરહિતેન જ્ઞાનેન પૂર્વ જ્ઞાત્વા શઙ્કાદિદોષરહિતેન સમ્યક્ત્વ-
પરિણામેન શ્રદ્ધાય ચ યઃ કર્તા માયામિથ્યાનિદાનશલ્યપ્રભૃતિસમસ્તચિન્તાજાલત્યાગેન નિજશુદ્ધાત્મ-
સ્વરૂપે પરમાનન્દસુખરસાસ્વાદતૃપ્તો ભૂત્વા તિષ્ઠતિ સ પુરુષ એવાભેદેન નિશ્ચયચારિત્રં ભવતીતિ
ભાવાર્થઃ ॥૩૦॥ એવં મોક્ષમોક્ષફલમોક્ષમાર્ગાદિપ્રતિપાદક દ્વિતીયમહાધિકારમધ્યે નિશ્ચયવ્યવહાર-
મોક્ષમાર્ગમુખ્યત્વેન સૂત્રત્રયં ષડ્દ્રવ્યશ્રદ્ધાનલક્ષણવ્યવહારસમ્યક્ત્વવ્યાખ્યાનમુખ્યત્વેન સૂત્રાણિ ચતુર્દશ,
સમ્યગ્જ્ઞાનચારિત્રમુખ્યત્વેન સૂત્રદ્વયમિતિ સમુદાયેનૈકોનવિંશતિસૂત્રસ્થલં સમાપ્તમ્ ।

અથાનન્તરમભેદરત્નત્રયવ્યાખ્યાનમુખ્યત્વેન સૂત્રાષ્ટકં કથ્યતે, તત્રાદૌ તાવત્ રત્નત્રય-
ભક્તભવ્યજીવસ્ય લક્ષણં પ્રતિપાદયતિ—

૧૫૭) જો ભક્તુ રયણ—ત્તયહં તસુ મુણિ લક્ષણુ એઠ ।

અપ્પા મિલ્લિવિ ગુણ-ણિલુ તાસુ વિ અણ્ણુ ણ ઝેઠ ॥૩૧॥

સુખરસકે આસ્વાદસે તૃપ્ત હુઆ પુરુષ હી અભેદનયસે નિશ્ચયચારિત્રિ હૈ ॥૩૦॥

ઇસપ્રકાર મોક્ષ, મોક્ષકા ફલ, મોક્ષકા માર્ગ ઇનકો કહનેવાલે દૂસરે મહાધિકારમેં
નિશ્ચય વ્યવહારરૂપ નિર્વાણકે પંથકી મુખ્યતાસે ત્રીન દોહોંમેં વ્યાખ્યાન કિયા, ઓર ચોદહ
દોહોંમેં છહ દ્રવ્યકી શ્રદ્ધારૂપ વ્યવહારસમ્યક્ત્વકા વ્યાખ્યાન કિયા, તથા દો દોહોંમેં
સમ્યગ્જ્ઞાન સમ્યક્ચારિત્રકા મુખ્યતાસે વર્ણન કિયા । ઇસપ્રકાર ડોહોંકા સ્થલ પૂરા
હુઆ ।

આગે અભેદરત્નત્રયકે વ્યાખ્યાનકી મુખ્યતાસે આઠ દોહા—સૂત્ર કહતે હૈં, ડનમેંસે પહેલે
રત્નત્રયકે ભક્ત ભવ્યજીવકે લક્ષણ કહતે હૈં—

સુખરસાસ્વાદથી તૃપ્ત થઈને જે સ્થિતિ રહે છે તે પુરુષ જ અભેદથી (અભેદનયથી)
નિશ્ચયચારિત્ર છે. ૩૦.

આ પ્રમાણે મોક્ષ, મોક્ષફળ, મોક્ષમાર્ગાદિના પ્રતિપાદક બીજા મહાધિકારમાં
નિશ્ચયવ્યવહારમોક્ષમાર્ગની મુખ્યતાથી ત્રણ ગાથાસૂત્રો, છ દ્રવ્યોની શ્રદ્ધા જેનું સ્વરૂપ છે એવા
વ્યવહારસમ્યક્ત્વના વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી ચૌદ ગાથાસૂત્રો સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રની
મુખ્યતાથી બે સૂત્રો એ પ્રમાણે સમુદાયરૂપે ઓગણીસ સૂત્રોનું સ્થળ સમાપ્ત થયું.

ત્યાર પછી અભેદ રત્નત્રયના વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી આઠ સૂત્રો કહે છે, તેમાં પ્રથમ
તો રત્નત્રયના ભક્ત ભવ્ય જીવનું લક્ષણ કહે છે :—

२६४]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : द्रोणी-३१]

यः भक्तः रत्नत्रयस्य तस्य मन्यस्व लक्षणं एतत् ।

आत्मानं मुक्त्वा गुणनिलयं तस्यापि अन्यत् न ध्येयम् ॥३१॥

जो इत्यादि। जो यः भक्त उ भक्तः। कस्य। रणय-त्तयहँ रत्नत्रयसंयुक्तस्य तसु तस्य जीवस्य मुणि मन्यस्व जानीहि हे प्रभाकरभट्ट। किं जानीहि। लक्खणु लक्षणं एउ इदमग्रे वक्ष्यमाणम्। इदं किम्। अप्पा मिल्लिवि आत्मानं मुक्त्वा। किं विशिष्टम्। गुण-णिलउ गुणनिलयं गुणगृहं तासु वि तस्यैव जीवस्य अण्णु ण ज्ञेउ निश्चयेनान्यद्वहिर्द्रव्यं ध्येयं न भवतीति। तथाहि। व्यवहारेण वीतरागसर्वज्ञप्रणीतशुद्धात्मतत्त्वप्रभृतिषड्द्रव्यपञ्चास्तिकायसप्त-तत्त्वपदार्थविषये सम्यक्श्रद्धानज्ञानाहिंसादिव्रतशीलपरिपालनरूपस्य भेदरत्नत्रयस्य निश्चयेन वीतरागसदानन्दैकरूपसुखसुधारसास्वादपरिणतनिजशुद्धात्मतत्त्वसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुचरणरूपस्याभेदरत्नत्रयस्य

गाथा-३१

अन्वयार्थः—[यः] जो जीव [रत्नत्रयस्य भक्तः] रत्नत्रयका भक्त है [तस्य] उसका [इदं लक्षणं] यह लक्षण [मन्यस्व] जानना, हे प्रभाकरभट्ट; रत्नत्रय धारकके ये लक्षण हैं। [गुणनिलयं] गुणोंके समूह [आत्मानं मुक्त्वा] आत्माको छोड़कर [तस्यापि अन्यत्] आत्मासे अन्य बाह्य द्रव्यको [न ध्येयम्] न ध्यावे, निश्चयनयसे एक आत्मा ही ध्यावने योग्य है, अन्य नहीं।

भावार्थः—व्यवहारनयकर वीतराग सर्वज्ञके कहे हुए शुद्धात्मतत्त्व आदि छह द्रव्य, सात तत्त्व, नौ पदार्थ, पंच अस्तिकायका श्रद्धान जानने योग्य है, और हिंसादि, पाप, त्याग करने योग्य हैं, व्रत, शीलादि पालने योग्य हैं, ये लक्षण व्यवहाररत्नत्रयके हैं, सो व्यवहारका नाम भेद हैं, वह भेदरत्नत्रय आराधने योग्य है, उसके प्रभावसे निश्चयरत्नत्रयकी प्राप्ति है। वीतराग सदा आनंदरूप जो निज शुद्धात्मा आत्मीक सुखरूप सुधारसके आस्वाद कर परिणत हुआ उसका सम्यक् श्रद्धान ज्ञान आचरणरूप अभेदरत्नत्रय है, उसका जो भक्त (आराधक)

भावार्थः—व्यवहारनयथी वीतराग सर्वज्ञप्रणीत शुद्धात्मतत्त्वादि, छ द्रव्य पञ्चास्तिकाय, सात तत्त्व, नव पदार्थनां सम्यक्श्रद्धान, सम्यग्ज्ञान, अने अहिंसादि व्रत, शीलना परिपालनरूप भेदरत्नत्रयनो अने निश्चयनयथी वीतराग सदा-आनंद जेनुं अेक रूप छे अेवा सुभसुधारसना आस्वादथी परिणत निजशुद्धात्मतत्त्वनां सम्यक्श्रद्धान, सम्यग्ज्ञान अने सम्यग्अनुचरणरूप अभेदरत्नत्रयनो जे भक्त छे तेनुं आ लक्षणा जाणो. आ क्युं? जोके व्यवहारनयथी सविकल्प अवस्थाभां यितने स्थिर करवा माटे देवेन्द्र यकवर्ती आदि विभूतिनुं विशेष कारण, परंपराअे शुद्ध आत्मानी प्राप्तिना उेतुभूत अेवां, पंचपरभेडीना रूपनुं स्तवन, वस्तुस्तवन, गुणस्तवनादिक

ચ યોઽસૌ ભક્તસ્તસ્યેદં લક્ષણં જાનીહિ। ઇદં કિમ્। યદ્યપિ વ્યવહારેણ સવિકલ્પાવસ્થાયાં ચિત્તસ્થિતિકરણાર્થં દેવેન્દ્રચક્રવર્ત્યાદિ વિભૂતિવિશેષકારણં પરંપરયા શુદ્ધાત્મપ્રાપ્તિહેતુભૂતં પञ्ચ-પરમેષ્ઠિરૂપસ્તવવસ્તુસ્તવગુણસ્તવાદિકં વચનેન સ્તુત્યં ભવતિ મનસા ચ તદક્ષરરૂપાદિકં પ્રાથમિકાનાં ધ્યેયં ભવતિ, તથાપિ પૂર્વોક્તનિશ્ચયરત્નત્રયપરિણતિકાલે કેવલજ્ઞાનાઘનન્તગુણ-પરિણતઃ સ્વશુદ્ધાત્મૈવ ધ્યેય ઇતિ। અત્રેદં તાત્પર્યમ્। યોઽસાવનન્તજ્ઞાનાદિગુણઃ શુદ્ધાત્મા ધ્યેયો ભણિતઃ સ એવ નિશ્ચયેનોપાદેય ઇતિ॥૩૧॥

અથ યે જ્ઞાનિનો નિર્મલરત્નત્રયમેવાત્માનં મન્યતે શિવશબ્દવાચ્યં તે મોક્ષપદારાધકાઃ સન્તો નિજાત્માનં ધ્યાયન્તીતિ નિરૂપયતિ—

उसके ये लक्षण हैं, यह जानो। वे कौनसे लक्षण हैं—यद्यपि व्यवहारनयकर सविकल्प अवस्थामें चित्तके स्थिर करनेके लिये पंचपरमेष्ठीका स्तवन करता है, जो पंचपरमेष्ठीका स्तवन देवेन्द्र चक्रवर्ती आदि विभूतिका कारण है, और परम्पराय शुद्ध आत्मतत्त्वकी प्राप्तिका कारण है, सो प्रथम अवस्थामें भव्यजीवोंको पंचपरमेष्ठी ध्यावने योग्य हैं, उनके आत्माका स्तवन, गुणोंकी स्तुति, वचनसे उनकी अनेक तरहकी स्तुति करनी, और मनसे उनके नामके अक्षर तथा उनका रूपादिक ध्यावने योग्य हैं, तो भी पूर्वोक्त निश्चयरत्नत्रयकी प्राप्तिके समय केवलज्ञानादि अनंतगुणरूप परिणत जो निज शुद्धात्मा वही आराधने योग्य है, अन्य नहीं। तात्पर्य यह है कि ध्यान करने योग्य या तो निज आत्मा है, या पंचपरमेष्ठी हैं, अन्य नहीं, प्रथम अवस्थामें तो पंचपरमेष्ठीका ध्यान करना योग्य है, और निर्विकल्पदशामें निजस्वरूप ही ध्यावने योग्य है, निजरूप ही उपादेय हैं॥३१॥

आगे जो ज्ञानी निर्मल रत्नत्रयको ही आत्मस्वरूप मानते हैं, और अपनेको ही शिव जानते हैं, वे ही मोक्षपदके धारक हुए निज आत्माको ध्यावते हैं, ऐसा निरूपण करते हैं—

વચનથી સ્તવવા યોગ્ય છે અને પ્રાથમિકોને મનથી તેના અક્ષરરૂપાદિક ધ્યાવવા યોગ્ય છે તોપણ, પૂર્વોક્ત નિશ્ચયરત્નત્રયની પરિણતિના કાળે કેવળજ્ઞાનાદિ અનંતગુણપરિણત સ્વશુદ્ધાત્મા જ ધ્યાવવા યોગ્ય છે.

અહીં, એ તાત્પર્ય છે કે અનંતગુણવાળો જે શુદ્ધાત્મા ધ્યાવવા યોગ્ય કહ્યો છે તે જ નિશ્ચયથી ઉપાદેય છે. ૩૧.

હવે, જે જ્ઞાનીઓ નિર્મલરત્નત્રયને જ આત્મા માને છે તેઓ મોક્ષપદના આરાધકો 'શિવ' શબ્દથી વાચ્ય એવા નિજ આત્માને ધ્યાવે છે, એમ કહે છે :—

૨૬૬]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૨ : દોહા-૩૨

૧૫૮) જે રયણ—ત્તુ ણિમ્મલુ ણાણિય અપ્પુ ભણંતિ ।

તે આરાહય સિવ—પયહં ણિય—અપ્પા જ્ઞાયંતિ ॥૩૨॥

તે રત્ત્રયં નિર્મલં જ્ઞાનિનઃ આત્માનં ભણન્તિ ।

તે આરાધકાઃ શિવપદસ્ય નિજાત્માનં ધ્યાયન્તિ ॥૩૨॥

જે રત્ત્રયં નિર્મલં જ્ઞાનિનઃ આત્માનં ભણન્તિ । કથંભૂતમ્ । ણિમ્મલુ નિર્મલં રાગાદિદોષરહિતમ્ । કથંભૂતા યે । ણાણિય જ્ઞાનિનઃ । કિં કુર્વન્તિ । અપ્પુ ભણંતિ પૂર્વોક્તરત્ત્રયસ્વરૂપમેવાત્માનં, આત્મસ્વરૂપં કર્મતાપન્નં ભણંતિ મન્યતે તે આરાહય તે પૂર્વોક્તાઃ પુરુષાઃ આરાધકા ભવન્તિ । કસ્ય । સિવ-પયહં શિવપદસ્ય શિવશબ્દવાચ્યમોક્ષપદસ્ય । મોક્ષપદારાધકાઃ સન્તઃ કિં કુર્વન્તિ । ણિય-અપ્પા જ્ઞાયંતિ નિજાત્માનં કર્મતાપન્નં ધ્યાયન્તિ ઇતિ । તથા ચ યે કેચન વીતરાગસ્વસંવેદનજ્ઞાનિનઃ પરમાત્માનં સમ્યક્શ્રદ્ધાનજ્ઞાનાનુષ્ઠાનલક્ષણં નિશ્ચયરત્ત્રયમેવાભેદનયેન નિજશુદ્ધાત્માનં મન્યન્તે તે શિવશબ્દવાચ્યમોક્ષપદારાધકા ભવન્તિ । આરાધકાઃ સન્તઃ કિં ધ્યાયન્તિ । વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનં સ્વશુદ્ધાત્મસ્વરૂપં નિશ્ચયનયેન ધ્યાયન્તિ

ગાથા-૩૨

અન્વયાર્થ :—[યે જ્ઞાનિનઃ] જો જ્ઞાની [નિર્મલં રત્ત્રયં] નિર્મલ રાગાદિ દોષ રહિત રત્ત્રયકો [આત્માનં] આત્મા [ભણંતિ] કહતે હૈં [તે] વે [શિવપદસ્ય આરાધકાઃ] શિવપદકે આરાધક હૈં, ઓર વે હી [નિજાત્માનં] મોક્ષપદકે આરાધક હુએ અપને આત્માકો [ધ્યાયંતિ] ધ્યાવતે હૈં ॥

ભાવાર્થ :—જો કોઈ વીતરાગ, સ્વસંવેદનજ્ઞાની, સમ્યક્દર્શન, સમ્યક્જ્ઞાન સમ્યક્-ચારિત્રરૂપ આત્માકો માનતે હૈં, વે હી મોક્ષપદકે આરાધક હુએ નિશ્ચયનયકર કેવલ

ભાવાર્થ :—જે કોઈ જ્ઞાનીઓ નિર્મલ-રાગાદિ દોષ રહિત-રત્ત્રયને રત્ત્રયસ્વરૂપ આત્માને જ-આત્માનું સ્વરૂપ માને છે તે પુરુષો 'શિવ' પદથી વાચ્ય એવા મોક્ષપદના આરાધકો છે, મોક્ષપદના આરાધકો નિજ આત્માને ધ્યાવે છે.

વિસ્તાર :—જે કોઈ વીતરાગ સ્વસંવેદનવાળા જ્ઞાનીઓ પરમાત્માને સમ્યક્શ્રદ્ધાન સમ્યક્જ્ઞાન, સમ્યક્અનુષ્ઠાનરૂપ નિશ્ચયરત્ત્રયને જ અભેદનયથી નિજ શુદ્ધ આત્માને માને છે, તેઓ 'શિવ' શબ્દથી વાચ્ય એવા મોક્ષપદના આરાધકો છે.

તે આરાધકો કોને ધ્યાવે છે? તે આરાધકો વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનવાળા સ્વશુદ્ધાત્મસ્વરૂપને

भावयन्तीत्यभिप्रायः ॥३२॥

अथात्मानं गुणस्वरूपं रागादिदोषरहितं ये ध्यायन्ति ते शीघ्रं नियमेन मोक्षं लभन्ते इति प्रकटयति—

१५६) अप्पा गुणमउ णिम्मलउ अणुदिणु जे ज्ञायंति ।

ते पर णियमेँ परम-मुणि लहु णिव्वाणु लहंति ॥३३॥

आत्मानं गुणमय निर्मले अनुदिनं ये ध्यायन्ति ।

ते परं नियमेन परममुनयः लघु निर्वाण लभन्ते ॥३३॥

अप्पा इत्यादि। अप्पा आत्मानं कर्मतापन्नम् कथंभूतम्। गुणमउ गुणमयं केवलज्ञानाद्यनन्तगुणनिर्वृत्तम्। पुनरपि कथंभूतम्। णिम्मलउ निर्मलं भावकर्मद्रव्य-कर्मनोकर्ममलरहितं अणुदिणु दिनं दिनं प्रति अनुदिनमनवरतमित्यर्थः। इत्थंभूतमात्मानं जे निजरूपको ही ध्यावते हैं ॥३२॥

आगे यह व्याख्यान करते हैं—जो अनंत गुणरूप रागादि दोष रहित निज आत्माको ध्यावते हैं, वे निश्चयसे शीघ्र ही मोक्षको पाते हैं—

गाथा-३३

अन्वयार्थः—[ये] जो पुरुष [गुणमय] केवलज्ञानादि अनंत गुणरूप [निर्मले] भावकर्म, द्रव्यकर्म, नोकर्म मल रहित निर्मल [आत्मानं] आत्माको [अनुदिनं] निरंतर [ध्यायंति] ध्यावते हैं, [ते परं] वे ही [परममुनयः] परममुनि [नियमेन] निश्चयकर [निर्वाण] निर्वाणको [लघु] शीघ्र [लभंते] पाते हैं।

भावार्थः—यह कथन श्रीगुरुने कहा, तब प्रभाकरभट्टने पूछा कि हे प्रभो; तुमने कहा कि जो शुद्धात्माका ध्यान करते हैं, वे ही मोक्षको पाते हैं, दूसरा नहीं। तथा चारित्रसारादिक

निश्चय नयथी ध्यावे छे-त्मावे छे. अेवो अत्तिप्राय छे. उ२.

उवे, जेओ रागादिदोष रहित, अनंतगुणस्वरूप आत्माने ध्यावे छे तेओ नियमथी शीघ्र मोक्षने पामे छे, अेम प्रगट करे छे :—

भावार्थः—आ कथन सांभजीने अहीं प्रभाकरभट्ट पूछे छे के अहीं आपे कथं के -जे शुद्ध आत्मानुं ध्यान करे छे ते ज मोक्ष पामे छे, बीजो कोई नहि; ज्यारे चारित्रसार

२६८]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : द्वादश-३३]

ज्ञायंति ये केचन ध्यायन्ति ते पर ते एव नान्ये णियमें निश्चयेन। किंविशिष्टास्ते। परम-मुणि परममुनयः लहु लघु शीघ्रं लहंति लभन्ते। किं लभन्ते। णिव्वाणु निर्वाणमिति। अत्राह प्रभाकरभट्टः। अत्रोक्तं भवद्भिर्य एव शुद्धात्मध्यानं कुर्वन्ति त एव मोक्षं लभन्ते न चान्ये। चारित्रसारादौ पुनर्भणितं द्रव्यपरमाणुं भावपरमाणुं वा ध्यात्वा केवलज्ञानमुत्पादयन्तीत्यत्र विषये अस्माकं संदेहोऽस्ति। अत्र श्रीयोगीन्द्रदेवाः परिहारमाहः। तत्र द्रव्यपरमाणुशब्देन द्रव्यसूक्ष्मत्वं भावपरमाणुशब्देन भावसूक्ष्मत्वं ग्राह्यं न च पुद्गलद्रव्यपरमाणुः। तथा चोक्तं सर्वार्थ-सिद्धिदिष्णिके। द्रव्यपरमाणुशब्देन द्रव्यसूक्ष्मत्वं भावपरमाणुशब्देन भावसूक्ष्मत्वमिति। तद्यथा। द्रव्यमात्मद्रव्यं तस्य परमाणुशब्देन सूक्ष्मावस्था ग्राह्या। सा च रागादिविकल्पोपाधिरहिता तस्य सूक्ष्मत्वं कथमिति चेत्, निर्विकल्पसमाधिविषयत्वेनेन्द्रियमनोविकल्पातीतत्वात्। भावशब्देन

ग्रंथोंमें ऐसा कहा है, जो द्रव्यपरमाणु और भावपरमाणुका ध्यान करें वे केवलज्ञानको पाते हैं। इस विषयमें मुझको संदेह है। तब श्रीयोगीन्द्रदेव समाधान करते हैं—द्रव्यपरमाणुसे द्रव्यकी सूक्ष्मता और भावपरमाणुसे भावकी सूक्ष्मता कही गई है। उसमें पुद्गल परमाणुका कथन नहीं है। तत्त्वार्थसूत्रकी सर्वार्थसिद्धि टीकामें भी ऐसा ही कथन है, द्रव्यपरमाणुसे द्रव्यकी सूक्ष्मता और भावपरमाणुसे भावकी सूक्ष्मता समझना, अन्य द्रव्यका कथन न लेना। यहाँ निज द्रव्य तथा निज गुण पर्यायका ही कथन है, अन्य द्रव्यका प्रयोजन नहीं है। द्रव्य अर्थात् आत्मद्रव्य उसकी सूक्ष्मता वह द्रव्यपरमाणु कहा जाता है। वह रागादि विकल्पकी उपाधिसे रहित है, उसको सूक्ष्मपना कैसे हो सकता है? ऐसा शिष्यने प्रश्न किया। उसका समाधान इस तरह है—कि मन इन्द्रियोंके अगोचर होनेसे सूक्ष्म कहा जाता है, तथा भाव (स्वसंवेदनपरिणाम)

આદિ ગ્રંથોમાં કહ્યું છે કે દ્રવ્યપરમાણુ અને ભાવપરમાણુને ધ્યાવીને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે તો આ વિષયમાં મને સંદેહ છે.

અહીં, શ્રી યોગીન્દ્રદેવ પરિહાર કરે છે :—ત્યાં ‘દ્રવ્યપરમાણુ’, શબ્દથી દ્રવ્યનું સૂક્ષ્મપણું અને ‘ભાવપરમાણુ’ શબ્દથી ભાવનું સૂક્ષ્મપણું સમજવું પણ પુદ્ગલદ્રવ્યપરમાણુ ન સમજવો. સર્વાર્થસિદ્ધિની ટીકામાં પણ કહ્યું છે કે ‘દ્રવ્યપરમાણુ’ શબ્દથી દ્રવ્યની સૂક્ષ્મતા અને ‘ભાવપરમાણુ’ શબ્દથી ભાવની સૂક્ષ્મતા સમજવી. તે આ પ્રમાણે—દ્રવ્ય અર્થાત્ આત્મદ્રવ્ય સમજવું, તેની ‘પરમાણુ’ શબ્દથી સૂક્ષ્મ અવસ્થા સમજવી. તે સૂક્ષ્મ અવસ્થા રાગાદિ વિકલ્પોની ઉપાધિથી રહિત છે.

શંકા :—તે સૂક્ષ્મ કઈ રીતે છે?

તેનું સમાધાન :—નિર્વિકલ્પ સમાધિનો વિષય હોવાથી અને ઈન્દ્રિય, મનના વિકલ્પથી

સ્વસંવેદનપરિણામઃ તસ્ય ભાવસ્ય પરમાણુશબ્દેન સૂક્ષ્માવસ્થા ગ્રાહ્યા । સૂક્ષ્મા કથમિતિ ચેત્ । વીતરાગનિર્વિકલ્પસમરસીભાવવિષયત્વેન પञ्चेन्द्रियमनोविषयातीतत्वादिति । પુનરપ્યાહ । इदं परद्रव्यावलम्बनं ध्यानं निषिद्धं किल भवद्भिः निजशुद्धात्मध्यानेनैव मोक्षः 'कुत्रापि भणितमास्ते । परिहारमाह—‘अप्पा ज्ञायहि गिम्मलउ’ इत्यत्रैव ग्रन्थे निरन्तरं भणितमास्ते, ग्रन्थान्तरे च समाधिशतकादौ पुनश्चोक्तं तैरेव पूज्यपादस्वामिभिः—“आत्मानमात्मा आत्मन्येवात्मनासौ क्षणमुपजनयन् स स्वयंभूः प्रवृत्तः” अस्यार्थः । आत्मानं कर्मतापन्नं आत्मा कर्ता

भी परमसूक्ष्म हैं, वीतराग निर्विकल्प परमसमरसीभावरूप हैं, वहाँ मन और इन्द्रियोंको गम्य नहीं हैं, इसलिये सूक्ष्म है। ऐसा कथन सुनकर फिर शिष्यने पूछा, कि तुमने परद्रव्यके आलम्बनरूप ध्यानका निषेध किया, और निज शुद्धात्माके ध्यानसे ही मोक्ष कहा। ऐसा कथन किस जगह कहा है ? इसका समाधान यह है—“अप्पा ज्ञायहि गिम्मलउ” निर्मल आत्माको ध्यावो, ऐसा कथन इस ही ग्रंथमें पहले कहा है, और समाधिशतकमें भी श्रीपूज्यपादस्वामीने कहा है “आत्मानम्” इत्यादि। अर्थात् जीवपदार्थ अपने स्वरूपको अपनेमें ही अपने करके

अतीत હોવાથી તેને સૂક્ષ્મપણું હોય છે.

‘ભાવ’ શબ્દથી સ્વસંવેદનપરિણામ સમજવા, તે ભાવની ‘પરમાણુ’ શબ્દથી સૂક્ષ્મ અવસ્થા સમજવી.

શંકા :—તે (સૂક્ષ્મ અવસ્થા) સૂક્ષ્મ કઈ રીતે છે ?

તેનું સમાધાન :—વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમરસીભાવનો વિષય હોવાથી અને પંચેન્દ્રિય, મનના વિષયથી રહિત હોવાથી તેને સૂક્ષ્મપણું છે. શિષ્ય ફરી પૂછે છે કે ખરેખર આપે આ પરદ્રવ્યના આલંબનરૂપ ધ્યાનનો નિષેધ કર્યો ને નિજશુદ્ધાત્માના ધ્યાનથી જ મોક્ષ છે એમ કહ્યું, તો આવું કથન ક્યાં કહેલ છે ?

તેનો પરિહાર કહે છે ‘અપ્પા જ્ઞાયહિ ગિમ્મલઉ’

(અર્થ :—નિર્મળ આત્માનું ધ્યાન કરો) એવું કથન આ ગ્રંથમાં જ નિરંતર કહેતા આવ્યા છીએ. તે જ પૂજ્યપાદસ્વામીએ સમાધિશતકના પ્રારંભમાં કહ્યું છે કે “આત્માનામાત્મા આત્મન્યેવાત્મનાસૌ ક્ષણમુપજનયન્ સ સ્વયંભૂઃ પ્રવૃત્તઃ”^૧ તેનો અર્થ :—પોતે પોતાને પોતામાં પોતાથી

૧ પાઠાન્તર :—કુત્રાપિ=કુત્ર

૨. આત્મા કર્તાપણે આત્મસ્વરૂપ અધિકરણમાં આત્મારૂપ કરણ વડે (સાધન વડે) આત્મારૂપ કર્મને ક્ષણ-અન્તર્મુહૂર્તમાત્ર ઉપજાવતો થકો-નિર્વિકલ્પ સમાધિ વડે આરાધતો થકો સ્વયમેવ જ સર્વજ્ઞ થાય છે.

આત્મન્યેવાધિકરણભૂતે असौ पूर्वोक्तात्मा आत्मना करणभूतेन क्षणमन्तर्मुहूर्तमात्रं उपजनयन् निर्विकल्पसमाधिनाराधयन् स स्वयंभूः प्रवृत्तः सर्वज्ञो जात इत्यर्थः। ये च तत्र द्रव्यभावपरमाणुध्येयलक्षणे शुक्लध्याने द्वयाधिकचत्वारिंशद्विकल्पा भणितास्तिष्ठन्ति ते पुनरनीहितवृत्त्या ग्राह्याः। केन दृष्टान्तेनेति चेत्। यथा प्रथमौपशमिकसम्यक्त्वग्रहणकाले परमागमप्रसिद्धाधःप्रवृत्तिकरणादिविकल्पान् जीवः करोति न चात्रेहादिपूर्वकत्वेन स्मरणमस्ति तथात्र शुक्लध्याने चेति। इदमत्र तात्पर्यम्। प्राथमिकानां चित्तस्थितिकरणार्थं विषय-कषायदुर्ध्यानवञ्चनार्थं च परंपरया मुक्तिकारणमर्हदादिपरद्रव्यं ध्येयम्, पश्चात् चित्ते स्थिरीभूते साक्षान्मुक्तिकारणं स्वशुद्धात्मतत्त्वमेव ध्येयं नास्त्येकान्तः, एवं साध्यसाधकभावं ज्ञात्वा ध्येयविषये

एक क्षणमात्र भी निर्विकल्प समाधिकर आराधता हुआ वह सर्वज्ञ वीतराग हो जाता है। जिस शुक्लध्यानमें द्रव्यपरमाणुकी सूक्ष्मता और भावपरमाणुकी सूक्ष्मता ध्यान करने योग्य है, ऐसे शुक्लध्यानमें निजवस्तु और निजभावका ही सहारा है, परवस्तुका नहीं। सिद्धान्तमें शुक्लध्यानके ब्यालीस भेद कहे हैं, वे अवाँछीक वृत्तिसे गौणरूप जानना, मुख्य वृत्तिसे न जानना। उसका दृष्टान्त—जैसे उपशमसम्यक्त्वके ग्रहणके समय परमागममें प्रसिद्ध जो अधःकरणादि भेद हैं, उनको जीव करता है, वे वाँछापूर्वक नहीं होते, सहज ही होते हैं, वैसे ही शुक्लध्यानमें भी ऐसे ही जानना। तात्पर्य यह है कि प्रथम अवस्थामें चित्तके थिर करनेके लिए और विषयकषायरूप खोटे ध्यानके रोकनेके लिये परम्पराय मुक्तिके कारणरूप अरहंत आदि पंचपरमेष्ठी ध्यान करने योग्य है, बादमें चित्तके स्थिर होने पर साक्षात् मुक्तिका कारण जो निज शुद्धात्मतत्त्व है, वही ध्यावने योग्य है। इसप्रकार साध्य-साधकभावको जानकर ध्यावने योग्य वस्तुमें विवाद नहीं करना, पंचपरमेष्ठीका ध्यान साधक है, और आत्मध्यान

अन्तर्मुहूर्तमात्र निर्विकल्प समाधि वडे आराधतो थको स्वयंभू थाय छे—सर्वज्ञ थाय छे. द्रव्यभावपरमाणुं (द्रव्यसूक्ष्मपणुं) अने भावसूक्ष्मपणुं) ध्येयस्वरूपे डोय छे अवे शुक्लध्यानमां सिद्धांतमां जे भेतावीश भेदो क्हा छे ते पण अनीहित वृत्तिथी समजवा. क्या दृष्टांतथी? अवे प्रश्नना उत्तरमां तेनुं दृष्टांत आपवांमां आवे छे.

જેવી રીતે પ્રથમ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વના ગ્રહણ સમયે પરમાગમમાં પ્રસિદ્ધ અધઃપ્રવૃત્તિકરણાદિ ભેદોને જીવ કરે છે પણ અહીં ઈલાઆદિપૂર્વકપણાથી હોતું નથી, તેવી રીતે અહીં શુક્લધ્યાનમાં પણ સમજવું.

અહીં, આ તાત્પર્ય છે કે પ્રાથમિક જીવોને ચિત્તને સ્થિર કરવા માટે અને વિષયકષાયરૂપ દુર્ધ્યાનની વંચનાર્થે પરંપરાએ મુક્તિનું કારણ એવું અર્હતાદિ પરદ્રવ્ય ધ્યાવવા યોગ્ય છે, પછી ચિત્ત જ્યારે સ્થિર થાય ત્યારે સાક્ષાત્ મુક્તિનું કારણ એવું સ્વશુદ્ધાત્મતત્ત્વ જ ધ્યાવવા યોગ્ય છે, ત્યાં

विवादो न कर्तव्यः इति ॥३३॥

अथ सामान्यग्राहकं निर्विकल्पं सत्तावलोकदर्शनं कथयति—

१६०) सयल—पयत्थहं जं गहणु जीवहं अग्गिमु होइ ।

वत्थु—विसेस—विवज्जयउ तं णिय—दंसणु जोइ ॥३४॥

सकलपदार्थानां यद् ग्रहणं जीवानां अग्रिमं भवति ।

वस्तुविशेषविवर्जितं तत् निजदर्शनं पश्य ॥३४॥

सयल इत्यादि। सयल-पयत्थहं सकलपदार्थानां जं गहणु यद् ग्रहणमवलोकनम्। कस्य। जीवहं जीवस्य अथवा बहुवचनपक्षे 'जीवहं' जीवानाम्। कथंभूतमवलोकनम्। अग्गिमु अग्रिमं सविकल्पज्ञानात्पूर्वं होइ भवति। पुनरपि कथंभूतम्। वत्थु-विसेस-विवज्जयउ

साध्य है, यह निःसंदेह जानना ॥३३॥

आगे सामान्य ग्राहक निर्विकल्प सत्तावलोकनरूप दर्शनको कहते हैं—

गाथा—३४

अन्वयार्थ :—[यत्] जो [जीवानां] जीवोंके [अग्रिमं] ज्ञानके पहले [सकलपदार्थानां] सब पदार्थोंका [वस्तुविवर्जितं] यह सफेद है, इत्यादि भेद रहित [ग्रहणं] सामान्यरूप देखना, [तत्] वह [निजदर्शनं] दर्शन है, [पश्य] उसको तू जान ।

भावार्थ :—यहाँ प्रभाकरभट्ट पूछता है, कि आपने जो कहा कि निजात्माका देखना वह दर्शन है, ऐसा बहुत बार तुमने कहा है, अब सामान्य अवलोकनरूप दर्शन कहते हैं। ऐसा दर्शन तो मिथ्यादृष्टियोंके भी होता है, उनको भी मोक्ष कहनी चाहिये ? इसका समाधान—चक्षुदर्शन, अचक्षुदर्शन, अवधिदर्शन, केवलदर्शन ये दर्शनके चार भेद हैं। इन चारोंमें मनकर

अेकांत नथी, अे प्रमाणे साध्यसाधकभाव जाणीने ध्येयना विषयमां विवाद करवो नडि. उउ.

डवे सामान्यनुं ग्राहक, निर्विकल्प सत्तावलोकनरूप दर्शननुं कथन करे छे :—

भावार्थ :—शंका :—अडी प्रभाकरभट्ट पूछे छे के निज आत्मा तेनुं दर्शन-अवलोकन ते दर्शन छे अेम आपे कहुं, आ सत्तावलोकनरूपदर्शन तो मिथ्यादृष्टिओने पण डोय छे, तेमनो पण मोक्ष थाय.

तेनो परिहार :—यक्षुदर्शन, अयक्षुदर्शन, अवधिदर्शन, केवलदर्शनना भेदथी दर्शन यार

૨૭૨]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૨ : દોહા-૩૪

વસ્તુવિશેષવિવર્જિતં શુક્લમિદમિત્યાદિવિકલ્પરહિતં તં તત્પૂર્વોક્તલક્ષણં ણિય-દંસણુ નિજ આત્મા તસ્ય દર્શનમવલોકનં જોઙ્ પશ્ય જાનીહીતિ। અત્રાહ પ્રભાકરભટ્ટઃ। નિજાત્મા તસ્ય દર્શનમવલોકનં દર્શનમિતિ વ્યાખ્યાતં ભવદ્ધિરિદં તુ સત્તાવલોકદર્શનં મિથ્યાદૃષ્ટીનામપ્યસ્તિ તેષામપિ મોક્ષો ભવતુ। પરિહારમાહ। ચક્ષુરચક્ષુરવધિકેવલભેદેન ચતુર્ધા દર્શનમ્। અત્ર ચતુષ્ટયમધ્યે માનસમચક્ષુર્દર્શનમાત્મગ્રાહકં ભવતિ, તદ્વ મિથ્યાત્વાદિસપ્તપ્રકૃત્યુપશમક્ષયોપશમ ક્ષયજનિતતત્ત્વાર્થ-શ્રદ્ધાનલક્ષણસમ્યક્ત્વાભાવાત્ શુદ્ધાત્મતત્ત્વમેવોપાદેયમિતિ શ્રદ્ધાનાભાવે સતિ તેષાં મિથ્યાદૃષ્ટીનાં ન ભવત્યેવેતિ ભાવાર્થઃ ॥૩૪॥

અથ છદ્મસ્થાનાં સત્તાવલોકદર્શનપૂર્વકં જ્ઞાનં ભવતીતિ પ્રતિપાદયતિ—

૧૬૧) દંસણપુવ્વુ હવેઙ્ ફુડુ જં જીવહં વિણ્ણાણુ ।

વત્થુ-વિસેસુ મુણંતુ જિય તં મુણિ અવિચલુ ણાણુ ॥૩૫॥

જો દેખના વહ અચક્ષુદર્શન હૈ, જો આંખોંસે દેખના વહ ચક્ષુદર્શન હૈ। ઇન ચારોંમેંસે આત્માકા અવલોકન છદ્મસ્થઅવસ્થામેં મનસે હોતા હૈ ઓર વહ આત્મ-દર્શન મિથ્યાત્વ આદિ સાત પ્રકૃતિયોંકે ઉપશમ, ક્ષયોપશમ તથા ક્ષયસે હોતા હૈ। સો સમ્યગ્દૃષ્ટિકે તો યહ દર્શન તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનરૂપ હોનેસે મોક્ષકા કારણ હૈ, જિસમેં શુદ આત્મ-તત્ત્વ હી ઉપાદેય હૈ, ઓર મિથ્યાદૃષ્ટિયોંકે તત્ત્વશ્રદ્ધાન નહીં હોનેસે આત્માકા દર્શન નહીં હોતા। મિથ્યાદૃષ્ટિયોંકે સ્થૂલરૂપ પરદ્રવ્યકા દેખના-જાનના મન ઓર ઇન્દ્રિયોંકે દ્વારા હોતા હૈ, વહ સમ્યગ્દર્શન નહીં હૈ, ઇસલિએ મોક્ષકા કારણ હી નહીં હૈ। સારાંશ યહ હૈ—કિ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનકે અભાવસે સમ્યક્ત્વકા અભાવ હૈ, ઓર સમ્યક્ત્વકે અભાવસે મોક્ષકા અભાવ હૈ ॥૩૪॥

આગે કેવલજ્ઞાનકે પહેલે છદ્મસ્થોંકે પહેલે દર્શન હોતા હૈ, ઉસકે બાદ જ્ઞાન હોતા હૈ, ઓર કેવલી ભગવાનકે દર્શન ઓર જ્ઞાન એક સાથ હી હોતે હૈ—આગે-પીછે નહીં હોતે, યહ કહતે હૈ—

પ્રકારનું છે. આ ચાર ભેદોમાં માનસ-અચક્ષુદર્શન (મનસંબંધી અચક્ષુદર્શન) આત્મગ્રાહક હોય છે અને તે, મિથ્યાત્વાદિ સાત પ્રકૃતિઓના ઉપશમ, ક્ષયોપશમ તથા ક્ષયજનિત તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનરૂપ સમ્યક્ત્વનો અભાવ હોવાથી 'શુદ્ધાત્મતત્ત્વ જ ઉપાદેય છે' એવી શ્રદ્ધાનો અભાવ હોતાં, તે મિથ્યાદૃષ્ટિઓને હોતું નથી, એવો ભાવાર્થ છે. ૩૪.

હવે, છદ્મસ્થ જીવોને સત્તાવલોકનદર્શનપૂર્વક જ્ઞાન થાય છે, એમ કહે છે :—

दर्शनपूर्व भवति स्फुटं यत् जीवानां विज्ञानम् ।
वस्तुविशेषं जानन् जीव तत् मन्यस्व अविचलं ज्ञानम् ॥३५॥

दंसणपुव्वु इत्यादि। दंसणपुव्वु सामान्यग्राहकनिर्विकल्पसत्तावलोकनदर्शनपूर्वकं हवेइ भवति फुडु स्फुटं जं यत् जीवहं जीवानाम् । किं भवति। विण्णाणु विज्ञानम् । किं कुर्वन् सन् । वत्थु-विसेसु मुणंतु वस्तुविशेषं वर्णसंस्थानादिविकल्पपूर्वकं जानन् । जिय हे जीव । तं तत् मुणि मन्यस्व जानीहि । किं जानीहि अविचलु णाणु अविचलं संशयविपर्ययानध्यवसायरहितं ज्ञानमिति । तत्रेदं दर्शनपूर्वकं ज्ञानं व्याख्यातम् । यद्यपि शुद्धात्मभावनाव्याख्यानकाले प्रस्तुतं न भवति तथापि भणितं भगवता । कस्मादिति चेत् । चक्षुरचक्षुरवधिकेवलभेदेन दर्शनोपयोगश्चतुर्विधो

गाथा-३५

अन्वयार्थः—[यत्] जो [जीवानां] जीवोंके [विज्ञानम्] ज्ञान है, वह [स्फुटं] निश्चयकरके [दर्शनपूर्व] दर्शनके बादमें [भवति] होता है, [तत् ज्ञानम्] वह ज्ञान [वस्तुविशेषं जानन्] वस्तुकी विस्तीर्णताको जाननेवाला है, उस ज्ञानको [जीव] हे जीव [अविचलं] संशय विमोह विभ्रमसे रहित [मन्यस्व] तू जान ।

भावार्थः—जो सामान्यको ग्रहण करे, विशेष न जाने, वह दर्शन है, तथा जो वस्तुका विशेष वर्णन आकार जाने वह ज्ञान है। यह दर्शन ज्ञानका व्याख्यान किया। यद्यपि वह व्यवहारसम्यग्ज्ञान शुद्धात्माकी भावनाके व्याख्यानके समय प्रशंसा योग्य नहीं है, तो भी प्रथम अवस्थामें प्रशंसा योग्य है, ऐसा भगवानने कहा है। क्योंकि चक्षु-अचक्षु अवधि केवलके भेदसे दर्शनोपयोग चार तरहका होता है। उन चार भेदोंमें दूसरा भेद अचक्षुदर्शन मनसंबंधी निर्विकल्प भव्यजीवोंके दर्शनमोह, चारित्रमोहके उपशम तथा क्षयके होने पर शुद्धात्मानुभूति रुचिरूप वीतराग सम्यक्त्व होता है, और शुद्धात्मानुभूतिमें स्थिरतारूप वीतरागचारित्र होता है,

भावार्थः—अहीं आ दर्शनपूर्वक ज्ञाननुं व्याख्यान करवामां आव्युं छे जोके आ व्याख्यान शुद्ध आत्मानी भावनाना व्याख्यानकाणे प्रस्तुत नथी तोपण आपे केम कहुं?

उत्तरः—अक्षुदर्शन, अचक्षुदर्शन, अवधिदर्शन अने केवणदर्शनना भेदथी दर्शनोपयोग यार प्रकारनो छे. भव्य जिवने दर्शनमोह चारित्रमोहना उपशम, क्षयोपशम अने क्षय थतां शुद्ध आत्मानी अनुभूतिरूप-रुचिरूप-वीतराग सम्यक्त्व डोय छे तेम ज शुद्धात्मानी अनुभूतिमां स्थिरतारूप वीतराग चारित्र डोय छे ते काणे ते यार भेदोमां जे भीजुं मन संबंधी निर्विकल्प-अचक्षुदर्शन छे ते मन संबंधी पूर्वोक्त सत्तावलोकनरूप निर्विकल्प दर्शन पूर्वोक्त निश्चयसम्यक्त्व अने निश्चयचारित्रना भणथी निर्विकल्प निज शुद्ध आत्मानुभूतिरूप ध्यान वडे

२७४]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : द्वादश-३६]

भवति। तत्र चतुष्टयमध्ये द्वितीयं यदचक्षुर्दर्शनं मानसरूपं निर्विकल्पं यथा भव्यजीवस्य दर्शनमोहचारित्रमोहोपशमक्षयोपशमक्षयलाभे सति शुद्धात्मानुभूतिरुचिरूपं वीतरागसम्यक्त्वं भवति तथैव च शुद्धात्मानुभूतिस्थिरतालक्षणं वीतरागचारित्रं भवति तदा काले तत्पूर्वोक्तं सत्तावलोक-लक्षणं मानसं निर्विकल्पदर्शनं कर्तुं पूर्वोक्तनिश्चयसम्यक्त्वचारित्रबलेन निर्विकल्पनिजशुद्धात्मानुभूतिध्यानेन सहकारिकारणं भवति। कस्य भवति। पूर्वोक्तभव्यजीवस्य न चाभव्यस्य। कस्मात्। निश्चयसम्यक्त्वचारित्राभावादिति भावार्थः ॥३५॥

अथ परमध्यानारूढो ज्ञानी समभावेन दुःखं सुखं सहमानः स एवाभेदेन निर्जराहेतुर्भण्यते इति दर्शयति—

१६२) दुःखु वि सुखु सहंतु जिय णाणु ज्ञाण—णिलीणु ।

कम्महं णिज्जर—हेउ तउ वुच्चइ संग—विहीणु ॥३६॥

दुःखमपि सुखं सहमानः जीव ज्ञानी ध्याननिलीनः ।

कर्मणः निर्जराहेतुः तपः उच्यते संगविहीनः ॥३६॥

उस समय पूर्वोक्त सत्ताके अवलोकनरूप मनसंबंधी निर्विकल्पदर्शन निश्चयचारित्रके बलसे विकल्प रहित निज शुद्धात्मानुभूतिके ध्यानकर सहकारी कारण होता है। इसलिये व्यवहारसम्यग्दर्शन और व्यवहारसम्यग्ज्ञान भव्यजीवके ही होता है, अभव्यके सर्वथा नहीं, क्योंकि अभव्यजीव मुक्तिका पात्र नहीं है। जो मुक्तिका पात्र होता है, उसीके व्यवहाररत्नत्रयकी प्राप्ति होती है। व्यवहाररत्नत्रय परम्पराय मोक्षका कारण है, और निश्चयरत्नत्रय साक्षात् मुक्तिका कारण है, ऐसा तात्पर्य हुआ ॥३५॥

आगे परमध्यानमें आरूढ़ ज्ञानी जीव समभावसे दुःख-सुखको सहता हुआ अभेदनयसे निर्जराका कारण होता है, ऐसा दिखाते हैं—

गाथा—३६

अन्वयार्थ :—[जीव] हे जीव, [ज्ञानी] वीतरागस्वसंवेदनज्ञानी [ध्याननिलीनः]

पूर्वोक्त भाव जिवने जेवी रीते सडकारी कारण थाय छे तेवी रीते अभव्य जिवने निश्चयसम्यक्त्व अने चारित्रनो अभाव डोवाथी सडकारी कारण थतुं नथी. उप.

उवे, परमध्यानमां 'आरूढ' जे ज्ञानी समभावथी (तपोधन) दुःख अने सुखने सडे छे ते ज मुनि अभेदनयथी निर्जरानुं कारण छे, ओम कडे छे :—

दुःखु वि इत्यादि। दुःखु वि सुखु सहंतु दुःखमपि सुखमपि समभावेन सहमानः सन् जिय हे जीव। कोऽसौ कर्ता। णाणु वीतरागस्वसंवेदनज्ञानी। किंविशिष्टः। ज्ञाण-णिलीणु वीतरागचिदानन्दैकाग्र्यध्याननिलीनो रतः स एवाभेदेन कम्माहं णिज्जर-हेउ शुभाशुभकर्मणो निर्जराहेतुरुच्यते न केवलं ध्यानपरिणतपुरुषो निर्जराहेतुरुच्यते तउ परद्रव्येच्छानिरोधरूपं बाह्याभ्यन्तरलक्षणं द्वादशविधं तपश्च। किंविशिष्टः स तपोधनस्तत्तपश्च। संगविहीनो संग-विहीणु बाह्याभ्यन्तरपरिग्रहरहित इति। अत्राह प्रभाकरभट्टः। ध्यानेन निर्जरा भणिता भवद्भिः उत्तमसंहननस्यैकाग्रचित्तनिरोधो ध्यानमिति ध्यानलक्षणं, उत्तमसंहननाभावे कथं ध्यानमिति। भगवानाह। उत्तमसंहननेन यद्भ्यान् भणितं तदपूर्वगुणस्थानादिषूपशमक्षपकश्रेण्योर्यत् शुक्लध्यानं

आत्मध्यानमें लीन [दुःखम् अपि सुखं] दुःख और सुखको [सहमानः] समभावोंसे सहता हुआ अभेदनयसे [कर्मणः निर्जराहेतुः] शुभ अशुभ कर्मोंकी निर्जराका कारण है, ऐसा भगवान्ने [उच्यते] कहा है, और [संगविहीनः तपः] बाह्य अभ्यंतर परिग्रह रहित परद्रव्यकी इच्छाके निरोधरूप बाह्य अभ्यंतर अनशनादि बारह प्रकारके तपरूप भी वह ज्ञानी है।

भावार्थ :—यहाँ प्रभाकरभट्टने प्रश्न किया, कि हे प्रभो; आपने ध्यानसे निर्जरा कही, वह ध्यान एकाग्र चित्तका निरोधरूप उत्तम संहननवाले मुनिके होता है, जहाँ उत्तमसंहनन ही नहीं है, वहाँ ध्यान किस तरहसे हो सकता है? उसका समाधान श्रीगुरु कहते हैं—उत्तम संहननवाले मुनिके जो ध्यान कहा है, वह आठवें गुणस्थानसे लेकर उपशम क्षपकश्रेणीवालोंके जो शुक्लध्यान होता है, उसकी अपेक्षा कहा गया है। उपशमश्रेणी वज्रवृषभनाराच, वज्रनाराच, नाराच इन तीन संहननवालोंके होती है, उनके शुक्लध्यानका पहला पाया है, वे ग्यारहवें गुणस्थानसे नीचे आते हैं, और क्षपकश्रेणी एक वज्रवृषभनाराच संहननवालेके ही होती है, वे आठवें गुणस्थानमें क्षपकश्रेणी माँड़ते (प्रारंभ करते) हैं, उनके आठवें गुणस्थानमें शुक्लध्यानका पहला पाया (भेद) होता है, वह आठवें, नववें, दशवें

भावार्थ :—अही प्रभाकरभट्ट पूछे छे के आपे ध्यानथी निर्जरा कही पण उत्तमसंहननवाणाने ऐकाग्रचित्तनिरोध ते ध्यान छे, अेवुं ध्याननुं लक्षण छे तो पछी (अत्यारे) उत्तमसंहनना अभावमां ध्यान केवी रीते डोय?

भगवान श्रीगुरु कहे छे—उत्तमसंहनन वडे जे ध्यान कहेवामां आव्युं छे ते अपूर्व गुणस्थानादिमां उपशम-क्षपक श्रेणीओमां जे शुक्लध्यान डोय छे तेनी अपेक्षाअे कहेवामां आव्युं छे. पण अपूर्वकरण गुणस्थानथी नीयेना गुणस्थानोमां ते धर्मध्याननुं निषेधक नथी (धर्मध्याननी आगममां ना कही नथी) (श्री रामसेन कृत) तत्त्वानुशासन नामना ग्रंथमां (गाथा ८४मां)

तदपेक्षया भणितम्। अपूर्वगुणस्थानादधस्तनगुणस्थानेषु धर्मध्यानस्य निषेधकं न भवति। तथाचोक्तं तत्त्वानुशासने ध्यानग्रन्थे—“यत्पुनर्वज्रकायस्य ध्यानमित्यागमे वचः। श्रेण्योर्ध्यानं प्रतीत्योक्तं तन्नाधस्तान्निषेधकम्॥”। किं च। रागद्वेषाभावलक्षणं परमं यदाख्यातरूपं स्वरूपे चरणं निश्चयचारित्रं भणन्ति इदानीं तद्भावेऽन्यच्चारित्रमाचरन्तु तपोधनाः। तथा चोक्तं तत्रेदम्—“चरितारो न सन्त्यद्य यथाख्यातस्य संप्रति। तत्किमन्ये यथाशक्तिमाचरन्तु तपस्विनः॥”

तथा दशवेंसे बारहवें गुणस्थानमें स्पर्श करते हैं, ग्यारहवेंमें नहीं, तथा बारहवेंमें शुक्लध्यानका दूसरा पाया होता है, उसके प्रसादसे केवलज्ञान पाता है, और उसी भवमें मोक्षको जाता है। इसलिये उत्तम संहननका कथन शुक्लध्यानकी अपेक्षासे है। आठवें गुणस्थानसे नीचेके चौथेसे लेकर सातवें तक शुक्लध्यान नहीं होता, धर्मध्यान छहों संहननवालोंके है, श्रेणीके नीचे धर्मध्यान ही है, उसका निषेध किसी संहननमें नहीं है। ऐसा ही कथन तत्त्वानुशासन नामक ग्रंथमें कहा है “यत्पुनः” इत्यादि। उसका अर्थ ऐसा है, कि जो वज्रकायके ही ध्यान होता है, ऐसा आगमका वचन है, वह दोनों श्रेणियोंमें शुक्लध्यान होनेकी अपेक्षा है, और श्रेणीके नीचे जो धर्मध्यान है, उसका निषेध (न होना) किसी संहननमें नहीं कहा है, यह निश्चयसे जानना। राग-द्वेषके अभावरूप उत्कृष्ट यथाख्यातस्वरूप स्वरूपाचरण ही निश्चयचारित्र है, वह इस समय पंचमकालमें भरतक्षेत्रमें नहीं है, इसलिये साधुजन अन्य चारित्रका आचरण करो। चारित्रके पाँच भेद हैं, सामायिक, छेदोपस्थापना, परिहारविशुद्धि, सूक्ष्मसांपराय, यथाख्यात। उनमें इस समय इस क्षेत्रमें सामायिक छेदोपस्थापना ये दो ही चारित्र होते हैं, अन्य नहीं, इसलिये इनको ही आचरो। तत्त्वानुशासनमें भी कहा है ‘चरितारो’ इत्यादि। इसका अर्थ ऐसा है, कि इस समय यथाख्यातचारित्रके आचरण करनेवाले मौजूद नहीं हैं, तो क्या हुआ अपनी शक्तिके अनुसार तपस्वीजन सामायिक छेदोपस्थापनाका आचरण

ध्यानना विषयमां कहुं छे के “यत्पुनर्वज्रकायस्य ध्यानमित्यागमे वचः। श्रेण्योर्ध्यानं प्रतीत्योक्तं तन्नाधस्तान्निषेधकम्॥” अर्थ :—वज्रकायवाणाने ध्यान डोय छे अेवुं आगमनुं वयन छे ते ते उपशम अने क्षपक अे वे श्रेणीओमां शुक्लध्यानने लक्षमां राप्पीने कडेल छे, पण आ कथन तेनाथी नीयेना गुणस्थानमां थता ध्यानने कोईपण संहननमां निषेध करनारुं नथी.

वणी, राग-द्वेषना अत्मावस्वरूप परम यथाख्यातरूप स्वरूपमां यरवुं ते निश्चयचारित्र कडेवाय छे, तेनो आ कणमां अत्माव डोवाथी तपोधनो अन्य चारित्र आयरो. श्री तत्त्वानुशासन (गाथा ८६मां) पण तेवुं कहुं छे के “चरितारो न सन्त्यद्य यथाख्यातस्य संप्रति। तत्किमन्ये यथाशक्तिमाचरन्तु तपस्विनः।” अर्थ :—आ पंचमकालमां यथाख्यात चारित्रना आयरनारा नथी, तो शुं थयुं? तपस्वीओ पोतानी शक्ति अनुसार

पुनश्चोक्तं श्रीकुन्दकुन्दाचार्यदेवैः मोक्षप्राभृते—“अज्ज वि तिरयणसुद्धा अप्पा ज्ञाऊण लहहिं इंदत्तं। लोयंतियदेवत्तं तत्थ चुदा णिव्वुदिं जंति।।”। अयमत्र भावार्थः। यथादित्रिकसंहनन-लक्षणवीतरागयथाख्यातचारित्राभावेऽपीदानीं शेषसंहननेनापि शेषचारित्रमाचरन्ति तपस्विनः तथादिकत्रिकसंहननलक्षणशुक्लध्यानाभावेऽपि शेषसंहनेनापि शेषचारित्रमाचरन्ति तपस्विनः तथा त्रिकसंहननलक्षणशुक्लध्यानाभावेऽपि शेषसंहनेनापि संसारस्थितिच्छेदकारणं परंपरया मुक्तिकारणं च धर्मध्यानमाचरन्तीति ॥३६॥

करो। फिर श्रीकुंदकुन्दाचार्यने भी मोक्षपाहुड़में ऐसा ही कहा है “अज्ज वि” उसका तात्पर्य यह है, कि अब भी इस पंचमकालमें मन, वचन, कायकी शुद्धतासे आत्माका ध्यान करके यह जीव इन्द्र पदको पाता है, अथवा लौकांतिकदेव होता है, और वहाँसे च्युत होकर मनुष्यभव धारण करके मोक्षको पाता है। अर्थात् जो इस समय पहलेके तीन संहनन तो नहीं हैं, परंतु अर्धनाराच, कीलक, सूपाटिका, ये आगेके तीन हैं, इन तीनोंसे सामायिक छेदोपस्थापनाका आचरण करो, तथा धर्मध्यानको आचरो। धर्मध्यानका अभाव छहों संहननोंमें नहीं है, शुक्लध्यान पहलेके तीन संहननोंमें ही होता है, उनमें भी पहला पाया (भेद) उपशमश्रेणीसंबंधी तीनों संहननोंमें है, और दूसरा, तीसरा, चौथा पाया प्रथम संहननवाले ही के होता है, ऐसा नियम है। इसलिये अब शुक्लध्यानके अभावमें भी हीन संहननवाले इस धर्मध्यानको आचरो। यह धर्मध्यान परम्पराय मुक्तिका मार्ग है, संसारकी स्थितिका छेदनेवाला है। जो कोई नास्तिक इस समय धर्मध्यानका अभाव मानते हैं, वे झूठ बोलनेवाले हैं, इस समय धर्मध्यान है, शुक्लध्यान नहीं है ॥३६॥

अन्योने आचरो. वणी मोक्षप्राभृत (गाथा ७७)मां श्रीकुंदकुन्दाचार्यदेवे पण कहुं छे के— “अज्ज वि तिरयणसुद्धा अप्पा ज्ञाऊण लहहिं इंदत्तं। लोयंतियदेवत्तं तत्थ चुदा णिव्वुदिं जंति।।” (अर्थ :—आजेय (आ पंयमकाणमां पण) विमणत्रिरत्तमुनिओ (शुद्ध रत्तत्रयवाणा मुनिओ, रत्तत्रय वडे शुद्ध अवा मुनिओ) आत्मानुं ध्यान करीने ईन्द्रपदने पामे छे अथवा लोकाण्ठिकदेव थाय छे अने त्यांथी य्यवी (मनुष्य थईने) मोक्षे जाय छे.

अडीं, आ भावार्थ छे के आदिना त्रण संडननवाणा वीतराग यथाभ्यात चारित्रना अभावमां पण आजेय तपस्वीओ बाकीना संडनन वडे (यथासंभव) बाकीनां चारित्रने आचरे छे तथा पडेला त्रण संडननवाणा शुक्लध्यानना अभावमां पण बाकीनां संडनन वडे संसारस्थितिने छेदवानुं कारण अने परंपराअे मुक्तिनुं कारण अेवुं धर्मध्यान आचरे छे. ३६.

२७८]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकांश-२ : द्वा.३७]

अथ सुखदुःखं सहमानः सन् येन कारणेन समभावं करोति मुनिस्तेन कारणेन पुण्यपापद्वयसंवरहेतुर्भवतीति दर्शयति—

१६३) विष्णि वि जेण सहंतु मुणि मणि सम-भाउ करेइ ।

पुण्णहं पावहं तेण जिय संवर-हेउ हवेइ ॥३७॥

द्वे अपि येन सहमानः मुनिः मनसि समभावं करोति ।

पुण्यस्य पापस्य तेन जीव संवरहेतुः भवति ॥३७॥

विष्णि वि इत्यादि। विष्णि वि द्वे अपि सुखदुःखे जेण येन कारणेन सहंतु सहमानः सन्। कोऽसौ कर्ता। मुणि मुनिः स्वसंवेदनप्रत्यक्षज्ञानी। मणि अविक्षिप्तमनसि। सम-भाउ समभावं सहजशुद्धज्ञानानन्दैकरूपं रागद्वेषमोहरहितं परिणामं कर्मतापन्नं करेइ करोति परिणमति पुण्णहं पावहं पुण्यस्य पापस्य संबन्धी तेण तेन कारणेन जिय हे जीव संवर-हेउ संवरहेतुः कारणं हवेइ भवतीति। अयमत्र तात्पर्यार्थः। कर्मोदयवशात् सुखदुःखे जातेऽपि योऽसौ

आगे जो मुनिराज सुख-दुःखको सहते हुए समभाव रखते हैं, अर्थात् सुखमें तो हर्ष नहीं करते, और दुःखमें खेद नहीं करते, जिनके सुख-दुःख दोनों ही समान हैं, वे ही साधु पुण्यकर्म-पापकर्मके संवर (रोकने) के कारण हैं, आनेवाले कर्मोंको रोकते हैं, ऐसा दिखलाते हैं—

गाथा-३७

अन्वयार्थः—[येन] जिस कारण [द्वे अपि सहमानः] सुख दुःख दोनोंको ही सहता हुआ [मुनिः] स्वसंवेदन प्रत्यक्षज्ञानी [मनसि] निश्चित मनमें [समभावं] समभावोंको [करोति] धारण करता है, अर्थात् राग, द्वेष, मोह रहित स्वाभाविक शुद्ध ज्ञानानन्दस्वरूप परिणमन करता है, विभावरूप नहीं परिणमता, [तेन] इसी कारण [जीव] हे जीव, वह मुनि [पुण्यस्य पापस्य संवरहेतुः] सहजमें ही पुण्य और पाप इन दोनोंके संवरका कारण [भवति] होता है।

भावार्थः—कर्मके उदयसे सुख-दुःख उत्पन्न होने पर भी जो मुनीश्वर रागादि रहित

उवे सुખ-दुःખने સહન કરતો મુનિ જે કારણે સમભાવ કરે છે તેથી તે કારણે તે મુનિ પુણ્યપાપના સંવરનો હેતુ થાય છે, એમ દર્શાવે છે :—

ભાવાર્થ :—જે કારણે સુખ અને દુઃખ એ બન્નેયને સહન કરતો મુનિ સ્વસંવેદનવાળા પ્રત્યક્ષજ્ઞાની-અવિક્ષિપ્ત (શાંત) મનમાં સમભાવને-સહજ શુદ્ધ જ્ઞાનાનંદ જ જેનું એક રૂપ છે એવા,

અધિકાર-૨ : દોહા-૩૮]

પરમાત્મપ્રકાશ:

[૨૭૯

રાગાદિરહિતમનસિ વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવનિજશુદ્ધાત્મસંવિત્તિં ન ત્યજતિ સ પુરુષ એવાભેદનયેન દ્રવ્યભાવરૂપપુણ્યપાપસંવરસ્ય હેતુઃ કારણં ભવતીતિ ॥૩૭॥

અથ યાવન્તં કાલં રાગાદિરહિતપરિણામેન સ્વશુદ્ધાત્મસ્વરૂપે તન્મયો ભૂત્વા તિષ્ઠતિ તાવન્તં કાલં સંવરનિર્જરે કરોતીતિ પ્રતિપાદયતિ—

૧૬૪) અચ્છદ્ઝિત્તિઝ કાલુ મુણિ અપ્પ—સરૂવિ ણિલીણુ ।

સંવર—ણિજ્જર જાણિ તુહું સયલ—વિયપ્પ—વિહીણુ ॥૩૮॥

તિષ્ઠતિ યાવન્તં કાલં મુનિઃ આત્મસ્વરૂપે નિલીનઃ ।

સંવરનિર્જરાં જાનીહિ ત્વં સકલવિકલ્પવિહીનમ્ ॥૩૮॥

મનમેં શુદ્ધ જ્ઞાનદર્શનસ્વરૂપ અપને નિજ શુદ્ધ સ્વરૂપકો નહીં છોડતા હૈ, વહી પુરુષ અભેદનયકર દ્રવ્ય ભાવરૂપ પુણ્ય-પાપકે સંવરકા કારણ હૈ ॥૩૭॥

આગે જિસ સમય જિતને કાલ તક રાગાદિ રહિત પરિણામોંકર નિજ શુદ્ધાત્મસ્વરૂપમેં તન્મય હુઆ ઠહરતા હૈ, તબ તક સંવર ઓર નિર્જરાકો કરતા હૈ, એસા કહતે હૈ—

ગાથા-૩૮

અન્વયાર્થ :—[મુનિઃ] મુનિરાજ [યાવન્તં કાલં] જબતક [આત્મસ્વરૂપે નિલીનઃ] આત્મસ્વરૂપમેં લીન હુઆ [તિષ્ઠતિ] રહતા હૈ, અર્થાત્ વીતરાગ નિત્યાનંદ પરમ સમરસીભાવકર પરિણમતા હુઆ અપને સ્વભાવમેં તલ્લીન હોતા હૈ, ઁસ સમય હે પ્રભાકરભટ્ટ; [ત્વં] તૂ [સકલવિકલ્પવિહીનમ્] સમસ્ત વિકલ્પ સમૂહોંસે રહિત અર્થાત્ ઁચ્ચાતિ (અપની બડાઈ) પૂજા

—રાગદ્વેષમોહરહિત પરિણામને-કરે છે અર્થાત્ સહજ શુદ્ધ જ્ઞાનાનંદ જ જેનું એક રૂપ છે એવા, રાગદ્વેષમોહરહિત પરિણામમાં પરિણમે છે તે કારણે તે મુનિ પુણ્ય અને પાપ એ બન્નેના સંવરનો હેતુ થાય છે.

અહીં, આ તાત્પર્ય છે કે કર્મોદય વશે સુખ-દુઃખ ઉત્પન્ન થવા છતાં પણ, જે કોઈ રાગાદિથી રહિત એવા મનમાં વિશુદ્ધજ્ઞાન, વિશુદ્ધદર્શન જેનો સ્વભાવ છે એવા નિજ શુદ્ધ આત્માના સંવેદનને છોડતો નથી તે પુરુષ જ અભેદનયથી દ્રવ્યભાવરૂપ પુણ્ય-પાપના સંવરનું કારણ થાય છે. ૩૭.

હવે, મુનિ જેટલો સમય રાગ-દ્વેષ રહિત પરિણામ વડે સ્વશુદ્ધાત્મ સ્વરૂપમાં તન્મય થઈને રહે છે તેટલો જ કાળ સંવરનિર્જરા કરે છે, એમ કહે છે :—

२८०]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : द्रोणी-३८

अत्थ(च्छ)इ इत्यादि। अत्थ(च्छ)इ तिष्ठति। किं कृत्वा तिष्ठति। जित्तिउ कालु यावन्तं कालं प्राप्य। क्व तिष्ठति। अप्प-सरुवि निजशुद्धात्मस्वरूपे। कथंभूतः सन् णिलीणु निश्चयनयेन लीनो द्रवीभूतो वीतरागनित्यानन्दैकपरमसमरसीभावेन परिणतः हे प्रभाकरभट्ट इत्थंभूतपरिणामपरिणतं तपोधनमेवाभेदेन संवर-णिज्जर जाणि तुहुँ संवरनिर्जरास्वरूपं जानीहि त्वम्। पुनरपि कथंभूतम्। सयल-वियप्प-विहीणु सकलविकल्पहीनं ख्यातिपूजालाभप्रभृति-विकल्पजालावलीरहितमिति। अत्र विशेषव्याख्यानं यदेव पूर्वसूत्रद्वयभणितं तदेव ज्ञातव्यम्। कस्मात्। तस्यैव निर्जरासंवरव्याख्यानस्योपसंहारोऽयमित्यभिप्रायः ॥३८॥ एवं मोक्षमोक्षमार्गमोक्ष-फलादिप्रतिपादकद्वितीयमहाधिकारोक्तसूत्राष्टकेनाभेदरत्नत्रयव्याख्यानमुख्यत्वेन स्थलं समाप्तम्। अत ऊर्ध्वं चतुर्दशसूत्रपर्यन्तं परमोपशमभावमुख्यत्वेन व्याख्यानं करोति।

तथाहि—

१६५) कम्म पुरक्खिउ सो खवइ अहिणव पेसु ण देइ ।
संगु मुएविणु जो सयलु उवसम-भाउ करेइ ॥३६॥

(अपनी प्रतिष्ठा) लाभको आदि देकर विकल्पोंसे रहित उस मुनिको [संवरनिर्जरा] संवर निर्जरा स्वरूप [जानीहि] जान। यहाँ पर भावार्थरूप विशेष व्याख्यान जो कि पहले दो सूत्रोंमें कहा था, वही जानो। इसप्रकार संवर निर्जराका व्याख्यान संक्षेपरूपसे कहा गया है ॥३८॥

इस तरह मोक्ष, मोक्ष-मार्ग और मोक्ष-फलका निरूपण करनेवाले दूसरे महाधिकारमें आठ दोहा-सूत्रोंसे अभेदरत्नत्रयके व्याख्यानकी मुख्यतासे अंतरस्थल पूरा हुआ।

आगे चौदह दोहोंमें परम उपशमभावकी मुख्यतासे व्याख्यान करते हैं—

भावार्थ :—मुनि जेटलो काण निज शुद्धात्मस्वरूपमां निश्चयथी लीन थईने द्रवीभूत थईने अेक (केवण) वीतराग नित्यानंदरूप परमसमरसीभावे परिणमेवो रडे छे, तेतला काणसुधी तुं आवा परिणामरूपे परिणमेवा, संकल्प-विकल्पथी रडित प्यातिपूजालाभआदिना विकल्पनी जाणावलीथी रडित-तपोधनने संवरनिर्जरास्वरूप जाण।

जे विशेष व्याख्यान पूर्वना भे गाथासूत्रोमां कहुं छे ते ज अत्रे जाणवुं, कारण के ते ज संवर अने निर्जराना व्याख्याननो उपसंहार छे, अेवो अभिप्राय छे. ३८.

आ प्रमाणे मोक्ष, मोक्षमार्ग अने मोक्षफलआदिना प्रतिपादक भीजा महाधिकारमां कडेल आठ सूत्रोथी अभेदरत्नत्रयना व्याख्याननी मुख्यताथी (अंतर) स्थण समाप्त थयुं.

કર્મ પુરાકૃતં સ ક્ષપયતિ અભિનવં પ્રવેશં ન દદાતિ ।

સંગં મુક્ત્વા યઃ સકલં ઉપશમભાવં કરોતિ ॥૩૬॥

કમ્મુ ઇત્યાદિ । કમ્મુ પુરક્રિઠ કર્મ પુરાકૃતં સો યવદ્ સ એવ વીતરાગસ્વસંવેદનતત્ત્વજ્ઞાની ક્ષપયતિ । પુનરપિ કિં કરોતિ । અહિણવ પેસુ ણ દેઙ્ગ અભિનવં કર્મ પ્રવેશં ન દદાતિ । સ કઃ । સંગુ મુણ્ણવિણુ જો સયલુ સંગં બાહ્યાભ્યન્તરપરિગ્રહં મુક્ત્વા યઃ કર્તા સમસ્તમ્ । પશ્ચાત્કિં કરોતિ । ઉવસમ ભાઉ કરેઙ્ગ જીવિતમરણલાભાલાભસુખ-દુઃખાદિસમતાભાવલક્ષણં સમભાવં કરોતિ । તદ્વથા । સ એવ પુરાકૃતં કર્મ ક્ષપયતિ નવતરં સંવૃણોતિ ય એવ બાહ્યાભ્યન્તરપરિગ્રહં મુક્ત્વા સર્વશાસ્ત્રં પઠિત્વા ચ શાસ્ત્રફલભૂતં વીતરાગ-પરમાનન્દૈકસુખરસાસ્વાદરૂપં સમભાવં કરોતીતિ ભાવાર્થઃ । તથા ચોક્તમ્—“સામ્યમેવાદ-રાદ્ભાવ્યં કિમન્યૈ ગ્રન્થવિસ્તરૈઃ । પ્રક્રિયામાત્રમેવેદં વાઙ્મયં વિશ્વમસ્ય હિ ॥” ॥૩૬॥

ગાથા-૩૯

અન્વયાર્થ :—[સઃ] વહી વીતરાગ સ્વસંવેદન જ્ઞાની [પુરાકૃતં કર્મ] પૂર્વ ઉપાર્જિત કર્મોંકો [ક્ષપયતિ] ક્ષય કરતા હૈ, ઓર [અભિનવં] નયે કર્મોંકો [પ્રવેશં] પ્રવેશ [ન દદાતિ] નહીં હોને દેતા, [યઃ] જો કિ [સકલં] સબ [સંગં] બાહ્ય અભ્યંતર પરિગ્રહકો [મુક્ત્વા] છોડકર [ઉપશમભાવં] પરમ શાંતભાવકો [કરોતિ] કરતા હૈ, અર્થાત્ જીવન, મરણ, લાભ, અલાભ, સુખ, દુઃખ, શત્રુ, મિત્ર, તૃણ, કાંચન ઇત્યાદિ વસ્તુઓંમેં એકસા પરિણામ રખતા હૈ ।

ભાવાર્થ :—જો મુનિરાજ સકલ પરિગ્રહકો છોડકર સબ શાસ્ત્રોંકા રહસ્ય જાનકે વીતરાગ પરમાનંદ સુખરસકા આસ્વાદી હુઆ સમભાવ કરતા હૈ, વહી સાધુ પૂર્વકે કર્મોંકા ક્ષય કરતા હૈ, ઓર નવીન કર્મોંકો રોકતા હૈ । એસા હી કથન પદ્મનંદિપચ્વીસીમેં બી હૈ । “સામ્યમેવ” ઇત્યાદિ । ઇસકા તાત્પર્ય યહ હૈ, કિ આદરસે સમભાવકો હી ધારણ કરના ચાહિયે,

ત્યાર પછી ચોદ ગાથા સૂત્ર સુધી પરમ ઉપશમભાવની મુખ્યતાથી વ્યાખ્યાન કરે છે. તે આ પ્રમાણે :—

ભાવાર્થ :—તે જ પૂર્વકૃત કર્મોંને ખપાવે છે અને નવાં કર્મોંને રોકે છે કે જે બાહ્ય-અભ્યંતર પરિગ્રહને છોડીને અને સર્વ શાસ્ત્ર ભણીને શાસ્ત્રના ફળભૂત એક (કેવળ) વીતરાગ પરમાનંદરૂપ સુખરસના આસ્વાદરૂપ સમભાવને કરે છે. કહ્યું પણ છે કે— “સામ્યમેવાદરાદ્ભાવ્યં કિમન્યૈગ્રન્થવિસ્તરૈઃ । પ્રક્રિયામાત્રમેવેદં વાઙ્મયં વિશ્વમસ્ય હિ ॥” [અર્થ :—એક સમભાવ જ આદરથી ભાવવા યોગ્ય છે, અન્ય ગ્રંથોના વિસ્તારથી શું? આ સમસ્ત

૨૮૨]

યોગીન્દ્રદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૨ : દોહા-૪૦

અથ યઃ સમભાવં કરોતિ તસ્યૈવ નિશ્ચયેન સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ નાન્યસ્યેતિ દર્શયતિ—

૧૬૬) દંસણુ ણાણુ ચરિત્તુ તસુ જો સમ-ભાઉ કરેઙ્ઠ ।

ઙ્ઠયરહં ંકુ વિ અત્થિ ણવિ જિણવરુ ંઉ ભણેઙ્ઠ ॥૪૦॥

દર્શનં જ્ઞાનં ચારિત્રં તસ્ય યઃ સમભાવં કરોતિ ।

ઙ્ઠતરસ્ય ંકમપિ અસ્તિ નૈવ જિનવરઃ ંવં ભણતિ ॥૪૦॥

દંસણુ ઙ્ઠ્યાદિ । દંસણુ ણાણુ ચરિત્તુ સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રત્રયં તસુ નિશ્ચયનયેન તસ્યૈવ ભવતિ । કસ્ય । જો સમ-ભાઉ કરેઙ્ઠ યઃ કર્તા સમભાવં કરોતિ ઙ્ઠયરહં ઙ્ઠતરસ્ય સમભાવરહિતસ્ય

અન્ય ગ્રંથકે વિસ્તારોંસે ક્યા, સમસ્ત પંથ તથા સકલ દ્વાદશાંગ ઙ્ઠસ સમભાવરૂપ સૂત્રકી હી ટીકા હૈ ॥૩૧॥

આગે જો જીવ સમભાવકો કરતા હૈ, ંસીકે નિશ્ચયસે સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્ચારિત્ર હોતા હૈ, અન્યકે નહીં, ંસા દિખલાતે હૈ—

ગાથા-૪૦

અન્વયાર્થ :—[દર્શનં જ્ઞાનં ચારિત્રં] સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન ચારિત્ર [તસ્ય] ંસીકે નિશ્ચયસે હોતે હૈ, [યઃ] જો યતિ [સમભાવં] સમભાવ [કરોતિ] કરતા હૈ, [ઙ્ઠતરસ્ય] ંસે સમભાવ રહિત જીવકે [ંકં અપિ] ંતીન રત્નોંમેંસે ંક ભી [નૈવ અસ્તિ] નહીં હૈ, [ંવં] ઙ્ઠસ-પ્રકાર [જિનવરઃ] જિનેન્દ્રદેવ [ભણતિ] કહતે હૈ ।

ભાવાર્થ :—નિશ્ચયનયસે નિજ શુદ્ધાત્મા હી ંપાદેય હૈ, ંસી રુચિરૂપ સમ્યગ્દર્શન ંસ સમભાવકે ધારકકે હોતા હૈ, ંર નિજ શુદ્ધાત્માકી ભાવનાસે ંત્પન્ન હુઆ જો વીતરાગ પરમાનંદ

વાઙ્મય (દ્વાદશાંગ) આની (સમભાવની) પ્રક્રિયામાત્ર જ ં.] ૂ.

હવે, જે સમભાવ કરે ં તેને જ નિશ્ચયથી સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર હોય ં, અન્યને નહિ ંમ દર્શાવે ં :—

ભાવાર્થ :—નિશ્ચયનયથી 'નિજ શુદ્ધ આત્મા જ ંપાદેય ં' ંવી રુચિરૂપ સમ્યગ્દર્શન તેને જ હોય ં, નિજશુદ્ધાત્માની સંવિત્તિથી ંત્પન્ન વીતરાગ પરમાનંદના મધુર-રસસ્વાદવાળો આ આત્મા ં અને નિરંતર આકુળતાના ંત્પાદક હોવાથી કટુક-

અધિકાર-૨ : ૬૦૬-૪૦]

પરમાત્મપ્રકાશ:

[૨૮૩

एक वि अत्थि णवि रत्नत्रयमध्ये नास्तेकमपि जिणवरु एउ भणेइ जिनवरो वीतरागः सर्वज्ञ एवं भणतीति। तथाहि। निश्चयनयेन निजशुद्धात्मैवोपादेय इति रुचिरूपं सम्यग्दर्शनं तस्यैव निजशुद्धात्मसंवित्तिसमुत्पन्नवीतरागपरमानन्दमधुररसास्वादोऽयमात्मा निरन्तराकुलत्वोत्पादकत्वात् कटुकरसास्वादाः कामक्रोधादय इति भेदज्ञानं तस्यैव भवति स्वरूपे चरणं चारित्रमिति वीतरागचारित्रं तस्यैव भवति। तस्य कस्य। वीतरागनिर्विकल्पपरमसामायिकभावानुकूलं निर्दोषपरमात्मसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुचरणरूपं यः समभावं करोतीति भावार्थः॥४०॥

अथ यदा ज्ञानी जीव उपशाम्यति तदा संयतो भवति कामक्रोधादिकषाय^१वशं गतः पुनरसंयतो भवतीति निश्चिनोति—

૧૬૭) જાવ્વઙ્ગ ણાણિઉ ઉવસમઙ્ગ તામઙ્ગ સંજદુ હોઙ્ગ ।
હોઙ્ગ કસાયહ્મં વસિ ગયઉ જીઉ અસંજદુ સો ॥૪૧॥

मधुर रसका आस्वाद उस स्वरूप आत्मा है, तथा हमेशा आकुलताके उपजानेवाले काम क्रोधादिक हैं, वे महा कटुक रसरूप अत्यंत विरस हैं, ऐसा जानना, वह सम्यग्ज्ञान और स्वरूपके आचरणरूप वीतरागचारित्र भी उसी समभावके धारण करनेवालेके ही होता है, जो मुनीश्वर वीतराग निर्विकल्प परम सामायिकभावकी भावनाके अनुकूल (सन्मुख) निर्दोष परमात्माके यथार्थ श्रद्धान, यथार्थ ज्ञान और स्वरूपका यथार्थ आचरणरूप अखंडभाव धारण करता है, उसीके परमसमाधिकी सिद्धि होती है॥४०॥

आगे ऐसा कहते हैं कि जिस समय ज्ञानी जीव शांतभावको धारण करता है, उसी समय संयमी होता है, तथा जब क्रोधादि कषायके वश होता है, तब असंयमी होता है—

રસસ્વાદવાળા આ કામ ક્રોધાદિ છે એવું ભેદજ્ઞાન તેને જ હોય છે, ‘સ્વરૂપમાં ચરવું તે ચારિત્ર’ એવું વીતરાગ ચારિત્ર તેને જ હોય છે કે જે વીતરાગ નિર્વિકલ્પ પરમસામાયિકની ભાવનાને અનુકૂળ નિર્દોષ પરમાત્માનાં સમ્યક્શ્રદ્ધાન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્અનુચરણરૂપ સમભાવ કરે છે. ૪૦.

હવે, જે સમયે જ્ઞાની જીવ ઉપશમભાવમાં સ્થિત હોય છે તે સમયે સંયત હોય છે અને જે સમયે કામક્રોધાદિ કષાયને વશ હોય છે ત્યારે તે અસંયત હોય છે, એમ નક્કી કરે છે :—

૧ પાઠાન્તરઃ—વશં ગત=સંગતઃ

૨૮૪]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૨ : દોહા-૪૧

યાવત્ જ્ઞાની ઉપશામ્યતિ તાવત્ સંયતો ભવતિ ।

ભવતિ કષાયાણાં વશે ગતઃ જીવઃ અસંયતઃ સ એવ ॥૪૧॥

જાંવડ્ ઇત્યાદિ । જાંવડ્ યદા કાલે ણાણિઉ જ્ઞાની જીવઃ ઉવસમઙ્ ઉપશામ્યતિ તામ-
ઇ તદા કાલે સંજદુ હોઙ્ સંયતો ભવતિ । હોઙ્ ભવતિ કસાયહં વસિ ગયઉ કષાયવશં ગતઃ
જીઉ જીવઃ । કથંભૂતો ભવતિ । અસંજદુ અસંયતઃ । કોડસૌ । સોઙ્ સ એવ પૂર્વોક્તજીવ ઇતિ ।
અયમત્ર ભાવાર્થઃ । અનાકુલત્વલક્ષણસ્ય સ્વશુદ્ધાત્મભાવનોત્પારમાર્થિકસુખસ્યાનુકૂલપરમોપશમે
યદા જ્ઞાની તિષ્ઠતિ તદા સંયતો ભવતિ તદ્વિપરીત પરમાકુલત્વોત્પાદકકામક્રોધાદૌ પરિણતઃ
પુનરસંયતો ભવતીતિ । તથા ચોક્તમ્—“અકસાયં તુ ચરિતં કષાયવસગદો અસંજદો હોદિ ।
ઉવસમઙ્ જમ્હિ કાલે તક્કાલે સંજદો હોદિ” ॥૪૧॥

ગાથા-૪૧

અન્વચાર્થ :—[યદા] જિસ સમય [જ્ઞાની જીવઃ] જ્ઞાની જીવ [ઉપશામ્યતિ]
શાંતભાવકો પ્રાપ્ત હોતા હૈ, [તદા] ઉસ સમય [સંયતઃ ભવતિ] સંયમી હોતા હૈ, ઓર
[કષાયાણાં] ક્રોધાદિ કષાયોંકે [વશે ગતઃ] આધીન હુઆ [સ એવ] વહી જીવ [અસંયતઃ]
અસંયમી [ભવતિ] હોતા હૈ ।

ભાવાર્થ :—આકુલતા રહિત નિજ શુદ્ધાત્માકી ભાવનાસે ઉત્પન્ન હુઆ નિર્વિકલ્પ
(અસલી) સુખકા કારણ જો પરમ શાંતભાવ ઉસમ્ને જિસ સમય જ્ઞાની ઠહરતા હૈ, ઉસી સમય
સંયમી કહલાતા હૈ, ઓર આત્મભાવનામ્ને પરમ આકુલતાકે ઉપજાનેવાલે કામ ક્રોધાદિક
અશુદ્ધ ભાવોંમ્ને પરિણમતા હુઆ જીવ અસંયમી હોતા હૈ, ઇસમ્ને કુછ સંદેહ નહીં હૈ । એસા
દૂસરી જગહ ભી કહા હૈ ‘અકસાયં’ ઇત્યાદિ । અર્થાત્ કષાયકા જો અભાવ હૈ, વહી ચારિત્ર
હૈ, ઇસલિયે કષાયકે આધીન હુઆ જીવ અસંયમી હોતા હૈ, ઓર જબ કષાયોંકો શાંત કરતા

ભાવાર્થ :—અનાકુળતા જેનું લક્ષણ છે એવા, સ્વશુદ્ધાત્માની ભાવનાથી ઉત્પન્ન
પારમાર્થિક સુખને અનુકૂળ પરમ ઉપશમભાવમાં જ્યારે જ્ઞાની સ્થિત હોય છે ત્યારે તે સંયત હોય
છે અને તેનાથી વિપરીત પરમાત્મામાં આકુળતાના ઉત્પાદક કામક્રોધાદિમાં પરિણમેલો હોય છે
ત્યારે અસંયત હોય છે. કહ્યું પણ છે કે—

“અકસાયં તુ ચરિતં કસાયવસગદો અસંજદો હોદિ ॥”

ઉવસમઙ્ જમ્હિ કાલે તક્કાલે સંજદા હોદિ ॥”

[અર્થ :—અકષાયભાવ (કષાયનો અભાવ) તે ચારિત્ર છે, કષાયને વશ થયેલો જીવ

અથ યેન કષાયા ભવન્તિ મનસિ તં મોહં ત્યજેતિ પ્રતિપાદયતિ—

૧૬૮) જેણ કસાય હવંતિ મણિ સો જિય મિલ્લહિ મોહુ ।

મોહ-કસાય-વિવજ્જયઝ પર પાવહિ સમ-બોહુ ॥૪૨॥

યેન કષાયા ભવન્તિ મનસિ તં જીવ મુચ્ચ મોહમ્ ।

મોહકષાયવિવર્જિતઃ પરં પ્રાપ્નોષિ સમબોધમ્ ॥૪૨॥

જેણ ઇત્યાદિ । જેણ યેન વસ્તુના વસ્તુનિમિત્તેન મોહેન વા । કિં ભવતિ । કસાય હવંતિ ક્રોધાદિકષાયા ભવન્તિ । ક્ર ભવન્તિ । મણિ મનસિ સો તં જિય હે જીવ મિલ્લહિ મુચ્ચ । કમ્ । તં પૂર્વોક્તે મોહુ મોહં મોહનિમિત્તપદાર્થ ચેતિ । પશ્ચાત્ કિં લભસે ત્વમ્ । મોહ-કષાય-વિવજ્જયઝ મોહકષાયવિવર્જિતઃ સન્ પર પરં નિયમેન પાવહિ પ્રાપ્નોષિ । કં કર્મતાપન્નમ્ । સમ-બોહુ સમબોધં

હૈ, તબ સંયમી કહલાતા હૈ ॥૪૧॥

આગે જિસ મોહસે મનમેં કષાયેં હોતીં હૈં, ડસ મોહકો તૂ છોડ, ઈસા વર્ણન કરતે હૈં—

ગાથા-૪૨

અન્વયાર્થ :—[જીવ] હે જીવ; [યેન] જિસ મોહસે અથવા મોહકે ઉત્પન્ન કરનેવાલી વસ્તુસે [મનસિ] મનમેં [કષાયાઃ] કષાય [ભવંતિ] હોવેં, [તં મોહમ્] ડસ મોહકો અથવા મોહ નિમિત્તક પદાર્થકો [મુચ્ચ] છોડ, [મોહકષાયવિવર્જિતઃ] ફિર મોહકો છોડનેસે મોહ કષાય રહિત હુઆ તૂ । [પરં] નિયમસે [સમબોધમ્] રાગ દ્વેષ રહિત જ્ઞાનકો [પ્રાપ્નોષિ] પાવેગા ।

ભાવાર્થ :—નિર્મોહ નિજ શુદ્ધાત્માકે ધ્યાનસે નિર્મોહ નિજ શુદ્ધાત્મતત્ત્વસે વિપરીત મોહકો હે જીવ છોડ । જિસ મોહસે અથવા મોહ કરનેવાલે પદાર્થસે કષાય રહિત પરમાત્મતત્ત્વરૂપ જ્ઞાનાન્દ સ્વભાવકે વિનાશક ક્રોધાદિ કષાય હોતે હૈં, ઇન્હીંસે સંસાર હૈ, ઇસલિયે મોહ કષાયકે અભાવ હોને પર હી રાગાદિ રહિત નિર્મલ જ્ઞાનકો તૂ પા સકેગા । ઈસા

અસંયત હોય છે અને જે કાળે કષાયને ઉપશમાવે છે તે કાળે જીવ સંયત હોય છે.] ૪૧.

હવે, જેનાથી (જે મોહથી) મનમાં કષાય થાય છે તે મોહને તું છોડ. એમ વર્ણન કરે છે :—

ભાવાર્થ :—નિર્મોહ એવા નિજશુદ્ધાત્માના ધ્યાન વડે નિર્મોહ એવા સ્વશુદ્ધાત્મતત્ત્વથી વિપરીત મોહને હે જીવ! તું છોડ, કે જે મોહથી અથવા મોહના નિમિત્તભૂત વસ્તુથી નિષ્કષાય પરમાત્મતત્ત્વના વિનાશક એવા ક્રોધાદિ કષાયો થાય છે. મોહકષાયનો અભાવ થતાં તું રાગાદિ

૨૮૬]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૨ : દોહા-૪૨

રાગદ્વેષરહિતં જ્ઞાનમિતિ। તથાહિ। નિર્મોહનિજશુદ્ધાત્મધ્યાનેન નિર્મોહસ્વશુદ્ધાત્મતત્ત્વવિપરીતં હે જીવ મોહં મુચ્ચ, યેન મોહેન મોહનિમિત્તવસ્તુના વા નિષ્કષાયપરમાત્મતત્ત્વવિનાશકાઃ ક્રોધાદિકષયા ભવન્તિ પશ્ચાન્મોહકષાયાભાવે સતિ રાગાદિરહિતં વિશુદ્ધજ્ઞાનં લભસે ત્વમિત્યભિપ્રાયઃ। તથા ચોક્તમ્—“તં વત્થું મુત્ત્વં જં પડિ ઉપ્પજ્જ કસાયમ્મી। તં વત્થુમલ્લિણ્ણો (તદ્ વસ્તુ અંગીકરોતિ, ઇતિ ટિપ્પણી) જત્થુવસમ્મો કસાયાણં” ॥૪૨॥

અથ હેયોપાદેયતત્ત્વં જ્ઞાત્વા પરમોપશમે સ્થિત્વા યેષાં જ્ઞાનિનાં સ્વશુદ્ધાત્મનિ રતિસ્ત ઇવ સુખિન ઇતિ કથયતિ—

૧૬૬) તત્તાત્તુ મુણેવિ મણિ જે થક્કા સમ—ભાવિ ।

તે પર સુહિયા ઇત્થુ જગિ જહ્ં રઙ અપ્પ—સહાવિ ॥૪૩॥

દૂસરી જગહ બી કહા હૈ। “તં વત્થું” ઇત્યાદિ। અર્થાત્ વહ વસ્તુ મન વચન કાયસે છોડની ચાહિયે, કિ જિસસે કષાયરૂપ અગ્નિ ઉત્પન્ન હો, તથા ઉસ વસ્તુકા અંગીકાર કરના ચાહિયે, જિસસે કષાયે શાંત હોં। તાત્પર્ય યહ હૈ, કિ વિષયાદિક સબ સામગ્રી ઓર મિથ્યાદૃષ્ટિ પાપિયોંકા સંગ સબ તરહસે મોહકષાયકો ઉપજાતે હોં, ઇસસે હી મનમેં કષાયરૂપી અગ્નિ દહકતી રહતી હૈ। વહ સબ પ્રકારસે છોડના ચાહિયે, ઓર સત્સંગતિ તથા શુભ સામગ્રી (કારણ) કષાયોંકો ઉપશમાતી હૈ,—કષાયરૂપી અગ્નિકો બુઝાતી હૈ, ઇસલિયે ઉસ સંગતિ વગૈરહકો અંગીકાર કરની ચાહિયે ॥૪૨॥

આગે હેયોપાદેય તત્ત્વકો જ્ઞાનકર પરમ શાંતભાવમેં સ્થિત હોકર જિનકે નિઃકષાયભાવ હુઆ ઓર નિજશુદ્ધાત્મામેં જિનકી લીનતા હુઈ, વે હી જ્ઞાની પરમ સુખી હોં, ઇસા કથન કરતે હોં—

રહિત વિશુદ્ધ જ્ઞાનને પામીશ એવો અભિપ્રાય છે. વળી ભગવતી આરાધના ગાથા ૨૬૨માં કહ્યું પણ છે કે “તં વત્થું મુત્ત્વં જં પડિ ઉપ્પજ્જ કસાયમ્મી। તં વત્થુમલ્લિણ્ણો જત્થુવસમ્મો કસાયાણં” (અર્થ :—જેના નિમિત્તથી કષાયરૂપી અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે તે વસ્તુ છોડવી જોઈએ અને જેના નિમિત્તથી કષાયો ઉપશાંત થાય છે તે વસ્તુનો આશ્રય કરવો જોઈએ-તે વસ્તુને અંગીકાર કરવી જોઈએ.) ૪૨.

હવે, હેય-ઉપાદેય તત્ત્વને જાણીને પરમ ઉપશમભાવમાં સ્થિત થઈને જે જ્ઞાનીઓને સ્વશુદ્ધાત્મામાં રતિ થઈ તેઓ જ સુખી છે, એમ કહે છે :—

तत्त्वातत्त्वं मत्वा मनसि ये स्थिताः समभावे ।
ते परं सुखिनः अत्र जगति येषां रतिः आत्मस्वभावे ॥४३॥

तत्तातत्तु इत्यादि। तत्तातत्तु मुणेवि अन्तस्तत्त्वं बहिस्तत्त्वं मत्वा। क्व। मणि मनसि जे ये केचन वीतरागस्वसंवेदनप्रत्यक्षज्ञानिनः थक्का स्थिता। क्व। सम-भावि परमोशमपरिणामे ते पर त एव सुहिया सुखिनः इत्थु जगि अत्र जगति। के ते। जहं रइ येषां रतिः। क्व। अप्प-सहावि स्वकीयशुद्धात्मस्वभावे इति। तथाहि। यद्यपि व्यवहारेणानादिवन्धनबद्धं तिष्ठति तथापि शुद्धनिश्चयेन प्रकृतिस्थित्यनुभागप्रदेशबन्धरहितं, यद्यप्यशुद्धनिश्चयेन स्वकृत-शुभाशुभकर्मफलभोक्ता तथापि शुद्धद्रव्यार्थिकनयेन निजशुद्धात्मतत्त्वभावनोत्थवीतरागपरमानन्दैक-सुखामृतभोक्ता, यद्यपि व्यवहारेण कर्मक्षयानन्तरं मोक्षभाजनं भवति तथापि शुद्धपारिणामिक-परमभावग्राहकेण शुद्धद्रव्यार्थिकनयेन सदा मुक्तमेव, यद्यपि व्यवहारेणेन्द्रियजनितज्ञानदर्शनसहितं

गाथा-४३

अन्वयार्थः—[ये] जो कोई वीतराग स्वसंवेदन प्रत्यक्षज्ञानी जीव [तत्त्वातत्त्वं] आराधने योग्य निज पदार्थ और त्यागने योग्य रागादि सकल विभावोंको [मनसि] मनमें [मत्वा] जानकर [समभावे स्थिताः] शांतभावमें तिष्ठते हैं, और [येषां रतिः] जिनकी लगन [आत्मस्वभावे] निज शुद्धात्म स्वभावमें हुई है, [ते परं] वे ही जीव [अत्र जगति] इस संसारमें [सुखिनः] सुखी हैं।

भावार्थः—यद्यपि यह आत्मा व्यवहारनयकर अनादिकालसे कर्मबंधनकर बंधा है, तो भी शुद्धनिश्चयनयकर प्रकृति, स्थिति, अनुभाग, प्रदेश—इन चार तरहके बंधनोंसे रहित है, यद्यपि अशुद्धनिश्चयनयसे अपने उपार्जन किये शुभ-अशुभ कर्मोंके फलका भोक्ता है, तो भी शुद्धद्रव्यार्थिकनयसे निज शुद्धात्मतत्त्वकी भावनासे उत्पन्न हुए वीतराग परमानंद सुखरूप अमृतका ही भोगनेवाला है, यद्यपि व्यवहारनयसे कर्मोंके क्षय होनेके बाद मोक्षका पात्र है, तो भी शुद्ध पारिणामिक परमभावग्राहक शुद्ध द्रव्यार्थिकनयसे सदा मुक्त ही है, यद्यपि

भावार्थः—जोके आ शुद्धात्मद्रव्य व्यवहारनयथी अनादिकाणथी बंधनथी बंधायेलो छे तोपण शुद्ध निश्चयनयथी प्रकृति, स्थिति, अनुभाग, प्रदेश अे चार प्रकारना बंधथी रडित छे, तथा अशुद्धनिश्चयनयथी स्वप्रकृत (पोते उपार्जन करेला) शुभ-अशुभ कर्मना इणनो भोक्ता छे तोपण शुद्धद्रव्यार्थिकनयथी निजशुद्धात्मतत्त्वनी भावनाथी उत्पन्न अेक (डेवण) वीतराग परमानंदरूप सुखामृतनो भोक्ता छे, तेमज व्यवहारनयथी कर्मना क्षय टाणो ज मोक्षनुं भाजन थाय छे तोपण शुद्ध पारिणामिक परमभावग्राहक शुद्धद्रव्यार्थिकनयथी सदा मुक्त ज छे, जो-

२८८]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकांश-२ : द्वा. ४३]

तथापि निश्चयेन सकलविमलकेवलज्ञानदर्शनस्वभावं, यद्यपि व्यवहारेण स्वोपात्तदेहमात्रं तथापि निश्चयेन लोकाकाशप्रमितासंख्येयप्रदेशं, यद्यपि व्यवहारेणोपसंहारविस्तारसहितं तथापि मुक्तावस्थायामुपसंहारविस्ताररहितं चरमशरीरप्रमाणप्रदेशं, यद्यपि पर्यायार्थिकनयेनोत्पादव्यय-ध्रौव्ययुक्तं तथापि द्रव्यार्थिकनयेन नित्यटङ्कोत्कीर्णज्ञायकैकस्वभावं निजशुद्धात्मद्रव्यं पूर्वं ज्ञात्वा तद्विलक्षणं परद्रव्यं च निश्चित्य पश्चात् समस्तमिथ्यात्तरागादिविकल्पत्यागेन वीतराग-चिदानन्दैकस्वभावे स्वशुद्धात्मतत्त्वे ये रतास्त एव धन्या इति भावार्थः। तथा चोक्तं परमात्म-तत्त्वलक्षणे श्रीपूज्यपादस्वामिभिः—नाभावो सिद्धिरिष्टा न निजगुणहतिस्तत्तपोभिर्न युक्तैः।

व्यवहारनयकर इंद्रियजनित मति आदि क्षयोपशमिकज्ञान तथा चक्षु आदि दर्शन सहित है तो भी निश्चयनयसे सकल विमल केवलज्ञान और केवलदर्शन स्वभाववाला है, यद्यपि व्यवहारनयकर यह जीव नामकर्मसे प्राप्त देहप्रमाण है, तो भी निश्चयनयसे लोकाकाशप्रमाण असंख्यातप्रदेशी है, यद्यपि व्यवहारनयसे प्रदेशोंके संकोच विस्तार सहित है, तो भी सिद्ध-अवस्थामें संकोच विस्तारसे चरमशरीरप्रमाण प्रदेशवाला है, और यद्यपि पर्यायार्थिकनयसे उत्पाद व्यय ध्रौव्यकर सहित है, तो भी द्रव्यार्थिकनयकर टङ्कोत्कीर्ण ज्ञानके अखंड स्वभावसे ध्रुव ही है। इस तरह पहिले निज शुद्धात्मद्रव्यको अच्छी तरह जानकर और आत्मस्वरूपसे विपरीत पुद्गलादि परद्रव्योंको भी अच्छी तरह निश्चय करके अर्थात् आप परका निश्चय करके बादमें समस्त मिथ्यात्व रागादि विकल्पोंको छोड़कर वीतराग चिदानंद स्वभाव शुद्धात्मतत्त्वमें जो लीन हुए हैं, वे ही धन्य हैं। ऐसा ही कथन परमात्मतत्त्वके लक्षणमें श्रीपूज्यपादस्वामीने कहा है, “नाभाव” इत्यादि। अर्थात् यह आत्मा व्यवहारनयकर अनादिका बँधा हुआ है, और अपने

के व्यवहारनयथी इंद्रियजनित ज्ञानदर्शन सहित छे तोपण निश्चयनयथी सकल-विमल-केवलज्ञान-केवलदर्शनस्वभाववाणी छे, तथा व्यवहारनयथी पोताना उपाश्वेला देह जेवडो ज छे तोपण निश्चयनयथी लोकाकाशप्रमाण असंख्यातप्रदेशी छे, व्यवहारनयथी प्रदेशोना संकोच-विस्तार सहित छे तोपण मुक्त-अवस्थां संकोच-विस्तार सहित चरमशरीरप्रमाण प्रदेशवाणी छे, जोके पर्यायार्थिकनयथी उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्त छे तोपण द्रव्यार्थिकनयथी नित्य टङ्कोत्कीर्ण ज्ञायक ज जेनो अेक स्वभाव छे. अेवा निजशुद्धात्मद्रव्यने प्रथम ज्ञानीने अने निजशुद्धात्म-द्रव्यथी विलक्षण परद्रव्यनो निश्चय करीने पछी समस्त मिथ्यात्तरागादि विकल्पनो त्याग करीने वीतराग चिदानंद ज जेनो अेक स्वभाव छे, अेवा स्वशुद्धात्मतत्त्वमां जेओ रत थया तेओ ज धन्य छे, श्री पूज्यपादस्वामीअे परमात्मतत्त्वना लक्षणमां पण कह्युं छे के :

“नाभावो सिद्धिरिष्टा न निजगुणहतिस्तत्तपोभिर्न युक्तैः।

अस्त्यात्मानादिबद्धः स्वकृतजफलभुक् तत्क्षयान्मोक्षभाजी ॥

यह श्लोक अपूर्ण है, भाषामें ‘नाभाव’ आदि लिखा है।

अधिकार-२ : ६०६-४४]

परमात्मप्रकाशः

[२८८

अस्त्यात्मानादिबद्धः स्वकृतजफलभुक् तत्क्षयान्मोक्षभाजी। ज्ञाताद्रष्टा स्वदेहप्रमितिरुपसमाहार-
विस्तारधर्मा। ध्रौव्योत्पत्तिव्ययात्मा स्वगुणयुत इतो नान्यथा साध्यसिद्धिः” ॥४३॥

अथ योऽसावेवोपशमभावं करोति तस्य निन्दाद्वारेण स्तुतिं त्रिकलेन कथयति—

१७०) बिण्णि वि दोस हवंति तसु जो सम—भाउ करेइ ।

बंधु जि णिहणइ अप्पणउ अणु जगु गहिलु करेइ ॥४४॥

द्वौ अपि दोषौ भवतः तस्य यः समभावं करोति ।

बन्धं एव निहन्ति आत्मीयं अन्यत् जगद् ग्रहिलं करोति ॥४४॥

किये हुए कर्मोंके फलका भोक्ता है, उन कर्मोंके क्षयसे मोक्षपदका भोक्ता है, ज्ञाता है, देखनेवाला है, अपनी देहके प्रमाण हैं, संसार-अवस्थामें प्रदेशोंके संकोच विस्तारको धारण करता हैं, उत्पाद, व्यय, ध्रौव्य सहित है, और अपने गुण पर्याय सहित है। इसप्रकार आत्माके जाननेसे ही साध्यकी सिद्धि है, दूसरी तरह नहीं है ॥४३॥

आगे जो संयमी परम शांतभावका ही कर्ता है, उसकी निंदा द्वारा स्तुति तीन गाथाओंमें करते हैं—

गाथा—४४

अन्वयार्थ :—[यः] जो साधु [समभावं] राग-द्वेषके त्यागरूप समभावको [करोति] करता है, [तस्य] उस तपोधनके [द्वौ अपि दोषौ] दो दोष [भवतः] होते हैं।

ज्ञाताद्रष्टा स्वदेहप्रमितिरुपसमाहारविस्तार धर्मा ।

ध्रौव्योत्पत्तिव्ययात्मा स्वगुणयुत इतो नान्यथा साध्यसिद्धिः ॥”

(सिद्धभक्ति-२)

(अर्थ :—कोई पोतानो के पोताना गुणनो अभाव करवा माटे तपश्चर्यादि विधिनी प्रवृत्ति करे ज नडि.

आत्मा अनादिथी कर्मो वडे बंधायेलो, पोते उपार्जेला शुभाशुभ कर्मनो भोक्ता तेना क्षयथी मोक्षनो भोक्ता, ज्ञाता-द्रष्टा, संसार-अवस्थाभां स्वदेह प्रमाणरूप, संकोच-विस्तारना स्वभाववाणो, उत्पाद व्ययध्रौव्यस्वरूप अने पोताना गुणथी युक्त छे, आवा स्वरूपे आत्माने जाणवाथी साध्यनी सिद्धि छे, अन्य प्रकारे जाणवाथी साध्यनी सिद्धि थती नथी. ४३.

૨૯૦]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૨ : દોહા-૪૪

વિણ્ણિ વિ ઇત્યાદિ। વિણ્ણિ વિ દ્વાવપિ। દ્વૌ કૌ। દોસ દોષૌ હવંતિ ભવતઃ તસુ યસ્ય તપોધનસ્ય જો સમ-ભાડ કરેઈ યઃ સમભાવં કરોતિ રાગદ્વેષત્યાગં કરોતિ। કૌ તૌ દ્વૌ। દોષૌ બંધુ જિ ણિહણઈ બન્ધમેવ નિહન્તિ। કથંભૂતં બન્ધમ્। અપ્પણડ આત્મીયં અણુ પુનઃ જગુ જગત્ પ્રાણિગણં ગહિલુ કરેઈ ગ્રહિલં પિશાચસમાનં વિકલં કરોતિ। અયમત્ર ભાવાર્થઃ। સમશબ્દેનાત્રાભેદનયેન રાગાદિરહિત આત્મા ભણ્યતે, તેન કારણેન યોડસૌ સમં કરોતિ વીતરાગચિદાનન્દૈકસ્વભાવં નિજાત્માનં પરિણમતિ તસ્ય દોષદ્વયં ભવતિ। કથમિતિ ચેત્। પ્રાકૃતભાષયા બન્ધુશબ્દેન જ્ઞાનાવરણાદિબન્ધા ભણ્યન્તે ગોત્રં ચ યેન કારણેનોપશમસ્વભાવેન પરમાત્મસ્વરૂપેણ પરિણતઃ સન્ જ્ઞાનાવરણાદિકર્મબન્ધં નિહન્તિ તેન કારણેન સ્તવનં ભવતિ, અથવા યેન કારણેન બન્ધુશબ્દેન ગોત્રમપિ ભણ્યતે તેન

[આત્મીયં બંધં એવ નિહંતિ] એક તો અપને બંધકો નષ્ટ કરતા હૈ, [પુનઃ] દૂસરે [જગદ્ ગ્રહિલં કરોતિ] જગત્કે પ્રાણિયોંકો બાવલા-પાગલ બના દેતા હૈ।

ભાવાર્થ :—યહ નિંદા દ્વારા સ્તુતિ હૈ। પ્રાકૃત ભાષામેં બંધુ શબ્દસે જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મબંધ ભી લિયા જાતા હૈ, તથા ભાઈકો ભી કહતે હૈં। યહાં પર બંધુ-હત્યા નિંદા હૈ, ઇસસે એક તો બંધુ-હત્યાકા દોષ આયા તથા દૂસરા દોષ યહ હૈ, કિ જો કોઈ ઇનકા ઉપદેશ સુનતા હૈ, વહ વસ્ત્ર આભૂષણકા ત્યાગકર નગન દિગંબર હો જાતા હૈ। કપડે ઉતારકર નંગા હો જાના ઉસે લોગ ગહલા-પાગલ કહતે હૈં। યે દોનોં લોકવ્યવહારમેં દોષ હૈં, ઇન શબ્દોંકે એસે અર્થ ઋપરસે નિકાલે હૈં। પરંતુ દૂસરે અર્થમેં કોઈ દોષ નહીં હૈ, સ્તુતિ હી હૈ। ક્યોંકિ કર્મબંધ નાશ કરને હી યોગ્ય હૈ, તથા જો સમભાવકા ધારક હૈ, વહ આપ નગન દિગમ્બર હો જાતા હૈ, ઔર અન્યકો દિગમ્બર

હવે, જે સંયમી ઉપશમભાવને કરે છે તેની નિંદા દ્વારા સ્તુતિ ત્રણ ગાથાસૂત્રો દ્વારા કહે છે :—

ભાવાર્થ :—અહીં અભેદનયથી 'સમ' શબ્દથી રાગાદિ રહિત આત્મા સમજવો; તેથી જે કોઈ સમતા કરે છે—વીતરાગ ચિદાનંદ જ જેનો એક સ્વભાવ છે એવા નિજ આત્મારૂપે પરિણમે છે—તેને બે દોષ ઊપજે છે. કેવી રીતે? પ્રાકૃત ભાષામાં 'બંધુ' શબ્દથી જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મનો બંધ કહેવાય છે અને ભાઈ પણ કહેવાય છે. જે કારણે ઉપશમ (શાંત) સ્વભાવથી પરમાત્મસ્વરૂપે પરિણમ્યો થકો જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મબંધને હણે છે તે કારણે સ્તુતિ થાય છે; જે કારણે 'બંધુ' શબ્દનો અર્થ ભાઈ પણ લેવાય છે તે 'બંધુધાતી' એ અર્થથી લોકવ્યવહારભાષાથી નિંદા પણ થાય છે (આ દોષ નથી પણ ગુણ છે, આ નિંદા દ્વારા સ્તુતિ છે.)

अधिकार-२ : ६०६-४५]

परमात्मप्रकाशः

[२८१

कारणेन बन्धुघाती लोकव्यवहारभाषया निन्दापि भवतीति। तथा चोक्तम्। लोकव्यवहारे ज्ञानिनां लोकः पिशाचो भवति लोकस्याज्ञानिजनस्य ज्ञानि पिशाच इति॥४४॥

अथ—

१७१) अण्णु वि दोसु हवेइ तसु जो सम-भाउ करेइ ।

सत्तु वि मिल्लिवि अप्पणउ परहँ णिलीणु हवेइ ॥४५॥

अन्यः अपि दोषो भवति तस्य यः समभावं करोति ।

शत्रुमपि मुक्त्वा आत्मीयं परस्य निलीनः भवति ॥४५॥

अण्णु वि इत्यादि। अण्णु वि न केवलं पूर्वोक्त अन्योऽपि दोसु दोषः हवेइ भवति तसु तस्य तपोधनस्य। यः किं करोति। जो सम-भाउ करेइ यः कर्ता समभावं

कर देता है, सो मूढ़ लोग निंदा करते हैं। यह दोष नहीं है गुण ही है। मूढ़ लोगोंके जाननेमें ज्ञानीजन बावले हैं, और ज्ञानियोंके जाननेमें जगतके जन बावले हैं। क्योंकि ज्ञानी जगतसे विमुख हैं, तथा जगत् ज्ञानियोंसे विमुख है ॥४४॥

आगे समभावके धारक मुनिकी फिर भी निंदा-स्तुति करते हैं—

गाथा-४५

अन्वयार्थ :—[यः] जो [समभावं] समभावको [करोति] करता है, [तस्य] उस तपोधनके [अन्यः अपि दोषः] दूसरा भी दोष [भवति] है। क्योंकि [परस्य निलीनः] परके आधीन [भवति] होता है, और [आत्मीयं अपि] अपने आधीन भी [शत्रुम्] शत्रुको [मुंचति] छोड़ देता है।

भावार्थ :—जो तपोधन धन धान्यादिका राग त्यागकर परम शांतभावको आदरता है, राजा-रंकको समान जानता है, उसके दोष कभी नहीं हो सकता। सदा स्तुतिके योग्य है, तो

वणी, कहुं पणु छे के—“लोकव्यवहारे ज्ञानिनां लोकः पिशाचः भवति लोकस्याज्ञानिजनस्य ज्ञानी पिशाच इति॥” (अर्थ :—लोकव्यवहारमां ज्ञानीओने जगतना लोको पिशाच (पागल) लागे छे, ज्यारे लोकना मूढ अज्ञानी जनोने ज्ञानी पिशाच लागे छे.) ४४.

उवे, समताना धारक मुनिनी इरी निंदा-स्तुति करे छे :—

भावार्थ :—जे रागादिरहित समभावस्वरूप निजपरमात्मानी भावना करे छे ते पुरुष ‘शत्रु’ शब्दथी वाच्य अवा ज्ञानावरणादि कर्मरूप निश्चयशत्रुने छोडे छे अने ‘पर’ शब्दथी वाच्य

२८२]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : दोहा-४६]

करोति। पुनरपि किं करोति। सत्तु वि मिल्लिवि शत्रुमपि मुञ्चति। कथंभूतं शत्रुम्। अप्पणउ आत्मीयम्। पुनश्च किं करोति। परहं णिलीणु हवेइ परस्यापि लीनः अधीनो भवति इति। अयमत्र भावार्थः यो रागादिरहितस्य समभावलक्षणस्य निजपरमात्मनो भावनां करोति स पुरुषः शत्रुशब्दवाच्यं ज्ञानावरणादिकर्मरूपं निश्चयशत्रु मुञ्चति परशब्दवाच्यं परमात्मानमाश्रयति च तेन कारणेन तस्य स्तुतिर्भवति। अथवा यथा लोकव्यवहारेण बन्धनबद्धं निजशत्रुं मुक्त्वा कोऽपि केनापि कारणेन तस्यैव परशब्दवाच्यस्य शत्रोरधीनो भवति तेन कारणेन स निन्दां लभते तथा शब्दच्छलेन तपोधनोऽपीति ॥४५॥

अथ—

१७२) अण्णु वि दोसु हवेइ तसु जो समभाउ करेइ ।
वियलु हवेविणु इक्कलउ उप्परि जगहँ चडेइ ॥४६॥

अन्यः अपि दोषः भवति तस्य यः समभावं करोति ।

विकलः भूत्वा एकाकी उपरि जगतः आरोहति ॥४६॥

भी शब्दकी योजनासे निन्दा द्वारा स्तुति की गई है, वह इस तरहसे है कि शत्रु शब्दसे कहे गये जो ज्ञानावरणादि कर्म-शत्रु उनको छोड़कर पर शब्दसे कहे गये परमात्माका आश्रय करता है। इसमें निन्दा क्या हुआ, बल्कि स्तुति ही हुई। परंतु लोकव्यवहारमें अपने आधीन शत्रुको छोड़कर किसी कारणसे पर शब्दसे कहे गये शत्रुके आधीन आप होता है, इसलिये लौकिक-निन्दा हुई; यह शब्दके निन्दा-स्तुति की गई। वह शब्दसे श्लेष होनेसे रूपअलंकार कहा गया है ॥४५॥

आगे समदृष्टिकी फिर भी निन्दा-स्तुति करते हैं—

गाथा-४६

अन्वयार्थ :—[यः] जो तपस्वी महामुनि [समभावं] समभावको [करोति] करता

अथवा परमात्मानो आश्रय करे छे, ते कारणे तेनी स्तुति थाय छे अथवा जेवी रीते लोकव्यवहारमां बंधनथी बंधायेल निजशत्रुने छोडीने कोई पण कारणे पोते ज 'पर' शब्दथी वाच्य अथवा शत्रुने आधीन थाय छे तेथी निन्दा पाभे छे, तेवी रीते तपोधन पण शब्दना छणथी निन्दा पाभे छे. ४५.

१ पाठान्तरः—मुञ्चति=मुक्त्वा

अण्णु वि इत्यादि। अण्णु वि न केवलं पूर्वोक्तान्योऽपि दोषः हवेइ भवति। तसु तस्य तपस्विनः। यः किं करोति। जो सम-भाउ करेइ यः कर्ता समभावं करोति। पुनरपि किं करोति। वियलु हवेविणु विकलः कलरहितः शरीररहितो भूत्वा इक्कलउ एकाकी पश्चात् उपपरि जगहं चडेइ उपरितनभागे जगतो लोकस्यारोहणं करोतीति। अयमत्राभिप्रायः। यः तपस्वी रागादिविकल्परहितस्य परमोपशमरूपस्य निजशुद्धात्मनो भावनां करोति स सकलशब्दवाच्यं शरीरं मुक्त्वा लोकस्योपरि तिष्ठति तेन कारणेन स्तुतिं लभते अथवा यथा कोऽपि लोकमध्ये चित्तविकलो भूतः सन् निन्दां लभते तथा शब्दच्छलेन तपोधनोऽपीति ॥४६॥

अथ स्थलसंख्याबाह्यं प्रक्षेपकं कथयति—

१७३) जा णिसि सयलहँ देहियहँ जोग्गिउ तहँ जगगेइ ।

जहँ पुणु जगगइ सयलु जगु सा णिसि मणिवि सुवेइ ।४६*१।

है, [तस्य] उसके [अन्यः अपि] दूसरा भी [दोषः] दोष [भवति] होता है, जोकि [विकलः भूत्वा] शरीर रहित होके अथवा बुद्धि धन वगैरः से भ्रष्ट होकर [एकाकी] अकेला [जगतः उपरि] लोकके शिखर पर अथवा सबके ऊपर [आरोहति] चढ़ता है।

भावार्थ :—जो तपस्वी रागादि रहित परम उपशमभावरूप निज शुद्धात्माकी भावना करता है, उसकी शब्दके छलसे तो निन्दा है, कि विकल अर्थात् बुद्धि वगैरह से भ्रष्ट होकर लोक अर्थात् लोकोंके ऊपर चढ़ता है। यह लोक-निन्दा हुई। लेकिन असलमें ऐसा अर्थ है, कि विकल अर्थात् शरीर से रहित होकर तीन लोकके शिखर (मोक्ष) पर विराजमान हो जाता है। यह स्तुति ही है। क्योंकि जो अनंत सिद्ध हुए, तथा होंगे, वे शरीर रहित निराकार होके जगत् के शिखर पर विराजे हैं ॥४६॥

आगे स्थलसंख्याके सिवाय क्षेपक दोहा कहते हैं—

उवे, समभावने धारक मुनिनी इरी पण निंदा-स्तुति करे छे :—

भावार्थ :—जे तपस्वी रागादि विकल्प रहित परम-उपशमरूप निजशुद्धात्मानी भावना करे छे ते 'कुण' शब्दथी वाच्य अेवा शरीरने छोडीने लोकाग्रे स्थित थाय छे ते कारणे स्तुति पामे छे अथवा जेवी रीते कोई लोकमां धनथी रहित थयो थको निंदाने पामे छे, तेवी रीते तपोधन पण शब्दना छणथी निंदा पामे छे. ४६.

उवे, स्थलसंख्याथी बाह्य क्षेपक दोडानुं कथन करे छे :—

२८४]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : ६०६-४६*१

या निशा सकलानां देहिनां योगी तस्यां जागर्ति ।

यत्र पुनः जागर्ति सकलं जगत् तां निशां मत्वा स्वपिति ॥४६*१॥

जा णिसि इत्यादि। जा णिसि या वीतरागपरमानन्दैकसहजशुद्धात्मावस्था मिथ्यात्तरागाद्यन्धकारावगुण्डिता सती रात्रिः प्रतिभाति। केषाम्। सयलहं देहियहं सकलानां स्वशुद्धात्मसंवित्तिरहितानां देहिनाम्। जोगिउ तहिं जग्गेइ परमयोगी वीतरागनिर्विकल्प-स्वसंवेदनज्ञानरत्नप्रदीपप्रकाशेन मिथ्यात्तरागादिविकल्पजालान्धकारमपसार्य स तस्यां तु शुद्धात्मना जागर्ति। जहिं पुणु जग्गइ सयलु जगु यत्र पुनः शुभाशुभमनोवाक्काय-परिणामव्यापारे परमात्मतत्त्वभावनापराङ्मुखः सन् जगज्जागर्ति स्वशुद्धात्मपरिज्ञानरहितः

गाथा-४६*१

अन्वयार्थ :—[या] जो [सकलानां देहिनां] सब संसारी जीवोंकी [निशा] रात है, [तस्यां] उस रात में [योगी] परम तपस्वी [जागर्ति] जागता है, [पुनः] और [यत्र] जिसमें [सकलं जगत्] सब संसारी जीव [जागर्ति] जाग रहे हैं, [तां] उस दशाको [निशां मत्वा] योगी रात मानकर [स्वपिति] योग निद्रामें सोता है।

भावार्थ :—जो जीव वीतराग परमानंदरूप सहज शुद्धात्माकी अवस्थासे रहित हैं, मिथ्यात्व रागादि अंधकार से मंडित हैं, इसलिये इन सबोंको वह परमानंद अवस्था रात्रिके समान मालूम होती है। कैसे ये जगतके जीव हैं, कि आत्म-ज्ञानसे रहित हैं, अज्ञानी हैं, और अपने स्वरूपसे विमुख हैं, जिनके जाग्रत-दशा नहीं हैं, अचेत सो रहे हैं, ऐसी रात्रि में वह परमयोगी वीतराग निर्विकल्प स्वसंवेदन ज्ञानरूपी रत्नदीपके प्रकाशसे मिथ्यात्व रागादि विकल्प-जालरूप अंधकारको दूरकर अपने स्वरूपमें सावधान होनेसे सदा जागता है। तथा शुद्धात्माके ज्ञानसे रहित शुभ, अशुभ मन, वचन, कायके परिणामरूप व्यापारवाले स्थावर जंगम सकल अज्ञानी जीव परमात्मतत्त्वकी भावनासे परान्मुख हुए विषय-कषायरूप अविद्यामें सदा सावधान हैं, जाग

भावार्थ :—स्वशुद्धात्माना संवेदनशील रहित सर्व संसारी जीवोंने, जे वीतराग परमानंदरूप अक सलज शुद्धात्माना अवस्था मिथ्यात्व, रागादि अंधकारशी छवायेदी रात लागे छे ते शुद्धात्माना अवस्थां तो ते परमयोगी, वीतरागनिर्विकल्प स्वसंवेदनज्ञानरूपी रत्नदीपकना प्रकाशशी मिथ्यात्व, रागादि विकल्पजालरूप अंधकारने छोडीने शुद्धस्वरूप वडे जागे छे.

वणी, स्वशुद्धात्माना परिज्ञानशी रहित सकल अज्ञानीजन परमात्मतत्त्वनी भावनाशी परान्मुख थतो जे शुभाशुभ मन-वचन-कायाना परिणामना व्यापारमां जागे छे, तेने रात्रि मानीने

अधिकार-२ : ६०६-४७]

परमात्मप्रकाशः

[२८५

सकलोऽज्ञानी जनः सा णिसि मणिवि सुवेइ तां रात्रिं मत्वा त्रिगुप्तिगुप्तः सन् वीतराग-
निर्विकल्पपरमसमाधियोगनिद्रायां स्वपिति निद्रां करोतीति। अत्र बहिर्विषये शयनमेवोपशमो
भण्यत इति तात्पर्यार्थः ॥४६*१॥

अथ ज्ञानी पुरुषः परमवीतरागरूपं समभावं मुक्त्वा बहिर्विषये रागं न गच्छतीति
दर्शयति—

१७४) णाणि मुएप्पिणु भाउ समु कित्थु वि जाइ ण राउ ।
जेण लहेसइ णाणमउ तेण जि अप्प—सहाउ ॥४७॥

ज्ञानी मुक्त्वा भावं शमं क्वापि याति न रागम् ।

येन लभिष्यति ज्ञानमयं तेन एव आत्मस्वभावम् ॥४७॥

रहे हैं, उस अवस्थामें विभावपर्यायके स्मरण करनेवाले महामुनि सावधान (जागते) नहीं रहते।
इसलिये संसारकी दशासे सोते हुए मालूम पड़ते हैं। जिनको आत्मस्वभावके सिवाय विषय-
कषायरूप प्रपंच मालूम भी नहीं है। उस प्रपंचको रात्रिके समान जानकर उसमें याद नहीं रखते,
मन, वचन, कायकी तीन गुप्तियोंमें अचल हुए वीतराग निर्विकल्प परम समाधिरूप योग-निद्रामें
मगन हो रहे हैं। सारांश यह है, कि ध्यानी मुनियोंको आत्मस्वरूप ही गम्य है, प्रपंच गम्य
नहीं है, और जगतके प्रपंची मिथ्यादृष्टि जीव, उनको आत्मस्वरूपकी गम्य (खबर) नहीं है,
अनेक प्रपंचोंमें (झगड़ोंमें) लगे हुए हैं। प्रपंचकी सावधानी रखनेको भूल जाना वही परमार्थ
है, तथा बाह्य विषयोंमें जाग्रत होना ही भूल है ॥४६*१॥

आगे जो ज्ञानी पुरुष हैं, वे परमवीतरागरूप समभावको छोड़कर शरीरादि परद्रव्यमें राग
नहीं करते, ऐसा दिखलाते हैं—

गाथा—४७

अन्वयार्थ :—[ज्ञानी] निजपरके भेदका जाननेवाला ज्ञानी मुनि [शमं भावं]
समभावको [मुक्त्वा] छोड़कर [क्वापि] किसी पदार्थ में [रागम् न याति] राग नहीं करता,

योगी त्रय गुप्तिथी गुप्त थयो थको वीतरागनिर्विकल्प परमसमाधिरूप योगनिद्रामां सूवे छे.

अडीं, बाह्य विषयमां शयनने ज उपशम कडेवामां आवेल छे, अेवो तात्पर्यार्थ
छे. ४६*१.

उवे, ज्ञानी पुरुष परम वीतरागरूप समभावने छोडीने बाह्य विषयमां राग करता नथी,
अेम दशावे छे :—

२८६]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिऋत-२ : द्दोः-४७]

णाणि इत्यादि। णाणि परमात्मरागाद्यास्रवयोर्भेदज्ञानी मुण्णिणु मुक्त्वा। कम्। भाउ भावम्। कथंभूतं भावम्। समु उपशमं पञ्चेन्द्रियविषयाभिलाषरहितं वीतराग-परमाह्लादसहितम्। कित्थु वि जाइ ण राउ तं पूर्वोक्तं समभावं मुक्त्वा क्वापि बहिर्विषये रागं न याति न गच्छति। कस्मादिति चेत्। जेण लहेसइ येन कारणेन ^१लभिष्यति भाविकाले प्राप्स्यति। कम्। णाणमउ ज्ञानमयं केवलज्ञाननिर्वृत्तं केवलज्ञानान्तर्भूतानन्तगुणं। तेण जि तेनैव सम्भावेन अप्प-सहाउ निर्दोषिपरमात्मस्वभावमिति। इदमत्र तात्पर्यम्। ज्ञानी पुरुषः शुद्धात्मानुभूतिलक्षणं समभावं विहाय बहिर्भावे रागं न गच्छति येन कारणेन समभावेन विना शुद्धात्मलाभो न भवतीति॥४७॥

अथ ज्ञानी कमप्यन्यं न भणति न प्रेरयति न स्तौति न निन्दतीति प्रतिपादयति—

[येन] इसी कारण [ज्ञानमयं] ज्ञानमयी निर्वाणपद [प्राप्स्यति] पावेगा, [तेनैव] और उसी समभावसे [आत्मस्वभावम्] केवलज्ञान पूर्ण आत्मस्वभावको आगे पावेगा।

भावार्थ :—जो अनंत सिद्ध हुए वे समभावके प्रसाद से हुए हैं, और जो होवेंगे, इसी भाव से होंगे। इसलिये ज्ञानी समभावके सिवाय अन्य भावों में राग नहीं करते। इस समभावके बिना अन्य उपायसे शुद्धात्माका लाभ नहीं है। एक समभाव ही भवसागरसे पार होनेका उपाय है। समभाव उसे कहते हैं, जो पचेन्द्रिके विषयोंकी अभिलाषासे रहित वीतराग परमानंदसहित निर्विकल्प निजभाव हो॥४७॥

आगे कहते हैं, कि ज्ञानीजन समभावका स्वरूप जानता हुआ न किसीसे पढ़ता है, न किसीको पढ़ाता है, न किसीको प्रेरणा करता है, न किसीकी स्तुति करता है, न किसीकी निंदा करता है—

भावार्थ :—परमात्मा अने रागादि आश्रवणो भेदज्ञानी पंचेन्द्रियविषयनी अभिलाषा रहित अने वीतराग परम आह्लाद सहित उपशमभावने छोडीने-ते पूर्वोक्त समभावने छोडीने -कोई पण आह्य विषयमां रागने पामतो नथी-रागने करतो नथी, जेथी ते समभावथी जे ज्ञानमय-जे केवणज्ञानमां अनंतगुणो अन्तर्भूत छे—अेवा केवणज्ञानथी रयायेल-निर्दोष परमात्म-स्वभावने लविष्यमां पामशे.

ज्ञानी पुरुष शुद्धात्मानी अनुभूतिस्वरूप समभावने छोडीने अडिर्भावमां रागी थतो नथी, कारण के समभाव विना शुद्धात्मानी प्राप्ति थती नथी. ४७.

उवे, ज्ञानी पुरुष अन्य पासेथी कंठपण लणतो नथी अने अन्यने प्रेरतो नथी (लणवतो नथी) कोईनी स्तुति के निंदा करतो नथी, अेम कडे छे :—

१ पाठान्तरः—लभिष्यति=लप्स्यते

१७५) भणइ भणावह णवि थुणइ णिदह णाणि ण कोइ ।

सिद्धिहिं कारणु भाउ समु जाणंतउ पर सोइ ॥४८॥

भणति भाणयति नैव स्तौति निन्दति ज्ञानी न कमपि ।

सिद्धेः कारणं भावं समं जानन् परं तमेव ॥४८॥

भणइ इत्यादि। भणइ भणति नैव भणावह नैवान्यं भाणयति न भणन्ते प्रेरयति णवि थुणइ नैव स्तौति णिदह णाणि ण कोइ निन्दति ज्ञानी न कमपि। किं कुर्वन् सन्। सिद्धिहिं कारणु भाउ समु जाणंतउ पर सोइ जानन्। कम्। परं भावं परिणामम्। कथंभूतम्। समु समं रागद्वेषरहितम्। पुनरपि कथंभूतं कारणम्। कस्याः। सिद्धेः परं नियमेन सोइ तमेव सिद्धिकारणं परिणाममिति। इदमत्र तात्पर्यम्। परमोपेक्षासंयमभावनारूपं विशुद्धज्ञानदर्शननिज-शुद्धात्मतत्त्वसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुभूतिलक्षणं साक्षात्सिद्धिकारणं कारणसमयसारं जानन् त्रिगुप्तावस्थायां अनुभवन् सन् भेदज्ञानी पुरुषः परं प्राणिनं न भणति न प्रेरयति न स्तौति न च निन्दतीति ॥४८॥

गाथा-४८

अन्वयार्थः :—[ज्ञानी] निर्विकल्प ध्यानी पुरुष [कमपि न] न किसीका [भणति] शिष्य होकर पढ़ता है, न गुरु होकर किसीको [भाणयति] पढ़ाता है, [नैव स्तौति निन्दति] न किसीकी स्तुति करता है, न किसीकी निंदा करता है, [सिद्धेः कारणं] मोक्षका कारण [समं भावं] एक समभावको [परं] निश्चयसे [जानन्] जानता हुआ [तमेव] केवल आत्मस्वरूपमें अचल हो रहा है, अन्य कुछ भी शुभ-अशुभ कार्य नहीं करता।

भावार्थः :—परमोपेक्षा संयम अर्थात् तीन गुणोंमें स्थिर परम समाधि उसमें आरूढ जो परमसंयम उसकी भावनारूप निर्मल यथार्थ सम्यग्दर्शन, सम्यग्ज्ञान, सम्यक्चारित्र वही जिसका लक्षण है, ऐसा मोक्षका कारण जो समयसार उसे जानता हुआ, अनुभवता हुआ, अनुभवी पुरुष न किसी प्राणीको सिखाता है, न किसीसे सीखता है, न स्तुति करता है, न निंदा करता है। जिसके शत्रु, मित्र, सुख, दुःख, सब एक समान हैं ॥४८॥

भावार्थः :—परम उपेक्षासंयमनी भावनारूप विशुद्धज्ञानदर्शनवाणा निजशुद्धात्मतत्त्वनां सम्यक्श्रद्धान, सम्यग्ज्ञान अने सम्यग्अनुभूति जेनुं स्वरूप छे अेवा साक्षात् मोक्षना कारणरूप कारणसमयसारने जाणतो थको, त्रण गुप्तिथी गुप्त अवस्थायां अनुभवतो भेदज्ञानी पुरुष बीजा प्राणी पासेथी भणतो नथी अने बीजा प्राणीने प्रेरतो नथी (अर्थात् भण्णावतो नथी), कोर्छनी स्तुति करतो नथी के कोर्छनी निंदा करतो नथी. ४८.

२८८]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : द्वादश-४८

अथ बाह्याभ्यन्तरपरिग्रहेच्छापञ्चेन्द्रियविषयभोगाकांक्षादेहमूर्च्छाव्रतादिसंकल्पविकल्परहितेन निजशुद्धात्मध्यानेन योऽसौ निजशुद्धात्मानं जानाति स परिग्रहविषयदेहव्रताव्रतेषु रागद्वेषौ न करोतीति चतुःकलं प्रकटयति—

१७६) गंथहँ उप्परि परम-मुणि देसु वि करइ ण राउ ।

गंथहँ जेण वियाणियउ भिण्णउ अप्प-सहाउ ॥४६॥

ग्रन्थस्य उपरि परममुनिः द्वेषमपि करोति न रागम् ।

ग्रन्थाद् येन विज्ञातः भिन्नः आत्मस्वभावः ॥४६॥

गंथहँ इत्यादि। गंथहँ उप्परि ग्रन्थस्य बाह्याभ्यन्तरपरिग्रहस्योपरि अथवा ग्रन्थ रचनारूपशास्त्रस्योपरि परम-मुणि परमतपस्वी देसु वि करइ ण द्वेषमपि न करोति न राउ

आगे बाह्य अंतरंग परिग्रहकी इच्छासे पाँच इंद्रियोंके विषय-भोगोंकी वांछासे रहित हुआ देहमें ममता नहीं करता, तथा मिथ्यात्व अव्रत आदि समस्त संकल्प-विकल्पोसे रहित जो निज शुद्धात्मा उसे जानता है, वह परिग्रहमें तथा विषय देहसंबंधी व्रत-अव्रतमें राग-द्वेष नहीं करता, ऐसा चार—सूत्रोंसे प्रगट करते हैं—

गाथा-४९

अन्वयार्थ :—[ग्रन्थस्य उपरि] अंतरङ्ग बाह्य परिग्रहके ऊपर अथवा शास्त्रके ऊपर जो [परममुनिः] परम तपस्वी [रागम् द्वेषमपि न करोति] राग और द्वेष नहीं करता है [येन] जिस मुनिने [आत्मस्वभावः] आत्माका स्वभाव [ग्रन्थात्] ग्रन्थसे [भिन्नः विज्ञातः] जुदा जान लिया है ।

भावार्थ :—मिथ्यात्व, वेद, राग, द्वेष, हास्य, रति, अरति, शोक, भय, जुगुप्सा, क्रोध, मान, माया, लोभ—ये चौदह अंतरङ्ग परिग्रह और क्षेत्र, वास्तु (घर), हिरण्य,

उवे, बाह्य-अभ्यंतर परिग्रहनी ईच्छा, पांच ईन्द्रियोना विषयोने भोगववानी आकांक्षा, देहनी मूर्च्छा अने व्रतादिना संकल्प-विकल्पथी रहित अेवा निज शुद्धात्माना ध्यान वडे जे कोई निज शुद्धात्माने जाणे छे ते परिग्रह, विषयो, देह अने व्रत-अव्रतमां राग-द्वेष करतो नथी, अेम थार सूत्रोथी प्रगट करे छे :—

भावार्थ :—मिथ्यात्व, स्त्रीआदिने वेदवानी आकांक्षारूप त्रिषुवेद, हास्य, अरति, रति, शोक, भय, जुगुप्सारूप छे नोकषाय अने क्रोध, मान, माया, लोभरूप थार कषाय अे थौद

અધિકાર-૨ : દોહા-૪૯]

પરમાત્મપ્રકાશ:

[૨૯૯

રાગમપિ। યેન તપોધનેન કિં કૃતમ્। ગંથહં જેણ વિયાણિયઠ ભિણ્ણઠ અપ્પ-સહાઠ
ગ્રન્થાત્સકાશાઘેન વિજ્ઞાતો ભિન્ન આત્મસ્વભાવ ઇતિ। તદ્યથા। મિથ્યાત્વં, સ્ત્ર્યાદિવેદકાંક્ષારૂપ-
વેદત્રયં હાસ્યરત્યરતિશોકભયજુગુપ્સારૂપં નોકષાયષટ્કં, ક્રોધમાનમાયાલોભરૂપં કષાયચતુષ્ટયં
ચેતિ ચતુર્દશાભ્યન્તરપરિગ્રહાઃ, ક્ષેત્રવાસ્તુહિરણ્યસુવર્ણધનધાન્યદાસીદાસકુપ્યભાણ્ડરૂપા બાહ્યપરિ-
ગ્રહાઃ ઇત્યંભૂતાન્ બાહ્યાભ્યન્તરપરિગ્રહાન્ જગત્ત્રયે કાલત્રયેઽપિ મનોવચનકાયૈઃ
કૃતકારિતાનુમતૈશ્ચ ત્યક્ત્વા શુદ્ધાત્મોપલમ્બલક્ષણે વીતરાગનિર્વિકલ્પસમાધૌ સ્થિત્વા ચ યો
બાહ્યાભ્યન્તર-પરિગ્રહાદ્વિન્નમાત્માનં જાનાતિ સ પરિગ્રહસ્યોપરિ રાગદ્વેષૌ ન કરોતિ। અત્રેદં
વ્યાખ્યાનં એવં ગુણવિશિષ્ટનિર્ગ્રન્થસ્યૈવ શોભતે ન ચ સપરિગ્રહસ્યેતિ તાત્પર્યાર્થઃ॥૪૬॥

અથ—

૧૭૭) વિસયહં ઉપ્પરિ પરમ-મુણિ દેસુ વિ કરહ્ ણ રાઠ ।

વિસયહં જેણ વિયાણિયઠ ભિણ્ણઠ અપ્પ-સહાઠ ॥૫૦॥

સુવર્ણ, ધન, ધાન્ય, દાસી, દાસ, કુપ્ય, ભાંડરૂપ દસ બાહ્ય પરિગ્રહ—ઇસપ્રકાર ચૌબીસ
તરહકે બાહ્ય અભ્યંતર પરિગ્રહોંકો ત્રીન જગતમેં, ત્રીનોં કાલોંમેં, મન, વચન, કાય, કૃત
કારિત અનુમોદનાસે છોડ઼ ઓર શુદ્ધાત્માકી પ્રાપ્તિરૂપ વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિમેં ઠહરકર
પરવસ્તુસે અપનેકો ભિન્ન જાનતા હૈ, વો હી પરિગ્રહકે ઊપર રાગ-દ્વેષ નહીં કરતા હૈ। યહાં
પર એસા વ્યાખ્યાન નિર્ગ્રંથ મુનિકો હી શોભા દેતા હૈ, પરિગ્રહધારીકો નહીં શોભા દેતા હૈ,
એસા તાત્પર્ય જાનના ॥૪૯॥

આગે વિષયોંકે ઊપર વીતરાગતા દિખલાતે હૈં—

અભ્યંતર પરિગ્રહો અને ક્ષેત્ર, વાસ્તુ, ચાંદી, સુવર્ણ, ધન, ધાન્ય, દાસ, દાસી, કુપ્ય, ભાંડરૂપ
દશ બાહ્ય પરિગ્રહો—એ પ્રમાણે ચોવીસ બાહ્ય અભ્યંતર પરિગ્રહોને ત્રણ લોક અને ત્રણ કાળમાં
મન, વચન, કાયાથી, કરવું, કરાવવું, અનુમોદનથી છોડીને અને શુદ્ધાત્માની પ્રાપ્તિ જેનું લક્ષણ
છે એવી વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સ્થિત થઈને જે બાહ્ય અભ્યંતર પરિગ્રહથી ભિન્ન
આત્માને જાણે છે, તે પરિગ્રહ ઉપર રાગ-દ્વેષ કરતો નથી.

અહીં, આવા ગુણવિશિષ્ટ નિર્ગ્રંથને જ (નિર્ગ્રંથ મુનિને જ) આ કથન શોભે છે પણ
પરિગ્રહધારીને શોભતું નથી, એવો તાત્પર્યાર્થ છે. ૪૯.

વળી (હવે, પરમ મુનિ વિષયો ઉપર રાગ-દ્વેષ કરતો નથી, એમ કહે છે) :—

300]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : द्वा-५०]

विषयाणां उपरि परममुनिः द्वेषमपि करोति न रागम् ।

विषयेभ्यः येन विज्ञातः भिन्नः आत्मस्वभावः ॥५०॥

विसयहं इत्यादि। विसयहं उपरि विषयाणामुपरि परम-मुनिः परममुनिः देसु वि करइ ण राउ द्वेषमपि नापि करोति न च रागमपि। येन किं कृतम्। विसयहं जेण वियाणियउ विषयेभ्यो येन विज्ञातः। कोऽसौ विज्ञातः। भिण्णउ अप्प-सहाउ आत्मस्वभावः। कथंभूतो भिन्न इति। तथा च। द्रव्येन्द्रियाणि भावेन्द्रियाणि द्रव्येन्द्रियभावेन्द्रियग्राह्यान् विषयांश्च दृष्ट-श्रुतानुभूतान् जगत्त्रये कालत्रयेऽपि मनोवचनकायैः कृतकारितानुमतैश्च त्यक्त्वा निजशुद्धात्म-भावनासमुत्पन्नवीतरागपरमानन्दैकरूपसुखामृतरसास्वादेन तृप्तो भूत्वा यो विषयेभ्यो भिन्नं शुद्धात्मानमनुभवति स मुनिपञ्चेन्द्रियविषयेषु रागद्वेषौ न करोति। अत्र यः पञ्चेन्द्रियविषयसुखान्निवर्त्य स्वशुद्धात्मसुखे तृप्तो भवति तस्यैवेदं व्याख्यानं शोभते न च

गाथा-५०

अन्वयार्थः—[परममुनिः] महामुनि [विषयाणां उपरि] पाँच इन्द्रियोंके स्पर्शादि विषयों पर [रागमपि द्वेषं] राग और द्वेष [न करोति] नहीं करता, अर्थात् मनोज्ञ विषयों पर राग नहीं करता और अनिष्ट विषयों पर द्वेष नहीं करता; क्योंकि [येन] जिनसे [आत्मस्वभावः] अपना स्वभाव [विषयेभ्यः] विषयोंसे [भिन्नः विज्ञातः] जुदा समझ लिया है। इसलिये वीतराग दशा धारण कर ली है।

भावार्थः—द्रव्येन्द्रि, भावेन्द्रि और इन दोनोंसे ग्रहण करने योग्य देखे सुने अनुभव किये जो रूपादि विषय हैं, उनको मन, वचन, काय, कृत, कारित अनुमोदनासे छोड़कर और निज शुद्धात्माकी भावनासे उत्पन्न वीतराग परमानंदरूप अतीन्द्रियसुखके रसके आस्वादानेसे तृप्त होकर विषयोंसे भिन्न अपने आत्माको जो मुनि अनुभवता है, वो ही विषयोंमें राग-द्वेष नहीं करता। यहाँ पर तात्पर्य यह है, कि जो पंचेन्द्रियोंके विषय-सुखसे निवृत्त होकर निज शुद्ध आत्म-सुखमें तृप्त होता है, उसीको यह व्याख्यान शोभा देता

भावार्थः—द्रव्येन्द्रिय अने भावेन्द्रियने अने द्रव्येन्द्रिय तथा भावेन्द्रियथी ग्राह्य अेवा द्देषेला, सांभणेला, अनुभवेला विषयोने त्रश लोक अने त्रश काणमां मन-वचन-कायाथी कृत, कारित, अनुमोदनथी छोडीने निजशुद्धात्मानी भावनाथी उत्पन्न वीतराग परमानंद जेनुं अेक रुप छे अेवा सुखामृतना रसास्वादथी तृप्त थईने जे विषयोथी भिन्न शुद्ध आत्माने अनुभवे छे ते मुनि पांथ ईन्द्रियोना विषयमां राग-द्वेष करतो नथी.

अडीं, जे पांथ ईन्द्रियना विषयसुखने निवर्तीने स्वशुद्ध आत्मसुखमां तृप्त रडे छे तेने

વિષયાસક્તસ્યેતિ ભાવાર્થઃ ॥૫૦॥

અથ—

૧૭૮) દેહહં ઉપ્પરિ પરમ-મુણિ દેસુ વિ કરહ્ ણ રાહ ।

દેહહં જેણ વિયાણિયહ્ ભિણ્ણહ્ અપ્પ-સહાહ્ ॥૫૧॥

દેહસ્ય ઉપરિ પરમમુનિઃ દ્વેષમપિ કરોતિ ન રાગમ્ ।

દેહાદ્ યેન વિજ્ઞાતઃ ભિન્નઃ આત્મસ્વભાવઃ ॥૫૧॥

દેહહં इत्यादि। देहहं उपपरि देहस्योपरि परम-मुणि परममुनिः देसु वि करह् ण राह
द्वेषमपि न करोति न रागमपि। येन किं कृतम्। देहहं जेण वियाणियह् देहात्सकाशाद्येन
विज्ञातः। कोऽसौ। भिण्णह् अप्प-सहाह् आत्मस्वभावः। कथंभूतो विज्ञातः। तस्माद्देहाद्भिन्न
इति। तथाहि—“सपरं बाधासहिदं विच्छिण्णं बंधकारणं विसमं। जं इंदिएहिं लद्धं तं सुक्खं
है, और विषयाभिलाषीको नहीं शोभता ॥५०॥

आगे साधु देहके ऊपर भी राग-द्वेष नहीं करता—

गाथा-५१

अन्वयार्थ :—[परममुनिः] महामुनि [देहस्य उपरि] मनुष्यादि शरीरके ऊपर भी
[रागमपि द्वेषम्] राग और द्वेषको [न करोति] नहीं करता अर्थात् शुभ शरीरसे राग नहीं
करता, अशुभ शरीरसे द्वेष नहीं करता, [येन] जिसने [आत्मस्वभावः] निजस्वभाव [देहात्]
देहसे [भिन्नः विज्ञातः] भिन्न जान लिया है। देह तो जड़ है, आत्मा चैतन्य है, जड़ चैतन्यका
क्या संबंध ?

भावार्थ :—इन इंद्रियोंसे जो सुख उत्पन्न हुआ है, वह दुःखरूप ही है। ऐसा कथन
श्रीप्रवचनसारमें कहा है। ‘सपरम’ इत्यादि। इसका तात्पर्य ऐसा है, कि जो इंद्रियोंसे सुख प्राप्त
જ આ વ્યાખ્યાન શોભે છે પણ જેઓ વિષયમાં આસક્ત છે તેમને આ કથન શોભતું નથી, એવો
ભાવાર્થ છે. ૫૦.

વળી (હવે, પરમ મુનિ દેહ ઉપર પણ રાગ-દ્વેષ કરતો નથી, એમ કહે છે.) :—

ભાવાર્થ :—કહ્યું પણ છે કે—સપરં બાધાસહિદં વિચ્છિણ્ણં વિસમં। જ ઇંદિયોહિં લદ્ધં તં સુક્કં
दुक्खमेव तहा॥ (श्री प्रवचनसार ७६) अर्थ :—जे इंद्रियोथी प्राप्त थाय છે, તે સુખ પરના
સંબંધવાળું, બાધાસહિત, વિચ્છિન્ન, બંધનું કારણ અને વિષમ છે; (એ રીતે તે દુઃખ જ છે.)

302]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-2 : द्वादश-५१

दुःखमेव तहा ॥” इति गाथाकथितलक्षणं दृष्टश्रुतानुभूतं यदेहजनितसुखं तज्जगत्रये कालत्रयेऽपि मनवचनकायैः कृतकारितानुमतैश्च त्यक्त्वा वीतरागनिर्विकल्पसमाधिबलेन पारमार्थिकानाकुलत्व-लक्षणसुखपरिणते निजपरमात्मनि स्थित्वा च य एव देहाद्भिन्नं स्वशुद्धात्मानं जानाति स एव देहस्योपरि रागद्वेषौ न करोति। अत्र य एव सर्वप्रकारेण देहममत्वं त्यक्त्वा देहसुखं नानुभवति तस्यैवेदं व्याख्यानं शोभते नापरस्येति तात्पर्यार्थः ॥५१॥

अथ—

१७६) वित्ति-णिवित्तिहिं परम-मुणि देसु वि करइ ण राउ ।

बंधहं हेउ वियाणियउ एयहं जेण सहाउ ॥५२॥

होता है, वह सुख दुःखरूप ही है, क्योंकि वह सुख परवस्तु है, निजवस्तु नहीं है, बाधा सहित है, निराबाध नहीं है, नाशके लिए हुए है, जिसका नाश हो जाता है, बन्धका कारण है, और विषम है। इसलिए इन्द्रियसुख दुःखरूप ही है, ऐसा इस गाथामें जिसका लक्षण कहा गया है, ऐसे देहजनित सुखको मन, वचन, काय, कृत, कारित अनुमोदनासे छोड़े। वीतरागनिर्विकल्पसमाधिके बलसे आकुलता रहित परमसुख निज परमात्तामें स्थित होकर जो महामुनि देहसे भिन्न अपने शुद्धात्माको जानता है, वही देहके ऊपर राग-द्वेष नहीं करता। जो सब तरह देहसे निर्ममत्व होकर देहसे सुखको नहीं अनुभवता, उसीके लिए यह व्याख्यान शोभा देता है, और देहबुद्धिवालोंको नहीं शोभता, ऐसा अभिप्राय जानना ॥५१॥

आगे प्रवृत्ति और निवृत्तिमें भी महामुनि राग-द्वेष नहीं करता, ऐसा कहते हैं—

એ પ્રમાણે આ ગાથામાં કહેલા લક્ષણવાળું, દેખેલું, સાંભળેલું અને અનુભવેલું જે દેહજનિત સુખ છે તેને ત્રણ લોકમાં ત્રણ કાળમાં મન-વચન-કાયથી કૃત, કારિત, અનુમોદનથી છોડીને અને વીતરાગનિર્વિકલ્પ સમાધિના બળથી અનાકુળતા જેનું લક્ષણ છે એવા પારમાર્થિક સુખરૂપે પરિણત નિજ પરમાત્મામાં સ્થિત થઈને જે મહામુનિ દેહથી ભિન્ન સ્વશુદ્ધાત્માને જાણે છે તે જ દેહની ઉપર રાગ-દ્વેષ કરતો નથી.

અહીં, સર્વ પ્રકારે દેહનું મમત્વ છોડીને દેહસુખને જે અનુભવતો નથી તેને આ વ્યાખ્યાન શોભે છે પણ બીજાને નહિ. (પણ જે દેહબુદ્ધિવાળા છે તેમને આ વ્યાખ્યાન શોભતું નથી), એવો તાત્પર્યાર્થ છે. ૫૧.

વળી (હવે, પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિમાં પણ મહામુનિ રાગ-દ્વેષ કરતો નથી. એમ કહે છે) :—

વૃત્તિનિવૃત્ત્યોઃ પરમમુનિઃ દ્વેષમપિ કરોતિ ન રાગમ્ ।

બન્ધસ્ય હેતુઃ વિજ્ઞાતઃ એતયોઃ યેન સ્વભાવઃ ॥૫૨॥

વિત્તિણિવિત્તિહિંં ઇત્યાદિ । વિત્તિ-ણિવિત્તિહિંં વૃત્તિનિવૃત્તિવિષયે વ્રતાવ્રતવિષયે પરમ-મુનિ પરમમુનિઃ દેસુ વિ કરઙ્ ણ રાઙ્ દ્વેષમપિ ન કરોતિ ન ચ રાગમ્ । યેન કિં કૃતમ્ । બંધહં હેઙ્ વિયાણિયઙ્ બન્ધસ્ય હેતુર્વિજ્ઞાતઃ । કોઙ્સૌ । એયહં જેણ સહાઙ્ એતયોર્વ્રતાવ્રતયોઃ સ્વભાવો યેન વિજ્ઞાત ઇતિ । અથવા પાઠાન્તરમ્ । “ભિણ્ણઙ્ જેણ વિયાણિયઙ્ એયહં અપ્પસહાઙ્” ભિન્નો યેન વિજ્ઞાનઃ । કોઙ્સૌ । આત્મસ્વભાવઃ । કાભ્યામ્ । એતાભ્યાં વ્રતાવ્રતવિકલ્પાભ્યાં સકાશાદિતિ । તથાહિ । યેન વ્રતાવ્રતવિકલ્પૌ પુણ્યપાપબન્ધકારણભૂતૌ વિજ્ઞાતૌ સ શુદ્ધાત્મનિ સ્થિતઃ સન્ વ્રતવિષયે રાગં ન કરોતિ તથા ચાવ્રતવિષયે દ્વેષં ન કરોતીતિ । અત્રાહ પ્રભાકરભટ્ટઃ । હે ભગવન્

ગાથા-૫૨

અન્વયાર્થ :—[પરમમુનિ] મહામુનિ [વૃત્તિનિવૃત્ત્યોઃ] પ્રવૃત્તિ ઓર નિવૃત્તિમેં [રાગમ્ અપિ દ્વેષમ્] રાગ ઓર દ્વેષકો [ન કરોતિ] નહીં કરતા, [યેન] જિસને [એતયોઃ] ઇન દોનોંકા [સ્વભાવઃ] સ્વભાવ [બંધસ્ય હેતુઃ] કર્મબંધકા કારણ [વિજ્ઞાતઃ] જાન લિયા હૈ ।

ભાવાર્થ :—વ્રત-અવ્રતમેં પરમમુનિ રાગ-દ્વેષ નહીં કરતા જિસને ઇન દોનોંકા સ્વભાવ બંધકા કારણ જાન લિયા હૈ । અથવા પાઠાંતર હોનેસે એસા અર્થ હોતા હૈ, કિ જિસને આત્માકા સ્વભાવ ભિન્ન જાન લિયા હૈ । અપના સ્વભાવ પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિસે રહિત હૈ । જહાં વ્રત-અવ્રતકા વિકલ્પ નહીં હૈ । યે વ્રત, અવ્રત, પુણ્ય, પાપરૂપ બંધકે કારણ હૈં । એસા જિસને જાન લિયા, વહ આત્મામેં તલ્લીન હુઆ વ્રત-અવ્રતમેં રાગ-દ્વેષ નહીં કરતા । એસા કથન સુનકર પ્રભાકરભટ્ટને પૂછા, હે ભગવન્, જો વ્રત પર રાગ નહીં કરે, તો વ્રત ક્યોં ધારણ કરે ? એસે કથનમેં વ્રતકા નિષેધ હોતા હૈ । તબ યોગીન્દ્રાચાર્ય કહતે હૈં, કિ વ્રતકા અર્થ યહ હૈ, કિ સબ શુભ-અશુભ ભાવોંસે નિવૃત્તિ

ભાવાર્થ :—વ્રત-અવ્રતના વિકલ્પો (અનુક્રમે) પુણ્યબંધ અને પાપબંધના કારણ છે, એમ જોણે જાણ્યું છે તે શુદ્ધ આત્મામાં સ્થિત થયો થકો વ્રતના વિષયમાં રાગ કરતો નથી અને અવ્રતના વિષયમાં દ્વેષ કરતો નથી.

એવું કથન સાંભળીને અહીં પ્રભાકરભટ્ટ પ્રશ્ન પૂછે છે કે હે ભગવાન! જો વ્રત ઉપર રાગનું તાત્પર્ય (રાગ કરવાનું પ્રયોજન) નથી (જો વ્રત ઉપર પણ રાગ કરવા યોગ્ય નથી) તો વ્રતનો નિષેધ થયો?

ભગવાન્ યોગીન્દ્રાચાર્ય કહે છે કે વ્રતનો અર્થ શો? (સર્વ શુભ-અશુભ ભાવોથી)

યદિ વ્રતસ્યોપરિ રાગતાત્પર્યં નાસ્તિ તર્હિ વ્રતં નિષિદ્ધમિતિ। ભગવાનાહ। વ્રતં કોડર્થઃ। સર્વનિવૃત્તિપરિણામઃ। તથા ચોક્તમ્—“હિંસાનૃતસ્તેયાબ્રહ્મપરિગ્રહેભ્યો વિરતિર્વ્રતમ્” અથવા। “રાગદ્વેષૌ પ્રવૃત્તિઃ સ્યાન્નિવૃત્તિસ્તન્નિષેધનમ્। તૌ ચ બાહ્યાર્થસંબન્ધૌ તસ્માત્તાંસ્તુ પરિત્યજેત્ ॥” પ્રસિદ્ધં પુનરહિંસાદિવ્રતં એકદેશેન વ્યવહારેણેતિ। કથમેકદેશવ્રતમિતિ ચેત્। તથાહિ। જીવઘાતે નિવૃત્તિર્જીવદયાવિષયે પ્રવૃત્તિઃ, અસત્યવચનવિષયે નિવૃત્તિઃ સત્યવચનવિષયે પ્રવૃત્તિઃ, અદત્તાદાન-વિષયે નિવૃત્તિઃ દત્તાદાનવિષયે પ્રવૃત્તિરિત્યાદિરુપેણેકદેશં વ્રતમ્। રાગદ્વેષરૂપસંકલ્પ-વિકલ્પકલ્લોલમાલારહિતે ત્રિગુપ્તિગુપ્તપરમસમાધૌ પુનઃ શુભાશુભત્યાગાત્પરિપૂર્ણ વ્રતં ભવતીતિ।

પરિણામ હોના। એસા હી અન્ય ગ્રંથોંમેં ભી “રાગદ્વેષૌ” ઇત્યાદિસે કહા હૈ। અર્થ યહ હૈ કિ રાગ ઓર દ્વેષ દોનોં પ્રવૃત્તિયાં હૈં, તથા ઇનકા નિષેધ વહ નિવૃત્તિ હૈ। યે દોનોં અપને નહીં હૈં, અન્ય પદાર્થકે સંબંધસે હૈં। ઇસલિયે ઇન દોનોંકો છોડે। અથવા “હિંસાનૃતસ્તેયાબ્રહ્મપરિગ્રહેભ્યો વિરતિર્વ્રતમ્” એસા કહા ગયા હૈ। ઇસકા અર્થ યહ હૈ, કિ પ્રાણિયોંકો પીડા દેના, ઝૂઠ વચન બોલના, પરધન હરના, કુશીલકા સેવન ઓર પરિગ્રહ ઇનસે જો વિરક્ત હોના, વહી વ્રત હૈ। યે અહિંસાદિ વ્રત પ્રસિદ્ધ હૈં, વે વ્યવહારનયકર એકદેશરૂપ વ્રત હૈં। યહી દિખલાતે હૈં—જીવઘાતમેં નિવૃત્તિ, જીવદયામેં પ્રવૃત્તિ, અસત્ય વચનમેં નિવૃત્તિ, સત્ય વચનમેં પ્રવૃત્તિ, અદત્તાદાન (ચોરી) સે નિવૃત્તિ, અચોર્યમેં પ્રવૃત્તિ ઇત્યાદિ સ્વરૂપસે એકદેશવ્રત કહા જાતા હૈ, ઓર રાગ-દ્વેષરૂપ સંકલ્પ વિકલ્પોંકી કલ્લોલોંસે રહિત ત્રિ ગુપ્તિસે ગુપ્ત સમાધિમેં શુભાશુભકે ત્યાગસે પરિપૂર્ણ વ્રત હોતા હૈ। અર્થાત્ અશુભકી નિવૃત્તિ ઓર શુભકી પ્રવૃત્તિરૂપ એકદેશવ્રત ઓર શુભ, અશુભ દોનોંકા હી ત્યાગ હોના વહ પૂર્ણ વ્રત હૈ। ઇસલિયે પ્રથમ અવસ્થામેં વ્રતકા નિષેધ નહીં હૈ એકદેશ વ્રત હૈ, ઓર પૂર્ણ અવસ્થામેં સર્વદેશ વ્રત હૈ। યહાં પર કોઈ યદિ પ્રશ્ન કરે, કિ વ્રતસે ક્યા પ્રયોજન ?

નિવૃત્તિના પરિણામ થવા તે વ્રત છે. કહ્યું પણ છે કે “હિંસાનૃતસ્તેયાબ્રહ્મપરિગ્રહેભ્યઃ વિરતિર્વ્રતમ્।” (તત્ત્વાર્થ સૂત્ર અ. ૭ સૂ. ૧) (અર્થ :—હિંસા, જૂઠ, ચોરી, મૈથુન અને પરિગ્રહથી નિવૃત્ત થવું તે વ્રત છે) અથવા “રાગદ્વેષૌ પ્રવૃત્તિઃ સ્યાન્નિવૃત્તિસ્તન્નિષેધનમ્। તૌ ચ બાહ્યાર્થસંબન્ધૌ તસ્માત્તાંસ્તુ પરિત્યજેત્ ॥” આત્માનુશાસન ૨૩૭) (અર્થ :—રાગ-દ્વેષ બન્ને પ્રવૃત્તિ છે અને તે બન્નેનો અભાવ તે નિવૃત્તિ છે. વળી આ બન્ને બાહ્ય પદાર્થના સંબંધથી થાય છે તેથી રાગ અને દ્વેષ એ બન્નેને છોડવા જોઈએ.)

વળી, એકદેશવ્યવહારનયની અપેક્ષાએ અહિંસાદિ વ્રતો પ્રસિદ્ધ છે. એકદેશવ્રત કેવી રીતે? આ પ્રમાણે-જીવહિંસાથી નિવૃત્તિ અને જીવદયામાં પ્રવૃત્તિ, અસત્ય વચનથી નિવૃત્તિ અને સત્ય વચનમાં પ્રવૃત્તિ અદત્તાદાનથી નિવૃત્તિ અને દત્તાદાનમાં પ્રવૃત્તિ, ઈત્યાદિ સ્વરૂપે એકદેશવ્રત છે. રાગ-દ્વેષરૂપ સંકલ્પ-વિકલ્પની તરંગમાળાથી રહિત ત્રણ ગુપ્તિથી ગુપ્ત પરમ

કશ્ચિદાહ। વ્રતેન કિં પ્રયોજનમાત્મભાવનયા મોક્ષો ભવિષ્યતિ। ભરતેશ્વરેણ કિં વ્રતં કૃતમ્, ઘટિકાદ્વયેન મોક્ષં ગતઃ ઇતિ। અથ પરિહારમાહ। ભરતેશ્વરોઽપિ પૂર્વ જિનદીક્ષાપ્રસ્તાવે લોચાનન્તરં હિંસાદિનિવૃત્તિરૂપં મહાવ્રતવિકલ્પં કૃત્વાન્તર્મુહૂર્તે ગતે સતિ દૃષ્ટશ્રુતાનુભૂતભોગાકાંક્ષારૂપનિદાન-બન્ધાદિવિકલ્પરહિતે મનોવચનકાયનિરોધલક્ષણે નિજશુદ્ધાત્મધ્યાને સ્થિત્વા પશ્ચાન્નિર્વિકલ્પો જાતઃ। પરં કિંતુ તસ્ય સ્તોકકાલત્વાન્મહાવ્રતપ્રસિદ્ધિર્નાસ્તિ। અથેદં મતં વચમપિ તથા કુર્મોઽવસાનકાલે। નૈવં વક્તવ્યમ્। યદ્યેકસ્યાન્ધસ્ય કથંચિન્નિધાનલાભો જાતસ્તર્હિં કિં સર્વેષાં ભવતીતિ ભાવાર્થઃ। તથા ચોક્તમ્—“પુલ્વમભાવિદજોગો મરણે આરાહઓ જદિ વિ કોઈ। ખન્નગનિધિદિટ્ઠંતં તં ચુ આત્મભાવનાસે હી મોક્ષ હોતા હૈ। ભરતજી મહારાજને ક્યા વ્રત ધારણ કિયા થા ? વે તો દો ઘડીમેં હી કેવલજ્ઞાન પાકર મોક્ષ ગયે। ઇસકા સમાધાન એસા હૈ, કિ ભરતેશ્વરને પહેલે જિનદીક્ષા ધારણ કી, શિરકે કેશલુચ્ચન કિયે, હિંસાદિ પાપોંકી નિવૃત્તિરૂપ પાંચ મહાવ્રત આદરે। ફિર એક અંતર્મુહૂર્તમેં સમસ્ત વિકલ્પ રહિત મન, વચન, કાય રોકનેરૂપ નિજ શુદ્ધાત્મધ્યાન ઉસમેં ઠઠરકર નિર્વિકલ્પ હુએ। વે શુદ્ધાત્માકા ધ્યાન, દેખે, સુને ઓર ભોગે હુએ ભોગોંકી વાંછારૂપ નિદાન બન્ધાદિ વિકલ્પોંસે રહિત એસે ધ્યાનમેં તલ્લીન હોકર કેવલી હુએ। જબ રાજ છોડા, ઓર મુનિ હુએ તખી કેવલી હુએ, તબ ભરતેશ્વરને અંતર્મુહૂર્તમેં કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કિયા। ઇસલિયે મહાવ્રતકી પ્રસિદ્ધિ નહીં હુઈ। ઇસ પર કોઈ મૂર્ખ એસા વિચાર લેવે, કિ જૈસા ઁનકો હુઆ વૈસે હમકો ખી હોવેગા। એસા વિચાર ઠીક નહીં હૈ। યદિ કિસી એક અંધેકો કિસી તરહસે નિધિકા લાભ હુઆ, તો ક્યા સખીકો એસા હો સકતા હૈ ? સબકો નહીં હોતા। ભરત સરીખે ભરત હી હુએ। ઇસલિયે અન્ય ભવ્યજીવોંકો યહી યોગ્ય હૈ, કિ તપ સંયમકા સાધન કરના હી શ્રેષ્ઠ હૈ। એસા હી “પુલ્વ” ઇત્યાદિ ગાથાસે સમાધિમાં તો શુભાશુભ બન્નેનો ત્યાગ હોવાથી પરિપૂર્ણ વ્રત છે. (આ રીતે પરિપૂર્ણ વ્રતમાં શુભ પરિણામનો પણ ત્યાગ હોવાથી વ્રત ઉપર પણ રાગ કરવા યોગ્ય નથી.)

અહીં, કોઈ પ્રશ્ન કરે કે વ્રતથી શું પ્રયોજન છે? માત્ર આત્મભાવનાથી મોક્ષ થઈ જશે? ભરતેશ્વરે ક્યાં વ્રત કર્યાં હતાં? છતાં પણ તેઓ બે ઘડીમાં મોક્ષે ચાલ્યા ગયા.

તેનો પરિહાર કરે છે, ભરતેશ્વરે પણ પહેલાં જિનદીક્ષા ધારણ કરતી વખતે માથાનું કેશલોચન કર્યા પછી હિંસાદિ પાપોની નિવૃત્તિરૂપ મહાવ્રતોના વિકલ્પને કરીને અન્તર્મુહૂર્ત જતાં, દેખેલા, સાંભળેલા અને અનુભવેલા ભોગોની આકાંક્ષારૂપ નિદાનબંધાદિના વિકલ્પોથી રહિત, મન-વચન-કાયના નિરોધરૂપ નિજશુદ્ધાત્મધ્યાનમાં સ્થિત થઈને પછી નિર્વિકલ્પ થયા. પણ તેમને અલ્પકાળના મહાવ્રત હોવાથી તેમના મહાવ્રતની પ્રસિદ્ધિ ન થઈ. અહીં કોઈ અજ્ઞાની એમ કહે કે અમે પણ મરણકાળે તેવી રીતે કરીશું, તો એમ કહેવું યોગ્ય નથી કારણ કે જો કોઈ એક આંધળાને કોઈ પણ રીતે ખજાનાની પ્રાપ્તિ થઈ ગઈ તો શું બધાને તે રીતે થાય? એવો ભાવાર્થ છે. કહ્યું પણ છે કે “પુલ્વમભાવિદજોગો મરણે આરાહઓ જદિ વિ કોઈ। ખન્નગનિધિદિટ્ઠંતં

૩૦૬]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૨ : દોહા-૫૨

પમાણં ણ સવ્વત્થા ॥” ॥૫૨॥

एवं मोक्षमोक्षफलमोक्षमार्गप्रतिपादकमहाधिकारमध्ये परमोपशमभावव्याख्यानोपलक्षणत्वेन चतुर्दशसूत्रैः १ स्थलं समाप्तम् । अथानन्तरं निश्चयनयेन पुण्यपापे द्वे समाने इत्याद्युपलक्षणत्वेन चतुर्दशसूत्रपर्यन्तं व्याख्यानं क्रियते । तद्यथा—योऽसौ विभाव-स्वभावपरिणामौ निश्चयनयेन बन्धमोक्षहेतुभूतौ न जानाति स एव पुण्यपापद्वयं करोति न चान्य इति मनसि संप्रधार्य सूत्रमिदं प्रतिपादयति—

दूसरी जगह भी कहा है। अर्थ ऐसा है, कि जिसने पहले तो योगका अभ्यास नहीं किया, और मरणके समय भी जो कभी आराधक हो जावे, तो यह बात ऐसी जानना, कि जैसे किसी अंधे पुरुषको निधिका लाभ हुआ हो। ऐसी बात सब जगह प्रमाण नहीं हो सकती। कभी कहीं पर होवे तो होवे ॥५२॥

इस तरह मोक्ष, मोक्षका फल, और मोक्षके मार्गके कहनेवाले दूसरे महाधिकारमें परम उपशांतभावके व्याख्यानकी मुख्यतासे अंतरस्थलमें चौदह दोहे पूर्ण हुए।

आगे निश्चयनयकर पुण्य-पाप दोनों ही समान हैं, ऐसा चौदह दोहोंमें कहते हैं। जो कोई स्वभावपरिणामको मोक्षका कारण और विभावपरिणामको बंधका कारण निश्चयसे ऐसा भेद नहीं जानता है, वही पुण्य-पापका कर्ता होता है, अन्य नहीं, ऐसा मनमें धारणकर यह गाथा-सूत्र कहते हैं—

તં યુ પમાણં ણ સવ્વત્થા ॥” (ભગવતી આરાધના ૨૪) [અર્થ :—જેવી રીતે કોઈ પુરુષ મરણના અવસર પહેલાં યોગનો અભ્યાસ ન કર્યો હોવા છતાં મરણ વખતે કદાચ આરાધક થઈ જાય છે તો તે અંધપુરુષને કદાચિત્ નિધિની પ્રાપ્તિ થાય છે તેના જેવું કહેવાય. પણ આવું બધી જગ્યાએ ખરેખર થાય તેવું પ્રમાણ નથી (પણ આવું બધી જગ્યાએ અવશ્ય થાય જ એમ સંભવતું જ નથી.) ૫૨.

એ પ્રમાણે મોક્ષ, મોક્ષફળ અને મોક્ષમાર્ગના પ્રતિપાદક મહાધિકારમાં ચૌદ ગાથાસૂત્રો વડે પરમ-ઉપશામભાવના વ્યાખ્યાનરૂપ ઉપલક્ષણવાળું સ્થળ સમાપ્ત થયું.

ત્યાર પછી ચૌદ ગાથાસૂત્રો સુધી નિશ્ચયનયથી પુણ્ય અને પાપ બન્ને સમાન છે, ઈત્યાદિ ઉપલક્ષણવાળું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે તે આ પ્રમાણે :—

૧ પાઠાન્તર :—સ્થલં=પંચમં સ્થલં

१८०) बंधहँ मोक्खहँ हेउ णिउ जो णवि जाणइ कोइ ।

सो पर मोहिं करइ जिय पुण्णु वि पाउ वि दोइ ॥५३॥

बन्धस्य मोक्षस्य हेतुः निजः यः नैव जानाति कश्चित् ।

स परं मोहेन करोति जीव पुण्यमपि पापमपि द्वे अपि ॥५३॥

बंधहं इत्यादि। बंधहं बन्धस्य मोक्खहं मोक्षस्य हेउ हेतुः कारणम्। कथंभूतम्। णिउ निजविभावस्वभावहेतुस्वरूपम्। जो णवि जाणइ कोइ यो नैव जानाति कश्चित्। सो पर स एव मोहिं मोहेन करइ करोति जिय हे जीव पुण्णु वि पाउ वि पुण्यमपि पापमपि। कतिसंख्योपेते अपि। दो द्वे अपीति। तथाहि। निजशुद्धात्मानुभूतिरुचिविपरीतं मिथ्यादर्शनं स्वशुद्धात्म-प्रतीतिविपरीतं मिथ्याज्ञानं निजशुद्धात्मद्रव्यनिश्चलस्थितिविपरीतं मिथ्याचारित्रमित्येतत्रयं कारणं, तस्मात् त्रयाद्विपरीतं भेदाभेदरत्नत्रयस्वरूपम् मोक्षस्य कारणमिति योऽसौ न जानाति

गाथा-५३

अन्वयार्थः :—[यः कश्चित्] जो कोई जीव [बंधस्य मोक्षस्य हेतुः] बंध और मोक्षका कारण [निजः] अपना विभाव और स्वभाव परिणाम है, ऐसा भेद [नैव जानाति] नहीं जानता है, [स एव] वही [पुण्यमपि पापमपि] पुण्य और पाप [द्वे अपि] दोनोंको ही [मोहेन] मोहसे [करोति] करता है।

भावार्थः :—निज शुद्धात्माकी अनुभूतिकी रुचिसे विपरीत जो मिथ्यादर्शन, निज शुद्धात्माके ज्ञानसे विपरीत मिथ्याज्ञान, और निज शुद्धात्मद्रव्यमें निश्चल स्थिरतासे उल्टा जो मिथ्याचारित्र इन तीनोंको बंधका कारण और इन तीनोंसे रहित भेदाभेद रत्नत्रयस्वरूप मोक्षका

જે કોઈ નિશ્ચયનયથી વિભાવપરિણામ બંધનો હેતુ છે અને સ્વભાવપરિણામ મોક્ષનો હેતુ છે, એમ જાણતો નથી, તે જ પુણ્ય અને પાપ બન્નેને કરે છે પણ બીજો નહિ. (પણ જે કોઈ નિશ્ચયનયથી વિભાવપરિણામ બંધનો હેતુ છે અને સ્વભાવપરિણામ મોક્ષનો હેતુ છે, એમ જાણે છે તે પુણ્ય, પાપ બન્નેને કરતો નથી) એમ મનમાં રાખીને આ સૂત્ર કહે છે :—

ભાવાર્થ :—નિજશુદ્ધાત્માની અનુભૂતિરૂપ રુચિથી વિપરીત મિથ્યાદર્શન, સ્વ-શુદ્ધાત્માની પ્રતીતિથી વિપરીત મિથ્યાજ્ઞાન અને નિજશુદ્ધાત્મદ્રવ્યમાં નિશ્ચલ સ્થિતિથી વિપરીત મિથ્યાચારિત્ર—એ ત્રણ બંધનું કારણ છે અને ત્રણેયથી વિપરીત એવું ભેદાભેદ રત્નત્રયસ્વરૂપ મોક્ષનું કારણ છે, એમ જે કોઈ જાણતો નથી તે જ-જો કે પુણ્ય અને પાપ બન્નેય નિશ્ચયનયથી હેય છે

306]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-2 : ६०६-५४

स एव पुण्यपापद्वयं निश्चयनयेन हेयमपि मोहवशात्पुण्यमुपादेयं करोति पापं हेयं करोतीति भावार्थः ॥५३॥

अथ सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रपरिणतमात्मानं योऽसौ मुक्तिकारणं न जानाति स पुण्यपापद्वयं करोतीति दर्शयति—

१८१) दंसण-णाण-चरित्तमउ जो णवि अप्पु मुणेइ ।

मोक्खहँ कारणु भणिवि जिय सो पर ताईं करेइ ॥५४॥

दर्शनज्ञानचारित्रमयं यः नैवात्मानं मनुते ।

मोक्षस्य कारणं भणित्वा जीव स परं ते करोति ॥५४॥

दंसणणाणचरित्त इत्यादि। दंसण-णाण-चरित्तमउ सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रमयं जो णवि अप्पु मुणेइ यः कर्ता नैवात्मानं मनुते जानाति। किं कृत्वा न जानाति। मोक्खहँ कारणु भणिवि कारण ऐसा जो नहीं जानता है, वही मोहके वशसे पुण्य-पापका कर्ता होता है। पुण्यको उपादेय जानके करता है, पापको हेय समझता है ॥५३॥

आगे सम्यग्दर्शन, सम्यग्ज्ञान, सम्यक्चारित्ररूप परिणमता जो आत्मा वह ही मुक्तिका कारण है, जो ऐसा भेद नहीं जानता है, वही पुण्य-पाप दोनोंका कर्ता है, ऐसा दिखलाते हैं—

गाथा-५४

अन्वयार्थः—[यः] जो [दर्शनज्ञानचारित्रमयं] सम्यग्दर्शन ज्ञान चारित्रमयी [आत्मानं] आत्माको [नैव मनुते] नहीं जानता, [स एव] वही [जीव] हे जीव; [ते] उन पुण्य-पाप दोनोंको [मोक्षस्य कारणं] मोक्षके कारण [भणित्वा] जानकर [करोति] करता है।

भावार्थः—निज शुद्धात्माकी भावनासे उत्पन्न जो वीतराग सहजानंद एकरूप सुखरसका आस्वाद उसकी रुचिरूप सम्यग्दर्शन, उसी शुद्धात्मामें वीतराग नित्यानंद

तोपण—मोहना वशे पुण्यने उपादेय करे छे अने पापने हेय करे छे, अेवो भावार्थ छे. ५३.

उवे, सम्यग्दर्शन, सम्यग्ज्ञान अने सम्यक्चारित्ररूपे परिणत आत्मा मुक्तितनुं कारण छे, अेम जे कोछे जाणतो नथी ते पुण्य अने पाप अन्नेने करे छे, अेम दर्शावे छे.

भावार्थः—निजशुद्धात्मभावनाथी उत्पन्न वीतराग सहजानंद जेनुं अेक रूप छे अेवा सुख-रसना आस्वादनी रुचिरूप सम्यग्दर्शन छे, ते ज स्वशुद्धात्मां अेक (केवण) वीतराग सहजानंद-

મોક્ષસ્ય કારણં ભણિત્વા મત્વા જિય હે જીવ સો પર તાઈં કરેઈ સ એવ પુરુષસ્તે પુણ્યપાપે દ્વે કરોતીતિ। તથાહિ—નિજશુદ્ધાત્મભાવનોત્થવીતરાગસહજાનન્દૈકરૂપં સુખરસાસ્વાદરુચિરૂપં સમ્યગ્દર્શનં, તત્રૈવ સ્વશુદ્ધાત્મનિ વીતરાગસહજાનન્દૈકસ્વસંવેદનપરિચ્છિત્તિરૂપં સમ્યગ્જ્ઞાનં, વીતરાગ-સહજાનન્દૈકસમરસી ભાવેન તત્રૈવ નિશ્ચલસ્થિરત્વં સમ્યક્ચારિત્રં, ઇત્યેતૈસ્ત્રિભિઃ પરિણતમાત્માનં યોઽસૌ મોક્ષકારણં ન જાનાતિ સ એવ પુણ્યમુપાદેયં કરોતિ પાપં હેયં ચ કરોતીતિ। યસ્તુ પૂર્વોક્તરત્નત્રયપરિણતમાત્માનમેવ મોક્ષમાર્ગ જાનાતિ તસ્ય તુ સમ્યગ્દષ્ટેયદ્યપિ સંસારસ્થિતિ-ચ્છેદકારણેન સમ્યક્ત્વાદિગુણેન પરંપરયા મુક્તિકારણં તીર્થકરનામકર્મપ્રકૃત્યાદિકમનીહિતવૃત્ત્યા વિશિષ્ટપુણ્યમાસ્રવતિ તથાપ્યસૌ તદુપાદેયં ન કરોતીતિ ભાવાર્થઃ॥૫૪॥

અથ યોઽસૌ નિશ્ચયેન પુણ્યપાપદ્વયં સમાનં ન મન્યતે સ મોહેન મોહિતઃ સન્ સંસારં પરિભ્રમતીતિ કથયતિ—

સ્વસંવેદનરૂપ સમ્યગ્જ્ઞાન ઓર વીતરાગપરમાનંદ પરમ સમરસીભાવકર ડસીમેં નિશ્ચય સ્થિરતારૂપ સમ્યક્ચારિત્ર—ઇન તીનોં સ્વરૂપ પરિણત હુઆ જો આત્મા ડસકો જો જીવ મોક્ષકા કારણ નહીં જાનતા, વહ હી પુણ્યકો આદરને યોગ્ય જાનતા હૈ, ઓર પાપકો ત્યાગને યોગ્ય જાનતા હૈ। તથા જો સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ રત્નત્રયસ્વરૂપ પરિણત હુએ આત્માકો હી મોક્ષકા માર્ગ જાનતા હૈ, ડસકે યદ્યપિ સંસારકી સ્થિતિકે છેદનકા કારણ, ઓર સમ્યક્ત્વાદિ ગુણસે પરમ્પરાય મુક્તિકા કારણ ઁસી તીર્થકરનામપ્રકૃતિ આદિ શુભ (પુણ્ય) પ્રકૃતિયોંકો (કર્મોંકો) અવાંછિતવૃત્તિસે ગ્રહણ કરતા હૈ, તો હી ડપાદેય નહીં માનતા હૈ। કર્મપ્રકૃતિયોંકો ત્યાગને યોગ્ય હી સમજ્ઞતા હૈ॥૫૪॥

આગે જો નિશ્ચયનયસે પુણ્ય-પાપ ડોનોંકો સમાન નહીં માનતા, વહ મોહસે મોહિત હુઆ સંસારમેં ભટકતા હૈ, ઁસા કહતે હૈ—

મય સ્વસંવેદનરૂપ-પરિચ્છિત્તિરૂપ-સમ્યગ્જ્ઞાન છે, ઁક (કેવળ) વીતરાગ સહજાનંદરૂપ પરમસમરસી ભાવથી તેમાં જ, (સ્વશુદ્ધાત્મામાં જ) નિશ્ચલસ્થિરતારૂપ સમ્યક્ચારિત્ર છે. ઁ ત્રણ રૂપે પરિણત આત્માને જે મોક્ષનું કારણ જાણતો નથી તે જ પુણ્યને ડપાદેય કરે છે અને પાપને હેય કરે છે.

પરંતુ પૂર્વોક્ત રત્નત્રયરૂપે પરિણત આત્માને જ જે મોક્ષમાર્ગ જાણે છે તે સમ્યગ્દષ્ટિને તો જોકે સંસારસ્થિતિનો નાશ કરવામાં કારણભૂત ઁવા સમ્યક્ત્વ આદિ ગુણથી પરંપરાએ મુક્તિના કારણરૂપ તીર્થકરનામકર્મની પ્રકૃતિ આદિક વિશિષ્ટ પુણ્યનો અનીહિતવૃત્તિથી આસ્રવ થાય છે તોપણ તે સમ્યગ્દષ્ટિ તેને ડપાદેય કરતો નથી. ઁવો ભાવાર્થ છે. ૫૪.

હવે, જે કોઈ નિશ્ચયનયથી પુણ્ય, પાપ બન્નેને સમાન માનતો નથી તે મોહથી મોહિત થતો સંસારમાં ભટકે છે, ઁમ કહે છે :—

૧૮૨) જો ણવિ મણ્ણઙ્ગ જીઝ સમુ પુણ્ણુ વિ પાઝ વિ ઢોઙ્ગ ।

સો ચિરુ ઢુઢ્ઢુ સહંતુ જિય મોહિં હિંઢ્ઢુ લોઙ્ગ ॥૫૫॥

યઃ નૈવ મન્યતે જીવઃ સમાને પુણ્યમપિ પાપમપિ ઢ્વે ।

સ ચિરં ઢુઃઃ સહમાનઃ જીવ મોહેન હિણ્ઢ્ઢુ લોકે ॥૫૫॥

જો ઇત્યાદિ। જો ણવિ મણ્ણઙ્ગ યઃ કર્તા નૈવ મન્યતે જીઝ જીવઃ। કિં ન મન્યતે। સમુ સમાને। કે। પુણ્ણુ વિ પાઝ વિ ઢોઙ્ગ પુણ્યમપિ પાપમપિ ઢ્વે સો સ જીવઃ ચિરુ ઢુઢ્ઢુ સહંતુ ચિરં બહુતરં કાલં ઢુઃઃ સહમાનઃ સન્ જિય હે જીવ મોહિં હિંઢ્ઢુ લોઙ્ગ મોહેન મોહિતઃ સન્ હિણ્ઢ્ઢુ ભ્રમતિ। ક્ઢ। લોકે સંસારે ઇતિ। તથા ચ। યઘ્પ્યસઢ્ઢૂતવ્યવહારેણ ઢ્વ્યપુણ્યપાપે પરસ્પરભિન્ને ભવતસ્તથૈવાશુઢ્ઢનિશ્ચયેન ભાવપુણ્યપાપે ભિન્ને ભવતસ્તથાપિ શુઢ્ઢનિશ્ચયનયેન

ગાથા-૫૫

અન્વયાર્થ :—[યઃ] જો [જીવઃ] જીવ [પુણ્યમપિ પાપમપિ ઢ્વે] પુણ્ય ઓર પાપ ઢોનોંકો [સમાને] સમાન [નૈવ મન્યતે] નહીં માનતા, [સઃ] વહ જીવ [મોહેન] મોહસે મોહિત હુઆ [ચિરં] બહુત કાલ તક [ઢુઃઃ સહમાનઃ] ઢુઃઃ સહતા હુઆ [લોકે] સંસારમેં [હિંઢ્ઢુ] ભટકતા હૈ।

ભાવાર્થ :—યઘ્પિ અસઢ્ઢૂત (અસત્ય) વ્યવહારનયસે ઢ્વ્યપુણ્ય ઓર ઢ્વ્યપાપ યે ઢોનોં ંક ઢૂસરેસે ભિન્ન હૈં, ઓર અશુઢ્ઢનિશ્ચયનયસે ભાવપુણ્ય ઓર ભાવપાપ યે ઢોનોં ઢી આપસમેં ભિન્ન હૈં, તો ઢી શુઢ્ઢ નિશ્ચયનયકર પુણ્ય-પાપ રહિત શુઢ્ઢાત્માસે ઢોનોં હી ભિન્ન હું બંઢરૂપ હોનેસે ઢોનોં સમાન હી હૈં। જૈસે સોનેકી બેઢી ઓર લોહેકી બેઢી યે ઢોનોં હી બંઢકા કારણ હૈં—ઇસસે સમાન હૈં। ઇસ તરહ નયવિભાગસે જો પુણ્ય-પાપકો સમાન નહીં માનતા, વહ નિર્મોહી શુઢ્ઢાત્માસે વિપરીત જો મોહકર્મ ડસસે મોહિત હુઆ સંસારમેં ભ્રમણ કરતા હૈ। ંસા કથન સુનકર

ભાવાર્થ :—જો, કે અસઢ્ઢૂત વ્યવહારનયથી ઢ્વ્યપુણ્ય અને ઢ્વ્યપાપ પરસ્પર ભિન્ન છે તેમ જ અશુઢ્ઢનિશ્ચયનયથી ભાવપુણ્ય અને ભાવપાપ ભિન્ન છે તોપણ શુઢ્ઢનિશ્ચયનયથી પુણ્યપાપરહિત શુઢ્ઢ આત્માથી વિલક્ષણ તેઓ, જેમ સોનાની અને લોઢાની બેઢી બંઢનની અપેક્ષાએ સમાન છે તેમ, બંઢની અપેક્ષાએ સમાન જ છે—એ પ્રમાણે નયવિભાગથી જે પુણ્ય-પાપ બન્નેને સમાન માનતો નથી તે નિર્મોહ શુઢ્ઢાત્માથી વિપરીત મોહથી મોહિત થતો સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે.

પુણ્યપાપરહિતશુદ્ધાત્મનઃ સકાશાદ્વિલક્ષણે સુવર્ણલોહનિગલવદ્બન્ધં પ્રતિ સમાને એવ ભવતઃ। એવં નયવિભાગેન યોઽસૌ પુણ્યપાપદ્વયં સમાનં ન મન્યતે સ નિર્મોહશુદ્ધાત્મનો વિપરીતેન મોહેન મોહિતઃ સન્ સંસારે પરિભ્રમતિ ઇતિ। અન્નાહ પ્રભાકરભટ્ટઃ। તર્હિ યે કેચન પુણ્યપાપદ્વયં સમાનં કૃત્વા તિષ્ઠન્તિ તેષાં કિમિતિ દૂષણં દીયતે ભવદ્ધિરિતિ। ભગવાનાહ। યદિ શુદ્ધાત્માનુભૂતિલક્ષણં ત્રિગુપ્તિગુપ્તવીતરાગનિર્વિકલ્પપરમસમાધિં લઙ્ઘ્વા તિષ્ઠન્તિ તદા સંમતમેવ। યદિ પુનસ્તથાવિધામ-વસ્થામલભમાના અપિ સન્તો ગૃહસ્થાવસ્થાયાં દાનપૂજાદિકં ત્યજન્તિ તપોધનાવસ્થાયાં ષડાવશ્યકાદિકં ચ ત્યક્ત્વોભયભ્રષ્ટાઃ સન્તઃ તિષ્ઠન્તિ તદા દૂષણમેવેતિ તાત્પર્યમ્ ॥૫૫॥

અથ યેન પાપફલેન જીવો દુઃખં પ્રાપ્ય દુઃખવિનાશાર્થં ધર્માભિમુખો ભવતિ તત્પાપમપિ સમીચીનમિતિ દર્શયતિ—

પ્રભાકરભટ્ટ બોલે, યદિ એસા હી હૈ, તો કિતને હી પરમતવાદી પુણ્ય-પાપકો સમાન માનકર સ્વચ્છંદ હુએ રહતે હૈં, ઊનકો તુમ દોષ ક્યોં દેતે હો ? તબ યોગીન્દ્રદેવને કહા—જબ શુદ્ધાત્માનુભૂતિસ્વરૂપ તોન ગુપ્તિસે ગુપ્ત વીતરાગનિર્વિકલ્પસમાધિકો પાકર ધ્યાનમેં મગ્ન હુએ પુણ્ય -પાપકો સમાન જાનતે હૈં, તબ તો જાનના યોગ્ય હૈ। પરન્તુ જો મૂઢ પરમસમાધિકો ન પાકર હી ગૃહસ્થ-અવસ્થામેં દાન, પૂજા આદિ શુભ ક્રિયાઓંકો છોડ દેતે હૈં, ઔર મુનિ પદમેં છહ આવશ્યકકર્મોંકો છોડતે હૈં, વે દોનોં બાતોંસે ભ્રષ્ટ હૈં। ન તો યતી હૈં, ન શ્રાવક હૈં। વે નિંદા યોગ્ય હી હૈં। તબ ઊનકો દોષ હી હૈ, એસા જાનના ॥૫૫॥

આગે જિસ પાપકે ફલસે યહ જીવ નરકાદિમેં દુઃખ પાકર ઊસ દુઃખકે દૂર કરનેકે લિયે ધર્મકે સમ્મુખ હોતા હૈ, વહ પાપકા ફલ હી શ્રેષ્ઠ (પ્રશંસા યોગ્ય) હૈ, એસા દિખલાતે હૈં—

એવું કથન સાંભળીને પ્રભાકરભટ્ટ પૂછે છે કે જો એમ છે તો જે કોઈ (પરમતવાદી) પુણ્ય-પાપ બંનેને સરખા માનીને વર્તે છે તેમને આપ શા માટે દૂષણ આપો છો? ભગવાન યોગીન્દ્રદેવ કહે છે કે જો શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિસ્વરૂપ ત્રણ ગુપ્તિથી ગુપ્ત એવી વીતરાગ નિર્વિકલ્પ પરમ સમાધિને પામીને સ્થિત થાય છે ત્યારે તો સંમત જ છે (ત્યારે તો પુણ્ય-પાપને સમાન માનવા તે તો યથાર્થ જ છે) પણ જો તેવી અવસ્થાને પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય જે ગૃહસ્થઅવસ્થામાં દાન-પૂજાદિક છોડે છે અને મુનિની અવસ્થામાં છ આવશ્યક આદિને છોડીને ઉભયભ્રષ્ટ (બંને બાજુથી ભ્રષ્ટ) થતો વર્તે છે ત્યારે તો દૂષણ જ છે, (ત્યારે તો પુણ્ય-પાપ બંનેને સમાન માનવાં તે તો દૂષણ જ છે) એવું તાત્પર્ય છે. ૫૫.

હવે, જે પાપના ફળથી જીવ દુઃખ પામીને દુઃખને દૂર કરવા માટે ધર્મની સન્મુખ થાય છે તે પાપ પણ સમીચીન (સારું) છે, એમ દર્શાવે છે :—

१८३) वर जिय पावइँ सुंदरइँ णाणिय ताइँ भणंति ।

जीवहँ दुक्खइँ जणिवि लहु सिवमइँ जाइँ कुणंति ॥५६॥

वरं जीव पापानि सुन्दराणि ज्ञानिनः तानि भणन्ति ।

जीवानां दुःखानि जनित्वा लघु शिवमतिं यानि कुर्वन्ति ॥५६॥

वर जिय इत्यादि। वर जिय वरं किंतु हे जीव पावइँ सुंदरइँ पापानि सुन्दराणि समीचीनानि भणंति कथयन्ति। के। णाणिय ज्ञानिनः तत्त्ववेदिनः। कानि। ताइँ तानि पूर्वोक्तानि पापानि। कथंभूतानि। जीवहँ दुक्खइँ जणिवि लहु सिवमइँ जाइँ कुणंति जीवानां दुःखानि जनित्वा लघु शीघ्रं शिवमतिं मुक्तियोग्यमतिं यानि कुर्वन्ति। अयमत्राभिप्रायः। अत्र भेदाभेदरत्नत्रयात्मकं श्रीधर्मं लभते जीवस्तत्पापजनितदुःखमपि श्रेष्ठमिति कस्मादिति चेत्।

गाथा-५६

अन्वयार्थ :—[जीव] हे जीव, [यानि] जो पापके उदय [जीवानां] जीवोंको [दुःखानि जनित्वा] दुःख देकर [लघु] शीघ्र ही [शिवमतिं] मोक्षके जाने योग्य उपायोंमें बुद्धि [कुर्वन्ति] कर देवे, तो [तानि पापानि] वे पाप भी [वरं सुन्दराणि] बहुत अच्छे हैं, ऐसा [ज्ञानिनः] ज्ञानी [भणंति] कहते हैं।

भावार्थ :—कोई जीव पाप करके नरकमें गया, वहाँ पर महान दुःख भोगे, उससे कोई समय किसी जीवके सम्यक्त्वकी प्राप्ति हो जाती है। क्योंकि उस जगह सम्यक्त्वकी प्राप्तिके तीन कारण हैं। पहला तो यह है, कि तीसरे नरक तक देवता उसे संबोधनेको (चेतावने को) जाते हैं, सो कभी कोई जीवके धर्म सुननेसे सम्यक्त्व उत्पन्न हो जावे, दूसरा कारण—पूर्वभवका स्मरण और तीसरा नरककी पीड़ाकरि दुःखी हुआ, नरकको महान् दुःखका स्थान जान नरकके कारण जो हिंसा, झूठ, चोरी, कुशील, परिग्रह और आरंभादिक हैं, उनको खराब जानके पापसे उदास होवे। तीसरे नरक तक ये तीन कारण हैं। आगेके चौथे, पाँचवें, छठें, सातवें नरकमें देवोंका गमन न होनेसे धर्म-श्रवण तो है नहीं, लेकिन जातिस्मरण है, तथा वेदनाकर दुःखी होके पापसे भयभीत होना—ये दो ही कारण हैं। इन कारणोंको पाकर किसी जीवके सम्यक्त्व उत्पन्न हो सकता है। इस नयसे कोई भव्यजीव पापके उदयसे खोटी गतिमें गया, और वहाँ जाकर यदि सुलट जावे, तथा सम्यक्त्व पावे, तो वह कुगति भी बहुत श्रेष्ठ है। यही श्रीयोगिन्द्राचार्यने मूलमें कहा है—जो पाप जीवोंको दुःख प्राप्त कराके फिर शीघ्र ही

भावार्थ :—ज्यां (पापना इणरूप दुःखना उरथी) शिव भेदाभेद-रत्नत्रयात्मक श्रीधर्मने

‘आर्ता नरा धर्मपरा भवन्ति’ इति वचनात् ॥५६॥

अथ निदानबन्धोपार्जितानि पुण्यानि जीवस्य राज्यादिविभूतिं दत्त्वा नारकादिदुःखं जनयन्तीति हेतोः समीचीनानि न भवन्तीति कथयति—

१८४) मं पुणु पुण्णइं भल्लाइँ णाणिय ताइँ भणंति ।
जीवहँ रज्जइँ देवि लहु दुक्खहँ जाइँ जणंति ॥५७॥

मा पुनः पुण्यानि भद्राणि ज्ञानिनः तानि भणन्ति ।

जीवस्य राज्यानि दत्त्वा लघु दुःखानि यानि जनयन्ति ॥५७॥

मोक्षमार्गमें बुद्धिको लगावे, तो वे अशुभ भी अच्छे हैं। तथा जो अज्ञानी जीव किसी समय अज्ञान तपसे देव भी हुआ और देवसे मरके एकेंद्री हुआ तो वह देव-पर्याय पाना किस कामका। अज्ञानीके देव-पद पाना भी वृथा है। जो कभी ज्ञानके प्रसादसे उत्कृष्ट देव होके बहुत काल तक सुख भोगके देवसे मनुष्य होकर मुनिव्रत धारण करके मोक्षको पावे, तो उसके समान दूसरा क्या होगा। जो नरकसे भी निकलकर कोई भव्यजीव मनुष्य होके महाव्रत धारण करके मुक्ति पावे, तो वह भी अच्छा है। ज्ञानी पुरुष उन पापियोंको भी श्रेष्ठ कहते हैं, जो पापके प्रभावसे दुःख भोगकर उस दुःखसे डरके दुःखके मूलकारण पापको जानके उस पापसे उदास होवें, वे प्रशंसा करने योग्य हैं, और पापी जीव प्रशंसाके योग्य नहीं हैं, क्योंकि पाप-क्रिया हमेशा निंदनीय है। भेदाभेदरत्नत्रयस्वरूप श्रीवीतरागदेवके धर्मको जो धारण करते हैं वे श्रेष्ठ हैं। यदि सुखी धारण करे तो भी ठीक, और दुःखी धारण करे तब भी ठीक। क्योंकि शास्त्रका वचन है, कि कोई महाभाग दुःखी हुए ही धर्ममें लवलीन होते हैं ॥५६॥

आगे निदानबंधसे उपार्जन किये हुए पुण्यकर्म जीवको राज्यादि विभूति देकर नरकादि दुःख उत्पन्न कराते हैं, इसलिये अच्छे नहीं हैं—

गाथा-५७

अन्वयार्थ :—[पुनः] फिर [तानि पुण्यानि] वे पुण्य भी [मा भद्राणि] अच्छे नहीं

(सत्य धर्मने) पापे छे ते पापजनित दुःख पण श्रेष्ठ छे कारण के “आर्ता नरा धर्मपरा भवन्ति” (अर्थ :—घणुं करीने दुःखी मनुष्यो धर्मसन्भुष थाय छे अेवुं आगमनुं वयन छे.) .५६.

उवे, निदानबंधथी उपार्जित पुण्यो जिवने राज्यादिनी विभूति आपीने नरकादिनां दुःख उपजावे छे ते कारणे तेओ समीचीन नथी, अेम कडे छे :—

318]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-2 : ६०६-५७]

मं पुणु इत्यादि। मं पुणु मा पुनः न पुनः पुण्णइं भल्लाइं पुण्यानि भद्राणि भवन्तीति णाणिय ताइं भणंति ज्ञानिनः पुरुषास्तानि पुण्यानि कर्मतापन्नानि भणन्ति। यानि किं कुर्वन्ति। जीवहं रज्जइं देवि लहु दुक्खइं जाइं जणंति यानि पुण्यकर्माणि जीवस्य राज्यानि दत्त्वा लघु शीघ्रं दुःखानि जनयन्ति। तद्यथा। निजशुद्धात्मभावनोत्थवीतराग-परमानन्दैकरूपसुखानुभवविपरीतेन दृष्टश्रुतानुभूतभोगाकांक्षारूपनिदानबन्धपूर्वकज्ञानतपदानादिना यान्युपार्जितानि पुण्यकर्माणि तानि हेयानि। कस्मादिति चेत्। निदानबन्धोपार्जितपुण्येन भवान्तरे राज्यादिविभूतौ लब्धायां तु भोगान् त्यक्तुं न शक्नोति तेन पुण्येन नरकादिदुःखं लभते। रावणादिवत्। तेन कारणेन पुण्यानि हेयानीति। ये पुनर्निदानरहितपुण्यसहिताः पुरुषास्ते भवान्तरे राज्यादिभोगे लब्धेऽपि भोगांस्त्यक्त्वा जिनदीक्षां गृहीत्वा चोर्ध्वगतिगामिनो

हैं, [यानि] जो [जीवस्य] जीवको [राज्यानि दत्त्वा] राज देकर [लघु] शीघ्र ही [दुःखानि] नरकादि दुःखोंको [जनयंति] उपजाते हैं, [ज्ञानिनः] ऐसा ज्ञानीपुरुष [भणंति] कहते हैं।

भावार्थ :—निज शुद्धात्माकी भावनासे उत्पन्न जो वीतराग परमानन्द अतीन्द्रियसुखका अनुभव उससे विपरीत जो देखे, सुने, भोगे इन्द्रियोंके भोग उनकी वाँछारूप निदानबंधपूर्वक दान तप आदिकसे उपार्जन किये जो पुण्यकर्म हैं, वे हेय हैं। क्योंकि वे निदानबंधसे उपार्जन किये पुण्यकर्म जीवको दूसरे भवमें राजसम्पदा देते हैं। उस राज्यविभूतिको अज्ञानी जीव पाकर विषय भोगोंको छोड़ नहीं सकता, उससे नरकादिकके दुःख पाता है, रावणकी तरह, इसलिये अज्ञानियोंके पुण्य-कर्म भी होता है, और जो निदानबंध रहित ज्ञानी पुरुष हैं, वे दूसरे भवमें राज्यादि भोगोंको पाते हैं, तो भी भोगोंको छोड़कर जिनराजकी दीक्षा धारण करते हैं। धर्मको सेवनकर ऊर्ध्वगतिगामी बलदेव आदिककी तरह होते हैं। ऐसा दूसरी जगह भी कहा है, कि भवान्तरमें निदानबंध नहीं करते हुए जो महामुनि हैं, वे महान् तपकर स्वर्गलोक जाते हैं। वहाँसे चयकर बलभद्र होते हैं। वे देवोंसे अधिक सुख भोगकर राज्यका त्याग करके मुनिव्रतको

भावार्थ :—निजशुद्धात्मानी भावनाथी उत्पन्न वीतराग परमानन्द जेनुं अेक रुप छे अेवा सुप्पना अनुभवथी विपरीत देप्पेला, सांभणेला अने अनुभवेला भोगोनी आकांक्षारूप निदानबंधपूर्वक ज्ञान, तप अने दानादिथी उपार्जित करेलां जे पुण्यकर्मां छे ते डेय छे; शा माटे? कारण के निदानबंधथी उपार्जित पुण्यथी भीजा भवमां राज्यादिनी विभूति प्राप्त थतां तो जव भोगोने छोडी शकतो नथी, तेथी रावणादिनी माइक ते पुण्यथी नरकादिना दुःख पांमे छे माटे तेवा पुण्यो डेय छे. वणी निदान रहित अेवा पुण्य सडित जे पुरुषो छे ते भीजा भवमां राज्यादिना भोग प्राप्त थतां पण भोगोने छोडीने,

અધિકાર-૨ : દોહા-૫૮]

પરમાત્મપ્રકાશ:

[૩૧૫

भवन्ति बलदेवादिवदिति भावार्थः। तथा चोक्तम्—‘ऊर्ध्वगा बलदेवाः स्युर्निर्निदाना भवान्तरे।’ इत्यादिवचनात् ॥५७॥

अथ निर्मलसम्यक्त्वाभिमुखानां मरणमपि भद्रं, तेन विना पुण्यमपि समीचीन न भवतीति प्रतिपादयति—

१८५) वर णिय-दंसण-अहिमुहउ मरणु वि जीव लहेसि ।

मा णिय-दंसण-विम्मुहउ पुण्णु वि जीव करेसि ॥५८॥

वरं निजदर्शनाभिमुखः मरणमपि जीव लभस्व ।

मा निजदर्शनविमुखः पुण्यमपि जीव करिष्यसि ॥५८॥

वर इत्यादि। वर णिय-दंसण-अहिमुहउ वरं किंतु निजदर्शनाभिमुखः सन् मरणु वि

धारणकर या तो केवलज्ञान पाके मोक्षको ही पधारते हैं, या बड़ी ऋद्धिके धारी देव होते हैं, फिर मनुष्य होकर मोक्षको पाते हैं ॥५७॥

आगे ऐसा कहते हैं, कि निर्मल सम्यक्त्वधारी जीवोंका मरण भी सुखकारी है, उनका मरना अच्छा है, और सम्यक्त्वके बिना पुण्यका उदय भी अच्छा नहीं है—

गाथा-५८

अन्वयार्थ :—[जीव] हे जीव, [निजदर्शनाभिमुखः] जो अपने सम्यग्दर्शनके सन्मुख होकर [मरणमपि] मरणको भी [लभस्व वरं] पावे, तो अच्छा है, परन्तु [जीव] हे जीव, [निजदर्शनविमुखः] अपने सम्यग्दर्शनसे विमुख हुआ [पुण्यमपि] पुण्य भी [करिष्यसि] करे [मा वरं] तो अच्छा नहीं।

भावार्थ :—निर्दोष निज परमात्माकी अनुभूतिकी रुचिरूप तीन गुप्तिमयी जो જિનદીક્ષા લઈને બળદેવની માફક ઊર્ધ્વગતિગામી થાય છે, એવો ભાવાર્થ છે. કહ્યું છે કે “ऊर्ध्वगा बलदेवाः स्युर्निर्निदाना भवान्तरे” (અર્થ :—પૂર્વભવમાં જોણે નિદાનબંધ કર્યો નથી એવા બળદેવો ઊર્ધ્વગામી થાય છે.) ૫૭.

હવે, નિર્મળ સમ્યક્ત્વની સન્મુખ થયેલા જીવોનું મરણ પણ ભદ્ર છે, સમ્યક્ત્વ વિનાનું પુણ્ય પણ સમીચીન નથી, એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—પોતાના નિર્દોષ પરમાત્માની અનુભૂતિની રુચિરૂપ ત્રણ ગુપ્તિથી ગુપ્ત

जीव लहेसि मरणमपि हे जीव। लभस्व भज। मा णिय-दंसण-विम्महउ मा पुनर्निजदर्शन-विमुखः सन् पुण्णु वि जीव करेसि पुण्यमपि हे जीव करिष्यसि। तथा च स्वकीयनिर्दोषि-परमात्मानुभूतिरुचिरूपं त्रिगुप्तिगुप्त्रलक्षणनिश्चयचारित्राविनाभूतं वीतरागसंज्ञं निश्चयसम्यक्त्वं भण्यते तदभिमुखः सन् हे जीव मरणमपि लभस्व दोषो नास्ति तेन विना पुण्यं मा कार्षीरिति। अत्र सम्यक्त्वरहिता जीवाः पुण्यसहिता अपि पापजीवा भण्यन्ते। सम्यक्त्व-सहिताः पुनः पूर्वभवान्तरोपार्जितपापफलं भुञ्जाना अपि पुण्यजीवा भण्यन्ते येन कारणेन, तेन कारणेन सम्यक्त्वसहितानां मरणमपि भद्रम्। सम्यक्त्वरहितानां च पुण्यमपि भद्रं न भवति। कस्मात्। तेन निदानबद्धपुण्येन भवान्तरे भोगान् लब्ध्वा पश्चान्नरकादिकं गच्छन्तीति

निश्चयचारित्र उससे अविनाभावी (तन्मयी) जो वीतरागनिश्चयसम्यक्त्व उसके सन्मुख हुआ। हे जीव, जो तू मरण भी पावे, तो; दोष नहीं, और उस सम्यक्त्वके बिना मिथ्यात्व अवस्थामें पुण्य भी करे तो अच्छा नहीं है। जो सम्यक्त्व रहित मिथ्यादृष्टि जीव पुण्य सहित हैं, तो भी पापी ही कहे हैं। तथा जो सम्यक्त्व सहित हैं, वे पहले भवमें उपार्जन किये हुए पापके फलसे दुःख-दारिद्र्य भोगते हैं, तो भी पुण्याधिकारी ही कहे हैं। इसलिये जो सम्यक्त्व सहित हैं, उनका मरना भी अच्छा। मरकर ऊपरको जावेंगे और सम्यक्त्व रहित हैं, उनका पुण्य-कर्म भी प्रशंसा योग्य नहीं है। वे पुण्यके उदयसे क्षुद्र (नीच) देव तथा क्षुद्र मनुष्य होके संसार-वनमें भटकेंगे। यदि पूर्वके पुण्यको यहाँ भोगते हैं, तो तुच्छ फल भोगके नरक-निगोदमें पड़ेंगे। इसलिए मिथ्यादृष्टियोंका पुण्य भी भला नहीं है। निदानबंध पुण्यसे भवान्तरमें भोगोंको पाकर पीछे नरकमें जावेंगे। सम्यग्दृष्टि प्रथम मिथ्यात्व अवस्थामें किये हुए पापोंके फलसे दुःख भोगते हैं, लेकिन अब सम्यक्त्व मिला है, इसलिये सदा सुखी ही होवेंगे। आयुके अंतमें नरकसे निकलके मनुष्य होकर ऊर्ध्वगति ही पावेंगे, और मिथ्यादृष्टि जो पुण्यके उदयसे देव भी हुए हैं, तो भी देवलोकसे आकर एकेंद्री

लक्षणावाणुं जे निश्चयचारित्र तेनी साथे अविनाभूत वीतराग नामनुं निश्चयसम्यक्त्व कडेवाय छे ते निश्चयसम्यक्त्वनी सन्मुख थतो छे जव! जो तुं मरण पण पावे तो दोष नथी पण सम्यक्त्व विनानुं पुण्य न कर.

अहीं, सम्यक्त्व रहित जवो पुण्यसहित छोवा छतां पण, पापी जव कडेवाय छे अने सम्यक्त्व सहित जवो, पूर्वभवान्तरमां उपार्जित करेवा पापङ्गने भोगवता छतां पण, पुण्यजवो कडेवाय छे. ते कारणे सम्यक्त्व सहित जवोनुं मरण पण भद्र छे अने सम्यक्त्व रहित जवोनुं पुण्य पण भद्र नथी, कारणे के निदानथी बांधेवा ते पुण्यथी जवो भवान्तरमां भोगोने पाभीने

અધિકાર-૨ : દોહા-૫૯]

૫૨માત્મપ્રકાશ:

[૩૧૭

ભાવાર્થ: તથા ચોક્તમ્—“વરં નરકવાસોઽપિ સમ્યક્ત્વેન હિ સંયુતઃ। ન તુ સમ્યક્ત્વહીનસ્ય નિવાસો દિવિ રાજતે॥” ॥૫૮॥

અથ તમેવાર્થ પુનરપિ દ્રઢયતિ—

૧૮૬) જે ણિય-દંસણ-અહિમુહા સોક્ષુ અણંતુ લહંતિ ।

તિં વિણુ પુણ્ણુ કરંતા વિ દુક્ષુ અણંતુ સહંતિ ॥૫૯॥

યે નિજદર્શનાભિમુખાઃ સૌખ્યમનન્તં લભન્તે ।

તેન વિના પુણ્યં કુર્વાણા અપિ દુઃખમનન્તં સહન્તે ॥૫૯॥

જે ણિય ઇત્યાદિ। જે યે કેચન ણિય-દંસણ-અહિમુહા નિજદર્શનાભિમુખાસ્તે પુરુષાઃ સોક્ષુ અણંતુ લહંતિ સૌખ્યમનન્તં લભન્તે। અપરે કેચન તિં વિણુ પુણ્ણુ કરંતા વિ તેન સમ્યક્ત્વેન વિના પુણ્યં કુર્વાણા અપિ। દુક્ષુ અણંતુ સહંતિ દુઃખમનન્તં સહન્ત ઇતિ। તથાહિ। નિજશુદ્ધાત્મતત્ત્વોપલબ્ધિરુચિરુપનિશ્ચયસમ્યક્ત્વાભિમુખા યે તે કેચનાસ્મિન્નેવ ભવે

હોવેંગે। એસા દૂસરી જગહ ધી “વરં” ઇત્યાદિ શ્લોકસે કહા હૈ, કિ સમ્યક્ત્વ સહિત નરકમેં રહના ધી અચ્છા, ઓર સમ્યક્ત્વ રહિતકા સ્વર્ગમેં નિવાસ ધી શોભા નહીં દેતા ॥૫૮॥

અબ ઇસી બાતકો ફિર ધી દૃઢ કરતે હૈ—

ગાથા-૫૯

અન્વયાર્થ :—[યે] જો [નિજદર્શનાભિમુખાઃ] સમ્યગ્દર્શનકે સન્મુખ હૈ, વે [અનન્તં સુખં] અનન્ત સુખકો [લભન્તે] પાતે હૈ, [તેન વિના] ઓર જો જીવ સમ્યક્ત્વ રહિત હૈ, વે [પુણ્યં કુર્વાણા અપિ] પુણ્ય ધી કરતે હૈ, તો ધી પુણ્યકે ફલસે અલ્પ સુખ પાકે સંસારમેં [અનન્તં દુઃખમ્] અનન્ત દુઃખ [સહંતે] ધોગતે હૈ।

ભાવાર્થ :—નિજ શુદ્ધાત્માકી પ્રાપ્તિરૂપ નિશ્ચયસમ્યક્ત્વકે સન્મુખ હુવ જો સત્પુરુષ હૈ,

૫૯ી નરકાદિમાં જાય છે, એવો ભાવાર્થ છે. કહ્યું પણ છે કે :—“વરં નરકવાસોઽપિ સમ્યક્ત્વેન હિ સંયુતઃ। ન તુ સમ્યક્ત્વહીનસ્ય નિવાસો દિવિ રાજતે॥” (સમ્યક્ત્વ સહિત નરકવાસ પણ સારો છે પણ સમ્યક્ત્વ વગરના જીવને સ્વર્ગનો નિવાસ પણ શોભતો નથી.) ૫૮.

હવે, તે જ અર્થને ફરીથી દેઢ કરે છે :—

ભાવાર્થ :—નિજશુદ્ધાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિની રુચિરૂપ નિશ્ચયસમ્યક્ત્વની સન્મુખ જેઓ છે,

૩૧૮]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૨ : દોહા-૬૦

ધર્મપુત્રભીમાર્જુનાદિવદક્ષયસુખં લભન્તે, યે કેવન પુનર્નકુલસહદેવાદિવત્ સ્વર્ગસુખં લભન્તે। યે તુ સમ્યક્ત્વરહિતાસ્તે પુણ્યં કુર્વાણા અપિ દુઃખમનન્તમનુભવન્તીતિ તાત્પર્યમ્ ॥૫૬॥

અથ નિશ્ચયેન પુણ્યં નિરાકરોતિ—

૧૮૭) પુણ્ણેણ હોઙ્ગ વિહવો વિહવેણ મઓ મણ્ણ મઙ્ગ-મોહો ।

મઙ્ગ-મોહેણ ય પાવં તા પુણ્ણં અમ્હ મા હોઙ્ગ ॥૬૦॥

પુણ્ણેણ ભવતિ વિભવો વિભવેણ મદો મદેણ મત્તિમોહઃ ।

મત્તિમોહેણ ચ પાપં તસ્માત્ પુણ્ણં અસ્માકં મા ભવતુ ॥૬૦॥

પુણ્ણેણ ઇત્યાદિ। પુણ્ણેણ હોઙ્ગ વિહવો પુણ્ણેણ વિભવો વિભૂતિર્ભવતિ, વિહવેણ મઓ વિભવેણ મદોઙ્ગકારો ગર્વો ભવતિ, મણ્ણ મઙ્ગ-મોહો વિજ્ઞાનાઘટ્ટવિધમદેણ મત્તિમોહો મત્તિભ્રંશો વે ઇસી ભવમેં યુધિષ્ઠિર, ભીમ, અર્જુનકી તરહ અવિનાશી સુખકો પાતે હૈં, ઓર કિતને હી નકુલ, સહદેવકી તરહ અહમિંદ્ર-પદકે સુખ પાતે હૈં। તથા જો સમ્યક્ત્વસે રહિત મિથ્યાદૃષ્ટિજીવ પુણ્ણ ધી કરતે હૈં, તો ધી મોક્ષકે અધિકારી નહીં હૈં, સંસારીજીવ હી હૈં, યહ તાત્પર્ય જાનના ॥૫૯॥

આગે નિશ્ચયસે મિથ્યાદૃષ્ટિયોંકે પુણ્ણકા નિષેધ કરતે હૈં—

ગાથા-૬૦

અન્વયાર્થ :—[પુણ્ણેણ] પુણ્ણસે ઘરમેં [વિભવઃ] ધન [ભવતિ] હોતા હૈ, ઓર [વિભવેણ] ધનસે [મદઃ] અભિમાન, [મદેણ] માનસે [મત્તિમોહઃ] બુદ્ધિભ્રમ હોતા હૈ, [મત્તિમોહેણ] બુદ્ધિકે ભ્રમ હોનેસે (અવિવેકસે) [પાપં] પાપ હોતા હૈ, [તસ્માત્] ઇસલિયે [પુણ્ણં] ઇસા પુણ્ણ [અસ્માકં] હમારે [મા ભવતુ] ન હોવે ।

ભાવાર્થ :—ભેદાભેદરત્નત્રયકી આરાધનાસે રહિત, દેખે, સુને, અનુભવ કિયે ભોગોંકી વાંછારૂપ નિદાનબંધકે પરિણામોં સહિત જો મિથ્યાદૃષ્ટિ સંસારી અજ્ઞાની જીવ હૈં, ડસને પહલે તેમાંના કેટલાક તો આ ભવમાં જ યુધિષ્ઠિર, ભીમ, અર્જુનાદિની માફક અક્ષય સુખ પામે છે અને કેટલાક નકુલ, સહદેવાદિની માફક સ્વર્ગસુખ પામે છે, પણ જેઓ સમ્યક્ત્વ રહિત છે તેઓ પુણ્ણ કરવા છતાં પણ અનંત દુઃખ જ અનુભવે છે. ૫૮.

હવે, નિશ્ચયનયથી પુણ્ણને નિષેધ છે.

ભાવાર્થ :—ભેદાભેદરત્નત્રયની આરાધના રહિત, દેખેલા, સાંભળેલા અને અનુભવેલા ભોગોની આકાંક્ષારૂપ નિદાનબંધના પરિણામ સહિત જે જીવ છે તે જીવથી પૂર્વભવમાં જે આ

विवेकमूढत्वं भवति। मद्-मोहेण य पापं मतिमूढत्वेन पापं भवति, ता पुण्यं अहं मा होउ तस्मादित्थंभूतं पुण्यं अस्माकं मा भूदिति। तथा च। इदं पूर्वोक्तं पुण्यं भेदाभेदरत्नत्रया- राधनारहितेन दृष्टश्रुतानुभूतभोगाकांक्षारूपनिदानबन्धपरिणामसहितेन जीवेन यदुपार्जितं पूर्वभवे तदेव मदमहंकारं जनयति बुद्धिविनाशं च करोति। न च पुनः सम्यक्त्वादिगुणसहितं भरत- सगररामपाण्डवादिपुण्यबन्धवत्। यदि पुनः सर्वेषां मदं जनयति तर्हि ते कथं पुण्यभाजनाः सन्तो मदाहंकारादिविकल्पं त्यक्त्वा मोक्षं गताः इति भावार्थः। तथा चोक्तं चिरन्तनानां निरहंकारत्वम्—“सत्यं वाचि मतौ श्रुतं हृदि दया शौर्यं भुजे विक्रमे लक्ष्मीर्दान- मनूनमर्थिनिचये मार्गे गतिर्निवृत्तेः। येषां प्रागजनीह तेऽपि निरहंकाराः श्रुतेर्गोचराश्चित्रं संप्रति

उपार्जन किये भोगोंकी वाँछारूप पुण्य उसके फलसे प्राप्त हुई घरमें सम्पदा होनेसे अभिमान (घमंड) होता है, अभिमानसे बुद्धि भ्रष्ट होती है, बुद्धि भ्रष्टकर पाप कमाता है, और पापसे भव भवमें अनंत दुःख पाता है। इसलिये मिथ्यादृष्टियोंका पुण्य-पापका ही कारण है। जो सम्यक्त्वादि गुण सहित भरत, सगर, राम पांडवादिक विवेकी जीव हैं, उनको पुण्यबंध अभिमान नहीं उत्पन्न करता, परम्पराय मोक्षका कारण है। जैसे अज्ञानीयोंके पुण्यका फल विभूति गर्वका कारण है, वैसे सम्यग्दृष्टियोंके नहीं है। वे सम्यग्दृष्टि पुण्यके पात्र हुए चक्रवर्ती आदिकी विभूति पाकर मद अहंकारादि विकल्पोंको छोड़कर मोक्षको गये अर्थात् सम्यग्दृष्टिजीव चक्रवर्ती बलभद्र-पदमें भी निरहंकार रहे। ऐसा ही कथन आत्मानुशासन ग्रंथमें श्रीगुणभद्राचार्यने किया है, कि पहले समयमें ऐसे सत्पुरुष हो गये हैं, कि जिनके वचनमें सत्य, बुद्धिमें शास्त्र, मनमें दया, पराक्रमरूप भुजाओंमें शूरवीरता, याचकोंमें पूर्ण लक्ष्मीका दान, और मोक्षमार्गमें गमन है, वे निरभिमानी हुए, जिनके किसी गुणका अहंकार नहीं हुआ। उनके नाम शास्त्रोंमें प्रसिद्ध हैं, परंतु अब बड़ा अचंभा है, कि इस पंचमकालमें लेशमात्र भी गुण नहीं

पूर्वोक्त पुण्य उपाज्युं छे ते ज पुण्य अहंकार उत्पन्न करे छे अने बुद्धिनो विनाश करे छे, पण भरत, सगर, राम, पांडवादिना पुण्यबंधनी माइक सम्यक्त्वादि गुण सहित पुण्यबंध मद उत्पन्न करतो नथी. वणी जो पुण्य सर्वने मद उत्पन्न करे तो तेओ केवी रीते पुण्यना भाजन थतां मदअहंकारादि विकल्पने छोडीने भोक्षे गया? अेवो भावार्थ छे.

पडेलांना समयमां थई गयेला सत्पुरुषोने निरहंकारपणुं पण आ प्रभाषे कहुं छे के :—“सत्यं वाचि मतौ श्रुतं हृदि दया शौर्यं भुजे विक्रमे लक्ष्मीर्दानमनूनमर्थिनिचये मार्गे गतिर्निवृत्तेः। येषां प्रागजनीह तेऽपि निरहंकाराः श्रुतेर्गोचराश्चित्रं संप्रति लेशतोऽपि न गुणास्तेषां तथायुद्धताः॥” (आत्मानुशासन २१८) (अर्थ :—पडेलांना समयमां अेवा सत्पुरुषो थई गया छे के वाणीमां सत्य, बुद्धिमां आगम, हृदयमां दया, शौर्य, भुजाओमां पराक्रम

३२०]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : द्रोणी-६१

लेशतोऽपि न गुणास्तेषां तथाप्युद्धताः ॥” ॥६०॥

अथ देवशास्त्रगुरुभक्त्या मुख्यवृत्त्या पुण्यं भवति न च मोक्ष इति प्रतिपादयति—

१८८) देवहं सत्थहं मुणिवरहं भत्तिए पुण्णु हवेइ ।

कम्म-क्खउ पुणु होइ णवि अज्जउ संति भणेइ ॥६१॥

देवानां शास्त्राणां मुनिवराणां भक्त्या पुण्यं भवति ।

कर्मक्षयः पुनः भवति नैव आर्यः शान्ति भणति ॥६१॥

देवहं इत्यादि। देवहं सत्थहं मुणिवरहं भत्तिए पुण्णु हवेइ देवशास्त्रमुनीनां भक्त्या पुण्यं भवति कम्म-क्खउ पुणु, होइ णवि कर्मक्षयः पुनर्मुख्यवृत्त्या नैव भवति। एवं कोऽसौ भणति।

हैं, तो भी उनके उद्धतपना है, यानी गुण तो रंचमात्र भी नहीं, और अभिमानमें बुद्धि रहती है ॥६०॥

आगे देव-गुरु-शास्त्रकी भक्तिसे मुख्यतासे तो पुण्यबंध होता है, उससे परम्पराय मोक्ष होता है, साक्षात् मोक्ष नहीं, ऐसा कहते हैं—

गाथा-६१

अन्वयार्थ :—[देवानां शास्त्राणां मुनिवराणां] श्रीवीतरागदेव, द्वादशांग शास्त्र और दिगम्बर साधुओंकी [भक्त्या] भक्ति करनेसे [पुण्यं भवति] मुख्यतासे पुण्य होता है, [पुनः] लेकिन [कर्मक्षयः] तत्काल कर्मोंका क्षय [नैव भवति] नहीं होता, ऐसा [आर्यः शान्तिः] शान्ति नाम आर्य अथवा कपट रहित संत पुरुष [भणति] कहते हैं।

भावार्थ :—सम्यक्त्वपूर्वक जो देव-गुरु-शास्त्रकी भक्ति करता है, उसके मुख्य तो

यायकोने लक्ष्मीनुं पूर्णदान अने निवृत्तिना निर्वाणमार्गमां गमन, आवा गुणो जेनामां रद्धा उता छतां पण तेओ अभिमानथी रद्धित उता, अेम आगमथी जाणवा मणे छे पण आश्चर्य छे के डालमां-पंचमकाणमां-देश पण गुणो न डोय तोपण मनुष्यो उद्धत छे-अभिमानि छे.) ६०.

उवे, देव-गुरु-शास्त्रनी भक्तिथी मुभ्यपणो पुण्य थाय छे पण मोक्ष थतो नथी, अेम कडे छे :—

भावार्थ :—सम्यक्त्वपूर्वक देवगुरुशास्त्रनी भक्तिथी मुभ्यपणो पुण्य ज थाय छे पण मोक्ष नछि.

अञ्जु आर्यः। किं नामा। सन्ति शान्तिः भणेइ भणति कथयति इति। तथाहि। सम्यक्त्वपूर्वकदेवशास्त्रगुरुभक्त्या मुख्यवृत्त्या पुण्यमेव भवति न च मोक्षः। अत्राह प्रभाकरभट्टः। यदि पुण्यं मुख्यवृत्त्या मोक्षकारणं न भवत्युपादेयं च न भवति तर्हि भरतसगररामपाण्डवादयोऽपि निरन्तरं पञ्चपरमेष्ठिगुणस्मरणदानपूजादिना निर्भरभक्ताः सन्तः किमर्थं पुण्योपार्जनं कुर्युरिति। भगवानाह। यथा कोऽपि रामदेवादिपुरुषविशेषो देशान्तरस्थितसीतादिस्त्रीसमीपागतानां पुरुषाणां तदर्थं संभाषणदानसन्मानादिकं करोति तथा तेऽपि महापुरुषाः वीतरागपरमानन्दैकरूप-

पुण्य ही होता है, और परम्पराय मोक्ष होता है। जो सम्यक्त्व रहित मिथ्यादृष्टि हैं, उनके भाव - भक्ति तो नहीं है, लौकिक बाह्य भक्ति होती है, उससे पुण्यका ही बंध है, कर्मका क्षय नहीं है। ऐसा कथन सुनकर श्रीयोगीन्द्रदेवसे प्रभाकरभट्टने प्रश्न किया। हे प्रभो, जो पुण्य मुख्यतासे मोक्षका कारण नहीं है, तो त्यागने योग्य ही है, ग्रहण योग्य नहीं है। जो ग्रहण योग्य नहीं है, तो भरत, सगर, राम, पांडवादिक महान् पुरुषोंने निरंतर पंचपरमेष्ठीके गुणस्मरण क्यों किये ? और दान-पूजादि शुभ क्रियाओंसे पूर्ण होकर क्यों पुण्यका उपार्जन किया ? तब श्रीगुरुने उत्तर दिया—कि जैसे परदेशमें स्थित कोई रामादिक पुरुष अपनी प्यारी सीता आदि स्त्रीके पाससे आये हुए किसी मनुष्यसे बातें करता है—उसका सम्मान करता है, और दान करता है, ये सब कारण अपनी प्रियाके हैं, कुछ उसके प्रसादके कारण नहीं है। उसी तरह वे भरत, सगर, राम, पांडवादि महान् पुरुष वीतराग परमानंदरूप मोक्षसे लक्ष्मीके सुख अमृत-रसके प्यासे हुए संसारकी स्थितिके छेदनके लिये विषय कषायकर उत्पन्न हुए आर्त रौद्र खोटे ध्यानोके नाशका कारण श्रीपंचपरमेष्ठीके गुणोंका स्मरण करते हैं, और दान पूजादिक करते हैं, परंतु उनकी दृष्टि केवल निज परिणतिपर है, पर वस्तुपर नहीं है। पंचपरमेष्ठीकी भक्ति आदि शुभ क्रियाको परिणत हुए तो भरत आदिक हैं, उनके बिना चाहे पुण्यप्रकृतिका आस्रव होता है। जैसे

એવું કથન સાંભળીને પ્રભાકરભટ્ટ પૂછે છે કે જો પુણ્ય મુખ્યપણે મોક્ષનું કારણ નથી અને ઉપાદેય નથી તો પછી ભરત, સગર, રામ, પાંડવાદિ પણ નિરંતર પંચપરમેષ્ઠીનાં ગુણ, સ્મરણ, દાન, પૂજાદિથી નિર્ભર (અત્યંત) ભક્ત થઈને શા માટે પુણ્ય ઉપાર્જન કરતા હતા?

ભગવાન શ્રીયોગીન્દ્રદેવ કહે છે કે—જેવી રીતે કોઈ રામદેવાદિ પુરુષવિશેષ દેશાંતરમાં રહેલ સીતાદિસ્ત્રીની પાસેથી આવેલ પુરુષોનાં સીતાદિ અર્થે સંભાષણ, દાન, સન્માનાદિક કરે છે તેવી રીતે તે મહાપુરુષો પણ વીતરાગ પરમાનંદ જ જેનું એક રૂપ છે એવા મોક્ષલક્ષ્મીના સુખસુધારસના પિપાસુ થઈને સંસારસ્થિતિને છોદવાને કારણભૂત અને વિષયકષાયથી ઉત્પન્ન દુર્ધ્યાનના વિનાશના હેતુભૂત એવા, પરમેષ્ઠીના ગુણસ્મરણ, દાન, પૂજાદિક કરતા હતા.

३२२]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकांश-२ : ६०६-६२]

मोक्षलक्ष्मीसुखसुधारसपिपासिताः सन्तः संसारस्थितिविच्छेदकारणं विषयकषायोत्पन्नदुर्ध्यानविनाश-
हेतुभूतं च परमेष्ठिसंबन्धिगुणस्मरणदानपूजादिकं कुर्युरिति। अयमत्र भावार्थः। तेषां पञ्च-
परमेष्ठिभक्त्यादिपरिणतानां कुटुम्बिनां पलालवदनीहितं पुण्यमाप्नुवतीति ॥६१॥

अथ देवशास्त्रमुनीनां योऽसौ निन्दां करोति तस्य पापबन्धो भवतीति कथयति—

१८६) देवहं सत्थहं मुणिवरहं जो विदेसु करेइ ।
णियमेँ पाउ हवेइ तसु जेँ संसारु भमेइ ॥६२॥

देवानां शास्त्राणां मुनिवराणां यो विद्वेषं करोति ।

नियमेन पापं भवति तस्य येन संसारं भ्रमति ॥६२॥

देवहं इत्यादि। देवहं सत्थहं मुणिवरहं जो विदेसु करेइ देवशास्त्रमुनीनां

किसानकी दृष्टि अन्न पर है, तृण भूसादि पर नहीं है। बिना चाहा पुण्यका बंध सहजमें ही हो जाता है। वह उनको संसारमें नहीं भटका सकता है। वे तो शिवपुरीके ही पात्र हैं ॥६१॥

आगे देव-शास्त्र-गुरुकी जो निंदा करता है, उसके महान् पापका बंध होता है, वह पापी पापके प्रभावसे नरक निगोदादि खोटी गतिमें अनंतकाल तक भटकता है—

गाथा-६२

अन्वयार्थ :—[देवानां शास्त्राणां मुनिवराणां] वीतरागदेव, जिनसूत्र और निर्ग्रन्थमुनियोंसे [यः] जो जीव [विद्वेषं] द्वेष [करोति] करता है, [तस्य] उसके [नियमेन] निश्चयसे [पापं] पाप [भवति] होता है, [येन] जिस पापके कारणसे वह जीव [संसारं] संसारमें [भ्रमति] भ्रमण करता है। अर्थात् परम्पराय मोक्षके कारण और साक्षात् पुण्यबंधके कारण जो देव-शास्त्र-गुरु हैं, इनकी जो निंदा करता है, उसके नियमसे पाप होता है, पापसे दुर्गतिमें भटकता है।

भावार्थ :—निज परमात्मद्रव्यकी प्राप्तिकी रुचि वही निश्चयसम्यक्त्व, उसका कारण

अडीं, એ ભાવાર્થ છે કે જેવી રીતે ખેડૂતને ત્યાં ધાન્યની સાથે સાથે વગર પ્રયાસે ઘાસ પાકે છે તેવી રીતે પંચપરમેષ્ઠીની ભક્તિ આદિમાં પરિણત જીવોને અનીહિત (ઈચ્છા વિનાના) પુણ્યનો આશ્રવ થાય છે. ૬૧.

હવે, દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્રની નિંદા કરે છે તેને પાપબંધ થાય છે, એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—નિજ પરમાત્મપદાર્થની પ્રાપ્તિની રુચિરૂપ નિશ્ચયસમ્યક્ત્વના કારણભૂત અને

अधिकार-२ : ६०६-६३]

परमात्मप्रकाशः

[३२३]

साक्षात्पुण्यबन्धहेतुभूतानां परंपरया मुक्तिकारणभूतानां च योऽसौ विद्वेषं करोति। तस्य किं भवति। णियमें पाउ हवेइ तसु नियमेन पापं भवति तस्य। येन पापबन्धेन किं भवति। जें संसारु भमेइ येन पापेन संसारं भ्रमतीति। तद्यथा। निजपरमात्मपदार्योपलम्भरुचिरूपं निश्चयसम्यक्त्वकारणस्य तत्त्वार्थश्रद्धानरूपव्यवहारसम्यक्त्वस्य विषयभूतानां देवशास्त्रयतीनां योऽसौ निन्दां करोति स मिथ्यादृष्टिर्भवति। मिथ्यात्वेन पापं बध्नाति, पापेन चतुर्गतिसंसारं भ्रमतीति भावार्थः॥६२॥

अथ पूर्वसूत्र द्वयोक्तं पुण्यपापफलं दर्शयति—

१६०) पावें णारउ तिरिउ जिउ पुण्णें अमरु वियाणु ।

मिस्सेँ माणुस-गइ लहइ दोहि वि खइ णिव्वाणु ॥६३॥

पापेन नारकः तिर्यग् जीवः पुण्येनामरो विजानीहि ।

मिश्रेण मनुष्यगतिं लभते द्वयोरपि क्षये निर्वाणम् ॥६३॥

पावें इत्यादि। पावें पापेन णारउ तिरिउ नारको भवति तिर्यग्भवति। कोऽसौ। जिउ तत्त्वार्थश्रद्धानरूप व्यवहारसम्यक्त्व, उसके मूल अरहंत देव, निर्ग्रन्थ गुरु, और दयामयी धर्म, इन तीनोंकी जो निंदा करता है, वह मिथ्यादृष्टि होता है। वह मिथ्यात्वका महान् पाप बाँधता है। उस पापसे चतुर्गति संसारमें भ्रमता है ॥६२॥

आगे पहले दो सूत्रोंमें कहे गये पुण्य और पाप फल हैं, उनको दिखाते हैं—

गाथा—६३

अन्वयार्थ :—[जीवः] यह जीव [पापेन] पापके उदयसे [नारकः तिर्यग्] नरकगति और तिर्यग्चगति पाता है, [पुण्येन] पुण्यसे [अमरः] देव होता है, [मिश्रेण] पुण्य और पाप दोनोंके मेलसे [मनुष्यगतिं] मनुष्यगतिको [लभते] पाता है, और [द्वयोरपि क्षये] पुण्य-पाप दोनोंके ही नाश होनेसे [निर्वाणम्] मोक्षको पाता है, ऐसा [विजानीहि] जानो।

भावार्थ :—सहज शुद्ध ज्ञानानंद स्वभाव जो परमात्मा है, उससे विपरीत जो पापकर्म

तत्त्वार्थ श्रद्धानरूप व्यवहारसम्यक्त्वना विषयभूत देव, शास्त्र अने यतिनी जे निंदा करे छे ते मिथ्यादृष्टि छे। मिथ्यात्वथी ते पाप बांधे छे। पापथी ते चारगतिरूप संसारमां लभे छे। ६२.

उवे, पूर्वना छे सूत्रोमां कहेला पुण्य अने पापनुं इण दशावे छे :—

भावार्थ :—सहज शुद्ध ज्ञानानंद जे जेनो अक स्वभाव छे अवे परमात्माथी विपरीत

३२४]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : दोहा-६३

जीवः पुण्णं अमरु वियाणु पुण्येनामरो देवो भवतीति जानीहि। मिस्सें माणुस-गइ लहइ मिश्रेण पुण्यपापद्वयेन मनुष्यगतिं लभते। दोहि वि खइ णिव्वाणु द्वयोरपि कर्मक्षयेऽपि निर्वाणमिति। तद्यथा। सहजशुद्धज्ञानानन्दैकस्वभावात्परमात्मनः सकाशाद्विपरीतेन छेदनादिनारकतिर्यग्गति-दुःखदानसमर्थेन पापकर्मोदयेन नारकतिर्यग्गतिभाजनो भवति जीवः। तस्मादेव शुद्धात्मनो विलक्षणेन पुण्योदयेन देवो भवति। तस्मादेव शुद्धात्मनो विपरीतेन पुण्यपापद्वयेन मनुष्यो भवति। तस्यैव विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावेन निजशुद्धात्मतत्त्वसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुष्ठानरूपेण शुद्धोपयोगेन मुक्तो भवतीति तात्पर्यार्थः। तथा चोक्तम्—“पावेण णरयतिरियं गम्मइ धम्मेण देवलोयम्मि। मिस्सेण माणुसत्तं दोण्हं पि खएण णिव्वाणं॥”॥६३॥

अथ निश्चयप्रतिक्रमणप्रत्याख्यानालोचनस्वरूपे स्थित्वा व्यवहारप्रतिक्रमण प्रत्याख्यान-

उसके उदयसे नरक तिर्यगगतिका पात्र होता है, आत्मस्वरूपसे विपरीत शुभ कर्मोंके उदयसे देव होता है, दोनोंके मेलसे मनुष्य होता है, और शुद्धात्मस्वरूपसे विपरीत इन दोनों पुण्य-पापोंके क्षयसे निर्वाण (मोक्ष) मिलता है। मोक्षका कारण एक शुद्धोपयोग है, वह शुद्धोपयोग निज शुद्धात्मतत्त्वके सम्यक् श्रद्धान ज्ञान आचरणरूप है। इसलिये इस शुद्धोपयोगके बिना किसी तरह भी मुक्ति नहीं हो सकती, यह सारांश जानो। ऐसा ही सिद्धान्त-ग्रन्थमें भी हरएक जगह कहा गया है। जैसे—यह जीव पापसे नरक तिर्यगगतिको जाता है, और धर्म (पुण्य) से देवलोकमें जाता है, पुण्य-पाप दोनोंके मेलसे मनुष्यदेहको पाता है, और दोनोंके क्षयसे मोक्ष पाता है॥६३॥

आगे निश्चयप्रतिक्रमण, निश्चयप्रत्याख्यान और निश्चयआलोचनारूप जो शुद्धोपयोग

नरकगति अने तिर्यगगतिनां छेदन आदि दुःख देवामां समर्थ अेवा पापकर्मना उदयथी जव नारकगतिनुं अने तिर्यगगतिनुं भाजन थाय छे, ते ज शुद्ध आत्माथी विलक्षण अेवा पुण्योदयथी देव थाय छे, ते ज शुद्ध आत्माथी विपरीत पुण्य-पाप द्वयथी मनुष्य थाय छे अने विशुद्धज्ञान, विशुद्धदर्शन जेनो स्वभाव छे अेवा ते ज निज शुद्ध आत्मतत्त्वनां सम्यक्श्रद्धान, सम्यग्ज्ञान अने सम्यग् अनुष्ठानरूप शुद्धोपयोगथी मुक्त थाय छे. वणी कहुं पण छे के—“पावेण णरयतिरियं गम्मइ धम्मेण देवलोयम्मि। मिस्सेण माणुसत्तं दोण्हं पि खएण णिव्वाणं॥” (अर्थ :—आ जव पापथी नरकगति अने तिर्यगगतिमां जाय छे. धर्मथी अर्थात् पुण्यथी देवलोकमां जाय छे, पुण्य पाप अन्नेना मिश्रणथी मनुष्यपणुं पावे छे अने अन्नेना क्षयथी निर्वाण पावे छे. ६३.

उवे, ज्ञानी निश्चय प्रतिक्रमण, निश्चयप्रत्याख्यान अने निश्चय आलोचनास्वरूपमां स्थित

लोचनां त्यजन्तीति त्रिकलेन कथयति—

१६१) वंदणु णिंदणु पडिकमणु पुण्णहं कारणु जेण ।

करइ करावइ अणमणइ एक्कु वि णाणिण तेण ॥६४॥

वन्दनं निन्दनं प्रतिक्रमणं पुण्यस्य कारणं येन ।

करोति कारयति अनुमन्यते एकमपि ज्ञानी न तेन ॥६४॥

वंदणु इत्यादि। वंदणु णिंदणु पडिकमणु वन्दननिन्दनप्रतिक्रमणत्रयम्। किं विशिष्टम्। पुण्णहं कारणु पुण्यस्य कारणं जेण येन कारणेन करइ करावइ अणमणइ करोति कारयति अनुमोदयति, एक्कु वि एकमपि, णाणि ण तेण ज्ञानी पुरुषो न तेन कारणेनेति। तथाहि।

उसमें ठहरकर व्यवहारप्रतिक्रमण, व्यवहारप्रत्याख्यान और व्यवहार आलोचनारूप शुभोपयोगको छोड़े, ऐसा कहते हैं—

गाथा-६४

अन्वयार्थ :—[वंदनं] पंचपरमेष्ठीकी वंदना, [निंदनं] अपने अशुभ कर्मकी निंदा, और [प्रतिक्रमणं] अपराधोंकी प्रायश्चित्तादि विधिसे निवृत्ति, ये सब [येन पुण्यस्य कारणं] जो पुण्यके कारण हैं, मोक्षके कारण नहीं हैं, [तेन] इसीलिये पहली अवस्थामें पापके दूर करनेके लिये ज्ञानी पुरुष इनको करता है, कराता है, और करते हुएको भला जानता है तो भी निर्विकल्प शुद्धोपयोग अवस्थामें [ज्ञानी] ज्ञानी जीव [एकमपि] इन तीनोंमेंसे एक भी [न करोति] न तो करता है, [कारयति] न कराता है, और न [अनुमन्यते] करते हुए को भला जानता है।

भावार्थ :—केवल शुद्ध स्वरूपमें जिसका चित्त लगा हुआ है, ऐसा निर्विकल्प परमात्मतत्त्वकी भावनाके बलसे देखे, सुने और अनुभव किये भोगोंकी वाँछारूप जो भूतकालके रागादि दोष उनका दूर करना वह निश्चयप्रतिक्रमण; वीतराग चिदानन्द शुद्धात्माकी

थईने व्यवहारप्रतिक्रमण, व्यवहारप्रत्याख्यान अने व्यवहारआलोचनाने छोड़े छे, अेम त्रण गाथा द्वारा कडे छे :—

भावार्थ :—शुद्ध निर्विकल्प परमात्मतत्त्वनी भावनाना बणथी देभेला, सांभणेला अने अनुभवेला भोगोनी आकांक्षाना स्मरणरूप अतीतकाणना रागादिदोषोनुं निराकरण करवुं ते निश्चय प्रतिक्रमण छे, अेक (केवण) वीतराग चिदानंदनी अनुभूतिनी भावनाना बणथी

३२६]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : दोहा-६४]

शुद्धनिर्विकल्पपरमात्मतत्त्वभावनाबलेन दृष्टश्रुतानुभूतभोगाकांक्षास्मरणरूपाणामतीतरागादिदोषाणां निराकरणं निश्चयप्रतिक्रमणं भवति, वीतरागचिदानन्दैकानुभूतिभावनाबलेन भाविभोगाकांक्षारूपाणां रागादिनां त्यजनं निश्चयप्रत्याख्यानं भण्यते, निजशुद्धात्मोपलम्भवलेन वर्तमानोदयागत-शुभाशुभनिमित्तानां हर्षविषादादिपरिणामानां निजशुद्धात्मद्रव्यात् पृथक्करणं निश्चयालोचनमिति। इत्थंभूते निश्चयप्रतिक्रमणप्रत्याख्यानालोचनत्रये स्थित्वा योऽसौ व्यवहारप्रतिक्रमणप्रत्याख्यान-लोचनत्रयं तन्त्रयानुकूलं वन्दननिन्दनादिशुभोपयोगं च त्यजन् स ज्ञानी भण्यते न चान्य इति भावार्थः ॥६४॥

अथ—

अनुभूतिकी भावनाके बलसे होनेवाले भोगोंकी वाँछारूप रागादिकका त्याग वह निश्चयप्रत्याख्यान, और निज शुद्धात्माकी प्राप्तिके बलसे वर्तमान उदयमें आये जो शुभ-अशुभके कारण हर्ष-विषादादि अशुद्ध परिणाम उनको निज शुद्धात्मद्रव्यसे जुदा करना वह निश्चयआलोचन; इस तरह निश्चयप्रतिक्रमण प्रत्याख्यान और आलोचनामें ठहरकर जो कोई व्यवहारप्रतिक्रमण, व्यवहारप्रत्याख्यान, व्यवहारआलोचना, इन तीनोंके अनुकूल वन्दना, निंदा आदि शुभोपयोग है, उनको छोड़ता है वही ज्ञानी कहा जाता है, अन्य नहीं। सारांश यह है कि ज्ञानी जीव पहले तो अशुभको त्यागकर शुभमें प्रवृत्त होता है, बाद शुभको भी छोड़के शुद्धमें लग जाता है। पहले किये हुए अशुभ कर्मोंकी निवृत्ति वह व्यवहारप्रतिक्रमण, अशुभपरिणाम होनेवाले हैं, उनका रोकना वह व्यवहारप्रत्याख्यान, और वर्तमानकालमें शुभकी प्रवृत्ति अशुभकी निवृत्ति वह व्यवहारआलोचन है। व्यवहारमें तो अशुभका त्याग शुभका अंगीकार होता है, और निश्चयमें शुभ-अशुभ दोनोंका ही त्याग होता है ॥६४॥

आगे इसी कथनको दृढ़ करते हैं—

ભવિષ્યકાળના ભોગોની આકાંક્ષારૂપ રાગાદિનો ત્યાગ કરવો તે નિશ્ચયપ્રત્યાખ્યાન છે અને નિજશુદ્ધાત્માની પ્રાપ્તિના બળથી વર્તમાન ઉદયમાં આવેલાં શુભાશુભ કર્મો જેમના નિમિત્ત હોય છે, એવા હર્ષવિષાદ આદિ પરિણામોને નિજશુદ્ધાત્મદ્રવ્યથી જુદા કરવા તે નિશ્ચય આલોચના છે.

આવા નિશ્ચયપ્રતિક્રમણ, નિશ્ચયપ્રત્યાખ્યાન અને નિશ્ચયઆલોચના એ ત્રણેમાં સ્થિર થઈને જે વ્યવહારપ્રતિક્રમણ, વ્યવહારપ્રત્યાખ્યાન અને વ્યવહાર આલોચના એ ત્રણેય તથા એ ત્રણને અનુકૂળ એવા વંદના, નિંદા આદિ શુભોપયોગને છોડે છે તે જ્ઞાની છે, પણ બીજો કોઈ જ્ઞાની નથી, એવો ભાવાર્થ છે. ૬૪.

હવે, આ કથનને દૃઢ કરે છે :—

१६२) वंदणु णिदणु पडिकमणु णाणिहिँ एहु ण जुत्तु ।

एक्कु जि मेल्लिवि णाणमउ सुद्धउ भाउ पवित्तु ॥६५॥

वन्दनं निन्दनं प्रतिक्रमणं ज्ञानिनां इदं न युक्तम् ।

एकमेव मुक्त्वा ज्ञानमयं शुद्धं भावं पवित्रम् ॥६५॥

वंदणु णिदणु पडिकमणु वन्दननिन्दनप्रतिक्रमणत्रयम् । णाणिहिँ एहु ण जुत्तु ज्ञानिनामिदं न युक्तम् । किं कृत्वा । एक्कु जि मेल्लिवि एकमेव मुक्त्वा । एकं कम् । णाणमउ सुद्धउ भाउ पवित्तु ज्ञानमयं शुद्धभावं पवित्रमिति । तथाहि । पञ्चेन्द्रियभोगाकांक्षाप्रभृति-समस्तविभावरहितः शून्यः केवलज्ञानाद्यनन्तगुणपरमात्मतत्त्वसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुष्ठानरूप-निर्विकल्पसमाधिसमुत्पन्नसहजानन्दपरमसमरसीभावलक्षणसुखामृतरसास्वादेन भरितामृतस्थो योऽसौ ज्ञानमयो भावः तं भावं मुक्त्वाऽन्यद्वयव्यवहारप्रतिक्रमणप्रत्याख्यानालोचनत्रयं तदनुकूलं वन्दन-निन्दनादिशुभोपयोगविकल्पजालं च ज्ञानिनां युक्तं न भवतीति तात्पर्यम् ॥६५॥

गाथा-६५

अन्वयार्थः—[वंदन निन्दनं प्रतिक्रमणं] वंदना, निंदा, और प्रतिक्रमण [इदं] ये तीनों [ज्ञानिनां] पूर्ण ज्ञानियोंको [युक्तम् न] ठीक नहीं हैं, [एकमेव] एक [ज्ञानमयं] ज्ञानमय [शुद्धं पवित्रम् भावं] पवित्र शुद्ध भावको [मुक्त्वा] छोड़कर अर्थात् इसके सिवाय ज्ञानीको कोई कार्य करना योग्य नहीं है।

भावार्थः—पाँच इन्द्रियोंके भोगोंकी वाँछा आदि लेकर संपूर्ण विभावोंसे रहित जो केवलज्ञानादि अनंतगुणरूप परमात्मतत्त्व उसके सम्यक् श्रद्धान ज्ञान आचरणरूप निर्विकल्प समाधिसे उत्पन्न जो परमानंद परमसमरसीभाव वही हुआ अमृत-रस उसके आस्वादसे पूर्ण जो ज्ञानमयीभाव उसे छोड़कर अन्य व्यवहारप्रतिक्रमण प्रत्याख्यान आलोचनाके अनुकूल वंदन निंदनादि शुभोपयोग विकल्प-जाल हैं, वे पूर्ण ज्ञानीको करने योग्य नहीं हैं। प्रथम अवस्थामें ही हैं, आगे नहीं है ॥६५॥

भावार्थः—पांच इंद्रियोंका भोगोंकी आकांक्षा आदिथी मांडीने समस्त विभावथी रहित केवलज्ञानादि अनंतगुणरूप परमात्मतत्त्वनां सम्यक्श्रद्धान, सम्यग्ज्ञान अने सम्यग् अनुष्ठानरूप निर्विकल्प समाधिथी उत्पन्न सहज परमानंदरूप परम-समरसीभावस्वरूप सुखामृतरसना आस्वादथी परिपूर्णा जे ज्ञानमय भाव छे ते भाव सिवाय अन्य व्यवहारप्रतिक्रमण, व्यवहारप्रत्याख्यान, व्यवहारआलोचना अे त्रशेयने अनुकूल वंदना, निंदा आदि शुभोपयोगनी विकल्पजाल ज्ञानीओने योग्य नथी. ६५.

३२८]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : दोहा-६६

अथ—

१६३) वंदउ णिंदउ पडिकमउ भाउ असुद्धउ जासु ।

पर तसु संजमु अत्थि णवि जं मण-सुद्धि ण तासु ॥६६॥

वन्दतां निन्दतु प्रतिक्रामतु भावः अशुद्धो यस्य ।

परं तस्य संयमोऽस्ति नैव यस्मात् मनः शुद्धिर्न तस्य ॥६६॥

वंदउ इत्यादि। वंदउ णिंदउ पडिकमउ वन्दननिन्दनप्रतिक्रमणं करोतु। भाउ असुद्धउ जासु भावः परिणामः न शुद्धो यस्य, पर परं नियमेन तसु तस्य पुरुषस्य संजमु अत्थि णवि संयमोऽस्ति नैव। कस्मान्नास्ति। जं यस्मात् कारणात् मण-सुद्धि ण तासु मनःशुद्धिर्न तस्येति। तद्यथा। नित्यानन्दैकरूपस्वशुद्धात्मानुभूतिप्रतिपक्षैर्विषयकषायाधीनैः ख्यातिपूजालाभादिमनोरथ-शतसहस्रविकल्पजालमालाप्रपञ्चोत्पन्नैरपध्यानैर्यस्य चित्तं रञ्जितं वासितं तिष्ठति तस्य द्रव्यरूपं

आगे इसी बातको दृढ़ करते हैं—

गाथा—६६

अन्वयार्थ :—[वंदतु निन्दतु प्रतिक्रामतु] निःशंक वंदना करो, निंदा करो, प्रतिक्रमणादि करो, लेकिन [यस्य] जिसके [अशुद्धो भावः] जब तक अशुद्ध परिणाम हैं, [तस्य] उसके [परं] नियमसे [संयमः] संयम [नैव अस्ति] नहीं हो सकता, [यस्मात्] क्योंकि [तस्य] उसके [मनःशुद्धिः न] मनकी शुद्धता नहीं है। जिसका मन शुद्ध नहीं, उसके संयम कहाँसे हो सकता है ?

भावार्थ :—नित्यानंद एकरूप निज शुद्धात्माकी अनुभूतिके प्रतिपक्षी (उलटे) जो विषय कषाय, उनके आधीन आर्त रौद्र खोटे ध्यानोकर जिसका चित्त रँगा हुआ है, उसके द्रव्यरूप व्यवहार-वंदना, निंदा प्रतिक्रमणादि क्या कर सकते हैं ? जो वह बाह्य-क्रिया करता है, तो भी उसके भावसंयम नहीं है। सिद्धान्तमें उसे असंयमी कहते हैं। कैसे हैं, वो आर्त रौद्र स्वरूप खोटे ध्यान अपनी बड़ाई, प्रतिष्ठा और लाभादि सैंकड़ों मनोरथोंके विकल्पोंकी मालाके (पंक्तिके) प्रपंच कर उत्पन्न हुए हैं। जब तक ये चित्तमें हैं, तब तक बाह्य-क्रिया

उवे, એ જ વાતને દેઢ કરે છે :—

ભાવાર્થ :—નિત્યાનંદ જ જેનું એક રૂપ છે એવા શુદ્ધ આત્માની અનુભૂતિથી પ્રતિપક્ષી વિષયકષાયને આધીન, ખ્યાતિ-પૂજા-લાભાદિના લાખો મનોરથની વિકલ્પજાળની માળાના પ્રપંચથી ઉત્પન્ન એવાં અપધ્યાન (માઠાં ધ્યાન)થી જેનું ચિત્ત રંજિત (રંગાયેલું) રહે છે, વાસિત રહે છે

વન્દનનિન્દનપ્રતિક્રમણાદિકં કુર્વાણસ્યાપિ ભાવસંયમો નાસ્તિ इत्यभिप्रायः॥૬૬॥ एवं मोक्षमोक्ष-फलमोक्षमार्गादिप्रतिपादकद्वितीयमहाधिकारमध्ये निश्चयनयेन पुण्यपापद्वयं समानमित्यादि-व्याख्यानमुख्यत्वेन चतुर्दशसूत्रस्थलं समाप्तम् । अथानन्तरं शुद्धोपयोगादिप्रतिपादनमुख्यत्वेनैका-धिकचत्वारिंशत्सूत्रपर्यन्तं व्याख्यानं करोति । तत्रान्तरस्थलचतुष्टयं भवति । तद्यथा । प्रथमसूत्र-पञ्चकेन शुद्धोपयोगव्याख्यानं करोति, तदनन्तरं पञ्चदशसूत्रपर्यन्तं वीतरागस्वसंवेदनज्ञान-मुख्यत्वेन व्याख्यानम्, अत ऊर्ध्वं सूत्राष्टकपर्यन्तं परिग्रहत्यागमुख्यत्वेन व्याख्यानं, तदनन्तरं त्रयोदशसूत्रपर्यन्तं केवलज्ञानादिगुणस्वरूपेण सर्वे जीवाः समाना इति मुख्यत्वेन व्याख्यानं करोति । तद्यथा ।

રાગાદિવિકલ્પનિવૃત્તિસ્વરૂપશુદ્ધોપયોગે સંયમાદયઃ સર્વે ગુણાસ્તિષ્ઠન્તીતિ પ્રતિ-પાદયતિ—

क्या कर सकती है ? कुछ नहीं कर सकती ॥६६॥

इस तरह मोक्ष, मोक्ष-फल, मोक्षमार्गादिका कथन करनेवाले दूसरे महा अधिकारमें निश्चयनयसे पुण्य, पाप दोनों समान हैं, इस व्याख्यानकी मुख्यतासे चौदह दोहे कहे । आगे शुद्धोपयोगके कथनकी मुख्यतासे इकतालीस दोहोंमें व्याख्यान करते हैं, और आठ दोहोंमें परिग्रहत्यागके व्याख्यानकी मुख्यतासे कहते हैं, तथा तेरह दोहोंमें केवलज्ञानादि गुणस्वरूपकर सब जीव समान हैं, ऐसा व्याख्यान है ।

अब प्रथम ही रागादि विकल्पकी निवृत्तिरूप शुद्धोपयोगमें संयमादि सब गुण रहते हैं, ऐसा वर्णन करते हैं—

તેને દ્રવ્યરૂપ વંદના, નિંદા અને પ્રતિક્રમણાદિ કરવા છતાં પણ ભાવસંયમ નથી. ૬૬.

એ પ્રમાણે મોક્ષ, મોક્ષફળ અને મોક્ષમાર્ગાદિના પ્રતિપાદક બીજા મહાધિકારમાં નિશ્ચયનયથી પુણ્ય, પાપ બન્ને સમાન છે ઈત્યાદિ વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી ચૌદ સૂત્રોનું સ્થળ સમાપ્ત થયું.

ત્યાર પછી શુદ્ધોપયોગાદિના પ્રતિપાદનની મુખ્યતાથી એકતાલીસ સૂત્રો સુધી વ્યાખ્યાન કરે છે. તેમાં ત્યાર અન્તરસ્થળ છે તે આ પ્રમાણે :—(૧) પ્રથમ પાંચ ગાથાસૂત્રથી શુદ્ધ-ઉપયોગનું વ્યાખ્યાન કરે છે, (૨) ત્યાર પછી પંદર ગાથાસૂત્ર સુધી વીતરાગ-સ્વસંવેદનરૂપ જ્ઞાનની મુખ્યતાથી વ્યાખ્યાન કરે છે, (૩) ત્યાર પછી આઠ ગાથાસૂત્ર સુધી પરિગ્રહત્યાગની મુખ્યતાથી વ્યાખ્યાન કરે છે, (૪) ત્યાર પછી તેર ગાથાસૂત્ર સુધી 'કેવળજ્ઞાનાદિ ગુણસ્વરૂપથી સર્વ જીવો સમાન છે' એમ મુખ્યપણે વ્યાખ્યાન કરે છે. તે આ પ્રમાણે :—

હવે, પ્રથમ જ રાગાદિ વિકલ્પોની નિવૃત્તિરૂપ શુદ્ધોપયોગમાં સંયમાદિ સર્વ ગુણો રહે છે, એમ કહે છે.

૧૬૪) સુદ્ધહં સંજમુ સીલુ તઽ સુદ્ધહં દંસણુ ણાણુ ।
સુદ્ધહં કમ્મવ્ખઽ હવઙ્ગ સુદ્ધઽ તેણ પહાણુ ॥૬૭॥

શુદ્ધાનાં સંયમઃ શીલં તપઃ શુદ્ધાનાં દર્શનં જ્ઞાનમ્ ।

શુદ્ધાનાં કર્મક્ષયો ભવતિ શુદ્ધો તેન પ્રધાનઃ ॥૬૭॥

સુદ્ધહં ઇત્યાદિ । સુદ્ધહં શુદ્ધોપયોગિનાં સંજમુ ઇન્દ્રિયસુખાભિલાષનિવૃત્તિબલેન ષડ્જીવ-
નિકાયહિંસાનિવૃત્તિબલેનાત્મા આત્મનિ સંયમનં નિયમનં સંયમઃ સ પૂર્વોક્તઃ શુદ્ધોપયોગિનામેવ ।
અથવોપેક્ષાસંયમાપહતસંયમૌ વીતરાગસરાગાપરનામાનો તાવપિ તેષામેવ સંભવતઃ । અથવા
સામાયિકચ્છેદોપસ્થાપનાપરિહારવિશુદ્ધિસૂક્ષ્મસંપરાયયથાગ્યાતભેદેન પચ્ચધા સંયમઃ સોઽપિ લભ્યતે
તેષામેવ । સીલુ સ્વાત્મના કૃત્વા સ્વાત્મનિવૃત્તિર્વર્તનં ઇતિ નિશ્ચયવ્રતં, વ્રતસ્ય રાગાદિપરિહારેણ

ગાથા-૬૭

અન્વયાર્થ :—[શુદ્ધાનાં] શુદ્ધોપયોગિયોંકે હી [સંયમઃ શીલ તપઃ] પાંચ ઇન્દ્રી છટ્ટે
મનકો રોકનેરૂપ સંયમ, શીલ ઓર તપ [ભવતિ] હોતે હૈં, [શુદ્ધાનાં] શુદ્ધોંકે હી [દર્શનં જ્ઞાનમ્]
સમ્યગ્દર્શન ઓર વીતરાગસ્વસંવેદનજ્ઞાન ઓર [શુદ્ધાનાં] શુદ્ધોપયોગિયોંકે હી [કર્મક્ષયઃ] કર્મોંકા
નાશ હોતા હૈ, [તેન] ઇસલિયે [શુદ્ધઃ] શુદ્ધોપયોગ હી [પ્રધાનઃ] જગતમેં મુખ્ય હૈ ।

ભાવાર્થ :—શુદ્ધોપયોગિયોંકે પાંચ ઇન્દ્રી છટ્ટે મનકા રોકના, વિષયાભિલાષકી નિવૃત્તિ,
ઓર છહ કાયકે જીવોંકી હિંસાસે નિવૃત્તિ, ડસકે બલસે આત્મામેં નિશ્ચલ રહના, ડસકા નામ
સંયમ હૈ, વહ હોતા હૈ, અથવા ડપેક્ષાસંયમ અર્થાત્ તોન ગુપ્તિમેં આરૂઢ ઓર ડપહતસંયમ અર્થાત્
પાંચ સમિતિકા પાલના, અથવા સરાગસંયમ અર્થાત્ શુભોપયોગરૂપ સંયમ ઓર વીતરાગસંયમ
અર્થાત્ શુદ્ધોપયોગરૂપ પરમસંયમ વહ ડન શુદ્ધ ચેતનોપયોગિયોંકે હી હોતા હૈ । શીલ અર્થાત્

ભાવાર્થ :—‘સંજમુ’ ઇન્દ્રિયસુખની અભિલાષાની નિવૃત્તિના બળથી તથા છ કાયના
જીવોની હિંસાની નિવૃત્તિના બળથી આત્માથી આત્મામાં સંયમન-નિયમન-(નિશ્ચળ રહેવું) તે સંયમ
છે, તે સંયમ પૂર્વોક્ત શુદ્ધ-ઉપયોગીઓને જ હોય છે, અથવા ઉપેક્ષા સંયમ અને અપહત સંયમ
કે જેનું બીજું નામ (અનુક્રમે) વીતરાગ સંયમ અને સરાગ સંયમ છે તે પણ તેમને જ (તે
શુદ્ધોપયોગીઓને જ) હોય છે. અથવા સામાયિકસંયમ, છેદોપસ્થાપનસંયમ પરિહારવિશુદ્ધિસંયમ,
સૂક્ષ્મસંપરાયસંયમ અને યથાખ્યાતસંયમ એવા પાંચ પ્રકારના સંયમ છે તે પણ તેમને જ પ્રાપ્ત
હોય છે.

‘સીલુ’ પોતાના આત્મા વડે પોતાના આત્મામાં વૃત્તિ અર્થાત્ વર્તવું તે નિશ્ચયવ્રત છે.

પરિરક્ષણં નિશ્ચયશીલં તદપિ તેષામેવ । તત્ત દ્વાદશવિધતપશ્ચરણબલેન પરદ્રવ્યેચ્છાનિરોધં કૃત્વા શુદ્ધાત્મનિ પ્રતપનં વિજયનં તપ્ત્વ ઇતિ । તદપિ તેષામેવ । સુદ્ધહં શુદ્ધોપયોગિનાં દંસણુ છદ્મસ્થાવસ્થાયાં સ્વશુદ્ધાત્મનિ રુચિરૂપં સમ્યગ્દર્શનં કેવલજ્ઞાનોત્પત્તૌ સત્યાં તસ્યૈવ ફલભૂતં અનીહિતવિપરીતાભિનિવેશરહિત પરિણામલક્ષણં ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વં કેવલદર્શનં વા તેષામેવ । ણાણુ વીતરાગસ્વસંવેદનજ્ઞાનં તસ્યૈવ ફલભૂતં કેવલજ્ઞાનં વા સુદ્ધહં શુદ્ધોપયોગિનામેવ । કમ્મવસ્ત્વત્ત પરમાત્મસ્વરૂપોપલઙ્ઘિલક્ષણો દ્રવ્યભાવકર્મક્ષયઃ હવઙ્ગ તેષામેવ ભવતિ । સુદ્ધત્ત શુદ્ધોપયોગ-પરિણામસ્તદાધારપુરુષો વા તેણ પહાણુ યેન કારણેન પૂર્વોક્તાઃ સંયમાદયો ગુણાઃ શુદ્ધોપયોગે લભ્યન્તે તેન કારણેન સ એવ પ્રધાન ઉપાદેયઃ ઇતિ તાત્પર્યમ્ । તથા ચોક્તં શુદ્ધોપયોગફલમ્—

અપનેસે અપને આત્મામેં પ્રવૃત્તિ કરના યહ નિશ્ચયશીલ, રાગાદિકે ત્યાગનેસે શુદ્ધ ભાવકી રક્ષા કરના વહ બી નિશ્ચયશીલ હૈ, ઓર દેવાંગના, મનુષ્યની, તિર્યચની તથા કાઠ પથર ચિત્રામાદિકી અચેતન સ્ત્રી-એસે ચાર પ્રકારકી સ્ત્રિયોંકા મન, વચન, કાય, કૃત, કારિત, અનુમોદનાસે ત્યાગ કરના, વહ વ્યવહારશીલ હૈ, યે દોનોં શીલ શુદ્ધ ચિત્તવાલોંકે હી હોતે હૈં । તપ અર્થાત્ બારહ તરહકા તપ ઉસકે બલસે ભાવકર્મ, દ્રવ્યકર્મ, નોકર્મરૂપ સબ વસ્તુઓંમેં ઇચ્છા છોડકર શુદ્ધાત્મામેં મગન રહના, કામ ક્રોધાદિ શત્રુઓંકે વશમેં ન હોના, પ્રતાપરૂપ વિજયરૂપ જિતેંદ્રી રહના । યહ તપ શુદ્ધ ચિત્તવાલોંકે હી હોતા હૈ । દર્શન અર્થાત્ સાધક અવસ્થામેં તો શુદ્ધાત્મામેં રુચિરૂપ સમ્યગ્દર્શન ઓર કેવલી અવસ્થામેં ઉસ સમ્યગ્દર્શનકા ફલરૂપ સંશય, વિમોહ, વિભ્રમ રહિત નિજ પરિણામરૂપ ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ કેવલદર્શન યહ બી શુદ્ધોંકે હી હોતા હૈ । જ્ઞાન અર્થાત્

રાગાદિનો પરિહાર કરીને વ્રતનું સર્વપ્રકારે ત્યાગ વડે રક્ષણ કરવું તે નિશ્ચયશીલ છે, તે પણ તેમને જ હોય છે.

‘તત્’ બાર પ્રકારના તપશ્ચરણના બળથી પરદ્રવ્યની ઈચ્છાનો નિરોધ કરીને શુદ્ધ આત્મામાં પ્રતપન-વિજયન-તે તપ છે, તે પણ તેમને જ હોય છે.

‘દંસણુ’ છદ્મસ્થ-અવસ્થામાં પોતાના શુદ્ધ આત્માની રુચિરૂપ સમ્યગ્દર્શન અથવા કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થતાં તેના જ ફળરૂપ, વિપરીત અભિનિવેશ રહિત અનીહિત પરિણામરૂપ ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ કે કેવળદર્શન પણ તેમને જ હોય છે.

‘ણાણુ’ વીતરાગ સ્વસંવેદનરૂપ જ્ઞાન અથવા તેના જ ફળરૂપ કેવળજ્ઞાન પણ શુદ્ધ ઉપયોગીઓને જ હોય છે.

‘કમ્મવસ્ત્વત્’ પરમાત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિરૂપ દ્રવ્યભાવકર્મનો નાશ તેમને જ હોય છે.

‘સુદ્ધત્ત તેણ પહાણુ’ શુદ્ધોપયોગરૂપ પરિણામ અથવા તે પરિણામના ધારણ કરનાર પુરુષ તે જ પ્રધાન છે-ઉપાદેય છે કારણ કે પૂર્વોક્ત સંયમાદિ ગુણો શુદ્ધોપયોગમાં જ પ્રાપ્ત હોય

૩૩૨]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૨ : દોહા-૬૮

“સુદ્ધસ્સ ય સામણ્ણં ભણિયં સુદ્ધસ્સ દંસણં ણાણં । સુદ્ધસ્સ ય ણિવ્વાણં સો ચ્ચિય સુદ્ધો ણમો તસ્સ ॥” ॥૬૭॥

અથ નિશ્ચયેન સ્વકીયશુદ્ધભાવ એવ ધર્મ ઇતિ કથયતિ—

૧૬૫) ભાઠ વિસુદ્ધઠ અપ્પણઠ ધમ્મુ ભણેવિણુ લેહુ ।
ચઠ-ગઠ્-દુવ્વઠ્ જા ધરઠ્ જીઠ પડંતઠ્ એહુ ॥૬૮॥

ભાવો વિશુદ્ધઃ આત્મીયઃ ધર્મ ભણિત્વા ગૃહ્ણીથાઃ ।

ચતુર્ગતિદુઃખેભ્યઃ યો ધરતિ જીવં પતન્તમિમમ્ ॥૬૮॥

વીતરાગ સ્વસંવેદનજ્ઞાન ઓર ઠસકા ફલ કેવલજ્ઞાન વહ ધી શુદ્ધોપયોગિયોંકે હી હોતા હૈ, ઓર કર્મક્ષય અર્થાત્ દ્રવ્યકર્મ, ભાવકર્મ ઓર નોકર્મકા નાશ તથા પરમાત્મસ્વરૂપકી પ્રાપ્તિ વહ ધી શુદ્ધોપયોગિયોંકે હી હોતી હૈ. ઇસલિયે શુદ્ધોપયોગ-પરિણામ ઓર ઠન પરિણામોંકા ધારણ કરનેવાલા પુરુષ હી જગત્મં પ્રધાન હૈ. ક્યોંકિ સંયમાદિ સર્વ ગુણ શુદ્ધોપયોગમં હી પાયે જાતે હૈં. ઇસલિયે શુદ્ધોપયોગકે સમાન અન્ય નહીં હૈ, ઇસા તાત્પર્ય જાનના. ઇસા હી અન્ય ગ્રન્થોંમં હરઇક જગહ “સુદ્ધસ્સ” ઇત્યાદિસે કહા ગયા હૈ. ઠસકા ભાવાર્થ યહ હૈ, કિ શુદ્ધોપયોગીકે હી મુનિ-પદ કહા હૈ, ઓર ઠસીકે દર્શન જ્ઞાન કહે હૈં. ઠસીકે નિર્વાણ હૈ, ઓર વહી શુદ્ધ અર્થાત્ રાગાદિ રહિત હૈ. ઠસીકો હમારા નમસ્કાર હૈ ॥૬૭॥

આગે યહ કહતે હૈં કિ નિશ્ચયસે અપના શુદ્ધ ભાવ હી ધર્મ હૈ—

ગાથા-૬૮

અન્વયાર્થઃ :—[વિશુદ્ધઃ ભાવઃ] મિથ્યાત્વ રાગાદિસે રહિત શુદ્ધ પરિણામ હૈ, વહી

ઇ, એવું તાત્પર્ય ઇ.

અન્યત્ર શુદ્ધોપયોગનું ઇણ પણ દર્શાવ્યું ઇ કે—

“સુદ્ધસ્સ ય સામણ્ણં ભણિયં સુદ્ધસ્સ દંસણં ણાણં ।

સુદ્ધસ્સ ય ણિવ્વાણં સો ચ્ચિય સિદ્ધો ણમો તસ્સ ॥

(શ્રી પ્રવચનસાર ૨૭૪) અર્થઃ—શુદ્ધને (શુદ્ધોપયોગીને) શ્રામણ્ય કહ્યું ઇ, શુદ્ધને દર્શન અને જ્ઞાન કહ્યું ઇ, શુદ્ધને નિર્વાણ ડોય ઇ, તે જ (શુદ્ધ જ) સિદ્ધ ડોય ઇ; તેને નમસ્કાર ડો.) ૬૭.

ઠવે, નિશ્ચયનયથી પોતાનો શુદ્ધ ભાવ જ ધર્મ ઇ, એમ કહે ઇ :—

भाउ इत्यादि। भाउ भावः परिणामः। कथंभूतः। विसुद्धउ विशेषेण शुद्धो मिथ्यात्तरागादिरहितः अप्पणउ आत्मीयः धम्मु भणेविणु लेहु धर्म भणित्वा मत्वा प्रगृह्णीथाः। यो धर्मः किं करोति। चउ-गइ-दुक्खहं जा धरइ चतुर्गतिदुःखेभ्यः सकाशात् उद्धत्य यः कर्ता धरति। कं धरति। जीउ पडंतउ एहु जीवमिमं प्रत्यक्षीभूतं संसारे पतन्तमिति। तद्यथा। धर्मशब्दस्य व्युत्पत्तिः क्रियते। संसारे पतन्तं प्राणिनमुद्धृत्य नरेन्द्र नागेन्द्रदेवेन्द्रवन्द्ये मोक्षपदे धरतीति धर्म इति धर्मशब्देनात्र निश्चयेन जीवस्य शुद्धपरिणाम एव ग्राह्यः। तस्य तु मध्ये वीतरागसर्वज्ञप्रणीतनयविभागेन सर्वे धर्मा अन्तर्भूता लभ्यन्ते। तथा अहिंसालक्षणो धर्मः, सोऽपि जीवशुद्धभावं विना न संभवति। सागारानगारलक्षणो धर्मः सोऽपि तथैव उत्तमक्षमादिदशविधो धर्मः सोऽपि जीवशुद्धभावमपेक्षते। 'सदृष्टिज्ञानवृत्तानि धर्म धर्मेश्वरा विदुः' इत्युक्तं यद्धर्मलक्षणं तदपि तथैव। रागद्वेषमोहरहितः

[आत्मीयः] अपना है, और अशुद्ध परिणाम अपने नहीं हैं, सो शुद्ध भावको ही [धर्म भणित्वा] धर्म समझकर [गृह्णीथाः] अंगीकार करो। [यः] जो आत्मधर्म [चतुर्गतिदुःखेभ्यः] चारों गतियोंके दुःखोंसे [पतंतम्] संसारमें पड़े हुए [इमम् जीवं] इस जीवको निकालकर [धरति] आनंद-स्थानमें रखता है।

भावार्थ :—धर्म शब्दका शब्दार्थ ऐसा है, कि संसारमें पड़ते हुए प्राणियोंको निकालकर मोक्ष-पदमें रखे, वह धर्म है, वह मोक्ष-पद देवेन्द्र, नागेन्द्र, नरेन्द्रोंकर वंदने योग्य है। जो आत्माका निज स्वभाव है वही धर्म है, उसीमें जिनभाषित सब धर्म पाये जाते हैं। जो दयास्वरूप धर्म है, वह भी जीवके शुद्ध भावोंके बिना नहीं होता, यति श्रावकका धर्म भी शुद्ध भावोंके बिना नहीं होता, उत्तम क्षमादि दशलक्षणधर्म भी शुद्ध भाव बिना नहीं हो सकता, और रत्नत्रयधर्म भी शुद्ध भावोंके बिना नहीं हो सकता। ऐसा ही कथन जगह जगह ग्रंथोंमें है, "सदृष्टि" इत्यादि श्लोकसे—उसका अर्थ यह है, कि धर्मके ईश्वर भगवान्ने सम्यग्दर्शन,

भावार्थ :—'धर्म' शब्दनी व्युत्पत्ति करवायां आवे छे के 'संसारमां पडता प्राणीओने बयावीने जे नरेन्द्र, नागेन्द्र अने देवेन्द्रथी वंध मोक्षपदमां धारी राप्ते छे ते धर्म छे. 'धर्म' शब्दथी अही निश्चयथी जवना शुद्ध परिणाम ज समजवा अने तेमां (ते शुद्ध परिणाममां ज) वीतरागसर्वज्ञप्रणीत नयविभागथी सर्व धर्मो अन्तर्भूत थाय छे. जेम के अहिंसास्वरूप धर्म, ते पण जवना शुद्ध भाव विना छेतो नथी. यतिश्रावकनो धर्म, सागार अणगार धर्म, ते पण तेम ज उत्तमक्षमादि दशप्रकारनो धर्म ते पण जवना शुद्ध भावनी अपेक्षा राप्ते छे.

“सदृष्टिज्ञानवृत्तानि धर्म धर्मेश्वरा विदुः”

૩૩૪]

યોગીન્દ્રદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૨ : દોહા-૬૮

પરિણામો ધર્મઃ સોઽપિ જીવશુદ્ધસ્વભાવ એવ । વસ્તુસ્વભાવો ધર્મઃ । સોઽપિ તથૈવ । તથા ચોક્તમ્—“ધમ્મો વત્થુસહાવો” ઇત્યાદિ । એવંગુણવિશિષ્ટો ધર્મશ્ચતુર્ગતિદુઃખેષુ પતન્તં જીવં ધરતીતિ ધર્મઃ । અત્રાહ શિષ્યઃ । પૂર્વસૂત્રે ભણિતં શુદ્ધોપયોગમધ્યે સંયમાદયઃ સર્વે ગુણા લભ્યન્તે । અત્ર તુ ભણિતમાત્મનઃ શુદ્ધપરિણામ એવ ધર્મઃ, તત્ર સર્વે ધર્માશ્ચ લભ્યન્તે । કો વિશેષઃ । પરિહારમાહ । તત્ર શુદ્ધોપયોગસંજ્ઞા મુખ્યા, અત્ર તુ ધર્મસંજ્ઞા મુખ્યા એતાવાન્ વિશેષઃ । તાત્પર્યં તદેવ । તેન કારણેન સર્વપ્રકારેણ શુદ્ધપરિણામ એવ કર્તવ્ય ઇતિ ભાવાર્થઃ ॥૬૮॥

જ્ઞાન, ચારિત્ર ઇન ત્રીનોંકો ધર્મ કહા હૈ । જિસ ધર્મકે યે ઋપર કહે ગયે લક્ષણ હૈ, વહ રાગ, દ્વેષ, મોહ રહિત પરિણામ-ધર્મ હૈ, વહ જીવકા સ્વભાવ હી હૈ, ક્યોંકિ વસ્તુકા સ્વભાવ હી ધર્મ હૈ । એસા દૂસરી જગહ બી “ધમ્મો” ઇત્યાદિ ગાથાસે કહા હૈ, કિ જો આત્મ-વસ્તુકા સ્વભાવ હૈ, વહ ધર્મ હૈ, ઉત્તમ ક્ષમાદિ ભાવરૂપ દસ પ્રકારકા ધર્મ હૈ, રત્નત્રય ધર્મ હૈ, ઔર જીવોંકી રક્ષા યહ ધર્મ હૈ । યહ જિનભાષિત ધર્મ ચતુર્ગતિકે દુઃખોંમેં પડતે હુએ જીવોંકો ઉદ્ધારતા હૈ । યહોં શિષ્યને પ્રશ્ન કિયા, કિ જો પહેલે દોહેમેં તો તુમને શુદ્ધોપયોગમેં સંયમાદિ સબ ગુણ કહે, ઔર યહોં આત્માકા શુદ્ધ પરિણામ હી ધર્મ કહા હૈ, ઉસમેં ધર્મ પાયે જાતે હૈ, તો પહેલે દોહેમેં ઔર ઇસમેં ક્યા ભેદ હૈ ? ઉસકા સમાધાન—પહેલે દોહેમેં તો શુદ્ધોપયોગ મુખ્ય કહા થા, ઔર ઇસ દોહેમેં ધર્મ મુખ્ય કહા હૈ । શુદ્ધોપયોગકા હી નામ ધર્મ હૈ, તથા ધર્મકા નામ હી શુદ્ધોપયોગ હૈ । શબ્દકા ભેદ હૈ, અર્થકા ભેદ નહીં હૈ । દોનોંકા તાત્પર્ય એક હૈ । ઇસલિએ સબ તરહ શુદ્ધ

(રત્નકરંડ શ્રાવકાચાર ગાથા ૩) અર્થ :—જિનેન્દ્રદેવ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્ચારિત્રને ધર્મ કહે છે એ રીતે જે ધર્મનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવ્યું તે પણ તે પ્રમાણે (જીવનો શુદ્ધ ભાવ) રાગદ્વેષમોહરહિત પરિણામ ધર્મ છે તે પણ જીવનો શુદ્ધ સ્વભાવ જ છે. વસ્તુનો સ્વભાવ તે ધર્મ છે તે પણ તે પ્રમાણે (જીવનો શુદ્ધ ભાવ) છે. કહ્યું પણ છે.

“ધમ્મો વત્થુસહાવો” ઇત્યાદિ (કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા ૪૭૬) વસ્તુનો સ્વભાવ તે ધર્મ છે વગેરે આવા ગુણોથી વિશિષ્ટ એવો જે ધર્મ ચારગતિના દુઃખોમાં પડતા જીવોને ધારી રાખે છે, તે ધર્મ છે.

અહીં, શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે આપે પૂર્વસૂત્રમાં એમ કહ્યું કે શુદ્ધોપયોગની અંદર સંયમાદિ બધા ગુણો આવી જાય છે અને અહીં આપે એમ કહ્યું કે આત્માનો શુદ્ધ પરિણામ જ ધર્મ છે અને તેમાં સર્વ ધર્મો આવી જાય છે તો બન્નેમાં શી વિશેષતા છે?

તેનું સમાધાન કહે છે :—ત્યાં શુદ્ધોપયોગસંજ્ઞા મુખ્ય છે અને અહીં ધર્મસંજ્ઞા મુખ્ય છે, એટલી જ વિશેષતા છે. બન્નેનું તાત્પર્ય તે જ છે (બન્નેનું તાત્પર્ય એક સરખું

અથ વિશુદ્ધભાવ એવ મોક્ષમાર્ગ ઇતિ દર્શયતિ—

૧૬૬) સિદ્ધિહિં કેરા પંથડા ભાડ વિસુદ્ધડ એકુ ।

જો તસુ ભાવહં મુણિ ચલડ સો કિમ્ હોડ વિમુક્કુ ॥૬૬॥

સિદ્ધે: સંબન્ધો પન્થા: ભાવો વિશુદ્ધ એક: ।

ય: તસ્માદ્ભાવાત્ મુનિશ્ચલતિ સ કથં ભવતિ વિમુક્ત: ॥૬૬॥

સિદ્ધિહિં ઇત્યાદિ । સિદ્ધિહિં કેરા સિદ્ધેર્મુક્તે: સંબન્ધી પંથડા પન્થા માર્ગ: । કોડસૌ । ભાડ ભાવ: પરિણામ: કથંભૂત: । વિસુદ્ધડ વિશુદ્ધ: એકુ એક એવાદિતીય: । જો તસુ ભાવહં મુણિ ચલડ યસ્તસ્માદ્ભાવાન્મુનિશ્ચલતિ । સો કિમ્ હોડ વિમુક્કુ સ મુનિ: કથં મુક્તો ભવતિ ન કથમપીતિ । તદ્યથા । યોડસૌ સમસ્તશુભાશુભસંકલ્પવિકલ્પરહિતો જીવસ્ય શુદ્ધભાવ: સ એવ નિશ્ચયરત્નત્રયાત્મકો મોક્ષમાર્ગ: । યસ્તસ્માત્ શુદ્ધાત્મપરિણામાન્મુનિશ્ચ્યુતો ભવતિ સ કથં મોક્ષં પરિણામ હી કર્તવ્ય હૈ, વહી ધર્મ હૈ ॥૬૮॥

આગે શુદ્ધ ભાવ હી મોક્ષકા માર્ગ હૈ, એસા દિખલાતે હૈ—

ગાથા-૬૯

અન્વયાર્થ :—[સિદ્ધે: સંબન્ધી] મુક્તિકા [પંથા:] માર્ગ [એક: વિશુદ્ધ: ભાવ:] એક શુદ્ધ ભાવ હી હૈ । [ય: મુનિ:] જો મુનિ [તસ્માત્ ભાવાત્] ડસ શુદ્ધ ભાવસે [ચલતિ] ચલાયમાન હો જાવે, તો [સ:] વહ [કથં] કૈસે [વિમુક્ત:] મુક્ત [ભવતિ] હો સકતા હૈ ? કિસી પ્રકાર નહીં હો સકતા ।

ભાવાર્થ :—જો સમસ્ત શુભાશુભ સંકલ્પ-વિકલ્પોસે રહિત જીવકા શુદ્ધ ભાવ હૈ, વહી નિશ્ચયરત્નત્રયસ્વરૂપ મોક્ષકા માર્ગ હૈ । જો મુનિ શુદ્ધાત્મ પરિણામસે ચ્યુત હો જાવે, વહ કિસ તરહ મોક્ષકો પા સકતા હૈ ? નહીં પા સકતા । મોક્ષકા માર્ગ એક શુદ્ધ ભાવ હી હૈ, ઇસલિયે

જ છે) તેથી સર્વ પ્રકારે શુદ્ધ પરિણામ જ કર્તવ્ય છે. એવો ભાવાર્થ છે. ૬૮.

હવે, વિશુદ્ધ ભાવ જ મોક્ષમાર્ગ છે, એમ દર્શાવે છે :—

ભાવાર્થ :—જીવનો જે સમસ્ત શુભાશુભ સંકલ્પવિકલ્પરહિત શુદ્ધભાવ છે તે જ નિશ્ચયરત્નત્રયાત્મક મોક્ષમાર્ગ છે. તેથી શુદ્ધાત્મપરિણામથી જે મુનિ ચ્યુત થાય છે તે કેવી રીતે મોક્ષ પામે? અર્થાત્ ન જ પામે.

૩૩૬]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૨ : દોહા-૭૦

લભતે કિંતુ નૈવ। અત્ર યેન કારણેન નિજશુદ્ધાત્માનુભૂતિપરિણામ એવ મોક્ષમાર્ગસ્તેન કારણેન મોક્ષાર્થિના સ એવ। નિરન્તરં કર્તવ્ય ઇતિ તાત્પર્યાર્થઃ ॥૬૬॥

અથ ક્વાપિ દેશે ગચ્છ કિમપ્યનુષ્ઠાનં કુરુ તથાપિ ચિત્તશુદ્ધિં વિના મોક્ષો નાસ્તીતિ પ્રકટયતિ—

૧૬૭) જહિં ભાવઙ તહિં જાહિ જિય જં ભાવઙ કરિ તં જિ ।

કેમ્વઙ મોક્ષુ ણ અત્થિ પર ચિત્તહં સુદ્ધિ ણ જં જિ ॥૭૦॥

અત્ર ભાતિ તત્ર યાહિ જીવ યદ્ ભાતિ કુરુ તદેવ ।

કથમપિ મોક્ષઃ નાસ્તિ પરં ચિત્તસ્ય શુદ્ધિર્ન યદેવ ॥૭૦॥

જહિં ભાવઙ ઇત્યાદિ। જહિં ભાવઙ તહિં યત્ર દેશે પ્રતિભાતિ તત્ર જાહિ ગચ્છ જિય હે જીવ । જં ભાવઙ કરિ તં જિ યદનુષ્ઠાનં પ્રતિભાતિ કુરુ તદેવ। કેમ્વઙ મોક્ષુ ણ અત્થિ મોક્ષકે ઇચ્છુકકો વહી ભાવ હમેશા કરના ચાહિયે ॥૬૯॥

આગે યહ પ્રકટ કરતે હૈં, કિ કિસી દેશમેં જાવો, ચાહે જો તપ કરો, તો ભી ચિત્તકી શુદ્ધિકે બિના મોક્ષ નહીં હૈ—

ગાથા-૭૦

અન્વયાર્થ :—[જીવ] હે જીવ, [યત્ર] જહાં [ભાતિ] તેરી ઇચ્છા હી [તત્ર] ડસી દેશમેં [યાહિ] જા, ઓર [યત્] જો [ભાતિ] અચ્છા લગે, [તદેવ] વહી [કુરુ] કર, [પરં] લેકિન [યદેવ] જબ તક [ચિત્તસ્ય શુદ્ધિઃ ન] મનકી શુદ્ધિ નહીં હૈ, તબ તક [કથમપિ] કિસી તરહ [મોક્ષો નાસ્તિ] મોક્ષ નહીં હો સકતા ।

ભાવાર્થ :—બઙાઈ, પ્રતિષ્ઠા, પરવસ્તુકા લાભ, ઓર દેખે, સુને, ભોગે હુએ ભોગોંકી વાંછારૂપ ડોટે ધ્યાન, (જો કિ શુદ્ધાત્મજ્ઞાનકે શત્રુ હૈં) ઇનસે જબ તક યહ ચિત્ત રંગા હુઆ

અહીં, જે કારણથી નિજશુદ્ધાત્માના અનુભૂતિરૂપ પરિણામ જ મોક્ષમાર્ગ છે તે કારણથી મોક્ષાર્થીએ તે જ ભાવ નિરંતર કરવા યોગ્ય છે, એવો તાત્પર્યાર્થ છે. ૬૯.

ડવે, કોઈ પણ દેશમાં જાઓ, કોઈ પણ અનુષ્ઠાન કરો, તોપણ ચિત્તશુદ્ધિ વિના મોક્ષ નથી, એમ પ્રગટ કરે છે :—

ભાવાર્થ :—શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિથી પ્રતિપક્ષભૂત અને ખ્યાતિ, પૂજા, લાભની અને દેખેલા, સાંભળેલા અને અનુભવેલા ભોગોની આકાંક્ષારૂપ દુર્ધ્યાનથી જ્યાં સુધી ચિત્ત રંજિત

કથમપિ કેનાપિ પ્રકારેણ મોક્ષો નાસ્તિ પર પરં નિયમેન। કસ્માત્। ચિત્તહં સુદ્ધિ ણ ચિત્તસ્ય શુદ્ધિર્ન જં જિ યસ્માદેવ કારણાત્। તથાહિ। ચ્યાતિપૂજાલાભદ્રષ્ટશ્રુતાનુભૂત-ભોગાકાંક્ષારૂપદુર્ધ્યનૈઃ શુદ્ધાત્માનુભૂતિપ્રતિપક્ષભૂતૈર્યાવત્કાલં ચિત્તં રજ્જિતં મૂર્છિતં તન્મયં તિષ્ઠતિ તાવત્કાલં હે જીવ ક્વાપિ દેશાન્તરં ગચ્છ કિમપ્યનુષ્ઠાનં કુરુ તથાપિ મોક્ષો નાસ્તીતિ। અત્ર કામક્રોધાદિભિરપધ્યાનૈર્જીવો ભોગાનુભવં વિનાપિ શુદ્ધાત્મભાવનાચ્યુતઃ સન્ ભાવેન કર્માણિ બધ્નાતિ તેન કારણેન નિરન્તરં ચિત્તશુદ્ધિઃ કર્તવ્યેતિ ભાવાર્થઃ॥ તથા ચોક્તમ્— “કંચિદકલુસિદ્ધમૂદો હુ કામભોગેહિં મુચ્છિદો જીવો। ણવિ ભુજ્જંતો ભોગે બંધદિ ભાવેણ કમ્માણિ॥” ॥૭૦॥

અથ શુભાશુભશુદ્ધોપયોગત્રયં કથયતિ—

હૈ, અર્થાત્ વિષય-કષાયોંસે તન્મયી હૈ, તબ તક હે જીવ; કિસી દેશમેં જા, તીર્થાદિકોંમેં ભ્રમણ કર, અથવા ચાહે જૈસા આચરણ કર, કિસી પ્રકાર મોક્ષ નહીં હૈ। સારાંશ યહ હૈ, કિ કામ-ક્રોધાદિ ઓટે ધ્યાનસે યહ જીવ ભોગોંકે સેવનકે બિના ખી શુદ્ધાત્મ-ભાવનાસે ચ્યુત હુઆ, અશુદ્ધ ભાવોંસે કર્મોંકો બાંધતા હૈ। ઇસલિયે હમેશા ચિત્તકી શુદ્ધતા રખની ચાહિયે। ઇસા હી કથન દૂસરી જગહ ખી “કંચિદ” ઇત્યાદિ ગાથાસે કહા હૈ, ઇસ લોક ઓર પરલોકકે ભોગોંકા અભિલાષી ઓર કષાયોંસે કાલિમારૂપ હુઆ અવર્તમાન વિષયોંકા વાંછક ઓર વર્તમાન વિષયોંમેં અત્યન્ત આસક્ત હુઆ અતિ મોહિત હોનેસે ભોગોંકો નહીં ભોગતા હુઆ ખી અશુદ્ધ ભાવોંસે કર્મોંકો બાંધતા હૈ ॥૭૦॥

આગે શુભ, અશુભ ઓર શુદ્ધ ઇન ત્રીન ઉપયોગોંકો કહતે હૈ—

-મૂર્છિત-તન્મય-રહે છે ત્યાં સુધી હે જીવ! કોઈ પણ દેશાન્તરમાં જાઓ, કોઈ પણ અનુષ્ઠાન કરો તોપણ મોક્ષ નથી.

અહીં, કામક્રોધાદિ અપધ્યાનથી જીવ ભોગોને ભોગવ્યા વિના પણ શુદ્ધાત્મભાવનાથી ચ્યુત થયો થકો, (અશુદ્ધ) ભાવથી કર્મો બાંધે છે, તેથી નિરંતર ચિત્તશુદ્ધિ કરવા યોગ્ય છે, એવો ભાવાર્થ છે. કહ્યું પણ છે કે—“કંચિદકલુસિદ્ધમૂદો હુ કર્મભોગેહિં મુચ્છિદો જીવો। ણવિ ભુજ્જંતો ભોગે બંધદિ ભાવેણ કમ્માણિ॥” (અર્થ :—ભોગોની આકાંક્ષાવાળો અને કષાયોથી કલુષિત થયો થકો કામભોગોથી મૂર્છિત જીવ ભોગોને ન ભોગવતો હોવા છતાં પણ માત્ર અશુદ્ધભાવથી જ કર્મો બાંધે છે.) ૭૦.

હવે, શુભ, અશુભ અને શુદ્ધ એવા ત્રણ ઉપયોગનું કથન કરે છે :—

१६८) सुह-परिणामे धम्मु पर असुहे होइ अहम्मु ।

दोहिं वि एहिं विवज्जियउ सुद्ध ण बंधइ कम्मु ॥७१॥

शुभपरिणामेन धर्मः परं अशुभेन भवति अधर्मः ।

द्वाभ्यामपि एताभ्यां विवर्जितः शुद्धो न बध्नाति कर्म ॥७१॥

सुह इत्यादि पदखण्डनारूपेण व्याख्यानं क्रियते। सुह-परिणामे धम्मु पर शुभपरिणामेन धर्मः परिणामेन धर्मः पुण्यं भवति मुख्यवृत्त्या। असुहे होइ अहम्मु अशुभपरिणामेन भवत्यधर्मः पापम्। दोहिं वि एहिं विवज्जियउ द्वाभ्यां एताभ्यां शुभाशुभपरिणामाभ्यां विवर्जितः। कोऽसौ। सुद्ध शुद्धो मिथ्यात्वरगादिरहितपरिणामस्तत्परिणतपुरुषो वा। किं करोति। ण बंधइ न बध्नाति। किम्। कम्मु ज्ञानावरणादिकर्मेति। तद्यथा। कृष्णोपाधिपीतोपाधिस्फटिकवदयमात्मा क्रमेण शुभाशुभ-शुद्धोपयोगरूपेण परिणामत्रयं परिणमति। तेन तु मिथ्यात्वविषयकषायाद्यवलम्बनेन पापं

गाथा-७१

अन्वयार्थः—[शुभपरिणामेन] दान पूजादि शुभ परिणामोंसे [धर्मः] पुण्यरूप व्यवहारधर्म [परं] मुख्यतासे [भवति] होता है, [अशुभेन] विषय कषायादि अशुभ परिणामोंसे [अधर्मः] पाप होता है, [अपि] और [एताभ्यां] इन [द्वाभ्याम्] दोनोंसे [विवर्जितः] रहित [शुद्धः] मिथ्यात्व रगादि रहित शुद्ध परिणाम अथवा परिणामधारी पुरुष [कर्म] ज्ञानावरणादि कर्मको [न] नहीं [बध्नाति] बाँधता।

भावार्थः—जैसे स्फटिकमणि शुद्ध उज्वल है, उसके जो काला डंक लगावें, तो काला मालूम होता है, और पीला डंक लगावें तो पीला भासता है, और यदि कुछ भी न लगावें, तो शुद्ध स्फटिक ही है, उसी तरह यह आत्मा क्रमसे अशुभ, शुभ, शुद्ध इन परिणामोंसे परिणत होता है। उनमेंसे मिथ्यात्व और विषय कषायादि अशुभके अवलम्बन (सहायता) से तो पापको ही बाँधता है, उसके फलसे नरक निगोदादिके दुःखोंको भोगता है और अरहंत, सिद्ध, आचार्य, उपाध्याय, साधु इन पाँच परमेष्ठियोंके गुणस्मरण और

भावार्थः—जैसी रीते स्फटिकमणि काणा रंगनी उपाधिना सद्भावमां काणो, पीणा रंगनी उपाधिना सद्भावमां पीणो (अने उपाधि रडित छोतां शुद्ध उज्ज्वल) ज्ञाय छे तेवी रीते आ आत्मा क्मथी शुभ, अशुभ अने शुद्ध उपयोगरूपे त्रण परिणामरूपे परिणमे छे. मिथ्यात्व, विषय, कषायादिना अवलंबनथी तो आत्मा पाप बांधे छे. अर्हंत, सिद्ध, आचार्य, उपाध्याय

અધિકાર-૨ : દોહા-૭૧]

પરમાત્મપ્રકાશ:

[૩૩૯

બધ્નાતિ। અર્હત્સિદ્ધાચાર્યોપાધ્યાયસાધુગુણસ્મરણદાનપૂજાદિના સંસારસ્થિતિછેદપૂર્વકં તીર્થકરનામકર્માદિ-વિશિષ્ટગુણપુણ્યમનીહિતવૃત્ત્યા બધ્નાતિ। શુદ્ધાત્માવલમ્બનેન શુદ્ધોપયોગેન તુ કેવલજ્ઞાનાઘ-નન્તગુણરૂપં મોક્ષં ચ લભતે ઇતિ। અત્રોપયોગત્રયમધ્યે મુખ્યવૃત્ત્યા શુદ્ધોપયોગ એવોપાદેય ઇત્યાભિપ્રાયઃ॥૭૧॥ એવમેકચત્વારિંશત્સૂત્રપ્રમિતમહાસ્થલમધ્યે સૂત્રપચ્ચકેન શુદ્ધોપયોગ-વ્યાખ્યાનમુખ્યત્વેન પ્રથમાન્તરસ્થલં ગતમ્ ॥

અત ઋર્ધ્વં તસ્મિન્નેવ મહાસ્થલમધ્યે પચ્ચદશસૂત્રપર્યન્તં વીતરાગસ્વસંવેદન જ્ઞાનીમુખ્યત્વેન વ્યાખ્યાનં ક્રિયતે। તદ્વથા—

૧૬૬) દાણિં લબ્ધ્ઙ મોઝ પર ઇંદત્તણુ વિ તવેણ ।

જમ્મણ-મરણ-વિવઙ્ગિયઝ પર લબ્ધ્ઙ ણાણેણ ॥૭૨॥

દાનપૂજાદિ શુભ ક્રિયાઓંસે સંસારકી સ્થિતિકા છેદનેવાલા જો તીર્થકરનામકર્મ ડસકો આદિ લે વિશિષ્ટ ગુણરૂપ પુણ્યપ્રકૃતિઓંકો અવાંછીક વૃત્તિસે બાંધતા હૈ। તથા કેવલ શુદ્ધાત્માકે અવલમ્બનરૂપ શુદ્ધોપયોગસે ડસી ભવમેં કેવલજ્ઞાનાદિ અનંતગુણરૂપ મોક્ષકો પાતા હૈ। ઇન તીન પ્રકારકે ડપયોગોંમેંસે સર્વથા ડપાદેય તો શુદ્ધોપયોગ હી હૈ, અન્ય નહીં હૈ। ઓર શુભ, અશુભ ઇન ડોનોંમેંસે અશુભ તો સબ પ્રકારસે નિષિદ્ધ હૈ, નરક નિગોદકા કારણ હૈ, કિસી તરહ ડપાદેય નહીં હૈ-હેય હૈ, તથા શુભોપયોગ પ્રથમ અવસ્થામેં ડપાદેય હૈ, ઓર પરમ અવસ્થામેં ડપાદેય નહીં હૈ, હેય હૈ ॥૭૧॥

ઇસપ્રકાર ઇકતાલીસ ડોહોંકે મહાસ્થલમેં પાંચ ડોહોંમેં શુદ્ધોપયોગકા વ્યાખ્યાન કિયા । આગે પન્દ્રહ ડોહોંમેં વીતરાગસ્વસંવેદનજ્ઞાનકી મુખ્યતાસે વ્યાખ્યાન કરતે હૈ—

અને સાધુના ગુણસ્મરણ અને દાનપૂજાદિથી સંસારની સ્થિતિના છેદપૂર્વક તીર્થકરનામકર્માદિથી માંડીને વિશિષ્ટ ગુણરૂપ પુણ્યપ્રકૃતિઓને અનીહિતવૃત્તિથી બાંધે છે અને શુદ્ધ આત્માના અવલંબનરૂપ શુદ્ધ-ઉપયોગથી તો કેવળજ્ઞાનાદિ અનંતગુણરૂપ મોક્ષને પામે છે.

અહીં, ત્રણ પ્રકારના ઉપયોગમાંથી મુખ્યપણે શુદ્ધ-ઉપયોગ જ ઉપાદેય છે, એવો અભિપ્રાય છે. ૭૧.

એ પ્રમાણે એકતાલીસ સૂત્રોના મહાસ્થળમાં પાંચ ગાથાસૂત્રથી શુદ્ધોપયોગના વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી પ્રથમ અન્તરસ્થળ સમાપ્ત થયું.

આની પછી તે જ મહાસ્થળમાં પંદર સૂત્ર સુધી વીતરાગસ્વસંવેદનરૂપ જ્ઞાનની મુખ્યતાથી વ્યાખ્યાન કરે છે, તે આ પ્રમાણે :—

380]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : द्वादश-७२

दानेन लभ्यते भोगः परं इन्द्रत्वमपि तपसा ।
जन्ममरणविवर्जितं पदं लभ्यते ज्ञानेन ॥७२॥

दाणिं इत्यादि। दाणिं लब्ध्वा भोउ पर दानेन लभ्यते पञ्चेन्द्रियभोगः परं नियमेन। इंदत्तणु वि तवेण इन्द्रत्वमपि तपसा लभ्यते। जम्मण-मरण-विवञ्जियउ जन्ममरणविवर्जितं पउ पदं स्थानं लब्ध्वा लभ्यते प्राप्यते। केन। णाणेण वीतरागस्वसंवेदनज्ञानेनेति। तथाहि। आहाराभयभैषज्यशास्त्रदानेन सम्यक्त्वरहितेन भोगो लभ्यते। सम्यक्त्वसहितेन तु यद्यपि परंपरया निर्वाणं लभ्यते तथापि विविधाभ्युदयरूपः पञ्चेन्द्रियभोग एव। सम्यक्त्वसहितेन तपसा तु यद्यपि निर्वाणं लभ्यते तथापि देवेन्द्रचक्रवर्त्यादिविभूतिपूर्वकेणैव। वीतरागस्वसंवेदन-सम्यग्ज्ञानेन सविकल्पेन यद्यपि देवेन्द्रचक्रवर्त्यादिविभूतिविशेषो भवति तथापि निर्विकल्पेन मोक्ष

गाथा-७२

अन्वयार्थः—[दानेन] दानसे [परं] नियम करके [भोगः] पाँच इंद्रियोंके भोग [लभ्यते] प्राप्त होते हैं, [अपि] और [तपसा] तपसे [इंद्रत्वम्] इंद्र-पद मिलता है, तथा [ज्ञानेन] वीतरागस्वसंवेदनज्ञानसे [जन्ममरणविवर्जितं] जन्म-जरा-मरणसे रहित [पदं] जो मोक्ष-पद वह [लभ्यते] मिलता है।

भावार्थः—आहार, अभय, औषध और शास्त्र इन चार तरहके दानोंको यदि सम्यक्त्व रहित करे, तो भोगभूमिके सुख पाता है, तथा सम्यक्त्व सहित दान करे, तो परम्पराय मोक्ष पाता है। यद्यपि प्रथम अवस्थामें देवेन्द्र चक्रवर्ती आदिकी विभूति भी पाता है, तो भी निर्विकल्पस्वसंवेदनज्ञानकर मोक्ष ही है। यहाँ प्रभाकरभट्टने प्रश्न किया, कि हे भगवन्, जो ज्ञानमात्रसे ही मोक्ष होता है, तो सांख्यादिक भी ऐसा ही कहते हैं, कि ज्ञानसे ही मोक्ष है, उनको क्यों दूषण देते हो? तब श्रीगुरुने कहा—इस जिनशासनमें वीतरागनिर्विकल्प स्वसंवेदन

भावार्थः—सम्यक्त्वरहितना आहारदान, अभयदान औषधदान अने शास्त्रदानथी भोग मणे छे. अने सम्यक्त्वसहितना अे चार दानथी—जोके परंपराअे निर्वाण मणे छे तोपण विविध अभ्युदयरूप पञ्चेन्द्रियना भोग ज मणे छे.

अने सम्यक्त्व सहितना तपथी जोके निर्वाण मणे छे तोपण देवेन्द्र, चक्रवर्ती आदि विभूतिपूर्वक ज मोक्ष मणे छे.

वीतराग स्वसंवेदनसम्यग्ज्ञानथी जोके सविकल्पने कारणे देवेन्द्र, चक्रवर्ती आदि विभूतिविशेषनी प्राप्ति थाय छे तोपण निर्विकल्पने कारणे मोक्षनी ज प्राप्ति थाय छे.

એવેતિ। અત્રાહ પ્રભાકરભટ્ટઃ। હે ભગવાન્ યદિ વિજ્ઞાનમાત્રેણ મોક્ષો ભવતિ તર્હિ સાંખ્યાદયો વદન્તિ જ્ઞાનમાત્રાદેવ મોક્ષઃ તેષાં કિમિતિ દૂષણં દીયતે ભવદ્ધિરિતિ। ભગવાનાહ। અત્ર વીતરાગનિર્વિકલ્પસ્વસંવેદનસમ્યગ્જ્ઞાનમિતિ ભણિતં તિષ્ઠતિ તેન વીતરાગવિશેષણેન ચારિત્રં લભ્યતે સમ્યગ્વિશેષણેન સમ્યક્ત્વમપિ લભ્યતે પાનકવદેકસ્યાપિ મધ્યે ત્રયમસ્તિ। તેષાં મતે તુ વીતરાગવિશેષણં નાસ્તિ સમ્યગ્વિશેષણં ચ નાસ્તિ જ્ઞાનમાત્રમેવ। તેન દૂષણં ભવતીતિ ભાવાર્થઃ ॥૭૨॥

અથ તમેવાર્થ વિપક્ષદૂષણદ્વારેણ દૃઢયતિ—

૨૦૦) દેડ ણિરંજણુ ઇઉં ભણઇ ણાણિં મુક્ષુ ણ ભંતિ ।

ણાણ-વિહીણા જીવડા ચિરુ સંસારુ ભમંતિ ॥૭૩॥

સમ્યગ્જ્ઞાન કહા ગયા હૈ, સો વીતરાગ કહનેસે વીતરાગચારિત્રી ભી આ જાતા હૈ, ઓર સમ્યક્ પદકે કહનેસે સમ્યક્ત્વ ભી આ જાતા હૈ। જૈસે એક ચૂર્ણમેં અથવા પાકમેં અનેક ઔષધિયાં આ જાતી હૈ, પરન્તુ વસ્તુ એક હી કહલાતી હૈ, ડસી તરહ વીતરાગનિર્વિકલ્પ સ્વસંવેદનજ્ઞાનકે કહનેસે સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રી યે તીનોં આ જાતે હૈં। સાંખ્યાદિકકે મતમેં વીતરાગ વિશેષણ નહીં હૈ, ઓર સમ્યક્ વિશેષણ નહીં હૈ, કેવલ જ્ઞાનમાત્ર હી કહતે હૈં, સો વહ મિથ્યાજ્ઞાન હૈ, ઇસલિયે દૂષણ દેતે હૈં, યહ જાનના ॥૭૨॥

આગે ઇસી અર્થકો, વિપક્ષીકો દૂષણ દેકર દૃઢ કરતે હૈં—

અહીં, પ્રભાકર ભટ્ટ પૂછે છે કે હે ભગવાન! જો જ્ઞાનમાત્રથી મોક્ષ થાય છે તો પછી સાંખ્યાદિ પણ કહે છે કે—જ્ઞાનમાત્રથી જ મોક્ષ થાય છે. ‘તેમને’ આપ શા માટે દૂષણ આપો છો?

ભગવાન શ્રીયોગીન્દ્રદેવ કહે છે કે—અહીં ‘વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સ્વસંવેદનરૂપ સમ્યગ્જ્ઞાન’ એમ કહેલ છે; તેથી ત્યાં ‘વીતરાગ’ વિશેષણથી ચારિત્ર પણ આવી જાય છે, ‘સમ્યગ્’ વિશેષણથી સમ્યક્ત્વ આવી જાય છે. જેવી રીતે એક પાનકમાં (પીણામાં) અનેક પદાર્થો આવી જાય છે તેવી રીતે (વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સ્વસંવેદનરૂપ જ્ઞાન કહેવાથી) એકની અંદર ત્રણેય આવી જાય છે. પણ તેમના મતમાં ‘વીતરાગ’ વિશેષણ નથી અને સમ્યક્ વિશેષણ નથી ‘જ્ઞાનમાત્ર’ જ છે (‘જ્ઞાનમાત્ર’ જ એટલું જ કહે છે) તેથી તેમાં દૂષણ આવે છે, એવો ભાવાર્થ છે. ૭૨.

હવે, વિપક્ષીને દૂષણ આપીને તે જ અર્થને દૃઢ કરે છે :—

૩૪૨]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૨ : દોહા-૭૩

દેવઃ નિરઙ્ગન એવં ભણતિ જ્ઞાનેન મોક્ષો ન ભ્રાન્તિઃ ।

જ્ઞાનવિહીના જીવાઃ ચિરં સંસારં ભ્રમન્તિ ॥૭૩॥

દેહુ ઇત્યાદિ દેહુ દેવઃ કિંવિશિષ્ટઃ । ગિરંજણુ નિરઙ્ગનઃ અનન્તજ્ઞાનાદિગુણ-સહિતોઽષ્ટાદશદોષરહિતશ્ચ ઇતં ભણઈ એવં ભણતિ । એવં કિમ્ । ણાણિં મુક્ષુ વીતરાગ-નિર્વિકલ્પસ્વસંવેદનરૂપેણ સમ્યગ્જ્ઞાનેન મોક્ષો ભવતિ । ણ ભંતિ ન ભ્રાંતિઃ સંદેહો નાસ્તિ । ણાણ-વિહીના જીવડા પૂર્વોક્તસ્વસંવેદનજ્ઞાનેન વિહીના જીવા ચિરુ સંસારુ ભ્રમંતિ ચિરં બહુતરં કાલં સંસારં પરિભ્રમન્તિ ઇતિ । અત્ર વીતરાગસ્વસંવેદનજ્ઞાનમધ્યે યદ્યપિ સમ્યક્ત્વાદિત્રયમસ્તિ તથાપિ સમ્યગ્જ્ઞાનસ્યૈવ મુખ્યતા । વિવક્ષિતો મુખ્ય ઇતિ વચનાદિતિ ભાવાર્થઃ ॥૭૩॥

અથ પુનરપિ તમેવાર્થ દૃષ્ટાન્તદાર્ષ્ટાન્તિકાભ્યાં નિશ્ચિનોતિ—

ગાથા-૭૩

અન્વચાર્થ :—[નિરંજનઃ] અનન્ત જ્ઞાનાદિ ગુણ સહિત, ઔર અઠારહ દોષ રહિત, જો [દેવઃ] સર્વજ્ઞ વીતરાગદેવ હૈં, વે [એવં] એસા [ભણતિ] કહતે હૈં, કિ [જ્ઞાનેન] વીતરાગનિર્વિકલ્પ સ્વસંવેદનરૂપ સમ્યગ્જ્ઞાન સે હી [મોક્ષઃ] મોક્ષ હૈ, [ન ભ્રાંતિઃ] ઇસમેં સંદેહ નહીં હૈ । ઔર [જ્ઞાનવિહીનાઃ] સ્વસંવેદનજ્ઞાનકર રહિત જો [જીવાઃ] જીવ હૈં, વે [ચિરં] બહુત કાલ તક [સંસારં] સંસારમેં [ભ્રમંતિ] ભટકતે હૈં ।

ભાવાર્થ :—યહાં વીતરાગસ્વસંવેદનજ્ઞાનમેં યદ્યપિ સમ્યક્ત્વાદિ તીનેં હૈં, તો ધી મુખ્યતા સમ્યગ્જ્ઞાનકી હી હૈ । ક્યોંકિ શ્રીજિનવચનમેં એસા કથન કિયા હૈ, કિ જિસકા કથન કિયા જાવે, વહ મુખ્ય હોતા હૈ, અન્ય ગૌણ હોતા હૈ, એસા જાનના ॥૭૩॥

આગે ફિર ધી ઇસી કથનકો દૃષ્ટાંત ઔર દાર્ષ્ટાંતસે નિશ્ચિત કરતે હૈં—

ભાવાર્થ :—અનંતજ્ઞાનાદિ ગુણ સહિત અને અઠાર દોષ રહિત જે સર્વજ્ઞવીતરાગદેવ છે તેઓ એમ કહે છે કે વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સ્વસંવેદનરૂપ સમ્યગ્જ્ઞાનથી મોક્ષ છે, તેમાં સંદેહ નથી અને પૂર્વોક્ત સ્વસંવેદનરૂપ સમ્યગ્જ્ઞાન વગરના જીવો ઘણા જ કાળ સુધી સંસારમાં ભટકે છે.

અહીં, વીતરાગસ્વસંવેદનરૂપ સમ્યગ્જ્ઞાનમાં જોકે સમ્યક્ત્વાદિ ત્રણેય છે, તોપણ સમ્યગ્જ્ઞાનની જ મુખ્યતા છે કેમકે વિવક્ષિત તે મુખ્ય છે, (જેનું કથન કરવામાં આવે તે મુખ્ય છે) એવું આગમનું વચન છે. ૭૩.

હવે, ફરી વાર તે જ અર્થને દૃષ્ટાંત અને દૃષ્ટાન્તિક વડે નક્કી કરે છે :—

२०१) णाण-विहीणहँ मोक्ख-पउ जीव म कासु वि जोइ ।

बहुएँ सलिल-विरोलियइँ करु चोप्पडउ ण होइ ॥७४॥

ज्ञानविहीनस्य मोक्षपदं जीव मा कस्यापि अद्राक्षीः ।

बहुना सलिलविलोडितेन करः चिक्कणो न भवति ॥७४॥

णाण इत्यादि। णाण-विहीणहं ख्यातिपूजालाभादिदुष्टभावपरिणतचित्तं मम कोऽपि न जानातीति मत्वा वीतरागपरमानन्दैकसुखरसानुभवरूपं चित्तशुद्धिमकुर्वाणस्य बहिरङ्गबकवेषेण लोकरञ्जनं मायास्थानं तदेव शल्यं तत्रभृतिसमस्तविकल्पकल्लोलमालात्यागेन निजशुद्धात्म-संवित्तिनिश्चयेन संज्ञानेन सम्यग्ज्ञानेन विना मोक्ख-पउ मोक्षपदं स्वरूपं जीव हे जीव म कासु वि जोइ मा कस्याप्यद्राक्षीः। दृष्टान्तमाह। बहुएँ सलिल विरोलियइँ बहुनापि सलिलेन

गाथा-७४

अन्वयार्थः—[ज्ञानविहीनस्य] जो सम्यग्ज्ञानकर रहित मलिन चित्त है, अर्थात् अपनी बड़ाई, प्रतिष्ठा, लाभादि, दुष्ट भावोंसे जिसका चित्त परिणत हुआ है, और मनमें ऐसा जानता है, कि हमारी दुष्टताको कोई नहीं जान सकता, ऐसा समझकर वीतराग परमानंद सुखरसके अनुभवरूप चित्तकी शुद्धिको नहीं करता, तथा बाहरसे बगुलाकासा भेष मायाचाररूप लोकरंजनके लिये धारण किया है, यही सत्य है, इसी भेषसे हमारा कल्याण होगा, इत्यादि अनेक विकल्पोंकी कल्लोलोंसे अपवित्र है, ऐसे [कस्यापि] किसी अज्ञानीके [मोक्षपदं] मोक्ष-पदवी [जीव] हे जीव, [मा द्राक्षीः] मत देख अर्थात् बिना सम्यग्ज्ञानके मोक्ष नहीं होता। उसका दृष्टांत कहते हैं। [बहुना] बहुत [सलिलविलोडितेन] पानीके मथनेसे भी [करः] हाथ [चिक्कणो] चीकना [न भवति] नहीं होता। क्योंकि जलमें चिकनापन है ही नहीं। जैसे जलमें चिकनाई नहीं है, वैसे बाहिरी भेषमें सम्यग्ज्ञान नहीं है। सम्यग्ज्ञानके बिना

भावार्थः—जेवी रीते पाणीने भूष वळोववामां आवे तोपण उाथ यीकणो थतो नथी तेवी रीते उे ञव! भ्याति, पूजा, लाभ आदि दुष्ट भावोऽपे परिणत मारा यित्ते कोई पण णाणतुं नथी. अेम मानीने अेक (केवण) वीतराग परमानंदरूप, सुखरसना अनुभवरूप, चित्तशुद्धिने न करनार कोईने पण, बडारथी बगला जेवा वेषथी लोकरंजन करवारूप, मायास्थानरूप, शल्यथी मांडीने समस्त विकल्पनी तरंगमाणाना त्यागरूप, निजशुद्धात्म-संवित्तिनी अेकाग्रतारूप जे संज्ञान छे ते सम्यग्ज्ञान विना मोक्षपद-मोक्षनुं स्वरूप-न देण.

अडीं, जेवी रीते पाणीने भूष भथवा एतां पण उाथ स्निग्ध थतो नथी तेवी रीते

૩૪૪]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૨ : દોહા-૭૫

મથિતેન કરુ કરો હસ્તઃ ચોપ્પડઉ ણ હોઈ ચિક્કનઃ સ્નિગ્ધો ન ભવતીતિ। અત્ર યથા બહુતરમપિ સલિલે મથિતેઽપિ હસ્તઃ સ્નિગ્ધો ન ભવતિ, તથા વીતરાગશુદ્ધાત્માનુભૂતિલક્ષણેન જ્ઞાનેન વિના બહુનાપિ તપસા મોક્ષો ન ભવતીતિ તાત્પર્યમ્ ॥૭૪॥

અથ નિશ્ચયનયેન યન્નિજાત્મબોધજ્ઞાનબાહ્યં જ્ઞાનં તેન પ્રયોજનં નાસ્તીત્યભિપ્રાયં મનસિ સંપ્રધાર્ય સૂત્રમિદં પ્રતિપાદયતિ—

૨૦૨) જં ણિય-વોહહં બાહિરઉ ણાણુ વિ કઞ્જુ ણ તેણ ।

દુઃખહં કારણુ જેણ તઉ જીવહં હોઈ ય્વણેણ ॥૭૫॥

યત્ નિજબોધાદ્બાહ્યં જ્ઞાનમપિ કાર્યં ન તેન ।

દુઃખસ્ય કારણં યેન તપઃ જીવસ્ય ભવતિ ક્ષણેન ॥૭૫॥

જં ઇત્યાદિ। જં યત્ ણિય-વોહહં વાહિરઉ દાનપૂજાતપશ્ચરણાદિકં કૃત્વાપિ

મહાન્ તપ કરો, તો ધી મોક્ષ નહીં હોત। ક્યોંકિ સમ્યગ્જ્ઞાનકા લક્ષણ વીતરાગ શુદ્ધાત્માકી અનુભૂતિ હૈ, વહી મોક્ષકા મૂલ હૈ। વહ સમ્યગ્જ્ઞાન-સમ્યગ્દર્શનાદિસે ભિન્ન નહીં હૈ, તીનોં ઇક હૈ ॥૭૪॥

આગે નિશ્ચયકર આત્મજ્ઞાનસે બહિર્મુખ બાહ્ય પદાર્થોંકા જ્ઞાન હૈ, ડસસે પ્રયોજન નહીં સધતા, ઇસા અભિપ્રાય મનમ્ રેખકર કહતે હૈ—

ગાથા-૭૫

અન્વયાર્થ :—[યત્] જો [નિજબોધાત્] આત્મજ્ઞાનસે [બાહ્યં] બાહર (રહિત) [જ્ઞાનમપિ] શાસ્ત્ર વગૈરકા જ્ઞાન ધી હૈ, [તેન] ડસ જ્ઞાનસે [કાર્યં ન] કુછ કામ નહીં, [યેન] ક્યોંકિ [તપઃ] વીતરાગસ્વસંવેદનજ્ઞાન રહિત તપ [ક્ષણેન] શીઘ્ર હી [જીવસ્ય] જીવકો [દુઃખસ્ય કારણં] દુઃખકા કારણ [ભવતિ] હોત હૈ।

ભાવાર્થ :—નિદાનબંધ આદિ તીન શલ્યોંકો આદિ લે સમસ્ત વિષયાભિલાષરૂપ

વીતરાગ શુદ્ધ આત્માની અનુભૂતિરૂપ જ્ઞાન વિના બહુ તપ કરવાથી પણ મોક્ષ થતો નથી. ઁ તાત્પર્ય છે. ૭૪.

ડવે, નિશ્ચયનયથી જે આત્મબોધરૂપ જ્ઞાનથી બાહ્ય (રહિત) જ્ઞાન છે તેનાથી કાંઈ પણ પ્રયોજન નથી, ઁવો અભિપ્રાય મનમાં રાખીને આ સૂત્ર કહે છે :—

ભાવાર્થ :—દાન, પૂજા, તપશ્ચરણાદિક કરીને પણ દેખેલા, સાંભળેલા અને અનુભવેલા

अधिकार-२ : ६०६-७५]

परमात्मप्रकाशः

[३४५]

दृष्टश्रुतानुभूतभोगाकांक्षावासितचित्तेन रूपलावण्यसौभाग्यबलदेववासुदेवकामदेवेन्द्रादिपदप्राप्तिरूप-
भावि-भोगाशकरणं यन्निदानबन्धस्तदेव शल्यं तत्प्रभृतिसमस्तमनोरथविकल्पज्वालावलीरहितत्वेन
विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावनिजात्मावबोधो निजबोधः तस्मान्निजबोधाद्बाह्यम् । णाणु वि कञ्जु ण
तेण शास्त्रादिजनितं ज्ञानमपि यत्तेन कार्यं नास्ति । कस्मादिति चेत् । दुःखहं कारणं दुःखस्य
कारणं जेण येन कारणेण तउ वीतरागस्वसंवेदनरहितं तपः जीवहं जीवस्य होइ भवति खणेण
क्षणमात्रेण कालेनेति । अत्र यद्यपि शास्त्रजनितं ज्ञानं स्वशुद्धात्मपरिज्ञानरहितं तपश्चरणं च
मुख्यवृत्त्या पुण्यकारणं भवति तथापि मुक्तिकारणं न भवतीत्यभिप्रायः ॥७५॥

मनोरथोंके विकल्पजालरूपी अग्निकी ज्वालाओंसे रहित जो निज सम्यग्ज्ञान है, उससे रहित
बाह्य पदार्थोंका शास्त्र द्वारा ज्ञान है, उससे कुछ काम नहीं। कार्य तो एक निज आत्माके
जाननेसे है। यहाँ शिष्यने प्रश्न किया, कि निदानबंध रहित आत्मज्ञान तुमने बतलाया, उसमें
निदानबंध किसे कहते हैं ? उसका समाधान—जो देखे, सुने और भोगे हुए इन्द्रियोंके भोगोंसे
जिसका चित्त रंग रहा है, ऐसा अज्ञानी जीव रूप-लावण्य सौभाग्यका अभिलाषी वासुदेव
चक्रवर्ती-पदके भोगोंकी वाँछा करे; दान, पूजा, तपश्चरणादिकर भोगोंकी अभिलाषा करे,
वह निदानबंध है, सो यह बड़ी शल्य (काँटा) है। इस शल्यसे रहित जो आत्मज्ञान उसके
बिना शब्द-शास्त्रादिका ज्ञान मोक्षका कारण नहीं है। क्योंकि वीतरागस्वसंवेदनज्ञान रहित तप
भी दुःखका कारण है। ज्ञान रहित तपसे जो संसारकी सम्पदायें मिलती हैं, वे क्षणभंगुर हैं।
इसलिए यह निश्चय हुआ, कि आत्मज्ञानसे रहित जो शास्त्रका ज्ञान और तपश्चरणादि हैं,
उनमें मुख्यताकर पुण्यका बंध होता है। उस पुण्यके प्रभावसे जगत्की विभूति पाता है, वह
क्षणभंगुर है। इसलिए अज्ञानियोंका तप और श्रुत यद्यपि पुण्यका कारण है, तो भी मोक्षका
कारण नहीं है ॥७५॥

भोगोनी आकांक्षाथी वासित चित्तथी रूपलावण्यसौभाग्यरूप बलदेव, वासुदेव, कामदेव अने
ईन्द्रादिना पदनी प्राप्तिरूप भावी भोगोनी जे वांछा करवी ते निदानबंध छे, ते ज शल्य छे. ते
शल्य आदिथी मांडीने समस्त मनोरथना विकल्पनी ज्वालावलीथी रक्षितपक्षे विशुद्धज्ञान,
विशुद्धदर्शन जेनो स्वभाव छे अेवा निज आत्मानो अवबोध ते निजबोध छे. ते निजबोधथी बाह्य
शास्त्रादिजनित जे ज्ञान छे तेनाथी कांई पक्ष कार्य नथी, कारण के वीतरागस्वसंवेदनरक्षित तप
छवने क्षणमात्रमां ज-तत्काल ज-दुःखनुं कारण थाय छे.

अडीं, जोके शास्त्रजनित ज्ञान अने पोताना शुद्ध आत्माना ज्ञानथी रक्षित तपश्चरण
मुख्यपक्षे पुण्यनुं कारण छे तोपक्ष मुक्तिनुं कारण नथी, अेवो अभिप्राय छे. ७५.

३४६]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : दोहा-७६

अथ येन मिथ्यात्तरागादिवृद्धिर्भवति तदात्मज्ञानं न भवतीति निरूपयति—

२०३) तं णिय-णाणु जि होइ ण वि जेण पवड्डइ राउ ।

दिणयर-किरणहं पुरउ जिय किं विलसइ तम-राउ ॥७६॥

तत् निजज्ञानमेव भवति नापि येन प्रवर्धते रागः ।

दिनकरकिरणानां पुरतः जीव किं विलसति तमोरागः ॥७६॥

तं इत्यादि। तं तत् णिय-णाणु जि होइ ण वि निजज्ञानमेव न भवति वीतरागनित्यानन्दैकस्वभावनिजपरमात्मतत्त्वपरिज्ञानमेव न भवति। येन ज्ञानेन किं भवति। जेण पवड्डइ येन प्रवर्धते। कोऽसौ। राउ शुद्धात्मभावनासमुत्पन्नवीतरागपरमानन्दप्रतिबन्धक-पञ्चेन्द्रियविषयाभिलाषरागः। अत्र दृष्टान्तमाह। दिणयर-किरणहं पुरउ जिय दिनकरकिरणानां

आगे जिससे मिथ्यात्व रागादिककी वृद्धि हो, वह आत्मज्ञान नहीं है, ऐसा निरूपण करते हैं—

गाथा—७६

अन्वयार्थ :—[जीव] हे जीव, [तत्] वह [निजज्ञानम् एव] वीतराग नित्यानंद अखंडस्वभाव परमात्मतत्त्वका परिज्ञान ही [नापि] नहीं [भवति] है, [येन] जिससे [रागः] परद्रव्यमें प्रीति [प्रवर्धते] बढ़े, [दिनकरकिरणानां पुरतः] सूर्यकी किरणोंके आगे [तमोरागः] अन्धकारका फैलाव [किं विलसति] कैसे शोभायमान हो सकता है ? नहीं हो सकता ।

भावार्थ :—शुद्धात्माकी भावनासे उत्पन्न जो वीतराग परम आनंद उसके शत्रु पंचेन्द्रियोंके विषयोंकी अभिलाषी जिसमें हो, वह निज (आत्म) ज्ञान नहीं है, अज्ञान ही है। जिस जगह वीतरागभाव है, वही सम्यग्ज्ञान है। इसी बातको दृष्टांत देकर दृढ़ करते हैं, सो सुनो। हे जीव, जैसे सूर्यके प्रकाशके आगे अन्धेरा नहीं शोभा देता, वैसे ही आत्मज्ञानमें विषयोंकी

उवे, जेना वडे मिथ्यात्व, रागादिनी वृद्धि थाय છે તે આત્મજ્ઞાન નથી, એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—જે જ્ઞાન વડે શુદ્ધાત્મભાવનાથી ઉત્પન્ન એવા વીતરાગ પરમાનંદના પ્રતિબંધક પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયોની અભિલાષારૂપ રાગની વૃદ્ધિ થાય તે નિજ જ્ઞાન નથી. વીતરાગ નિત્યાનંદ જ જેનો એક સ્વભાવ છે એવા નિજ પરમાત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન જ નથી. અહીં દૃષ્ટાંત કહે છે. સૂર્યના કિરણોની સામે શું અંધકારનો ફેલાવ શોભે છે? નથી શોભતો.

અધિકાર-૨ : દોહા-૭૭]

પરમાત્મપ્રકાશ:

[૩૪૭

પુરતો હે જીવ કિં વલસઈ કિં વલસતિ કિં શોભતે અપિ તુ નૈવ । કોઽસૌ । તમ-રાઊ તમો રાગસ્તમોવ્યાપ્તરિતિ । અત્રેદં તાત્પર્યમ્ । યસ્મિન્ શાસ્ત્રાભ્યાસજ્ઞાને જાતેઽપ્યનાકુલત્વલક્ષણ-પારમાર્થિકસુખપ્રતિપક્ષભૂતા । આકુલત્વોત્પાદકા રાગાદયો વૃદ્ધિં ગચ્છન્તિ તન્નિશ્ચયેન જ્ઞાનં ન ભવતિ । કસ્માત્ । વિશિષ્ટમોક્ષફલાભાવાદિતિ ॥૭૬॥

અથ જ્ઞાનિનાં નિજશુદ્ધાત્મસ્વરૂપં વિહાય નાન્યત્કિમપ્યુપાદેયમિતિ દર્શયતિ—

૨૦૪) અપ્યા મિલ્લિવિ ણાણિયહં અણ્ણુ ણ સુંદરુ વત્થુ ।
તેણ ણ વિસયહં મણુ રમઙ્ગ જાણંતહં પરમત્થુ ॥૭૭॥

આત્માનં મુક્ત્વા જ્ઞાનિનાં અન્યન્ન સુન્દરં વસ્તુ ।

તેન ન વિષયેષુ મનો રમતે જાનતાં પરમાર્થમ્ ॥૭૭॥

અભિલાષા [ઈચ્છા] નહીં શોભતી । યહ નિશ્ચયસે જાનના । શાસ્ત્રકા જ્ઞાન હોને પર મી જો નિરાકુલતા ન હો, ઓર આકુલતાકે ઉપજાનેવાલે આત્મીક-સુખકે વૈરી રાગાદિક જો વૃદ્ધિકો પ્રાપ્ત હો, તો વહ જ્ઞાન કિસ કામકા ? જ્ઞાન તો વહ હૈ, જિસસે આકુલતા મિટ જાવે । ઇસસે યહ નિશ્ચય હુઆ, કિ બાહ્ય પદાર્થોંકા જ્ઞાન મોક્ષ-ફલકે અભાવસે કાર્યકારી નહીં હૈ ॥૭૬॥

આગે જ્ઞાની જીવોંકે નિજ શુદ્ધાત્મભાવકે બિના અન્ય કુછ મી આદરને યોગ્ય નહીં હૈ, ઇસા દિખલાતે હૈ—

ગાથા-૭૭

અન્વયાર્થ :—[આત્માનં] આત્માકો [મુક્ત્વા] છોડકર [જ્ઞાનિનાં] જ્ઞાનિયોંકો [અન્યદ્ વસ્તુ] અન્ય વસ્તુ [સુંદરં ન] અચ્છી નહીં લગતી, [તેન] ઇસલિયે [પરમાર્થમ્ જાનતાં] પરમાત્મ-પદાર્થકો જાનનેવાલોંકા [મનઃ] મન [વિષયાણાં] વિષયોંમે [ન રમતે] નહીં લગતા ।

અહીં, એ તાત્પર્ય છે કે શાસ્ત્રના અભ્યાસથી જ્ઞાન થવા છતાં પણ જેમાં અનાકુળતા જેનું લક્ષણ છે એવા પારમાર્થિક સુખથી પ્રતિપક્ષભૂત આકુળતાના ઉત્પાદક એવા રાગાદિ વૃદ્ધિ પામે છે (રાગાદિની વૃદ્ધિ થાય છે) તે ખરેખર જ્ઞાન જ નથી. કારણ કે તેના વડે વિશિષ્ટ મોક્ષજ્ઞની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ૭૬.

હવે, જ્ઞાની પુરુષોને નિજશુદ્ધાત્મસ્વરૂપ સિવાય બીજું કંઈ પણ ઉપાદેય નથી, એમ દર્શાવે છે :—

३४८]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : द्रोणी-७८]

अप्पा इत्यादि। अप्पा मिल्लिवि शुद्धबुद्धैकस्वभावं परमात्मपदार्थं मुक्त्वा णाणियहं ज्ञानिनां मिथ्यात्तरागादिपरिहारेण निजशुद्धात्मद्रव्यपरिज्ञानपरिणतानां अण्णु ण सुंदरु वत्थु अन्यन्न सुन्दरं समीचीनं वस्तु प्रतिभाति येन कारणेन तेण ण विसयहं मणु रमइ तेन कारणेन शुद्धात्मोपलब्धिप्रतिपक्षभूतेषु पञ्चेन्द्रियविषयरूपकामभोगेषु मनो न रमते। किं कुर्वताम्। जाणंतहं जानतां परमत्थु वीतरागसहजानन्दैकपारमार्थिकसुखाविनाभूतं परमात्मानमेवेति तात्पर्यम् ॥७७॥

अथ तमेवार्थं दृष्टान्तेन समर्थयति—

२०५) अप्पा मिल्लिवि णाणमउ चित्ति ण लगगइ अण्णु ।

मरगउ जेँ परियाणियउ तहुँ कच्चेँ कउ गण्णु ॥७८॥

आत्मानं मुक्त्वा ज्ञानमयं चित्ते न लगति अन्यत् ।

मरकतः येन परिज्ञातः तस्य काचेन कुतो गणना ॥७८॥

भावार्थ :—मिथ्यात्व रागादिकके छोड़नेसे, निज शुद्धात्म द्रव्यके यथार्थ ज्ञानकर जिनका चित्त परिणत हो गया है, ऐसे ज्ञानियोंको शुद्ध, बुद्ध परम स्वभाव परमात्माको छोड़के दूसरी कोई भी वस्तु सुन्दर नहीं भासती। इसलिये उनका मन कभी विषय-वासनामें नहीं रमता। ये विषय कैसे हैं। जो कि शुद्धात्माकी प्राप्तिके शत्रु हैं। ऐसे ये भव-भ्रमणके कारण हैं, काम-भोगरूप पाँच इंद्रियोंके विषय उनमें मूढ़ जीवोंका ही मन रमता है, सम्यग्दृष्टिका मन नहीं रमता। कैसे हैं सम्यग्दृष्टि, जिन्होंने वीतराग सहजानंद अखंड सुखमें तन्मय परमात्मतत्त्वको जान लिया है। इसलिये यह निश्चय हुआ, कि जो विषय-वासनाके अनुरागी हैं, वे अज्ञानी हैं, और जो ज्ञानीजन हैं, वे विषय-विकारसे सदा विरक्त ही हैं ॥७७॥

आगे इसी कथनको दृष्टान्तसे दृढ़ करते हैं—

गाथा-७८

अन्वयार्थ :—[ज्ञानमयं आत्मानं] केवलज्ञानादि अनंतगुणमयी आत्माको [मुक्त्वा] छोड़कर [अन्यत्] दूसरी वस्तु [चित्ते] ज्ञानियोंके मनमें [न लगति] नहीं रुचती। उसका

भावार्थ :—मिथ्यात्व, रागादिना त्याग वडे (त्यागपूर्वक) निजशुद्धात्म-द्रव्यना परिज्ञानरूपे परिणत ज्ञानीओने शुद्ध, बुद्ध ज जेनो अक स्वभाव छे अवा परमपदार्थ सिवाय भीछ कोई पण वस्तु समीचीन लागती नथी तेथी अक (केवण) वीतराग सहजानंदरूप पारमार्थिक सुभनी साथे अविनाभूत परमात्माने जाणनारनुं मन शुद्धात्मानी प्राप्तिथी प्रतिपक्षभूत पंचेन्द्रियना विषयभूत कामभोगोमां रमतुं नथी. ७७.

उवे, दृष्टान्त वडे ते ज अर्थनुं समर्थन करे छे :—

अधिकार-२ : ६०६-७८]

परमात्मप्रकाशः

[३४८

अप्पा इत्यादि। अप्पा मिल्लिवि आत्मानं मुक्त्वा। कथंभूतम्। णाणमउ ज्ञानमयं केवलज्ञानान्तर्भूतानन्तगुणमयं चित्ति मनसि ण लग्गइ न लगति न रोचते न प्रतिभाति। किम्। अण्णु निजपरमात्मस्वरूपादन्यत्। अत्रार्थे दृष्टान्तमाह। मरगउ जें परियाणियउ मरकतरत्नविशेषो येन परिज्ञातः। तहूँ तस्य रत्नपरीक्षापरिज्ञानसहितस्य पुरुषस्य कच्चें कउ गण्णु काचेन किं गणना किमपेक्षा तस्येत्यभिप्रायः॥७८॥

अथ कर्मफलं भुञ्जानः सन् योऽसौ रागद्वेषं करोति स कर्म बध्नातीति कथयति—

२०६) भुंजंतु वि णिय-कम्म-फलु मोहइँ जो जि करेइ ।

भाउ असुंदरु सुंदरु वि सो पर कम्मु जणेइ ॥७६॥

भुञ्जानोऽपि निजकर्मफलं मोहेन य एव करोति ।

भावं असुन्दरं सुन्दरमपि स परं कर्म जनयति ॥७६॥

भुंजंतु वि इत्यादि। भुंजंतु वि भुञ्जानोऽपि। किम्। णिय-कम्म-फलु

दृष्टान्त यह है, कि [येन] जिसने [मरकतः] मरकतमणि (रत्न) [परिज्ञातः] जान लिया, [तस्य] उसको [काचेन] काँचसे [किं गणनं] क्या प्रयोजन है ?

भावार्थ :—जिसने रत्न पा लिया, उसको काँचके टुकड़ोंकी क्या जरूरत है ? उसी तरह जिसका चित्त आत्मामें लग गया, उसके दूसरे पदार्थोंकी बाँछा नहीं रहती ॥७८॥

आगे कर्म-फलको भोगता हुआ जो राग-द्वेष करता है, वह कर्मोंको बाँधता है—

गाथा-७९

अन्वयार्थ :—[य एव] जो जीव [निजकर्मफलं] अपने कर्मोंके फलको [भुंजानोऽपि] भोगता हुआ भी [मोहेन] मोहसे [असुंदरं सुंदरम् अपि] भले और बुरे [भावं] परिणामोंको [करोति] करता है, [सः] वह [परं] केवल [कर्म जनयति] कर्मको उपजाता (बाँधता) है।

भावार्थ :—वीतराग परम आह्लादरूप शुद्धात्माकी अनुभूतिसे विपरीत जो अशुद्ध

भावार्थ :—जेने रत्न प्राप्त थई गयुं, तेने कायना टुकडाओनी शुं जइरु छे? ते रीते जेनुं यित्त आत्माभां लागी गयुं तेने बीजा पदार्थोनी वांछा रडेती नथी. ७८.

उवे, कर्मइणने भोगवतो थको जे रागद्वेष करे छे ते कर्म बांधे छे अेम कडे छे :—

૩૫૦]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૨ : દોહા-૮૦

વીતરાગપરમાહલાદરૂપશુદ્ધાત્માનુભૂતિવિપરીતં નિજોપાર્જિતં શુભાશુભકર્મફલં મોહં નિર્મોહ-
શુદ્ધાત્મપ્રતિકૂલમોહોદયેન જો જિ કરેઝ ય એવ પુરુષઃ કરોતિ। કમ્। ભાઠ ભાવં
પરિણામમ્। કિંવિશિષ્ટમ્। અસુંદરુ સુંદરુ વિ અશુભં શુભમપિ સો પર સ એવ ભાવઃ
કમ્મુ જણેઝ શુભાશુભં કર્મ જનયતિ। અયમત્ર ભાવાર્થ। ઉદયાગતે કર્મણિ યોઽસૌ
સ્વસ્વભાવચ્યુતઃ સન્ રાગદ્વેષૌ કરોતિ સ એવઃ કર્મ બધ્નાતિ॥૭૬॥

અથ ઉદયાગતેકર્માનુભવે યોઽસૌ રાગદ્વેષૌ ન કરોતિ સ કર્મ ન બધ્નાતીતિ કથયતિ—

૨૦૭) મુંજંતુ વિ ણિય-કમ્મ-ફલુ જો તહિં રાઠ ણ જાઝ ।

સો ણવિ બંધઝ કમ્મુ પુણુ સંચિઠ જેણ વિલાઝ ॥૮૦॥

મુંજાનોઽપિ નિજકર્મફલં યઃ તત્ર રાગં ન યાતિ ।

સ નૈવ બધ્નાતિ કર્મ પુનઃ સંચિતં યેન વિલીયતે ॥૮૦॥

રાગાદિક વિભાવ ઉનસે ઉપાર્જન કિયે ગયે શુભ-અશુભ કર્મ ઉનકે ફલકો ભોગતા હુઆ જો
અજ્ઞાની જીવ મોહકે ઉદયસે હર્ષ-વિષાદ ભાવ કરતા હૈ, વહ નયે કર્મોંકા બંધ કરતા હૈ । સારાંશ
યહ હૈ કિ, જો નિજ સ્વભાવસે ચ્યુત હુઆ ઉદયમેં આયે હુએ કર્મોંમેં રાગ દ્વેષ કરતા હૈ, વહી
કર્મોંકો બાંધતા હૈ ॥૭૯॥

આગે જો ઉદય પ્રાપ્ત કર્મોંમેં રાગ-દ્વેષ નહીં કરતા, વહ કર્મોંકો ભી નહીં બાંધતા, એસા
કહતે હૈ—

ગાથા-૮૦

અન્વયાર્થ :—[નિજકર્મફલં] અપને બાંધે હુએ કર્મોંકે ફલકો [મુંજાનોઽપિ] ભોગતા

ભાવાર્થ :—જે પુરુષ વીતરાગ પરમ આહ્લાદરૂપ શુદ્ધ આત્માની અનુભૂતિથી
વિપરીત સ્વોપાર્જિત (પોતે ઉપાર્જિત કરેલા) શુભાશુભકર્મના ફળને ભોગવતો થકો પણ
નિર્મોહ એવા શુદ્ધ આત્માથી પ્રતિકૂળ મોહોદયથી શુભ-અશુભ (સારા-નરસા) પરિણામને કરે
છે તે જ (તે ભાવ જ) શુભાશુભ કર્મ ઉપજાવે છે.

અહીં, એ ભાવાર્થ છે કે જે કોઈ સ્વભાવભાવથી ચ્યુત થતો ઉદયાગત કર્મમાં રાગ
-દ્વેષ કરે છે તે જ કર્મ બાંધે છે. ૭૯.

હવે, ઉદયમાં આવેલા કર્મના અનુભવમાં જે રાગ-દ્વેષ કરતો નથી તે કર્મ બાંધતો
નથી, એમ કહે છે :—

भुंजंतु वि इत्यादि। भुंजंतु वि भुञ्जानोऽपि। किम्। णिय-कम्म-फलु निजकर्मफलं निजशुद्धात्मोपलम्भाभावेनोपार्जितं पूर्वं यत् शुभाशुभं कर्म तस्य फलं जो यो जीवः तर्हि तत्र कर्मानुभवप्रस्तावे राउ ण जाइ रागं न गच्छति वीतरागचिदानन्दैकस्वभावशुद्धात्मतत्त्व-भावनोत्पन्नसुखामृततृप्तः सन् रागद्वेषौ न करोति सो स जीवः णवि बंधइ नैव बध्नाति। किं न बध्नाति। कम्मु ज्ञानावरणादि कर्म पुणु पुनरपि। येन कर्मबन्धाभावपरिणामेन किं भवति। संचितु जेण विलाइ पूर्वसंचितं कर्म येन वीतरागपरिणामेन विलयं विनाशं गच्छतीति। अत्राह प्रभाकरभट्टः। कर्मोदयफलं भुञ्जानोऽपि ज्ञानी कर्मणापि न बध्यते इति सांख्यादयोऽपि वदन्ति तेषां किमिति दूषणं दीयते भवद्भिरिति। भगवानाह। ते

हुआ भी [तत्र] उस फलके भोगनेमें [यः] जो जीव [रागं] राग-द्वेषको [न याति] नहीं प्राप्त होता [सः] वह [पुनः कर्म] फिर कर्मको [नैव] नहीं [बध्नाति] बाँधता, [येन] जिस कर्मबन्धाभाव परिणामसे [संचितं] पहले बाँधे हुए कर्म भी [विलीयते] नाश हो जाते हैं।

भावार्थ :—निज शुद्धात्माके ज्ञानके अभावसे उपार्जन किये जो शुभ-अशुभ कर्म उनके फलको भोगता हुआ भी वीतराग चिदानंद परमस्वभावरूप शुद्धात्मतत्त्वकी भावनासे उत्पन्न अतीन्द्रियसुखरूप अमृतसे तृप्त हुआ जो रागी-द्वेषी नहीं होता, वह जीव फिर ज्ञानावरणादि कर्मोंको नहीं बाँधता है, और नये कर्मोंका बंधका अभाव होनेसे प्राचीन कर्मोंकी निर्जरा ही होती है। यह संवरपूर्वक निर्जरा ही मोक्षका मूल है ? ऐसा कथन सुनकर प्रभाकरभट्टने प्रश्न किया कि हे प्रभो, “कर्मके फलको भोगता हुआ भी ज्ञानसे नहीं बाँधता” ऐसा सांख्य आदिक भी कहते हैं, उनको तुम दोष क्यों देते हो ? उसका समाधान श्रीगुरु करते हैं—हम तो आत्मज्ञान संयुक्त ज्ञानी जीवोंकी अपेक्षासे कहते हैं, वे ज्ञानके प्रभावसे कर्म-फल भोगते हुए

भावार्थ :—निजकर्मइणने-निजशुद्धात्मानि प्राप्तिना अत्मावथी पूर्वं उपाज्जेल शुभाशुभ कर्मना इणने-भोगवतो थको पइ जे जव कर्मना अनुभवमां रागने प्राप्त थतो नथी-वीतराग चिदानंद ज जेनो अेक स्वभाव छे अेवा शुद्धात्मतत्त्वनी भावनाथी उत्पन्न सुखामृतथी तृप्त थतो राग-द्वेष करतो नथी—ते जव इरी ज्ञानावरणादि कर्म बांधतो नथी, जे कर्मना अभावपरिणामथी-वीतराग परिणामथी-पूर्वना संचित कर्म नाश पामे छे.

आवुं कथन सांभणीने प्रभाकरभट्ट पूछे छे के—‘डे प्रभु! कर्मोदयना इणने भोगवतो थको ज्ञानी कर्मथी पइ बांधतो नथी’ अेम सांभ्यादिओ पइ कडे छे तो आप तेमने शा भाटे दोष आपो छे?

३५२]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : द्रोणी-८१

निजशुद्धात्मानुभूतिलक्षणं वीतरागचारित्रनिरपेक्षा वदन्ति तेन कारणेन तेषां दूषणमिति तात्पर्यम् ॥८०॥

अथ यावत्कालमणुमात्रमपि रागं न मुञ्चति तावत्कालं कर्मणा न मुच्यते इति प्रतिपादयति—

२०८) जो अणु-मेत्तु वि राउ मणि जाम ण मित्तइ एत्थु ।

सो णवि मुच्चइ ताम जिय जाणंतु वि परमत्थु ॥८१॥

यः अणुमात्रमपि रागं मनसि यावत् न मुञ्चति अत्र ।

स नैव मुच्यते तावत् जीव जानन्नपि परमार्थम् ॥८१॥

जो इत्यादि। जो यः कर्ता अणु-मेत्तु वि अणुमात्रमपि सूक्ष्ममपि राउ रागं वीतरागसदा-

भी राग द्वेष भाव नहीं करते। इसलिये उनके नये बंधका अभाव है, और जो मिथ्यादृष्टि ज्ञानभावसे बाह्य पूर्वोपाजितकर्म-फलको भोगते हुए रागी द्वेषी होते हैं, उनके अवश्य बंध होता है। इस तरह सांख्य नहीं कहता, वह वीतरागचारित्रसे रहित कथन करता है। इसलिए उन सांख्यादिकोंको दूषण दिया जाता है। यह तात्पर्य जानना ॥८०॥

आगे जबतक परमाणुमात्र भी (सूक्ष्म भी) रागको नहीं छोड़ता—धारण करता है, तबतक कर्मोंसे नहीं छूटता, ऐसा कथन करते हैं—

गाथा-८१

अन्वयार्थ :—[यः] जो जीव [अणुमात्रं अपि] थोड़ा भी [रागं] राग [मनसि] मनमेंसे [यावत्] जबतक [अत्र] इस संसारमें [न मुञ्चति] नहीं छोड़ देता है, [तावत्] तबतक [जीव] हे जीव, [परमार्थं] निज शुद्धात्मतत्त्वको [जानन्नपि] शब्दसे केवल जानता हुआ भी [नैव] नहीं [मुच्यते] मुक्त होता ।

भावार्थ :—जो वीतराग सदा आनंदरूप शुद्धात्मभावसे रहित पंचेन्द्रियोंके विषयोंकी

भगवान श्री गुरु कहे छे के तेओ निजशुद्धात्मानी अनुभूतिस्वरूप वीतराग चारित्रथी निरपेक्ष (चारित्रनी अपेक्षा राध्या सिवाय) कहे छे, तेथी तेमने दोष देवामां आवे छे, अेवुं तात्पर्य छे. ८०.

उवे, ज्यां सुधी जव अणुमात्र पण (सूक्ष्म पण) रागने छोडतो नथी त्यां सुधी कर्मथी छूटतो नथी, अेम कहे छे :—

અધિકાર-૨ : દોહા-૮૨]

પરમાત્મપ્રકાશ:

[૩૫૩

નન્દૈકશુદ્ધાત્મનો વિલક્ષણં પજ્વેન્દ્રિયવિષયસુખાભિલાષરાગં મણિ મનસિ જામ ણ મિલ્લઈ યાવન્તં કાલં ન મુચ્ચતિ એત્યુ અત્ર જગતિ સો ણવિ મુચ્ચઈ સ જીવો નૈવ મુચ્ચતે જ્ઞાનાવરણાદિકર્મણા તામ તાવન્તં કાલં જિય હે જીવ। કિં કુર્વન્નપિ। જાણંતુ વિ વીતરાગાનુષ્ઠાનરહિતઃ સન્ શબ્દમાત્રેણ જાનન્નપિ। કં જાનન્। પરમત્યુ પરમાર્થશબ્દવાચ્યનિજશુદ્ધાત્મતત્ત્વમિતિ। અયમત્ર ભાવાર્થઃ। નિજશુદ્ધાત્મસ્વભાવજ્ઞાનેડપિ શુદ્ધાત્મોપલબ્ધિલક્ષણવીતરાગચારિત્રભાવનાં વિના મોક્ષં ન લભત ઇતિ॥૮૧॥

અથ નિર્વિકલ્પાત્મભાવનાશૂન્યઃ શાસ્ત્રં પઠન્નપિ તપશ્ચરણં કુર્વન્નપિ પરમાર્થ ન વેત્તીતિ કથયતિ—

૨૦૬) બુજ્જઈ સત્થઈં તઝ ચરઈ પર પરમત્યુ ણ વેઈ ।

તાવ ણ મુંચઈ જામ ણવિ ઇહુ પરમત્યુ મુણેઈ ॥૮૨॥

બુધ્યતે શાસ્ત્રાણિ તપઃ ચરતિ પરં પરમાર્થં ન વેત્તિ ।

તાવત્ ન મુચ્યતે યાવત્ નૈવ એનં પરમાર્થં મનુતે ॥૮૨॥

इच्छा रखता है, मनमें थोड़ासा भी राग रखता है, वह आगमज्ञानसे आत्माको शब्दमात्र जानता हुआ भी वीतरागचारित्रकी भावनाके बिना मोक्षको नहीं पाता ॥८१॥

आगे जो निर्विकल्प आत्म-भावनासे शून्य है, वह शास्त्रको पढ़ता हुआ भी तथा तपश्चरण करता हुआ भी परमार्थको नहीं जानता है, ऐसा कहते हैं—

गाथा-८२

अन्वयार्थ :—[शास्त्राणि] शास्त्रोंको [बुध्यते] जानता है, [तपः चरति] और

ભાવાર્થ :—જે જીવ અણુમાત્ર પણ—સૂક્ષ્મપણ—એક (કેવળ) વીતરાગ સદાનંદરૂપ શુદ્ધ આત્માથી વિલક્ષણ પંચેન્દ્રિયોના વિષયસુખની અભિલાષારૂપ રાગને જ્યાં સુધી મનમાંથી છોડતો નથી, ત્યાં સુધી તે આ સંસારમાં પરમાર્થ શબ્દથી વાચ્ય એવા નિજશુદ્ધાત્મતત્ત્વને વીતરાગ અનુષ્ઠાન રહિત થયો થકો (વીતરાગ અનુષ્ઠાન વિના) કેવળ શબ્દમાત્રથી જ જાણતો થકો જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મથી મૂકાતો નથી. એ ભાવાર્થ છે કે નિજ શુદ્ધ આત્મસ્વભાવનું જ્ઞાન હોવા છતાં પણ શુદ્ધ આત્માની પ્રાપ્તિસ્વરૂપ વીતરાગ ચારિત્રની ભાવના વિના મોક્ષ મળતો નથી. ૮૧.

જે નિર્વિકલ્પ આત્મભાવનાથી શૂન્ય છે તે શાસ્ત્રને ભણવા છતાં, તપશ્ચરણ કરવા છતાં પણ પરમાર્થને જાણતો નથી, એમ કહે છે :—

३५४]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : द्वादश-८२]

बुद्धि इत्यादि। बुद्धि बुध्यते। कानि सत्थिं शास्त्राणि न केवलं शास्त्राणि बुध्यते तउ चरइ तपश्चरति परं परं किंतु परमत्थु ण वेइ परमार्थं न वेत्ति न जानाति। कस्मान्न वेत्ति। यद्यपि व्यवहारेण परमात्मप्रतिपादकशास्त्रेण ज्ञायते तथापि निश्चयेन वीतरागस्वसंवेदन-ज्ञानेन परिच्छिद्यते। यद्यप्यनशनादिद्वादशविधतपश्चरणेन बहिरङ्गसहकारिकारणभूतेन साध्यते तथापि निश्चयेन निर्विकल्पशुद्धात्माविश्रान्तिलक्षणवीतरागचारित्रसाध्यो योऽसौ परमार्थशब्दवाच्यो निज-शुद्धात्मा तत्र निरन्तरानुष्ठानाभावात् ताव ण मुंचइ तावन्तं कालं न मुच्यते। केन। कर्मणा जाम णवि इहु परमत्थु मुणेइ यावन्तं कालं नैवेनं पूर्वोक्तलक्षणं परमार्थं मनुते जानाति श्रद्धते सम्यगनुभवतीति। इदमत्र तात्पर्यम्। यथा प्रदीपेन विवक्षितं वस्तु निरीक्ष्य गृहीत्वा च

तपस्या करता है, [परं] लेकिन [परमार्थ] परमात्माको [न वेत्ति] नहीं जानता है, [यावत्] और जबतक [एवं] पूर्व कहे हुए [परमार्थ] परमात्माको [नैव मनुते] नहीं जानता, या अच्छी तरह अनुभव नहीं करता है, [तावत्] तबतक [न मुच्यते] नहीं छूटता।

भावार्थ :—यद्यपि व्यवहारनयसे आत्मा अध्यात्मशास्त्रोंसे जाना जाता है, तो भी निश्चयनय से वीतरागस्वसंवेदनज्ञानसे ही जानने योग्य है, यद्यपि बाह्य सहकारीकारण अनशनादि बारह प्रकारके तपसे साधा जाता है, तो भी निश्चयनयसे निर्विकल्पवीतरागचारित्रसे ही आत्माकी सिद्धि है। जिस वीतरागचारित्रका शुद्धात्मामें विश्राम होना ही लक्षण है। सो वीतरागचारित्रके बिना आगमज्ञानसे तथा बाह्य तपसे आत्मज्ञानकी सिद्धि नहीं है। जबतक निज शुद्धात्मतत्त्वके स्वरूपका आचरण नहीं है, तबतक कर्मोंसे नहीं छूट सकता। यह निःसंदेह जानना, जबतक परमतत्त्वको न जाने, न श्रद्धा करे, न अनुभवे, तबतक कर्मबंधसे नहीं छूटता। इससे यह निश्चय हुआ कि कर्मबंधसे छूटनेका कारण एक आत्मज्ञान ही है, और शास्त्रका ज्ञान भी आत्मज्ञानके लिए ही किया जाता है, जैसे दीपकसे वस्तुको देखकर वस्तुको उठा लेते हैं, और दीपकको छोड़

भावार्थ :—शास्त्रोने જાણે છે અને તપ આચરે છે પણ પરમાર્થને જાણતો નથી, કારણ કે 'પરમાર્થ' શબ્દથી વાચ્ય જે નિજશુદ્ધાત્મા જોકે વ્યવહારનયથી પરમાત્માના પ્રતિપાદક શાસ્ત્રથી જણાય છે તોપણ નિશ્ચયનયથી વીतरागस्वसंवेदनरूप ज्ञानથી જ જણાય છે. અને વ્યવહારનયથી જો કે બહિરંગ સહકારી કારણભૂત અનશનાદિ બાર પ્રકારના તપથી સાધવામાં આવે છે તોપણ નિશ્ચયનયથી નિર્વિકલ્પ શુદ્ધ આત્મામાં વિશ્રાંતિસ્વરૂપ વીतराग ચારित्रથી જ સાધવામાં આવે છે, તે નિજશુદ્ધાત્મામાં નિરંતર અનુષ્ઠાનના અભાવથી આત્મા જ્યાં સુધી આ પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળા પરમાર્થને સમ્યગ્ જાણતો નથી, સમ્યગ્ શ્રદ્ધતો નથી અને સમ્યગ્ અનુભવતો નથી ત્યાં સુધી કર્મથી છૂટતો નથી.

अहीं, आ भावार्थ છે કે જેવી રીતે દીવા વડે વિવક્ષિત વસ્તુને જોઈને અને ગ્રહણ કરીને

अधिकार-२ : ६०६-८३]

परमात्मप्रकाशः

[३५५

प्रदीपस्त्यज्यते तथा शुद्धात्मतत्त्वप्रतिपादकशास्त्रेण शुद्धात्मतत्त्वं ज्ञात्वा गृहीत्वा च प्रदीपस्थानीयः
शास्त्रविकल्पस्त्यज्यत इति ॥८२॥

अथ योऽसौ शास्त्रं पठन्नपि विकल्पं च मुञ्चति निश्चयेन देहस्थं शुद्धात्मानं न
मन्यते स जडो भवतीति प्रतिपादयति—

२१०) सत्थु पढंतु वि होइ जडु जो ण हणेइ वियप्पु ।

देहि वसंतु वि णिम्मलउ णवि मण्णइ परमप्पु ॥८३॥

शास्त्रं पठन्नपि भवति जडः यः न हन्ति विकल्पम् ।

देहे वसन्तमपि निर्मलं नैव मन्यते परमात्मानम् ॥८३॥

सत्थु इत्यादि। सत्थु पढंतु वि शास्त्रं पठन्नपि होइ जडु स जडो भवति यः किं करोति।

देते हैं, उसी तरह शुद्धात्मतत्त्वके उपदेश करनेवाले जो अध्यात्मशास्त्र उनसे शुद्धात्मतत्त्वको
जानकर उस शुद्धात्मतत्त्वका अनुभव करना चाहिए, और शास्त्रका विकल्प छोड़ना चाहिए।
शास्त्र तो दीपकके समान हैं, तथा आत्मवस्तु रत्नके समान है ॥८२॥

आगे जो शास्त्रको पढ़ करके भी विकल्पको नहीं छोड़ता, और निश्चयसे शुद्धात्माको
नहीं मानता जो कि शुद्धात्मदेव देहरूपी देवालयमें मौजूद है, उसे न ध्यावता है, वह मूर्ख है,
ऐसा कहते हैं—

गाथा-८३

अन्वयार्थ :—[यः] जो जीव [शास्त्रं] शास्त्रको [पठन्नपि] पढ़ता हुआ भी
[विकल्पम्] विकल्पको [न] [हंति] नहीं दूर करता, (मेंटता) वह [जडो भवति] मूर्ख
है, जो विकल्प नहीं मेंटता, वह [देहे] शरीरमें [वसंतमपि] रहते हुए भी [निर्मलं
परमात्मानम्] निर्मल परमात्माको [नैव मन्यते] नहीं श्रद्धानमें लाता।

भावार्थ :—शास्त्रके अभ्यासका तो फल यह है, कि रागादि विकल्पोंको दूर करना,
दीवो छोडी देवाभां आवे छे, तेवी रीते शुद्ध आत्मतत्त्वना प्रतिपादक शास्त्रथी शुद्ध आत्मतत्त्वने
जाणीने अने ग्रहीने प्रदीपस्थानीय शास्त्रना विकल्पने छोडवाभां आवे छे. ८२.

उवे, जे कोई शास्त्रने भाणीने पण विकल्पने छोडतो नथी अने निश्चयनयथी देहभां रडेवा
शुद्ध आत्माने मानतो नथी ते जड छे, ऐम कडे छे :—

भावार्थ :—जे जव शास्त्रने जाणवा छतां पण शास्त्रना अभ्यासनुं इण रागादि

૩૫૬]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૨ : દોહા-૮૩

જો ણ હણેઙ્ગ વીયપ્પુ યઃ કર્તા શાસ્ત્રાભ્યાસફલભૂતસ્ય રાગાદિવિકલ્પરહિતસ્ય નિજશુદ્ધાત્મસ્વ-
ભાવસ્ય પ્રતિપક્ષભૂતં મિથ્યાત્વરાગાદિવિકલ્પં ન હન્તિ। ન કેવલં વિકલ્પં ન હન્તિ। દેહિ વસંતુ
વિ દેહે વસન્તમપિ ણિમ્મલુઠ નિર્મલં કર્મમલરહિતં ણવિ મણ્ણઙ્ગ નૈવ મન્યતે ન શ્રદ્ધત્તે। કમ્મ।
પરમપ્પુ નિજપરમાત્માનમિત્તિ। અત્રેદં વ્યાખ્યાનં જ્ઞાત્વા ત્રિગુપ્તસમાધિં કૃત્વા ચ સ્વયં ભાવનીયમ્।
યદા તુ ત્રિગુપ્તિગુપ્તસમાધિં કર્તું નાયાતિ તદા વિષયકષાયવજ્જનાર્થં શુદ્ધાત્મભાવનાસ્મરણ-
દૃઢીકરણાર્થં ચ બહિર્વિષયે વ્યવહારજ્ઞાનવૃદ્ધ્યર્થં ચ પરેષાં કથનીયં કિંતુ તથાપિ
પરપ્રતિપાદનવ્યાજેન મુખ્યવૃત્ત્યા સ્વકીયજીવ એવ સંબોધનીયઃ। કથમિત્તિ ચેત્। ઇદમનુપપન્નમિદં
વ્યાખ્યાનં ન ભવતિ મદીયમનસિ યદિ સમીચીનં ન પ્રતિભાતિ તર્હિ ત્વમેવ સ્વયં કિં ન
ભાવયતીતિ તાત્પર્યમ્ ॥૮૩॥

ઔર નિજ શુદ્ધાત્માકો ધ્યાવના। ઇસલિએ ઇસ વ્યાખ્યાનકો જ્ઞાનકર ત્રીન ગુપ્તિમેં અચલ હો
પરમસમાધિમેં આરૂઢ હોકે નિજસ્વરૂપકા ધ્યાન કરના। લેકિન જબતક ત્રીન ગુપ્તિયાં ન હોં,
પરમસમાધિ ન આવે, (હો સકે) તબતક વિષય કષાયોંકે હટાનેકે લિયે શુદ્ધાત્મસ્મરણ
ભાવનાકે દૃઢીકરણ હેતુ પરજીવોંકો ધર્મોપદેશ દેના, ડસમેં ધી પરકે ઉપદેશકે બહાનેસે
મુખ્યતાકર અપના જીવ હીકો સંબોધના। વહ ઇસ તરહ હૈ, કિ પરકો ઉપદેશ દેતે અપનેકો
સમજાવે। જો માર્ગ દૂસરોંકો છુડાવે, વહ આપ કૈસે કરે। ઇસસે મુખ્ય સંબોધન અપના હી હૈ।
પરજીવોંકો એસા હી ઉપદેશ હૈ, જો યહ બાત મેરે મનમેં અચ્છી નહીં લગતી, તો તુમકો ધી ભલી
નહીં લગતી હોગી, તુમ ધી અપને મનમેં વિચાર કરો ॥૮૩॥

વિકલ્પથી રહિત નિજશુદ્ધાત્મસ્વભાવની પ્રાપ્તિ છે એવા નિજશુદ્ધાત્મસ્વભાવથી પ્રતિપક્ષભૂત
મિથ્યાત્વ, રાગાદિ વિકલ્પનો નાશ કરતો નથી. માત્ર વિકલ્પનો નાશ કરતો નથી એટલું જ
નહિ, પણ દેહમાં રહેવા છતાં પણ નિર્મળ-કર્મમળ રહિત-નિજ પરમાત્માને શ્રદ્ધતો નથી, તે
જડ-મૂર્ખ છે.

અહીં, આ વ્યાખ્યાન જાણીને અને ત્રણગુપ્તિયુક્ત સમાધિ કરીને પોતાને જ ભાવવો,
અને જ્યારે ત્રણ ગુપ્તિથી ગુપ્ત સમાધિ કરવાનું ન બને ત્યારે વિષયકષાયની વંચના અર્થે
(વિષય કષાયને છોડવા માટે) અને શુદ્ધ આત્માની ભાવનાનું સ્મરણ દેઢ કરવા માટે અને
બહિર્વિષયમાં વ્યવહારજ્ઞાનની વૃદ્ધિ અર્થે બીજા જીવોને ધર્મોપદેશ આપવો, તેમ છતાં પણ
પરને ઉપદેશવાના બહાના દ્વારા મુખ્યપણે સ્વકીય જીવ જ સંબોધવો. કેવી રીતે? તે આ
પ્રમાણે :—આ યોગ્ય નથી; આ ગાથાનું વ્યાખ્યાન મારા મનમાં વસ્યું નથી; જો સમીચીન
પણે (બરાબર સારી રીતે, યોગ્ય રીતે) પ્રતિભાસતું નથી, તો તમે પણ સ્વયં તેનો વિચાર
કરો. આવું તાત્પર્ય છે. ૮૩.

अथ बोधार्थं शास्त्रं पठन्नपि यस्य विशुद्धात्मप्रतीतिलक्षणो बोधो नास्ति स मूढो भवतीति प्रतिपादयति—

२११) बोह-णिमित्तँ सत्थु किल लोइ पढिज्जइ इत्थु ।

तेण वि बोहु ण जासु वरु सो किं मूढु ण तत्थु ॥८४॥

बोधनिमित्तेन शास्त्रं किल लोके पठ्यते अत्र ।

तेनापि बोधो न यस्य वरः स किं मूढो न तथ्यम् ॥८४॥

बोह इत्यादि। बोधनिमित्तेन किल शास्त्रं लोके पठ्यते अत्र तेनैव कारणेन बोधो न यस्य कथंभूतः। वरो विशिष्टः। स किं मूढो न भवति किंतु भवत्येव तथ्यमिति। तद्यथा। अत्र यद्यपि लोकव्यवहारेण कविगमकवादित्ववाग्मित्वादिलक्षणशास्त्र-जनितो बोधो भण्यते तथापि निश्चयेन परमात्मप्रकाशकाध्यात्मशास्त्रोत्पन्नो वीतरागस्व-

आगे ज्ञानके लिए शास्त्रको पढ़ते हुए भी जिसके आत्म-ज्ञान नहीं, वह मूर्ख है, ऐसा कथन करते हैं—

गाथा-८४

अन्वयार्थः—[अत्र लोके] इस लोकमें [किल] नियमसे [बोधनिमित्तेन] ज्ञानके निमित्त [शास्त्रं] शास्त्र [पठ्यते] पढ़े जाते हैं, [तेनापि] परंतु शास्त्रके पढ़नेसे भी [यस्य] जिसको [वरः बोधः न] उत्तम ज्ञान नहीं हुआ, [स] वह [किं] क्या [मूढः न] मूर्ख नहीं है ? [तथ्यम्] मूर्ख ही है, इसमें संदेह नहीं।

भावार्थः—इस लोकमें यद्यपि लोक व्यवहारसे नवीन कविताका कर्ता कवि, प्राचीन काव्योंकी टीकाके कर्ताको गमक, जिससे वादमें कोई न जीत सके ऐसा वादित्व, और श्रोताओं के मनको अनुरागी करनेवाला शास्त्रका वक्ता होनेरूप वाग्मित्व, इत्यादि लक्षणोंवाला शास्त्रजनित ज्ञान होता है, तो भी निश्चयनयसे वीतरागस्वसंवेदनरूप ही ज्ञानकी

उवे, बोधार्थ... (ज्ञान माटे) शास्त्र भाषीने પણ જેને વિશુદ્ધ આત્માની પ્રતીતિસ્વરૂપ બોધ થતો નથી તે મૂઢ છે, એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—અહીં જો કે લોકવ્યવહારથી (નવીન કવિતાના કરનાર) કવિ, (પ્રાચીન કાવ્યોની ટીકાના કરનાર) ગમક, (જેને વાદમાં કોઈ ન જીતી શકે એવું) વાદિત્વ, અને (શ્રોતાઓના મનને રંજક કરનાર એવા શાસ્ત્રવક્તા હોવા રૂપ) વાગ્મિત્વ, ઇત્યાદિ લક્ષણવાળું શાસ્ત્રજનિત જ્ઞાન કહેવાય છે તોપણ નિશ્ચયનયથી પરમાત્મસ્વરૂપના પ્રકાશક અધ્યાત્મશાસ્ત્રથી

३५८]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : द्वादश-८४

संवेदनरूपः स एव बोधो ग्राह्यो न चान्यः। तेनानुबोधेन विना शास्त्रे पठितेऽपि मूढो भवतीति। अत्र यः कोऽपि परमात्मबोधजनकमल्पशास्त्रं ज्ञात्वापि वीतरागभावनां करोति स सिद्धयतीति। तथा चोक्तम्—“वीरा वेरगपरा थोवं पि हु सिक्खिऊण सिज्झंति। ण हु सिज्झंति विरागेण विणा पढिदेसु वि सब्बसत्थेसु॥” परं किन्तु—“अक्खरडा जोयंतु ठिउ अप्पि ण दिण्णउ चित्तु। कणविरउ पलालु जिमु पर संगहिउ बहुत्तु॥” इत्यादि पाठमात्रं गृहीत्वा परेषां बहुशास्त्रज्ञानिनां दूषणा न कर्तव्या। तैर्बहुश्रुतैरप्यन्येषामल्पश्रुततपोधनानां दूषणा न कर्तव्या। कस्मादिति चेत्। दूषणे कृते सति परस्परं

अध्यात्म-शास्त्रोंमें प्रशंसा की गयी है। इसलिये स्वसंवेदन ज्ञानके बिना शास्त्रोंके पढ़े हुए भी मूर्ख हैं। और जो कोई परमात्मज्ञानके उत्पन्न करनेवाले (छोटे) थोड़े शास्त्रोंको भी जानकर वीतराग स्वसंवेदनज्ञानकी भावना करते हैं, वे मुक्त हो जाते हैं। ऐसा ही कथन ग्रन्थोंमें हरएक जगह कहा है, कि वैराग्यमें लगे हुए जो मोहशत्रुको जीतनेवाले हैं, वे थोड़े शास्त्रोंको ही पढ़कर सुधर जाते हैं—मुक्त हो जाते हैं, और वैराग्यके बिना सब शास्त्रोंको पढ़ते हुए भी मुक्त नहीं होते। यह निश्चय जानना परंतु यह कथन अपेक्षासे है। इस बहानेसे शास्त्र पढ़नेका अभ्यास नहीं छोड़ना, और जो विशेष शास्त्रके पाठी हैं, उनको दूषण न देना। जो शास्त्रके अक्षर बता रहा है, और आत्मामें चित्त नहीं लगाया वह ऐसे जानना कि जैसे किसीने कण रहित बहुत भूसेका ढेर कर लिया हो, वह किसी कामका नहीं है। इत्यादि पीठिकामात्र सुनकर जो विशेष शास्त्रज्ञ हैं, उनकी निंदा नहीं करनी, और जो बहुश्रुत हैं, उनको भी अल्प शास्त्रज्ञोंकी निंदा नहीं करनी चाहिए। क्योंकि परके दोष ग्रहण करनेसे राग-द्वेषकी उत्पत्ति उत्पन्न जे वीतरागस्वसंवेदनरूप बोध छे ते ज बोध ग्राह्य छे, पण अन्य (भीजे बोध) नछि. ते अनुबोध विना (वीतराग स्वसंवेदनरूप ज्ञान विना) शास्त्र भाष्यो छोवा छतां पण भूढ छे.

अर्थात्, जे कोई पण परमात्मबोधना उत्पन्न करनार अल्प शास्त्र ज्ञाणीने पण वीतराग भावना करे छे ते सिद्ध थाय छे. कहुं पण छे के—“वीरा वेरगपरा थोवं पि हु सिक्खिऊण सिज्झंति। ण हु सिज्झंति विरागेण विणा पढिदेसु वि सब्बसत्थेसु” (अर्थ :—वैराग्यमां तत्पर वीरो थोडाक शास्त्रने शीभीने पण शुद्ध थाय छे पण सर्व शास्त्रो भाषवा छतां पण जव वैराग्य विना सिद्धि पामतो नथी) वणी कहुं छे के “अक्खरडा जोयंतु ठिउ अप्पि ण दिण्णउ चित्तु। कणविरउ पलालु जिमु पर संगहिउ बहुत्तु॥ (द्वादश पादुउ ८४) (अर्थ :—जे शास्त्रोना अक्षरोने ज जूअे छे पण चित्तने पोताना आत्मामां स्थिर करतो नथी तो मानो के तेजे अनाजना कणोथी रक्षित धणुं पराण निरर्थक संग्रह करवा जेवुं कर्णुं) इत्यादि पाठ मात्र ग्राहीने अने बहु शास्त्रना ज्ञानाराओने दोष न देवो. ते बहुश्रुतजोअे पण अन्य अल्पश्रुतज्ञ

અધિકાર-૨ : દોહા-૮૫]

પરમાત્મપ્રકાશ:

[૩૫૮

રાગદ્વેષોત્પત્તિર્ભવતિ તેન જ્ઞાનતપશ્ચરણાદિકં નશ્યતીતિ ભાવાર્થઃ ॥૮૪॥

અથ વીતરાગસ્વસંવેદનજ્ઞાનરહિતાનાં તીર્થભ્રમણેન મોક્ષો ન ભવતીતિ કથયતિ—

૨૧૨) તિત્થઈં તિત્થુ ભમંતાહં મૂઢહં મોક્ષુ ણ હોઝ ।

ણાણ-વિવઝ્ઞિઉ જેણ જિય મુણિવરુ હોઝ ણ સોઝ ॥૮૫॥

તીર્થ તીર્થ ભ્રમતાં મૂઢાનાં મોક્ષો ન ભવતિ ।

જ્ઞાનવિવર્જિતો યેન જીવ મુનિવરો ભવતિ ન સ એવ ॥૮૫॥

તીર્થ તીર્થ પ્રતિ ભ્રમતાં મૂઢાત્મનાં મોક્ષો ન ભવતિ । કસ્માદિતિ ચેત્ । જ્ઞાનવિવર્જિતો યેન કારણેન હે જીવ મુનિવરો ન ભવતિ સ એવેતિ । તથાહિ । નિર્દોષિ-પરમાત્મભાવનોત્પન્નવીતરાગપરમાહ્લાદસ્યન્દિસુન્દરાનન્દરૂપનિર્મલનીરપૂરપ્રવાહનિર્ઝરજ્ઞાનદર્શનાદિગુણસમૂહ હોતી હૈ, ઉસસે જ્ઞાન ઓર તપકા નાશ હોતા હૈ, યહ નિશ્ચયસે જ્ઞાનના ॥૮૪॥

આગે વીતરાગસ્વસંવેદનજ્ઞાનસે રહિત જીવોંકો તીર્થ-ભ્રમણ કરનેસે ખી મોક્ષ નહીં હૈ, એસા કહતે હૈ—

ગાથા-૮૫

અન્વયાર્થ :—[તીર્થ તીર્થ] તીર્થ તીર્થ પ્રતિ [ભ્રમતાં] ભ્રમણ કરનેવાલે [મૂઢાનાં] મૂર્ખોંકો [મોક્ષઃ] મુક્તિ [ન ભવતિ] નહીં હોતી, [જીવ] હે જીવ, [યેન] ક્યોંકિ જો [જ્ઞાનવિવર્જિતઃ] જ્ઞાનરહિત હૈ, [સ એવ] વહ [મુનિવરઃ ન ભવતિ] મુનીશ્વર નહીં હૈ, સંસારી હૈ । મુનીશ્વર તો વે હી હૈ, જો સમસ્ત વિકલ્પજાલોંસે રહિત હોકે અપને સ્વરૂપમેં રમેં, વે હી મોક્ષ પાતે હૈ ।

ભાવાર્થ :—નિર્દોષ પરમાત્માકી ભાવનાસે ઉત્પન્ન હુઆ જો વીતરાગ પરમ આનંદરૂપ નિર્મલ જલ ઉસકે ધારણ કરનેવાલે ઓર જ્ઞાન-દર્શનાદિ ગુણોંકે સમૂહરૂપી ચંદનાદિ વૃક્ષોંકે તપસ્વીઓને દોષ ન દેવો. શા માટે? કે દોષ દેતાં પરસ્પર રાગદ્વેષની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેનાથી જ્ઞાનતપશ્ચરણ વગેરે નાશ પામે છે, એવો ભાવાર્થ છે. ૮૪.

હવે, વીતરાગ સંવેદનરૂપ જ્ઞાનથી રહિત જીવોને તીર્થભ્રમણ કરવાથી પણ મોક્ષ થતો નથી, એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—નિર્દોષ પરમાત્માની ભાવનાથી ઉત્પન્ન વીતરાગ પરમ આહ્લાદ ઝરતા સુંદર આનંદરૂપ નિર્મળ જળના પૂરના પ્રવાહના ઝરણાથી અને જ્ઞાનદર્શનાદિ ગુણના સમૂહરૂપ

૩૬૦]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૨ : દોહા-૮૫

ચન્દનાદિદ્રુમવનરાજિતંદેવેન્દ્રચક્રવર્તિગણધરાદિભવ્યજીવતીર્થયાત્રિકસમૂહશ્રવણસુખકરદિવ્યધ્વનિરૂપરાજહંસ-
પ્રભૃતિવિવિધપક્ષિકોલાહલમનોહરં યદર્હદ્વીતરાગસર્વજ્ઞસ્વરૂપં તદેવ નિશ્ચયેન ગઙ્ગાદિતીર્થં ન
લોકવ્યવહારપ્રસિદ્ધં ગઙ્ગાદિકમ્ । પરમનિશ્ચયેન તુ જિનેશ્વરપરમતીર્થસદૃશં સંસારતરણોપાય-
કારણભૂતત્વાદીતરાગનિર્વિકલ્પપરમસમાધિરતાનાં નિજશુદ્ધાત્મતત્ત્વસ્મરણમેવ તીર્થ, વ્યવહારેણ તુ
તીર્થકરપરમદેવાદિગુણસ્મરણહેતુભૂતં મુખ્યવૃત્ત્યા પુણ્યબન્ધકારણં તન્નિર્વાણસ્થાનાદિકં ચ તીર્થ-
મિતિ । અયમત્ર ભાવાર્થઃ । પૂર્વોક્તં નિશ્ચયતીર્થં શ્રદ્ધાનપરિજ્ઞાનાનુષ્ઠાનરહિતાનામજ્ઞાનિનાં શેષ-
તીર્થં મુક્તિકારણં ન ભવતીતિ ॥૮૫॥

અથ જ્ઞાનિનાં તથૈવાજ્ઞાનિનાં ચ યતીનામન્તરં દર્શયતિ—

વનોંસે શોભિત તથા દેવેન્દ્ર ચક્રવર્તી ગણધરાદિ ભવ્યજીવરૂપી તીર્થ-યાત્રિયોંકે કાનોંકો સુખકારી
એસી દિવ્યધ્વનિસે શોભાયમાન ઓર અનેક મુનિજનરૂપી રાજહંસોંકો આદિ લેકર નાના તરહકે
પક્ષિયોંકે શબ્દોંસે મહામનોહર જો અરહંત વીતરાગ સર્વજ્ઞ વે હી નિશ્ચયસે મહાતીર્થ હૈં, ઉનકે
સમાન અન્ય તીર્થ નહીં હૈં । વે હી સંસારકે તરનેકે કારણ પરમતીર્થ હૈં । જો પરમ સમાધિ મેં
લીન મહામુનિ હૈં, ઉનકે વે હી તીર્થ હૈં, નિશ્ચયસે નિજ શુદ્ધાત્મતત્ત્વકે ધ્યાનકે સમાન દૂસરા
કોઈ તીર્થ નહીં હૈ, ઓર વ્યવહારનયસે તીર્થકર પરમદેવાદિકે ગુણસ્મરણકે કારણ મુખ્યતાસે શુભ
બંધકે કારણ એસે જો કૈલાસ, સમ્મેદશિખર આદિ નિર્વાણસ્થાન હૈં, વે હી વ્યવહારમાત્ર તીર્થ
કહે હૈં । જો તીર્થ-તીર્થ પ્રતિભ્રમણ કરે, ઓર નિજ તીર્થકા જિસકે શ્રદ્ધાન પરિજ્ઞાન આચરણ નહીં
હો, વહ અજ્ઞાની હૈ । ઉસકે તીર્થ ભ્રમનેસે મોક્ષ નહીં હો સકતા ॥૮૫॥

આગે જ્ઞાની ઓર અજ્ઞાની યતિયોંમેં બહુત બડા ભેદ દિખલાતે હૈં—

ચંદનાદિ વૃક્ષોના વનથી શોભિત, દેવેન્દ્ર, ચક્રવર્તી, ગણધરાદિ ભવ્ય જીવરૂપી તીર્થયાત્રાણુઓના
કર્ણને સુખકારી એવા દિવ્યધ્વનિરૂપ રાજહંસાદિ વિવિધ પક્ષીઓના કોલાહલથી મનોહર એવું જે
અર્હંત વીતરાગ સર્વજ્ઞનું સ્વરૂપ તે જ નિશ્ચયથી (ખરેખર) ગંગાદિ તીર્થ છે, પણ લોકવ્યવહારમાં
પ્રસિદ્ધ એવા ગંગાદિ, તે તીર્થ નથી.

પરમ નિશ્ચયનયથી તો વીતરાગ નિર્વિકલ્પ પરમસમાધિમાં રત મુનિઓને, સંસાર તરવાના
ઉપાયમાં કારણભૂત હોવાથી જિનેશ્વરરૂપ પરમતીર્થના જેવું નિજશુદ્ધાત્મતત્ત્વનું સ્મરણ જ તીર્થ
છે અને વ્યવહારનયથી તીર્થકર પરમદેવાદિના ગુણસ્મરણના કારણભૂત અને મુખ્યપણે પુણ્યબંધના
કારણરૂપ તે નિર્વાણસ્થાન આદિ તીર્થ છે.

અહીં, એ ભાવાર્થ છે કે પૂર્વોક્ત નિશ્ચયતીર્થના શ્રદ્ધાન, પરિજ્ઞાન અને અનુષ્ઠાનથી રહિત
અજ્ઞાનીઓને અન્ય તીર્થ મુક્તિનું કારણ થતું નથી. ૮૫.

હવે, જ્ઞાની અને અજ્ઞાની યતિઓનો તફાવત દર્શાવે છે :—

२१३) णाणिहँ मूढहँ मुणिवरुहँ अंतरु होइ महंतु ।

देहु वि मिल्लइ णाणियउ जीवइँ भिण्णु मुणंतु ॥८६॥

ज्ञानिनां मूढानां मुनिवराणां अन्तरं भवति महत् ।

देहमपि मुञ्चति ज्ञानी जीवाद्भिन्नं मन्यमानः ॥८६॥

ज्ञानिनां मूढानां च मुनिवराणां अन्तरं विशेषो भवति। कथंभूतम्। महत्। कस्मादिति चेत्। देहमपि मुञ्चति। कोऽसौ। ज्ञानी। किं कुर्वन् सन्। जीवात्सकाशाद्भिन्नं मन्यमानो जानन् इति। तथा च। वीतरागस्वसंवेदनज्ञानी पुत्रकलत्रादिवहिर्रव्यं तावद्दूरे तिष्ठतु शुद्धबुद्धैक-स्वभावात् स्वशुद्धात्मस्वरूपात्सकाशात् पृथग्भूतं जानन् स्वकीयदेहमपि त्यजति। मूढात्मा पुनः स्वीकरोति इति तात्पर्यम् ॥८६॥ एकमेकचत्वारिंशत्सूत्रप्रमितमहास्थलमध्ये पञ्चदशसूत्रैर्वीतराग-

गाथा-८६

अन्वयार्थः—[ज्ञानिनां] सम्यग्दृष्टि भावलिंगी [मूढानां] मिथ्यादृष्टि द्रव्यलिंगी [मुनिवराणां] मुनियोंमें [महत् अंतरं] बड़ाभारी भेद [भवति] है। [ज्ञानी] क्योंकि ज्ञानी मुनि तो [देहम् अपि] शरीरको भी [जीवाद्भिन्नं] जीव से जुदा [मन्यमानः] जानकर [मुञ्चति] छोड़ देते हैं, अर्थात् शरीरका भी ममत्व छोड़ देते हैं, तो फिर पुत्र, स्त्री आदिका क्या कहना है? ये तो प्रत्यक्षसे जुदे हैं, और द्रव्यलिंगीमुनि लिंग(भेष)में आत्म-बुद्धिको रखता है।

भावार्थः—वीतरागस्वसंवेदनज्ञानी महामुनि मन-वचन-काय इन तीनोंसे अपनेको भिन्न जानता है, द्रव्यकर्म, भावकर्म, नोकर्मादिसे जिसको ममता नहीं है, पिता, माता, पुत्र, कलत्रादिकी तो बात अलग रहे जो अपने आत्म-स्वभावसे निज देहको ही जुदा जानता है। जिसके परवस्तुमें आत्मभाव नहीं है। और मूढात्मा परभावोंको अपने जानता है। यही ज्ञानी और अज्ञानीमें अन्तर है। परको अपना मानें वह बँधता है, और न मानें वह मुक्त होता है। यह निश्चयसे जानना ॥८६॥ इसप्रकार इकतालीस दोहोंके महास्थलके मध्यमें पन्द्रह दोहोंमें

भावार्थः—वीतराग स्वसंवेदनज्ञानी पुत्र, कलत्रादि अछारना (दूरना) पदार्थथी तो दूर ज (अलग ज) रडे छे पण शुद्ध, बुद्ध जेनो अेक स्वभाव छे अेवा स्वशुद्धात्मस्वरूपथी पोताना देउने पृथग्भूत जाणीने पोताना देउने पण त्यजे छे अने मूढात्मा (अडिरात्मा) ते सर्वने पोताना करे छे. ८६.

अे प्रमाणे अेकतालीस सूत्रोना महास्थलमां पंदर सूत्रोथी वीतराग स्वसंवेदनरूप ज्ञाननी

३६२]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिऽार-२ : ढोऽ-८७

स्वसंवेदनज्ञानमुख्यत्वेन द्वितीयमन्तरस्थलं समाप्तम् । तदनन्तरं तत्रैव महास्थलमध्ये सूत्राष्टकपर्यन्तं परिग्रहत्यागव्याख्यानमुख्यत्वेन तृतीयमन्तरस्थलं प्रारभ्यते ।

तद्यथा—

२१४) लेणहँ इच्छइ मूढु पर भुवणु वि एहु असेसु ।

बहु विह-धम्म-मिसेण जिय दोहँ वि एहु विसेसु ॥८७॥

लातुं इच्छति मूढः परं भुवनमपि एतद् अशेषम् ।

बहुविधधर्ममिषेण जीव द्वयोः अपि एष विशेषः ॥८७॥

लातुं ग्रहीतुं इच्छति । कोऽसौ । मूढो बहिरात्मा । परं कोऽर्थः, नियमेन । किम् । भुवनमप्येतत् अशेषं समस्तम् । केन कृत्वा । बहुविधधर्ममिषेण व्याजेन । हे जीव द्वयोरप्येष विशेषः । पूर्वोक्तसूत्रकथितज्ञानिजीवस्यात्र पूर्वोक्त पुनरज्ञानिजीवस्य च । तथाहि । वीतराग-

वीतरागस्वसंवेदनज्ञानकी मुख्यतासे दूसरा अंतरस्थल समाप्त हुआ ।

अब परिग्रहत्यागके व्याख्यानको आठ दोहोंमें कहते हैं—

गाथा-८७

अन्वयार्थ :—[द्वयोः अपिः] ज्ञानी और अज्ञानी इन दोनोंमें [एष विशेषः] इतना ही भेद है, कि [मूढोः] अज्ञानीजन [बहुविधधर्ममिषेण] अनेक तरहके धर्मके बहानेसे [एतद् अशेषम्] इस समस्त [भुवनम् अपि] जगत्को ही [परं] नियमसे [लातुं इच्छति] लेनेकी इच्छा करता है, अर्थात् सब संसारके भोगोंकी इच्छा करता है, तपश्चरणादि कायक्लेशसे स्वर्गादिके सुखोंको चाहता है, और ज्ञानीजन कर्मोंके क्षयके लिये तपश्चरणादि करता है, भोगोंका अभिलाषी नहीं है ॥

भावार्थ :—वीतराग सहजानंद अखंडसुखका आस्वादरूप जो शुद्धात्मा वही आराधने मुप्यताथी बीजुं अन्तरस्थल समाप्त थयुं.

तेना पछी ते ज मडास्थलमां आठ गाथासूत्रो सुधी परिग्रहत्यागना कथननी मुप्यताथी त्रीजुं अंतरस्थल शरु करे छे.

ते आ प्रमाशे :—

भावार्थ :—अेक (डेवण) वीतराग सहजानंदरुप मुप्यना आस्वादरुप स्वशुद्धात्मा ज

अधिकार-२ : ६०६-८७]

परमात्मप्रकाशः

[३६३

सहजानन्दैकसुखास्वादरूपः स्वशुद्धात्मैव उपादेय इति रुचिरूपं सम्यग्दर्शनं, तस्यैव परमात्मनः समस्तमिथ्यात्वरागाद्यास्रवेभ्यः पृथग्रूपेण परिच्छित्तिरूपं सम्यग्ज्ञानं, तत्रैव रागादिपरिहाररूपेण निश्चलचित्तवृत्तिः सम्यक्चारित्रम् इत्येवं निश्चयरत्नत्रयस्वरूपं तत्रयात्मकमात्मानमरोचमानस्तथैवाजानन्नभावयंश्च मूढात्मा। किं करोति। समस्तं जगद्धर्मव्याजेन ग्रहीतुमिच्छति, पूर्वोक्तज्ञानी तु त्यक्तुमिच्छतीति भावार्थः ॥८७॥

अथ शिष्यकरणाद्यनुष्ठानेन पुस्तकाद्युपकरणेनाज्ञानी तुष्यति, ज्ञानी पुनर्बन्धहेतुं जानन् सन् लज्जां करोतीति प्रकटयति—

२१५) चेल्ला-चेल्ली-पुत्थियहिँ तूसइ मूढु णिभंतु ।

एयहिँ लज्जइ णाणियउ बंधहँ हेउ मुणंतु ॥८८॥

योग्य है, ऐसी जो रुचि वह सम्यग्दर्शन, समस्त मिथ्यात्व रागादि आस्रवसे भिन्नरूप उसी परमात्माका जो ज्ञान, वह सम्यग्ज्ञान और उसीमें निश्चल चित्तकी वृत्ति वह सम्यक्चारित्र, यह निश्चयरत्नत्रयरूप जो शुद्धात्माकी रुचि जिसके नहीं, ऐसा मूढ़जन आत्मा को नहीं जानता हुआ, और नहीं अनुभवता हुआ जगत्के समस्त भोगोंको धर्मके बहानेसे लेना चाहता है, तथा ज्ञानीजन समस्त भोगोंसे उदास है, जो विद्यमान भोग थे, वे सब छोड़ दिये और आगामी वाँछा नहीं है, ऐसा जानना ॥८७॥

आगे शिष्योंका करना, पुस्तकादिका संग्रह करना, इन बातोंसे अज्ञानी प्रसन्न होता है, और ज्ञानीजन इनको बंधके कारण जानता हुआ इनसे रागभाव नहीं करता, इनके संग्रहमें लज्जावान् होता है—

उपादेय छे अेवी रुचिरूप सम्यग्दर्शन, ते ज परमात्मानुं समस्त मिथ्यात्व, रागादि आस्रवोथी पृथक् रूपे परिच्छित्तिरूप सम्यग्ज्ञान अने रागादिना परिहाररूपे ते ज परमात्माभां निश्चलचित्तवृत्तिरूप सम्यक्चारित्र अेवा निश्चयरत्नत्रयस्वरूप त्रयात्मक आत्मानी रुचि न करतो तेम ज तेने न जाणतो अने तेने न भावतो मूढात्मा समस्त जगतने धर्मना भडानाथी (भोगववाना भडानाथी) ग्रहण करवाने ँथ्छे छे, ज्यारे पूर्वोक्त ज्ञानी (जगतना समस्त भोगोने) छोडवा ँथ्छे छे. ८७.

उवे, शिष्य करवा आदिना कार्यथी अने पुस्तक आदिना उपकरणथी अज्ञानी संतोष पामे छे अने ज्ञानी तेने बंधनो हेतु जाणतो थको (तेमनाथी) लज्जा पामे छे, अेम उवे कडे छे :—

३६४]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : द्रोणी-८८

शिष्यार्जिकापुस्तकैः तुष्यति मूढो निर्भ्रान्तः ।

एतैः लज्जते ज्ञानी बन्धस्य हेतुं जानन् ॥८८॥

शिष्यार्जिकादीक्षादानेन पुस्तकप्रभृत्युपकरणैश्च तुष्यति संतोषं करोति । कोऽसौ । मूढः । कथंभूतः । निर्भ्रान्तः एतैर्बहिर्द्रव्यैर्लज्जां करोति । कोऽसौ । ज्ञानी । किं कुर्वन्नपि । पुण्यबन्धहेतुं जानन्नपि । तथा च । पूर्वसूत्रोक्तसम्यग्दर्शनचारित्रलक्षणं निजशुद्धात्मस्वभावश्रद्धानो विशिष्टभेद-ज्ञानेनाजानंश्च तथैव वीतरागचारित्रेणाभावयंश्च मूढात्मा । किं करोति पुण्यबन्धकारणमपि जिनदीक्षादानादिशुभानुष्ठानं पुस्तकाद्युपकरणं वा मुक्तिकारणं मन्यते । ज्ञानी तु यद्यपि साक्षात्पुण्यबन्धकारणं मन्यते परंपरया मुक्तिकारणं च तथापि निश्चयेन मुक्तिकारणं न मन्यते इति तात्पर्यम् ॥८८॥

गाथा-८८

अन्वयार्थः—[मूढः] अज्ञानीजन [शिष्यार्जिकापुस्तकैः] चेला चेली पुस्तकादिकसे [तुष्यति] हर्षित होता है, [निर्भ्रान्तः] इसमें कुछ संदेह नहीं है, [ज्ञानी] और ज्ञानीजन [एतैः] इन बाह्य पदार्थोंसे [लज्जते] शरमाता है, क्योंकि इन सबोंको [बंधस्य हेतुं] बंधका कारण [जानन्] जानता है ।

भावार्थः—सम्यग्दर्शन, सम्यग्ज्ञान, सम्यक्चारित्ररूप जो निज शुद्धात्मा उसको न श्रद्धान करता, न जानता और न अनुभव करता जो मूढात्मा वह पुण्यबंधके कारण जिनदीक्षा दानादि शुभ आचरण और पुस्तकादि उपकरण उनको मुक्तिके कारण मानता है, और ज्ञानीजन इनको साक्षात् पुण्यबंधके कारण जानता है, परम्पराय मुक्तिके कारण मानता है । यद्यपि व्यवहारनयकर बाह्य सामग्रीको धर्मका साधन जानता है, तो भी ऐसा मानता है कि निश्चयनयसे मुक्तिके कारण नहीं हैं ॥८८॥

भावार्थः—पूर्वसूत्रमां कहेला सम्यग्दर्शन, सम्यग्ज्ञान अने सम्यक्चारित्रस्वरूप निजशुद्धात्मस्वभावने नछि. श्रद्धतो, विशिष्ट भेदज्ञानथी नछि जाइतो तेम ज वीतरागचारित्रथी नछि भावतो, मूढात्मा जिनदीक्षा आपवी वगेरे शुभ अनुष्ठानने अने पुस्तक वगेरे उपकरणने पुण्यबंधनुं कारण अने परंपराअे मुक्तिनुं कारण माने छे. ज्ञानी साक्षात् पुण्यबंधनुं कारण अने परंपराअे मुक्तिनुं कारण मानता होवा छतां पण निश्चयथी तेमने मुक्तिनुं कारण मानता नथी. ८८.

अधिकांश-२ : ६०६-८८]

परमात्मप्रकाशः

[३६५]

अथ चट्टपट्टकुण्डिकाद्युपकरणैर्मोहमुत्पाद्य मुनिवराणां उत्पथे ^१पात्यते [?] इति प्रतिपादयति—

२१६) चट्टहिं पट्टहिं कुंडियहिं चेल्ला-चेल्लियएहिं ।

मोहु जणेविणु मुणिवरहं उप्पहि पाडिय तेहिं ॥८६॥

चट्टैः पट्टैः कुण्डिकाभिः शिष्यार्जिकाभिः ।

मोहं जनयित्वा मुनिवराणां उत्पथे पातितास्तैः ॥८६॥

चट्टपट्टकुण्डिकाद्युपकरणैः शिष्यार्जिकापरिवारैश्च कर्तृभूतैर्मोहं जनयित्वा । केषाम् । मुनिवराणां, पश्चादुन्मार्गे पातितास्ते तु तैः । तथाहि । तथा कश्चिदजीर्णभयेन विशिष्टाहारं त्यक्त्वा लङ्घनं कुर्वन्नास्ते पश्चादजीर्णप्रतिपक्षभूतं किमपि मिष्टौषधं गृहीत्वा

आगे कमंडलु, पीछी, पुस्तकादि उपकरण और शिष्यादिका संघ ये मुनियोंको मोह उत्पन्न कराके खोटे मार्गमें पटक देते हैं—

गाथा—८९

अन्वयार्थ :—[चट्टैः पट्टैः कुंडिकाभिः] पीछी, कमंडल, पुस्तक और [शिष्यार्जिकाभिः] मुनि श्रावकरूप चला, अर्जिका, श्राविका इत्यादि चेली—ये संघ [मुनिवराणां] मुनिवरोंको [मोहं जनयित्वा] मोह उत्पन्न कराके [तैः] वे [उत्पथे] उन्मार्गमें (खोटे मार्गमें) [पातिताः] डाल देते हैं ।

भावार्थ :—जैसे कोई अजीर्णके भयसे मनोज्ञ आहारको छोड़कर लंघन करता है, पीछे अजीर्णकी दूर करनेवाली कोई मीठी औषधिको लेकर जिह्वाका लंपटी होके मात्रासे अधिक लेके औषधिका ही अजीर्ण करता है, उसी तरह अज्ञानी कोई द्रव्यलिंगी यती विनयवान्

उवे, कमंडल, पीछी, पुस्तक आदि उपकरणो मुनिवरोने मोह उपजावी उन्मार्गमां नाभे छे, अम प्रतिपादन करे छे :—

भावार्थ :—जेवी रीते कोई अज्ञानी अर्थात् ज्ञान विनानो (भूर्भ अर्थात् डाह्यो नछि अेवो) अज्जर्णना लयथी विशिष्ट आहारने छोडीने लंघन करे छे. पछी अज्जर्णना प्रतिपक्षभूत (अज्जर्णने दूर करनार) कोई स्वादिष्ट औषध लईने ज्जलनी लंपटताथी (स्वादनो लोडुपी थई अधिक मात्रामां

१ पाठान्तरः— पात्यते = पात्यन्त

जिह्वालाम्पट्येनौषधेनापि अजीर्णं करोत्यज्ञानी इति, न च ज्ञानीति, तथा कोऽपि तपोधनो विनीतवनितादिकं मोहभयेन त्यक्त्वा जिनदीक्षां गृहीत्वा च शुद्धबुद्धैकस्वभावनिजशुद्धात्मतत्त्व-सम्यक्श्रद्धानज्ञानानुष्ठानरूपनीरोगत्वप्रतिपक्षभूतमजीर्णरोगस्थानीयं मोहमुत्पाद्यात्मनः। किं कृत्वा। किमप्यौषधस्थानीयमुपकरणादिकं गृहीत्वा। कोऽसावज्ञानी न तु ज्ञानीति। इदमत्र तात्पर्यम्। परमोपेक्षासंयमधरेण शुद्धात्मानुभूतिप्रतिपक्षभूतः सर्वोऽपि तावत्परिग्रहस्त्याज्यः। परमोपेक्षासंयम-भावे तु वीतरागशुद्धात्मानुभूतिभावसंयमरक्षणार्थं विशिष्टसंहननादिशक्त्यभावे सति यद्यपि तपः-पर्यायशरीरसहकारिभूतमन्नपानसंयमशौचज्ञानोपकरणतृणमयप्रावरणादिकं किमपि गृह्णाति तथापि

पतिव्रता स्त्री आदिको मोहके डरसे छोड़कर जिनदीक्षा लेके अजीर्ण समान मोहके दूर करनेके लिये वैराग्य धारण करके औषधि समान जो उपकरणादि उनको ही ग्रहण करके उन्हींका अनुरागी (प्रेमी) होता है, उनकी बुद्धिसे सुख मानता है, वह औषधिका ही अजीर्ण करता है। मात्राप्रमाण औषधि लेवे, तो वह रोगको हर सके। यदि औषधिका ही अजीर्ण करे—मात्रासे अधिक लेवे, तो रोग नहीं जाता, उलटी रोगकी वृद्धि ही होती है। यह निःसंदेह जानना। इससे यह निश्चय हुआ जो परमोपेक्षासंयम अर्थात् निर्विकल्प परमसमाधिरूप तीन गुप्तिमयी परम शुद्धोपयोगरूप संयमके धारक हैं, उनके शुद्धात्माकी अनुभूतिसे विपरीत सब ही परिग्रह त्यागने योग्य है। शुद्धोपयोगी मुनियोंके कुछ भी परिग्रह नहीं है, और जिनके परमोपेक्षा संयम नहीं लेकिन व्यवहार संयम है, उनके भावसंयमकी रक्षणार्थ व्यवहार संयम है, उनके भावसंयमकी रक्षाके निमित्त हीन संहननके होनेपर उत्कृष्ट शक्तिके अभावसे यद्यपि तपका साधन शरीरकी रक्षाके निमित्त अन्न जलका ग्रहण होता है, उस अन्न जलके लेनेसे मल-मूत्रादिकी बाधा भी होती है, इसलिये शौचका उपकरण कमंडलु, और संयमोपकरण पीछी, और ज्ञानोपकरण पुस्तक इनको ग्रहण करते हैं, तो भी इनमें ममता नहीं है, प्रयोजनमात्र प्रथम अवस्थामें धारते

औषध (धर्मे) औषधथी-ज अज्जर्ण करे छे ते अज्ञानी छे. तेवी रीते कोई तपोधन विनीत, वनिता वगेरेने (अज्जर्णरोगस्थानीय) मोडना (भयथी छोडीने) अने जिनदीक्षा ग्रहीने कांई पण औषधस्थानीय उपकरणादिने ग्रहीने शुद्ध-बुद्ध ज जेनो अेक स्वभाव छे अेवा निजशुद्धात्मतत्त्वनां सम्यक् श्रद्धान, सम्यक् ज्ञान अने सम्यग् अनुष्ठानरूप निरोगपणाना प्रतिपक्षभूत अज्जर्णरोगस्थानीय (अज्जर्ण रोग समान) पोताने मोड उपजावे छे. पण ज्ञानी तेवो नथी.

अडीं, अे तात्पर्य छे के परमोपेक्षासंयमधारीअे शुद्धात्मानुभूतिथी प्रतिपक्षभूत अधीय परिग्रह छोडवा योग्य छे अने परमोपेक्षासंयमना अभावमां वीतराग शुद्धात्मानुभूतिरूप भावसंयमना रक्षणार्थं विशिष्ट संहननादि शक्तिनो अभाव छोतां, जो के तपनुं साधन जे शरीर तेना रक्षाना सडकारीभूत अन्न, जण, संयम, शौच, ज्ञानना उपकरणो कमंडल, पीछी अने शास्त्रो

अधिकार-२ : ६०५-८०]

परमात्मप्रकाशः

[३६७

ममत्वं न करोतीति। तथा चोक्तम्—“रम्येषु वस्तुवनितादिषु वीतमोहो मुह्येद् वृथा किमिति संयमसाधनेषु। धीमान् किमामयभयात्परिहृत्य भुक्तिं पीत्वौषधं व्रजति जातुचिदप्यजीर्णम् ॥” ॥८६॥

अथ केनापि जिनदीक्षां गृहीत्वा शिरोलुञ्चनं कृत्वापि सर्वसंगपरित्यागमकुर्वतात्मा वञ्चित इति निरूपयति—

२१७) केण वि अप्पउ वंचियउ सिरु लुंचिवि छारेण ।

सयल वि संग ण परिहरिय जिणवर-लिंगधरेण ॥६०॥

केनापि आत्मा वञ्चितः शिरो लुञ्चित्वा क्षारेण ।

सकला अपि संगं न परिहृता जिनवरलिङ्गधरेण ॥६०॥

हैं। ऐसा दूसरी जगह “रम्येषु” इत्यादिसे कहा है, कि मनोज्ञ स्त्री आदिक वस्तुओंमें जिसने मोह तोड़ दिया है, ऐसा महामुनि संयमके साधन पुस्तक, पीछी, कमंडलु आदि उपकरणोंमें वृथा मोहको कैसे कर सकता है? कभी नहीं कर सकता। जैसे कोई बुद्धिमान पुरुष रोगके भयसे अजीर्णको दूर करना चाहे और अजीर्णके दूर करनेके लिये औषधिका सेवन करे, तो क्या मात्रासे अधिक ले सकता है? ऐसा कभी नहीं करेगा, मात्राप्रमाण ही लेगा ॥८९॥

आगे ऐसा कहते हैं, जिसने जिनदीक्षा धरके केशोंका लोंच किया, और सकल परिग्रहका त्याग नहीं किया, उसने अपनी आत्मा ही को वंचित किया—

गाथा-९०

अन्वयार्थ :—[केनापि] जिस किसीने [जिनवरलिंगणधरेण] जिनवरका भेष धारण

ग्रहे छे तोपण ममत्व करतो नथी. कहुं पण छे के—“रम्येषु वस्तुवनितादिषु वीतमोहो मुह्येद् वृथा किमिति संयमसाधनेषु। धीमान् किमामयभयात्परिहृत्य भुक्तिं पीत्वौषधं व्रजति जातुचिदप्यजीर्णम् ॥” (आत्मानुशासन २२८) (अर्थ :—हे मुनि! स्त्री, धनादि मनोज्ञ वस्तुओथी तुं मोडरहित थई गयो छे तो उवे मात्र संयमना साधनरूप अेवा आ पीछी, कमंडल आदि वस्तुओमां तुं केम व्यर्थ मोड राप्ते छे? कोई बुद्धिमान पुरुषो रोगना लयथी लोजननो त्याग करीने मात्राथी वधारे औषधनुं सेवन करीने शुं इरी अण्णं थाय अेवुं कटी करशे? (पीछी आदिने संयमनी रक्षानुं मात्र निमित्त जाणीने तेना पर पण मोड करवा योग्य नथी) ८८.

उवे, कडे छे के जे कोईअे जिनदीक्षा ग्रहीने अने माथाना वाणनो लोय करीने पण सर्वसंगने छोड्यो नडे तेषे आत्मवंचना करी (पोतानी जातने छेतरि) अेम कडे छे :—

૩૬૮]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૨ : દોહા-૯૦

કેનાપ્યાત્મા વચ્ચિતઃ। કિં કૃત્વા। શિરોલુઞ્ચનં કૃત્વા। કેન। ભસ્મના। કસ્માદિતિ
ચેત્। યતઃ સર્વેઽપિ સંગા ન પરિહતાઃ। કથંભૂતેન ભૂત્વા। જિનવરલિઙ્ગધારકેણેતિ। તદ્યથા।
વીતરાગનિર્વિકલ્પનિજાનન્દૈકરૂપસુખરસાસ્વાદપરિણતપરમાત્મભાવનાસ્વભાવેન તીક્ષ્ણશસ્ત્રોપકરણેન
બાહ્યાભ્યન્તરપરિગ્રહકાંક્ષારૂપપ્રભૃતિસમસ્તમનોરથકલ્લોલમાલાત્યાગરૂપં મનોમુણ્ડનં પૂર્વમકૃત્વા
જિનદીક્ષારૂપં શિરોમુણ્ડનં કૃત્વાપિ કેનાપ્યાત્મા વચ્ચિતઃ। કસ્માત્। સર્વસંગપરિત્યાગાભાવાદિતિ।
અત્રેદં વ્યાખ્યાનં જ્ઞાત્વા સ્વશુદ્ધાત્મભાવનોત્થવીતરાગપરમાનન્દપરિગ્રહં કૃત્વા તુ જગત્ત્રયે
કાલત્રયેઽપિ મનોવચનકાયૈઃ કૃતકારિતાનુમતૈશ્ચ દૃષ્ટશ્રુતાનુભૂતનિઃપરિગ્રહશુદ્ધાત્માનુભૂતિવિપરીત-
પરિગ્રહકાઙ્ક્ષાસ્ત્વં ત્યજેતિત્યભિપ્રાયઃ॥૬૦॥

કરકે [ક્ષારેણ] ભસ્મસે [શિરઃ] શિરકે કેશ [લુંચિત્વા] લૌંચ કિયે, (ઉઘાડે) લેકિન
[સકલા અપિ સંગાઃ] સબ પરિગ્રહ [ન પરિહતાઃ] નહીં છોડે, ઉસને [આત્મા] અપની
આત્માકો હી [વંચિતઃ] ઠગ લિયા।

ભાવાર્થ :—વીતરાગ નિર્વિકલ્પનિજાનન્દ અખંડરૂપ સુખરસકા જો આસ્વાદ ઉસરૂપ
પરિણામી જો પરમાત્માકી ભાવના વહી હુઆ, તીક્ષ્ણ શસ્ત્ર ઉસસે બાહિરકે ઓર અંતરકે પરિગ્રહોંકી
વાઞ્છા આદિ લે સમસ્ત મનોરથ ઉનકી કલ્લોલ માલાઓંકા ત્યાગરૂપ મનકા મુંડન વહ તો
નહીં કિયા, ઓર જિનદીક્ષારૂપ શિરોમુંડન કર ભેષ રખા, સબ પરિગ્રહકા ત્યાગ નહીં કિયા, ઉસને
અપની આત્મા ઠગી। એસા કથન સમજ્જકર નિજ શુદ્ધાત્માકી ભાવનાસે ઉત્પન્ન, વીતરાગ પરમ,
આનન્દસ્વરૂપકો અંગીકાર કરકે તીનોં કાલ તીનોં લોકમેં મન, વચન, કાય, કૃત, કારિત,
અનુમોદનાકર દેખે, સુને, અનુભવે જો પરિગ્રહ ઉનકી વાંછા સર્વથા ત્યાગની ચાહિયે। યે પરિગ્રહ
શુદ્ધાત્માકી અનુભૂતિસે વિપરીત હૈં॥૬૦॥

ભાવાર્થ :—વીતરાગ નિર્વિકલ્પ નિજાનન્દ જેનું એક રૂપ છે એવા સુખરસના આસ્વાદરૂપે
પરિણત પરમાત્માની ભાવનાના સ્વભાવરૂપ તીક્ષ્ણ શસ્ત્રના ઉપકરણથી બાહ્ય, અભ્યંતર પરિગ્રહની
આકાંક્ષા આદિથી માંડીને સમસ્ત મનોરથની કલ્લોલમાળાના ત્યાગરૂપ મનોમુંડન પૂર્વે કર્યું નહિ.
જિનદીક્ષારૂપ શિરોમુંડન કરીને પણ સર્વસંગ પરિત્યાગ કર્યો ન હોવાથી તેણે પોતાના આત્માને
છેતર્યો.

અહીં, આ કથન જાણીને નિજ શુદ્ધ-આત્માની ભાવનાથી ઉત્પન્ન વીતરાગ પરમાનન્દરૂપ
પરિગ્રહને ગ્રહીને ત્રણ કાળમાં ત્રણ લોકમાં મન, વચન, કાયથી, કૃત, કારિત, અનુમોદનથી
નિષ્પરિગ્રહ શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિથી વિપરીત એવા દેખેલા, સાંભળેલા અને અનુભવેલા પરિગ્રહની
આકાંક્ષા છોડવી, એવો અભિપ્રાય છે. ૯૦.

અથ યે સર્વસંગપરિત્યાગરૂપં જિનલિઙ્ગં ગૃહીત્વાપીષ્ટપરિગ્રહાન્ ગૃહ્ણન્તિ તે છર્દિં કૃત્વા પુનરપિ ગિલન્તિ તામિતિ પ્રતિપાદયતિ—

૨૧૮) જે જિણ-લિંગુ ધરેવિ મુણિ ઇષ્ટ-પરિગ્રહ લેતિ ।

છર્દિ કરેવિણુ તે જિ જિય સા પુણુ છર્દિ ગિલંતિ ॥૬૧॥

યે જિનલિઙ્ગં ધૃત્વાપિ મુનય ઇષ્ટપરિગ્રહાન્ લાન્તિ ।

છર્દિં કૃત્વા તે એવ જીવ તાં પુનઃ છર્દિં ગિલન્તિ ॥૬૧॥

યે કેચન જિનલિઙ્ગં ગૃહીત્વાપિ મુનયસ્તપોધના ઇષ્ટપરિગ્રહાન્ લાન્તિ ગૃહ્ણન્તિ । તે કિં કુર્વન્તિ । છર્દિં કૃત્વા ત એવ હે જીવ તાં પુનઃછર્દિં ગિલન્તીતિ । તથાપિ ગૃહસ્થાપેક્ષયા ચેતનપરિગ્રહઃ પુત્રકલત્રાદિઃ, સુવર્ણાદિઃ પુનરચેતનઃ સાભરણવનિતાદિ પુનર્મિશ્રઃ । તપોધનાપેક્ષયા છાત્રાદિઃ સચિત્તઃ, પિચ્છકમણ્ડલ્વાદિઃ પુનરચિત્તઃ, ઉપકરણસહિતશ્ચાત્રાદિસ્તુ મિશ્રઃ । અથવા

આગે જો સર્વસંગકે ત્યાગરૂપ જિનમુદ્રાકો ગ્રહણ કર ફિર પરિગ્રહકો ધારણ કરતા હૈ, વહ વમન કરકે પીછે નિગલતા હૈ, એસા કથન કરતે હૈ—

ગાથા-૧૧

અન્વયાર્થ :—[યે] જો [મુનયઃ] મુનિ [જિનલિંગં] જિનલિંગકો [ધૃત્વાપિ] ગ્રહણકર [ઇષ્ટપરિગ્રહાન્] ફિર મી ઇચ્છિત પરિગ્રહોંકો [લાંતિ] ગ્રહણ કરતે હૈ, [જીવ] હે જીવ, [તે એવ] વે હી [છર્દિં કૃત્વા] વમન કરકે [પુનઃ] ફિર [તાં છર્દિં] ઉસ વમનકો પીછે [ગિલંતિ] નિગલતે હૈ ।

ભાવાર્થ :—પરિગ્રહકે તોન મેદોંમેં ગૃહસ્થકી અપેક્ષા ચેતન પરિગ્રહ પુત્ર કલત્રાદિ, અચેતન પરિગ્રહ આભરણાદિ, ઓર મિશ્ર પરિગ્રહ આભરણ સહિત સ્ત્રી, પુત્રાદિ, સાધુકી અપેક્ષા સચિત પરિગ્રહ શિષ્યાદિ, અચિત્ત પરિગ્રહ પીછી, કમંડલુ, પુસ્તકાદિ ઓર મિશ્ર પરિગ્રહ પીછી,

હવે, જે સર્વસંગના પરિત્યાગરૂપ જિનલિંગને ગ્રહીને પણ ઇષ્ટ પરિગ્રહોંનું ગ્રહણ કરે છે તે વમન કરીને તેને ફરીથી ગળે છે, એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—ગૃહસ્થની અપેક્ષાએ પુત્ર, કલત્રાદિ ચેતન પરિગ્રહ છે અને સુવર્ણાદિ અચેતન પરિગ્રહ છે અને આભરણ સહિત વનિતા મિશ્ર પરિગ્રહ છે. તપોધનની અપેક્ષાએ શિષ્યાદિ સચિત્ત પરિગ્રહ છે અને પીંછી, કમંડલ આદિ અચિત્ત પરિગ્રહ છે અને ઉપકરણસહિત છાત્રાદિ મિશ્ર પરિગ્રહ છે. અથવા મિથ્યાત્વ, રાગાદિ સચિત્ત પરિગ્રહ છે અને દ્રવ્યકર્મ, નોકર્મરૂપ

390]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिऽार-२ : ढोऽ-ॢ१

मिथ्यात्तरागादिरूपः सचित्तः, द्रव्यकर्मनोकर्मरूपः पुनरचित्तः, द्रव्यकर्मभावकर्मरूपस्तु मिश्रः। वीतरागत्रिगुप्तसमाधिस्थपुरुषापेक्षया सिद्धरूपः सचित्तः पुद्गलादिपञ्चद्रव्यरूपः पुनरचित्तः, गुणस्थानमार्गणास्थानजीवस्थानादिपरिणतः संसारी जीवस्तु मिश्रश्चेति। एवंविधबाह्याभ्यन्तर-परिग्रहरहितं जिनलिङ्गं गृहीत्वापि ये शुद्धात्मानुभूतिविलक्षणमिष्टपरिग्रहं गृह्णन्ति ते छर्दिताहारग्राहकपुरुषसदृशा भवन्तीति भावार्थः। तथा चोक्तम्—“त्यक्त्वा स्वकीयपितृ-मित्रकलत्रपुत्रान् सक्तोऽन्य गेहवनितादिषु निर्मुमुक्षुः। दोर्भ्यां पयोनिधिसमुद्गतनक्रचक्रं प्रोत्तीर्य गोष्पदजलेषु निमग्नवान् सः॥” ॥६१॥

कमंडलु, पुस्तकादि सहित शिष्यादि अथवा साधुके भावोंकी अपेक्षा सचित्त परिग्रह मिथ्यात्व रागादि, अचित्त परिग्रह द्रव्यकर्म, नोकर्म और मिश्र परिग्रह द्रव्यकर्म, भावकर्म दोनों मिले हुए। अथवा वीतराग त्रिगुप्तिमें लीन ध्यानी पुरुषकी अपेक्षा सचित्त परिग्रह सिद्धपरमेष्ठीका ध्यान, अचित्त परिग्रह पुद्गलादि पाँच द्रव्यका विचार, और मिश्र परिग्रह गुणस्थान मार्गणास्थान जीवसमासादिरूप संसारीजीवका विचार। इस तरह बाहिरके और अंतरके परिग्रहसे रहित जो जिनलिंग उसे ग्रहण कर जो अज्ञानी शुद्धात्माकी अनुभूतिसे विपरीत परिग्रहको ग्रहण करते हैं, वे वमन करके पीछे आहार करनेवालोंके समान निंदाके योग्य होते हैं। ऐसा दूसरी जगह भी कहा है, कि जो जीव अपने माता, पिता, पुत्र, मित्र, कलत्र इनको छोड़कर परके घर और पुत्रादिकमें मोह करते हैं, अर्थात् अपना परिवार छोड़कर शिष्य-शाखाओंमें राग करते हैं, वे भुजाओंसे समुद्रको तैरके गायके खुरसे बने हुए गढ़ेके जलमें डूबते हैं, कैसा है समुद्र, जिसमें जलचरोंके समूह प्रगट हैं, ऐसे अथाह समुद्रको तो बाहोंसे तिर जाता है, लेकिन गायके खुरके जलमें डूबता है। यह बड़ा अचंभा है। घरका ही संबंध छोड़ दिया तो पराये पुत्रोंसे क्या राग करना ? नहीं करना ॥९१॥

अचित्त परिग्रह ढे अने द्रव्यकर्म, भावकर्मरूप मिश्र परिग्रह ढे. वीतराग त्रिगुप्तिथी गुप्त समाधिस्थ पुरुषनी अपेक्षाअे सिद्धरूप सचित्त परिग्रह ढे अने पुद्गलादि पांच द्रव्यरूप अचित्त परिग्रह ढे अने गुणस्थान, मार्गणास्थान, ञवस्थान आदि रूपे परिणत संसारी ञव मिश्र परिग्रह ढे. आ प्रकारना बाह्य अत्यंतर परिग्रह रहित जिनलिंगने ग्रहीने पण जेओ शुद्ध आत्मानी अनुभूतिथी विलक्षण ष्ट परिग्रहनुं ग्रहण करे ढे, तेओ वमन करेला आडारने ग्रहण करनार पुरुष जेवा ढे.

कहूं पण ढे के—“त्यक्त्वा स्वकीयपितृमित्रकलत्रपुत्रान् सक्तोऽन्य गेहवनितादिषु निर्मुमुक्षुः। दोर्भ्यां पयोनिधिसमुद्गतनक्रचक्रं प्रोत्तीर्य गोष्पदजलेषु निमग्नवान् सः॥”

(अर्थ :—जे निर्मुमुक्षु पोतानां पिता, मित्र, पत्नी अने पुत्रोने छोडीने अन्य धरनां

अथ ये ख्यातिपूजालाभनिमित्तं शुद्धात्मानं त्यजन्ति ते लोहकीलनिमित्तं देवं देवकुलं च दहन्तीति कथयति—

२१६) लाहहँ कित्तिहि कारणिण जे सिव-संगु चयंति ।

खीला-लग्गिवि ते वि मुणि देउलु देउ डहंति ॥६२॥

लाभस्य कीर्तेः कारणेन ये शिवसंगं त्यजन्ति ।

कीलानिमित्तं तेऽपि मुनयः देवकुलं देउ दहन्ति ॥६२॥

लाभकीर्तिकारणेन ये केचन शिवसंगं शिवशब्दवाच्यं निजपरमात्माध्यानं त्यजन्ति ते मुनयस्तपोधनाः। किं कुर्वन्ति। लोहकीलिकाप्रायं निःसारेन्द्रियसुखनिमित्तं देवशब्दवाच्यं

आगे जो अपनी प्रसिद्धि, (बड़ाई) प्रतिष्ठा और परवस्तुका लाभ इन तीनोंके लिए आत्मध्यानको छोड़ते हैं, वे लोहेके कीलेके लिए देव तथा देवालयको जलाते हैं—

गाथा—९२

अन्वयार्थ :—[ये] जो कोई [लाभस्य] लाभ [कीर्तिः कारणेन] और कीर्तिके कारण [शिवसंग] परमात्माके ध्यानको [त्यजन्ति] छोड़ देते हैं, [ते अपि मुनयः] वे ही मुनि [कीलानिमित्तं] लोहेके कीलेके लिए अर्थात् कीलेके समान असार इन्द्रिय-सुखके निमित्त [देवकुलं] मुनिपद योग्य शरीररूपी देवस्थानको तथा [देवं] आत्मदेवको [दहन्ति] भवकी आतापसे भस्म कर देते हैं।

भावार्थ :—जिस समय ख्याति, पूजा, लाभके अर्थ शुद्धात्माकी भावनाको छोड़कर अज्ञान भावों में प्रवर्तन होता है, उस समय ज्ञानावरणादि कर्मोंका बंध होता है। उस ज्ञानावरणादिके बंधसे ज्ञानादि गुणका आवरण होता है। केवलज्ञानावरणसे केवलज्ञान ढँक जाता

વનિતા આદિમાં આસક્ત થાય છે તે ભુજા વડે મગરાદિથી ભરેલા ભયંકર સમુદ્રને તરીને ગાયના પગની ખરીમાં રહેલા પાણીમાં ડૂબે છે.) ૯૧.

હવે, જેઓ ખ્યાતિ, પૂજા, લાભના નિમિત્તે શુદ્ધાત્માને છોડે છે તેઓ લોઢાના ખીલા માટે દેવ અને દેવકુળને બાળે છે, એમ કહે છે :—

गाथा—८२

ભાવાર્થ :—જે કોઈ મુનિઓ-તપોધનો-લાભ અને કીર્તિ માટે શિવશબ્દથી વાચ્ય નિજ પરમાત્માના ધ્યાનને છોડી દે છે તેઓ લોઢાના ખીલા સમાન નિઃસાર ઈન્દ્રિયસુખ માટે દેવ

૩૭૨]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૨ : દોહા-૯૨

નિજપરમાત્મપદાર્થ દહન્તિ દેવકુલશબ્દવાચ્યં દિવ્યપરમૌદારિકશરીરં ચ દહન્તીતિ। કથમિતિ
 ચેત્। યદા સ્થાતિપૂજાલાભાર્થ શુદ્ધાત્મભાવનાં ત્યક્ત્વા વર્તન્તે તદા જ્ઞાનાવરણાદિકર્મબન્ધો
 ભવતિ તેન જ્ઞાનાવરણકર્મણા કેવલજ્ઞાનં પ્રચ્છાદ્યતે કેવલદર્શનાવરણેન કેવલદર્શનં પ્રચ્છાદ્યતે
 વીર્યાન્તરાયેણ કેવલવીર્યં પ્રચ્છાદ્યતે મોહોદયેનાનન્તસુખં ચ પ્રચ્છાદ્યત ઇતિ। એવં
 વિધાનન્તચતુષ્ટયસ્યાલાભે પરમૌદારિકશરીરં ચ ન લભન્ત ઇતિ। યદિ પુનરનેકભવે પરિચ્છેદ્યં
 કૃત્વા શુદ્ધાત્મભાવનાં કરોતિ તદા સંસારસ્થિતિં છિત્ત્વાઽઘકાલેઽપિ સ્વર્ગં ગત્વાગત્ય શીઘ્રં
 શાશ્વતસુખં પ્રાપ્નોતીતિ તાત્પર્યમ્। તથા ચોક્તમ્—“સગ્ગો તવેણ સવ્વો વિ પાવણે કિં તુ
 જ્ઞાણ જોણ્ણ। જો પાવઙ્ગ સો પાવઙ્ગ પરલોકે સાસયં સોક્ખં”॥૬૨॥

હૈ, મોહકે ઉદયસે અનંતસુખ, વીર્યાન્તરાયકે ઉદયસે અનંતબલ, ઓર કેવલદર્શનાવરણસે
 કેવલદર્શન આચ્છાદિત હોતા હૈ। ઇસપ્રકાર અનંતચતુષ્ટયકા આવરણ હો રહા હૈ। ઁસ
 અનંતચતુષ્ટયકે અલાભમેં પરમૌદારિક શરીરકો નહીં પાતા, ક્યોંકિ જો ઁસી ભવમેં મોક્ષ જાતા
 હૈ, ઁસીકે પરમૌદારિક શરીર હોતા હૈ। ઇસલિયે જો કોઈ સમભાવમેં શુદ્ધાત્માકી ભાવના કરે,
 તો અહીં સ્વર્ગમેં જાકર પીછે વિદેહોંમેં મનુષ્ય હોકર મોક્ષ પાતા હૈ। ઁસા હી કથન ઁસરી જગહ
 શાસ્ત્રોંમેં લિખા હૈ, કિ તપસે સ્વર્ગ તો સહી પાતે હૈં, પરન્તુ જો કોઈ ઘ્યાનકે યોગસે સ્વર્ગ પાતા
 હૈ, વહ પરભવમેં સાસતે (અવિનાશી) સુખકો (મોક્ષકો) પાતા હૈ। અર્થાત્ સ્વર્ગસે આકર
 મનુષ્ય હોકે મોક્ષ પાતા હૈ, ઁસીકા સ્વર્ગ પાના સફલ હૈ, ઓર જો કોરે (અકેલે) તપસે સ્વર્ગ
 પાકે ફિર સંસારમેં ભ્રમતા હૈ, ઁસકા સ્વર્ગ પાના વૃથા હૈ ॥૬૨॥

શબ્દથી વાચ્ય એવા નિજપરમાત્મપદાર્થને બાળે છે અને દેવકુળ શબ્દથી વાચ્ય એવા
 દિવ્યપરમૌદારિક શરીરને બાળે છે. કેવી રીતે? જ્યારે તે ખ્યાતિ, પૂજા અને લાભ માટે શુદ્ધાત્માની
 ભાવનાને છોડીને વર્તે છે ત્યારે જ્ઞાનાવરણાદિનો બંધ થાય છે, તે જ્ઞાનાવરણકર્મથી કેવળજ્ઞાન
 ઢંકાય છે, કેવળદર્શનાવરણથી કેવળદર્શન ઢંકાય છે, વીર્યાન્તરાયથી કેવળવીર્ય ઢંકાય છે અને
 મોહના ઉદયથી અનંતસુખ ઢંકાય છે. આ રીતે અનંત ચતુષ્ટયની પ્રાપ્તિ ન થતાં પરમ ઔદારિક
 શરીર પણ મળતું નથી (કારણ કે તે જ ભવે મોક્ષ જવાના હોય તેને જ પરમૌદારિક શરીર
 મળે છે)^૧....વળી જો, શુદ્ધાત્માની ભાવના કરે છે તો સંસારસ્થિતિને છોડીને આજના કાળમાં
 પણ સ્વર્ગમાં જઈને ત્યાંથી આવીને શાશ્વત સુખ પામે છે. કહ્યું પણ છે કે—“સગ્ગં તવેણ સવ્વો
 વિ પાવણે કિં તુ જ્ઞાણ જોણ્ણ। જો પાવઙ્ગ સો પાવઙ્ગ પરલોકે સાસયં સોક્ખં” (અષ્ટપાહુઽ-મોક્ષપ્રાભૃત
 ૨૩) (અર્થ :—તપથી તો સ્વર્ગ બધાય પામે છે પણ ઘ્યાનના યોગથી જે સ્વર્ગ પામે છે તે
 આત્મા પરલોકમાં શાશ્વત સુખ પામે છે.) ૯૨.

૧. જે સંસ્કૃત ટીકાનો અર્થ સમજાણો નથી તે અર્થ મૂકી દીધો છે.

अथ यो बाह्याभ्यन्तरपरिग्रहेणात्मानं महान्तं मन्यते स परमार्थं न जानातीति दर्शयति—

२२०) अप्पउ मण्णइ जो जि मुणि गुरुयउ गंथहि तत्थु ।

सो परमत्थे जिणु भणइ णवि बुज्झइ परमत्थु ॥६३॥

आत्मानं मन्यते य एव मुनिः गुरुकं ग्रन्थैः तथ्यम् ।

स परमार्थेन जिनो भणति नैव बुध्यते परमार्थम् ॥६३॥

आत्मानं मन्यते य एव मुनिः। कथंभूतं मन्यते। गुरुकं महान्तम्। कैः। ग्रन्थैर्बाह्याभ्यन्तरपरिग्रहैस्तथ्यं सत्यं स पुरुषः परमार्थेन वस्तुवृत्त्या नैव बुध्यते परमार्थमिति जिनो वदति। तथाहि। निर्दोषपरमात्मविलक्षणैः पूर्वसूत्रोक्तसचित्ताचित्तमिश्रपरिग्रहैर्ग्रन्थरचनारूपशब्द-शास्त्रैर्वा आत्मानं महान्तं मन्यते यः स परमार्थशब्दवाच्यं वीतरागपरमानन्दैकस्वभावं परमात्मानं

आगे जो बाह्य अभ्यन्तर परिग्रहसे अपनेको महंत मानता है, वह परमार्थको नहीं जानता, ऐसा दिखलाते हैं—

गाथा-९३

अन्वयार्थः—[य एव] जो [मुनिः] मुनि [ग्रन्थैः] बाह्य परिग्रहसे [आत्मानं] अपनेको [गुरुकं] महंत (बड़ा) [मन्यते] मानता है, अर्थात् परिग्रहसे ही गौरव जानता है, [तथ्यम्] निश्चयसे [सः] वही पुरुष [परमार्थेन] वास्तवमें [परमार्थम्] परमार्थको [नैव बुध्यते] नहीं जानता, [जिनः भणति] ऐसा जिनेश्वरदेव कहते हैं।

भावार्थः—निर्दोष परमात्मासे पराङ्मुख जो पूर्वसूत्रमें कहे गए सचित्त, अचित्त, मिश्र परिग्रह हैं, उनसे अपनेको महंत मानता है, जो मैं बहुत पढ़ा हूँ। ऐसा जिसके अभिमान है, वह परमार्थ यानी वीतराग परमानन्दस्वभाव निज आत्माको नहीं जानता। आत्म-ज्ञानसे रहित है, यह निःसंदेह जानो ॥९३॥

उवे, जे बाह्य अभ्यन्तर परिग्रहथी पोताने मडान माने छे ते परमार्थने जाणतो नथी, अेम दशावे छे :—

भावार्थः—निर्दोष परमात्माथी विलक्षण पूर्व सूत्रमां कडेला सचित्त, अचित्त अने मिश्र परिग्रहथी अथवा ग्रन्थरचनारूप शब्दोथी-शास्त्रोथी-पोताने मडान माने छे, ते 'परमार्थ' शब्दथी वाच्य, वीतराग परमानन्द जे जेनो अेक स्वभाव छे अेवा परमात्माने जाणतो नथी, अे तात्पर्यार्थ छे. ६३.

न जानातीति तात्पर्यम् ॥६३॥

ग्रन्थेनात्मानं महान्तं मन्यमानः सन् परमार्थं कस्मान्न जानातीति चेत्—

२२१) बुज्झंतहं परमत्थु जिय गुरु लहु अत्थि ण कोइ ।

जीवा सयल वि बंभु परु जेण वियाणइ सोइ ॥६४॥

बुध्यमानानां परमार्थं जीव गुरुः लघुः अस्ति न कोऽपि ।

जीवाः सकला अपि ब्रह्म परं येन विजानाति सोऽपि ॥६४॥

बुध्यमानानाम् । कम् । परमार्थम्, हे जीव गुरुत्वं लघुत्वं वा नास्ति । कस्मान्नास्ति । जीवाः सर्वेऽपि परमब्रह्मस्वरूपाः तदपि कस्मात् । येन कारणेन ब्रह्मशब्दवाच्यो मुक्तात्मा केवलज्ञानेन सर्वं जानाति यथा तथा निश्चयनयेन सोऽप्येको विवक्षितो जीवः संसारी सर्वं जानातीत्यभिप्रायः ॥६४॥ एवमेकचत्वारिंशत्सूत्रप्रमितमहास्थलमध्ये परिग्रहपरित्यागव्याख्यानमुख्य-

आगे शिष्य प्रश्न करता है, कि जो ग्रंथसे अपनेको महंत मानता है, वह परमार्थको क्यों नहीं जानता ? इसका समाधान आचार्य करते हैं—

गाथा-९४

अन्वयार्थ :—[जीव] हे जीव, [परमार्थ] परमार्थको [बुध्यमानानां] समझनेवालोंके [कोऽपि] कोई जीव [गुरुः लघुः] बड़ा छोटा [न अस्ति] नहीं है, [सकला अपि] सभी [जीवाः] जीव [परब्रह्म] परब्रह्मस्वरूप हैं, [येन] क्योंकि निश्चयनयसे [सोऽपि] वह सम्यग्दृष्टि शुद्धरूप ही [विजानाति] सबको जानता है ।

भावार्थ :—जो परमार्थको नहीं जानता, वह परिग्रहसे गुरुता समझता है, और परिग्रहके न होनेसे लघुपना जानता है, यही भूल है । यद्यपि गुरुता-लघुता कर्मके आवरणसे जीवोंमें पायी जाती है, तो भी शुद्धनयसे सब समान हैं, तथा ब्रह्म अर्थात् सिद्धपरमेष्ठी केवलज्ञानसे सबको जानते हैं, सबको देखते हैं, उसी प्रकार निश्चयनयसे सम्यग्दृष्टि सब जीवोंको शुद्धरूप ही देखता है ॥९४॥

इस तरह इकतालीस दोहोंके महास्थलमें परिग्रह त्यागके व्याख्यानकी मुख्यतासे आठ

दोहों, शिष्य प्रश्न करे छे के परिग्रहथी आत्माने भडान मानतो छुव परमार्थने केम जाणतो नथी? (तेनुं समाधान आचार्य करे छे)

अेवी रीते अेकतालीस सूत्रोना महास्थलमां परिग्रहत्यागना कथननी मुष्यताथी आठ

अधिकार-२ : ढोडा-८५]

परमात्मप्रकाशः

[३७५

तया सूत्राष्टकेन तृतीयमन्तरस्थलं समाप्तम्। अत ऊर्ध्वं त्रयोदशसूत्रपर्यन्तं शुद्धनिश्चयेन सर्वे जीवाः केवलज्ञानादिगुणैः समानास्तेन कारणेन षोडशवर्णिकासुवर्णवद्भेदो नास्तीति प्रतिपादयति।

तद्यथा—

२२२) जो भक्तउ रयण-त्तयह तसु मुणि लक्खणु एउ ।

अच्छुउ कहिँ वि कुडिल्लियइ सो तसु करइ ण भेउ ॥६५॥

यः भक्तः रत्नत्रयस्य तस्य मन्यस्व लक्षणं इदम् ।

तिष्ठतु कस्यामपि कुड्यां स तस्य करोति न भेदम् ॥६५॥

जो इत्यादि। पदखण्डनारूपेण व्याख्यानं क्रियते। जो यः भक्तउ भक्तः। कस्य। रयण-त्तयहं रत्नत्रयस्य तसु तस्य पुरुषस्य मुणि मन्यस्व जानीहि। किम्। लक्खणु एउ लक्षणं

दोहोंका तीसरा अंतरस्थल पूर्ण हुआ। आगे तेरह दोहों तक शब्द निश्चयसे सब जीव केवलज्ञानादिगुणसे समान हैं, इसलिये सोलहवान (ताव) के सुवर्णकी तरह भेद नहीं है, सब जीव समान हैं, ऐसा निश्चय करते हैं।

वह ऐसे हैं—

गाथा-९५

अन्वयार्थ :—[यः] जो मुनि [रत्नत्रयस्य] रत्नत्रयकी [भक्तः] आराधना (सेवा) करनेवाला है, [तस्य] उसके [इदम् लक्षणं] यह लक्षण [मन्यस्व] जानना कि [कस्यामपि कुड्यां] किसी शरीरमें जीव [तिष्ठतु] रहे, [सः] वह ज्ञानी [तस्य भेदम्] उस जीवका भेद [न करोति] नहीं करता, अर्थात् देहके भेदसे गुरुता लघुताका भेद करता है, परंतु ज्ञानदृष्टिसे सबको समान देखता है।

भावार्थ :—वीतराग स्वसंवेदनज्ञानी निश्चयरत्नत्रयके आराधकका ये लक्षण सूत्रोत्थी त्रींजुं अन्तरस्थल समाप्त थयुं.

अेना पढी तेर सूत्र सुधी शुद्धनिश्चयनयथी सर्वे ञ्चो केवणज्ञानादि गुणोत्थी-समान छे, ते कारणे सोणवला सुवर्णनी जेम भेद नथी, अेम कडे छे.

ते आ प्रमाणे :—

भावार्थ :—जे कोई वीतरागस्वसंवेदनवाणो ज्ञानी निश्चयनो (निश्चयनयनो) अथवा

૩૭૬]

યોગીન્દ્રદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૨ : દોહા-૮૫

इदं प्रत्यक्षीभूतम्। इदं किम्। अच्छुउ कहिं वि कुडिल्लियइ तिष्ठतु कस्यामपि कुड्यां शरीरे सो तसु करइ ण भेउ स ज्ञानी तस्य जीवस्य देहभेदेन भेदं न करोति। तथाहि। योऽसौ वीतरागस्वसंवेदनज्ञानी निश्चयस्य निश्चयरत्नत्रयलक्षणपरमात्मनो वा भक्तः तस्येदं लक्षणं जानिहि। हे प्रभाकरभट्ट। क्वापि देहे तिष्ठतु जीवस्तथापि शुद्धनिश्चयेन षोडशवर्णिका-सुवर्णवत्केवलज्ञानादिगुणैर्भेदं न करोतीति। अत्राह प्रभाकरभट्टः। हे भगवन् जीवानां यदि देहभेदेन भेदो नास्ति तर्हि यथा केचन वदन्त्येक एव जीवस्तन्मतमायातम्। भगवानाह। शुद्धसंग्रहनयेन सेनावनादिवज्रात्यपेक्षया भेदो नास्ति व्यवहारनयेन पुनर्व्यक्त्यपेक्षया वने भिन्नभिन्नवृक्षवत् सेनायां भिन्नभिन्नहस्त्यश्वादिवद्भेदोऽस्तीति भावार्थः॥६५॥

પ્રભાકરભટ્ટ તૂ નિઃસંદેહ જાન, જો કિસી શરીરમેં કર્મકે ઉદયસે જીવ રહે, પરંતુ નિશ્ચયસે શુદ્ધ, બુદ્ધ (જ્ઞાની) હી હૈ। જૈસે સોનેમેં વાન-ભેદ હૈ, વૈસે જીવોમેં વાન-ભેદ નહીં હૈ, કેવલજ્ઞાનાદિ અનંત ગુણોસે સબ જીવ સમાન હૈં। એસા કથન સુનકર પ્રભાકરભટ્ટને પ્રશ્ન કિયા, હે ભગવન્, જો જીવોમેં દેહકે ભેદસે ભેદ નહીં હૈ, સબ સમાન હૈં, તબ જો વેદાન્તી એક હી આત્મા માનતે હૈં, ઊનકો ક્યોં દોષ દેતે હો ? તબ શ્રીગુરુ ઊસકા સમાધાન કરતે હૈં,—કિ શુદ્ધસંગ્રહનયસે સેના એક હી કહી જાતી હૈ, લેકિન સેનામેં અનેક હૈં, તો ખી એસે કહતે હૈં, કિ સેના આયી, સેના ગયી, ઊસી પ્રકાર જાતિકી અપેક્ષાસે જીવોમેં ભેદ નહીં હૈં, સબ એક જાતિ હૈં, ઔર વ્યવહારનયસે વ્યક્તિકી અપેક્ષા ભિન્ન-ભિન્ન હૈં, અનંત જીવ હૈં, એક નહીં હૈ। જૈસે વન એક કહા જાતા હૈ, ઔર વૃક્ષ જુદે જુદે હૈં, ઊસી તરહ જાતિસે જીવોમેં એકતા હૈ, લેકિન દ્રવ્ય જુદે જુદે હૈં, તથા જૈસે સેના એક હૈ, પરન્તુ હાથી, ઘોડે, રથ, સુખટ અનેક હૈં, ઊસી તરહ જીવોમેં જાનના ॥૧૫॥

નિશ્ચયરત્નત્રયસ્વરૂપ પરમાત્માનો ભક્ત છે તેનું હે પ્રભાકરભટ્ટ! આ લક્ષણ જાણ કે તે, જીવ ગમે તે દેહમાં રહ્યો હોય, તોપણ શુદ્ધનિશ્ચયનયથી સોળવલા સોનાની માફક (જેમ સોળવલા સોનામાં વાનભેદ નથી તેમ) કેવળજ્ઞાનાદિ (અનંત) ગુણોની અપેક્ષાથી (સમાન હોવાથી) તેમાં ભેદ કરતો નથી.

આવું કથન સાંભળીને પ્રભાકરભટ્ટ પ્રશ્ન કરે છે કે, હે ભગવાન! જો જીવોમાં દેહના ભેદથી ભેદ નથી તો જેવી રીતે કોઈ એક કહે છે કે 'એક જ જીવ છે' તેનો મત સિદ્ધ થશે?

ત્યારે ભગવાન યોગીન્દ્રદેવ કહે છે કે શુદ્ધસંગ્રહનયથી સેના, વનાદિની માફક જાતિ-અપેક્ષાએ જીવોમાં ભેદ નથી પણ વ્યવહારનયથી વ્યક્તિની અપેક્ષાએ વનમાં જુદાં જુદાં વૃક્ષો છે, સેનામાં ભિન્ન ભિન્ન હાથી, ઘોડા આદિ છે તેમ જીવોમાં ભેદ છે, એવો ભાવાર્થ છે. ૮૫.

अथ त्रिभुवनस्थजीवानां मूढा भेदं कुर्वन्ति, ज्ञानिनस्तु भिन्नभिन्नसुवर्णानां षोडश-
वर्णिकैकत्ववत्केवलज्ञानलक्षणेनैकत्वं जानन्तीति दर्शयति—

२२३) जीवहं तिहुयण-संठियहं मूढा भेउ करंति ।

केवल-णाणिं णाणि फुडु सयलु वि एक्क मुणंति ॥६६॥

जीवानां त्रिभुवनसंस्थितानां मूढा भेदं कुर्वन्ति ।

केवलज्ञानेन ज्ञानिनः स्फुटं सकलमपि एकं मन्यन्ते ॥६६॥

जीवहं इत्यादि। जीवहं तिहुयण-संठियहं श्वेतकृष्णरक्तादिभिन्नभिन्नवस्त्रैर्वेष्टितानां
षोडशवर्णिकानां भिन्नभिन्नसुवर्णानां यथा व्यवहारेण वस्त्रवेष्टनभेदेन भेदः तथा त्रिभुवन-
संस्थितानां जीवानां व्यवहारेण भेदं दृष्ट्वा निश्चयनयेनापि मूढा भेउ करंति मूढात्मानो भेदं

आगे तीन लोकमें रहनेवाले जीवोंका अज्ञानी भेद करते हैं। जीवपनेसे कोई कम-बढ़ नहीं हैं, कर्मके उदयसे शरीर-भेद हैं, परंतु द्रव्यकर सब समान हैं। जैसे सोनेमें वान-भेद है, वैसे ही परके संयोगसे भेद मालूम होता है, तो भी सुवर्णपनेसे सब समान हैं, ऐसा दिखलाते हैं—

गाथा-९६

अन्वयार्थ :—[त्रिभुवनसंस्थितानां] तीन भुवनमें रहनेवाले [जीवानां] जीवोंका [मूढाः] मूर्ख ही [भेदं] भेद [कुर्वन्ति] करते हैं, और [ज्ञानिनः] ज्ञानी जीव [केवलज्ञानेन] केवलज्ञानसे [स्फुटं] प्रगट [सकलमपि] सब जीवोंको [एकं मन्यन्ते] समान जानते हैं।

भावार्थ :—व्यवहारनयकर सोलहवानके सुवर्ण भिन्न भिन्न वस्त्रोंमें लपेटें तो वस्त्रके भेदसे भेद है, परंतु सुवर्णपनेसे भेद नहीं है, उसी प्रकार तीन लोकमें तिष्ठे हुए जीवोंका व्यवहार-नयसे शरीरके भेदसे भेद है, परंतु जीवपनेसे भेद नहीं है। देहका भेद देखकर मूढ जीव भेद

उवे, मूढ जवो त्रण लोकमां रडेवा जवोना भेद करे छे पण ज्ञानीओ तो, जुदा जुदा सोनामां सोणवलापण्णथी अेकत्व छे तेम जवोमां केवणज्ञानप्रमाण्णथी अेकत्व जण्णे छे, अेम दशावे छे :—

भावार्थ :—श्वेत, कृष्ण, रक्त आदि जुदां जुदां वस्त्रोथी वींटायेव जुदां जुदां सोणवलां सोनाना जेवी रीते व्यवहारनयथी वस्त्रनां वींटायेवा भेदथी भेद छे, तेवी रीते त्रण लोकमां रडेवा जवोना व्यवहारथी भेद देणीने मूढ जवो निश्चयनयथी पण्ण भेद करे छे अने वीतराग

૩૭૮]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૨ : દોહા-૯૭

કુર્વન્તિ। કેવલ-ણાણિં વીતરાગસદાનન્દૈકસુખાવિનાભૂતકેવલજ્ઞાનેન ^૧વીતરાગસ્વસંવેદન ણાણિ જ્ઞાનિનઃ ફુહુ સ્ફુટં નિશ્ચિતં સયલુ વિ સમસ્તમપિ જીવરાશિં એકુ મુણંતિ સંગ્રહનયેન સમુદાયં પ્રત્યેકં મન્યન્ત્ત ઇતિ અભિપ્રાયઃ ॥૬૬॥

અથ કેવલજ્ઞાનાદિલક્ષણેન શુદ્ધસંગ્રહનયેન સર્વે જીવાઃ સમાના ઇતિ કથયતિ—

૨૨૪) જીવા સયલ વિ ણાણ-મય જમ્મણ-મરણ-વિમુક્ક ।

જીવ-પણ્ણસહિં સયલ સમ સયલ વિ સગુણહિં એક ॥૬૭॥

જીવાઃ સકલા અપિ જ્ઞાનમયા જન્મમરણવિમુક્તાઃ ।

જીવપ્રદેશૈઃ સકલાઃ સમાઃ સકલા અપિ સ્વગુણૈરેકે ॥૬૭॥

જીવા ઇત્યાદિ। જીવા સયલ વિ ણાણ-મય વ્યવહારેણ લોકાલોકપ્રકાશકં નિશ્ચયેન સ્વશુદ્ધાત્મગ્રાહકં યત્કેવલજ્ઞાનં તજ્ઞાનં યદ્યપિ વ્યવહારેણ કેવલજ્ઞાનાવરણેન ઙ્ગપિતં તિષ્ઠતિ

માનતે હૈં, ઓર વીતરાગ સ્વસંવેદનજ્ઞાની જીવપનેસે સબ જીવોંકો સમાન માનતા હૈં। સખી જીવ કેવલજ્ઞાનવેલિકે કંદ સુખ-પંક્તિ હૈં, કોઈ કમ બદ્દ નહીં હૈં ॥૬૬॥

આગે કેવલજ્ઞાનાદિ લક્ષણસે શુદ્ધસંગ્રહનયકર સબ જીવ એક હૈં, ંસા કહતે હૈં—

ગાથા-૧૭

અન્વયાર્થ :—[સકલા અપિ] સખી [જીવાઃ] જીવ [જ્ઞાનમયાઃ] જ્ઞાનમયી હૈં, ઓર [જન્મમરણવિમુક્તાઃ] જન્મ-મરણ સહિત [જીવપ્રદેશૈઃ] અપને અપને પ્રદેશોંસે [સકલાઃ સમાઃ] સબ સમાન હૈં, [અપિ] ઓર [સકલાઃ] સબ જીવ [સ્વગુણૈઃ એકે] અપને કેવલજ્ઞાનાદિ ગુણોંસે સમાન હૈં।

માવાર્થ :—વ્યવહારસે લોક-અલોકકા પ્રકાશક ઓર નિશ્ચયનયસે નિજ શુદ્ધાત્મદ્રવ્યકા ગ્રહણ કરનેવાલા જો કેવલજ્ઞાન વહ યદ્યપિ વ્યવહારનયસે કેવલજ્ઞાનાવરણકર્મસે સ્વસંવેદનવાળા જ્ઞાનીઓ એક (કેવળ) વીતરાગ સદાનંદરૂપ સુખની સાથે અવિનાભાવી કેવળજ્ઞાનથી નિશ્ચયથી સમસ્ત જીવરાશિને સંગ્રહનયથી સમુદાયરૂપ એક માને છે. ૯૬.

હવે, શુદ્ધસંગ્રહનયથી કેવળજ્ઞાનાદિ લક્ષણથી સર્વ જીવો સમાન છે, એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—‘જીવા સયલ વિ ણાણમય’ વ્યવહારનયથી લોકાલોક પ્રકાશક અને નિશ્ચયનયથી સ્વશુદ્ધાત્મનું ગ્રાહક જે કેવળજ્ઞાન છે તે જ્ઞાન જોકે વ્યવહારનયથી કેવળ-

૧. પાઠાન્તર :—વીતરાગસ્વસંવેદને ણાણિ જ્ઞાનિનઃ = ણાણિ વીતરાગસ્વસંવેદનજ્ઞાનિનઃ

तथाऽपि शुद्धनिश्चयेन तदावर्णाभावात् पूर्वोक्तलक्षणकेवलज्ञानेन निवृत्तत्वात्सर्वेऽपि जीवा ज्ञानमयाः जम्भण-मरण-विमुक्त व्यवहारनयेन यद्यपि जन्ममरणसहितास्तथापि निश्चयेन वीतराग-निजानन्दैकरूपसुखामृतमयत्वादानाद्यनिधनत्वाच्च शुद्धात्मस्वरूपाद्विलक्षणस्य जन्ममरणनिर्वर्तकस्य कर्मण उदयाभावाज्जन्ममरणविमुक्ताः। जीव-पणसहिं सयल सम यद्यपि संसारावस्थायां व्यवहारेणोपसंहारविस्तारयुक्तत्वाद्देहमात्रा मुक्तावस्थायां तु किञ्चिदूनचरमशरीरप्रमाणास्तथापि निश्चयनयेन लोकाकाशप्रमितासंख्येयप्रदेशत्वहानिवृद्ध्यभावात् स्वकीयस्वकीयजीवप्रदेशैः सर्वे समानाः। सयल वि सगुणहिं एक्क यद्यपि व्यवहारेणाव्याबाधानन्तसुखादिगुणाः संसारावस्थायां कर्मज्ञंपितास्तिष्ठन्ति, तथापि निश्चयेन कर्माभावात् सर्वेऽपि स्वगुणैरेकप्रमाणा इति। अत्र यदुक्तं

ढँका हुआ है, तो भी शुद्ध निश्चयसे केवलज्ञानावरणका अभाव होनेसे केवलज्ञानस्वभावसे सभी जीव केवलज्ञानमयी हैं। यद्यपि व्यवहारनयकर सब संसारी जीव जन्म-मरण सहित हैं, तो भी निश्चयनयकर वीतराग निजानंदरूप अतीन्द्रिय सुखमयी हैं, जिनकी आदि भी नहीं और अंत भी नहीं ऐसे हैं, शुद्धात्मस्वरूपसे विपरीत जन्म मरणके उत्पन्न करनेवाले जो कर्म उनके उदयके अभावसे जन्म-मरण रहित हैं। यद्यपि संसारअवस्थामें व्यवहारनयकर प्रदेशोंका संकोच विस्तारको धारण करते हुए देहप्रमाण हैं, और मुक्त-अवस्थामें चरम (अंतिम) शरीरसे कुछ कम देहप्रमाण हैं, तो भी निश्चयनयकर लोकाकाशप्रमाण असंख्यातप्रदेशी हैं, हानि-वृद्धि न होनेसे अपने प्रदेशोंकर सब समान हैं, और यद्यपि व्यवहारनयसे संसार-अवस्थामें इन जीवोंके अव्याबाध अनंत सुखादिगुण कर्मोंसे ढँके हुए हैं, तो भी निश्चयनयकर कर्मके अभावसे सभी

ज्ञानावरणथी ढँकायेलुं छे तोपण शुद्धनिश्चयनयथी केवणज्ञानावरणनो अभाव डोवाथी पूर्वोक्त लक्षणवाणा केवणज्ञानथी रयायेल डोवाथी सर्वे जवो ज्ञानमय छे. 'जम्भमरणविमुक्ताः' व्यवहारनयथी जोके जन्ममरणसहित छे तोपण निश्चयनयथी वीतराग निजानंद जेनुं अेक रूप छे अेवा सुखामृतमय डोवाथी अने अनादि अनंत डोवाथी अने शुद्धात्मस्वरूपथी विलक्षण जन्म-मरणने उत्पन्न करनार कर्मना उदयना अभावथी जन्म-मरण रहित छे.

'जीव पणसहिं सयल सम' जोके संसार-अवस्थां व्यवहारनयथी संकोच-विस्तार सहित डोवाथी देहमात्र छे अने मुक्त-अवस्थां यरमशरीरथी किञ्चित् न्यून शरीरप्रमाण छे तोपण निश्चयनयथी लोकाकाशप्रमाण असंख्यप्रदेशत्वनी हानि-वृद्धि न डोवाथी पोतपोताना जवप्रदेशोथी सर्व जवो समान छे.

'सयल वि सगुणहिं एक्क' जोके व्यवहारनयथी अव्याबाध, अनंतसुखादि गुणो संसार-अवस्थां कर्मोथी आच्छादित छे तोपण निश्चयनयथी कर्मनो अभाव डोवाथी सर्व जवो पोतपोताना गुणोथी अेकसरभा छे.

૩૮૦]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૨ : દોહા-૯૮

શુદ્ધાત્મનઃ સ્વરૂપં તદેવોપાદેયમિતિ તાત્પર્યમ્ ॥૬૭॥

અથ જીવાનાં જ્ઞાનદર્શનલક્ષણં પ્રતિપાદયતિ—

૨૨૫) જીવહં લક્ષણુ જિણવરહિ ભાસિઉ દંસણ-ણાણુ ।

તેણ ણ કિઝ્જઇ ભેઉ તહં જઇ મણિ જાઉ વિહાણુ ॥૬૮॥

જીવાનાં લક્ષણં જિનવરૈઃ ભાષિતં દર્શનં જ્ઞાનં ।

તેન ન ક્રિયતે ભેદઃ તેષાં યદિ મનસિ જાતો વિભાતઃ ॥૬૮॥

જીવહં इत्यादि। जीवहं लक्ष्णु जिणवरहिं भासिउ दंसण-णाणु यद्यपि व्यवहारेण संसारावस्थायां मत्यादिज्ञानं चक्षुरादिदर्शनं जीवानां लक्षणं भवति तथापि निश्चयेन केवलदर्शनं केवलज्ञानं च लक्षणं भाषितम्। कैः जिनवरैः। तेण ण किञ्जइ भेउ तहं तेन कारणेन व्यवहारेण देहभेदेऽपि केवलज्ञानदर्शनरूपनिश्चयलक्षणेन तेषां न क्रियते भेदः। यदि किम्। जइ

जीव गुणोंकर समान हैं। ऐसा जो शुद्ध आत्माका स्वरूप है, वही ध्यान करने योग्य है ॥९७॥

आगे जीवोंका ज्ञान-दर्शन लक्षण कहते हैं—

गाथा—९८

अन्वयार्थ :—[जीवानां लक्षणं] जीवोंका लक्षण [जिनवरैः] जिनेन्द्रदेवने [दर्शनं ज्ञानं] दर्शन और ज्ञान [भाषितं] कहा है, [तेन] इसलिए [तेषां] उन जीवोंमें [भेदः] भेद [न क्रियते] मत कर, [यदि] अगर [मनसि] तेरे मनमें [विभातः जातः] ज्ञानरूपी सूर्यका उदय हो गया है, अर्थात् हे शिष्य, तू सबको समान जान।

भावार्थ :—यद्यपि व्यवहारनयसे संसारीअवस्थामें मत्यादि ज्ञान, और चक्षुरादि दर्शन जीवके लक्षण कहे हैं, तो भी निश्चयनयकर-केवलदर्शन केवलज्ञान ये ही लक्षण हैं, ऐसा जिनेन्द्रदेवने वर्णन किया है। इसलिये व्यवहारनयकर देह-भेदसे भी भेद नहीं है, केवलज्ञानदर्शनरूप निजलक्षणकर सब समान हैं, कोई भी बड़ा-छोटा नहीं है। जो तेरे मनमें

અહીં, શુદ્ધાત્માનું જે સ્વરૂપ કહ્યું છે તે જ ઉપાદેય છે, એવું તાત્પર્ય છે. ૯૭.

હવે, જ્ઞાનદર્શન જીવોનું લક્ષણ છે, એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—જોકે વ્યવહારનયથી સંસાર-અવસ્થામાં મતિ આદિ જ્ઞાન, ચક્ષુ આદિ દર્શન જીવોનું લક્ષણ છે, તોપણ નિશ્ચયનયથી કેવળદર્શન અને કેવળજ્ઞાન જીવોનું લક્ષણ છે, એમ જિનવરદેવે કહ્યું છે. તેથી જો તારા મનમાં વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સ્વસંવેદનજ્ઞાનરૂપી સૂર્યના ઉદયથી

મણિ જાઉ વિહાણુ યદિ ચેન્મનસિ વીતરાગનિર્વિકલ્પસ્વસંવેદનજ્ઞાનાદિત્યોદયેન જાતઃ। કોડસૌ। પ્રભાતસમય ઇતિ। અત્ર યદ્યપિ ^૧ષોડશવર્ણિકાલક્ષણં બહૂનાં સુવર્ણાનાં મધ્યે સમાનં તથાપ્યેકસ્મિન્ સુવર્ણે ગૃહીતે શેષસુવર્ણાનિ સહૈવ નાયાન્તિ। કસ્માત્। ભિન્નભિન્નપ્રદેશત્વાત્। તથા યદ્યપિ કેવલજ્ઞાનદર્શનલક્ષણં સમાનં સર્વજીવાનાં તથાપ્યેકસ્મિન્ વિવક્ષિતજીવે પૃથક્કૃતે શેષજીવા સહૈવ નાયાન્તિ। કસ્માત્। ભિન્નભિન્નપ્રદેશત્વાત્। તેન કારણેન જ્ઞાયતે યદ્યપિ કેવલજ્ઞાનદર્શનલક્ષણં સમાનં તથાપિ પ્રદેશભેદોડસ્તીતિ ભાવાર્થઃ॥૬૮॥

અથ શુદ્ધાત્મનાં જીવજાતિરૂપેકત્વં દર્શયતિ—

૨૨૬) બંભહું ભુવણિ વસંતાહું જે ણવિ ભેઝ કરંતિ ।

તે પરમપ્પ—પયાસયર જોઝય વિમલુ મુણંતિ ॥૬૬॥

વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સ્વસંવેદન જ્ઞાનરૂપ સૂર્યકા ઉદય હુઆ હૈ, ઓર મોહ-નિદ્રાકે અભાવસે આત્મ-બોધરૂપ પ્રભાત હુઆ હૈ, તો તૂ સર્બોકો સમાન દેખ । જૈસે યદ્યપિ સોલહવાનીકે સોને સબ સમાન વૃત્ત હૈ, તો ખી ઊન સુવર્ણ-રાશિયોમ્હે સે ઇક સુવર્ણકો ગ્રહણ કિયા, તો ઊસકે ગ્રહણ કરનેસે સબ સુવર્ણ સાથ નહીં આતે, ક્યોંકિ સબકે પ્રદેશ ભિન્ન હૈ, ઊસી પ્રકાર યદ્યપિ કેવલજ્ઞાન દર્શન લક્ષણ સબ જીવ સમાન હૈ, તો ખી ઇક જીવકા ગ્રહણ કરનેસે સબકા ગ્રહણ નહીં હોતા । ક્યોંકિ પ્રદેશ સબકે ભિન્ન-ભિન્ન હૈ, ઇસસે યહ નિશ્ચય હુઆ, કિ યદ્યપિ કેવલજ્ઞાન દર્શન લક્ષણસે સબ જીવ સમાન હૈ, તો ખી પ્રદેશ સબકે જુદે-જુદે હૈ, યહ તાત્પર્ય જાનના ॥૯૮॥

આગે જાતિકે કથનસે સબ જીવોંકી ઇક જાતિ હૈ, પરન્તુ દ્રવ્ય અનન્ત હૈ, ઇસા દિખલાતે હૈ—

પ્રભાતનો સમય થયો હોય તો વ્યવહારનયથી દેહભેદ હોવા છતાં કેવળદર્શનરૂપ નિશ્ચયલક્ષણથી તેમનામાં ભેદ કરવામાં આવતો નથી.

અહીં, જોકે સર્વ સુવર્ણનું સોળવલું લક્ષણ સમાન છે તોપણ તેમાંથી કોઈ એક સુવર્ણને ગ્રહણ કરતાં, બાકીનું સુવર્ણ એક સાથે આવી જતું નથી તેનું કારણ એ છે કે સર્વ સુવર્ણના પ્રદેશો ભિન્ન-ભિન્ન છે. તેવી રીતે જોકે જીવોનું જ્ઞાનદર્શનલક્ષણ સમાન છે તોપણ વિવક્ષિત જીવ જુદો ગ્રહણ કરતાં, બાકીના જીવો એક સાથે જ આવી જતા નથી તેનું કારણ એ છે કે સર્વ જીવના પ્રદેશો ભિન્ન-ભિન્ન છે. તે કારણે એમ જણાય છે કે કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનનું લક્ષણ સરખું છે તોપણ પ્રદેશભેદ છે, એવો ભાવાર્થ છે. ૯૮.

૧ પાઠાન્તર :— ષોડશવર્ણિકાલક્ષણં બહૂનાં સુવર્ણાનાં મધ્યે સમાનં=ષોડશવર્ણિકા સમાનાનાં બહૂનાં સુવર્ણાનાં મધ્યે ।

૩૮૨]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૨ : દોહા-૯૯

બ્રહ્મણાં ભુવને વસતાં યે નૈવ ભેદં કુર્વન્તિ ।
તે પરમાત્મપ્રકાશકરાઃ યોગિનઃ વિમલં મન્યન્તે ॥૬૬॥

બંભહં ઇત્યાદિ । બંભહં બ્રહ્મણઃ શુદ્ધાત્મનઃ । કિં કુર્વતઃ । ભુવણિ વસંતાહં ભુવને ત્રિભુવને વસંતઃ તિષ્ઠતઃ જે ણવિ ભેડ કરંતિ યે નૈવ ભેદં કુર્વન્તિ । કેન । શુદ્ધસંગ્રહનયેન તે પરમપ્પ-પયાસયર તે જ્ઞાનિનઃ પરમાત્મસ્વરૂપસ્ય પ્રકાશકાઃ સન્ત જોડ્ય હે યોગિન્ અથવા બહુવચનેન હે યોગિનઃ । કિં કુર્વન્તિ । વિમલુ મુણંતિ વિમલં સંશયાદિરહિતં શુદ્ધાત્મસ્વરૂપં મન્યન્તે જાનન્તીતિ । તદ્યથા । યદ્યપિ જીવરાશ્યપેક્ષયા તેષામેકત્વં ભળ્યતે તથાપિ વ્યક્ત્યપેક્ષયા પ્રદેશભેદેન ભિન્નત્વં નગરસ્ય ગૃહાદિપુરુષાદિભેદવત્ । કશ્ચિદાહ । યથૈકોઽપિ ચન્દ્રમા બહુજલઘટેષુ ભિન્નભિન્નરૂપેણ દૃશ્યતે તથૈકોઽપિ જીવો બહુશરીરેષુ

ગાથા-૧૧

અન્વયાર્થ :—[ભુવને] ઇસ લોકમેં [વસન્તઃ] રહનેવાલે [બ્રહ્મણઃ] જીવોંકા [ભેદં] ભેદ [નૈવ] નહીં [કુર્વતિ] કરતે હૈં, [તે] વે [પરમાત્મપ્રકાશકરાઃ] પરમાત્માકે પ્રકાશ કરનેવાલે [યોગિન્] યોગી, [વિમલં] અપને નિર્મલ આત્માકો [જાનંતિ] જાનતે હૈં । ઇસમેં સંદેહ નહીં હૈ ।

ભાવાર્થ :—યદ્યપિ જીવ-રાશિકી અપેક્ષા જીવોંકી એકતા હૈ, તો ખી પ્રદેશભેદસે પ્રગટરૂપ સબ જુદે-જુદે હૈં । જૈસે વૃક્ષ જાતિકર વૃક્ષોંકા એકપના હૈ, તો ખી સબ વૃક્ષ જુદે જુદે હૈં, ઓર પહાડ-જાતિસે સબ પહાડોંકા એકત્વ હૈ, તો ખી સબ જુદે-જુદે હૈં, તથા રત્ન-જાતિસે રત્નોંકા એકત્વ હૈ, પરન્તુ સબ રત્ન પૃથક્ પૃથક્ હૈં, ઘટ-જાતિકી અપેક્ષા સબ ઘટોંકા એકપના હૈ, પરંતુ સબ જુદે-જુદે હૈં, ઓર પુરુષ-જાતિકર સબકી એકતા હૈ, પરંતુ સબ અલગ અલગ હૈં । ઁસી પ્રકાર જીવ-જાતિકી અપેક્ષાસે સબ જીવોંકા એકપના હૈ, તો

હવે, જીવોની જાતિરૂપે (જીવની જાતિની અપેક્ષાએ) શુદ્ધાત્માનું એકત્વ દર્શાવે છે :—

ભાવાર્થ :—જેવી રીતે નગરના ઘર આદિ અને પુરુષાદિનું પોતાની જાતિની અપેક્ષાએ એકપણું છે તોપણ વ્યક્તિની અપેક્ષાએ તેમનું ભિન્નપણું છે તેવી રીતે જોકે જીવરાશિની અપેક્ષાએ તેમનું એકત્વ કહ્યું છે, તોપણ વ્યક્તિ-અપેક્ષાએ પ્રદેશભેદથી તેમનું ભિન્નપણું છે.

અહીં, કોઈ કહે છે કે-જેવી રીતે ચંદ્ર એક હોવા છતાં જળથી ભરેલા અનેક ઘડામાં ભિન્ન-ભિન્નરૂપે દેખાય છે. તેવી રીતે જીવ એક હોવા છતાં પણ અનેક શરીરમાં ભિન્ન-ભિન્નરૂપે દેખાય છે. શ્રી ગુરુ તેમનું સમાધાન કરે છે—જળથી ભરેલા અનેક ઘડામાં ચંદ્રના કિરણોની ઉપાધિના વિશે જળજાતિના પુદ્ગલો જ ચંદ્રાકારે પરિણમ્યા છે, પણ

भिन्नभिन्नरूपेण दृश्यत इति। परिहारमाह। बहुषु जलघटेषु चन्द्रकिरणोपाधिवशेन जलपुद्गला एव चन्द्राकारेण परिणता न चाकाशस्थचन्द्रमाः। अत्र दृष्टान्तमाह। यथा देवदत्तमुखोपाधिवशेन नानादर्पणानां पुद्गला एव नानामुखाकारेण परिणमन्ति न च देवदत्तमुखं नानारूपेण परिणमति। यदि परिणमति तदा दर्पणस्थं मुखप्रतिबिम्बं चेतनत्वं प्राप्नोति, न च तथा, तथैकचन्द्रमा अपि नानारूपेण न परिणमतीति। किं च न चैको ब्रह्मनामा कोऽपि दृश्यते प्रत्यक्षेण यश्चन्द्रवन्नानारूपेण भविष्यति इत्यभिप्रायः॥६६॥

अथ सर्वजीवविषये समदर्शित्वं मुक्तिकारणमिति प्रकटयति—

भी प्रदेशोंके भेदसे सब ही जीव जुदे-जुदे हैं। इस पर कोई परवादी प्रश्न करता है कि जैसे एक ही चन्द्रमा जलके भरे बहुत घड़ोंमें जुदा जुदा भासता है, उसी प्रकार एक ही जीव बहुत शरीरों में भिन्न-भिन्न भास रहा है। उसका श्रीगुरु समाधान करते हैं—जो बहुत जलके घड़ोंमें चन्द्रमाकी किरणोंकी उपाधिसे जल-जातिके पुद्गल ही चन्द्रमाके आकारके परिणत हो गये हैं, लेकिन आकाशमें स्थित चन्द्रमा तो एक ही है, चन्द्रमा तो बहुत स्वरूप नहीं हो गया। उनका दृष्टान्त देते हैं। जैसे कोई देवदत्तनामा पुरुष उसके मुखकी उपाधि (निमित्त) से अनेक प्रकारके दर्पणोंसे शोभायमान काचका महल उसमें वे काचरूप पुद्गल ही अनेक मुखके आकारके परिणत हुए हैं, कुछ देवदत्तका मुख अनेकरूप नहीं परिणत हुआ है, मुख एक ही है। जो कदाचित् देवदत्तका मुख अनेकरूप परिणमन करे, तो दर्पणमें तिष्ठते हुए मुखोंके प्रतिबिम्ब चेतन हो जावें। परंतु चेतन नहीं होते, जड़ ही रहते हैं, उसी प्रकार एक चन्द्रमा भी अनेकरूप नहीं परिणमता। वे जलरूप पुद्गल ही चन्द्रमा के आकारमें परिणत हो जाते हैं। इसलिए ऐसा निश्चय समझना, कि जो कोई ऐसा कहते हैं कि एक ही ब्रह्मके नानारूप दिखते हैं। यह कहना ठीक नहीं है। जीव जुदे-जुदे हैं॥९९॥

आकाशमां रडेलो यंद्र परिणम्यो नथी. अर्डी तेनुं दृष्टांत आपे छे. जेवी रीते देवदत्तना मुपनी उपाधिना वशे अनेक दर्पणोनां पुद्गलो ज मुपना अनेक आकाररूपे परिणमे छे पण देवदत्तनुं मुप अनेकरूपे (अनेक आकार रूपे) परिणमतुं नथी. जो (देवदत्तनुं मुप अनेक आकाररूपे) परिणमतुं डोय तो दर्पणमां रडेला मुपनुं प्रतिबिंब येतनपणाने पामे, पण तेम थनुं नथी (पण येतन थनुं नथी). तेवी रीते अेक यंद्रमा पण अनेकरूपे परिणमतो नथी.

वणी, अेक ब्रह्म नामनो कोर्ध प्रत्यक्षपणे जोवामां आवतो नथी के जे यंद्रनी पेठे अनेकरूपे थतो डोय, अेवो अत्तिप्राय छे. ८८.

૨૨૭) રાય—દોસ બે પરિહરિવિ જે સમ જીવ ણિયંતિ ।

તે સમ—ભાવિ પરિદ્વિયા લહુ ણિવ્વાણુ લહંતિ ॥૧૦૦॥

રાગદ્વેષૌ દ્વૌ પરિહત્ય યે સમાન્ જીવાન્ પશ્યન્તિ ।

તે સમભાવે પ્રતિષ્ઠિતાઃ લઘુ નિર્વાણં લભન્તે ॥૧૦૦॥

રાય ઇત્યાદિ । પદસ્વવ્ઙ્ડનારૂપેણ વ્યાખ્યાનં ક્રિયતે । રાય-દોસ વે પરિહરિવિ વીતરાગ—નિજાનન્દૈકસ્વરૂપસ્વશુદ્ધાત્મદ્રવ્યભાવનાવિલક્ષણૌ રાગદ્વેષૌ પરિહત્ય જે યે કેચન સમ જીવ ણિયંતિ સર્વસાધારણકેવલજ્ઞાનદર્શનલક્ષણેન સમાનાન્ સદૃશાન્ જીવાન્ નિર્ગચ્છન્તિ જાનન્તિ તે તે પુરુષાઃ । કથંભૂતાઃ । સમ-ભાવિ પરિદ્વિયા જીવિતમરણલાભાભાસુખદુઃખાદિ-સમતાભાવનારૂપે સમભાવે પ્રતિષ્ઠિતાઃ સન્તઃ લહુ ણિવ્વાણુ લહંતિ લઘુ શીઘ્રં આત્યન્તિક-

આગે એસા કહતે હૈં, કિ સબ હી જીવ દ્રવ્ય સે તો જુદે-જુદે હૈં, પરંતુ જાતિસે એક હૈં, ઓર ગુણોંકર સમાન હૈં, એસી ધારણા કરના મુક્તિકા કારણ હૈ—

ગાથા—૧૦૦

અન્વયાર્થ :—[યે] જો [રાગદ્વેષૌ] રાગ ઓર દ્વેષકો [પરિહત્ય] દૂર કરકે [જીવાઃ] સમાઃ] સબ જીવોંકો સમાન [નિર્ગચ્છંતિ] જાનતે હૈં, [તે] વે સાધુ [સમભાવે] સમભાવમેં [પ્રતિષ્ઠિતાઃ] વિરાજમાન [લઘુ] શીઘ્ર હી [નિર્વાણં] મોક્ષકો [લભંતે] પાતે હૈં ।

ભાવાર્થ :—વીતરાગ નિજાનંદસ્વરૂપ જો નિજ આત્મદ્રવ્ય ડસકી ભાવનાસે વિમુખ જો રાગ-દ્વેષ ડનકો છોડકર જો મહાન્ પુરુષ કેવલજ્ઞાન દર્શન લક્ષણકર સબ હી જીવોંકી સમાન ગિનતે હૈં, વે પુરુષ સમભાવમેં સ્થિત શીઘ્ર હી શિવપુરકો પાતે હૈં । સમભાવકા લક્ષણ એસા હૈ, કિ જીવિત, મરણ, લાભ, અલાભ, સુખ, દુઃખાદિ સબકો સમાન જાનેં । જો અનન્ત સિદ્ધ હુએ ઓર હોવેંગે, યહ સબ સમભાવકા પ્રભાવ હૈ । સમભાવસે મોક્ષ મિલતા હૈ । કૈસા હૈ વહ

ડવે, સર્વ જીવોમાં સમદર્શીપણું મુક્તિનું કારણ છે, એમ પ્રગટ કરે છે :—

ભાવાર્થ :—જે કોઈ વીતરાગ નિજાનંદ જેનું એક સ્વરૂપ છે એવા શુદ્ધાત્મદ્રવ્યની ભાવનાથી વિલક્ષણ રાગદ્વેષને છોડીને જીવોને સર્વસાધારણ કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનના લક્ષણથી સમાન-સદૃશ-જાણે છે તે પુરુષો જીવિત-મરણ, લાભ-અલાભ, સુખ-દુઃખ આદિમાં સમતાભાવનારૂપ સમભાવમાં રહ્યા થકા શીઘ્ર આત્યન્તિક એક સ્વભાવરૂપ અચિંત્ય, અદ્ભુત કેવળજ્ઞાનાદિ (અનંત) ગુણોનું સ્થાન એવા નિર્વાણને પામે છે.

अधिकार-२ : ६०६-१०१]

परमात्मप्रकाशः

[३८५

स्वभावैकाचिन्त्याद्भुतकेवलज्ञानादिगुणास्पदं निर्वाणं लभन्त इति। अत्रेदं व्याख्यानं ज्ञात्वा रागद्वेषौ त्यक्त्वा च शुद्धात्मानुभूतिरूपा समभावना कर्तव्येत्यभिप्रायः॥१००॥

अथ सर्वजीवसाधारणं केवलज्ञानदर्शनलक्षणं प्रकाशयति—

२२८) जीवहँ दंसणु णाणु जिय लक्खणु जाणइ जो जि ।

देह-विभेएँ भेउ तहँ णाणि कि मण्णइ सो जि ॥१०१॥

जीवानां दर्शनं ज्ञानं जीव लक्षणं जानाति य एव ।

देहविभेदेन भेदं तेषां ज्ञानी किं मन्यते तमेव ॥१०१॥

जीवहं इत्यादि। जीवहं जीवानां दंसणु णाणु जगत्त्रयकालत्रयवर्तिसमस्तद्रव्यगुणपर्यायाणां क्रमकरणव्यवधानरहितत्वेन परिच्छित्तिसमर्थं विशुद्धदर्शनं ज्ञानं च। जिय हे जीव लक्खणु जाणइ जो मोक्षस्थान, जो अत्यंत अद्भुत अचिंत्य केवलज्ञानादि अनन्त गुणोंका स्थान है। यहाँ यह व्याख्यान जानकर राग-द्वेषको छोड़के शुद्धात्माके अनुभवरूप जो समभाव उसका सेवन सदा करना चाहिए। यही इस ग्रंथका अभिप्राय है ॥१००॥

आगे सब जीवोंमें केवलज्ञान और केवलदर्शन साधारण लक्षण हैं, इनके बिना कोई जीव नहीं है। ये गुण शक्तिरूप सब जीवोंमें पाये जाते हैं, ऐसा कहते हैं—

गाथा-१०१

अन्वयार्थ :—[जीवानां] जीवोंके [दर्शनं ज्ञानं] दर्शन और ज्ञान [लक्षणं] निज लक्षण को [य एव] जो कोई [जानाति] जानता है, [जीव] हे जीव, [स एव ज्ञानी] वही ज्ञानी [देहविभेदेन] देहके भेदसे [तेषां भेदं] उन जीवोंके भेद को [किं मन्यते] क्या मान सकता है, नहीं मान सकता।

भावार्थ :—तीन लोक और तीन कालवर्ती समस्त द्रव्य गुण पर्यायोंको एक ही

अहीं, आ कथन જાણીને અને રાગ-દ્વેષને ત્યાગીને શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિરૂપ સમભાવના કરવી, એવો અભિપ્રાય છે. ૧૦૦.

હવે, કેવળદર્શન અને કેવળજ્ઞાન સર્વ જીવોનું સાધારણ (સામાન્ય) લક્ષણ છે, એમ પ્રગટ કરે છે (કોઈપણ જીવ એના વિનાનો નથી. સર્વ જીવોમાં એ ગુણો શક્તિરૂપે હોય છે, એમ કહે છે.) :—

ભાવાર્થ :—ત્રણ લોક અને ત્રણ કાળવર્તી સમસ્ત દ્રવ્યગુણ પર્યાયોને ક્રમ, કારણ અને

३८६]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : ६०६-१०१

जि लक्षणं जानाति य एव देह-विभेदं भेदं तहं देहविभेदेन भेदं तेषां जीवानां, देहोद्भवविषयसुखरसास्वादविलक्षणशुद्धात्मभावनारहितेन जीवेन यान्युपार्जितानि कर्माणि तदुदयेनोत्पन्नेन देहभेदेन जीवानां भेदं णाणि किं मण्णइ वीतरागस्वसंवेदनज्ञानी किं मन्यते। नैव। कम्। सो जि तमेव पूर्वोक्तं देहभेदमिति। अत्र ये केचन ब्रह्माद्वैतवादिनो नानाजीवान् मन्यन्ते तन्मतेन विवक्षितैकजीवस्य जीवितमरणसुखदुःखादिके जाते सर्वजीवानां तस्मिन्नेव क्षणे जीवितमरणसुखदुःखादिकं प्राप्नोति। कस्मादिति चेत्। एकजीवत्वादिति। न च तथा दृश्यते इति भावार्थः ॥१०१॥

समयमें जाननेमें समर्थ जो केवलदर्शन केवलज्ञान है, उसे निज लक्षणोंसे जो कोई जानता है, वही सिद्ध-पद पाता है। जो ज्ञानी अच्छी तरह इन निज लक्षणोंको जान लेवे वह देहके भेदसे जीवोंका भेद नहीं मान सकता। अर्थात् देहसे उत्पन्न जो विषय-सुख उनके रसके आस्वादसे विमुख शुद्धात्माकी भावनासे रहित जो जीव उसने उपार्जन किये जो ज्ञानावरणादिकर्म, उनके उदयसे उत्पन्न हुए देहादिकके भेदसे जीवोंका भेद, वीतरागस्वसंवेदनज्ञानी कदापि नहीं मान सकता। देहमें भेद हुआ तो क्या, गुणसे सब समान हैं, और जीव-जातिकर एक हैं। यहाँ पर जो कोई ब्रह्माद्वैतवादी वेदान्ती नाना जीवोंको नहीं मानते हैं, और वे एक ही जीव मानते हैं, उनकी यह बात अप्रमाण है। उनके मतमें एक ही जीवके माननेसे बड़ा भारी दोष होता है। वह इस तरह है, कि एक जीवके जीने-मरने, सुख-दुःखादिके होने पर सब जीवोंके उसी समय जीना, मरना, सुख, दुःखादि होना चाहिये, क्योंकि उनके मतमें वस्तु एक है। परन्तु ऐसा देखनेमें नहीं आता। इसलिये उनका वस्तु एक मानना वृथा है, ऐसा जानो ॥१०१॥

व्यवधानरहितपक्षे देहवा-जाणवामां समर्थ अेषां विशुद्धदर्शन अने विशुद्धज्ञान जिवोनुं लक्षणं छे, अेष जे जाणो छे ते वीतराग स्वसंवेदनवाणा ज्ञानी शुं देहथी उद्भवता विषयसुखरसना आस्वादथी विलक्षण शुद्धात्मानि भावनाथी रहित जे जे कर्मो उपार्जित कर्मां छे तेना उदयथी उत्पन्न देहभेदथी जिवोना भेद माने? (कटी पक्ष न माने.)

अडीं, जे कोई ब्रह्माद्वैतवादीओ (वेदान्तीओ) अनेक जिवोने मानता नथी (अने अेक ज जिव माने छे) तेमनी अे वात अप्रमाण छे, कारण के तेमना मतानुसार 'अेक ज जिवने' मानवामां बहु भारे दोष आवे छे. तेना मत अनुसारे विवक्षित अेक जिवने जिवित-मरण सुख-दुःखादि थतां, सर्व जिवोने ते ज क्षणे जिवित-मरण सुख-दुःखादि थवां जोईअे; शा माटे? कारण के तेमना मतमां 'अेक ज जिव छे' अेवी मान्यता छे. पक्ष अेवुं (अडीं) जोवामां आवतुं नथी, (अेक ज जिवने जिवित-मरणादि थतां अधाने जिवित-मरण थतां जोवामां आवतां नथी) अेवो भावार्थ छे. १०१.

१ पाठान्तर :—तदुदयेनोत्पन्नेन = तदुदयोत्पन्नेन

अधिकार-२ : ६०६-१०२]

परमात्मप्रकाशः

[३८७

अथ जीवानां निश्चयनयेन योऽसौ देहभेदेन भेदं करोति स जीवानां दर्शन-ज्ञानचारित्रलक्षणं न जानातीत्यभिप्रायं मनसि धृत्वा सूत्रमिदं कथयति—

२२६) देह—विभेयइँ जो कुणइ जीवइँ भेउ विचित्तु ।

सो णवि लक्खणु मुणइ तहँ दंसणु णाणु चरित्तु ॥१०२॥

देहविभेदेन यः करोति जीवानां भेदं विचित्रम् ।

स नैव लक्षणं मनुते तेषां दर्शनं ज्ञानं चारित्रम् ॥१०२॥

देह इत्यादि। देह-विभेयइँ देहममत्वमूलभूतानां ख्यातिपूजालाभस्वरूपादीनां अपध्यानानां विपरीतस्य स्वशुद्धात्मध्यानस्याभावे यानि कृतानि कर्माणि तदुदयजनितेन देहभेदेन जो कुणइ यः करोति। कम्। जीवइँ भेउ विचित्तु जीवानां भेदं विचित्रं नरनारकादिदेहरूपं सो णवि

आगे जीव ही को जानते हैं, परंतु उसके लक्षण नहीं जानते, वह अभिप्राय मनमें रखकर व्याख्यान करते हैं—

गाथा—१०२

अन्वयार्थ :—[यः] जो [देहविभेदेन] शरीरोंके भेदसे [जीवानां] जीवोंका [विचित्रम्] नानारूप [भेदं] भेद [करोति] करता है, [स] वह [तेषां] उन जीवोंका [दर्शनं ज्ञानं चारित्रम्] दर्शन-ज्ञान-चारित्र [लक्षणं] लक्षण [नैव मनुते] नहीं जानता, अर्थात् उसको गुणोंकी परीक्षा (पहचान) नहीं है।

भावार्थ :—देहके ममत्वके मूल कारण ख्याति (अपनी बड़ाई) पूजा और लाभरूप जो आर्त रौद्रस्वरूप खोटे ध्यान उनसे निज शुद्धात्माका ध्यान उसके अभावसे इस जीवने उपार्जन किये जो शुभ-अशुभ कर्म उनके उदयसे उत्पन्न जो शरीर है, उसके भेदसे भेद मानता है, उसको दर्शनादि गुणोंकी गम्य नहीं है। यद्यपि पापके उदयसे नरक-योनि, पुण्यके उदयसे

उवे, निश्चयनयथी जे देहना भेदथी जिवोना भेद करे छे ते जिवोनुं दर्शन-ज्ञान-चारित्रलक्षण जाणतो नथी अेवो अभिप्राय मनमां राभीने आ गाथासूत्र कडे छे :—

भावार्थ :—देहना ममत्वनुं मूण कारण जे ख्याति-पूजा-लाभस्वरूप आदि अपध्यानो, (आर्तशैद्रस्वरूप माठां ध्यानो) तेमनाथी विपरीत, स्वशुद्धात्मध्यानना अभावमां जे कर्मो उपार्जित कर्यां छे तेमना उदयथी उत्पन्न देहना भेदथी जिवोनां नर-नारकादि देहरूप अनेक प्रकारना भेदने जे करे छे ते, जिवोनुं सम्यग्दर्शन, सम्यग्ज्ञान अने सम्यक्चारित्र लक्षण छे अेम जाणतो नथी.

३८८]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : द्वादश-१०३]

लक्षणेण मुण्डे तहं स नैव लक्षणं मनुते तेषां जीवानाम्। किंलक्षणम्। दंसणु णाणु चरित्तु सम्यग्दर्शनज्ञानचरित्रमिति। अत्र निश्चयेन सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रलक्षणानां जीवानां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यचाण्डालादिदेहभेदं दृष्ट्वा रागद्वेषौ न कर्तव्याविति तात्पर्यम्॥१०२॥

अथ शरीराणि बादरसूक्ष्माणि विधिवशेन भवन्ति न च जीवा इति दर्शयति—

२३०) अंगइँ सुहुमइँ बादरइँ विहि—वसिँ होति जे बाल ।

जिय पुणु सयल वि तित्तडा सव्वत्थ वि सय—काल ॥१०३॥

अङ्गानि सूक्ष्माणि बादराणि विधिवशेन भवन्ति ये बालाः ।

जीवाः पुनः सकला अपि तावन्तः सर्वत्रापि सदाकाले ॥१०३॥

देवोंका शरीर और शुभाशुभ मिश्रसे नर-देह तथा मायाचारसे पशुका शरीर मिलता है, अर्थात् इन शरीरोंके भेदसे जीवोंकी अनेक चेष्टायें देखी जाती हैं, परंतु दर्शन ज्ञान लक्षणसे सब तुल्य हैं। उपयोग लक्षणके बिना कोई जीव नहीं है। इसलिये ज्ञानीजन सबको समान जानते हैं। निश्चयनयसे दर्शन-ज्ञान-चारित्र जीवोंके लक्षण हैं, ऐसा जानकर ब्राह्मण, क्षत्री, वैश्य, शूद्र चांडालादि देहके भेद देखकर राग-द्वेष नहीं करना चाहिये। सब जीवोंके मैत्रीभाव करना, यही तात्पर्य है ॥१०२॥

आगे सूक्ष्म बादर-शरीर जीवोंके कर्मके सम्बन्धसे होते हैं, सो सूक्ष्म, बादर, स्थावर, जंगम ये सब शरीरके भेद हैं, जीव तो चिद्रूप है, सब भेदोंसे रहित है, ऐसा दिखलाते हैं—

गाथा-१०३

अन्वयार्थ :—[सूक्ष्माणि] सूक्ष्म [बादराणि] और बादर [अंगानि] शरीर [ये] तथा जो [बालाः] बाल, वृद्ध, तरुणादि अवस्थायें [विधिवशेन] कर्मोंसे [भवन्ति] होती हैं, [पुनः] और [जीवाः] जीव तो [सकला अपि] सभी [सर्वत्र] सब जगह [सर्वकाले अपि] और सब कालमें [तावन्तः] उतने प्रमाण ही अर्थात् असंख्यातप्रदेशी ही है।

अर्थात्, निश्चयनयथी सम्यग्दर्शन, सम्यग्ज्ञान अने सम्यग्चरित्र जेमनां लक्षण छे अवेवा जिवोना ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, चांडालादि देहना भेद जोईने राग-द्वेष न करवा, अवेवुं तात्पर्य छे. १०२.

उवे, विधिना वशे बादर अने सूक्ष्म शरीरो थाय छे पणु जिवो थता नथी, अेम दशादि छे :—

અંગદં ઇત્યાદિ પદઃખણ્ડનારૂપેણ વ્યાખ્યાનં ક્રિયતે। અંગદં સુહુમદં વાદરદં અજ્ઞાનિ સૂક્ષ્મબાદરાણિ જીવાનાં વિહિ-વસિં હોંતિ વિધિવશાદ્ભવન્તિ અજ્ઞોદ્ભવપજ્વેન્દ્રિયવિષયાકાંક્ષા-મૂલભૂતાનિ દૃષ્ટશ્રુતાનુભૂતભોગવાઙ્ઞારૂપનિદાનબન્ધાદીનિ યાન્યપધ્યાનાનિ, તદ્વિલક્ષણા યાસૌ સ્વશુદ્ધાત્મભાવના તદ્રહિતેન જીવેન યદુપાર્જિતં વિધિસંજ્ઞં કર્મ તદ્વશેન ભવન્ત્યેવ। ન કેવલમજ્ઞાનિ ભવન્તિ જે બાલ યે બાલવૃદ્ધાદિપર્યાયાઃ તેઽપિ વિધિવશેનૈવ। અથવા સંબોધનં ^૧હે બાલ અજ્ઞાન। જિય પુણુ સયલ વિ તિત્તડા જીવાઃ પુનઃ સર્વેઽપિ તત્પ્રમાણા દ્રવ્યપ્રમાણં પ્રત્યનન્તાઃ, ક્ષેત્રાપેક્ષ્યાપિ પુનરેકૈકોઽપિ જીવો યદ્યપિ વ્યવહારેણ સ્વદેહમાત્રસ્તથાપિ નિશ્ચયેન લોકાકાશ-પ્રમિતાસંખ્યેયપ્રદેશપ્રમાણઃ। ક્વ। સવ્વત્થ વિ સર્વત્ર લોકે। ન કેવલં લોકે સય-કાલ સર્વત્ર કાલત્રયે તુ। અત્ર જીવાનાં બાદરસૂક્ષ્માદિકં વ્યવહારેણ કર્મકૃતભેદં દૃષ્ટ્વા વિશુદ્ધદર્શનજ્ઞાન-

ભાવાર્થ :—જીવોંકે શરીર વ બાલ વૃદ્ધાદિ અવસ્થાયેં કર્મોંકે ઉદયસે હોતી હેં। અર્થાત્ અંગોંસે ઉત્પન્ન હુએ જો પંચેંદ્રિયોંકે વિષય ડનકી વાંછા જિનકા મૂલ કારણ હે, એસે દેખે, સુને, ભોગે હુએ ભોગોંકી વાંછારૂપ નિદાન બંધાદિ ડોટે ધ્યાન ડનસે વિમુખ જો શુદ્ધાત્માકી ભાવના ડસસે રહિત ઇસ જીવને ડપાર્જન કિયે શુભાશુભ કર્મોંકે યોગસે યે ચતુર્ગતિકે શરીર હોતે હેં, ઓર બાલ-વૃદ્ધાદિ અવસ્થાયેં હોતી હેં। યે અવસ્થાયેં કર્મજનિત હેં, જીવકો નહીં હેં। હે અજ્ઞાની જીવ, યહ બાત તૂ નિઃસંદેહ જાન। યે સમી જીવ દ્રવ્ય-પ્રમાણસે અનન્ત હેં, ક્ષેત્રકી અપેક્ષા ઇક ઇક જીવ યદ્યપિ વ્યવહારનયકર અપને મિલે હુએ દેહકે પ્રમાણ હેં, તો મી નિશ્ચયનયકર લોકાકાશપ્રમાણ અસંખ્યાતપ્રદેશી હેં। સબ લોકમેં સબ કાલમેં જીવોંકા યહી સ્વરૂપ જાનના। બાદર સૂક્ષ્માદિ ભેદ કર્મજનિત હોના સમજકર (દેખકર) જીવોંમેં ભેદ મત જાનો। વિશુદ્ધ જ્ઞાન-

ભાવાર્થ :—શરીરમાં ઉત્પન્ન પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયોની આકાંક્ષાનું મૂળ કારણ એવા, દેખેલા, સાંભળેલા, અને અનુભવેલા ભોગોની વાંછારૂપ નિદાનબંધ આદિ જે અપધ્યાનો (દુર્ધ્યાનો, માઠાં ધ્યાનો) છે તેનાથી વિલક્ષણ જે સ્વશુદ્ધાત્માની ભાવના છે તેનાથી રહિત જીવથી જે વિધિસંજ્ઞાવાળું કર્મ ઉપાર્જિત કરવામાં આવ્યું છે. તેના વશથી જીવોના સૂક્ષ્મ, બાદર શરીરો થાય છે. માત્ર શરીરો જ થાય છે એટલું જ નહિ પણ જે બાલવૃદ્ધાદિ પર્યાયો છે તે પણ વિધિના વિશે જ થાય છે. અથવા સંબોધન કરે છે કે, હે બાલ! હે અજ્ઞાન! સર્વ જીવો સર્વત્ર-લોકમાં-માત્ર લોકમાં જ નહિ, પરંતુ ત્રણ કાળમાં પણ તેટલા જ પ્રમાણવાળા છે; અર્થાત્ દ્રવ્યપ્રમાણથી અનંતા છે અને ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ પણ એક એક જીવ પણ જોકે વ્યવહારનયથી પોતાના દેહ જેટલો છે તોપણ નિશ્ચયનયથી લોકાકાશપ્રમાણ અસંખ્યાત પ્રદેશ જેટલો છે.

૧ પાઠાન્તર :—હે બાલ અજ્ઞાન=બાલ હે અજ્ઞાન

३८०]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : ६०६-१०४

लक्षणापेक्षया निश्चयनयेन भेदो न कर्तव्य इत्यभिप्रायः॥१०३॥

अथ जीवानां शत्रुमित्रादिभेदं यः न करोति स निश्चयनयेन जीवलक्षणं जानातीति प्रतिपादयति—

२३१) सत्तु वि मित्तु वि अप्पु परु जीव असेसु विएइ ।

एक्कु करेविणु जो मुणइ सो अप्पा जाणेइ ॥१०४॥

शत्रुरपि मित्रमपि आत्मा परः जीवा अशेषा अपि एते ।

एकत्वं कृत्वा यो मनुते स आत्मानं जानाति ॥१०४॥

सत्तु वि इत्यादि। सत्तु वि शत्रुरपि मित्तु वि मित्रमपि अप्पु परु आत्मा परोऽपि जीव असेसु वि जीवा अशेषा अपि एइ एते प्रत्यक्षीभूताः एक्कु करेविणु जो मुणइ एकत्वं कृत्वा दर्शनकी अपेक्षा सब ही जीव समान हैं, कोई भी जीव दर्शन, ज्ञान रहित नहीं है, ऐसा जानना ॥१०३॥

आगे जो जीवोंके शत्रु-मित्रादि भेद नहीं करता है, वह निश्चयकर जीवका लक्षण जानता है, ऐसा कहते हैं—

गाथा-१०४

अन्वयार्थ :—[एते अशेषा अपि] ये सभी [जीवाः] जीव हैं, उनमेंसे [शत्रुरपि] कोई एक किसीका शत्रु भी है, [मित्रम् अपि] मित्र भी है, [आत्मा] अपना है, और [परः] दूसरा है। ऐसा व्यवहारसे जानकर [यः] जो ज्ञानी [एकत्वं कृत्वा] निश्चयसे एकपना करके अर्थात् सबमें समदृष्टि रखकर [मनुते] समान मानता है, [सः] वही [आत्मानं] आत्माके स्वरूपको [जानाति] जानता है।

भावार्थ :—इन संसारी जीवोंमें शत्रु आदि अनेक भेद दिखते हैं, परंतु जो ज्ञानी सबको एक दृष्टिसे देखता है—समान जानता है। शत्रु, मित्र, जीवित, मरण, लाभ, अलाभ आदि

अहीं, व्यवहारनयथी जिवोना षादर सूक्ष्मादिक कर्मकृत भेद जोईने निश्चयनयथी विशुद्धज्ञानलक्षणनी अपेक्षाअे जिवोना भेद न करवा, अेवो अभिप्राय छे. १०३.

उवे, जे जिवोना शत्रु, मित्र आदि भेद करतो नथी ते निश्चयनयथी जिवनुं लक्षण जाणे छे, अेम कडे छे :—

भावार्थ :—शत्रु-मित्र, जिवित-मरण, लाभ-अलाभादि समताभावरूप वीतराग

અધિકાર-૨ : દોહા-૧૦૫]

પરમાત્મપ્રકાશ:

[૩૯૧

યો મનુતે શત્રુમિત્રજીવિતમરણલાભાદિસમતાભાવનારૂપવીતરાગપરમસામાયિકં કૃત્વા યોઽસૌ
જીવાનાં શુદ્ધસંગ્રહનયેનૈકત્વં મન્યતે સો અપ્યા જાણેઙ્ઙ સ વીતરાગસહજાનન્દૈકસ્વભાવં
શત્રુમિત્રાદિવિકલ્પકલ્લોલમાલારહિતમાત્માનં જાનાતીતિ ભાવાર્થઃ ॥૧૦૪॥

અથ યોઽસૌ સર્વજીવાન્ સમાનાન્ન મન્યતે તસ્ય સમભાવો નાસ્તીત્યાવેદયતિ—

૨૩૨) જો ણવિ મણ્ણઙ્ઙ જીવ જિય સયલ વિ એક-સહાવ ।

તાસુ ણ થક્કઙ્ઙ ભાઉ સમુ ભવ-સાયરિ જો ણાવ ॥૧૦૫॥

યો નૈવ મન્યતે જીવાન્ જીવ સકલાનપિ એકસ્વભાવાન્ ।

તસ્ય ન તિષ્ઠતિ ભાવઃ સમઃ ભવસાગરે યઃ નૌઃ ॥૧૦૫॥

જો ણવિ ઇત્યાદિ । જો ણવિ મણ્ણઙ્ઙ યો નૈવ મન્યતે । કાન્ । જીવ જીવાન્ જિય હે

સર્વોંમેં સમભાવરૂપ જો વીતરાગ પરમસામાયિકચારિત્ર ઉસકે પ્રભાવસે જો જીવોંકો શુદ્ધ
સંગ્રહનયકર જાનતા હૈ, સબકો સમાન માનતા હૈ, વહી અપને નિજ સ્વરૂપકો જાનતા હૈ । જો
નિજસ્વરૂપ, વીતરાગ સહજાનંદ એક સ્વભાવ તથા શત્રુ-મિત્ર આદિ વિકલ્પ-જાલસે રહિત હૈ,
એસે નિજસ્વરૂપકો સમતાભાવકે બિના નહીં જાન સકતા ॥૧૦૪॥

આગે જો સબ જીવોંકો સમાન નહીં માનતા, ઉસકે સમભાવ નહીં હો સકતા, એસા કહતે
હૈ—

ગાથા-૧૦૫

અન્વચાર્થ :—[જીવ] હે જીવ, [યઃ] જો [સકલાનપિ] સમી [જીવાન્] જીવોંકો
[એકસ્વભાવાન્] એક સ્વભાવવાલે [નૈવ મન્યતે] નહીં જાનતા, [તસ્ય] ઉસ અજ્ઞાનીકે [સમઃ
ભાવઃ] સમભાવ [ન તિષ્ઠતિ] નહીં રહતા, [યઃ] જો સમભાવ [ભવસાગરે] સંસાર-સમુદ્રકે
તૈરનેકો [નૌઃ] નાવકે સમાન હૈ ।

ભાવાર્થ :—જો અજ્ઞાની સબ જીવોં કો સમાન નહીં માનતા, અર્થાત્ વીતરાગ
-પરમસામાયિક કરીને જે શુદ્ધસંગ્રહનયથી સર્વ જીવોને એકરૂપે જાણે છે તે વીતરાગ સહજાનંદ
જેનો એક સ્વભાવ છે એવા, શત્રુ, મિત્ર આદિ વિકલ્પોની કલ્લોલમાળાથી રહિત આત્માને જાણે
છે. ૧૦૪.

હવે, જે સર્વ જીવોને સમાન જાણતો નથી તેને સમભાવ હોતો નથી, એમ કહે છે.

ભાવાર્થ :—જે, સમસ્ત જીવોને વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સ્થિત થઈને નિશ્ચય-

૩૯૨]

યોગી-દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૨ : દોહા-૧૦૬]

જીવ। કતિસંખ્યોપેતાન્। સયલ વિ સમસ્તાનપિ। કથંભૂતાન્ મન્યતે। એક-સહાવ વીતરાગ-
નિવિકલ્પસમાધૌ સ્થિત્વા સકલવિમલકેવલજ્ઞાનાદિગુણૈર્નિશ્ચયેનૈકસ્વભાવાન્। તાસુ ણ થક્કઙ્ઘા ભાઠ
સમુ તસ્ય ન તિષ્ઠતિ સમભાવઃ। કથંભૂતઃ। ભવ-સાયરિ જો ણાવ સંસારસમુદ્રે યો
નાવસ્તરણોપાયભૂતા નૌરિતિ। અત્રેદં વ્યાખ્યાનં જ્ઞાત્વા રાગદ્વેષમોહાન્ મુક્ત્વા ચ પરમોપશમભાવરૂપે
શુદ્ધાત્મનિ સ્થાતવ્યમિત્યભિપ્રાયઃ ॥૧૦૫॥

અથ જીવાનાં યોડસૌ ભેદઃ સ કર્મકૃત્ત ઇતિ પ્રકાશયતિ—

૨૩૩) જીવહં ભેઠ જિ કમ્મ-કિઠ કમ્મુ વિ જીઠ ણ હોઙ્ઘી ।

જેણ વિભિણ્ણઠ હોઙ્ઘી તહં કાલુ લહેવિણુ કોઙ્ઘી ॥૧૦૬॥

જીવાનાં ભેદ એવ કર્મકૃતઃ કર્મ અપિ જીવો ન ભવતિ ।

યેન વિભિન્નઃ ભવતિ તેભ્યઃ કાલં લઘ્વા કમપિ ॥૧૦૬॥

નિર્વિકલ્પસમાધિમે સ્થિત હોકર સબકો સમાન દૃષ્ટિસે નહીં દેખતા, સકલ જ્ઞાયક પરમ નિર્મલ
કેવલજ્ઞાનાદિ ગુણોકર નિશ્ચયનયસે સબ જીવ એકસે હૈં, એસી જિસકે શ્રદ્ધા નહીં હૈ, ઉસકે
સમભાવ નહીં ઉત્પન્ન હો સકતા। એસા નિસ્સંદેહ જાનો। કૈસા હૈ સમભાવ, જો સંસાર સમુદ્રસે
તારનેકે લિયે જહાજકે સમાન હૈ। યહાં એસા વ્યાખ્યાન જાનકર રાગ-દ્વેષ-મોહકો તજકર
પરમશાંતભાવરૂપ શુદ્ધાત્મામે લીન હોના યોગ્ય હૈ ॥૧૦૫॥

આગે જીવોમેં જો ભેદ હૈં, વહ સબ કર્મજનિત હૈં, એસા પ્રગટ કરતે હૈં—

ગાથા-૧૦૬

અન્વયાર્થ :—[જીવાનાં] જીવોમેં [ભેદઃ] નર-નારકાદિ ભેદ [કર્મકૃત્ત એવ] કર્મોસે
હી કિયા ગયા હૈ, ઓર [કર્મ અપિ] કર્મ ધી [જીવઃ] જીવ [ન ભવતિ] નહીં હો સકતા।
[યેન] ક્યોંકિ વહ જીવ [કમપિ] કિસી [કાલં] સમયકો [લઘ્વા] પાકર [તેભ્યઃ] ઠન
કર્મોસે [વિભિન્નઃ] જુદા [ભવતિ] હો જાતા હૈ।

નયથી સકળ વિમળ કેવળજ્ઞાનાદિ ગુણો વડે એકસ્વભાવી નથી માનતો તેને સંસારસમુદ્રને તરવાના
ઉપાયભૂત એવો સમભાવ ડોતો નથી કે જે સમભાવ સંસારસમુદ્રને તરવાના સાધનરૂપ નાવ છે.

અહીં, આ વ્યાખ્યાન જાણીને અને રાગ-દ્વેષ-મોહને છોડીને પરમોપશમભાવરૂપ શુદ્ધ
આત્મામાં સ્થિત થવું, એવો અભિપ્રાય છે. ૧૦૫.

હવે, જીવોના જે કાંઈ ભેદ છે તે કર્મકૃત છે, એમ પ્રગટ કરે છે :—

जीवहं इत्यादि। जीवहं जीवानां भेद जि भेद एव कम्म-किउ निर्भेदशुद्धात्मविलक्षणेन कर्मणा कृतः, कम्म वि जीउ ण होइ ज्ञानावरणादिकर्मैव विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावं जीवस्वरूपं न भवति। कस्मान्न भवतीति चेत्। जेण विभिण्णउ होइ तहं येन कारणेण विभिन्नो भवति तेभ्यः कर्मभ्यः। किं कृत्वा। कालु लहेविणु कोइ वीतरागपरमात्मानुभूतिसहकारिकारणभूतं कमपि कालं लब्ध्वेति। अयमत्र भावार्थः। टङ्कोत्कीर्णज्ञायकैकशुद्धजीवस्वभावादिलक्षणं मनोज्ञामनोज्ञस्त्रीपुरुषादिजीवभेदं दृष्ट्वा रागाद्यपध्यानं न कर्तव्यमिति॥१०६॥

अतः कारणात् शुद्धसंग्रहेण भेदं मा कार्षीरिति निरूपयति—

२३४) एक्क करे मण विण्णि करि मं करि वण्ण—विसेसु ।

इक्कइँ देवइँ जेँ वसह तिहुयणु एहु असेसु ॥१०७॥

एकं कुरु मा द्वौ कुरु मा कुरु वर्णविशेषम् ।

एकेन देवेन येन वसति त्रिभुवनं एतद् अशेषम् ॥१०७॥

भावार्थ :—कर्म शुद्धात्मासे जुदे हैं, शुद्धात्मा भेद-कल्पनासे रहित है। ये शुभाशुभकर्म जीवका स्वरूप नहीं हैं, जीवका स्वरूप तो निर्मल ज्ञान दर्शन स्वभाव है। अनादिकालसे यह जीव अपने स्वरूपको भूल रहा है, इसलिये रागादि अशुद्धोपयोगसे कर्मको बाँधता है। सो कर्मका बंध अनादिकालका है। इस कर्मबंधसे कोई एक जीव वीतराग परमात्माकी अनुभूतिके सहकारी कारणरूप जो सम्यक्त्वकी उत्पत्तिका समय उसको पाकर उन कर्मोंसे जुदा हो जाता है। कर्मोंसे छूटनेका यही उपाय है, जो जीवके भवस्थिति समीप (थोड़ी) रही हो, तभी सम्यक्त्व उत्पन्न होता है, और सम्यक्त्व उत्पन्न हो जावे, तभी कर्म-कलंकसे छूट जाता है। तात्पर्य यह है कि जो टंकोत्कीर्ण ज्ञायक एक शुद्ध स्वभाव उससे विलक्षण जो स्त्री, पुरुषादि शरीरके भेद उनको देखकर रागादि खोटे ध्यान नहीं करने चाहिये॥१०६॥

आगे ऐसा कहते हैं, कि तू शुद्ध संग्रहनयकर जीवोंमें भेद मत कर—

गाथा-१०७

अन्वयार्थ :—[एकं कुरु] हे आत्मन्, तू जातिकी अपेक्षा सब जीवोंको एक जान,

भावार्थ :—मात्र (केवल) टंकोत्कीर्ण ज्ञायक शुद्ध जवस्वभावथी विलक्षण मनोज्ञ, अमनोज्ञ स्त्री पुरुष आदिरूप जवना भेद जोईने रागादिरूप अपध्यान न करवुं. १०६.

तेथी, शुद्धसंग्रहनयथी तुं जवोमां भेद न कर, अम कडे छे :—

૩૯૪]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૨ : દોહા-૧૦૭

एकू करे इत्यादि पदखण्डनारूपेण व्याख्यानं क्रियते। एकू करे सेनावनादि-
वज्रीवजात्यपेक्षया सर्वमेकं कुरु। मण विणिण करि मा द्वौ कार्षीः। मं करि वण्ण-विसेसु
मनुष्यजात्यपेक्षया ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रादि वर्णभेदं मा कार्षीः, यतः कारणात् इकइं देवइं
एकेन देवेन अभेदनयापेक्षया शुद्धैकजीवद्रव्येण जे येन कारणेन वसह वसति। किं कर्तुं।
तिहुयणु त्रिभुवनं त्रिभुवनस्थो जीवराशिःएहु एषः प्रत्यक्षीभूतः। कतिसंख्योपेतः। असेसु अशेषं
समस्तं इति। त्रिभुवनग्रहणेन इह त्रिभुवनस्थो जीवराशिर्गृह्यते इति तात्पर्यम्। तथाहि।
लोकस्तावदयं सूक्ष्मजीवैर्निरन्तरं भृतस्तिष्ठति। बादरैश्चाधारवशेन क्वचित् क्वचिदेव त्रसैः

[मा द्वौ कार्षीः] इसलिये राग और द्वेष मत कर, [वर्णविशेषम्] मनुष्य जातिकी अपेक्षा
ब्राह्मणादि वर्ण-भेदको भी [मा कार्षीः] मत कर, [येन] क्योंकि [एकेन देवेन] अभेदनयसे
शुद्ध आत्माके समान [एतद् अशेषम्] ये सब [त्रिभुवनं] तीनलोकमें रहनेवाली जीव-राशि
[वसति] ठहरी हुई है, अर्थात् जीवपनेसे सब एक हैं।

भावार्थ :—सब जीवोंकी एक जाति है। जैसे सेना और वन एक है, वैसे जातिकी
अपेक्षा सब जीव एक हैं। नर-नारकादि भेद और ब्राह्मण, क्षत्री, वैश्य, शूद्रादि वर्ण-भेद सब
कर्मजनित हैं, अभेदनयसे सब ब्राह्मण, क्षत्री, वैश्य, शूद्रादि वर्ण-भेद सब कर्मजनित हैं,
अभेदनयसे सब जीवोंको एक जानो। अनंत जीवोंकर वह लोक भरा हुआ है। उस जीव
-राशिमें भेद ऐसे हैं—जो पृथ्वीकायसूक्ष्म, जलकायसूक्ष्म, अग्निकायसूक्ष्म, वायुकायसूक्ष्म,
नित्यनिगोदसूक्ष्म, इतरनिगोदसूक्ष्म—इन छह तरहके सूक्ष्म जीवोंकर तो यह लोक निरन्तर भरा
हुआ है, सब जगह इस लोकमें सूक्ष्म जीव हैं। और पृथ्वीकायबादर, जलकायबादर,
अग्निकायबादर, वायुकायबादर, नित्यनिगोदबादर, इतरनिगोदबादर और प्रत्येकवनस्पति—ये

भावार्थ :—प्रथम तो आ लोक सूक्ष्म जिवोथी निरंतर (अधी जगाअे) अर्यो पड्यो
छे. (सूक्ष्म पृथ्वीकाय, सूक्ष्म जणकाय, सूक्ष्म अग्निकाय, सूक्ष्म वायुकाय, सूक्ष्म नित्यनिगोद,
सूक्ष्म इतरनिगोद—आ छ प्रकारना सूक्ष्म जिवोथी समस्त लोक निरंतर अरेलो रडे छे)
अने ते आधारवशे (रडेला) आदर जिवोथी लोकमां क्थांक, क्थांक अरेलो छे, त्रस जिवोथी
पण क्थांक, क्थांक अरेलो छे. (आदर पृथ्वीकाय, आदर जणकाय, आदर अग्निकाय, आदर
वायुकाय, आदर नित्यनिगोद, आदर इतरनिगोद अने प्रत्येक वनस्पति ज्थां आधार छे त्थां
छे, तेथी क्थांक डोय छे क्थांक नथी डोता एतां ते घण्णा स्थणोमां छे. आ रीते स्थावर
जिवो तो त्रण लोकमां छे, अने द्वीन्द्रिय, त्रीन्द्रिय, यतुरिन्द्रिय, पंचेन्द्रिय, तिर्य्य, अे
मध्यलोकमां ज छे, अधोलोक अने उर्ध्वलोकमां नथी. तेमांथी द्वीन्द्रिय, त्रीन्द्रिय, यतुरिन्द्रिय
जव कर्मभूमिमां ज छे, भोगभूमिमां नथी. तेमांथी भोगभूमिमां गर्भज पंचेन्द्रिय संज्ञी

क्वचिदपि। तथा ते जीवाः शुद्धपारिणामिकपरमभावग्राहकेण शुद्धद्रव्यार्थिकनयनेन शक्त्यपेक्षया केवलज्ञानादिगुण-रूपास्तेन कारणेन स एव जीवराशिः यद्यपि व्यवहारेण कर्मकृतस्तिष्ठति तथापि निश्चयनयेन शक्तिरूपेण परमब्रह्मस्वरूपमिति भण्यते, परमविष्णुरिति भण्यते, परमशिव इति च। तेनैव कारणेन स एव जीवराशिः केचन परब्रह्ममयं जगद्वदन्ति, केचन परमविष्णुमयं वदन्ति, केचन पुनः परमशिवमयमिति च। अत्राह शिष्यः। यद्येवंभूतं जगत्संमतं भवतां तर्हि परेषां किमिति दूषणं दीयते भवद्भिः। परिहारमाह। यदि पूर्वोक्तनयविभागेन केवलज्ञानादिगुणापेक्षया

जहाँ आधार है वहाँ हैं। सो कहीं पाये जाते हैं, कहीं नहीं पाये जाते, परंतु ये भी बहुत जगह हैं। इसप्रकार स्थावर तो तीनों लोकोंमें पाये जाते हैं, और दोइंद्री, तेइंद्री, चौइंद्री, पंचेंद्री तिर्यंच ये मध्यलोकमें ही पाये जाते हैं, अधोलोक-ऊर्ध्वलोकमें नहीं। उसमेंसे दोइंद्री, तेइंद्री, चौइंद्री जीव कर्मभूमिमें ही पाये जाते हैं, भोगभूमिमें नहीं। भोगभूमिमें गर्भज पंचेंद्री सैनी थलचर या नभचर ये दोनों जाति-तिर्यंच हैं। मनुष्य मध्यलोकमें ढाई द्वीप में पाये जाते हैं, अन्य जगह नहीं, देवलोकमें स्वर्गवासी देव-देवी पाये जाते हैं, अन्य पंचेंद्री नहीं, पाताललोकमें ऊपरके भागमें भवनवासीदेव तथा व्यंतरदेव और नीचेके भागमें सात नरकोंके नारकी पंचेंद्री हैं, अन्य कोई नहीं और मध्यलोकमें भवनवासी व्यंतरदेव तथा ज्योतिषीदेव ये तीन जातिके देव और तिर्यंच पाये जाते हैं। इसप्रकार त्रसजीव किसी जगह हैं, किसी जगह नहीं हैं। इस तरह यह लोक जीवोंसे भरा हुआ है। सूक्ष्मस्थावरके बिना तो लोकका कोई भाग खाली नहीं है, सब जगह सूक्ष्मस्थावर भरे हुए हैं। ये सभी जीव शुद्ध पारिणामिक परमभाव ग्राहक शुद्ध द्रव्यार्थिकनयकर शक्तिकी अपेक्षा केवलज्ञानादि गुणरूप हैं। इसलिये यद्यपि यह जीव-राशि व्यवहारनयकर कर्माधीन है, तो भी निश्चयनयकर शक्तिरूप परब्रह्मस्वरूप है। इन जीवोंको

થળચર અને નભચર એ બન્ને જાતિના તિર્યંચ છે. તથા મનુષ્ય મધ્યલોકના અઢી દ્વીપમાં જ છે, બીજી જગ્યાએ નથી. દેવલોકમાં સ્વર્ગવાસી દેવદેવી છે, અન્ય પંચેન્દ્રિય નથી. પાતાળલોકમાં ઉપરના ભાગમાં ભવનવાસીદેવ તથા વ્યંતરદેવ અને નીચેના ભાગમાં સાત નરકોના નારકી પંચેન્દ્રિય છે, અન્ય કોઈ નથી અને મધ્યલોકમાં ભવનવાસી, વ્યંતરદેવ તથા જ્યોતિષીદેવ એ ત્રણ જાતિના દેવ અને તિર્યંચ છે, આ રીતે ત્રણ જીવ લોકમાં કોઈ જગ્યાએ છે કોઈ જગ્યાએ નથી. આ રીતે આ લોક જીવોથી ભરેલો છે. સૂક્ષ્મસ્થાવર વગરનો તો લોકનો કોઈ ભાગ ખાલી નથી, બધી જગ્યાએ સૂક્ષ્મસ્થાવર ભર્યા પડ્યા છે.)

વળી, તે જીવો શુદ્ધપારિણામિક પરમભાવગ્રાહક શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયથી શક્તિ-અપેક્ષાએ કેવળજ્ઞાનાદિગુણરૂપ છે, તે કારણે તે જીવરાશિ-જોકે વ્યવહારનયથી કર્મકૃત છે તોપણ નિશ્ચયનયથી શક્તિરૂપે 'પરમ બ્રહ્મસ્વરૂપ' કહેવાય છે, 'પરમવિષ્ણુ' કહેવાય છે અને 'પરમશિવ' કહેવાય છે, તે કારણે જ તે જીવરાશિને જ કેટલાક 'પરમબ્રહ્મમય જગત' કહે છે, કેટલાક

૩૯૬]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૨ : દોહા-૧૦૭

વીતરાગસર્વજ્ઞપ્રણીતમાર્ગેણ મન્યન્તે તદા તેષાં દૂષણં નાસ્તિ, યદિ પુનરેકઃ પુરુષવિશેષો વ્યાપી જગત્કર્તા બ્રહ્માદિના-માસ્તીતિ મન્યન્તે તદા તેષાં દૂષણમ્। કસ્માદ્ દૂષણમિતિ ચેત્। પ્રત્યક્ષાદિ-પ્રમાણબાધિતત્વાત્ સાધકપ્રમાણપ્રમેયચિન્તા તર્કે વિચારિતા તિષ્ઠત્યત્ર તુ નોચ્યતે અધ્યાત્મ-શાસ્ત્રત્વાદિત્યભિપ્રાયઃ॥૧૦૭॥

હી પરમવિષ્ણુ કહના, પરમશિવ કહના ચાહિયે। યહી અભિપ્રાય લેકર કોઈ એક બ્રહ્મમયી જગત્ કહતે હૈં, કોઈ એક વિષ્ણુમયી કહતે હૈં, કોઈ એક શિવમયી કહતે હૈં। યહાં પર શિષ્યને પ્રશ્ન કિયા, કિ તુમ ધી જીવોંકો પરબ્રહ્મ માનતે હો, તથા પરમવિષ્ણુ, પરમશિવ માનતે હો, તો અન્યમતવાલોંકો ક્યોં દૂષણ દેતે હો? ઁસકા સમાધાન—હમ તો પૂર્વોક્ત નયવિભાગકર કેવલજ્ઞાનાદિ ગુણકી અપેક્ષા વીતરાગ સર્વજ્ઞપ્રણીત માર્ગસે જીવોંકો એસા માનતે હૈં, તો દૂષણ નહીં હૈ। ઁસ તરહ વે નહીં માનતે હૈં। વે એક કોઈ પુરુષ જગત્કા કર્તા-હર્તા માનતે હૈં। ઁસલિયે ઁનકો દૂષણ દિયા જાતા હૈ, ક્યોંકિ જો કોઈ એક શુદ્ધ-બુદ્ધ નિત્ય મુક્ત હૈ, ઁસ શુદ્ધ-બુદ્ધકો કર્તા-હર્તાપના હો હી નહીં સકતા, ઁર અચ્છા હૈ વહ મોહકી પ્રકૃતિ હૈ। ધગવાન્ મોહસે રહિત હૈં, ઁસલિયે કર્તા-હર્તા નહીં હો સકતે। કર્તા-હર્તા માનના પ્રત્યક્ષ વિરોધ હૈ। હમ તો જીવ-રાશિકો પરમબ્રહ્મ માનતે હૈં, ઁસી જીવરાશિસે લોક ધરા હુઆ હૈ। અન્યમતી એસા માનતે હૈં, કિ એક હી બ્રહ્મ અનંતરૂપ હો રહા હૈ। જો વહી એક સબરૂપ હો રહા હોવે, તો નરક નિગોદ સ્થાનકો કૌન ધોગે? ઁસલિયે જીવ અનંત હૈં। ઁન જીવોંકો હી પરમબ્રહ્મ, પરમશિવ કહતે હૈં, એસા તૂ નિશ્ચયસે જાન ॥૧૦૭॥

‘પરમવિષ્ણુમય’ કહે છે, વળી કેટલાક ‘પરમશિવમય’ કહે છે.

અહીં, શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે—જો તમે પણ આ પ્રમાણે જગતને ‘પરમબ્રહ્મમય’, ‘પરમવિષ્ણુમય’, ‘પરમશિવમય’ માનો છો તો પછી તમે અન્યમતવાળાઓને શા માટે દૂષણ આપો છો?

તેનો પરિહાર કહે છે—જો પૂર્વોક્ત નયવિભાગથી કેવળજ્ઞાનાદિ ગુણોની અપેક્ષાએ વીતરાગસર્વજ્ઞપ્રણીત માર્ગાનુસાર માને તો તેમને દૂષણ નથી, પણ જો કોઈ એક પુરુષવિશેષને જગત્વ્યાપી, જગત્કર્તા તરીકે બ્રહ્માદિના નામ વડે માને છે તો તેમને દૂષણ છે, કારણ કે તે પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણોથી બાધિત છે. (જો કોઈ એક શુદ્ધ, બુદ્ધ નિત્ય મુક્ત છે તે શુદ્ધ-બુદ્ધને કર્તાપણું, હર્તાપણું સંભવી શકતું નથી, કારણ કે ભગવાન મોહથી રહિત છે માટે તેને કર્તા-હર્તાપણાની ઈચ્છા સંભવી શકે નહિ. તે તો નિર્દોષ છે માટે કર્તા-હર્તા ભગવાનને માનવામાં પ્રત્યક્ષ વિરોધ આવે છે) તેના સાધક પ્રમાણ પ્રમેયની વિચારણા ન્યાયશાસ્ત્રોમાં કરવામાં આવી છે. અહીં અધ્યાત્મશાસ્ત્ર હોવાથી તેનું વિવેચન કહેવામાં આવતું નથી, એવો અભિપ્રાય છે. ૧૦૭.

અધિકાર-૨ : દોહા-૧૦૮]

પરમાત્મપ્રકાશ:

[૩૯૭

જીવાઃ સમાના ભવન્તીતિ વ્યાખ્યાનમુખ્યતયા ત્રયોદશસૂત્રૈરન્તરસ્થલં ગતમ્ । એવં મોક્ષમોક્ષફલમોક્ષમાર્ગાદિપ્રતિપાદકદ્વિતીયમહાધિકારમધ્યે ચતુર્ધિરન્તરસ્થલૈઃ શુદ્ધોપયોગવીતરાગ-સ્વસંવેદનજ્ઞાનપરિગ્રહત્યાગસર્વજીવસમાનતાપ્રતિપાદનમુખ્યત્વેનૈકચત્વારિંશત્સૂત્રૈર્મહાસ્થલં સમાપ્તમ્ ।

અતઃ ઋર્ધ્વં 'પરુ જાણંતુ વિ' ઇત્યાદિ સપ્તાધિકશતસૂત્રપર્યન્તે સ્થલસંખ્યાબહિર્ભૂતાન્ પ્રક્ષેપકાન્ વિહાય ચૂલિકાવ્યાખ્યાનં કરોતિ ઇતિ—

૨૩૫) પરુ જાણંતુ વિ પરમ—મુણિ પર—સંસગુ ચયંતિ ।

પર—સંગઈ પરમપ્પયહં લક્ષ્વહં જેણ ચલંતિ ॥૧૦૮॥

પરં જાનન્તોઽપિ પરમમુનયઃ પરસંસર્ગં ત્યજન્તિ ।

પરસંગેન પરમાત્મનઃ લક્ષ્યસ્ય યેન ચલન્તિ ॥૧૦૮॥

ઇસપ્રકાર સોલહવાનીકે સોનેકે દૃષ્ટાન્ત દ્વારા કેવલજ્ઞાનાદિ લક્ષણસે સબ જીવ સમાન હૈં, ઇસ વ્યાખ્યાનકી મુખ્યતાસે તેરહ દોહા—સૂત્ર કહે । ઇસ તરહ મોક્ષમાર્ગ, મોક્ષફલ ઓર મોક્ષ ઇન તીનોંકો કહનેવાલે દૂસરે મહાધિકારમેં ચાર અન્તરસ્થલોંકા ઇકતાલીસ દોહોંકા મહાસ્થલ સમાપ્ત હુઆ । ઇસમેં શુદ્ધોપયોગ, વીતરાગસ્વસંવેદનજ્ઞાન, પરિગ્રહત્યાગ ઓર સબ જીવ સમાન હૈં, યે કથન કિયા ।

આગે 'પર જાણંતુ વિ' ઇત્યાદિ એકસૌ સાત દોહા પર્યંત તીસરા મહાધિકાર કહતે હૈં, ડસીમેં ગ્રંથકો સમાપ્ત કરતે હૈં—

ગાથા—૧૦૮

અન્વચાર્થ :—[પરમમુનયઃ] પરમમુનિ [પરં જાનંતોઽપિ] ઉત્કૃષ્ટ આત્મદ્રવ્યકો જાનતે હુએ ધી [પરસંસર્ગ] પરદ્રવ્ય જો દ્રવ્યકર્મ, ભાવકર્મ, નોકર્મ ડસકે સમ્બન્ધકો

આ પ્રમાણે સોળવલા સુવર્ણના દેષ્ટાંત વડે કેવળજ્ઞાનાદિ લક્ષણથી સર્વ જીવો સમાન છે એવા વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી તેર દોહાસૂત્રોનું અંતરસ્થળ સમાપ્ત થયું.

એ પ્રમાણે મોક્ષમાર્ગ, મોક્ષફળ, અને મોક્ષ આદિના પ્રતિપાદક બીજા મહાધિકારમાં ચાર અન્તરસ્થળોથી શુદ્ધોપયોગ, વીતરાગ સ્વસંવેદનરૂપજ્ઞાન, પરિગ્રહત્યાગ અને સર્વ જીવોની સમાનતાના પ્રતિપાદનની મુખ્યતાથી એકતાલીસ સૂત્રોનું મહાસ્થળ સમાપ્ત થયું.

આના પછી 'પરુ જાણંતુ વિ' ઇત્યાદિ એકસો સાત ગાથાસૂત્રોથી, સ્થળસંખ્યાથી બહિર્ભૂત પ્રક્ષેપકોને છોડીને ચૂલિકાનું વ્યાખ્યાન કરે છે, તે આ પ્રમાણે :—

३८८]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : ६०६-१०८

परु जाणंतु वि इत्यादि पदखण्डनारूपेण व्याख्यानं क्रियते। परु जाणंतु वि परद्रव्यं जानन्तोऽपि। के ते। परम-मुणि वीतरागस्वसंवेदनज्ञानरताः परममुनयः। किं कुर्वन्ति। पर-संसर्गु चयन्ति परसंसर्गं त्यजन्ति निश्चयेनाभ्यन्तरे रागादिभावकर्मज्ञानावरणादिद्रव्यकर्मशरीरादि-नोकर्म च बहिर्विषये मिथ्यात्वरगादिपरिणतासंवृतजनोऽपि परद्रव्यं भण्यते। तत्संसर्गं परिहरन्ति। यतः कारणात् पर-संगइँ [?] पूर्वोक्तबाह्याभ्यन्तर परद्रव्यसंसर्गेण परमप्यहं वीतराग-नित्यानन्दैकस्वभावपरमसमरसीभावपरिणतपरमात्मतत्त्वस्य। कथंभूतस्य। लक्ष्यहं लक्ष्यस्य ध्येयभूतस्य धनुर्विद्याभ्यासप्रस्तावे लक्ष्यरूपस्यैव जेण चलन्ति येन कारणेन चलन्ति त्रिगुप्तिसमाधेः सकाशात् च्युता भवन्तीति। अत्र परमध्यानाविघातकत्वान्मिथ्यात्वरगादिपरिणामस्तत्परिणतः पुरुषरूपो वा परसंसर्गस्त्यजनीय इति भावार्थः॥१०८॥

[त्यजन्ति] छोड़ देते हैं। [येन] क्योंकि [परसंगेन] परद्रव्यके सम्बन्धसे [लक्ष्यस्य] ध्यान करने योग्य जो [परमात्मनः] परमपद उससे [चलन्ति] चलायमान हो जाते हैं।

भावार्थ :—शुद्धोपयोगी मुनि वीतराग स्वसंवेदनज्ञानमें लीन हुए परद्रव्योंके साथ सम्बन्ध छोड़ देते हैं। अंदरके विकार रागादि भावकर्म और बाहरके शरीरादि ये सब परद्रव्य कहे जाते हैं। वे मुनिराज एक आत्मभावके सिवाय सब परद्रव्यका संसर्ग (सम्बन्ध) छोड़ देते हैं। तथा रागी, द्वेषी, मिथ्यात्वी, असंयमी जीवोंका सम्बन्ध छोड़ देते हैं। इनके संसर्गसे परमपद जो वीतरागनित्यानन्द अमूर्तस्वभाव परमसमरसीभावरूप जो परमात्मतत्त्व ध्यावने योग्य है, उससे चलायमान हो जाते हैं, अर्थात् तीन गुप्तिरूप परमसमाधिसे रहित हो जाते हैं। यहाँ पर परमध्यानके घातक जो मिथ्यात्व रागादि अशुद्ध परिणाम तथा रागी-द्वेषी पुरुषोंका संसर्ग सर्वथा त्याग करना चाहिये, यह सारांश है॥१०८॥

भावार्थ :—वीतराग स्वसंवेदनज्ञानमां रत परममुनिओ परद्रव्यने ज्ञाता थका परसंसर्गने छोडे छे—निश्चयथी अत्यन्तरमां रागादि भावकर्म, ज्ञानावरणादि द्रव्यकर्म अने शरीरादि नोकर्म तथा बहोरमां मिथ्यात्व, रागादिरूपे परिणत असंवृतजन (असंयमी जिव) अे अधुं परद्रव्य कडेवाय छे, तेनो संग छोडे छे; कारण के जेवी रीते धनुर्विद्याना अभ्यास समये भीजे लक्ष जतां, धनुर्धारी लक्ष्यरूपथी खलित थाय छे तेवी रीते मुनिओ पूर्वोक्त बाह्य, अत्यन्तर परद्रव्यना संसर्गथी ध्येयभूत, वीतरागनित्यानन्द ज जेनो अेक स्वभाव छे अेवा परमसमरसी भावरूपे परिणत परमात्मतत्त्वथी खलित थाय छे—त्रिगुप्तियुक्त समाधिथी च्युत थाय छे।

अहीं, परमध्यानना विघातक होवाथी मिथ्यात्व, रागादि परिणामरूप अथवा मिथ्यात्व रागादि परिणामोमां परिणत पुरुषरूप अेवो परसंसर्ग छोडवा योग्य छे, अेवो भावार्थ छे. १०८.

અધિકાર-૨ : દોહા-૧૦૯]

પરમાત્મપ્રકાશ:

[૩૯૯

અથ તમેવ પરદ્રવ્યસંસર્ગ ત્યાગં કથયતિ—

૨૩૬) જો સમ—ભાવહં બાહિરુ તિં સહું મં કરિ સંગુ ।

ચિંતા-સાયરિ પડહિ પર અણ્ણુ વિ ડજ્ઝાઇ અંગુ ॥૧૦૬॥

યઃ સમભાવાદ્ બાહ્યઃ તેન સહ મા કુરુ સંગમ્ ।

ચિંતાસાગરે પતસિ પરં અન્યદપિ દહ્યતે અઙ્ગુઃ ॥૧૦૬॥

યો ઇત્યાદિ । જો યઃ કોઽપિ સમ-ભાવહં બાહિરુ જીવિતમરણલાભાલાભાદિ સમભાવાનુકૂલવિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવજ્ઞાનપરમાત્મદ્રવ્યસમ્યક્શ્રદ્ધાનજ્ઞાનનુષ્ઠાનરૂપસમભાવબાહ્યઃ । તિં સહું મં કરિ સંગુ તેન સહ સંસર્ગ મા કુરુ હે આત્મન્ । યતઃ કિમ્ । ચિંતા-સાયરિ પડહિ રાગદ્વેષાદિકલ્લોલરૂપે ચિંતાસમુદ્રે પતસિ । પર પરં નિયમેન । અણ્ણુ વિ અન્યદપિ દૂષણં ભવતિ । કિમ્ । ડજ્ઝાઇ દહ્યતે વ્યાકુલં ભવતિ । કિં દહ્યતે । અંગુ શરીરં ઇતિ । અયમત્ર

આગે ડન્હીં પરદ્રવ્યોંકે સંબંધકો ફિર છુડાનેકા કથન કરતે હૈં—

ગાથા-૧૦૯

અન્વયાર્થ :—[યઃ] જો કોઈ [સમભાવાત્] સમભાવ અર્થાત્ નિજભાવસે [બાહ્ય] બાહ્ય પદાર્થ હૈં, [તેન સહ] ડનકે સાથ [સંગમ્] સંગ [મા કુરુ] મત કર । ક્યોંકિ ડનકે સાથ સંગ કરનેસે [ચિંતાસાગરે] ચિંતારૂપી સમુદ્રમેં [પતસિ] પડેગા, [પરં] કેવલ [અન્યદપિ] ઓર ડી [અંગઃ] શરીર [દહ્યતે] ડાહકો પ્રાસ હોગા, અર્થાત્ અંદરસે જલતા રહેગા ।

ભાવાર્થ :—જો કોઈ જીવિત, મરણ, લાભ, અલાભાદિમેં તુલ્યભાવ ડસકે સંમુખ જો નિર્મલ જ્ઞાન ડર્શન સ્વભાવ પરમાત્મ દ્રવ્ય ડસકા સમ્યક્ શ્રદ્ધાન જ્ઞાન આચરણરૂપ નિજભાવ ડસરૂપ સમભાવસે જો જુદે પદાર્થ હૈં, ડનકા સંગ છોડ ડે । ક્યોંકિ ડનકે સંગસે ચિંતારૂપી સમુદ્રમેં ગિર પડેગા । જો સમુદ્ર રાગ-દ્વેષરૂપી કલ્લોલોંસે વ્યાકુલ હૈ । ડનકે સંગસે મનમેં ચિંતા

હવે, તે જ પરદ્રવ્યના સંસર્ગને છોડવાનું કહે છે :—

ભાવાર્થ :—જે કોઈ જીવિત-મરણ, લાભ-અલાભ આદિમાં સમભાવને અનુકૂળ વિશુદ્ધજ્ઞાન અને વિશુદ્ધદર્શન જેનો સ્વભાવ છે એવા પરમાત્મદ્રવ્યનાં સમ્યક્શ્રદ્ધાન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્-અનુષ્ઠાનરૂપ સમભાવથી બાહ્ય (રહિત) છે તેની સાથે હે આત્મા! તું સંસર્ગ ન કર; કારણ કે તેની સાથે સંસર્ગ કરવાથી તું રાગદ્વેષાદિના કલ્લોલરૂપ ચિંતાસમુદ્રમાં પડીશ. વળી, બીજું દૂષણ એ આવશે કે શરીર પણ નિયમથી બળશે-વ્યાકુળ થશે.

४००]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : द्रोढ-११०

भावार्थः। वीतरागनिर्विकल्पसमाधिभावनाप्रतिपक्षभूतरागादिस्वकीयपरिणाम एव निश्चयेन पर इत्युच्यते। व्यवहारेण तु मिथ्यात्तरागादिपरिणतपुरुषः सोऽपि कथंचित्, नियमो नास्तीति॥ १०६॥

अथैतदेव परसंसर्गदूषणं दृष्टान्तेन समर्थयति—

२३७) भल्लाहं वि णासंति गुण जहं संसग्ग खलेहिं ।

वइसाणरु लोहहं मिलिउ तें पिट्टियइ घणेहिं ॥११०॥

भद्राणामपि नश्यन्ति गुणाः येषां संसर्गः खलैः ।

वैश्वानरो लोहेन मिलितः तेन पिट्टयते घनैः ॥११०॥

भल्लाहं वि इत्यादि। भल्लाहं वि भद्राणामपि स्वस्वभावसहितानामपि णासन्ति गुण नश्यन्ति परमात्मोपलब्धिलक्षणगुणाः। येषां किम्। जहं संसग्ग येषां संसर्गः। कै सह। खलेहिं उत्पन्न होगी, और शरीरमें दाह होगा। यहाँ तात्पर्य यह है, कि वीतराग निर्विकल्प परमसमाधिकी भावनासे विपरीत जो रागादि अशुद्ध परिणाम वे ही परद्रव्य कहे जाते हैं, और व्यवहारनयकर मिथ्यात्वी रागी-द्वेषी पुरुष पर कहे गये हैं। इन सबकी संगति सर्वदा दुःख देनेवाली है, किसी प्रकार सुखदायी नहीं है, ऐसा निश्चय है॥१०९॥

आगे परद्रव्यका प्रसंग महान् दुःखरूप हैं, यह कथन दृष्टान्तसे दृढ़ करते हैं—

गाथा-११०

अन्वयार्थ :—[खलैः सह] दुष्टोंके साथ [येषां] जिनका [संसर्गः] संबंध है, वह [भद्राणाम् अपि] उन विवेकी जीवोंके भी [गुणाः] सत्य शीलादि गुण [नश्यन्ति] नष्ट हो जाते हैं, जैसे [वैश्वानरः] आग [लोहेन] लोहेसे [मिलितः] मिल जाती है, [तेन] तभी [घनैः] घनोंसे [पिट्टयते] पीटी-कूटी जाती है।

भावार्थ :—विवेकी जीवोंके शीलादि गुण मिथ्यादृष्टि रागी द्वेषी अविवेकी जीवोंकी

अर्धी, आ भावार्थ छे के वीतराग निर्विकल्प समाधिनी भावनाथी प्रतिपक्षभूत रागादिऽप स्वकीय परिणाम ज निश्चयथी 'पर' ('परद्रव्य') कडेवाय छे अने व्यवहारथी मिथ्यात्व, रागादिऽपे परिणत पुरुष ते पण कथंचित्, (पर कडेवाय छे,) नियम नथी. १०९.

उवे, परद्रव्यनो संसर्ग दूषण छे अे ज कथनने दृष्टान्त वडे दढ करे छे :—

भावार्थ :—स्वस्वभावसहित भद्र जिवोना परमात्मानि प्राप्तिस्वरूप गुणो,

અધિકાર-૨ : દોહા-૧૧૧]

પરમાત્મપ્રકાશ:

[૪૦૧

પરમાત્મપદાર્થપ્રતિપક્ષભૂતૈર્નિશ્ચયનયેન સ્વકીયબુદ્ધિદોષરૂપૈઃ રાગદ્વેષાદિપરિણામૈઃ ચલૈર્દુષ્ટૈર્વ્યવહારેણ તુ મિથ્યાત્વરાગાદિપરિણતપુરુષૈઃ। અસ્મિન્નર્થે દૃષ્ટાન્તમાહ। વડ્સાણરુ લોહહં મિલિતૃ વૈશ્વાનરો લોહમિલિતઃ। તેં તેન કારણેન પિટ્ટિયઙ્ઘણેહિં પિટ્ટનક્રિયાં લભતે। કૈઃ ઘનૈરિતિ। અત્રાનાકુલત્વસૌખ્યવિઘાતકો યેન દૃષ્ટશ્રુતાનુભૂતભોગકાંક્ષારૂપનિદાનબન્ધાઘપધ્યાનપરિણામ એવ પરસંસર્ગસ્ત્યાજ્યઃ। વ્યવહારેણ તુ પરપરિણતપુરુષ ઇત્યાભિપ્રાયઃ॥૧૧૧૦॥

અથ મોહપરિત્યાગં દર્શયતિ—

૨૩૮) જોડ્ય મોહુ પરિચ્ચયહિ મોહુ ણ ભલ્લુહ હોડ ।

મોહાસત્તુહ સયલુ જગુ દુક્કુ સહંતુહ જોડ ॥૧૧૧॥

યોગિન્ મોહં પરિત્યજ મોહો ન ભદ્રો ભવતિ ।

મોહાસત્તં સકલં જગદ્ દુઃખં સહમાનં પશ્ય ॥૧૧૧॥

સંગતિસે નાશ હો જાતે હૈં। અથવા આત્માકે નિજગુણ મિથ્યાત્વ રાગાદિ અશુદ્ધ ભાવોંકે સંબંધસે મલિન હો જાતે હૈં। જૈસે અગ્નિ લોહેકે સંગમેં પીટી-કૂટી જાતી હૈ। યદ્યપિ આગકો ઘન કૂટ નહીં સકતા, પરંતુ લોહેકી સંગતિસે અગ્નિ ભી કૂટનેમેં આતી હૈ, ડસી તરહ ડોષોંકે સંગસે ગુણ ભી મલિન હો જાતે હૈં। યહ કથન જાનકર આકુલતા રહિત સુખકે ઘાતક જો ડેખે, સુને, અનુભવ કિયે ભોગોંકી વાંછારૂપ નિદાનબંધ આદિ ડોટે પરિણામરૂપી ડુષ્ટોંકી સંગતિ નહીં કરના, અથવા અનેક ડોષોંકર સહિત રાગી-દ્વેષી જીવોંકી ભી સંગતિ કભી નહીં કરના, યહ તાત્પર્ય હૈ ॥૧૧૦॥

આગે મોહકા ત્યાગ કરના ડિખલાતે હૈં—

ગાથા-૧૧૧

અન્વયાર્થ :—[યોગિન્] હે યોગી, તૂ [મોહં] મોહકો [પરિત્યજ] બિલકુલ ડોડ ડે,

પરમાત્મપદાર્થના પ્રતિપક્ષભૂત અને નિશ્ચયનયથી સ્વકીયબુદ્ધિદોષરૂપ દુષ્ટ રાગદ્વેષ આદિ પરિણામો અને વ્યવહારનયથી મિથ્યાત્વ, રાગાદિરૂપે પરિણત દુષ્ટ પુરુષો સાથેના સંસર્ગથી, નાશ પામે ડે. આનું સમર્થન કરવા માટે દૃષ્ટાંત કહે ડે. અગ્નિ લોહાનો સંગ પામે ડે તેથી ઘણ વડે ટિપાયા કરે ડે.

અહીં, અનાકુળતારૂપ સુખના વિઘાતક, દેખેલા, સાંભળેલા અને અનુભવેલા ભોગોની વાંછારૂપ નિદાનબંધ આદિ અપધ્યાનરૂપ પરિણામરૂપ જ પરસંસર્ગ ત્યાજ્ય ડે અને વ્યવહારથી પરપરિણત પુરુષ ત્યાજ્ય ડે, એવો અભિપ્રાય ડે. ૧૧૦.

હવે, મોહનો ત્યાગ કરવાનું ડર્શાવે ડે :—

४०२]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : द्रोणी-१११]

जोइय इत्यादि। जोइय हे योगिन् मोहु परिच्छयहि निर्मोहपरमात्मस्वरूपभावना-
प्रतिपक्षभूतं मोहं त्यज। कस्मात्। मोहु ण भल्लउ होइ मोहो भद्रः समीचीनो न भवति।
तदपि कस्मात्। मोहासत्तउ सयलु जगु मोहासत्तं समस्तं जगत् निर्मोहशुद्धात्मभावनारहितं
दुक्खु सहंतउ जोइ अनाकुलत्वलक्षणपारमार्थिकसुखविलक्षणमाकुलत्वोपादकं दुःखं सहमानं
पश्येति। अत्रास्तां तावद् बहिरङ्गपुत्रकलत्रादौ पूर्वं परित्यक्ते पुनर्वासनावशेन स्मरणरूपो मोहो
न कर्तव्यः। शुद्धात्मभावनास्वरूपं तपश्चरणं तत्साधकभूतशरीरं तस्यापि स्थित्यर्थमशनपानादिकं
यद्गृह्यमाणं तत्रापि मोहो न कर्तव्य इति भावार्थः॥१११॥

अथ स्थलसंख्याबहिर्भूतमाहारमोहविषयनिराकरणसमर्थनार्थं प्रक्षेपकत्रयमाह तद्यथा—

क्योंकि [मोहः] मोह [भद्रः न भवति] अच्छा नहीं होता है, [मोहासत्तं] मोहसे आसक्त
[सकलं जगत्] सब जगत् जीवोंको [दुःखं सहमानं] क्लेश भोगते हुए [पश्य] देख।

भावार्थ :—जो आकुलता रहित है, वह दुःखका मूल मोह है। मोही जीवोंको दुःख
सहित देखो। वह मोह परमात्मस्वरूपकी भावनाका प्रतिपक्षी दर्शनमोह चारित्रमोहरूप है।
इसलिये तू उसको छोड़। पुत्र, स्त्री आदिकमें तो मोहकी बात दूर रहे, यह तो प्रत्यक्षमें त्यागने
योग्य ही है, और विषय-वासनाके वश देह आदिक परवस्तुओंका रागरूप मोह-जाल है, वह भी
सर्वथा त्यागना चाहिये। अंतर बाह्य मोहका त्यागकर सम्यक् स्वभाव अंगीकार करना। शुद्धात्मा
की भावनारूप जो तपश्चरण उसका साधक जो शरीर उसकी स्थितिके लिये अन्न जलादिक लिये
जाते हैं, तो भी विशेष राग न करना, राग रहित नीरस आहार लेना चाहिये ॥१११॥

आगे स्थलसंख्याके सिवाय जो प्रक्षेपक दोहे हैं, उनके द्वारा आहारका मोह निवारण
करते हैं—

भावार्थ :—हे योगी! तू निर्मोह अथवा परमात्मस्वरूपकी भावनाकी प्रतिपक्षभूत अथवा
मोहने तू छोड़, कारण के मोह समीचीन नहीं। शा माटे? कारण के निर्मोह अथवा शुद्ध आत्मानकी
भावनाकी रचित मोहासक्त समस्त जगतने, आकुलता जेनुं लक्षण छे अथवा पारमार्थिक सुभती
विलक्षण अने आकुलताना उत्पादक अथवा दुःखने सडन करतुं, तू देखे।

अहाँ, कहे छे के पूर्वे छोडी दीधेल बडिरंग स्त्री, पुत्रादिमां इरीथी वासनाना वशे
स्मरणरूप मोह तो न करवो अ तो ठीक, परंतु शुद्धात्मानकी भावनास्वरूप जे तपश्चरण तेना
साधकभूत जे शरीर तेनी स्थिति माटे (तेने टकाववा माटे) पण जे अन्न, जणादिक लेवामां
आवे छे तेमनी उपर पण मोह न करवो, अथवा भावार्थ छे. १११.

उवे, आहारना मोहना त्यागनुं समर्थन करवा माटे स्थलसंख्याकी बडार त्रण प्रक्षेपक
गाथासूत्रो कहे छे :—

२३६) काऊण णग्गरूवं बीभस्सं दड्ढ-मडय-सारिच्छं ।

अहिलससि किं ण लज्जसि भिक्खाए भोयणं मिट्ठं ॥१११*२॥

कृत्वा नग्नरूपं बीभत्सं दग्धमृतकसदृशम् ।

अभिलषसि किं न लज्जसे भिक्षायां भोजनं मिष्टम् ॥१११*२॥

काऊण इत्यादि। काऊण कृत्वा। किम् णग्गरूवं नग्नरूपं निर्ग्रन्थं जिनरूपम्। कथंभूतम्। बीभस्सं (च्छं?) भयानकम्। पुनरपि कथंभूतम्। दड्ढ-मडय-सारिच्छं दग्धमृतक-सदृशम्। एवंविधिं रूपं धृत्वा हे तपोधन अहिलससि अभिलाषं करोषि किं ण लज्जसि लज्जां किं न करोषि किं कुर्वाणः सन्। भिक्खाए भोयणं मिट्ठं भिक्षायां भोजनं मिष्टं इति मन्यमानः सन्निति। श्रावकेण तावदाहाराभयभैषज्यशास्त्रदानं तात्पर्येण दातव्यम्। आहारदानं येन दत्तं तेन

गाथा-१११*२

अन्वयार्थः—[बीभत्सं] भयानक देहके मैलसे युक्त [दग्धमृतकसदृशम्] जले हुए मुरदेके समान रूपरहित ऐसे [नग्नरूपं] वस्त्र रहित नग्नरूपको [कृत्वा] धारण करके हे साधु, तू [भिक्षायां] परके घर भिक्षाको भ्रमता हुआ उस भिक्षामें [मिष्टम्] स्वादयुक्त [भोजनं] आहारकी [अभिलषसि] इच्छा करता है, तो तू [किं न लज्जसि] क्यों नहीं शरमाता? यह बड़ा आश्चर्य है।

भावार्थः—पराये घर भिक्षाको जाते मिष्ट आहारकी इच्छा धारण करता है, सो तुझे लाज नहीं आती? इसलिये आहारका राग छोड़ अल्प और नीरस, आहार उत्तम कुली श्रावकके घर साधुको लेना योग्य है। मुनिको राग-भाव रहित आहार लेना चाहिये। स्वादिष्ट सुंदर आहारका राग करना योग्य नहीं है। और श्रावकको भी यही उचित है, कि भक्ति-भावसे मुनिको निर्दोष आहार देवे, जिसमें शुभका दोष न लगे। और आहारके समय ही आहारमें मिली हुई निर्दोष औषधि दे, शास्त्रदान करे, मुनियोंका भय दूर करे, उपसर्ग निवारण करे। यही

भावार्थः—श्रावके तो तात्पर्यपूर्वक आहार, अभय, भैषज्य अने शास्त्र अने यार प्रकारनुं दान आपवुं जोईअे. जेणे आहारदान आप्युं तेषे शुद्ध आत्मानि अनुभूतिनुं साधक बाह्य अभ्यंतर भेदथी भेदवाणुं बार प्रकारनुं तपश्चरणनुं दान आप्युं छे. तेषे शुद्ध आत्मानि भावनास्वरूप संयमना साधक अेवा देहनी स्थिति पण करी छे अने तेषे शुद्धात्मोपलंबनी प्राप्तिरूप भोक्षगति पण आपी छे.

जोके आ प्रमाणेना गुणथी विशिष्ट यार प्रकारना दान श्रावको आपे छे तोपण निश्चय

४०४]

योगीन्द्रदेवविरचितः [अधिकार-२ : ६०६-१११*३

शुद्धात्मानुभूतिसाधकं बाह्याभ्यन्तरभेदभिन्नं द्वादशविधं तपश्चरणं दत्तं भवति। शुद्धात्मभावना-
लक्षणसंयमसाधकस्य देहस्यापि स्थितिः कृता भवति। शुद्धात्मोपलंभप्राप्तिरूपा भवान्तरगतिरपि
दत्ता भवति। यद्यप्येवमादिगुणविशिष्टं चतुर्विधदानं श्रावकाः प्रयच्छन्ति तथापि निश्चयव्यवहार-
रत्नत्रयाराधकतपोधनेन बहिरङ्गसाधनीभूतमाहारादिकं किमपि गृह्यतापि स्वस्वभावप्रतिपक्षभूतो
मोहो न कर्तव्य इति तात्पर्यम् ॥१११*२॥

अथ :—

२४०) जइ इच्छसि भो साधू बारह-विह-तवहलं महा-विउलं ।

तो मण-वयणे काए भोयण-गिद्धी विवज्जेसु ॥१११*३॥

यदि इच्छसि भो साधो द्वादशविधतपःफलं महद्विपुलम् ।

ततः मनोवचनयोः काये भोजनगृद्धिं विवर्जयस्व ॥१११*३॥

गृहस्थको योग्य है। जिस गृहस्थने यतीको आहार दिया, उसने तपश्चरण दिया, क्योंकि
संयमका साधन शरीर है, और शरीरकी स्थिति अन्न जलसे है। आहारके ग्रहण करनेसे तपस्याकी
बढ़वारी होती है। इसलिये आहारका दान तपका दान है। यह तप-संयम शुद्धात्माकी
भावनारूप है, और ये अंतर बाह्य बारह प्रकारका तप शुद्धात्माकी अनुभूतिका साधक है। तप
संयमका साधन दिगम्बर का शरीर है। इसलिये आहारके देनेवालेने यतीके देहकी रक्षा की,
और आहारके देनेवालेने शुद्धात्माकी प्राप्तिरूप मोक्ष दी। क्योंकि मोक्षका साधन मुनिव्रत है,
और मुनिव्रतका साधन शरीर है, तथा शरीरका साधन आहार है। इसप्रकार अनेक गुणोंको उत्पन्न
करनेवाला आहारादि चार प्रकारका दान उसको श्रावक भक्तिसे देता है, तो भी निश्चय व्यवहार
रत्नत्रयके आराधक योगीश्वर महातपोधन आहारको ग्रहण करते हुए भी राग नहीं करते हैं।
राग-द्वेष-मोहादि परिणाम निजभावके शत्रु हैं, यह सारांश हुआ ॥१११*२॥

आगे फिर भी भोजनकी लालसाको त्याग कराते हैं—

गाथा-१११*३

अन्वयार्थ :—[भो साधो] हे योगी, [यदि] जो तू [द्वादशविधतपः फलं] बारह
प्रकार तपका फल [महद्विफलं] बड़ा भारी स्वर्ग मोक्ष [इच्छसि] चाहता है, [ततः] तो
व्यवहाररत्नत्रयना आराधक अेवा तपोधने बहिरंग साधनभूत कोरुँ पण आहारादिकने उरुण
करतां छतां पण, स्वस्वभावथी प्रतिपक्षभूत मोह न करवो, अेवुं तात्पर्य छे. १११*२.

उवे, इरी पण भोजननी लालसानो त्याग करावे छे :—

અધિકાર-૨ : દોહા-૧૧૧*૪]

પરમાત્મપ્રકાશ:

[૪૦૫

જઈ ઇચ્છસિ યદિ ઇચ્છસિ ભો સાધો દ્વાદશવિધતપઃફલમ્ । કથંભૂતમ્ । મહદ્વિપુલં
સ્વર્ગાપવર્ગરૂપં તતઃ કારણાત્ વીતરાગનિજાનન્દૈકસુખરસાસ્વાદાનુભવેન તૃપ્તો ભૂત્વા
મનોવચનકાયેષુ ભોજનગૃહ્ણિ વર્જય ઇતિ તાત્પર્યમ્ ॥૧૧૧*૩॥

ઉક્તં ચ—

૨૪૧) જે સરસિં સંતુટ્ટ-મણ વિરસિ કસાઝ વહંતિ ।

તે મુણિ ભોયણ-ઘાર ગણિ ણવિ પરમત્થુ મુણંતિ ॥૧૧૧*૪॥

યે સરસેન સંતુષ્ટમનસઃ વિરસે કષાયં વહન્તિ ।

તે મુનયઃ ભોજનગૃહ્ણાઃ ગણય નૈવ પરમાર્થ મન્યન્તે ॥૧૧૧*૪॥

જે ઇત્યાદિ । જે સરસિં સંતુટ્ટમણ યે કેચન સરસેન સરસાહારેણ સંતુષ્ટમનસઃ વિરસિ
કસાઝ વહંતિ વિરસે વિરસાહારે સતિ કષાયં વહન્તિ કુર્વન્તિ તે તે પૂર્વોક્તાઃ મુણિ
વીતરાગ નિજાનંદ એક સુખરસકા આસ્વાદ ઉસકે અનુભવસે તૃપ્ત હુઆ [મનોવચનયોઃ] મન,
વચન ઓર [કાયે] કાયસે [ભોજનગૃહ્ણિ] ભોજનકી લોલુપતા કો [વિવર્જયસ્વ] ત્યાગ કર
દે । યહ સારાંશ હૈ ॥૧૧૧*૩॥

ઓર ભી કહા હૈ—

ગાથા-૧૧૧*૪

અન્વચાર્થ :—[યે] જો જોગી [સરસેન] સ્વાદિષ્ટ આહારસે [સંતુષ્ટમનસઃ] હર્ષિત
હોતે હૈ, ઓર [વિરસે] નીરસ આહારમેં [કષાયં] ક્રોધાદિ કષાય [વહંતિ] કરતે હૈ, [તે
મુનયઃ] વે મુનિ [ભોજન ગૃહ્ણાઃ] ભોજનકે વિષયમેં ગૃહ્ણપક્ષીકે સમાન હૈ, એસા તૂ [ગણય]
સમજ્ઞ । વે [પરમાર્થ] પરમતત્ત્વકો [નૈવ મન્યંતે] નહીં સમજ્ઞતે હૈ ।

ભાવાર્થ :—જો કોઈ વીતરાગકે માર્ગસે વિમુખ હુએ યોગી રસ સહિત સ્વાદિષ્ટ આહારસે
ખુશ હોતે હૈ, કભી કિસીકે ઘર છહ રસયુક્ત આહાર પાવેં તો મનમેં હર્ષ કરેં, આહારકે દેનેવાલેસે

ભાવાર્થ :—હે યોગી! જો તું બાર પ્રકારના તપનું મહાન ભારે ફળ એવા સ્વર્ગ-મોક્ષને
ઈચ્છે છે, તો વીતરાગ નિજાનંદ એક સુખરસનો આસ્વાદરૂપ અનુભવથી તૃપ્ત થયો થકો, મન,
વચન અને કાયાથી ભોજનની લોલુપતાનો ત્યાગ કર! એ સારાંશ છે. ૧૧૧*૩.

વળી, કહ્યું છે કે :—

ભાવાર્થ :—ગૃહસ્થોનો આહારદાનાદિક જ પરમ ધર્મ છે, સમ્યક્ત્વ સહિત તેનાથી
(આહારાદિકથી) જ તેઓ પરંપરાએ મોક્ષ મેળવે છે શા માટે ગૃહસ્થોનો તે જ પરમ ધર્મ છે?

मुनयस्तपोधनाः भोयणधार गणि भोजनविषये गृध्रसदृशान् गणय मन्यस्व जानीहि। इत्थंभूताः सन्तः णवि परमत्थु मुणंति नैव परमार्थं मन्यन्ते जानन्तीति। अयमत्र भावार्थः। गृहस्थानामाहारदानादिकमेव परमो धर्मस्तेनैव सम्यक्त्वपूर्वेण परंपरया मोक्षं लभन्ते कस्मात् स एव परमो धर्म इति चेत्, निरन्तरविषयकषायाधीनतया आर्तरौद्रध्यानरतानां निश्चयरत्नत्रय-लक्षणस्य शुद्धोपयोगपरमधर्मस्यावकाशो नास्तीति। शुद्धोपयोगपरमधर्मरतैस्तपोधनैस्त्वन्नपानादि-विषये मानापमानसमतां कृत्वा यथालाभेन संतोषः कर्तव्य इति॥१११*४॥

अथ शुद्धात्मोपलम्भाभावे सति पञ्चेन्द्रियविषयासक्त जीवानां विनाशं दर्शयति—

प्रसन्न होते हैं, यदि किसीके घर रस रहित भोजन मिले तो कषाय करते हैं, उस गृहस्थको बुरा समझते हैं, वे तपोधन नहीं हैं, भोजनके लोलुपी हैं। गृद्धपक्षीके समान हैं। ऐसे लोलुपी यती देहमें अनुरागी होते हैं, परमात्म-पदार्थको नहीं जानते। गृहस्थोंके तो दानादिक ही बड़े धर्म हैं। जो सम्यक्त्व सहित दानादि करे, तो परम्परासे मोक्ष पावे। क्योंकि श्रावकका दानादिक ही परमधर्म है। वह ऐसे हैं, कि ये गृहस्थ-लोग हमेशा विषय कषायके आधीन हैं, इससे इनके आर्त रौद्र ध्यान उत्पन्न होते रहते हैं, इस कारण निश्चय रत्नत्रयरूप शुद्धोपयोग परमधर्मका तो इनके ठिकाना ही नहीं है, अर्थात् गृहस्थोंके शुभोपयोगकी ही मुख्यता है। और शुद्धोपयोगी मुनि इनके घर आहार लेवें, तो इसके समान अन्य क्या ? श्रावकका तो यही बड़ा धर्म है, जो कि यती, अर्जिका, श्रावक, श्राविका इन सबको विनयपूर्वक आहार दे। और यतीका यही धर्म है, अन्न जलादिमें राग न करे, और मान-अपमानमें समताभाव रखे। गृहस्थके घर जो निर्दोष आहारादिक जैसा मिले वैसा लेवे, चाहे चावल मिले, चाहे अन्य कुछ मिले। जो मिले उसमें हर्ष विषाद न करे। दूध, दही, घी, मिष्ठान, इनमें इच्छा न करे। यही जिनमार्गमें यतीकी रीति हैं॥१११*४॥

आगे शुद्धात्माकी प्राप्तिके अभावमें जो विषयी जीव पाँच इंद्रियोंके विषयोंमें आसक्त हैं, उनका अकाज (विनाश) होता है, ऐसा दिखलाते हैं—

(अे कारणे के) निरंतर विषयकषायने आधीन होवाथी तेवा आर्त अने रौद्रध्यानमां रत जिवोने निश्चयरत्नत्रयस्वरूपे शुद्धोपयोगरूप परमधर्मनो तो अवकाश नथी. (अर्थात् गृहस्थोने शुभोपयोगनी ज मुष्यता छे.)

शुद्धोपयोगरूप परमधर्ममां रत तपोधनोअे तो अन्न-पानादि बाधतमां मान-अपमानमां समता धारीने यथालाभथी (जे मणे तेमां) संतोष करी लेवो जोईअे—(संतोष राभवो जोईअे). १११*४.

उवे, शुद्धात्मानी प्राप्तिनो अभाव होतां, पांय इंद्रियना विषयमां आसक्त जिवोने विनाश थाय छे, अेम दशावे छे :—

२४२) रूवि पयंगा सद्दि मय गय फासहिं णासंति ।

अलिउल गंधइं मच्छ रसि किम अणुराउ करंति ॥११२॥

रूपे पतङ्गाः शब्दे मृगाः गजाः स्पर्शैः नश्यन्ति ।

अलिकुलानि गन्धेन मत्स्याः रसे किं अनुरागं कुर्वन्ति ॥११२॥

रूवि इत्यादि। रूपे समासक्ताः पतङ्गाः शब्दे मृगा गजाः ^१स्पर्शैः गन्धेनालिकुलानि मत्स्या रसासक्ता नश्यन्ति यतः कारणात् ततः कारणात्कथं तेषु विषयेष्वनुरागं कुर्वन्तीति। तथाहि पञ्चेन्द्रियविषयाकांक्षाप्रभृतिसमस्तापध्यानविकल्पै रहितः शून्यः स्पर्शनादीन्द्रियकषायातीतनिर्दोषि-परमात्मसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुचरणरूपनिर्विकल्पसमाधिसंजातवीतरागपरमाह्लादैकलक्षणसुखामृतरसास्वादेन पूर्ण कलशवद्भरितावस्थः केवलज्ञानादिव्यक्तिरूपस्य कार्यसमयसारस्योत्पादकः शुद्धोपयोगस्वभावो

गाथा-११२

अन्वयार्थः—[रूपे] रूपमें लीन हुए [पतंगा] पतंग जीव दीपकमें जलकर मर जाते हैं, [शब्दे] शब्द विषयमें लीन [मृगाः] हिरण व्याधके बाणोंसे मारे जाते हैं, [गजाः] हाथी [स्पर्शैः] स्पर्श विषयके कारण गड्ढेमें पड़कर बाँधे जाते हैं, [गंधेन] सुगंधकी लोलुपतासे [अलिकुलानि] भौरै काँटोंमें या कमलमें दबकर प्राण छोड़ देते और [रसे] रसके लोभी [मत्स्याः] मच्छ [नश्यन्ति] धीवरके जालमें पड़कर मारे जाते हैं। एक एक विषय कषायकर आसक्त हुए जीव नाशको प्राप्त होते हैं, तो पंचेन्द्रिका कहना ही क्या है? ऐसा जानकर विवेकी जीव विषयोंमें [किं] क्या [अनुरागं] प्रीति [कुर्वन्ति] करते हैं? कभी नहीं करते।

भावार्थः—पंचेन्द्रियके विषयोंकी इच्छा आदि जो सब छोटे ध्यान वे ही हुए विकल्प उनसे रहित विषय कषाय रहित जो निर्दोष परमात्मा उसका सम्यक् श्रद्धान ज्ञान आचरणरूप जो निर्विकल्प समाधि, उससे उत्पन्न वीतराग परम आह्लादरूप सुख-अमृत, उसके रसके स्वादकर पूर्ण कलशकी तरह भरे हुए जो केवलज्ञानादि व्यक्तिरूप कार्यसमयसार, उसका

भावार्थः—पांच इंद्रियना विषयोनी आकांक्षाथी मांडीने समस्त अपध्यानना विकल्पोथी रक्षित-शून्य (प्राणी), स्पर्शनादि इंद्रिय विषयकषायथी अतीत अवा निर्दोष परमात्मानां सम्यक् श्रद्धान, सम्यग्ज्ञान, सम्यग् अनुचरणरूप निर्विकल्प समाधिथी उत्पन्न वीतराग परम आह्लाद जेनुं अेक लक्षण अे अवा सुखामृतरसना आस्वादथी, पूर्ण छलोछल तरेला कणशनी जेम परिपूर्ण, केवणज्ञानादिनी व्यक्तितरूप कार्यसमयसारनो उत्पादक अेवो ज शुद्धोपयोगस्वभाव कारण

१. पाठान्तरः :—स्पर्शैः = स्पर्शैः.

४०८]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : ६०६-११३

योऽसावेवंभूतः कारणसमयसारः तद्भावनारहिता जीवाः पञ्चेन्द्रियविषयाभिलाषवशीकृता नश्यन्तीति ज्ञात्वा कथं तत्रासक्तिं गच्छन्ति ते विवेकिन इति। अत्र पतङ्गादय एकैकविषयासक्ता नष्टाः, ये तु पञ्चेन्द्रियविषयमोहितास्ते विशेषेण नश्यन्तीति भावार्थः॥११२॥

अथ लोभकषायदोषं^१ दर्शयति—

२४३) जोइय लोहु परिच्चयहि लोहु ण भल्लउ होइ ।

लोहासत्तउ सयलु जगु दुक्खु सहंतउ जोइ ॥११३॥

योगिन् लोभं परित्यज लोभो न भद्रः भवति ।

लोभासक्तं सकलं जगद् दुःखं सहमानं पश्य ॥११३॥

उत्पन्न करनेवाला जो शुद्धोपयोगरूप कारण समयसार, उसकी भावनासे रहित संसारीजीव विषयोंके अनुरागी पाँच इन्द्रियोंके लोलुपी भव भवमें नाश पाते हैं। ऐसा जान कर इन विषयोंमें विवेकी कैसे रागको प्राप्त हों ? कभी विषयाभिलाषी नहीं होते। पतंगादिक एक एक विषयमें लीन हुए नष्ट हो जाते हैं, लेकिन जो पाँच इन्द्रियोंके विषयोंमें मोहित हैं, वे वीतराग चिदानन्दस्वभाव परमात्मतत्त्व उसको न सेवते हुए, न जानते हुए, और न भावते हुए, अज्ञानी जीव मिथ्या मार्गको वाँछते, कुमार्गकी रुचि रखते हुए नरकादि गतिमें घानीमें पिलना, करोंतसे विदरना, और शूली पर चढ़ना इत्यादि अनेक दुःखोंको देहादिककी प्रीतिसे भोगते हैं। ये अज्ञानी जीव वीतरागनिर्विकल्प परमसमाधिसे पराङ्मुख हैं, जिनके चित्त चंचल हैं, कभी निश्चल चित्तकर निजरूपको नहीं ध्यावते हैं। और जो पुरुष स्नेहसे रहित हैं, वीतरागनिर्विकल्प समाधिमें लीन हैं, वे ही लीलामात्रमें संसारको तैर जाते हैं॥११२॥

आगे लोभकषायका दोष कहते हैं—

गाथा-११३

अन्वयार्थ :—[योगिन्] हे योगी, तू [लोभं] लोभको [परित्यज] छोड, [लोभो]

समयसार तेनी भावनाशी रहित अने पांच इन्द्रियोना विषयोनी अभिलाषाने वश थयेलां जवो नाश पाभे छे.

अहीं, पतंगादि जवो अेक अेक विषयमां आसक्त थईने नाश पाभे छे तो पछी जेओ पांचेय इन्द्रियोना विषयमां मोहित छे तेओ तो विशेषपणे नाश पाभे छे, अेवो भावार्थ छे. ११२.

उवे, लोभ कषायनो दोष बतावे छे :—

१ पा६१-न्तर :—दर्शयति = प्रतिपादयति

अधिकार-२ : द्रोडा-११४]

परमात्मप्रकाशः

[४०८

हे योगिन् लोभं परित्यज। कस्मात्। लोभो भद्रः समीचीनो न भवति। लोभासक्तं समस्तं जगद् दुःखं सहमानं पश्येति। तथाहि—लोभकषायविपरीतात् परमात्मस्वभावाद्विपरीतं लोभं त्यज हे प्रभाकरभट्ट। यतः कारणात् निर्लोभपरमात्मभावनारहिताजीवा दुःखमुपभुञ्जानास्तिष्ठन्तीति तात्पर्यम् ॥११॥

अथामुमेव लोभकषायदोषं दृष्टान्तेन समर्थयति—

२४४) तलि अहिरणि वरि घण-वडणु संडस्सय-लुंचोडु ।

लोहहं लग्गिवि हुयवहहं पिक्खु पडंतउ तोडु ॥११४॥

तले अधिकरणं उपरि घनपातनं संदशकुलुञ्चनम् ।

लोहं लगित्वा हुतवहस्य पश्य पतत् त्रोटनम् ॥११४॥

तले अधस्तनभागेऽधिकरणसंज्ञोपकरणं उपरितनभागे घनघातपातनं तथैव संडसक-

यह लोभ [भद्रः न भवति] अच्छा नहीं है, क्योंकि [लोभासक्तं] लोभमें फँसे हुए [सकलं जगत्] सम्पूर्ण जगत्को [दुःखं सहमानं] दुःख सहते हुए [पश्य] देख।

भावार्थ :—लोभकषायसे रहित जो परमात्मस्वभाव उससे विपरीत जो इसभव परभवका लोभ, धन धान्यादिका लोभ उसे तू छोड़। क्योंकि लोभी जीव भव भवमें दुःख भोगते हैं, ऐसा तू देख रहा है ॥११३॥

आगे लोभकषायके दोषको दृष्टान्तसे पुष्ट करते हैं—

गाथा-११४

अन्वयार्थ :—[लोहं लगित्वा] जैसे लोहेका संबंध पाकर [हुतवहं] अग्नि [तले] नीचे रखे हुए [अधिकरणं उपरि] अहरन (निहाई) के ऊपर [घनपातनं] घनकी चोट, [संदशकुलुञ्चनम्] संडासीसे खेंचना, [पतत् त्रोटनम्] चोट लगनेसे टूटना, इत्यादि दुःखोंको सहती हैं, ऐसा [पश्य] देख।

भावार्थ :—लोहेकी संगतिसे लोकप्रसिद्ध देवता अग्नि दुःख भोगती हैं, यदि लोहेका

भावार्थ :—हे प्रभाकरभट्ट! लोभकषायथी विपरीत अथवा परमात्मस्वभावथी विपरीत लोभने तुं छोड़, कारण के निर्लोभ अथवा परमात्मान्नी भावनाथी रहित श्रवो दुःख भोगवी रह्यां छे. ११३.

उवे, आ ४ लोभकषायना दोष दृष्टान्तथी सिद्ध करे छे :—

४१०]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : द्रोडा-११५

संज्ञेनोपकरणेन लुञ्चनमाकर्षणम् । केन । लोहपिण्डनिमित्तेन । कस्य । हुतभुजोऽग्नेः त्रोटनं खण्डनं पतन्त पश्येति । अयमत्र भावार्थः । यथा लोहपिण्डसंसर्गादग्निरज्ञानिलोकपूज्या प्रसिद्धा देवता पिष्टनक्रियां लभते तथा लोभादिकषायपरिणतिकारणभूतेन पञ्चेन्द्रियशरीरसंबन्धेन निर्लोभपरमात्मतत्त्वभावना रहितो जीवो घनघातस्थानीयानि नारकादिदुःखानि बहुकालं सहत इति ॥११४॥

अथ स्नेहपरित्यागं कथयति—

२४५) जोइय णेहु परिच्चयहि णेहु ण भल्लउ होइ ।

णेहासत्तउ सयलु जगु दुक्खु सहंतउ जोइ ॥११५॥

योगिन् स्नेहं परित्यज स्नेहो न भद्रो भवति ।

स्नेहासक्तं सकलं जगद् दुःखं सहमानं पश्य ॥११५॥

सम्बन्ध न करे तो इतने दुःख क्यों भोगे, अर्थात् जैसे अग्नि लोहपिंडके सम्बन्धसे दुःख भोगती है, उसी तरह लोह अर्थात् लोभके कारणसे परमात्मतत्त्वकी भावनासे रहित मिथ्यादृष्टि जीव घनघातके समान नरकादि दुःखोंको बहुत काल तक भोगता है ॥११४॥

आगे स्नेहका त्याग दिखलाते हैं—

गाथा-११५ विद्यानं ६.

अन्वयार्थ :—[योगिन्] हे योगी, रागादि रहित वीतराग परमात्मपदार्थके ध्यानमें ठहरकर ज्ञानका वैरी [स्नेहं] स्नेह (प्रेम) को [परित्यज] छोड़, [स्नेहः] क्योंकि स्नेह [भद्रः न भवति] अच्छा नहीं है, [स्नेहासक्तं] स्नेहमें लगा हुआ [सकलं जगत्] समस्त संसारीजीव [दुःखं सहमानं] अनेक प्रकार शरीर और मनके दुःख सह रहे हैं, उनको तू [पश्य] देख । ये संसारीजीव स्नेह रहित शुद्धात्मतत्त्वकी भावनासे रहित हैं, इसलिए नाना प्रकारके दुःख भोगते हैं । दुःखका मूल एक देहादिकका स्नेह ही है ।

भावार्थ :—जेम લોઢાના ગોળાના સંસર્ગથી અગ્નિ કે જે અજ્ઞાની લોકોમાં પૂજ્ય અને પ્રસિદ્ધ દેવ છે તે પણ ટિપાય છે, તેમ લોભાદિ કષાયપરિણતિના કારણભૂત પંચેન્દ્રિય શરીરના સંબંધથી નિર્લોભ પરમાત્મતત્ત્વની ભાવનાથી રહિત જીવ ઘણા ઘા સમાન નરકાદિનાં દુઃખો ઘણા કાળ સુધી સહન કરે છે. ૧૧૪.

હવે, સ્નેહનો ત્યાગ કરવાનું કહે છે :—

रागादिस्नेहप्रतिपक्षभूते वीतरागपरमात्मपदार्थध्याने स्थित्वा शुद्धात्मतत्त्वाद्विपरीतं हे योगिन् स्नेहं परित्यज। कस्मात्। स्नेहो भद्रः समीचीनो न भवति। तेन स्नेहेनासक्तं सकलं जगन्निःस्नेहशुद्धात्मभावनारहितं विविधशारीरमानसरूपं बहुदुःखं सहमानं पश्येति। अत्र भेदाभेदरत्नत्रयात्मकमोक्षमार्गं मुक्त्वा तत्रप्रतिपक्षभूते मिथ्यात्वरगादौ स्नेहो न कर्तव्य इति तात्पर्यम्। उक्तं च—“तावदेव सुखी जीवो यावन्न स्निह्यते क्वचित्। स्नेहानुविद्धहृदयं दुःखमेव पदे पदे॥” ॥११५॥

अथ स्नेहदोषं दृष्टान्तेन द्रढयति—

२४६) जल-सिंचणु पय-णिदलणु पुणु पुणु पीलण-दुक्खु ।

णेहहं लग्गिवि तिल-णियरु जंति सहंतउ पिक्खु ॥११६॥

जलसिञ्चन पादनिर्दलनं पुनः पुनः पीडनदुःखम् ।

स्नेहं लगित्वा तिलनिकरं यन्त्रेण सहमानं पश्य ॥११६॥

भावार्थ :—यहाँ भेदाभेदरत्नत्रयरूप मोक्षके मार्गसे विमुख होकर मिथ्यात्व रागादिमें स्नेह नहीं करना, यह सारांश है। क्योंकि ऐसा कहा भी है, कि जब तक यह जीव जगत्से स्नेह न करे, तब तक सुखी है, और जो स्नेह सहित हैं, जिनका मन स्नेहसे बँध रहा है, उनको हर जगह दुःख ही है ॥११५॥

आगे स्नेहका दोष दृष्टान्तसे दृढ़ करते हैं—

गाथा-११६

अन्वयार्थ :—[तिलनिकरं] जैसे तिलोंका समूह [स्नेहं लगित्वा] स्नेह (चिकनाई)

भावार्थ :—हे योगी! रागादि स्नेहथी प्रतिपक्षभूत अवा वीतराग परमात्म-पदार्थना ध्यानमां स्थित थईने शुद्ध आत्मतत्त्वथी विपरीत अवा स्नेहने तुं छोड. शा माटे? कारण के स्नेह समीचीन नथी. ते स्नेहमां आसक्त सकण जगतने निःस्नेह अवा शुद्ध आत्मानी भावनाथी रक्षित शारीरिक अने मानसिक अनेक प्रकारनां घषां दुःखोने सडन करतुं, तुं देष.

अई, भेदाभेदरत्नत्रयात्मक मोक्षमार्ग छोडीने, तेना प्रतिपक्षभूत मिथ्यात्व, रागादिमां स्नेह न करवो अेवुं तात्पर्य छे. क्खुं पण छे के “तावदेव सुखी जीवो यावन्न स्निह्यते क्वचित्। स्नेहानुविद्धहृदयं दुःखमेव पदे पदे॥” (अर्थ :—जव त्यां सुधी सुभी छे के जयां सुधी जगतना कोईपण पदार्थ प्रत्ये स्नेह करतो नथी. स्नेहथी वीधायेतुं (स्नेहयुक्त) हृदय उगले-उगले दुःख ज पाभे छे. ११५.

उवे, स्नेहना दोषने दृष्टान्त वडे दृढ करे छे :—

४१२]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : ६०६-११७]

जलसिंचनं पादनिर्दलनं पुनः पुनः पीडनदुखं स्नेहनिमित्तं तिलनिकरं यन्त्रेण सहमानं पश्येति। अत्रवीतरागचिदानन्दैकस्वभावं परमात्मतत्त्वमसेवमाना अजानन्तो वीतरागनिर्विकल्प-समाधिबलेन निश्चलचित्तेनाभावयन्तश्च जीवा मिथ्यामार्गं रोचमानाः पञ्चेन्द्रियविषयासक्ताः सन्तो नरनारकादिगतिषु यन्त्रपीडनक्रकचविदारणशूलारोहणादि नानादुःखं सहन्त इति भावार्थः ॥११६॥

उक्तं च—

२४७) ते चिय धण्णा ते चिय सप्पुरिसा ते जियंतु जिय-लोए ।
वोद्धह-दहम्मि पडिया तरंति जे चैव लीलाए ॥११७॥

ते चैव धन्याः ते चैव सत्पुरुषाः ते जीवन्तु जीवलोके ।

यौवनद्रहे पतिताः तरन्ति ये चैव लीलया ॥११७॥

के सम्बन्धसे [जलसिंचनं] जलसे भीगना, [पादनिर्दलनं] पैरोंसे खुँदना, [यन्त्रेण] घानीमें [पुनः पुनः] बार बार [पीडनदुःखम्] पिलनेका दुख [सहमानं] सहता है, उसे [पश्य] देखो ।

भावार्थ :—जैसे स्नेह (चिकनाई तेल) के सम्बन्ध होनेसे तिल घानीमें पेले जाते हैं, उसी तरह जो पंचेन्द्रियके विषयोंमें आसक्त हैं—मोहित हैं वे नाशको प्राप्त होते हैं, इसमें कुछ संदेह नहीं है ॥११६॥

इस विषयमें कहा भी है—

गाथा-११७

अन्वयार्थ :—[ते चैव धन्याः] वे ही धन्य हैं, [ते चैव सत्पुरुषाः] वे ही सज्जन हैं, और [ते] वे ही जीव [जीवलोके] इस जीवलोकमें [जीवंतु] जीवते हैं, [ये चैव] जो [यौवनद्रहे] जवान अवस्थारूपी बड़े भारी तालाबमें [पतिताः] पड़े हुए विषय-रसमें नहीं डूबते, [लीलया] लीला (खेल) मात्रमें ही [तरंति] तैर जाते हैं। वे ही प्रशंसा योग्य हैं।

भावार्थ :—अर्धी वीतराग यिदानंद ४ जेनो अेक स्वभाव छे अेवा परमात्मतत्त्वने नछि सेवता, नछि जाणता अने वीतराग निर्विकल्प समाधिना बण वडे निश्चल चित्तथी नछि भावता ज़वो मिथ्यामार्गमां रुचि करता थका, पंचेन्द्रिय विषयोमां आसक्त थतां, नरनारकादि गतिओमां घाणीमां पिदावुं, करवतथी कपावुं अने शूणीअे यडवुं वगेरे अनेक प्रकारना दुःख सडन करे छे. अे भावार्थ छे. ११६.

आ विषयमां कहुं पण छे के :—

અધિકાર-૨ : દોહા-૧૧૮]

પરમાત્મપ્રકાશ:

[૪૧૩

તે ચૈવ ધન્યાસ્તે ચૈવ સત્પુરુષાસ્તે જીવન્તુ જીવલોકે। તે કે। વોદ્દહશબ્દેન યૌવનં સ
 એવ દ્રહો મહાહદસ્તત્ર પતિતાઃ સન્તસ્તરન્તિ યે ચૈવ। કયા। લીલયેતિ। અત્ર વિષયાકાંક્ષા-
 રૂપસ્નેહજલપ્રવેશરહિતેન સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રામૂલ્યરત્નભાણ્ડપૂર્ણેન નિજશુદ્ધાત્મભાવનાપોતેન
 યૌવનમહાહદં યે તરન્તિ ત એવ ધન્યાસ્ત એવ સત્પુરુષા ઇતિ તાત્પર્યમ્ ॥૧૧૭॥

કિં બહુના વિસ્તરેણ—

૨૪૮) મોક્ષુ જિ સાહિઝ જિણવરહિં છંડિવિ બહુ-વિહુ રજ્ઞુ ।

ભિક્ષવ-ભરોડા જીવ તુહું કરહિ ણ અપ્પઝ કજ્ઞુ ॥૧૧૮॥

મોક્ષઃ એવ સાધિતઃ જિનવરૈઃ ત્યક્ત્વા બહુવિધં રાજ્યમ્ ।

ભિક્ષાભોજન જીવ ત્વં કરોષિ ન આત્મીયં કાર્યમ્ ॥૧૧૮॥

મોક્ષુ જિ ઇત્યાદિ પદખણ્ડનારૂપેણ વ્યાખ્યાનં ક્રિયતે। મોક્ષુ જિ સાહિઝ મોક્ષાએવ

ભાવાર્થ :—યહાં વિષય-વાંછારૂપ જો સ્નેહ-જલ ઉસકે પ્રવેશસે રહિત જો સમ્યગ્દર્શન
 જ્ઞાન ચારિત્રરૂપી રત્નોસે ભરા નિજ શુદ્ધાત્મભાવનારૂપી જહાજ ઉસસે યૌવન અવસ્થારૂપી મહાન્
 તાલાબકો તૈર જાતે હૈં, વે હી સત્પુરુષ હૈં, વે હી ધન્ય હૈં, યહ સારાંશ જાનના, બહુત વિસ્તારસે
 કયા લાભ હૈ ॥૧૧૭॥

આગે મોક્ષકા કારણ વૈરાગ્યકો દૃઢ કરતે હૈં—

ગાથા-૧૧૮

અન્વયાર્થ :—[જિનવરૈઃ] જિનેશ્વરદેવને [બહુવિધં] અનેક પ્રકારકા [રાજ્યમ્]
 રાજ્યકા વિભવ [ત્યક્ત્વા] છોડકર [મોક્ષ એવ] મોક્ષકો હી [સાધિતઃ] સાધન કિયા, પરંતુ
 [જીવ] હે જીવ, [ભિક્ષાભોજન] ભિક્ષાસે ભોજન કરનેવાલા [ત્વં] તૂ [આત્મીયં કાર્યમ્] અપને
 આત્મા કા કલ્યાણ ખી [ન કરોષિ] નહીં કરતા।

ભાવાર્થ :—સમસ્ત કર્મમલ-કલંકસે રહિત જો આત્મા ઉસકે સ્વાભાવિક જ્ઞાનાદિ

ભાવાર્થ :—અહીં વિષયોની આકાંક્ષારૂપ સ્નેહરૂપી જળમાં પ્રવેશથી રહિત, સમ્યગ્-
 દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રરૂપ અમૂલ્ય રત્નોના દાબડાથી પૂર્ણ એવા નિજશુદ્ધાત્મ-
 ભાવનારૂપ જહાજથી યૌવનરૂપી મહાસરોવરને જેઓ તરી જાય છે તેઓ જ ધન્ય છે, તેઓ જ
 સત્પુરુષો છે. ૧૧૭.

હવે, બહુ વિસ્તારથી શું પ્રયોજન છે?

૪૧૪]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૨ : દોહા-૧૧૮

સાધિતઃ નિરવશેષનિરાકૃતકર્મમલકલકલકલ્યાત્મનઃ આત્યન્તિકસ્વાભાવિકજ્ઞાનાદિગુણાસ્પદમવસ્થાન્તરં મોક્ષઃ સ સાધિતઃ। કૈઃ। જિણવરહિં જિનવરૈઃ। કિં કૃત્વા। છંડિવિ ત્યક્ત્વા। કિમ્। વહુ-વિહુ રજુ સમ્પાદ્ગંરાજ્યમ્। કેન। ભેદાભેદરત્નત્રયભાવનાવલેન। એવં જ્ઞાત્વા ભિક્ષુ-ભરોડા જીવ ભિક્ષાભોજન હે જીવ તુહું ત્વં કરહિ ણ અપ્પઝ કચ્ચુ કિં ન કરોષિ આત્મીયં કાર્યમિતિ। અત્રેદં વ્યાખ્યાનં જ્ઞાત્વા બાહ્યાભ્યન્તરપરિગ્રહં ત્યક્ત્વા વીતરાગનિર્વિકલ્પસમાધૌ સ્થિત્વા ચ વિશિષ્ટતપશ્ચરણં કર્તવ્યમિત્યભિપ્રાયઃ ॥૧૧૭૮॥

અથ હે જીવ ત્વમપિ જિનભદ્રારકવદષ્ટકર્મનિર્મૂલનં કૃત્વા મોક્ષં ગચ્છેતિ સંવોધયતિ—

૨૪૬) પાવહિ દુક્ષુ મહંતુ તુહં જિય સંસારિ ભમંતુ ।

અદુ વિ કમ્મદ્દં ણિદ્દલિવિ વચ્છહિ મુક્ષુ મહંતુ ॥૧૧૭૯॥

ગુણોંકા સ્થાન તથા સંસાર-અવસ્થાસે અન્ય અવસ્થાકા હોના, વહ મોક્ષ કહા જાતા હૈ, ડસી મોક્ષકો વીતરાગદેવને રાજ્યવિભૂતિ છોડકર સિદ્ધ કિયા । રાજ્યકે સાત અંગ હૈ, રાજા, મંત્રી, સેના વગૈરઃ । યે જહાં પૂર્ણ હોં, વહ ઉત્કૃષ્ટ રાજ્ય કહલાતા હૈ, વહ રાજ્ય તીર્થકરદેવકા હૈ, ડસકો છોડનેમૈં વે તીર્થકર દેરી નહીં કરતે । લેકિન તૂ નિર્ધન હોકર આત્મ-કલ્યાણ નહીં કરતા । તૂ માયા-જાલકો છોડકર મહાન્ પુરુષોંકી તરહ આત્મકાર્ય કર । ડન મહાન્ પુરુષોંને ભેદાભેદરત્નત્રયકી ભાવનાકે બલસે નિજસ્વરૂપકો જાનકર વિનાશીક રાજ્ય છોડા, અવિનાશી રાજ્યકે લિયે ડઘમી હુએ । યહાં પર ંસા વ્યાખ્યાન સમજકર બાહ્યાભ્યંતર પરિગ્રહકા ત્યાગ કરના, તથા વીતરાગનિર્વિકલ્પસમાધિમૈં ઠહરકર ડુર્ધર તપ કરના યહ સારાંશ હુઆ ॥૧૧૮॥

આગે હે જીવ, તૂ ડી શ્રીજિનરાજકી તરહ આઠ કર્મોંકા નાશકર મોક્ષકો જા, ંસા સમજાતે હૈ—

ભાવાર્થ :—જિનવરદેવે અનેકપ્રકારના સાત અંગવાળા રાજ્યવૈભવને છોડીને ભેદા-ભેદરત્નત્રયની ભાવનાના બળથી સમસ્તકર્મભગ્નરૂપ કલંકનો જેમાં સંપૂર્ણપણે નાશ થયો છે અને આત્માની અત્યંત સ્વાભાવિક-જ્ઞાનાદિ ગુણોના સ્થાનભૂત જે અવસ્થાન્તર (સંસાર-અવસ્થાથી ભિન્ન અવસ્થા) મોક્ષ તે સાધ્યો છે, એમ જાણીને ભિક્ષાથી ભોજન કરનાર હે જીવ! તું આત્મીય કાર્ય કેમ કરતો નથી?

અહીં, આ વ્યાખ્યાન જાણીને બાહ્ય અને અભ્યંતર પરિગ્રહને ત્યાગીને અને વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સ્થિત થઈને વિશિષ્ટ તપશ્ચરણ કરવું, એવો અભિપ્રાય છે. ૧૧૮.

હવે, જિનભદ્રારકની જેમ હે જીવ! તું પણ આઠ કર્મનો નાશ કરીને મોક્ષે ચાલ્યો જા, એમ સંવોધન કરે છે :—

प्राप्नोषि दुःखं महत् त्वं जीव संसारे भ्रमन् ।

अष्टापि कर्माणि निर्दल्य व्रज मोक्षं महान्तम् ॥११६॥

पावहि इत्यादि। पावहि दुःखं महत् त्वं जीव संसारे भ्रमन् । किं कुर्वन् । संसारि भ्रमन्तु निश्चयेन संसारविपरीतविशुद्धात्मविलक्षणं द्रव्यक्षेत्रकालभवभाव-पञ्चभेदभिन्नं संसारं भ्रमन् । तस्मात्किं कुरु । अहं वि कम्मइं णिदलिवि शुद्धात्मोप-लम्भवलेनाष्टापि कर्माणि निर्मूल्य वच्चहि व्रज । किम् । मुक्खु स्वात्मोपलब्धिलक्षणं मोक्षम् । तथा चोक्तम्—‘सिद्धिः स्वात्मोपलब्धिः’ । कथंभूतं मोक्षम् । महन्तु केवलज्ञानादिमहागुण-युक्तत्वान्महान्तमित्यभिप्रायः ॥११६॥

अथ यद्यप्यल्पमपि दुःखं सोढुमसमर्थस्तथापि कर्माणि किमिति करोषीति शिक्षां प्रयच्छति—

गाथा-११९

अन्वयार्थः—[जीव] हे जीव, [त्वं] तू [संसारे] संसार-वनमें [भ्रमन्] भटकता हुआ [महद् दुःखं] महान् दुःख [प्राप्नोषि] पावेगा, इसलिए [अष्टापि कर्माणि] ज्ञानावरणादि आठों ही कर्मोंको [निर्दल्य] नाश कर, [महान्तम् मोक्षं] सबमें श्रेष्ठ मोक्षको [व्रज] जा ।

भावार्थः—निश्चयकर संसारसे रहित जो शुद्धात्मा उससे जुदा जो द्रव्य, क्षेत्र, काल, भव, भावरूप पाँच तरहके परावर्तनस्वरूप संसार उसमें भटकता हुआ चारों गतियोंके दुःख पावेगा, निगोद राशिमैं अनन्तकाल तक रुलेगा । इसलिए आठ कर्मोंका क्षय करके शुद्धात्माकी प्राप्तिके बलसे रागादिकका नाश कर निर्वाणको जा । कैसा है वह निर्वाण, जो निजस्वरूपकी प्राप्ति वही जिसका स्वरूप है, और जो सबमें श्रेष्ठ है । केवलज्ञानादि महान् गुणोंकर सहित है । जिसके समान दूसरा कोई नहीं ॥११९॥

आगे जो थोड़े दुःख भी सहनेको असमर्थ है, तो ऐसे काम क्यों करता है, कि जन्मोंसे

भावार्थः—हे जिव! निश्चयथी संसारथी विपरीत अेवो जे शुद्ध आत्मा तेनाथी विलक्षण अेवा, द्रव्य, क्षेत्र, काल, भव, भाव अे पांच प्रकारना भेदथी भेदवाणा संसारमां भटकतो, तुं मडान दुःखने पासे छे, माटे शुद्ध आत्मानी प्राप्तिना बणथी आठेय कर्मोने निर्मूल्य करीने स्वात्मोपलब्धि रूप मोक्षने—के जे केवलज्ञानादि महागुणोथी युक्त होवाथी मडान छे तेने—पाम. कहुं पण छे के—‘सिद्धिः स्वात्मोपलब्धिः’ (पूज्यपादस्वामी सिद्धभक्ति १) अर्थः—स्वआत्मानी उपलब्धिने मोक्ष कहे छे. ११८.

उवे, जोके तुं जराक जेटलां दुःखने सहन करवाने असमर्थ छो तोपण कर्मोने शा माटे

२५०) जिय अणु-मित्तु वि दुक्खडा सहण ण सक्कहि जोइ ।

चउ-गइ-दुक्खहँ कारणइँ कम्मइँ कुणहि किं तोइ ॥१२०॥

जीव अणुमात्राण्यपि दुःखानि सोढुं न शक्नोषि पश्य ।

चतुर्गतिदुःखानां कारणानि कर्माणि करोषि किं तथापि ॥१२०॥

जिय इत्यादि। जिय हे मूढजीव अणु-मित्तु वि अणुमात्राण्यपि। कानि। दुक्खडा दुःखानि सहण ण सक्कहि सोढुं न शक्नोषि जोइ पश्य। यद्यपि चउ-गइ-दुक्खहँ कारणइँ परमात्मभावानोत्पन्नतात्त्विकवीतरागनित्यानन्दैकविलक्षणानां नारकादिदुःखानां कारणभूतानि कम्मइँ कुणहि किं कर्माणि करोषि किमर्थं तोइ यद्यपि दुःखानीष्टानि न भवन्ति तथापि इति। अत्रेदं व्याख्यानं ज्ञात्वा कर्मास्रवप्रतिपक्षभूतरागादिविकल्परहिता निजशुद्धात्मभावना कर्तव्येति तात्पर्यम् ॥१२०॥

अनंतकाल तक दुःख तू भोगे, ऐसी शिक्षा देते हैं—

गाथा-१२०

अन्वयार्थ :—[जीव] हे मूढजीव, तू [अणुमात्राण्यपि] परमाणुमात्र (थोड़े) भी [दुःखानि] दुःख [सोढुं] सहनेको [न शक्नोषि] नहीं समर्थ है, [पश्य] देख [तथापि] तो फिर [चतुर्गतिदुःखानां] चार गतियोंके दुःखके [कारणानि कर्माणि] कारण जो कर्म हैं, [किं करोषि] उनको क्यों करता है ?

भावार्थ :—परमात्माकी भावनासे उत्पन्न तत्त्वरूप वीतराग नित्यानंद एक परम स्वभाव उससे भिन्न जो नरकादिकके दुःख उनके कारण कर्म ही हैं। जो दुःख तुझे अच्छे नहीं लगते, दुःखोंको अनिष्ट जानता है, तो दुःखके कारण कर्मोंको क्यों उपार्जन करता है ? मत कर। यहाँ पर ऐसा व्याख्यान जानकर कर्मोंके आस्रवसे रहित तथा रागादि विकल्प-जालोंसे रहित जो निज शुद्धात्माकी भावना वही करनी चाहिए, ऐसा तात्पर्य जानना ॥१२०॥

કરે છે, એમ શિક્ષા (શિખામણ) આપે છે :—

ભાવાર્થ :—અહીં આ વ્યાખ્યાન જાણીને કર્મોના આશ્રયથી પ્રતિપક્ષભૂત રાગાદિ વિકલ્પોથી રહિત નિજશુદ્ધાત્માની ભાવના કરવી. ૧૨૦.

अथ बहिर्व्यासंगासक्तं जगत् क्षणमप्यात्मानं न चिन्तयतीति प्रतिपादयति—

२५१) धंधइ पडियउ सयलु जगु कम्मइं करइ अयाणु ।

मोक्खहँ कारणु एक्कु खणु णवि चिंतइ अप्पाणु ॥१२१॥

धान्धे (?) पतितं सकलं जगत् कर्माणि करोति अज्ञानि ।

मोक्षस्य कारणं एकं क्षणं नैव चिन्तयति आत्मानम् ॥१२१॥

धंधइ इत्यादि। धंधइ धान्धे मिथ्यात्वविषयकषायनिमित्तोत्पन्ने दुर्ध्यानार्तरौद्रव्यासंगे पडियउ पतितं व्यासक्तम्। किम्। सयलु जगु समस्तं जगत्, शुद्धात्मभावनापराङ्मुखो मूढप्राणिगणः कम्मइं करइ कर्माणि करोति। कथंभूतं जगत्। अयाणु विशिष्ट भेदज्ञानरहितं मोक्खहं कारणु अनन्तज्ञानादिस्वरूपमोक्षकारणं एक्कु खणु एकक्षणमपि णवि चिंतइ नैव ध्यायति। कम्। अप्पाणु वीतरागपरमाह्लादरसास्वादपरिणतं स्वशुद्धात्मानमिति भावार्थः ॥१२१॥

आगे बाहरके परिग्रहमें लीन हुए जगत्के प्राणी क्षणमात्र भी आत्माका चिंतवन नहीं करते, ऐसा कहते हैं—

गाथा-१२१

अन्वयार्थः—[धान्धे पतितं] जगत्के धंधेमें पड़ा हुआ [सकलं जगत्] सब जगत् [अज्ञानि] अज्ञानी हुआ [कर्माणि] ज्ञानावरणादि आठों कर्मोंको [करोति] करता है, परन्तु [मोक्षस्य कारणं] मोक्षके कारण [आत्मानम्] शुद्ध आत्माको [एकं क्षणं] एक क्षण भी [नैव चिन्तयति] नहीं चिन्तवन करता।

भावार्थः—भेदविज्ञानसे रहित ये मूढ प्राणी शुद्धात्माकी भावनासे पराङ्मुख हैं, इसलिए शुभाशुभ कर्मोंका ही बंध करता है, और अनन्तज्ञानादिस्वरूप मोक्षका कारण जो वीतराग परमानन्दरूप निजशुद्धात्मा उसका एकक्षण भी विचार नहीं करता। सदा ही आर्त रौद्र ध्यान में लग रहा है, ऐसा सारांश है ॥१२१॥

उवे, बाह्य व्यासंगमां (बाह्य धांधलमां, अडारना व्यापारमां, बाह्य परिग्रहमां) आसक्तं जगत् क्षणमात्र पण आत्मानो विचार करतुं नथी, अेम कडे छे :—

भावार्थः—मिथ्यात्व, विषय, कषायना निमित्तथी उत्पन्न आर्तरौद्र व्यासंगमां व्यासक्त, विशिष्ट भेदज्ञानथी रडित समस्त जगत्, शुद्धात्मभावनाथी पराङ्मुख मूढ प्राणीगण-कर्मो कर्मां क्यार् ज करे छे पण अनन्तज्ञानादिस्वरूप मोक्षनुं करण अेवा वीतराग परम आह्लादना रसास्वादरूपे

४१८]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : द्रोणी-१२२

अथ तमेवार्थं द्रढयति—

२५२) जोणि-लक्खइं परिभमइ अप्पा दुक्खु सहंतु ।

पुत्त-कलत्तहिं मोहियउ जाव ण णाणु महंतु ॥१२२॥

योनिलक्षाणि परिभ्रमति आत्मा दुःखं सहमानः ।

पुत्रकलत्रैः मोहितः यावन्न ज्ञानं महत् ॥१२२॥

जोणि इत्यादि। जोणि-लक्खइं परिभमइ चतुरशीतियोनिलक्षणानि परिभ्रमति। कोऽसौ। अप्पा बहिरात्मा। किं कुर्वन्। दुक्खु सहंतु निजपरमात्मतत्त्वध्यानोत्पन्नवीतरागसदानन्दैकरूपव्याकुलत्वलक्षणपारमार्थिकसुखाद्विलक्षणं शारीरमानसदुःखं सहमानः। कथंभूतः सन्। पुत्त-कलत्तहिं मोहियउ निजपरमात्मभावनाप्रतिपक्षभूतैः पुत्रकलत्रैः मोहितः। ^१किंपर्यन्तम्। जाव ण

आगे उसी बातको दृढ़ करते हैं—

गाथा—१२२

अन्वयार्थ :—[यावत्] जब तक [महत् ज्ञानं न] सबसे श्रेष्ठ ज्ञान नहीं है, तब तक [आत्मा] यह जीव [पुत्रकलत्रैः मोहितः] पुत्र, स्त्री आदिकोंसे मोहित हुआ [दुःखं सहमानः] अनेक दुःखोंको सहता हुआ [योनिलक्षाणि] चौरासी लाख योनियोंमें [परिभ्रमति] भटकता फिरता है।

भावार्थ :—यह जीव चौरासीलाख योनियोंमें अनेक तरहके ताप सहता हुआ भटक रहा है, निज परमात्मतत्त्वके ध्यानसे उत्पन्न वीतराग परम आनंदरूप निर्व्याकुल अतीन्द्रिय सुखसे विमुख जो शरीरके तथा मनके नाना तरहके सुख-दुःखोंको सहता हुआ भ्रमण करता है। निज परमात्माकी भावनाके शत्रु जो देहसम्बन्धी माता, पिता, भ्राता, मित्र, पुत्र-कलत्रादि उनसे मोहित

परिणत शुद्ध आत्माने अेक क्षण पण ध्यावतुं नथी. १२१.

उवे, ते ञ अर्थने दढ करे छे.

भावार्थ :—‘मडान’ अेवा भोक्षस्वरूप अर्थनुं साधक डोवाथी निर्विकल्प स्वसंवेदनरूप ज्ञानने मडान कडेवाय छे. अेवुं मडान ज्ञान ज्वां सुधी नथी त्यां सुधी अडिरात्मा निज परमात्मभावनाथी प्रतिपक्षभूत स्त्री, पुत्रोमां मोडित थईने, निजपरमात्मतत्त्वना ध्यानथी उत्पन्न, अेक (डेवण) वीतराग सदानंदरूप निराकुणता लक्षणवाणा पारमार्थिक सुभथी विलक्षण

१ पाठान्तरः—किंपर्यन्तम् = कियत्पर्यंतं

अधिकांश-२ : ६०६-१२३]

परमात्मप्रकाशः

[४१८

यावत्कालं न। किम्। णाणु ज्ञानम्। किं विशिष्टम्। महंतु महतो मोक्षलक्षणस्यार्थस्य साधकत्वाद्गीतरागनिर्विकल्पस्वसंवेदनज्ञानं महदित्युच्यते। तेन कारणेन तदेव निरन्तरं भावनीयमित्यभिप्रायः ॥१२२॥

अथ हे जीव गृहपरिजनशरीरादिममत्वं मा कुर्विति संबोधयति—

२५३) जीव म जाणहि अप्पणुँ घरु परियणु तणु इट्ठु ।

कम्मायत्तउ कारिमउ आगमि जोइहिँ दिट्ठु ॥१२३॥

जीव मा जानीहि आत्मीयं गृहं परिजनं तनुः इष्टम् ।

कर्मायत्तं कृत्रिमं आगमे योगिभिः दृष्टम् ॥१२३॥

जीव इत्यादि। जीव म जाणहि हे जीव मा जानीहि अप्पणुँ आत्मीयम्। किम्। घरु परियणु तणु इट्ठु गृहं परिजनं शरीरमिष्टमित्रादिकम्। कथंभूतमेतत्। कम्मायत्तउ है, तब तक अज्ञानी है, वीतराग निर्विकल्प स्वसंवेदनज्ञानसे रहित है, वह ज्ञान मोक्षका साधन है, ज्ञान ही से मोक्षकी सिद्धि होती है। इसलिये हमेशा ज्ञानकी ही भावना करनी चाहिये ॥१२२॥

आगे हे जीव, तू घर, परिवार और शरीरादिका ममत्व मत कर, ऐसा समझाते हैं—

गाथा-१२३ विधानं ६.

अन्वयार्थ :—[जीव] हे जीव, तू [गृहं] घर, [परिजनं] परिवार, [तनुः] शरीर [इष्टम्] और मित्रादिको [आत्मीयं] अपने [मा जानीहि] मत जान, क्योंकि [आगमे] परमागममें [योगिभिः] योगियोंने [दृष्टम्] ऐसा दिखलाया है, कि ये [कर्मायत्तं] कर्मोंके आधीन हैं, और [कृत्रिमं] विनाशीक है।

भावार्थ :—ये घर वगैरह शुद्ध चेतनस्वभाव अमूर्तीक निज आत्मासे भिन्न जो शुभाशुभ कर्म उसके उदयसे उत्पन्न हुए हैं, इसलिये कर्माधीन हैं, और विनश्वर होनेसे शुद्धात्मद्रव्यसे अेवा शारीरिक अने मानसिक दुःखोने सडन करतो थको, योर्याशी लाभ योनिओमां परिभ्रमण करे छे तेथी ते मडान ज्ञान ज निरंतर भाववुं, अे अभिप्राय छे. १२२.

उवे, उे शुव! तुं घर, परिवार अने शरीरादि उपर ममत्व न कर, अेम संबोधन करे छे :—

भावार्थ :—घर, परिजन, शरीर अने मित्रादिने पोतानां न जाण, कारण के तेओ

४२०]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : द्वादश-१२४]

शुद्धचेतनास्वभावादमूर्तात्परमात्मनः सकाशाद्विलक्षणं यत्कर्म तदुदयेन निर्मितत्वात् कर्मायत्तम्। पुनरपि कथंभूतम्। कारिमउ अकृत्रिमात् टङ्कोत्कीर्णज्ञायकैकस्वभावात् शुद्धात्मद्रव्याद्विपरीतत्वात् कृत्रिमं विनश्चरम्। इत्थंभूतं दिट्टु दृष्टम्। कैः। जोइहिं परमज्ञानसंपन्नदिव्ययोगिभिः। क्व दृष्टम्। आगमि वीतरागसर्वज्ञप्रणीतपरमागमे इति। अत्रेदमध्रुवव्याख्यानं ज्ञात्वा ध्रुवे स्वशुद्धात्मस्वभावे स्थित्वा गृहादिपरद्रव्ये ममत्वं न कर्तव्यमिति भावार्थः॥१२३॥

अथ गृहपरिवारादिचिन्तया मोक्षो न लभ्यत इति निश्चिनोति—

२५४) मुक्खु ण पावहि जीव तुहुं घरु परियणु चिंतंतु ।

तो वरि चिंतहि तउ जि तउ पावहि मोक्खु महंतु ॥१२४॥

मोक्षं न प्राप्नोषि जीव त्वं गृहे परिजनं चिन्तयन् ।

ततः वरं चिन्तय तपः एव तपः प्राप्नोषि मोक्षं महान्तम् ॥१२४॥

विपरीत हैं। शुद्धात्मद्रव्य किसीका बनाया हुआ नहीं है, इसलिये अकृत्रिम है, अनादिसिद्ध है, टंकोत्कीर्ण ज्ञायक स्वभाव है। जो टाँकीसे गढ़ा हुआ न हो बिना ही गढ़ी पुरुषाकार अमूर्तीकमूर्ति है। ऐसे आत्मस्वरूपसे ये देहादिक भिन्न हैं, ऐसा सर्वज्ञकथित परमागममें परमज्ञानके धारी योगीश्वरोंने देखा है। यहाँ पर पुत्र, मित्र, स्त्री, शरीर आदि सबको अनित्य जानकर नित्यानंदरूप निज शुद्धात्म स्वभावमें ठहरकर गृहादिक परद्रव्यमें ममता नहीं करना ॥१२३॥

आगे घर परिवारादिककी चिंतासे मोक्ष नहीं मिलती, ऐसा निश्चय करते हैं—

गाथा—१२४

अन्वयार्थ :—[जीव] हे जीव, [त्वं] तू [गृहं परिजनं] घर, परिवार वगैरहकी

शुद्धचेतनस्वभाववाणा, अमूर्त परमात्माथी विलक्षण जे कर्म छे तेना उदयथी रयायेलां डोवाथी कर्माधीन छे अने अकृत्रिम-टंकोत्कीर्ण-ज्ञायक जेनो अेक स्वभाव छे अेवा शुद्ध आत्मद्रव्यथी विपरीत डोवाथी कृत्रिम-विनश्चर छे, अेवुं परमज्ञानसंपन्न दिव्य योगीओअे वीतरागसर्वज्ञप्रणीत परमागममां जेयुं छे.

अडीं आ, अध्रुवपज्ञानुं व्याख्यान जाणीने ध्रुव अेवा स्वशुद्धात्मस्वभावमां स्थित थईने गृहादि परद्रव्यमां ममत्व न करवुं जेईअे, अेवो भावार्थ छे. १२३.

डवे, घर-परिवार आदिनी चिंताथी मोक्ष भगतो नथी, अेम नक्की करे छे :—

મુક્ષુ ઇત્યાદિ। મુક્ષુ કર્મમલકલકલરહિતંકેવલજ્ઞાનાઘનન્તગુણસહિતં મોક્ષં ન પાવહિ ન પ્રાપ્નોષિ ન કેવલં મોક્ષં નિશ્ચયવ્યવહારસ્ત્રયાત્મકં મોક્ષમાર્ગં ચ જીવ હે મૂઢ જીવ તુહું ત્વમ્। કિં કુર્વન્ સન્। ઘરુ પરિયણુ ચિંતંતુ ગૃહપરિવારાદિકં પરદ્રવ્યં ચિન્તયન્ સન્ તો તતઃ કારણાત્ વરિ વરં કિંતુ ચિંતહિ ચિન્તય ધ્યાય। કિમ્। તઽ જિ તઽ તપસ્તપ એવ વિચિન્તય નાન્યત્। તપશ્ચરણચિન્તનાત્ કિં ફલં ભવતિ। પાવહિ પ્રાપ્નોષિ। કમ્। મોક્ષુ પૂર્વોક્તલક્ષણં મોક્ષમ્। કથંભૂતં। મહંતુ તીર્થકરપરમદેવાદિમહાપુરુષૈરાશ્રિતત્વાન્મહાન્તમિતિ। અત્ર બહિર્દ્રવ્યેચ્છાનિરોધેન વીતરાગતાત્ત્વિકાનન્દપરમાત્મરૂપે નિર્વિકલ્પસમાધૌ સ્થિત્વા ગૃહાદિ મમત્વં ત્યક્ત્વા ચ ભાવના કર્તવ્યેતિ તાત્પર્યમ્ ॥૧૨૪॥

[ચિન્તયન્] ચિંતા કરતા હુઆ [મોક્ષં] મોક્ષ [ન પ્રાપ્નોષિ] કબી નહીં પા સકતા, [તતઃ] ઇસલિયે [વરં] ઉત્તમ [તપઃ એવ તપઃ] તપકા હી બારમ્બાર [ચિંતય] ચિંતવન કર, ક્યોંકિ તપ સે હી [મહાંતમ્ મોક્ષં] શ્રેષ્ઠ મોક્ષ સુખકો [પ્રાપ્નોષિ] પા સકેગા।

ભાવાર્થ :—તૂ ગૃહાદિ પરવસ્તુઓંકો ચિંતવન કરતા હુઆ કર્મ-કલંક રહિત કેવલજ્ઞાનાદિ અનંતગુણ સહિત મોક્ષકો નહીં પાવેગા, ઓર મોક્ષકા માર્ગ જો નિશ્ચયવ્યવહાર-સ્ત્રય ઉસકો બી નહીં-પાવેગા। ઇન ગૃહાદિકે ચિંતવનસે ભવ-વનમેં ભ્રમણ કરેગા। ઇસલિયે ઇનકા ચિંતવન તો મત કર, લેકિન બારહ પ્રકારકે તપકા ચિન્તવન કર। ઇસીસે મોક્ષ પાચેગા। વહ મોક્ષ તીર્થકર પરમદેવાધિદેવ મહાપુરુષોંસે આશ્રિત હૈ, ઇસલિયે સબસે ઉત્કૃષ્ટ હૈ। મોક્ષકે સમાન અન્ય પદાર્થ નહીં। યહાં પરદ્રવ્યકી ઇચ્છાકો રોકકર વીતરાગ પરમ આનન્દરૂપ જો પરમાત્મસ્વરૂપ ઉસકે ધ્યાનમેં ઠહરકર ઘર પરિવારાદિકકા મમત્વ છોડ, એક કેવલ નિજસ્વરૂપકી ભાવના કરના, યહ તાત્પર્ય હૈ। આત્મ-ભાવનાકે સિવાય અન્ય કુછ બી કરને યોગ્ય નહીં હૈ ॥૧૨૪॥

ભાવાર્થ :—ઘર, પરિવાર આદિ પરદ્રવ્યને ચિંતવતો થકો તું કર્મમળરૂપી કલંકરહિત કેવલજ્ઞાનાદિ અનંત ગુણ સહિત મોક્ષને પામીશ નહિ. માત્ર મોક્ષને જ પામીશ નહિ એટલું જ નહિ પણ નિશ્ચયવ્યવહારસ્ત્રયાત્મક મોક્ષમાર્ગને પણ પામીશ નહિ. તેથી તું તપશ્ચરણનું જ વારંવાર વિશેષ ચિન્તવન કર પણ બીજા કોઈનું નહિ. તપશ્ચરણના ચિંતવનથી શું ફળ થાય છે? તીર્થકર પરમ દેવાધિદેવ આદિ મહાન પુરુષોએ આશ્રય કર્યો હોવાથી જે મહાન છે, એવા પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળા મોક્ષને તું પામીશ.

અહીં, બાહ્ય દ્રવ્યોની ઈચ્છાના નિરોધ વડે વીતરાગ તાત્ત્વિક આનંદમય પરમાત્મરૂપ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સ્થિત થઈને અને ગૃહાદિના મમત્વને છોડીને ભાવના કરવી જોઈએ, એવું તાત્પર્ય છે. ૧૨૪.

૪૨૨]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૨ : દોહા-૧૨૫

અથ જીવહિંસાદોષં દર્શયતિ—

૨૫૫) મારિવિ જીવહં લક્ષ્વડા જં જિય પાઠ કરીસિ ।

પુત્ત-કલત્તહં કારણઈં તં તુહું એકુ સહીસિ ॥૧૨૫॥

મારયિત્વા જીવાનાં લક્ષાણિ યત્ જીવ પાપં કરિષ્યસિ ।

પુત્રકલત્રાણાં કારણેન તત્ ત્વં એકઃ સહિષ્યસે ॥૧૨૫॥

મારિવિ ઇત્યાદિ । મારિવિ જીવહં લક્ષ્વડા રાગાદિવિકલ્પરહિતસ્ય સ્વસ્વભાવનાલક્ષણસ્ય શુદ્ધચૈતન્યપ્રાણસ્ય નિશ્ચયેનાભ્યન્તરં વધં કૃત્વા બહિર્ભાગે ચાનેકજીવલક્ષાણામ્ । કેન હિંસોપકરણેન । પુત્તકલત્તહં કારણઈં પુત્રકલત્રમમત્વનિમિત્તોત્પન્નદૃષ્ટશ્રુતાનુભૂતભોગાકાંક્ષાસ્વરૂપ-તીક્ષ્ણશસ્ત્રેણ । જં જિય પાઠ કરીસિ હે જીવ યત્પાપં કરિષ્યતિ તં તુહું એકુ સહીસિ તત્પાપફલં

આગે જીવહિંસાકા દોષ દિખલાતે હૈં—

ગાથા-૧૨૫

અન્વયાર્થ :—[જીવાનાં લક્ષાણિ] લાઘ્યે જીવોંકો [મારયિત્વા] મારકર [જીવ] હે જીવ, [યત્] જો તૂ [પાપં કરિષ્યસિ] પાપ કરતા હૈ, [પુત્રકલત્રાણાં] પુત્ર, સ્ત્રી વગૈરહકે [કારણેન] કારણ [તત્ ત્વં] ઉસકે ફલકો તૂ [એક] અકેલા [સહિષ્યસે] સહેગા ।

ભાવાર્થ :—હે જીવ, તૂ પુત્રાદિ કુટુમ્બકે લિયે હિંસા, ઝૂઠ, ચોરી, કુશીલ, પરિગ્રહાદિ અનેક પ્રકારકે પાપ કરતા હૈ, તથા અંતરંગમેં રાગાદિ વિકલ્પ રહિત જ્ઞાનાદિ શુદ્ધચૈતન્ય પ્રાણોંકા ઘાત કરતા હૈ, અપને પ્રાણ રાગાદિક મૈલસે મૈલે કરતા હૈ, ઓર બાહ્યમેં અનેક જીવોંકી હિંસા કરકે અશુભ કર્મોંકો ઉપાર્જન કરતા હૈ, ઉનકા ફલ તૂ

હવે, જીવહિંસાનો દોષ દર્શાવે છે :—

ભાવાર્થ :—રાગાદિ વિકલ્પ રહિત સ્વસ્વભાવસ્વરૂપ શુદ્ધ ચૈતન્યપ્રાણની નિશ્ચયથી અભ્યંતરમાં હિંસા કરીને અને બહારમાં હિંસા-વિકલ્પથી અનેક લાખો જીવોની હિંસા કરીને, સ્ત્રી, પુત્રના મમત્વના નિમિત્તથી ઉત્પન્ન, દેખેલા, સાંભળેલા અને અનુભવેલા ભોગોની આકાંક્ષાસ્વરૂપ તીક્ષ્ણ શસ્ત્રથી હે જીવ! જે તું પાપ કરીશ તે પાપનું ફળ નરકાદિ ગતિમાં તારે એકલાને જ ભોગવવું પડશે.

અહીં, રાગાદિના અભાવને નિશ્ચયથી અહિંસા કહી છે. શા માટે? (કારણ કે) નિશ્ચય શુદ્ધ ચૈતન્ય પ્રાણના રક્ષણનું કારણ છે. રાગાદિની ઉત્પત્તિ નિશ્ચયહિંસા છે તે પણ

त्वं कर्ता नरकादिगतिष्वेकाकी सन् सहिष्यसे हि। अत्र रागाद्यभावो निश्चयेनाहिंसा भण्यते। कस्मात् निश्चयशुद्धचैतन्यप्राणस्य रक्षाकारणत्वात्, रागाद्युत्पत्तिस्तु निश्चयहिंसा। तदपि कस्मात्। निश्चयशुद्धप्राणस्य हिंसाकारणत्वात्। इति ज्ञात्वा रागादिपरिणामरूपा निश्चयहिंसा त्याज्येति भावार्थः। तथा चोक्तं निश्चयहिंसालक्षणम्—“रागादीणमणुष्या अहिंसकतं त्ति देसियं समए। तेसिं चे उप्पत्ती हिंसेति जिणेहिं णिद्धिद्वा॥” ॥१२५॥

नरकादि गतिमें अकेला सहेगा। कुटुम्बके लोग कोई भी तेरे दुःखके बटानेवाले नहीं हैं, तू ही सहेगा। श्रीजिनशासनमें हिंसा दो तरहकी है। एक आत्मघात, दूसरी परघात। उनमेंसे जो मिथ्यात्व रागादिकके निमित्तसे देखे, सुने, भोगे हुए भोगोंकी वाँछारूप जो तीक्ष्ण शस्त्र उससे अपने ज्ञानादि प्राणोंको हनना, वह निश्चयहिंसा है, रागादिककी उत्पत्ति वह निश्चय हिंसा है। क्योंकि इन विभावोंसे निज भाव घाते जाते हैं। ऐसा जानकर रागादि परिणामरूप निश्चयहिंसा त्यागना। वही निश्चयहिंसा आत्मघात है। और प्रमादके योगसे अविवेकी होकर एकेंद्री, दोइंद्री, तेइंद्री, चौइंद्री, पंचेंद्री जीवोंका घात करना वह परघात है। जब इसने परजीवका घात विचारा, तब इसके परिणाम मलिन हुए, और भावोंकी मलिनता ही निश्चयहिंसा है, इसलिये परघातरूप हिंसा आत्मघातका कारण है। जो हिंसक जीव है, वह परजीवोंका घातकर अपना घात करता है। यह स्वदया परदयाका स्वरूप जानकर हिंसा सर्वथा त्यागना। हिंसाके समान अन्य पाप नहीं है। निश्चयहिंसाका स्वरूप सिद्धांतमें दूसरी जगह ऐसा कहा है—जो रागादिकका अभाव वही शास्त्रमें अहिंसा कही है, और रागादिककी उत्पत्ति वही हिंसा है, ऐसा कथन जिनशासनमें जिनेश्वरदेवने दिखलाया है। अर्थात् जो रागादिकका अभाव वह स्वदया और जो प्रमादरहित विवेकरूप करुणाभाव वह परदया है। यह स्वदया-परदया धर्मका मूलकारण है। जो पापी हिंसक होगा उसके परिणाम निर्मल नहीं हो सकते, ऐसा निश्चय है, परजीव घात तो उसकी आयुके अनुसार है, परंतु इसने जब परघात विचारा, तब आत्मघाती हो चुका ॥१२५॥

शा माटे? कारण के निश्चयशुद्ध प्राणनी हिंसानुं कारण छे, अम ज्ञानीने रागादिपरिणामरूप निश्चयहिंसा छोडवी अेवो भावार्थ छे. वणी निश्चयहिंसानुं स्वरूप पण (श्री जय धवल भा-१ पाना १०२मां) कहुं छे के “रागादीणमणुष्या अहिंसकतं त्ति देसियं समए। तेसिं चे उप्पत्ती हिंसेति जिणेहिं णिद्धिद्वा” ॥४२॥ (अर्थ :—रागादिनी अनुत्पत्ति ज (रागादिनी उत्पत्ति न थवी ते ज) अहिंसकता छे अम जिनागममां उपदेश आथ्यो छे तथा रागादिनी उत्पत्ति ते ज हिंसा छे, अम जिनेश्वरदेवे निर्देश क्यो छे. १२५.

અથ તમેવ હિંસાદોષં દ્રઢયતિ—

૨૫૬) મારિવિ ચૂરિવિ જીવડા જં તુહું દુઃખુ કરીસિ ।

તં તહ પાસિ અણંત-ગુણુ અવસઈં જીવ લહીસિ ॥૧૨૬॥

મારયિત્વા ચૂર્ણયિત્વા જીવાન્ યત્ ત્વં દુઃખં કરિષ્યસિ ।

તત્તદપેક્ષયા અનન્તગુણં અવશ્યમેવ જીવ લભસે ॥૧૨૬॥

મારિવિ इत्यादि। મારિવિ બહિર્વિષયે અન્યજીવાન્ પ્રાણીપ્રાણવિયોગલક્ષણેન મારયિત્વા ચૂરિવિ હસ્તપાદાદ્યેકદેશચ્છેદરૂપેણ ચૂરયિત્વા। કાન્। જીવડા જીવાન્ નિશ્ચયેનાભ્યન્તરે તુ મિથ્યાત્વરાગાદિરૂપતીક્ષ્ણશસ્ત્રેણ શુદ્ધાત્માનુભૂતિરૂપનિશ્ચયપ્રાણાંશ્ચ જં તુહું દુઃખુ કરીસિ યદ્દુઃખં ત્વં કર્તા કરિષ્યસિ તેષુ પૂર્વોક્તસ્વપરજીવેષુ તં તહ પાસિ અણંતગુણુ તદ્દુઃખં તદપેક્ષયા અનન્તગુણં અવસઈં અવશ્યમેવ જીવ હે મૂઢજીવ લહીસિ પ્રાપ્નોતીતિ। અત્રાયં જીવો

આગે उसी हिंसाके दोषको फिर निंदते हैं, और दयाधर्मको दृढ़ करते हैं—

गाथा-१२६

अन्वयार्थः :—[जीव] हे जीव, [यत् त्वं] जो तू [जीवान्] परजीवोंको [मारयित्वा] मारकर, [चूरयित्वा] चूरकर [दुःखं करिष्यसि] दुःखी करता है, [तत्] उसका फल [तदपेक्षया] उसकी अपेक्षा [अनंतगुणं] अनंतगुणा [अवश्यमेव] निश्चयसे [लभसे] पावेगा ।

भावार्थः :—निर्दयी होकर अन्य जीवोंके प्राण हरना, परजीवोंका शस्त्रादिकसे घात करना, वह मारना है, और हाथ-पैर आदिसे, तथा लाठी आदिसे परजीवोंका काटना, एकदेश मारना वह चूरना है, यह हिंसा ही महा पापका मूल है। निश्चयनयसे अभ्यन्तरमें मिथ्यात्व रागादिरूप तीक्ष्ण शस्त्रोंसे शुद्धात्मानुभूतिरूप अपने निश्चय प्राणोंको हत रहा है, क्लेशरूप करता है, उसका फल अनंत दुःख अवश्य सहेगा। इसलिए हे मूढ़ जीव, परजीवोंको मत मार,

હવે, તે જ હિંસાના દોષને દેઢ કરે છે :—

ભાવાર્થ :—બહારમાં અન્ય જીવોને મારીને અર્થાત્ પ્રાણીઓના પ્રાણનો વિયોગ કરીને, અન્ય જીવોને ચૂરીને અર્થાત્ હાથ, પગ વગેરેનો એક દેશનો છેદ કરવારૂપે જીર્ણ કરીને અને નિશ્ચયનયથી અભ્યંતરમાં મિથ્યાત્વ, રાગાદિરૂપ તીક્ષ્ણ શસ્ત્રથી શુદ્ધાત્મઅનુભૂતિરૂપ પોતાના નિશ્ચયપ્રાણોને ચૂરીને તે પૂર્વોક્ત સ્વ-પર જીવોમાં તું જે દુઃખ આપે છે, તે દુઃખની અપેક્ષાએ અનંતગણું દુઃખ હે મૂઢ જીવ! તું અવશ્ય પામીશ.

अधिकार-२ : ढोढल-१२६]

परमात्मप्रकाशः

[४२५]

मिथ्यात्तरागादिपरिणतः पूर्वं स्वयमेव निजशुद्धात्मप्राणं हिनस्ति बहिर्विषये अन्यजीवानां प्राणघातो भवतु मा भवतु नियमो नास्ति। परघातार्थं तप्तायःपिण्डग्रहणेन स्वहस्तदाहवत् इति भावार्थः। तथा चोक्तम्—“स्वयमेवात्मनात्मानं हिनस्त्यात्मा कषायवान्। पूर्वं प्राण्यन्तराणां तु पश्चात्स्याद्वा न वा वधः॥” ॥१२६॥

अथ जीववधेन नरकगतिस्तद्रक्षणे स्वर्गो भवतीति निश्चिनोति—

और मत चूर, तथा अपने भाव हिंसारूप मत कर, उज्वल भाव रख, जो तू जीवोंको दुःख देगा, तो निश्चयसे अनंतगुणा दुःख पावेगा। यहाँ सारांश यह है—जो यह जीव मिथ्यात्व रागादिरूप परिणत हुआ पहले तो अपने भावप्राणोंका नाश करता है, परजीवका घात तो हो या न हो, परजीवका घात तो उसकी आयु पूर्ण हो गई हो, तब होता है, अन्यथा नहीं; परंतु इसने जब परका घात विचारा, तब यह आत्मघाती हो चुका। जैसे गरम लोहेका गोला पकड़नेसे अपने हाथ तो निस्संदेह जल जाते हैं। इससे यह निश्चय हुआ, कि जो परजीवों पर खोटे भाव करता है, वह आत्मघाती है। ऐसा दूसरी जगह भी कहा है, कि जो आत्मा कषायवाला है, निर्दयी है, वह पहले तो आप ही अपने से अपना घात करता है, इसलिये आत्मघाती है, पीछे परजीवका घात होवे, या न होवे। जीवको आयु बाकी रही हो, तो यह नहीं मार सकता, परंतु इसने मारनेके भाव किये, इस कारण निस्संदेह हिंसक हो चुका, और जब हिंसाके भाव हुए, तब यह कषायवान् हुआ। कषायवान् होना ही आत्मघात है ॥१२६॥

आगे जीवहिंसाका फल नरकगति है, और रक्षा करनेसे स्वर्ग होता है, ऐसा निश्चय करते हैं—

अही आ जव मिथ्यात्व, रागादिमां परिणमीने प्रथम तो पोते ज पोताना शुद्ध आत्म प्राणोने उषे छे, पछी त्वे बडारमां अन्य जवोनो घात थाय के न थाय, (तेनो) कोई नियम नथी. जेम बीजानो घात करवा माटे (तेना तरङ्ग ईंक्वा माटे) तप्त लोभंडना गोणाने जलवा जतां प्रथम तो पोतानो ज उथ दजे छे, अेवो भावार्थ छे.

कधुं पण छे के :—^१“स्वयमेवात्मनात्मानं हिनस्त्यात्मा कषायवान्। पूर्वं प्राण्यन्तराणां तु पश्चात्स्याद्वा न वा वधः॥” (अर्थ :—प्रमादथी युक्त (कषायवान्) आत्मा प्रथम तो पोते ज पोताथी पोतानी हिंसा करे छे, पछी अन्य प्राणीओनो घात थाय के न थाय,) (पर जवनी आयु बाकी रडी डोय तो ते मारी शकतो नथी पण आणे मारवाना भाव कर्था माटे ते निःसंदेह हिंसक बनी यूक्यो अने ज्यारे हिंसानो भाव थयो त्यारे ते कषायवान थयो. कषायवान थवुं ते ज आत्मघात छे.) ॥१२६.

उवे, जवनी हिंसा करवाथी नरकगति थाय छे अने जवनुं रक्षण करवाथी स्वर्ग थाय

१ श्री सर्वार्थसिद्धि अ-७ गाथा १३नी टीकाभां आ गाथा छे.

૪૨૬]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૨ : દોહા-૧૨૭

૨૫૭) જીવ વહંતહં ણરય-ગઙ્ઘ અભય-પદાણેં સગ્ગુ ।

વે પહ જવલા દરિસિયા જહિં રુચ્છઙ્ઘ તહિં લગ્ગુ ॥૧૨૭॥

જીવં ઘ્નતાં નરકગતિઃ અભયપ્રદાનેન સ્વર્ગઃ ।

દ્વૌ પન્થાન સમીપૌ દર્શિતૌ યત્ર રોચતે તત્ર લગ્ન ॥૧૨૭॥

જીવ વહંતહં इत्यादि। जीव वहंतहं निश्चयेन मिथ्यात्वविषयकषायपरिणामरूपं वधं स्वकीयजीवस्य व्यवहारेणेन्द्रियबलायुःप्राणापानविनाशरूपमन्यजीवानां च वधं कुर्वतां णरय-गङ्घ नरकगतिर्भवति अभय-पदाणें निश्चयेन वीतरागनिर्विकल्पस्वसंवेदनपरिणामरूपमभयप्रदानं स्वकीयजीवस्य व्यवहारेण प्राणरक्षारूपमभयप्रदानं परजीवानां च कुर्वतां सग्गु स्वस्याभयप्रदानेन मोक्षो भवत्यन्यजीवानामभयप्रदानेन स्वर्गश्चेति वे पह जवला दरिसिया एवं द्वौ पन्थानां

गाथा-१२७

अन्वयार्थः—[जीवं घ्नतां] जीवोंको मारनेवालोंकी [नरकगतिः] नरकगति होती है, [अभयप्रदानेन] अभयदान देनेसे [स्वर्गः] स्वर्ग होता है, [द्वौ पन्थानौ] ये दोनों मार्ग [समीपे] अपने पास [दर्शितौ] दिखलाये हैं, [यत्र] जिसमें [रोचते] तेरी रुचि हो, [तत्र] उसीमें [लग्न] तू लग जा।

भावार्थः—निश्चयकर मिथ्यात्व विषय कषाय परिणामरूप निजघात और व्यवहारनयकर परजीवोंके इंद्रि, बल, आयु, श्वासोच्छ्वासरूप प्राणोंका विनाश, उसरूप परप्राणघात, सो प्राणघातियोंके नरकगति होती है। हिंसक जीव नरक ही के पात्र हैं। निश्चयनयकर वीतरागनिर्विकल्प स्वसंवेदन परिणामरूप जो निजभावोंका अभयदान निज जीवकी रक्षा और व्यवहारनयकर परप्राणियोंके प्राणोंकी रक्षारूप अभयदान यह स्वदया છે, એમ નક્કી કરે છે.

ભાવાર્થ :—નિશ્ચયનયથી પોતાના જીવનો મિથ્યાત્વ, વિષય, કષાયના પરિણામરૂપ ઘાત અને વ્યવહારનયથી અન્ય જીવોનો પાંચ ઈન્દ્રિય, ત્રણબળ, આયુ અને શ્વાસોચ્છ્વાસના વિનાશરૂપ ઘાત કરનારને નરકગતિ થાય છે.

નિશ્ચયથી પોતાના જીવને વીતરાગનિર્વિકલ્પસ્વસંવેદન-પરિણામરૂપ અભયદાન દેવાથી અને વ્યવહારથી પરજીવોના પ્રાણોની રક્ષારૂપ અભયદાન કરનારને સ્વર્ગ થાય છે, એટલે કે પોતાને (વીતરાગનિર્વિકલ્પસ્વસંવેદનપરિણામરૂપ અભયદાન દેવાથી) મોક્ષ અને પરજીવોના પ્રાણોની રક્ષારૂપ અભયદાન દેવાથી સ્વર્ગ થાય છે. એ રીતે બન્ને પંથ તારી આગળ દર્શાવ્યા છે. હે જીવ! જ્યાં રુચે ત્યાં લાગી જા.

समीपे दर्शितौ। जहिं रुद्धइ तहिं लग्गु हे जीव यत्र रोचते तत्र लग्न भव त्वमिति। कश्चिदज्ञानी प्राह। प्राणा जीवादभिन्ना भिन्नावा, यद्यभिन्नाः तर्हि जीवत्प्राणानां विनाशो नास्ति, अथ भिन्नास्तर्हि प्राणवधेऽपि जीवस्य वधो नास्त्यनेन प्रकारेण जीवहिंसैव नास्ति कथं जीववधे पापबन्धो भविष्यतीति। परिहारमाह। कथंचिद्- भेदाभेदः। तथाहि—स्वकीयप्राणे हते सति दुःखोत्पत्तिदर्शनाद्ब्रह्मवहारेणाभेदः सैव दुःखोत्पत्तिस्तु हिंसा भण्यते ततश्च पापबन्धः। यदि पुनरेकान्तेन देहात्मनोर्भेद एव तर्हि यथा परकीयदेहघाते दुःखं न भवति तथा स्वदेहघातेऽपि दुःखं न स्यान्न च तथा। निश्चयेन पुनर्जीवे गतेऽपि देहो न गच्छतीति हेतोर्भेद

परदयास्वरूप अभयदान है, उसके करनेवालोंको स्वर्ग मोक्ष होता है, इसमें संदेह नहीं है। इनमें से जो अच्छा मालूम पड़े उसे करो। ऐसी श्रीगुरुने आज्ञा की। ऐसा कथन सुनकर कोई अज्ञानी जीव तर्क करता है, कि जो ये प्राण जीवसे जुड़े हैं, कि नहीं? यदि जीवसे जुड़े नहीं हैं, तो जैसे जीवका नाश नहीं है, वैसे प्राणोंका भी नाश नहीं हो सकता? अगर जुड़े हैं, अर्थात् जीवसे सर्वथा भिन्न हैं, तो इन प्राणोंका नाश नहीं हो सकता। इसप्रकारसे जीवहिंसा है ही नहीं, तुम जीवहिंसामें पाप क्यों मानते हो? इसका समाधान—जो ये इन्द्रिय, बल, आयु, श्वासोच्छ्वास और प्राण जीवसे किसी नयकर अभिन्न हैं, भिन्न नहीं हैं, किसी नयसे भिन्न हैं। ये दोनों नय प्रामाणिक हैं। अब अभेद कहते हैं, सो सुनो। अपने प्राणोंका घात होने पर जो व्यवहारनयकर दुःखकी उत्पत्ति वह हिंसा है, उसीसे पापका बंध होता है। और जो इन प्राणोंको सर्वथा जुड़े ही मानें, देह और आत्माका सर्वथा भेद ही जानें, तो जैसे परके शरीरका घात होने पर दुःख नहीं होता है, वैसे अपने देहके घातमें

आवुं कथन सांभलीने कोई अज्ञानी पूछे छे के प्राण जवथी अभिन्न छे के त्मिन्न छे? जो अभिन्न डोय तो जेम जवनो विनाश नथी तेम प्राणनो पण विनाश न थाय. (अने प्राणनो विनाश न थवाथी हिंसा बनी शके नछि). डवे जो प्राण (जवथी) त्मिन्न डोय तो प्राणनो वध थतां पण, जवनो वध थशे नछि (अने तेम थवाथी हिंसा बनी शके नछि). ओ रीते आ बेमांथी कोई पण प्रकारे जवनी हिंसा ज नथी तो पछी जवहिंसामां पापबंध केवी रीते थाय?

तेजुं समाधान :—प्राण जवथी कथंचित् त्मिन्न अने कथंचित् अभिन्न छे. ते आ प्रमाणे :—पोतानो प्राण डण्णातां, पोताने दुःख थाय छे अेम जोवामां आवे छे तेथी (अे अपेक्षाअे) व्यवहारनयथी देड अने आत्मा अत्मेड छे अने ते ज दुःखोत्पत्तिने हिंसा कडेवामां आवे छे अने तेथी पापनो बंध थाय छे. वणी, जो अेकांते देड अने आत्मानो केवण अेड ज मानवामां आवे तो जेवी रीते परना देडनो घात थतां पण दुःख न थाय

४२८]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : दंड-१२७

एव। ननु तथापि व्यवहारेण हिंसा जाता पापबन्धोऽपि न च निश्चयेन इति। सत्यमुक्तं त्वया, व्यवहारेण पापं तथैव नारकादि दुःखमपि व्यवहारेणेति। तदिष्टं भवतां चेत्तर्हि हिंसां कुरु यूयमिति ॥१२७॥

अथ मोक्षमार्गे रतिं कुर्विति शिक्षां ददाति—

२५८) मूढा सयलु वि कारिमउ भुल्लउ मं तुस कंडि ।

सिव-पहि णिम्मलि करहि रइ घरु परियणु लहु छंडि ॥१२८॥

भी दुःख न होना चाहिये, इसलिये व्यवहारनयकर जीवका और देहका एकत्व दिखता है, परंतु निश्चयसे एकत्व नहीं है। यदि निश्चयसे एकपना होवे, तो देहके विनाश होनेसे जीवका विनाश हो जावे, सो जीव अविनाशी है। जीव इस देहको छोड़कर परभवको जाता है, तब देह नहीं जाती है। इसलिये जीव और देहमें भेद भी है। यद्यपि निश्चयनयकर भेद है, तो भी व्यवहारनयकर प्राणोंके चले जानेसे जीव दुःखी होता है, सो जीवको दुःखी करना यही हिंसा है, और हिंसासे पापका बंध होता है। निश्चयनयकर जीवका घात नहीं होता, यह तूने कहा, वह सत्य है, परंतु व्यवहारनयकर प्राणवियोगरूप हिंसा है ही, और व्यवहारनयकर ही पाप है, और पापका फल नरकादिकके दुःख हैं, वे भी व्यवहारनयकर ही हैं। यदि तुझे नरकके दुःख अच्छे लगते हैं, तो हिंसा कर, और नरकका भय है, तो हिंसा मत कर। ऐसे व्याख्यानसे अज्ञानी जीवोंका संशय मेटा ॥१२७॥

आगे श्रीगुरु यह शिक्षा देते हैं, कि तू मोक्ष-मार्गमें प्रीति कर—

तेवी रीते पोताना देडनो घात थता पण पोताने दुःख थवुं न जोईअे, पण तेम थतुं नथी. वणी, निश्चयथी जव (परभवमां) जवा छातां पण तेनी साथे देड जतो नथी, अे कारणे देड अने आत्मा जुदा छे.

अहीं, अज्ञानी कडे के तो पछी भरेभर व्यवहारथी हिंसा थई अने पापबंध व्यवहारथी थयो, पण निश्चयथी नडि.

गुरु कडे छे के तमे साथुं ज कहुं. व्यवहारथी पाप तेम ज नारकादि दुःख पण व्यवहारथी छे. जो (नारकादिनुं दुःख) तमने ईष्ट डोय तो तमे हिंसा करो (अने नारकादिनुं दुःख तमने सारुं न लागतुं डोय तो तमे हिंसा न करो.) १२७.

डवे, मोक्षमार्गमां रति कर अेवी श्री गुरुदेव शिक्षा आपे छे.

મૂઢ સકલમપિ કૃત્રિમં ભ્રાન્તઃ મા તુષં કણ્ડય ।
શિવપથે નિર્મલે કુરુ રતિં ગૃહં પરિજનં લઘુ ત્યજ ॥૧૨૮॥

મૂઢા ઇત્યાદિ। મૂઢા સયલુ વિ કારિમત હે મૂઢજીવ શુદ્ધાત્માનં વિહાયાન્યત્ પચ્ચેન્દ્રિયવિષયરૂપં સમસ્તમપિ કૃત્રિમં વિનશ્ચરં ભુલ્લત મં તુસ કંડિ ભ્રાન્તો ભૂત્વા તુષકણ્ડનં મા કુરુ। એવં વિનશ્ચરં જ્ઞાત્વા સિવ-પહિ ણિમ્મલિ શિવશબ્દવાચ્યવિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવો મુક્તાત્મા તસ્ય પ્રાપ્ત્યુપાયઃ પન્થા નિજશુદ્ધાત્મસમ્યક્શ્રદ્ધાનજ્ઞાનાનુષ્ઠાનરૂપઃ સ ચ રાગાદિરહિતત્વેન નિર્મલઃ કરહિ રઙ્ગ ઇત્યંભૂતે મોક્ષે મોક્ષમાર્ગે ચ રતિં પ્રીતિં કુરુ ઘરુ પરિયણુ લહુ છંડિ પૂર્વોક્તમોક્ષમાર્ગપ્રતિપક્ષભૂતં ગૃહં પરિજનાદિકં શીઘ્રં ત્યજેતિ તાત્પર્યમ્ ॥૧૨૮॥

ગાથા-૧૨૮

અન્વયાર્થ :—[મૂઢ] હે મૂઢ જીવ, [સકલમપિ] શુદ્ધાત્માકે સિવાય અન્ય સબ વિષયાદિક [કૃત્રિમં] વિનાશવાલે હૈં, તૂ [ભ્રાંતઃ] ભ્રમ (ભૂલ) સે [તુષં મા કંડય] ભૂસેકા ઁંડન મત કર। તૂ [નિર્મલે] પરમપવિત્ર [શિવપથે] મોક્ષ-માર્ગમેં [રતિં] પ્રીતિ [કુરુ] કર, [ગૃહં પરિજનં] ઔર મોક્ષ-માર્ગકા ઉદ્દમી હોકે ઘર, પરિવાર આદિકો [લઘુ] શીઘ્ર હી [ત્યજ] છોડ।

ભાવાર્થ :—હે મૂઢ, શુદ્ધાત્મસ્વરૂપકે સિવાય અન્ય સબ પંચેન્દ્રી વિષયરૂપ પદાર્થ નાશવાન્ હૈં, તૂ ભ્રમસે ભૂલા હુઆ અસાર ભૂસેકે કૂટનેકી તરહ કાર્ય ન કર, ઇસ સામગ્રીકો વિનાશીક જાનકર શીઘ્ર હી મોક્ષ-માર્ગકે ઘાતક ઘર, પરિવાર આદિકકો છોડકર, મોક્ષમાર્ગકા ઉદ્દમી હોકે, જ્ઞાનદર્શનસ્વભાવકો રખનેવાલે શુદ્ધાત્માકી પ્રાપ્તિકા ઉપાય જો સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્ચારિત્રરૂપ મોક્ષકા માર્ગ હૈં, ઁસમેં પ્રીતિ કર। જો મોક્ષ-માર્ગ રાગાદિકસે રહિત હોનેસે મહા નિર્મલ હૈં ॥૧૨૮॥

ભાવાર્થ :—હે મૂઢ જીવ! શુદ્ધ આત્મા સિવાય અન્ય પાંચ ઈન્દ્રિયના વિષયરૂપ બધું જ વિનશ્ચર છે, ભ્રાન્તિ પામીને ક્ષેતરાંને ખાંડ નહિ. એ રીતે વિનશ્ચર જાણીને, 'શિવ' શબ્દથી વાચ્ય એવા વિશુદ્ધજ્ઞાન-દર્શનસ્વભાવવાળા મુક્ત આત્માની પ્રાપ્તિનો ઉપાય જે નિજ શુદ્ધ આત્માના સમ્યક્શ્રદ્ધાન, સમ્યગ્જ્ઞાન, અને સમ્યગ્-અનુષ્ઠાનરૂપ માર્ગ છે તે રાગાદિ રહિત હોવાથી નિર્મળ છે. એવા મોક્ષ અને મોક્ષમાર્ગમાં તું પ્રીતિ કર; પૂર્વોક્ત મોક્ષમાર્ગથી પ્રતિપક્ષભૂત ઘર, પરિજનાદિકને શીઘ્ર છોડ. ૧૨૮.

अथ पुनरप्यध्वानुप्रेक्षां प्रतिपादयति—

२५६) जोइय सयलु वि कारिमउ णिक्कारिमउ ण कोइ ।

जीविं जंतिं कुडि ण गय इहु पडिछंदा जोइ ॥१२६॥

योगिन् सकलमपि कृत्रिमं निःकृत्रिमं न किमपि ।

जीवेन यातेन देहो न गतः इमं दृष्टान्तं पश्य ॥१२६॥

जोइय इत्यादि। जोइय हे योगिन् सयलु वि कारिमउ टड्डोत्कीर्णज्ञायकैक-
स्वभावादकृत्रिमाद्वीतरागनित्यानन्दैकस्वरूपात् परमात्मनः सकाशाद् यदन्यन्मनोवाक्कायव्यापाररूपं
तत्समस्तमपि कृत्रिमं विनश्वरं णिक्कारिमउ ण कोइ अकृत्रिमं नित्यं पूर्वोक्तपरमात्मसदृशं संसारे
किमपि नास्ति। अस्मिन्नर्थे दृष्टान्तमाह। जीविं जंतिं कुडि ण गय शुद्धात्मतत्त्वभावनारहितेन

आगे फिर भी अनित्यानुप्रेक्षाका व्याख्यान करते हैं—

गाथा—१२९

अन्वयार्थ :—[योगिन्] हे योगी, [सकलमपि] सभी [कृत्रिमं] विनश्वर हैं,
[निःकृत्रिमं] अकृत्रिम [किमपि] कोई भी वस्तु [न] नहीं है, [जीवेन यातेन] जीवके जाने
पर उसके साथ [देहो न गतः] शरीर भी नहीं जाता, [इमं दृष्टान्तं] इस दृष्टान्तको [पश्य]
प्रत्यक्ष देखो।

भावार्थ :—हे योगी, टंकोत्कीर्ण (अघटित घाट-बिना टाँकीका गढ़ा) अमूर्तीक
पुरुषाकार आत्मा केवल ज्ञायकस्वभाव अकृत्रिम वीतराग परमानंदस्वरूप, उससे जुड़े जो मन,
वचन, कायके व्यापार उनको आदि ले सभी कार्य-पदार्थ विनश्वर हैं। इस संसारमें देहादि
समस्त सामग्री अविनाशी नहीं है, जैसा शुद्ध-बुद्ध परमात्मा अकृत्रिम है, वैसा देहादिमेंसे कोई
भी नहीं है, सब क्षणभंगुर हैं। शुद्धात्मतत्त्वकी भावनासे रहित जो मिथ्यात्व विषयकषाय हैं उनसे

उवे, इरी पण अधुव अनुप्रेक्षानुं व्याप्यान करे छे :—

भावार्थ :—हे योगी! टंकोत्कीर्ण ज्ञायक ऐकस्वभावी, अकृत्रिम, वीतरागनित्यानंद ज
जेनुं ऐक स्वरूप छे ऐवा परमात्माथी अन्य मन, वचन, कायना व्यापाररूप जे कांई छे
ते अधुंय विनश्वर छे, आ संसारमां पूर्वोक्त परमात्मानि सदृश कांईपण नित्य नथी. आ
अर्थ देठ करवा माटे दृष्टान्त कडे छे. शुद्धात्मतत्त्वनी भावनाथी रहित, मिथ्यात्व, विषय,
कषायमां आसक्त जेवे जे कर्मो उपाज्यां छे ते कर्मो सहित जेव भीजा भवमां जतां 'कुडि'

अधिकार-२ : ६०६-१३०]

परमात्मप्रकाशः

[४३१

मिथ्यात्वविषयकषायासक्तेन यान्युपार्जितानि कर्माणि तत्कर्मसहितेन जीवेन भवान्तरं प्रति गच्छतापि कुडिशब्दवाच्यो देहः सहैव न गत इति हे जीव इह पडिछंदा जोइ इमं दृष्टान्तं पश्येति। अत्रेदमध्रुवं ज्ञात्वा देहममत्वप्रभृतिविभावरहितनिजशुद्धात्मपदार्थभावना कर्तव्या इत्यभिप्रायः ॥१२६॥

अथ तपोधनं प्रत्यध्रुवानुप्रेक्षां प्रतिपादयति—

२६०) देउलु देउ वि सत्थु गुरु तित्थु वि वेउ वि कव्वु ।

वच्छु जु दीसइ कुसुमियउ इंधणु होसइ सव्वु ॥१३०॥

देवकुलं देवोऽपि शास्त्रं गुरुः तीर्थमपि वेदोऽपि काव्यम् ।

वृक्षः यद् दृश्यते कुसुमितं इन्धनं भविष्यति सर्वम् ॥१३०॥

आसक्त होके जीवने जो कर्म उपार्जन किये हैं, उन कर्मोंसे जब यह जीव परभवमें गमन करता है, तब शरीर भी साथ नहीं जाता। इसलिये इस लोकमें इन देहादिक सबको विनश्वर जानकर देहादिकी ममता छोड़ना चाहिये, और सकल विभाव रहित निज शुद्धात्म पदार्थकी भावना करनी चाहिये ॥१२९॥

आगे मुनिराजोंको देवल आदि सभी सामग्री अनित्य दिखलाते हुए अध्रुवानुप्रेक्षाको कहते हैं—

गाथा-१३०

अन्वयार्थ :—[देवकुलं] अरहंतदेवकी प्रतिमाका स्थान जिनालय [देवोऽपि] श्रीजिनेन्द्रदेव [शास्त्रं] जैनशास्त्र [गुरुः] दीक्षा देनेवाले गुरु [तीर्थमपि] संसार-सागरसे तैरनेके कारण परमतपस्वियोंके स्थान सम्मेदशिखर आदि [वेदोऽपि] द्वादशांगरूप सिद्धांत [काव्यम्] गद्य-पद्यरूप रचना इत्यादि [यद् दृश्यते कुसुमितं] जो वस्तु अच्छी या बुरी दिखनेमें आती हैं, वे [सर्वम्] सब [इंधनं] कालरूपी अग्निका ईंधन [भविष्यति] हो जावेगी ॥

शब्दथी वाच्य अेवो देउ तेनी साथे जतो नथी. उे श्रुव! आ दृष्टांतने तुं देव(जाइ).

अडीं, आ अध्रुं अध्रुव जाणीने देउना ममत्वथी मांडीने सर्व विभाव रहित निज-शुद्ध-आत्मपदार्थनी भावना करवी जोईअे, अेवो अभिप्राय छे. १२८.

उवे, मुनिराज प्रति अध्रुव अनुप्रेक्षाने कडे छे :—

४३२]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : ६०६-१३०

देउलु इत्यादि। पदखण्डनारूपेण व्याख्यानं क्रियते। देउलु निर्दोषिपरमात्मस्थापना-
प्रतिमाया रक्षणार्थं देवकुलं मिथ्यात्वदेवकुलं वा, देउ वि तस्यैव परमात्मनोऽनन्तज्ञानादि-
गुणस्मरणार्थं धर्मप्रभावनार्थं वा प्रतिमास्थापनारूपो देवो रागादिपरिणतदेवताप्रतिमारूपो वा, सत्थु
वीतरागनिर्विकल्पात्मतत्त्वप्रभृतिपदार्थप्रतिपादकं शास्त्रं मिथ्याशास्त्रं वा, गुरु लोकालोकप्रकाशक-
केवलज्ञानादिगुणसमृद्धस्य परमात्मनः प्रच्छादको मिथ्यात्तरागादिपरिणतिरूपो महाऽज्ञानान्ध-
कारदर्पः तद्ब्यापियद्वचनदिनकरकिरणविदारितः सन् क्षणमात्रेण च विलयं गतः स
जिनदीक्षादायकः श्रीगुरुः तद्विपरीतो मिथ्यागुरुर्वा, तित्थु वि संसारतरणोपायभूतनिजशुद्धात्म-
तत्त्वभावनारूपनिश्चयतीर्थं तत्स्वरूपरतः परमतपोधनानां आवासभूतं तीर्थकदम्बकमपि मिथ्या-
तीर्थसमूहो वा, वेउ वि निर्दोषिपरमात्मोपदिष्टवेदशब्दवाच्यः सिद्धान्तोऽपि परकल्पितवेदो वा क्वु
शुद्धजीवपदार्थादीनां गद्यपद्याकारेण वर्णकं काव्यं लोकप्रसिद्धविचित्रकथाकाव्यं वा, वच्छु

भावार्थः—निर्दोषि परमात्मा श्रीअरहंतदेव उनको प्रतिमाके पधरानेके लिये जो
गृहस्थोंने देवालय [जैनमंदिर] बनाया है, वह विनाशीक हैं, अनंत ज्ञानादिगुणरूप
श्रीजिनेन्द्रदेवकी प्रतिमा धर्मकी प्रभावनाके अर्थ भव्यजीवोंने देवालयमें स्थापन की है, उसे देव
कहते हैं, वह भी विनश्वर है। यह तो जिनमंदिर और जिनप्रतिमाका निरूपण किया, इसके
सिवाय अन्य देवोंके मंदिर और अन्यदेवकी प्रतिमायें सब ही विनश्वर हैं, वीतराग-निर्विकल्प
जो आत्मतत्त्व उसको आदि ले जीव अजीवादि सकल पदार्थ उनका निरूपण करनेवाला जो
जैनशास्त्र वह भी यद्यपि अनादि प्रवृत्तिकी अपेक्षा नित्य है, तो भी वक्ता-श्रोता पुस्तकादिककी
अपेक्षा विनश्वर ही है, और जैन सिवाय जो सांख्य पातंजल आदि परशास्त्र हैं, वे भी विनाशीक
हैं। जिनदीक्षाके देनेवाले लोकालोकके प्रकाशक केवलज्ञानादि गुणोंकर पूर्ण परमात्माके
रोकनेवाला जो मिथ्यात्व रागादि परिणत महा अज्ञानरूप अंधकार उसके दूर करनेके लिए सूर्यके

भावार्थः—निर्दोष परमात्मानि स्थापनारूप प्रतिमाना रक्षणार्थे बनावेदुं देवालय
अथवा मिथ्यात्वना पोषक कुदेवालय, ते ज निर्दोष परमात्माना अनंतज्ञानादि गुणाना स्मरणार्थे
अथवा धर्म प्रभावना अर्थे प्रतिमास्थापनारूप देव अथवा प्रतिमारूप रागादिरूपे परिणत
मिथ्यादेव, वीतराग निर्विकल्प आत्मतत्त्वथी मांडीने समस्त पदार्थनुं प्रतिपादक शास्त्र अने
मिथ्या शास्त्र, लोकालोकना प्रकाशक केवलज्ञान आदि गुणोथी समृद्ध अथवा परमात्मानो प्रच्छादक
जे मिथ्यात्व, रागादिरूपे परिणतिरूप जे अज्ञानरूपी अंधकारनो दर्प जेना वयनरूपी सूर्यना
किरणोथी विदारित थयो थको क्षणमात्रमां नाश पाभे छे अथवा जिनदीक्षा देनार श्रीगुरु अथवा
तेनाथी विपरीत मिथ्यागुरु, संसारसमुद्रना तरवाना उपायभूत निज शुद्ध आत्मतत्त्वनी
भावनारूप निश्चयतीर्थ, तेना स्वरूपमां रत तपोधनना आवासभूत तीर्थक्षेत्रो पण अथवा

પરમાત્મભાવનારહિતેન જીવેન યદુપાર્જિતં વનસ્પતિનામકર્મ તદુદયજનિતંવૃક્ષકદમ્બકં જો દીસઈ કુસુમિયત યદ્ દૃશ્યતે કુસુમિતં પુષ્પિતં ઇંધણુ હોસઈ સવ્વુ તત્સર્વં કાલાગ્નેરિન્ધનં ભવિષ્યતિ વિનાશં યાસ્તીત્યર્થઃ। અત્ર તથા તાવત્ પઞ્ચેન્દ્રિયવિષયે મોહો ન કર્તવ્યઃ પ્રાથમિકાનાં યાનિ

સમાન જિનકે વચનરૂપી કિરણોંસે મોહાંધકાર દૂર હો ગયા હૈ, એસે મહામુનિ ગુરુ હૈં, વે ખી વિનશ્વર હૈં, ઓર ઉસકે આચરણસે વિપરીત જો અજ્ઞાન તાપસ મિથ્યાગુરુ વે ખી ક્ષણભંગુર હૈં। સંસાર-સમુદ્રકે તરનેકા કારણ જો નિજ શુદ્ધાત્મતત્ત્વ ઉસકી ભાવનારૂપ જો નિશ્ચયતીર્થ ઉસમેં લીન પરમતપોધનકા નિવાસસ્થાન, સમ્મેદશિખર, ગિરનાર આદિ તીર્થ વે ખી વિનશ્વર હૈં, ઓર જિનતીર્થકે સિવાય જો પર યતિયોંકા નિવાસ વે પરતીર્થ વે ખી વિનાશીક હૈં। નિર્દોષ પરમાત્મા જો સર્વજ્ઞ વીતરાગદેવ ઉનકર ઉપદેશ કિયા ગયા જો દ્વાદશાંગ સિદ્ધાંત વહ વેદ હૈ, વહ યદ્યપિ સદા સનાતન હૈ, તો ખી ક્ષેત્રકી અપેક્ષા વિનશ્વર હૈ, કિસી સમય હૈ, કિસી ક્ષેત્રમેં પાયા જાતા હૈ, કિસી સમય નહીં પાયા જાતા, ભરતક્ષેત્ર ઈરાવત ક્ષેત્રમેં કખી પ્રગટ હો જાતા હૈ, કખી વિલય હો જાતા હૈ, ઓર મહાવિદેહક્ષેત્રમેં યદ્યપિ પ્રવાહકર સદા શાશ્વતા હૈ, તો ખી વક્તા શ્રોતાવ્યાખ્યાનકી અપેક્ષા વિનશ્વર હૈ, વે હી વક્તા-શ્રોતા હમેશા નહીં પાયા જાતે, ઇસલિએ વિનશ્વર હૈ, ઓર પર મતિયોંકર કહા ગયા જો હિંસારૂપ વેદ વહ ખી વિનશ્વર હૈ। શુદ્ધ જીવાદિ પદાર્થોંકા વર્ણન કરનેવાલી સંસ્કૃત પ્રાકૃત છટારૂપ ગદ્ય વ છંદબંધરૂપ પદ્ય ઉસ સ્વરૂપ ઓર જિસમેં વિચિત્ર કથાયેં હૈં, એસે સુન્દર કાવ્ય કહે જાતે હૈં, વે ખી વિનશ્વર હૈં। ઇત્યાદિ જો-જો વસ્તુ સુન્દર ઓર ઓટ્ટે કવિયોંકર પ્રકાશિત ઓટ્ટે કાવ્ય ખી વિનશ્વર હૈં। ઇત્યાદિ જો-જો વસ્તુ સુન્દર ઓર અસુન્દર દિખતી હૈં, વે સબ કાલરૂપી અગ્નિકા ઈંધન હો જાવેંગી। તાત્પર્ય યહ હૈ, કિ સબ ભસ્મ હો જાવેંગી, ઓર પરમાત્માકી ભાવનાસે રહિત જો જીવ ઉસને ઉપાર્જન કિયા જો વનસ્પતિનામકર્મ ઉસકે ઉદયસે વૃક્ષ હુઆ, સો વૃક્ષોંકે સમૂહ જો ફૂલે-ફાલે દિખતે હૈં, વે સબ ઈંધન હો જાવેંગે। સંસારકા સબ ઠાઠ ક્ષણભંગુર હૈ, એસા જાનકર પંચેન્દ્રિયોંકે વિષયોંમેં મોહ નહીં કરના, વિષય કા રાગ સર્વથા ત્યાગના યોગ્ય હૈ। પ્રથમ અવસ્થામેં યદ્યપિ ધર્મતીર્થકી

મિથ્યાતીર્થસમૂહ, નિર્દોષ પરમાત્માએ ઉપદેશેલા એવા વેદશબ્દથી વાચ્ય સિદ્ધાંતો પણ અને પરકલ્પિત વેદો, શુદ્ધ જીવાદિ પદાર્થોંનું ગદ્ય-પદ્યાકારે વર્ણન કરનારું કાવ્ય અને લોકપ્રસિદ્ધ વિચિત્ર કથાકાવ્ય, પરમાત્મભાવનાથી રહિત જીવે જે વનસ્પતિનામકર્મ ઉપાર્જ્યુ છે તેના ઉદયથી થયેલાં વૃક્ષો કે જે ફૂલોવાળું દેખાય છે એ બધુંય કાળરૂપી અગ્નિનું ઈન્ધન થઈ જશે-નાશ પામશે.

અહી, (સર્વ સંસાર ક્ષણભંગુર છે એમ જાણીને) પ્રથમ તો પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાં મોહ ન કરવો. પ્રાથમિકોને ધર્મતીર્થાદિ પ્રવર્તનના નિમિત્તો જે દેવાલય અને દેવપ્રતિમાદિ છે

૪૩૪]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૨ : દોહા-૧૩૧

ધર્મતીર્થવર્તનાદિનિમિત્તાનિ દેવકુલપ્રતિમાદીનિ તત્રાપિ શુદ્ધાત્મભાવના કાલે મોહો ન કર્તવ્યેતિ સંબંધઃ ॥૧૩૦॥

અથ શુદ્ધાત્મદ્રવ્યાદન્યત્સર્વમધુવમિતિ પ્રકટયતિ—

૨૬૧) એકુ જિ મેલ્લિવિ બંધુ પરુ ભુવણુ વિ એહુ અસેસુ ।

પુહવિહિં ણિમ્મુઝ બંધુરુઝ એહુઝ બુઝ્ઝિ વિસેસુ ॥૧૩૧॥

એકંમેવ મુક્ત્વા બ્રહ્મ પરં ભુવનમપિ એતદ્ અશેષમ્ ।

પૃથિવ્યાં નિર્માપિતં બંધુરં એતદ્ બુદ્ધ્યસ્વ વિશેષમ્ ॥૧૩૧॥

એકુ જિ ઇત્યાદિ । એકુ જિ એકમેવ મેલ્લિવિ મુક્ત્વા । કિમ્ । બંધુ પરુ પરમબ્રહ્મશબ્દવાચ્યં નાનાવૃક્ષભેદભિન્નવનમિવ નાનાજીવજાતિભેદભિન્નં શુદ્ધસંગ્રહનયેન શુદ્ધ-

પ્રવૃત્તિકા નિમિત્ત જિનમંદિર, જિનપ્રતિમા, જિનધર્મ તથા જૈનધર્મી ઇનમેં પ્રેમ કરના યોગ્ય હૈ, તો મી શુદ્ધાત્માકી ભાવનાકે સમય વહ ધર્માનુરાગ મી નીચે દરજેકા ગિના જાતા હૈ, વહાં પર કેવલ વીતરાગભાવ હી હૈ ॥૧૩૦॥

આગે શુદ્ધાત્મસ્વરૂપસે અન્ય જો સામગ્રી હૈ, વહ સમી વિનશ્વર હૈં, એસા વ્યાખ્યાન કરતે હૈ—

ગાથા-૧૩૧

અન્વયાર્થ :—[એકં પરં બ્રહ્મ એવ] એક શુદ્ધ જીવદ્રવ્યરૂપ પરબ્રહ્મકો [મુક્ત્વા] છોડકર [પૃથિવ્યાં] ઇસ લોકમેં [ઇદં અશેષમ્ ભુવનમપિ નિર્માપિતં] ઇસ સમસ્ત લોકકે પદાર્થોંકી રચના હૈ, વહ સબ [બંધુરં] વિનાશીક હૈ, [એતદ્ વિશેષમ્] ઇસ વિશેષ બાતકો તૂ [બુદ્ધ્યસ્વ] જાન ।

ભાવાર્થ :—શુદ્ધસંગ્રહનયકર સમસ્ત જીવ-રાશિ એક હૈ । જૈસે નાના પ્રકારકે વૃક્ષોંકર મરા હુઆ વન એક કહા જાતા હૈ, ડસી તરહ નાના પ્રકારકે જીવ-જાતિ કરકે એક કહે જાતે

તેમના પ્રત્યે પણ શુદ્ધાત્મભાવનાના કાળે મોહ કર્તવ્ય નથી, એવો સંબંધ છે. ૧૩૦.

હવે, 'શુદ્ધ આત્મદ્રવ્યથી જે અન્ય છે તે બધુંય અધુવ છે', એમ પ્રગટ કરે છે :—

ભાવાર્થ :—જેવી રીતે અનેક વૃક્ષના ભેદથી ભિન્ન હોવા છતાં જાતિ-અપેક્ષાએ (એક) વન કહેવાય છે તેવી રીતે શુદ્ધસંગ્રહનયથી જાતિ-અપેક્ષાએ (એક) શુદ્ધ જીવદ્રવ્યથી કહેવાય

અધિકાર-૨ : દોહા-૧૩૨]

પરમાત્મપ્રકાશ:

[૪૩૫

જીવદ્રવ્યં ભુવણુ વિ એહુ ઇદં પ્રત્યક્ષીભૂતમ્ । કતિસંખ્યોપેતમ્ । અસેસુ અશેષં સમસ્તમપિ ।
કથંભૂતમિદં સર્વં પુહવિહિં ગિમ્મઉ પૃથિવ્યાં લોકે નિર્માપિતં ભંગુરઉ વિનશ્વરં એહઉ વુજ્ઝિ
વિસેસુ ઇમં વિશેષં બુધ્યસ્વ જાનીહિ ત્વં હે પ્રભાકરભટ્ટ । અયમત્ર ભાવાર્થઃ ।
વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવં પરબ્રહ્મશબ્દવાચ્યં શુદ્ધજીવતત્ત્વં મુક્ત્વાન્યત્પજ્જેન્દ્રિયવિષયભૂતં
વિનશ્વરમિતિ ॥૧૩૧॥

અથ પૂર્વોક્તમધ્રુવત્ત્વં જ્ઞાત્વા ધનયૌવનયોસ્તૃષ્ણા ન કર્તવ્યેતિ કથયતિ—

૨૬૨) જે દિટ્ટા સૂર્યગમણિ તે અત્થવણિ ણ દિટ્ઠ ।

તેં કારણિં વઠ ધમ્મુ કરિ ધણિ જોવ્વણિ કઠ તિટ્ઠ ॥૧૩૨॥

યે દૃષ્ટાઃ સૂર્યોદ્ગમને તે અસ્તગમને ન દૃષ્ટાઃ ।

તેન કારણેન વત્સ ધર્મ કુરુ ધને યૌવને કા તૃષ્ણા ॥૧૩૨॥

હૈં । વે સબ જીવ અવિનાશી હૈં, ઓર સબ દેહાદિકી રચના વિનાશીક દિખતી હૈં । શુભ-અશુભ
કર્મકર જો દેહાદિક ઇસ જગત્મૈં રચી ગઈ હૈં, વહ સબ વિનાશીક હૈં, હે પ્રભાકરભટ્ટ, એસા વિશેષ
તૂ જાન, દેહાદિકો અનિત્ય જાન ઓર જીવોંકો નિત્ય જાન । નિર્મલ જ્ઞાન દર્શનસ્વભાવ પરબ્રહ્મ
[શુદ્ધ જીવતત્ત્વ] ડસસે ભિન્ન જો પાંચ ઇન્દ્રિયોંકા વિષયવન વહ ક્ષણભંગુર જાનો ॥૧૩૧॥

આગે પૂર્વોક્ત વિષય-સામગ્રીકો અનિત્ય જાનકર ધન, યૌવન ઓર વિષયોંમૈં તૃષ્ણા નહીં
કરની ચાહિયે, એસા કહતે હૈં—

ગાથા-૧૩૨

અન્વયાર્થ :—[વત્સ] હે શિષ્ય, [યે] જો કુછ પદાર્થ [સૂર્યોદ્ગમને] સૂર્યકે ડદય
હોને પર [દૃષ્ટાઃ] દેખે થે, [તે] વે [અસ્તગમને] સૂર્યકે અસ્ત હોનેકે સમય [ન દૃષ્ટાઃ] નહીં
દેખે જાતે, નષ્ટ હો જાતે હૈં [તેન કારણેન] ઇસ કારણ તૂ [ધર્મ] ધર્મકો [કુરુ] પાલન કર

છે. એવા 'પરબ્રહ્મ' શબ્દથી વાચ્ય શુદ્ધજીવદ્રવ્ય સિવાય આ પ્રત્યક્ષ સમસ્ત વિશ્વ કે જે પૃથ્વી
પર લોકમાં રચાયેલું છે તે વિનશ્વર છે. હે પ્રભાકરભટ્ટ! તું આ વિશેષ જાણ.

અહીં, આ ભાવાર્થ છે કે વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શન સ્વભાવવાળા 'પરબ્રહ્મ' શબ્દથી વાચ્ય એવા
શુદ્ધજીવતત્ત્વ સિવાય અન્ય સમસ્ત પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયભૂત પદાર્થો વિનશ્વર છે. ૧૩૧.

હવે, પૂર્વોક્ત અધ્રુવપણું જાણીને ધન અને યૌવનની તૃષ્ણા ન કરવી જોઈએ, એમ કહે
છે :—

जे दिद्ध इत्यादि। जे दिद्ध ये केचन दृष्टाः। क्व। सूरुग्गमणि सूर्योदये ते अत्थवणि ण दिद्ध ते पुरुषा गृहधनधान्यादिपदार्था वा अस्तगमने न दृष्टाः, एवमध्रुवत्वं ज्ञात्वा। तें कारणिं वढ धम्मु करि तेन कारणेन वत्स पुत्र सागारानगारधर्मं कुरु। धणि जोव्वणि कउ तिद्ध धने यौवने वा का तृष्णा न कापीति। तद्यथा। गृहस्थेन धने तृष्णा न कर्तव्या तर्हि किं कर्तव्यम्। भेदाभेदरत्नत्रयाराधकानां सर्वतात्पर्येणाहारादिचतुर्विधं दानं दातव्यम्। नो चेत् सर्वसंगपरित्यागं कृत्वा निर्विकल्पपरमसमाधौ स्थातव्यम्। यौवनेऽपि तृष्णा न कर्तव्या, यौवनावस्थायां यौवनोद्रेकजनितविषयरागं त्यक्त्वा विषयप्रतिपक्षभूते वीतरागचिदानन्दैकस्वभावे

[धने यौवने] धन और यौवन अवस्थामें [का तृष्णा] क्या तृष्णा कर रहा है।

भावार्थ :—धन, धान्य, मनुष्य, पशु, आदिक पदार्थ जो सबेरेके समय देखे थे, वे शामके समयमें नहीं दिखते, नष्ट हो जाते हैं, ऐसा जगत्का ठाठ विनाशिक जानकर इन पदार्थोंकी तृष्णा छोड़ और श्रावकका तथा यतीका धर्म स्वीकार कर, धन यौवनमें क्या तृष्णा कर रहा है। ये तो जलके बूलबूलेके समान क्षणभंगुर हैं। यहाँ कोई प्रश्न करे, कि गृहस्थी धनकी तृष्णा न करे तो क्या करे? उसका उत्तर—निश्चय-व्यवहाररत्नत्रयके आराधक जो यति उनकी सब तरह गृहस्थको सेवा करनी चाहिये, चार प्रकारका दान देना, धर्मकी इच्छा रखनी, धनकी इच्छा नहीं करनी। जो किसी दिन प्रत्याख्यानकी चौकड़ीके उदयसे श्रावकके व्रतमें भी है, तो देव पूजा, गुरुकी सेवा, स्वाध्याय, दान, शील, उपवासादि अणुव्रतरूप धर्म करे, और जो बड़ी शक्ति होवे, तो सब परिग्रह त्यागकर यतीके व्रत धारण करके निर्विकल्प परमसमाधिमें रहे। यतीको सर्वथा धनका त्याग और गृहस्थको धनका प्रमाण करना योग्य है। विवेकी गृहस्थ धनकी तृष्णा न करें। धन यौवन असार है, यौवन अवस्थामें विषय तृष्णा न करें, विषयका राग छोड़कर विषयोंसे पराङ्मुख जो वीतराग निजानंद एक अखंड

भावार्थ :—सूर्योदयना काणे जे मनुष्योने, धन, धान्य आदि पदार्थो जोवामां आव्या उता ते सूर्यास्त काणे जोवामां आवता नथी. अेवुं तेनुं अध्रुवपणुं जाणीने ते कारणे तुं सागार -अणुगार धर्मनुं पावन कर, धन अने यौवनमां तृष्णा शा माटे करे छे?

प्रश्न :—गृहस्थीअे धननी तृष्णा न करवी, तो शुं करवुं?

उत्तर :—भेदाभेद रत्नत्रयना आराधकोने सर्व तात्पर्यथी (पूरेपूरा अनुरागथी) आहारादि यार प्रकारनुं दान देवुं. अथवा तो सर्वसंगनो परित्याग करीने निर्विकल्प परम समाधिमां स्थिर रडेवुं. यौवनमां पणु तृष्णा न करवी. यौवन-अवस्थामां यौवनना उद्रेकजनित विषयनो राग छोडी दईने अने विषयथी प्रतिपक्षभूत वीतराग चिदानंद जेनो अेक स्वभाव छे

शुद्धात्मस्वरूपे स्थित्वा च निरन्तरं भावना कर्तव्येति भावार्थः॥१३२॥

अथ धर्मतपश्चरणरहितानां मनुष्यजन्म वृथेति प्रतिपादयति—

२६३) धम्मु ण संचिउ तउ ण किउ रुक्खेँ चम्ममएण ।

खज्जिवि जर-उद्देहियए णरइ पडिव्वउ तेण ॥१३३॥

धर्मो न संचितः तपो न कृतं वृक्षेण चर्ममयेन ।

खादयित्वा जरोद्रेहिकया नरके पतितव्यं तेन ॥१३३॥

धम्मु इत्यादि। धम्मु ण संचिउ धर्मसंचयो न कृतः गृहस्थावस्थायां दानशील-पूजोपवासादिरूपसम्यक्त्वपूर्वको गृहधर्मो न कृतः, दर्शनिकव्रतिकाद्येकादशविधश्रावकधर्मरूपो वा। तउ ण किउ तपश्चरणं न कृतं तपोधनेन तु समस्तबहिर्द्रव्येच्छानिरोधं कृत्वा अनशनादि-

स्वभावरूप शुद्धात्मा उसमें लीन होकर हमेशा भावना करनी चाहिये ॥१३२॥

आगे जो धर्मसे रहित हैं, और तपश्चरण भी नहीं करते हैं, उनका मनुष्य-जन्म वृथा है, ऐसा कहते हैं—

गाथा-१३३

अन्वयार्थ :—[येन] जिसने [चर्ममयेन वृक्षेण] मनुष्य शरीररूपी चर्ममयी वृक्षको पाकर उससे [धर्मः न कृतः] धर्म नहीं किया, [तपो न कृतं] और तप भी नहीं किया, उसका शरीर [जरोद्रेहिकया खादयित्वा] बुढ़ापारूपी दीमकके कीड़ेकर खाया जायगा, फिर [तेन] उसको मरणकर [नरके] नरकमें [पतितव्यं] पड़ना पड़ेगा ।

भावार्थ :—गृहस्थ अवस्थामें जिसने सम्यक्त्वपूर्वक दान, शील, पूजा, उपवासादिरूप गृहस्थका धर्म नहीं किया, दर्शनप्रतिमा, व्रतप्रतिमा आदि ग्यारह प्रतिमाके भेदरूप श्रावकका धर्म नहीं धारण किया, तथा मुनि होकर सब पदार्थोंकी इच्छाका निरोध कर अनशन वगैरः

अेवा शुद्ध आत्मस्वरूपमां स्थित थएने निरंतर आत्मभावना करवी, अेवो भावार्थ ए. १३२.

उवे, धर्म अने तपश्चरण रहितनो जन्म वृथा ए, अेम कडे ए :—

भावार्थ :—यामडाथी बनेल मनुष्यशरीररूपी वृक्षथी जे गृहस्थे अथवा तपोधने धर्मसंचय न कर्यो, तप न कर्युं, (गृहस्थे) गृहस्थावस्थां सम्यक्त्वपूर्वक दान, शील, पूजा, उपवास आदि गृहस्थधर्मनुं आचरण न कर्युं, दर्शनप्रतिमा, व्रतप्रतिमा आदि अगियार प्रकारना

૪૩૮]

યોગી-દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૨ : દોહા-૧૩૩

દ્વાદશવિધતપશ્ચરણબલેન નિજશુદ્ધાત્મધ્યાને સ્થિત્વા નિરન્તરં ભાવના ન કૃતા। કેન કૃત્વા। રુક્ષેં
ચમ્મમણ વૃક્ષેણ મનુષ્યશરીરચર્મનિર્વૃત્તેન। યેનૈવં ન કૃતં ગૃહસ્થેન તપોધનેન વા ણરઙ્ પડિવ્વઠ
તેણ નરકે પતિતવ્યં તેન। કિં કૃત્વા। ખજ્જિવિ ભક્ષયિત્વા। કયા કર્તૃભૂતયા। જરુદ્દેહિયણ
જરોદ્દેહિકયા। ઇદમત્ર તાત્પર્યમ્। ગૃહસ્થેનાભેદરત્નત્રયસ્વરૂપમુપાદેયં કૃત્વા ભેદરત્નત્રયાત્મકઃ
શ્રાવકધર્મઃ કર્તવ્યઃ, યતિના તુ નિશ્ચયરત્નત્રયે સ્થિત્વા વ્યાવહારિકરત્નત્રયબલેન વિશિષ્ટતપશ્ચરણં
કર્તવ્યં નો ચેત્ દુર્લભપરંપરયા પ્રાપ્તં મનુષ્યજન્મ નિષ્ફલમિતિ॥૧૩૩॥

અથ હે જીવ જિનેશ્વરપદે પરમભક્તિં કુર્વિતિ શિક્ષાં દદાતિ—

૨૬૪) અરિ જિય જિણ-પઙ્ ભત્તિ કરિ સુહિ સઙ્ગણુ અવહેરિ ।
તિં બપ્પેણ વિ કઙ્ગુ ણવિ જો પાડઙ્ સંસારિ ॥૧૩૪॥

બારહ પ્રકારકા તપ નહીં કિયા, તપશ્ચરણકે બલસે શુદ્ધાત્માકે ધ્યાનમેં ઠહરકર નિરંતર ભાવના
નહીં કી, મનુષ્યકે શરીરરૂપ ચર્મમયી વૃક્ષકો પાકર યતીકા વ શ્રાવકકા ધર્મ નહીં કિયા,
અનકા શરીર વૃદ્ધાવસ્થારૂપી દીમકકે કીડે ઠાવેંગે, ફિર વહ નરકમેં જાવેગા। ઇસલિયે
ગૃહસ્થકો તો યહ યોગ્ય હૈ, કિ નિશ્ચયરત્નત્રયકી શ્રદ્ધાકર નિજસ્વરૂપ ઉપાદેય જાન, વ્યવહાર
રત્નત્રયરૂપ શ્રાવકકા ધર્મ પાલના। ઓર યતીકો યહ યોગ્ય હૈ, કિ નિશ્ચયરત્નત્રયમેં ઠહરકર
વ્યવહારરત્નત્રયકે બલસે મહા તપ કરના। અગર યતીકા વ શ્રાવકકા ધર્મ નહીં બના, અણુવ્રત
નહીં પાલે, તો મહા દુર્લભ મનુષ્ય-દેહકા પાના નિષ્ફલ હૈ, અસસે કુછ ફાયદા નહીં॥૧૩૩॥

આગે શ્રીગુરુ શિષ્યકો યહ શિક્ષા દેતે હૈં, કિ તૂ મુનિરાજકે ચરણારવિંદકી પરમભક્તિ
કર,

શ્રાવકધર્મનું આચરણ ન કર્યું અને તપોધને બાહ્ય સમસ્ત દ્રવ્યોની ઈચ્છાનો નિરોધ કરીને
અનશનાદિ બાર પ્રકારના તપશ્ચરણના બળથી નિજશુદ્ધાત્માના ધ્યાનમાં સ્થિત થઈને નિરંતર
આત્મભાવના ન કરી-એ રીતે જે ગૃહસ્થે કે તપોધને ન કર્યું, તેનું શરીર જરારૂપ ઊધઈથી ખવાઈ
જશે, અને નરકમાં પડવું પડશે.

અહીં, તાત્પર્ય એમ છે કે ગૃહસ્થે અભેદરત્નત્રયસ્વરૂપને ઉપાદેય કરીને ભેદરત્નત્રયાત્મક
શ્રાવકધર્મ પાળવો અને યતિએ નિશ્ચયરત્નત્રયમાં સ્થિત થઈને વ્યાવહારિક રત્નત્રયના બળથી
વિશિષ્ટ તપશ્ચરણ કરવું જોઈએ, નહિતર (શ્રાવકનો કે યતિનો ધર્મ ન પાળ્યો તો) પરંપરાએ
પામેલો દુર્લભ એવો મનુષ્યજન્મ નિષ્ફળ છે. ૧૩૩.

હવે, હે જીવ! જિનેશ્વરપદની પરમ ભક્તિ કર એવી શ્રી ગુરુદેવ શિક્ષા આપે છે :—

અરે જીવ જિનપદે ભક્તિ કુરુ સુખં સ્વજનં અપહર ।

તેન પિત્રાપિ કાર્યં નૈવ યઃ પાતયતિ સંસારે ॥૧૩૪॥

અરિ જિય ઇત્યાદિ । અરિ જિય અહો ભવ્યજીવ જિન-પદ્ ભક્તિ કરિ જિનપદે ભક્તિં કુરુ ગુણાનુરાગવચનનિમિત્તં જિનેશ્વરેણ પ્રણીતશ્રીધર્મે રતિં કુરુ સુહિ સજ્જણુ અવહેરિ સંસારસુખસહકારિકારણભૂતં સ્વજનં ગોત્રમપ્યપહર ત્યજ । કસ્માત્ । તિં વપ્પેણ વિ તેન સ્નેહિતપિત્રાપિ કચ્ચુ ણવિ કાર્યં નૈવ । યઃ કિં કરોત્તિ । જો પાહ્ણ યઃ પાતયતિ । ક્વ । સંસારિ સંસારસમુદ્રે । તથાચ । હે આત્મન્, અનાદિકાલે દુર્લભે વીતરાગસર્વજ્ઞપ્રણીતે રાગદ્વેષ-મોહરહિતે જીવપરિણામલક્ષણે શુદ્ધોપયોગરૂપે નિશ્ચયધર્મે વ્યવહારધર્મે ચ પુનઃ ષડાવશ્યકાદિ-લક્ષણે ગૃહસ્થાપેક્ષયા દાનપૂજાદિલક્ષણે વ શુભોપયોગસ્વરૂપે રતિં કુરુ । ઇત્યંભૂતે ધર્મે પ્રતિકૂલો યઃ તં મનુષ્યં સ્વગોત્રજમપિ ત્યજ ધર્મસન્મુખં તદનુકૂલં પરગોત્રજમપિ સ્વીકૃર્વિતિ । અત્રાયં

ગાથા-૧૩૪

અન્વયાર્થ :—[અરે જીવ] હે ભવ્ય જીવ, તૂ [જિનપદે] જિનપદમેં [ભક્તિં કુરુ] ભક્તિકર, ઓર જિનેશ્વરકે કહે હુએ જિનધર્મમેં પ્રીતિ કર, [સુખં] સંસાર સુખકે નિમિત્તકારણ [સ્વજનં] જો અપને કુટુમ્બકે જન ડનકો [અપહર] ત્યાગ, અન્યકી તો બાત ક્યા હૈ ? [તેન પિત્રાપિ નૈવ કાર્યં] ડસે મહાસ્નેહરૂપ પિતાસે ખી કુછ કામ નહીં હૈ, [યઃ] જો [સંસારે] સંસાર-સમુદ્રમેં ઇસ જીવકો [પાતયતિ] પટક દેવે ।

ભાવાર્થ :—હે આત્મારામ, અનાદિકાલસે દુર્લભ જો વીતરાગ સર્વજ્ઞકા કહા હુઆ રાગ-દ્વેષ-મોહરહિત શુદ્ધોપયોગરૂપ નિશ્ચયધર્મ ઓર શુભોપયોગરૂપ વ્યવહારધર્મ, ડનમેં ખી છહ આવશ્યકરૂપ યતીકા ધર્મ, તથા દાન પૂજાદિ શ્રાવકકા ધર્મ, યહ શુભાચારરૂપ ડો પ્રકાર ધર્મ ડસમેં પ્રીતિ કર । ઇસ ધર્મસે વિમુખ જો અપને કુલકા મનુષ્ય ડસે છોડ, ઓર ઇસ ધર્મકે સન્મુખ જો પર કુટુમ્બકા ખી મનુષ્ય હો ડસસે પ્રીતિ કર । તાત્પર્ય યહ હૈ, કિ યહ જીવ જૈસે વિષય-સુખસે પ્રીતિ કરતા હૈ, વૈસે જો જિનધર્મ સે કરે તો સંસારમેં નહીં ભટકે । ઇસા ડૂસરી

ભાવાર્થ :—હે આત્મા! અનાદિકાળથી દુર્લભ, વીતરાગસર્વજ્ઞપ્રણીત, રાગ-દ્વેષ-મોહરહિત, જીવપરિણામસ્વરૂપ, શુદ્ધોપયોગરૂપ, નિશ્ચયધર્મમાં અને છ આવશ્યકાદિ વ્યવહારધર્મમાં અને ગૃહસ્થની અપેક્ષાએ દાનપૂજાદિરૂપ અથવા શુભોપયોગસ્વરૂપ વ્યવહારધર્મમાં રતિ કર. આ ધર્મમાં જે પ્રતિકૂળ હોય તે મનુષ્ય પોતાના ગોત્રમાં જન્મેલો હોય તોપણ તેનો ત્યાગ કર, ધર્મસન્મુખ તેમાં (ધર્મમાં) અનુકૂળ હોય તેને પરગોત્રમાં જન્મેલો હોય તોપણ, પોતાનો કર.

અહીં, ભાવાર્થ એમ છે કે જીવ વિષયસુખને માટે જેવો અનુરાગ કરે છે તેવો

૪૪૦]

યોગી-દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૨ : દોહા-૧૩૫

ભાવાર્થઃ। વિષયસુખનિમિત્તં યથાનુરાગં કરોતિ જીવસ્તથા યદિ જિનધર્મ કરોતિ તર્હિ સંસારે ન પતતીતિ। તથા ચોક્તમ્—“વિસયહં કારણિ સવ્વુ જણુ જિમ અણુરાઉ કરેહ્। તિમ જિણભાસિણ ધમ્મિ જહ્ ણ ઉ સંસારિ પહેહ્।” ॥૧૩૪॥

અથ યેન ચિત્તશુદ્ધિં કૃત્વા તપશ્ચરણં ન કૃતં તેનાત્મા વચ્ચિત્ત ઇત્યભિપ્રાયં મનસિ ધૃત્વા સૂત્રમિદં પ્રતિપાદયતિ—

૨૬૫) જેણ ણ ચિણ્ણઉ તવ-ચરણુ ણિમ્મલુ ચિત્તુ કરેવિ ।

અપ્પા વંચિઉ તેણ પર માણુસ-જમ્મુ લહેવિ ॥૧૩૫॥

યેન ન ચીર્ણં તપશ્ચરણં નિર્મલં ચિત્તં કૃત્વા ।

આત્મા વચ્ચિત્તઃ તેન પરં મનુષ્યજન્મ લહ્વા ॥૧૩૫॥

જેણ ઇત્યાદિ। જેણ યેન જીવેન ણ ચિણ્ણઉ ન ચીર્ણં ન ચરિતં ન કૃતમ્। જગહ ભી કહા હૈ, કિ જૈસે વિષયોંકે કારણોંમેં યહ જીવ બારમ્બાર પ્રેમ કરતા હૈ, વૈસે જો જિનધર્મમેં કરે, તો સંસારમેં ભ્રમણ ન કરે ॥૧૩૪॥

આગે જિસને ચિત્તકી શુદ્ધતા કરકે તપશ્ચરણ નહીં કિયા, ઉસને અપના આત્મા ઠગ લિયા, યહ અભિપ્રાય મનમેં રખકર વ્યાખ્યાન કરતે હૈ—

ગાથા-૧૩૫

અન્વયાર્થ :—[યેન] જિસ જીવેને [તપશ્ચરણં] બાહ્યાભ્યન્તર તપ [ન ચીર્ણં] નહીં કિયા, [નિર્મલં ચિત્તં] મહા નિર્મલ ચિત્ત [કૃત્વા] કરકે [તેન] ઉસને [મનુષ્યજન્મ] મનુષ્યજન્મકો [લહ્વા] પાકર [પરં] કેવલ [આત્મા વંચિત્તઃ] અપના આત્મા ઠગ લિયા ।

ભાવાર્થ :—મહાન્ દુર્લભ ઇસ મનુષ્ય-દેહકો પાકર જિસને વિષયકષાય સેવન કિયે જો અનુરાગ જિનધર્મમાં કરે તો જીવ સંસારમાં ન પડે. વળી, કહ્યું છે કે “વિસયહં કારણિ સવ્વુ જણુ જિમ અણુરાઉ કરેહ્। તિમ જિણભાસિણ ધમ્મિ જહ્ ણ ઉ સંસારિ પહેહ્।”, (અર્થ :—વિષયોના કારણોમાં સર્વ જનો જેવો અનુરાગ કરે છે તેવો અનુરાગ જિન-ભાષિત ધર્મમાં કરે તો તે જનો સંસારમાં પડે નહિ. ૧૩૪.

હવે, જેણે ચિત્તની શુદ્ધિ કરીને તપશ્ચરણ ન કર્યું તેણે પોતાના આત્માને છેતર્યો એવો અભિપ્રાય મનમાં ધારીને (લક્ષમાં રાખીને) આ સૂત્ર કહે છે :—

ભાવાર્થ :—પરંપરાએ દુર્લભ એવો મનુષ્યભવ અને તપશ્ચરણ પણ પ્રાપ્ત થતાં નિર્વિકલ્પ

કિમ્ । તવયરણુ બાહ્યાભ્યન્તરતપશ્ચરણમ્ । કિં કૃત્વા । ણિમ્મલુ ચિત્તુ કરેવિ કામ-
ક્રોધાદિરહિતં વીતરાગચિદાનન્દૈકસુખામૃતતૃપ્તં નિર્મલં ચિત્તં કૃત્વા । અપ્પા વંચિઉ તેણ પર
આત્મા વચ્ચિતઃ તેન પરં નિયમેન । કિં કૃત્વા । લહેવિ લઘ્વા । કિમ્ । માણુસજમ્મુ
મનુષ્યજન્મેતિ । તથાહિ । દુર્લભપરંપરારૂપેણ મનુષ્યભવે લઘ્વે તપશ્ચરણેઽપિ, ચ
નિર્વિકલ્પસમાધિબલેન રાગાદિપરિહારેણ ચિત્તશુદ્ધિઃ કર્તવ્યેતિ । યેન ચિત્તશુદ્ધિર્ન કૃતા સ
આત્મવચ્ચક ઇતિ ભાવાર્થઃ । તથા ચોક્તમ્—“ચિત્તે વદ્ધે વદ્ધો મુક્કે મુક્કો ત્તિ ણત્થિ
સંદેહો । અપ્પા વિમલસહાવો મઙ્ગલિજ્ઞ મઙ્ગલિણ ચિત્તે ॥” ॥૧૩૫॥

અત્ર પચ્ચેન્દ્રિયવિજયં દર્શયતિ—

ઔર ક્રોધાદિ રહિત વીતરાગ ચિદાનંદ સુખરૂપી અમૃતકર પ્રાપ્ત અપના નિર્મલ ચિત્ત કરકે
અનશનાદિ તપ ન કિયા, વહ આત્મઘાતી હૈ, અપને આત્માકા ઠગનેવાલા હૈ । એકેન્દ્રી પર્યાયસે
વિકલત્રય હોના દુર્લભ હૈ, વિકલત્રયસે અસૈની પંચેન્દ્રી હોના, અસૈની પંચેન્દ્રિયસે સૈની હોના, સૈની
તિર્યંચસે મનુષ્ય, હોના દુર્લભ હૈ । મનુષ્યમેં ધી આર્યક્ષેત્ર, ઉત્તમકુલ, દીર્ઘ આયુ, સતસંગ,
ધર્મશ્રવણ, ધર્મકા ધારણ ઔર ઉસે જન્મપર્યન્ત નિભાના યે સબ બાતેં દુર્લભ હૈ, સબસે દુર્લભ
(કઠિન) આત્મજ્ઞાન હૈ, જિસસે કિ ચિત્ત શુદ્ધ હોતા હૈ । એસી મહાદુર્લભ મનુષ્યદેહ પાકર
તપશ્ચરણ અંગીકાર કરકે નિર્વિકલ્પ સમાધિકે બલસે રાગાદિકા ત્યાગ કર પરિણામ નિર્મલ
કરને ચાહિયે, જિન્હોને ચિત્તકો નિર્મલ નહીં કિયા, વે આત્માકો ઠગનેવાલે હૈ । એસા દૂસરી જગહ
ધી કિયા હૈ, કિ ચિત્તકે બંધનસે યહ જીવ કર્મોસે બંધતા હૈ । જિનકા ચિત્ત પરિગ્રહસે ધન
ધાન્યાદિકસે આસક્ત હુઆ, વે હી કર્મબંધનસે બંધતે હૈ, ઔર જિનકા ચિત્ત પરિગ્રહસે છૂટા આશા
(તૃષ્ણા) સે અલગ હુઆ, વે હી મુક્ત હુઆ । ઇસમેં સંદેહ નહીં હૈ । યહ આત્મા નિર્મલ સ્વભાવ
હૈ, સો ચિત્તકે મૈલે હોનેસે મૈલા હોતા હૈ ॥૧૩૫॥

આગે પાંચ ઇન્દ્રિયોંકા જીતના દિખલાતે હૈ—

સમાધિના બળથી રાગાદિના ત્યાગ વડે ચિત્તશુદ્ધિ કરવી જોઈએ. જોયે ચિત્તશુદ્ધિ ન કરી તે
આત્મવંચક છે. વળી, કહ્યું પણ છે કે ^૧“ચિત્તે વદ્ધે વદ્ધો મુક્કે મુક્કો ત્તિ ણત્થિ સંદેહો । અપ્પા
વિમલસહાવો મઙ્ગલિજ્ઞ મઙ્ગલિણ ચિત્તે” (અર્થ :—ચિત્ત બંધાતાં (ચિત્ત ધન, ધાન્યાદિ પરિગ્રહમાં
આસક્ત થતાં) બંધાય છે, અને ચિત્ત પરિગ્રહથી, આશાતૃષ્ણાથી અલગ થતાં, મુકાય છે, એમાં
સંદેહ નથી. આત્મા વિમળસ્વભાવી છે પણ તે ચિત્ત મલિન થતાં મલિન થાય છે. ૧૩૫.)

અહીં, પાંચ ઇન્દ્રિયોનો વિજય દર્શાવે છે :—

૧. અનગાર ધર્મામૃત અધ્યાય ૬, ગાથા ૪૧ની સંસ્કૃત ટીકામાં આ શ્લોક છે.

४४२]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : द्रोणी-१३६

२६६) ए पंचिन्द्रिय-करहडा जिय मोक्कला म चारि ।

चरिवि असेसु वि विसय-वणु पुणु पाडहिँ संसारि ॥१३६॥

एते पञ्चेन्द्रियकरभकाः जीव मुक्तान् मा चारय ।

चरित्वा अशेषं अपि विषयवनं पुनः पातयन्ति संसारे ॥१३६॥

ए इत्यादि। ए एते प्रत्यक्षीभूताः पंचिन्द्रिय-करहडा अतीन्द्रियसुखास्वादरूपात्परमात्मनः सकाशात् प्रतिपक्षभूताः पञ्चेन्द्रियकरहटा उष्ट्राः जिय हे मूढजीव मोक्कला म चारि स्वशुद्धात्मभावनोत्थवीतरागपरमानन्दैकरूपसुखपराङ्मुखो भूत्वा स्वेच्छया मा चारय व्याघुट्टय। यतः किं कुर्वन्ति। पाडहिँ पातयन्ति। कम्। जीवम्। क्व। संसारे निःसंसारशुद्धात्मप्रतिपक्षभूते पञ्चप्रकारसंसारे पुणु पश्चात्। किं कृत्वा पूर्वम्। चरिवि चरित्वा भक्षणं कृत्वा। किम्। विसय-वणु पञ्चेन्द्रियविषयवनमित्यभिप्रायः ॥१३६॥

गाथा-१३६

अन्वयार्थ :—[एते] ये प्रत्यक्ष [पंचेन्द्रियकरभकाः] पाँच इंद्रियरूपी ऊँट हैं, उनको [स्वेच्छया] अपनी इच्छासे [मा चारय] मत चरने दे, क्योंकि [अशेषं] सम्पूर्ण [विषयवनं] विषय-वनको [चारयित्वा] चरके [पुनः] फिर ये [संसारे] संसारमें ही [पातयन्ति] पटक देंगे।

भावार्थ :—ये पाँचों इंद्रि अतीन्द्रिय-सुखके आस्वादनरूप परमात्मामें पराङ्मुख हैं, उनको हे मूढजीव, तू शुद्धात्मा की भावना से पराङ्मुख होकर इनको स्वच्छंद मतकर, अपने वशमें रख, ये तुझे संसारमें पटक देंगे, इसलिये इनको विषयोंसे पीछे लौटा। संसारसे रहित जो शुद्ध आत्मा उससे उलटा जो द्रव्य, क्षेत्र, काल, भव, भावरूप पाँच प्रकारका संसार उसमें ये पंचेन्द्रिरूपी ऊँट स्वच्छंद हुए विषय-वनको चरके जगतके जीवोंको जगतमें ही पटक देंगे, यह तात्पर्य जानना ॥१३६॥

भावार्थ :—हे मूढ जिव! ईन्द्रियोने अतीन्द्रिय सुખना आस्वादरूप स्वशुद्धात्म-भावनाथी उत्पन्न, वीतराग परमानंद जेनुं अक रूप छे अवा सुખथी पराङ्मुख थईने स्वेच्छाअे यरवा न दे (वशमां राभ), कारण के तेओ पडेलां पांय ईन्द्रियना विषयरूपी वननुं भक्षण करीने पछी जवने निःसंसार अवा शुद्ध आत्माथी प्रतिपक्षभूत पांय प्रकारना संसारमां पाडे छे, अे अभिप्राय छे. १३६.

અથ ધ્યાનવૈષમ્યં કથયતિ—

૨૬૭) જોડય વિસમી જોય-ગઢ મણુ સંઠવણ ણ જાઢ ।

ઇંદિય-વિસય જિ સુખ્વડા તિત્થુ જિ વલિ વલિ જાઢ ॥૧૩૭॥

યોગિન્ વિષમા યોગગતિઃ મનઃ સંસ્થાપયિતું ન યાતિ ।

ઇન્દ્રિયવિષયેષુ એવ સુખાનિ તત્ર એવ પુનઃ પુનઃ યાતિ ॥૧૩૭॥

જોડય ઇત્યાદિ । જોડય હે યોગિન્ વિસમી જોય-ગઢ વિષમા યોગગતિઃ । કસ્માત્ । મણુ સંઠવણ ણ જાઢ નિજશુદ્ધાત્મન્યતિચપલં મર્કટપ્રાયં મનો ધર્તુ ન યાતિ । તદપિ કસ્માત્ । ઇંદિય-વિસય જિ સુખ્વડા ઇન્દ્રિયવિષયેષુ યાનિ સુખાનિ વલિ વલિ તિત્થુ જિ જાઢ વીતરાગ-પરમાહ્લાદસમરસીભાવપરમસુખરહિતાનાં અનાદિવાસનાવાસિતપञ્ચેન્દ્રિયવિષયસુખસ્વાદાસક્તાનાં પુનઃ પુનઃ તત્રૈવ ગચ્છતીતિ ભાવાર્થઃ ॥૧૩૭॥

આગે ધ્યાનકી કઠિનતા દિખલાતે હૈં—

ગાથા—૧૩૭

અન્વચાર્થ :—[યોગિન્] હે યોગી, [યોગગતિઃ] ધ્યાનકી ગતિ [વિષમા] મહાવિષમ હૈ, ક્યોંકિ [મનઃ] ચિત્તરૂપી બન્દર ચપલ હોનેસે [સંસ્થાપયિતું ન યાતિ] નિજ શુદ્ધાત્મામેં સ્થિરતાકો નહીં પ્રાપ્ત હોતા । ક્યોંકિ [ઇંદ્રિયવિષયેષુ એવ] ઇન્દ્રિયકે વિષયોમેં હી [સુખાનિ] સુખ માન રહા હૈ, ઇસલિયે [તત્ર એવ] ઁન્હીં વિષયોમેં [પુનઃ પુનઃ] ફિર ફિર અર્થાત્ બાર બાર [યાતિ] જાતા હૈ ।

ભાવાર્થ :—વીતરાગ પરમ આનંદ સમરસી ભાવરૂપ અતીંદ્રિય સુખસે રહિત જો યહ સંસારી જીવ હૈ, ઁસકા મન અનાદિકાલકી અવિદ્યાકી વાસનામેં બસ રહા હૈ, ઇસલિયે પંચેન્દ્રિયોંકે વિષય-સુખોંમેં આસક્ત હૈ, ઇન જગત્કે જીવોંકા મન બારમ્બાર વિષય-સુખોંમેં જાતા હૈ, ઁર નિજસ્વરૂપમેં નહીં લગતા હૈ, ઇસલિયે ધ્યાનકી ગતિ વિષમ (કઠિન) હૈ ॥૧૩૭॥

હવે, ધ્યાનની વિષમતાનું (કઠિનતાનું) કથન કરે છે :—

ભાવાર્થ :—હે યોગી! યોગની ગતિ વિષમ છે કારણ કે અત્યંત ચપલ મર્કટ જેવું મન નિજશુદ્ધાત્મામાં સ્થિરતા પામતું નથી, તે પણ એટલા માટે કે પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયસુખો છે તેમાં જ વીતરાગ પરમ આહ્લાદમય, સમરસીભાવરૂપ પરમસુખથી રહિત, અનાદિકાળથી વાસનામાં વાસિત અને પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયસુખના આસ્વાદમાં આસક્ત જીવોનું મન ફરી ફરીને જાય છે, એ ભાવાર્થ છે. ૧૩૭.

૪૪૪]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ [અધિકાર-૨ : દોહા-૧૩૭ *૫

અથ સ્થલસંખ્યાબાહ્યં પ્રક્ષેપકં કથયતિ—

૨૬૮) સો જોઙુ જો જોગવઙુ દંસણુ ણાણુ ચરિત્તુ ।

હોયવિ પંચહં બાહિરુઙુ ઙ્ઞાયંતુઙુ પરમત્થુ ॥૧૩૭*૫॥

સ યોગી યઃ પાલયતિ (?) દર્શનં જ્ઞાનં ચારિત્રમ્ ।

ભૂત્વા પ્ચમ્બ્યઃ બાહ્યઃ ધ્યાયન્ પરમાર્થમ્ ॥૧૩૭*૫॥

સો ઇત્યાદિ । સો જોઙુઙુ સ યોગી ધ્યાની ભણ્યતે । યઃ કિં કરોતિ । જો જોગવઙુ યઃ કર્તા પ્રતિપાલયતિ રક્ષતિ । કિમ્ । દંસણુ ણાણુ ચરિત્તુ નિજશુદ્ધાત્મદ્રવ્યસમ્યક્શ્રદ્ધાનજ્ઞાનાનુચરણરૂપં નિશ્ચયરત્નત્રયમ્ । કિં કૃત્વા । હોયવિ ભૂત્વા । કથંભૂતઃ । બાહિરુઙુ બાહ્યઃ । કેમ્બ્યઃ । પંચહં પ્ચમ્બ્યપરમેષ્ઠિભાવનાપ્રતિપક્ષભૂતેમ્બ્યઃ પ્ચમ્બ્યમગતિસુખવિનાશકેમ્બ્યઃ પ્ચ્ચેન્દ્રિયેમ્બ્યઃ । કિં કુર્વાણઃ । ઙ્ઞાયંતુઙુ ધ્યાયન્ સન્ । કમ્ । પરમત્થુ પરમાર્થશબ્દવાચ્યં વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવં પરમાત્માનમિતિ

આગે સ્થલ-સંખ્યાકે બાહ્ય જો પ્રક્ષેપક દોહે હૈં, ઁકો કહતે હૈં—

ગાથા-૧૩૭*૫

અન્વયાર્થ :—[સ યોગી] વહી ધ્યાની હૈ, [યઃ] જો [પંચમ્બ્યઃ બાહ્યઃ] પંચેન્દ્રિયોંસે બાહર (અલગ) [ભૂત્વા] હોકર [પરમાર્થમ્] નિજ પરમાત્માકા [ધ્યાયન્] ધ્યાન કરતા હુઆ [દર્શનં જ્ઞાનં ચારિત્રમ્] દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રરૂપી રત્નત્રય કો [પાલયતિ] પાલતા હૈ, રક્ષા કરતા હૈ ।

ભાવાર્થ :—જિસકે પરિણામ નિજ શુદ્ધાત્મદ્રવ્યકા સમ્યક્શ્રદ્ધાન જ્ઞાન આચરણરૂપ નિશ્ચયરત્નત્રયમેં હી લીન હૈ, જો પંચમગતિરૂપી મોક્ષકે સુખકો વિનાશ કરનેવાલી ંર પાંચપરમેષ્ઠીકી ભાવનાસે રહિત ંસી પંચેન્દ્રિયોંસે જુદા હો ગયા હૈ, વહી યોગી હૈ, યોગ શબ્દકા અર્થ ંસા હૈ, કિ અપના મન ચેતનમેં લગાના વહ યોગ જિસકે હો, વહી યોગી હૈ, વહી ધ્યાની

હવે, સ્થળગણતરીથી બાહ્ય પ્રક્ષેપકનું કથન કરે છે :—

ભાવાર્થ :—પંચ પરમેષ્ઠીની ભાવનાથી પ્રતિપક્ષભૂત, પંચમગતિના (મોક્ષના) સુખની વિનાશક ંવી પાંચ ંન્દ્રિયોથી બહિર્ભૂત થઈને (અલગ રહીને) પરમાર્થ શબ્દથી વાચ્ય ંવા વિશુદ્ધ દર્શનજ્ઞાન સ્વભાવથી પરમાત્માને ધ્યાવતો થકો જે નિજશુદ્ધાત્મદ્રવ્યના સમ્યક્શ્રદ્ધાન, સમ્યગ્જ્ઞાન ંને સમ્યગ્અનુચરણરૂપ નિશ્ચયરત્નત્રયને પાળે છે-રક્ષે છે તે યોગી-ધ્યાની કહેવાય છે.

અધિકાર-૨ : દોહા-૧૩૮]

પરમાત્મપ્રકાશ:

[૪૪૫

તાત્પર્યમ્। યોગશબ્દસ્યાર્થ કથ્યતે—‘યુજ્’ સમાધૌ ઇતિ ધાતુનિષ્પન્નેન યોગશબ્દેન વીતરાગનિર્વિકલ્પસમાધિરુચ્યતે। અથવાનન્તજ્ઞાનાદિરૂપે સ્વશુદ્ધાત્મનિ યોજનં પરિણમનં યોગઃ, સ ઇત્યંભૂતો યોગો યસ્યાસ્તીતિ સ તુ યોગી ધ્યાની તપોધન ઇત્યર્થઃ॥૧૩૭*૫॥

અથ પञ્ચેન્દ્રિયસુખસ્યાનિત્યત્વં દર્શયતિ—

૨૬૬) વિસય-સુહૃં બે દિવહડા પુણુ દુઃખહં પરિવાડિ ।

ભુલ્લુઝ જીવ મ વાહિ તુહું અપ્પણ ઁંધિ કુહાડિ ॥૧૩૮॥

વિષયસુખાનિ દ્વે દિવસે પુનઃ દુઃખાનાં પરિપાટી ।

બ્રાન્ત જીવ મા વાહય ત્વં આત્મનઃ સ્કન્ધે કુઠારમ્ ॥૧૩૮॥

વિસય ઇત્યાદિ। વિસય-સુહૃં નિર્વિષયાન્નિત્યાદ્વીતરાગપરમાનન્દૈકસ્વભાવાત્ પરમાત્મ-સુખાત્પ્રતિકૂલાનિ વિષયસુખાનિ બે દિવહડા દિનદ્વયસ્થાયીનિ ભવન્તિ। પુણુ પુનઃ

હૈ, વહી તપોધન હૈ, વહ નિઃસંદેહ જાનના ॥૧૩૭*૫॥

આગે પંચેન્દ્રિયોંકે સુખકો વિનાશીક બતલાતે હૈ—

ગાથા-૧૩૮

અન્વયાર્થ :—[વિષયસુખાનિ] વિષયોંકે સુખ [દ્વે દિવસે] દૌ દિનકે હૈ, [પુનઃ] ફિર બાદમૈં [દુઃખાનાં પરિપાટી] યે વિષય દુઃખકી પરિપાટી હૈ, ઁસા જાનકર [બ્રાંત જીવ] હે ભોલે જીવ, [ત્વં] તૂ [આત્મનઃ સ્કન્ધે] અપને કંધે પર [કુઠારમ્] આપહી કુલ્હાડીકો [મા વાહય] મત ચલાવે ॥

ભાવાર્થ :—યે વિષય ક્ષણભંગુર હૈ, બારમ્બાર દુર્ગતિકે દુઃખકે દેનેવાલે હૈ, ઇસલિઁ વિષયોંકા સેવન અપને કંધે પર કુલ્હાડીકા મારના હૈ, અર્થાત્ નરકમૈં અપનેકો ડુબોના હૈ, ઁસા

યોગ શબ્દનો અર્થ કહેવામાં આવે છે :—‘યુજ્’ અર્થાત્ સમાધિમાં ચિત્તને જોડવું. ઁવા સમાધિના અર્થવાળા ધાતુથી નિષ્પન્ન યોગશબ્દથી વીતરાગનિર્વિકલ્પ સમાધિ કહેવાય છે અથવા અનંતજ્ઞાનાદિરૂપ સ્વશુદ્ધાત્મામાં જોડાવું—પરિણમવું તે પણ યોગ છે. આવો યોગ જેને છે તે યોગી-ધ્યાની-તપોધન છે. ઁ પ્રમાણે અર્થ છે. ૧૩૭*૫.

હવે, પાંચ ઈન્દ્રિયસુખનું અનિત્યપણું દર્શાવે છે :—

ભાવાર્થ :—નિર્વિષય નિત્ય અને વીતરાગ પરમાનંદ જેનો ઁક સ્વભાવ છે ઁવા પરમાત્મસુખથી પ્રતિકૂળ વિષયસુખો બે દિવસ રહેનારાં છે. પછી-બે દિવસ પછી-આત્મસુખથી

૪૪૬]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૨ : દોહા-૧૩૮

પશ્ચાદ્દિનદ્વયાનન્તરં દુઃખહં પરિવાડિ આત્મસુખબહિર્મુખેન, વિષયાસક્તેન જીવેન
યાન્યુપાર્જિતાનિ પાપાનિ તદુદયજનિતાનાં નારકાદિદુઃખાનાં પારિપાટી પ્રસ્તાવઃ એવં જ્ઞાત્વા
મુલ્લુત્ત જીવ હે ભ્રાંત જીવ મ વાહિ તુહું મા નિક્ષિપ ત્વમ્। કમ્ કુહાડિ કુઠારમ્।
ક્વ। અપ્પણ ધ્વંધિ આત્મીયસ્કન્ધે। અત્રેદં વ્યાખ્યાનં જ્ઞાત્વા વિષયસુખં ત્યક્ત્વા વીતરાગ-
પરમાત્મસુખે ચ સ્થિત્વા નિરન્તરં ભાવના કર્તવ્યેતિ ભાવાર્થઃ ॥૧૩૮॥

અથાત્મભાવનાર્થ યોઽસૌ વિદ્યમાનવિષયાન્ ત્યજતિ તસ્ય પ્રશંસાં કરોતિ—

૨૭૦) સંતા વિસય જુ પરિહરઈ બલિ કિઝ્રઉં હઉં તાસુ ।

સો દઙ્વેણ જિ મુંડિયઝ સીસુ ખડિલ્લઝ જાસુ ॥૧૩૬॥

સતઃ વિષયાન્ યઃ પરિહરતિ બલિં કરોમિ અહં તસ્ય ।

સ દૈવેન એવ મુન્ડિતઃ શીર્ષ ખલ્વાટં યસ્ય ॥૧૩૬॥

વ્યાખ્યાન જાનકર વિષય-સુખોંકો છોડ, વીતરાગ પરમાત્મ-સુખમેં ઠહરકર નિરન્તર
શુદ્ધોપયોગકી ભાવના કરની ચાહિયે ॥૧૩૮॥

આગે આત્મ-ભાવનાકે લિયે જો વિદ્યમાન વિષયોંકો છોડતા હૈ, ડસકી પ્રશંસા કરતે
હૈ—

ગાથા-૧૩૯

અન્વયાર્થ :—[યઃ] જો કોઈ જ્ઞાની [સતઃ વિષયાન્] વિદ્યમાન વિષયોંકો
[પરિહરતિ] છોડ દેતા હૈ, [તસ્ય] ડસકી [અહં] મૈં [બલિં] પૂજા [કરોમિ] કરતા હૈ,
ક્યોંકિ [યસ્ય શીર્ષ] જિસકા શિર [ખલ્વાટં] ગંજા હૈ, [સઃ] વહ તો [દૈવેન એવ] દૈવકર
હી [મુંડિતઃ] મૂઙા હુઆ હૈ, વહ મુંડિત નહીં કહા જા સકતા ।

બહિર્મુખ, વિષયાસક્ત જીવે જે પાપો ઉપાજર્યા છે તેના ઉદયજનિત એવાં નરકાદિ દુઃખોની
પરિપાટી જ-પ્રસ્તાવ જ-આવે છે, એમ જાણીને હે ભ્રાંત જીવ! તું પોતાના જ ખંભા ઉપર
કુહાડો ન માર (અર્થાત્ વિષયોનું સેવન ન કર.)

અહીં, આ વ્યાખ્યાન જાણીને વિષયસુખ છોડીને અને વીતરાગપરમાત્મ સુખમાં સ્થિત
થઈને નિરંતર આત્મભાવના કરવી જોઈએ, એવો ભાવાર્થ છે. ૧૩૮.

હવે, આત્મભાવના અર્થે જે વિદ્યમાન વિષયોને ત્યાગે છે, તેની પ્રશંસા કરે છે :—

સંતાં ઇત્યાદિ। સંતાં વિસય કટુકવિષપ્રચ્યાન્ કિંપાકફલોપમાનલબ્ધપૂર્વનિરુપરાગ-શુદ્ધાત્મતત્ત્વોપલમ્બરૂપનિશ્ચયધર્મચૌરાન્ વિદ્યમાનવિષયાન્ જુ પરિહરઈ યઃ પરિહરતિ બલિ કિઞ્જત્તં હત્તં તાસુ બલિં પૂજાં કરોમિ તસ્યાહમિતિ। શ્રીયોગીન્દ્રદેવાઃ સ્વકીયગુણાનુરાગં પ્રકટયન્તિ। વિદ્યમાનવિષયત્યાગે દૃષ્ટાન્તમાહ। સો દૃઢવેણ જિ મુંડિયત્ત સ દૈવેન મુણ્ડિતઃ। સ કઃ। સીસુ ખલિલ્લત્ત જાસુ શિરઃ ખલ્વાટં યસ્યેતિ। અત્ર પૂર્વકાલે દેવાગમનં દૃષ્ટ્વા સપ્તર્દ્ધિરૂપં ધર્માતિશયં દૃષ્ટ્વા અવધિમનઃપર્યયકેવલજ્ઞાનોત્પત્તિ દૃષ્ટ્વા ભરતસગરરામપાંડવાદિ-

ભાવાર્થ :—જો દેખનેમ્ને મનોજ્ઞ એસા ઇન્દ્રાઈનિકા વિષ-ફલ ઉસકે સમાન યે મૌજૂદ વિષય હૈં, યે વીતરાગ શુદ્ધાત્મતત્ત્વકી પ્રાપ્તિરૂપ નિશ્ચયધર્મસ્વરૂપ રત્નકે ચોર હૈં, ઉનકો જો જ્ઞાની છોડતે હૈં, ઉનકી બલિહારી શ્રીયોગીન્દ્રદેવ કરતે હૈં, અર્થાત્ અપના ગુણાનુરાગ પ્રગટ કરતે હૈં, જો વર્તમાન વિષયોંકે પ્રાપ્ત હોને પર ભી ઉનકો છોડતે હૈં, વે મહાપુરુષોંકર પ્રશંસા યોગ્ય હૈં, અર્થાત્ જિનકે સમ્પદા મૌજૂદ હૈં, વે સબ ત્યાગકર વીતરાગકે મારગકો આરાધેં, વે તો સત્પુરુષોંસે સદા હી પ્રશંસાકે યોગ્ય હૈં, ઓર જિસકે કુછ ભી તો સામગ્રી નહીં હૈં, પરંતુ તૃષ્ણાસે દુઃખી હો રહા હૈં, અર્થાત્ જિસકે વિષય તો વિદ્યમાન નહીં હૈં, તો ભી ઉનકા અભિલાષી હૈં, વહ મહાનિંદ્ર હૈં। ચતુર્થકાલમ્ને તો ઇસ ક્ષેત્રમ્ને દેવોંકા આગમન થા, ઉનકો દેખકર ધર્મકી રુચિ હોતી થી, ઓર નાનાપ્રકારકી ઋદ્ધિયોંકે ધારી મહામુનિયોંકા અતિશય દેખકર જ્ઞાનકી પ્રાપ્તિ હોતી થી, તથા અન્ય જીવોંકો અવધિમનઃપર્યય કેવલજ્ઞાનકી ઉત્પત્તિ દેખકર સમ્યક્ત્વકી સિદ્ધિ હોતી થી, જિનકે ચરણારવિન્દોંકો બડે-બડે મુકુટધારી રાજા નમસ્કાર કરતે થે, એસે બડે-બડે રાજાઓંકર સેવનીક ભરત, સગર, રામ, પાંડવાદિ અનેક ચક્રવર્તી બલભદ્ર, નારાયણ તથા મંડલીક

ભાવાર્થ :—કડવા ઝેર જેવા અને ^૧કિંપાકફળની ઉપમાવાળા (અર્થાત્ દેખવામાં મનોજ્ઞ) વિદ્યમાન વિષયોને કે જે અલબ્ધપૂર્વ (પૂર્વે નહિ પ્રાપ્ત કરેલા) નિરુપરાગ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિરૂપ નિશ્ચયધર્મના ચોર છે તેમને છોડે છે, તેની હું પૂજા કરું છું. એ રીતે શ્રીયોગીન્દ્રદેવ વિષયત્યાગી પ્રત્યે પોતાનો ગુણાનુરાગ દર્શાવે છે.

વિદ્યમાન વિષયના ત્યાગ ઉપર દૃષ્ટાંત કહે છે, જેને માથે ટાલ છે તે દેવથી જ મુંડાયો છે.

અહીં, પૂર્વકાળમાં દેવોનું આગમન જોઈને, સાત ઋદ્ધિરૂપ ધર્મનો અતિશય જોઈને, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યયજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ જોઈને અને જેમનાં ચરણરૂપી કમળને અનેક રાજાધિરાજના મણિમુકુટના કિરણો યુષ્મન કરતાં હતાં (જેમના ચરણારવિન્દને મોટા મોટા રાજાઓ નમસ્કાર કરે છે) એવા ભરત, સગર, રામ, પાંડવાદિને જિનધર્મમાં રત

૧ કિંપાક=સંસ્કૃત-મહાકાળ, હિંદી-લાલ ઇન્દ્રાયનનું વિષફળ, ગુજરાતી-રાતાં ઇન્દ્રાયણાં, લાલઇન્દ્રવારણા. આ ઝાડનાં ફળ દેખાવે સુંદર હોય છે પણ ખાવામાં કડવાં અને ઝેરી હોય છે.

૪૪૮]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૨ : દોહા-૧૩૮

કમનેકરાજાધિરાજમણિમુકુટકિરણકલાપચુમ્બિતપાદારવિન્દજિનધર્મરતં દૃષ્ટ્વા ચ પરમાત્મ-
ભાવનાર્થં કેચન વિદ્યમાનવિષયત્યાગં કુર્વન્તિ તદ્ભાવનારતાનાં દાનપૂજાદિકં ચ કુર્વન્તિ
તત્રાશ્ચર્યં નાસ્તિ ઇદાનીં પુનઃ “દેવાગમપરિહીણે કાલેઽતિશયવર્જિતે। કેવલોત્પત્તિહીને તુ
હલચક્રધરોઽજ્ઞિતે॥” ઇતિ શ્લોકકથિતલક્ષણે દુષ્ટમકાલે યત્કુર્વન્તિ તદાશ્ચર્યમિતિ
ભાવાર્થઃ ॥૧૩૬॥

અથ મનોજયે કૃતે સતીન્દ્રિયજયઃ કૃતો ભવતીતિ પ્રકટયતિ—

૨૭૧) પંચહૈં ણાયકુ વસિકરહુ જેણ હોંતિ વસિ અણ્ણ ।

મૂલ વિણદ્દુઙ્ગ તરુ-વરહૈં અવસદ્દં સુદ્ધહિં પણ્ણ ॥૧૪૦॥

રાજાઓંકો જિનધર્મમેં લીન દેખકર ભવ્યજીવોંકો જિનધર્મકી રુચિ ઉપજતી થી, તબ પરમાત્મ-
ભાવનાકે લિણ વિદ્યમાન વિષયોંકા ત્યાગ કરતે થે । ઓર જબ તક ગૃહસ્થપનેમેં રહતે થે, તબ
તક દાન-પૂજાદિ શુભ ક્રિયાયેં કરતે થે, ચાર પ્રકારકે સંઘકી સેવા કરતે થે । ઇસલિયે પહલે
સમયમેં તો જ્ઞાનોત્પત્તિકે અનેક કારણ થે, જ્ઞાન ઉત્પન્ન હોનેકા અચંભા નહીં થા । લેકિન ઇસ
પંચમકાલમેં ઇતની સામગ્રી નહીં હૈં । ઇસા કહા ભી હૈ, કિ ઇસ પંચમકાલમેં દેવોંકા આગમન
તો બંદ હો ગયા હૈ, ઓર કોઈ અતિશય નહીં દેખા જાતા । યહ કાલ ધર્મકે અતિશયસે રહિત
હૈ, ઓર કેવલજ્ઞાનકી ઉત્પત્તિસે રહિત હૈ, તથા હલધર, ચક્રવર્તી આદિ શલાકાપુરુષોંસે રહિત
હૈ, ઇસે દુઃષ્ટમકાલમેં જો ભવ્યજીવ ધર્મકો ધારણ કરતે હૈં, યતી શ્રાવકકે વ્રત આચરતે હૈં, યહ
અચંભા હૈ । વે પુરુષ ધન્ય હૈં, સદા પ્રશંસા યોગ્ય હૈં ॥૧૩૯॥

આગે મનકે જીતનેસે ઇન્દ્રિયોંકા જય હોતા હૈ, જિસને મનકો જીતા, ઉસને સબ ઇન્દ્રિયોંકો
જીત લિયા, ઇસા વ્યાખ્યાન કરતે હૈં—

જોઈને કોઈ પરમાત્માની ભાવના અર્થે વિદ્યમાન વિષયોનો ત્યાગ કરે અને તેની ભાવનામાં
રત જીવોને દાન-પૂજાદિક કરે તેમાં આશ્ચર્ય નથી, પરંતુ આ જે “દૈવાગમપરિહીણે
કાલેઽતિશયવર્જિતે। કેવલોત્પત્તિહીને તુ હલચક્રધરાઙ્ગિતે” (અર્થ :—આ પંચમકાળમાં દેવોનું
આગમન થતું નથી, કોઈ અતિશય જોવામાં આવતો નથી, કેવળજ્ઞાન થતું નથી, અને હળધર
(બળદેવ) ચક્રધર (ચક્રવર્તી) નો અભાવ છે. એ પ્રમાણે શ્લોકમાં કહેલા લક્ષણવાળા
દુષ્ટમકાળમાં જે વિષયનો ત્યાગ કરે છે તે આશ્ચર્ય છે. (અર્થાત્ તેવા પુરુષોને ધન્ય છે)
એવો ભાવાર્થ છે. ૧૩૮.

હવે, મનોજય (મનનો જય) કરતાં ઇન્દ્રિયજય થાય છે, એમ પ્રગટ કરે છે :—

અધિકાર-૨ : દોહા-૧૪૦]

પરમાત્મપ્રકાશ:

[૪૪૯

પજ્વાનાં નાયકં વશીકુરુત યેન ભવન્તિ વશે અન્યાનિ ।

મૂલે વિનષ્ટે તરુવરસ્ય અવશ્યં શુષ્યન્તિ પર્ણાનિ ॥૧૪૦॥

પંચહં ઇત્યાદિ પદચ્છંડનારૂપેણ વ્યાખ્યાનં ક્રિયતે । પંચહં પજ્વજ્ઞાનપ્રતિપક્ષભૂતાનાં પજ્વેન્દ્રિયાણાં ણાયકુ રાગાદિવિકલ્પરહિતપરમાત્મભાવનાપ્રતિકૂલં દૃષ્ટશ્રુતાનુભૂતભોગાકાંક્ષારૂપ- પ્રભૃતિસમસ્તાપધ્યાનજનિતવિકલ્પજાલરૂપં મનોનાયકં હે ભવ્યાઃ વસિકરહુ વિશિષ્ટભેદ- ભાવનાદ્દુશ્બલેન સ્વાધીનં કુરુતે । યેન સ્વાધીનેન કિં ભવતિ । જેણ હોંતિ વસિ અણ્ણ યેન વશીકૃતેનાન્યાનીન્દ્રિયાણિ વશીભવન્તિ । દૃષ્ટાન્તમાહ । મૂલવિણદ્વૈ તરુ-વરહં મૂલે વિનષ્ટે તરુવરસ્ય અવસં સુક્કહિં પણ્ણ અવશ્યં નિયમેન શુષ્યન્તિ પર્ણાનિ ઇતિ । અયમત્ર ભાવાર્થઃ । નિજશુદ્ધાત્મતત્ત્વભાવનાર્થ યેન કેનચિત્પ્રકારેણ મનોજયઃ કર્તવ્યઃ તસ્મિન્ કૃતે

ગાથા-૧૪૦

અન્વયાર્થ :—[પંચાનાં નાયકં] પાંચ ઇન્દ્રિયોંકે સ્વામી મનકો [વશીકુરુત] તુમ વશમેં કરો [યેન] જિસ મનકે વશ હોનેસે [અન્યાનિ વશે ભવંતિ] અન્ય પાંચ ઇન્દ્રિયેં વશમેં હો જાતી હેં । જૈસે કિ [તરુવરસ્ય] વૃક્ષકી [મૂલે વિનષ્ટે] જડકે નાશ હો જાનેસે [પર્ણાનિ] પત્તે [અવશ્યં શુષ્યંતિ] નિશ્ચયસે સૂખ જાતે હેં ।

ભાવાર્થ :—પાંચવાં જ્ઞાન જો કેવલજ્ઞાન ડસસે પરાડ્મુખ સ્પર્શ, રસના, ઘ્રાણ, ચક્ષુ, ક્ષોત્ર, ઇન પાંચ ઇન્દ્રિયોંકા સ્વામી મન હૈ, જો રાગાદિ વિકલ્પ રહિત પરમાત્માકી ભાવનાસે વિમુક્ષ ઓર દેખે, સુને, ભોગે હુએ ભોગોંકી વાંછારૂપ આર્ત, રૌદ્ર, ઓટે ધ્યાનોંકો આદિ લેકર અનેક વિકલ્પજાલમયી મન હૈ । યહ ચંચલમનરૂપી હસ્તી ડસકો ભેદવિજ્ઞાનકી ભાવનારૂપ અંકુશકે બલસે વશમેં કરો, અપને આધીન કરો । જિસકે વશ કરનેસે સબ ઇન્દ્રિયાં વશમેં હો સકતી હેં, જૈસે જડકે ટૂટ જાનેસે વૃક્ષકે પત્તે આપ હી સૂખ જાતે હેં । ઇસલિયે નિજ શુદ્ધાત્મકી ભાવનાકે લિયે જિસ તિસ તરહ મનકો જીતના ચાહિયે । એસા હી અન્ય જગહ ભી કહા હૈ, કિ

ભાવાર્થ :—હે ભવ્યો! તમે રાગાદિ વિકલ્પ રહિત પરમાત્માની ભાવનાથી પ્રતિકૂળ એવા, દેખેલા, સાંભળેલા અને ભોગોની આકાંક્ષાથી માંડીને સમસ્ત અનુભવેલા અપધ્યાન જનિત વિકલ્પજાળરૂપ અને પાંચ જ્ઞાનના પ્રતિપક્ષભૂત પાંચ ઇન્દ્રિયોના મનરૂપી નાયકને વિશિષ્ટભેદભાવનારૂપ અંકુશના બળથી સ્વાધીન કરો. જેને સ્વાધીન કરવાથી શું થાય છે? જેને (મનને) વશ કરવાથી અન્ય ઇન્દ્રિયો વશ થાય છે. દૃષ્ટાંત કહે છે. ઝાડનું મૂળ નષ્ટ થતાં, પાંદડાઓ નક્કી સુકાઈ જાય છે.

અહીં, ભાવાર્થ એમ છે કે નિજશુદ્ધાત્મતત્ત્વની ભાવના અર્થે યેનકેન પ્રકારેણ (કોઈ

૪૫૦]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૨ : દોહા-૧૪૧

જિતેન્દ્રિયો ભવતિ। તથા ચોક્તમ્—“યેનોપાયેન શક્યેત સન્નિયન્તું ચલં મનઃ। સ
 ઇવોપાસનીયોઽત્ર ન ચૈવ વિસ્મેત્તતઃ॥” ॥૧૪૦॥

અથ હે જીવ વિષયાસક્તઃ સન્ કિયન્તં કાલં ગમિષ્યસીતિ સંબોધયતિ—

૨૭૨) વિસયાસત્તુ જીવ તુહું કિત્તિઃ કાલુ ગમીસિ ।

શિવ-સંગમુ કરિ ણિચ્છલઃ અવસદ્દં મુક્ષુ લહીસિ ॥૧૪૧॥

વિષયાસક્તઃ જીવ ત્વં કિયન્તં કાલં ગમિષ્યસિ ।

શિવસંગમં કુરુ નિશ્ચલં અવશ્યં મોક્ષં લભસે ॥૧૪૧॥

વિસય ઇત્યાદિ। વિસયાસત્તુ શુદ્ધાત્મભાવનોત્પન્નવીતરાગપરમાનન્દસ્યન્દિપારમાર્થિક-
 સુખાનુભવરહિતત્વેન વિષયાસક્તો ભૂત્વા જીવ હે અજ્ઞાનિજીવ તુહું ત્વં કિત્તિઃ કાલુ ગમીસિ

ઊસ ઉપાયસે ડદાસ નહીં હોના। જગત્ સે ડદાસ ઓર મન જીતનેકા ઉપાય કરના ॥૧૪૦॥

આગે જીવકો ઉપદેશ દેતે હૈં, કિ હે જીવ, તૂ વિષયોંમેં લીન હોકર અનંતકાલતક
 ધટકા, ઓર અબ ધી વિષયાસક્ત હૈ, સો વિષયાસક્ત હુઆ કિતને કાલતક ધટકેગા, અબ
 તો મોક્ષકા સાધન કર, ઇસા સંબોધન કરતે હૈં—

ગાથા-૧૪૧

અન્વયાર્થ :—[જીવ] હે અજ્ઞાની જીવ, [ત્વં] તૂ [વિષયાસક્તઃ] વિષયોંમેં આસક્ત
 હોકે [કિયંતં કાલં] કિતના કાલ [ગમિષ્યસિ] બિતાયેગા [શિવસંગમં] અબ તો શુદ્ધાત્માકા
 અનુભવ [નિશ્ચલં] નિશ્ચલરૂપ [કુરુ] કર, જિસસે કિ [અવશ્યં] અવશ્ય [મોક્ષં] મોક્ષકો
 [લભસે] પાવેગા ।

ભાવાર્થ :—હે અજ્ઞાની, તૂ શુદ્ધાત્માકી ભાવનાસે ઉત્પન્ન વીતરાગ પરમ આનંદરૂપ

પણ પ્રકારે, ગમે તે ઉપાયે) મનોજય કરવો જોઈએ (મનને જીતવું જોઈએ) તે કરતાં
 (મનને જીતવાથી તે) જિતેન્દ્રિય થવાય છે. વળી, કહ્યું છે કે “યેનોપાયેન શક્યેત સન્નિયન્તું
 ચલં મનઃ। સ ઇવોપાસનીયોઽત્ર ન ચૈવ વિસ્મેત્તતઃ॥” (અર્થ :—જે ઉપાયથી ચંચળ મન
 સંચમિત કરી શકાય તે ઉપાય અત્રે ઉપાસ્થા જ કરવો પણ એમ કરતાં અટકવું નહિ (તે
 ઉપાય મૂકી દેવો નહિ.) ૧૪૦.

હવે, હે જીવ! તું વિષયાસક્ત થઈને કેટલો કાળ ગાળીશ? એમ સંબોધે છે :—

ભાવાર્થ :—હે અજ્ઞાની જીવ! તું શુદ્ધાત્મભાવનાથી ઉત્પન્ન વીતરાગ પરમાનંદ ઝરતા

अधिकार-२ : द्दोडा-१४१]

परमात्मप्रकाशः

[४५१]

कियन्तं कालं गमिष्यसि बहिर्मुखभावेन नयसि। तर्हि किं करोमीत्यस्य प्रत्युत्तरमाह। सिव-संगमु करि शिवशब्दवाच्यो योऽसौ केवलज्ञानदर्शनस्वभावस्वकीयशुद्धात्मा तत्र संगमं संसर्गं कुरु। कथंभूतम्। णिच्चलउ घोरोपसर्गपरीषहप्रस्तावेऽपि मेरुवन्निश्चलं तेन निश्चलात्म-ध्यानेन अवसङ्गं मुक्खु लहीसि नियमेनानन्तज्ञानादिगुणास्पदं मोक्षं लभसे त्वमिति तात्पर्यम्॥१४१॥

अथ शिवशब्दवाच्यस्वशुद्धात्मसंसर्गत्यागं मा कार्षीस्त्वमिति पुनरपि संबोधयति—

२७३) इहु सिव-संगमु परिहरिवि गुरुवड कहिँ वि म जाहि ।
जे सिव-संगमि लीण णवि दुक्खु सहंता वाहि ॥१४२॥

अविनाशी सुखके अनुभवसे रहित हुआ विषयोंमें लीन होकर कितने कालतक भटकेगा। पहले तो अनंतकालतक भ्रमा, अब भी भ्रमणसे नहीं थका, सो बहिर्मुख परिणाम करके कब तक भटकेगा? अब तो केवलज्ञान दर्शनरूप अपने शुद्धात्माका अनुभव कर, निज भावोंका संबंध कर। घोर उपसर्ग और बाईस परीषहोंकी उत्पत्तिमें भी सुमेरुके समान निश्चल जो आत्म-ध्यान उसको धारण कर, उसके प्रभावसे निःसंशय मोक्ष पावेगा। जो मोक्ष-पदार्थ अनंतज्ञान, अनंतदर्शन, अनंतसुख, अनंतवीर्यादि अनंतगुणोंका ठिकाना है, सो विषयके त्यागसे अवश्य मोक्ष पावेगा॥१४१॥

आगे निजस्वरूपका संसर्ग तू मत छोड़, निजस्वरूप ही उपादेय है, ऐसा ही बार-बार उपदेश करते हैं—

पारमार्थिक सुभना अनुभवथी रडितपण्णे विषयासक्त थर्धने केटलो काण गाणीश?—अडिर्भुम्भावे केटलो काण वितावीश?

‘तो उवे शुं कुरुं? अेवा प्रश्ननो प्रत्युत्तर कडे छे. ‘शिव’ शब्दथी वाच्य अेवो, केवणज्ञानदर्शनस्वभावी जे आ निज शुद्धात्मा छे तेनो, घोर उपसर्ग अने घोर परिषडनो प्रसंग आवी पडवा छतां पण, मेरुवत् निश्चलपण्णे संसर्ग कर (निश्चल ध्यान कर), तेवा निश्चलआत्मध्यानथी तुं अनंतज्ञानादि गुणोनुं स्थान अेवा मोक्षने अवश्य पामीश, अेवुं तात्पर्य छे. १४१.

उवे, ‘शिव’ शब्दथी वाच्य अेवा स्वशुद्धात्माना संसर्गनो त्याग तुं न कर, अेम इरीने पण संबोधे छे.

४५२]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : द्रोढ-१४२

इमं शिवसंगमं परिहृत्य गुरुवर क्वापि मा गच्छ ।

ये शिवसंगमे लीना नैव दुःखं सहमानाः पश्य ॥१४२॥

इहु इत्यादि। इहु इमं प्रत्यक्षीभूतं सिव-संगमु शिवसंसर्गं शिवशब्दवाच्योऽनन्त-
ज्ञानादिस्वभावः स्वशुद्धात्मा तस्य रागादिरहितं संबन्धं परिहरिवि परिहृत्य त्यक्त्वा गुरुवड हे
तपोधन कर्हि वि म जाहि शुद्धात्मभावनाप्रतिपक्षभूते मिथ्यात्वरगादौ क्वापि गमनं मा कार्षीः।
जे सिव-संगमि लीण णवि ये केचन विषयकषायाधीनतया शिवशब्दवाच्ये स्वशुद्धात्मनि
लीनास्तन्मया व भवन्ति दुक्खु सहंता वाहि व्याकुलत्वलक्षणं दुक्खं सहमानास्सन्तः पश्येति।
अत्र स्वकीयदेहे निश्चयनयेन तिष्ठति योऽसौ केवलज्ञानाद्यनन्तगुणसहितः परमात्मा स एव

गाथा-१४२

अन्वयार्थः—[गुरुवर] हे तपोधन, [शिवसंगमं] आत्म-कल्याणको [परिहृत्य]
छोड़कर [क्वापि] तू कहीं भी [मा गच्छ] मत जा, [ये] जो कोई अज्ञानी जीव [शिवसंगमे]
निजभावमें [नैव लीनाः] नहीं लीन होते हैं, वे सब [दुःखं] दुःखको [सहमानाः] सहते हैं,
ऐसा तू [पश्य] देख ॥

भावार्थः—यह आत्म-कल्याण, प्रत्यक्षमें संसार-सागरके तैरनेका उपाय है, उसको
छोड़कर हे तपोधन, तू शुद्धात्माकी भावनाके शत्रु जो मिथ्यात्व रागादि हैं, उनमें कभी गमन
मत कर, केवल आत्मस्वरूपमें मगन रह। जो कोई अज्ञानी विषय-कषायके वश होकर
शिवसंगम (निजभाव) में लीन नहीं रहते, उनको व्याकुलतारूप दुःख भव-वनमें सहता देख।
संसारी जीव सभी व्याकुल है, दुःखरूप हैं, कोई सुखी नहीं है, एक शिवपद ही परम आनंदका
धाम है। जो अपने स्वभावमें निश्चयनयकर ठहरनेवाला केवलज्ञानादि अनंतगुण सहित परमात्मा
उसीका नाम शिव है, ऐसा सब जगह जानना। अथवा निर्वाणका नाम शिव है, अन्य कोई
शिव नामका पदार्थ नहीं है, जैसा कि नैयायिक वैशेषिकोंने जगत्का कर्त्ता-हर्त्ता कोई शिव

भावार्थः—आ प्रत्यक्ष शिवसंसर्गने-‘शिव’ शब्दथी वाच्य अेवो अनंत ज्ञानादि
स्वभाववाणो स्वशुद्धात्मा तेनो रागादि रडित संबंध छोडी दृष्टने डे तपोधन! तुं शुद्धात्मभावथी
प्रतिपक्षभूत मिथ्यात्व, रागादिमां क्वायं पण गमन न कर. जे कोरि विषयकषायने आधीन थवाथी
‘शिव’ शब्दथी वाच्य अेवा स्वशुद्धात्मां लीन-तन्मय-थता नथी, तेमने व्याकुलतानुं लक्षण जे
छे अेवा दुःखने सडन करता तुं डेअ.

अडीं, निश्चयनयथी पोताना डेडमां जे डेवणज्ञानादि अनंतगुणसहित परमात्मा रड्यो
छे ते जे ‘शिव’ शब्दथी सर्वत्र समजवो, ‘शिव’ शब्दथी बीजो कोरि ‘शिव’ नामनो अेक

અધિકાર-૨ : દોહા-૧૪૩]

પરમાત્મપ્રકાશ:

[૪૫૩

શિવશબ્દત્વેન સર્વત્ર જ્ઞાતવ્યો નાન્યઃ । કોઽપિ શિવનામા વ્યાપ્યેકો જગત્કર્તેતિ ભાવાર્થઃ ॥૧૪૨॥

અથ સમ્યક્ત્વદુર્લભત્વં દર્શયતિ—

૨૭૪) કાલુ અણાઙ્ અણાઙ્ જિઠ ભવ-સાયરુ વિ અણંતુ ।

જીવિં વિણ્ણિ ણ પત્તાઈં જિણુ સામિઠ સમ્મત્તુ ॥૧૪૩॥

કાલઃ અનાદિઃ અનાદિઃ જીવઃ ભવસાગરોઽપિ અનન્તઃ ।

જીવેન દ્વે ન પ્રાપ્ત જિનસ્વામી સમ્યક્ત્વમ્ ॥૧૪૩॥

કાલુ ઇત્યાદિ । કાલુ અણાઙ્ ગતકાલો અનાદિઃ અણાઙ્ જિઠ જીવોઽપ્યનાદિઃ ભવ-સાયરુ વિ અણંતુ ભવઃ સંસારસ્ય એવ સમુદ્રઃ સોઽપ્યનાદિરનન્તશ્ચ । જીવિં વિણ્ણિ ણ પત્તાઈં એવમનાદિકાલે મિથ્યાત્વરાગાદ્યધીનતયા નિજશુદ્ધાત્મભાવનાચ્યુતેન જીવેન દ્વયં ન લબ્ધમ્ । દ્વયે

માના હૈ, એસા તૂ મત માન । તૂ અપને સ્વરૂપકો અથવા કેવલજ્ઞાનિયોકો અથવા મોક્ષપદકો શિવ સમજ્ઞ । યહી શ્રીવીતરાગદેવકી આજ્ઞા હૈ ॥૧૪૨॥

આગે સમ્યગ્દર્શનકો દુર્લભ દિખલાતે હૈ—

ગાથા-૧૪૩

અન્વયાર્થ :—[કાલઃ અનાદિઃ] કાલ ધી અનાદિ હૈ, [જીવઃ અનાદિઃ] જીવ ધી અનાદિ હૈ, ઓર [ભવસાગરોઽપિ] સંસાર-સમુદ્ર ધી [અનંતઃ] અનાદિ અનંત હૈ । લેકિન [જીવેન] ઇસ જીવેન [જિનઃ સ્વામી સમ્યક્ત્વમ્] જિનરાજસ્વામી ઓર સમ્યક્ત્વ [દ્વે] યે દો [ન પ્રાપ્તે] નહીં પાયે ।

ભાવાર્થ :—કાલ, જીવ ઓર સંસાર યે તીનોં અનાદિ હૈ, ડસમેં અનાદિકાલસે ધટકતે હુએ ઇસ જીવેન મિથ્યાત્વ-રાગાદિકકે વશ હોકર શુદ્ધાત્મસ્વરૂપ અપના ન દેખા, ન જાના । યહ સંસારી જીવ અનાદિકાલસે આત્મ-જ્ઞાનકી ભાવનાસે રહિત હૈ । ઇસ જીવેન સ્વર્ગ, નરક, રાજ્યાદિ

જગત્વ્યાપી જગત્કર્તા ન સમજવો, એવો ભાવાર્થ છે. ૧૪૨.

હવે, સમ્યક્ત્વનું દુર્લભપણું દર્શાવે છે :—

ભાવાર્થ :—અતીતકાળ અનાદિ છે, જીવ પણ અનાદિ છે અને સંસારરૂપી સમુદ્ર તે પણ અનાદિ-અનંત છે. એ રીતે અનાદિ કાળમાં મિથ્યાત્વ, રાગાદિની આધીનતાથી નિજશુદ્ધાત્માથી ચ્યુત જીવને આ બે વસ્તુ મળી નથી. બે કઈ? (૧) અનંતજ્ઞાનાદિ-

४५४]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : द्वादश-१४३]

किम्। जिणु सामिउ सम्मत्तु अनन्तज्ञानादिचतुष्टयसहितः क्षुधाद्यष्टादशदोषरहितो जिनस्वामी परमाराध्यः 'सिवसंगमु सम्मत्तु' इति पाठान्तरे स एव शिवशब्दवाच्यो न चान्यः पुरुषविशेषः, सम्यक्त्वशब्देन तु निश्चयेन शुद्धात्मानुभूतिलक्षणं वीतरागसम्यक्त्वम्, व्यवहारेण तु वीतरागसर्वज्ञप्रणीतसद्द्रव्यादिश्रद्धानरूपं सरागसम्यक्त्वं चेति भावार्थः॥१४३॥

सब पाये, परंतु ये दो वस्तुयें न मिलीं, एक तो सम्यग्दर्शन न पाया, दूसरे श्रीजिनराजस्वामी न पाये। यह जीव अनादिका मिथ्यादृष्टी है, और क्षुद्र देवोंका उपासक है। श्रीजिनराज भगवान्की भक्ति इसके कभी नहीं हुई, अन्य देवोंका उपासक हुआ सम्यग्दर्शन नहीं हुआ। यहाँ कोई प्रश्न करे, कि अनादिका मिथ्यादृष्टी होनेसे सम्यक्त्व नहीं उत्पन्न हुआ, यह तो ठीक है, परन्तु जिनराजस्वामी न पाये, ऐसा नहीं हो सकता? क्योंकि " भवि भवि जिण पुज्जिउ वंदिउ" ऐसा शास्त्रका वचन है, अर्थात् भव भवमें इस जीवने जिनवर पूजे और गुरु वंदे। परंतु तुम कहते हो, कि इस जीवने भव-वनमें भ्रमते जिनराजस्वामी नहीं पाये, उसका समाधान—जो भाव-भक्ति इसके कभी न हुई, भाव-भक्ति तो सम्यग्दृष्टीके ही होती है, और बाह्यलौकिकभक्ति इसके संसारके प्रयोजनके लिये हुई वह गिनतीमें नहीं। ऊपरकी सब बातें निःसार (थोथी) हैं, भाव ही कारण होते हैं, सो भाव-भक्ति मिथ्यादृष्टीके नहीं होती। ज्ञानी जीव ही जिनराजके दास हैं, सो सम्यक्त्व बिना भाव-भक्ति मिथ्यादृष्टीके नहीं होती। ज्ञानी जीव ही जिनराजके दास हैं, सो सम्यक्त्व बिना भाव-भक्तिके अभावसे जिनस्वामी नहीं पाये, इसमें संदेह नहीं है। जो जिनवरस्वामीको पाते, तो उसीके समान होते, ऊपरी लोग-दिखावारूप भक्ति हुई, तो किस कामकी, यह जानना। अब श्रीजिनदेवका और सम्यग्दर्शनका स्वरूप सुनो। अनंत ज्ञानादि चतुष्टय सहित और क्षुधादि अठारह दोष रहित हैं। वे जिनस्वामी हैं, वे ही परम आराधने योग्य हैं, तथा शुद्धात्मज्ञानरूप निश्चयसम्यक्त्व (वीतराग सम्यक्त्व) अथवा वीतराग सर्वज्ञदेवके उपदेशे हुए षट् द्रव्य, सात तत्त्व, नौ पदार्थ और पाँच अस्तिकाय उनका श्रद्धानरूप सराग सम्यक्त्व यह निश्चय व्यवहार दो प्रकारका सम्यक्त्व है। निश्चयका नाम वीतराग है, व्यवहारका नाम सराग है। एक तो चौथे पदका यह अर्थ है, और दूसरे ऐसा "सिवसंगमु सम्मत्तु" इसका अर्थ ऐसा है, कि शिव जो जिनेन्द्रदेव उनका संगम अर्थात् भाव-

यतुष्टयसहित, क्षुधादि अठारह दोष रहित जिनस्वामी के जे परम-आराध्य छे. (२) 'सम्यक्त्व' शब्दथी निश्चयथी शुद्धात्मानुभूतिलक्षण वीतराग-सम्यक्त्व अने व्यवहारथी वीतराग सर्वज्ञप्रणीत सद्द्रव्यादिना श्रद्धानरूप सराग सम्यक्त्व, ओम भावार्थ छे. [जिणु सामिउ सम्मत्तु] ने षट्ठे 'सिवसंगमु सम्मत्तु' [(१) शिवनो संग अने (२) सम्यक्त्व] अने पाठान्तरमां ते जे जिनस्वामी जे 'शिव' शब्दथी वाच्य छे, ओजो कोई पुरुष विशेष नछि. १४३.

अथ शुद्धात्मसंवित्तिसाधकतपश्चरणप्रतिपक्षभूतं गृहवासं दूषयति—

२७५) घर-वासउ मा जाणि जिय दुक्किय-वासउ एहु ।

पासु कयंतें मंडियउ अविचलु णिस्संदेहु ॥१४४॥

गृहवासं मा जानीहि जीव दुष्कृतवास एषः ।

पाशः कृतान्तेन मण्डितः अविचलः निस्सन्देहम् ॥१४४॥

घरवासउ इत्यादि । घर-वासउ गृहवासम् अत्र गृहशब्देन वासमुख्यभूता स्त्री ग्राह्या । तथा चोक्तम्—“न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ॥” मा जाणि जिय हे जीव त्वमात्महितं मा जानीहि । कथंभूतो गृहवासः । दुक्किय-वासउ एहु समस्तदुष्कृतानां पापानां वासः स्थानमेषः, पासु कयंतें मंडियउ अज्ञानिजीवबन्धनार्थं पाशो मण्डितः । केन ।

सेवन इस जीवको नहीं हुआ, और सम्यक्त्व नहीं उत्पन्न हुआ । सम्यक्त्व होवे तो परमात्माका भी परिचय होवे ॥१४३॥

आगे शुद्धात्मज्ञानका साधक जो तपश्चरण उसके शत्रुरूप गृहवासको दोष देते हैं—

गाथा-१४४

अन्वयार्थः—[जीव] हे जीव, तू इसको [गृहवासं] घर वास [मा जानीहि] मत जान, [एषः] यह [दुष्कृतवासः] पापका निवासस्थान है, [कृतांतेन] यमराजने (कालने) अज्ञानी जीवोंके बाँधनेके लिये यह [पाशःमंडितः] अनेक फाँसोंसे मंडित [अविचलः] बहुत मजबूत बंदीखाना बनाया है, इसमें [निस्संदेहम्] सन्देह नहीं है ।

भावार्थः—यहाँ घर शब्दसे मुख्यरूप स्त्री जानना, स्त्री ही घरका मूल है, स्त्री बिना गृहवास नहीं कहलाता । ऐसा ही दूसरे शास्त्रोंमें भी कहा है, कि घरको घर मत जानो, स्त्री ही घर है, जिन पुरुषोंने स्त्रीका त्याग किया, उन्होंने घरका त्याग किया ।

उवे, शुद्ध आत्माना संवेदननुं साधक जे तपश्चरण तेनाथी प्रतिपक्षभूत गृहवासने दोष दे छे (गृहवासनो दोष बतावे छे) :—

भावार्थः—अहीं ‘गृह’ शब्दथी मुख्यपक्षे स्त्री लेवी. वणी, कहुं पक्ष छे के—‘न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ॥’ (अर्थः—गृहने गृह कडेता नथी, गृहिणीने गृह कडेवाय छे. डे जव! तुं घरवासने—स्त्रीवासने आत्माना डितरूप न जाण, आ गृहवास समस्त पापोनुं निवासस्थान छे. अज्ञानी जवोने बांधवा माटे कृतांत नामना कर्म शुद्धात्मतत्त्वनी भावनाथी

४५६]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : ६०६-१४४

कृतान्तनाम्ना कर्मणा। कथंभूतः। अविचलु शुद्धात्मतत्त्वभावनाप्रतिपक्षभूतेन मोहबन्धनेना-
बद्धत्वादविचलः णिस्संदेह संदेहो न कर्तव्य इति। अयमत्र भावार्थः। विशुद्धज्ञानदर्शन-
स्वभावपरमात्मपदार्थभावनाप्रतिपक्षभूतैः कषायेन्द्रियैः व्याकुलक्रियते मनः, मनःशुद्ध्यभावे
गृहस्थानां तपोधनवत् शुद्धात्मभावना कर्तुं नायातीति। तथा चोक्तम्—“कषायैरिन्द्रियै-
र्दुष्टैर्व्याकुलीक्रियते मनः। यतः कर्तुं न शक्येत भावना गृहमेधिभिः॥” ॥१४४॥

अथ गृहममत्वत्यागानन्तरं देहममत्वत्यागं दर्शयति—

२७६) देह वि जित्थु ण अप्पणउ तहिं अप्पणउ किं अण्णु ।
पर-कारणि मण गुरुव तुहुं सिव-संगमु अवगण्णु ॥१४५॥

यह घर मोहके बंधनसे अति दृढ़ बंधा हुआ है, इसमें संदेह नहीं है। यहाँ तात्पर्य ऐसा है, कि शुद्धात्मज्ञान दर्शन शुद्ध भावरूप जो परमात्मपदार्थ उसकी भावनासे विमुख जो विषय कषाय हैं, उनसे यह मन व्याकुल होता है। इसलिये मनका शुद्धिके बिना गृहस्थके यतिकी तरह शुद्धात्माका ध्यान नहीं होता। इस कारण घर का त्याग करना योग्य है, घरके बिना त्यागे मन शुद्ध नहीं होता। ऐसी दूसरी जगह भी कहा है, कि कषायोंसे और इन दुष्ट इन्द्रियोंसे मन व्याकुल होता है, इसलिये गृहस्थ लोग आत्म-भावना कर नहीं सकते ॥१४४॥

आगे घरकी ममता छुड़ाकर शरीरका ममत्व छुड़ाते हैं—

प्रतिपक्षभूत भोडना अंधनथी दढ अंधतो डोवाथी जे अविचण छे अेवो अविचण पाश रय्यो छे, अेमां संदेड करवा योग्य नथी.

विशुद्धज्ञान, विशुद्ध दर्शन जेनो स्वभाव छे अेवा परमात्मपदार्थनी भावनाथी प्रतिपक्षभूत कषाय-इन्द्रियो वडे मन व्याकुण थाय छे, मननी शुद्धि विना गृहस्थोने तपोधननी माङ्क शुद्धात्मभावना करवानुं अनी शक्तुं नथी. वणी, कहुं पण छे के :—
“कषायैरिन्द्रियैर्दुष्टैर्व्याकुलीक्रियते मनः। यतः कर्तुं न शक्येत भावना गृहमेधिभिः॥” (अर्थ :—
दुष्ट कषाय अने इन्द्रियोथी मन व्याकुण अने छे, तेथी गृहस्थो आत्मभावना करी शक्ता नथी.) ॥१४४.

डवे, घरनुं ममत्व छोडाव्या पछी देडना ममत्वनो त्याग दर्शावे छे (देडनुं ममत्व छोडावे छे.) :—

અધિકાર-૨ : દોહા-૧૪૫]

પરમાત્મપ્રકાશ:

[૪૫૭

દેહોઽપિ યત્ર નાત્મીયઃ તત્રાત્મીયં કિમન્યત્ ।

પરકારણે મા મુહ્ય (?) ત્વં શિવસંગમં અવગણ્ય ॥૧૪૫॥

દેહુવિ ઇત્યાદિ। દેહુ વિ જિથ્યુ ણ અપ્પણઽપિ યત્ર નાત્મીયઃ તહિં અપ્પણઽપિ કિં અણ્ણુ તત્રાત્મીયાઃ કિમન્યે પદાર્થા ભવન્તિ, કિં તુ નૈવ। એવં જ્ઞાત્વા પર-કારણિ પરસ્ય દેહસ્ય બહિર્ભૂતસ્ય સ્ત્રીવસ્ત્રાભરણોપકરણાદિપરિગ્રહનિમિત્તેન મણ ગુરુવ તુહું સિવ-સંગમુ અવગણ્ણુ હે તપોધન શિવશબ્દવાચ્યશુદ્ધાત્મભાવનાત્યાગં મા કાર્ષીરિતિ। તથાહિ। અમૂર્તેન વીતરાગસ્વભાવેન નિજશુદ્ધાત્મના સહ વ્યવહારેણ ક્ષીરનીરવદેકીભૂત્વા તિષ્ઠતિ યોઽસૌ દેહઃ સોઽપિ જીવસ્વરૂપં ન ભવતિ ઇતિ જ્ઞાત્વા બહિઃપદાર્થે મમત્વં ત્યક્ત્વા શુદ્ધાત્માનુભૂતિ-લક્ષણવીતરાગનિર્વિકલ્પસમાધૌ સ્થિત્વા ચ સર્વતાત્પર્યેણ ભાવના કર્તવ્યેત્યભિપ્રાયઃ ॥૧૪૫॥

ગાથા-૧૪૫

અન્વચાર્થ :—[યત્ર] જિસ સંસારમેં [દેહોઽપિ] શરીર ખી [આત્મીયઃ ન] અપના નહીં હૈ, [તત્ર] ડસમેં [અન્યત્] અન્ય [આત્મીયં કિં] વ્યા અપના હો સકતા હૈ ? [ત્વં] ઇસ કારણ તૂ [શિવસંગમં] મોક્ષકા સંગમ [અવગણ્ય] છોડકર [પરકારણે] પુત્ર, સ્ત્રી, વસ્ત્ર, આભૂષણ આદિ ડપકરણોમેં [મા મુહ્ય] મમત્વ મત કર।

ભાવાર્થ :—અમૂર્ત વીતરાગ ભાવરૂપ જો નિજ શુદ્ધાત્મા ડસસે વ્યવહારનયકર દૂધ-પાની કી તરહ યહ દેહ એકમેક હો રહી હૈ, એસી દેહ, જીવકા સ્વરૂપ નહીં હૈ, તો પુત્ર-કલત્રાદિ ધન-ધાન્યાદિ અપને કિસ તરહ હો સકેંગે ? એસા જાનકર બાહ્ય પદાર્થોમેં મમતા છોડકર શુદ્ધાત્માકી અનુભૂતિરૂપ જો વીતરાગ નિર્વિકલ્પસમાધિ ડસમેં ઠહરકર સબ પ્રકારસે શુદ્ધોપયોગકી ભાવના કરની ડાહિયે ॥૧૪૫॥

ભાવાર્થ :—જ્યાં દેહ પણ પોતાનો નથી ત્યાં અન્ય પદાર્થો શું પોતાના થાય? એમ જાણીને દેહથી બહિર્ભૂત સ્ત્રી, વસ્ત્ર, આભરણ, ઉપકરણ આદિ એવા પરિગ્રહના નિમિત્તે તું મોહ ન કર. હે તપોધન! 'શિવ' શબ્દથી વાચ્ય એવા શુદ્ધાત્માની ભાવનાનો ત્યાગ ન કર.

અમૂર્ત, વીતરાગસ્વભાવી નિજશુદ્ધાત્માની સાથે વ્યવહારથી દૂધ-પાણીની જેમ એકમેક થઈને જે આ દેહ રહે છે તે પણ જીવનું સ્વરૂપ નથી, એમ જાણીને બાહ્ય પદાર્થનું મમત્વ છોડીને અને શુદ્ધ આત્માની અનુભૂતિલક્ષણ વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સ્થિત થઈને સર્વતાત્પર્યથી ભાવના કરવી જોઈએ, એ અભિપ્રાય છે. ૧૪૫.

૪૫૮]

યોગી-દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૨ : દોહા-૧૪૬

અથ તમેવાર્થ પુનરપિ પ્રકારાન્તરેણ વ્યક્તીકરોતિ—

૨૭૭) કરિ સિવ-સંગમુ એકુ પર જહિં પાવિઝ્ઙઇ સુખ્સુ ।

જોઇય અણ્ણુ મ ચિંતિ તુહું જેણ ણ લલ્ભઇ મુક્સુ ॥૧૪૬॥

કુરુ શિવસંગમં એકં પરં યત્ર પ્રાપ્યતે સુખમ્ ।

યોગિન્ અન્યં મા ચિન્તય ત્વં યેન ન લભ્યતે મોક્ષઃ ॥૧૪૬॥

કરિ ઇત્યાદિ। કરિ કુરુ। કમ્। સિવસંગમુ શિવશબ્દવાચ્યશુદ્ધબુદ્ધૈકસ્વભાવનિજ-
શુદ્ધાત્મભાવનાસંસર્ગ એકુ પર તમેવૈકં જહિં પાવિઝ્ઙઇ સુખ્સુ યત્ર સ્વશુદ્ધાત્મસંસર્ગે પ્રાપ્યતે।
કિમ્। અક્ષયાનન્તસુખમ્। જોઇય અણ્ણુ મ ચિંતિ તુહું હે યોગિન્ સ્વભાવત્વાદન્યચિન્તાં મા
કાર્ષીસ્ત્વં જેણ ણ લલ્ભઇ યેન કારણેન બહિશ્ચિન્તયા ન લભ્યતે। કોઽસૌ। મુક્સુ
અવ્યાબાધસુખાદિલક્ષણો મોક્ષ ઇતિ તાત્પર્યમ્ ॥૧૪૬॥

આગે ઇસી અર્થકો ફિર ખી દૂસરી તરહ પ્રગટ કરતે હૈં—

ગાથા-૧૪૬

અન્વયાર્થ :—[યોગિન્] હે યોગી હંસ, [ત્વં] તૂ [એકં શિવસંગમં] એક નિજ
શુદ્ધાત્માકી હી ભાવના [પરં] કેવલ [કુરુ] કર, [યત્ર] જિસમેં કિ [સુખમ્ પ્રાપ્યેત]
અતીન્દ્રિય સુખ પાવે, [અન્યં મા] અન્ય કુછ ખી મત [ચિંતય] ચિંતવન કર, [યેન] જિસસે
કિ [મોક્ષઃ ન લભ્યતે] મોક્ષ ન મિલે।

ભાવાર્થ :—હે જીવ, તૂ શુદ્ધ અખંડ સ્વભાવ નિજ શુદ્ધાત્માકા ચિન્તવન કર, યદિ તૂ
શિવસંગ કરેગા તો અતીન્દ્રિય સુખ પાવેગા। જો અનંત સુખકો પ્રાપ્ત હુએ વે કેવલ આત્મ-જ્ઞાનસે
હી પ્રાપ્ત હુએ, દૂસરા કોઈ ઉપાય નહીં હૈં। ઇસલિયે હે યોગી, તૂ અન્ય કુછ ખી ચિન્તવન મત
કર, પરકે ચિંતવનસે અવ્યાબાધ અનંત સુખરૂપ મોક્ષકો નહીં પાવેગા। ઇસલિયે નિજસ્વરૂપકા
હી ચિન્તવન કર ॥૧૪૬॥

હવે, ફરી તે જ અર્થને બીજા પ્રકારે પ્રગટ કરે છે :—

ભાવાર્થ :—હે યોગી! તું કેવળ એક 'શિવ' શબ્દથી વાચ્ય, શુદ્ધ, બુદ્ધ જ જેનો એક
સ્વભાવ છે એવા માત્ર એક નિજશુદ્ધાત્માની ભાવનાનો સંસર્ગ કર, કે જે સ્વશુદ્ધાત્માના
સંસર્ગમાં અક્ષય, અનંતસુખ પ્રાપ્ત થાય છે, જે કારણથી-બાહ્ય-ચિન્તાથી અવ્યાબાધ-સુખાદિ-
સ્વરૂપ મોક્ષ મળતો નથી એવી સ્વસ્વભાવથી અન્ય ચિંતા તું ન કર, એ તાત્પર્ય છે. ૧૪૬.

અથ ભેદાભેદરત્નત્રયભાવનારહિતં મનુષ્યજન્મ નિસ્સારમિતિ નિશ્ચિનોતિ—

૨૭૮) બલિ કિઝ માણુસ-જમ્મડા દેવ્વંતહં પર સારુ ।

જહ ઉટ્ટભહિ તો કુહહિ અહ ડહ્હહિ તો છારુ ॥૧૪૭॥

બલિ: ક્રિયતે મનુષ્યજન્મ પશ્યતાં પરં સારમ્ ।

યદિ અવષ્ટભ્યતે તત: ક્વથતિ અથ દહ્યતે તર્હિ ક્ષાર: ॥૧૪૭॥

બલિ કિઝ ઇત્યાદિ । બલિ કિઝ બલિ: ક્રિયતે મસ્તકસ્યોપરિતનભાગેનાવતાડનં ક્રિયતે । કિમ્ । માણુસ-જમ્મડા મનુષ્યજન્મ । કિંવિશિષ્ટમ્ । દેવ્વંતહં પર સારુ બહિભાગે વ્યવહારેણ પશ્યતામેવ સારભૂતમ્ । કસ્માત્ । જહ ઉટ્ટભહિ તો કુહહિ યદ્યવષ્ટભ્યતે ભૂમૌ નિક્ષિપ્યતે તત: કુત્સિતરૂપેણ પરિણમતિ । અહ ડહ્હહિ તો છારુ અથવા દહ્યતે તર્હિ

આગે ભેદાભેદરત્નત્રયકી ભાવનાસે રહિત જીવકા મનુષ્ય-જન્મ નિષ્ફલ હૈ, એસા કહતે હૈ—

ગાથા-૧૪૭

અન્વયાર્થ :—[મનુષ્યજન્મ] ઇસ મનુષ્ય-જન્મકો [બલિ: ક્રિયતે] મસ્તકકે ઊપર વાર ડાલો, જો કિ [પશ્યતાં પરં સારમ્] દેખનેમ્ કેવલ સાર દીખતા હૈ, [યદિ અવષ્ટભ્યતે] જો ઇસ મનુષ્ય-દેહકો ભૂમિ મ્ ગાહ દિયા જાવે, [તત:] તો [ક્વથતિ] સહકર દુર્ગન્ધરૂપ પરિણમે, [અથ] ઊર જો [દહ્યતે] જલાઈયે [તર્હિ] તો [ક્ષાર:] રાખ હો જાતા હૈ ।

ભાવાર્થ :—ઇસ મનુષ્ય-દેહકો વ્યવહારનયસે બાહરસે દેખો તો સાર માલૂમ હોતા હૈ, યદિ વિચાર કરો તો કુછ ભી સાર નહીં હૈ । તિર્યજ્વોંકે શરીરમ્ તો કુછ સાર ભી દિખતા હૈ, જૈસે હાથીકે શરીરમ્ ડાંત સાર હૈ, સુરહ ગૌકે શરીર મ્ બાલ સાર હૈ ઇત્યાદિ । પરન્તુ મનુષ્ય-દેહમ્ સાર નહીં હૈ, ઘુનકે ખાયે હુણ ગન્નેકી તરહ મનુષ્ય-દેહકો અસાર જાનકર પરલોકકા બોજ

હવે, ભેદાભેદ રત્નત્રયની ભાવનાથી રહિત મનુષ્યભવ નકામો છે, એમ નક્કી કરે છે :—

ભાવાર્થ :—હાથીના શરીરમાં ઢાંત, ચમરીગાયના શરીરમાં વાળ ઇત્યાદિ સારપણું તિર્યચના શરીરમાં જોવામાં આવે છે, પણ મનુષ્યના શરીરમાં કાંઈપણ સારપણું નથી, એમ જાણીને ઘુણથી ખાવામાં આવેલા નકામા થયેલા સાંઠાનો, વાવવામાં બીજ તરીકે ઉપયોગ કરી અસારને સાર કરવામાં આવે છે. તેવી રીતે મનુષ્યજન્મને અસાર હોવા છતાં સારભૂત કરવામાં આવે છે. કેવી રીતે? જેવી રીતે ઘુણભક્ષિત શેરડીના સાંઠાનો બીજ તરીકે ઉપયોગ

४६०]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : द्वादश-१४७

भम्म भवति। तद्यथा। हस्तिशरीरे दन्ताश्चमरीशरीरे केशा इत्यादि सारत्व तिर्यक्शरीरे दृश्यते, मनुष्यशरीरे किमपि सारत्वं नास्तीति ज्ञात्वा घृणभक्षितेक्षुदण्डवत्परलोकबीजं कृत्वा निस्सारमपि सारं क्रियते। कथमिति चेत्। यथा घृणभक्षितेक्षुदण्डे बीजे कृते सति विशिष्टेक्षूणां लाभो भवति तथा निःसारशरीराधारेण वीतरागसहजानन्दैकस्वशुद्धात्मस्वभाव-सम्यक्श्रद्धानज्ञानानुचरणरूपनिश्चयरत्नत्रयभावनाबलेनतत्साधकव्यवहाररत्नत्रयभावनाबलेन च स्वर्गापवर्गफलं गृह्यत इति तात्पर्यम्॥१४७॥

अथ देहस्याशुचित्वानित्यत्वादिप्रतिपादनरूपेण व्याख्यानं करोति षट्कलेन तथाहि—

२७६) उव्वलि चोप्पडि चिट्ठ करि देहि सु-मिट्ठाहार ।

देहहँ सयल णिरत्थ गय जिमु दुज्जणि उवयार ॥१४८॥

करके सार करना चाहिये। जैसे घुनोंका खाया हुआ ईख किसी कामका नहीं है, एक बीजके कामका है, सो उसको बोकर असारसे सार किया जाता है, उसी प्रकार मनुष्य-देह किसी कामका नहीं, परंतु परलोकका बोजकर असारको सार करना चाहिये। इस देहसे परलोक सुधारना ही श्रेष्ठ है। जैसे घुनेसे खाये गये ईखको बोनेसे अनेक ईखोंका लाभ होता है, वैसे ही इस असार शरीरके आधारसे वीतराग परमानंद शुद्धात्मस्वभावका सम्यक् श्रद्धान ज्ञान आचरणरूप निश्चयरत्नत्रयकी भावनाके बलसे मोक्ष प्राप्त किया जाता है, और निश्चयरत्नत्रयका साधक जो व्यवहाररत्नत्रय उसकी भावनाके बलसे स्वर्ग मिलता है, तथा परम्परासे मोक्ष होता है। यह मनुष्य-शरीर परलोक सुधारनेके लिये होवे तभी सार है, नहीं तो सर्वथा असार है ॥१४७॥

आगे देहको अशुचि, अनित्य आदि दिखानेका छह दोहोंमें व्याख्यान करते हैं—

કરવામાં આવતાં, ઘણી શેરડીનો લાભ થાય છે તેવી રીતે અસાર શરીરના આધારથી એક (કેવળ) વીતરાગસહજાનંદરૂપ સ્વશુદ્ધાત્મસ્વભાવનાં સમ્યક્ શ્રદ્ધાન, સમ્યગ્ જ્ઞાન અને સમ્યગ્ અનુચરણરૂપ નિશ્ચયરત્નત્રયની ભાવનાના બળથી અને તે નિશ્ચયરત્નત્રયના સાધક વ્યવહારરત્નત્રયની ભાવનાના બળથી સ્વર્ગ અને મોક્ષનું ફળ મળે છે, એ તાત્પર્ય છે. ૧૪૭.

હવે, દેહનું અશુચિપણું અને અનિત્યપણું વગેરેના પ્રતિપાદનરૂપે છ દોહાસૂત્રોથી વ્યાખ્યાન કરે છે. તે આ પ્રમાણે :—

अधिकार-२ : द्रोडा-१४८]

परमात्मप्रकाशः

[४६१]

उद्वर्तय प्रक्षय चेष्टां कुरु देहि सुमृष्टाहारान् ।

देहस्य सकलं निरर्थं गतं यथा दुर्जने उपकाराः ॥१४८॥

उव्वलि इत्यादि पदखण्डनारूपेण व्याख्यानं क्रियते। उव्वलि उद्वर्तय कुरु चोप्पडि तैलादिप्रक्षणं कुरु, चिद्ध करि मण्डनरूपां चेष्टां कुरु, देहि सु-मिद्धाहार देहि सुमृष्टाहारान्। कस्य। देहहं देहस्य। सयल गिरत्थ गय सकला अपि विशिष्टाहारादयो निरर्थका गताः। केन दृष्टान्तेन। जिमु दुज्जणि उवयार दुर्जने यथोपकारा इति। तद्यथा। यद्यप्ययं कायः खलस्तथापि किमपि ग्रासादिकं दत्त्वा अस्थिरेणापि स्थिरं मोक्षसौख्यं गृह्यते। सप्तधातु-मयत्वेनाशुचिभूः तेनापि शुचिभूतं शुद्धात्मस्वरूपं गृह्यते निर्गुणेनापि केवलज्ञानादिगुणसमूहः साध्यत इति भावार्थः। तथा चोक्तम्—“अथिरेण थिरा मलिणेण णिम्मला णिग्गुणेण

गाथा-१४८

अन्वयार्थः—[देहस्य] इस देहका [उद्वर्तय] उबटना करो, [प्रक्षय] तैलादिकका मर्दन करो, [चेष्टां कुरु] श्रृंगार आदि से अनेक प्रकार सजाओ, [सुमृष्टाहारान्] अच्छे-अच्छे मिष्ट आहार [देहि] दो, लेकिन [सकलं] ये सब [निरर्थं गतं] यत्न व्यर्थ हैं, [यथा] जैसे [दुर्जने] दुर्जनोंका [उपकाराः] उपकार करना वृथा है।

भावार्थः—जैसे दुर्जन पर अनेक उपकार करो वे सब वृथा जाते हैं, दुर्जनसे कुछ फायदा नहीं, उसी तरह शरीरके अनेक यत्न करो, इसको अनेक तरहसे पोषण करो, परंतु यह अपना नहीं हो सकता। इसलिये यही सार है कि इसको अधिक पुष्ट नहीं करना। कुछ थोड़ासा ग्रासादि देकर स्थिर करके मोक्ष साधन करना; सात धातुमयी यह अशुचि शरीर है, इससे पवित्र शुद्धात्मस्वरूपकी आराधना करना। इस महा निर्गुण शरीरसे केवलज्ञानादि गुणोंका समूह साधना चाहिये। यह शरीर भोगके लिये नहीं है, इससे योगका साधनकर अविनाशी पदकी सिद्धि करनी। ऐसा कहा भी है, कि इस क्षणभंगुर शरीरसे स्थिरपद मोक्षकी सिद्धि करनी चाहिये, यह शरीर मलिन है, इससे निर्मल वीतरागकी सिद्धि करना, और यह शरीर ज्ञानादि गुणोंसे रहित

भावार्थः—जोडे आ शरीर ખલ (દુર્જન) છે તો પણ થોડાક કોળિયા આપીને (કાંઈક ભોજન આપીને) અસ્થિર એવા દેહથી સ્થિર મોક્ષસુખનું ગ્રહણ કરાય છે. સાત ધાતુમય હોવાથી અશુચિમય છે એવા શરીરથી પણ શુચિભૂત શુદ્ધાત્મસ્વરૂપનું ગ્રહણ થાય છે, નિર્ગુણ હોવા છતાં શરીરથી પણ કેવળજ્ઞાનાદિ ગુણોનો સમૂહ સાધવામાં આવે છે. વળી (શ્રીરામસિંહ દોહાપાહુડ ગાથા ૧૮માં) કહ્યું પણ છે “અથિરેણ થિરા મલિણેણ ણિમ્મલા ણિગ્ગુણેણ ગુણસાર। કાણ જા વિઢવ્પઙ્ગ સા કિરિયા કિણ્ણ કાયવા॥ (અર્થ :—અસ્થિર, મલિન

४६२]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : ६०६-१४८

गुणसारं। काएण जा विठप्पइ सा किरिया किण्ण कायव्वा॥”॥१४८॥

अथ—

२८०) जेहउ जज्जरु णरय-घरु तेहउ जोइय काउ ।

णरइ णिरंतरु पूरियउ किम किज्जइ अणुराउ ॥१४९॥

यथा जर्जरं नरकगृहं तथा योगिन् कायः ।

नरके निरन्तरं पूरितं किं क्रियते अनुरागः ॥१४९॥

जेहउ इत्यादि। जेहउ जज्जरु यथा जर्जरं शतजीर्णं णरय-घरु नरकगृहं तेहउ जोइउ काउ तथा हे योगिन् कायः। यतः किम्। णरइ णिरंतरु पूरियउ नरके निरन्तरं

है, इसके निमित्तसे सारभूत ज्ञानादि गुण सिद्धि करने योग्य हैं। इस शरीरसे तप संयमादिका साधन होता है, और तप संयमादि क्रियासे सारभूत गुणोंकी सिद्धि होती है। जिस क्रियासे ऐसे गुण सिद्ध हों, वह क्रिया क्यों नहीं करनी, अवश्य करनी चाहिये ॥१४८॥

आगे शरीरको अशुचि दिखलाकर ममत्व छुड़ाते हैं—

गाथा—१४९

अन्वयार्थ :—[योगिन्] हे योगी, [यथा] जैसा [जर्जरं] सैकड़ों छेदोंवाला [नरकगृहं] नरक-घर है, [तथा] वैसा यह [कायः] शरीर [नरके] मल-मूत्रादिसे [निरंतरं] हमेशा [पूरितं] भरा हुआ है। ऐसे शरीरसे [अनुरागः] प्रीति [किं क्रियते] कैसे की जावे ? किसी तरह भी यह प्रीतिके योग्य नहीं हैं।

भावार्थ :—जैसे नरकका घर अति जीर्ण जिसके सैकड़ों छिद्र हैं, वैसे यह कायरूपी घर साक्षात् नरकका मन्दिर है, नव द्वारोंसे अशुचि वस्तु झरती है। और आत्माराम जन्म-मरणादि

अने निर्गुण शरीरथी जो स्थिर, निर्मल अने सारभूत गुणवाणी किया वधी शके छे तो ते किया शा माटे न करवी? (अवश्य करवी.) अर्थात् आ विनाशी, मदिन अने निर्गुण शरीरने स्थिर, निर्मल अने गुणयुक्त आत्माना ध्यानमां लगाउवुं जोईअे. १४८.

वणी, डवे शरीरने अशुचि दर्शावीने ममत्व छोडावे छे :—

भावार्थ :—जेवी रीते नरकगृह सेकड़ो छिद्रवाणुं जर्जरित छे तेवी रीते शरीररूपी घर पण नवद्वाररूपी छिद्रोवाणुं छोवाथी शतशुर्ष छे (तदन शुर्ष छे) अने परमात्मा जन्म, जरा,

अधिकांश-२ : ६०६-१५०]

परमात्मप्रकाशः

[४६३

पूरितम्। एवं ज्ञात्वा किम् किञ्चिद् अणुराउ कथं क्रियते अनुरागो न कथमपीति। तद्यथा—यथा नरकगृहं शतजीर्णं तथा कायगृहमपि नवद्वारछिद्रितत्वात् शतजीर्णं, परमात्मा तु जन्मजरामरणादिच्छिद्रदोषरहितः। कायस्तु गूथमूत्रादिनरकपूरितः, भगवान् शुद्धात्मा तु भावकर्मद्रव्यकर्मनोकर्ममलरहित इति। अयमत्र भावार्थः। एवं देहात्मनो भेदं ज्ञात्वा देहममत्वं त्यक्त्वा वीतरागनिर्विकल्पसमाधौ स्थित्वा च निरन्तरं भावना कर्तव्येति॥१४६॥

अथ—

२८१) दुःखदुःखं पावदुःखं असुचियदुःखं ति-हुयणि सयलदुःखं लेवि ।

एयहिं देहु विणिम्मियउ विहिणा वडरु मुणेवि ॥१५०॥

दुःखानि पापानि अशुचीनि त्रिभुवने सकलानि लात्वा ।

एतैः देहः विनिर्मितः विधिना वैरं मत्वा ॥१५०॥

छिद्र आदि दोष रहित है, भगवान् शुद्धात्मा भावकर्म, द्रव्यकर्म, नोकर्ममलसे रहित हैं, यह शरीर मल-मूत्रादि नरकसे भरा हुआ है। ऐसा शरीरका और जीवका भेद जानकर देहसे ममता छोड़के वीतराग निर्विकल्प समाधिमें ठहरके निरन्तर भावना करनी चाहिये ॥१४९॥

आगे फिर भी देहकी मलिनता दिखलाते हैं—

गाथा-१५०

अन्वयार्थ :—[त्रिभुवने] तीन लोकमें [दुःखानि पापानि अशुचीनि] जितने दुःख हैं, पाप हैं, और अशुचि वस्तुयें हैं, [सकलानि] उन सबको [लात्वा] लेकर [एतैः] इन मिले हुआसे [विधिना] विधाताने [वैरं] वैर [मत्वा] मानकर [देहः] शरीर [निर्मितः] बनाया है।

મરણાદિરૂપ છિદ્રોના દોષથી રહિત છે. શરીર તો મળ-મૂત્રાદિ નરકથી ભરેલું છે અને ભગવાન શુદ્ધ આત્મા ભાવકર્મ, દ્રવ્યકર્મ અને નોકર્મના મળથી રહિત છે.

અહીં, આ ભાવાર્થ છે કે આ પ્રમાણે દેહ અને આત્માનો ભેદ જાણીને, દેહનું મમત્વ છોડીને અને વીતરાગનિર્વિકલ્પ-સમાધિમાં સ્થિત થઈને નિરંતર ભાવના (આત્મભાવના) કરવી જોઈએ. ૧૪૯.

હવે, ફરી દેહની મલિનતા દર્શાવે છે :—

४६४]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : द्वादश-१५०]

दुःखं इत्यादि। दुःखं दुःखानि पापं पापानि असुख्यं अशुचिद्रव्याणि ति-हुयणि सयलं लेवि भुवनत्रयमध्ये समस्तानि गृहीत्वा एयहिं देहु विणिम्मियउ एतैर्देहो विनिर्मितः। केन कर्तृभूतेन। विहिणा विधिश्चब्दवाच्येन कर्मणा। कस्मादेवंभूतो देहः कृतः वइरु मुणेवि वैरं मत्वेति। तथाहि। त्रिभुवनस्थदुःखैर्निर्मितत्वात् दुःखरूपोऽयं देहः, परमात्मा तु व्यवहारेण देहस्थोऽपि निश्चयेन देहाद्भिन्नत्वादानाकुलत्वलक्षणसुखस्वभावः। त्रिभुवनस्थपापैर्निर्मितत्वात् पापरूपोऽयं देहः, शुद्धात्मा तु व्यवहारेण देहस्थोऽपि निश्चयेन पापरूपदेहाद्भिन्नत्वादत्यन्तपवित्रः। त्रिभुवनस्थाशुचिद्रव्यैर्निर्मितत्वादशुचिरूपोऽयं देहः, शुद्धात्मा तु व्यवहारेण देहस्थोऽपि निश्चयेन देहात्पृथग्भूतत्वादत्यन्तनिर्मल इति। अत्रैवं देहेन सह शुद्धात्मनो भेदं ज्ञात्वा निरन्तरं भावना कर्तव्येति तात्पर्यम् ॥१५०॥

अथ—

भावार्थ :—तीन लोकमें जितने दुःख हैं, उनसे यह देह रचा गया है, इससे दुःखरूप है, और आत्मद्रव्य व्यवहारनयकर देहमें स्थित है, तो भी निश्चयनयकर देहसे भिन्न निराकुलस्वरूप सुखरूप है, तीन लोकमें जितने पाप हैं, उन पापोंसे यह शरीर बनाया गया है, इसलिये यह देह पापरूप ही है, इससे पाप ही उत्पन्न होता है, और चिदानंद चिद्रूप जीव पदार्थ व्यवहारनयसे देहमें स्थित है, तो भी देहसे भिन्न अत्यंत पवित्र है, तीन जगत्में जितने अशुचि पदार्थ हैं, उनको इकट्ठेकर यह शरीर निर्माण किया है, इसलिये महा अशुचिरूप है, और आत्मा व्यवहारनयकर देहमें विश्रजमान है, तो भी देहसे जुदा परम पवित्र है। इसप्रकार देहका और जीवका अत्यंत भेद जानकर निरन्तर आत्माकी भावना करनी चाहिये ॥१५०॥

आगे फिर भी देहको अपवित्र दिखलाते हैं—

भावार्थ :—त्रय लोकमां जेटलां दुःखो छे तेटलां दुःखोथी बनेल डोवाथी आ देह दुःखरूप छे अने परमात्मा तो व्यवहारथी देहमां रडेलो डोवा छतां पण निश्चयथी देहथी भिन्न डोवाथी अनाकुणता जेनुं लक्षण छे अेवा सुभस्वभाववाणो छे. त्रय लोकमां जेटलां पापो छे तेटलां पापोथी बनेल डोवाथी आ देह पापरूप छे, अने शुद्ध आत्मा तो व्यवहारथी देहमां रडेवा छतां पण निश्चयथी पापरूप देहथी भिन्न डोवाथी अत्यंत पवित्र छे. त्रय लोकमां जेटला अशुचि पदार्थो छे तेटला अशुचि पदार्थोथी बनेल डोवाथी आ देह अशुचिरूप छे अने शुद्ध आत्मा तो व्यवहारथी देहमां रडेलो डोवा छतां पण निश्चयथी देहथी पृथक्भूत (अलग, भिन्न, जुदो) डोवाथी अत्यंत निर्मल छे.

अर्थात्, अे प्रमाणे देहनी साथे शुद्ध आत्मानो भेद जाणीने निरंतर (आत्म) भावना करवी जोईअे, अेवुं तात्पर्य छे. १५०.

૨૮૨) જોઇય દેહુ ઘિનાવણુ લજ્જહિ કિં ણ રમંતુ ।

ણાણિય ધમ્મેં રઙ્ગ કરહિ અપ્પા વિમલુ કરંતુ ॥૧૫૧॥

યોગિન્ દેહઃ ઘૃણાસ્પદઃ લજ્જસે કિં ન રમમાણઃ ।

જ્ઞાનિન્ ધર્મેણ રતિં કુરુ આત્માનં વિમલં કુર્વન્ ॥૧૫૧॥

જોઇય ઇત્યાદિ । જોઇય હે યોગિન્ દેહુ ઘિનાવણુ દેહો ઘૃણયા ^૧દુગુચ્છયા સહિતઃ । લજ્જહિ કિં ણ રમંતુ દુગુચ્છારહિતં પરમાત્માનં મુક્ત્વા દેહં રમમાણો લજ્જાં કિં ન કરોષિ । તર્હિ કિં કરોમીતિ પ્રશ્ને પ્રત્યુત્તરં દદાતિ । ણાણિય હે વિશિષ્ટભેદજ્ઞાનિન્ ધમ્મેં નિશ્ચયધર્મશબ્દવાચ્યેન વીતરાગચારિત્રેણ કૃત્વા રઙ્ગ કરહિ રતિં પ્રીતિં કુરુ । કિં કુર્વન્ સન્ । અપ્પા વીતરાગસદાનન્દૈકસ્વભાવપરમાત્માનં વિમલુ કરંતુ આર્તરૌદ્રાદિસમસ્તવિકલ્પત્યાગેન વિમલં નિર્મલં કુર્વન્નિતિ તાત્પર્યમ્ ॥૧૫૧॥

ગાથા-૧૫૧

અન્વયાર્થ :—[યોગિન્] હે યોગી, [દેહઃ] યહ શરીર [ઘૃણાસ્પદઃ] ઘિનાવના હૈ, [રમમાણઃ] ઇસ દેહસે રમતા હુઆ તૂ [કિં ન લજ્જસે] ક્યોં નહીં શરમાતા ? [જ્ઞાનિન્] હે જ્ઞાની, તૂ [આત્માનં] આત્માકો [વિમલં કુર્વન્] નિર્મલ કરતા હુઆ [ધર્મે] ધર્મસે [રતિં] પ્રીતિ [કુરુ] કર ।

ભાવાર્થ :—હે જીવ, તૂ સબ વિકલ્પ છોડકર વીતરાગચારિત્રરૂપ નિશ્ચયધર્મમેં પ્રીતિ કર । આર્ત રૌદ્ર આદિ સમસ્ત વિકલ્પોંકો છોડકર આત્માકો નિર્મલ કરતા હુઆ વીતરાગ ભાવોંસે પ્રીતિ કર ॥૧૫૧॥

હવે, ફરી દેહને અપવિત્ર દર્શાવે છે :—

ભાવાર્થ :—હે યોગી! આ દેહ તો જુગુપ્સાયુક્ત છે. જુગુપ્સા રહિત પરમાત્માને છોડીને દેહમાં રમણ કરતાં તને લજ્જા કેમ આવતી નથી? ત્યારે હું શું કરું? એવા પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર આપે છે. હે વિશિષ્ટ ભેદજ્ઞાની! વીતરાગ સદાનંદ જેનો એક સ્વભાવ છે તેવા પરમાત્માને આર્તરૌદ્રાદિ સમસ્ત વિકલ્પના ત્યાગ વડે નિર્મળ કરતો થકો તું 'નિશ્ચયધર્મ' શબ્દથી વાચ્ય એવા વીતરાગ ચારિત્ર દ્વારા (ચારિત્રને કરીને, ચારિત્ર વડે અથવા ચારિત્રમાં) પ્રીતિ કર. ૧૫૧.

૧ પાઠાન્તર :—દુગુચ્છયા = જુગુપ્સયા

અથ—

૨૮૩) જોઇય દેહુ પરિચ્ચયહિ દેહુ ણ ભલ્લુહ હોઇ ।

દેહ-વિભિણ્ણુ ણાણમહુ સો તુહું અપ્પા જોઇ ॥૧૫૨॥

યોગિન્ દેહં પરિત્યજ દેહો ન ભદ્રઃ ભવતિ ।

દેહવિભિન્નં જ્ઞાનમયં તં ત્વં આત્માનં પશ્ય ॥૧૫૨॥

જોઇય ઇત્યાદિ । જોઇય હે યોગિન્ દેહુ પરિચ્ચયહિ શુચિદેહાન્નિત્યાનન્દૈકસ્વભાવાત્ શુદ્ધાત્મદ્રવ્યાદિલક્ષણં દેહં પરિત્યજ । કસ્માત્ । દેહુ ણ ભલ્લુહ હોઇ દેહો ભદ્રઃ સમીચીનો ન ભવતિ । તર્હિ કિં કરોમીતિ પ્રશ્ને કૃતે પ્રત્યુત્તરં દદાતિ । દેહ-વિભિણ્ણુ દેહવિભિન્નં ણાણમહુ જ્ઞાનેન નિર્વૃત્તં જ્ઞાનમયં કેવલજ્ઞાનાવિનાભૂતાનન્તગુણમયં સો તુહું અપ્પા જોઇ તં

આગે દેહકે સ્નેહસે છુડાતે હૈં—

ગાથા-૧૫૨

અન્વચાર્થ :—[યોગિન્] હે યોગી, [દેહં] ઇસ શરીરસે [પરિત્યજ] પ્રીતિ છોડ, ક્યોંકિ [દેહઃ] યહ દેહ [ભદ્રઃ ન ભવતિ] અચ્છા નહીં હૈ, ઇસલિયે [દેહવિભિન્નં] દેહસે ભિન્ન [જ્ઞાનમયં] જ્ઞાનાદિ ગુણમય [તં આત્માનં] એસે આત્માકો [ત્વં] તૂ [પશ્ય] દેખ ।

ભાવાર્થ :—નિત્યાનંદ અખંડ સ્વભાવ જો શુદ્ધાત્મા ડસસે જુદા ઓર દુઃખકા મૂલ તથા મહાન્ અશુદ્ધ જો શરીર ડસસે ભિન્ન આત્માકો પહચાન, ઓર કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત ઇન ત્રીન અશુભ લેશ્યાઓંકો આદિ લેકર સબ વિભાવભાવોંકો ત્યાગકર, નિજસ્વરૂપકા ધ્યાન કર । એસા કથન સુનકર શિષ્યને પૂછા, કિ હે પ્રભો, ઇન ડોટી લેશ્યાઓંકા ક્યા સ્વરૂપ હૈ ? તબ શ્રીગુરુ કહતે હૈં—કૃષ્ણલેશ્યાકા ધારક વહ હૈ, જો અધિક ક્રોધી હોવે, કમ્પી બૈર ન છોડે, ડસકા બૈર પત્થરકી લકીરકી તરહ હો, મહા વિષયી હો, પરજીવોંકી

હવે, દેહથી સ્નેહ છોડાવે છે :—

ભાવાર્થ :—હે યોગી! શુચિ દેહવાળા અર્થાત્ પવિત્ર સ્વરૂપવાળા, નિત્ય-આનંદ જૈનો એક સ્વભાવ છે એવા શુદ્ધાત્મદ્રવ્યથી વિલક્ષણ દેહને તું છોડ, કારણ કે દેહ સમીચીન નથી.

‘તો હું શું કરું?’ એવો પ્રશ્ન કરવામાં આવતાં, પ્રત્યુત્તર આપે છે. કેવળજ્ઞાનની સાથે અવિનાભૂત અનંતગુણમય એવા જ્ઞાનથી રચાયેલ, પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળા આત્માને તું દેખ.

अधिकार-२ : दंडो-१५२]

परमात्मप्रकाशः

[४६७

पूर्वोक्तलक्षणमात्मानं त्वं कर्ता पश्येति। अयमत्र भावार्थः। “चंडो ण मुयइ वेरं भंडणसीलो य धम्मदयरहिओ। दुट्ठो ण य एदि वसं लक्खणमेयं तु किण्हस्स॥” इतिगाथाकथितलक्षणा कृष्णलेश्या, धनधान्यादितीव्रमूर्च्छाविषयाकांक्षादिरूपा नीललेश्या, रणे मरणं प्रार्थयति स्तूयमानः संतोषं करोतीत्यादिलक्षणा कापोतलेश्या च, एवं लेश्यात्रयप्रभृतिसमस्तविभावत्यागेन देहाद्भिन्नमात्मानं भावय इति॥१५२॥

अथ—

२८४) दुःखहँ कारणु मुणिवि मणि देहु वि एहु चयंति ।

जित्थु ण पावहिँ परम-सुहु तित्थु कि संत वसंति ॥१५३॥

हँसी उड़ानेमें जिसके शंका न हो, अपनी हँसी होनेका जिसको भय न हो, जिसका स्वभाव लज्जा रहित हो, दया-धर्मसे रहित हो, और अपनेसे बलवान्के वशमें हो, गरीबको सतानेवाला हो, ऐसा कृष्णलेश्यावालेका लक्षण कहा। नीललेश्यावालेके लक्षण कहते हैं, सो सुनो-जिसके धन-धान्यादिककी अति ममता हो, और महा विषयाभिलाषी हो, इन्द्रियोंके विषय सेवता हुआ तृप्त न हो। कापोतलेश्याका धारक रणमें मरना चाहता है, स्तुति करनेसे अति प्रसन्न होता है। ये तीनों कुलेश्याके लक्षण कहे गये हैं, इनको छोड़कर पवित्र भावोंसे देहसे जुदे जीवको जानकर अपने स्वरूपका ध्यान कर। यही कल्याणका कारण है॥१५२॥

आगे फिर भी देहको दुःखका कारण दिखलाते हैं—

“चंडो ण मुयइ वेरं भंडणसीलो य धम्मदयरहिओ। दुट्ठो ण य एदि वसं लक्खणमेयं तु किण्हस्स॥” (गोम्मटसार जवकांड गाथा-५७८)

(अर्थ :—जे प्रचंड तीव्र क्रोधी डोय, वेरने छोडे नडि, जघडो करवाना स्वभाववाणो डोय, दयाधर्मथी रडित डोय, दुष्ट डोय, गुरुजनादिने वश न डोय—अे बधां लक्षणा कृष्णलेश्यावाणा जवनां छे) अे प्रमाणे गाथांमां कडेल लक्षणावाणी कृष्णलेश्या, धनधान्यादिनी तीव्र मूर्च्छांरूप अने विषयोनी आकांक्षांरूप नीललेश्या, रणभूमिमां मरवा ईच्छे अने कोई स्तुति करे तो संतोष पावे वगेरे लक्षणावाणी कापोतलेश्या—अे प्रमाणे त्रण (अशुभ) लेश्याथी मांडीने समस्त विभावना त्याग वडे देडथी भिन्न आत्माने तुं भाव. १५२.

उवे, इरी देडने दुःखनुं कारण दशावे छे :—

४६८]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : द्रोडा-१५३

दुःखस्य कारणं मत्वा मनसि देहमपि इमं त्यजन्ति ।

यत्र न प्राप्नुवन्ति परमसुखं तत्र किं सन्तः वसन्ति ॥१५३॥

दुःखहं इत्यादि। दुःखहं कारणु वीतरागतात्त्विकानन्दरूपात् शुद्धात्मसुखाद्विलक्षणस्य नारकादिदुःखस्य कारणं मुणिवि मत्वा। क्व। मणि मनसि। कम्। देहु वि देहमपि एहु इमं प्रत्यक्षीभूतं चयंति देहममत्वं शुद्धात्मनि स्थित्वा त्यजन्ति जित्थु ण पावहिं यत्र देहे न प्राप्नुवन्ति। किम्। परम-सुहु पञ्चेन्द्रियविषयातीतं शुद्धात्मानुभूतिसंपन्नं परमसुखं तित्थु कि संत वसंति तत्र देहे सन्तः सत्पुरुषाः किं वसन्ति शुद्धात्मसुखसंतोषं मुक्त्वा तत्र किं रतिं कुर्वन्ति इति भावार्थः ॥१५३॥

गाथा-१५३

अन्वयार्थः—[दुःखस्य कारणं] नरकादि दुःखका कारण [इमं देहमपि] इस देहको [मनसि] मनमें [मत्वा] जानकर ज्ञानीजीव [त्यजंति] इसका ममत्व छोड़ देते हैं, क्योंकि [यत्र] जिस देहमें [परमसुखं] उत्तम सुख [न प्राप्नुवन्ति] नहीं पाते, [तत्र] उसमें [संतः] सत्पुरुष [किं वसन्ति] कैसे रह सकते हैं?।

भावार्थः—वीतराग परमानंदरूप जो आत्म-सुख उससे विपरीत नरकादिकके दुःख, उनका कारण यह शरीर, उसको बुरा समझकर ज्ञानी जीव देहकी ममता छोड़ देते हैं, और शुद्धात्मस्वरूपका सेवन करते हैं, निजस्वरूपमें ठहरकर देहादि पदार्थोंमें प्रीति छोड़ देते हैं। इस देहमें कभी सुख नहीं पाते, सदा आधि-व्याधिसे पीड़ित ही रहते हैं। पंचेन्द्रियोंके विषयोंसे रहित जो शुद्धात्मानुभूतिरूप परमसुख वह देहके ममत्व करनेसे कभी नहीं मिल सकता। महा दुःखके कारण इस शरीरमें सत्पुरुष कभी नहीं रह सकते। देहसे उदास होके संसारकी आशा छोड़ सुखका निवास जो सिद्धपद उसको प्राप्त होते हैं। और जो आत्म-भावनाको छोड़कर संतोषसे रहित होके देहादिकमें राग करते हैं, वे अनंत भव धारण करते हैं, संसारमें भटकते फिरते हैं ॥१५३॥

भावार्थः—आ प्रत्यक्षगोचर देहने पण वीतराग तात्त्विक आनंदरूप शुद्धात्म-सुखी विलक्षण नरकादिना दुःखनुं कारण मनमां ज्ञानीने शुद्ध आत्मां स्थित थईने सत्पुरुषो देहनुं ममत्व छोडे छे, (कारण के) जे देहमां पंचेन्द्रियोना विषयोथी रडित शुद्धात्मानुभूतिसंपन्न परम सुख पावता नथी ते देहमां सत्पुरुषो शा माटे निवास करे? शुद्धात्मसुखमां संतोष छोडीने ते देहमां शा माटे रति करे? १५३.

अथात्मायत्तसुखे रतिं कुर्विति दर्शयति—

२८५) अप्पायत्तउ जं जि सुहु तेण जि करि संतोसु ।

पर सुहु वढ चिंतंताहं हियइ ण फिट्ठइ सोसु ॥१५४॥

आत्मायत्तं यदेव सुखं तेनैव कुरु संतोषम् ।

परं सुखं वत्स चिन्तयतां हृदये न नश्यति शोषः ॥१५४॥

अप्पायत्तउ इत्यादि। अप्पायत्तउ अन्यद्रव्यनिरपेक्षत्वेनात्माधीनं जं जि सुहु यदेव शुद्धात्मसंवित्तिसमुत्पन्नं सुखं तेण जि करि संतोसु तेनैव तदनुभवेनैव संतोषं कुरु पर सुहु वढ चिंतंताहं इन्द्रियाधीनं परसुखं चिन्तयतां वत्स मित्र हियइ ण फिट्ठइ सोसु हृदये न नश्यति शोषोऽन्तर्दाह इति। अत्राध्यात्मरतिः स्वाधीना विच्छेदविघ्नौघरहिता च, भोगरतिस्तु पराधीना वह्नेरिन्धनैरिव समुद्रस्य नदीसहस्रैरिवातृप्तिकरा च। एवं ज्ञात्वा

आगे यह उपदेश करते हैं, कि तू आत्म-सुखमें प्रीति कर—

गाथा-१५४

अन्वयार्थः—[वत्स] हे शिष्य, [यदेव जो आत्मायत्तं सुखं] परद्रव्यसे रहित आत्माधीन सुख है, [तेनैव] उसीमें [संतोषम्] संतोष [कुरु] कर, [परं सुखं] इन्द्रियाधीन सुखको [चिंतयतां] चिन्तवन करनेवालोंके [हृदये] चित्तका [शोषः] दाह [न नश्यति] नहीं मिटता।

भावार्थः—आत्माधीन सुख आत्माके जाननेसे उत्पन्न होता है, इसलिये तू आत्माके अनुभवसे संतोष कर, भोगोंकी वाँछा करनेसे चित्त शान्त नहीं होता। जो अध्यात्मकी प्रीति है, वह स्वाधीनता है, इसमें कोई विघ्न नहीं है, और भोगोंका अनुराग वह पराधीनता है। भोगोंको भोगते कभी तृप्ति नहीं होती। जैसे अग्नि ईंधनसे तृप्त नहीं होती, और सैकड़ों नदियोंसे समुद्र

उवे, तुं आत्माधीन (स्वाधीन) सुभमां रति (प्रीति) कर, अेम दशावे छे :—

भावार्थः—अन्य द्रव्योथी निरपेक्ष उोवाथी आत्माधीन छे अेवुं जे शुद्धात्माना संवेदनथी उत्पन्न सुभ तेनाथी ज—तेना अनुभवथी ज—संतोष कर. डे वत्स-मित्र! पराधीन -इन्द्रियाधीन-सुभना चिन्तवनारने हृदयनो अन्तर्दाह मटतो नथी.

अडीं, अध्यात्मनी रति (प्रीति) स्वाधीन छे अने विच्छेद तथा विघ्नोना समूहथी रडित छे; अने भोगोनी प्रीति पराधीन छे तथा जेवी रीते ईंधनथी अग्नि शांत थतो नथी, उजारो

૪૭૦]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૨ : દોહા-૧૫૪

ભોગસુખં ત્યક્ત્વા “एदम्हि रदो णिच्चं संतुड्ढो होदि णिच्चमेदम्हि। एदेण होहि तित्तो होहदि तुह उत्तमं सुक्खं॥” इति गाथाकथितलक्षणे अध्यात्मसुखे स्थित्वा च भावना कर्तव्येति तात्पर्यम्। तथा चोक्तम्—“तिणकट्टेण व अग्गी लवणसमुद्दो णदीसहस्सेहिं। ण इमो जीवो सक्को तिप्पेदुं कामभोगेहिं॥”। अध्यात्मशब्दस्य व्युत्पत्तिः क्रियते—मिथ्यात्वविषयकषायादिबहिर्द्रव्ये निरालम्बनत्वेनात्मन्यनुष्ठानमध्यात्मम् ॥१५४॥

अथात्मनो ज्ञानस्वभावं दर्शयति—

तृप्त नहीं होता है। ऐसा ही समयसारमें कहा है, कि हंस (जीव) तू इस आत्मस्वरूपमें ही सदा लीन हो, और सदा इसीमें संतुष्ट हो। इसीसे तू तृप्त होगा और इसीसे ही तुझे उत्तम सुखकी प्राप्ति होगी। इस कथनसे अध्यात्म-सुखमें ठहरकर निजस्वरूपकी भावना करनी चाहिये, और कामभोगोंसे कभी तृप्ति नहीं हो सकती। ऐसा कहा भी है, कि जैसे तृण, काठ आदि ईंधनसे अग्नि तृप्त नहीं होती और हजारों नदियोंसे लवणसमुद्र तृप्त नहीं होता, उसी तरह यह जीव काम भोगोंसे तृप्त नहीं होता। इसलिये विषय-सुखोंको छोड़कर अध्यात्म-सुखका सेवन करना चाहिये। अध्यात्म-शब्दका शब्दार्थ करते हैं—मिथ्यात्व विषय कषाय आदि बाह्य पदार्थोंका अवलम्बन (सहारा) छोड़ना और आत्मामें तल्लीन होना वह अध्यात्म है ॥१५४॥

आगे आत्माका ज्ञानस्वभाव दिखलाते हैं—

નદીઓથી સમુદ્ર તૃપ્ત થતો નથી, અતૃપ્તિકર છે એમ જાણીને ભોગોના સુખને છોડીને અને “एदम्हि रदो णिच्चं संतुड्ढो होदि णिच्चमेदम्हि। एदेण होहि तित्तो होहदि तुह उत्तमं सुक्खं॥” (श्री समयसार गाथा २०६). (अर्थ :—હે ભવ્ય પ્રાણી! તું આત્મામાં (જ્ઞાનમાં) નિત્ય રત અર્થાત્ પ્રીતિવાળો થા, આમાં નિત્ય સંતુષ્ટ થા અને આનાથી તૃપ્ત થા; (આમ કરવાથી) તને ઉત્તમ સુખ થશે.) એ પ્રમાણે ગાથાથી કહેલ લક્ષણવાળા અધ્યાત્મસુખમાં સ્થિત થઈને ભાવના (આત્મભાવના) કરવી, એવું તાત્પર્ય છે. વળી કહ્યું પણ છે કે—“तिण कट्टेण व अग्गी लवणसमुद्दो णदीसहस्सेहिं। ण इमो जीवो सक्को तिप्पेदुं कामभोगेहिं॥” (अर्थ :—જેવી રીતે તૃણ, કાષ્ઠ આદિ ઈન્ધનથી અગ્નિ શાંત થતો નથી, હજારો નદીઓના પાણીથી લવણસમુદ્ર ઇલકાતો નથી તેવી રીતે આ જીવ કામભોગોથી તૃપ્ત થઈ શકતો નથી).

अध्यात्मशब्दनी व्युत्पत्ति करवाभां आवे छे—“मिथ्यात्व, विषय, कषायादि बाह्य पदार्थोना निरालंबपणो (आलंबन विना) आत्माभां अनुष्ठान (करवुं, टकवुं, प्रवर्तवुं) ते अध्यात्म छे. १५४.

હવે, જ્ઞાન આત્માનો સ્વભાવ છે, એમ દર્શાવે છે :—

૨૮૬) અપ્પહં ણાણુ પરિચ્ચયવિ અણ્ણુ ણ અત્થિ સહાઉ ।

ઇઉ જાણેવિણુ જોઙ્ગયહુ પરહં મ બંધઉ રાઉ ॥૧૫૫॥

આત્મનઃ જ્ઞાનં પરિત્યજ્ય અન્યો ન અસ્તિ સ્વભાવઃ ।

ઇદં જ્ઞાત્વા યોગિન્ પરસ્મિન્ મા વધાન રાગમ્ ॥૧૫૫॥

અપ્પહં ઇત્યાદિ । અપ્પહં ^૧શુદ્ધાત્મનઃ ણાણુ પરિચ્ચયવિ વીતરાગસ્વસંવેદનજ્ઞાનં ત્યક્ત્વા અણ્ણુ ણ અત્થિ સહાઉ અન્યો જ્ઞાનાદ્વિભિન્નઃ સ્વભાવો નાસ્તિ ઇઉ જાણેવિણુ ઇદમાત્મનઃ શુદ્ધાત્મજ્ઞાનં સ્વભાવં જ્ઞાત્વા જોઙ્ગયહુ ભો યોગિન્ પરહં મ બંધઉ રાઉ પરસ્મિન્ શુદ્ધાત્મનો વિલક્ષણે દેહે રાગાદિકં મા કુરુ તસ્માત્ । અત્રાત્મનઃ શુદ્ધાત્મજ્ઞાનસ્વરૂપં જ્ઞાત્વા રાગાદિકં ત્યક્ત્વા ચ નિરન્તરં ભાવના કર્તવ્યેત્યભિપ્રાયઃ ॥૧૫૫॥

અથ સ્વાત્મોપલમ્બનિમિત્તં ચિત્તસ્થિરીકરણરૂપેણ પરમોપદેશં પઞ્ચકલેન દર્શયતિ—

ગાથા-૧૫૫

અન્વયાર્થ :—[આત્મનઃ] આત્માકા નિજસ્વભાવ [જ્ઞાનં પરિત્યજ્ય] વીતરાગ સ્વસંવેદનજ્ઞાનકે સિવાય [અન્યઃ સ્વભાવઃ] દૂસરા સ્વભાવ [ન અસ્તિ] નહીં હૈ, આત્મા કેવલજ્ઞાનસ્વભાવ હૈ, [ઇદં જ્ઞાત્વા] એસા જાનકર [યોગિન્] હે યોગી, [પરસ્મિન્] પરવસ્તુસે [રાગમ્] પ્રીતિ [મા વધાન] મત બાંધ ।

ભાવાર્થ :—પર જો શુદ્ધાત્માસે ભિન્ન દેહાદિક ડનમેં રાગ મત કર, આત્માકા જ્ઞાનસ્વરૂપ જાનકર રાગાદિક છોડકે નિરંતર આત્માકી ભાવના કરની ચાહિયે ॥૧૫૫॥

આગે આત્માકી પ્રાસિકે લિય ચિત્તકો સ્થિર કરતા, એસા પરમ ઉપદેશ શ્રીગુરુ દિખલાતે હૈ—

ભાવાર્થ :—વીતરાગ સ્વસંવેદનરૂપ જ્ઞાન સિવાય સ્વશુદ્ધાત્માનો જ્ઞાનથી ભિન્ન સ્વભાવ નથી. આત્માનો આ શુદ્ધાત્મજ્ઞાન સ્વભાવ જાણીને હે યોગી! પરમાં-આત્માથી વિલક્ષણ પર એવાં દેહમાં, રાગાદિ ન કર.

અહીં, આત્માનું શુદ્ધાત્મજ્ઞાનસ્વરૂપ જાણીને અને રાગાદિનો ત્યાગ કરીને નિરંતર ભાવના (આત્મભાવના) કરવી જોઈએ, એવો અભિપ્રાય છે. ૧૫૫.

હવે, નિજ આત્માની પ્રાપ્તિ માટે ચિત્તને સ્થિર કરવાનો પરમ ઉપદેશ પાંચ ગાથાઓથી દર્શાવે છે :—

૧. પાઠાન્તર :—શુદ્ધાત્મનઃ = સ્વશુદ્ધાત્મનઃ

२८७) विसय-कसायहिँ मण-सलिलु णवि डहुलिज्जइ जासु ।

अप्पा णिम्मलु होइ लहु वढ पच्चक्खु वि तासु ॥१५६॥

विषयकषायैः मनःसलिलं नैव क्षुभ्यति यस्य ।

आत्मा निर्मलो भवति लघु वत्स प्रत्यक्षोऽपि तस्य ॥१५६॥

विसय इत्यादि। विसय-कसायहिँ मण-सलिलु ज्ञानावरणाद्यष्टकर्मजलचराकीर्णसंसार-सागरे निर्विषयकषायरूपात् शुद्धात्मतत्त्वात् प्रतिपक्षभूतैर्विषयकषायमहावातैर्मनः प्रचुरसलिलं णवि डहुलिज्जइ नैव क्षुभ्यति जासु यस्य भव्यवरपुण्डरीकस्य अप्पा णिम्मलु होइ लहु आत्मा रत्नविशेषोऽनादिकालरूपमहापाताले पतितः सन् रागादिमलपरिहारेण लघु शीघ्रं निर्मलो भवति। वढ वत्स। न केवलं निर्मलो भवति पच्चक्खु वि शुद्धात्मा परम इत्युच्यते तस्य परमस्य कला अनुभूतिः परमकला एव दृष्टिः परमकलादृष्टिः तथा

गाथा-१५६

अन्वयार्थः—[यस्य] जिसका [मनः सलिलं] मनरूपी जल [विषयकषायैः] विषयकषायरूप प्रचंड पवनसे [नैव क्षुभ्यते] नहीं चलायमान होता है, [तस्य] उसी भव्य जीवकी [आत्मा] आत्मा [वत्स] हे बच्चे, [निर्मलो भवति] निर्मल होती है, और [लघु] शीघ्र ही [प्रत्यक्षोऽपि] प्रत्यक्ष हो जाती है।

भावार्थः—ज्ञानावरणादि अष्ट कर्मरूपी जलचर मगर-मच्छादि जलके जीव उनसे भरा जो संसार-सागर उसमें विषयकषायरूप प्रचंड पवन जो कि शुद्धात्मतत्त्वसे सदा पराङ्मुख हैं, उसी प्रचंड पवनसे जिसका चित्त चलायमान नहीं हुआ, उसीका आत्मा निर्मल होता है। आत्मा रत्नके समान है, अनादिकालका अज्ञानरूपी पातालमें पड़ा है, सो रागादि मलके छोड़नेसे शीघ्र ही निर्मल हो जाता है, हे बच्चे, आत्मा उन भव्य जीवोंका निर्मल होता है, और प्रत्यक्ष उनको आत्माका दर्शन होता है। परमकला जो आत्माकी अनुभूति वही हुई निश्चयदृष्टि

भावार्थः—ज्ञानावरणादि आठ कर्मरूपी जलचर जीवोथी व्याप्त (भरेल) संसारसागरमां, निर्विषय अने निष्कषायरूप (विषयकषायरहित) शुद्ध आत्मतत्त्वथी प्रतिपक्षभूत विषयकषायरूप मडावात वडे जे भव्यवर पुंडरिकनुं मनरूपी प्रचुर जण क्षोभ पामतुं नथी, तेनुं अनादिकाणरूप मडापाताणमां पडेकुं आत्मरूपी रत्नविशेष रागादि मणना त्याग वडे शीघ्र निर्मण थाय ए. डे वत्स! मात्र निर्मण थाय ए अेटकुं ज नडि पण, शुद्धात्माने परम कडेवामां आवे ए ते परमनी कणा-अनुभूति ते परम कणा, ते परमकणारूपी दृष्टि वडे ज जे

અધિકાર-૨ : દોહા-૧૫૭]

પરમાત્મપ્રકાશ:

[૪૭૩

પરમકલાદૃષ્ટ્યા યાવદવલોકનં સૂક્ષ્મનિરીક્ષણં તેન પ્રત્યક્ષોઽપિ સ્વસંવેદનગ્રાહ્યોઽપિ ભવતિ।
કસ્ય। તાસુ યસ્ય પૂર્વોક્તપ્રકારેણ નિર્મલં મનસ્તસ્યેતિ ભાવાર્થઃ ॥૧૫૬॥

અથ—

૨૮૮) અપ્પા પરહં ણ મેલવિઝ મણુ મારિવિ સહસ ત્તિ ।

સો વઠ જાઈં કિં કરઙ્ગ જાસુ ણ ઈહી સત્તિ ॥૧૫૭॥

આત્મા પરસ્ય ન મેલિતઃ મનો મારયિત્વા સહસેતિ ।

સ વત્સ યોગેન કિં કરોતિ યસ્ય ન ઈદૃશી શક્તિઃ ॥૧૫૭॥

અપ્પા ઇત્યાદિ। અપ્પા અયં પ્રત્યક્ષીભૂતઃ સવિકલ્પ આત્મા પરહં ધ્યાતિપૂજા-
લાભપ્રભૃતિસમસ્તમનોરથરૂપવિકલ્પજાલરહિતસ્ય વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવસ્ય પરમાત્મનઃ ણ મેલવિઝ
ઊસસે આત્મસ્વરૂપકા અવલોકન હોતા હૈ। આત્મા સ્વસંવેદનજ્ઞાન કરકે હી ગ્રહણ કરને યોગ્ય
હૈ। જિસકા મન વિષયસે ચંચલ ન હો, ઊસીકો આત્માકા દર્શન હોતા હૈ ॥૧૫૬॥

આગે યહ કહતે હૈં, કિ જિસને શીઘ્ર હી મનકો વશકર આત્માકો પરમાત્માસે નહીં
મિલાયા, જિસમેં ઈસી શક્તિ નહીં હૈ, વહ યોગસે ક્યા કર સકતા હૈ? કુછ ભી નહીં કર
સકતા—

ગાથા-૧૫૭

અન્વયાર્થ :—[સહસા મનઃ મારયિત્વા] જિસને શીઘ્ર હી મનકો વશમેં કરકે
[આત્મા] યહ આત્મા [પરસ્ય ન મેલિતઃ] પરમાત્મામેં નહીં મિલાયા, [વત્સ] હે શિષ્ય,
[યસ્ય] જિસકી [ઈદૃશી] ઈસી [શક્તિઃ] શક્તિ [ન] નહીં હૈ, [સઃ] વહ [યોગેન] યોગસે
[કિં કરોતિ] ક્યા કર સકતા હૈ ? ॥

ભાવાર્થ :—યહ પ્રત્યક્ષરૂપ સંસારી જીવ વિકલ્પ સહિત હૈ દશા જિસકી, ઊસકો
સમસ્ત વિકલ્પ-જાલ રહિત નિર્મલ જ્ઞાન દર્શન સ્વભાવ પરમાત્માસે નહીં મિલાયા। મિથ્યાત્વ
અવલોકન-સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ તેના વડે પ્રત્યક્ષ પણ-સ્વસંવેદનગ્રાહ્ય પણ-થાય છે. કોને? પૂર્વોક્ત
પ્રકારે જેનું મન નિર્મળ છે તેને, એવો ભાવાર્થ છે. ૧૫૬.

વળી, (હવે કહે છે કે જેણે મનને શીઘ્ર જ વશ કરીને આત્માને પરમાત્માની સાથે
નથી જોડ્યો, જેમાં એવી શક્તિ નથી તે યોગથી શું કરી શકે?) :—

ભાવાર્થ :—જેણે મિથ્યાત્વ, વિષય, કષાયાદિ વિકલ્પ સમૂહમાં પરિણમેલા મનને
વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ શસ્ત્રથી સહસા હણીને, આ પ્રત્યક્ષરૂપ સવિકલ્પ આત્માને, ધ્યાતિ,

४७४]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : द्रोडा-१५८

न योजितः। किं कृत्वा। मणु मारिवि मिथ्यात्वविषयकषायादिविकल्पसमूहपरिणतं मनो वीतरागनिर्विकल्पसमाधिशस्त्रेण मारयित्वा सहस्रं त्ति इदिति सो वढ जोएं किं करइ स पुरुषः वत्स योगेन किं करोति। स कः। जासु ण एही सत्ति यस्येदृशी मनोमारणशक्तिर्नास्तीति तात्पर्यम् ॥१५७॥

अथ—

२८६) अप्पा मेल्लिवि णाणमउ अण्णु जे ज्ञायहिं ज्ञाणु ।

वढ अण्णाण-वियंभियहं कउ तहं केवल-णाणु ॥१५८॥

आत्मानं मुक्त्वा ज्ञानमयं अन्यद् ये ध्यायन्ति ध्यानम् ।

वत्स अज्ञानविजृम्भितानां कुतः तेषां केवलज्ञानम् ॥१५८॥

विषय कषायादि विकल्पोंके समूहकर परिणत हुआ जो मन उसको वीतराग निर्विकल्प समाधिरूप शस्त्रसे शीघ्र ही मारकर आत्माको परमात्मासे नहीं मिलाया, वह योगी योगसे क्या कर सकता है? कुछ भी नहीं कर सकता। जिसमें मन मारनेकी शक्ति नहीं है, वह योगी कैसा? योगी तो उसे कहते हैं, कि जो बड़ाई पूजा (अपनी महिमा) और लाभ आदि सब मनोरथरूप विकल्प-जालोंसे रहित निर्मल ज्ञान दर्शनमयी परमात्माको देखे, जाने, अनुभव करे। ऐसा मनके मारे बिना नहीं हो सकता, यह निश्चय जानना ॥१५७॥

आगे ज्ञानमयी आत्माको छोड़कर जो अन्य पदार्थका ध्यान करते हैं, वे अज्ञानी हैं, उनको केवलज्ञान कैसे उत्पन्न हो सकता है? ऐसा निरूपण करते हैं—

गाथा-१५८

अन्वयार्थ :—[ज्ञानमयं] जो महा निर्मल केवलज्ञानादि अनंतगुणरूप [आत्मानं] आत्मद्रव्यको [मुक्त्वा] छोड़कर [अन्यद्] जड़ पदार्थ परद्रव्य उनका [ये ध्यानम् ध्यायन्ति] ध्यान लगाते हैं, [वत्स] हे वत्स, वे अज्ञानी हैं, [तेषां अज्ञान विजृम्भितानां] उन शुद्धात्माके ज्ञानसे विमुख, कुमति, कुश्रुत, कुअवधिरूप अज्ञानसे परिणत हुए जीवोंको [केवलज्ञानम्

पूजा, लाभ आदि समस्त मनोरथरूप विकल्पजाणथी रडित, विशुद्धज्ञान, विशुद्धदर्शन जेनो स्वभाव छे अेवा परमात्मांमां नथी जेड्यो ते पुरुष-डे जेने मनने मारवानी आवी शक्ति नथी ते पुरुष-डे वत्स! योगथी शुं करशे? .१५७.

वणी (डवे ज्ञानमय आत्माने छोडीने जेओ अन्य पदार्थनुं ध्यान करे छे तेओ अज्ञानी छे, तेमने केवलज्ञान केवी रीते उत्पन्न थाय? अेम निरूपण करे छे) :—

અધિકાર-૨ : દોહા-૧૫૮]

પરમાત્મપ્રકાશ:

[૪૭૫

અપ્પા इत्यादि। अप्पा स्वशुद्धात्मानं मेल्लिवि मुक्त्वा। कथंभूतमात्मानम्। णाणमउ सकलविमलकेवलज्ञानाद्यनन्तगुणनिर्वृत्तं अण्णु अन्यद्बहिर्द्रव्यालम्बनं जे ये केचन ज्ञायहिं ध्यायन्ति। किम्। ज्ञाणु ध्यानं वढ वत्स मित्र अण्णाण-वियंभियहं शुद्धात्मानुभूतिविलक्षणा-ज्ञानविजृम्भितानां परिणतानां कउ तहं केवल-णाणु कथं तेषां केवलज्ञानं किंतु नैवेति। अत्र यद्यपि प्राथमिकानां सविकल्पावस्थायां चित्तस्थितिकरणार्थं विषयकषायरूपदुर्ध्यानवञ्चनार्थं च जिनप्रतिमाक्षरादिकं ध्येयं भवतीति तथापि निश्चयध्यानकाले स्वशुद्धात्मैव ध्येय इति भावार्थः ॥१५८॥

अथ—

२६०) सुण्णउँ पउँ ज्ञायंताहँ वलि वलि जोइयडाहँ ।

समरसि-भाउ परेण सहु पुण्णु वि पाउ ण जाहँ ॥१५६॥

કુત:] કેવલજ્ઞાનકી પ્રાપ્તિ કૈસે હો સકતી હૈ? કમી નહીં હો સકતી ।

ભાવાર્થ :—યદ્યપિ વિકલ્પ સહિત અવસ્થામેં શુભોપયોગિયોંકો ચિત્તકી સ્થિરતાકે લિયે ઓર વિષય કષાયરૂપ ઓટે ધ્યાનકે રોકનેકે લિયે જિનપ્રતિમા તથા ણમોકારમંત્રકે અક્ષર ધ્યાવને યોગ્ય હૈં, તો મી નિશ્ચય ધ્યાનકે સમય શુદ્ધ આત્મા હી ધ્યાવને યોગ્ય હૈ, અન્ય નહીં ॥૧૫૮॥

આગે શુભાશુભ વિકલ્પસે રહિત જો નિર્વિકલ્પ (શૂન્ય) ધ્યાન ડસકો જો ધ્યાતે હૈં, ડન યોગિયોંકો મૈં બલિહારી કરતા હૂં, ંસા કહતે હૈં—

ભાવાર્થ :—જે કોઈ સકળ વિમળ કેવળજ્ઞાનાદિ અનંતગુણથી રચાયેલ સ્વશુદ્ધાત્માને ઇોડીને બહિર્દ્રવ્યના આલંબનરૂપ અન્ય ધ્યાનને ધ્યાવે છે તેમને—શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિથી વિલક્ષણ અજ્ઞાનમાં પરિણત તેમને—હે મિત્ર! કેવળજ્ઞાન કઈ રીતે થાય? ન જ થાય.

અહીં, જોકે પ્રાથમિકોને સવિકલ્પ અવસ્થામાં ચિત્તની સ્થિરતા કરવા માટે અને વિષયકષાયરૂપ દુર્ધ્યાનના વંચનાર્થે (ઇોડવા માટે) જિનપ્રતિમા તથા ણમોકારમંત્રના અક્ષરાદિનું ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે તોપણ નિશ્ચયધ્યાનના કાળે સ્વશુદ્ધાત્મા જ ધ્યાવવા યોગ્ય છે એવો ભાવાર્થ છે. ૧૫૮.

વળી (હવે શુભાશુભ વિકલ્પથી શૂન્ય (રહિત, ખાલી) જે નિર્વિકલ્પ ધ્યાન, તેને જે ધ્યાવે છે તે યોગીઓની હું બલિહારી કરું છું. એમ કહે છે) :—

૪૭૬]

યોગીન્દ્રદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૨ : દોહા-૧૫૮

શૂન્યં પદં ધ્યાયતાં પુનઃ પુનઃ (?) યોગિનામ્ ।

સમરસીભાવં પરેણ સહ પુણ્યમપિ પાપં ન યેષામ્ ॥૧૫૬॥

સુણ્ણં પડં ઇત્યાદિ। સુણ્ણં શુભાશુભમનોવચનકાયવ્યાપારૈઃ શૂન્યં પડં વીતરાગ-પરમાનન્દૈકસુખામૃતરસાસ્વાદરૂપા સ્વસંવિત્તિમયી યા સા પરમકલા તયા ભરિતાવસ્થાપદં નિજશુદ્ધાત્મસ્વરૂપં જ્ઞાયંતાહં વીતરાગત્રિગુપ્તિસમાધિબલેન ધ્યાયતાં બલિ બલિ જોડ્યડાહં શ્રીયોગીન્દ્રદેવાઃ સ્વકીયાભ્યન્તરગુણાનુરાગં પ્રકટયન્તિ, બલિં ક્રિયેઽહમિતિ પરમયોગિનાં પ્રશંસાં કુર્વન્તિ। યેષાં કિમ્। સમરસિ-ભાઉ વીતરાગપરમાહ્લાદસુખેન પરમસમરસીભાવમ્। કેન સહ।

ગાથા-૧૫૯

અન્વયાર્થ :—[શૂન્યં પદં ધ્યાયતાં] વિકલ્પ રહિત બ્રહ્મપદકો ધ્યાવનેવાલે [યોગિનામ્] યોગિયોંકી મૈં [બલિં બલિં] બાર બાર મસ્તક નમાકર પૂજા કરતા હૂં, [યેષામ્] જિન યોગિયોંકે [પરેણ સહ] અન્ય પદાર્થોંકે સાથ [સમરસીભાવં] સમરસીભાવ હૈ, ઓર [પુણ્યમ્ પાપં અપિ ન] જિનકે પુણ્ય ઓર પાપ દોનોં હી ઉપાદેય નહીં હૈં।

ભાવાર્થ :—શુભ-અશુભ મન, વચન, કાયકે વ્યાપાર રહિત જો વીતરાગ પરમઆનંદમયી સુખામૃત-રસકા આસ્વાદ વહી ઉસકા સ્વરૂપ હૈ, એસી આત્મજ્ઞાનમયી પરમકલાકર ભરપૂર જો બ્રહ્મપદ-શૂન્યપદ-નિજ શુદ્ધાત્મસ્વરૂપ ઉસકો ધ્યાની રાગ રહિત તોન ગુપ્તિરૂપ સમાધિકે બલસે ધ્યાવતે હૈં, ઉન ધ્યાની યોગિયોંકી મૈં બાર બાર બલિહારી કરતા હૂં, એસે શ્રીયોગીન્દ્રદેવ અપના અન્તરંગકા ધર્માનુરાગ પ્રગટ કરતે હૈં, ઓર પરમ યોગીશ્વરોંકે પરમ સ્વસંવેદનજ્ઞાન સહિત મહા સમરસીભાવ હૈ। સમરસીભાવકા લક્ષણ એસા હૈ, કિ જિનકે ઇંદ્ર ઓર કીટ દોનોં સમાન, ચિંતામણિરત્ન ઓર કંકડુ દોનોં સમાન હોં। અથવા જ્ઞાનાદિ ગુણ ઓર ગુણી નિજ શુદ્ધાત્મ દ્રવ્ય ઇન દોનોંકા એકીભાવરૂપ પરિણમન વહ સમરસીભાવ હૈ, ઉસકર સહિત હૈં, જિનકે પુણ્ય-પાપ દોનોં

(સમરસીભાવનું લક્ષણ આ છે કે જ્ઞાનાદિગુણ અને ગુણી (નિજશુદ્ધાત્મદ્રવ્ય) એ બન્નેનું એકીભાવરૂપ પરિણમન તે સમરસીભાવ છે.)

ભાવાર્થ :—શુભાશુભ મનવચનકાયના વ્યાપારથી શૂન્ય અને એક (કેવળ) વીતરાગ પરમાનંદરૂપ સુખામૃતરસના આસ્વાદરૂપ સ્વસંવેદનમય જે પરમકળા તેનાથી પરિપૂર્ણ નિજશુદ્ધાત્મ સ્વરૂપનું વીતરાગ ત્રણ ગુપ્તિથી યુક્ત સમાધિના બળથી ધ્યાન કરનારાઓ પ્રત્યે શ્રી યોગીન્દ્રદેવ પોતાનો અભ્યંતર (અંતરનો) ગુણાનુરાગ પ્રગટ કરે છે. તે પરમ યોગીઓ પર હું શ્રી યોગીન્દ્રદેવ-ફરી ફરી બલિહારી કરું છું-ફરી ફરી વારી જાઉં છું, એમ કહીને તેઓ તે પરમયોગીઓની પ્રશંસા કરે છે કે જે પરમયોગીઓને સ્વસંવેદ્યમાન પરમાત્માની સાથે

अधिकार-२ : ६०६-१६०]

परमात्मप्रकाशः

[४७७

परेण सह स्वसंवेद्यमानपरमात्मना सह। पुनरपि किं येषाम्। पुण्णु वि पाउ ण जाहं शुद्धबुद्धैक-
स्वभावपरमात्मनो विलक्षणं पुण्यपापद्वयमिति न येषामित्यभिप्रायः॥१५६॥

अथ—

२६१) उव्वस वसिया जो करइ वसिया करइ जु सुण्णु ।

बलि किञ्जुँ तसु जोइयहिँ जासु ण पाउ ण पुण्णु ॥१६०॥

उद्वसान् वसितान् यः करोति वसितान् करोति यः शून्यान् ।

बलिं कुर्वेऽहं तस्य योगिनः यस्य न पापं न पुण्यम् ॥१६०॥

उव्वस इत्यादि। उव्वस उद्वसान् शून्यान्। कान्। वीतरागतात्त्विकचिदानन्दोच्छलन-
निर्भरानन्दशुद्धात्मानुभूतिपरिणामान् परमानन्दनिर्विकल्पस्वसंवेदनज्ञानबलेनेदानीं विशिष्टज्ञानकाले
ही नहीं हैं। ये दोनों शुद्ध, बुद्ध चैतन्य स्वभाव परमात्मासे भिन्न हैं, सो जिन मुनियोंने दोनोंको
हेय समझ लिया है, परमध्यानमें आरूढ़ हैं, उनकी मैं बार बार बलिहारी जाता हूँ॥१५९॥

आगे फिर भी योगीश्वरोंकी प्रशंसा करते हैं—

गाथा—१६०

अन्वयार्थ :—[यः] जो [उद्वसान्] ऊजड़ हैं, अर्थात् पहले कभी नहीं हुए ऐसे
शुद्धोपयोगरूप परिणामोंका [वसितान्] स्वसंवेदनज्ञानके बलसे बसाता है, अर्थात् अपने
हृदयमें स्थापन करता है, और [यः] जो [वसितान्] पहलेके बसे हुए मिथ्यात्वादि परिणाम
हैं, उनको [शून्यान्] ऊजड़ करता है, उनको निकाल देता है, [तस्य योगिनः] उस योगीकी
[अहं] मैं [बलिं] पूजा [कुर्वे] करता हूँ, [यस्य] जिसके [न पापं न पुण्यम्] न तो पाप
है और न पुण्य है।

भावार्थ :—जो प्रगटरूप नहीं बसते हैं, अनादिकालके वीतराग चिदानंदस्वरूप
शुद्धात्मानुभूतिरूप शुद्धोपयोग परिणाम उनको अब निर्विकल्प स्वसंवेदनज्ञानके बलसे बसाता
वीतराग परम आर्वाहस्वरूप सुभूती परमसमरसीत्माव छे अने जेभने शुद्ध, बुद्ध जे जेनो
अेक स्वभाव छे. अेवा परमात्माथी विलक्षण पुण्य-पाप बन्ने नथी. १५८.

उवे, इरी योगीश्वरोनी प्रशंसा करे छे :—

भावार्थ :—जे शून्य (पूर्व नछि वसेला) अेवा वीतराग तात्त्विक चिदानंदथी उच्छलता
निर्भर आनंदमय शुद्धात्माथी अनुभूतिरूप परिणामोने परमानंदमय निर्विकल्प स्वसंवेदनरूप

૪૭૮]

યોગીન્દ્રદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૨ : દોહા-૧૬૦

વસિયા કરઈ તેનૈવ સ્વસંવેદનજ્ઞાનેન વસિતાન્ ભરિતાવસ્થાન્ કરોતિ જુ જો યઃ પરમયોગી સુણ્ણુ નિશ્ચયનયેન શુદ્ધચૈતન્યનિશ્ચયપ્રાણસ્ય હિંસકત્વાન્મિથ્યાત્વવિકલ્પજાલમેવ નિશ્ચયહિંસા તત્પ્રભૃતિ-સમસ્તવિભાવપરિણામાન્ સ્વસંવેદનજ્ઞાનલાભાત્પૂર્વ વસિતાનિદાનીં શૂન્યાન્ કરોતીતિ વલિ કિઝ્ઝતં તસુ જોઙ્યહિં વલિર્મસ્તકસ્યોપરિતનભાગેનાવતારણં ક્રિયેઽહમિતિ તસ્ય યોગિનઃ। એવં શ્રીયોગીન્દ્રદેવાઃ ગુણપ્રશંસાં કુર્વન્તિ। પુનરપિ કિં યસ્ય યોગિનઃ। જાસુ ણ યસ્ય ન। કિમ્। પાઠ ણ પુણ્ણુ વીતરાગશુદ્ધાત્મતત્ત્વાદ્વિપરીતં ન પુણ્યપાપદ્વયમિતિ તાત્પર્યમ્ ॥૧૬૦॥

અથૈક સૂત્રેણ પ્રશ્નં કૃત્વા સૂત્રચતુષ્ટયેનોત્તરં દત્ત્વા ચ તમેવ પૂર્વસૂત્રપઞ્ચકેનોત્તં નિર્વિકલ્પસમાધિરૂપં પરમોપદેશં પુનરપિ વિવૃણોતિ પઞ્ચકલેન—

૨૬૨) તુદ્દૈ મોહુ તડિત્તિ જહિં મણુ અત્થવણહં જાઈ ।

સો સામઈ ઉવણ્ણુ કહિ અણ્ણે દેવિં કાઈ ॥૧૬૧॥

હૈ, નિજ સ્વાદનરૂપ સ્વાભાવિક જ્ઞાનકર શુદ્ધ પરિણામોંકી બસ્તી નિજ ઘટરૂપી નગરમેં ભરપૂર કરતા હૈ। ઓર અનાદિકાલકે જો શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ નિશ્ચયપ્રાણોંકે ઘાતક એસે મિથ્યાત્વ રાગાદિરૂપ વિકલ્પજાલ હૈં, ઁનકો નિજ સ્વરૂપ નગરસે નિકાલ દેતા હૈ, ઁનકો ઁજડ કર દેતા હૈ, એસે પરમયોગીકી મેં બલિહારી હૂં, અર્થાત્ ઁસકે મસ્તક પર મેં અપનેકો વારતા હૂં। ઁસપ્રકાર શ્રીયોગીન્દ્રદેવ પરમયોગિયોંકી પ્રશંસા કરતે હૈં। જિન યોગિયોંકે વીતરાગ શુદ્ધાત્મા તત્ત્વસે વિપરીત પુણ્ય-પાપ દોનોં હી નહીં હૈં ॥૧૬૦॥

આગે ઁક દોહેમેં શિષ્યકા પ્રશ્ન ઓર ચાર દોહોંમેં પ્રશ્નકા ઉત્તર દેકર નિર્વિકલ્પસમાધિરૂપ પરમ ઉપદેશકો ફિર ખી વિસ્તારસે કહતે હૈં—

જ્ઞાનના બળથી અત્યારે વિશિષ્ટ જ્ઞાનના સમયે તે જ સ્વસંવેદનરૂપ જ્ઞાન વડે વસાવે છે—ભરપૂર કરે છે અને નિશ્ચયનયથી શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ નિશ્ચયપ્રાણના હિંસક હોવાથી મિથ્યાત્વ વિકલ્પજાળ જ નિશ્ચયહિંસા છે, તે હિંસાથી માંડીને પૂર્વે વસેલા સમસ્ત વિભાવપરિણામોને સ્વસંવેદનરૂપ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિથી અત્યારે શૂન્ય (ઉજ્જડ) કરે છે, તે યોગીને હું વારી જાઉં છું અર્થાત્ હું માથું નમાવીને નમસ્કાર કરું છું, એ રીતે શ્રી યોગીન્દ્રદેવ ગુણોની પ્રશંસા કરે છે કે જે યોગીને વીતરાગ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વથી વિપરીત પુણ્ય અને પાપ બન્ને નથી. ૧૬૦.

હવે, એક ગાથાસૂત્ર દ્વારા પ્રશ્ન કરીને તથા ચાર સૂત્ર દ્વારા ઉત્તર આપીને તે જ અગાઉના પાંચ સૂત્રો દ્વારા (ગાથા ૧૫૬ થી ૧૬૦, એ પાંચ સૂત્રો દ્વારા) કહેલા નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ પરમોપદેશનું પાંચ સૂત્રો દ્વારા ફરીને પણ વર્ણન કરે છે :—

અધિકાર-૨ : દોહા-૧૬૧]

પરમાત્મપ્રકાશ:

[૪૭૮

ત્રુટ્યતિ મોહઃ જ્ઞાતિતિ યત્ર મનઃ અસ્તમનં યાતિ ।

તં સ્વામિન્ ઉપદેશં કથય અન્યેન દેવેન કિમ્ ॥૧૬૧॥

તુટ્ટઇ ઇત્યાદિ । તુટ્ટઇ નશ્યતિ । કોઽસૌ । મોહુ નિર્મોહશુદ્ધાત્મદ્રવ્યપ્રતિપક્ષભૂતો મોહઃ તડિતિ જ્ઞાતિતિ જહિં મોહોદયોત્પન્નસમસ્તવિકલ્પરહિતે યત્ર પરમાત્મપદાર્થે । પુનરપિ કિં યત્ર । મણુ અત્યવળહં જાઇ નિર્વિકલ્પાત્ શુદ્ધાત્મસ્વભાવાદ્વિપરીતં નાનાવિકલ્પજાલરૂપં મનોવાસ્તં ગચ્છતિ સો સામિય ઉવણ્ણુ કહિ હે સ્વામિન્ તદુપદેશં કથયતિ પ્રભાકરભટ્ટઃ શ્રીયોગીન્દ્રદેવાન્ પૃચ્છતિ । અણ્ણે દેવિં કાઠં નિર્દોષિપરમાત્મનઃ પરમારાધ્યાત્સકાશાદન્યેન દેવેન કિં પ્રયોજનમિત્યર્થઃ ॥૧૬૧॥ ઇતિ પ્રભાકરભટ્ટપ્રશ્નસૂત્રમેકં ગતમ્ । અથોત્તરમ્—

ગાથા-૧૬૧

અન્વયાર્થ :—[સ્વામિન્] હે સ્વામી, મુઝે [તં ઉપદેશં] ઉસ ઉપદેશકો [કથય] કહો [યત્ર] જિસસે [મોહઃ] મોહ [જ્ઞાતિતિ] શીઘ્ર [ત્રુટ્યતિ] છૂટ જાવે, [મનઃ] ઓર ચંચલ મન [અસ્તમનં] સ્થિરતાકો [યાતિ] પ્રાપ્ત હો જાવે, [અન્ય દેવેન કિમ્] દૂસરે દેવતાઓંસે ક્યા પ્રયોજન હૈ ?

ભાવાર્થ :—પ્રભાકરભટ્ટ શ્રીયોગીન્દ્રદેવસે પ્રશ્ન કરતે હૈં, કિ હે સ્વામી, વહ ઉપદેશ કહો કિ જિસસે નિર્મોહ શુદ્ધાત્મદ્રવ્યસે પરાઙ્મુખ મોહ શીઘ્ર જુદા હો જાવે, અર્થાત્ મોહકે ઉદયસે ઉત્પન્ન સમસ્ત વિકલ્પ-જાલોંસે રહિત જો પરમાત્મા પદાર્થ ઉસમેં મોહ-જાલકા લેશ ખી ન રહે, ઓર નિર્વિકલ્પ શુદ્ધાત્મ ભાવનાસે વિપરીત નાના વિકલ્પજાલરૂપી ચંચલ મન વહ અસ્ત હો જાવે । હે સ્વામી, નિર્દોષ પરમારાધ્ય જો પરમાત્મા ઉસસે અન્ય જો મિથ્યાત્વી દેવ ઉનસે મેરા ક્યા મતલબ હૈ ? એસા શિષ્યને પ્રશ્ન કિયા ઉસકા એક દોહા-સૂત્ર કહા ॥૧૬૧॥

આગે શ્રીગુરુ ઉત્તર દેતે હૈં—

હવે, પ્રશ્નરૂપ એક ગાથાસૂત્ર કહે છે :—

ભાવાર્થ :—મોહના ઉદયથી ઉત્પન્ન, સમસ્ત વિકલ્પોથી રહિત એવા પરમાત્મ-પદાર્થમાં નિર્મોહ શુદ્ધ આત્મદ્રવ્યથી પ્રતિપક્ષભૂત મોહ શીઘ્ર નાશ પામે અને તેમાં નિર્વિકલ્પ શુદ્ધ આત્મસ્વભાવથી વિપરીત અનેક વિકલ્પની જાળરૂપ મન વિલય પામે તે ઉપદેશ હે સ્વામી! આપ મને કહો, એમ પ્રભાકરભટ્ટ શ્રી યોગીન્દ્રદેવને પ્રશ્ન કરે છે. એવા નિર્દોષ પરમાત્મા-જે પરમ આરાધ્ય છે-તેનાથી અન્ય દેવનું મારે શું પ્રયોજન છે? એવો અર્થ છે. ૧૬૧.

એ રીતે પ્રભાકરભટ્ટના પ્રશ્નનું એક ગાથાસૂત્ર સમાપ્ત થયું.

હવે તેનો ઉત્તર :—

૨૬૩) ણાસ-વિણિગ્ગુ સાસડા અંબરિ જેત્થુ વિલાઇ ।

તુટ્ટઇ મોહુ તડત્તિ તહિં મણુ અત્થવણહં જાઇ ॥૧૬૨॥

નાસાવિનિર્ગતઃ શ્વાસઃ અમ્બરે યત્ર વિલીયતે ।

ત્રુટ્ટયતિ મોહઃ ઝટિતિ તત્ર મનઃ અસ્તં યાતિ ॥૧૬૨॥

ણાસવિણિગ્ગુ ઇત્યાદિ । ણાસ-વિણિગ્ગુ નાસિકાવિનિર્ગતઃ સાસડા ઉચ્છ્વાસઃ અંબરિ મિથ્યાત્વરાગાદિવિકલ્પજાલરહિતે શૂન્યે અમ્બરશબ્દવાચ્યે જેત્થુ યત્ર તાત્ત્વિકપરમાનન્દ-ભરિતાવસ્થે નિર્વિકલ્પસમાધૌ વિલાઇ પૂર્વોક્તઃ શ્વાસો વિલયં ગચ્છતિ નાસિકાદ્વારં વિહાય તાલુરન્ધ્રેણ ગચ્છતીત્યર્થઃ । તુટ્ટઇ ત્રુટ્ટયતિ નશ્યતિ । કોડસૌ । મોહુ મોહોદયેનોત્પન્નરાગાદિ-વિકલ્પજાલઃ તડત્તિ ઝટિતિ તહિં તત્ર બહિર્બોધશૂન્યે નિર્વિકલ્પસમાધૌ મણુ મનઃ પૂર્વોક્તરાગાદિવિકલ્પાધારભૂતં તન્મયં વા અત્થવણહં જાઇ અસ્તં વિનાશં ગચ્છતિ સ્વસ્વભાવેન

ગાથા-૧૬૨

અન્વયાર્થ :—[નાસાવિનિર્ગતઃ શ્વાસઃ] નાકસે નિકલા જો શ્વાસ વહ [યત્ર] જિસ [અંબરે] નિર્વિકલ્પસમાધિમેં [વિલીયતે] મિલ જાવે, [તત્ર] ડસી જગહ [મોહઃ] મોહ [ઝટિતિ] શીઘ્ર [ત્રુટ્ટયતિ] નષ્ટ હો જાતા હૈ, [મનઃ] ઓર મન [અસ્તં યાતિ] સ્થિર હો જાતા હૈ ।

ભાવાર્થ :—નાસિકાસે નિકલે જો શ્વાસોચ્છ્વાસ હૈ, વે અમ્બર અર્થાત્ આકાશકે સમાન નિર્મલ મિથ્યાત્વ-વિકલ્પ-જાલ રહિત શુદ્ધ ભાવોમેં વિલીન હો જાતે હૈ, અર્થાત્ તત્ત્વસ્વરૂપ પરમાનંદકર પૂર્ણ નિર્વિકલ્પસમાધિમેં સ્થિર ચિત્ત હો જાતા હૈ, તબ શ્વાસોચ્છ્વાસરૂપ પવન રુક જાતી હૈ, નાસિકાકે દ્વારકો છોડકર તાલુવા રંધ્રરૂપી દશવેં દ્વારમેં હોકે નિકલે, તબ મોહ ટૂટતા હૈ, ડસી સમય મોહકે ડદયકર ડત્પન્ન હુણ રાગાદિ વિકલ્પ-જાલ નાશ હો જાતે હૈ, બાહ્ય જ્ઞાનસે શૂન્ય નિર્વિકલ્પસમાધિમેં વિકલ્પોંકા આધરભૂત જો મન વહ અસ્ત હો જાતા હૈ,

ભાવાર્થ :—નાકમાંથી નીકળેલો ઉચ્છ્વાસ, મિથ્યાત્વ રાગાદિ વિકલ્પજાળથી રહિત -શૂન્ય (ખાલી), 'અંબર' શબ્દથી વાચ્ય એવી, તાત્ત્વિક પરમાનંદથી પરિપૂર્ણ જે નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં વિલય પામે છે, અર્થાત્ નાસિકા દ્વાર છોડીને તાળવાના છિદ્રથી (બ્રહ્મરંધ્રના દશમ દ્વારથી) નીકળે છે તે બાહ્ય બોધથી શૂન્ય નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં મોહના ઉદયથી ઉત્પન્ન રાગાદિ વિકલ્પજાળ શીઘ્ર નાશ પામે છે, પૂર્વોક્ત રાગાદિ વિકલ્પોના આધારભૂત અથવા પૂર્વોક્ત રાગાદિ વિકલ્પોમાં તન્મય એવું મન વિનાશ પામે છે—સ્વ-સ્વભાવરૂપે રહે છે.

અધિકાર-૨ : દોહા-૧૬૨]

પરમાત્મપ્રકાશ:

[૪૮૧

તિષ્ઠતિ ઇતિ। યત્ર યદાયં જીવો રાગાદિપરભાવશૂન્યનિર્વિકલ્પસમાધૌ તિષ્ઠતિ તદાયમુચ્છ્વાસરૂપો વાયુનાસિકાછિદ્રદ્વયં વર્જયિત્વા સ્વયમેવાનીહિતવૃત્ત્યા તાલુપ્રદેશે યત્ કેશાત્ શેષાષ્ટમભાગપ્રમાણં છિદ્રં તિષ્ઠતિ તેન ક્ષણમાત્રં દશમદ્વારેણ તદનન્તરં ક્ષણમાત્રં નાસિકયા તદનન્તરં રન્ધ્રેણ કૃત્વા નિર્ગચ્છતીતિ। ન ચ પરકલ્પિતવાયુધારણારૂપેણ શ્વાસનાશો ગ્રાહ્યઃ। કસ્માદિતિ ચેત્ વાયુધારણા તાવદીહાપૂર્વિકા, ઈહા ચ મોહકાર્યરૂપો વિકલ્પઃ। સ ચ

અર્થાત્ નિજસ્વભાવમેં મનકી ચંચલતા નહીં રહતી। જબ યહ જીવ રાગાદિ પરભાવોંસે શૂન્ય નિર્વિકલ્પસમાધિમેં હોતા હૈ, તબ યહ શ્વાસોચ્છ્વાસરૂપ પવન નાસિકાકે દોનોં છિદ્રોંકો છોડકર સ્વયમેવ અવાંછીક વૃત્તિસે તાલુવાકે બાલકી અનીકે આઠવેં ભાગ પ્રમાણ અત સૂક્ષ્મ છિદ્રમેં (દશવેં દ્વારમેં) હોકર નિકલતી હૈ, નાસાકે છેદકો છોડકર તાલુરંધ્રમેં (છેદમેં) હોકર નિકલતી હૈ। ઓર પાતંજલિમતવાલે વાયુધારણારૂપ શ્વાસોચ્છ્વાસ માનતે હેં, વહ ઠીક નહીં હેં, ક્યોંકિ વાયુધારણા વાંછાપૂર્વક હોતી હૈ, ઓર વાંછા હૈ, વહ મોહસે ઉત્પન્ન વિકલ્પરૂપ હૈ, વાંછાકા કારણ મોહ હૈ। વહ સંયમીકો વાયુકા નિરોધ વાંછાપૂર્વક નહીં હોતા હૈ, સ્વાભાવિક હી હોતા હૈ। જિનશાસનમેં એસા કહા હૈ, કિ કુંભક (પવનકો ઁંચના) પૂરક (પવનકો થાંખના) રેચક (પવનકો નિકાલના) યે તીન ભેદ પ્રાણાયામકે હેં, ઈસીકો વાયુધારણા કહતે હેં। યહ ક્ષણમાત્ર હોતી હૈ, પરંતુ અભ્યાસકે વશસે ઘડી, પહર, દિવસ આદિ તક ભી હોતી હૈ। ઁસ વાયુધારણાકા ફલ એસા કહા હૈ, કિ દેહ આરોગ્ય હોતી હૈ, દેહકે સબ રોગ મિટ જાતે હેં, શરીર હલકા હો જાતા હૈ, પરંતુ મુક્તિ ઈસ વાયુધારણાસે નહીં હોતી, ક્યોંકિ વાયુધારણા શરીરકા ધર્મ હૈ, આત્માકા સ્વભાવ નહીં હૈ। શુદ્ધોપયોગિયોંકે સહજ હી બિના યત્નકે મન ભી રુક જાતા હૈ, ઓર શ્વાસ ભી સ્થિર હો જાતે હેં। શુભોપયોગિયોંકે મનકે રોકનેકે લિયે પ્રાણાયામકા અભ્યાસ હૈ, મનકે અચલ હોનેપર કુછ પ્રયોજન નહીં હૈ। જો આત્મસ્વરૂપ હૈ, વહ કેવલ ચેતનામયી જ્ઞાન

અહીં, જ્યારે આ જીવ રાગાદિ પરભાવથી શૂન્ય નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં રહે છે ત્યારે ઉચ્છ્વાસરૂપ વાયુ નાકના બંને છિદ્રોને છોડીને સ્વયમેવ અનીહિતવૃત્તિથી તાલુપ્રદેશમાં વાળની અણીના આઠમા ભાગ જેવડું જે છિદ્ર છે તે દશમ દ્વારથી ક્ષણવાર, ત્યાર પછી ક્ષણવાર નાસિકાથી, ત્યાર પછી બ્રહ્મરંધ્ર દ્વારથી નીકળે છે પણ પરકલ્પિત (પાતંજલિ મતવાળાથી કલ્પિત) વાયુધારણરૂપે શ્વાસનો નાશ ન સમજવો (શ્વાસનું રુંધન ન સમજવું). શા માટે? કારણ કે વાયુધારણા પ્રથમ તો ઈહાપૂર્વક છે અને ઈહા મોહના કાર્યરૂપ વિકલ્પ છે. વળી, તે (અનીહિતવૃત્તિથી નિર્વિકલ્પસમાધિના બળથી નીકળતો વાયુ) મોહનું કારણ થતો નથી, તેથી અહીં પરકલ્પિત વાયુ ઘટતો નથી. વળી કુંભક, પૂરક, રેચક આદિ જેની સંજ્ઞા છે તે વાયુધારણા અહીં ક્ષણવાર જ થાય છે પણ અભ્યાસના વશે ઘડી, પ્રહર, દિવસ આદિ સુધી પણ થાય છે

४८२]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : द्रोणी-१६३

मोहकारणं न भवतीति न च परकल्पितवायुः। किंच। कुम्भकपूरकरेचकादिसंज्ञा वायुधारणा क्षणमात्रं भवत्येवात्र किंतु अभ्यासवशेन घटिकाप्रहरदिवसादिष्वपि भवति तस्य वायुधारणस्य च कार्यं देहारोगत्वलघुत्वादिकं न च मुक्तिरिति। यदि मुक्तिरपि भवति तर्हि वायुधारणाकार-काणामिदानीन्तनपुरुषाणां मोक्षो किं न भवतीति भावार्थः॥१६२॥

अथ—

२६४) मोहु विलिञ्जइ मणु मरइ तुट्टइ सासु-णिसासु ।

केवल-णाणु वि परिणमइ अंबरि जाहँ णिवासु ॥१६३॥

मोहो विलीयते मनो प्रियते त्रुट्यति श्वासोच्छ्वासः ।

केवलज्ञानमपि परिणमति अम्बरे येषां निवासः ॥१६३॥

दर्शनस्वरूप है, सो शुद्धोपयोगी तो स्वरूपमें अतिलीन हैं, और शुभोपयोगी कुछ एक मनको चपलतासे आनंदघनमें अडोल अवस्थाको नहीं पाते, तब तक मनके वश करनेके लिए श्रीपंचपरमेष्ठीका ध्यान स्मरण करते हैं, ओंकारादि मंत्रोंका ध्यान करते हैं और प्राणायामका अभ्यास कर मनको रोकके चिद्रूपमें लगाते हैं, जब वह लग गया, तब मन और पवन सब स्थिर हो जाते हैं। शुद्धोपयोगियोंकी दृष्टि एक शुद्धोपयोगपर हो, पातंजलिमतकी तरह थोथी वायुधारणा नहीं है। जो वायुधारणासे ही शक्ति होवे, तो वायुधारणा करनेवालोंको उस दुःषमकालमें मोक्ष क्यों न होवे ? कभी नहीं होता। मोक्ष तो केवल स्वभावमयी है ॥१६२॥

आगे फिर परमसमाधिका कथन करते हैं—

गाथा—१६३

अन्वयार्थ :—[येषां] जिन मुनिश्वरोंका [अंबरे] परमसमाधिमें [निवासः] निवास है, उनका [मोहः] मोह [विलीयते] नाशको प्राप्त हो जाता है, [मनः] मन [प्रियते] मर जाता है, [श्वासोच्छ्वासः] श्वासोच्छ्वास [त्रुट्यति] रुक जाता है, [अपि] और [केवलज्ञानम्] केवलज्ञान [परिणमति] उत्पन्न होता है।

अने ते वायुधारणां कार्य शरीरनी आरोग्यता अने शरीरना उलकापशुं आदि छे पण तेनुं कार्य मुक्ति नथी. जो वायुधारणां कार्य मुक्ति पण डोय (जो वायुधारणाथी मोक्ष थतो डोय) तो वायुधारणा करनार अत्यारना पुरुषोनो मोक्ष डेम थतो नथी, अेवो भावार्थ छे. १६२.

उवे, इरी परमसमाधिनुं कथन करे छे :—

मोहु विलिञ्जइ इत्यादि। मोहु मोहो ममत्वादिविकल्पजालं विलिञ्जइ विलयं गच्छति मणु मरइ इहलोकपरलोकाशाप्रभृतिविकल्पजालरूपं मनो प्रियते। तुदइ नश्यति। कोऽसौ। सासु-णिसासु अनीहितवृत्त्या नासिकाद्वारं विहाय क्षणमात्रं तालुरन्ध्रेण गच्छति पुनरप्यन्तरं नासिकया कृत्वा निर्गच्छति पुनरपि रन्ध्रेणेत्युच्छ्वासनिःश्वासलक्षणो वायुः। पुनरपि किं भवति। केवल-णाणु वि परिणमइ केवलज्ञानमपि परिणमति समुत्पद्यते। येषां किम्। अंबरि जाहं णिवासु रागद्वेषमोहरूपविकल्पजालशून्यं अम्बरे अम्बरशब्दवाच्ये शुद्धात्मसम्यक्श्रद्धान-ज्ञानानुचरणरूपे निर्विकल्पत्रिगुप्तिगुप्तपरमसमाधौ येषां निवास इति। अयमत्र भावार्थः। अम्बरशब्देन शुद्धाकाशं न ग्राह्यं किंतु विषयकषायविकल्पशून्यः परमसमाधिग्राह्यः, वायुशब्देन

भावार्थः :—दर्शनमोह और चारित्रमोह आदि कल्पना-जाल सब विलय हो जाते हैं, इस लोक परलोक आदिकी वाँछा आदि विकल्परूप मन स्थिर हो जाता है, और श्वासोच्छ्वासरूप वायु रुक जाती है, श्वासोच्छ्वास अवाँछीकपनेसे नासिकाके द्वारको छोड़कर तालुछिद्रमें होकर निकलते हैं, तथा कुछ देरके बाद नासिकासे निकलते हैं। इस-प्रकार श्वासोच्छ्वासरूप पवन वश हो जाता है। चाहे जिस द्वारसे निकालो। केवलज्ञान भी शीघ्र ही उन ध्यानी मुनियोंके उत्पन्न होता है, कि जिन मुनियोंका राग-द्वेष-मोहरूप विकल्पजालसे रहित शुद्धात्माका सम्यक् श्रद्धान ज्ञान आचरणरूप निर्विकल्प त्रिगुप्तिमयी परमसमाधिमें निवास है। यहाँ अम्बर नाम आकाशका अर्थ नहीं समझना, किन्तु समस्त विषय-कषायरूप विकल्प-जालोंसे शून्य परमसमाधि लेना। और यहाँ वायु शब्दसे कुंभक पूरक रेचकादिरूप वाँछापूर्वक वायुनिरोध न लेना, किन्तु स्वयमेव अवाँछिक वृत्ति पर

भावार्थः :—राग-द्वेष-मोहरूप विकल्पजाणथी शून्य (भावी) अंबरमां 'अंबर' शब्दथी वाच्य अेवी, शुद्ध आत्मानां सम्यक्श्रद्धान, सम्यग्ज्ञान अने सम्यग् आचरणरूप निर्विकल्प त्रिगुप्तिथी गुप्त परमसमाधिमां जेनो निवास छे तेना मोह-ममत्वादि विकल्पजाण नाश पामे छे. आलोक, परलोकनी आशाथी मांडीने विकल्पजाणरूप मन भरी जाय छे, उच्छ्वास-निश्वासलक्षण वायु अनीहितवृत्तिथी नासिका द्वारने छोडीने क्षणवार तालुरंध्रमांथी नीकणे छे, वणी पछी नासिका द्वारा नीकणे छे वणी पाछो ब्रह्मरंध्रथी नीकणे छे. वणी केवणज्ञान पण परिणमे छे-उत्पन्न थाय छे.

अहीं, आ भावार्थ छे के 'अंबर' शब्दथी शुद्ध आकाश न समजवो पण विषयकषायना विकल्पोथी शून्य (भावी) परम समाधि समजवी. (अंबर शब्दनो अर्थ शुद्ध आकाश न लेवो 'अंबर' शब्दनो अर्थ परम समाधि लेवो), अने 'वायु' शब्दथी कुंभक, रेचक, पूरक आदिरूप वायुनिरोध न समजवो पण स्वयं अनीहितवृत्तिथी निर्विकल्प समाधिना ढणथी

च कुम्भकरेचकपूरकादिरूपो वायुनिरोधो न ग्राह्यः किंतु स्वयमनीहितवृत्त्या निर्विकल्पसमाधिबलेन दशमद्वारसंज्ञेन ब्रह्मरन्ध्रसंज्ञेन सूक्ष्माभिधानरूपेण च तालुरन्ध्रेण योऽसौ गच्छति स एव ग्राह्यः तत्र। यदुक्तं केनापि—“मणु मरइ पवणु जहिं खयहं जाइ। सबंगइ तिहुवणु तहिं जि ठइ। मूढ अंतरालु परियाणहि। तुट्टइ मोहजालु जइ जाणहि॥” अत्र पूर्वोक्तलक्षणमेव मनोमरणं ग्राह्यं पवनक्षयोऽपि पूर्वोक्तलक्षण एव त्रिभुवनप्रकाशक आत्मा तत्रैव निर्विकल्पसमाधौ तिष्ठतीत्यर्थः। अन्तरालशब्देन तु रागादिपरभावशून्यत्वं ग्राह्यं न चाकाशे ज्ञाते सति मोहजालं नश्यति न चान्यादृशं परकल्पितं ग्राह्यमित्यभिप्रायः॥१६३॥

निर्विकल्पसमाधिके बलसे ब्रह्मद्वार नामा सूक्ष्म छिद्र जिसको तालुवेका रंध्र कहते हैं, उसके द्वारा अवाँछिक वृत्तिसे पवन निकलता है, वह लेना। ध्यानी मुनियोंके पवन रोकनेका यत्न नहीं होता है, बिना ही यत्नके सहज ही पवन रुक जाता है, और मन भी अचल हो जाता है, ऐसा समाधिका प्रभाव है। ऐसा दूसरी जगह भी कहा है, कि जो मूढ है, वे तो अम्बरका अर्थ आकाशको जानते हैं, और जो ज्ञानीजन हैं, वे अम्बरका अर्थ परमसमाधिरूप निर्विकल्प जानते हैं। सो निर्विकल्प ध्यानमें मन मर जाता है, पवनका सहज ही विरोध होता है, और सब अंग तीन भुवनके समान हो जाता है। जो परमसमाधिको जाने, तो मोह टूट जावे। मनके विकल्पोंका मिटना वही मनका मरना है, और वही श्वासका रुकना है, जो कि सब द्वारोंसे रुककर दशवें द्वारमेंसे होकर निकले। तीन लोकका प्रकाशक आत्माको निर्विकल्पसमाधिमें स्थापित करता है। अंतराल शब्दका अर्थ रागादि भावोंसे शून्यदशा लेना आकाशका अर्थ न लेना। आकाशके जाननेसे मोह-जाल नहीं मिटता, आत्मस्वरूपके जाननेसे मोह-जाल मिटता है। जो पातञ्जलि आदि परसमयमें शून्यरूप समाधि कही है, वह अभिप्राय नहीं लेना,

दशमद्वार नामना ब्रह्मरंध्र संज्ञावाणा अने सूक्ष्म अभिधानरूप तालुरंध्रमांथी जे (वायु) नीकणे छे ते ज त्यां लेवो. वणी, कहुं पण छे के-“मणु मरइ पवणु जहिं खयहं जाइ। सबंगइ तिहुवणु तहिं जि ठइ। मूढ अंतरालु परियाणहि। तुट्टइ मोहजालु जइ जाणहि॥” (अर्थ :—मूढ अज्ञानीओज ‘अंबर’नो अर्थ आकाश समजे छे. पण जो ‘अंबर’नो अर्थ परमसमाधि जाणे तो मन मरी जाय छे, पवननो सडज क्षय थाय छे. मोहजाण नाश पामे छे अने सर्व अंग त्रिभुवननी समान थई जाय छे (अर्थात् केवणज्ञान थवाथी तेमां त्रण लोक ज्ञाय छे).

अर्थात्, पूर्वोक्त लक्षणवाणुं ज मनोमरण समजवुं, पवनक्षय पण पूर्वोक्त लक्षणवाणो ज समजवो, त्रिभुवनप्रकाशक आत्मा ते निर्विकल्प समाधिमां ज रडे छे अेवो अर्थ छे. ‘अन्तराल’ शब्दथी तो रागादि परभावनुं शून्यपणुं समजवुं पण आकाशने जाणतां मोहजाण नाश पामती नथी, तेथी (‘अन्तराल’ शब्दथी) अन्ये भतावेवुं परकल्पित (आकाश) न समजवुं, अेवो अभिप्राय छे. १६३.

અથ—

૨૬૫) જો આયાસઙ મણુ ધરઙ લોયાલોય-પમાણુ ।

તુટ્ઙ મોહુ તડત્તિ તસુ પાવઙ પરહં પવાણુ ॥૧૬૪॥

યઃ આકાશે મનો ધરતિ લોકાલોકપ્રમાણમ્ ।

ત્રુટ્ચતિ મોહો ઙ્ઙતિતિ તસ્ય પ્રાપ્નોતિ પરસ્ય પ્રમાણમ્ ॥૧૬૪॥

જો ઇત્યાદિ । જો યો ધ્યાતા પુરુષઃ આયાસઙ મણુ ધરઙ યથા પરદ્રવ્ય-સંબન્ધરહિતત્વેનાકાશમમ્બરશબ્દવાચ્યં શૂન્યમિત્યુચ્યતે તથા વીતરાગચિદાનન્દૈકસ્વભાવેન ભરિતાવસ્થોઽપિ મિથ્યાત્વરાગાદિપરભાવરહિતત્વાન્નિર્વિકલ્પસમાધિરાકાશમમ્બરશબ્દવાચ્યં શૂન્ય-મિત્યુચ્યતે । તન્નાકાશસંજ્ઞે નિર્વિકલ્પસમાધૌ મનો ધરતિ સ્થિરં કરોતિ । કથંભૂત મનઃ ।

ક્યોંકિ જબ વિભાવોંકી શૂન્યતા હો જાવેગી તબ વસ્તુકા હી અભાવ હો જાણ્ગા ॥૧૬૩॥

આગે ફિર નિર્વિકલ્પસમાધિકા કથન કરતે હેં—

ગાથા-૧૬૪

અન્વયાર્થ :—[યઃ] જો ધ્યાની પુરુષ [આકાશે] નિર્વિકલ્પસમાધિમેં [સનઃ] મન [ધરતિ] સ્થિર કરતા હૈ, [તસ્ય] ડસીકા [મોહઃ] મોહ [ઙ્ઙતિતિ] શીઘ્ર [ત્રુટ્ચતિ] ટૂટ જાતા હૈ, ઓર જ્ઞાન કરકે [પરસ્ય પ્રમાણમ્] લોકાલોકપ્રમાણ આત્માકો [પ્રાપ્નોતિ] પ્રાપ્ત હો જાતા હૈ ।

ભાવાર્થ :—આકાશ અર્થાત્ વીતરાગ ચિદાનંદ સ્વભાવ અનંત ગુણરૂપ ઓર મિથ્યાત્વ રાગાદિ પરભાવ રહિત સ્વરૂપ નિર્વિકલ્પસમાધિ યહાં સમઙ્ઙના । જૈસે આકાશદ્રવ્ય સબ દ્રવ્યોસેં ભરા હુઆ હૈ, પરંતુ સબસે શૂન્ય અપને સ્વરૂપ હૈ, ડસી પ્રકાર ચિદ્રૂપ આત્મા રાગાદિ ડપાધિયોંસે રહિત હૈ, શૂન્યરૂપ હૈ, ઇસલિણ આકાશ શબ્દકા અર્થ યહાં શુદ્ધાત્મસ્વરૂપ લેના । વ્યવહારનયકર

ડવે, ઙરી નિર્વિકલ્પ સમાધિનું કથન કરે ઇ :—

ભાવાર્થ :—જેવી રીતે પરદ્રવ્યના સંબંધથી રહિત ડોવાથી ‘અંબર’ શબ્દથી વાચ્ય આકાશને ‘શૂન્ય’ કહેવાય ઇ તેવી રીતે ઁક (કેવળ) વીતરાગ ચિદાનંદમયસ્વભાવથી પરિપૂર્ણ ડોવા ઇતાં મિથ્યાત્વ, રાગાદિ પરભાવોથી રહિત ડોવાથી ‘અંબર’ શબ્દથી વાચ્ય આકાશને -નિર્વિકલ્પ સમાધિને-શૂન્ય કહેવામાં આવે ઇ. તે આકાશ જેની સંજ્ઞા ઇ ઁવી નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં

૪૮૬]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૨ : દોહા-૧૬૪

લોચાલોચપમાણુ લોકાલોકપ્રમાણં લોકાલોકવ્યાપ્તિરૂપં અથવા પ્રસિદ્ધલોકાલોકાકાશે
વ્યવહારેણ જ્ઞાનાપેક્ષયા ન ચ પ્રદેશાપેક્ષયા લોકાલોકપ્રમાણં મનો ^૧માનસં ધરતિ તુદ્દૈ મોહુ
તડત્તિ તસુ ત્રુદ્ધતિ નશ્યતિ। કોઽસૌ। મોહુ મોહઃ। કથમ્। જ્ઞટિતિ તસ્ય ધ્યાનાત્। ન
કેવલં મોહો નશ્યતિ। પાવઙ્ પ્રાપ્નોતિ। કિમ્। પરહં પવાણુ પરસ્ય પરમાત્મસ્વરૂપસ્ય
પ્રમાણમ્। કીદૃશં તત્પ્રમાણમિતિ ચેત્। વ્યવહારેણ રૂપગ્રહણવિષયે ચક્ષુરિવ સર્વગતઃ। યદિ
પુનર્નિશ્ચયેન સર્વગતો ભવતિ તર્હિ ચક્ષુણો ^૨અગ્નિસ્પર્શાત્દાહઃ પ્રાપ્નોતિ ન ચ તથા।
તથાત્મનોઽપિ પરકીયસુખદુઃખવિષયે તન્મયપરિણામત્વેન પરકીયસુખદુઃખાનુભવં પ્રાપ્નોતિ ન ચ

જ્ઞાન લોકાલોકકા પ્રકાશક હૈ, ઓર નિશ્ચયનયકર અપને સ્વરૂપકા પ્રકાશક હૈ। આત્માકા
કેવલજ્ઞાન લોકાલોકકો જાનતા હૈ, ઈસી કારણ જ્ઞાનકી અપેક્ષા લોકાલોકપ્રમાણ કહા જાતા
હૈ, પ્રદેશોંકી અપેક્ષા લોકાલોકપ્રમાણ નહીં હૈ। જ્ઞાનગુણ લોકાલોકમેં વ્યાપ્ત હૈ; પરન્તુ પરદ્રવ્યોંસે
ભિન્ન હૈ। પરવસ્તુસે જો તન્મયી હો જાવે, તો વસ્તુકા અભાવ હો જાવે। ઈસલિયે યહ નિશ્ચય
હુઆ, કિ જ્ઞાન ગુણકર લોકાલોકપ્રમાણ જો આત્મા ઉસે આકાશ ખી કહતે હૈં, ઉસમેં જો મન
લગાવે, તબ જગત્સે મોહ દૂર હો ઓર પરમાત્માકો પાવે। વ્યવહારનયકર આત્મા જ્ઞાનકર સબકો
જાનતા હૈ, ઈસલિયે સબ જગત્મેં હૈં। જૈસે વ્યવહારનયકર નેત્ર રૂપી પદાર્થકો જાનતા હૈ; પરન્તુ
ઉન પદાર્થોંસે ભિન્ન હૈ। જો નિશ્ચયકર સર્વગત હોવે, તો પરપદાર્થોંસે તન્મયી હો જાવે, જો ઉસે
તન્મયી હોવે તો નેત્રોંકો અગ્નિકા દાહ હોના ચાહિયે, ઈસ કારણ તન્મયી નહીં હૈ। ઈસી પ્રકાર

લોકાલોકવ્યાપ્તિરૂપ લોકાલોક પ્રમાણ અથવા વ્યવહારનયથી પ્રસિદ્ધ લોકાલોકાકાશમાં જ્ઞાન-
અપેક્ષાએ વ્યાપ્ત પણ પ્રદેશની અપેક્ષાએ વ્યાપ્ત નહિ એવા મનને જે ધ્યાતા પુરુષ સ્થિર કરે
છે તેનો મોહ શીઘ્ર તેના ધ્યાનથી નાશ પામે છે. માત્ર મોહ નાશ પામે છે એટલું જ નહિ પણ
પરમાત્મસ્વરૂપનું પ્રમાણ પણ પામે છે.

પ્રશ્ન :—કેટલું તે પ્રમાણ છે?

ઉત્તર :—વ્યવહારથી જેમ યક્ષુ રૂપગ્રહણની બાબતમાં સર્વગત છે તેમ તે સર્વગત છે
પણ જો નિશ્ચયથી સર્વગત હોય તો યક્ષુને અગ્નિના સ્પર્શની બળતરા થાય, પણ તેમ થતું નથી,
તેવી રીતે જો આત્મા નિશ્ચયથી સર્વગત હોય તો પરકીય સુખદુઃખમાં આત્માના તન્મય પરિણામ
હોવાથી પરના સુખ-દુઃખનો અનુભવ પ્રાપ્ત થાય, પણ તેમ થતું નથી. (તેથી વ્યવહારથી જ્ઞાન-
અપેક્ષાએ આત્માને સર્વગતપણું છે, પ્રદેશ-અપેક્ષાએ નહિ.)

વળી, નિશ્ચયનયથી આત્મા લોકપ્રમાણ અસંખ્યાત પ્રદેશવાળો હોવા છતાં પણ

૧ પાઠાન્તર :—માનસં = માનસં જ્ઞાનં

૨. પાઠાન્તર :—અગ્નિસ્પર્શાત્ દાહઃ = અગ્નિસ્પર્શદાહ

अधिकार-२ : ढोडा-१६५]

परमात्मप्रकाशः

[४८७

तथा। निश्चयेन पुनर्लोकमात्रासंख्येयप्रदेशोऽपि सन् व्यवहारेण पुनः शरीरकृतोपसंहार-
विस्तारवशाद्विवक्षितभाजनस्थप्रदीपवत् देहमात्र इति भावार्थः॥१६४॥

अथ—

२६६) देहि वसंतु वि णवि मुण्डिअ अप्पा देउ अणंतु ।

अंबरि समरसि मणु धरिवि सामिय णट्टु णिभंतु ॥१६५॥

देहे वसन्नपि नैव मतः आत्मा देवः अनन्तः ।

अंबरे समरसे मनः धृत्वा स्वामिन् नष्टः निर्भ्रान्तः ॥१६५॥

देहि वसंतु वि इत्यादि। देहि वसंतु वि व्यवहारेण देहे वसन्नपि णवि मुण्डिअ नैव ज्ञातः।

आत्मा जो पदार्थोंको तन्मयी होके जाने, तो परके सुख-दुःखसे तन्मयी होनेसे इसको भी दूसरेका सुख-दुःख मालूम होना चाहिए, पर ऐसा होता नहीं है। इसलिए निश्चयसे आत्मा असर्वगत है, और व्यवहारनयसे सर्वगत है, प्रदेशोंकी अपेक्षा निश्चयसे लोकप्रमाण असंख्यातप्रदेशी है, और व्यवहारनयकर पात्रमें रखे हुए दीपककी तरह देहप्रमाण है, जैसा शरीर-धारण करे, वैसा प्रदेशोंका संकोच विस्तार हो जाता है॥१६४॥

आगे फिर प्रश्न करता है—

गाथा-१६५ विधानं ६.

अन्वयार्थ :—[स्वामिन्] हे स्वामी, [देहे वसन्नपि] व्यवहारनयकर देहमें रहता हुआ भी [आत्मा देवः] आराधने योग्य आत्मा [अनंतः] अनंत गुणोंका आधार [नैव मतः] मैंने अज्ञानतासे नहीं जाना। क्या करके [समरसे] समान भावरूप [अंबरे] निर्विकल्पसमाधिमें [मनः धृत्वा] मन लगा कर। इसलिए अब तक [नष्टो निर्भ्रान्तः] निस्संदेह नष्ट हुआ।

भावार्थ :—प्रभाकरभट्ट पछताता हुआ श्री योगीन्द्रदेवसे बिनती करता है, कि हे व्यवहारनयथी विवक्षित भाजनमां राभेला दीवानी पेठे शरीरकृत संकोचविस्तारने कारणे देउ प्रमाणे छे, अेवो भावार्थ छे. (दीवो जे जे भाजनमां राभवामां आवे ते ते प्रमाणे तेनो प्रकाशे ईलाय छे तेवी रीते आत्मा यार गतिमां जेवुं शरीर धारण करे ते ते प्रमाणे आत्मप्रदेशो संकोच-विस्तार पाभे छे. १६४.

उवे, शिष्य पश्चात्ताप करे छे :—

भावार्थ :—व्यवहारे देउमां रह्यो डोवा छतां, निजशुद्धात्माने के जे केवण ज्ञानादि

૪૮૮]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૨ : દોહા-૧૬૫

કોડસૌ। અપ્પા નિજશુદ્ધાત્મા। કિંવિશિષ્ટઃ। દેહ આરાધનાયોગ્યઃ કેવલજ્ઞાનાદ્યનન્તગુણાધારત્વેન
દેવઃ પરમારાધ્યઃ। પુનરપિ કિંવિશિષ્ટઃ। અણંતુ અનન્તપદાર્થપરિચ્છિત્તિકારણત્વાદ-
વિનશ્વરત્વાદનન્તઃ। કિં કૃત્વા। મણુ ઘરિવિ મનો ધૃત્વા। ક્વ અંબરિ અમ્બરશબ્દવાચ્યે
પૂર્વોક્તલક્ષણે રાગાદિશૂન્યે નિર્વિકલ્પસમાધૌ। કથંભૂતે। સમરસિ વીતરાગતાત્વિકમનોહરાનન્દ-
સ્યન્દિનિ સમરસીભાવે સાધ્યે। સામિય હે સ્વામિન્। પ્રભાકરભદ્રઃ પશ્ચાત્તાપમનુશયં કુર્વન્નાહ। કિં
બ્રૂતે। ણટ્ટુ ણિમ્બંતુ ઇયન્તં કાલમિત્થંભૂતં પરમાત્મોપદેશમલભમાનઃ સન્ નિર્ભ્રાન્તો
નષ્ટોડહમિત્યભિપ્રાયઃ॥૧૬૫॥ એવં પરમોપદેશકથનમુખ્યત્વેન સૂત્રદશકં ગતમ્।

અથ પરમોપશમભાવસહિતેન સર્વસંગપરિત્યાગેન સંસારવિચ્છેદં ભવતીતિ યુગ્મેન
નિશ્ચિનોતિ—

૨૬૭) સયલ વિ સંગ ણ મિલ્લિયા ણવિ કિઝ ઉવસમ-ભાઝુ ।

સિવ-પય-મગ્ગુ વિ મુણિઝ ણવિ જહિં જોઙ્ઙિહિં અણુરાઝ ॥૧૬૬॥

સ્વામિન્ મૈને અબ તક રાગાદિ વિભાવ રહિત નિર્વિકલ્પસમાધિમેં મન લગાકર આત્મ-દેવ નહીં
જાના, ઇસલિએ ઇતને કાલ તક સંસારમેં ઠટકા નિજસ્વરૂપકી પ્રાપ્તિકે બિના મૈં નષ્ટ હુઆ। અબ
એસા ઉપદેશ કરેં કિ જિસસે ભ્રમ મિટ જાવે ॥૧૬૫॥

ઇસપ્રકાર પરમોપદેશકે કથનકી મુખ્યતાસે દસ દોહે કહે હૈં।

આગે પરમોપદેશ ભાવ સહિત સબ પરિગ્રહકા ત્યાગ કરનેસે સંસારકા વિચ્છેદ હોતા હૈ, એસા દો દોહેમેં નિશ્ચય કરતે હૈં—

અનંતગુણનો આધાર હોવાથી 'દેવ' અર્થાત્ પરમ આરાધ્ય છે અને અનંત પદાર્થોની જ્ઞાપ્તિના
કારણભૂત હોવાથી તથા અવિનશ્વર હોવાથી 'અનંત' છે, તેને-મેં સાધ્યરૂપ જે વીતરાગ-તાત્વિક
-મનોહર-આનંદઝરતો સમરસીભાવ તે સમરસીભાવસ્વરૂપ એવી 'અંબર' શબ્દથી વાચ્ય
પૂર્વોક્ત-લક્ષણવાળી, રાગાદિશૂન્ય, નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં મનને લગાડીને જાણ્યો નહિ.
પ્રભાકરભદ્રે પશ્ચાત્તાપ કરતો કહે છે કે હે સ્વામી! આટલા કાળ સુધી આવો પરમાત્માનો
ઉપદેશ પ્રાપ્ત ન કરીને નિઃસંદેહ હું નષ્ટ થયો. ૧૬૫.

એ પ્રમાણે પરમ ઉપદેશના કથનની મુખ્યતાથી દસ ગાથાસૂત્રો સમાપ્ત થયાં.

હવે, પરમ ઉપશમભાવ સહિત સર્વસંગના ત્યાગ વડે સંસારનો નાશ થાય છે, એમ બે
ગાથાસૂત્રોથી નક્કી કરે છે :—

२६८) घोरु ण चिण्णउ तव-चरणु जं णिय-बोहहं सारु ।

पुण्णु वि पाउ वि दड्ढु णवि किमु छिज्जइ संसारु ॥१६७॥

सकला अपि संगः न मुक्ताः नैव कृत उपशमभावः ।

शिवपदमार्गोऽपि मतो नैव यत्र योगिनां अनुरागः ॥१६६॥

घोरं न चीर्णं तपश्चरणं यत् निजबोधस्य सारम् ।

पुण्यमपि पापमपि दग्धं नैव किं छिद्यते संसारः ॥१६७॥

सयल वि इत्यादि। सयल वि समस्ता अपि संग मिथ्यात्वादितुर्दशभेदभिन्ना आभ्यन्तराः क्षेत्रवास्त्वादिबहुभेदभिन्ना बाह्या अपि संगः परिग्रहाः ण मिल्लिया न मुक्ताः। पुनरपि किं न कृतम्। णवि किउ उवसम-भाऊ जीवितमरणलाभालाभसुखदुःखादिसमता-भावलक्षणो नैव कृतः उपशमभावः। पुनश्च किं न कृतम्। सिव-पय-मग्गु वि मुणित

गाथा-१६६-१६७

अन्वयार्थः—[सकला अपि संगः] सब परिग्रह भी [न मुक्ताः] नहीं छोडे, [उपशमभावः नैव कृतः] समभाव भी नहीं किया [यत्र योगिनां अनुरागः] और जहाँ योगीश्वरोंका प्रेम है, ऐसा [शिवपदमार्गोऽपि] मोक्ष-पद भी [नैव मतः] नहीं जाना, [घोरं तपश्चरणं] महा दुर्धर तप [न चीर्णं] नहीं किया, [यत्] जो कि [निजबोधेन सारम्] आत्मज्ञानकर शोभायमान है, [पुण्यमपि पापमपि] और पुण्य तथा पाप ये दोनों [नैव दग्धं] नहीं भस्म किये, तो [संसार] संसार [किं छिद्यते] कैसे छूट सकता है ?

भावार्थः—मिथ्यात्व, (अतत्त्व श्रद्धान) राग, (प्रीतिभाव दोष) दोष, (वैरभाव) देव, (स्त्री, पुरुष, नपुंसक) क्रोध-मान-माया-लोभरूप चार कषाय, और हास्य, रति, अरति, शोक, भय, ग्लानि—ये चौदह अंतरंग परिग्रह, क्षेत्र, (ग्रामादिक) वास्तु, (गृहादिक) हिरण्य, (रुपया, पैसा, मुहर आदि) सुवर्ण, (गहने आदि) धन, (हाथी, घोड़ा आदि) धान्य, (अन्नादि) दासी,

भावार्थः—जो मिथ्यात्व, राग, द्वेष, चार कषाय, हास्य, रति, अरति, शोक, भय, ग्लानि अने वेद अे यौद प्रकारना भेदथी भेदवाणा अभ्यन्तर परिग्रहो तथा क्षेत्र, वास्तु आदि अनेक प्रकारना भेदथी भेदवाणा (क्षेत्र, वास्तु, हिरण्य, सुवर्ण, धन, धान्य, दासी, दास, कुप्य, भांड अे दश प्रकारना) बाह्य परिग्रहो—अे रीते समस्त परिग्रहोने पण छोड्या नछि. ज्वित-मरण, लाभ-अलाभ, सुभ-दुःखादिमां समताभाव जेनुं लक्षण छे अेवो उपशमभाव न

४८०]

योगीन्द्रदेवविरचितः [अधिकार-२ : द्रोणी-१६६-१६७

णवि “शिवं परमकल्याणं निर्वाणं शान्तमक्षयम्। प्राप्तं मुक्तिपदं येन स शिवः परिकीर्तितः॥” इति वचनात् शिवशब्दवाच्यो योऽसौ मोक्षस्तस्य मार्गोऽपि न ज्ञातः। कथंभूतो मार्गः। स्वशुद्धात्मसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुचरणरूपः। यत्र मार्गे किम्। जहिं जोहहिं अणुराउ यत्र निश्चयमोक्षमार्गे परमयोगिनामनुरागस्तात्पर्यम्। न केवलं मोक्षमार्गोऽपि न ज्ञातः। घोरु ण चिण्णउ तव-चरणु घोरं दुर्धरं परीषहोपसर्गजरूपं नैव चीर्णं न कृतम्। किं तत्। अनशनादिद्वादशविधं तपश्चरणम्। यत्कथंभूतम्। जं णिय-वोहहं सारु यत्तपश्चरणं वीतरागनिर्विकल्पस्वसंवेदनलक्षणेन निजबोधेन सारभूतम्। पुनश्च किं न कृतम्। पुण्णु वि पाउ वि निश्चयनयेन शुभाशुभनिगलद्वयरहितस्य संसारिजीवस्य व्यवहारेण सुवर्णलोह-निगलद्वयसदृशं पुण्यपापद्वयमपि दड्ढु णवि शुद्धात्मद्रव्यानुभवरूपेण ध्यानानिना दग्धं नैव। किमु छिज्जइ संसारु कथं छिद्यते संसार इति। अत्रेदं व्याख्यानं ज्ञात्वा निरन्तरं

दास, कुप्य (वस्त्र तथा सुगंधादिक), भांड (बर्तन आदि) ये दस तरहके बाहरके परिग्रह, इसप्रकार बाह्य अभ्यंतर परिग्रहके चौबीस भेद हुए, इनको नहीं छोड़ा। जीवित, मरण, सुख, दुःख, लाभ, अलाभादिमें समान भाव कभी नहीं किया, कल्याणरूप मोक्षका मार्ग सम्यग्दर्शन ज्ञान चारित्र भी नहीं जाना। निजस्वरूपका श्रद्धान, निजस्वरूपका ज्ञान और निजस्वरूपका आचरण निश्चयरत्नत्रय तथा नव पदार्थोंका श्रद्धान, नव पदार्थोंका ज्ञान और अशुभ क्रियाके त्यागरूप व्यवहाररत्नत्रय—ये दोनों ही मोक्षके मार्ग हैं, इन दोनोंमेंसे निश्चयरत्नत्रय तो साक्षात् मोक्षका मार्ग है, और व्यवहाररत्नत्रय परम्पराय मोक्षका मार्ग है। ये दोनों मैंने कभी नहीं जाने, संसारका ही मार्ग जाना। अनशनादि बारह प्रकारका तप नहीं किया, बाईस परीषह नहीं सहन की। तथा पुण्य सुवर्णकी बेड़ी, पाप लोहेकी बेड़ी, ये दोनों बंधन निर्मल आत्मध्यानरूपी अग्निसे भस्म नहीं

कथो “शिवं परमकल्याणं निर्वाणं शान्तमक्षयम्। प्राप्तं मुक्तिपदं येन स शिवः परिकीर्तितः”॥ (आप्त स्वरूप २४) [अर्थः—शिवरूप, (परमकल्याणरूप, निर्वाणरूप, शांत अने अक्षय मुक्तिपद जेणे प्राप्त कर्तुं छे ते शिव छे) अे वचनानुसारे ‘शिव’ शब्दथी वाच्य जे मोक्ष छे तेना स्वशुद्ध आत्मानां सम्यक्श्रद्धान, सम्यग्ज्ञान अने सम्यग्अनुचरणरूप मार्गने पण-के जे निश्चयमोक्षमार्गमां परमयोगीओने अनुराग-तात्पर्य छे तेने पण जाण्यो नहि, केवण मोक्षमार्गने जाण्यो नहि अेटळुं ज नहि पण जे वीतराग निर्विकल्प स्वसंवेदन जेनुं लक्षण छे अेवा निजबोधथी सारभूत घोर, दुर्धर परिषड, घोर, दुर्धर उपसर्गना जयरूप अनशनादि बार प्रकारनुं तपश्चरण कर्तुं नहि अने निश्चयनयथी शुभाशुभ बन्ने बेडीथी रडित अेवा संसारीजिवनां, व्यवहारनयथी सोनानी अने लोढानी बे बेडी जेवां पुण्य अने पाप बन्नेने पण शुद्ध आत्मद्रव्यना अनुभवरूप ध्याननी अग्नि वडे बाण्थां नहि तो संसार केवी रीते छेदाय?]

अधिकार-२ : ६०६-१६८]

परमात्मप्रकाशः

[४८१

शुद्धात्मद्रव्यभावना कर्तव्येति तात्पर्यम् ॥१६६-६७॥

अथ दानपूजापञ्चपरमेष्ठिवन्दनादिरूपं परंपरया मुक्तिकारणं श्रावकधर्मं कथयति—

२६६) दाणु ण दिण्णउ मुणिवरहं ण वि पुञ्जिउ जिण-णाहु ।

पंच ण वंदिय परम-गुरु किमु होसइं सिव-लाहु ॥१६८॥

दानं न दत्तं मुनिवरेभ्यः नापि पूजितः जिननाथः ।

पञ्च न वन्दिताः परमगुरवः किं भविष्यति शिवलाभः ॥१६८॥

दाणु इत्यादि। दाणु ण दिण्णउ आहाराभयभैषज्यशास्त्रभेदेन चतुर्विधदानं भक्तिपूर्वकं न दत्तम्। केषाम्। मुणिवरहं निश्चयव्यवहाररत्नत्रयाराधकानां मुनिवरादिचतुर्विधसंघस्थितानां

किये। इन बातोंके बिना किये संसारका विच्छेद नहीं होता, संसारसे मुक्त होनेके ये ही कारण हैं। ऐसा व्याख्यान जानकर सदैव शुद्धात्मस्वरूपकी भावना करनी चाहिए ॥१६६-१६७॥

आगे दान, पूजा और पंचपरमेष्ठीकी वंदना, आदि परम्परा मुक्तिका कारण जो श्रावकधर्म उसे कहते हैं—

गाथा-१६८

अन्वयार्थ :—[दानं] आहारादि दान [मुनिवराणां] मुनिश्वर आदि पात्रोंको [न दत्तं] नहीं दिया, [जिननाथः] जिनेन्द्रभगवानको भी [नापि पूजितः] नहीं पूजा, [पंच परमगुरवः] अरहंत आदिक पंचपरमेष्ठी [न वन्दिताः] भी नहीं पूजे, तब [शिवलाभः] मोक्षकी प्राप्ति [किं भविष्यति] कैसे हो सकती है ?

भावार्थ :—आहार, औषध, शास्त्र और अभयदान—ये चार प्रकारके दान भक्तिपूर्वक पात्रोंको नहीं दिये, अर्थात् निश्चय व्यवहाररत्नत्रयके आराधक जो यती आदिक चार प्रकार संघ

अड़ीं, आ व्याख्यान जाणीने निरंतर शुद्ध आत्मद्रव्यनी भावना करवी ज़ोईअे, अेवुं तात्पर्य छे. १६६-१६७.

उवे दान, पूजा अने पंचपरमेष्ठीओनी वंदना आदिउप परंपराअे मुक्तिनुं कारण अेवा श्रावकधर्मनुं कथन करे छे :—

भावार्थ :—निश्चय व्यवहाररत्नत्रयना आराधक मुनिवरादि चतुर्विध संघमां स्थित पात्रोने आहारदान, अभयदान, औषधदान अने शास्त्रदान अे यार प्रकारना दान आप्यां

४८२]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : द्रोणी-१६८

पात्राणां ण वि पुञ्जित जलधारया सह गन्धाक्षतपुष्पाद्यष्टविधपूजया न पूजितः। कोऽसौ। जिण-णाहु देवेन्द्रधरणेन्द्रनरेन्द्रपूजितः केवलज्ञानाद्यनन्तगुणपरिपूर्णः पूज्यपदस्थितो जिननाथः पंच ण वंदिय पञ्च न वन्दिताः। के ते। परम-गुरु त्रिभुवनाधीशवन्द्यपदस्थिता अर्हत्सिद्धाः त्रिभुवनेशवन्द्यमोक्षपदाराधकाः आचार्योपाध्यायसाधवश्चेति पञ्च गुरवः, किमु होसइ सिव-लाहु शिवशब्दवाच्यमोक्षपदस्थितानां तदाराधकानामाचार्यादीनां च यथायोग्यं दानपूजावन्दनादिकं न कृतम्, कथं शिवशब्दवाच्यमोक्षसुखस्य लाभो भविष्यति न कथमपीति। अत्रेदं व्याख्यानं ज्ञात्वा उपासकाव्याख्यानं ज्ञात्वा उपासकाध्ययनशास्त्रकथितमार्गेण विधिद्रव्यदातृपात्रलक्षणविधानेन दानं दातव्यं पूजावन्दनादिकं च कर्तव्यमिति भावार्थः॥१६८॥

उनको चार प्रकारका दान भक्तिकर नहीं दिया, और भूखे जीवोंको करुणाभावसे दान नहीं दिया। इन्द्र, नागेन्द्र, नरेन्द्र आदिकर पूज्य केवलज्ञानादि अनंतगुणोंकर पूर्ण जिननाथकी पूजा नहीं कीं; जल, चन्दन, अक्षत, पुष्प, नैवेद्य, दीप, धूप फलसे पूजा नहीं की; और तीन लोककर वंदने योग्य ऐसे अरहंत, सिद्ध, आचार्य, उपाध्याय, साधु इन पाँचपरमेष्ठियोंकी आराधना नहीं की। सो हे जीव, इन कार्योंके बिना तुझे मुक्तिका लाभ कैसे होगा? क्योंकि मोक्षकी प्राप्तिके ये ही उपाय हैं। जिनपूजा, पंचपरमेष्ठीकी वंदना, और चार संघको चार प्रकारका दान, इन बिना मुक्ति नहीं हो सकती। ऐसा व्याख्यान जानकर सातवें उपासकाध्ययन अंगमें कही गई जो दान, पूजा, वंदनादिककी विधि वही करने योग्य है। शुभ विधिसे न्यायकर उपार्जन किया अच्छा द्रव्य वह दातारके अच्छे गुणोंको धारणकर विधिसे पात्रको देना, जिनराजकी पूजा करना, और पंचपरमेष्ठीकी वंदना करना, ये ही व्यवहारनयकर कल्याणके उपाय हैं॥१६८॥

नडि, देवेन्द्र, धरणेन्द्र अने नरेन्द्रथी पूजित, केवणज्ञानादि अनंत गुणोथी परिपूर्णा, पूज्यपदमां स्थित जिननाथने जलधारा सडित, गंध, अक्षत, पुष्प आदि अष्टविध पूजाथी (जल, चंदन, अक्षत, इण, नैवेद्य, दीप, धूप, इणथी) पूज्या नडि, अने त्रण (भुवनना अधिपतिथी वंदपदमां स्थित अेवा अर्हंत, सिद्ध अने त्रण (भुवनना) ँशथी वंद मोक्षपदना आराधक, आचार्य, उपाध्याय अने साधु अे पांय गुरुओने वंदन कर्युं नडि, 'शिव' शब्दथी वाच्य अेवा मोक्षपदमां स्थित अर्हंत अने सिद्धने अने तेमना आराधक आचार्यादिने यथायोग्य दान, पूजा, वंदना आदि कर्यां नडि तो केवी रीते 'शिव' शब्दथी वाच्य अेवा मोक्षसुखनी प्राप्ति थशे? कोर्ष पण रीते थशे नडि.

अडीं, आ व्याख्यान जाणीने उपासकाध्ययन शास्त्रमां कडेला मार्ग प्रमाणे विधि, द्रव्य, दाता, पात्रना लक्षणानुसारे दान देवुं जेथेअे अने पूजावंदनादि करवा जेथेअे, अेवो भावार्थ छे. १६८.

अथ निश्चयेन चिन्तारहितध्यानमेव मुक्तिकारणमिति प्रतिपादयति चतुष्कलेन—

३००) अद्भुत्मीलिय-लोयणिहिं जोउ किं झंपियएहिं ।

एमुइ लब्भइ परम-गइ णिच्चिंतिं ठियएहिं ॥१६६॥

अर्धोन्मीलितलोचनाभ्यां योगः किं झंपिताभ्याम् ।

एवमेव लभ्यते परमगतिः निश्चिन्तं स्थितैः ॥१६६॥

अद्भुत्मीलिय-लोयणिहिं अर्धोन्मीलितलोचनपुटाभ्यां जोउ किं योगो ध्यानं किं भवति अपि तु नैव । न केवलमर्धोन्मीलिताभ्याम् । झंपियएहिं झंपिताभ्यामपि लोचनाभ्यां नैवेति । तर्हि कथं लभ्यते । एमुइ लब्भइ एवमेव लभ्यते लोचनपुटनिमीलनोन्मीलननिरपेक्षैः । का लभ्यते । परम-गइ केवल ज्ञानादिपरमगुणयोगात्परमगतिर्मोक्षगतिः । कैः लभ्यते णिच्चिंतिं ठियएहिं ख्यातिपूजालाभप्रभृतिसमस्तचिन्ताजालरहितैः पुरुषैश्चिन्तारहितैः स्वशुद्धात्मरूप-स्थितैश्चत्यभिप्रायः ॥१६६॥

अथ—

आगे निश्चयसे चिन्ता रहित ध्यान ही मुक्तिका कारण है, ऐसा कहते हैं—

गाथा-१६९

अन्वयार्थः—[अर्धोन्मीलितलोचनाभ्यां] आधे ऊघड़े हुए नेत्रोंसे अथवा [झंपिताभ्याम्] बंद हुए नेत्रोंसे [किं] क्या [योगः] ध्यानकी सिद्धि होती है, कभी नहीं। [निश्चिन्तं स्थितैः] जो चिन्ता रहित एकाग्रमें स्थित हैं, उनको [एवमेव] इसी तरह [लभ्यते परमगतिः] स्वयमेव परमगति (मोक्ष) मिलती है ॥

भावार्थः—ख्याति (बड़ाई) पूजा (अपनी प्रतिष्ठा) और लाभ इनको आदि लेकर समस्त चिन्ताओंसे रहित जो निश्चित पुरुष हैं, वे ही शुद्धात्मस्वरूपमें स्थिरता पाते हैं, उन्हींके ध्यानकी सिद्धि है, और वे ही परमगतिके पात्र हैं ॥१६९॥

आगे फिर भी चिन्ताका ही त्याग बतलाते हैं—

उवे निश्चयथी चिंता रहित ध्यान ज मुक्तिनुं कारण छे, अम यार गाथासूत्रोथी कडे छे :—

उवे, इरी पण चिंतानो ज त्याग करवानुं कडे छे :—

३०१) जोइय मिल्लहि चिन्त जइ तो तुट्टइ संसारु ।

चिंतासत्तउ जिणवरु वि लहइ ण हंसाचारु ॥१७०॥

योगिन् मुञ्चसि चिन्तां यदि ततः त्रुट्यति संसारः ।

चिन्तासक्तो जिनवरोऽपि लभते न हंसाचरम् ॥१७०॥

जोइय इत्यादि। जोइय हे योगिन् मिल्लहि मुञ्चसि। काम्। चिन्तारहिता-
द्विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावात्परमात्मपदार्थाद्विलक्षणां चिन्त जइ यदि चेत् तो ततश्चिन्ता-
भावात्। किं भवति। तुट्टइ नश्यति। स कः। संसारु निःसंसारत् शुद्धात्मद्रव्याद्विलक्षणा
द्रव्यक्षेत्रकालादिभेदभिन्नः पञ्चप्रकारः संसारः। यतः कारणात्। चिंतासत्तउ जिणवरु वि
छद्मस्थावस्थायां शुभाशुभचिन्तासक्तो जिनवरोऽपि लहइ ण लभते न। कम्। हंसाचारु
संशयविभ्रमविमोहरहितानन्तज्ञानादिनिर्मलगुणयोगेन हंस इव हंसः परमात्मा तस्याचारं

गाथा-१७०

अन्वयार्थः—[योगिन्] हे योगी, [यदि] जो तू [चिंतां मुञ्चसि] चिन्ताओंको
छोड़ेगा [ततः] तो [संसारः] संसारका भ्रमण [त्रुट्यति] छूट जायेगा, क्योंकि
[चिंतासक्तः] चिन्तामें लगे हुए [जिनवरोऽपि] छद्मस्थ अवस्थावाले तीर्थकरदेव भी
[हंसाचारम् न लभते] परमात्माके आचरणरूप शुद्ध भावोंको नहीं पाते।

भावार्थः—हे योगी, निर्मल ज्ञान दर्शन स्वभाव परमात्मपदार्थसे पराङ्मुख जो चिंता-
जाल उसे छोड़ेगा, तभी चिंताके अभावसे संसार भ्रमण टूटेगा। शुद्धात्मद्रव्यसे विमुख द्रव्य,
क्षेत्र, काल, भव, भावरूप पाँच प्रकारके संसारसे तू मुक्त होगा। जब तक चिंतावान् है, तब
तक निर्विकल्प ध्यानकी सिद्धि नहीं हो सकती। दूसरोंकी तो क्या बात है, जो तीर्थकरदेव भी
केवल अवस्थाके पहले जब तक कुछ शुभाशुभ चिन्ताकर सहित हैं, तब तक वे भी रागादि
रहित शुद्धोपयोग परिणामोंको नहीं पा सकते। संशय विमोह विभ्रम रहित अनंत ज्ञानादि

भावार्थः—विशुद्धज्ञान, विशुद्धदर्शन जेनो स्वभाव छे अेवा, चिंतारहित
परमात्मपदार्थथी विलक्षण चिंताने जो तुं छोडीश तो चिंताना अत्मावथी निःसंसार
शुद्धात्मद्रव्यथी विलक्षण, द्रव्य, क्षेत्र, काणादि पांय प्रकारना भेदथी भेदवाणो संसार नाश पामे
छे. कारण के छद्मस्थ अवस्थां शुभाशुभ चिंतासक्त जिनवर पण संशय, विभ्रम,
विमोहरहित अनंतज्ञानादि निर्मण गुणवाणा छोवाथी जे उंस जेवो छे अेवो जे परमात्मा तेना
आयारने रागादि रहित शुद्धात्मपरिणामने-पामता नथी.

અધિકાર-૨ : દોહા-૧૭૧]

પરમાત્મપ્રકાશ:

[૪૯૫

રાગાદિરહિતં શુદ્ધાત્મપરિણામમિતિ। અત્રેદં વ્યાખ્યાનં જ્ઞાત્વા દૃષ્ટશ્રુતાનુભૂતભોગાકાંક્ષા-
પ્રભૃતિસમસ્તચિન્તાજાલં ત્યક્ત્વાપિ ચિન્તારહિતે શુદ્ધાત્મતત્ત્વે સર્વતાત્પર્યેણ ભાવના કર્તવ્યેતિ
તાત્પર્યમ્ ॥૧૭૦॥

અથ—

૩૦૨) જોડ્ય દુમ્મડ કવુણ તુહં ભવકારણિ વવહારિ ।

બંધુ પવંચહિં જો રહિહ સો જાણિવિ મણુ મારિ ॥૧૭૧॥

યોગિન્ દુર્મતિઃ કા તવ ભવકારણે વ્યવહારે ।

બ્રહ્મ પ્રપંચૈર્યદ્ રહિતં તત્ જ્ઞાત્વા મનો મારય ॥૧૭૧॥

જોડ્ય ઇત્યાદિ। જોડ્ય હે યોગિન્ દુમ્મડ કવુણ તુહં દુર્મતિઃ કા તવેયં ભવકારણિ

નિર્મલગુણ સહિત હંસકે સમાન ઉજ્જ્વલ પરમાત્માકે શુદ્ધ ભાવ હૈં, વે ચિંતાકે બિના છોડે નહીં
હોતે। તીર્થંકરદેવ થી મુનિ હોકે નિશ્ચિંતં વ્રત ધારણ કરતે હૈં, તથી પરમહંસ દશા પાતે હૈં, ઇસા
વ્યાખ્યાન જાનકર દેખે, સુને, ભોગે હુણ ભોગોંકી વાંછા આદિ સમસ્ત ચિંતા-જાલકો છોડકર
પરમ નિશ્ચિંતં હો, શુદ્ધાત્મકી ભાવના કરના યોગ્ય હૈ ॥૧૭૦॥

આગે શ્રીગુરુ મુનિયોંકો ઉપદેશ દેતે હૈં, કિ મનકો મારકર પરબ્રહ્મકા ધ્યાન કરો—

ગાથા-૧૭૧

અન્વયાર્થ :—[યોગિન્] હે યોગી, [તવ કા દુર્મતિઃ] તેરી ક્યા ખોટી બુદ્ધિ હૈ, જો
તૂ [ભવકારણે વ્યવહારે] સંસારકે કારણ ઉદ્દમરૂપ વ્યવહાર કરતા હૈ। અબ તૂ [પ્રપંચૈઃ રહિતં]
માયાજાલરૂપ પાખંડોંસે રહિત [યત્ બ્રહ્મ] જો શુદ્ધાત્મા હૈ, [તત્ જ્ઞાત્વા] ડસકો જાનકર
[મનો મારય] વિકલ્પ-જાલરૂપી મનકો માર।

ભાવાર્થ :—વીતરાગ સ્વસંવેદનજ્ઞાનસે શુદ્ધાત્માકો જાનકર શુભાશુભ વિકલ્પ-

અહીં, આ વ્યાખ્યાન જાણીને દૃષ્ટ, શ્રુત, અનુભૂત, (દેખેલા, સાંભળેલા અને
અનુભવેલા) ભોગોની આકાંક્ષાથી માંડીને સમસ્ત ચિંતાજાળને છોડીને પણ ચિંતા રહિત
શુદ્ધાત્મતત્ત્વમાં સર્વ તાત્પર્યથી ભાવના કરવી જોઈએ, એવું તાત્પર્ય છે. ૧૭૦.

વળી (હવે શ્રીગુરુ મુનિઓને ઉપદેશ આપે છે કે મનને મારીને પરબ્રહ્મનું ધ્યાન
કરો) :—

ભાવાર્થ :—હે યોગી! તારી આ કેવી દુર્બુદ્ધિ છે કે ભવરહિત અને શુભાશુભ

૪૯૬]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૨ : દોહા-૧૭૨

વવહારિ ભવરહિતાત્ શુભાશુભમનવચનકાયવ્યાપારરૂપવ્યવહારવિલક્ષણાચ્ચ સ્વશુદ્ધાત્મદ્રવ્યાત્પ્રતિ-
પક્ષભૂતે પચ્ચપ્રકારસંસારકારણે વ્યવહારે। તર્હિ કિં કરોમિતિ ચેત્। વંભુ બ્રહ્મશબ્દવાચ્યં
સ્વશુદ્ધાત્માનં જ્ઞાત્વા। કથંભૂતં યત્। પવંચહિ જો રહિત પ્રપંચૈર્માયાપાખણ્ડૈઃ યદ્રહિતમ્। સો
જાણિવિ તં નિજશુદ્ધાત્માનં વીતરાગસ્વસંવેદનજ્ઞાનેન જ્ઞાત્વા। પશ્ચાત્કિં કુરુ। મણુ મારિ
અનેકમાનસવિકલ્પજાલરહિતે પરમાત્મનિ સ્થિત્વા શુભાશુભવિકલ્પજાલરૂપં મનો મારય
વિનાશયેતિ ભાવાર્થઃ ॥૧૭૧॥

અથ—

૩૦૩) સર્વહિં રાયહિં છહિં રસહિં પંચહિં રૂવહિં જંતુ।

ચિત્તુ ણિવારિવિ જ્ઞાહિ તુહું અપ્પા દેઝ અણંતુ ॥૧૭૨॥

સર્વેઃ રાગૈઃ ષડ્ભિઃ રસૈઃ પચ્ચભિઃ રૂપૈઃ ગચ્છત્।

ચિત્તં નિવાર્ય ધ્યાય ત્વં આત્માનં દેવમનન્તમ્ ॥૧૭૨॥

જાલરૂપ મનકો મારો। મનકે બિના વશ કિયે નિર્વિકલ્પધ્યાનકી સિદ્ધિ નહીં હોતી। મનકે
અનેક વિકલ્પ-જાલોંસે જો શુદ્ધ આત્મા ડસમેં નિશ્ચલતા તમી હોતી હૈ, જબ કિ મનકો મારકે
નિર્વિકલ્પ દશાકો પ્રાપ્ત હોવે। ડસલિયે સકલ શુભાશુભ વ્યવહારકો છોડકે શુદ્ધાત્માકો
જાનો ॥૧૭૧॥

આગે યહી કહતે હૈં, કિ સબ વિષયોંકો છોડકર આત્મદેવકો ધ્યાવો—

ગાથા-૧૭૨

અન્વચાર્થ :—હે પ્રભાકરભટ્ટ, [ત્વં] તૂ [સર્વેઃ રાગૈઃ] સબ શુભાશુભ રાગોંસે, [ષડ્ભિઃ
રસૈઃ] છહોં રસોંસે, [પંચભિઃ રસૈઃ] પાંચ રસોંસે [ગચ્છત્ ચિત્તં] ચલાયમાન ચિત્તકો [નિવાર્ય]
રોકકર [અનંતમ્] અનંતગુણવાલે [આત્માનં દેવમ્] આત્મદેવકા [ધ્યાય] ચિંતવન કર।

મનવચનકાયાના વ્યાપારરૂપ વ્યવહારથી વિલક્ષણ એવા શુદ્ધ આત્મદ્રવ્યથી પ્રતિપક્ષભૂત પાંચ
પ્રકારના સંસારના કારણરૂપ વ્યવહારમાં પ્રવર્તે છે! હવે હું શું કરું? એવા પ્રશ્નના જવાબમાં
શ્રીગુરુ કહે છે કે “બ્રહ્મ” શબ્દથી વાચ્ય એવા સ્વશુદ્ધ આત્માને જાણીને-જે પ્રપંચથી-માયા
પાખંડથી-રહિત છે તે નિજશુદ્ધઆત્માને વીતરાગ સ્વસંવેદનરૂપ જ્ઞાનથી જાણીને મનના અનેક
વિકલ્પજાળથી રહિત પરમાત્મામાં સ્થિત થઈને શુભાશુભ વિકલ્પજાળરૂપ મનને મારો-મનનો
વિનાશ કરો, એ ભાવાર્થ છે. ૧૭૧.

વળી, હવે ફરી એ જ વાત કહે છે કે સર્વ વિષયોને છોડીને આત્મદેવને ધ્યાવો :—

४८८]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : ६०६-१७३]

येन स्वरूपेण ध्यायते आत्मा एषः अनन्तः ।

तेन स्वरूपेण परिणमति यथा स्फटिकमणिः मन्त्रः ॥१७३॥

जेण इत्यादि। तेण सरूविं परिणवइ तेन स्वरूपेण परिणमति। कोऽसौ कर्ता। अप्पा आत्मा एहु एष प्रत्यक्षीभूतः। पुनरपि किंविशिष्टः। अणंतु वीतरागानाकुलत्व-लक्षणानन्तसुखाद्यनन्तशक्तिपरिणतत्वादनन्तः। तेन केन। जेण सरूविं झाइयइ येन शुभाशुभशुद्धोपयोगरूपेण ध्यायते चिन्त्यते। दृष्टान्तमाह। जह फलिहउ-मणि मंतु यथा स्फटिकमणिः जपापुष्पाद्युपाधिपरिणतः गारुडादिमन्त्रो वेति। अत्र विशेषव्याख्यानं तु—“येन येन स्वरूपेण युज्यते यन्त्रवाहकः। तेन तन्मयतां याति विश्वरूपो मणिर्यथा॥” इति

गाथा-१७३

अन्वयार्थः—[एषः] यह प्रत्यक्षरूप [अनंतः] अविनाशी [आत्मा] आत्मा [येन स्वरूपेण] जिस स्वरूपसे [ध्यायते] ध्याया जाता है, [तेन स्वरूपेण] उसी स्वरूप [परिणमति] परिणमता है, [यथा स्फटिकमणिः मन्त्रः] जैसे स्फटिकमणि और गारुड़ी आदि मंत्र हैं।

भावार्थः—यह आत्मा शुभ, अशुभ, शुद्ध इन तीन उपयोगरूप परिणमता है। जो अशुभोपयोगका ध्यान करे, तो पापरूप परिणवे, शुभोपयोगका ध्यान करे, तो पुण्यरूप परिणवे, और जो शुद्धोपयोगको ध्यावे, तो परमशुद्धरूप परिणमन करता है। जैसे स्फटिकमणिके नीचे जैसा डंक लगाओ, अर्थात् श्याम, हरा, पीला, लालमेंसे जैसा लगाओ, उसी रूप स्फटिकमणि परिणमता है, हरे डंकसे हरा और लालसे लाल भासता है। उसी तरह जीवद्रव्य जिस उपयोगरूप परिणमता है, उसीरूप भासता है। और गारुड़ी आदि मंत्रोंमेंसे गारुडीमंत्र गरुडरूप

भावार्थः—जेवी रीते स्फटिकमणि जपापुष्पादिनी उपाधिथी ते उपाधिऽपे परिणमे छे अने जेवी रीते गारुडादिमंत्र गारुडादिऽपे भासे छे तेवी रीते वीतराग अनाकुणता जेनुं लक्षण छे अेवा अनंतसुष्पादि अनंतशक्तिऽपे परिणत उोवाथी जे अनंत छे अेवो आ प्रत्यक्षगोचर आत्मा जे शुभ, अशुभ, शुद्धउपयोगऽपे चिन्तववाभां आवे ते स्वऽपे परिणमे छे.

अडीं, विशेष व्याख्यान पण छे—“येन येन स्वरूपेण युज्यते यन्त्रवाहकः। तेन तन्मयतां याति विश्वरूपो मणिर्यथा॥” (अभितगति योगसार ८. ५१) [अर्थः—विश्वऽपधारी स्फटिकनी जेम (जेवी रीते स्फटिकमणि सर्व पदार्थोना रंगऽपे परिणमे छे तेवी रीते) जे जे स्वऽपे आत्मा परिणमे छे ते ते ऽपे आत्मा तन्मयी थई जाय छे.]

अधिकार-२ : ६०६-१७४]

परमात्मप्रकाशः

[४८८

श्लोकार्थकथितदृष्टान्तेन ध्यातव्यः। इदमत्र तात्पर्यम्। अयमात्मा येन येन स्वरूपेण चिन्त्यते तेन तेन परिणमतीति ज्ञात्वा शुद्धात्मपदप्राप्त्यर्थिभिः समस्तरागादिविकल्पसमूहं त्यक्त्वा शुद्धरूपेणैव ध्यातव्य इति॥१७३॥

अथ चतुष्पादिकां कथयति—

३०५) एहु जु अप्पा सो परमप्पा कम्म-विसेसेँ जायउ जप्पा ।

जामइँ जाणइ अप्पेँ अप्पा तामइँ सो जि देउ परमप्पा ॥१७४॥

एष यः आत्मा स परमात्मा कर्मविशेषेण जातः जाप्यः ।

यदा जानाति आत्मना आत्मानं तदा स एव देवः परमात्मा ॥१७४॥

भासता है, जिससे कि सर्प डर जाता है। ऐसा ही कथन अन्य ग्रंथोंमें भी कहा है, कि जिस जिस रूपसे आत्मा परिणमता है, उस उस रूपसे आत्मा तन्मयी हो जाता है, जैसे स्फटिकमणि उज्वल है, उसके नीचे जैसा डंक लगाओ, वैसा ही भासता है। ऐसा जानकर आत्माका स्वरूप जानना चाहिये। जो शुद्धात्मपदकी प्राप्तिके चाहनेवाले हैं, उनको यही योग्य है, कि समस्त रागादिक विकल्पोंके समूहको छोड़कर आत्माके शुद्ध रूपको ध्यावें और विकारों पर दृष्टि न रक्खें ॥१७३॥

आगे चतुष्पदछंदमें आत्माके शुद्ध स्वरूपको कहते हैं—

गाथा—१७४

अन्वयार्थः—[एष यः आत्मा] यह प्रत्यक्षीभूत स्वसंवेदनज्ञानकर प्रत्यक्ष जो आत्मा [स परमात्मा] वही शुद्धनिश्चयनयकर अनंत चतुष्टयस्वरूप क्षुधादि अठारह दोष रहित निर्दोष परमात्मा है, वह व्यवहारनयकर [कर्मविशेषेण] अनादि कर्मबंधके विशेषसे [जाप्यः जातः] पराधीन हुआ दूसरेका जाप करता है; परंतु [यदा] जिस समय [आत्मना] वीतराग निर्विकल्प स्वसंवेदनज्ञानकर [आत्मानं] अपनेको [जानाति] जानता है, [तदा] उस समय [स एव]

એ શ્લોકાર્થમાં કહેલા દૃષ્ટાંતથી (આત્મા) ધ્યાવવા યોગ્ય છે (ચિંતવવા યોગ્ય છે).

અહીં, તાત્પર્ય એમ છે કે આ આત્મા જે જે સ્વરૂપે ચિંતવવામાં આવે છે તે તે સ્વરૂપે પરિણમે છે એમ જાણીને શુદ્ધઆત્મપદની પ્રાપ્તિના અર્થીએ સમસ્ત રાગાદિ વિકલ્પના સમૂહને છોડીને (આત્માને) શુદ્ધરૂપે જ ધ્યાવવો જોઈએ. ૧૭૩.

હવે, ચતુષ્પદોનું કથન કરે છે :—(હવે ચાર સૂત્રો કહે છે) :—

૫૦૦]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૨ : દોહા-૧૭૪

एहु इत्यादि। एहु जु एष यः प्रत्यक्षीभूतः अप्या ^१स्वसंवेदनप्रत्यक्ष आत्मा। स कथंभूतः। सो परमप्या शुद्धनिश्चयेनानन्तचतुष्टयस्वरूपः क्षुधाद्यष्टादशदोषरहितः स निर्दोषि-परमात्मा कम्म-विसेसें जायउ जप्पा व्यवहारनयेनादिकर्मबन्धनविशेषेण स्वकीयबुद्धिदोषेण जात उत्पन्नः कथंभूतो जातः जाय्यः पराधीनः जामइं जाणइ यदा काले जानाति। केन कम्। अप्पे अप्पा वीतरागनिर्विकल्पस्वसंवेदनज्ञानपरिणतेनात्मना निजशुद्धात्मानं तामइं तस्मिन् स्वशुद्धात्मानुभूतिकाले सो जि स एवात्मा देउ निजशुद्धात्मभावनोत्थवीतराग-सुखानुभवेन दीव्यति क्रीडतीति देवः परमाराध्यः। किंविशिष्टो देवः। परमप्या शुद्धनिश्चयेन मुक्तिगत-परमात्मसमानः। अयमत्र भावार्थः। यद्येवंभूतः परमात्मा शक्तिरूपेण देहमध्ये नास्ति तर्हि केवलज्ञानोत्पत्तिकाले कथं व्यक्तीभविष्यतीति॥१७४॥

अथ तमेवार्थं व्यक्तीकरोति—

यह आत्मा ही [परमात्मा] परमात्मा देव है।

भावार्थ :—निज शुद्धात्माकी भावनासे उत्पन्न हुआ जो परम आनंद उसके अनुभवमें क्रीडा करनेसे देव कहा जाता है, यही आराधने योग्य है। जो आत्मदेव शुद्ध निश्चयनयकर भगवान् केवलीके समान है। ऐसा परमात्मदेव शक्तिरूपसे देहमें हैं, जो देहमें न होवे, तो केवलज्ञानके समय कैसे प्रगट होवे॥१७४॥

आगे इसी अर्थको प्रगटपनेसे दृढ़ करते हैं—

ભાવાર્થ :—આ સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષ આત્મા શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી અનંતચતુષ્ટયસ્વરૂપ ક્ષુધાઆદિ અઢાર દોષ રહિત નિર્દોષ પરમાત્મા-તે વ્યવહારનયથી અનાદિકર્મબંધનના વિશેષથી પોતાની બુદ્ધિના દોષથી પરાધીન થયો છે.

પરંતુ જ્યારે વીતરાગનિર્વિકલ્પસ્વસંવેદનજ્ઞાનરૂપે પરિણત આત્મા વડે નિજશુદ્ધ-આત્માને જાણે છે ત્યારે તે સ્વશુદ્ધઆત્માની અનુભૂતિના સમયે તે જ આત્મા નિજ-શુદ્ધઆત્માની ભાવનાથી ઉત્પન્ન વીતરાગ સુખાનુભવથી શોભે છે, ક્રીડા કરે છે તે દેવ છે કે જે પરમઆરાધ્ય છે; તે દેવ શુદ્ધનિશ્ચયનયથી મુક્તિગત પરમાત્મા સમાન છે.

અહીં, ભાવાર્થ એમ છે કે જો આવો પરમાત્મા શક્તિરૂપે દેહમાં ન હોય તો કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિકાળે તેની વ્યક્તિ કેવી રીતે થાય? ॥૧૭૪.

હવે, તે જ અર્થને પ્રગટ કરે છે :—

૧. અહીં 'સ્વસંવેદન જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ' હોવું જોઈએ.

૩૦૬) જો પરમપ્પા ણાણમઝ સો હઉં દેઝ અણંતુ ।

જો હઉં સો પરમપ્પુ પરુ એહઝ ભાવિ ણિભંતુ ॥૧૭૫॥

ય: પરમાત્મા જ્ઞાનમય: સ અહં દેવ: અનન્ત: ।

ય: અહં સ પરમાત્મા પર: ઇત્થં ભાવય નિર્ભાન્ત: ॥૧૭૫॥

જો પરમપ્પા ઇત્યાદિ । જો પરમપ્પા ય: કશ્ચિત્ પ્રસિદ્ધ: પરમાત્મા સર્વોત્કૃષ્ટાનન્તજ્ઞાનાદિરૂપા મા લક્ષ્મીર્યસ્ય સ ભવતિ પરમશ્રાસાવાત્મા ચ પરમાત્મા ણાણમઝ જ્ઞાનેન નિવૃત્ત: જ્ઞાનમય: સો હઝં યદ્યપિ વ્યવહારેણ કર્માવૃત્તસ્તિષ્ઠામિ તથાપિ નિશ્ચયેન સ એવાહં પૂર્વોક્ત: પરમાત્મા । કથંભૂત: । દેઝ પરમારાધ્ય: । પુનરપિ કથંભૂત: । અણંતુ અનન્તસુખાદિગુણાસ્પદત્વાદનન્ત: । જો ઁ સો પરમપ્પુ યોઽહં સ્વદેહસ્થો નિશ્ચયેન પરમાત્મા સ

ગાથા-૧૭૫

અન્વયાર્થ :—[ય: પરમાત્મા] જો પરમાત્મા [જ્ઞાનમય:] જ્ઞાનસ્વરૂપ હૈ, [સ અહં] વહ મૈં હી હૂં, જો કિ [અનંત દેવ:] અવિનાશી દેવસ્વરૂપ હૂં, [ય અહં] જો મૈં હૂં [સ પર: પરમાત્મા] વહી ઉત્કૃષ્ટ પરમાત્મા હૈ । [ઇત્થં] ઇસપ્રકાર [નિર્ભાન્ત:] નિસ્સંદેહ [ભાવય] તૂ ભાવના કર ।

ભાવાર્થ :—જો કોઈ એક પરમાત્મા પરમ પ્રસિદ્ધ સર્વોત્કૃષ્ટ અનંતજ્ઞાનાદિરૂપ લક્ષ્મીકા નિવાસ હૈ, જ્ઞાનમયી હૈ, વૈસા હી મૈં હૂં । યદ્યપિ વ્યવહારનયકર મૈં કર્મોસે બંધા હુઆ હૂં, તો થી નિશ્ચયનયકર મેરે બંધ મોક્ષ નહીં હૈ, જૈસા ભગવાન્કા સ્વરૂપ હૈ, વૈસા હી મેરા સ્વરૂપ હૈ । જો આત્મદેવ મહામુનિયોંકર પરમ આરાધને યોગ્ય હૈ, ઓર અનંત સુખ આદિ ગુણોંકા નિવાસ હૈ । ઇસસે યહ નિશ્ચય હુઆ કિ જૈસા પરમાત્મા વૈસા યહ આત્મા ઓર જૈસા યહ આત્મા હૈ, વૈસા હી પરમાત્મા હૈ । જો પરમાત્મા હૈ । વહ મૈં હૂં, ઓર જો મૈં હૂં, વહી પરમાત્મા હૈ । અહં યહ

ભાવાર્થ :—‘પરા’ અર્થાત્ સર્વોત્કૃષ્ટ-અનંતજ્ઞાનાદિરૂપ ‘મા’ અર્થાત્ લક્ષ્મી જેને છે તે ‘પરમ’ છે, અને પરમ એવો આત્મા તે ‘પરમાત્મા છે’ કે જે ‘જ્ઞાનમય’ અર્થાત્ જ્ઞાનથી રચાયેલ છે; જો કે હું વ્યવહારથી કર્મ વડે અવરાયેલો છું તોપણ, નિશ્ચયથી પૂર્વોક્ત પ્રસિદ્ધ (જ્ઞાનમય) પરમાત્મા છું કે જે ‘દેવ’ અર્થાત્ પરમ આરાધ્ય છે અને અનંત સુખાદિ ગુણોંનું સ્થાન હોવાથી ‘અનંત’ છે—તે જ હું છું. સ્વદેહમાં રહેલો હું નિશ્ચયથી પરમાત્મા છું, તેના જેવા જ મુક્તિપ્રાપ્ત પરમાત્મા છે જે પરમગુણયુક્ત હોવાથી ‘ઉત્કૃષ્ટ’ છે—આવા પરમાત્માને, હે પ્રભાકરભટ્ટ! તું સંશયરહિત થયો થકો ભાવ.

402]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-2 : द्रोणी-१७६]

एव तत्सदश एव मुक्तिगतपरमात्मा। कथंभूतः। परु परमगुणयोगात् पर उत्कृष्टः एहउ भावि इत्थंभूतं परमात्मानं भावय। हे प्रभाकरभट्ट। कथंभूतः सन्। णिभंतु भ्रान्तिरहितः संशयरहितः सन्निति। अत्र स्वदेहेऽपि शुद्धात्मास्तीति निश्चयं कृत्वा मिथ्यात्वाद्युपशमवशेन केवलज्ञानाद्युत्पत्तिबीजभूतां कारणसमयसाराख्यामागमभाषया वीतरागसम्यक्त्वादिरूपां शुद्धात्मैक-देशव्यक्तिं लब्ध्वा सर्वतात्पर्येण भावना कर्तव्येत्यभिप्रायः॥१७५॥

अथामुमेवार्थं दृष्टान्तदार्ष्टान्ताभ्यां समर्थयति—

३०७) णिम्मल-फलिहँ जेम जिय भिण्णउ परकिय-भाउ ।

अप्प-सहावहँ तेम मुणि सयलु वि कम्म-सहाउ ॥१७६॥

निर्मलस्फटिकाद् यथा जीव भिन्नः परकृतभावः ।

आत्मस्वभावात् तथा मन्यस्व सकलमपि कर्मस्वभावम् ॥१७६॥

शब्द देहमें स्थित आत्माको कहता है। और सः यह शब्द मुक्ति प्राप्त परमात्मामें लगाना। जो परमात्मा वह मैं हूँ, और मैं हूँ सो परमात्मा—यही ध्यान हमेशा करना। वह परमात्मा परमगुणके संबंधसे उत्कृष्ट है। श्रीयोगीन्द्राचार्य प्रभाकरभट्टसे कहते हैं, कि हे प्रभाकरभट्ट, तू सब विकल्पोंको छोड़कर केवल परमात्माका ध्यान कर। निस्संदेह होके इस देहमें शुद्धात्मा है, ऐसा निश्चय कर। मिथ्यात्वादि सब विभावोंकी उपशमताके वशसे केवलज्ञानादि उत्पत्तिका जो कारण समयसार (निज आत्मा) उसीकी निरन्तर भावना करनी चाहिये। वीतराग सम्यक्त्वादिरूप शुद्ध आत्माका एकदेश प्रगटपनेको पाकर सब तरहसे ज्ञानकी भावना योग्य है ॥१७५॥

आगे इसी अर्थको दृष्टान्त दार्ष्टान्तसे पुष्ट करते हैं—

गाथा—१७६

अन्वयार्थ :—[जीव] हे जीव [यथा] जैसे [परकृतभावः] नीचेके सब डंक

अडीं, पोताना देहमां पण शुद्ध आत्मा छे अेवो निर्णय करीने मिथ्यात्वादि उपशमना वशे केवणज्ञानादिनी उत्पत्तिना बीजरूप, आगमभाषाअे कारणसमयसार नामनी वीतराग सम्यक्त्वादिरूप शुद्धात्माना अेकदेशव्यक्ति पामीने सर्वतात्पर्यथी भावना करवी जेठेअे, अेवो अभिप्राय छे. १७५.

उवे, आ ४ अर्थनुं दृष्टान्त-दार्ष्टान्तथी समर्थन करे छे :—

अधिकार-२ : ६०६-१७७]

परमात्मप्रकाशः

[५०३]

भिण्णउ भिन्नो भवति जिय हे जीव जेम यथा। कोऽसौ कर्ता। परकिय-भाउ जपापुष्पाद्युपाधिरूपः परकृतभावः। कस्मात्सकाशात्। णिम्ल-फलिहहं निर्मलस्फटिकात् तेम तथा भिन्नं मुणि मन्यस्व जानीहि। कम्। सयलु वि कम्म-सहाउ समस्तमपि भावकर्मद्रव्य-कर्मनोकर्मस्वभावम् कस्मात्। सकाशात्। अप्प-सहावहं अनन्तज्ञानादिगुणस्वभावात् परमात्मनः इति भावार्थः ॥१७६॥

अथ तामेव देहात्मनोर्भेदभावनां द्रढयति—

३०८) जेम सहाविं णिम्लउ फलिहउ तेम सहाउ ।

भंतिए मइलु म मण्णि जिय मइलउ देक्खवि काउ ॥१७७॥

यथा स्वभावेन निर्मलः स्फटिकः तथा स्वभावः ।

भ्रान्त्या मलिनं मा मन्यस्व जीव मलिनं दृष्ट्वा कायम् ॥१७७॥

[निर्मलस्फटिकात्] महा निर्मल स्फटिकमणिसे [भिन्नः] जुदे हैं, [तथा] उसी तरह [आत्मस्वभावात्] आत्मस्वभावसे [सकलमपि] सब [कर्मस्वभावम्] शुभाशुभ कर्म [मन्यस्व] भिन्न जानो ।

भावार्थ :—आत्मस्वभाव महानिर्मल है, भावकर्म, द्रव्यकर्म, नोकर्म ये सब जड़ हैं, आत्मा चिद्रूप है। अनंत ज्ञानादि गुणरूप जो चिदानंद उससे तू सकल प्रपंच भिन्न मान ॥१७६॥

आगे देह और आत्मा जुदे-जुदे हैं, यह भेद-भावना दृढ़ करते हैं—

गाथा-१७७

अन्वयार्थ :—[यथा] जैसे [स्फटिकः] स्फटिकमणि [स्वभावेन] स्वभावसे [निर्मलः] निर्मल है, [तथा] उसीतरह [स्वभावः] आत्मा ज्ञान दर्शनरूप निर्मल है। ऐसे आत्मस्वभावको [जीव] हे जीव, [कायम् मलिनं] शरीरकी मलिनता [दृष्ट्वा] देखकर [भ्रान्त्या] भ्रमसे [मलिनं] मैला [मा मन्यस्व] मत मान ।

भावार्थ :—जेवी रीते जपापुष्पादिनी उपाधिउप परकृत भाव निर्मलस्फटिकथी भिन्न छे तेवी रीते समस्त भावकर्म, द्रव्यकर्म, नोकर्मस्वभावने अनंतज्ञानादिगुण-स्वभावभय परमात्माथी भिन्न जाण, ओ भावार्थ छे. १७६.

उवे, ते ज देउ अने आत्मानी भेदभावना दृढ करे छे (उवे देउ अने आत्मा जुदा छे, अेवी भावना करे छे) :—

408]

योगीन्द्रदेवविरचितः [अधिकांश-२ : ६०६-१७८-१८१

जेम इत्यादि। जेम सहाविं णिम्लउ यथा स्वभावेन निर्मलो भवति। कोऽसौ। फलिहउ स्फटिकमणिः तेम तथा निर्मलो भवति। कोऽसौ कर्ता। सहाउ विशुद्धज्ञानरूपस्य परमात्मनः स्वभावः भंतिण् मइलु म मणिण् पूर्वोक्तमात्मस्वभावं कर्मतापन्नं भ्रान्त्या मलिनं मा मन्यस्व जिय हे जीव। किं कृत्वा। मइलउ देवखवि मलिनं दृष्ट्वा। कम् काउ निर्मलशुद्धबुद्धैकस्वभावपरमात्मपदार्थाद्विलक्षणं कायमित्यभिप्रायः॥१७७॥

अथ पूर्वोक्तभेदभावनां रक्तादिवस्त्रदृष्टान्तेन व्यक्तिकरोति चतुष्कलेन—

३०६) रत्तँ वत्थँ जेम बुहु देहु ण मण्णइरत्तु ।

देहिं रत्तिं णाणि तहँ अप्पु ण मण्णइ रत्तु ॥१७८॥

३१०) जिण्णिं वत्थिं जेम बुहु देहु ण मण्णइ जिण्णु ।

देहिं जिण्णिं णाणि तहँ अप्पु ण मण्णइ जिण्णु ॥१७६॥

३११) वत्थु पण्णइ जेम बुहु देहु ण मण्णइ णट्ठु ।

णट्ठे देहे णाणि तहँ अप्पु ण मण्णइ णट्ठु ॥१८०॥

३१२) भिण्णउ वत्थु जि जेम जिय देहहँ मण्णइ णाणि ।

देहु वि भिण्णउँ णाणि तहँ अप्पहँ मण्णइ जाणि ॥१८१॥

रक्तेन वस्त्रेण यथा बुधः देहं न मन्यते रक्तम् ।

देहेन रक्तेन ज्ञानी तथा आत्मानं न मन्यते रक्तम् ॥१७८॥

भावार्थ :—यह काय शुद्ध-बुद्ध परमात्मपदार्थसे भिन्न है, काय मैली है, आत्मा निर्मल है ॥१७७॥

आगे पूर्वकथित भेदविज्ञानकी भावना रक्त पीतादि वस्त्रके दृष्टान्तसे चार दोहोंमें प्रगट करते हैं—

गाथा-१७८-८१

अन्वयार्थ :—[यथा] जैसे [बुधः] कोई बुद्धिमान् पुरुष [रक्ते वस्त्रे] लाल वस्त्रसे

उवे, पूर्वोक्त भेदभावनाने रक्तादि वस्त्रना दृष्टान्तथी यार गाथासूत्रो द्वारा प्रगट करे छे।

जीर्णेन वस्त्रेण तथा बुधः देहं न मन्यते जीर्णम् ।
 देहेन जीर्णेन ज्ञानी तथा आत्मानं न मन्यते जीर्णम् ॥१७६॥
 वस्त्रे प्रणष्टे यथा बुधः देहं न मन्यते नष्टम् ।
 नष्टे देहे ज्ञानी तथा आत्मानं न मन्यते नष्टम् ॥१८०॥
 भिन्नं वस्त्रमेव यथा जीव देहात् मन्यते ज्ञानी ।
 देहमपि भिन्नं ज्ञानी तथा आत्मनः मन्यते जानीहि ॥१८१॥

यथा कोऽपि व्यवहारज्ञानी रक्ते वस्त्रे जीर्णे वस्त्रे नष्टेऽपि स्वकीयवस्त्रे स्वकीयं देहं रक्तं जीर्णं नष्टं न मन्यते तथा वीतरागनिर्विकल्पस्वसंवेदनज्ञानी देहे रक्ते जीर्णे नष्टेऽपि सति व्यवहारेण देहस्थमपि वीतरागचिदानन्दैकपरमात्मानं शुद्धनिश्चयनयेन देहाद्भिन्नं

[देहं रक्तम्] शरीरको लाल [न मन्यते] नहीं मानता, [तथा] उसी तरह [ज्ञानी] वीतराग निर्विकल्प स्वसंवेदनज्ञानी [देह रक्ते] शरीरके लाल होनेसे [आत्मानं] आत्माको [रक्तम् न मन्यते] लाल नहीं मानता । [यथा बुधः] जैसे कोई बुद्धिमान् [वस्त्रे जीर्णे] कपड़ेके जीर्ण (पुराने) होने पर [देहं जीर्णम्] शरीरको जीर्ण [न मन्यते] नहीं मानता, [तथा ज्ञानी] उसी तरह ज्ञानी [देहे जीर्णे] शरीरके जीर्ण होनेसे [आत्मानं जीर्णम् न मन्यते] आत्माको जीर्ण नहीं मानता, [यथा बुधः] जैसे कोई बुद्धिमान् [वस्त्रे प्रणष्टे] वस्त्रके नाश होनेसे [देहं नष्टम्] देहका नाश [न मन्यते] नहीं मानता, [तथा ज्ञानी] उसी तरह ज्ञानी [देहे नष्टे] देहका नाश होनेसे [आत्मानं] आत्माका [नष्टम् न मन्यते] नाश नहीं मानता, [जीव] हे जीव, [यथा ज्ञानी] जैसे ज्ञानी [देहाद् भिन्न एव] देहसे भिन्न ही [वस्त्रम् मन्यते] कपड़ेको मानता है, [तथा ज्ञानी] उसी तरह ज्ञानी [देहमपि] शरीरको भी [आत्मनः भिन्नं] आत्मासे जुदा [मन्यते] मानता है, ऐसा [जानीहि] तुम जानो ।

भावार्थ :—जैसे वस्त्र और शरीर मिले हुए भासते हैं, परंतु शरीरसे वस्त्र जुदा है, उसी तरह आत्मा और शरीर मिले हुए दिखते हैं, परंतु जुदा हैं। शरीरकी रक्ततासे, जीर्णतासे और विनाशसे आत्माकी रक्तता, जीर्णता और विनाश नहीं होता। यह निसंदेह जानो। यह आत्मा

भावार्थ :—जेवी रीते कोठपण व्यवहारज्ञानी (व्यवहारमां कुशल मनुष्य) स्वकीय वस्त्र लाल छोतां, वस्त्र जर्ष थतां, अने वस्त्र नष्ट थतां, स्वकीय देहने लाल, जर्ष अने नष्ट मानतो नथी तेवी रीते वीतराग निर्विकल्प स्वसंवेदनवाणो ज्ञानी देह लाल छोतां, देह जर्ष अने नष्ट थतां, व्यवहारथी देहमां रडेवा छतां पण शुद्ध निश्चयनयथी देहथी भिन्न, अेक (केवण) वीतराग चिदानंदमय परमात्माने लाल, जर्ष के नष्ट मानतो नथी.

५०६]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : द्रोढ-१८२

रक्तं जीर्णं नष्टं न मन्यते इति भावार्थः। अथ मण्णइ मन्यते। कोऽसौ। णाणि देहवस्त्रविषये भेदज्ञानी। किं मन्यते। भिण्णउ भिन्नम्। किम्। वत्थु जि वस्त्रमेव जेम यथा जिय हे जीव। कस्माद्धिन्नं मन्यते। देहहं स्वकीयदेहात्। दृष्टान्तमाह। मण्णइ मन्यते। कोऽसौ। णाणि देहात्मनोर्भेदज्ञानी तहं तथा भिन्नं मन्यते। कमपि देहु वि देहमपि। कस्मात्। अप्पहं निश्चयेन देहविलक्षणाद्व्यवहारेण देहस्थात्सहजशुद्धपरमानन्दैक-स्वभावान्निजपरमात्मनः जाणि जानीहीति भावार्थः॥१७८-८१॥

अथ दुःखजनकदेहघातकं शत्रुमपि मित्रं जानीहीति दर्शयति—

३१३) इहु तणु जीवड तुज्झ रिउ दुक्खइँ जेण जणेइ ।

सो परु जाणहि मित्तु तुहुँ जो तणु एहु हणेइ ॥१८२॥

इयं तनुः जीव तव रिपुः दुःखानि येन जनयति ।

तं परं जानीहि मित्रं त्वं यः तनुमेतां हन्ति ॥१८२॥

रिउ रिपुर्भवति। का। इहु तणु इयं तनुः कर्त्री जीवड हे जीव तुज्झ तव। कस्मात्।

व्यवहारनयकर देहमें स्थित है, तो भी सहज शुद्ध परमानंदरूप निजस्वभावकर जुदा ही है, देहके सुख-दुःख जीवमें नहीं हैं ॥१७८-८१॥

आगे दुःख उत्पन्न करनेवाला शत्रुरूप यह देह है, उसको तू मित्र मत समझ, ऐसा कहते हैं—

गाथा-१८२

अन्वयार्थ :—[जीव] हे जीव, [इयं तनुः] यह शरीर [तव रिपुः] तेरा शत्रु है, [येन] क्योंकि [दुःखानि] दुःखोंको [जनयति] उत्पन्न करता है, [यः] जो [इमां तनुं] इस शरीरका [हन्ति] घात करे, [तं] उसको [त्वं] तुम [परं मित्रं] परममित्र [जानीहि] जानो ।

भावार्थ :—यह शरीर तेरा शत्रु होनेसे दुःख उत्पन्न करता है, इससे तू अनुराग मत

उे ञव! जेवी रीते देह अने वस्त्रनो भेदज्ञानी वस्त्रने स्वकीय देहथी जुहुँ जाणे छे तेवी रीते देह अने आत्मानो भेदज्ञानी देहने निश्चयथी देहथी विलक्षण, व्यवहारथी देहस्थ (व्यवहारे देहमां स्थित) सडज शुद्ध परमानंद जेनो अेक स्वभाव छे अेवा परमात्माथी भिन्न जाणे छे, अेम तुं जाण अेवो भावार्थ छे. १७८-१८१.

उवे दुःखजनक, देहघातक अेवा शत्रुने पण तुं मित्र जाण, अेम दर्शावे छे :—

अधिकार-२ : ६०६-१८३]

परमात्मप्रकाशः

[५०७

दुःखइं जेण जणेइ येन कारणेन दुःखानि जनयति सो परु तं परजनं जाणहि जानीहि। किम्। मित्तु परममित्रं तुहं त्वं कर्ता। यः परः किं करोति। जो तणु एहु हणेइ यः कर्ता तनुमिमां प्रत्यक्षीभूतां हन्तीति। अत्र यदा वैरी देहविनाशं करोति तदा वीतरागचिदानन्दैक-स्वभावपरमात्मतत्त्वभावनोत्पन्नसुखामृतसमरसीभावे स्थित्वा शरीरघातकस्योपरि यथा पाण्डवैः कौरवकुमारस्योपरि द्वेषो न कृतस्तथान्यतपोधनैरपि न कर्तव्य इत्यभिप्रायः॥१८२॥

अथ उदयागते पापकर्मणि स्वस्वभावो न त्याज्य इति मनसि संप्रधार्य सूत्रमिदं कथयति—

३१४) उदयहँ आणिवि कम्मु मइँ जं भुंजेवउ होइ ।

तं सह आविउ खविउ मइँ सो पर लाहु जि कोइ ॥१८३॥

उदयमानीय कर्म मया यद् भोक्तव्यं भवति ।

तत् स्वयमागतं क्षपितं मया स परं लाभ एव कश्चित् ॥१८३॥

कर और जो तेरे शरीरकी सेवा करता है, उससे भी राग मत कर, तथा जो तेरे शरीरका घात कर देवे, उसको शत्रु मत जान। जब कोई तेरे शरीरका विनाश करे, तब वीतराग चिदानंद ज्ञानस्वभाव परमात्मतत्त्वकी भावनासे उत्पन्न जो परम समरसीभाव, उसमें लीन होकर शरीरके घातक पर द्वेष मत कर। जैसे महा धर्मस्वरूप युधिष्ठिर पांडव आदि पाँचों भाइयों ने दुर्योधनादि पर द्वेष नहीं किया। उसी तरह सभी साधुओंका यही स्वभाव है, कि अपने शरीरका जो घात करे, उससे द्वेष नहीं करते, सबके मित्र ही रहते हैं॥१८२॥

आगे पूर्वोपार्जित पापके उदयसे दुःख अवस्था आ जावे उसमें अपना धीरपना आदि स्वभाव न छोड़े, ऐसा अभिप्राय मनमें रखकर व्याख्यान करते हैं—

गाथा-१८३

अन्वयार्थ :—[यत्] जो [मया] मैं [कर्म] कर्मको [उदयम् आनीय] उदयमें

भावार्थ :—अडीं ज्यारे वेरी देहनो विनाश करे छे त्यारे वीतराग चिदानंद जेनो अेक स्वभाव छे अेवा परमात्मतत्त्वनी भावनाथी उत्पन्न सुखामृतरूप समरसीभावमां स्थिर थईने, जेवी रीते शरीरना उषानार कौरवकुमार उपर पांडवोअे द्वेष न कर्यो तेवी रीते, शरीरना घातक उपर अन्य तपोधनोअे पण द्वेष न करवो जोईअे, अे अभिप्राय छे. १८२.

उवे, उदयमां आवेला पापकर्ममां स्वभावनो त्याग न करवो अेवो अभिप्राय मनमां राप्पीने आ गाथासूत्र कडे छे.

૫૦૮]

યોગી-દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૨ : દોહા-૧૮૩

જં યત્ ભુંજેવઠ હોઈ ભોક્તવ્યં ભવતિ। કિં કૃત્વા। ઉદયહં આણિવિ
વિશિષ્ટાત્મભાવનાબલેનોદયમાનીય। કિમ્। કમ્મુ ચિરસંચિતં। કર્મ। કેન। મહં મયા તં તત્
પૂર્વોક્તં કર્મ સહ આવિઠ દુર્ધરપરીષહોપસર્ગવશેન સ્વયમુદયમાગતં સત્ ખવિઠ મહં
નિજપરમાત્મતત્ત્વભાવનોત્પન્નવીતરાગસહજાનન્દૈકસુખરસાસ્વાદ્રવીભૂતેન પરિણતેન મનસા ક્ષપિતં
મયા સો સ પરં નિયમેન લાહુ જિ લાભ એવ કોઈ કશ્ચિદપૂર્વં ઇતિ। અત્ર કેચન મહાપુરુષા
દુર્ધરાનુષ્ઠાનં કૃત્વા વીતરાગનિર્વિકલ્પસમાધૌ સ્થિત્વા ચ કર્મોદયમાનીય તમનુભવન્તિ, અસ્માકં
પુનઃ સ્વયમેવોદયાગતમિતિ મત્વા સંતોષઃ કર્તવ્ય ઇતિ તાત્પર્યમ્ ॥૧૮૩॥

લાકર [ભોક્તવ્યં ભવતિ] ભોગને ચાહતા થા, [તત્] વહ કર્મ [સ્વયમ્ આગતં] આપ હી આ
ગયા, [મયા ક્ષપિતં] ઇસસે મેં શાંત ચિત્તસે ફલ સહનકર ક્ષય કરૂં, [સ કશ્ચિત્] યહ કોઈ
[પરં લાભઃ] મહાન્ હી લાભ હુઆ ।

ભાવાર્થ :—જો મહામુનિ મુક્તિકે અધિકારી હૈં, ઉદયમેં વે નહીં આયે હુએ કર્મોંકો પરમ
આત્મ-જ્ઞાનકી ભાવનાકે બલસે ઉદયમેં લાકર ઉસકા ફલ ભોગકર શીઘ્ર નિર્જરા કર દેતે હૈં ।
ઔર જો વે પૂર્વકર્મ બિના ઉપાયકે સહજ હી બાઈસ પરીષહ તથા ઉપસર્ગકે વશસે ઉદયમેં આયે
હોં, તો વિષાદ ન કરના બહુત લાભ સમઝના । મનમેં યહ માનના કિ હમ તો ઉદીરણાસે ઇન
કર્મોંકો ઉદયમેં લાકર ક્ષય કરતે, પરંતુ યે સહજ હી ઉદયમેં આયે, વહ તો બડા હી લાભ હૈ ।
જૈસે કોઈ બડા વ્યાપારી અપને ઠપરકા કર્જ લોગોંકો બુલા બુલાકે દેતા હૈ, યદિ કોઈ બિના
બુલાયે સહજ હી લેને આયા હો, તો બડા હી લાભ હૈ । ઁસી તરહ કોઈ મહાપુરુષ મહાન દુર્ધર
તપ કરકે કર્મોંકો ઉદયમેં લાકે ક્ષય કરતે હૈં, લેકિન વે કર્મ અપને સ્વયમેવ ઉદયમેં આયે
હૈં, તો ઇનકે સમાન દૂસરા ક્યા હૈ, ઁસા સંતોષ ધારણકર જ્ઞાનીજન ઉદય આયે હુએ કર્મોંકો ભોગતે
હૈં, પરંતુ રાગ-દ્વેષ નહીં કરતે ॥૧૮૩॥

ભાવાર્થ :—જે ચિરસંચિત કર્મને વિશિષ્ટ આત્મભાવનાના બળથી ઉદયમાં લાવીને મારે
ભોગવી લેવા યોગ્ય છે તે પૂર્વોક્ત કર્મ દુર્ધર પરિષદ, ઉપસર્ગના વશથી સ્વયં ઉદયમાં આવ્યું
અને નિજ પરમાત્મતત્ત્વની ભાવનાથી ઉત્પન્ન એક (કેવળ) વીતરાગ સહજાનંદમય
સુખરસાસ્વાદરૂપે દ્રવીભૂત-પરિણમેલ-મન વડે મેં તેને ક્ષય કર્યું તે નિયમથી કોઈ અપૂર્વ લાભ
જ છે.

અહીં, કોઈ મહાપુરુષો દુર્ધર અનુષ્ઠાન કરીને અને વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સ્થિત
થઈને કર્મને ઉદયમાં લાવીને તેને અનુભવે છે, ત્યારે અમને તો કર્મ સ્વયમેવ ઉદયમાં આવ્યાં
એમ જાણીને સંતોષ કરવો, એવું તાત્પર્ય છે. ૧૮૩.

अधिकार-२ : ढोडा-१८४]

परमात्मप्रकाशः

[५०८

अथ इदानीं परुषवचनं सोढुं न याति तदा निर्विकल्पात्मतत्त्वभावना कर्तव्येति प्रतिपादयति—

३१५) णिट्टुर-वयणु सुणेवि जिय जइ मणि सहण ण जाइ ।

तो लहु भावहि बंभु परु जिं मणु झत्ति विलाइ ॥१८४॥

निष्ठुरवचनं श्रुत्वा जीव यदि मनसि सोढुं न याति ।

ततो लघु भावय ब्रह्म परं येन मनो झटिति विलीयते ॥१८४॥

जइ यदि चेत् सहण ण जाइ सोढुं न याति। क्व मणि मनसि जिय हे मूढ जीव। किं कृत्वा। सुणेवि श्रुत्वा। किम् णिट्टुरवयणु निष्ठुरं हृदयकर्णशूलवचनं तो तद्वचनश्रवणानन्तरं लहु शीघ्रं भावहि वीतरागपरमानन्दैकलक्षणनिर्विकल्पसमाधौ स्थित्वा भावय कम्। बंभु ब्रह्मशब्दवाच्यनिजदेहस्थपरमात्मानम्। कथंभूतम्। परु परमानन्तज्ञानादि गुणाधारत्वात् परमुत्कृष्टं जिं येन परमात्मध्यानेन। किं भवति। मणु झत्ति विलाइ वीतरागनिर्विकल्पसमाधिसमुत्पन्न-

आगे यह कहते हैं कि जो कोई कर्कश (कठोर) वचन कहे, और यह न सह सकता हो तो अपने कषायभाव रोकनेके लिये निर्विकल्प आत्म-तत्त्वकी भावना करनी चाहिए—

गाथा-१८४

अन्वयार्थ :—[जीव] हे जीव, [निष्ठुरवचनं श्रुत्वा] जो कोई अविवेकी किसीको कठोर वचन कहे, उसको सुनकर [यदि] जो [न सोढुं याति] न सह सके, [ततः] तो कषाय दूर करनेके लिये [परं ब्रह्म] परमानन्दस्वरूप इस देहमें विराजमान परमब्रह्मका [मनसि] मनमें [लघु] शीघ्र [भावय] ध्यान करो। जो ब्रह्म अनन्त ज्ञानादि गुणोंका आधार है, सर्वोत्कृष्ट है, [येन] जिसके ध्यान करनेसे [मनः] मनका विकार [झटिति] शीघ्र ही [विलीयते] विलीन हो जाता है ॥१८४॥

उवे, जो आ कठोर वचन सडन न थाय तो (पोतानो कषायभाव रोक्वा भाटे) निर्विकल्प आत्मतत्त्वनी भावना करवी, ओम कुडे छे :—

भावार्थ :—उे मूढे जव! जो निष्ठुर, हृदय अने कानमां शूण जेवुं भूयनारुं वचन सांभणीने मनमां ताराथी सडन न थई शके तो ते वचन सांभण्या पछी शीघ्र

૫૧૦]

યોગી-દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૨ : દોહા-૧૮૫

પરમાનન્દૈકરૂપસુખામૃતાસ્વાદેન મનો ઙ્ઙટિતિ શીઘ્ર વિલયં યાતિ દ્રવીભૂતં ભવતીતિ
ભાવાર્થઃ ॥૧૮૪॥

અથ જીવઃ કર્મવશેન જાતિભેદભિન્નો ભવતીતિ નિશ્ચિનોતિ—

૩૧૬) લોઝ વિલક્ષણુ કમ્મ-વસુ ઇત્યુ ભવંતરિ ંડ ।

ચુઙ્ગુ કિ જડ ઇહુ અપ્પિ ઠિઝ ઇત્યુ જિ ભવિ ણ પડેઙ્ ॥૧૮૫॥

લોકઃ વિલક્ષણઃ કર્મવશઃ અત્ર ભવાન્તરે આયાતિ ।

આશ્ચર્યં કિં યદિ અયં આત્મનિ સ્થિતઃ અત્રૈવ ભવે ન પતતિ ॥૧૮૫॥

લોઝ ઇત્યાદિ । વિલક્ષણુ ષોડશવર્ણિકાસુવર્ણવત્કેવલજ્ઞાનાદિગુણસદ્દશો ન

આગે જીવકે કર્મકે વશસે ભિન્ન-ભિન્ન સ્વરૂપ જાતિ-ભેદસે હોતે હૈં, ંસા નિશ્ચય કરતે
હૈં—

ગાથા-૧૮૫

અન્વચાર્થ ઃ—[વિલક્ષણઃ] સોલહવાનીકે સુવર્ણકી તરહ કેવલજ્ઞાનાદિ ગુણકર સમાન
જો પરમાત્મતત્ત્વ ઝસસે ભિન્ન જો [લોકઃ] બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર આદિ જાતિ-ભેદરૂપ
જીવ-રાશિ વહ [કર્મવશઃ] કર્મકે વશ ઉત્પન્ન હૈ, અર્થાત્ જાતિ-ભેદ કર્મકે નિમિત્તસે હુઆ
હૈ, ંર વે કર્મ આત્મ-જ્ઞાનકી ભાવનાસે રહિત અજ્ઞાની જીવને ઝપાર્જન કિયે હૈં, ઝન કર્મોકે
આધીન જાતિ-ભેદ હૈ, જબ તક કર્મોકા ઝપાર્જન હૈ, તબ તક [અત્ર ભવાંતરે આયાતિ] ઇસ
સંસારમૈં અનેક જાતિ ધારણ કરતા હૈ, [અયં યદિ] જો યહ જીવ [આત્મનિ સ્થિતઃ]
આત્મસ્વરૂપમૈં લગે, તો [અત્રૈવ ભવે] ઇસી ભવમૈં [ન પતતિ] નહીં પડે-ભ્રમણ નહીં કરે, [કિં

વીતરાગ પરમાન્દ જૈનું ંક લક્ષણ ં ંવી નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સ્થિત થઈને પરમ
અન્તજ્ઞાનાદિ ગુણોનો આધાર હોવાથી ઉત્કૃષ્ટ ંવા ‘બ્રહ્મ શબ્દથી વાચ્ય ંવા નિજદેહસ્થ
પરમાત્માને ભાવ (ધ્યાવ) જે પરમાત્માના ધ્યાનથી વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિથી ઉત્પન્ન
ંક (કેવળ) પરમાન્દમય સુખામૃતના આસ્વાદથી મન તુરત જ નાશ પામે-દ્રવીભૂત થાય
(પીગળી જાય). ૧૮૪.

હવે, જીવ કર્મના વશથી જાતિભેદથી ભિન્ન-ભિન્ન સ્વરૂપે થાય ં (કર્મના વશે જીવ
ભિન્ન-ભિન્ન જાતિઓ પામે ં) ંમ નક્કી કરે ં—

ભાવાર્થ ઃ—આ જનસમુદાય કર્મરહિત ંવા શુદ્ધ આત્માની અનુભૂતિની ભાવનાના

^૧સર્વજીવરાશિસદૃશાત્ પરમાત્મતત્ત્વાદિલક્ષણો વિસદૃશો ભવતિ। કેન। બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવૈશ્ય-શૂદ્રાદિજાતિભેદેન। કોઽસૌ। લોઽ લોકો જનઃ। કથંભૂતઃ સન્। કમ્મ-વસુ કર્મરહિત-શુદ્ધાત્માનુભૂતિભાવનારહિતેન યદુપાર્જિતં કર્મ તસ્ય કર્મણ અધીનઃ કર્મવશઃ। ઇત્યંભૂતઃ સન્ કિં કરોતિ। ઇત્યુ ભવંતરિ ઇઙ્ પચ્ચપ્રકારભવરહિતાદીતરાગપરમાનન્દૈકસ્વભાવાત્ શુદ્ધાત્મ-દ્રવ્યાદિસદૃશે અસ્મિન્ ભવાન્તરે સંસારે સમાયાતિ ચુચ્ચુ કિં ઇદં કિમાશ્ચર્યં કિંતુ નૈવ, જઙ્ ઇહુ અપ્પિ ઠિઽ યદિ ચેદયં જીવઃ સ્વશુદ્ધાત્મનિ સ્થિતો ભવતિ તર્હિ ઇત્યુ જિ ભવિ ણ પડેઙ્ અત્રૈવ ભવે ન પતતીતિ ઇદમપ્યાશ્ચર્યં ન ભવતીતિ। અત્રેદં વ્યાખ્યાનં જ્ઞાત્વા સંસારભયભીતેન ભવ્યેન ભવકારણમિથ્યાત્વાદિપજ્ઞાસ્રવાન્ મુક્ત્વા દ્રવ્યભાવાસ્રવરહિતે પરમાત્મભાવે સ્થિત્વા ચ નિરન્તરં ભાવના કર્તવ્યેતિ તાત્પર્યમ્ ॥૧૮૫॥

આશ્ચર્ય] इसमें क्या आश्चर्य हैं, कुछ भी नहीं ॥

भावार्थ :—जबतक आत्ममें चित्त नहीं लगता, तब तक संसारमें भ्रमण करता है, अनेक भव धारण करता है, लेकिन जब यह आत्मदर्शी हुआ तब कर्मोंको नहीं उपार्जन करता, और भवमें भी नहीं भटकता। इसमें आश्चर्य नहीं है। संसार-शरीर-भोगोंमें उदास और जिसको भव-भ्रमणका भय उत्पन्न हो गया है, ऐसा भव्य जीव उसको मिथ्यात्व, अव्रत, कषाय, प्रमाद, योग, इन पाँचों आस्रवोंको छोड़कर परमात्मतत्त्वमें सदैव भावना करनी चाहिये। जो इसके आत्म-भावना होवे तो भव-भ्रमण नहीं हो सकता ॥१८५॥

અભાવથી જે કર્મ ઉપાર્જ્યુ છે તે કર્મને આધીન થતો થકો બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્રાદિ જાતિના ભેદથી, સોળવલા સુવર્ણની જેમ કેવળજ્ઞાનાદિ ગુણે કરીને સર્વજીવરાશિ સદૃશ નથી, સદૃશ એવા પરમાત્મતત્ત્વથી વિલક્ષણ-વિસદૃશ છે(?) આવો (જનસમુદાય) શું કરે છે? પાંચ પ્રકારના ભવથી રહિત વીતરાગ પરમાનંદ જેનો એક સ્વભાવ છે એવો શુદ્ધ આત્મદ્રવ્યથી વિસદૃશ આ ભવાન્તરમાં-સંસારમાં આવે-પડે એમાં શું આશ્ચર્ય છે? કંઈપણ આશ્ચર્ય નથી. જો આ જીવ શુદ્ધાત્મામાં સ્થિત થાય તો આ ભવમાં ન જ પડે તો પણ તેમાં આશ્ચર્ય નથી.

અહીં, આ વ્યાખ્યાન સાંભળીને સંસારભયથી ભયભીત ભવ્યજીવે ભવના કારણરૂપ મિથ્યાત્વ આદિ પાંચ આસ્રવોને છોડીને અને દ્રવ્યાસ્રવ, ભાવાસ્રવ રહિત પરમાત્મભાવથી સ્થિત થઈને નિરંતર (આત્મ) ભાવના કરવી જોઈએ, એવું તાત્પર્ય છે. ૧૮૫.

૧. સંસ્કૃત ટીકામાં ભૂલ લાગે છે. કદાચ આ પ્રમાણે પણ હોય : સર્વજીવરાશિસદૃશાત્ = સર્વજીવરાશિઃ સદૃશાત્

૫૧૨]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૨ : દોહા-૧૮૬]

અથ પરેણ દોષગ્રહણે કૃતે કોપો ન કર્તવ્ય इत्यभिप्रायं मनसि संप्रधार्य सूत्रमिदं
પ્રતિપાદયતિ—

૩૧૭) અવગુણ-ગ્રહણઈં મહુતણઈં જઈ જીવહં સંતોસુ ।

તો તહં સોઁઁઁઁઁ હેઁ હઁ ઇઁ મણ્ણિવિ ચઈ રોસુ ॥૧૮૬॥

અવગુણગ્રહણેન મદીયેન યદિ જીવાનાં સંતોષઃ ।

તતઃ તેષાં સુઁઁઁઁઁ હેતુરહં ઇતિ મત્વા ત્વજ રોષમ્ ॥૧૮૬॥

જઈ જીવહં સંતોસુ યદિ ચેદજ્ઞાનિજીવાનાં સંતોષો ભવતિ । કેન । અવગુણ-ગ્રહણઈં
નિર્દોષિપરમાત્મનો વિલક્ષણા યે દોષા અવગુણાસ્તેષાં ગ્રહણેન । કથંભૂતેન મહુતણઈં મદીયેન તો
તહં સોઁઁઁઁઁ હેઁ હઁ યતઃ કારણાન્મદીયદોષગ્રહણેન તેષાં સુઁઁઁઁઁ જાતં તતસ્તેષામહં સુઁઁઁઁઁ
હેતુર્જાતઃ ઇઁ મણ્ણિવિ ચઈ રોસુ કેચન પરોપકારનિરતાઃ પરેષાં દ્રવ્યાદિકં દત્ત્વા સુઁઁઁઁઁ કુર્વન્તિ

આગે જો કોઈં અપને દોષ ગ્રહણ કરે તો ઁસ પર ક્રોધ નહીં કરના, ક્ષમા કરના, યહ
અભિપ્રાય મનમેં રઁઁઁઁઁ વ્યાઁઁઁઁ કરતે હેં—

ગાથા-૧૮૬

અન્વયાર્થઃ :—[મદીયેન અવગુણગ્રહણેન] અજ્ઞાની જીવોંકો પરકે દોષ ગ્રહણ કરનેસે
હર્ષ હોતા હૈ, મેરે દોષ ગ્રહણ કરકે [યદિ જીવાનાં સંતોષઃ] જિન જીવોંકો હર્ષ હોતા હૈ, [તતઃ]
તો મુઁઁઁ યહી લાઁઁ હૈ, કિ [અહં] મેં [તેષાં સુઁઁઁઁઁ હેતુઃ] ઁનકો સુઁઁઁઁઁ કારણ હુઁઁ, [ઈતિ
મત્વા] ઁસા મનમેં વિચારકર [રોષમ્ ત્વજ] ગુસ્સા ઁઁઁઁ ।

ભાવાર્થઃ :—જ્ઞાની ગુસ્સા નહીં કરતે, ઁસા વિચારતે હેં, કિ જો કોઈં પરકા ઁપકાર
કરનેવાલે પરજીવોંકો દ્રવ્યાદિ દેકર સુઁઁઁ કરતે હેં, મેંને કુઁઁઁ દ્રવ્ય નહીં દિયા, ઁપકાર નહીં
કિયા, મેરે અવગુણ હી સે સુઁઁઁ હો ગયે, તો ઁસકે સમાન દૂસરી વ્યા ઁાત હૈ ? ઁસા

હવે, જો બીજા કોઈંને પોતાનો દોષ ગ્રહણ કરવાથી સંતોષ થાય છે તો (તેના પર)
કોપ ન કરવો, ઁવો અભિપ્રાય મનમાં રાખીને આ સૂત્ર કહે છે :—

ભાવાર્થઃ :—નિર્દોષ પરમાત્માથી વિલક્ષણ જે મારા દોષો છે તેમના ગ્રહણથી જો
અજ્ઞાની જીવોને સંતોષ થાય છે તો મારા દોષ ગ્રહણ કરવાથી તેમને સુખ થયું તેથી તેમના
સુખનો હેતુ હું થયો. કેટલાક પરોપકારમાં રત પુરુષો તો બીજાઓને ઁનાદિક આપીને સુખી
કરે છે, ઁને મેં તો તેમને ઁનાદિક આપ્યા સિવાય સુખી કર્યા ઁમ માનીને રોષ ઁોડ

मया पुनर्द्रव्यादिकं मुक्त्वापि तेषां सुखं कृतमिति मत्वा रोषं त्यज। अथवा मदीया अनन्तज्ञानादिगुणा न गृहीतास्तैः किंतु दोषा एव गृहीता इति मत्वा च कोपं त्यज, अथवा ममैते दोषाः सन्ति सत्यमिदमस्य वचनं तथापि रोषं त्यज, अथवा ममैते दोषा न सन्ति तस्य वचनेन किमहं दोषी जातस्तथापि, क्षमितव्यम्, अथवा परोक्षे दोषग्रहणं करोति न च प्रत्यक्षे समीचीनोऽसौ तथापि क्षमितव्यम्, अथवा वचनमात्रेणैव दोषग्रहणं करोति न च शरीरबाधां करोति तथापि क्षमितव्यम्, अथवा शरीरबाधामेव करोति न च प्राणविनाशं

जानकर हे भव्य, तू रोष छोड़। अथवा ऐसा विचारे, कि मेरे अनंत ज्ञानादि गुण तो उसने नहीं लिये, दोष लिये वो निस्संक लो। जैसे घरमें कोई चोर आया, और उसने रत्न सुवर्णादि नहीं लिये माटी पत्थर लिये तो लो, तुच्छ वस्तुके लेनेवाले पर क्या क्रोध करना, ऐसा जान रोष छोड़ना। अथवा ऐसा विचारे, कि जो यह दोष कहता है, वे सच कहता है, तो सत्यवादीसे क्या द्वेष करना। अथवा ये दोष मुझमें नहीं हुआ वह वृथा कहता है, तो उसके वृथा कहनेसे क्या मैं दोषी हो गया, बिलकुल नहीं हुआ। ऐसा जानकर क्रोध छोड़ क्षमाभाव धारण करना चाहिये। अथवा यह विचारो कि वह मेरे मुँहके आगे नहीं कहता, लेकिन पीठ पीछे कहता है, सो पीठ पीछे तो राजाओंको भी बुरा कहते हैं, ऐसा जानकर उससे क्षमा करना कि प्रत्यक्ष तो मेरा मानभंग नहीं करता है, परोक्षकी बात क्या है। अथवा कदाचित् कोई प्रत्यक्ष मुँह आगे दोष कहे, तो तू यह विचार की वचनमात्रसे मेरे दोष ग्रहण करता है, शरीरको तो बाधा नहीं करता, यह गुण है, ऐसा जान क्षमा ही कर। अथवा जो कोई शरीरको भी बाधा करे, तो तू ऐसा विचार, कि मेरे प्राण तो नहीं हरता, यह गुण है। जो कभी कोई पापी प्राण ही हर ले, तो यह विचार कि ये प्राण तो विनाशक हैं, विनाशीक वस्तुके चले जानेकी क्या बात है। मेरा ज्ञानभाव अविनश्वर है, उसको तो कोई हर नहीं सकता, इसने तो मेरे बाह्य प्राण हर लिये हैं; परंतु

अथवा मारा अनंतज्ञानादि गुणो तो तेमणे वीधा नथी, परंतु मारा दोषो ज ग्रह्या छे એમ માનીને પણ કોપ છોડ, અથવા આ દોષો મારામાં છે એવું એનું વચન સત્ય છે, એમ માનીને રોષ ત્યજ અથવા આ દોષો મારામાં નથી તો તેના વચનથી શું હું દોષી થઈ ગયો? એમ માનીને ક્ષમા કરવી, અથવા મારા દોષ પીઠ પાછળ કહે છે, પણ મારી સમક્ષ નથી કહેતો તે સમીચીન છે (સારું છે) એમ માનીને ક્ષમા કરવી, અથવા (કોઈ પ્રત્યક્ષ પોતાની સામે દોષ કહે તો) વચનમાત્રથી મારા દોષ ગ્રહણ કરે છે પણ મારા શરીરને બાધા કરતો નથી એમ માનીને ક્ષમા કરવી, અથવા શરીરને જ બાધા કરે છે, પ્રાણનો વિનાશ કરતો નથી એમ માનીને ક્ષમા કરવી, અથવા પ્રાણનો જ વિનાશ કરે છે

५१४]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : ६०६-१८७

तथापि क्षमितव्यम्, अथवा प्राणविनाशमेव करोति न च भेदाभेदरत्नत्रयभावनाविनाशं चेति मत्वा सर्वतात्पर्येण क्षमा कर्तव्येत्यभिप्रायः ॥१८६॥

अथ सर्वचिन्तां निषेधयति युग्मेन—

३१८) जोइय चिंति म किं पि तुहुं जइ बीहउ दुक्खस्स ।

तिल-तुस-मित्तु वि सल्लडा वेयण करइ अवस्स ॥१८७॥

योगिन् चिन्तय मा किमपि त्वं यदि भीतः दुःखस्य ।

तिलतुषमात्रमपि शल्यं वेदनां करोत्यवश्यम् ॥१८७॥

चिंति म चिन्तां मा कार्षीः किं पि तुहुं कामपि त्वं जोइय हे योगिन्। यदि किम्। जइ बीहउ यदि विभेषि। कस्य। दुक्खस्स वीतरागतात्त्विकानन्दैकरूपात् पारमार्थिक-

भेदाभेदरत्नत्रयकी भावनाका विनाश नहीं किया। ऐसा जानकर सर्वथा क्षमा ही करना चाहिये ॥१८६॥

आगे सब चिन्ताओंका निषेध करते हैं—

गाथा-१८७

अन्वयार्थ :—[योगिन्] हे योगी, [त्वं] तू [यदि] जो [दुःखस्य] वीतराग परम आनंदके शत्रु जो नरकादि चारों गतियोंके दुःख उनसे [भीतः] डर गया है, तो तू निश्चिंत होकर परलोकका साधन कर, इस लोककी [किमपि मा चिंतय] कुछ भी चिन्ता मत कर। क्योंकि [तिलतुषमात्रमपि शल्यं] तिलके भूसे मात्र भी शल्य [वेदनां] मनको वेदना [अवश्यम् करोति] निश्चयसे करती है।

भावार्थ :—चिन्ता रहित आत्म-ज्ञानसे उलटे जो विषय कषाय आदि विकल्पजाल उनकी चिन्ता कुछ भी नहीं करना। यह चिन्ता दुःखका ही कारण है, जैसे बाण आदिकी

पण भेदाभेद रत्नत्रय भावनानो विनाश करतो नथी अम मानीने सर्व तात्पर्यथी क्षमा करवी जोईअे, अे अभिप्राय छे. १८६.

उवे, अे गाथासूत्रो द्वारा सर्व चिंताओनो निषेध करे छे :—

भावार्थ :—हे योगी! तुं जो वीतराग तात्त्विक आनंदमय जेनुं अेकइप छे अेवा पारमार्थिक सुभथी प्रतिपक्षभूत नारकादि दुःभथी उरतो छे तो विषयकषायनी लेश मात्र पण

अधिकार-२ : ६०६-१८८]

परमात्मप्रकाशः

[५१५]

सुखात्प्रतिपक्षभूतस्य नारकादिदुःखस्य। यतः कारणात् तिल-तुस-मित्तु वि सल्लडा
तिलतुषमात्रमपि शल्यं वेयण करइ अवस्स वेदनां बाधां करोत्यवश्यं नियमेन। अत्र
चिन्तारहितात्परमात्मनः सकाशाद्विलक्षणा या विषयकषायादिचिन्ता सा न कर्तव्या।
काण्डादिशल्यमिव दुःखकारणत्वादिति भावार्थः॥१८७॥

किंच—

३१६) मोक्खु म चिंतहि जोइया मोक्खु ण चिंतिउ होइ ।

जेण णिबद्धउ जीवडउ मोक्खु करेसइ सोइ ॥१८८॥

मोक्षं मा चिन्तय योगिन् मोक्षो न चिन्तितो भवति ।

येन निबद्धो जीवः मोक्षं करिष्यति तदेव ॥१८८॥

तृणप्रमाण भी सलाई महा दुःखका कारण है, जब वह शल्य निकाले, तभी सुख होता है ॥१८७॥

आगे मोक्षकी भी चिन्ता नहीं करना, ऐसा कहते हैं—

गाथा-१८८

अन्वयार्थ :—[योगिन्] हे योगी, अन्य चिन्ताकी तो बात क्या रही, [मोक्षं मा चिन्तय] मोक्षकी भी चिन्ता मत कर, [मोक्षः] क्योंकि मोक्ष [चिन्तितो न भवति] चिन्ता करनेसे नहीं होता, बाँछाके त्यागसे ही होता है, रागादि चिन्ताजालसे रहित केवलज्ञानादि अनंतगुणोंको प्रगटता सहित जो मोक्ष है, वह चिन्ताके त्यागसे होता है। यही कहते हैं—[येन] जिन मिथ्यात्व-रागादि चिन्ता-जालोंसे उपार्जन किये कर्मोंसे [जीवः] यह जीव [निबद्धः] बँधा हुआ है, [तदेव] वे कर्म ही (कर्मक्षय) [मोक्षं] शुभाशुभ विकल्पके समूहसे रहित जो शुद्धात्मतत्त्वका स्वरूप उसमें लीन हुए परमयोगियोंकी मोक्ष [करिष्यति] करेंगे।

चिन्ता न कर, कारण के तलना झेतरा जेटलुं शल्य पण अवश्य (नियमथी) वेदना-बाधा-उत्पन्न करे छे.

अहीं, चिन्ता रडित परमात्माथी विलक्षण जे विषयकषायादिनी चिन्ता छे ते न करवी, कारण के जेम बाझादि शल्य दुःखनुं कारण छे तेवी रीते चिन्ता दुःखनुं कारण छे, अे भावार्थ छे. १८७.

उवे, मोक्षनी पण चिन्ता न करवी तेम कडे छे :—

મોક્ષુ ઇત્યાદિ। મોક્ષુ મ ચિંતિહિ મોક્ષચિન્તાં મા કાર્ષીસ્ત્વં જોડ્યા હે યોગિન્।
યતઃ કારણાત્ મોક્ષુ ણ ચિંતિત્ત હોઝ રાગાદિચિન્તાજાલરહિતઃ કેવલજ્ઞાનાદ્યનન્ત-
ગુણવ્યક્તિસહિતો મોક્ષઃ ચિન્તિતો ન ભવતિ। તર્હિ કથં ભવતિ। જેણ ણિવદ્ધુઝ જીવડુઝ યેન
મિથ્યાત્વરાગાદિચિન્તાજાલોપાર્જિતેન કર્મણા બદ્ધો જીવઃ સોઝ તદેવ કર્મ શુભાશુભવિકલ્પ-
સમૂહરહિતે શુદ્ધાત્મતત્ત્વસ્વરૂપે સ્થિતાનાં પરમયોગિનાં મોક્ષુ કરેસઝ અનન્તજ્ઞાનાદિ-
ગુણોપલમ્બરૂપં મોક્ષં કરિષ્યતીતિ। અત્ર યદ્યપિ સવિકલ્પાવસ્થાયાં વિષયકષાયાદ્યપધ્યાન-
વચ્ચનાર્થ મોક્ષમાર્ગે ભાવનાદૃઢીકરણાર્થ ચ “દુઃસ્વપ્નઓ કમ્મસ્વપ્નઓ બોહિલાહો સુગઈગમણં
સમાહિમરણં જિણગુણસંપત્તી હોઝ મજ્ઝં” ઇત્યાદિ ભાવના કર્તવ્યા તથાપિ વીતરાગનિર્વિકલ્પ-
પરમસમાધિકાલે ન કર્તવ્યેતિ ભાવાર્થઃ ॥૧૮૮॥

ભાવાર્થ :—વહ ચિન્તાકા ત્યાગ હી તુઝ્જકો નિસ્સંદેહ મોક્ષ કરેગા। અનન્ત જ્ઞાનાદિ
ગુણોંકી પ્રગટતા વહ મોક્ષ હૈ। યદ્યપિ વિકલ્પ સહિત જો પ્રથમ અવસ્થા ડસમેં વિષય કષાયાદિ
ચોટે ધ્યાનકે નિવારણ કરનેકે લિયે ઓર મોક્ષ-માર્ગમેં પરિણામ દૂઢ કરનેકે લિયે જ્ઞાનીજન ઈસી
ભાવના કરતે હૈં, કિ ચતુર્ગતિકે દુઃચોંકા ક્ષય હો, અષ્ટ કર્મોંકા ક્ષય હો, જ્ઞાનકા લાભ હો,
પંચમગતિમેં ગમન હો, સમાધિ મરણ હો, ઓર જિનરાજકે ગુણોંકી સમ્પત્તિ મુઝ્જકો હો। યહ ભાવના
ચોથે, પાંચવેં, છટ્ટે ગુણસ્થાનમેં કરને યોગ્ય હૈ, તો ખી ઊપરકે ગુણસ્થાનોંમેં વીતરાગ
નિર્વિકલ્પસમાધિકે સમય નહીં હોતી ॥૧૮૮॥

ભાવાર્થ :—હે યોગી! તું મોક્ષની પણ ચિંતા ન કર, કારણ કે રાગાદિ-
ચિંતાજાળરહિત અને કેવળજ્ઞાનાદિ અનન્ત ગુણોની વ્યક્તિ સહિત મોક્ષ, ચિંતા કરવાથી થતો નથી.
તો કેવી રીતે થાય છે? તે આ રીતે થાય છે. મિથ્યાત્વ, રાગાદિચિંતાજાળથી ઉપાર્જિત જે કર્મથી
જીવ બંધાયો છે, તે જ કર્મ [તે જ કર્મનો છૂટકારો] શુભાશુભવિકલ્પસમૂહથી રહિત અને
શુદ્ધઆત્મસ્વરૂપમાં સ્થિત પરમયોગીઓને અનન્ત જ્ઞાનાદિ ગુણોની પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષ કરશે.

અહીં, જોકે સવિકલ્પ અવસ્થામાં વિષયકષાયાદિ અપધ્યાનના વંચનાર્થે અને મોક્ષમાર્ગમાં
ભાવનાને દેઢ કરવા માટે

“દુઃસ્વપ્નઓ કમ્મસ્વપ્નઓ બોહિલાહો
સુગઈગમણં સમાહિમરણં જિણગુણસંપત્તી હોઝ મજ્ઝં ॥”

(શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય પ્રાકૃત સિદ્ધ ભક્તિ) (અર્થ :—ચાર ગતિના દુઃખ નાશ પામો, કર્મનો
ક્ષય થાઓ, બોધિલાભ થાઓ, સુગતિમાં (પંચમગતિમાં, મોક્ષમાં) ગમન થાઓ; સમાધિમરણ
થાઓ અને જિનગુણની સંપત્તિ મને મળો.) ઈત્યાદિ ભાવના કરવી યોગ્ય છે તોપણ,
વીતરાગનિર્વિકલ્પ પરમસમાધિકાળે તે કરવી યોગ્ય નથી, એવો ભાવાર્થ છે. ૧૮૮.

अथ चतुर्विंशतिसूत्रप्रमितमहास्थलमध्ये परमसमाधिव्याख्यानमुख्यत्वेन सूत्रषट्कमन्तर-स्थलं कथ्यते। तद्यथा—

३२०) परम-समाहि-महा-सरहिं जे बुडुहिं पइसेवि ।

अप्पा थक्कइ विमलु तहं भव-मल जंति वहेवि ॥१८६॥

परमसमाधिमहासरसि ये मज्जन्ति प्रविश्य ।

आत्मा तिष्ठति विमलः तेषां भवमलानि यान्ति ऊढ्वा ॥१८६॥

जे बुडुहिं ये केचना पुरुषा मग्ना भवन्ति। क्व। परम-समाहि-महा-सरहिं परमसमाधिमहासरोवरे। किं कृत्वा मग्ना भवन्ति। पइसेवि प्रविश्य सर्वात्मप्रदेशैरवगाह्य अप्पा थक्कइ चिदानन्दैकस्वभावः परमात्मा तिष्ठति। कथंभूतः। विमलु द्रव्यकर्मनोकर्ममतिज्ञानादि-विभावगुणनरकादिविभावपर्यायमलरहितः तहं तेषां परमसमाधिरत्तपुरुषाणां भव-मल जंति

आगे चौबीस दोहोंके स्थलमें परमसमाधिके व्याख्यानकी मुख्यतासे छह दोहा-सूत्र कहते हैं—

गाथा-१८९

अन्वयार्थ :—[ये] जो कोई महान पुरुष [परमसमाधिमहासरसि] परमसमाधिरूप सरोवरमें [प्रविश्य] घुसकर [मज्जन्ति] मग्न होते हैं, उनके सब प्रदेश समाधिरसमें भींग जाते हैं, [आत्मा तिष्ठति] उन्हींके चिदानंद अखंड स्वभाव आत्माका ध्यान स्थिर होता है। जो कि आत्मा [विमलः] द्रव्यकर्म, भावकर्म, नोकर्मसे रहित महा निर्मल है, [तेषां] जो योगी परमसमाधिमें रत हैं, उन्हीं पुरुषोंके [भवमलानि] शुद्धात्मद्रव्यसे विपरीत अशुद्ध भावके कारण जो कर्म हैं, वे सब [(ऊढ्वा) बहित्वा यांति] शुद्धात्म परिणामरूप जो जलका प्रवाह उसमें बह जाते हैं।

उवे, योवीस सूत्रोना महास्थलोमां परम समाधिना व्याख्याननी मुख्यताथी छ ढोडासूत्रोनुं अन्तरस्थल कडे छे. ते आ प्रमाणे :—

भावार्थ :—जे कोई पुरुषो परमसमाधिउप महासरोवरमां, सर्वआत्मप्रदेशोथी अवगाडीने, मग्न थाय छे ते परमसमाधिमां रत पुरुषोमां द्रव्यकर्म, नोकर्म, मतिज्ञानादि विभावगुण अने नरनारकादि विभावपर्यायउप मणथी रछित अेक चिदानंद स्वभावउप परमात्मा स्थिर थाय छे, अने भवरछित शुद्धआत्मद्रव्यथी विलक्षण भवमणना कारणभूत जे कर्मो ते

५१८]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : ६०६-१८०

भवरहितात् शुद्धात्मद्रव्याद्विलक्षणानि यानि कर्माणि भवमलकारणभूतानि गच्छन्ति। किं कृत्वा।
वहेवि। शुद्धपरिणामनीरप्रवाहेण ऊर्ध्वेति भावार्थः॥१८६॥

अथ—

३२१) सयल-वियप्पहँ जो विलउ परम-समाहि भणंति ।

तेण सुहासुह-भावडा मुणि सयल वि मेल्लंति ॥१६०॥

सकलविकल्पानां यः विलयः (तं) परमसमाधिं भणन्ति ।

तेन शुभाशुभभावान् मुनयः सकलानपि मुञ्चन्ति ॥१६०॥

भणंति कथयन्ति। के ते। वीतरागसर्वज्ञाः। कं भणन्ति। परम-समाहि वीतराग-
परमसामायिकरूपं परमसमाधिं जो विलउ यं विलयं विनाशम्। केषाम्। सयल-वियप्पहँ
निर्विकल्पात्परमात्मस्वरूपात्प्रतिकूलानां समस्तविकल्पानां तेण तेन कारणेन मेल्लंति मुञ्चन्ति। के

भावार्थ :—जहाँ जलका प्रवाह आवे, वहाँ मल कैसे रह सकता है, कभी नहीं
रहता ॥१८९॥

आगे परमसमाधिका लक्षण कहते हैं—

गाथा-१९०

अन्वयार्थ :—[यः] जो [सकलविकल्पानां] निर्विकल्पपरमात्मस्वरूपसे विपरीत
रागादि समस्त विकल्पोंका [विलयः] नाश होना, उसको [परमसमाधिं भणंति] परमसमाधि
कहते हैं, [तेन] इस परमसमाधिसे [मुनयः] मुनिराज [सकलानपि] सभी
[शुभाशुभविकल्पान्] शुभ-अशुभ भावोंको [मुञ्चन्ति] छोड़ देते हैं।

भावार्थ :—परम आराध्य जो आत्मस्वरूप उसके ध्यानमें लीन जो तपोधन वे शुभ
-अशुभ मन, वचन, कायके व्यापारसे रहित जो शुद्धात्मद्रव्य उससे विपरीत जो अच्छे-बुरे भाव
उन सबको छोड़ देते हैं, समस्त परद्रव्यकी आशासे रहित जो निज शुद्धात्मस्वभाव उससे

शुद्धपरिणामरूपी जगना प्रवाहमां तण्णां जय छे-धोवां जय छे, अे भावार्थ छे. १८८.

वणी (उवे परमसमाधिनुं लक्षण कडे छे) :—

भावार्थ :—निर्विकल्प परमात्म स्वरूपथी प्रतिकूल समस्त विकल्पोनो विनाश थवो
तेने वीतरागसर्वज्ञदेव, वीतराग परम सामायिकरूप परम समाधि कडे छे, ते कारणे परम-

અધિકાર-૨ : દોહા-૧૯૦]

પરમાત્મપ્રકાશ:

[૫૧૯

કર્તાર:। મુણિ પરમારાધ્યધ્યાનરતાસ્તપોધના:। કાન્ મુજ્વન્તિ। સુહાસુહ-ભાવડા શુભાશુભ-મનોવચનકાય વ્યાપાર રહિતાન્ શુદ્ધાત્મદ્રવ્યાદ્વિપરીતાન્ શુભાશુભભાવાન્ પરિણામાન્। કતિ-સંખ્યોપેતાન્। સયલ વિ સમસ્તાનપિ। અયં ભાવાર્થ:। સમસ્તપરદ્રવ્યાશારહિતાત્ સ્વશુદ્ધાત્મસ્વ-ભાવાદ્વિપરીતા યા આશાપીહલોકપરલોકાશા યાવત્તિષ્ઠતિ મનસિ તાવદ્ દુ:ખી જીવ ઇતિ જ્ઞાત્વા સર્વપરદ્રવ્યાશારહિતશુદ્ધાત્મદ્રવ્યભાવના કર્તવ્યેતિ। તથા ચોક્તમ્—“આસાપિસાયગહિઓ જીવો પાવેઙ્ દારુણં દુઃખં। આસા જાહં ણિયત્તા તાહં ણિયત્તાઈં સયલદુઃખાઈં॥” ॥૧૬૦॥

અથ—

૩૨૨) ઘોરુ કરંતુ વિ તવ-ચરણુ સયલ વિ સત્થ મુણંતુ ।

પરમ-સમાહિ-વિવજ્ઞયઉ ણવિ દેઁઁઁ સિઉ સંતુ ॥૧૬૧॥

વિપરીત જો ઇસ લોક પરલોકકી આશા, વહ જબ તક મનમેં સ્થિત હૈ, તબતક યહ જીવ દુ:ખી હૈ । એસા જાનકર સબ પરદ્રવ્યકી આશાસે રહિત જો શુદ્ધાત્મદ્રવ્ય ઉસકી ભાવના કરની ચાહિયે । એસા હી કથન અન્ય જગહ ભી હૈ—આશારૂપ પિશાચસે ઘિરા હુઆ યહ જીવ મહાન્ ભયંકર દુ:ખ પાતા હૈ, જિન મુનિયોને આશા છોડી, ઉન્હોને સબ દુ:ખ દૂર કિયે, ક્યોંકિ દુ:ખકા મૂલ આશા હી હૈ ॥૧૬૦॥

આગે એસા કહતે હૈં, કિ જો પરમસમાધિકે રહિત હૈ, વહ શુદ્ધ આત્માકો નહીં દેખ સકતા—

આરાધ્યધ્યાનરત તપોધનો સમસ્ત શુભાશુભ મનવચનકાયવ્યાપારથી રહિત એવા શુદ્ધઆત્મદ્રવ્યથી વિપરીત શુભાશુભ પરિણામોને ઇરોડે છે.

ભાવાર્થ એમ છે કે સમસ્તપરદ્રવ્યની આશાથી રહિત એવા સ્વશુદ્ધ આત્મસ્વભાવથી વિપરીત જે આ લોક અને પરલોકની આશા જ્યાં સુધી મનમાં રહે છે ત્યાં સુધી જીવ દુ:ખી છે, એમ જાણીને સર્વપરદ્રવ્યની આશા રહિત એવા શુદ્ધ આત્મદ્રવ્યની ભાવના કરવી જોઈએ. વળી કહ્યું છે કે—

“આસાપિસાયગહિઓ જીવો પાવેઙ્ દારુણં દુઃખં ।

આસા જાહં ણિયત્તા તાહં ણિયત્તાઈં સયલદુઃખાઈં ॥”

(અર્થ :—આશારૂપી પિશાચથી ગ્રહાયેલો જીવ દારુણ દુ:ખ પામે છે. જેમણે આશા ઇરોડી તેઓ સર્વ દુ:ખોથી મુક્ત થયા છે.) ॥૧૬૦.

વળી (હવે એમ કહે છે કે પરમસમાધિ વિના શુદ્ધ આત્મા દેખી શકાતો નથી) :—

५२०]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : द्रोढ-१८१

घोरं कुर्वन् अपि तपश्चरणं सकलान्यपि शास्त्राणि मन्यमान ।
परमसमाधिविवर्जितः नैव पश्यति शिवं शान्तम् ॥१६१॥

करंतु वि कुर्वाणाऽपि । किम् । तव-चरणु समस्तपरद्रव्येच्छावर्जितं शुद्धात्मा-
नुभूतिरहितं तपश्चरणम् । कथंभूतम् । घोरु घोरं दुर्धरं वृक्षमूलातापनादिरूपम् । न केवलं
तपश्चरणं कुर्वन् । सयल वि सत्य मुणंतु शास्त्रजनितविकल्पतात्पर्यरहितात् परमात्मस्वरूपात्
प्रतिपक्षभूतानि सर्वशास्त्राण्यपि जानन् । इत्थंभूतोऽपि सन् परम-समाहि-विवञ्जयउ यदि
चेद्रागादिविकल्परहितपरमसमाधिविवर्जितो भवति तर्हि णवि देकखइ न पश्यति । कम् । सिउ
शिवं शिवशब्दवाच्यं विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावं स्वदेहस्थमपि च परमात्मानम् । कथंभूतम् । संतु
रागद्वेषमोहरहितत्वेन शान्तं परमोपशमरूपमिति । इदमत्र तात्पर्यम् । यदि निजशुद्धात्मैवोपादेय

गाथा-१९१

अन्वयार्थः—[घोरं तपश्चरणं कुर्वन् अपि] जो मुनि महा दुर्धर तपश्चरण करता
हुआ भी और [सकलानि शास्त्राणि] सब शास्त्रोंको [जानन्] जानता हुआ भी
[परमसमाधिविवर्जितः] जो परमसमाधिसे रहित है, वह [शांतम् शिवं] शांतरूप शुद्धात्माको
[नैव पश्यति] नहीं देख सकता ॥

भावार्थः—तप उसे कहते हैं, कि जिसमें किसी वस्तुकी इच्छा न हो। सो
इच्छाका अभाव तो हुआ नहीं, परंतु कायक्लेश करता है, शीतकालमें नदीके तीर,
ग्रीष्मकालमें पर्वतके शिखर पर, वर्षाकालमें वृक्षकी मूलमें महान् दुर्धर तप करता है।
केवल तप ही नहीं करता शास्त्र भी पढ़ता है, सकल शास्त्रोंके प्रबंधसे रहित जो
निर्विकल्प परमात्मस्वरूप उससे रहित हुआ सीखता है, शास्त्रोंका रहस्य जानता है, परंतु
परमसमाधिसे रहित है, अर्थात् रागादि विकल्पसे रहित समाधि जिसके प्रगट न हुई, तो

भावार्थः—समस्त परद्रव्योनी ईरुछाथी रडित अने शुद्धात्मानी अनुभूतिथी रडित
अेवुं, वृक्षना मूणमां के आतपनाटिउप (वर्षाकाणमां वृक्षना मूणनी समीपमां, शीतकाणमां
नदीकिनारे अने ग्रीष्मकाणमां पर्वतना शिखर पर) दुर्धर तपश्चरण करवा एतां पण, वणी
शास्त्रजनित विकल्पोना-तात्पर्यथी रडित अेवा-परमात्मस्वरूपथी प्रतिपक्षभूत सर्व शास्त्रोने
जाणवा एतां पण-(आवो डोवा एतां पण) जो मुनि रागादिविकल्पथी रडित अेवी
परमसमाधिथी रडित ए, तो ते रागद्वेषमोडसडित डोवाथी परमोपशमरूप शांत, 'शिव' शब्दथी
वाच्य अेवा विशुद्धज्ञान, विशुद्धदर्शन जेनो स्वभाव ए अेवा अने स्वदेहमां स्थित परमात्माने
देखी शकतो नथी.

અધિકાર-૨ : દોહા-૧૯૧]

પરમાત્મપ્રકાશ:

[૫૨૧

इति मत्वा तत्साधकत्वेन तदनुकूलं तपश्चरणं करोति तत्परिज्ञानसाधकं च पठति तदा परंपरया मोक्षसाधकं भवति, नो चेत् पुण्यबन्धकारणं तमेवेति। निर्विकल्पसमाधिरहिताः सन्तः आत्मरूपं न पश्यन्ति। तथा चोक्तम्—“आनन्दं ब्रह्मणो रूपं निजदेहे व्यवस्थितम्। ध्यानहीना न पश्यन्ति जात्यन्धा इव भास्करम्॥” ॥१६१॥

अथ—

૩૨૩) વિષય-કસાય વિ ણિદ્દલિવિ જે ણ સમાહિ કરંતિ ।

તે પરમપ્પહં જોડ્યા ણવિ આરાહય હોંતિ ॥૧૬૨॥

वह परमसमाधिके बिना तप करता हुआ और श्रुत पढ़ता हुआ भी निर्मल ज्ञान दर्शनरूप तथा इस देहमें बिराजमान ऐसे निज परमात्माको नहीं देख सकता। जो आत्मस्वरूप राग द्वेष मोह रहित परमशांत है। परमसमाधिके बिना तप और श्रुतसे भी शुद्धात्माको नहीं देख सकता। जो निज शुद्धात्माको उपादेय जानकर ज्ञानका साधक तप करता है, और ज्ञानकी प्राप्तिका उपाय जो जैनशास्त्र उनको पढ़ता है, तो परम्परा मोक्षका साधक है। और जो आत्माके श्रद्धान बिना कायक्लेशरूप तप ही करे, तथा शब्दरूप ही श्रुत पढ़े, तो मोक्षका कारण नहीं है, पुण्यबंधके कारण होते हैं। ऐसा ही परमानंदस्तोत्रमें कहा है, कि जो निर्विकल्प समाधि रहित जीव हैं, वे आत्मस्वरूपको नहीं देख सकते। ब्रह्मका रूप आनंद है, वह ब्रह्म निज देहमें मौजूद है; परंतु ध्यानसे रहित जीव ब्रह्मको नहीं देख सकते, जैसे जन्मका अंधा सूर्यको नहीं देख सकता है ॥१९१॥

आगे विषय कषायोंका निषेध करते हैं—

અહીં, તાત્પર્ય એમ છે કે જો નિજ શુદ્ધ આત્મા જ ઉપાદેય છે એમ જાણીને તેના સાધકપણે તેને અનુકૂળ તપશ્ચરણ કરે છે અને તેના જ્ઞાનના સાધક શાસ્ત્રને ભણે છે તો તે પરંપરાએ મોક્ષનું સાધક છે, નહિ તો તે (તપશ્ચરણ અને શાસ્ત્રઅધ્યયન) માત્ર પુણ્યબંધનું જ કારણ છે. જેઓ નિર્વિકલ્પ સમાધિ રહિત છે તે સંતો આત્મરૂપને દેખી શકતા નથી. વળી કહ્યું છે કે “આનન્દં બ્રહ્મણો રૂપં નિજદેહે વ્યવસ્થિતમ્। ધ્યાનહીના ન પશ્યન્તિ જાત્યન્ધા ઇવ ભાસ્કરમ્॥” અર્થ :—બ્રહ્મનું રૂપ આનંદ છે, તે પોતાના દેહમાં રહેલો છે. જેવી રીતે જન્માંધ પુરુષો સૂર્યને દેખી શકતા નથી તેવી રીતે ધ્યાનથી રહિત પુરુષો તેને જોઈ શકતા નથી. ૧૯૧.

વળી (હવે વિષયકષાયનો નિષેધ કરે છે) :—

५२२]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : द्वादश-१८२

विषयकषायानपि निर्दल्य ये न समाधिं कुर्वन्ति ।

ते परमात्मनः योगिन् नैव आराधका भवन्ति ॥१६२॥

जे ये केचन ण करन्ति न कुर्वन्ति। कम्। समाहि त्रिगुप्तिगुप्त परमसमाधिम्। किं कृत्वा पूर्वम्। णिदलिवि निर्मूल्य। कानपि विषय-कसाय वि निर्विषयकषायात् शुद्धात्मतत्त्वात् प्रतिपक्षभूतान् विषयकषायानपि ते णवि आराहय ह्येति ते नैवाराधका भवन्ति जोइया हे योगिन्। कस्याराधका न भवन्ति। परमप्पहं निर्दोषिपरमात्मन इति। तथाहि। विषयकषायनिवृत्तिरूपं शुद्धात्मानुभूतिस्वभावं वैराग्यं, शुद्धात्मोपलब्धिरूपतत्त्वविज्ञानं, बाह्याभ्यन्तरपरिग्रहपरित्यागरूपं नैर्ग्रन्थ्यं, निश्चितात्मानुभूतिरूपा वशचित्तता, वीतरागनिर्विकल्प-समाधिबहिरङ्गसहकारिभूतं जितपरिषहत्वं चेति पञ्चैतान् ध्यानहेतून् ज्ञात्वा भावयित्वा च

गाथा-१९२

अन्वयार्थः—[ये] जो [विषयकषायानपि] समाधिको धारणकर विषय कषायको [निर्दल्य] मूलसे उखाड़कर [समाधिं] तीन गुप्तिरूप परमसमाधिको [न कुर्वन्ति] नहीं धारण करते, [ते] वे [योगिन्] हे योगी, [परमात्माआराधकाः] परमात्माके आराधक [नैव भवन्ति] नहीं हैं।

भावार्थः—ये विषय कषाय शुद्धात्मतत्त्वके शत्रु हैं, जो इनका नाश न करे, वह स्वरूपका आराधक कैसा? स्वरूपको वही आराधता है, जिसके विषय कषायका प्रसंग न हो, सब दोषोंसे रहित जो निज परमात्मा उसकी आराधनाके घातक विषय कषायके सिवाय दूसरा कोई भी नहीं है। विषय कषायकी निवृत्तिरूप शुद्धात्माकी अनुभूति वह वैराग्यसे ही देखी जाती है। इसलिये ध्यानका मुख्य कारण वैराग्य है। जब वैराग्य हो तब तत्त्वज्ञान निर्मल हो, सो वैराग्य और तत्त्वज्ञान ये दोनों परस्परमें मित्र हैं। ये ही ध्यानके कारण हैं, और बाह्याभ्यन्तर परिग्रहके त्यागरूप निर्ग्रन्थपना वह ध्यानका कारण है। निश्चित आत्मानुभूति ही है स्वरूप

भावार्थः—हे योगी! जे कोई विषयकषाय रदित-शुद्ध-आत्मतत्त्वथी प्रतिपक्षभूत विषयकषायोने पण निर्मूल्य करीने (मूलमांथी उपेडीने) त्रण गुप्तिथी गुप्त परमसमाधिने करता नथी, तेओ निर्दोष परमात्माना आराधको ज नथी.

भावार्थः—(१) विषयकषायनी निवृत्तिरूप अने शुद्धआत्मानी अनुभूति-स्वभाववाणो वैराग्य, (२) शुद्ध आत्मानी उपलब्धिरूप तत्त्वविज्ञान, (३) बाह्य अभ्यन्तर परिग्रहना त्यागरूप निर्ग्रन्थपणं, (४) निश्चित आत्मानी अनुभूतिरूप चित्तवशता (मनोजय) अने (५) वीतराग निर्विकल्प समाधिना बहिरंग सहकारीभूत परिषहजय ओ पांच ध्यानना हेतु ज्ञानीने अने तेने

अधिकार-२ : ६०६-१८३]

परमात्मप्रकाशः

[५२३

ध्यानं कर्तव्यमिति भावार्थः तथा चोक्तम्—“वैराग्यं तत्त्वविज्ञानं नैर्ग्रन्थं वशचित्तता।
जितपरिषहत्वं च पञ्चैते ध्यानहेतवः॥” ॥१९६२॥

अथ—

३२४) परम-समाहि धरेवि मुणि जे परबंभु ण जंति ।

ते भव-दुक्खइँ बहुविहइँ कालु अणंतु सहंति ॥१९६३॥

परमसमाधिं धृत्वापि मुनयः ये परब्रह्म न यान्ति ।

ते भवदुःखानि बहुविधानि कालं अनन्तं सहन्ते ॥१९६३॥

जे ये केचन मुणि मुनयः ण जंति न गच्छन्ति। कं कर्मतापन्नम्। परबंभु परमब्रह्म

जिसका ऐसे जो मनका वश होना, वह वीतराग निर्विकल्पसमाधिका सहकारी है, और बाईस परिषहोंको जीतना, वह भी ध्यानका कारण है। ये पाँच ध्यानके कारण जानकर ध्यान करना चाहिये। ऐसा दूसरी जगह भी कहा है, कि संसार शरीरभोगोंसे विरक्तता, तत्त्वविज्ञान, सकल परिग्रहका त्याग, मनका वश करना, और बाईस परिषहोंका जीतना—ये पाँच आत्म-ध्यानके कारण हैं ॥१९२॥

आगे परमसमाधिकी महिमा कहते हैं—

गाथा—१९३

अन्वयार्थ :—[ये मुनयः] जो कोई मुनि [परमसमाधिं] परमसमाधिको [धृत्वापि] धारण करके भी [परब्रह्म] निज देहमें ठहरे हुए केवलज्ञानादि अनंतगुणरूप निज आत्माको [न यांति] नहीं जानते हैं, [ते] वे शुद्धात्मभावनासे रहित पुरुष [बहुविधानि] अनेक प्रकारके [भवदुःखानि] नारकादि भवदुःख आधि व्याधिरूप [अनंतं कालं] अनंतकालतक [सहंते] भोगते हैं।

भावार्थ :—मनके दुःखको आधि कहते हैं, और तनुसंबंधी दुःखोंको व्याधि कहते

भावीने ध्यान करवुं. वणी कहुं छे के :—“वैराग्यं तत्त्वविज्ञानं नैर्ग्रन्थं वशचित्तता। जितपरिषहत्वं च पञ्चैते ध्यानहेतवः॥ (अर्थ :—(१) वैराग्य, (२) तत्त्वविज्ञान, (३) नैर्ग्रन्थ, (४) चित्तनुं वशपशुं अने (५) परिषहजय अे पांय ध्यानना हेतुओ छे.) १८२.

वणी (उवे परमसमाधिनी मडिमा कडे छे) :—

भावार्थ :—जे कोई मुनिओ अेक वीतराग तात्त्विक चिदानंदमय अनुभूतिरूप

૫૨૪]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૨ : દોહા-૧૯૩

પરબ્રહ્મશબ્દવાચ્યં નિજદેહસ્થં કેવલજ્ઞાનાઘનન્તગુણસ્વભાવં પરમાત્મસ્વરૂપમ્ । કિં કૃત્વા પૂર્વમ્ ।
પરમ-સમાહિ ધરેવિ વીતરાગતાત્ત્વિકચિદાનન્દૈકાનુભૂતિરૂપં પરમસમાધિં ધૃત્વા તે પૂર્વોક્ત-
શુદ્ધાત્મભાવનારહિતાઃ પુરુષાઃ સહંતિ સહન્તે । કાનિ કર્મતાપન્નાનિ । ભવ-દુઃખઙ્ગં વીતરાગ-
પરમાહ્લાદરૂપાત્ પારમાર્થિકસુખાત્ પ્રતિપક્ષભૂતાનિ નરનારકાદિભવદુઃખાનિ । કતિસંખ્યોપેતાનિ ।
વહુવિહઙ્ગં શારીરમાનસાદિભેદેન બહુવિધાનિ । કિયન્તં કાલમ્ । કાલુ અણંતુ અનન્તકાલ-
પર્યન્તમિતિ । અત્રેદં વ્યાખ્યાનં જ્ઞાત્વા નિજશુદ્ધાત્મનિ સ્થિત્વા રાગદ્વેષાદિસમસ્તવિભાવત્યાગેન
ભાવના કર્તવ્યેતિ તાત્પર્યમ્ ॥૧૯૩॥

અથ—

૩૨૫) જામુ સુહાસુહ-ભાવડા ણવિ સયલ વિ તુટ્ટંતિ ।

પરમ—સમાહિ ણ તામુમણિ કેવલિ ણહુ ભણંતિ ॥૧૯૪॥

હૈં, નાના પ્રકારકે દુઃખોંકો અજ્ઞાની જીવ ભોગતા હૈં । યે દુઃખ વીતરાગ પરમ આહ્લાદરૂપ જો
પારમાર્થિક—સુખ ડસસે વિમુખ હૈં । યહ જીવ અનન્તકાલ તક નિજસ્વરૂપકે જ્ઞાન બિના
ચારોં ગતિયોંકે નાના પ્રકારકે દુઃખ ભોગ રહા હૈં । ઈસા વ્યાખ્યાન જાનકર નિજ શુદ્ધાત્મમોં
સ્થિર હોકે રાગ દ્વેષાદિ સમસ્ત વિભાવોંકા ત્યાગકર નિજ સ્વરૂપકી હી ભાવના કરની
ચાહિયે ॥૧૯૩॥

આગે યહ કહતે હૈં, કિ જબ તક ઈસ જીવકે શુભાશુભ ભાવ સબ દૂર ન હોં, તબ તક
પરમસમાધિ નહીં હો સકતી—

પરમસમાધિને ધારણ કરીને પરમ બ્રહ્મને-‘પરબ્રહ્મ’ શબ્દથી વાચ્ય એવા, નિજદેહમાં રહેલા,
કેવળજ્ઞાનાદિ અનંતગુણસ્વભાવવાળા પરમાત્મસ્વરૂપને-પામતા નથી (જાણતા નથી) તેઓ
—પૂર્વોક્ત શુદ્ધ આત્માની ભાવનાથી રહિત પુરુષો-વીતરાગ પરમ આહ્લાદરૂપ પારમાર્થિક
સુખથી પ્રતિપક્ષભૂત, શારીરિક, માનસિક આદિ અનેક પ્રકારનાં ભવદુઃખોને સહે છે.

અહીં, આ વ્યાખ્યાન જાણીને નિજ શુદ્ધ આત્મામાં સ્થિત થઈને રાગદ્વેષાદિ સમસ્ત
વિભાવના ત્યાગ વડે (આત્મ) ભાવના કરવી જોઈએ, એવું તાત્પર્ય છે. ૧૯૩.

વળી (હવે એમ કહે છે કે જ્યાં સુધી આ જીવના બધા શુભાશુભ ભાવો દૂર
ન થાય ત્યાં સુધી પરમસમાધિ થઈ શકતી નથી.) :—

अधिकार-२ : ६०६-१८४]

परमात्मप्रकाशः

[५२५]

यावत् शुभाशुभभावाः नैव सकला अपि त्रुटयन्ति ।

परमसमाधिर्न तावत् मनसि केवलिन एवं भणन्ति ॥१९४॥

जामु इत्यादि । जामु यावत्कालं णवि तुष्टंति नैव नश्यन्ति । के कर्तारः । सुहासुह-भावडा शुभाशुभविकल्पजालरहितात् परमात्मद्रव्याद्विपरीताः शुभाशुभभावाः । परिणामा कतिसंख्योपेता अपि । सयल वि समस्ता अपि तामु ण तावत्कालं न । कोऽसौ । परम-समाहि शुद्धात्मसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुचरणरूपः शुद्धोपयोगलक्षणः परमसमाधिः । क्व । मणि रागादि-विकल्पत्वेन शुद्धचेतसि केवलि एहु भणंति केवलिनो वीतरागसर्वज्ञा एवं कथयन्तीति भावार्थः ॥१९४॥ इति चतुर्विंशतिसूत्रप्रमितमहास्थलमध्ये परमसमाधिप्रतिपादकसूत्रषट्केन प्रथममन्तरस्थलं गतम् ।

गाथा-१९४

अन्वयार्थः—[यावत्] जब तक [सकला अपि] समस्त [शुभाशुभभावाः] सकल विकल्प—जालसे रहित जो परमात्मा उससे विपरीत शुभाशुभ परिणाम [नैव त्रुटयंति] दूर न हों—मितें नहीं, [तावत्] तब तक [मनसि] रागादि विकल्प रहित शुद्ध चित्तमें [परमसमाधिः न] सम्यग्दर्शन ज्ञान चारित्ररूप शुद्धोपयोग जिसका लक्षण है, ऐसी परमसमाधि इस जीवके नहीं हो सकती [एवं] ऐसा [केवलिनः] केवलीभगवान् [भणंति] कहते हैं ।

भावार्थः—शुभाशुभ विकल्प जब मितें, तभी परमसमाधि होवे, ऐसी जिनेश्वरदेवकी आज्ञा है ॥१९४॥

इसप्रकार चौबीस दोहोंके महास्थलमें परमसमाधिके कथनरूप छह दोहोंका अन्तरस्थल समाप्त हुआ ।

भावार्थः—ज्यां सुधी शुभाशुभ विकल्पजालरहित अेवा परमात्मद्रव्यथी विपरीत समस्त शुभाशुभ परिणामो नाश पामता नथी, त्यां सुधी रागादि विकल्पथी रडित अेवा शुद्ध चित्तमां शुद्ध आत्मानां सम्यक्श्रद्धान, सम्यग्ज्ञान अने सम्यग्अनुचरणरूप शुद्धोपयोगलक्षणवाणी परम समाधि थती नथी अेम केवणी वीतराग सर्वज्ञ कडे छे, अेवो भावार्थ छे. १८४.

अे प्रमाणे योवीस सूत्रोना महास्थलमां परमसमाधिना प्रतिपादक छे सूत्रोथी प्रथम अन्तरस्थल समाप्त थयुं.

૫૨૬]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૨ : દોહા-૧૮૫

તદનન્તરમર્હત્પદમિતિ ભાવમોક્ષ ઇતિ જીવન્મોક્ષ ઇતિ કેવલજ્ઞાનોત્પત્તિરિત્યેકોઽર્થઃ તસ્ય ચતુર્વિધનામાભિધેયસ્યાર્હત્પદસ્ય પ્રતિપાદનમુખ્યત્વેન સૂત્રત્રયપર્યન્તં વ્યાખ્યાનં કરોતિ। તદ્વથા—

૩૨૬) સયલ—વિયપ્પહં તુદ્દાહં સિવ—પય—મગ્ગિ વસંતુ ।

કમ્મ-ચઉક્કઙ્ગ વિલુ ગઙ્ગ અપ્પા હુઙ્ગ અરહંતુ ॥૧૬૫॥

સકલવિકલ્પાનાં ત્રુટ્ચતાં શિવપદમાર્ગે વસન્ ।

કર્મચતુષ્કે વિલયં ગતે આત્મા ભવતિ અર્હન્ ॥૧૬૫॥

હુઙ્ગ ભવતિ। કોઽસૌ। અપ્પા આત્મા। કથંભૂતો ભવતિ। અરહંતુ અરિમોહનીયં કર્મ તસ્ય હનનાદ્ રજસી જ્ઞાનદ્વારણે તયોરપિ હનનાદ્ રહસ્યશબ્દેનાન્તરાયસ્તદભાવાદ્દેવેન્દ્રાદિવિનિર્મિતામતિશયવતીં પૂજામર્હતીત્યર્હન્ । કસ્મિન્ સતિ। કમ્મ-ચઉક્કઙ્ગ વિલુ ગઙ્ગ

આગે ત્રીન દોહોમ્ અરહંતપદકા વ્યાખ્યાન કરતે હૈં, અરહંતપદ કહો યા ભાવમોક્ષ કહો, અથવા જીવન્મોક્ષ કહો, યા કેવલજ્ઞાનકી ઉત્પત્તિ કહો—

યે ચારોં અર્થ એકકો હી સૂચિત કરતે હૈં, અર્થાત્ ચારોં શબ્દોંકા અર્થ એક હી હૈ—

ગાથા—૧૯૫

અન્વયાર્થ :—[કર્મચતુષ્કે વિલયં ગતે] જ્ઞાનાવરણી, દર્શનાવરણી, મોહની, ઔર અન્તરાય ઇન ચાર ઘાતિયાકર્મોંકે નાશ હોનેસે [આત્મા] યહ જીવ [અર્હન્ ભવતિ] અર્હંત હોતા હૈ, અર્થાત્ જબ ઘાતિયાકર્મ વિલય હો જાતે હૈં, તબ અરહંતપદ પાતા હૈ, દેવેન્દ્રાદિકર પૂજાકે યોગ્ય હો વહ અરહંત હૈ, ક્યોંકિ પૂજાયોગ્યકો હી અર્હંત કહતે હૈં। પહલે તો મહામુનિ હુઆ [શિવપદમાર્ગે વસન્] મોક્ષપદકે માર્ગરૂપ સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રમ્ ઠહરતા હુઆ [સકલવિકલ્પાનાં] સમસ્ત રાગાદિ વિકલ્પોંકા [ત્રુટ્ચતાં] નાશ કરતા હૈ, અર્થાત્ જબ સમસ્ત રાગાદિ વિકલ્પોંકા નાશ હો જાવે, તબ નિર્વિકલ્પ ધ્યાનકે પ્રસાદસે કેવલજ્ઞાન હોતા હૈ।

ત્યાર પછી અર્હંતપદ કહો, ભાવમોક્ષ કહો, જીવન્મોક્ષ કહો, કેવલજ્ઞાનોત્પત્તિ કહો :— એ ચારે શબ્દનો અર્થ એક જ છે. એ ચાર પ્રકારના નામ જેના છે તે અર્હંતપદના પ્રતિપાદનની મુખ્યતાથી ત્રણ ગાથાસૂત્ર સુધી વ્યાખ્યાન કરે છે. તે આ પ્રમાણે :—

ભાવાર્થ :—‘શિવ’ શબ્દથી વાચ્ય એવું જે મોક્ષપદ તેનો સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્ચારિત્ર એ ત્રણેયની એકતારૂપ લક્ષણવાળો જે માર્ગ તેમાં વસતા થકા આત્મા, પૂર્વે સમસ્તવિકલ્પોનો નાશ થતાં અર્થાત્ સમસ્ત રાગાદિ વિકલ્પોનો નાશ થયા પછી ચાર ઘાતિકર્મનો

अधिकार-२ : ६०६-१८६]

परमात्मप्रकाशः

[५२७

घातिकर्मचतुष्के विलयं गते सति। किं कुर्वन् सन् पूर्वम्। सिव-पय-मग्नि वसंतु शिवशब्द-
वाच्यं यन्मोक्षपदं तस्य योऽसौ सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्यत्रितयैकलक्षणो मार्गस्तस्मिन् वसन् सन्।
केषां सताम्। सयल-वियप्पहं तुष्टाहं समस्तविकल्पानां नष्टानां समस्तरागादिविकल्प-
विनाशादनन्तरं भवतीति भावार्थः॥१९६५॥

अथ—

३२७) केवल—णाणि अणवरु लोयालोउ मुणंतु ।

णियमेँ परमाणंदमउ अप्पा हुइ अरहंतु ॥१९६६॥

केवलज्ञानेनानवरतं लोकालोकं मन्यमानः ।

नियमेन परमानन्दमयः आत्मा भवति अर्हन् ॥१९६६॥

हुइ भवति। कोऽसौ। अप्पा आत्मा। कथंभूतो भवति। अरहंतु पूर्वोक्तलक्षणो
अर्हन्। किं कुर्वन्। लोयालोउ मुणंतु क्रमकरणव्यवधानरहितत्वेन कालत्रयविषयं लोकालोकं
केवलज्ञानीका नाम अर्हंत है, चाहे उसे जीवन्मुक्त कहो। जब अरहंत हुआ, तब भावमोक्ष हुआ,
पीछे चार अघातियाकर्मोंको नाशकर सिद्ध हो जाता है। सिद्धको विदेहमोक्ष कहते हैं। यही
मोक्ष होनेका उपाय है॥१९६५॥

अब केवलज्ञानकी ही महिमा कहते हैं—

गाथा—१९६

अन्वयार्थ :—[केवलज्ञानेन] केवलज्ञानसे [लोकालोकं] लोक-अलोकको
[अनवरतं] निरन्तर [जानन्] जानता हुआ [नियमेन] निश्चयसे [परमाणंदमयः] परम
आनंदमयी [आत्मा] यह आत्मा ही रत्नत्रयके प्रसादसे [अर्हन्] अरहंत [भवति] होता है।

भावार्थ :—समस्त लोकालोकको एक ही समयमें केवलज्ञानसे जानता हुआ अरहंत
विलय थतां अर्हंत थाय छे. अरि अर्थात् मोहनीय कर्म तेनो नाश थवाथी, रजसी अर्थात्
ज्ञानावरण, दर्शनावरण बन्नेयनो नाश थवाथी अने रडस्य शब्दथी अन्तराय समजवो.
अन्तरायकर्मनो नाश थवाथी देवेन्द्रादि रयित, अतिशयवान (सातिशय) पूजाने योग्य छे ते
अर्हंत छे, ओ भावार्थ छे. १८५.

वणी (उवे केवलज्ञाननो महिमा कडे छे) :—

भावार्थ :—लोकालोकप्रकाशक सकण विमण केवलज्ञानथी क्म, करण, व्यवधान

५२८]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : ६०६-१८७

वस्तु वस्तुरूपेण युगपत् जानन् सन् । केन । केवल-णाणि लोकालोकप्रकाशकसकल-
विमलकेवलज्ञानेन । कथम् । अणवरु निरन्तरम् । किं विशिष्टो भवति भगवान् ।
परमाणंदमउ वीतरागपरमसमरसीभावलक्षणतात्त्विकपरमानन्दमयः । केन । णियमें निश्चयेन अत्र
संदेहो न कर्तव्य इत्यभिप्रायः ॥१९६॥

अथ—

३२८) जो जिणु केवल-णाणमउ परमाणंद-सहाउ ।

सो परमप्पउ परम-परु सो जिय अप्प-सहाउ ॥१९७॥

यः जिनः केवलज्ञानमयः परमानन्दस्वभावः ।

सः परमात्मा परमपरः स जीव आत्मस्वभावः ॥१९७॥

कहलाता है । जिसका ज्ञान जाननेके क्रमसे रहित है । एक ही समयमें समस्त लोकालोकको
प्रत्यक्ष जानता है, आगे पीछे नहीं जानता । सब क्षेत्र, सब काल, सब भावको निरंतर प्रत्यक्ष
जानता है । जो केवलीभगवान् परम आनंदमयी हैं । वीतराग परमसमरसीभावरूप जो परम आनंद
अतीन्द्रिय अविनाशी सुख वही जिसका लक्षण है । निश्चयसे ज्ञानानंदस्वरूप है, इसमें संदेह
नहीं है ॥१९६॥

आगे ऐसा कहते हैं, कि केवलज्ञान ही आत्माका निजस्वभाव है, और केवलीको ही
परमात्मा कहते हैं—

गाथा-१९७

अन्वयार्थ :—[यः जिनः] जो अनंत संसाररूपी वनके भ्रमणके कारण ज्ञानावरणादि
आठ कर्मरूपी बैरी उनका जीतनेवाला वह [केवलज्ञानमयः] केवलज्ञानादि अनंत गुणमयी है
[परमानंदस्वभावः] और इंद्रिय विषयसे रहित आत्मीक रागादि विकल्पोंसे रहित परमानंद ही
जिसका स्वभाव है, ऐसा जिनेश्वर केवलज्ञानमयी अरहंतदेव [सः] वही [परमात्मा] उत्कृष्ट

रहितपक्षे त्रण काणना विषयोने, लोकालोकना पदार्थोने वस्तुस्वरूपे निरंतर युगपत् ज्ञातुं थको,
आत्मा निश्चयथी वीतरागपरमसमरसी भाव स्वरूप तात्त्विक परमानंदमय लक्षणवाणो अर्हंत थाय
छे अेमां संदेह न करवो ज्जेथे, अे अभिप्राय छे. १८६.

वणी (उवे अेम कडे छे के केवलज्ञान ज आत्मानो निजस्वभाव छे अने केवणीने ज
परमात्मा कडे) :—

અધિકાર-૨ : દોહા-૧૯૭]

પરમાત્મપ્રકાશ:

[૫૨૯

જો ઇત્યાદિ। જો યઃ જિણુ અનેકભવગહનવ્યસનપ્રાપ્તિનેતૂન્ કર્મારાતીન્ જયતીતિ જિનઃ। કથંભૂતઃ। કેવલ-ગાણમઠ કેવલજ્ઞાનાવિનાભૂતાનન્તગુણમયઃ। પુનરપિ કથંભૂતઃ। પરમાણંદ-સહાઠ ઇન્દ્રિયવિષયાતીતઃ સ્વાત્મોત્થઃ રાગાદિવિકલ્પરહિતઃ પરમાનન્દસ્વભાવઃ સો પરમપ્પઠ સ પૂર્વોક્તોઽર્હન્નેવ પરમાત્મા પરમ-પરુ પ્રકૃષ્ટાનન્તજ્ઞાનાદિગુણરૂપા મા લક્ષ્મીર્યસ્ય સ ભવતિ પરમઃ સંસારિભ્યઃ પર ઉત્કૃષ્ટઃ ઇત્યુચ્યતે પરમશ્ચાસૌ પરશ્ચ પરમપરઃ સો સ પૂર્વોક્તો વીતરાગઃ સર્વજ્ઞઃ જિય હે જીવ અપ્પ-સહાઠ આત્મસ્વભાવ ઇતિ। અન્ન યોઽસૌ પૂર્વોક્તભણિતો ભગવાન્ સ એવ સંસારાવસ્થાયાં નિશ્ચયનયેન શક્તિરૂપેણ જિન ઇત્યુચ્યતે। કેવલજ્ઞાનાવસ્થાયાં વ્યક્તિરૂપેણ ચ। તથૈવ ચ પરમબ્રહ્માદિશબ્દવાચ્યઃ સ એવ તદગ્રે સ્વયમેવ કથયતિ। નિશ્ચયનયેન સર્વે જીવા જિનસ્વરૂપાઃ જિનોઽપિ સર્વજીવસ્વરૂપ ઇતિ ભાવાર્થઃ।

અનંત જ્ઞાનાદિ ગુણરૂપ લક્ષ્મીવાલા આત્મા પરમાત્મા હૈ। ડસીકો વીતરાગ સર્વજ્ઞ કહતે હૈ, [જીવ] હે જીવ, વહી [પરમપરઃ] સંસારિયોંસે ઉત્કૃષ્ટ હૈ, એસા જો ભગવાન્ વહ તો વ્યક્તિરૂપ હૈ, ઓર [સ આત્મસ્વભાવઃ] વહ આત્માકા હી સ્વભાવ હૈ।

ભાવાર્થ :—સંસાર અવસ્થામેં નિશ્ચયનયકર શક્તિરૂપ વિરાજમાન હૈ, ઇસલિયે સંસારીકો શક્તિરૂપ જિન કહતે હૈ, ઓર કેવલીકો વ્યક્તિરૂપ કહતે હૈ। ડ્રવ્યાર્થિકનયકર જૈસે ભગવાન્ હૈ, વૈસે હી સબ જીવ હૈ, ઇસ તરહ નિશ્ચયનયકર જીવકો પરબ્રહ્મ કહો, પરમશિવ કહો, જિતને ભગવાન્કે નામ હૈ, ડતને હી નિશ્ચયનયકર વિચારો તો સબ જીવોંકે હૈ, સખી જીવ જિનસમાન હૈ, ઓર જિનરાજ ખી જીવોંકે સમાન હૈ, એસા જાનના। એસા ડૂસરી જગહ ખી કહા હૈ। જો સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોંકો જિનવર જાને, ઓર જિનેશ્વરકો જીવ જાને, જો જીવોંકી જાતિ હૈ, વહી જિનવરકી જાતિ હૈ, ઓર જો જિનવરકી જાતિ હૈ, વહી જીવોંકી જાતિ હૈ, એસે મહામુનિ

ભાવાર્થ :—જે ભવવનમાં અનેક દુઃખોની પ્રાપ્તિના હેતુભૂત કર્મરૂપી શત્રુને જીતે છે તે જિન છે. તે જિન કેવળજ્ઞાનની સાથે અવિનાભાવી અનંતગુણમય છે. ઇન્દ્રિયના વિષયોથી રહિત, સ્વ-આત્માથી ઉત્પન્ન, રાગાદિ વિકલ્પ રહિત, પરમાનંદ સ્વભાવી છે, તે પૂર્વોક્ત અર્હંત જ પરમાત્મા છે, પરમેશ્વર છે. પરમ-ઉત્કૃષ્ટ અનંતજ્ઞાનાદિ ગુણરૂપ મા અર્થાત્ લક્ષ્મી જેને છે તે પરમ છે, સંસારીઓથી પર એટલે ઉત્કૃષ્ટ છે. આવા જે પરમ પર તે પરમ છે, તે-પૂર્વોક્ત વીતરાગ સર્વજ્ઞ છે. હે જીવ! તે આત્મસ્વભાવ છે.

અહીં, પૂર્વોક્ત કથિત ભગવાન તે જ સંસાર-અવસ્થામાં નિશ્ચયનયથી શક્તિરૂપે 'જિન' કહેવાય અને કેવળજ્ઞાન-અવસ્થામાં વ્યક્તિરૂપે 'જિન' છે. તે જ પ્રમાણે પરમ-બ્રહ્માદિ શબ્દથી વાચ્ય એવા તેને જ આગળ સ્વયમેવ કથન કરશે.—નિશ્ચયનયથી સર્વજીવો જિનસ્વરૂપ છે, જિનેશ્વર સર્વજીવ

५३०]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : द्वादश-१८८

तथा चोक्तम्—“जीवा जिणवर जो मुणइ जिणवर जीव मुणेइ। सो समभावि परिड्डियउ लहु णिव्वाणु लहेइ॥” ॥१६७॥ एवं चतुर्विंशतिसूत्रप्रमितमहास्थलमध्ये अर्हदवस्थाकथन-मुख्यत्वेन सूत्रत्रयेण द्वितीयमन्तरस्थलं गतम्।

अत ऊर्ध्वं परमात्मप्रकाशशब्दस्यार्थकथनमुख्यत्वेन सूत्रत्रयपर्यन्तं व्याख्यानं करोति। तद्यथा—

३२६) सयलहं कम्महं दोसहं वि जो जिणु देउ विभिण्णु ।

सो परमप्प-पयासु तुहुं जोइय णियमं मण्णु ॥१६८॥

सकलेभ्यः कर्मभ्यः दोषेभ्यः अपि यो जिनः देवः विभिन्नः ।

तं परमात्मप्रकाशं त्वं योगिन् नियमेन मन्यस्व ॥१६८॥

द्रव्यार्थिकनयकर जीव और जिनवरमें जातिभेद नहीं मानते, वे मोक्ष पाते हैं ॥१९७॥

इसप्रकार चौबीस दोहोंके महास्थलमें अरहंतदेवके कथनकी मुख्यतासे तीन दोहोंमें दूसरा अंतरस्थल कहा।

आगे परमात्मप्रकाश शब्दके अर्थके कथनकी मुख्यतासे तीन दोहा कहते हैं—

गाथा-१९८

अन्वयार्थ :—[सकलेभ्यः कर्मभ्यः] ज्ञानावरणादि अष्टकर्मोंसे [दोषेभ्यः अपि] और सब क्षुधादि अठारह दोषोंसे [विभिन्नः] रहित [यः जिनदेवः] जो जिनेश्वरदेव हैं, [तं] उसको [योगिन् त्वं] हे योगी, तू [परमात्मप्रकाशं] परमात्मप्रकाश [नियमेन] निश्चयसे [मन्यस्व] मान। अर्थात् जो निर्दोष जिनेन्द्रदेव हैं, वही परमात्मप्रकाश हैं।

स्वरूप છે, એ ભાવાર્થ છે. વળી કહ્યું પણ છે કે—^૧“જીવા જિણવર જો મુણइ જિણવર જીવ મુણइ। સો સમભાવિ પરિડિયउ લહુ ણિવ્વાણુ લહેइ॥” (અર્થ :—જે જીવોને જિનવર જાણે છે અને જિનવરને જીવ જાણે છે તે સમભાવમાં સ્થિત થઈને શીઘ્ર નિર્વાણને પામે છે.) ૧૮૭.

એ પ્રમાણે ચોવીસ સૂત્રોના મહાસ્થળમાં અર્હત-અવસ્થાના કથનની મુખ્યતાથી ત્રણ ગાથાસૂત્રોથી બીજું અન્તરસ્થળ સમાપ્ત થયું.

આના પછી પરમાત્મપ્રકાશ શબ્દના અર્થના કથનની મુખ્યતાથી ત્રણ દોહાસૂત્ર સુધી વ્યાખ્યાન કરે છે તે આ પ્રમાણે :—

૧ જુઓ પદ્મપ્રાભુત ટીકા પૃ. ૩૪૨.

અધિકાર-૨ : દોહા-૧૯૯]

પરમાત્મપ્રકાશ:

[૫૩૧

સો તં પરમપ્પ-પયાસુ પરમાત્મપ્રકાશસંજ્ઞં તુહું ત્વં કર્તા મણ્ણુ મન્યસ્વ જાનીહિ જોડ્ય
હે યોગિન્ ણિયમેં નિશ્ચયેન। સ કઃ। જો જિણુ દેઉ યો જિનદેવઃ। કિંવિશિષ્ટઃ। વિભિણ્ણુ
વિશેષેણ ભિન્નઃ। કેભ્યઃ। સયલહં કમ્મહં રાગાદિરહિતચિદાનન્દૈકસ્વભાવપરમાત્મનો યાનિ
ભિન્નાનિ સર્વકર્માણિ તેભ્યઃ। ન કેવલં કર્મભ્યો ભિન્નઃ। દોસહં વિ ટ્ઢ્ઢોત્કીર્ણ-
જ્ઞાયકૈકસ્વભાવસ્ય પરમાત્મનો યેડનન્તજ્ઞાનસુખાદિગુણાસ્તત્પ્રચ્છાદકા યે દોષાસ્તેભ્યોડપિ ભિન્ન
ઇત્યભિપ્રાયઃ ॥૧૬૬॥

અથ—

૩૩૦) કેવલ-દંસણુ ણાણુ સુહુ વીરિઉ જો જિ અણંતુ ।

સો જિણ-દેઉ વિ પરમ-મુણિ પરમ-પયાસુ મુણંતુ ॥૧૬૬॥

કેવલદર્શનં જ્ઞાનં સુખં વીર્યં ય એવ અનન્તમ્ ।

સ જિનદેવોડપિ પરમમુનિઃ પરમપ્રકાશં મન્યમાનઃ ॥૧૬૬॥

ભાવાર્થ :—રાગાદિ રહિત ચિદાનંદસ્વભાવ પરમાત્માસે ભિન્ન જો સબ કર્મ વે હી
સંસારકે મૂલ હૈં। જગતકે જીવ તો કર્મોંકર સહિત હૈં, ઓર ભગવાન્ જિનરાજ ઇનસે મુક્ત હૈં,
ઓર સબ દોષોંસે રહિત હૈં। વે દોષ સબ સંસારી-જીવોંકે લગ રહે હૈં, જ્ઞાયકસ્વભાવ આત્માકે
અનંતજ્ઞાન સુખાદિ ગુણોંકે આચ્છાદક હૈં। ડન દોષોંસે રહિત જો સર્વજ્ઞ વહી પરમાત્મપ્રકાશ હૈં,
યોગીશ્વરોંકે મનમેં એસા હી નિશ્ચય હૈં। શ્રીગુરુ શિષ્યસે કહતે હૈં કિ હે યોગિન્, તૂ નિશ્ચયસે
એસા હી માન વહી સત્પુરુષોંકા અભિપ્રાય હૈં ॥૧૬૬॥

ફિર ધી ઇસી કથનકો ઢઢ કરતે હૈં—

ગાથા-૧૯૯

અન્વયાર્થ :—[કેવલદર્શનં જ્ઞાનં સુખં વીર્યં] કેવલદર્શન, કેવલજ્ઞાન, અનંતસુખ,

ભાવાર્થ :—રાગાદિ રહિત ચિદાનંદ જેનો એક સ્વભાવ છે એવા પરમાત્માથી ભિન્ન
જે સર્વ કર્મો છે તેનાથી અને ટંકોત્કીર્ણ જ્ઞાયક જે જેનો એક સ્વભાવ છે એવા પરમાત્માના જે
અનંતજ્ઞાનસુખાદિ ગુણો છે તેમને આચ્છાદન કરનારા જે દોષો છે તેનાથી પણ ભિન્ન જે
જિનદેવ છે તેને હે યોગી! તું નિશ્ચયથી પરમાત્મપ્રકાશ જાણ (પરમાત્મપ્રકાશ સંજ્ઞાવાળો
પરમાત્મા જાણ.) એ અભિપ્રાય છે. ૧૯૯.

ફરીને પણ આ કથનને ઢઢ કરે છે :—

५३२]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : द्रोष्ठा-२००

सो जिण-देउ वि स जिनदेवोऽपि एवं भवति। न केवलं जिनदेवो भवति। परम-मुणि परम उत्कृष्टो मुनिः प्रत्यक्षज्ञानी। किं कुर्वन् सन्। मुणंतु मन्यमानो जानन् सन्। कम् परम-पयासु परममुत्कृष्टं लोकालोकप्रकाशकं केवलज्ञानं यस्य स भवति परमप्रकाशस्तं परमप्रकाशम्। स कः। केवल-दंसणु णाणु सुहु वीरिउ जो जि केवलज्ञानदर्शनसुखवीर्यस्वरूपं य एव। कथंभूतं तत् केवलज्ञानादिचतुष्टयम्। अणंतु युगपदनन्तद्रव्यक्षेत्रकालभाव-परिच्छेदकत्वादविनश्वरत्वाच्चानन्तमिति भावार्थः ॥१६६॥

अथ—

३३१) जो परमप्पउ परम—पउ हरि हरु बंभु वि बुद्धु ।

परम पयासु भणंति मुणि सो जिण—देउ विसुद्धु ॥२००॥

यः परमात्मा परमपदः हरिः हरः ब्रह्मापि बुद्धः ।

परमप्रकाशः भणन्ति मुनयः स जिनदेवो विशुद्धः ॥२००॥

अनंतवीर्य [यदेव अनंतम्] ये अनंतचतुष्टय जिसके हों [स जिनदेवः] वही जिनदेव है, [परममुनिः] वही परममुनि अर्थात् प्रत्यक्ष ज्ञानी है। क्या करता संता। [परमप्रकाशं जानन्] उत्कृष्ट लोकालोकका प्रकाशक जो केवलज्ञान वही जिसके परमप्रकाश है, उससे सकल द्रव्य, क्षेत्र, काल, भव, भावको जाना हुआ परमप्रकाशक है। ये केवलज्ञानादि अनंतचतुष्टय एक ही समयमें अनंतद्रव्य, अनंतक्षेत्र, अनंतकाल और अनंतभावोंको जानते हैं, इसलिये अनंत हैं, अविनश्वर हैं, इनका अंत नहीं है, ऐसा जानना ॥१९९॥

आगे जिनदेवके ही अनेक नाम हैं, ऐसा निश्चय करते हैं—

गाथा—२००

अन्वयार्थः—[यः] जिस [परमात्मा] परमात्माको [मुनयः] मुनि [परमपदः] परमपद [हरिः हरः ब्रह्मा अपि] हरि महादेव ब्रह्मा [बुद्धः परमप्रकाशः भणंति] बुद्ध और

भावार्थः—उत्कृष्ट लोकालोकप्रकाशक केवलज्ञान जेने छे ते परम प्रकाशक छे. ते परमप्रकाशने जाइतो थको युगपत् अनंत द्रव्य, क्षेत्र, काण अने भावना परिच्छेदक डोवाथी तेम ज अविनश्वर डोवाथी अनंत छे अेवा केवलज्ञान, केवलदर्शन, सुख अने वीर्यस्वरूप जे छे ते ज जिणदेव छे, तेम ज उत्कृष्ट मुनि—प्रत्यक्ष ज्ञानी—छे, अे भावार्थ छे. १८८.

वणी, डवे जिणदेवनां अनेक नाम छे, अेम नक्की करे छे :—

ભળાંતિ કથયન્તિ। કે તે મુણિ મુનયઃ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનિનઃ। કથંભૂતં ભળન્તિ પરમપયાસુ પરમપ્રકાશઃ। યઃ કથંભૂતઃ। જો પરમપ્પત્ત યઃ પરમાત્મા। પુનરપિ કથંભૂતઃ। પરમ-પત્ત પરમાનન્તજ્ઞાનાદિગુણાધારત્વેન પરમપદસ્વભાવઃ। કિંવિશિષ્ટઃ। હરિ હરિસંજ્ઞઃ હરુ મહેશ્વરાભિધાનઃ વંભુ વિ પરમબ્રહ્માભિધાનોઽપિ બુદ્ધુ બુદ્ધઃ સુગતસંજ્ઞઃ સો જિણ-દેવ સ એવ પૂર્વોક્તઃ પરમાત્મા જિનદેવઃ। કિંવિશિષ્ટઃ। વિસુદ્ધુ સમસ્તરાગાદિદોષપરિહારેણ શુદ્ધ ઇતિ। અત્ર ય એવ પરમાત્મસંજ્ઞો નિર્દોષિપરમાત્મા વ્યાખ્યાતઃ સ એવ પરમાત્મા, સ એવ પરમપદઃ, સ એવ વિષ્ણુસંજ્ઞઃ, સ એવેશ્વરાભિધાનઃ, સ એવ બ્રહ્મશબ્દવાચ્યઃ, સ એવ સુગતશબ્દાભિધેયઃ, સ એવ જિનેશ્વરઃ, સ એવ વિશુદ્ધ ઇત્યાદ્યષ્ટાધિકસહસ્રનામાભિધેયો ભવતિ। નાનારુચીનાં જનાનાં તુ કસ્યાપિ કેનાપિ વિવક્ષિતેન નામ્નારાધ્યઃ સ્યાદિતિ ભાવાર્થઃ। તથા ચોક્તમ્—“નામાષ્ટકસહસ્રેણ યુક્તં

પરમપ્રકાશ નામસે કહતે હૈં, [સઃ] વહ [વિશુદ્ધઃ જિનદેવઃ] રાગાદિ રહિત શુદ્ધ જિનદેવ હી હૈ, ડસીકે યે સબ નામ હૈં॥

ભાવાર્થ :—પ્રત્યક્ષજ્ઞાની ડસે પરમાનંદ જ્ઞાનાદિ ગુણોંકા આધાર હોનેસે પરમપદ કહતે હૈં। વહી વિષ્ણુ હૈ, વહી મહાદેવ હૈ, ડસીકા નામ પરબ્રહ્મ હૈ, સબકા જ્ઞાયક હોનેસે બુદ્ધ હૈ, સબમેં વ્યાપક ંસા જિનદેવ દેવાધિદેવ પરમાત્મા અનેક નામોંસે ગાયા જાતા હૈ। સમસ્ત રાગાદિક દોષકે ન હોનેસે નિર્મલ હૈ, ંસા જો અરહંતદેવ વહી પરમાત્મ પરમપદ, વહી વિષ્ણુ, વહી ંશ્વર, વહી બ્રહ્મ, વહી શિવ, વહી સુગત, વહી જિનેશ્વર, ંરુ વહી વિશુદ્ધ—ઇત્યાદિ ંક હજાર આઠ નામોંસે ગાયા જાતા હૈ। નાના રુચિકે ધારક યે સંસારી જીવ વે નાના પ્રકારકે નામોંસે જિનરાજકો આરાધતે હૈં। યે નામ જિનરાજકે સિવાય ડસરેકે નહીં હૈં। ંસા હી ડસરે ગ્રંથોંમેં હી કહા હૈ—

વિસ્તાર :—જે પરમપ્રકાશ નામનો પરમાત્મા છે તે જ પરમાત્મા, જ્ઞાનાદિ અનંત ગુણોના આધાર ડોવાથી પરમપદસ્વભાવ ડરિ, મહેશ્વર નામનો ડર, પરમબ્રહ્મ નામનો બ્રહ્મા, સુગત નામનો બુદ્ધ, સમસ્ત રાગાદિ દોષના ત્યાગ વડે શુદ્ધ જિનદેવ છે ંમ મુનિઓ—પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનીઓ—કડે છે.

ભાવાર્થ :—અહીં પરમાત્મપ્રકાશ નામના જે નિર્દોષ પરમાત્માનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે, તે જ પરમાત્મા છે, તે જ પરમપદ છે, તેનું નામ જ વિષ્ણુ છે, તેનું નામ જ મહેશ્વર છે, તે જ ‘બ્રહ્મ’ શબ્દથી વાચ્ય છે, તે જ ‘સુગત’ શબ્દથી અભિધેય છે, તે જ જિનેશ્વર છે, તે જ વિશુદ્ધ છે ંત્યાદિ ંક હજાર આઠ નામવાળા છે ંમ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનીઓ કડે છે.

જુદી જુદી રુચિવાળા જીવોને તે કોઈ ંક વિવક્ષિત નામથી આરાધ્ય છે, ંવો ભાવાર્થ છે. કહું પણ છે કે “નામાષ્ટકસહસ્રેણ યુક્તં મોક્ષપુરેશ્વરમ્” ંત્યાદિ (અર્થ :—અંક હજાર આઠ

५३४]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : ६०६-२०१

मोक्षपुरेश्वरम्” इत्यादि॥२००॥ एवं चतुर्विंशतिसूत्रप्रमितमहास्थलमध्ये परमात्माप्रकाश-
शब्दार्थकथनमुख्यत्वेन सूत्रत्रयेण तृतीयमन्तरस्थलं गतम् ।

तदनन्तरं सिद्धस्वरूपकथनमुख्यत्वेन सूत्रत्रयपर्यन्तं व्याख्यानं करोति तद्यथा—

३३२) ज्ञाणें कम्मक्खउ करिवि मुक्कउ होइ अणंतु ।

जिणवरदेवइँ सो जि जिय पभणितु सिद्ध महंतु ॥२०१॥

ध्यानेन कर्मक्षयं कृत्वा मुक्तो भवति अनन्तः ।

जिनवरदेवेन स एव जीव प्रभणितः सिद्धो महान् ॥२०१॥

पभणितु प्रभणितः कथितः । केन कर्तृभूतेन । जिणवरदेवइँ जिनवरदेवेन । कोऽसौ

एक हजार आठ नामों सहित वह मोक्षपुरका स्वामी उसकी आराधना सब करते हैं। उसके अनंत नाम और अनंतरूप हैं। वास्तवमें नामसे रहित रूपसे रहित ऐसे भगवान् देवको हे प्राणियो, तुम आराधो ॥२००॥

इसप्रकार चौबीस दोहोंके महास्थलमें परमात्मप्रकाश शब्दके अर्थकी मुख्यतासे तीन दोहोंमें तीसरा अन्तरस्थल कहा ।

आगे सिद्धस्वरूपके कथनकी मुख्यतासे तीन दोहोंमें व्याख्यान करते हैं—

गाथा-२०१

अन्वयार्थ :—[ध्यानेन] शुक्लध्यानसे [कर्मक्षयं] कर्मोंका क्षय [कृत्वा] करके [मुक्तः भवति] जो मुक्त होता है, [अनंतः] और अविनाशी है, [जीव] हे जीव, [स एव] उसे ही [जिनवरदेवेन] जिनवरदेवने [महान् सिद्धः प्रभणितः] सबसे महान् सिद्ध भगवान् कहा है ॥

नामोथी युक्त मोक्षपुरना ईश्वर (स्वामी) छे (ते जिनदेवने सर्व आराधे छे) २००.

अे प्रमाणे थोवीश सूत्रोना महास्थलमां परमात्मप्रकाश शब्दना अर्थनी मुख्यताथी त्रश गाथासूत्रथी त्रीं अन्तरस्थल समाप्त थयुं.

तेना पछी सिद्धस्वरूपना कथननी मुख्यताथी त्रश गाथासूत्र सुधी व्याख्यान करे छे. ते आ प्रमाणे :—

भावार्थ :—रागादिविकल्प रहित स्वसंवेदनज्ञानस्वरूप ध्यानथी विशुद्धज्ञान, विशुद्ध-

अधिकार-२ : द्दोड-२०१]

परमात्मप्रकाशः

[५३५

भणितः। सिद्ध सिद्धः। कथंभूतः। महंतु महापुरुषाराधितत्वात् केवलज्ञानादिमहा-
गुणाधारत्वाच्च महान्। क एव। सो जि स एव। स कः योऽसौ मुक्कउ होइ
ज्ञानावरणादिभिः कर्मभिर्मुक्तो रहितः सम्यक्त्वाद्यष्टगुणसहितश्च जिय हे जीव। कथंभूतः।
अणंतु न विद्यतेऽन्तो विनाशो यस्य स भवत्यनन्तः। किं कृत्वा पूर्व मुक्तो भवति।
कम्मक्खउ करिवि विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावादात्मद्रव्याद्विलक्षणं यदार्तौद्रध्यानद्वयं तेनोपार्जितं
यत्कर्म तस्य क्षयः कर्मक्षयस्तं कृत्वा। केन ज्ञाणें रागादिविकल्परहितस्वसंवेदनज्ञानलक्षणेन
ध्यानेनेति तात्पर्यम् ॥२०१॥

अथ—

३३३) अण्णु वि बंधु वि तिहुयणहं सासय—सुक्ख—सहाउ ।

तित्थु जि सयलु वि कालु जिय णिवसइ लद्ध-सहाउ ॥२०२॥

भावार्थ :—अरहंतपरमेष्ठी सकल सिद्धान्तोंके प्रकाशक हैं, वे सिद्ध परमात्माको
सिद्धपरमेष्ठी कहते हैं, जिसे सब संत पुरुष आराधते हैं। केवलज्ञानादि महान् अनंतगुणोंके
धारण करनेसे वह महान् अर्थात् सबमें बड़े हैं। जो सिद्धभगवान् ज्ञानावरणादि आठों ही
कर्मोंसे रहित हैं, और सम्यक्त्वादि आठ गुण सहित हैं। ज्ञायकसम्यक्त्व, केवलज्ञान,
केवलदर्शन, अनंतवीर्य, सूक्ष्म, अवगाहन, अगुरुलघु, अव्याबाध—इन आठ गुणोंसे मंडित
हैं, और जिसका अन्त नहीं ऐसा निरंजनदेव विशुद्धज्ञान दर्शन स्वभाव जो आत्मद्रव्य उससे
विपरीत जो आर्त रौद्र खोटे ध्यान उनसे उत्पन्न हुए जो शुभ-अशुभ कर्म उनका
स्वसंवेदनज्ञानरूप शुक्लध्यानसे क्षय करके अक्षय पद पा लिया है। कैसा है शुक्लध्यान ?
रागादि समस्त विकल्पोंसे रहित परम निराकुलतारूप है। यही ध्यान मोक्षका मूल है, इसीसे
अनन्त सिद्ध हुए और होंगे ॥२०१॥

आगे फिर भी सिद्धोंकी महिमा कहते हैं—

दर्शनस्वभाववाणा आत्मद्रव्यथी विलक्षण जे आर्त अने रौद्ररूप बे ध्यान छे तेनाथी उपार्जित
जे कर्म छे तेनो क्षय करीने जे ज्ञानावरणादि कर्मथी रहित अने सम्यक्त्वादि आठ गुण सहित
थाय छे अने जे अविनाशी छे तेने जे जिनवरदेवे सिद्ध कहा छे—के जे सिद्ध भगवान
महापुरुषोथी आराधित होवाथी अने केवलज्ञानादि महागुणोना आधार होवाथी महान छे, अ
तात्पर्य छे. २०१.

उवे, इरी पण सिद्धोना महिमा कहे छे :—

५३६]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : द्वादश-२०२]

अन्यदपि बन्धुरपि त्रिभुवनस्य शाश्वतसौख्यस्वभावः ।

तत्रैव सकलमपि कालं जीव निवसति लब्धस्वभावः ॥२०२॥

अण्णु वि इत्यादि। अण्णु वि अन्यदपि पुनरपि स पूर्वोक्तः सिद्धः। कथंभूतः। बंधु वि बन्धुरेव। कस्य। तिहुयणहं त्रिभुवनस्थभव्यजनस्य। पुनरपि किं विशिष्टः। सासय-सुख-सहाउ रागादिरहिताव्याबाधशाश्वतसुखस्वभावः। एवंगुणविशिष्टः सन्। किं करोति स भगवान्। तित्थु जि तत्रैव मोक्षपदे णिवसइ निवसति। कथंभूतः सन्। लब्ध-सहाउ लब्धशुद्धात्मस्वभावः कियत्कालं निवसति। सयलु वि कालु समस्तमप्यनन्तानन्तकालपर्यन्तं जिय हे जीव इति। अत्रानेन समस्तकालग्रहणेन विमुक्तं भवति। ये केचन वदन्ति मुक्तानां पुनरपि संसारे पतनं भवति तन्मतं निरस्तमिति भावार्थः ॥२०२॥

अथ—

गाथा-२०२

अन्वयार्थः—[अन्यदपि] फिर वे सिद्धभगवान् [त्रिभुवनस्य] तीन लोकके प्राणियोंका [बंधुरपि] हित करनेवाले हैं, [शाश्वतसुखस्वभावः] और जिनका स्वभाव अविनाशी सुख है, और [तत्रैव] उसी शुद्ध क्षेत्रमें [लब्धस्वभावः] निजस्वभावको पाकर [जीव] हे जीव, [सकलमपि कालं] सदा काल [निवसति] निवास करते हैं, फिर चतुर्गतिमें नहीं आवेंगे।

भावार्थः—सिद्धपरमेष्ठी तीनलोकके नाथ हैं, और जिनका भव्यजीव ध्यान करके भवसागरसे पार होते हैं, इसलिये भव्योंके बंधु हैं, हितकारी हैं। जिनका रागादि रहित अव्याबाध अविनाशी सुख स्वभाव है। ऐसे अनन्त गुणरूप वे भगवान् उस मोक्ष पदमें सदा काल विराजते हैं। जिन्होंने शुद्ध आत्मस्वभाव पा लिया है। अनन्तकाल बीत गये, और अनन्तकाल आवेंगे, परंतु वे प्रभु सदाकाल सिद्धक्षेत्रमें बस रहे हैं। समस्त काल रहते हैं, इसके कहनेका प्रयोजन यह है, कि जो कोई ऐसा कहते हैं, कि मुक्त-जीवोंका भी संसारमें पतन होता है, सो उनका कहना खंडित किया गया ॥२०२॥

भावार्थः—वणी ते पूर्वोक्त सिद्ध भगवान् त्रि लोकां रडेला भव्य जनने बंधु ज छे. रागादि रहित अव्याबाध शाश्वत सुखस्वभाव जेनो छे अवा गुणविशिष्ट ते भगवान् शुद्ध आत्मस्वभावने पाभीने मोक्षपदमां समस्त काण सुधी-अनंतानंत काण सुधी वसे छे.

अहीं 'समस्त काण विमुक्त रडे छे' अे कथनथी जे कोई कडे छे के मुक्त जवोनुं इरीथी संसारमां पतन थाय छे' तेना मतनुं भंडन क्युं छे, अेवो भावार्थ छे. २०२.

५३८]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : ६०६-२०४

गच्छति। क्व। तित्थु जि तत्रैव मोक्षपदे। पुनरपि किंविशिष्टः सन्। मुक्कु ज्ञानावरणाद्यष्ट-
कर्मनिर्मुक्तो रहितः अव्यावाधाद्यनन्तगुणैः सहितश्चेति भावार्थः॥२०३॥ एवं चतुर्विंशतिसूत्र-
प्रमितमहास्थलमध्ये सिद्धपरमेष्ठिव्याख्यानमुख्यत्वेन सूत्रत्रयेण चतुर्थमन्तरस्थलं गतम्।

अथानन्तरं परमात्मप्रकाशभावानारतपुरुषाणां फलं दर्शयन् सूत्रत्रयपर्यन्तं व्याख्यानं
करोति। तथाहि—

३३५) जे परमप्प-पयासु मुणि भाविं भावहिं सत्थु ।

मोहु जिणेविणु सयलु जिय ते बुज्झहिं परमत्थु ॥२०४॥

ये परमात्मप्रकाशं मुनयः भावेन भावयन्ति शास्त्रम् ।

मोहं जित्वा सकलं जीव ते बुध्यन्ति परमार्थम् ॥२०४॥

अनंतदर्शन, अनंतसुख और अनंतवीर्यमयी है। ऐसे अनेक गुणोंके सागर भगवान् सिद्धपरमेष्ठी
स्वद्रव्य, स्वक्षेत्र, स्वकाल, स्वभावरूप चतुष्टयमें निवास करते हुए सदा आनंदरूप लोकके
शिखर पर विराज रहे हैं, जिसका कभी अंत नहीं, उसी सिद्धपदमें सदा काल विराजते हैं,
केवलज्ञान दर्शन कर घट-घटमें व्यापक हैं। सकल कर्मोपाधि रहित महा निरुपाधि
निराबाधपना आदि अनंतगुणों सहित मोक्षमें आनंद विलास करते हैं॥२०३॥

इस तरह चौबीस दोहोंवाले महास्थलमें सिद्धपरमेष्ठीके व्याख्यानकी मुख्यताकर तीन
दोहोंमें चौथा अंतरस्थल कहा।

आगे तीन दोहोंमें परमात्मप्रकाशकी भावनामें लीन पुरुषोंके फलको दिखाते हुए
व्याख्यान करते हैं—

गाथा-२०४

अन्वयार्थ :—[ये मुनयः] जो मुनि [भावेन] भावोंसे [परमात्मप्रकाशं शास्त्रम्]

अव्यावाधादि अनंतगुणोत्थी सहित थया थका, पोताना स्वाभाविक अनंतज्ञानादि गुणो साथे
वृद्धिने पामे छे, अे भावार्थ छे. २०३.

अे प्रमाणे थोवीस सूत्रोना महास्थलमां सिद्धपरमेष्ठीना व्याख्याननी मुख्यताथी त्रश
गाथासूत्रोथी थोथुं अन्तरस्थल समाप्त थयुं.

त्यार पछी त्रश सूत्रो सुधी परमात्मप्रकाशनी भावनामां रत पुरुषोने जे इण थाय छे
ते दर्शावतुं, व्याख्यान करे छे. ते आ प्रमाणे :—

अधिकार-२ : ६०६-२०५]

परमात्मप्रकाशः

[५३८

भावाहिं भावयन्ति ध्यायन्ति। के मुणि मुनयः जे ये केचन। किं भावयन्ति। सत्थु शास्त्रम्। परमप्प-पयासु परमात्मस्वभावप्रकाशत्वात्परमात्मप्रकाशसंज्ञम्। केन भावयन्ति। भाविं समस्तरागाद्यपध्यानरहितशुद्धभावेन। किं कृत्वा पूर्वम्। जिणेविणु जित्वा। कम् मोहु निर्मोहपरमात्मतत्त्वाद्विलक्षणं मोहम्। कतिसंख्योपेतम्। सयलु समस्तं निरवशेषं जिय हे जीवेति ते त एवंगुणविशिष्टास्तपोधनाः बुद्धिहिं बुध्यन्ति। कम्। परमत्थु परमार्थशब्दवाच्यं चिदानन्दैक-स्वभावं परमात्मानमिति भावार्थः॥२०४॥

अथ—

३३६) अण्णु वि भत्तिए जे मुण्हिं इहु परमप्प-पयासु ।

लोयालोय—पयासयरु पावहिं ते वि पयासु ॥२०५॥

अन्यदपि भक्त्या ये मन्यन्ते इमं परमात्मप्रकाशम् ।

लोकालोकप्रकाशकरं प्राप्नुवन्ति तेऽपि प्रकाशम् ॥२०५॥

इस परमात्मप्रकाशनामा शास्त्रका [भावयंति] चिंतवन करते हैं, सदैव इसीका अभ्यास करते हैं, [जीव] हे जीव, [ते] वे [सकलं मोहं] समस्त मोहको [जित्वा] जीतकर [परमार्थम् बुध्यन्ति] परमतत्त्वको जानते हैं ॥

भावार्थ :—जो कोई सब परिग्रहके त्यागी साधु परमात्मस्वभावके प्रकाशक इस परमात्मप्रकाशकनामा ग्रंथको समस्त रागादि खोटे ध्यानरहित जो शुद्धभाव उससे निरंतर विचारते हैं, वे निर्मोह परमात्मतत्त्वसे विपरीत जो मोहनामा कर्म उसकी समस्त प्रकृतियोंको मूलसे उखाड़ देते हैं, मिथ्यात्व रागादिकोंको जीतकर निर्मोह निराकुल चिदानंद स्वभाव जो परमात्मा उसको अच्छी तरह जानते हैं ॥२०४॥

आगे फिर भी परमात्मप्रकाशके अभ्यासका फल कहते हैं—

गाथा—२०५

अन्वयार्थ :—[अन्यदपि] और भी कहते हैं, [ये] जो कोई भव्यजीव [भक्त्या]

भावार्थ :—जे कोई मुनिओ निर्मोह परमात्मतत्त्वथी विलक्षण भोडने छतीने समस्त रागादि अपध्यान रहित शुद्ध भावथी परमात्मस्वभावनो प्रकाशक होवाथी जे परमात्मप्रकाश छे अेवा परमात्मप्रकाश नामना शास्त्रने ध्यावे छे ते तपोधनो परमार्थशब्दथी वाच्य, चिदानंद जेनो अेक स्वभाव छे अेवा परमात्माने ज्ञाणे छे, अे भावार्थ छे. २०४.

उवे, इरी परमात्मप्रकाशना अभ्यासनुं इण कडे छे :—

૫૪૦]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૨ : દોહા-૨૦૬]

અણુ વિ ઇત્યાદિ । અણુ વિ અન્યદપિ વિશેષફલં કથ્યતે । ભક્તિએ જે મુળહિં ભક્ત્યા યે મન્યન્તે જાનન્તિ । કમ્ । ઇહુ પરમપ્પપયાસુ ઇમં પ્રત્યક્ષીભૂતં પરમાત્મપ્રકાશગ્રન્થમર્થતસ્તુ પરમાત્મપ્રકાશશબ્દવાચ્યં પરમાત્મતત્ત્વં પાવહિં પ્રાપ્નુવન્તિ તે વિ તેઽપિ । કમ્ । પયાસુ પ્રકાશશબ્દવાચ્યં કેવલજ્ઞાનં તદાધારપરમાત્માનં વા । કથંભૂતં પરમાત્મપ્રકાશમ્ । લોયાલોય-પયાસયરુ અનન્તગુણપર્યાયસહિતત્રિકાલવિષયલોકાલોકપ્રકાશકમિતિ તાત્પર્યમ્ ॥૨૦૫॥

અથ—

૩૩૭) જે પરમપ્પ—પયાસયહં અણુદિણુ ણાઠ લયંતિ ।

તુદ્દૃઙ મોહુ તડત્તિ તહં તિહુયણ-ણાહ હવંતિ ॥૨૦૬॥

યે પરમાત્મપ્રકાશસ્ય અનુદિનં નામં ગૃહ્ણન્તિ ।

ત્રુદ્યતિ મોહઃ ઙ્ઙટિતિ તેષાં ત્રિભુવનનાથા ભવન્તિ ॥૨૦૬॥

ભક્તિસે [ઇમં પરમાત્મપ્રકાશમ્] ઇસ પરમાત્મપ્રકાશ શાસ્ત્રકો [જાનન્તિ] પઢેં, સુનેં, ઇસકા અર્થ જાનેં, [તેઽપિ] વે ધી [લોકાલોકપ્રકાશકરં] લોકાલોકકો પ્રકાશનેવાલે [પ્રકાશમ્] કેવલજ્ઞાન તથા ડસકે આધારભૂત પરમાત્મતત્ત્વકો શીઘ્ર હી પા સકેંગે । અર્થાત્ પરમાત્મપ્રકાશ નામ પરમાત્મતત્ત્વકા ધી હૈ, ઓર ઇસ ગ્રંથકા ધી હૈ, સો પરમાત્મપ્રકાશ ગ્રંથકે પઢનેવાલે ડોનેં હી કો પાવેંગે । પ્રકાશ ઁસા કેવલજ્ઞાનકા નામ હૈ, ડસકા આધાર જો શુદ્ધ પરમાત્મા અનંત ગુણ પર્યાય સહિત ત્રીનકાલકા જાનનેવાલા લોકાલોકકા પ્રકાશક ઁસા આત્મદ્રવ્ય ડસે તુરંત હી પાવેંગે ॥૨૦૫॥

આગે ફિર ધી પરમાત્મપ્રકાશકે પઢનેકા ફલ કહતે હૈં—

ગાથા—૨૦૬

અન્વયાર્થ :—[યે] જો કોઈ ભવ્યજીવ [પરમાત્મપ્રકાશકસ્ય] વ્યવહારનયસે પરમાત્માકે પ્રકાશ કરનેવાલે ઇસ ગ્રંથકા તથા નિશ્ચયનયસે કેવલજ્ઞાનાદિ અનંતગુણ સહિત

ભાવાર્થ :—વળી બીજું વિશેષ ઇળ કહે છે કે જેઓ આ પ્રત્યક્ષ પરમાત્મપ્રકાશ ગ્રંથને અર્થથી પણ પરમાત્મશબ્દથી વાચ્ય ઁવા પરમાત્મતત્ત્વને ભક્તિથી જાણે છે તેઓ અનંત-ગુણપર્યાયસહિત ત્રણકાળના લોકાલોકના પ્રકાશક, પ્રકાશ શબ્દથી વાચ્ય ઁવા કેવળજ્ઞાન તથા તેમના આધારભૂત પરમાત્મપ્રકાશને—પરમાત્મતત્ત્વને પામે છે, ઁ તાત્પર્ય છે. ૨૦૫.

વળી (હવે ઇરી પરમાત્મપ્રકાશના અભ્યાસનું ઇળ કહે છે) :—

लयन्ति गृह्णन्ति जे ये विवेकिनः णाउ नाम। कस्य। परमप्प-पयासयहं व्यवहारेण परमात्मप्रकाशाभिधानग्रन्थस्य निश्चयेन तु परमात्मप्रकाशशब्दवाच्यस्य केवलज्ञानाद्य-नन्तगुणस्वरूपस्य परमात्मपदार्थस्य। कथम्। अणुदिणु अनवरतम्। तेषां कि फलं भवति। तुट्टइ नश्यति। कोऽसौ। मोहु निर्मोहात्मद्रव्याद्विलक्षणो मोहः तडत्ति झटिति तहं तेषाम्। न केवलं मोहो नश्यति तिहुयण-णाह हवंति तेन पूर्वोक्तेन निर्मोहशुद्धात्मतत्त्वभावनाफलेन पूर्व देवेन्द्रचक्रवर्त्यादिविभूतिविशेषं लब्ध्वा पश्चाज्जिनदीक्षां गृहीत्वा च केवलज्ञानमुत्पाद्य त्रिभुवननाथा भवन्तीति भावार्थः॥२०६॥ एवं चतुर्विंशतिसूत्रप्रमितमहास्थलमध्ये परमात्मप्रकाशभावनाफल-कथनमुख्यत्वेन सूत्रत्रयेण पञ्चमं स्थलं गतम्।

अथ परमात्मप्रकाशशब्दवाच्यो योऽसौ परमात्मा तदाराधकपुरुषलक्षणज्ञापनार्थं सूत्रत्रयेण व्याख्यानं करोति। तद्यथा—

परमात्मपदार्थका [अनुदिनं] सदैव [नामं गृह्णन्ति] नाम लेते हैं, सदा उसीका स्मरण करते हैं, [तेषां] उनका [मोहः] निर्मोह आत्मद्रव्यसे विलक्षण जो मोहनामा कर्म [झटिति त्रुट्यति] शीघ्र ही टूट जाता है, और वे [त्रिभुवननाथा भवंति] शुद्धात्मतत्त्वकी भावनाके फलसे पूर्व देवेन्द्र चक्रवर्त्यादिकी महान् विभूति पाकर चक्रवर्तीपदको छोड़कर जिनदीक्षा ग्रहण करके केवलज्ञानको उत्पन्न कराके तीन भुवनके नाथ होते हैं, यह सारांश हैं॥२०६॥

इसप्रकार चौबीस दोहोंके महास्थलमें परमात्मप्रकाशकी भावनाके फलके कथनकी मुख्यतासे तीन दोहोंमें पाँचवाँ अंतरस्थल कहा।

आगे परमात्मप्रकाश शब्दसे कहा गया जो प्रकाशरूप शुद्ध परमात्मा उसकी आराधनाके करनेवाले महापुरुषोंके लक्षण जाननेके लिये तीन दोहोंमें व्याख्यान करते हैं—

भावार्थ :—जे कोई विवेकी जिवो व्यवहारथी परमात्मप्रकाश नामना ग्रंथनुं अने निश्चयथी परमात्म शब्दथी वाच्य अेवा केवणज्ञानादि अनंतगुणस्वरूप परमात्मपदार्थनुं सतत नाम ले छे तेमनो निर्मोह—आत्मद्रव्यथी विलक्षण मोह शीघ्र नाश पामे छे। केवण मोह ज नाश पामे छे अेटलुं ज नखि पण ते पूर्वोक्त निर्मोह—शुद्ध आत्मतत्त्वनी भावनाना इणथी पडेलां देवेन्द्र, चक्रवर्ती आदि विभूतिविशेषने पामीने अने पछी जिनदीक्षा ग्रहीने केवणज्ञान उत्पन्न करीने त्रण भुवनना नाथ थाय छे, अे भावार्थ छे. २०६.

अे प्रमाणे थोवीश सूत्रोना महास्थलमां परमात्मप्रकाशनी भावनाना इणना कथननी मुख्यताथी त्रण गाथासूत्रोथी पांचमुं स्थल समाप्त थयुं.

उवे, परमात्मप्रकाश शब्दथी वाच्य अेवो जे परमात्मा, तेना आराधक पुरुषोनां लक्षण ज्ञानवा माटे गाथासूत्रथी व्याख्यान करे छे. ते आ प्रमाणे :—

३३८) जे भव—दुःखहँ बीहिया पउ इच्छहिँ णिव्वाणु ।

इह परमप्प-पयासयहँ ते पर जोग्ग वियाणु ॥२०७॥

ये भवदुःखेभ्यः भीताः पदं इच्छन्ति निर्वाणम् ।

इह परमात्मप्रकाशकस्य ते परं योग्या विजानीहि ॥२०७॥

ते पर त एव जोग्ग वियाणु योग्या भवन्तीति विजानीहि । कस्य । इह परमप्प-पयासयहँ व्यवहारेणास्य परमात्मप्रकाशाभिधानग्रन्थस्य, परमार्थेन तु परमात्मप्रकाशशब्दवाच्यस्य निर्दोषि-परमात्मनः । ते के । जे बीहिया ये भीताः । केषाम् । भव-दुःखहँ रागादिविकल्परहितपरमाह्लाद-रूपशुद्धात्मभावनेत्थपारमार्थिकसुखविलक्षणानां नारकादिभवदुःखानाम् । पुनरपि किं कुर्वन्ति । जे इच्छहिँ ये इच्छन्ति । किम् । पउ पदं स्थानम् । णिव्वाणु निर्वृतिगतपरमात्माधारभूतं निर्वाणशब्दवाच्यं मुक्तिस्थानमित्यभिप्रायः ॥२०७॥

गाथा—२०७

अन्वयार्थः—[ते परं] वे ही महापुरुष [अस्य परमात्मप्रकाशकस्य] इस परमात्मप्रकाश ग्रंथके अभ्यास करनेके [योग्याः विजानीहि] योग्य जानो, [ये] जो [भवदुःखेभ्यः] चतुर्गतिरूप संसारके दुःखोंसे [भीताः] डर गये हैं, और [निर्वाणम् पदं] मोक्षपदको [इच्छन्ति] चाहते हैं ।

भावार्थः—व्यवहारनयकर परमात्मप्रकाशनामा ग्रंथकी और निश्चयनयकर निर्दोष परमात्मतत्त्वकी भावनाके योग्य वे ही हैं, जो रागादि विकल्प रहित परम आनंदरूप शुद्धात्मतत्त्वकी भावनासे उत्पन्न हुए अतीन्द्रिय अविनश्वर सुखसे विपरीत जो नरकादि संसारके दुःख उनसे डर गये हैं, जिनको चतुर्गतिके भ्रमणका डर है, और जो सिद्धपरमेष्ठीके निवास मोक्षपदको चाहते हैं ॥२०७॥

भावार्थः—तेओ ज व्यवहारथी आ परमात्मप्रकाश नामना ग्रंथने अने परमार्थथी परमात्मप्रकाश शब्दथी वाच्य अेवा निर्दोष परमात्माने योग्य छे, अेम ज्ञाणो—के जेओ रागादि विकल्पोथी रहित परम आह्लादरूप शुद्ध आत्मानी भावनाथी उत्पन्न पारमार्थिक सुखथी विलक्षण नारकादि भवदुःखोथी भयभीत छे अने जेओ निर्वृतिगत (मोक्षप्राप्त) परमात्माना आधारभूत 'निर्वाण' शब्दथी वाच्य अेवा मुक्तिस्थानने ईच्छे छे, अे अभिप्राय छे. २०७.

अथ—

३३६) जे परमप्पहँ भक्तियर विसय ण जे वि रमंति ।

ते परमप्प-पयासयहँ मुणिवर जोग्ग हवंति ॥२०८॥

ये परमात्मनो भक्तिपराः विषयान् न येऽपि रमन्ते ।

ते परमात्मप्रकाशकस्य मुनिवरा योग्या भवन्ति ॥२०८॥

हवंति भवन्ति जोग्ग योग्याः। के ते मुणिवर मुनिप्रधानाः। के। ते ते पूर्वोक्ताः। कस्य योग्या भवन्ति। परमप्प-पयासयहं व्यवहारेण परमात्मप्रकाशसंज्ञग्रन्थस्य परमार्थेन तु परमात्मप्रकाशशब्दवाच्यस्य शुद्धात्मस्वभावस्य। कथंभूतो ये। जे परमप्पहं भक्तियर ये परमात्मनो भक्तिपराः। पुनरपि किं कुर्वन्ति ये। विसय ण जे वि रमंति निर्विषयपरमात्मतत्त्वानुभूति-समुत्पन्नातीन्द्रियपरमानन्दसुखरसास्वादतृप्ताः सन्तः सुलभान्मनोहरानपि विषयात्र रमन्त इत्यभिप्रायः ॥२०८॥

आगे फिर भी उन्हीं पुरुषोंकी महिमा कहते हैं—

गाथा—२०८

अन्वयार्थ :—[ये] जो [परमात्मनः भक्तिपराः] परमात्माकी भक्ति करनेवाले [ये] जो मुनि [विषयान् न अपि रमन्ते] विषयकषायोंमें नहीं रमते हैं, [ते मुनिवराः] वे ही मुनीश्वर [परमात्मप्रकाशस्य योग्याः] परमात्मप्रकाशके अभ्यासके योग्य [भवन्ति] हैं।

भावार्थ :—व्यवहारनयकर परमात्मप्रकाश नामका ग्रंथ जो निश्चयनयकर निजशुद्धात्मस्वरूप परमात्मा उसकी भक्तिमें जो तत्पर हैं, वे विषय रहित जो परमात्मतत्त्वकी अनुभूति उससे उपार्जन किया जो अतीन्द्रिय परमानंदसुख उसके रसके आस्वादसे तृप्त हुए विषयोंमें नहीं रमते हैं। जिनको मनोहर विषय आकर प्राप्त हुए हैं, तो भी वे उनमें नहीं रमते ॥२०८॥

वणी, इरी ते पुरुषोनो मडिमा कडे छे :—

भावार्थ :—ते पूर्वोक्त मुनिवरो व्यवहारथी परमात्मप्रकाश नामना ग्रंथने अने परमात्मप्रकाश शब्दथी वाच्य शुद्ध आत्मस्वभावने योग्य छे—के जेओ परमात्मानी भक्तिमां परायण छेय अने निर्विषय परमात्मतत्त्वनी अनुभूतिथी उत्पन्न अतीन्द्रिय परमानंदमय सुभरसना आस्वादथी तृप्त थईने सुलभ अने मनोहर अवा विषयोमां पण रमता न छेय, अे अभिप्राय छे. २०८.

अथ—

३४०) णाण-वियक्खणु सुद्ध-मणु जो जणु एहउ कोइ ।

सो परमप्प-पयासयहं जोग्गु भणंति जि जोइ ॥२०६॥

ज्ञानविचक्षणः शुद्धमना यो जन ईदृशः कश्चिदपि ।

तं परमात्मप्रकाशकस्य योग्यं भणन्ति ये योगिनः ॥२०६॥

भणंति कथयन्ति जि जोइ ये परमयोगिनः । कं भणन्ति । जोग्गु योग्यम् । कस्य । परमप्प-पयासयहं व्यवहारनयेन परमात्मप्रकाशाभिधानशास्त्रस्य निश्चयेन तु परमात्मप्रकाश-शब्दवाच्यस्य शुद्धात्मस्वरूपस्य । कं पुरुषं योग्यं भणन्ति । सो तम् । तं कम् । जो जणु एहउ कोइ यो जनः इत्थंभूतः कश्चित् । कथंभूतः । णाण-वियक्खणु स्वसंवेदनज्ञान-विचक्षणः । पुनरपि कथंभूतः । सुद्धमणुपरमात्मानुभूतिविलक्षणरागद्वेषमोहस्वरूपसमस्तविकल्प-

आगे फिर भी यही कथन करते हैं—

गाथा-२०९

अन्वयार्थः—[यः जनः] जो प्राणी [ज्ञानविचक्षणः] स्वसंवेदनज्ञानकर विचक्षण (बुद्धिमान) हैं, और [शुद्धमनाः] जिसका मन परमात्माकी अनुभूतिसे विपरीत जो राग द्वेष मोहरूप समस्त विकल्प-जाल उनके त्यागसे शुद्ध है, [कश्चिदपि ईदृशः] ऐसा कोई भी सत्पुरुष हो, [तं] उसे [ये योगिनः] जो योगीश्वर हैं, वे [परमात्मप्रकाशकस्य योग्यं] परमात्मप्रकाशके आराधने योग्य [भणंते] कहते हैं ।

भावार्थः—व्यवहारनयकर यह परमात्मप्रकाशनामा द्रव्यसूत्र और निश्चयनयकर शुद्धात्मस्वभावसूत्रके आराधनेको वे ही पुरुष योग्य हैं, जो कि आत्मज्ञानके प्रभावसे महा प्रवीण हैं, और जिनके मिथ्यात्व राग द्वेषादि मलकर रहित शुद्ध भाव हैं, ऐसे पुरुषोंके सिवाय दूसरा कोई भी परमात्मप्रकाशके आराधने योग्य नहीं है ॥२०९॥

હવે, ફરી પણ એ જ કથન કરે છે :—

ભાવાર્થ :—જે યોગીઓ છે તેઓ, સ્વસંવેદનજ્ઞાનમાં વિચક્ષણ હોય અને પરમાત્માની અનુભૂતિથી વિલક્ષણ એવા રાગદ્વેષ-મોહસ્વરૂપ સમસ્તવિકલ્પજાળોના ત્યાગથી શુદ્ધ આત્મા હોય -આવો જે કોઈ જન હોય-તેને વ્યવહારનયથી પરમાત્મપ્રકાશ નામના શાસ્ત્રને અને નિશ્ચયનયથી પરમાત્મપ્રકાશ શબ્દથી વાચ્ય એવા શુદ્ધાત્મસ્વરૂપને યોગ્ય કહે છે, એ અભિપ્રાય છે. ૨૦૮.

अधिकार-२ : दोहा-२१०]

परमात्मप्रकाशः

[५४५

जालपरिहारेण शुद्धात्मा इत्यभिप्रायः ॥२०६॥ एवं चतुर्विंशतिसूत्रप्रमितमहास्थलमध्ये परमाराधकपुरुषलक्षणकथनरूपेण सूत्रत्रयेण षष्ठमन्तरस्थलं गतम् ।

अथ शास्त्रफलकथनमुख्यत्वेन सूत्रमेकं तदनन्तरमौद्धत्यपरिहारेण च सूत्रद्वयपर्यन्तं व्याख्यानं करोति । तद्यथा—

३४९) लक्खण-छंद-विवज्जियउ एहु परमप्प-पयासु ।

कुणइ सुहावइँ भावियउ चउ-गइ-दुक्ख-विणासु ॥२१०॥

लक्षणछन्दोविवर्जितः एष परमात्मप्रकाशः ।

करोति सुभावेन भावितः चतुर्गतिदुःखविनाशम् ॥२१०॥

लक्खण इत्यादि । लक्खण-छंद-विवज्जियउ लक्षणछन्दोविवर्जितोऽयम् । अयं कः एहु

इसप्रकार चौबीस दोहोंके महास्थलमें आराधक पुरुषके लक्षण तीन दोहोंमें कहके छट्टा अंतरस्थल समाप्त हुआ ।

आगे शास्त्रके फलके कथनकी मुख्यताकर एक दोहा और उद्धतपनेके त्यागकी मुख्यताकर दो दोहे, इस तरह तीन दोहोंमें व्याख्यान करते हैं—

गाथा-२१०

अन्वयार्थ :—[एष परमात्मप्रकाशः] यह परमात्मप्रकाश [सुभावेन भावितः] शुद्ध भावोंकर भाया हुआ [चतुर्गतिदुःखविनाशम्] चारों गतिके दुखोंका विनाश [करोति] करता है । जो परमात्मप्रकाश [लक्षणछंदोविवर्जितः] यद्यपि व्यवहारनयकर प्राकृतरूप दोहा छंदोकर सहित है, और अनेक लक्षणोंकर सहित हैं, तो भी निश्चयनयकर परमात्मप्रकाश जो शुद्धात्मस्वरूप वह लक्षण और छंदोकर रहित है ।

भावार्थ :—शुभ लक्षण और प्रबंध ये दोनों परमात्मामें नहीं हैं । परमात्मा शुभाशुभ

अे प्रमाणे योवीस सूत्रोना मडास्थलमां परम आराधक पुरुषना लक्षणना कथनरूपे त्रसूत्रोथी छट्टुं अन्तरस्थल समाप्त थयुं.

उवे, शास्त्रना इणकथननी मुप्यताथी अेक गाथासूत्र अने त्यार पछी उद्धताईना त्यागनी मुप्यताथी अे गाथासूत्रो सुधी व्याख्यान करे छे. ते आ प्रमाणे :—

भावार्थ :—शुके आ परमात्मप्रकाशग्रंथ शास्त्रकमना व्यवहारथी दोहाछंदथी अने

५४६]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[अधिकार-२ : द्रोडा-२११

परमप्ययासु एष परमात्मप्रकाशः। एवंगुणविशिष्टोऽयं किं करोति। कुणइ करोति। कम्। चउ-गइ-दुक्ख-विणासु चतुर्गतिदुःखविनाशम्। कथंभूतः सन्। भावियउ भावितः। केन। सुहावइं शुद्धभावेनेति। तथाहि। यद्यप्ययं परमात्मप्रकाशग्रन्थः शास्त्रक्रमव्यवहारेण दोहकछन्दसा प्राकृतलक्षणेन च युक्तः, तथापि निश्चयेन परमात्मप्रकाशशब्दवाच्यशुद्धात्मस्वरूपापेक्षया लक्षण-छन्दोविवर्जितः। एवंभूतः सन्नयं किं करोति। शुद्धभावनया भावितः सन् शुद्धात्म-संवित्तिसमुत्पन्नरागादिविकल्परहितपरमानन्दैकलक्षणसुखविपरीतानां चतुर्गतिदुःखानां विनाशं करोतीति भावार्थः॥२१०॥

अथ श्रीयोगीन्द्रदेव औद्धत्यं परिहरति—

३४२) इत्थु ण लेवउ पंडियहिं गुण-दोसु वि पुणरुत्तु ।

भट्ट-पभायर-कारणइँ मइँ पुणु पुणु वि पउत्तु ॥२११॥

अत्र न ग्राह्यः पण्डितैः गुणो दोषोऽपि पुनरुक्तः ।

भट्टप्रभाकरकारणेन मया पुनः पुनरपि प्रोक्तम् ॥२११॥

लक्षणोंकर रहित है, और जिसके कोई प्रबंध नहीं, अनंतरूप है, उपयोगलक्षणमय परमानंद लक्षणस्वरूप है, सो भावोंसे उसको आराधो, वही चतुर्गतिके दुःखोंका नाश करनेवाला है। शुद्ध परमात्मा तो व्यवहार लक्षण और श्रुतरूप छंदोंसे रहित है, इनसे भिन्न निज लक्षणमयी है, और यह परमात्मप्रकाशनामा अध्यात्म-ग्रंथ यद्यपि दोहेके छंदरूप है, और प्राकृत लक्षणरूप है, परंतु इसमें स्वसंवेदनज्ञानकी मुख्यता है, छंद अलंकारादिकी मुख्यता नहीं है॥२१०॥

आगे श्रीयोगीन्द्रदेव उद्धतपनेका त्याग दिखलाते हैं—

गाथा-२११

अन्वयार्थ :—[यत्र] श्रीयोगीन्द्रदेव कहते हैं, अहो भव्यजीवो, इस ग्रंथमें [पुनरुक्तः] पुनरुक्तिका [गुणो दोषोऽपि] दोष भी [पंडितैः] आप पंडितजन [न ग्राह्यः]

प्राकृतलक्षणशी युक्त छे तोपण निश्चयथी 'परमात्मप्रकाश' शब्दथी वाच्य अेवा शुद्धात्मस्वरूपनी अपेक्षाअे लक्षण अने छंदथी रडित छे अेवो आ परमात्मप्रकाश शुद्धभावनाथी भाववामां आवतो थको, शुद्धात्मसंवित्तिथी उत्पन्न रागादि विकल्प रडित परमानंद जेनुं अेक लक्षण छे अेवा सुभथी विपरीत यार गतिनां दुःखानो विनाश करे छे, अे भावार्थ छे. २१०.

उवे, श्री योगीन्द्रदेव उद्धतपणानो परिहार करे छे :—

इत्थु इत्यादि। इत्थु अत्र ग्रन्थे ण लेवउ न ग्राह्यः। कैः। पंडियहिं पण्डितैविवेकिभिः। कोऽसौ। गुण-दोसु वि गुणो दोषोऽपि। कथंभूतः। पुणरुत्तु पुनरुक्तः। कस्मान्न ग्राह्यः। यतः मइं पुणु पुणु वि पउत्तु मया पुनः पुनः प्रोक्तम्। किं तत्। वीतरागपरमात्मतत्त्वम्। किमर्थम्। भट्ट-पभायर-कारणइं प्रभाकरभट्टनिमित्तेनेति। अत्र भावनाग्रन्थे समाधिशतकादिवत् पुनरुक्तदूषणं नास्ति इति। तदपि कस्मादिति चेत्। अर्थ पुनःपुनश्चिन्तनलक्षणमिति वचनादिति मत्वा प्रभाकरभट्टव्याजेन समस्तजनानां सुखबोधार्थं बहिरन्तःपरमात्मभेदेन तु त्रिविधात्मतत्त्वं बहुधाप्युक्तमिति भावार्थः॥२११॥

अथ—

૩૪૩) જં મઈં કિં પિ વિજંપિયउ जुत्ताजुत्तु वि इत्थु ।

તં વર-ણાણિ खमंतु महु जे बुज्झहिं परमत्थु ॥२१२॥

ग्रहण नहीं करें, और कवि-कलाका गुण भी न लें, क्योंकि [मया] मैंने [भट्टप्रभाकरकारणेन] प्रभाकरभट्टके संबोधनके लिए [पुनः पुनरपि प्रोक्तम्] वीतराग परमानंदरूप परमात्मतत्त्वका कथन बार-बार किया है॥

भावार्थ :—इस शुद्धात्म-भावनाके ग्रंथमें पुनरुक्तका दोष नहीं लगता। समाधितंत्र ग्रंथकी तरह इस ग्रंथमें भी बार बार शुद्ध स्वरूपका ही कथन किया है, बारम्बार उसी अर्थका चिंतवन है, ऐसा जानकर इसका रहस्य (अभिप्राय) बार बार चिंतवना। प्रभाकरभट्टकी मुख्यताकर समस्त जीवोंको सुखसे प्रतिबोध होनेके लिये इस ग्रंथमें बार-बार बहिरात्मा अंतरात्मा और परमात्माका कथन किया है, ऐसा जानना ॥२११॥

आगे श्रीयोगीन्द्राचार्य ज्ञानीजनोंसे प्रार्थना करते हैं, कि मैंने जो किसी जगह छंद अलंकारादिमें युक्त-अयुक्त कहा हो, तो उसे पंडितजन परमार्थके जाननेवाले मुझ पर क्षमा करें—

भावार्थ :—(शुद्ध आत्मानી) ભાવનાના આ ગ્રંથમાં, સમાધિશતક આદિ ગ્રંથની જેમ, પુનરુક્તિનો દોષ આવતો નથી, કારણ કે અર્થ વારંવાર ચિંતનસ્વરૂપ છે. ‘(અર્થનું ચિંતન વારંવાર કરવા યોગ્ય છે.)’ એવું આગમનું વચન છે એમ જાણીને પ્રભાકરભટ્ટના બહાને સમસ્ત જનોને સુખથી બોધ થાય એ હેતુથી બહિરાત્મા, અન્તરાત્મા અને પરમાત્માના ભેદથી ત્રણ પ્રકારના આત્મતત્ત્વનું અનેક પ્રકારે પણ કથન કરવામાં આવ્યું છે, એમ ભાવાર્થ છે. ૨૧૧.

વળી, હવે શ્રી યોગીન્દ્રાચાર્ય જ્ઞાની જનોને પ્રાર્થના કરે છે કે મેં કોઈ જગ્યાએ છંદ, અલંકાર આદિમાં યોગ્ય, અયોગ્ય કહ્યું હોય તો તેના-પરમાર્થના જાણનાર પંડિતજન મને ક્ષમા કરે :—

यन्मया किमपि विजल्पितं युक्तायुक्तमपि अत्र ।

तद् वरज्ञानिनः क्षाम्यन्तु मम ये बुध्यन्ते परमार्थम् ॥२१२॥

जं इत्यादि। मइं किं पि विजंपियउ यन्मया किमपि जल्पितम्। किं जुत्ताजुत्तु वि शब्दविषये अर्थविषये वा युक्तायुक्तमपि इत्थु अत्र परमात्मप्रकाशभिधानग्रन्थे खमंतु क्षमां कुर्वन्तु। किं तत्। पूर्वोक्तदूषणम्। के। वर-णाणि वीतरागनिर्विकल्पस्वसंवेदनज्ञानयुक्ता विशिष्टज्ञानिनः। कस्य। महु मम योगीन्द्रदेवाभिधानस्य। कथंभूता ये ज्ञानिनः जे बुज्झहिं ये केचन बुध्यन्ते जानन्ति। कम्। परमत्थु रागादिदोषरहितमनन्तज्ञानदर्शनसुखवीर्यसहितं च परमार्थशब्दवाच्यं शुद्धात्मानमिति भावार्थः॥२१२॥ इति सूत्रत्रयेण सप्तममन्तरस्थलं गतम्। एवंसप्तभिरन्तस्थलैश्चतुर्विंशतिसूत्रप्रमितं महास्थलं समाप्तम्।

गाथा-२१२

अन्वयार्थः—[अत्र] इस ग्रंथमें [यत्] जो [मया] मैंने [किमपि] कुछ भी [युक्तायुक्तमपि विजल्पितं] युक्त अथवा अयुक्त शब्द कहा होवे, तो [तत्] उसे [ये वरज्ञानिनः] जो महान् ज्ञानके धारक [परमार्थम्] परम अर्थको [बुध्यन्ते] जानते हैं, वे पंडितजन [मम क्षाम्यन्तु] मेरे ऊपर क्षमा करें।

भावार्थः—मेरी छद्मस्थकी बुद्धि है, जो कदाचित् मैंने शब्दमें, अर्थमें, तथा छंद अलंकारमें, अयुक्त कहा हो, वह मेरा दोष क्षमा करो, सुधार लो, जो विवेकी परम अर्थको अच्छी तरह जानते हैं, वे मुझ पर कृपा करो, मेरा दोष न लो। यह प्रार्थना योगीन्द्राचार्यने महामुनियोंसे की। जो महामुनि अपने शुद्ध स्वरूपको अच्छी तरह अपनेमें जानते हैं। जो निजस्वरूप रागादि दोष रहित अनंतदर्शन, अनंतसुख, अनंतवीर्यकर सहित हैं, ऐसे अपने स्वरूपको अपनेमें ही देखते हैं, जानते हैं, और अनुभवते हैं, वे ही इस ग्रंथके सुननेके योग्य हैं, और सुधारनेके योग्य हैं॥२१२॥

इसप्रकार तीन दोहोंमें सातवाँ अंतरस्थल कहा। इस तरह चौबीस दोहोंका

भावार्थः—परमात्मप्रकाश नामना ग्रंथमां शब्दना विषयमां के अर्थना विषयमां जे कांई माराथी युक्त के अयुक्त कडेवायुं डोय ते पूर्वोक्त दोषनी, वीतराग निर्विकल्प स्वसंवेदनरूपज्ञानथी युक्त विशिष्ट ज्ञानीओ—के जेओ रागादि दोष रहित अने अनंतज्ञान, अनंतदर्शन, अनंतसुख अने अनंतवीर्यथी युक्त, 'परमार्थ' शब्दथी वाच्य अेवा शुद्ध आत्माने जाणो छे तेओ-योगीन्द्रदेव जेनुं नाम छे अेवा मने क्षमा करे, अे भावार्थ छे. २१२.

अे प्रमाणे त्रष गाथासूत्रथी सातमुं अन्तरस्थल समाप्त थयुं. अे प्रमाणे सात

अथैकवृत्तेन प्रोत्साहनार्थं पुनरपि फलं दर्शयति—

३४४) जं तत्तं णाण—रूवं परम—मुणि—गणा णिच्च ज्ञायंति चित्ते
जं तत्तं देह—चत्तं णिवसइ भुवणे सब्ब-देहीण देहे ।
जं तत्तं दिव्व-देहं तिहुविण—गुरुगं सिज्झए संत—जीवे ।
जं तत्तं जस्स सुद्धं फुरइ णिय—मणे पावए सो हि सिद्धिं ॥२१३॥

यत् तत्त्वं ज्ञानरूपं परममुनिगणा नित्यं ध्यायन्ति चित्ते

यत् तत्त्वं देहत्यक्तं निवसति भुवने सर्वदेहिनां देहे ।

यत् तत्त्वं दिव्यदेहं त्रिभुवनगुरुकं सिध्यति शान्तजीवे

तत् तत्त्वं यस्य शुद्धं स्फुरति निजमनसि प्राप्नोति स हि सिद्धिम् ॥२१३॥

पावए सो प्राप्नोति स हि स्फुटम् । काम् । सिद्धिं मुक्तिम् । यस्य किम् । जस्स

महास्थल पूर्ण हुआ ।

आगे एक स्रग्धरा नामके छंदमें फिर भी इस ग्रंथके पढ़नेका फल कहते हैं—

गाथा—२१३

अन्वयार्थ :—[तत्] वह [तत्त्वं] निज आत्म-तत्त्व [यस्य निजमनसि] जिसके मनमें [स्फुरति] प्रकाशमान हो जाता है, [स हि] वह ही साधु [सिद्धिम् प्राप्नोति] सिद्धिको पाता है। कैसा है, वह तत्त्व ? जो कि [शुद्धं] रागादि मल रहित है, [ज्ञानरूपं] और ज्ञानरूप है, जिसको [परममुनिगणाः] परममुनीश्वर [नित्यं] सदा [चित्ते ध्यायंति] अपने चित्तमें ध्याते हैं, [यत् तत्त्वं] जो तत्त्व [भुवने] इस लोकमें [सर्वदेहिनां देहे] सब प्राणियोंके शरीरमें [निवसति] मौजूद है, [देहत्यक्तं] और आप देहसे रहित है, [यत् तत्त्वं] जो तत्त्व [दिव्यदेहं] केवलज्ञान और आनदरूप अनुपम देहको धारण करता है, [त्रिभुवनगुरुकं] तीन भुवनमें श्रेष्ठ है, [शान्तजीवे सिध्यति] जिसको आराधकर शान्तपरिणामी संतपुरुष सिद्धपद पाते हैं।

भावार्थ :—ऐसा वह चैतन्यतत्त्व जिसके चित्तमें प्रगट हुआ है, वही साधु सिद्धिको

अन्तरस्थणोथी थोवीस सूत्रोनुं मडास्थण समाप्त थयुं.

उवे, अेक स्रग्धरा नामना छंदथी प्रोत्साउन अर्थे इरीने पण (आ ग्रंथने ढणवानुं) इण कडे छे :—

भावार्थ :—जे आत्मतत्त्व ज्ञानरूप छे, जेनुं परममुनिगणो यित्तमां निरंतर ध्यान

૫૫૦]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૨ : દોહા-૨૧૩

ણિય-મણે ફુરઈ યસ્ય નિજમનસિ સ્ફુરતિ પ્રતિભાતિ। કિં કર્મતાપન્નમ્। તં તત્તં તત્તત્ત્વમ્।
કથંભૂતમ્। શુદ્ધં રાગાદિરહિતમ્। પુનરપિ કથંભૂતં યત્। જં તત્તં ણાણ-રૂવં યદાત્મતત્ત્વં
જ્ઞાનરૂપમ્। પુનરપિ કિંવિશિષ્ટં યત્। ણિચ્છ જ્ઞાયંતિ નિત્યં ધ્યાયન્તિ। ક્વ ચિત્ત મનસિ।
કે ધ્યાયન્તિ। પરમ-મુણિ-ગણા પરમમુનિસમૂહાઃ। પુનરપિ કિંવિશિષ્ટં યત્। જં તત્તં દેહ-
ચત્તં યત્પરમાત્મતત્ત્વં દેહત્યક્તં દેહાદ્વિન્નમ્। પુનરપિ કથંભૂતં યત્। ણિવસઈ નિવસતિ। ક્વ।
ભુવણે સવ્વ-દેહીણ દેહે ત્રિભુવને સર્વદેહિનાં સંસારિણાં દેહે। પુનરપિ કીદૃશં યત્। જં તત્તે
દિવ્વ-દેહં યત્ શુદ્ધાત્મતત્ત્વં દિવ્યદેહં દિવ્યં કેવલજ્ઞાનાદિશરીરમ્। શરીરમિતિ કોડર્થઃ।
સ્વરૂપમ્। પુનશ્ચ કીદૃશં યત્। તિહુયણ-ગુરુગં અવ્યાબાધાનન્તસુખાદિગુણેન ત્રિભુવનાદપિ ગુરું
પૂજ્યમિતિ ત્રિભુવનગુરુકમ્। પુનરપિ કિંરૂપં યત્। સિજ્ઞાણ સિદ્ધચિત્તિ નિષ્પત્તિં યાતિ। ક્વ।
સંત-જીવે ધ્યાતિપૂજાલાભાદિસમસ્તમનોરથવિકલ્પજાલરહિતત્ત્વેન પરમોપશાન્ત જીવસ્વરૂપે
ઇત્યભિપ્રાયઃ ॥૨૧૩॥

અથ ગ્રન્થસ્યાવસાને મઙ્ગલાર્થમાશીર્વાદરૂપેણ નમસ્કારં કરોતિ—

૩૪૫) પરમ-પય-ગયાણં ભાસઓ દિવ્વ-કાઓ
મણસિ મુણિવરાણં મુક્ખવદો દિવ્વ-જોઓ ।

પાતા હૈ। અવ્યાબાધ અનંતસુખ આદિ ગુણોંકર વહ તત્ત્વ ત્રીન લોકકા ગુરુ હૈ, સંતપુરુષોંકે હી
હૃદયમેં વહ તત્ત્વ સિદ્ધ હોતા હૈ। કૈસે હૈં સંત ? જો અપની બઢાઈ, અપની પ્રતિષ્ઠા ઓર લાભાદિ
સમસ્ત મનોરથોં ઓર વિકલ્પજાલોંસે રહિત હૈં, જિન્હોંને અપના સ્વરૂપ પરમશાંતભાવરૂપ પા લિયા
હૈ ॥૨૧૩॥

આગે ગ્રંથકે અન્તમંગલકે લિયે આશીર્વાદરૂપ નમસ્કાર કરતે હૈં—

કરે છે, જે પરમાત્મતત્ત્વ દેહથી ભિન્ન છે અને ત્રણ લોકમાં સર્વ સંસારી પ્રાણીઓના દેહમાં
રહે છે, જે શુદ્ધાત્મતત્ત્વ દિવ્યદેહ છે-કેવળજ્ઞાનાદિ શરીર છે-દિવ્ય અર્થાત્ કેવળજ્ઞાનાદિ, શરીર
અર્થાત્ સ્વરૂપ છે, જે તત્ત્વ અવ્યાબાધ, અનંત સુખાદિ ગુણોથી ત્રણ લોકથી પણ ગુરુ છે-પૂજ્ય
છે અને જે તત્ત્વ ધ્યાતિ, પૂજા, લાભ આદિથી માંડીને સમસ્ત મનોરથરૂપ વિકલ્પજાળથી રહિત
હોવાને લીધે પરમશાંતજીવસ્વરૂપમાં સિદ્ધ થાય છે અર્થાત્ નિષ્પત્તિને પામે છે તે મુક્તિને પામે
છે, એ અભિપ્રાય છે. ૨૧૩.

હવે, ગ્રંથના અંતે મંગલાર્થે આશીર્વાદરૂપે નમસ્કાર કરે છે :—

विसय—सुह—रयाणं दुल्लहो जो हु लोए
जयउ सिव—सरुवो केवलो को वि बोहो ॥२१४॥

परमपदगतानां भासको दिव्यकायः
मनसि मुनिवराणां मोक्षदो दिव्ययोगः ।
विषयसुखरतानां दुर्लभो यो हि लोके
जयतु शिवस्वरूपः केवलः कोऽपि बोधः ॥२१४॥

जयउ सर्वोत्कर्षेण वृद्धिं गच्छतु। कोऽसौ। दिव्य-काओ परमौदारिक-
शरीराभिधानदिव्यकायस्तदाधारो भगवान् कथंभूतः। भासओ दिवाकरसहस्रादप्यधिक-
तेजस्त्वाद्भासकः प्रकाशकः। केषां कायः। परम-पय-गयाणं परमानन्तज्ञानादिगुणास्पदं यदर्हत्पदं
तत्रगतानाम्। न केवलं दिव्यकायो जयतु। दिव्य-जोओ द्वितीयशुक्लध्यानाभिधानो
वीतरागनिर्विकल्पसमाधिरूपो दिव्ययोगः। कथंभूतः। मोक्षदो मोक्षप्रदायकः। व्व जयतु।
मणसि मनसि। केषाम्। मुणिवराणं मुनिपुङ्गवानाम्। न केवलं योगो जयतु। केवलो को वि

गाथा—२१४

अन्वयार्थः—[दिव्यकायः] जिसका ज्ञान आनंदरूप शरीर है, अथवा
[परमपदगतानां भासकः] अरहंतपदको प्राप्त हुए जीवोंका प्रकाशमान परमौदारिकशरीर है,
ऐसा परमात्मतत्त्व [जयतु] सर्वोत्कर्षनेसे वृद्धिको प्राप्त होवे। जो परमौदारिकशरीर ऐसा है,
कि जिसका तेज हजारों सूर्योंसे अधिक है, अर्थात् सकल प्रकाशी है। जो परमपदको प्राप्त हुए
केवली हैं, उनको तो साक्षात् दिव्यकाय पुरुषाकार भासता है, [मुनिवराणां] और जो महामुनि
हैं, उनके [मनसि] मनमें [दिव्ययोगः] द्वितीय शुक्लध्यानरूप वीतराग निर्विकल्पसमाधिरूप
भास रहा है, [मोक्षदः] और मोक्षका देनेवाला है। [केवलः कोऽपि बोधः] जिसका
केवलज्ञान स्वभाव है, ऐसी अपूर्व ज्ञानज्योति [शिवस्वरूपः] सदा कल्याणरूप है। [लोके]
लोकमें [विषयसुखरतानां] शिवस्वरूप अनन्त परमात्माकी भावनासे उत्पन्न जो परमानन्द
अतीन्द्रियसुख उससे विपरीत जो पाँच इन्द्रियोंके विषय उनमें जो आसक्त हैं, उनको [यः हि]

भावार्थः—(१) परम अनंत ज्ञानादिगुणनुं जे स्थान छे अेवा अर्हंतपदने प्राप्त
शुवोनुं उजारो सूर्यथी पण अधिक तेजथी प्रकाशक अेवा, परम औदारिक शरीर नामनुं जे
दिव्यकाय अने तेना आधारभूत भगवान् जयवंत वतो—सर्वोत्कर्षथी वृद्धि पावो.
(२) मुनिपुंगवोना मनमां मोक्षदायक बीजा शुक्लध्यान नामनो वीतराग निर्विकल्प समाधिप

૫૫૨]

યોગીન્દુદેવવિરચિતઃ

[અધિકાર-૨ : દોહા-૨૧૪

વોહો કેવલજ્ઞાનાભિધાનઃ કોઽપ્યૂર્વો બોધઃ। કથંભૂતઃ સિવ-સરૂવો શિવશબ્દવાચ્યં યદનન્તસુખં તત્સ્વરૂપઃ। પુનરપિ કથંભૂતઃ દુલ્લહો જો હુ લોએ દુર્લભો દુષ્પ્રાપ્યઃ યઃ સ્ફુટમ્। ક્વ। લોકે। કેષાં દુર્લભઃ। વિસય-સુહ-રયાણં વિષયસુખાતીતપરમાત્મભાવનોત્પન્નપરમાનન્દૈકરૂપસુખાસ્વાદ-રહિતત્વેન પચ્ચેન્દ્રિયવિષયાસક્તાનામિતિ ભાવાર્થઃ॥૨૧૪॥

ઇતિ ‘પરુ જાણંતુ વિ પરમમુણિ પરસંસમ્ગુ ચયંતિ’ ઇત્યાદેકાશીતિસૂત્રપર્યન્તં સામાન્યભેદભાવના તદનન્તરં ‘પરમસમાહિ’ ઇત્યાદિ ચતુર્વિંશતિસૂત્રપર્યન્તં મહાસ્થલં, તદનન્તરં વૃત્તદ્વયં ચેતિ સર્વસમુદાયેન સપ્તાધિકસૂત્રશતેન દ્વિતીયમહાધિકારે ચૂલિકા ગતેતિ॥ એવમત્ર પરમાત્મપ્રકાશાભિધાનગ્રન્થેન પ્રથમસ્તાવત્ ‘જે જાયા જ્ઞાણગિયએ’ ઇત્યાદિ ત્રયોવિંશત્યધિક-સૂત્રશતેન પ્રક્ષેપકત્રયસહિતેન પ્રથમમહાધિકારો ગતઃ। તદનન્તરં ચતુર્દશાધિકશતદ્વયેન પ્રક્ષેપક-પચ્ચકસહિતેન દ્વિતીયોઽપિ મહાધિકારો ગતઃ। એવં પચ્ચાધિકચત્વારિંશત્સહિતશતત્રય-

જો પરમાત્મતત્ત્વ [દુર્લભઃ] મહા દુર્લભ હૈ।

ભાવાર્થ :—ઇસ લોકમ્ને વિષયી જીવ જિસકો નહીં પા સકતે, એસા વહ પરમાત્મતત્ત્વ જયવંત હોવે ॥૨૧૪॥

ઇસપ્રકાર પરમાત્મપ્રકાશ ગ્રંથમ્ને પહલે ‘જે જાયા જ્ઞાણગિયએ’ ઇત્યાદિ એકસૌ તેબીસ દોહે ત્રીન પ્રક્ષેપકોં સહિત એસે ૧૨૬ દોહોમ્ને પહલા અધિકાર સમાપ્ત હુઆ। એકસૌ ચૌદહ ૧૧૪ દોહે તથા ૫ પ્રક્ષેપક સહિત ૧૧૯ દોહોમ્ને દૂસરા મહાધિકાર કહા। ઓર ‘પરુ જાણંતુ વિ’ ઇત્યાદિ એકસૌ સાત ૧૦૭ દોહોમ્ને ત્રીસરા મહાધિકાર કહા। પ્રક્ષેપક ઓર

દિવ્યયોગ જયવંત વર્તો. (૩) વિષયસુખથી રહિત એવા પરમાત્માની ભાવનાથી ઉત્પન્ન પરમાનંદ જેનું એક રૂપ છે એવા સુખના આસ્વાદથી રહિત એવા પંચેન્દ્રિય વિષયોમાં આસક્ત જીવોને લોકમાં ખરેખર જે દુષ્પ્રાપ્ય છે એવો, ‘શિવ’ શબ્દથી વાચ્ય એવું જે અનંતસુખ તે સ્વરૂપ કેવળજ્ઞાન નામનો કોઈ અપૂર્વ બોધ છે તે લોકમાં જયવંત વર્તો. ૨૧૪.

એ પ્રમાણે ‘પરુ જાણંતુ વિ પરમમુણિ પરસંસમ્ગુ ચયંતિ’ ઇત્યાદિ ૮૧ સૂત્ર સુધી સામાન્યભેદભાવના, તેના પછી ‘પરમસમાહિ’ ઇત્યાદિ ૨૪ સૂત્ર સુધી મહાસ્થળ, તેના પછી બે ઇંદ એમ સર્વ મળી ૧૦૭ સૂત્રથી બીજા મહાધિકારમાં ચૂલિકા સમાપ્ત થઈ.

એ પ્રમાણે આ પરમાત્મપ્રકાશ નામના ગ્રંથમાં પ્રથમ તો ‘જે જાયા જ્ઞાણગિયએ’ ઇત્યાદિ ૧૨૩ ત્રણ પ્રક્ષેપક સહિત (૧૨૬) દોહાસૂત્રથી પહેલો મહાધિકાર સમાપ્ત થયો. ત્યારપછી ૨૧૪ પાંચ પ્રક્ષેપક સહિત (૨૧૮) દોહાસૂત્રથી બીજો મહાધિકાર સમાપ્ત થયો.

टीकाकारनुं अंतिम कथन]

परमात्मप्रकाशः

[443

प्रमितश्रीयोगीन्द्रदेवविरचितदोहकसूत्राणां विवरणभूता परमात्मप्रकाशवृत्तिः समाप्ता ॥

[टीकाकारस्यान्तिमकथनम्]

अत्र ग्रन्थे प्रचुरणे पदानां सन्धिर्न कृतः, वाक्यानि च भिन्नभिन्नानि कृतानि सुखबोधार्थम् । किं च परिभाषासूत्रं पदयोः संधिर्विवक्षितो न समासान्तरं तयोः तेन कारणेन लिङ्गवचनक्रियाकारकसंधिसमासविशेष्यविशेषणवाक्यसमाप्त्यादिकं दूषणमत्र न ग्राह्यं विद्वद्भिरिति ।

इदं परमात्मप्रकाशवृत्तेर्व्याख्यानं ज्ञात्वा किं कर्तव्यं भव्यजनैः । सहजशुद्धज्ञानानन्दैक-स्वभावोऽहं, निर्विकल्पोऽहं, उदासीनोऽहं, निजनिरञ्जनशुद्धात्मसम्यक्श्रद्धान ज्ञानानुष्ठानरूप-

अन्तके दो छन्द उन सहित तीनसौ पैतालीस ३४५ दोहोंमें परमात्मप्रकाशका व्याख्यान ब्रह्मदेवकृत टीका सहित समाप्त हुआ ।

[टीकाकारका अंतिम कथन।]

इस ग्रंथमें बहुधा पदोंकी संधि नहीं की, और वचन भी जुदे-जुदे सुखसे समझनेके लिये रक्खे गये हैं, समझनेके लिये कठिन संस्कृत नहीं रक्खी, इसलिये यहाँ लिंग, वचन, क्रिया, कारक, संधि, समास, विशेष्य, विशेषणके दोष न लेना । जो पंडितजन विशेषज्ञ हैं, वे ऐसा समझें, कि यह ग्रंथ बालबुद्धियोंके समझानेके लिये सुगम किया है । इस परमात्मप्रकाशकी टीकाका व्याख्यान जानकर भव्यजीवोंको ऐसा विचार करना चाहिये, कि मैं

अे प्रभाषे श्रीयोगीन्द्रदेव विरचित ३४५ दोहासूत्रोनी विवरणरूप परमात्मप्रकाशनी वृत्ति (श्री ब्रह्मदेवकृत टीका सहित) समाप्त थई.

[टीकाकारनुं अंतिम कथन]

सडेलाईथी समजाय ते माटे आ ग्रंथमां घणुं करीने पदोनी संधि करी नथी, अने वाक्यो जुटां जुटां कर्यां छे. वणी सूत्रनी परिभाषामां पदोनी संधि तेना समासनी वच्ये विवक्षित नथी तेथी लिंग, वचन, क्रिया, कारक, संधि, समास, विशेष्य, विशेषण, वाक्यसमाप्ति आदिना दोष विद्वानोअे न श्रडवा.

आ परमात्मप्रकाश वृत्तिनुं व्याख्यान जाणीने भव्यजनोअे शुं करवुं? तो आ परमात्मप्रकाशनी वृत्तिनुं व्याख्यान जाणीने भव्यजनोअे अेवो विचार करवो जोईअे के

५५४]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[टीकाकारनुं अंतिम कथन

निश्चयरत्नत्रयात्मनिर्विकल्पसमाधिसंजातवीतरागसहजानन्दरूपसुखानुभूतिमात्रलक्षणेन स्वसंवेदन-
ज्ञानेन स्वसंवेद्यो गम्यः प्राप्यो भरितावस्थोऽहं, रागद्वेषमोहक्रोधमानमायालोभपञ्चेन्द्रियविषय-
व्यापारमनवचनकायव्यापारभावकर्मद्रव्यकर्मनोकर्मख्यातिपूजालाभदृष्टश्रुतानुभूतभोगाकांक्षारूप-
निदान्मायामिथ्याशत्यत्रयादिसर्वविभावपरिणामरहितशून्योऽहं, जगत्त्रये कालत्रयेऽपि मनवचन-
कायैः कृतकारितानुमत्तैश्च शुद्धनिश्चयनयेन। तथा सर्वेऽपि जीवाः, इति निरन्तरं भावना
कर्तव्येति॥ ग्रन्थसंख्या॥४०००॥

पांडवरामहिं णरवरहिं पुञ्जिउ भक्तिभरेण ।
सिरिसासणु जिणभासियउ णंदउ सुखसएहिं ॥१॥

सहज शुद्ध ज्ञानानंद स्वभाव निर्विकल्प हूँ, उदासीन हूँ, निजानंद निरंजन शुद्धात्म सम्यग्दर्शन,
सम्यग्ज्ञान और सम्यक् चारित्ररूप निश्चयरत्नत्रयमयी निर्विकल्पसमाधिसे उत्पन्न वीतराग
सहजानंदरूप आनंदानुभूतिमात्र जो स्वसंवेदनज्ञान उससे गम्य हूँ, अन्य उपायोंसे गम्य नहीं हूँ।
निर्विकल्प निजानंद ज्ञानकर ही मेरी प्राप्ति है, पूर्ण हूँ। राग, द्वेष, मोह, क्रोध, मान, माया, लोभ,
पाँचों इन्द्रियोंके विषय व्यापार, मन, वचन काय, द्रव्यकर्म, भावकर्म, नोकर्म, ख्याति पूजा
लाभ, देखे, सुने और अनुभवे भोगोंकी वाँछारूप निदानबंध, माया मिथ्या ये तीन शल्यें इत्यादि
विभाव परिणामोंसे रहित सब प्रपंचोंसे रहित मैं हूँ। तीन लोक, तीन कालमें, मन वचन
कायकर, कृत कारित अनुमोदनाकर, शुद्ध निश्चयसे मैं आत्माराम ऐसा हूँ। तथा सभी जीव
ऐसे हैं। ऐसी सदैव भावना करनी चाहिये। अब टीकाकारके अंतके श्लोकका अर्थ कहते

“शुद्धनिश्चयनयथी हुं अेक (केवल) त्रण लोकमां, त्रण काणमां मनवचनकायाथी अने कृत-कारित
-अनुभोदनथी उदासीन हुं. निज निरंजन शुद्ध आत्माना सम्यक्श्रद्धान, सम्यग्ज्ञान अने
सम्यग्अनुष्ठानरूप निश्चयरत्नत्रयात्मक निर्विकल्प समाधिथी उत्पन्न वीतराग सहजानंदरूप
सुखानुभूतिमात्र लक्षणवाणा स्वसंवेदनज्ञानथी स्वसंवेद्य, गम्य, प्राप्य अेवो परिपूर्णा हुं हुं. राग,
द्वेष, मोह, क्रोध, मान, माया, लोभ, पांच इन्द्रियोना विषयव्यापार, मनवचनकायाना व्यापार,
भावकर्म, द्रव्यकर्म, नोकर्म, ख्याति, पूजा, लाभ, दहेला, सांभलेला अने अनुभवेला भोगोनी
आकांक्षारूप निदान, माया, मिथ्यात्व, अे त्रण शल्य आदि सर्व विभावपरिणामोथी रहित-शून्य
-हुं हुं. सर्व जवो पण आवा ज ए, अेवी निरंतर भावना करवी. ४०००

उवे, टीकाकार अंतिम श्लोक कहे ए :—

पांडवरामहिं णरवरहिं पुञ्जिउ भक्तिभरेण ।
सिरिसासणु जिणभासियउ णंदउ सुखसएहिं ॥१॥

टीकाकारनुं अंतिम कथन]

परमात्मप्रकाशः

[५५५]

[पाण्डवरामैः नरवरैः पूजितं भक्तिभरेण ।
श्रीशासनं जिनभाषितं नन्दतु सुखशतैः ॥१॥]

॥ इति श्रीब्रह्मदेवविरचिता परमात्मप्रकाशवृत्तिः समाप्ता ॥

हैं—युधिष्ठिर राजाको आदि लेकर पाँच भाई पांडव और श्रीरामचंद्र तथा अन्य भी विवेकी राजा हैं, उनसे अत्यन्त भक्तिकर यह जिनशासन पूजनीक है, जिसको सुर नाग भी पूजते हैं, ऐसा श्रीजिनभाषित शासन सैंकड़ों सुखोंके वृद्धिको प्राप्त होवे। यह परमात्मप्रकाश ग्रंथका व्याख्यान प्रभाकरभट्टके सम्बोधनके लिये श्रीयोगीन्द्रदेवने किया, उस पर श्रीब्रह्मदेवने संस्कृतटीका की। श्रीयोगीन्द्रदेवने प्रभाकरभट्टको समझानेके लिये तीनसौ पैंतालीस दोहे रचे, उसपर श्रीब्रह्मदेवने संस्कृतटीका पाँच हजार चार ५००४ प्रमाण की। और उस पर दौलतरामने भाषावचनिकाके श्लोक अड़सठिसौ नब्बै ६८९० संख्याप्रमाण बनाये।

इस प्रकार श्री योगीन्द्राचार्यविरचित परमात्मप्रकाशकी पं० दौलतरामकृत भाषाटीका समाप्त हुई।

पांडवरामैः नरवरैः पूजितं भक्तिभरेण ।
श्री शासनं जिनभाषितं नन्दतु सुखशतैः ॥

अे प्रमाणे श्री ब्रह्मदेवविरचित परमात्मप्रकाशनी वृत्ति समाप्त थई.

अर्थ :—श्री रामचंद्र, पांय पांडवो अने अन्य नरवरोथी आ जिनशासन अत्यंत भक्तिथी पूजित छे अेवुं श्रीजिनभाषित शासन सैंकड़ो सुखोथी समृद्ध वर्तो.

(आ परमात्मप्रकाश ग्रंथनुं व्याख्यान प्रभाकरभट्टना संबोधन माटे श्रीयोगीन्द्रदेवे क्युं. तेना पर श्रीब्रह्मदेवे संस्कृत टीका करी. श्रीयोगीन्द्रदेवे प्रभाकरभट्टने समजाववा माटे उ४५ ढोखा रथ्या, तेना पर श्री ब्रह्मदेवे संस्कृतटीका ५००४ श्लोक प्रमाणनी करी.)

आ प्रकारे श्री योगीन्द्राचार्य विरचित परमात्मप्रकाशनी श्रीमद् ब्रह्मदेव विरचित संस्कृत टीकानो गुजराती अनुवाद समाप्त थयो.

[૫૫૬]

સાધક જીવની દષ્ટિ

અધ્યાત્મમાં હંમેશાં નિશ્ચયનય જ મુખ્ય છે; તેના જ આશ્રયે ધર્મ થાય છે. શાસ્ત્રોમાં જ્યાં વિકારી પર્યાયોનું વ્યવહારનયથી કથન કરવામાં આવે ત્યાં પણ નિશ્ચયનયને જ મુખ્ય અને વ્યવહારનયને ગૌણ કરવાનો આશય છે—એમ સમજવું; કારણ કે પુરુષાર્થ વડે પોતામાં શુદ્ધપર્યાય પ્રગટ કરવા અર્થાત્ વિકારી પર્યાય ટાળવા માટે હંમેશાં નિશ્ચયનય જ આદરણીય છે; તે વખતે બંને નયોનું જ્ઞાન હોય છે પણ ધર્મ પ્રગટાવવા માટે બન્ને નયો કદી આદરણીય નથી. વ્યવહારનયના આશ્રયે કદી ધર્મ અંશે પણ થતો નથી, પરંતુ તેના આશ્રયે તો રાગ-દ્વેષના વિકલ્પો જ ઊઠે છે.

છયે દ્રવ્યો, તેમના ગુણો અને તેમના પર્યાયોના સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવવા માટે કોઈ વખતે નિશ્ચયનયની મુખ્યતા અને વ્યવહારનયની ગૌણતા રાખીને કથન કરવામાં આવે, અને કોઈ વખતે વ્યવહારનયને મુખ્ય કરીને તથા નિશ્ચયનયને ગૌણ રાખીને કથન કરવામાં આવે; પોતે વિચાર કરે તેમાં પણ કોઈ વખતે નિશ્ચયનયની મુખ્યતા અને કોઈ વખતે વ્યવહારનયની મુખ્યતા કરવામાં આવે; અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં પણ જીવનો વિકારી પર્યાય જીવ સ્વયં કરે છે તેથી થાય છે અને તે જીવનો અનન્ય પરિણામ છે—એમ વ્યવહારનયે કહેવામાં—સમજાવવામાં આવે; પણ તે દરેક વખતે નિશ્ચયનય એક જ મુખ્ય અને આદરણીય છે એમ જ્ઞાનીઓનું કથન છે. શુદ્ધતા પ્રગટ કરવા માટે કોઈ વખતે નિશ્ચયનય આદરણીય છે અને કોઈ વખતે વ્યવહારનય આદરણીય છે—એમ માનવું તે ભૂલ છે. ત્રણે કાળે એકલા નિશ્ચયનયના આશ્રયે જ ધર્મ પ્રગટે છે એમ સમજવું.

સાધક જીવો શરૂઆતથી અંત સુધી નિશ્ચયની જ મુખ્યતા રાખીને વ્યવહારને ગૌણ જ કરતા જાય છે, તેથી સાધકદશામાં નિશ્ચયની મુખ્યતાના જોરે સાધકને શુદ્ધતાની વૃદ્ધિ જ થતી જાય છે અને અશુદ્ધતા ટળતી જ જાય છે. એ રીતે નિશ્ચયની મુખ્યતાના જોરે પૂર્ણ કેવળજ્ઞાન થતાં ત્યાં મુખ્ય-ગૌણપણું હોતું નથી અને નય પણ હોતા નથી.

*** परमात्मप्रकाशदोहदीनां वर्णानुक्रमसूची ***

	स. दो. नं.	अ. दो.		स. दो. नं.	अ. दो.
	अ		अप्यादंसणि	११९	१-११८
अच्छइ जित्तिउ	१६४	२-३८	अप्या दंसणु केवलु	९७	१-९६
अट्टु वि कम्मइं	५५	१-५५	अप्या परहं ण	२८८	२-१५७
अट्टुहं कम्महं	७६	१-७५	अप्या पंगुह	६७	१-६६
अणु जइ जगहं	१३१	२-६	आप्या पंडिउ मुक्खु	९२	१-९१
अणु जि तित्थु म	९६	१-९५	अप्या बंभणु वइसु	८८	१-८७
अणु जि दंसणु	९५	१-९४	अप्या बुज्झहि	५८	१-५८
अणु वि दोसु	१७१	२-४५	अप्या माणुसु देउ	९१	१-९०
अणु वि दोसु	१७२	२-४६	अप्या मिल्लिवि	२०४	२-७७
अणु वि बंधु वि	३३३	२-२०२	अप्या मिल्लिवि णाणमउ	२०५	२-७८
अणु वि भत्तिए	३३६	२-२०५	अप्या मेल्लवि	७५	१-७४
अत्थि ण उब्भउ	७०	१-६९	अप्या मेल्लिवि णाण	२८९	२-१५८
अत्थि ण पुणु	२१	१-२१	अप्यायत्तउ जं जि	२८५	२-१५४
अद्धुम्मीलियल्लोयणिहिं	३००	२-१६९	अप्या लद्धउ	१५	१-१५
अप्पउ मण्णइ जो	२२०	२-९३	अप्या वंदउ	८९	१-८८
अप्पसहावि	१०१	१-१००	अप्या संजमु सीलु	९४	१-९३
अप्पहं जे वि	१०७	१-१०६	अप्पिं अप्पु मुणंतु	७७	१-७६
अप्पहं णाणु	२८६	२-१५५	अप्पु पयासइ	१०२	१-१०१
अप्या अप्पु जि	६८	१-६७	अप्पु वि परु वि	१०४	१-१०३
अप्या कम्मविवज्जियउ	५२	१-५२	अमणु अणिंदिउ	३१	१-३१
अप्या गुणमउ	१५९	२-३३	अरि जिय जिणपइ	२८४	२-१३४
अप्या गुरु णवि	९०	१-८९	अवगुणगहणइं	३१७	२-१८६
अप्या गोरउ किणहु	८७	१-८६	अंगइं सुहुमइं	२३०	२-१०३
अप्या जणियउ केण	५६	१-५६			
अप्या जोइय	५१	१-५१	इ		
अप्या झायहि	९८	१-९७	इत्थु ण लेवउ पंडियहिं	३४२	२-१११
अप्या णाणहं गम्मु	१०८	१-१०७	इहु तणु जीवउ	३१३	२-१८२
अप्या णाणु मुणेहि	१०६	१-१०५	इहु सिवसंगमु	२७३	२-१४२
अप्या णियमणि	९४	१-९८	उ		
अप्या तिविहु	१२	१-१२	उत्तमु सुक्खु ण	१३१	२-५
			उत्तमु सुक्खु ण	१३२	२-७

श्री दिगंबर जैन स्वाध्यायमंदिर ट्रस्ट, सोनगढ - 364250

५५८]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[दोहासूची

	स. दो. नं.	अ. दो.		स. दो. नं.	अ. दो.
उदयहं आणिवि कम्मु	३१८	२-१८३	गयणि अणंति	३८	१-३८
उव्वलि चोप्पडि	२७९	२-१४८	गंथहं उप्परि	१७६	२-४९
उव्वस वसिया जो	२९१	२-१६०	घ		
ए			घरवासउ मा जाणि	२०५	२-१४४
एक्कु करे मण बिण्णि	२३८	२-१०७	घोरु करंतु वि	३२२	२-१९१
एक्कु जि मेल्लिवि	२६१	२-१३१	घोरु ण चिण्णउ	२९८	२-१६७
ए पंचिंदियकरहडा	२६६	२-१३६	च		
एयइं दव्वइं	१५२	२-२६	चउगइदुक्खहं	१०	१-१०
एयहिं जुत्तउ	२५	१-२५	चट्टहिं पट्टहिं	२१६	२-८९
एहु जो अप्पा	३०५	२-१७४	चेल्लाचेल्लीपुत्थियहिं	२१५	२-८८
एहु ववहारें	६०	१-६०	छ		
क			छिज्जउ भिज्जउ	७३	१-७२
कम्मइं दिढघण	७९	१-७८	ज		
कम्मणिबद्धु वि	३६	१-३६	जइ इच्छसि भो	२४०	२-१११*३
कम्मणिबद्धु वि	४९	१-४९	जइ जिय उत्तमु	१३०	२-४
कम्महं केरा भावडा	७४	१-७३	जइ णिविसद्धु	११५	१-११४
कम्महिं जासु	४८	१-४८	जणणी जणणु वि	८४	१-८३
कम्मु पुरक्किउ सो	१६५	२-३९	जम्मणमरणविवज्जिउ	३३४	२-२०३
करि सिवसंगमु	२७७	२-१४६	जलसिंचणु पयणिहलणु	२४६	२-११६
कारुण पग्गरूवं	२३९	२-१११*२	जसु अब्भंतरि	४१	१-४१
कारणविरहिउ	५४	१-५४	जसु परमत्थें	४६	१-४६
कालु अणाइ अणाइ	२७८	२-१४३	जसु हरिणच्छी	१२२	१-१२१
कालु मुणिज्जहि	१४७	२-२१	जहिं भावइ तहिं	१९७	२-७०
कालु लहेविणु	८६	१-८५	जहिं मइ तहिं	११३	१-११२
कि वि भणंति	५०	१-५०	जं जह थक्कउ	१५५	२-२९
केण वि अप्पउ	२१७	२-९०	जं णियदव्वहं	११४	१-११३
केवलणाणिं अणवरउ	३२७	२-१९६	जं णियबोहहं	२०२	२-७५
केवलदंसणणाणमउ	२४	१-२४	जं तत्तं णाणरूवं	३४३	२-२१३
केवलदंसणणाणमय	६	१-६	जं बोल्लइ ववहार-	१४०	२-१४
केवलदंसणु णाणु	३३०	२-१९९	जं मइं किं पि विजंपियउ	३४३	२-२१२
ग			जं मुणि लहइ	११८	१-११७
गउ संसारि	९	१-९			

श्री दिगंबर जैन स्वाध्यायमंदिर ट्रस्ट, सोनगढ - 364250

ढोडसूथी]

परमरतुडडरः

[ॡॡ

	स. दो. नं.	अ. दो.		स. दो. नं.	अ. दो.
जं सिवदंसणि	११७	१-११६	जे दिडुडर सूरुगुडडणि	२६३	२-१३२
जणवि डणुणवि	१ॡ६	२-३०	जै दिटुठें तुडुठेंति	२७	१-२७
जा णिसि सयलहं	१७३	२-ॡ६*१	जे डरडडुडडडडसहं	३३७	२-२०६
जडु सुहसुहडडडडड	३२ॡ	२-१९ॡ	जे डरडडुडडडडसु	३३ॡ	२-२०ॡ
जंविड णणुणुड	१६१	२-ॡ१	जे डरडडुडडडड डडुडुडर	३३९	२-२०ॢ
जसु ण कुहु ण	२०	१-२०	जे डरडडुडु णुडडडुडु	७	१-७
जसु ण डररुणु	२२	१-२२	जे डडडुडुडुडुडु डुडुडुडु	३ॡॡ	२-२०७
जसु ण वणुणु ण	१९	१-१९	जेड सडरडुडु णुडुडुडुडुडु	३०ॢ	२-१७७
जुड डुडुडुडुडु	ॢ०	१-७९	जे रडणुडुडुडु	१ॡॢ	२-३२
जुणुणुडु वडुडुडुडु जेड	३१०	२-१७९	जे सरसुडु सुडुडुडुडु-	२ॡ२	२-१११*ॡ
जुडुडु ण इडुडुडु	२ॢ	१-२ॢ	जेहुड जडुडुडु णरडुडु-	२ॢ०	२-१ॡ९
जुडुडु अणुडुडुडु वु	२ॡ०	२-१२०	जेहुड णुडुडुडुडु	२६	१-२६
जुड वु डुगुगुडु	१ॡॢ	२-२२	जु अणुडुडुडु	२०ॢ	२-ॢ१
जुड सडुडुडुडु	१ॡ३	२-१७	जु आडुडुडुडु डणु	२९ॡ	२-१६ॡ
जुड ड जणुणुडु	२ॡ३	२-१२३	जुइडुडुडु डुडु	११०	१-१०९
जुड वडुडुडुडु णरडुडु	२ॡ७	२-१२७	जुइडुडु अडुडु	१००	१-९९
जुडडुडु कडुडु अणुणुडु	ॡ९	१-ॡ९	जुइडुडु डुडुडु ड	३१ॢ	२-१ॢ७
जुडडुडु डुडुडुडु	२२३	२-९६	जु णुडुडुडुडुडुडु-	१ॢ६	२-ॡ९
जुडडुडु डुडुडुडु णणु	२२ॢ	२-१०१	जुइडुडु णुडुडुडुडु	१२०	१-११९
जुडडुडु डुडुडु जु	२३३	२-१०६	जुइडुडु डुडु डरुडुडुडुडुडु	२ॡॡ	२-११ॡ
जुडडुडु डुडुडुडुडु हेड	१३ॢ	२-१२	जुइडुडु डुडुडुडु कडुडु	३०२	२-१७१
जुडडुडु डुडुडुडु	२२ॡ	२-९ॢ	जुइडुडु डुडु	२ॢ२	२-१ॡ१
जुडडुडु सु डर	१३६	२-१०	जुइडुडु डुडु	२ॢ३	२-१ॡ२
जुडडुडुडु ड	३०	१-३०	जुइडुडु डुडुडुडुडु	३०१	२-१७०
जुडडुडु सयल वु	२२ॡ	२-९७	जुइडुडु डुडुडुडु वु	१२ॢ	२-२
जे जडुडु डुडुडुडुडुडुडु	१	१-१	जुइडुडु डुडु डरुडुडुडुडुडु	२३ॢ	२-१११
जे जुणुणुडुडु डुडुडुडु	२१ॢ	२-९१	जुइडुडु डुडु डरुडुडुडुडुडु	२ॡ३	२-११३
जेण कसडुडु डुडुडुडु	१६ॢ	२-ॡ२	जुइडुडु वुडुडुडु डुडुडु-	२६७	२-१३७
जेण ण डुणुणुडु	२६ॢ	२-१३ॡ	जुइडुडु वुडुडुडुडु	३९	१-३९
जेण णुडुडुडुडु	१२६	१-१२३*३	जुइडुडु सयलु वु	२ॡ९	२-१२९
जेण सरुडुडुडु डुडुडुडुडु	३०ॡ	२-१७३	जु जुडु हेड	ॡ०	१-ॡ०
जे णुडुडुडुडु-	ॡ३	१-ॡ३	जु जुणु डुडुडुडुडुडुडु-	३२ॢ	२-१९७

श्री दिगंबर जैन स्वाध्यायमंदिर ट्रस्ट, सोनगढ - 364250

५६०]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[टोडासूची

	स. दो. नं.	अ. दो.		स. दो. नं.	अ. दो.
जो णवि मण्णइ	१८२	२-५५	तरुणउ बूढउ	८३	१-८२
जो णवि मण्णइ	२३२	२-१०५	तलि अहिरणि वरि	२४४	२-११४
जो णियकणहिं	४५	१-४५	तं णियणाणु जि	२०३	२-७६
जो णियभाउ ण	१८	१-१८	तं परियाणहि दव्वु	५७	१-५७
जोणिलक्खइं	२५३	२-१२२	तारायणु जलि	१०३	१-१०२
जो परमत्थे	३७	१-३७	तित्थइं तित्थु	२१२	२-८५
जो परमप्पउ परम-	३३१	२-२००	तिहुयणवंदिउ	१६	१-१६
जो परमप्पा णाणमउ	३०६	२-१७५	तिहुयणि जीवहं	१३५	२-९
जो भत्तउ रयणत्तयहं	१५७	२-३१	तुट्टइ मोहु तडित्ति	२९२	२-१६१
जो भत्तउ रयणत्तयहं	२२२	२-९५	ते चिय धण्णा ते	२४७	२-११७
जो समभावपरिद्धियहं	३५	१-३५	ते पुणु जीवहं	६१	१-६१
जो समभावहं	२३६	२-१०९	ते पुणु वंदउं	४	१-४
	झ		ते पुणु वंदउं	५	१-५
झाणें कम्मक्खउ	३३२	२-२०१	ते वंदउ सिरिसिद्ध	२	१-२
	ण		ते हउं वंदउं	३	१-३
ण वि उप्पज्जइ	६९	१-६८		द	
णाणवियक्खु सुद्धमणु	३४०	२-२०९	दव्वइं जाणइ	१४१	२-१५
णाणविहीणहं	२०१	२-७४	दव्वइं जाणहि	१४२	२-१६
णाणिय णाणिउ	१०९	१-१०८	दव्वइं सयलहं	१४६	२-२०
णाणि मुएप्पिणु भाउ	१७४	२-४७	दव्व चयारि वि	१४९	२-२३
णाणिहिं मूढहं	२१३	२-८६	दंसणणाणचरित्त	१८१	२-५४
णाणु पयासहि	१०५	१-१०४	दंसणु णाणु अणंत	१३७	२-११
णासविणिग्गउ सासडा	२९३	२-१६२	दंसणु णाणु चरित्तु	१६६	२-४०
णिच्चु णिरंजणु	१७	१-१७	दंसणु पुव्वु	१६१	२-३५
णिट्ठुरवयणु सुणेवि	३१५	२-१८४	दाणिं लब्भइ भोउ	१९९	२-७२
णिम्मलफलिहहं	३०७	२-१७६	दाणु ण दिण्णउ	२९९	२-१६८
णियमणि णिम्मलि	१२३	१-१२२	दुक्खइं पावइं	२८१	२-१५०
णियमें कहियउ	१५४	२-२८	दुक्खहं कारणि	८५	१-८४
णेयाभावे विल्लि	४७	१-४७	दुक्खहं कारणु	१५३	२-२७
	त		दुक्खहं कारणु मुणिवि	२८४	२-१५३
तत्तातत्तु मुणेवि	१६९	२-४३	दुक्खु वि सुक्खु	६४	१-६४

श्री दिगंबर जैन स्वाध्यायमंदिर ट्रस्ट, सोनगढ - 364250

दोहासूची]

परमात्मप्रकाशः

[५६१]

	स. दो. नं.	अ. दो.		स. दो. नं.	अ. दो.
दुक्खु वि सुक्खु	१६२	२-३६	पावहि दुक्खु महंतु	२४९	२-११९
देउ ण देउले	१२४	१-१२३	पावें णारउ	१९०	२-६३
देउ णिरंजणु	२००	२-७३	पेच्छइ जाणइ	१३९	२-१३
देउलु देउ वि सत्थु	२६०	२-१३०	पुगलु छव्विहु	१४५	२-१९
देवहं सत्थहं	१८८	२-६१	पुणु पुणु पणविवि	११	१-११
देवहं सत्थहं....जो	१८९	२-६२	पुणु वि पाउ वि	९२	१-९२
देहविभिण्णउ	१४	१-१४	पुण्णेण होइ विहवो	१८७	२-६०
देहविभेयइं जो	२२९	२-१०२			
देहहं उप्परि	१७८	२-५१	ब		
देहहं उब्भउ	७१	१-७०	बलि किउ माणुस-	२७८	२-१४७
देहहं पेक्खिवि	७२	१-७१	बंधहं मोक्खहं	१८०	२-५३
देहादेवलि	३३	१-३३	बंधु वि मोक्खु	६५	१-६५
देहादेहहिं जो	२९	१-२९	बंधहं भुवणि	२२६	२-९९
देहि ससंतु वि	४२	१-४२	बिण्णि वि जेण	१६३	२-३७
देहि वसंतु वि णवि	१९६	२-१६५	बिण्णि वि दोस	१७०	२-४४
देहि वसंतें	४४	१-४४	बुज्झइ सत्थइं	२०९	२-८२
देहु वि जित्थु	२७६	२-१४५	बुज्झंतहं परमत्थु	२२१	२-९४
देहे वसंतु वि	३४	१-३४	बोहणिमित्तें	२११	२-८४
			भ		
ध			भणइ भणावइ	१७५	२-४८
धम्महं अत्थहं	१२९	२-३	भल्लाहं वि णासंति	२३७	२-११०
धम्माधम्मु वि एक्कु	१५०	२-२४	भवतणुभोय	३२	१-३२
धम्मु ण संचिउ	२६२	२-१३३	भाउ विसुद्धउ	१९५	२-६८
धंधइ पडियउ	२५१	२-१२१	भावाभावाहिं संजुवउ	४३	१-४३
			भाविं पणविवि	८	१-८
प			भिण्णउ वत्थु जि	३१२	२-१८१
पज्जयरत्तउ जीवडउ	७८	१-७७	भुंजंतु वि....जो	२०७	२-८०
परमपयगयाणं	३४५	२-२१४	भुंजंतु वि णिय-	२०६	२-७९
परमसमाहि धरेवि	३२८	२-१९३			
परमसमाहिमहासरहिं	३२०	२-१८१	म		
परु जाणंतु वि	२३५	२-१०८	मणु मिलियउ	१२५	१-१२३*२
पंच वि इंदिय	६३	१-६३	मं पुणु पुण्णइं	१८४	२-५७
पंचहं णायकु	२७१	२-१४०	मारिवि चूरिवि	२५६	२-१२६

श्री दिगंबर जैन स्वाध्यायमंदिर ट्रस्ट, सोनगढ - 364250

५६२]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[टोडासूची

	स. दो. नं.	अ. दो.		स. दो. नं.	अ. दो.
मारिवि जीवहं लक्खडा	२५५	२-१२५	विसयकसाय वि	३२३	२-१९२
मुक्खु ण पावहि	२५४	२-१२४	विसयकसायहिं	६२	१-६२
मुणिवरविंदहं	१११	१-११०	विसयकसायहिं	२८७	२-१५६
मुत्तिविहूणउ	१४४	२-१८	विसयसुहइं बे	२६९	२-१३८
मूढा सयलु वि	२५८	२-१२८	विसयहं उप्परि	१७७	२-५०
मूढु वियक्खणु	१३	१-१३	विसयासत्तउ जीव	२७२	२-१४१
मेल्लिवि सयल	११६	१-११५	वेयहिं सत्थहिं	२३	१-२३
मोक्खु जि साहिउ	२४८	२-११८			
मोक्खु म चिंतहि	३१९	२-१८८	स		
मोहु विलिज्जइ मणु	२९८	२-१६३	सत्तु वि मित्तु वि	२३१	२-१०४
	र		सत्थु पढंतु वि	२१०	२-८३
राएं रंगिए	१२१	१-१२०	सयलपयत्थहं	१६०	२-३४
रत्ते वत्थे जेम	३०९	२-१७८	सयलवियप्पहं	३२६	२-१९५
रायदोस बे	२२७	२-१००	सयलवियप्पहं जो	३२१	२-१९०
रूवि पयंगा	२४२	२-११२	सयल वि संग ण	२९७	२-१६६
	ल		सयलहं कम्महं	३२९	२-१९८
लक्खणछंदविवज्जियउ	३४१	२-२१०	सच्चहिं रायहिं	३०२	२-१७२
लाहहं कित्तिहि	२१९	२-९२	संता विसय जु	२७०	२-१३९
लेणहं इच्छइ	२१४	२-८७	सिद्धिहिं केरा	१९६	२-६९
लोउ विलक्खणु	३१६	२-१८५	सिरिगुरु अक्खहि	१२७	२-१
लोयागासु धरेवि	१५१	२-२५	सुण्णउं पउं	२९०	२-१५९
	व		सुद्धहं संजमु	१९४	२-६७
वर जिय पावइं	१८३	२-५६	सुहपरिणामे	१९८	२-७१
वर णियदंसण-	१८५	२-५८	सो जोइउ जो जोगवइ	२६८	२-१३७*५
वत्थुपणट्टइ जेम	३११	२-१८०	सो णत्थि त्ति पएसो	६६	१-६५*१
वंदउ णिंदउ	१९३	२-६६	सो पर वुच्चइ	११२	१-१११
वंदणु णिंदणु	१९१	२-६४			
वंदणु णिंदणु	१९२	२-६५	ह		
वित्तिणिवित्तिहिं	१७९	२-५२	हरिहरबंभु वि	१३८	२-८
			हउं वरु बंभणु	८२	१-८१
			हउं गोरउ हउं	८१	१-८०

❀ संस्कृतटीकायामुक्ताना पद्यादीनां वर्णानुक्रमसूची ❀

अइसयमादसमुत्थं	आगम [कुन्दकुन्द, प्रवचनसार १-१६].
अकसायं तु चरित्तं	
अक्खरडा जोयंतु टिउ	[रामसिंह, दोहापाहुड ८४].
अक्खाण रसणीं ^१	
अज्ज वि तियरण	[कुन्दकुन्द, मोक्षप्राभृत ७७].
अण्णोण्णं पविसंता	[कुन्दकुन्द पञ्चास्तिकाय ७].
अत्रेदानीं निषेधन्ति	[रामसेन, तत्त्वानुशासन ८३].
अथिरेण थिरा	[रामसिंह, दोहापाहुड १९].
अनादितो हि मुक्त-	
अन्यथा वेदपाडित्य ^२	
अपरिगगहो अणिच्छो	[कुन्दकुन्द, समयसार २१०].
अभूदपुव्वो हवदि	[कुन्दकुन्द, पञ्चास्तिकाय २०].
अरसमरूवमगंधं	[कुन्दकुन्द, (भाव-) प्राभृत ६४; पञ्चास्तिकाय १२७].
अस्त्यामानादिबद्धः	[पूज्यपाद, सिद्धभक्ति २].
आत्मानमात्मा	[पूज्यपाद, सिद्धभक्ति ४].
आत्मानुष्ठाननिष्ठस्य	[पूज्यपाद, इष्टोपदेश ४७].
आत्मोपादानसिद्धं	[पूज्यपाद, सिद्धभक्ति ७].
आनन्दं ब्रह्मणो	
आभिणिसुदोहि	[कुन्दकुन्द, समयसार २०४].
आर्त्ता नरा धर्मपरा	
आसापिसाय-	
इत्यतिदुर्लभरूपां	
ऊर्ध्वगा बलदेवाश्च	
एगणिगोदसरीरे	परमागम, [नेमिचन्द्र, गो० जीवकाण्ड १९५].
एदम्हि रदो णिच्चं	[कुन्दकुन्द, समयसार २०६].
ओगाढगाढणिचिदो	[कुन्दकुन्द, पञ्चास्तिकाय ६४].
कषायैरिन्दियैः	
कंखिदकलुसिदभूदो	
कः पण्डितो	[अमोघवर्ष, प्रश्नोत्तररत्नमाला ५].
चरितारो सन्त्यद्य	[रामसेन, तत्त्वानुशासन ६].
चंडो ण मुयइ	[नेमिचन्द्र, गो० जीवकाण्ड ५०८].
चित्ते बद्धे बद्धो ^३	
जं पुण सगयं	[देवसेन, तत्त्वसार ५].
जीवा जिणवर ^४	
जीवा पुग्गलकाया	[कुन्दकुन्द, पञ्चास्तिकाय [९८].

५६४]

योगीन्द्रदेवविरचितः

[टीकानी श्लोकसूची

से पञ्जएसु गिरदा	[कुन्दकुन्द, प्रवचनसार २-२].
जेसिं जीवसहावो	[कुन्दकुन्द, पञ्चास्तिकाय [३५].
जो पस्सइ अप्पाणं	[कुन्दकुन्द, समयसार [१५].
जो पुणु परदव्वं	[कुन्दकुन्द, मोक्षप्राभृत [१५].
णमिहं जं	[कुन्दकुन्द, मोक्षप्राभृत [१०३].
णाणगुणेहि विहीणा	[कुन्दकुन्द, समयसार [२०५].
तं वत्थुं मुत्तव्वं	[शिवार्य, भ० आराधना २६२].
तावदेव सुखी	
तिणकट्टण व	
त्यक्त्वा स्वकीय	
दर्शनमात्मविनिश्चिती	[अमृतचन्द्र, पु. सिद्धयुपाय २१६].
दह्यमाने जगति	
दुक्खक्खउ	[कुन्दकुन्द, प्राकृत सिद्धभक्ति].
देवागमपरिहीणे	
धम्मो वत्थुसहावो	[कुमार, कार्तिकेयानुप्रेक्षा ४७६].
न गृहं गृहमित्याहुः ^५	
नामाष्टकसहस्रेण	[?, आप्तस्वरूप ५५].
पंडवरामहिं	
पदस्थं मन्त्रवाक्यस्थं	
परमार्तनयाय	
परिणाम जीव	
पावेण णरयतिरियं	
पुढवीजलं च छाया	[कुन्दकुन्द, पञ्चास्तिकाय ७६*१].
पुव्वमभाविदजोगो	[शिवार्य, भ० आराधना २४].
बन्धवधच्छेदादेः	[समन्तभद्र, रत्नकरड ७८].
मणु मरइ पवणु	
मुक्तश्चेत्प्राग्	
मूढत्रयं मदाश्चाष्टौ ^७	[सोमदेव, यशस्तिलक पृ. ३२४].
यत्पुनर्वज्रकायस्थ	[रामसेन,] तत्त्वानुशासन [८४].
यावत्क्रियाः प्रवर्तन्ते	[जटासिंहनन्दि ?]. ^८
येन येन स्वरूपेण ^९	[अमितगति, योगसार ९-५१]
येनोपायेन शक्येत	
रम्येषु वस्तुवतादिषु	[गुणभद्र, आत्मानुशासन २२८].
रणत्तयं ण	[नेमिचन्द्र, द्रव्यसंग्रह ४०].

टीकानी श्लोकसूची]

परमात्मप्रकाशः

[५६५

रागद्वेषौ प्रवृत्तिः	[गुणभद्र, आत्मानुशासन २३७].
रागादीणमणुष्यो १०	
लोकव्यवहारे ?	
वरं नरकवासोऽपि	
विसयहं कारणि	
वीरा वेरगपरा	
वैराग्यं तत्त्ववित्रानं	
शिवं परमकल्याण	[?, आसस्वरूप २४].
षोडशतीर्थकराणां	[बृहदाराधनाशास्त्र].
सगो तवेण	[कुन्दकुन्द, मोक्षप्राभृत २३].
सत्यं वाचि	[गुणभद्र, आत्मानुशासन २१८].
सहव्वरओ	[कुन्दकुन्द मोक्षप्राभृत [१४].
सददृष्टिज्ञान	[समन्तभद्र, रत्नकरण्ड ३; रामसेन, तत्त्वानुशासन ५१].
सपरं बाधासहिय	[कुन्दकुन्द, प्रवचनसार १-७६].
समओ उप्पणपद्धंसो	
समसत्तुबंधुवगो	[कुन्दकुन्द, प्रवचनसार ३-४१].
सम्मत्तणाणदंसण	[कुन्दकुन्द, प्राकृत सिद्धभक्ति २०].
सम्मदंसण	[नेमिचन्द्र द्रव्यसंग्रह ३९].
सव्वे सुद्धा	[नेमिचन्द्र, द्रव्यसंग्रह [१३].
सम्यमेवादराद्धाव्यं	[पद्मनंदी, पञ्चविंशति...].
सिद्धिः स्वात्मोपलब्धिः	[पूज्यपाद, सिद्धभक्ति १].
सुद्धस्स य सामणं	[कुन्दकुन्द, प्रवचनसार ३-७४].
स्वयमेवात्मना ११	
हस्ते चिन्तामणिः	
हावो मुखविकारः	
हिंसानृत	[उमास्वाति, तत्त्वार्थसूत्र ७-१].

१. देखो अनगारधर्माभृतटीका पृ. २६२. २. देखो यशस्तिलक ५-२५१. ३. देखो अनगारध. टीका पृ. ४०३. ४. देखो षट्प्राभृतटीका पृ. ३४२. ५. देखो नीतिवाक्यामृत ३१-३१. ६. देखो षट्प्राभृतटीका पृ. २३६. ७. देखो ज्ञानार्णव पृ. ९३. ८. देखो अमृताशीति ६७. ९. देखो ज्ञानार्णव पृ. ४१५. १०. देखो जयधवल पृ. १३ आराकी प्रति. ११. देखो सर्वार्थसिद्धि ७-१३